

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

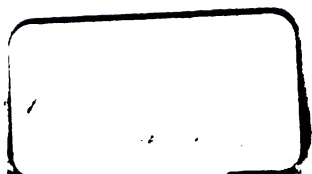
- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

B 1,236,258

84

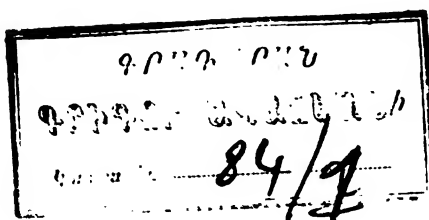
ՏԻԵՂԵՐԵԿԸՆ

Պ Ե Տ Մ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Ի ՍԿՈՒԵՆԵՆԵ ԵՐԵՐԱՅԻ

ՄԻՆՁԵՒ

ՑՄԵՐ ԺԵՄԵՆԵԿՍ

१४

Catechism House
ՏԻԵՂԵՐԵԿԸՆ

Պ Ե Տ Մ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Ի ՍԿՋԲԱՆԷ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԻՆՁԵՒ ՑՄԵՐ
ԺԱՄԱՆԱԿՍ

ԱՇԽԱՑԱՍԻՐՈՒԹԵԱՄԲ

Հ. ՅՈՎԱՍԵՓԵՅ Վ. ԳԵԹՐՈՂՆԵՆՑ

Ի ՄԻԻԹ. ՈՒԻՏԷ

Tiekerian ^{Ի ԻՆՏԵՐՆԱԿ}
ՔԵԼԵՆՈՒՆ ՆԻ ՀՈՅԵԿԵՂ

Ք Շ Ք Ջ Ն Ք

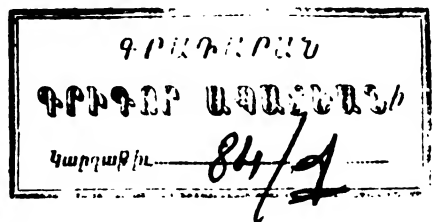
ՅՈՎԱՆԵՆՈՒ ԵՄԻՐԵՅԻ

Տ Ե Տ Ե Ե Ն Ց

ՆԻՆՈՐԻՆ ԾԱԽԻԻԲ ԴՐՈՇՄԵԱԼ

ՀԵՏՈՐ Ե.

Հին պատմութիւն

Ի ՎԻԻԵՆԱ

Ի ՎԱՆՍ ԳԱՇՏԳԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ

ՌՄՂԸ 1849

GRAD

EREN

122

v. 1

BUHR

183

Յ Ե Ռ Ե Ջ Ե Ր Ե Ն

Ուրախ ամենայն իսկ մատենան՝ նշնապէս եւ պատմութեանս մատենան ունի ինչ պատմութիւն՝ եւ այն կրկին իմն, մի՛ յառաջ, եւ մի՛ յետոյ քան զերեւելին: Այլ երջինն այս ինքն՝ ընդունելութիւն մատենին, օգուտ կամ վնաս, եւ մտաւոր փոփոխումն՝ զոր նայն յառաջ բերիցէ, եւ այլ եւս ամենայն անցք հրապարակաւ գործին եւ լինին ծանօթ բազմաց: Իսկ զառաջինն, այս ինքն՝ զճնունդ եւ զյօրինուած մատենին՝ ինքն մատենագիրն եւեթ կարող է նկարել, եւ իրաւունս իմն համարին արտաքինքն պահանջել ի նմանէ՝ զի ի մէջ բերեալ յայտնիցէ Ե. ոչ միայն զարտաքին պատճառան վասն որոց եկն ի գրել, այլ եւ Ի. զսկզբունսն՝ որովք տալնորդեալ վարեցաւ անդէն ի ներքին յօրինուածութեան մատենին:

Ե. Ծանօթ իմն է մեծ բաժանումն համօրէն պատմութեան՝ ի պատմութիւն յառաջ եւ յետոյ քան զքթատնէութիւն: Այլ երջինս այս կիտազունդ պատմութեան գրեթէ չգոյր ամբողջ ի տոհմային մատենագրութեան մերում. նմին իրի եւ հոյսակապ Տատեան Ըմիրայ՝ հայեցեալ ընդարձակութեամբ մտաց ընդ կարեւոր կարեւոր պէտս մանկանց ժողովրդեան իւրոյ՝ ցանկացաւ զթերին զայն մանաւանդ ընուլ. եւ մեք յուսածք ընդ հուպ ածել զիզն նորա յարդիւնս՝ յորժամ յեա այսր հատորոյ ընծայիցեմք մի ըստ միջէ զայլ եւս հատորսն:

Իսկ առաջին կէս համօրէն պատմութեան կամ հինն պատմութիւն՝ զոր տայ հատորս որ առաջի կայ, արդարեւ ծանօթ է ի մերում լեզուի՝ մեծաւ մասամբ թարգմանութեամբք ինչ. բայց սակայն էին եւ բազում ինչ պէտք այժմ յայլ իմն կերպարանս երեւելոյ:

1. Ըստ չափոյն՝ մարթի վճիռ բերել ճշմարտութեամբ թէ այնմ որ հաստատուն ինչ հին պատմութիւն կամիցի ուսանել՝

մատենանքն զոր ցայտմ' ունէաք կամ փոքր յոյժ էին կամ ստուար եւ ճապաղեալ կարի: — Իսկ մատենաք հնոցն պատմագրաց զմասանց ինչ հին պատմութեան (որպէս Վսենոփոնն՝ զՎիւրոսէ, Վուրտիոնն՝ զՂըքսանդրէ, Նեպոս եւ Պուտարքոս՝ զերեւելի աւրանց հնութեան, եւ այլք՝ զայլոց) չէ մարթ թէ արկանիցին ի կիր իբրեւ առ հասարակ յուսումն հին պատմութեան, որպէս ամենեցուն յայտնի եւ գուշակաւոր է:

2. Թէպէտ եւ տըին իսկ վերջին մատենաք հնոցն պատմագրաց զորս յիշեցաք՝ են եւ մեան իսկ մշտ իբրեւ աղբիւրք հին պատմութեան, սակայն նմին հակառակ՝ զոր այժմն ունիմք՝ մատենաք երկրորդական պատմագրաց՝ որք յաղբիւրաց անտի զիւրեանց նիւթ ժողովեալ են, կտրեն հնանալ եւ հնացեալ իսկ են այտուհեան մեզ: Եւ արդարեւ իսկ չէր արդեւք նշանակ լաութեան ուսումնական հանգամանաց ազգի միոյ, եթէ այսպիսի ինչ պատմութեան մատենան՝ որ յառաջ քան զմի դար կամ զմի եւ կէս դարու ըստ մասաց այնց ժամանակաց գրեալ իցէ, այսօր աւանդ մեծաց փոփոխմանց արկանիցի ի կիր: Վանդի թէպէտ եւ դէպքն վաղ դիպեալք կան մեան հանապաղ նոյն, սակայն վառն զի իմացումն դիպացն այնոցիկ ի ձեռն քննութեան ընդ փոփոխմամբ անկեալ է՝ հնաւորն ապաքէն եւ մատենաք այնպիսեացն պատմագրաց: Հանգերձ սոքիմք՝ ընդ ուսմանց եւ գիտութեանց որ յառաջադիմութեամբն իւրեանց յար ի փոփոխման կան փոփոխեալ նորոգին օր ըստ օրէ եւ պատմագրութեանն կերպարանք: Վանդի զոր օրինակ որ միայն զպատմութիւնն գիտէ՝ առանց այլոց ինչ ուսմանց կամ գիտութեանց որ ունիցին սերաիւ կցորդութիւն ընդ պատմութեանն ոչ քաջ զպատմութիւնն գիտէ կամ իմանայ, այսպէս՝ եւ առանց հայելոյ յառաջակայ հանգամանս ուսմանց եւ գիտութեանց՝ չմարթի գրել քաջ այնպիսի ինչ պատմութիւն: — Նմին իրի պիտոյ եւ կտրեւոր էր մեզ ունեւ այժմ՝ զնոյն հին պատմութիւն յայլ իմն կերպարանս եւ համեմատ ուսումնական հանգամանաց կիսոյ թմե֊ս֊տաներոցը դարուս:

3. Եւ եթէ ըստ ձեռնցն կամիցիմք նկատել զմատենան հինն պատմութեանց զորս ցայտմ' ի հայ լեզու ունէաք՝ չընծայէին նորա մեզ փէլեթալան հին պատմութիւն կամ գիտնարար ինչ պատմութիւն վասն հետուն մասց:

Բ. Այսպիսի ճիշդերական պատմութեանն պատմագրութեան հարկ էր առաջնորդել ի յաջորդ սերունդս :

1. Քանզի առ գիտութիւն կամ գրութիւն ընդհանրական կամ տիեզերական պատմութեան՝ չէ ինչ այն բաւական թէ զամենայն ազգաց եւ զտէրութեանց որ անցա ճշդիւ գիտիցէ կամ գրիցէ, այլ միանգամայն եւ զկապն եւ զկցորդութիւն հաղորդութեան ամենայնի եւ զառ միմեանս համեմատութիւն մասանց եւ զնթիւացս յառաջագիմութեան համօրէն աշխարհի իբրեւ ի միում բովանդակութեան պարտ է նշմարել կամ նշմարեցուցանել . առաջնայ պար այնպէս անհնարին է գիտութիւն տիեզերական պատմութեան՝ որպէս է իսկ անհնարին ի զննութենէ վայրակառն անդամոց՝ զայլ ի ծանօթութիւն զօրաւոր յօրինուածոց եւ գեղեցկութեան մարդկեղէն մարմնաց . եւ կամ ուսանելով առանձինն զմասաւոր աշխարհադրական պատկերս Անգղիայ, Անէատամի, Միսրանեալ նահանգաց եւ այլոց աշխարհաց կամ նահանգաց՝ ճանաչել զայժմու զճշմարիտ աշխարհադրական երեսո երկրի՝ առանց ի բոլորակութեան գնդի կամ յընդհանրական տափաւակի զնոսին իբրեւ ի միութեան ճանաչելոյ :

2. Իսաց յարաւարին ընդհանրականութենէ աստի պիտոց է առ յօրինուած տիեզերական պատմութեան եւ ներքին ինչ ընդհանրականութիւն պատմութեան . այս ինքն՝ չէ հարկ եւ ոչ պատշաճ իսկ մատենագրի տիեզերական պատմութեան՝ զամենայն մանր եւ զանձան գէպս խառնել ի նիւթ անդր պատմութեան իւրոց : Կէտպէս եւ դէպք մարդկեղէն պատմութեան ազատ ինչ գործք են, ապայն եթէ ընդ խուռն բազմութիւն դիպաց երկայնաձիգ ինչ ժամանակաց միտ եղեալ նայիցիմք՝ ընդհանրական ինչ (զի պատէս ասիցիմք) դէպս եւ կապ եւ զօր ի նոսին նշմարեմք, որք եւ միանգամայն ի միասին յնթացս անդ պատմութեան յօրինեալ քաղմն թել իմն երկայնաձիգ : Զոր օրինակ առն աշխարհագրի ի հայել ընդ ջրեղէն հետս հիւսիսային Խաւքայ եւ հարաւային Գերմանիայ՝ աստ զՎանուբ, անդ զՊադոս նախ լոյրունէ, եւ զայն ամենայն զանթիւ եւ զանհամար գետական կամ զառուս որ յաջմն եւ յահեկէ խուռնընթաց հասեալ զմի զայն հոտան մեծի գետոյն յօրինիցեն՝ իմանայ իբրեւ ի միութեան ընդ նմա : Վոյնպէս եւ տիեզերական պատմութեանն մատենագրի գործ եւ

Ճարտարութիւն այն իցէ՝ զի զբուն զմեծ հոսանա դիպացն ծանուցեալ զտանիցէ եւ զընթացսն նկարիցէ քաջ ի մատենին, եւ ինքն առանց խտորելոյ՝ ընդ նոյն ուղղութիւն ընթացեալ՝ զաւելորդան եւ որ այտաբոյ քան զայն միութիւն իցեն, զայն՝ ճառասար պատմութեանց առնիցէ յանձն։ Բար նմին հափառակ մարթ է դէպ լի նեւ՝ եւ դիպի իսկ բազում անգամ, զի զամենայն իսկ մանր դէպս մի ըստ միովէ պատմիցէ՝ մատենագիրն, սակայն չկարիցէ զմեծ զայն հոսանա դիպացն երեւեցուցանել, եւ այնպէս շփով իմն եւ կարկատուն պատմութեամբ լի առնիցէ զմիտս ընթերցանելեացն։

(Հայն սակս իսկ չէ մարթ ի մատենէ իմեքէ ընդհանրական պատմութեան ակն ունել այնմ ռամկականն պատմութեան՝ յորում գոգ ի մտի եղեալ իցէ պատմագիրն գրեթէ զքօսուցանել եւեթ զընթերցանելիս իւր՝ եւ սմին իրի իսկ ստէպ զթեւ դիպացն ընդ մէջ կարելով եւ զգօղ նոցա առ միմեանս պրտորելով խառնէ ի ներքս ճառս ատենախօսութեանց՝ որոց մեծ մասն ոչ արդիւնք իրաց են, այլ ցոյցք ճարտարախօսութեան Վսենոփոնեայ, Թուկիդիդեայ, Լիւիոսի, Լուինտեայ Լուրտեայ, կամ համառօտ՝ զքօսեցուցիչ պատմութիւնս՝ որ ասիցին դիպեալ ի կարի անդոս ժամանակս. հնութեան (առ Հերոդոտայ, առ Փլուտարքեայ), որոց ստուգութիւն գոնեայ ընդ բազում կասկածանք է. եւ կամ մուծանելով ստէպ յանձնէ մտածութիւնս որ ոչ այնպէս կարեւորք իցեն, նա բազում անգամ ձանձրացուցիչք իսկ բազում յաճախութեամբն. եւ կամ ելանելով ստէպ զարտուղի ի նիւթոյ անտի՝ լուծանել երբեմն եւ զինդիրս աւելորդս եւ զորոց չգայցէ ինչ մտաւոր օգուտ զհետ։ Տիեզերական պատմութեանն պատմագիր առանց յայնպիսիան խտորելոյ՝ պարտի զջիւս եւ զոսկերս պատմութեանն, այս ինքն՝ զհաստատուն, զստոյգ մասնն, եւ որ մտաւոր ինչ օգուտ բերիցէ՝ զայն լուսաւոր օրինակաւ ցուցանել. աստ մանաւանդ ի դէպ եկեալ բանիցն Լիկեւրոնեայ՝ թէ “Չիք ինչ ի պատմութեան քաղցրագոյն քան զյստակ եւ զլուսաւոր համառօտութիւն”։

Յ. Բլպէս առ իմացումն նոյնպէս եւ առ յօրինուած համօրէն մարդկեղէն պատմութեանն՝ պարտի դարձեալ մատենագիրն զննել ի դէպս անդ պատմութեանն զհետս եւ զայլոյ իրիք բարձրագոյն

միութեան, զայնոր ասեմ՝ որ ծագէն ի միութենէ Գեօղութեանն այնորիկ՝ որ վարիչն եւ ուղղիչ է դիպացն այնոցիկ։ Վասնզի տիրէ միշտ ի գէպս անդ վախճանական միութիւն խորհրդոցն Աստուծոյ, վասն այնորիկ եւ յիւրաքանչիւր երեւելի մասունս եւս համօրէն պատմութեան՝ իբր յիւրաքանչիւր վարադուրի¹ նշմարեալ տեսաւ նի ի հեռուստ վախճան այսր մարդկեղէն — աստուածեղէն բանադործութեանն² որ յետուստ ուրեմն ելանիցէ յանդ փառաւորութեամբն Աստուծոյ։

— Իսկ վասն կարգի եւ գրից մասանց պատմութեանն առելորդ իմն համարիմք խօսել մանր, քանզի որ կարգասն ի սկզբանէ ընթերցեալ դիտիցէ զամենայն՝ դիւրաւ առնուցու այնուհետեւ ի միտ զլցորդութիւն հաղորդութեան եւ զպատշաճութիւն կարգի մասանցն. որպիսի ինչ՝ յորժամ ի պատմութեան ազգաց մինչեւ ցՆիւրոս՝ զաշխարհագրական իմն կարգի զհետ երթացեմք՝ հայեցեալ յիւրացն բնութիւն, եւ կամ յորժամ յետ կարգելոյ ի պատեհ տեղւոջ զպատմութիւնն երբայական՝ առնիցեմք զամենայն մանրապատում, այնու զի ստուգութեամբն եւ կարեւորութեամբն նախամեծար է պատմութիւնն այն քան զամենայն պատմութիւնս հնութեան. կամ թէ զեարդ յայլ եւ այլ տեղիս բաժանիցեմք զՀայոցն պատմութիւն ըստ ընթացից տիեզերական պատմութեան, կամ ընդէր ի պատմութեանն Յունաց ջան յանձն առեալ իցեմք՝ զկատարեալ ինչ պատկեր մատենագրութեանն նոցա յօրինել. եւ թէ որպէս վասն չաղտորելոյ զկապ պատմութեանն՝ չիցեմք կարգեալ միշտ զնիւթ իւրաքանչիւր մանր մանր հատածի ի գլուխ հատածին, այլ զամենայն միանգամայն իբրեւ պատկեր համօրէն հատորոյս եւ իբրեւ համառօտութիւն ինչ նորա՝ եղեալ եմք ի գլուխ հատորոյս. նոյնպէս եւ զայլն եւս մի ըստ միոջէ։

Յայս ամենայն օգնական եւ ձեռնտու էին մեզ մատենաք բազումք՝ երեւելի երեւելի մատենագրաց, որպիսիք՝ Պոսիւէ, Վայլան, Պարթըլըմի, Կոլտսմիթ, եւ ի կարի նորագունաց՝ Շթուպէրի, Միւլլեր, Ղիպուր, Շէկէլ, Լէոյ, Շլոսէր, Հէրէն, Լյիւհոռն, Վիտեման, Ուեսսէլ, Լենեկառն, Վէպէր, Վասնդու եւ այլ եւս բազումք։ — Զաղըիւրս իւրաքանչիւր պատմութեանն

տա. հասարակ իմն ծանուցեալ եմք՝ եւ յիւրաքանչիւր դէպքն եւս շառնէսք անխոյլ՝ նշանակել զնոյնս եթէ չստուարանայր յոյժ նոս վնն մատենան. յայն ոսկս գրեթէ միայն զկալմունս գրոց սրբոց եւ մատենադրացն չպոց բաւական համարեցաք նշանակել մանր վասն իւրաքանչիւր զիպաց պատմութեանն:

— Եւ իսկ են պատճառք եւս այն սկզբունք՝ վասն որոց եւս որովք յօրինեցաւ մատենան՝ զոր ընծայեմք այժմ ազգիս: Արգարեւ բախտաւորս իսկ զանձինս համարիցիմք եթէ այնպէս՝ որպէս պապոն եւ պատշաճ իցէ՝ բառ սկզբանց այնոցիկ ձեւեալ զմատենան իցեմք: Փառքն Աստուծոյ, օգուտ Ազգին մերոց, պարծանք ազնուական խորհրարին՝ են հատուցումն մերոցն ժառանգից եւ պատկ:

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳԼՏԱՐԱՆ

ՏՐԵՂԱԿԱՆ ՊԵՏԱՐԱՆԻ ԹԻՒՆ

ՊԵՏԱՐԱՆԻ ԹԻՒՆ

Հատած	1 Պատմութիւն, Տիեզերական պատմութիւն	էջ 1
	2 Վախճան կամ շահ պատմութեան	2
	3 Բաժանումն պատմութեան	3
	4 Երկրի պատմութեան	5
	5 Օգնական գիտութիւնք, Ժամանակագրութիւն դրոշմ	7

ՀՈՒՆ ՊԵՏԱՐԱՆԻ ԹԻՒՆ

ՅԱՐԱՐՁԱԹԵՆԻ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԻՆԵՆԻ ՏՐԵՂԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ
ՅԻՍՈՒՄԻ ԲՐԻՍՅԱՆԻ (4000—1)

Ե. Նախաւոր պատմութիւն — Զրահեղ — 2345 յառաջ քան
գրեցիստոս:

6	Երաբարութիւն աշխարհի եւ մարդիկ, — վեց աւարտ արար- չութեան	19
7	Վարդա, անկողնութիւն, մեղք	23
8	Եւաքին սպանութիւն, զաւակքն կայինի եւ Սեթայ, բա- ժանումն նոցա կրօնական	24
9	Երաբարութիւն բարոյի, համայնական ջրհեղեղ (նոյ)	29
10	Հաստատութիւն պատմութեանցս յաւանդութենէ եւ յեր- կրօնական քննութենէ	31

Բ. Երաբարհ նոր — Բաժանումն ազգաց (2345 — 2245):

11	Նոր աշխարհ. — Նոյ եւ որդիք նոր	40
12	Խառնակութիւն լեզուաց, սիրել ազգաց	41
13	Սնկիսեան ազգահամար, Յարեթեանք, Գամնանք, Սեմանք	42
14	Հաստատութիւն պատմութեանցս յաւանդութենէ եւ ի լեզուաց քննութենէ	44
15	Ենք ի յաջորդած վախճան բաժանման, չորս պետութիւնք, աշխարհագրական ասպարէզ հին պատմութեան	48

Գ. Հովնա Նեղոս դետոյ — Լազիպտոս — (Լաթուպիա)
(2200—500):

16	Երեւր պատմութեան, աշխարհագրութիւն, (երկրի գեոլոգի)	51
17	Եւաքին թափիք աշխարհին, Եթեօպիա կամ Մեդոլէ (Բրմական պետութիւն)	53
18	Վաղարայի յորինում. Բրմական պետութիւն (Եթե մեդոլէ), Կարգը հաստատմանց, բարք	54
19	Վախճան, գիր մահանական, լեզու	56
20	Չեւակերպք (ստացնականութիւն եւ ներքի), մշակութիւն, վաճառականութիւն	58
21	Երեւնք, պար, պիրամիդք, սփինք, կեթոլք, բաւիդ, մահանք	59

22	Առաջին ժամանակ պատմութեան (Մինէս) (2200—1400)	60
23	Երկրորդ ժամանակ պատմութեան (Սեոսսարիս) (1400—650)	61
24	Եթովպացիք — Երկսասանից պետութիւն	62
25	Երրորդ ժամանակ պատմութեան (Վերջին թագաւոր) (650—500)	63
26	Աւերակք քաղաքին Թեբացոց, եւ լուսաւորութիւն թշվառն պատմութեան Եգիպտացոց	65
Պ. Հովիտ Խնդոս եւ Պանգէս գետոց — Հրնդիկք :		
27	Աղբւր պատմութեան, աշխարհագրութիւն	70
28	Վաղաքային յորինում՝ Բրմական պետութիւն (չորք տոհմք եւ Պարիսյք), Բրմանիք	71
29	Շինում՝ շրջ, յիշատակարանք փորեալք ի վէմ, յաւանան եւ կազմանք	73
30	Մասենագրութիւն, լեզու (աննկրիտ, պրակրիտ)	74
31	Հատակաւորք պատմութեան — Սինէացիք	76
32	Նմանութիւն Եգիպտացոց եւ Հրնդկաց ընդ միմեանս	79
Ե. Հովիտ Ուքոս գետոյ — Արիք կամ Չանդիկ աղբ :		
33	Աղբւր պատմութեան, աշխարհագրութիւն	81
34	Բակարիացիք (Բրմական պետութիւն, չորք տոհմք)	82
35	Մարք (ակարացեալ իմ Բրմական պետութիւն, վեց տոհմք)	84
36	Պարիկք, (Երբոս աշխարհակալ)	85
Ռ. Հովիտ Երասիս եւ Սուր գետոց — Հայաստան (2300—530):		
37	Աղբւր պատմութեան (Մար Արտո), աշխարհագրութիւն	87
38	Բնակիչք, տոհմ եւ առաջին նահապետք (Թարեթ, Թարգամ, Հայկ), անուն աղբին	93
39	Պալուստ Հայկայ, պատերազմն ընդ Բեւայ, Արիւկենոփ վանն այնք բան	96
40	Հաղթականութիւնք կամ Նահապետք	98
41	Հայաստան, նահանգ Ասորեստանեաց պետութեան (Արայ — Սկայրդի) (— 600)	102
42	Թագաւորութիւն առ Մարգք (Պարսկ — Տիգրան 610—535)	104
43	Տիգրան միաբանեալ ընդ Երբոսի	104
44	Սկզբունք հրահանգաց, վաճառականութիւն	107
45	Ինք Հայոց աշխարհին միշտ գրկախառն ընդ իրաց աղբին Արեաց	108
Ե. Հովիտ Եփրատ եւ Տիգրիս գետոց — Բաբելոնիա եւ Ասորեստան (2300—538):		
46	Աղբւր պատմութեան, աշխարհագրութիւն	111
47	Բաբելացոց առաջին պետութիւն (Երբոսի)	112
48	Ասորեստանեաց պետութիւն, (Երբոս եւ Շամիրամ — Փուլա, — Թագաւոր փաղտար — Սենեքերիմ — Ասորգան — Սարակոս) (— 610)	114
49	Բաբելացոց երկրորդ պետութիւն (Նաբուպոլասար, Նաբոլ — քաղաքսար, Իսմարուպք, — ցեղերոս) (— 538)	122
Ը. Առաջակողմն Ասիայ (2200—500):		
50	Աշխարհագրութիւն, — Տրովացիք, Փուլացիք, Լիւպացիք — Սկիթացիք	125
Թ. Արամ կամ Ասորիք (2200—550):		
51	Աշխարհագրութիւն, մանր թագաւորութիւնք Ասորոց (Միշաքեք, Մաաքա, Ռոմք, Եմաթ, Արփաթ, Հաւրան, Գեոսք)	127

52	Գլխավոր թաղամարտիկներ՝ Յուզայ և Դամասկոսի (10 ԲՆ - Աղաթը)	129
Ժ. Լճաբիա (2000 —):		
53	Լճաբհագրութիւն, (Երջանիկն, Անապատն, Աղաւամն Արաբիա)	131
54	Բան Տին բնակիչք Արաբիայ՝ Բուշեանք և Յեկտանեանք.	132
55	Եւք՝ Հագարացիք և Իսմայելացիք	133
56	Եգիպտացիք, Ամազեկացիք, Մագիանացիք	134
57	Սիվարացիք, Ամնացիք	135
ԺԵ. Վանան կամ Պաղեստին (2000 —):		
58	Լճաբհագրութիւն	136
59	Բնակիչք՝ Բանանացիք և Այդեմոմիք	138
60	Լճաբհագրութիւն	139
ԺԶ. Փիւնիկաստան (2000 — 560):		
61	Լճաբի պատմութեան, աշխարհագրութիւն և սերունդ	140
62	Լճաբի (Նարաաներկութիւն, ստալյանկութիւն, աղա- կաբարութիւն, պղնձագործութիւն)	141
63	Ս աճառականութիւն ընդ զամբ (Հիւսիսային, Հարաւային, արեւելեան ճանապարհք կարաւանայ) — վաճառականու- թիւն ընդ ծով (Թարշիշ, Սփիէր)	142
64	Վաղմիկանութիւնք (Սպանիա, ծովեզրք Ափրիկայ, Սիկիւա)	144
65	() քինակ առաջնորդութեան, — Սիւր, Յիւրոս	145
ԺԴ. Փղշտացիք (2000 — 600):		
66	Նազուլ Նոցա, քաղաք գլխավորք, համառա անք	147
ԺԵ. Լիթնի կամ Հեթանոսութիւն:		
67	Սիկլեմ գիւցապաշտութեան	148
68	Սարէտիւն և մագիան կրօնք	149
69	Լիթնի Եգիպտացւոյ	150
70	Լիթնի յԱրեւմտեան Ասիա (առ Բաբելոնացւոյ, Ասորեստանացւոյ, Ասորացւոյ, Բանանացւոյ, Փիւնիկեացւոյ, Կարեւորեացւոյ)	151
71	(Լիթնի Յուդայ և Համալեյցւոյ)	153
72	Լիթնի յԱրեւելեան Ասիա — Լիթնի Հընդկայ և Արեւելացւոյ	156
73	Լիթնի Արեւայ	159
74	Լիթնի Հայոց	162
75	Հեթանոսութիւն և Հրէութիւն. մին ճանապարհ բնու- թեան և մւտն ճանապարհ Յայտնութեան՝ առ ի պատ- րաստութիւն վրիպագործութեան — Կիկին Նկարագիր պատ- մութեան Երբայցւոյ	165
ԺԶ. Լիթնիցիք (2000 — 560):		
Պատմութիւն Նախապետացն (2000 — 1600):		
76	Նանուդն Արաբհամու (1990), Կոշուլն (1915)	167
77	Սիկլեմ Գլխայ. — Սողամացւոյ պատերազմ (1910)	168
78	Լեւաիք Աստուծոյ առ Արաբհամու	169
79	Նանուդն Իսմայելի (1905) և Սահակայ (1890)	170
80	Լճաբի Սողամացւոյ, բաբելոնութիւն Արաբհամու	171
81	Լճաբ և աղալիկանութիւն ճորայն Աղաիք (1890)	172
82	Հանգէս փորձութեան Արաբհամու և Սահակայ (1860)	173
83	Լճաբի Սահակայ (1850)	174
84	Սերունդք Արաբհամու և Իսմայելի. մահ Արաբհամու (1817)	175

85	Կրօնագ. Ծառայ. եւ Յակոբայ (1632)	176
86	Փախուստ Յակոբայ, աւետիք (1757)	177
87	Լճաւանութիւնք Յակոբայ — ծնունդ Յովսէփայ (1740)	177
88	Ղարթ Յակոբայ ի Քանան (1737) . մահ Հռաքելայ (1739) եւ Սահակայ (1710)	178
89	Ս. ահաւել Յովսէփայ յեղիպտոս (1720) . անցք որ անցին ընդ նա անդ	179
90	Իտրմարանայ եւ փառաւորել Յովսէփայ (1710)	180
91	Որդիք Յակոբայ յեղիպտոս	181
92	Ինտիկութիւն ապն Յակովբայ (Խորոյելի) ի Գետեմ (1700)	182
93	()Բհնութիւն Յակովբայ, մահ նորա (1683)	182
94	Պաշտօն աստուածապաշտութեան նախապետացն (Մելքիսեդեկ)	184
95	Մահ Յովսէփայ (1630) . Յովսէփ առակ օրինակի Գրիգորի	185
Ժ.Ր. Պատմութիւն Իսրայելացւոյ (1600—590):		
Ա. Եւր նոցա յեղիպտոսէ փնչել ցվախճանել Մովսիսի (1500—1400):		
96	Ընցք Իսրայելացւոյն յեղիպտոս	186
97	Ծնունդ Մովսիսի (1565) եւ փրկութիւն նորա (—1525)	187
98	Կոչումն Մովսիսի առ Քորեբաւ (1485)	188
99	Մովսէս եւ Ահարօն առաջի Փարաւօնի	189
100	Ինն Հարուածք յեղիպտոսի	190
101	Պատերն (կամ զատիկ) — տառներորդ Հարուած	191
102	Եւր յեղիպտոսէ (1485 կամ 1500)	192
103	Սիւնն ամպոյ եւ սիւնն հրոյ	193
104	Հեղձումն յեղիպտացւոյն ի ծովուն	194
105	Հայտնի իսկ սքանչելօք	194
106	Մանանայն դրանչելի	195
107	Հաղթութիւն ի վերայ Ամաղեկացւոյն — (Յաթոր)	196
108	Հայտարարութիւն ասանհրամանեան պատուիրանաց	197
109	Եւր եւ օրէնադրութիւնք ի լեւուսն Սինայի	198
110	Որքն ոսկեղէն	199
111	Եօրինուածութիւն աստուածեղէն պաշտամանն (1484 կամ 1499)	200
112	Եւրալին Հանդէս Համարոյ ժողովրդեան — Եւրալին	201
113	Սքանչելի կերակուր լորամարգէաց	202
114	Երկրատեսն լրտեղքն — ապատամբութիւն եւ պատիւ	202
115	Կարգ եւ յօրինուած բանակի	203
116	Երտաւարութիւն Կորիայ — զաւապանն Սահարնի	204
117	Յանցանք Մովսիսի եւ Ահարօնի — մահ Ահարօնի (1448 կամ 1461) — (Եղիազար)	205
118	()ձն պղնձի	207
119	Եւրուլ արեւելակողման աշխարհին Պաղեստինացւոյ (1447 կամ 1460)	207
120	Իտաւամ. օրհնութիւն նորա ի վերայ Իսրայելի	208
121	Կառաւարութիւն Իսրայելի, նախանձաւորութիւն փնչելի	209
122	Երկրորդ Հանդէս Համարոյ. Մադիանացւոյ պարտութիւն	209
123	Ինարութիւն Յեսուայ ի զօրավարութիւն — Եղիազար	210
124	Ս. երջին վարդապետութիւնք եւ հրամանք Մովսիսի	211
125	Մահ եւ նկարագիր Մովսիսի (1447 կամ 1460)	212
126	Հաւատք եւ պաշտօն Մովսիսի — Յովր	213
Բ. ()Բհնագրութիւն Մովսիսի:		
127	Ողի մովսիսական օրինացն	215
128	Տառն պատուիրանք. մկնութիւնք	216
129	Երտալին պաշտօն, անդի պաշտաման	217

130	Մարտի ամիսը. — զոհ կամ պատարագ	218
131	Վահանայութիւն	220
132	Վաղարային հանգամանք եւ օրէնք	220
133	Վատաստանք — օրէնք պատժոց	221

Գ. (Եսու — առնուլ երկրին քանանացւոց (1460 — 1450) .

134	Աբանշելի անոց ընդ Երզնան	222
135	Անուլ երկրովի (Ռախար)	224
136	Անուլ Գաղիայ. — Գաբաւանցիք	225
137	Յաղթութիւն Եսուայ սքանչելիք. առումն արեւմտեան երկրին Պաղեստինացւոց	225
138	Բաժանումն երկրին քանանու	226
139	Պատճառք ջնջելոյ պատերազմու զքանանացիս	229
140	Վերջին խառք եւ մահ Եսուայ (1450)	230

Դ. Սամանկէր Դատաւորացն (1450 — 1100) .

141	Լարկրակութիւնք Խորոյկացւոցն	231
142	Լիւարագիր Ժամանակացս պարոյիկ	232
143	Բենիաֆինեանց պատերազմն. — Կապալաութիւն (զբռնելոյն) ի Լային	233
144	Պատաւարք. ծառայութիւն ընդ ձեռամբ Ասորւոց. Գաթնիկ (1420 — 1390). ծառայութիւն ընդ ձեռամբ Մարտացւոց, (— 1370) Աւովք. (1370 — 1335). Սամար	234
145	Պատաւարութիւն ընդ ձեռամբ քանանացւոցն (— 1315). Դերսիւս եւ Բարակ (1315 — 1275)	235
146	Պապմութիւն Հուլթայ (1280 — 1268)	236
147	Բանութիւն Մադիանացւոց եւ Ամադեֆացւոց (— 1268). Գեդէան փրկէ զԽորայէլ	237
148	Բաշնապութիւն Գեդէանի (1268 — 1228)	238
149	Բանաւորութիւն Արիմէլքայ (1228 — 1225). Թափա եւ Յայիր (1225 — 1200). բռնութիւն Փղշտացւոց եւ Ամանացւոց (— 1185)	238
150	Յեփթայէ ազատէ զԽորայէլ (1185 — 1180)	240
151	Բեհան, — Այաղան, — Աբդան (1185 — 1155). բռնութիւն Փղշտացւոցն, Հեղի — ծնունդ Սամիսոնի (1155 — 1115)	241
152	Վաղութիւնք Սամիսոնի (1140 — 1120)	242
153	Օեղծումն, արկածք եւ մահ նորա	243
154	Օճունդ Սամուելի — Հեղի եւ սրգիք նորա	244
155	Այշումն Սամուելի, ճիսութիւն նորա	245
156	Պարտութիւն Խորայէլացւոց. մահ Հեղեայ (1115)	246
157	Տապանակն ի Փղշտացւոց աշխարհին, դարձ յետո	246
158	Սամուել փրկէ զԽորայէլ. կացեալ դատաւոր (1115 — 1095)	247
159	Խորայէլացիք խնդրեն թագաւոր	248
160	Ընտրութիւն եւ օծումն Սաուլայ (1092)	249

Ե. Թագաւորութիւն — Անրաժին Թագաւորութիւն (1090 — 970) .

Ա. Արայ Սաուլ (1092 — 1052) .

161	Սաուլայ յաղթութիւն եւ հաստատութիւն ի Թագաւորութեանն. Սամուել հրաժարէ յառաջնորդութենէ (1092)	251
162	Այաղ պատերազմանք Սաուլայ (1095 — 1075)	252
163	Ամադեֆացւոց պատերազմն. մերժումն Սաուլայ (1075)	252
164	Ծումն Գաւթի, լիսութիւնն Սաուլայ	254
165	Յաղթութիւն Գաւթի ի վերայ Գադիաթու (1065). սափի փորելէ յերեսաց Սաուլայ (1066). Թաշեթան	255
166	Գարանիսայութիւնք Սաուլայ. ազնուական միւսք Գաւթի	256
167	Մահ Սամուելի (1057) — գլորոցք մարգարէից	257

168	Սաւուղ ինդրէ խորհուրդ յազգին Սամուելի	258
169	Պարաւութիւն նորա եւ մահ (1052)	259

Բ. Աբգայ Դաւիթ (1052 — 1012):

170	Ղաւիթ եւ Յերուսթէ՝ Թագաւորը (1052 — 1045)	259
171	Ղաւիթ Թագաւոր միահեծան. — ապականին ի Սին. — խորհուրդ շինութեան տաճարին Աստուծոյ	260
172	Հաղթութիւնք եւ աշխարհապալութիւնք (1045 — 1032)	261
173	Սեմիէրոսթէ. — ներքին կարգաւորութիւնք Դաւթի	262
174	Կրկին մեղք նորա. Բերտաբէ	263
175	Աւանին ազաւք (1030 — 1020). — ապստամբութիւն Արեսողմայ	264
176	Փախուստ Դաւթի եւ զեշք (1020)	265
177	Հառաջ մատել Արեսողմայ եւ մահ	266
178	Ապստամբութիւն Սարէկայ եւ վախճան (1019)	267
179	Հանդէս համարոյ ժողովրդեան ոչ առանց յանցանաց (1015)	268
180	Խորհուրդ խալութեան Ադանիայ (1014)	269
181	Վ երջին խրատք Դաւթի	270
182	Սահ նորա եւ նկարագիր վարուց (1014)	271

Գ. Աբգայ Սողման (1012 — 972):

183	Սողման տանէ հաստատուն զթաւ Թագաւորութեան խրոյ	272
184	Պարզեւէ նմա Աստուած իմաստութիւն (1010)	273
185	Իմաստութիւն Սողմանի եւ ներքին յորինումութիւնք	273
186	Տաճարն Սողմանի (1007 — 1000)	274
187	Նաւահատիք նորա (1000)	275
188	Այլ եւս շինութիւնք Սողմանի, վաճառականութիւն եւ ընդունութիւն	276
189	Սեծութիւն եւ փառաւորութիւն նորա անկումն նորա	277
190	Հերթութեամբ, Ագեր, Ռազոն — յառնեն հակառակ — մահ Սողմանի. — տեղեկութիւնք	279
191	Շլացութիւն Ռաբովմայ. — բաժանումն տանն ցեղերն ընդ Յերթովմաւ	280

Զ. Թագաւորութիւնքն յարայելի եւ Յուդայ (972 — 720):

192	Սահմանք երկուց Թագաւորութեանցն	281
193	Սարովմ (972), Աբիա (955 — 952), կռակաշուութիւն ի Յուդա	282
194	Հերթովմաւ Ա. եւ Նաբատ (972 — 949) — պաշտօն պատկե- րաց յարայելի	283
195	Նաա (952 — 912). ջնջումն կռակաշուութեան ի Յուդայ	284
196	Նաաթա (949), Եղա (927), Չամբրի (926), Թաֆի (920), Ամի (— 915). — պաշտօն պատկերաց յարայելի	285
197	Աբաթա եւ Յեզաբէլ (915 — 894). — կռակաշուութիւն յարայելի. Եղիա մարգարէ	286
198	Աբաթա յաղթէ երկիցն Ասորացն (897...)	287
199	Նարովթ — պարտութիւն եւ մահ Աբաթա	288
200	Սքալիա (894 — 893) յարայելի	289
201	Վ երանալ Եղիայ մարգարէի (896)	290
202	Հովթամ (893 — 881) յարայելի, պատերազմ ընդ Մովաբացիս (895)	291
203	Հովտափառ (912 — 890) — նորագ հաստատութիւն պաշ- տամանն Աստուծոյ ի Յուդա. — զանչելի յաղթութիւն	291
204	Սքանչելք Եղիայի մարգարէի յարայելի	293
205	Ասորաց պատերազմ, փրկութիւն Սամարիայ (890 — 885). Ազալել Թագաւորն յԱսորիս	294

206	(Յոված (880—884). Կապաշաութիւն ի Յուդա. աղագր. Ոքողիս (884—883)	295
207	Սահ Յովածայ եւ Յեղարեայ ի ձեռն Յէուայ (884)	296
208	(Հուս յորայելի (884—886). ընթինջ աստակուն տանն Աբարաւ. մահ Ոքողիս (888)	297
209	Ղարդիս ի Յուդա (883—877), Կապաշաութիւն նորա եւ անկումն ի Թագաւորութենէ (Յովիդայէ)	298
210	(Յովաս (877—838). նորդումն պաշտամանն Ասասւծայ ի Յուդա	299
211	(Յովաքաղ (856), Յովաս (840), Յերարոված Բ. (825—784) յորայելի. — մահ Եղիսէի	299
212	(Յովան, Ովեէ, Միքեա, Յովէլ մարգարէ	300
213	Ամարիա (838—810) ի Յուդա. պատերազմ ընդ Եղմայեցիս	302
214	Ողեայ կամ Աղարիայ (810—759) Թագաւորութիւն աշող. Յովոված (— 743)	302
215	Աղաղ (743—726). Կապաշաութիւն եւ աղագր ի Յուդա	303
216	Երայի մարգարէ (760). վախճան Թագաւորութեանն Ասորաց (740). անօրէնութիւնք ի Յուդա	304
217	Օղբարիա (770), Սեղզում, Մանայեմ (770), Փակիա (759), Փակէ (757), Ովեէ (737). բարձումն Թագաւորութեան Երայելի կամ գերութիւնն Ասորեստանեաց	305
218	Ասասւծապատիժք, նոր գաղթականք	306
Է. Թագաւորութիւն Յուդայ (725—590):		
219	Եղիսիա (726—699). նորդումն պաշտամանն Ասասւծայ ի Յուդա եւ ի ցեղին Յովիսիայ (726—714)	307
220	Փրկութիւն ի սպառնալեաց Ասորեստանեացն (712)	308
221	Աղագրիս Թագաւորին. վերջին ագր Թագաւորութեանն նորա (710—699). Նաւում մարգարէ	309
222	Պատմութիւն Յովիսիայ եւ Յուդայ (722—663)	309
223	Սանաս (699—644), անօրէնութիւն Կապաշաութեան. — վարանդութիւն եւ ապաշխարութիւն Թագաւորին	311
224	(Յարձակումն Հողոփեռնեայ ի Յուդա (Եղիսիա)	312
225	Պաշարումն Բեթիզայ, փրկութիւն ի ձեռն Յուդայ (Երիս 656)	313
226	Ամիս անօրէն Կապաշաութիւնն (644—642). Յովիս (642—611) ամենեւին ընթինջ բառնայ ի միջոյ զպաշտօն կոչ եւ պատկերաց. գիւս մասնին օրինաց. փառաւոր կատարումն պատեքատնին	315
227	Սահ Յովիսիայ. Երեմիա եւ Սփինիա մարգարէք (630)	317
228	(Յովաքաղ ի Յուդա (611). կործանումն Նինիւէի. Ասորեստան նահանգ Մարաց (606)	318
229	(Յովակիմ (610—599). սկիզբն գերութեանն Բաբելոնացոյ (606). անօրէնութիւն եւ կատարած Թագաւորին. գերութիւն Յեզնիայ (590)	318
230	Սեղիսիա (599—588) ոչ խրատի. պաշարումն եւ կործանումն Երուսաղեմի եւ աստարին (590—588). վախճան Թագաւորութեանն Յուդայ (588). վերջին գերութիւն. Եղիսիա մարգարէ (595)	320
231	Ղարդիս կուտակալ. սպանումն նորա. փախուստ մնացելոյ Հրէիցն հանգերն Երեմիա	321
Ը. Գերութիւնն Բաբելոնացոյ առ Նաբուքոդոնոսորաւ (600—560):		
232	Իդր Հրէից ի Բաբելոնիա. Դանիէլ մարգարէ եւ նորին ընկերք (606)	322
233	Պատմութիւն Հուլանայ (606—603)	323

234	Իրան Նարուքդանսարայ եւ նորին միմութիւն . . .	324
235	Լշխարհակալութիւնը Նարուքդանսարայ . . .	325
236	Պատերն Բերայ. նահատակութիւն եւ փրկութիւն ընկե- րացն Գանիելի	326
237	Լճորտասանութիւն Նարուքդանսարայ, պատիժք եւ մահ (561) . . .	327
ԺԼ. Սարական - Պարսկական պետութիւն (560 — 330):		
238	Լղերեւ պատմութեան, Կիրոս Հիմնիչ պետութեանն, ա- ռումն Բարեբոնի . . .	328
239	Գարեհ Մար կամ Կիւրոսար Բ., Գանիէլ ի դրին առիւծուց, պատմութիւն Բերայ եւ փշապին . . .	331
240	Տեւիլք եւ յոյանութիւնը Դանիէլի եւ մահ (536) . . .	333
241	Կիրոս Թագաւոր միահեծան (536 — 529) . . .	335
242	Կամբիւսիս (529 — 522). առնա զեղիպտոս (525), ա- ռաքարանութիւնը, մահ. Զմարդիս . . .	336
243	Գարեհ Վրդապետայ (522 — 486), ապառաժութիւն Բա- բելոնի (517) աշխարհակալութիւնը. պատերազմ ընդ Յու- նայ (503...) . . .	337
244	Լ.Ս. եւս Թագաւորը ի զուական Վրդապետայ (486 — 330) . . .	338
245	Հայաստան նահանգ Պարսից պետութեան (— 330) . . .	340
246	Սառաթք Սքեւման Լոյս եւ անտեսական կեանք Էլյոյց 247 (Եօրինուած պետութեան Պարսից Թագաւորն եւ արքանիք, նախարարը, էլք եւ մուքը, զինուորական իւրք . . .	341
248	Լ.Երանք Պերսեպոլիսայ, արձանագիրք սեպանեւ գրով . . .	344
ԺԴ. Հրէից կը առ Պարսից Թագաւորը (536 — 330):		
249	Հրաման Կիրոսի առ Հրէայն երթալոյ յերուսաղէմ եւ շինելոյ զառնարն. Զորաբարէլ ասնի բազմութիւն ինչ ի Հրէից ի Հրէաստան (536). շինութիւն երկրորդ առնարն (535 — 515) . . .	352
250	Կոշուք Արշաւրի կամ Արաշիսի. Եթեբերտիկին. Խորհուրդ Համանայ, զոր գառարկացուցանեն Մուրդէ եւ Եթեբեր (483 — 474) . . .	354
251	Լղը ասնի ոյլ եւս բազմութիւն ի Հրէից ի Հրէաստան (458), զնէ կարգ . . .	356
252	Եթեմի կուսակալ Երուսաղէմի (445), ապա շինել զպա- րիսպն, նորադէլ զուկան ընդ Աստուծոյ . . .	357
253	Գ.Իւս Տրոյն սրբոյ. բարձունք չարաչարն սովորութեանց. Մաղաքիս մարքարէ . . .	358
254	Հանգամանք առաջնորդութեան Հրէից. — առնարն Սամա- րացոց . . .	360
255	Լ.Խանին կեանք Առիստոյ եւ առանձինն Հրէից . . .	361
ԺԵ. Հայից (1800 — 340):		
Ա. Բուն Հին Ժամանակք. Գաղթականութիւնք. Սպարսա եւ Ա- թէնք (Ղիկուրդոս, Սողոն, Ղիսիտարատեանք) — 500:		
256	Լղերեւ պատմութեան, աշխարհադրութիւն՝ Հիւսիսային, միջին, հարաւային Յունաստան . . .	369
257	Բուն առաջին բնակիչք՝ Պեղասպոսիք, Հիլլենոսիք (1800 — 1550), Կելրոսիս, Կազմոս, Դանաւոս, Պերսիս, Մինոս (1500 — 1400) . . .	373
258	Լ.աշին միարանական գործք Յունաց՝ Արգիւսական նաւորդը (1260), Իլիական պատերազմ (1200), Դարիական գաղ-	

- Թափանութիւն (1100) — Հանգամանք առաջնորդութեան (1100 — 900) 374
- 259 Վաւթափանութիւնք՝ (Եւդայացւոյ, Յանիայացւոյ, Գորիւցւոյ) ի փոքր Ասիա, առ Եւքսինոս ծովու, ի Մեծն Յուստանի, ի Արիւնի, ի Գաղիա (1100 — 600) 376
- 260 Հասարակաց իրք՝ լեզու եւ մասնազարութիւն, խաղք (սղամպիականք), Ամիկիականեան դաշնաւորութիւն, տեղիք պատգամաց, կրօնք (սղամպիական եւ երկրական դէք, խորհուրդք) 378
- 261 Սպարտա. յորինուած առաջնորդութեան ի Ղիկուրդայ (880), Ա. եւ Բ. Մեսսենական պատերազմանք (742 — 722 եւ 683 — 668) 381
- 262 Աթէնք — Կարդոս — Իշխանք. յորինուածք առաջնորդութեան ի Սպարտէ (594) 383
- 263 Պիտիարատեայ առաջնորդութիւն (561 — 528). Հիպլիտոս եւ Հիպպարքոս (— 510), Աղիմենեանք — Հանգամանք առաջնորդութեան այլոց մանր տէրութեանց Յունաց 385
- Բ. Պատերազմ ընդ Պարսից. Սպարապետութիւն Աթենացւոյ (492 — 431) (Միդարիադէս, Թեմիստոկլէս, Արիստիդէս, Կիմոն, Պերիկլէս):
- 264 Սկիզբն պատերազմին. երկու արշաւանք Պարսից (492 եւ 490). ճակատ առ Մարաթոնի. վախճան Միդարիադէս. Արիստիդէս մարտի թեմիստոկլէս (486) 388
- 265 Պարապետութիւն եւ արշաւան Գոնքթի (480). ճակատ առ Թերմոպիլէզք, Ղեւնիդաս 391
- 266 Ղաւամարտիկ ճակատ առ Սաղամու, Թեմիստոկլէս. ճակատ առ Պլատեալ եւ Միկադեալ, Արիստիդէս, Պաւսանիաս, Քսանթիպպոս, Ղեւտիքիդէս (479) 392
- 267 Միլլեոս յաղթութիւնք Յունաց (471...), անկումն Պաւսանիայ եւ Թեմիստոկլէ. մահ Արիստիդէս. աղապետութիւն Յունացն առիպաց, Կիմոն (469), գաղթիք խաղաղութեան ընդ Պարսից (449) 394
- 268 Երրորդ Մեսսենական պատերազմ (465 — 455). Նախնա ընդդէմ Հակառակութիւն Սպարապետաց եւ Աթենացւոյ 396
- 269 Սպարապետութիւն Աթենացւոյ (յառ 450), Պերիկլէս (յառ 461). բռնութիւն եւ ամբարտաւանութիւն Աթենացւոյ 398
- Գ. Պերդուպնեսացւոյ պատերազմ (431 — 404). Սպարապետութիւն Սպարապետացւոյ. — Սպարապետութիւն Թերացւոյ. Մեհենական պատերազմ — 338. (Աղիքիդէս, Ղեւսանդրոս, Եպամոնոդաս):
- 270 Սկիզբն Պերդուպնեսական պատերազմին (431 — 404). աստիճանայ կռիւ (— 422), Պերիկլէս († 429) 399
- 271 Աղիքիդէս. նոր պատերազմ (420). պատերազմ ի Սիկիդէս (415 — 413). որ ինչ եկն զպար զհետ, — յաղթութիւն Աղիքիդէս (411 — 408). անկումն նորա, նաւաւ մարտիկ ճակատ առ Եգոպոստամու (406) 401
- 272 Երկրորդ Ժաղաքին Աթենացւոյ եւ Նուաճումն (404). Թատարուլոս փրիլէ Ժաղաքին (403) 403
- 273 Սպարապետութիւն Սպարապետացւոյ (404) եւ ճախութիւն նոցա. նոր պատերազմ ընդ Պարսից (400). յաղթութիւնք Արտիդուսայ (396 — 394). ներքին պատերազմ. գաղթիք խաղաղութեան Անտաղիդայ (387) 404
- 274 Սպարապետութիւն Թերացւոյ — Եպամոնոդաս եւ Պերդուպնէս

* Նշան † Է Նշանով մահուան:

գրչես. ճակատքն առ Ղեւորեղը եւ առ Մանանեաւ	
(371 — 363)	406
275 Լ՝ալ եւս զժառութիւնք Յունաց. Մեհհեռական պատերազմն	
(358 — 346)	407
Դ. Ս'առննագրութիւն եւ արուեստ Յունաց:	
276 Սահմանք կամ տեսիլք (գաղափարք) գեղեցիկ արուեստից	
եւ նոյնն առ միմեանս համեմատութիւնն	409
277 Բանաստեղծութիւն վիպական՝ (Թրակացի բանաստեղծք՝	
Ուրիէոս, Մուսէոս, Ղինոս...; Համբոս, Հեսիոգոս	
եւ պատկեր գործոց նոցա)	410
278 — քնարական՝ (աշխարական՝ Տիրաէոս, Թէսզնիոս, Փո-	
կիւզիդէս, Միմնեքմոս — մեծազերջական՝ Ագրիդ-	
քոս, Հիպոպոս, Սիմոնիդէս Սամթացի, Եսով-	
պոս — միմջական՝ Աղկմանոս, Ստեսիբորոս, Աղկէոս,	
Ստափիս, Անակրէոն, Սիմոնիդէս, Պինդարոս) —	
երաժշտութիւն եւ կարաւք	414
279 — բանագործական՝ (ողբերգական՝ Եզրիլոս, Սափո-	
կղէս, Եւրիպիդէս — կատակերգական՝ Արիստոփա-	
նէս, Անտիփանէս, Մենանդրոս)	418
280 Լ՛բուհեալք (երեք ժամանակք նոցա), ճարտարապետութիւն,	
(աղբք սեանց) — քանդակագործութիւն կամ անգրիանտա-	
գործութիւն (Փիգիաս, Պոլիկլէտոս, Միլոն — Պարոս-	
տեղէս եւ Սփիսպոս) — նկարութիւն (Պոլիգնոտոս, Ջէւ-	
սիոս, Ագրիդէս) — երեսւնի անգրիք եւ նկարք հնոց զարպժ-	
ածիւրք	424
281 Պատմագրութիւն՝ (բանագիրք — Հերոդոտոս, Թուկիդի-	
դէս, Քսենոփոն)	427
282 Ղարաարօսութիւն՝ (Սոփեստքն — Անդակիդէս, Լիւսիոս	
— Իսակրատէս, Դեմոսթենէս, Եզրինէս — Լիկուրգոս,	
Հիպերիդէս)	429
283 Փիլիսոփայութիւն, սկիզբն նորա առ Յոյն եւ առանձինն	
նկարագիր	431
284 Յանկական գաղաց՝ Փիլոսիեանքն դրութենականք (Թաղէս,	
Անաքսիմանէս, Գիսգենէս Ապոլոնիացի, Հերակլիտոս).	
Փիլոսիեանքն մանքնականք (Անաքսիմանդրոս, Դիւսկիպոս,	
Դեմոկրիտէս, Անաքսագորոս)	432
285 Իտաղական փիլիսոփայութիւն՝ Պիլատագորական գաղաց	
(Պիլատագորոս, Փիդղալոս, Ագրիտոս), Եղիական գաղաց	
(Քսենոփանէս, Պարմենիդէս, Եմպիռոսիդէս, Ջեննոն) —	
Եւթն իմաստունքն	434
286 Փիլիսոփայութիւն յետ Սոկրատայ, Սոփեստքն (Գորգիաս,	
Պրոտագորաոս, Հիպիաս) եւ Սոկրատէս	435
287 Պլատոն (Վարդապետութիւն նորա եւ մտածանք) — Արի-	
ստոտեղէս (Վարդապետութիւն նորա եւ մտածանք)	437
288 Լ՝ալ եւս աշակերտք Սոկրատայ՝ Արիստիպոս (Երիքնական	
գաղաց), Անտիսթենէս, Գիսգենէս (Երիքնական գաղաց),	
Եւթիդէս (Մեգարացի գաղաց)	444
289 Լուկիւրոս (Եպիկուրեան գաղաց), Ջեննոն (Սադիկեան	
գաղաց)	446
290 Նարդ յունական փիլիսոփայութեան	448
291 Լ՛առնին կեանք Աթենացւոց	449
Ի. Սակեղոնացիք (800 — 336). Պետութիւն Լղեքսան-	
գրի Մեծի (— 323):	
292 Լ՛շխարհագրութիւն Մակեդոնիայ. Սարանոս եւ Նորին պայա-	
շապք (800 — 360)	454

298	Փիլիպպոս Բ. (300 — 306) ժողովուրդի և ընդարձակել զթագաւորութիւնն, նուաճել խորամանկութեամբ զաշխարհն Յունաց (338)	455
299	Աղէքսանդրոս Մեծն (336 — 323), պատերազմ ընդ Լիւրիկեցոց, աւեր քաղաքին Թեբացոց (335)	457
299	Սկիզբն առնել աշխարհակալութեանցն եւ յաղթութեանց (334 — 333). Աղէքսանդր յերուսաղէմ երթեալ (333)	458
299	Առնու զտերութիւնն Պարսկց (330), մահ Գարեհէ Գ.	460
297	Արշաւան Ի Հինդիկո. տրառնջ զօրաց եւ դառնալ յետս (328 — 325)	461
298	Սկիզբն գործք եւ մահ Աղէքսանդրի (323). սփռումն Յունաց զաղթականութեամբ յԱսիա	462
299	Գժտութիւնք եւ պատերազմակց յետ մահուն (323 — 301)	464
300	Պատերազմ առ Իսիսեաւ (301) եւ ձայնս բաժանումն փահեման թագաւորութեանց	466

ԻԵ. Գլխաւոր թագաւորութիւնք Մակեդոնական միաւհեման տէրութեանն. Մակեդոնիա, Ատրիք, Եգիպտոս (320 — 30):

301	Մակեդոնիա եւ Յունաց աշխարհ (320 — 146).	467
302	Ատրիք. Սեղեւկեամբք (320 — 64)	470
303	Եգիպտոս. Պաղմանք (320 — 30)	472
304	Աղէքսանդրական հրահանգք եւ մատենագրութիւն	474

ԻԶ. Հրէաստան. Մակաբայեցիք (300 — 107):

Ա. Հրէից իրք առ Պաղմամբք եւ Սեղեւկեամբք. Անտիոքոս Գ. Հալածումն (300 — 167):

305	Հրէաստան առ Պաղմամբք. առաջնորդութիւն քահանայապետացն (300 — 200)	477
306	Հրէաստան առ Սեղեւկեամբք (200 — 130). Ռնիա Գ. Հեղեղորոս կամի առնել յախշտակութիւն Ի առճարէ (177)	478
307	Հասն Ի բաց վարէ զՌնիա, եւ Մենեղաւոս՝ զնա. անգրեւութիւնք Մենեղաւոսի եւ վախճան (175 — 170)	479
308	Անագորոսնութիւն Անտիոքոս Գ. (170 — 168). ահագին հալածումն Ի վերայ Հրէից (167)	480

Բ. Պատերազմ Մակաբայեցոցն վասն ազատութեան ընդ Սեղեւկեանն. Յուդա եւ եղբարք նորա մինչեւ յմահ Հիւրկանեայ Բ. (167 — 107):

309	Մատթի ելանէ պաշտպանիչ կրօնից եւ հայրենի աշխարհին (167 — 166)	482
310	Հուդա Մակարէ. երկու տրշաւանք յաղթութեամբ (166—165)	483
311	Երրորդան պաշտամանն Ասուածոյ (165), յաղթութիւն Ի վերայ տրուարձանեայ ազգաց (164). ահագին եւ սոսկալի սատակումն Անտիոքոս Գ.	484
312	Այլ եւս յաղթութիւնք Յուդայի Ի վերայ զորավարացն Անտիոքոս Ե.	485
313	Նիդնպիտի յաղթութիւնք. մահ Եղիսլարոյ. գաշնք խաղաղութեան Յուդայի ընդ Անտիոքոս Ե. (163)	486
314	Վաճառքոս Բ., միւսանգամ պատերազմ. Աշխիմոս (161)	487
315	Հաղթութիւն մեծ Յուդայի Ի վերայ Նիկանոսի (160)	488
316	Պաշնաւորութիւն ընդ Հրոմայեցոց. մահ Յուդայի քաղութեամբ. աղէտք որ յետ այնր հասին. մահ Աղկիմայ	489
317	Հռոմեական Մակաբայեցի զօրացեալ լինի գիմակալ (160 — 158). խաղաղութիւն. գաշնք ընդ Աղէքսանդրի Բ. (150)	490

- 318 Ղաթարեան Բ. ընդ իրաւաբան ընդ Յաշմաթանու (145).
Յաշմաթան կայ ի կողմն Անտիոքայ Զ. (144) ձերակալ
լինի ի Տրիփոնայ 491
- 319 Շմաւան Մարգարայեցի (143). մահ Յաշմաթանու. ազա-
տութիւն Սիմոնի. Շմաւան քահանայապետ եւ իշխան ժա-
ռանգութեամբ (140) 492
- 320 Անտիոքոս Է. գաշնաւոր լինալ ընդ Շմաւանի մարտէ
շճրիփոն (139), յարձակի ի վերայ Հրէաստանի. Շմաւան
սպանանի (135) 493
- 321 (Յովհաննէս Հիւրկանոս Ա. (135—107). գաշնալ խաղա-
ղութեան ընդ Անտիոքայ Է. ազատութիւն Հրէաստանի (120)
յաղթութիւնք եւ աշխարհապալութիւնք (Եզափնայեցիք.
Սամարիա) 494

ԻԳ. Հռոմայեցիք (753—1):

Ա. Բնակիչք Խաաղիայ, — շինուած Հռոմայ առ Թադաւորօքն
(753—510):

- 322 Լզբեր պտամութեան, Աշխարհազրութիւն՝ վերին, Մե-
ջին, Ստորին Խաաղիա. Կղղիք 496
- 323 Հին բնակիչք Միջին Խաաղիայ՝ Եարուկացիք, Սարե-
ղացիք, Լատինացիք 500
- 324 Կրօնք Եարուկացւոց, Սարկնացւոց եւ Լատինացւոց 503
- 325 Ուսմուկոս եւ Ռեմոս. շինութիւն Հռոմայ (753). Ռամու-
զոս Թադաւոր (753—718) պտտերազմ ընդ Սարկնացւոց.
Տաաթոս 504
- 326 Բաժանմանք ցեղեց բնակչացն — ազտաք, ռամիկք, պաշա-
պանաւորք, գերիք — կարգ առաջնորդութեան 506
- 327 Կլամա Պոմպիլիոս (716—679), կրօնք տէրութեան,
կրթութիւն բարոյց 508
- 328 Տուլլոս Ոստիլիոս (679—640). Ովրտանանք եւ Կսրիա-
տանք. կարծանաւն Աբալունգայ 509
- 329 Լնկոս Մարիոս (640—617). տարածուած տէրութեանն —
Ղուկուսայ 510
- 330 Տարկուինիոս Պրիմոս (617—578) զարդարուած Հռոմայ
շինուածովք 511
- 331 Սերուստո Տուլլոս (778—534). կարգաւորութիւնք ինչ 511
- 332 Տարկուինիոս Սուպերբոս (534—509). բռնութիւնք նորա.
բարձուած Թադաւորութեան. երկու Հիւպատք. Ներա-
կայան 513
- 333 Վինուութիւն սասուգութեան պտամութեան ժամանակացո
պոսցիկ 514

Բ. Հռոմ ի ռամկապետութիւն դառնայ. — Ներքին փոփոխ-
մունք. — Արտաքին պտտերազմունք (510—133):

- 334 Պտտերազմ ընդ Թադաւորին. Բրուտոս. Ովրտաթոս Կսկղէս.
Մուկիոս Սիկեւոլա (509—496). Դիկկաաոր 515
- 335 Կարտաւութիւն աղքատաց, մկնել ժողովրդեան ի Նուի-
րական լեռանն. Հադարպալք ժողովրդեան (495—493). 517
- 336 Կարիպանոս. ժողովք ըստ ցեղեց (492) 518
- 337 (Օրէնք ազարակաց. Կինկինաաոս 519
- 338 Տոմն աղք. օրէնք երկատառն ապխտակաց (450). Վիրգիլիոս 521
- 339 Լալ եւս Ներքին գժաութիւնք. արտաքին պտտերազ-
մունք. առուած քաղաքին Վէիացւոց (404—396) 523
- 340 Լրշաւան Գաղիացւոց ի Հռոմ (390). Կամիլլոս 524
- 341 Լղբաաութիւն ռամկին. Լիկինեան օրէնք. ապկաւ կցորդ
լինել ռամկին ամենայն պաշտամանց տէրութեան (—302) 525

	14
342	Պատերազմ ընդ Սամեթացւոյ եւ Լաւթնացւոյ (348—357)
343	Դրկորդ պատերազմ ընդ Սամեթացւոյ (358—390). Ժա- րիս Մաքսիմոս. Գեղիս Մուս, Կուրիս Գեղնատան . . .
344	Պատերազմ ընդ Յարանացւոյ — ընդ Պիւսեայ արքայի Եպիրացւոյ (282—272)
345	Պատմութիւն Կարբեղանացւոյ (880—480). շինութիւն Կարբեղանի. գաղթականք նորա, աշխարհակալութիւնք, օրինակ առաջնորդութեան
346	Պատմութիւն Սերակուսացւոյ (Սիկիլիայ) (740—270). Թագաւորք, պատերազմ ընդ Կարբեղանացւոյ. Մամբրացիք . . .
347	Լաւթն Պանիկեան պատերազմ (264—241). Իշխանու- թիւն ի վերայ Սիկիլիայ. գաշինք խաղաղութեան
348	(Յափշտակութիւն Սարգինիայ եւ Կորսիկայ (337 եւ 236). Պատերազմ ընդ Լիւրիկեցւոյ (230). նուաճել վերնադման Խառլայ (226—220). Կարբեղանացիք ի Սպանիա
349	Դրկորդ Պանիկեան պատերազմ (218—201). անք Սն- նիւրդայ ընդ Ալպս. ճակատ առ Տրեւանտա եւ առ Տրախմենտա (218)
350	Փարիս Մաքսիմոս Կուկտատոր. ճակատն առ Կաննեք (216). պիւսեթիւն Համայ. առնուլ նոցա զՍիկիլիա (206) . . .
351	Պատերազմ ի Սպանիա (218—206)
352	Պատերազմ յԱփրիկէ (204—202). ճակատ առ Զամու— սիկայիս. գաշինք խաղաղութեան (201)
353	Պատերազմ ընդ Թագաւորաց յԱրեւելս (197 եւ 190). մահ Անիւրադայ եւ Սիկիլիանի (183). առնուլ Մակեդո- նիայ, Լիւրիկիայ եւ Եպիրոսի (168)
354	Նինգուլթիւնք Համայեցւոյ. երրորդ Պանիկեան պատե- րազմ (149—146). Կործանումն Կարբեղանի (146). Ափրիկէ նահանգ Համայեցւոյ
355	Կործանումն Կարբեթոսի. Եւնաստան նահանգ Համայե- ցւոյ (146). Թագաւորութիւն Պերգամայ նահանգ լինալ Համայեցւոյ (133—130)
Գ.	Ներքին խռովութիւնք. — Աւանդն պատերազմանք. — Աշխարհակալութիւնք մինչեւ ցմբահեծան իշխանութիւնն (133—90):
356	Խռովութիւնք Գրաքեանց (133—121)
357	Պատերազմ ընդ Յուդուրթայ (117—106). պատերազմ ընդ Կիւրացւոյ եւ Տեւոնացւոյ (113—103). Գայիոս Մարկոս, եւ յաղթութիւնք նորա (107, 102 եւ 101)
358	Նինգուլթիւնք Մարեայ. Սուլղա եւ Հակառակորդք նորա. պատերազմ գաշնաւորաց (91—88)
359	Սիւրբառա արքայ Պանացւոյ — ի պարտութիւն մանեալ ի Սուլղայ (87—86)
360	Վաղարայի պատերազմն Մարեայ եւ Սուլղայ ընդ մի- մեան (88). գործք անգործութեան նոցա ի Համ (87—86). տերութիւն Սուլղայ († 78)
361	Կնէոս Պանդեոս — յաղթութիւնք ի վերայ Կիւրիկեցւոյ (67). պատերազմ ընդ Միհրդատայ (75—63) (Ղալկուլղոս). Փալք Ասիա եւ Ասորիք նահանգք Համայեցւոյ (63)
362	Պլան Կատիլինայ. Տուլղեոս Կիւրեան (64—63). գործք եւ նկարագիր Յուլիայ Կեսարեայ
363	Լաւթն Երեւոյսութիւն՝ Կեսար, Պանդեոս եւ Կատոս (60). Կատոս արշաւան ի Հայս եւ ի Պարթեա (54—53). Կեսար նուաճէ զԳաղիա (58—50)
364	Վաղարայի պատերազմ (49—45) Կեսարեայ եւ Պանդեի ընդ միմեան. մահ Պանդեի յԵգիպտոս (48)

365	Կետոր գիժատար եւ զորաբար. սպանումն նորա (44). Բրուտոս եւ Կատիոս	561
366	Խորամանկութիւնք Անտոնեայ եւ Կետորեայ Ոկտաւի- անայ — Ղեպիգլոս — Երկրորդ Երեքդէտութիւն (43). առ- բազրութիւնք եւ կտորած	562
367	Պատուութիւն Բրուտեայ եւ Կետեայ առ Փիլիպպեայ (42). Մերժումն Ղեպիգլոս (37). պատերազմ Անտոնեայ եւ Ոկտաւիանեայ ընդ միմեանս. ճակատ առ Ակտիոնիւ (31). Եգիպտոս նահանգ. Հռոմայեցւոյ (30)	564
368	Ոկտաւիանոս Կետար Աւգուստոս միահեծան աւեր պետու- թեանն Հռոմայեցւոյ (30). իմաստուն առաջնորդութիւն նորա. հարաւային կողմանք Դանուբայ՝ նահանգ. քեալ Հռոմայեցւոյ (35 — 15)	566
369	Ինգարմանութիւն մեծութեան պետութեանն Հռոմայե- ցւոյ. պատճառք մեծութեանն եւ վախճանն սահմանեալ	567
370	Հռոմական մասնազրութիւն՝ յառաջ քան զգարն սօփի, բանաստեղծութիւն (Լիւիոս Անդրանիկոս, Եննիոս, Պլու- տոս, Տերենտիոս). պատմազրութիւն (Պարթիոս Կատոն, Պարթիոս), փիլիսոփայութիւն եւ ճարտարաբանութիւն	568
371	Ոսկի վար մասնազրութեան Հռոմայեցւոյ, իրաւագիտու- թիւն եւ ճարտարաբանութիւն եւ փիլիսոփայութիւն (Հոր- պենտոս, Արիստոս եւ մասեանք նորա), պատմազրութիւն (Ստրաբոնոս, Կլաւդիոս Կեպոս, Լիւիոս — Դիոգորոս Սիկեդաքի, Դիոնիսոս Հալիկարնասցի — Պաւսան), բանա- ստեղծութիւն (Արիստիդոս, Ուլթիմոս, Ուլթիմոս — Կատուլ- լոս, Տիբուլլոս, Պրոպերտիոս), ճարտարապետութիւն	571
372	Իւրք եւ առանին կեանք Հռոմայեցւոյ	576

ԻՊ. Պարթեւք եւ Հայք (—1):

Պարթեւք (250 — 1):

373	Արշակ Ա. Արշակ Զ. աշխարհակալութիւնք (256 — 136). կարգք տէրութեանն	579
374	Պատերազմանք ընդ Սեղեւկեանց եւ ընդ Սկիւթացւոյ. Մերձաւորական իմ ժամանակազրութիւն եւ կարգ թաղա- ւորացն Պարթեւաց (—4)	580

Հայք (150 — 1):

375	Հանգամանք աշխարհին. սկիզբն թաղաւորութեանն Ար- շակունեաց (— 150)	581
376	Վաղարշակ, արշաւան յարեւմուտս. ճակատ առ Կոշ- եիւս (140)	582
377	Յօրինուած կարգաց տէրութեան. նախարարութիւնք եւ նոցին պաշտամունք	583
378	Օրնուորական կարգք. — Տօրք Անգեղեայ	584
379	Իւրայտեան կարգաւորութիւնք. մահ Վաղարշակայ (124) Արշակ Ա. († 111)	585
380	Արտաշէս Ա. († 86). գահերիցութիւն ի վերջոյ քան զա- թան Պարթեւաց. արշաւան նորա յԱսիա եւ ի Յայկա ընդ- դէմ Հռոմայեցւոյ (Ա. Միհրդատեան պատերազմ) (88—86)	587
381	Տիգրան Բ. պատկերը դից եւ շինութիւնք մահինց. կրօնք հրեութեան Բագրատունեայ. Տիգրան թագաւոր Ասորաց փոխանակ Սեղեւկեանց (յամբ 85). արշաւան ի Պաղեստին	588
382	Գրգուի երկրորդ պատերազմն Միհրդատեան (75), յաղ- թութիւնք Միհրդատայ (74), ճակատ առ Գրանիկ գետով, նաւամարտիկ կռիւ առ Գենեաեաւ եւ Ղեմեաւ (73) պարտութիւն եւ փախուտ Միհրդատայ ի Հայս (70)	589

383	Պ ուկուղղոս ի վերայ Յիզրանայ. ճակատ առ Յիզրանա- կերսիւ (—68). վատթարել իրացն Ղուկուղղեայ. յաղ- թութիւնք Միհրդատայ ի մեռն զօրացն Հայսց յաշխարհն իւրում	591
384	Առաքի Պոմպէոս փոխանակ Ղուկուղղեայ (67). պարտու- թիւն եւ վերջն խորհուրդք Միհրդատայ եւ մահ (—64). զաշինք Յիզրանայ ընդ Պոմպէի (66)	592
385	Սուրեն ի գլուխ հասարակաց զօրուն Հայսց եւ Պարթեւաց (54). արշաւան Արտառի, ճակատ առ խառանաւ եւ շա- րաբար պարտութիւն Հռոմայեցւոցն (54—53)	594
386	Բախուր եւ Բարզափրան. արշաւան յԱսորիս (51), ի Փիւնիկաստան (40). գնել յերուսաղէմ. Հիւրկանոս գերի ի Հայս՝ Յիզրան († 36)	595
387	Արտաւազդ աշխատ առնէ զԱնանիոս. արշաւան ի Մի- ջագետոս. մերթալ լեալ յԱնանիոս եւ տարեալ յԵ- գիպտոս (33), († 31)	597
388	Աշշամ (33 — 3) գժաութիւնք ընդ Հերովդէ արքայի Հրէաստանի. Արգար Թագաւորեալ (յամէ 3), եւ հարկա- նել հարկս Հռոմայեցւոց	598
ԻԵ. Հրէաստան ընդ տերութեամբ Մակարայեցւոց եւ Հերովդի (107—1):		
389	Փարիսեցիք եւ Սադուկեցիք — Եսէայիք — Արիստարուս Ա. (107—106) Թագաւոր. (Անաթոնիոս Ա. † 106). տնադորոյն գործք նորս եւ մահ.	599
390	Յաննէոս Աղեքսանդրոս (106—79). արաբքն պատերազ- մանք մերթ աշողութեամբ եւ մերթ չաշողութեամբ. քաղա- քային պատերազմ (92—86). տնադորոյն գործք Թագաւորն Հիւրկանոս Բ. (71—69) մերժի	600
391	Աղեքսանդրոս (79—71). բռնութիւն փարիսեցւոցն. Հիւրկանոս Բ. (71—69) մերժի	601
392	Արիստարուս Բ. (69—64). պատերազմ եղբոր ընդ եղբոր (66—65). բռնան Հռոմայեցիք զպապութիւնն Հրէաստանի (64)	602
393	Հիւրկանոս Բ. (64—39). (Աղեքսանդրոս Բ. 58—56 եւ Անաթոնիոս Բ. 39—37). առհա Անաթապարեայ տն- ցանէ փոխանակ Մակարայեցւոցն (48—37)	603
394	Հերովդէս (37—1). ջնջումն ցեղին Մակարայեցւոց (37—26)	604
395	Թագաւորութիւն Հերովդի. հեթանոսութիւն. շինութիւն առճարին (25)	605
396	Առանին գժաութիւնք եւ աղէպք (16—5)	607
397	Յանցանք Անաթապարեայ եւ մահ. վերջն ժամանակք Հի- րովդի եւ ահագին մահն. վերջ պատմութեան տուժարիս (—1)	608
	ժամանակակցական տախտակք	610
	Աղգահամարական տախտակք	615

Էջ	Ցուց	ՎԵՐԱՆՈՒՄ	ՈՒՂԻՂՔ
39	8	Հասարակ	Հասարակ
42	35	Հրապարակականացիւ	Հրապարակականացիւ
43	9	Ցնիկատէր	Ցնիկատէր
84	34	Ի Սաւորգանայ	Սաւորգանայ
86	40	ԺԶ	ԺԷ
167	48	1700	1600
169	11	Քերտն	Քերտն
222	30	1456	1450
475	40	Boucolique	Bucolique
518	15	Մենենինոսի	Մենենինոսի
532	35	— 40	— 480

Տ Ի Ե . Զ Ե Ր Ը Կ Ը Ն

Պ Ը Տ Մ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Պ Ը Տ Ր Ը Ս Տ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

1

Պատմութիւն, Տիեզերական պատմութիւն:

1. ԼՄԵՆՈՅԻ ինչ որ փոփոխումն կրէ, ապա նիւթ պատմութեան՝ որ ոչ այլ ինչ է քայքայ ընծայութիւն փոփոխմանն այնորիկ. ուստի ամենայն իրիւր՝ բաց լՄատուծոյ որ առանց փոփոխութեան է, գոյ ինչ պատմութիւն: ԼՂ Երանայն փոփոխելաց միջի է մանաւանդ նիւթ պատմութեան մարդն՝ առաւել ըստ մտաւոր զօրութեանցն իւրոց, եւ իրեւ ինքնին առանձինն միայն եւ իրեւ յընկերական հաղորդութեան՝ որ ի բնութենէ իմն կարեւոր է նմա — յայն սակս մարդոյն պատմութիւն կռիւ առաւելութեամբ իմն՝ պատմութիւն: (Հայտմ մարդկեղէն պատմութենէ որ ամբաւ իմն է, Թիեզերական պատմութիւնն քաղէ զնշանաւոր դէպսն, այս ինքն զայնպիսի ինչ դէպս որ յայտնի իսկ ազդեցութիւն մեծ ի վերայ հանգամանաց համօրէն մարդկութեան կամ մեծի իրիւր մասին նորա գործեաց, կապեալ զամենեսին զնոսա գիտնարար իմն կարգաւ ի մի գործարանաւոր բոլոր, առ ի նովաւ զփոփոխմանն նիւթական եւ մտաւոր յառաջադիմութեան (կամ ընկերական հանգամանաց) համօրէն ազգի մարդկան նկարելոյ:

2. Թէպէտ եւ համօրէն այսր մարդկեղէն պատմութեան դէպք՝ գործք մարդկեղէն ազատութեան են, այլ զի եւ Լատուծոյ գիտութիւնն եւ կամք այս ինքն աստուածեղէն տեսչութիւն նորա ի միասին ընթանան¹, յայն սակս պատմութիւնն է միանգամայն՝ պատմութիւն արտաքին գործոցն Լատուծոյ կամ տեսչութեան նօրա, մանաւանդ տեսչութեանն ի Վրիստոս, այս ինքն՝ “Տակաւ յայտնումն կամ արդեամբք կատարումն յաւիտենական խորհրդոյն զոր ի վերայ մարդկութեանս ունի Լատուած, որ է՝ առնել անձին իւրում Վրիստոսիւ արժանի ինչ փառաւորութիւն ի մէջ մարդկան անդստին ի մարդկան իսկ ազատն արբանեկութենէ”,² — “Եւ մին իրի միայն ոգին քրիստոնէութեան կարէ իմանալ զմարդկեղէն

1 Եփես. Ը. 11. 2 Մէլք. Պատմութ. Եփես. Ը. 9 — 10. Եբր. Բ. 10.

պատմութիւնն որ յառաջն եւ որ յետոյ քան զՎերիստոս : Վանդի առանց Վերիստոսի որպէս ինքնին իսկ մարդկութիւնն նոյնպէս համօրէն տիեզերական պատմութիւն չէր այլ ինչ՝ բայց առեղծուած ինչ անհնարին առ լուծանել, բաւիղ ինչ առանց ելից, մեծ ինչ աւերակ յորում երեւիցին հատակոտորք եւ քարինք փլուզեալք շինուածոյ իրիք մնացելոյ թերակատար¹ :

2

Վախճան կամ շահ պատմութեան :

Շահն զոր պատմութիւնն տայ, կամ ընդհանրական է կամ մասնաւոր :

Իստ առաջնոյն՝ օգտակար իմն եւ հեշտական օրինակաւ յագեցուցանէ զընածին տենջանս մարդոյն գիտելոյ զազգի ազգի անցս իւրոյ մարդկեղէն ազգին որ ի դարս դարս իցեն դիպեալ, զչափաւոր խորհրդաւ մտաց նորա լի առնէ օգտակար փորձիւք, յստակէ եւ ճշդագոյն գործէ զդատաստանս նորա ի վերայ մօտաւոր եւ հանդերձեալ իրաց : Եւ յսու զի զպատճառն շարժիչս մարդկեղէն գործոցն ցուցանէ, եւ զայն ամենայն որ զգործոցն զհետ եկին՝ ի մէջ բերէ, ամենեւին տպաւորիչ իմն օրինակաւ բայց առանց անձինն վնասու ուսուցանէ յառաջատես զգուշութիւն եւ խորհրդական իմաստութիւն, եւ ցուցանէ օրինակօք՝ կենդանագոյնս քան զամենայն վարդապետութիւն թէ իրաւունք եւ առաքինութիւն՝ եթէ աստ ուրեմն ոչ միշտ զարժան պատիւն եւ զվարձս գտանիցեն, անդէն ի խղճէ մտաց գործելեացն եւ յընդունելութենէ յապա եկելոց մարդկան որ ազատ ի կարեաց եւ ի նախանձուէ իցեն՝ առնուն ապաքէն ցապաք հատուցումն : Եւ զպատիւ մարդկեղէն բնութեան, քաջալերէ եւ յաճախէ իմն զգորութիւնն զոր բնածին իմն ունի մարդն առ ի լինելոյ նմանող ամենայնի որ աշնուականն ինչ եւ լաւ իցէ : — Իստայ պատմութիւնն դարձեալ թատր ինչ աստուածեղէն արդարութեան, այնու զի վկայէ երկուց մեծամեծ ազդեցութեանց որ յամենայն դարս լինիցին, յորոց մին զոյժ եւ զգորութիւն կենդանութեան բարւոյն ցուցանէ, եւ մեւն զպատիժս չարին՝ որ թէպէտ անազան սակայն անվրէպ ի վերայ հասանէ. եւ սոցին ամբաւ օրինակս մի ըստ միոջէ յաճախէ : Եւ մին իրի ամենայն դր եւ ամենայն հասակ գտանէ ի նմին թելադրութիւն ի լաւ անդր, զգուշութիւն ի վնասակարացն, չափաւորութիւն ի յաջողութեան եւ հանգուցիչ միջիթարութիւն ի կարեաց եւ ի նեղութեան ժամանակի² :

1 «Ո՞ր է արժանի բռնալոյ զգործն եւ լուծանելոյ զինքն նորա. եւ ոչ որ կորէր ոչ յերկինս եւ ոչ յերկրի եւ ոչ ի ներքոյ երկրի... բայց փայն առեւծն յազգէն

Յուդայ ի զուակէն Դաւթի... գառն զենեալ» : Յայտ. Ե. 3 — 6 :

2 Նշանաւոր իմն են վան շահոց պատմութեան զոր ձեկերանն առէ. «Պատմաւ

Սանտուարն շահ պատմութեան ձգի յամենայն իսկ կարգս եւ աշտինանո մարդկան, որ մատուր ինչ եւ բարոյական կրթութեան իցեն ուշակալք: Վաղաքագէտն զխորհուրդս իւր, զկարծիս եւ զմտածութիւնս ընդ քար փորձութեան պատմութեանն պարտի շինել, եւ ցուցանիցէ նմա պատմութիւնն չինել կարի վստահ ի տեսութիւնս¹, եւ զանցայտան չդնել ամենեւին ստոյգս. պատմութեամբ իրաւագէտն հասանէ ի գիտութիւն օրէնսդրութեանցն որ կացին եւ որ այժմն կայցեն, սկզբանն նոցա եւ ազդեցութեան զոր ի լաւութիւն ազգացն գործեցին. ցուցանէ առն աստուածախօսի զսկիզբն, զյօրինումն, զտարածումն կրօնիցն եւ զայն ամենայն որ զնոցա զհետ եկին, յայտ առնէ նմին զմեծութիւն փոյննն իւրոյ եւ մատուցանէ նմա ամենեւին իսկ հաւանեցուցիչ ցոյցս վասն վարդապետութեանցն իւրոց: Օնոցն եւ զառնէ փրկութեան վասն ազգի ազգի աղանդացն գիտութեան ասելի է: Վասն գեղեցիկն գիտութեանց² որպիսի ինչ վասն ճարտարիւսուութեան, բանաստեղծութեան եւ ազատն արուեստից՝ մատակարարէ նիւթ յորդ եւ առատ եւ բազում աջող վարդապետութիւնս հաստատեալս բազում դարուցն փորձիւ:

3

Բաժանումն պատմութեան:

Տիեզերականն պատմութիւն է բոլոր ինչ յօդուածոյ. նմին իրի մարթի բաժանել ըստ Նիւթոյ պատմութեանն, կամ ըստ յեոյ, եւ կամ ըստ Ժամանակն:

Ե. Ըստ նիւթոյն բաժանի

1. Ի պատմութիւն Բաբելոնի, որ պատմէ զնշանաւոր անցս տէրութեանց որ յօրինակի անդ առաջնորդութեան նոցա, ի ներքին եւ յարտաքին համեմատութիւնս նոցա, ի սահմանս նոցա եւ յիշխանս նոցա եւ յայլ եւս ինչ նոյնպիսիս լեալ իցեն:

2. Ի պատմութիւն կրօնի, որ զայլ եւ այլ միտս ազգաց ազգաց զոր զբարձրագոյն էութենէն ունէին, եւ զպէսպէս գունակս պատուելոյ զնա՝ ցուցանէ, բերեալ ի մէջ եւ զկարծիս զոր զվախճանէ եւ զուսոյ մարդոյն ունէին:

3. Ի պատմութիւն մարտնչութեան, որ զծագումն, զյառաջադիմութիւն, զտարածումն, զառաւել կատարելութիւն եւ զխանգարումն գիտութեանցն պատմէ:

Թիւն է վոյ տամեակաց, ըստ ճշմարտութեան, կենաց յիշատակ, վարդապետ վարուց, հրեշտակ պատգամաւոր հմութեան, եւ զոր Դիոգորոսն Սիկեղացի ասէ, թէ ի՞նչ օգնական յառաջատեսն զգութեան, քահանայ ճշմարտութեան, մայր

փրկութեան, եւ զոր Պափղոն ասէ առ Լիւեոյ. "նիւթ այս յիշատակութեան կենաց զբեզ ոչ հաւանեցուցանիցեն, ապա չգտն որ զբեզ հաւանեցուցանիցեն":

1 Théorie.

2 Esthétique.

Էջ	Ցուց	ՎՐԻՊԱՆԻՔ	ՈՒՂԻՂՔ
39	8	Հատուակն	Հակառակն
42	35	Գլափղակոնացիս	Գլափղագոնացիս
43	9	Յնիէստէր	Յնիէսդէր
84	34	Ի Սաւորուքնեայ	յԱտրդանայ
86	40	ԺԶ	ԺԷ
167	48	1700	1600
169	11	Քերոն	Քերրոն
222	30	1456	1450
475	40	Boucolique	Bucolique
518	15	Մենենինոսի	Մենենիոսի
532	35	— 40	— 480

ՏԻԵՋԵՐԸ ԿԵՆ

ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՊԵՏՐԵՍՏՈՒԹԻՒՆ

1

Պատմութիւն, Տիեզերական պատմութիւն:

1. ԼՄԵՆՍԵ ինչ որ փոփոխուած կրէ, տայ նիւթ պատմութեան՝ որ ոչ այլ ինչ է բայց ընծայութիւն փոփոխմանն այնորիկ. ուստի ամենայն իրիք՝ բաց յԱստուծոյ որ առանց փոփոխութեան է, զոյ ինչ պատմութիւն: Եւ յամենայն փոփոխեցաւ միջի է մանաւանդ նիւթ պատմութեան մարդն՝ առաւել ըստ մտաւոր զօրութեանցն իւրոց, եւ իբրեւ ինքնին առանձինն միայն եւ իբրեւ յընկերական հաղորդութեան՝ որ ի բնութենէ իմն կարեւոր է նմա — յայն սակա մարդոյն պատմութիւն կոչի առաւելութեամբ իմն՝ պատմութիւն: (Հայսմ մարդկեղէն պատմութենէ որ ամբաւ իմն է, Թիեզերական պատմութիւնն քաղէ զնշանաւոր դէպսն, այս ինքն զայնպիսի ինչ դէպս որ յայտնի իսկ ազդեցութիւն մեծ ի վերայ հանգամանաց համօրէն մարդկութեան կամ մեծի իրիք մասին նորա գործեաց, կապեալ զամենեսին զնոսա գիտնարար իմն կարգաւ ի մի գործարանաւոր բոլոր, առ ի նովաւ զփոփոխմանն նիւթական եւ մտաւոր յառաջադիմութեան (կամ ընկերական հանգամանաց) համօրէն ազգի մարդկան նկարելոյ:

2. Թէպէտ եւ համօրէն այսր մարդկեղէն պատմութեան դէպք՝ գործք մարդկեղէն ազատութեան են, այլ զի եւ Աստուծոյ գիտութիւնն եւ կամք այս ինքն աստուածեղէն տեսչութիւն նորա ի միասին ընթանան¹, յայն սակա պատմութիւնն է միանգամայն՝ պատմութիւն արտաքին գործոցն Աստուծոյ կամ տեսչութեան նորա, մանաւանդ տեսչութեանն ի Վրիստոս, այս ինքն՝ «Տակաւ յայտնուան կամ արդեամբք կատարումն յաւիտեանական խորհրդոյն զոր ի վերայ մարդկութեանս ունի Աստուած, որ է՝ առնել անձին իւրում Վրիստոսիւ արժանի ինչ փառաւորութիւն ի մէջ մարդկան անդատին ի մարդկան իսկ ազատն արբանեկութենէ»,² — Եւ մին իրի միայն ոգին քրիստոնէութեան կարէ իմանալ զմարդկեղէն

1 Եփես. Ե. 11. 2 Մէլք, Պատմութիւն. Եփես. Ե. 9 — 10. Եբր. Բ. 10.

պատմութիւնն որ յառաջն եւ որ յետոյ քան զՎրիստոս : Վանդի առանց Վրիստոսի որպէս ինքնին իսկ մարդկութիւնն նոյնպէս համօրէն տիեզերական պատմութիւն չէր այլ ինչ՝ բայց առեղծուած ինչ անհնարին առ լուծանել, բաւիղ ինչ առանց ելից, մեծ ինչ աւերակ յորում երեւիցին հատակոտորք եւ քարինք փլուզեալք շինուածոյ իրիք մնացելոյ թերակատար¹ :

2

Վախճան կամ շահ պատմութեան :

Շահն զոր պատմութիւնն տայ, կամ ընդհանրական է կամ մասնաւոր :

Ըստ առաջնոյն՝ օգտակար իմն եւ հեշտական օրինակաւ յագեցուցանէ զընածին տենջանս մարդոյն գիտելոյ զազգի ազգի անցս իւրոյ մարդկեղէն ազգին որ ի դարս դարս իցեն դիպեալ, զչափաւոր խորհրդա մտաց նորա լին առնէ օգտակար փորձիւք, յստակէ եւ ճշդագոյն գործէ զգատաստանս նորա ի վերայ մօտաւոր եւ հանդերձեալ իրաց : Ենու զի զպատճառն շարժիչս մարդկեղէն գործոցն ցուցանէ, եւ զայն ամենայն որ զգործոցն զհետ եկին՝ ի մէջ բերէ, ամենեւին տպաւորիչ իմն օրինակաւ բայց առանց անձինն փնասու ուսուցանէ յառաջատես զգուշութիւն եւ խորհրդական իմաստութիւն, եւ ցուցանէ օրինակօք՝ կենդանագոյնս քան զամենայն վարդապետութիւն թէ իրաւունք եւ առաքինութիւն՝ եթէ աստ ուրեմն ոչ միշտ զարժան պատիւն եւ զվարձս գտանիցեն, անդէն ի խղճէ մտաց գործելեացն եւ յընդունելութենէ յապա եկելոյ մարդկան որ ազատ ի կարեաց եւ ի նախանձուէ իցեն՝ առնուն ապաքէն ցապաք հատուցումն : Եւ այն ցուցանէ եւ զպատիւ մարդկեղէն բնութեան, քաջալերէ եւ յաճախէ իմն զգորութիւնն զոր բնածին իմն ունի մարդն առ ի լինելոյ նմանող ամենայնի որ աշնուականն ինչ եւ լաւ իցէ : — Բանայ պատմութիւնն դարձեալ թատր ինչ աստուածեղէն սրդարութեան, այնու զի վկայէ երկուց մեծամեծ ազդեցութեանց որ յամենայն դարս լինիցին, յորոց մին զոյժ եւ զգորութիւն կենդանութեան բարւոյն ցուցանէ, եւ մեւն զպատիւ չարին՝ որ թէպէտ անազան սակայն անվրէպ ի վերայ հասանէ. եւ սոցին ամբաւ օրինակս մի ըստ միօրէ յաճախէ : Եւ մին իրի ամենայն դր եւ ամենայն հասակ գտանէ ի նմին թելադրութիւն ի լաւ անդր, զգուշութիւն ի փնասակարացն, չափաւորութիւն ի յաջողութեան եւ հանգուցիչ մխիթարութիւն ի կարեաց եւ ի նեղութեան ժամանակի² :

1 «Ո՞ր է արժանի բռնալոյ զգրոն եւ լուծանելոյ զինքը նորա. եւ ոչ որ կարէր ոչ յերկնս եւ ոչ յերկր եւ ոչ ի ներքոյ երկրի, ... բայց փայն առեւծն յազգէն

Յուդոյ ի դուռէն Դաւթի... գառն զնեալ», Յայտ. Ե. 2 — 6 :

2 Նշանաւոր իմն են վան շահոց պատմութեան զոր զնկերուն առն. «Գատման

Մասնաւորն չա՛հ պատմութեան ձգի յամենայն իսկ կարգս եւ աշտիճանս մարդկան, որ մատուր ինչ եւ բարոյական կրթութեան իցեն ուշակալք: Վաղաքագէտն գիտրհորդս իւր, գկարծիս եւ զմտածութիւնս ընդ քար փորձութեան պատմութեանն պարտի շփել, եւ ցուցանիցէ նմա պատմութիւնն չլինել կպի վստահ ի տեսութիւնս¹, եւ զանյայտան չդնել ամենեւին ստոյգս. պատմութեամբ իրաւագէտն հասանէ ի գիտութիւն օրէնսդրութեանցն որ կացին եւ որ այժմն կայցեն, ոկզքանն նոցա եւ ազդեցութեան զոր ի լուութիւն ազգացն գործեցին. ցուցանէ առն աստուածախօսի զսկիզբն, զյօրինումն, զտարածումն կրօնիցն եւ զայն ամենայն որ զնոցա զճետ եկին, յայտ առնէ նմին զմեծութիւն կոչմանն իւրոյ եւ մատուցանէ նմա ամենեւին իսկ հաւանեցուցիչ ցոյցս վասն վարդապետութեանցն իւրոց: Օնոցն եւ զառնէ փիլիսոփայէ վասն ազգի ազգի աղանդացն գիտութեան ասեւի է: Ս' ասն գեղեցիկն գիտութեանց՝ որպիսի ինչ վասն ճարտարխօսութեան, բանաստեղծութեան եւ ազատն արուեստից՝ մատակարարէ նիւթ յօրդ եւ առատ եւ բազում աջող վարդապետութիւնս հաստատեալս բազում դարուցն փորձիւ:

3

Բաժանումն պատմութեան:

Տիեզերականն պատմութիւն է բոլոր ինչ յօդուածոյ. նմին իրի մարթի բաժանել ըստ Նե-Նոյ պատմութեանն, կամ ըստ Ե-Նոյ, եւ կամ ըստ Ժամանակն:

Ը. Ըստ նիւթոյն բաժանի

1. Ի պատմութիւն Ժողովայն, որ պատմէ զնշանաւոր անցս տէրութեանց որ յօրինակի անդ առաջնորդութեան նոցա, ի ներքին եւ յարտաքին համեմատութիւնս նոցա, ի սահմանս նոցա եւ յիշխանս նոցա եւ յայլ եւս ինչ նոյնպիսիս լեալ իցեն:

2. Ի պատմութիւն կրօնի, որ զայլ եւ այլ միտս ազգաց ազգաց զոր զբարձրագոյն էութենէն ունէին, եւ զպէսպէս գունակս պատուելոյ զնա՝ ցուցանէ, բերեալ ի մէջ եւ գկարծիս զոր զվախճանէ եւ զյուսոյ մարդոյն ունէին:

3. Ի պատմութիւն մաթէմատիքական, որ զժամանակն, զյառաջողիմութիւն, զտարածումն, զառաւել կատարելութիւն եւ զխանգարումն գիտութեանցն պատմէ:

Թեան է վոյ ժամանկոց, ըստ նշանաւորութեան, կենաց յիշատակ, վարդապետ վարուց, հրեշտակ պատգամաւոր հեւութեան, եւ զոր Դիօգորասն Սիկեղացի ասէ, թէ "Է օգնական յառաջատեսն զգուշութեան, քահանայ նշանաւորութեան, մայր

փիլիսոփայութեան, եւ զոր Վափգլոսն ասէ առ Լիւեոյ. "Եթէ այս յիշատակաբանք կենաց զբեզ ոչ հաւանեցուցանիցեն, ապա չգտն որ զբեզ հաւանեցուցանիցեն":

1 Théorie.

2 Esthétique.

պելլարկութիւն յորինէ զգիրդն պատմութեան ազգաց (բաց յԱրրայեցւոցն), երբեքն զմեծ ինչ երբեքն զփոքր մասն պատմութեան նոցա գրաւէ, եւ չէ պատշաճ իբրեւ ժողովածոյս առասպելաց ամենեւին մերժել :

Ի բանիւն աւանդութիւնս պարտ է 1. զհանդերձանս զարդուն ի բուն նիւթոյ անտի ընտրել . 2. զբուն զառաջին հանգամանն ի յետին յաւելլուածոց եւ ի կարծեաց զատանել , եւ 3. զնոյն ըստ մտաց եւ ոգւոյ առաւելագոյն հնութեանն իմանալ եւ մեկնել :

Գ. ԳՐՈՎՆ ՄԻՆԴՈՒԹԻՒՆԷ. որոց բազում իմն ազգք են.

1. (Նշապակարանի հանդերձ) արշանագրով, կամ արձանագիրք ի յիշատակարանաց վերայ. որք կամ հրապարակաւ իմն գրեալ են, եւ կամ առանձինն ուրուք կամօք. հրապարակաւ են, որ տէրութեանն հրամանաւ լինիցին, որպիսի ինչ կիճն պարտեան (յորինեալ յամի 262 նախ քան զՎր.), կարիացին, եւ աղուղեանն, սիւնն Գուրդեայ, յիշատակարանն Մնկիրայ եւ այլ եւս նոյնպիսիք :

2. Գանձեւանք են երեւելի աղբււրք ազգահամարի, ժամանակագրութեան, կարգի պայազատութեան. դարձեալ հաստատեն զահեկանք կամ յստակագոյն գործեն զերկրայական դէպն եւ վիպն վասն հանգամանաց կրթութեան ազգի միջ : Մանաւանդ պիտոյ են նոքա վասն այնց ժամանակաց պատմութեան, յորոց առկաւոր ինչ մատենագիրք կամ հատակոտորք ինչ մատենից նոցա մնացին :

3. Ժամանակագրութեան. որք վաղ իսկ ի բուն հին ժամանակաւ ազգաց բազմաց յետ մտանելոյ ի նոսա նշանագրացն հանգամանաց եւ նիւթոց կարեւորաց առ ի գրել՝ սովորական իմն էին : Սղբին երբեքն հրապարակաւ կամ տէրութեանն հրամանաւ գրէին (դիւանագիրք) եւ առ ազգաց ոմանց (մանաւանդ առ արեւելեայ ազգս) նոքին եւեթ մնացին միշտ իբրեւ մատենաւ պատմութեան :

4. Իսկ մատենագրաց՝ յորս ոչ միայն զդէպն ըստ ժամանակացն կարգի պատմեն, այլ եւ զզօք եւս դիպացն պատահելոց իմաստութեամբ ցուցանիցեն (տես Հատած 3. Ի. 5.). այնպէս զի մարթ եւ պարտ իցէ ընտրել զդէպն ի զօղուածոց նոցա առ միմեանս, ի մեկնութենէ եւ ի դատաստանաց եղելոց զնոցանէ : — Մատենագիրք կամ տոհմային են կամ այլազգի, ժամանակակից կամ յետին :

(Հարկանելն զսոսա ի կիր պարտ եւ պատշաճ է քննել 1. ըստ մատենին՝ թէ արդեւք արդարեւ մատենն յառնէ անտի մատենագրեալ իցէ որոյ մատենն համարեալ է, եւ այն ոչ եթէ ի միւր կամ ի միւրում մասին մատենին, այլ յամենայն իսկ մա-

առնան, աւտի ոչ ինչ օտար յաւելուած ի ներքս խառնեալ կայցէ (որ են վաւերականութիւն եւ անարարութիւն մատենին) . զայս պարա է յարտաքին եւ ի ներքին պատճառացն ցօւցանել . 2. ըստ մատենագրին՝ թէ արդեւք ըստ հանգամանացն իւրոց (իրեւ վկայ ակնապէս կամ ակնջառոյ) եւ ըստ ռաւոմնական հրահանգաց կարող եւ ձեռնհաս էր նա զճշմարիտ հանգամանս իրացն պատմելոյ, եւ թէ արդեւք մարթ իցէ ընծայել նմա զայս պահանջեալ առաքինութիւն մասց՝ եթէ կամի եւս նա ասել զճշմարտութիւնն (որ է լինել մատենագրին արժանի հասարարութեան) :

Չիք ինչ հին պատմագրութիւն որ զայս եւ զայլ եւս ամենայն մանր պահանջմունս անաշուն քննականութեան կարիցէ հաճել, որպէս գրոց սրբոց պատմագրութիւնն, եթէ իբրեւ ի լոկ մարդկեղէն մատենագրութիւն ինչ եւս ի նա հայիցիմք : Նմին իրի յամենայն իսկ ընթացս հին պատմութեան է կանոն ընտրութեան ճշմարտութեան բանից պատմագրացն հետց, որոց մեծ մասն դուն ուրեք եւ ոչ յամենայն մասունս պատմութեանն իւրեանց կարեն անկանել ընդ ճիշդ ինչ քննութեամբ : Իսկ վասն հնագոյնն պատմութեան (ի սկզբանէ մարդկութեան գրեթէ մինչեւ ցկատարած Բաբելական - Ոսորեստանեաց - Քաղդէական պետութեանն) զգիրս սուրբս գրեթէ միայն աղբււր պատմութեան մարթի համարել . մինչ զի բանք նորա որ աստ անդ զազգաց ազգաց ի կարգս պատմութեան աստուածպետական ազգին գաւանիցին՝ իբրեւ աստեղք իմն են որ առ սակաւ մի զթանձրամած մութն որ ի պատմութիւնս ժամանակացն այնոցիկ իցէ՝ աստ անդ փարատիցեն :

5

Օգնական գիտութիւնք :

Մենայն ինչ որ դիպիցի՝ ի պեղումն եւ ի խափանակի դիպի, նմին իրի վասն ճշգիւ իմանալոյ թէ զինչ ինչ դիպեցաւ, կարեւոր հարկ է գիտել թէ ո՞ր ուրեք եւ էրջ այն դիպեցաւ : Օչ առաջինն զճարէ Աշխարհագրութեանն ուսումնն եւ զերկրորդն՝ Ժամանակագրութեանն, որ իբրեւ երկու աչք պատմութեան են :

Վ. Աշխարհագրութիւնն (բնականն եւ մանաւանդ պատմականն կամ քաղաքային) զերկիր բնակութեան մարդկանն ըստ իւրաքանչիւր բաժանման նոցա՝ առ հասարակ իմն ըստ իւրում արտաքին եւ ներքին հանգամանացն, զդիր եւ զանուանս նշանաւոր տեղեաց, հանդերձ բնական եւ քաղաքային փոփոխմամբն նկարէ վասն զպատմութիւն դիպացն որ ի նոսա դիպեցան՝ յատկազոյն եւ տեսանելի իմն առնելոյ : Ուստի յայտ իմն է թէ ըստ երեւելի ինչ փոփոխման քաղաքային հանգամանացն առնու եւ աշխարհագրութիւնն փոփոխումն, եւ ըստ ընթացից ժամանակի (քաղաքային) պատմութեան՝ բաժանի եւ աշխարհագրութիւնն ի հին, ի միջին եւ ի նոր :

Բ. Ժամանակագրութիւնն (պատմական) է գիտել թէ զեարդ իւրաքանչիւր ազգք արդեամբք զժամանակն բաժանեցին: — Եթէ սովորական միութիւնքն ժամանակի՝ այս ինքն ամբ կարգաւ արկցին ի թիւ՝ սկսեալ յերեւել ինչ դիպաց — կոչին Թուականութիւն (եւ սկիզբն նորա՝ զլուխ ժամանակի¹):

Երեւելիք ի Թուականութեանց են յաջորդքս:

1. Հեճրա, Թուականութիւն Տաճկաց յամէ 622, Յուլ. 16, յետ Վրիստոսի, յորում ժամանակի գնաց Մահմէտ փախստեայ:

2. Հայոցն Թուականութիւն յամէ 551 յետ Վր. որ է ամ նորոգման տումարին առ Մովսիսիւ կաթողիկոսիւ:

3. Ինդիկտինք որ սկսանին յամէ 313 Սեպտեմբ. 1 յետ Վր. մի մի Ինդիկտինն բովանդակէ 15 ամ. քանզի յամի անդ 313 կարգեաց Սոստանդիանոս Հնգետասան Հնգետասան ամ առնել քննութիւն եւ ըստ քննութեանն արկանել հարկս ի վերայ սահմանաց համօրէն հռոմէական պետութեան:

4. Վիկտորիանեան Թուականութիւն յամէ 282 Վազոստ. 29 յետ Վր. որ է առաջին ամ Թագաւորութեանն Վիկտորիանոս. զայս Թուականութիւն քրիստոնեայք՝ մարտիրոսաց Թուականութիւն կոչէին, որով ցայժմ հին Եգիպտացիք (Խպպիք) վարին:

5. Հիւպատոսութեան Թուականութիւն. սովորութիւն էր մանաւանդ յետ Վրիստոսի յամաց անտի հիւպատոսաց զժամանակն որոշել կամ որոց ի նմին ամի հիւպատ կացեալ իցեն, եւ կամ յետ ելանելոյ եւս ուրուք ի հիւպատոսութենէն համարէին ըստ ամացն որ անցին յետ այնորիկ՝ կարգաւ². եւ տեւէր այն սովորութիւն մինչեւ ցճերորդ դար: — Եղնպէս հասարակաց իմն սովորութիւն էր ըստ ամաց Թագաւորութեան իւրաքանչիւր կայսերաց կամ Թագաւորաց զժամանակն որոշել որով վարի եւ Մովսէս Խորենացի:

6. Սելեւկեանց Թուականութիւն յամէ 311 կամ 312 Հոկա. 10, յառաջ քան զՎր. յորս առեալ Սելեւկոս զԼարեւոնիա սկսու Թագաւորել. մի գիրք Մակարէացոց զառաջին թիւն արդանեն ի կիր եւ մեւն զերկրորդն: Եւս Թուականութիւն որ եւ Յունական կամ Ազքսանդրեան Թուականութիւն եւ կամ Թուականութիւն Վաշանց կոչի, այնու զի զաշինսն միշտ նովին վարէին, էր սովորական իմն Թուականութիւն Հրէիցն մինչեւ ց111երորդ դար յորում սկիզբն արարին յարարչութենէ աշխարհի արկանել զտարիսն ի թիւ — ցայժմ նովին վարին Եօդիք յեկեղեցական իրա: — Չոյր եւ Թուականութիւն ինչ Ընտիրեան յամէ 49 Սեպտեմբ. 1 յառաջ քան զՎրիստոս որով եւ Եւս: զրիս եկեղեցական պատմագիր վարի:

1 Èpoque. 2 Μετά τῆς ὑπατείας, post consulatum.

7. Հենուար 2-ում քաղաքի (ըստ Վլադիմիր) յամէ 753 կամ (ըստ Վատոնի երիցու) 752 յառաջ քան զՎր. : ՕՎլադոնի զհետ երթան մեծ մասն պատմագրացն Հռոմայեցւոց :

8. Ողոմայիսդացն թուականութիւն յամէ 776 Յուլ. 25 յառաջ քան զՎր. : Մի մի Ողոմայիսդ (տօն ողոմայիական խաղուց) բովանդակէ ամս 4 :

9. Բիւզանդեանն (Վոստանդինուպոլեան) կամ Արարչութեան թուականութիւն որով բազում ժամանակս Յոյնք եւ Ռուսք վարեցան, եւ ցայժմ իսկ արկանեն ի կիր Աղեանացիք, Սերուխացիք եւ նոր Յոյնք՝ է յամէ անտի արարչութեան (Ադամայ) 5508 ամ (ըստ հաշուոյ իմիք ժողովելոյ յԱթանասնիցն թարգմանութենէ) մինչեւ ցոկիզըն Վիոնիսեան կամ Վրիստոսի թուականութեան : — Յոյնք թողին զայս թուականութիւն ի ժամանակէ անտի Տրուդդեան ժողովոյ (692) եւ Ռուսք յամի 1700 :

10. Իսկ թուականութիւն ամաց որ յառաջ եւ յետոյ քան զԾնունդն Վրիստոսի՝ ճշգագոյն է քան զնա եւ քան զամենայն պարզագոյն եւ դիւրագոյն միանգամայն, որ թուէ յամէ անտի մաքսմաւորութեանն Վրիստոսի սկսեալ յամէ անտի ծննդեանն նորա որ թէպէտ եւ ի Վեկա. ամսեանն էր, սակայն վասն յառաջագոյն լինելոյ յղութեանն ի Յունուար ամսոյ նորին տարւոյ առնու սկիզբն առաջին ամ թուականութեանն այնորիկ, եւ յայնմ ամէ յառաջ կոյս ի խոնարհ եւ յետս ի վեր առնի հաշիւ ամաց : — Արդարեւ վայելուչ է այս ոգւոյ քրիստոնէութեան որ չգիտէ մեծ ինչ քան զայն եւ նշանաւոր վայրկեան եւ կամ դէպս ինչ ի համօրէն մարդկեղէն պատմութեան զոր կարիցէ առնել զլուխ ժամանակի : Եւ որպէս կենդրոն իմն մարդկեղէն պատմութեան է Վրիստոս, նոյնպէս եւ միջավայր ամենայն ժամանակի պատմութեանն, որ յերկուս իմն հատանի Վրիստոսի. մի կէս նորա ժամանակ պատրաստութեան առ Վրիստոս է, եւ մեւս կէս՝ ժամանակ ընդունելութեան նորա :

Այլ այս առանց իրիք երկմտութեան է թէ այն առաջին ամ ուստի այս թուականութիւն առնու սկիզբն ամօք ինչ յետնագոյն է քան զճմարիտ ամ ծննդեանն Վրիստոսի. եւ որպէս բազմաց հաւանութեան է՝ 7 ամօք (= 747 շին. Հռոմայ) թերեւս սակաւագոյն եւս բայց ոչ աւելի քան զայն. այնպէս զի փոխանակ ըստ սովորութեան համարելոյ՝ այս ամ 1848 պարտ իցէ հաշուել 1855 : — Եւ մին հակառակ փոխանակ նոյնպէս ըստ յաճախ սովորութեան համարելոյ 4004 ամս յառաջ քան զՎր. պարտ իցէ հաշուել 4004 — 7 = 3997, եւ կամ վասն բոլորակութեան (ի մէջ այլ եւ այլ կարծեաց որք յաւելուն կամ 3 կամ 4 կամ 6 կամ 7 զմիջինն ընտրելով) 4004 — 4 = 4000 ամ յառաջ քան զՎրիստոս :

1 Պաղ. Դ. 3 : Վաղ. Բ. 8 : Տեա Ս. Գր. Լուս. առ Աղաթ. էջ 260 : Եւ շէկ էջ 231 — 232 :

Սոյն քրիստոսեան թուականութիւն յորժամ առանց ուղղել-
լոյ արկցի ի կիր, որպէս է իսկ սովորութիւն վասն յանհապիւն
շփոթութեանց ապրելոյ՝ անուանեալ կոչի Սովորական կամ Վիտ-
նիսեան թուականութիւն ի Վիտնիսոսէ Պարձէ՝ հօրէ վանաց ի
Հռոմ որ այնմ նախ եղեւ հնարագիւտ (յամի 532), եւ տակաւ
սփռեալ տարածեցաւ յազգս քրիստոնէից. հասարակաց իմն էր
այնուհետեւ ի 11 եւ յ12 դարու յորս սկսեալ էր եւ քահա-
նայապետացն Հռոմայ վարել նովին:

Որպէս զըստն հնագոյն պատմութիւն մարդկութեան՝ նոյնպէս եւ
զժամանակագրութիւն նորա ոչ ուսածք գոյ ստուգութեամբ հանել
բայց ի գրոց սրբոց: Թէպէտ եւ ի գրոց սրբոց եւս ժամանակագրու-
թեան, վասն զի ոչ ամենայն յայտնի նշանակեալ կան ամոցն համեմ-
ատութիւնք, կարծեօք իմի հարկ առնի զհամեմատութիւնն ըստ սակայն
չէ այն խափան տակաւին զնոյն ժամանակագրութիւն իբրեւ ճշդագոյն
եւ ճշմարտագոյն քան զամենայն առասպելական ժամանակագրութիւնս
համարելոյ՝ զոր արտաքինք ի մատենագրացն ընդ առասպելական
պատմութեանցն իւրեանց հիւսնէ¹, եւ առնելոյ իբրեւ հաստատուն իմի
կէս եւ հիմն համեմատութեան վասն համօրէն ժամանակագրութեան
հին պատմութեան՝ զոր տուամարս բովանդակէ: — Պատկեր այսոր
հին ժամանակագրութեան եւ օրինակ ամփոփելոյ զ4000 ամսն նորա որ
յիշեցան՝ է այսպէս:

Իսկ միութիւն որով ժամանակագրութիւնս չափի՝ է ամի արեւ-
գական: Թէ արդեւք ամի յառաջ քան զՄովսէս՝ ըստ լուսնական թէ
ըստ արեգական ամսոց անկանէր ի համար՝ չէ մարթ ի բանից անտի
գրոց ցուցանել: Սակայն յօրէնսդրութիւնս անդ Մովսէսի ամսագրութիւն
կամ նոր լուսինն մանաւանդ նշանաւոր իմի երեւի², ուստի գոյ առեալ
ի միտ թէ սովորութիւն էր լուսնական ամսովք որ ի 28 աւուրց կան՝
վարել: Վասն զամի որ յ12 լուսնական ամսոց կայր՝ ընդ աւուրց արեւ-
գական միաբանելոյ նպաստ լինէին օրէնք ինչ Մովսիսի որ հրամայեն
որայ մի գարւոյ յերկրորդում աւուր պատեքատունին մատուցանել³:
Նմին իրի պարտ էր քահանայիցն մուծանելով նահանջ աւուրս հոգ
յանձին ունել զի պատեքատուն ոչ յառաջ եւ ոչ յետոյ քան զժա-
մանակ հասանելոյ գարւոյն լինիցի: Յայն սակս սկիզբն եւ երկայնու-
թիւն տարեացն չմարթէր բազում ինչ իւրք միալ յետնեալ, եւ հարկ
է մեզ ընդ անուամբ ամացն որ յետ Մովսիսի իցեն՝ զմտաւ ածել
միութիւն ինչ որ ի մերմէ տարւոյ չիցէ ինչ այնչափ պայկերայ: Եւ
քանզի չիք ինչ անարկութիւն ի գիրս թէ յառաջ քան զՄովսէս
կարճագոյն լինալ իցէ ամի, ի դէպ է թէ եւ յառաջ քան զնա չիցէ ինչ
այնչափ կարի կարճագոյն քան որչափ ինչ առ նովաւ եւ յետ նորա էր:
Անդէն վաղ իսկ յամենեւին ի բուն հին գիրս գրոց սրբոց տարին է
միութիւն ժամանակի որով անջրպետութիւնք ժամանակի չափին:

¹ Երանօթ իմ է թէ որպէս պարծեցին
Քաղէացիքն ունել զնովութիւնս առեղա-
դիտութեան ի 40,000 ամաց յառաջ քան
զԱղէքսանդրոս Մակեդոնացոց թագաւոր
— ըստ նոցին Քաղէացոցն մասնագրաց՝
10 պարզատութիւնք որ յառաջ քան
զԲհիզիզն էին, տեւեցին շուր 120 եւ
շուր 4 ի շուրիցն էր = 3600 ամաց: Հըն-

դիէք համարին 300,000,000 ամս, Յապոնի-
2,500,000, տակաւ ինչ նուազագոյն Սի-
նէացիքն. Պարսիկք՝ 100,000, Եգիպտոցիք՝
34,000, Փինիկիցիք՝ 30,000, Եւրոպիա-
ցիք՝ 13,000:

² Թեւոց ԻԸ. 11 — 15:

³ Ղեւտ. ԻԴ. 10 — 15:

Լ'նշրպետութիւնն ժամանակի տարաբաւութենէ անտի Ազամայ մինչեւ ցմահն Յովսէփայ՝ ամբաստանի ի գումարութենէ թուոց ամաց կենաց նոցա որ իցէ յառաջ քան զծնանել զմի տորգւոց իւրեանց: Առաջ կազմի չորմայ ինչ առաջ ընդ մէջ հասանելոյ, որոյ առաջին ոչ՝ Աբամ է, եւ վերջին՝ Յովսէփ: Գումարութիւն ամաց կենաց իւրաքանչիւր ուրաք ի նոցանէ յառաջ քան զծնունդ տորգին իւրոյ՝ այս զգումարութիւն ամաց համարեն իսկ անթղտաւութեան ժամանակին որ է յԱզամայ ջնովսէփ: Ի ծնանել Ազամայ զորդի իւր էր ամաց 120, Սէթ 105, Ենոք 90, Կայան 70, Մաղաղայել 65, Յարէզ 162, Ենոք 65, Մաթուաղա 187, Ղամբ 182¹: Նմին իրի նշոյ ուսար Ղամբայ 1056 ամբ ցեսայ քան զԱզամայ տարաբաւութիւնն ծնաւ: Այս թիւ է գումարութիւն ամենայն ամացն որ մի բառ մտնէ կարգեցան: Զբհեղեղն որ ի 600որդ ամի կենացն Նոյի եղեւ՝ պատահէ յամ (1056 + 600 =) 1656: Ի 300որդ ամի կենացն Նոյի ծնաւ Սէմ, քամ եւ Յարեթ²: Գանդի չոր նշանակեալ թէ երեքն տղա միանգամայն ծնան, ապա չէ առանց հաւանութեան թէ Սէմ միայն իբրեւ նահապետ երապեղացն յառաջագոյն անուանի, թէպէտ եւ Յարեթ եւ քամ էին յառաջագոյն քան զնա ծնընդեամբ, որպէս կարգ իսկ տախտակի ազգահամարին նոցա³ ցուցանէ: Նմին իրի զծնունդն Յարեթայ ի դեպ է դնել յամ (1056 + 500 =) 1556 յես տարաբաւութեանն Ազամայ, եւ զծնունդն Սեմայ երկուք ամբ ցեսայ՝ յամ 1558: Ի ծնանել Սեմայ զԱրփաքսադ էր նա ամաց 100, Արփաքսադ ի ծնանել իւրում զՍաղա՝ էր ամաց 25, Սաղա ի ծնանել իւրում զԵբեր՝ 30, Եբեր ի ծնանելն զՓաղէկ՝ 32, Փաղէկ ի ծնանելն զՊաղաւ՝ 30, Պաղաւ ի ծնանել իւրում զՍերուք՝ 32, Սերուք ի ծնանել իւրում զԵսթափը՝ 30, Եսթափը ի ծնանել իւրում զԹարա՝ 29, Թարա ի ծնանել իւրում զԱբրահամ՝ 120⁴: Գումարութիւն ամացս պատգիկ որ նշանակեցան՝ է մահահանա 450 ամ ի ծնընդինն անտի Սեմայ մինչեւ ցծնունդն Աբրահամա. ապա ամ ծնընդեանն Աբրահամա է (1558 + 450 =) 2008 յես տարաբաւութեանն Ազամայ⁵:

Լ'քահամ ծնաւ զՍահակ զորդի իւր ամաց 100⁶, ապա ծնաւ Սահակ յամի (2008 + 100 =) 2108: Սահակ ի ծնանել իւրում զորդի իւր զՅակոբ էր 60ամինի⁷: Ապա ամ ծնընդեանն Յակոբայ էր 2168 յես տարաբաւութեանն Ազամայ: Թէ 91 ամաց էր Յակոբը յորժամ ծնաւ զորդի իւր զՅովսէփ՝ դասնեմք ի համեմատութենէ բազում բանից դրոց պապէս: Յովսէփ ի մեկնել իւրում զերազն փարաւանի էր 30 ամաց⁸: Եես անցանելոյ եւթն ամացն առատութեան⁹ յերկրորդ ամի սովոյն ուստի յես 9 ամաց յ39երորդ ամի կենացն Յովսէփայ՝ էր Յակոբ 130 ամաց¹⁰, եւ յառաջ քան զ39 ամ ի ծնանել իւրում զՅովսէփ էր ամաց 91: Ապա ուրեմ ծնաւ Յովսէփ յամի (2168 + 91 =)

1 Նմն. Ե. 3 — 29:

2 Նմն. Ե. 31:

3 Նմն. Ժ. 8 եւ 3Ա. 10. Ժ. 21:

4 Նմն. 3Ա. 10 — 26:

5 Ժամանակագրութիւն դրոց որոց յԱզամայ մինչեւ ցծնունդն Աբրահամա այլ եւ այլ թիւ է քոս երեք զխաւար որինկոց դրոց. բաւ Եւթ. Սամար. Եբր.

2263. 1307. 1656. յԱզամայ մինչեւ ցլր. 1132. 1002. 352. Ի իւրեղեղե ցն. Աբր.

3304. 3309. 3008. մահահանա յԱզամայ ցծնունդն Աբրահամա:

Արդէս նմարի իսկ, յերեցանց աստի բազմագոյնն է միւս Եւթմահանիցն. մերթ երապեղին առաւել աստի նմա, մերթ Սամարացին. Ի վերջ կարճագոյն քան զամենին է երապեղին, եւ միւս մասի նմա Սամարացին: Չիք ինչ որչաւմ եկեղեցւոյ զան միոյ է սոցանէ. երապեղեյն թեւեւագոյն եւ ուղեբաւան քան զայլն է:

6 Նմն. ԻԱ. 5:

7 Նմն. ԻԵ. 26:

8 Նմն. ԻԱ. 46:

9 Նմն. ԻԱ. 47:

10 Նմն. ԻԵ. 9:

2860 յետ արարչութեանն Ազատայ: Վախճանեցաւ Յովնէփ 110 ամաց¹ ապա յամբ 2263:

1) Երբայնութիւն ժամանակին որ ի միջի կոչ մահան Յովնէփոյ եւ ծննդեանն Մովսէսի՝ չկայ նշանակեալ ի գիրս, միայն ի համանաւութենէ բանից ինչ գրոց մարմի որոշել: Պաւլոս Աւարեալ², զնէ զօրէնսդրութիւնն Մովսէսի 430 ամօք յետոյ քան դաւեախն որ Աբրահամու առան: Եթէ Աւարեալ աւետօքն խնայող դաւեախն որ առաւ Աբրահամու ի Խաւան³, ապա այն աւետիք պատահին յՅ ամի կենաց Աբրահամու⁴, ուստի եւ 25 ամօք կանխադոյն քան զծնունդն Սահակոյ, յամի (2068 + 75 =) 2063 յետ արարչութեանն Ազատայ: Յայն սակա եւ օրէնսդրութիւնն յետ 430 ամաց պատահէ յամի (2063 + 430 =) 2513: Մովսէս ի առաջ օրէնսդրութեանն եր 80 ամաց, ապա Մովսէս ծնաւ յամի (2513 — 80 =) 2433 յետ Ազատայ, եւ այնպէս ի մէջ մահան Յովնէփոս եւ ծննդեանն Մովսէսի կան 64: Այլ հակառակ այս սակաւաւոր ամաց որ են ի մահանէ անտի Յովնէփոյ զծնունդն Մովսէսի, ի մէջ քան բանք ինչ գրոց որք զժամանակ ներդրեան Խորայնլացոյն 400 ամօք երեւին թէ չափեն⁵: Ըստ մեկնութեան Յ. Ազատաբնութի՝ զայն ասն բանք գրոց թէ ներդրեանն նոցա պատահէ յամին 400 (որ էին գրեթէ ընդ աւետիսն Աբրահամու մինչեւ ցեղան), առանց զերկայնութիւն ժամանակի ներդրեանն որոշելոյ⁶: Զորոյաւան ժամանակի ըստ սերնդեան որ կայ ի Գլ. ԺԵ. 16. Ծննդոցն գրոց չէ պատշաճ խնայող զգարուց՝ այս ինքն զմի սերունդ կամ ազգ համարել մի դար: Եւ ի բանի անդ եւս գրոց որ իբրեւ ի հաստատութիւն որոշման ժամանակին պնդողի բերի՝ չիք պատշաճ զամենայն չորստին ազգան եւս իբրեւ լի եւ կատարեալ զնելոյ: Աւ Աբրահամու հազիւ թէ կարկեց իւրաքանչիւր ազգ հարեւր ամօք հաշուել, ուր ի գիրս սուրբս իբրեւ անընդելական իմ նշանակի թէ Աբրահամ հարեւրամենի որդի ծնաւ⁷: Վին իրի այս անտախտեան երկայնութիւն ժամանակի հարեւր ամաց՝ չմարմնի համարել իբրեւ կանոն աւետանութեան իւրաքանչիւր ազգի: Բւր զի յազգաց անտի որ վերագոյն մի ըստ միողէ ի մէջ անան ի Սեմայ մինչեւ ցԱբրահամ՝ գտանեմք բազում ազգս 30—40 ամօք միայն: Գարնեալ հակառակ իմ եւ այնմ՝ երկայնաձիգ անըպետութեան 400 ամաց ներդրեանն Խորայնի յեղիպոսս՝ այս իսկ զի ի մէջ Ղեւեոյ եւ Ահարոնի եղբոր Մովսէսի՝ միայն երկու միջին անգամք այս ինքն Կահաթ եւ Ամրամ միայն նշանակին⁸: Ղեւի վաղ իսկ յառաջ քան զներդրութիւն Խորայնլացոյն եր ծնեալ: — Արդ ըստ մերում հաշուի զոր յիշեցաք՝ քան յարին ի վերայ 64 ամացն որ են ի մահանէն Յովնէփոյ մինչեւ զծնունդն Մովսէսի ամօք 80 մինչեւ ցեղան յեղիպոսս: ուստի եղանէ անըպետութիւն ինչ ժամանակի 144 ամաց վասն չորից ազգաց եւ 36 ամօք բաշխին իւրաքանչիւր ազգի⁹:

2) ասն անըպետութեան ժամանակի որ է յեղից անտի Խորայնլացոյ յեղիպոսս մինչեւ ցսկիզբն շինուածոյ սողոմոնեան տաճարի՝ կան սահմանեալ ի գիրս 480 ամօք¹⁰: Եպսոմ անըպետութեան ժաման-

1 Եւ. Ե. 24:

2 Գալաթ. Գ. 16—18:

3 Եւ. Ժ. 3:

4 Եւ. Ժ. 4:

5 Եւ. Ժ. 13: Գաթ. Է. 6:

6 Ազատ. վան գաղաթ. Աստ. Գիրք

ժԶ. Գլ. ԻԴ:

7 Եւ. Ժ. 13:

8 Եւ. Ժ. 16—20: Ա. Մեաց. 2:

1—3:

9 Տես Ազատաբնութի ինչ ի հին Կաթի

10 Գ. Իսա. 2. 1. Ըստ Երմ:

Նախի կայեւ մասնաւոր որոշումն ժամանակէ ինչ որ է յիշեց անտի մինչեւ ցմահն Մովսիսի, այս ինքն իբրեւ 40 ամբ ¹: Նոյնպէս կայ որոշեալ եւ ժամանակն յընտրութենէ անտի Սաւուրայ ի թագաւորութիւն մինչեւ ցլինուած առնարին: Թագաւորեաց Սաւուր 40 ամ ²: Նոյնպէս եւ Գաւթի 40 ամ ³: Եւ թէ որ զն ամնն եւս Սողոմոնի որ յառաջ քան զլինուած առնարին են՝ յաւելուցու, ապա իսկզբանէ անտի թագաւորութեանն Սաւուրայ ցլինուած առնարին գումարին ամբ 85: Իսկ որ ի 480 ամաց անտի տակաւին պակասեն 255 ամբն՝ են ամբ ժամանակին Յեսուայ եւ Գաաւուրայ, զորոց մի ըստ միոյն ճշդիւ որոշումնն առաջ անհնարին է: Մահն Մովսիսի պատահէ յամբ (2433 + 120 =) 2553 ⁴, ընտրութիւնն Սաւուրայ պատահէ յամբ (2553 + 355 =) 2908, նստին Գաւթի յամբուն յամբ 2948 եւ Սողոմոնի՝ յամբ 2968 յետ արարչութեանն Ազամայ: Սողոմոն թագաւորեաց 40 ամ ⁵, ապա մեռաւ նա յամբ 3028:

Ի մահուանէ անտի Սողոմոնի կամ ի ականելոյ բաժանման խորայնելացոյն յերկուս թագաւորութիւնո մինչեւ ցկործանումն Սամարիայ ոչ միայն թիւ ամաց թագաւորութեան անձնիւր թագաւորաց երկոցունց թագաւորութեանցն կայ նշանակեալ, այլ եւ այն եւս կայ ցուցեալ թէ յորում ամի թագաւորութեան թագաւորաց միայ յերկուց թագաւորութեանցն՝ թագաւորք միւսայ թագաւորութեանն հասին ի բարձ թագաւորութեան: Ասան ճշգրտոյն որոշելոյ զժամանակն որ է մինչեւ ցկործանումն Սամարիայ՝ հարկ է զամս թագաւորութեան թագաւորացն Յուդայ եւ խորայնի համեմատել, զի այնպէս ի մէջ քան ամբ ինչ բարձաւից թագաւորութեան՝ զոր գիրք իբրեւ բարձաւից թագաւորութիւն չեն նշանակեալ: Կարգ թագաւորացն Յուդայ առաւել ապահովագոյն առաջի ընծայանայ քան զկարգ թագաւորացն խորայնի՝ յորում թագաւորք յայլ եւ այլ ցեղից վտարեցին յինքնանս զպատիւ թագաւորութեանն: Նմին իրի կարգ թագաւորացն Յուդայ պատեհագոյն եւ յաջողագոյն է յորոշումն ժամանակի քան զթագաւորացն խորայնի: Ամբ թագաւորութեան թագաւորացն հաշուին ի գիրս ըստ ամացն յորս թագաւորեցին նոքա եւ հանդերձ թագաւորակցօք իւրեանց: Իսկ թագաւորակցացն այն եւս ամբ հաշուին՝ յորս թագաւորակից եւեթ էին. նմին իրի ի գումարութեան անդ ամաց թագաւորութեան թագաւորացն՝ զամսն որ երկիցս թուեալ իցեն, յորս եւ թագաւորակցութիւն եւս լինեալ իցէ, պարտ է նուազեցուցանել: Ետ Սողոմոնի թագաւորեցին ի Յուդայի թագաւորք ըստ ամին կարգի եւ ժամանակի. Ռաբոփամ ամս 17, Աբիա 3, Ասա 41, Յովսափատ 25, Յովթամ 8, Աբդակա 1, Գադզիա 7, Յովսա 40, Ամսիա 29, Աքիա 52, Յովթամ 16, Աբազ 16, Եղեկիա 29: Ի Յերոբոք ամի թագաւորութեանն Եղեկիայ աւերեցաւ Սամարիա ⁶: Գումարութիւն ամաց թագաւորութեան թագաւորացն Յուդայ ցներարգ ամի Եղեկիայ՝ ժողովին ամբ 261: Յայսմ թուոյ պարտ եւ պատշաճ է զլին ամաց բարձաւից թագաւորութեան ի բաց հանել: Առ Յովսափատաւ, եր Յովթամ թագաւորակից ամս 2 ⁷: Ապա զառաջին ամ թագաւորութեանն Յովթամայ պարտ է երկուք ամբ կանխագոյն քան զմահ հորն գնել: Ամսափա եր նոյնպէս բարձաւից երկուս ամս հորն

1 Երեմ. Գ. 17. 7:

2 Գործ. 37. 21:

3 Գ. Թագ. Բ. 11:

4 Երեմ. Գ. 17. 7:

5 Գ. Թագ. 38. 40:

6 Գ. Թագ. 38. 9:

7 Յես. Գ. Թագ. Ը. 16:

իւրում Յովատայ¹: Եղեկիա էր բարձափէց հօրն իբրեւ երկու տմ²: Նմին իրի զգումարութիւն թուոյ ամաց թագաւորացն որ ի ժամանակէ անտի բաժանմանն իցեն՝ պարտ է նուազեցուցանել, առ Յովատայ տայ երկու ամս եւ առ Յովատայ նոյնպէս եւ առ Աբաղու նոյնպէս ամս երկուս: Ի դէպ է եւ երկուս եւս ամս բարձափէց թագաւորութեան առ Ողեայ յաւելուլ որ բորստեալն էր յայնժամ³: Արդ եթէ երկուս ամս վասն բարձափէց ինեղոյ Յովթմանոյ ընդ Ողեայ հօրն իւրոյ ընդունիցի որ՝ ապա ընդ ամենայն 8 ամբ ի բաց ելանեն ի գումարութենէ 261 ամաց ամենայն թագաւորացն Յուդայ. եւ այնպէս աւել 253 յետ բաժանման թագաւորութեանն՝ դնի ամ կործանմանն Յովարիայ: Ապա թէ որ վասն բարձափէցեանն Ողեայ ամս բարձափէցութեան չընդունիցի՝ սակայն կարող է երկուս ամս յայն սակս նուազեցուցանել՝ զի ի հաշուի անգ ամենայն ամբն իբրեւ իւր եւ կատարեալ ամբ համարեալ են. ուստի յայնչափ երկայնամիջ ժամանակէ երկուս ամս ի բաց հանել վասն ամացն որ ոչ իւր եւ կատարեալ ամբ իցեն եւ իբրեւ կատարեալ հաշուեալ՝ սակաւ եւ դոյզն ինչ է:

{Յետ կործանմանն Շամիրնի՝ թագաւորեաց Եղեկիա 23 ամ, Մանատէ 55, Ամն 2, Յովսիա 31, Յովսքաղ ամիսս 3, Յովակիմ ամս 11, Յովսքիմ ամիսս 3, Սեդեկիա ամս 11: Ի մտասաներորդ ամի Սեդեկիայ, ուստի յամի 387 յետ բաժանման թագաւորութեանն՝ կործանեցաւ Երուսաղէմ⁴: Ի ժամանակէ անտի կործանմանն Երուսաղէմի՝ որոշումն ժամանակի գիպաց պատմելոց ի գիրս սուրբս՝ հայի յորոշումն անոր ժամանակի ազգաց ազգաց օտարաց ընդ որոց ունէին հազարգութիւն Խարայէլացիքն, այս ինքն յամս թագաւորութեան Պարսից, Ասորաց եւ Եգիպտացւոց թագաւորացն: Վիւրոս աղբայ Պարսից եւ Հրէիցն յառաջնում ամի թագաւորութեան իւրոյ հրաման դառնալ յաշխարհ իւրեանց⁵: Առաջին աւել միահեծան թագաւորութեանն Վիւրոսի ի վերայ Մարաց եւ Պարսից յետ վախճանին Դարեհի Մարի կամ Վիաքսարայ Բ. որ յետ զԲաբելոն (589 կամ 538 յառաջ քան զԲրիտանոս) աւելոյ թագաւորեաց անդէն ամս երկուս՝ պատահէ յամս 536 յառաջ քան զԲրիտանոս: Եայտմ ամի կատարեցան 70 ամբ գերութեանն⁶: Զսկիդն գերութեանն մարթ է դնել ի չորրորդ ամին Յովակիմայ⁷: Եայն սակս չորրորդ աւել Յովակիմայ պատահէ յամս (536 + 70 =) 606 յառաջ քան զԲրիտանոս: Յովակիմ չորիք ամբ կանխագոյն, ապա յամի 610 յառաջ քան զԲրիտանոս նստաւ թագաւոր: Եայտմ ամենայնէ ի մէջ գայ թէ Յովակիմ 365 ամբ յետ քան զբաժանումն թագաւորութեանն եհաս ի թագաւորութիւն: Ապա բաժանումն թագաւորութեան պատահէ յամս (610 + 365 =) 975 յառաջ քան զԲրիտանոս: Եւ քանզի ժամանակն որ ի միջի կայ բաժանման թագաւորութեանն յամի անգ վախճանելոյն Սողոմոնի, որ է 2028 աւել յետ Ադամայ, մինչեւ ջորրորդ ամ թագաւորութեանն Յովակիմայ ժողովէ 369 ամ, եւ զ70 եւս ամս գերութեանն մինչեւ ջնիւրոս ի վերայ յաւելեալ՝ այնուհետեւ գումարութիւն ամացս պատգիկ 3467 յետ Ադամայ՝ է առաջին աւել Վիւրոսի: Վիւրոս թագաւորեաց ամս 7 եւ վախճանեցաւ յամի 529 նախ քան զԲրիտանոս: Յետ Վիւրոսի թագաւորեաց նամբիւսէս ամս 7 եւ ամիսս 7, Զմերդիս ամիսս 7, Դարեհ Ա. վըշտասպեաց ամս 26, Գաեր-

1 Տէս Դ. Թադ. ԺԳ. 1. Համան-
տեալ ընդ Դ. Թադ. ԺԳ. 10:
2 Տէս Դ. Թադ. ԺԵ. 1. Եւ ԺԸ. 1:
3 Դ. Թադ. ԺԵ. 5:

4 Դ. Թադ. ԻԴ. 18:
5 Բ. Եր. Ա. 1:
6 Երմ. ԻԵ. 13. ԻԲ. 10:
7 Տէս Դ. Թադ. ԻԴ. 1. 2. . . .

քսէս Ա . ամս 21, Արտաշէս Ա . Երկայնաբազուկ ամս 40, Քսենքսէս Բ . Կրտերն ամիսս 2, Սոգդիանոս ամիսս 7, Դարեհ Բ . Հարճորդի ամս 19, Արտաշէս Բ . Ուշեղ ամս 46, Արտաշէս Գ . Ուլքոս ամս 21, Արշէս ամս 3, Դարեհ Գ . Կողովանոս ամս 4 : Քակեցաւ Թագաւորութիւնն Պարսից յԱղէքսանդրէ մեծէ եւ սղանաւ Դարեհ Կողովանոս : Գումարութիւն այսց ամաց Թագաւորութեան Թագաւորացն Պարսից ի մահուանէ անտի Կիւրոսի մինչեւ ցմահն Դարեհի Կողովանայ՝ ժողովէ ամս 199 մոով ամսով ընդհատ : Ապա վերջին աճի Թագաւորութեան Դարեհի Կողովանայ կամ աճի կործանման միահեծան իշխանութեանն Պարսից՝ 199 ամօք մարտնայ մօտագոյն ի ծնունդն Քրիստոսի եւ Նոյնչափ ամօք հեռաւնայ յարարութենէն Ադամայ : Կամ իրի զկործանումն պետութեանն այնորիկ պարսաւ է գնել յամի (529 — 199 =) 330 նախ քան զՔրիստոս եւ (3467 + 7 + 199 =) 3673 յետ Ադամայ :

{ Դունական Թուականութիւնն որով վարին առաջին գիրք Մակաբայեցաց՝ առնու սկիզբն յամի 312 նախ քան զՔրիստոս, որպէս կանխագոյն ասացաւ : Իսկ երկրորդ գիրք Մակաբայեցացն զամի 311 նախ քան զՔրիստոս համարի առաջին ամ Թունական Թուականութեանն : Ապա աճի Թունաց 137 զոր Ա . Գլուխ 11 . Ա . գրոց Մակաբայեցացն յիւլէ՝ է աճի (312 — 137 =) 175 յառաջ քան զՔրիստոս : Կիւրոս վախճանեցաւ յամի 529 յառաջ քան զՔրիստոս, ապա 354 ամօք կանխագոյն : Յայն սակա իսկ աճի 175 նախ քան զՔրիստոս՝ է աճի յետ Ադամայ (3474 + 354 =) 3828 : Արդ եթէ զամսն 175 մինչեւ զՔրիստոս ի վերայ դը յաւելուցու՝ դայ ելանէ թիւն (3828 + 175 =) 4003 յետ արարութեանն Ադամայ իբրեւ ամ ծնունդեանն Քրիստոսի : — Բայց որպէս կանխագոյն ասացաւ, Դիոնիսիոս Կարճն զամ ծնունդեանն Քրիստոսի համարեալ է համեմատ 754 կամ 753 ամի շինութեան Հռովմայ (ըստ Վառոնի) . բայց քանզի ըստ Յովսեփոսի վաղ իսկ քան զայն ամ շինութեան Հռովմայ մեռեալ էր Հերովդէս, ուր ի պատմութեան անդմտութեան աւետարանին ասկաւին կենդանի գնի Հերովդէս ի ծնանել փրկչին . յայն սակս յիրաւի նորագոյնք ի ժամանակագրաց իբրեւ բոլորակութեամբ գնեն ընդ ամենայն 4000 ամ յառաջ քան զՔրիստոս :

Եւ յամենայն ըստ հաշուի Կերլէի նորոյ ուրուք ժամանակագրի, զորոյ եւ երթիցուք իսկ զհետ ըստ մարտնայ : — Իսկ Պետաւիոս ժողովէ 3964 ամ, Ըջըր (Ոսերիոս)՝ 4004, գիրն արուեստի ուղղելոյ զհամար ժամանակաց՝ 4963 : Սովորագոյն եւ գիւրագոյն է 4000 ամացն համար՝ հանդերձ պատճառքն որ ամ ըստ միջէ կարգեցան :

ᐱᐅᐅ

ᐱᐅᐅ ᐱᐅᐅ ᐱᐅᐅ ᐱᐅᐅ ᐱᐅᐅ

“ԵՅՈՅՑ ՄԵՋ ԶԻՈՐՀԱՌԻԴՍ ԿԱՄԱՑ ԻԻՐԱՅ, ԸՍՑ ՀԱՃԱՌՔԵԱՆ ԻԻՐԱՌԻՄ.
ԶՈՐ ՅԱԲԱԼԱԿՆԻՑԵՆ ԵՂ ԴՈՎԱԻ, Ի ՏԵՏԵՍՈՒԹԻԿՆ ԼՐԾԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՅ,
ԲԱՎԱՆԴԱԿԵԼ ԶԱՄԵՆԱՅԵՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻՒ ՈՐ ԻՆՉ ՅԵՐԿԻՆՍ ԵՒ ՈՐ ԻՆՉ ՅԵՐԿՐԻ,
Ի ԴՅԵՆ”:

ԵՓԵՍ. Ա. Թ. — 10.

Հ Ի Ն

Պ Լ Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՅԱՐԱՐԶՈՒԹԵՆԷ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԻՆՉԵՒ ՑԵՆՈՒՆԴ ՑԵԱԹՆ
ՄԵՐՈՑ ԵՒՍՈՒՍԻ ԳՐԻՍՑՈՍԻ

(4000 — 1)

Լ

Նախաւոր պատմութիւն — 2345 յաւաք քան զգրիս.:

6

ԱՐԿ է զի պատմութիւն արարչութեան աշխարհիս եւ մարդոյն իցէ Յայտնութիւն: Լյար յայտնութեան աւանդութիւն թէպէտ եւ առ հին ինչ ազգաց գտանի, այլ այնպէս՝ զի հազիւ հազ թէ հատակոտորք իմն նորա եւ նշար աւերակաց այնր նախաւոր աւանդութեան լեալ նշմարին: Միայն ազգն երբայական սահմանեալն լինել աւանդապահ աստուածեղէն յայտնութեանց՝ պահէր անարատ զայն՝ որ օգնականութեամբ ազդեցութեանն Լստուծոյ արկաւ կանուխ ժամանակօք ի գիր: — Նմին իրի թէպէտ եւ համառօտ՝ սակայն բաւական եւ յայն սակս իսկ պատուական եւ անգին է ծանօթութիւնն զոր գիրք սուրբք վասն իրացս ընծայեցուցանեն:

“Իսկզբանէ, ասէ, արար (Լորայեցին՝ հաստեաց) Լստուած զերկին եւ զերկիր,՝, այս ինքն ած նա ի ժամանակի զտիեզերս ի չգոյէ ի գոյ մինչ չեւ լեալ ինչ էր: Եյլ հոգի Լստուծոյ, այս ինքն կենդանացոյցիչ զօրութիւն նորա, չէր տակաւին ընդմտեալ ընդ տիեզերս:՝

Եւ զոր հաստեացն իսկզբանէ՝ կարգեաց յարդարեաց եւ կենդանացոյց ի վեց աւուրս: — Նախ արար զլոյսն. մեկնեաց զլոյսն ի խաւարէ, զմին կոչեաց տիւ եւ զմեւսն՝ գիշեր: Եպա բաժանեաց Լստուած զձուրսն, այս ինքն անջրպետեաց զկամարն երկնից (զհաստատութիւն) ի ջուրցն որ պատեալ ունէին զնա: Յետ այնորիկ՝ անջատեաց եւ ի ցամաքէ զձուրսն, եւ զցամաքն կոչեաց

1 ԾԱՅ. Ա. 1.
1

2 ԾԱՅ. Ա. 2.

2*

երկիր եւ զջուրան՝ ծով, եւ արար վարդա բուռոցն: (Յայնժամ ապա յօրինեալ յարդարեաց զարեգակն եւ զլուսին եւ զաստեղոյիւրաբանչիւր կայի իւրեանց եւ ի գործս. եւ յօրինեցաւ փոփոխումն չորեքանց ժամանակաց տարւոյ: Ապա արար զշնչաւորսն սկսեալ ի ջրականացն՝ ընդ զծով, զօդս եւ զցամաք հանդերձ ազգի ազգի աղբօք եւ կերպարանօք իւրեանց, եւ օրհնեաց զնոսա՝:

Այլ իսկ ընդ զգալի եւ նիւթական արարածոյ ստեղծեալ էր Աստուծոյ եւ այլ իմն կարգս արարածոց իմանալեաց եւ աննիւթականաց, այս ինքն զհրեշտակացն: Իսկ ի վեցերորդումն եւ ի վերջին աւուր գործոց իւրոց ստեղծ զհրաշակերտն արարածոց իւրոց զմարդ՝ իբրեւ բովանդակութիւն երկուց կարգաց արարածոցն մարմնաւորացն եւ անմարմնոց՝ ի մարմնոյ եւ ի հոգւոյ²: Առաջնմէ մարդոյ անտի՝ այս ինքն յառնէ (յԱդամայ՝ որ թարգմանեալ կոչի հողածին) յօրինեաց Աստուած զկինն (որ ըստ Լքբ. առնածինն նշանակէ) առեալ նիւթ ի կողէ նորա, եւ ած զսա առ նա, եւ այնպէս հաստատեալ կարգեաց վարդա ամուսնութեան, հրաման տուեալ բազմանալոյ եւ աճելոյ: — «ՂԷ հանգեաւ Աստուած յաւուրն եւթներորդի... եւ օրհնեաց եւ սրբեաց զօրն եւթներորդի»³:

Այս վեցօրեայ արարչութեանն պատմութիւն⁴ բազում ինչ իւրք յայժմու քննութեանց երկրախօսութեան⁵ առնու հաստատութիւն եւ մեկնութիւն, որպէս եւ սա ան ի նմանէ առաջնորդութիւն եւ զգուշութիւն չմոլորելոյ ի վճիռս իւր: Առաւել փառազագոյնք ի վճռոց նորա որ ի սոյն պատմութիւն հայկիցին՝ եւ կամ որ ի համեմատութենէ երկրախօսական գիւտից ընդ բանիցն Մովսիսի յօրինեալ իցեն՝ են յաջորդքս:

1. Լքկուս իմն արարչութիւնս դնէ Մովսէս. առաջին եւ երկրորդ. զերկուսին եւս ցուցանէ իբրեւ գործ ինչ առաւածեղէն. առաջին արարչութիւնն է ածել ինչ ի գոյ՝ ամենեւին ի չգոյէ, իսկ երկրորդն արարչութիւն՝ զմիանգամ հաստեալ նիւթական ինչ իրս ածել յայլ ինչ յօրինուածս:

2. Նմին իրի առաջին արարչութեան է հաստուսն լոկոյ հագեւորն գոյացութեան եւ միանգամայն լոկոյ նիւթական գոյացութեան: Ուստի որ յառաջնում համարի անդ Նանրնդոցն գրոց կայ «Լքկինն եւ երկիր» բան՝ բովանդակեալ ունի յինքեան զկարգ լոկոց եւ զգոյացութիւն մարմնոց տիեզերաց:

3. Իսկ յերկրորդ համարոյ անտի սկիզբն արարեալ՝ զերկրէ միայն ճառէ Մովսէս, իսկ զայլոց եւս մարմնոց տիեզերաց այն

1 Ծան. Ա. 2 — 25:

2 Ս. Ներսէս ԺԺ առ Բուզանդոյ Դպր. Դ. ԳԷ. Ե. «Ի ողբանէ յորժամ առնէր Առաւած զարարածս, յետուս արար զժարգն՝ յերեւոյթ եւ յանբերեալ իւրոց զութեանցն ի Գ Ե նոյն ժողովեալ, եւ

պողոն զամենայն ի նոյն պիգեալ ձուլեաց զարարածս»:

3 Ծան. Ա. 26 — 31. Բ. 1 — 7, 18, 21 — 25:

4 Ծան. Ա. 1 — 26:

5 Géologie.

չափ եւ յայն սակս միայն ճառէ, որչափ ունին ինչ հաղորդու-
թիւն ընդ երկրին յորում մարդոյն բնակութիւն լինելոց էր:
Այսն այնորիկ իսկ մովսիսեան պատմութիւնն յորժամ ի մանր
մանր ինչ իջանիցէ պատմել ոչ եթէ զամենայն տիեզերաց նախա-
կերտն յօրինուածոց պատմէ, այլ զերկրիս միայն ծնունդ եւ
յօրինուած. սակայն ամենեւին հաւանութեան է թէ նոյնպիսի
անցք եւ ընդ այլ մարմինս տիեզերաց անցեալ իցեն:

Է. Օչայն իմն մանաւանդ յաճախագոյն կամի տալ առնուլ ի
միտ Մովսէս, թէ այն յօրինուածութիւնք որ ի մարմնի երկրիս
եղեն՝ հանգերձ արարչութեամբ ամենայն ազգի ազգի իրաց գտելոց
ի վերաց երկրիս՝ ոչ բնական իմն անցք կամ ընթացք էին, այլ
յաւանութեան ամենագոյն զօրութենէ յօրինուած:

Ը. Ի յօրինուածի աստ յայտնի եղելոյ յաւանութեան ամենագոյն
զօրութենէ՝ կայ կարգ ինչ յառաջագէժ ընթանալոյ յընդհանրա-
կանէ ի մասնաւոր անդր, եւ ի մասնաւորի անդ՝ ի խոնարհագունէ
ի բարձրագոյն անդր: Կախ՝ ընդհանրական իմն հանգամանք երկրիս
արարչական իմն զօրութեամբ կարգեալ յարդարեցան, այս ինքն
ի մէջ գալ լուսոյ, անջատել ձգական ծորան նիւթոյն (օղոյն)
ի կայլակաձեւն ծորան նիւթոյ՝ (ի ջրոյ), եւ անջատել զար-
ձեալ կայլակաձեւն ծորան նիւթոյն ի հաստատուն եւ ի պինդ
նիւթոյ (ի ցամաքէ): Աստ այնորիկ ի մէջ գան ազգի ազգի կեր-
պարանք կենդանութեանց երկրիս յետ յառաջելոյ քրայական նիւ-
թոյն յօրինուածոց, եւ այս եւս կերպարանք ազգի ազգիք՝ ընդ-
հանրական իմն կարգաւ գային յառաջ՝ սկսեալ ի բուսոց մինչեւ
ցմարդն իրրեւ ցամենեւին իսկ կատարեալ արարած երկրի: Իբրեւ
ընդ մէջ իմն ստեղծման բուսական կենացն եւ շնչաւոր կենացն՝
գայ անկանի հաստատուն կարգումն համեմատութեան երկրի առ
արեգակն եւ լուսին, որով եւ կապաւ երկիր հաստատուն ինչ
տեղի ի համբէն բովանդակութեան մարմնոց տիեզերաց:

Համեմատ այսմ կարգի յառաջագիտութեան երեւելոյ յիստ անդ-
րստ կատարելութեանն՝ կայ եւ այլ իմն կարգ յառաջագիտութեան,
այս ինքն կարգ կամ յառաջագիտութիւն ժամանակի. այս իսկ զի
ի վեց աւուրս վճարեցան յօրինուածութիւնքս այսորիկ: Իսկ թէ
զինչ այս վեց աւուրք արարչութեանն նշանակիցեն՝ երեք կարծիք
երեն: Առաջին այնորիկ՝ որ աւուրքն այնպիսիք ոչ ինչ յաղորդու-
թիւն ժամանակի իմանան, այլ զայլակերպութիւն վեց կարգաց սահ-
մանաւոր գոյացութեան միանգամայն ի միասին հաստեղոց:

1 Եւն. Ա. 14 — 19:

2 Եւն. Ա. 3, 6, 9, 11, 14, 20, 24, 26:

3 Եւն. Ա. 3...

4 Եւն. Ա. 11 — 13, 20 — 31:

5 Systeme.

6 Եւն. Ա. 14 — 19:

7 Փիլոն Աստիկանայ աշխարհիս, եւ
Ալլաբ. Գրիք Ա. Որիգենէս ընդդ. Գեղ-

տեայ Զ. Ա. Գոռոմիտ Գրիք. Եւն. Եւս-
նիկ-բար. Գրիք Դ. Գլ. ԺԸ, ԻԲ. Վասն
քաղաք. Առաւելոյ ԺԱ. Գլ. Է, ԻԲ. Լ.
Խոռոմ. ԺԲ. Գլ. ԻԲ. Այլ յետոյ Ա.
Գոռ. Վասն երաւոյ. Գլ. ԺԷ. Գլ. Գլ.
կարծիս թողեալ յերկրագլխի յաղա-
կան ընթացաւ:

կրորդ սովորական կարծիքն սենթն՝ համարին թէ ի ժամանակի վեց սովորականն աւուրց կատարեցաւ գործ արարչութեանն, յայն իմ հաստատեալ՝ թէ որպէս այլ ինչ ամենայն ի մովսիսեան պատմութեանն ըստ նկարագրին իմն իմանի, ապա նշոյնպէս եւ «զօրն», բան իմանալի է. եւ գիրն իսկ գլխովին ի համեմատութենէ աւուրցն այնոցիկ դնէ կարգեալ զօրն շաբաթու¹։ Իսկ երրորդն կարծիք մանաւանդ երկրախօսացն է, որ ասենն թէ օրն այն ի պատմութեան անգ՝ ժամանակ ինչ յերկարագոյն առանց իրիք սահմանեալ տեւականութեան նշանակէ, որով չառնի եղծումն մտաց շաբաթուն՝ այլ մանաւանդ հաստատի միաբանութիւն իմն չափու աւուրցն արարչութեան ընդ եւթնեւորորդ աւուր հանգստեանն Աստուծոյ ի գործոց իւրոց²։ Դարձեալ չէ ինչ հակառակ գրոց, ասեն, այսպէս իմանալ «զօրն», բան. քանզի ինքն իսկ գիր յայնպիսում ինչ վայրի արկանէ «զօրն», բան ի կիր, ուր չէ մարթ օր արեգական տօնել զմտաւ³. եւ գտանի իսկ ուրեք ուրեք ի կիր արկեալ ի գրոց՝ առ ի ցուցանելոյ ժամանակ ինչ առանց որոշման տեւականութեանն⁴։ — Եւ ցուցանեն իմն յարդեանց գիւտից երկրախօսութեան թէ բազում բուռն եւ յանկարծակի փոփոխմունք լեալ են ի գնդի երկրիս՝ մինչ չեւ սորա յայն հաստատուն եւ յանփոփոխ կերպարանս հասեալ առ ի լինելոյ բնականութիւն մարդոյ, եւ թէ այս փոփոխմունք յոյժ իմն մեծ անջրպետութիւն ժամանակի պահանջին յառաջագոյն լեալ. եւ ընգէր եւ վասն էր իրիք պատճառի արդեւք այնչափ բազում բուսական եւ շնչաւորական յօրինուածք՝ որոց նշխարք ցայժմ գտանին՝ անդէն ի միում աւուր յանկարծակի առնոյին գոյութիւն. նա եւ ընթացք տակաւ պնդանալոյ եւ սեղմելոյ պլոց եւս մարմնոց աշխարհի՝ զայնմ ընթացից ասեմ որ մասամբ իմն տակաւին կառարի, ասն մեզ համեմատութեամբ իմանալ զչափ ժամանակի պնդանալոյ մասանց վաղ իսկ պնդացելոց. եւ այսպէս եթէ ընդունիցիմք թէ պատմութիւն մարդկան յոյժ իսկ յետնագոյն իցէ ժամանակաւ քան զպատմութիւն երկրի, առնուն լուծումն բազում դժուարութիւնք առանց դիմելոյ յաւելորդ սքանչելիս։

Իսկ սակայն մարթ է արդեւք ումէք ջատագով մտեալ երկրորդն կարծեաց՝ տալ երկրախօսացն պատասխանի՝ թէ գիրք սուրբ ոչ զընական ինչ ընթացից յօրինուածոյ, այլ իբրեւ զգործմանալի իմն այս ինքն զատուածագործ ինչ յօրինուածոյ պատմէ, եւ ամենայն իսկ բանիցն օրինակ զայս իմն մանաւանդ յաճախագոյնս ջանայ տալ իմանալ թէ բուսական եւ շնչաւորական ծնունդքն՝ զորոց ճառի անդ, իցեն նոյնք ընդ պնդիցի զոր մարդն յետոյ ընկալաւ իբրեւ իւր կալուած աւուրութեան⁵։ — Նմին իրի եթէ կամիցի որ եւ զարգիւնս իրաց զոր երկրախօսութիւնն ցուցանէ՝ ընդունել, եւ միանգամայն զվեցօրեայն ժամանակ՝ վեցից արեգական աւուրց ժամանակ համարել, յայնժամ հարկ է զմի յերկուց աստի դնել, այս ինքն թէ կամ պոթմու բոլոր եւ անասունք ի ցեղից անտի կորուսելոց ծագեալ են, եւ կամ թէ մովսիսեան պատմութիւնն ոչ զամենայն դարուց կենաց երկրիս ճառիցէ, այլ միայն զայնմ ժամանակէ՝ յորում վերջին իմն բուռն փոփոխումն եղեալ՝ յօրինեալ յարդարեցաւ երկիրս բաւական լինել ի բնականութիւն մարդոյն։

1 Եւն. Բ. 3. Եւն. Դ. 11.

2 Եւն. Բ. 3. 3.

3 Եւն. Ա. 5. 8. 13.

4 Եւն. Բ. 4. Ս. Դ. 6. 10.

5 Եւն. Դ. 6. Բ. Գ. Բ. 9. 18.

5 Եւն. Բ. 19.

7

Թեպէտ եւ համօրէն իսկ այս երկիր հանդերձ ամենայն յօ-
րինուածովք պատրաստեալ էր կալուած իշխանութեան եւ ժա-
ռանգութիւն մարդոյն, սակայն մասնաւոր եւս ինչ վայրս ի համ-
օրէն երկրէ պատրաստեալ՝ եղ Մատուած անդ զառաջին զոյգ
մարդկութեան, զՆդամ եւ զԼաւ. այս ինքն ի դրախտ ինչ գե-
ղեցիկ յԱդեմ՝ որ է փափկութիւն կամ գեղեցկութիւն¹: Յայսմ
փափկութեան վայրի կայր մարդն ի գլուխ ամենայն երկրաւոր
արարածոց՝ ոչ միայն առաւելութեամբ բնութեանն իւրոյ², այլ եւ
Մատուծոյ իսկ կարգելով զնա իբրեւ իշխան նոցա եւ տեղապահ
իւր եւ երեւեցուցիչ տէրութեան իւրոյ ի վերայ ամենայն եր-
կրաւոր արարածոց (որով լինէրն պատկեր Մատուծոյ)³. վասն որոյ
եւ յանդիման արար նմա Մատուած զամենայն շնչաւորս երկրի
եւ օդոյ: Որով եւ դրդէր իմն զՆդամ զպատուական պարգեւ
բարբառոյն՝ զորոյ զգորութիւնն ի բանաւոր բնութեան անդ իւրում
եւ ի կազմածի մարմնաւոր գործարանացն ունէր ածել յայտնագոյն
ի մէջ⁴: — Բայց եւ ինքն էր անձնիշխանութեամբ ի հնազան-
դութեան արարչին իւրոյ եւ ի մտերմագոյն իմն բարեկամութեան:
Եւրեւի Մատուած նոցա մօտաւոր՝ օրինակաւ իւրիւ որով մարթիցի
լինել նոցա իմանալի, եւ լինէր նոցա կենակից իբրեւ հայր ընդ որ-
դւոց, ուսուցանէր եւ կրթէր հայրական իմն պայմանաւ. ցուցանէր
նոցա թէ զինչ կարիցէ առնել եւ զինչ՝ ոչ, յայտ արարեալ նոցա
թէ՛ զինչ գայցէ գճեա գործոց նոցա՝ առ ի զգուշացուցանելոյ գնոսա
ի ֆիասուէ եւ ի թշուառութենէ: Եւսպիսի ինչ էր հրամանն՝ որ
իբրեւ նշանակ յայտարար հնազանդութեան նոցա յարարիչ անդր
իւրեանց եւ հայր՝ լինելոց էր, այս ինքն չճաշակել ի պտոյղ ծառոյն
գիտութեան որ էր ի դրախտի անդ առնիցիւր ծառոյն կենաց⁵:

Սակայն թուի իմն թէ ոչ ընդերկար ինչ ի բարութեան եւ
յարդարութեան անդ վայելեցին հարքն մեր առաջինք. քանզի
կինն մոլորեալ պատրեցաւ ի բանասարկուէ՝ որ էր մի ի հրեշտակաց
անկերոց եւ երեւեցաւ նմա ի կերպս օձի, ճաշակել ի պտոյղ անաի
ծառոյն գիտութեան. հրապուրեալ խոտորեցոյց կինն եւ զայրն
իւր ի նոյն, եւ այնպէս երկոքեան անցին ըստ հրամանն Մատուծոյ՝
առ քննասիրութեան եւ որկորստութեան եւ ամբարտաւանու-
թեան⁶: Եւսպէս խանտաւորութեամբ սատանայի մտին մեղք յաշ-
խարհ եւ ի ձեռն մեղաց՝ մահ ի վերայ ամենայն մարդկեղէն ազգի⁷:

1 Ծան. Բ. 8 — 15:

2 Կիկերոն զամ ասուած. բնու. Բ. Գ. ԾԳ. «Որո՞ց վամ ասիցէ որ արգելք կազմաւ զաշտոհս: Ապաքէն այնպիսի շուտաւոց վամ» որ բանասիրութեամբն վարին: ... Բանդի բանասիրութիւնն է որ ի վերայ քան զամենայն է:»

3 Ծան. Ը. 36, 37: Ս. Գրեգ. Լաւ ասուրիչ աւ Աբաթ. Գ. ԻԳ. էլ 196:

4 Ծան. Բ. 19:

5 Ծան. Բ. 16, 17:

6 Ծան. Գ. 1 — 6: Բ. Կորնթ. ԺԱ. 3:

7 Իմաստ. Բ. 33, 24: Համ. Ե. 13:

Իսկ եւ իսկ վաղվաղակի իրրեւ անկան՝ զգացին թէ մերկ իցեն եւ ծածկեցան տերեւովք. եւ իրրեւ լուան զձայն բարբառոյն Լստուծոյ՝ չղքան թաքեան յերեսաց նորա ի խղճէ յանցանալն տաղ-նապեալք։ Լսլ կշտամբեաց զնոսա Տէր վասն անցանելոյ նոցա զպատուիրանան։ Լպա ծածուկ իմն եւ խորհրդական բանովք ծանոյց օձին եւ այնմ որ ընդ նովան թագուցեալ էր՝ զանէծան. իսկ զՂդամ եւ զԿին նորա եւ նոքօք զամենայն իսկ զաւակ նոցա դատապարտեաց յազգի ազգի նեղութիւնս եւ յաշխատութիւն տառապանաց մինչեւ ցմահ նոցա. եւ յետ ինքնին իսկ Լստուծոյ ազուցանելոյ նոցա հանգերձ՝ հան զնոսա ի դրախտէ անտի։ — Լսլ անրէն ի դատավճռի օձին ցուցաւ ամբաւ ողորմութիւն Լստուծոյ ի վերայ ազգի մարդկան. քանզի բովանդակեալ կայր ի վճռի անդ խոստումն հանդերձելոյ փրկէն որ գալոց էր «զե քրաւեսցե զգործս սատանայի»,¹ եւ այնպէս բարձրագլուս պարծեցաւ ողորմութիւն առ դատաստանաւ (առ սքզարութեամբ)։² Եւ դարձեալ պահումն իսկ աշխարհի եւ մարդկութեանն որ ի նմա յետ մեղացն՝ ցուցանէր Լդամայ զաստուածեղէն վճիռ հանդերձեալ փրկութեանն ի մեղաց։ Արեաց Լդամ եւ զվերջին պատիժս մեղաց իւրոց զմահ՝ յԾՅ0 ամի կենաց իւրոց, առանց յերկուանաց գտեալ ողորմութիւն Լստուծոյ։³ Եւ նա առակ օրինակի Վրիտասի երկրորդն Լդամայ։

8

Լսլ յառաջ իսկ քան զիւր փորձն՝ ետես Լդամ զմահ ի ծնունդս իւր տարածամ։ Վանդե եւ նմա Լստուած երկուս որդիս Այլին եւ Լբէլ անուն. նա մշակ էր եւ ա հովիւ։ — Յետ ժամանակաց ինչ ի վերայ անցանելոյ՝ մատուցին երկոքին Լստուծոյ պատարագս. Այլին ի պողոց երկրին, իսկ Լբէլ յանդրանկաց խաշանց իւրոց։ Եւ հայեցաւ Լստուած յԼբէլ եւ ի պատարագս նորա, իսկ ի Այլին եւ ի զոհս նորա ոչ նայեցաւ։ Բարկացաւ Այլին եւ չզգաստացեալ եւս ի խրատուցն Լստուծոյ, առ տարաւ զԼբէլ ի գաշտ եւ սպան զնա։ Լբկ Լստուած անէծս ցաւագինս ի վերայ եղբայրասպան անօրինին, եւ եղ նշան ի Այլին, որ եւ յուռահատ եւ տատանեալ չըջէր։⁴ Եւ զնաց նա փախստեայ յերեսաց Լստուծոյ յերկիրն՝ Լպլիզ յանդիման Լդեմայ, եւ եղեւ նահապետ ցեղին Այլինեանց։ Ինքն Այլին շինեաց զառաջին քաղաք (իւրոց) անուն եգեալ նմա զԷրուրոյն որդւոյ անուն՝ Լնովք։ Ղամէք ի հինգերորդումն աշտիճանի՝ զառաջինն արար երկուս

1 Ա. Յովհան. Գ. 8:
2 Յովհ. Բ. 13:
3 Իմաստ. 2. 1, 2: «Եւ (Իմաստութիւնն) զտառապանէն զհոյրն աշխարհի զփոյն հառապեալ պահեաց, եւ փրկեաց զնա ի յանցանոց իւրոց»։ — Սիրաք. 10. 19:

Ս. Իրենե. Ընդդ. Հերեմ. Գ. ԳԼ. ԼԳ:
Տերմ. Ընդդ. Մարկոսի. ԳԼ. ԻԵ:
Եպիփան. 46:
4 Տես Ա. Յոր. 46. 45:
5 Ման. Գ. — 15:

կանայս հակառակ առաջնոց կարգի ամուսնութեանն. յորոց մին Մարգար ծնաւ զՅովսէփ եւ զՅովթաղ (Յարաղ եւ Յարաղ). Յովսէփ արար սկիզբն կենաց հովուութեան ընդ վրանօք. իսկ Յովթաղ (Մարդոն) գտակ երգոց եւ քնարի: Իսկ երկրորդն Սէլլա ծնաւ զԻսովսէփ (կամ Տուբաղկային) որ եղեւ նախ ճարտարապետ զարդին պզնձոյ եւ երկաթոյ: (Վտանեմք զսա յաւանդութիւնս բուն հնոց ազգացն բնակելոց յիտաղիա, ընդ Սուղկանն անաւամբ եւ առ Յոնն՝ յառասպելս անդ Տեղքինաց եւ առ Սիւնդինաւացոց Վաւաղինն կոչեցեալ): — Սորին քոյր Վոյեմա համարի գտակ ոստայնանկութեան¹:

Օլլէթ շնորհաց Աստուած Ադամայ փոխանակ Աբել՝ յորժամ էրն ամաց 130, որ եկաց 912 ամ եւ եղեւ նահապետ ցեղէ Սեթեանցն որք ճշմարիտ աստուածապաշտութեամբն եւ առաքինութեամբ այլակերպ ի Ապրիսեանցն էին: Ինովս նորին որդի եղ հրապարակաւ պաշտօն աստուածեղէն կեցեալ ամս 905: Իւլ յաջորդէն էին՝ Ապրիսն որ եկաց ամս 910, Մաղաղայէլ որ եկաց ամս 895, Յարէդ ամս 962, Ինովք եկաց ամս 365, «եւ հաճոյ եղեւ նա Աստուծոյ եւ ոչ ուրեք գտանէր զի փոխեաց զնա Աստուած»,²: Մաթուսաղա (Մաթուսաղէմ) նորին որդի եհաւ 969 ամ կենաց իւրոց որ է յերկարագոյն քան զամենայն կեանս մարդկան: Վամէք եկաց ամս 777 որում հնար էք տակաւին տեաննէլ զԱդամ 56 ամ. Վոյ եկաց 600 ամ (յառաջ քան զՅուսէփէն): Սա է վերջին ի տասն նահապետաց անտի զոր գիրք յարարչութենէ մինչեւ ջըհհեղէն յիշեն, որովք եւ ճշմարիտ աստուածգիտութիւնն կարգեցաւ եկն յառաջ³:

1. Յայանի իսկ երեւի թէ տասն նահապետքս ոչ ըստ անդրանկութեանն են, այլ զի գնասա եւեթ ի մէջ բերէ Մովսէս, յորոց ուղղակի սերեցաւ Վոյ: Ապա թէ ոչ՝ զնարդ Յարէդ ի 162 ամի հասակի իւրոյ չունէր որդիս յառաջ քան զԻնովք, եւ Մաթուսաղա ի 187 ամի հասակի իւրոյ չծնաւ, մինչեւ ծնաւ նմա Վամէք. ուր նմին հակառակ Ապրիսն 70 ամաց էր յորժամ զՄաղաղայէլ ծնաւ, իսկ Մաղաղայէլ եւ Ինովք 65 ամաց էին յորժամ սա զՄաթուսաղա եւ նա զՅարէդ ծնաւ: Վմին իրի հայեցեալ յերկայնութիւն կենաց յայնժամն մարդկանն, որով աճումն մարդկան անհամեմատ իմն յաճախութեամբ քան զմերոց ժամանակաց

1 Նմն. Դ. 16 — 23: — Գարեթէն, որպէս ինչ տալար եւ այլ եւս նշանակեց որ երբեք առ մէկ ընդ երկուսն զտանիքն ի քրոյական նիւթ փախեալ, նշանակեց շնուակեր ինչ սկոպտարծ որմոց յորինելոց ի կուտելոյ մեծամեծ քառանց առ փմանս, զորս սովորութիւն է կիկապեան արմանս կոչել, որպէս ինչ ուրեք ուրեք յԵւրոպէ յարեւմտեան կողմանս Իստանբուլոց աշխարհին, ի Սիկիլիա,

ի Սպանիա եւ ի Յունաց աշխարհին կոչ, նշխարք արուեստից այսց ժամանակաց բազմաց թուեցան: — Մինչեւ համարել եւս թէ եւ գիր եւս առ նորք լեալ իցէ. եւ արդարեւ Փիւնիկեցիք եւ Եգիպտացիք գտակ զթիւք կամ զթիւք զո՞ք աստուած գնեն, որ թերեւս զմիւրայ աշխարհից:

2 Սիրաք. ԽԴ. 16. ԽԵ. 16: Երբոյ. ԺԱ. 3: Յուգա Ա. 14, 15:
3 Նմն. Դ. 25, 26. Ե:

ընդ, դիւրին է իմանալ թէ զիարդ Այսին կարէր շինել քաղաք: Թերեւս միայն զգաստն՝ Եղ չայեցեալ ընդ ապականութիւն ժամանակին իւրոյ, եւ յառաջագոյն նշմարեալ մարգարէութեամբ թէ ոչ յամիցէ պատուհասն՝ յառաջ քան զ500 ամ հասակի իւրոյ, այս ինքն մինչ չեւ գիտացեալ թէ որոշեալ իցէ զնա Լսառուծոյ լինել երկրորդ հայր մարդկութեանն ապականելոյ՝ ոչ եկն յորդեծնութիւն:

2. Օւրկայնութիւն կենաց նոցա այտպէս իմն բազումք կարծեցին մեկնել թէ այն ամբ որ զկենաց նոցա յիշին՝ ոչ արեգական ինչ ամս այլ ընթացս լուսնի կամ ամիսս նշանակիցեն: Երդարեւ եթէ Հինքն յԱգիպտացւոց տարիս՝ զամիսս կոչէին¹, սակայն առ Հինսն Երբայեցւոց չգտանին ինչ հետք այնպիսի համարոյ, մանաւանդ զի մեծամեծ իսկ անպատեհութիւնք զհետ գայցեն թէ այնպէս որ զբանսն իմանայցէ²: Ինքնին իսկ գիրք³ զԼնովայ ատէ 90 ամաց՝ զԱյսնան ծնեալ, եւ զԼնովքայ 65 ամաց՝ զՄաթուսաղա ծնեալ. արդ եթէ ամիս՝ այն ամբն իցեն, ապա Լնովս՝ $7\frac{1}{3}$, եւ Լնովք՝ $5\frac{1}{3}$ ամաց որդիս ծնանէր: Բայտ աւանդութեանց եւ կարծեաց ամենայն ազգաց՝ նահապետացն կենսք յոյժ իսկ յերկարագոյնք քան զյետնոցն էին, այլ ըստ ամսականն համարոյ յետս ընդդէմ՝ նմին հակառակն էր դիպելոց, յետնոցն մինչեւ ցմեզ իսկ առաւել երկայնակեացս քան զնոսա լինել: — Իսկ զոր առ Վաղդէացւոցն եւ Բարեւացւոցն եւ Լաթուրիացւոցն եւ Հռոմայեցւոց գտանեմք մեւս եւս սովորական համար ամաց, այս ինքն ըստ 10 10 ամսոց մի մի տարի հաշուել 273 առուրք, 5 ժամուք եւ 11 վայրկենիւք, նոյնպէս չերեւի յառաջին գիրք Կովսիսի, նա եւ ոչ այլ եւս ամենայն ուրեք ի գիրս՝ այսպիսի ամբ հաշուին. մանաւանդ զի այն տանն տանն ամսոց տարիք չնուազեցուցանեն ինչ այնչափ զմեծ գումարութիւն ամացն այնոցիկ զոր չաւատաղի իմն թերահաւատքն համարին. քանզի դարձեալ Եղամ փոխանակ 930 ամացն՝ 695 $\frac{3}{75}$ ամաց վախճանէր: Եպա չիք ինչ պատճառ չիմանալոյ ըստ արեգական ամաց զչափ կենաց նահապետացն:

3. Երկայնակեցութիւն նոցա յայտ առնէ զհաստապիւնդ եւ զանհերեդ կազմածոյ մարմնոց նոցա: Եյլ գիրք առաւելագոյն իմն յաղթանդամութիւն ընծայեն յորժամ ցեղքն երկոքին խառնել ընդ միմեանս սկսան, ուստեղք Սեթեանցն լծեցան ընդ դատերս Այսինեանց, եւ ծնան ի նոցանէ արք անուանիք ժամանակին՝ սկայքն որք ի չարիս Այսինեանցն կործանեցան զորոյ եկն զհետ ջրհեղեղն⁴:

Եյս բաժանումն մարդկութեան յերկուս՝ յառաջ քան զջրհեղեղն՝ է բուն կրօնական իմն բաժանումն. որպէս առաջին մեղքն բաժանե-

1 Պրովզոս ի Յիւդէոս, եւ զառն առ Դակտանեայ Գիրք Բ. Գլ. 67:

3 Ծնն. Ե. 9, 31:

4 Ծնն. 2. 1, 2, 4, 11, 13: Իմաստ.

2 Ս. Ա. Գոստինոս Վատն քաղաք. Առա. ԺԴ. 6: Գիրք. ԺԵ. Գլ. 6Բ:

ցին զմարդ յԱստուծոյ, նոյնպէս երկրորդ մեղք բաժանեցին զմարդ ի մարդոյ: Ասէին յառաջնորդ արարչին պաշտաման կրօնիցն, այս ինքն ի պատարագացն մատուցման՝ ընտրեցան ի միմեանց Վային եւ Արէլ, ոչ եթէ նիւթով ինչ պատարագացն յորում չգոյր ինչ թերութիւն, այլ ընտրութեամբ ներքին խորհրդոց եւ զգացման. այնպիսի ինչ ընտրութեամբ որ կայ ի մէջ խոնարհութեան եւ ամբարտաւանութեան, վստահութեան մանաւանդ յԱստուած որ ձրի ապացից իցէ զնորոյս սրբութեանն, եւ վստահութեան ի պատարագն որով իբրեւ գնովք պահանջիցէ զք զնորոյս Աստուծոյ. ուստի այնպիսի ինչ խտիր էր, որպիսի ի միջի կայ ծննդիւնն եւ սաւա ապաշխարութեան: Թէպէտ եւ վասն ներքին խորհրդոցն Արիւն չսիշեն ինչ առանձինն գիրք, այլ առն իմն իմանալ այնու զի հաճութեամբ հայեցաւ Աստուած ի պատարագն նորա. այլ վասն խորհրդոցն եւ զգացման Վայինի թէ որպիսի ինչ էր, այն իմն յայս առնէ զոր եղջոյց Վային վասն մեծման պատարագին իւրոյ. «Բարկացաւ Վային յոյժ եւ խոնարհեցան անկան երեսք իւր», կարիք սաստիկք որ յառաջագոյնն թագուցեալ էին ի սրտի նորա, գտին պատճառս յայնժամ ելանելոյ ի դուրս — ամբարտաւանութիւնն որ այժմ կրեաց արհամարհանս, եւ նախանձ ընդ նա որ հաճոյն քան զնա գաւաւ. ցասուան նորա ապաքէն առ Աստուած եւեթ էր, քանզի նա էր որ արհամարհեաց զպատարագս նորա. եւ զիւրոյ արգեսք կարէր ցտանուլ Աստուծոյ, թէ ոչ համարէր ի մոռս իւր թէ անխառնութիւն եղեւ նմա ի նմանէ. ապա պատարագօքն իբրեւ իրաւունս իմն ի հաճութիւն անգր Աստուծոյ ունել կարծէր, եւ ի չհաճելն նորա՝ գրգռեցաւ ի նմա ցասուան եւ անգոսնուան հակառակ Աստուծոյ, որոց ամենեցուն հիմն եւ աղբեր ամբարտաւանութիւնն էր որպէս եւ նախանձն ընդ նա որ հաճոյն եղեւ՝ ծնունդ իմն եւ աղբեցութիւն է ամբարտաւանութեանն՝ որ թշնամանս ինչ կրեալ իցէ. եւ յորժամ անդէն իսկ ի կարծեալ թշնամանչէ անտի իւրմէ չկարէ ամբարտաւանութիւնն առնուլ վրէժս՝ զցասուանն իւր եւ զվրէժիւնորութիւնն ի վերայ այնր ցուցանէ՝ որ նախամեծարն քան զնա եղեւ, եւ ասաստին եղբայրսպանութիւն նորա:

Արպէս Արամ յետ մեղացն ի գրախտէ՝ նոյնպէս առաջին որդին մարդոյ մեծեցաւ¹ ի բնակութենէ անտի որ առաջին էր յետ ելանելոյ ի դաւախտէն, փախտանայ ի մարդկանէ եւ յերկրէ² որ վկայ եւ յանդիմանիչ եղբայրսպանութեան նորա էին: — Ամենայն ծնունդք Վայինի՝ որպէս ծնանն ի աքաբորութեան նորա եւ ի բաժանման ի մարդկանէ, նոյնպէս ծնան եւ ի բաժանման նորա յԱստուծոյ, եւ ի յուսահատութեան զարգացան: Քանզի որպէս զնմանէ՝ նոյնպէս եւ զծննդոց նորա չսիշեն ինչ նշմարանք ի պատմութիւնս նոցա՝ թէ ջանացեալ իցէ նոցա յուսով եւ վստահութեամբ ընթանալ առ Աստուած կամ վերադառնալ պատարագօք անել զնա ի հաշտութիւն, եւ առհասարակ իսկ՝ ոչ ինչ նշմարանք աստուածապաշտ մտաց կամ աստուածապաշտութեան ինչ գործոյ: Եւ թուի թէ ուր Վային ի թերահաւատելն յողորմութիւնն Աստուծոյ՝ հաւատարմ պատժիչ արդարութեանն նորա եւ սարսէր, որդիք նորա յամենեւին մոռացութիւն Աստուծոյ կործանեցան — Եւ քանզի մարդ որ դարձուցեալ իցէ զխորհրդաւ իւր յԱստու-

¹ Այս հանես զիս այսօր յերեսաց երկրէ եւ յերեսաց քոյ թագեաց եւ լինիցիմ երբեք եւ աստանեալ յերկրի: Եւն. Գ. 14:

² Եւ Վային յերեսաց Աստուծոյ եւ բնակեցաւ յերկրին նոյնի (Նոյ, այս ինչ երկիր աստագորութեան, երբման եւ առանման) յարեւելից եղեմայ: Եւն. Գ. 10:

ծոյ՝ ընդ երկուս ձանապարհս զգայականութեան ընթանայ, կամ յանարգ զգայականութիւն ասոյ զանձն, որպիսի ինչ ի շահ, ի հեշտութիւն եւ ի զուարճութիւն կենաց, եւ կամ ի բրտութիւն եւ ի բռնութիւն հասանի, այս ինքն առ անձնասիրութեան՝ վերագոյն եւ հզօրագոյն զանձն քան զայլս առնել կամ թէ բնաւ զտղոց ազատութիւն արկանել ընդ լծով իւրով: Երկրքին եւս երեւին առ Վայինեանս: Ետդւոց Վայինեանս Ղափքայ՝ Թփեղ հայր լինի խաշնարածաց, եւ Թփեղ հայր այնոցիկ որ երգովք եւ քնարիւ սթափեցուցին զկեանս մարդկանն, եւ Թորադիային լինի հնարագիւտ գարծնաց մշակութեան¹: Թամեայն գիւտս յայտոսիկ երեւի անհնարին միտութիւն նոցա ի վայելս երկրաւոր կենաց, եւ այն միտութիւն է որ ածէ զնոսա ի գիւտ միջնորդաց եւ գործնաց ի նոյն վայելս: Նմին իրի չեն ինչ զարմանք թէ այսպէս վաղագոյն գտանիցեմք լեալ զայնպիսի գիւտս, քանզի դրդումն գտանելոյ գիւտս՝ այնչափ սասանիկ լինի որչափ բնական կարօտութիւնն կամ ցանկութիւն վայելից սաստկագոյն լինիցի: — Իսկ առ Ղափքայ այն վայելիցն ցանկութիւն ամենեւին ի բրտութիւն հասեալ՝ զառօջինն բազմակնութիւնն երեւի, որով եւ մերձաւորութիւն յանասնականն կենսս: — Նոյն Ղափք ցուցանի իբրեւ գառակ որոյ կամ գոնեայ ուրախ լինի նա ընդ գիւտ արոյ, եւ (լոսա ստուգագոյն մեկնութեան) իբրեւ պարծանօք առէ ցկանայան իւր թէ ազանանեմ այր ի վերս եւ երկաստարդ ի հարուածս (սուտերաւ կամ տապալաւ), եւ ծաղր իմն առնելով զՎային որ վասն ապահովութեան անձին իւրոյ՝ նշանի Աստուծոյ եւ խոստման նորա կարօտացաւ, եւ յուսացեալ ի զօրութիւն բազկի իւրոյ տեսի. եւ թն անգամ վրէժ խնդրեսցի յայնմանէ որ հարկանիցէ զՎային, իսկ որ զՂափք հարկանիցէ՝ ի նմանէ եւ թանասնելին եւ թն²:

Իսկեպէս եւ յամենայն իսկ ժամանակի, սակայն մանաւանդ ի սկզբանն ի սակաւաւորն լինել մարդկան պարա եւ պատշաճ էր անդաւանալս ի միմեանց լինել բարեացն ի չարաց անտի, զի մի չարութիւնն որ ի բնէ հզօրագոյն է, յապականեալ մարդկութեանն իբրեւ ժանտ ինչ հաղորդեալ ակրիցէ համօրէն ամենայնի: Նմին իրի Աստուծոյ իսկ կամեցեալ թողուլ զար զանգուածն զայն անդէն յապականութեան անդ իբրեւ հրաշունչ ինչ լեռնն յայրման իւրում, սերեցոյց Սեթաւ զարմ ինչ եւ զաւակ բարւոյ՝ եւ բաժանեաց զնա ի տոհմէ անտի ապականութեան, որպէս հաւանութեան թուի, յայտնի իսկ հրամանս տուեալ չեառնակել Սեթեանց ընդ Վայինեանս (որդւոց Աստուծոյ ընդ որդիս մարդկան):

Վիւրին իմն էր այսմ բաժանման անեւել մինչ դեռ փոքր իմն էր խումբն մարդկութեան, եւ վայրական բացարձակութիւն երկոցունց տոհմիցն մատուցանէր տակաւին տեղի սփռելոյ ի բազմանալն՝ առանց սահմանակից միմեանց լինելոյ. այլ իբրեւ յաճախական իմն համեմատութեամբ բազմացան մարդիկն, այնուհետեւ որ ցայն վայր բաժանեալքն էին՝ սկսան տակաւ մտել ի միմեանս, մինչեւ ապա զտոհմանակից դրացութեանն զհետ գայր խառնել երկուց նախաւոր տոհմիցն ընդ միմեանս: Զայս բնական ընթացք իրաց ունին առաջի աչաց գիրք՝ յորժամ զեառնումն նոցա ընդ այնպիսում ժամանակի կապեն՝ յորժամ բազմացեալ էր յոյժ ազգ մարդկան³:

1 Ծան. Դ. 20 — 23:

2 Ծան. Դ. 24:

3 Ծան. Զ. 1....:

Ինչո՞ք ի վերաբերման համեմատութենէ աստի որ իւրաքանչիւր չկարեն տգործութիւն ի կաման գործել՝ ընծայեցուցանին այլ ինչ մերձաւոր պատճառք իբրեւ դրդիչք եւ հրապովը՝ որ ամենեւին նման այնմ է որով եւ առաջին մեղքն եկին ի կատարումն. զի որպէս անդ կինն էր որ հրապուրեալ մոլորեցոյց զայրն, նոյնպէս եւ աստ դատելը մարդկան՝ որոց գեղն հրապուրեալ խոտորեցոյց զորդիս Աստուծոյ խառնել ընդ նոսա՝: Որով քակեցաւ փոշորմն ի մէջ բարեացն եւ չարաց, եւ նովին քակեցաւ եւ անջրպեան օր ի միջի էր բարւոյն եւ չարի. եւ չարին բացաւ ասպարէզ նոր առաջի՝ տարածանել եւ ճարակեալ ապականել զառջմն ազնուական:

Եւս խառնութեան ցեղիցն յիշեն գիրք զսկսոյն իբրեւ ի խառնութենէ անտի յառաջ եկեալ Ե: Անուն սկսոյիցն զհարուստ եւ զկաշտութեան զօրութենէ նոցա, զմարմնեղէն եւ զտակերացն ստուարութենէ յայտ առնէ. այլ որպէս ակնարկել իմն թուին գրոցն բանք, սկսյք էին եւ ի չարիսն՝ զզօրութիւն ուժգնութեան իւրեանց ի բռնութիւն, ի յափշտակութիւն եւ յարհամարհութիւն ամենայն աստուածեղէն եւ մարդկեղէն իրաւանց արկեալ ի կիր: — Այլ զինչ ինչ կատարած այնպիսի համօրէն ճարակելոյ ապականութեանն էր լինելոց, այսմ գիրք համայնաջուշ ջրհեղեղաւն ասն պատասխանի:

9

Չկարէ բաւականն զարմանալ որ ընդ անպաճառք պարզութիւն բանիցն որովք առնեն գիրք Ներնդոցն սկիզբն պատմութեան ջրհեղեղին: «Ստրջացաւ, ասէ, Աստուած զի արար զմարդն ի վերայ երկրի, եւ մնաստո՛հ եղեւ ի սրտի իւրում, եւ ասէ տէր Աստուած, ջնջեցից զամենայն մարմին զոր արարի յերեսաց երկրի Ք մարդոյ մինչեւ յանասուն (որով չարաչարն վարեցաւ մարդ) եւ ի տգնոց մինչեւ ի թռչունս երկնից. զի բարկացայ (զղջացայ) զի արարի զնոսա,» Ե: Օգլջումն Աստուծոյ եւ դնելն նորա ի մտի ապառապաւ ջնջել՝ երկուս իրս յայտ առնեն. թէ անբժշկական էր ապականութիւնն, եւ թէ յայն ասկա անհրաժեշտ էր եւ ջնջումն նոցա: Վանզի ճարակեալ չարին յամենայն մարդկութիւնն, ապականեալ էր ամենայն երկիր առաջի Աստուծոյ, ամենայն մարմին ապականեալ էր զճանապարհ իւր՝: Յայտ վախճան հասեալ էր առաջին սերունդն մարդկութեան, որ ամենեւին հակառակ այնմ վախճանի էր յոր հաստեալ էր զնա Աստուծոյ: Ինչո՞ք միանգամայն չգոյր ի միջի այլ ինչ զարմ կամ զառակ ազատ յապականութենէ, որով նորոգութիւն ինչ ապականութեանն կարիցէ լինել. ապա ուրեմն՝ եթէ խորհուրդն Աստուծոյ զոր ի վերայ մարդոցն ունէր եւ վախճան իսկ մարդկութեան չէր կործնելոց եւ ելանելոց ի դերեւ, հարկ էր թէ յայնժամեւ ապականեալ մարդկութիւնն աստակէր եւ այլ ինչ նոր մարդկութիւն յառնէր կայր

1 Եւ. 2. 1—3:
2 Եւ. 2. 4:

3 Եւ. 2. 6, 7...:
4 Եւ. 2. 11, 13:

յաւերակաց առաջնոյն. ուստի «վախճան ամենայն մարմնոյ հասեալ էր», այնու զի ընդ ճանապարհ հակառակ ընտելեանն իւրեանց մտեալ ընթանային յառաջադէմ¹: — Բայց սակայն չէ իսկ սովոր արարիչն եղծանել ինքնին զձեռակերտս իւր. տայ նա ի ձեռս արարածոց իսկ իւրոց զգործ սրտմտութեանն եւ պատժոցն պատուհասից, տայ իշխանութիւն միումն ի տարեբաց ի վերայ միւսոյն, եւ ամենեցուն իսկ առհասարակ ի վերայ մտրդոյն ապրաւ տամբելոյ ի նմանէ:

Նոյ միայն եզիտ շնորհս առաջի Տեառն. զի էր նա այր արդար եւ կատարեալ յազգի անդ իւրում, եւ հաճոյ էր նա Աստուծոյ²: Եւ ասէ Տէր ցՆոյ. «Դա ածից ջրհեղեղ ջրոյ ի վերայ երկրի, ապականել զամենայն մարմին յորում է շունչ կենդանի ի ներքոյ երկնից. բայց ընդ քեզ եղից ուխտ», եւ յաւելեալ տայր հրաման շինել նաւ մեծ 300 կանգուն (գիրկ) յերկայնութիւն եւ 50 ի լայնութիւն եւ 30 ի բարձրութիւն, ներքնատամբ եւ միջնատամբ եւ վերնատամբ, եւ բաց յորդուոց եւ ի կնոջ եւ ի կանանց օրդուոց իւրոց՝ առնուլ ի ներքս յամենայն ազգաց անասնոց սրբոց եւթն զոյգ, եւ յանսրբոց՝ մի մի զոյգ հանդերձ դարմանօք վասն իւր եւ վասն նոցա: Եւ այս պատուէր ընկալաւ Նոյ 100 ամօք կանխագոյն քան զհասանել պատուհասին, եւ քարոզէր Նոյ զուր զամեն զայնոսիկ ապաշխարութիւն մեղաւոր ազգին այնմիկ³: Բայց ինքն արար զամենայն զոր պատուիրեաց նմա Տէր:

Յորժամ հասանէր սահմանեալ ժամ պատժոցն իբրեւ ի 1655 երորդիւսմի աշխարհի արարչութեան, իբրեւ 2345 ամօք էանխագոյն քան զճնունդն Վրիստոսի — «(Համին 600) օրդի կենացն Նոյի ի 27 աւուր ամսոյն երկրորդի (27 Նոյեմբերի) պատառեցան ամենայն աղբեւոր անդրնդոց բազմաց եւ օահանք երկնից բացան, եւ եղեւ անձրեւ ի վերայ երկրի զքառասուն տիւ եւ զքառասուն գիշեր», — եւ սաստկացաւ ջուրն յոյժ եւ ծածկեաց զամենայն լերինս բարձունս եւ բարձրացաւ քան զնոսա ի վեր հնգետասան կանգուն (գիրկ), եւ ծփայր տապանն ի վերայ ջուրցն: — «Մեռաւ ամենայն մարմին շարժուն ի վերայ երկրի, թռչնոց եւ անասնոց եւ զազանաց եւ ամենայն սողուն զեռուն ի վերայ երկրի եւ ամենայն մարդ: Եւ ամենայն որ ունէր շունչ կենդանի յռնգունս իւր ի վերայ ցամաքի մեռաւ», ՍՆաց Նոյ միայն եւ որ ընդ նմա էին ի տապանի անդ: Եւ կաց մնաց ջուրն ի վերայ երկրի աւուրս 150⁴:

Բայց յիշեաց Աստուած ցՆոյ եւ զամենայն անասունս որ էին ընդ նմա ի տապանի անդ. ած հողմ ի վերայ երկրի եւ նուազեցին ջուրքն: — (Եւթնեւտասներորդ աւուր ամսոյն եւթներորդի (17 Ապր.) նստաւ տապանն ի լերինսն Արարատայ ի Հայոց աշ-

1 Եւ. 2. 13:

2 Եւ. 2. 9: Աբր. 1. 17:

3 Բ. Պե. Բ. 5:

4 Եւ. 1. 6—24:

խարհին: Յառաջնում աւուր ամսոյն տասներորդի (1 Յուլիայ) երեւեցան զլուիք լերանց. յետ քառասուն աւուր առաքեցաւ ազուան եւ յետ նորա երիցս յետ եւթն եւթն աւուր աղանին: Յառաջնում աւուր ամսոյն առաջնոյ (1 Հոկտ.) ետես Նոյ թէ նուազեալ է ջուրն, բայց ի քսան եւ եւթներորդ աւուր ամսոյն երկրորդի (ի 27 Նոյեմբեր ամսոյ) Թուրքմէն ցամաքեցաւ ամենեւին: Եւս տեւեաց բաւեաց ջրհեղեղն տմ մի լի եւ կատարեալ¹:

(Օր երկրորդ ամիսն կոչէ Նորայեցին, ըստ Եւթմանասնիցն թարգմանութեան կոչէ եւթներորդ, եւ այսպէս մի ըստ միջեւ եւ այլ եւս ամիսքն հաշուին:)

10

Եւս իսկ է բովանդակութիւն պատմութեան նախաւորն աշխարհի՝ յարարութենէ անտի մինչեւ ցատակումն համբէն մեղաւոր ազգին՝ բաց ի միոյ միայնոյ արդարոյ հանդերձ տամբն իւրով: Եթէ չհամարէպք եւս աստուածաշունչ զգիրս սուրբս՝ որ մի միայն Ճշմարիտ յիշատակարան դիպացն այնոցիկ է, սակայն գտանեմք զանպաճոյճ պատմութիւնս նորա հաստատեալ եւ ի գրոց այլոց եւս ազգաց:

Վանգի եթէ ամենայն ազգք ոչ՝ սակայն գոնեայ մեծ մասն նոցա պատմէ զարարութիւն տիեզերաց զերկրի եւ զմարդոյն. գիտեն նոքա զդրախտէն եւ զանկանելոյ ի մեղս ի ձեռն օձի, եւ զեղբայրսպանութենէ — յիշեն եւ զերկայնակեաց կեանս նախաւոր մարդկան եւ ունին տասն թիւ յազգահամարս իւրեանց եւ ի կարգս պոպազատութեան՝ համեմատ տասն նահապետացն յառաջ քան զջրհեղեղն. նկարեն եւ զտպականութիւն բարուց մարդկան, զորոյ զհետ ածեն ամենայն վիպասանութիւնք նոցա՝ մեծ ինչ ջրհեղեղ ջուրց եւ աստակումն ազգին այնորիկ ապականելոյ:

Երդարեւ այս ամենայն պատմութիւնք խանգարեալ իմն են երբեմն առաւել եւ երբեմն նուազագոյն, եւ այլանդակ պատմութեամբք խառնեալ. սակայն ամենեքին ունին իւրեանց հիմն պատմական ինչ ճշմարտութիւնս, զորս օգնականութեամբ գրոց սրբոց մարթի հանել ի խառնակութենէ անտի:

Ա. Որպէս առ Յոյնս նոյնպէս եւ առ Հռոմայեցիս առաւել յերգս պուտեացն պնդիսի աւանդութիւնք գտանին:

Ովիդիոս Նաստիւ Ա. Գիրք. Այլակերպ. 5 — 23. ասէ.

Նախ քան ըզծով եւ զերկիր եւ զհամասփիւռն զերկին,
Ընդ տիեզերս համբէն էին երեսք մի մեկին,
Զոր կոչեցին խառնութիւն. բիրտ եւ անկաղմ կոյտ էր այն,
Էր լիկ կըշիւ անխլիրա. կային սերմանք իսկ համայն

Երկուստեան ինչ իրաց գումարեց խանեալ անդ.
 Այն աշխարհի տակաւին մատուցանէր լոյս Յիսակայ,
 Եւ ոչ Փեռէ աճմամբ նոր ըզմահեղջիւրսն լինոյր....
 Ուր երկիրն էր, էր եւ օդ, անդ եւ ծով մեծ եւ անդոյր.
 Այսպէս երկիր չէր կայան եւ ոչ ծով էր նաւագնաց,
 Օդն լուսով կարօտ էր. ոչ ինչ յիւր ձեւերն եկաց:
 Եբարձ Աստուած՝ լաւագոյն բնութիւնն զայս կագ տարերց,
 Քանզի յերկնիցն զերկիրս, եւ ի յերկրէ ըզլուրս չերձ.
 Եւ զերկին նուրբ բաժանեաց ի թանձրամած յայսմ օդոյ:....
 Իբրեւ ընդոյն կոյտ պսպէս, ո դք եւ էր այն Աստուած
 Կազմեալ Եհերձ, եւ ըհերձեալն ուրոյն յանցնիւր մատուան ած.
 Նախ զերկիր իսկ, զի մի հարթ լիցի ի բնաւ իսկ կուսաց,
 Ի կերպարանս ինչ մեծի բոլորակի ած գընդեաց:....
 Ապա աստեղքն սկսան շողալ յերկինս ամենայն
 Չգոյր նահանգ ինչ յիւրոց շնչաւորացն ունայն.
 Զայն որ յերկինս տեղին է՝ աստեղք եւ դիքքն կալան.
 Զաստուցան ջուրքն փայլուն ձրկանց լինել ի կայան.
 Հող ընկալաւ իւր երէ, հաւրս թրուունս՝ օդ շարժուն:
 Բայց սրբագոյն քան զնոսա դեռ շնչաւորն իմաստուն
 Չէր ի միջի, որ ինքնին տիրել պլոց իշխան է.
 Ծնաւ անտուտ մարդ. զոր թերեւս՝ յաստուածեղէն սերմանէ
 Արար կազմիչն՝ աշխարհի լաւագունի ինչ ծագումն.
 Կամ որ այն ինչ յեթերէ զատաւ՝ յերկրիս յայս նորումն
 Պահեալ կային սերմանք ինչ երկնից՝ նորին համադրոյն,
 Զոր եւ խառնեալ Յապետեանն ընդ ջուր գետոցն՝ հանգոյն
 Թորինեաց իմն պատկերի ամենիշխանն աստուածոց:
 Այլ շնչաւորք թէ նային խոնարհեալ միշտ յերկրիս ծոց,
 Մարդոյ շնորհեաց բարձր դէմն, պըշնուլ յերկինս ետ պատուէր,
 Եւ կըլիւ գէպ աստեղաց ձգտել զերեսս իւր ի վեր:

1. Ընդուն արարչութեան (հասաման, արարչութեան յոյճեղէ 1)
 չիք տեսիլ², ուստի եւ ոչ անուն իսկ առ Յունաց եւ Հռոմայեցաց,
 այլ նոքա «առնել» (ποιεῖν) կոչեն եւ սոքա «ծնանել կամ յօրինել»
 (creare), քանզի զենն ինչ միշտ յառաջագոյն ինքնակաց՝ զոր պուտը
 նոցա խառնակութիւն³ կոչեն, եւ փիղիսոփայքն՝ նիւթ (հիւլ, հիւլէ⁴):

2. Եւրոպէս թէպէտ եւ բարձրացուցանիցեն եւս զմարդն՝ զնեղով
 զնա պատկեր եւ նմանութիւն Աստուծոյ, սակայն չառնեն զնա անմիջ-
 նորդական ձեռակերտ Աստուծոյ⁵, այլ արկանեն միջնորդ զոր ի միջի
 որ ոչ կատարեալ Աստուած իցէ, այլ մասամբ իմն բղխումն⁶ յԱստու-
 ծոյ. որպիսի դք միջնորդ առ Յոյնս եւ առ Հռոմայեցիս Պրոմէթէոս
 է (Յապետեանն)⁷:

Այսպէս եւ ի Հընդկացն աւանդութիւնս (որպէս եւ յամենայն
 արեւելեայցն աւանդութիւնս) պակասէ միշտ տեսիլ անմիջորդական
 արարչութեանն Աստուծոյ, սակայն զարարչութենէ Հընդիկք յոտակա-
 գոյն քան զՅոյնս զմտաւ ածեն՝ ոչինչ յառաջագոյն ինչակոց զնեղով:

Ի հին ինչ գիրս նոցա ուսուցանէ Մենու՝ իմաստնոցն Հընդկաց.
 «Այս համօրէն աշխարհ, ասէ, խաւար էր. չէր հնար որոշել ինչ,

1 Եւր. Ա. 1:

2 Idée.

3 Chaos.

4 Կալ, Եւրեկ, էլ 21:

5 Եւր. Ա. 26, 27:

6 Emanation.

7 Տե՛ս Մովսէս Խորենացի պատմ. Հայ.

Գիրք Ա. Գլ. Է:

ամենայն ինչ ի խոր ինչ քուն ընկողնալ կայր, մինչև ինքնապես եւ աներեւոյթն Աստուած հնգեքումբք ասարերբք եւ այլ եւս գեղեցիկ կերպարանօք ած զամենայն ի յայանութիւն՝ փարատեալ ամենեւին զմութն: Վաճնցեալ նորա ազգի ազգի արարածս անել ի մէջ՝ ի ձեռն բղնման իրիք փառաց իւրոց՝ նախ ստեղծ զԼուս եւ ետ նոցա զօրութիւն շարժման: Ի ձեռն շարժմանն այնորիկ եկն եկաց ձու ոսկեղէն՝ որ իբրեւ զհազար արեգակունս ցոլանայր բոցով, յորում ծնաւ Բրամա, հայրն մեծ ամենայն մաաւոր արարածոց: Զուրքն նորա կոչին, քանզի ծնունդ են ներայ կամ Խաւարայ՝ որ նարայիանա անուանեցաւ, քանզի առաջին Այիանա (շարժումն) նորա ի վերայ ջուրց էր, — Պասմի նոյն եւ պսպիսի ինչ օրինակաւ: «Թէ յորժամ Բրամայն Աստուած բազում ամս ի ձուի անդ բնակեաց, էր միշտ ինքն, եւ խորհելով ինքն զինքն՝ բաժանեաց զձուն յերկուս հաւասար մասունս, եւ ի միոջն յօրինեաց զերկինս, եւ ի միւսմէ դարձեալ զերկիր: Իսկ ի միջավայրի երկոցսնցն կարգեաց եղ զուրբ եթերն, զուր ծագս աշխարհի, եւ զմշտնընեաւոր սահմանս ջուրց»:

(Այլ եւս ինչ նուիրական գրոց նոցա ազնոփին յաջորդքս: Ելին ի Բրամայ երեք ջոկք՝ Գեւայքն որ են բարի եւ հաւատարիմ՝ ոգիքն, Առուրայքն՝ չոր եւ անկեալ ոգիք որք սիրոն զխաւար եւ կամին ընդ քանդումն, եւ յետուստ մարդիկ: Բրամա հան յիւրմէ զմարդն առաջին որ միանգամայն այր էր եւ կին: Չկարէր նա միայն լինել: Եւ ահա կատարեցան իղձք նորա. բաժանեցաւ մարմին նորա յերկուս կէսս ի Մանու (այր) եւ ի Սասարուպա (կին): Մահասուրա իշխանն Առուրայք մերձեցաւ առ նոսա ի կերպս օձի եւ մոլորեցոյց զնոսա: Այս առաջին մարդիկ ցանկացեալ հայէին ի գեղեցիկ գեղեցիկ կողմանս երկրի, զոր եհան ի նոցանէ Բրամա: Այնուհետեւ սպաւեցաւ դարն երջանիկ: Բոյսքն օգտակարք՝ եղեն թունաւորք, եւ անասունքն ի զգօնութենէ դարձան ի վայրենութիւն: Եւ Մանու անկմամբն եղեւ մահկանացու: Առաջին որդիք Մանուայ եւ Սասարուպայ տեսնողք էին եւ խնայաւոր (Մունի եւ Ռիշի): Առ ժամանակօք նոցա ել աստուածութիւնն ի խոնարհ առ զոհ ինչ: Ետ նոցա օրէնս Մանու, սակայն մարդիկ ապկաւ երթային եւ խանգարէին եւ բանն Աստուծոյ երթայր եւ անհետ լինէր: — Ի՞ստ պատմութեանց ինչ չընդկաց՝ առաջին մարդն կոչի եւ Նարդամ, այս ինքն կաւ:

Ի՞նչ նուիրական գրոց նոցին արեւելեան գրադեանցն Յինէացոց՝ այլ է որ ի յաւիտենից մարդն Պուանկու, եւ այլ այն որ ի ժամանակի եղեւ: Մարդն յաւիտենական՝ հողեւոր եւ առաքինի էր եւ ունէր նա մարմին ի գեղին ինչ փափուկ հողոյ կազմեալ: Նա հրամայէր եւ ամենայն ինչ էր հնազանդ նմա, զի եղեալ էր նա ի վերայ ամենայն իրաց երեւելեաց: Բնակէր նա ի բուրաստանի ուրեք կախելոյ ի վերայ քան զերկիր, զոր ոռոգանէին շուրջանակի չորք վտակք բխեալ ի գեղին աղբերէ, եւ բերէր պտուղս կենաց: Բայց ցանկութիւնն արար զՊուանկու ծառս ազգելի իրաց որ յառաջագոյնն հնազանդ էին նմա: Գնաց նա զհետ որկորքստութեան իւրոյ եւ կորոյս զԼուսաւորութիւն մասց իւրոց, եւ այնպէս բաժանեցաւ նա ի յաւիտենականն մարդոյ: Փակեցաւ բուրաստանն եւ արգելաւ ճանապարհն. ամենայն արարածք եղեն նորա թշնամիք: Այլ յետ անկմանն դարձան միւսանգամ մարդիկ ի կենան բարեպաշտութեան. (եւ լինէին երկայնակեացք

1 Յեւ զայս ամենայն աւ Թով. Մարիկ. անդ. ի դիւն. Գուրիւք. Հեղեղաց:

մինչ ց1000 ամ իսկ. սակայն անհաւ յամբարտաւանութիւն եւ ի բրտութիւն հասան):

Իսկ զՔաղզէացւոց աւանդութիւնս վասն արարչութեան աշխարհի եւ մարդոյն՝ ի հին մասնեից նոցա պատմէ Բերրոսս, որպէս թէ Ովն անուն նհանգ ինչ ելեալ ի ծովէ (թերեւս Նոյ) բաց յայլոց ճարտարութեանց եւ զարարչութեան պատմութիւն իցե ուսուցեալ մարգկան՝ պոպէս:

«Եւ, ասէ, երբեմն մինչ ընդ բնաւ խաւար եւ ջուր էր. եւ էին անդ այլ ինչ գազանք (խառնափեղեղք) եւ մարդիկ նոյնպէս պրանգակք եւ ըստ ձեւոցն եւ ըստ ազգացն, այս ինքն զի որովհետեւ ամենայն ինչ խաւար եւ խառնակ էր, նոյնպէս եւ ազգ ազգ շնչաւորաց խառնակեալ ընդ միմեանս էին հանգոյն իմն խառնակութեանն: Եւ իշխել ամենեցուն նոցա կնոջ միում որում անուն կոլեյի Ոմորկա՝ որ ի Քաղզէացւոց լեզուէ հայերէն թարգմանի ծով կամ ավիանոս: Եւ մինչ զեռ այն ամենայն յարուցեալ կայցէ միախառն, յարձակեալ ի վերայ Բելայ, հերձու զկինն (զգանգուածն որում տիրէր ջուրն) ընդ մէջ, զկէսն առնել երկիր եւ զկէսն երկինս...: Յինչ դեռ գազանք միայն էին ի նմո, գիցն այնմէկ հասանել զվար գլուխ, եւ զարիւնն որ իջանիցէ ի նմանէ, առնուլ պրոց դից, զանգանել ընդ հող եւ ստեղծանել մարդիկ. վասն որոյ խմտառունս իսկ լինին եւ գիւցողանց մասնն հաղորդեալ: — Այլ առաւել պայծառագոյն է զոր յետոյ յարէ նոյն Բերրոսս, թէ «Ջրեկայն, ասեն, թէ ընդ մէջ կարեաց զխաւարն, եւ դասանել ի միմեանց զերկինս եւ զերկիր, եւ յարդարել յօրինել զաշխարհ. եւ գազանաց ոչ ժողովել լուսոյ զօրութեան եւ ստատել: Յետանել Բելայ աշխարհ ինչ անապատ եւ պտղաբեր, հրաման տալ միում ի գիցն՝ յարենէն որ ի գլխոյ խումէ իջանիցէ, զանգանել ընդ հող եւ ստեղծանել մարդիկ... հաստատել Բելայ զարեգակն եւ զլուսին եւ զհինգ աստեղնս պատարանաց»,¹ — Իբուն իսկ կանուխ ժամանակաց հասարակաց իմն է ամենայն ազգաց բաժանել զժամանակն յեւթն եւթն աւուրս, զոր աւանդութեամբ շարափունն գիպողագոյն կարէ դռ մկնել:

Բ. «Եւ նոյնպէս եւ վասն երանելի եւ անմեղական կենաց առաջին մարդոյն յիշատակ պահեալ է, զոր պուեղք գար ասկի անուանեն: — Նոյնպէս եւ ասելն յիշատակ օձի իբրեւ գործւոյ շարութեան պահի առ բազումն ազգաց (Հինդկաց, Պարսից, Փիւնիկեցւոց, Կեղտաց): — Յառաջայել անդ Պանգորա կնոջ՝ նկարեալ կայ եւ յիշատակ միւրեւոյն առն ի ձեռն կնոջ՝ եւ այնպէս շարեաց յաշխարհ մասնելոյ: Ըստ գրոց զանդիկ աղանգոյ՝ զոր ունէին Մարք եւ Պարսիկք, Արշմն՝ չարն աստուած արար զդեւս, իսկ Որմիզդ աստուածն բարի՝ արար զըուն նախաւոր մարդն զԿայումբոյ: Ջսա փորձեաց Արշմն 30 ամ եւ այնչափ ասնջանս ի վերայ հասցոյ զի մեռաւ Կայումբոյ: Ի գիցն նորա բուսոյց Որմիզդ զժառն Ռէիւս՝ որ երեք իբրեւ պտուղ զառաջին ծնողն մարդկութեան: Ջերկոսին եւս զնոսա հրապուրեալ միւրեւոյնց Արշմն չար ինչ պաղով, եւ նախ կինն մատոյց զհոս գիւաց: Յետ այնորիկ հարկէին նոցա ագանել մորթն անասնոց եւ շրջել այսր անդր իբրեւ որսորդս: — Ջարմանայի է Քաղզէացւոց պատմութեանն միաբանութիւն ընդ գրոց, զի յայնչափ բիւրաւոր ամաց ժամանակի զոր գնեն յառաջ քան զՋեհեղեղն՝ տասն եւեթ ազգ. հաշուին իսկզբանէ մինչեւ ցըհհհհ զեղն: Բայց

¹ Ա. եւ. Քրոն. Ա. 8ւ. 4:

Ովիդ. Նաս. Ա. Գիրք Այլմեկու. 89:

² Եւթուորս: Վիրգիլ. Մեդեպոն Ա. 123: Զուկրեա. Ե. Գիրք. Յիկեղ. Ա. 8:

եւ արդար յաճախութեամբ ամացն զոր ընծայեն միւս միւս ի տասն աղջաց անտի, ցուցանեն զխործիմն զոր ունին զերկայնակեցութենէ կենաց մարդկան ժամանակին այնորիկ: — Էրնդիկը ըսաւ երկայնակեցութեանն՝ նոյնպէս եւ յաղթանդամ մարմինս ընծայեն:

Գ. ԼՍԼ պայծառագոյնք յոյժ են աւանդութիւնք ջրհեղեղին մաւնաւոր առ քաղղէացւոց: Աղէքսանդրոս Բաղմալէպ սւնի պայպէս. “նորմէ, ասէ, նմա (Քսիսութրեայ = Նիյի) ի քուն յայանել, զոր հայրն անուանեն Արամազդայ, ի հնգեռասաներորդում Դեսնոս աժսեան որ է Մարերի, մարդկան ի ջրհեղեղէն ստտակել. հրաման առ զամենայն զառաջինս եւ զմիջինս եւ զվերջինս մատենից փորել եւ դնել յԱրեգ քաղաքին Սիպարացւոց: Նաւ գործել եւ ի ներքս մասնել հանդերձ աղբականօք եւ կարեւոր բարեկամօք. համարել ի ներքս առնիկս եւ ըմպելիս, մեծանել եւ գազանս եւ թռչունս եւ չորքոտանիս. եւ ամենայն կազմածովք պատրաստ լինել ի նաւարկել: Հարցնալ թէ յո ուրեք արդեւք նաւարկիցէ, պատասխանի արարեալ թէ նա գիտն աղօթն առնել զի բարիք մարդկան լինիցին: Եւ չստուգանէր գործել զգործ նաւարկութեանն. որոյ երկայնութիւնն էր հնգեռասան վառան եւ լայնութիւնն երկու վառանք: Հանդերձեալ կազմեալ ըստ ամենայնի որպէս եւ առ հրաման զկին եւ զորդիս եւ զկարեւոր բարեկամս ի ներքս մեծանել: Ի հասանել ջրհեղեղին եւ վաղմազակի ցածնուլ՝ թռչունս ինչ արձակել Քսիսութրայ, եւ չգտանել ուտել ինչ եւ ոչ տեղի եւ դադար իջանելոյ: Դարձեալ միւստեգամ առ նաւը զնոստ ի նաւ. եւ յետ սակաւ ինչ աւուրց դարձեալ արձակել այլ հաւս, եւ նոցա միւստեգամ անդրէն ի նաւն գալ՝ կառով թաթախ զմագիլն բերեալ: Ապա երրորդ անգամ արձակել եւ անդրէն միւստեգամ չգալ ի նաւն: Յայնժամ իմանալ Քսիսութրայ եթէ յայանեալ բացեալ է երկիր, քահել զկողմ մի ձեզուան նաւին, եւ տեսանել երթեալ յեցեալ զնաւն ի լեւոն ինչ: Ելանել՝ կնաւ եւ դասերք միով հանդերձ եւ ճարտարագետաւ նաւին, եւ երկիր պազանել յերկրի. բազին կանգնել եւ զոհ դից մատուցանել, եւ այնուհետեւ չիք յաչաց լինել՝ նորօք հանդերձ որ ընդ նմա ի նաւէն երանէին: Եւ որ անդէն ի նաւին մայրն եւ չեւանէին ընդ Քսիսութրեանց՝ ելեալ յետոյ խնդրէին զնա, եւ յանուանէ շրջէին գոչէին կոչէին: Քսիսութրայ չերեւեալ այնուհետեւ նոցա՝ բայց ձայն բարբառոյ յողոցն եկեալ՝ պատուէր տայր եթէ պարտ է նոցա դիւցապաշտս լինել, եւ եթէ ինքն վասն դիւցապաշտութեանն երթեալ բնակիցէ ի բնակութիւն գիցն. եւ կնոջն նորա եւ դստեր եւ նաւապետին ի նոյն պատիւ վայելել: Եւ դուլ եւ պատուէր տալ նոցա երթալ միւստեգամ ի Բաբելոն, եւ թէ այնպէս ինչ հրամանք դիցն իցեն՝ նոցա երթալ ի Սիպարացւոց քաղաքն փորել հանել զմատենանն՝ որ ծածկեալ կայցեն անդ եւ տալ մարդկան. եւ եթէ տեղին յորում վայրի ելեալ կային՝ Հայոց աշխարհն է,¹ — Չնայն բանս երկրորդէ եւ Աբիդենոս ի քաղղէացւոց պատմութեանն:

Օստրոնցն եւ զԱրաքացւոց որ դրացիք եւ մերձաւորք քաղղէացւոցն են, խառնելով եւ զՅունաց աւանդութիւնս՝ պատմէ Ղուկիանոս փիլիսոփոս՝ յորժամ ճառից զմեհենէ ինչ ի Հերապոլիս առ Նփրասայ՝ որ էր հայրենի քաղաք նորա. “Չայս մեհեան, ասէ, պատմեն ի Դեւկա-

1 Բերսոս կամ Բիււթոս քաղղէացի առ 2 Առ Եւս. քրոն. 8ւմ. Ա. եւ Պս. Եւս. քրոն. 8ւմ. Ա. 8ւս եւ Խոր. արտառ. Աւետ. Թ. 12: Դիւք Ա. ԳԼ. Բ:

զինե՛ք Սփիւթացւոյ շինեալ, առ որով մեծ ջրհեղեղն եղեւ (զայս առէ Ղուկիան վասն ի Դեւկաղիոնէ Թեսաղացւոյ զառուցանելոյ առ որով ի Թեսաղիա ջրհեղեղն պատմի լեալ)։ Ի Եռանայ, առէ, լուսոյ պատմել զԴեւկաղիոնէ, եւ է այսպիսի ինչ առասպելն։ «Այժմու ազգ մարդկան չէ ինչ նոյն ընդ առաջնոյն, քանզի այն կորեաւ։ Սոքա յերկրորդ զարմէ անտի սերին, որ ի Դեւկաղիոնէ բխեալ բազմագոյն ուրբնգովք կարգեալ եկն յառաջ։ Առաջին մարդիկն յանգագուք էին յոյժ, եւ հակառակ օրինացն օճիրս գործէին։ Չկային յերգմանն եւ ոչ հիւրասիրութիւն ցուցանէին, եւ չժողովէին զօտարն, եւ ոչ թէպէտ եւ վասն ի թիկունս հասանելոյ մողթէր դը՝ զենգային ինչ։ Եայն սակա հասին ի վերայ նոցա անհասարկն ազէտք։ Զուրք ելանէին բազում յորդում թեամբք ի սրտէ երկրի, եւ հասէին ապրափք անձրեւաց, եւ վերացաւ ծովն, մինչեւ ամենայն ինչ կորեաւ։ — Բայց Դեւկաղիոն միայն յամենայն մարդկանէ պահեցաւ այլում իմիք ազգի, վասն իմաստութեանն եւ գիցապաշտ առ դիւն լինելոյ. բայց այսպէս ապրեցաւ նա։ Մուտ նա ի տապան մի մեծ արկղագործ՝ զոր ունէր, եւ եմոյծ ի ներքս զին իւր եւ զորդիս։ Եայնժամ եկին առ նա երկու երկու վարազք եւ ձիք, առեւծք եւ օճք եւ ազգք ազգք անասնոց իւրաքանչիւր զոր երկիրս բուծանէ, եւ զամենեսին զնոսա առ ընդ իւր ի ներքս, եւ ոչ փասեցին նմա, զի եդ ի միջն նոցա սէր մեծ եւ բարեկամութիւն Արամազդ։ Եւ այսպէս նաւարկեալ գնային ի տապանի անգ, մինչ դեռ տակաւին ջուրքն անւէին բաւէին։ Այսպիսի ինչ են վէպք Եռանայ վասն Դեւկաղիոնի։ Բայց յոյժ զարմանաց են բանք պատմութեանն, որ ի Հերապոլիոն պատմի։ Քանզի ասեն թէ յերկրի անդ նոցա բացաւ գուռ մի մեծ, եւ ամենայն ուղիաջուրք հեղեղին անդր ժողովեալ ամիոսիեցան։ Եւս այնորիկ ուղղեաց Դեւկաղիոն սեղան, եւ շինեաց ի վերայ գբոյն բազին նուիրական գիցն Հերայ։ Զգուրն՝ իմ խոյ տեսեալ է, կարի փոքր է այն. բայց թէ երբեմն մեծ էր եւ ապա փոքրկացաւ. զայն ոչ գիտեմ։ Բայց իմ տեսեալ է աչք իմովք թէ փոքր է։ — Ի հաստատութիւն պատմութեանս բերեն ի մէջ զյաջորդս. երկիցս ամի ամի ածեն ջուր ծովու ի մեհեան անդր. եւ ոչ եթէ քուրմքն միայն ածեն, այլ եւ ամենայն երկիրն Ասորւոց եւ Արաբացւոց, նա աւանիկ եւ յայնկոյս կողմանցն Եփրատայ գան բազում մարդիկ եւ բերեն ջուր։ Հեղուն զջուրն ի մեհենին եւ ընթանայ ջուրն ի գուռ անդր. եւ թէպէտ եւ փոքր եւս գուրն է, սակայն առնու ջուր բազում։ Զայս յայն սակա առնեն, զի Դեւկաղիոն, ասեն, զայս կարգեաց առնել յիշատակ պատահելոցն եւ գիցն բարերարութեան։ Այս պատմութիւն է նոցա զմեհենէն»։

Եւ զաղանին եւս, որպէս եւ զծիածանն չեն ամենեկին մոռացեալ ազգք։ Պատմէ Պլուտարքոս ձեւ զայս օրինակ. «Աղանւոյ իրիք, ասեն, ի տապանէ անտի արձակեալ՝ եւ գառնալովն այդրէն նշանակեալ իցէ Դեւկաղիոնի վասն անձրեւացն չցածնլոյ, եւ ապա չդառնալովն զէր եւ զպարզ օդոցն, ասեն, առեալ նշանակի»։

Եւս Հընգակա՝ տէրն աշխարհի հայեցեալ մարդասիրութեամբ ընդ այրն աստուածապաշտ (Սատիաւրատա = Նոյ), կամեցաւ ապրեցուցանել զնա ի միջոյ կործանմանն՝ որ վասն ապականութեան ժամանակին գարոց էր, խօսէր ընդ նմա այսպէս. Եւս եւ թն աւուրց, ով թշնամեացն նուաճող, ընկղմեցին երեքին աշխարհքն (այս ինքն երկինք, երկիր եւ սանդարամեաք) ի համատարած ինչ անդունդս մահու, բայց նա մի

մեծ միայն յղեալ յինչն՝ անդէն ի սատակիչ աղեաց միջի կարող է առա-
ջի քո յանդիման. ապա առցես դու ընդ քեզ զամենայն արմատս բժշ-
կականս եւ զամենայն ազգս սերմանց, եւ երթեալ մոռնիցես ընդ
այլոցն եւս եւթանց իմաստնոց յընդարձակ արկղազործ ապական անգր,
զոյգս յամենայն անտանոց առեալ ի միասին, եւ անդէն ի ներքս
մատցես յապահովի ի հեղեղէն ի վերայ անհուն ծովուն ծփանաց,
առանց լուսոյ, բայց միայն ի նշուից քոյոց իմաստուն ընկերացն: Եւ
անդէն իբրեւ սկսածիցի նաւն ծովածուփ վարել ի սաստիկ բքոցն յու-
զելոց, պնդեալ հարստեցես դու զնա ծովական ինչ օձիւ մեծաւ ի
վերայ եղջերն իմոյ (քանզի պահպանիչ աստուածն Վիշնու էր որ ի
ձկան կերպս իջեալ խօսէր ընդ նմա), զի ես մօտ առ քեզ կամ եւ
ձգեցից զնաւն քեւ եւ ընկերօրդ հանդերձ: — Իբրեւ Սաստիւրատս
հնազանդեալ միայր ժամանակին զոր սահմանեաց նմա այն որ աւերն
է մտաց մերոց, ողողեաց կալաւ զերկիր ամենայն ծովն, եւ վաղվաղակի
մեծացաւ ծովն ի ստէպ անձրեւացն որ ի թանձրամած ամպոց իջանէին:
Իսկ ինքն զմաւս անեալ զհրամանս պատուիրանին, եանս զնաւն զի
մօտէր գալլի, եւ եմուտ ի ներքս ի նաւն հանդերձ գլխաւոր Բրամա-
նօրն: — Յայնժամ եկն եկաց շերի (մուս եւս անուն Վիշնու աս-
տուածոյ) ի միջոյ համայնացունջ հեղեղէ, որ երթայրն եւ նուազէր յայն-
ժամ. ստատակեաց նա զդեւն Հայագրիւս, եւ եգիպ մուսանգած զնու-
բական մատեանն»,:

(Յետ տակաւ ապականելոյ մարդկան, անեն Սինէացիք, Նիւու - ւս
(նոյ) արգել փաշախ զՆուրսն որ ի խոնարհ իջանէին եւ փակեաց զխա-
մարն երկնից զարմանալի ինչ հինգգունեան վիմով (ծիածան):

ՍԾեքսիկացւոց ասէ Նդաւիգեր, որ էր եւ ինքն մեքսիկացի յազգէ,
եւ զիւրոյ ազգին զպատմութիւնն ի Սպանիացւոց եւ յառաղացւոց
ընդու հար ի մատենի, թէ «Մեքսիկացւոց՝ հանգոյն այլոց ազգացն ի
կարգ եւ ի յարգարուժէ եկելոց՝ հաստատուն ինչ զընցք պատմին զաշ-
խարհագործութենէ, զընհեղեղէ ջուրցն, զլեզուացն խառնակութենէ
եւ զազգացն ցրուելոյ. այլ բազում ինչ եւ առանցիկ ճառք ընդ պատ-
մութեանն խառն են: Զայս ամենայն անցս եւ զդէպս. նորա ի նկարու
հանեալ ցուցանեն: Ասեն թէ համբոյն մարդիկ հեղձան ի հասարակաց
ջուրցն հեղեղէ. եւ թէ մի մարդ միայն որում անուն Վոպեկոպք եւ
լստ այլոց Թէոհիպակղի, գերծեալ ապրեցաւ ընդ իւրում ամուսնոյն
նաւահաւ: Եւ ելին նորա ի լեռուն մի զոր նորա անուանեալ կոչեն
Վոդհուական, եւ անդ եկեալ յորդէծնութիւն բազում որդւոց որ
ամենեւին խուլք էին, մինչեւ աղաւնւոյ իրիք ի դիտակէ ծառոյ միոյ
նոցա բարբառս ուսուցեալ, բայց կարի այլակերպս յիւերաց, որպէս զի
չկարէին նորա զմիմեանս իմանալ»,:

Ս՝ատենագիրք բազումք իրաց Ամերիկացւոցն պատմեն թէ հար-
ցեալ երբեմն բնակեաց Վուբայ կղզւոյն վասն իւրեանց սկզբանն ի Սպա-
նիացւոց, այսպիսի ինչ զընցս են պատմեալ. «Ղուեալ են նորա ի նախ-
նեաց իւրեանց թէ ան Աստուած զերկինս եւ զերկիր եւ զայլսն ամե-
նայն համակերտս ի հաստուժէ: Դարձեալ, ասեն, ոմն այր ծեր, յա-
ռաջագոյն առեալ զազգուժէ ջրհեղեղի որով պատժելոց էր Աստուած
զմարդիկ վասն մեղացն իւրեանց, նաւ մի մեծ գործեալ, եւ ինքն իւրով
տամբն ի ներքս մտեալ: Իբրեւ դարարէին հասանք ջուրցն, արձակել
նորա ազուս մի որոյ բազում մարմինս մեռելոսիս գտեալ, չդառնալ
այդդէն: Ապա արձակեալ նորա աղաւնի մի յաղաւնեաց, եւ նորա

դարձեալ յետո շիջ Հոգոյ (որ ծառ ինչ պաշտօնք ե յԱմերիկե) ի բերան: Եւ ծերոյն համարեալ զերկիր ցամաքեալ ի ջուրոյն առանձն, ելանել ի նաւէ, եւ կազմել գինի ի վայրի խազողոյ...»:

Եւ Հոյոյ՝ առ որոց մանաւանդ պարտ էր խնդրել վիտորութիւն փասն ջրհեղեղին¹, նշմարի գործական ինչ եւ անբարբառ աւանդութիւն, որոյ ապագէն հիմն բանիւ աւանդութիւնն է: — Այ եթէ ի քրիստոնէութենէ ինչ ունի սկիզբն առ նոսա յիշատակն ջրհեղեղին եւ իրաց կապելոց ընդ նմա, զոր առանձնմբ ի չորրորդ դարու քրիստոնէութեան (այս ինքն յետ կէս դարու մասնելոյ անգր քրիստոնէութեան) առհասարակ զօրացեալ ի Հոյոյ աշխարհին²: Յոյն պատմագիրն (Փաւստոս) որպէս ամենայն ուրեք՝ նոյնպէս եւ ասա զտեսիլ եւ զկարծիս եւ զտիրող խորհուրդս հարց մերոց նկարէ: Բայց վաղ իսկ քան զնա քաղդէական պատմութիւնն լինի յայսմ կարեւորն գեղոս պատմագիր Տնութեանց մերոց: Աղէքսանդրոս Բազմավէպ³ ի վերջ կոյս պատմութեան ջրհեղեղին յարէ. «Ի նաւէն որ չորսու գաղաթեաց ի Հայս եւ ցայժմ սակաւ ինչ մասն ի Վորգուացեաց⁴ լերինն ի Հոյոյ աշխարհին Թալ նշխար, ասեն, եւ ոմանց քերել բերել ի ծեփածոյ նաւին նաւթոյ ի բժշկութիւն եւ ի ջնջոց ցաւոց ինչ բժժանաց»: Եւ Աբիւգենոս եւս իմ յստակագոյնս ի Հայս հանէ զբանն, յորժամ ասէ, թէ «Կան երթեալ յաշխարհն Հոյոյ՝ գաղաթեր, եւ ի փոյտիցն դեղ օգնականութեան բնական աշխարհէն պարգեւէր»:
— Յովսէփոս զԵսթնաւանն կամ զԵսթնաւանն⁵ մեր բերէ ի մէջ ի վկայութիւն: — Յորոց թուի թէ պատմութիւնն զուկիանու եւ զՀոյոյ ակնարկիցէ յորժամ ասիցէ թէ յայնկոյս կոզմանց Եփեսոս գետոյ բազումք գան հեղուլ ջուր ի մեհենին (տես վերագոյն յՅՅ իջին): Մանաւանդ զի ասնն Նաւասարդ ամսոյ⁶ (այս ինքն առաջին ամսոյ, յորում եւ նոյ ի ապանէ) որ առ քրիստոնէութեամբ միացաւ ընդ ասինն Վարդափառի, թուի լեալ ի բնէ ասն կամ յիշատակ ջրհեղեղին: Բաց ի հեղմանէ ջրոյն որ այնչափ ինչ հին օտվորութիւն է, եւ որում պլազդ ինչ մեկնութիւն անհնարին է ընծայեցուցանել՝ բայց ի ջրհեղեղ անոր հանելով, արձակումն եւս ազանեաց, զոր ուրեք ուրեք առնեն՝ ապ մեծ ինչ աստիճան ստուգութեան կարծեալոց:

Այժ դէպք ջրհեղեղին հաստատին եւ պատմութեամբ իսկ երկրիս. զի քննութիւնք երեւելի եւ նշանաւոր արանց տեղեկաց բնութեան (որպիսիք զք տը Լիւք, Գիւլիէ, Հուսփաղ եւ այլ եւս նոյնպիսիք) զայս ցուցին, թէ երեւք երկրի առեալ են մեծ ինչ եւ յանկարծակի փոփոխումն միաբան ժամանակաց նշանակելոց ի զրոյ:

Եւ զինչ համեմատութիւն իցէ արդեւք առաջին երկրի ընդ այժմու երկրիս, կամ որչափ ինչ փոփոխութիւն ի նմա լեալ իցէ ի ձեռն ջրհեղեղին: 1. Այսմ խնդրոյ սակաւաւորաց ոմանց կարծիք տան պատմականի թէ ոչ համընդէն զամենայն գունդ երկրի ողողեաց ջրհեղեղն,

1 Եւն. Ը. 4:
2 Բուզանդ. Դար. Գ. ԳԼ. Ժ:
3 Ա. Եւսեբեոյ Գրք. Ա:
4 Համեմատ կարեւորն Հոյոյ առ Բուզ. Դար. Գ. ԳԼ. Ժ. Ի լերինն Հոյոյ...
Ի գաւառն Վորգուաց, Տես եւ խոր.

պատմ. Հեփոս:
5 Τοισιν ἐπιχωρίοις.
6 Յովսէփ. Նախնեաց պատմ. Գիրք. Ա. ԳԼ. Գ. Ἀποβατήριον.
7 Խոր. Գիրք Բ. ԳԼ. ԿԶ:

ուստի մասնաւոր իմն ջրհեղեղ եւ սակաւ զաշխարհութիւն յայնժա-
մա եւ այժմու երկրիս դնեն: Զ. Նմին հակառակ բազմազոյք հան-
գերձ հոյակապ երկրաւորաւ տը լիւրժաւ դնել դնեն համաառաւ ինչ
ջրհեղեղ՝ այլ ի հիմանց փոփոխումն ասեն լինալ ի գնդի երկրիս: այն-
պէս զի այժմու կղզիք մեր յայնժամու լեռանց գագաթունք իցեն, եւ
գագաթունք լեռանց մերոց՝ կղզիք յայնժամու ծովուն: — Եայն սակս ի
գագաթունս բարձրաբերձ լեռանց որ սալաքար իցեն, ասեալ լիւր,
չգտանին խեցիք կամ այլ ինչ ծովային ծնունդք: Զնորին հասաւն
շուրջ ղերամբքն այնորիւք գտանին ցածագոյն լեռնիք կոյ որք ի ծո-
վային մտրմնոց առաջնոց ծովուն յօրինեալ կան: Բակրոտի մարդկան
չգտանի ուրեք, ասե, այժմ ի մերում երկրի, քանզի անգուստ ի սկզբաւ-
նէ թաղէին մարդիկ զմեռեալս իւրեանց, աւստի չէր հնար հեղեղաց տա-
նել գնասա ի ծով, որպէս տանէին զանասնոցն ոսկերս եւ զդիւակունս
զորս այնչափ յաճախութեամբ ի գաշտաժպտս մեր եւ ի լեռինս որք
յայնժամ ի ծովու էին՝ գտանեմք: (Զայսչափ յաճախութիւն ոսկրուոյ
անասնոց որպէս եւ զծառոց ի քրէական նիւթ փոխելոց՝ ի ժամանակս
վերջորեայն արարչութեան փոխեն այժմու սառգագոյն հանգամանք
երկրագիտութեան): Ըստ ալ լիւրայն աւաղել ջուրցն զորմէ յիշատակէ
Մովսէս, է թողալ ծովու զառաջին ժողովեալն իւր, թէպէտ եւ կայր
մալր ջուրն եւ ի խորածորս եւս նորոյ երկրին: Եւ այնպէս ի միում ի
կղզեաց առաջնոց ծովուն, այս ինքն ի լեռինն Արարատայ գագաթեաց տա-
պանն: — Իսկ զգոռարութեանն զոր յաշխարհագրական բանիցն Մովսէ-
սի¹ մարթի որ ընգրկեմ բերել, տայ պատասխանի թէ յորժամ Մովսէս
գերկրէն Եփեսոյ խօսէր, զասհմանս հին ինչ երկրի նկարեր: Զաւանդու-
թիւն չորից գետոցն այնոցիկ պահեալ էին, ասե, նոյեանք, եւ յեւ
ջրհեղեղին նորոց գետոց ետուն զհին անուանն, որպէս Եւրոպացիք
ասե, յԱմերիկացւոց աշխարհին զվայրսն ըստ իւրեանց հայրենի աշ-
խարհին անուանեցին: Այս կարծիք, թուի իմն, ասեն, թէ կարեւոր
եւս է առ ի մեկնելոյ թէ ընդէր չորեքին դեպքն այնորիկ որ յԱդամոյ
ժամանակս ի միոյէ աղբերէ ելանէին, այժմ չգոն ուրեք ի միջի: 3.
Այլ առաւել հասարակաց միանգամայն հաւանութեան կարծիք այն
են, որ ոչ այնչափ փորձիկացուցանէ զջրհեղեղն մինչեւ մասնաւոր ինչ
ջրհեղեղ դնել, եւ ոչ նմին հակառակ այնչափ սաստկագոյն համարել,
որպէս զի եւ զնեղքին մասունս գնդի երկրիս ի հիմանց խարխարեալ
նօր աշխարհ հանել ի մէջ: — Թէ որչափ հեռի ի հօգւոյ մակսիսեան
պատմութեանն² է առաջին կարծիք՝ յայտ է (զի սպառնայ Աստուած
ընջել ոչ զմարդ միայն, այլ եւ զանասուն եւ զսողուն եւ զթռչունս
երկնից, վասն որոյ եւ պատուիրէ առնուլ յամենայն ազգաց անասնոց
ի տապանն³. եւ «սաստկանայր ջուրն . . . եւ ծածկէր զամենայն լե-
ռինս բարձունս որ էին ի ներքոյ երկնից, հեգեատասն կանգուն
բարձրացաւ ջուրն ի վեր»): — Իսկ դիւան տը լիւրայ որչափ գեղե-
ցիկ, սուր եւ դիպող ի մեկնութիւն երկրագիտական դժուարութեանց
ինչ կամ բանից ինչ գրոց զառաջինն երեւիցի, միշտ իսկ չկարէ հա-
ճել զայնպիսի միտս որ առողջ եւ հաստատուն ինչ քննութիւն սի-
րիցեն: Ուր՝ զի այնմ յանդուգն եւ համարձակ կարծեաց հակառակ
գտանի ինչ ինչ եւ յերկրագիտութենէ՝ այնու զի յընդարձակ շարս
յատակի երկրիս՝ որ է յատակ ծովուն առաջնոյ ըստ ալ լիւրայ, եւ
յայլ եւս բազում տեղիս գտանին շեղ շեղ կուտեալ մաշտորք ցամա-

1 Եւս. Բ. 10 — 14: 2 Եւս. 2. 7: 3 Եւս. 2. 30:

քային շնորհաբաց եւ ծառայ եւ այլ եւս ինչ իրաց որ ցամաքի մա-
նաւանդ եւ ոչ ծովու պատշաճիցին: — Դարձեալ ոգի մոխրահամ
պատմութեանն եւ բանքն¹ շնորհն այնպիսի մեկնութիւն: Մովսէս ի
նկարել անդ զտեղի բնակութեան առաջնայ մարդոյն, զգրտաւէն տեսմ
կամ զնոյնմայ՝ մեկին եւ յայտնի բանիւք ի մէջ բերեալ ցուցանէ իբրեւ
մատամբ զմիջին կողմն զայն արեւմտեան Ասիայ, որ առ երկու մեծա-
մեծ գետովք եւ ընդ մէջ չորից ծովուց կայ, այս ինքն ընդ մէջ ծոցոց
Պարսից եւ Արաբացոց ծովուցն եւ ընդ մէջ Կասպիական եւ Միջեր-
կական ծովուն: Այնպէս յայտնագոյնս անուանէ Մովսէս զերկոսին
մեծամեծ դեռա պոր միջին կողման Ասիայ, զնոյնաւ եւ զՏիգրիս գե-
տոց տեսմ, որպէս զի չնցէ իսկ Տնար ամենեւին տարակուսելոյ, թե
արդեւք այն գետք իցեն զոր մէջն Եփրատ եւ Տիգրիս կոչեմք: Ձեր-
բորդ գետն դրախտին, զոր Մովսէս Փիտոն կոչէ, սովորութիւն է ի
Հիւսիսակողման ի Կասպիական սահմանս որոնել, եւ համարին իմն թէ
գուցէ Փասիս գետ իցէ այն, սակայն չէ այն ստորդ հանգոյն առա-
ջնոցն: Ձորորորդ գետն (զԳեհն) հին մեկնիւք առաւել զԵփրատ
գետ համարէին, բայց ընթացք չորրորդ գետոյն այնորիկ զոր Մով-
սէս նկարէ, չունի ինչ նմանութիւն ընդ այժմու ընթացից Կեղոս
գետոյ: Նոյնպէս եւ մի աղբււրն այն դրախտին ուտաի չորեքին գետքս
եւանելին՝ չգտանի ուրեք ի վերայ երկրի, կամ զի ցամաքեալ իցէ այն
եւ կամ իցեալ եւ կամ այլով ինչ օրինակաւ անհետ լեալ: Եւ կամ
(որպէս ուսնքն կարծեն) թերեւս անգէն յանկանել մարդոյն յերանա-
լից կայանացն, ստանաւ ինչ եւ գլղղուան ամենեւին իսկ այլայլեալ
իցէ զտեղին զայն, որովք ի մէջ գայցէ այլակերպութիւն մոխրահամ
նկարագրին եւ այժմու գրից կողմանցն այնոցիկ եւ գետաց նորա 2:

Ի

Աշխարհ նոր — Բաժանումն ազգաց. 2345 — 2245

11

Եւ Նոյ հրամանաւ Աստուծոյ ի տապանէ անտի հանդերձ
տամբն իւրով եւ ամենայն անասնովք եւ կոխեաց զցամաքն: Եւ ի-
նեաց նա վաղվաղակի սեղան եւ եհան ողջակէզ Աստուծոյ յամե-
նայն անասնոց արքոց եւ հաճոյ եղել հետոն պատարագ նորա:
Օրհնեաց Աստուած զՆոյ եւ զորդիս նորա զի աճեսցին եւ բազ-
մասցին եւ լցեն զերկիր: Եւ թողացոյց եւս նոցա բաց ի բուսոց
ուտել եւ զմիս անասնոց, որով մարթի առնուլ ի միտ թէ ար-
գելեալ էր այն Ադամաց եւ Սեթեանցն, եւ այս իսկ հանդերձ փո-
փոխութեամբ հանգամանաց նորոյ աշխարհիս, յիրաւի համարի

1 Ծան. Բ. 8 — 15:

2 Ըստ մարկեղանեւոյ մատենագրաց
զայս երկու աւուրս գետս յԱՄԷ եւ այլ
ծանօթ գետս՝ փոփոխեն եւ զգիր դրախտին:
Իսկուհի եւ Կալէա Փիտոն գետով իմանան
զՓոսիս, եւ Գեհն գետով՝ զԵփրատի: Եր-
կիր Եփրատայ համարին զԿալէան, եւ երկիր
Փուսայ (Եփրատացոց) համարին զԿալէան
զերթէ ի իսկութեանս: (տես Սարգս.)

ԺԱ. 518: Դիոգ. Սիկեզ. ԺԷ. 111: Ստեփ.
Ինւզ.: Ապոկալ. զՊարթ.) ուտաի եւ զնո-
գեմ կամ զգրտաւէն դնեն ի Հայոց աշխար-
հին: Բաշար եւ Հուսեանս փոփոխ զԵփրատ
ի հարուակոյցն Միջագետաց (այժմու Կա-
սպիական Պարսիս), Կեղեկոս ի մէջ. գրոցն
Մովսէս փոխէ յԱսորիս: Միջագետս՝ մտն ի
ծառն Կասպից, եւ այլք այլաբ:

պատճառ երկայնակեցութեան նահապետացն առաջնոց: Նմին հակառակ արգել Լստուած Նոյեանց ուտել զարիւն անասնոց զի նովին առաւելագոյն ի զգուշութիւն յարդարեացին չհեղուլ զարիւն մարդոյ: միւսանգամ պատուիրեաց զգոյշ լինել յարենէ զոր եւ յանասունսն իսկ սպառնայր լինել վրէժինդիր: — Եւ եդ եւս Լստուած ուխտ ընդ Նոյի եւ ընդ ազգի նորա եւ ընդ ամենայն արարածոց, եւ նշանակ ուխտին երեւեցոյց զծիածանն եւ խոտաջաւ ոչ ջնջել յայնմհետէ զաշխարհ ջրհեղեղաւ¹:

Սկսաւ Նոյ գործել զերկիր եւ տնկեաց այգի: Եւս արբ ի բերոյ նորա եւ վասն զի չգիտէր զգորութիւն բնակելոյն՝ արբեցաւ: Արդի նորա կրսեր Վամ տեսեալ զնա ի վրանի զի անկեալ դնէր՝ այսն արար եւ ծիծաղեցաւ ընդ մերկութիւն հօրն: բայց Ամ եւ Զարեթ նորին եղբարք գնացին յետս յետս եւ ծածկեցին զմերկութիւն հօրն իւրեանց: Իբրեւ սթափեալ իմացաւ Նոյ զգործն Վամայ, անէծ զորդի նորա զՎանան եւ եդ զգաւակ նորա ծառայ երկուց որդուցն իւրոց Ամայ եւ Զարեթի, զորս օրհնեաց իսկ: Եւ ինքն Նոյ վախճանեցաւ 950 տանց, յամի իբրեւ 2000 յառաջ քան զՎրիտոսս²:

12

Երազն աճել եւ բազմանալ մարդկան (որպէս կամեր իսկ Լստուած) հարկեցոյց զնոսա խնդրել գտանել վայրս ինչ առատարբոս, եւ խաղաղին յարեւելից ի դաշտավայրոն Աննաբայ: Եւ զգուշեցաւ ի միջի նոցա վստահութիւն ի զօրութիւն իւրեանց եւ հասան յամբարտաւանութիւն եւ ի մեծամտութիւն. զի խորհեցան խորհուրդ՝ շինել բուրգն որոյ զլուսն հասանիցէ մինչեւ յերկինս, զի այնպէս քաջանուն եւ փառաւոր լինիցին, եւ իբրեւ այն թէ անգոսնիցեն իմն եւ զԼստուած: Եւ զցրուեաց Լստուած զգործ ամբարտաւանութեան եւ յիմարութեան նոցա. զի խառնակեաց զնշուա նոցա որ յայնժամ մի միայն էր, եւ ի պատժելն զմանկամիտ ընդունայնսպարծ հպարտութիւն նոցա՝ արկ միանգամայն հիմն ալակերպութեան լեզուաց: Եւ յայն սակա Բարել (խառնակութիւն) անուն կոչեցաւ տեղւոյն:

Զայսր դիպաց եկն երեւելի ինչ զհետ, զի բաժանեալ սփռեցան Նոյեանքն յայլ եւ այլ կողմանս, եւ այնպէս տակաւ ձգեցաւ բնակութիւն մարդկան յամենայն սահմանս երկրի³: Զայս բաժանումն ազգաց ստորութիւն է դնել յամի իբրեւ 2245—30 յառաջ քան զՎրիտոսս: Ոմանք այսպէս համարին թէ այն եւս իմն յետոյ դիպեցաւ, եւ Փաղէկ որդի Եդերայ՝ յորմէ Եդրայեցիքն սերեցան⁴, յետոյ առեալ իցէ զՓաղէկն անուն որ ի բաժանումն անդր

1 Սեր. Ի. 17—19: Եբր. ԺԱ. 7:

2 Նահ. Ը. 10—Բ:

3 Նահ. ԺԱ. 1—9:

4 Նահ. ԺԱ. 10—26:

հայրի եւ ոչ եթէ անդէն ի ծննդեանն իւրում որ եղեւ յամեն՝ որ յառաջագոյն նշանակեցաւ:

Նախութիւն ամենայն երկրի եղեւ ի զաւակաց անտի երկոց որոցն Վոյի: Սեմեանքն առաւել քան զայլ ցեղոն կացին մնացին միահամուռ. քանզի բնակեցին նոքա յԵփրատ գետոյ ընդ արեւմուտս մինչեւ ցծովն Սիջին կամ Սիջերկրական եւ ընդ արեւելս մինչեւ ցՈւբսոս գետ. եւ վասն միաձեւ կերողարանաց եւ հանգստանաց կողմանցն այնոցիկ՝ առաւել քան զամենայն ցեղս պահեցին յամենայնի զմերձադուրութիւն եւ զխնամութիւն ցեղին իւրեանց: — Յարեթեանքն առին ի բնակութիւն զՀիւսիսի արեւմտոյ Վոյիայ եւ զԵփրոսի, ուստի քան զամենայն ցեղ՝ սոցա բնակութեանն օրոց խաղաղութեամբ ապրեցաւ եւ ազգի՝ ազգիք են. եւ յայն սակս լեզու՝ նոցա եւ բոլոր յերկարագոյն ժամանակօր անկան ընդ մեծամեծ փոփոխմամբ: — Վամեանքն գաղթեցին մանաւանդ յԵփրիկէ եւ ի միոյն մասին ներքնակողմանցն Վոյիայ, եւ ցեղք ինչ ի նոցանէ որ յառաջնուցն առ Եփրատաց, եւ ի հարաւակողման Եփրատաց աշխարհին եւ առ ծովեզերքն Վարուոց բնակին, ի Սեմեանց անտի մերձեցան եւ կամ խառնեցան իսկ ընդ նոսա: — Վասն առաւել յայտնագոյն զայս երեւելի բաժանումն ազգացն եւ զնոցին սերունդս առնելոյ, պարտ եւ պատշաճ է դիտել մանր զանգին եւ զպատուական ազգահամար ազգացն զոր Սոփէան աւանդէ: Եւ ինքեանք իսկ անուանք իւրաքանչիւր արանցն որ յազգահամարի անդ նշանակեալ կան՝ ապաքէն իւրաքանչիւր ազգս նշանակեն. եւ մեծ մասն նոցա ունին յանկութիւն ընդ անուանց ազգացն որովք կոչին առ յեափն եւս արեւելեայս:

13

Յարեթի ծնունդք են — 1. Գոմեր (Գամեր), Գամիք կամ Նիմերացիք առ Հիւսիսային ծովեզերքն Սեւա ծովուն: Ի նմանէ սերեալ են. ա. Նաբանազ, ազգ ինչ ի մէջ Հայոց աշխարհին եւ Սեւա ծովուն, թերեւս իւրեանացիք եւ Փռիւզացիք. ասեն եւ զՎերմանացւոց թէ յՆաբանազայ իցեն. Բ. Բիւփաթ, ուստի բնակիչք Ուփայեան լեռանցն յորս երբեմն զՊափղափոնացիս ասեն բնակել. Գ. Խորգոմ, ուստի Հայք: — 2. Սագովգ, յորմէ բնակիչք Նովկասու եւ մօտաւոր վայրացն, Սիւլթացիք եւ թերեւս եւ Սարմատք իսկ: — (Գովգն եւ Սագովգ իբրեւ Հիւսիսային ազգք յիշին առ Իզնիկիւն 1. 2): — 3. Սադա, ուստի Սեդացիք, կամ Սարք: — 4. Յաւան, ուստի Յանիացիք կամ Յոյնք, յորմէ ա. Իդիսա ուստի Հեղէնք անձուկ մտօք, բնակիչք Իդիսայ եւ այլք. Բ. Խարսիս, ուստի

բնակիչք Արեւիկայ եւ դրացի դաւառացն. Գ. Վեթիմ, Վեաթիմ (Աթաթիմ), ուստի Պեղապատացիք, յորոց ի Արարատ եւ ի Մակեդոնիա եւ յԻստադեա եղեւ բնակութիւն. Դ. Ղոգանիմ, ուստի Վաղոնացիք յԱպիրոս: — 5. Խուբաղ (Խորէղ), ուստի Տիրարեւացիք ի Պոնտոս եւ ի Արեւիկայ: — 6. Մասգը (Մեւեք), ուստի Մոսկիացիք ի վերայ լեռանցն որ զԱրաց աշխարհ ի Հայոց աշխարհէն եւ զՀայոց աշխարհ ի Աղղքիայ բաժանեն. ազգք վայրագք յորոց եւ զՀնոս ասեն սերել: — 7. Թիրատս յորոց Թրակացիք, եւ որ բնակեալ են առ Թիրատ (Տիւրեստէր) գետով¹:

Վամայ որդիք են — 1. Վուշ, յորմէ բնակիչք Վուշաստանի, Լաթուպիայ եւ Հարաւակողման Արարիայ. սերունդք նորա են ա. Ներքովթ, որ արկ հիմն իշխանութեան Բարեկացւոց, որ առ սկիզբն ի կողմանս Սենասարայ. Բ. Սարա, ուստի բնակիչք Մերովայ յԼաթուպիա. Գ. Լաիղա (Վաւիղա), ուստի Վաւղոտացիք ի Հարաւակողման Արարիայ. Դ. Սարաթա կամ Սարաթա, նոյնպէս ի Հարաւակողման Արարիայ. Ե. Սարաթա (Սարաթակա), ուստի բնակիչք արեւելեան ծովեզերացն Լաթուպիայ. Ղ. Հռեզմա, յԱրարիա առ ծոցոյ ծովուն Պարսից. ի սոցունց՝ ա. Մեւս Սարա եւ Բ. Ղադան (Նուդարան) որ են ազգք նոյնպէս ի նոյն վայրի: — 2. Մեատրեմ (Մեծրայիմ) ուստի Լազիպոտացիք. սերունդք նորա դարձեալ ա. Ղ ուղիխանցիք Թերեւս-Նուրիացիք. Բ. Նասանցիք, բնակիչք Ամմոնիա անապատին. Գ. Ղ առաջիք, Ղ առաջիք, Ղ իրեացիք. Դ. Նեփթացիք, բնակիչք Նեփտիւս ցամաքին որ կայ ի մէջ Լազիպոտսի եւ Արիայ. Ե. Պատրոսացիք, բնակիչք Թեբացւոց կամ վերին Լազիպոտսի, ուր կայ նահանգն Փատորէս. Ղ. Վասդենացիք բնակիչք վայրացն մօտ ի Ասսիոս լեռան ի ստորին կողմանս Լազիպոտսի եւ ի Աղղքիս: Ի Վասդենացւոց սերեալ են Ասփեթորացիք ի Արեւտէ կղզւոջ՝ ուստի Փղշտացիք եկին ի Հարաւակողմն աշխարհին Պաղեստինացւոց: — 3. Փուդ, Մաւրիտանացիք, արեւմտեան Ափրիկեցիք: — 4. Վանան, բնակիչք աշխարհին Պաղեստինացւոց եւ ծովեզերացն Ասորւոց. ի նմանէ սերեցան Սիդոնացիք, Վետացիք, Յերուսացիք, Ըմովըհացիք, Ղերգեսացիք, Խեւացիք, Արակացիք, Սինիացիք, Արուադացիք, Սամարացիք, Համաթացիք, Անիացիք, Անեզացիք, Անդոնացիք, Ուսփայիմք, Փերեզացիք, Վանանացիք, զորոց յետոյ ճառեսցուք²: — Եւ Մեքսիկացիք յԱմերիկա պատմեն թէ ի Վամայ են:

Սեմայ որդիք են — 1. Նղամ, բնակիչք Լաղիմայիսայ ի Պարսից աշխարհին: — 2. Ասուր, ուստի Ժողովուրդ Ասորեստանեաց թագաւորութեան: — 3. Արփաքսադ, բնակիչք Հիւսիսակողման աշխարհին Ասորեստանեաց կամ Վաղղէացւոց: Արդի նորա Սաղա, յորմէ Լաբեր նահապետ Լաբայեցւոց Փաղեկաւ որդւոյն. Փաղեկայ

եղբայր (Յեկոսան՝ էր նահապետ ազգացն Երաբացւոյ, որ են Եղմոզադ, Սաղէք, Եսարմովդ (Եղարմափետ), Յարաք, Յոդորամ (Եդուրամ), Եղէղ (Ուղաղ), Խեկղա, Եբաղ (Վեբաղ), Երիմաէղ, Սափա, Ուփիր, Եւիղա եւ Յոբար. բնակեալ նստէին սոքա յերկրին, որ է ի Սասեաց (Սեսաս) մինչեւ ցլեառն Սափար (Կամ Սովփերա) ընդ արեւելս, ուր Երածանի եւ Վիղաթ հոսեն ի Խորշ ծովուն Պարսից, եւ յերջանիկն Երարիա: — 4. Վուդ որպէս հաւանութեան թուի՝ ժողովուրդ ինչ Եթուփացի թէպէտ եւ մեծ մասն մեկնչացն համարին զՎիւղացիս բնակեալ ի Փղբուն Եսիա: — 5. Երամ, բնակիչք Եսուրոց եւ Սիջազետաց որ Երամացիքն կոչին. սորա սերունդք են ա. Հուա (Ուղ) ի կողմանս Վամաւ կոսի. Բ. Հուղ ի Խոր Եսորիս. Գ. Վաթեր (Վեթեր) նահապետ Բախորիացւոց. Դ. Սէս կամ Սասէք (Սոսոք) բնակիչք լեռնոց Սասեաց (Սեսաս) ի Սիջազետս: Ե. յս իսկ է բովանդակութիւն մովսիսեան ազգահամարին, զորոյ զմասն մի ինքնին գիրք մեկնեն, եւ զմասն մի հմուտք պատմութեանց 2:

14

Ի վկայասանութիւնս եւ ի պատմական վկայութիւնս ազգաց բազմաց՝ գտանեմք միաբան գրոց սրբոց զտեսիլ եւ զսխառակ երկոց նախաւոր ցեղապետաց մարդկան՝ որոց ի միջն միայնոյ նահապետէ առեալ իցն սկիզբն հանդերձ մանր ինչ դիպօք պատմութեանն՝ Եւրոյի եւ երեցունց որդւոց նորա, զպատմութիւն աշտարակաշինութեանն իբրեւ զար ինչ գործոյ, եւ զայնր զհետ զալ բազմաբարբառն լինել մարդկան, եւ զամենայն ազգս տարածանել ի կողմանց միջին Եսիայ:

Ա. Բուն հին ինչ մատեան Հրեկաց պատմէ պոպպիսի ինչ. «Պատիւարմանայ (որ եւ Մենու) համաշխարհական թագաւորի եղեն որդիք երեք. երեցագոյնն ի նոցանէ էր Շերմա, երկրորդն Բարմա, եւ երրորդն Յապետի: Սոքա էին արք բարեբարոյք, հոյակապք յառաքինութեան եւ ազնուագոյնք գործովք, վարժք եւ կիրթք ի հրահանգս զինուց պատերազմի, քաջք եւ առաքինիք եւ յաղթութեանցն ցանկացողք: Եւ Սատիւարման հանապազ ի նկատութիւնս հոգեւորական ինչ իրացն վայելէր. եւ իբրեւ տեսանէր թէ որդիք իւր բաւական էին թագաւորելոյ, եգ ի վերայ նոցա զբռն թագաւորութեանն: Բայց ինքն եմուտ ի պաշտօն դիցն եւ քրմաց եւ կովուց»:

«Իբրեւ երբեմն թագաւորն Մենու ըստ սահմանելոյ հրամանին ընդ գինիս մտեալ յանգգայեալ էր եւ ննջէր մերկ, ետես զնա Բարմա, եւ կոչեաց անդր զիւր զերկուս եղբարսն եւ ասէ. Զի է այս. յինչ կերպարանս գտանեմք զհայր մեր հասեալ: Ծածկեցին զնա կտաւովք եւ ապին նմա պղղէն ուշաբերել: Իբրեւ ի միտսն եգեւ եւ եհաս ամենեւին յիրացն վերայ, անէծ գարմա պոպէս. Լիջի դու քան

զամենայն սարուկ սարկազմից. եւ քանզի անհամար, ի ծաղր հասարակական, ի ծաղրուէ անտի առնուցուս դու զանաւանուս: Յայնժամ եւ նա շերմայ սահմանս տերութեան մեծանխտս ի հարաւակողմանս լերանցն ձեռնց: Եւ Յապետայ շնորհեաց զամենայն ինչ որ ի սահմանս հիւսիսակողմանց լերանցն ձեռնց կային: Բայց ինքն աստուածաշառու թեան նկատութեամբ ի կատար երանութեան հասաներ,, :

Վոյնպէս եւ Ամրիկացիք յառաջ վարեալ զպատմութիւն ջրհեղեղին՝ պատմեն «Եւրոյն այնորիկ համարեալ զերկիր ցամաքեալ ի ջուրցն տեսանել, ելանել ի նաւէ եւ կազմել գինի ի վայրի խաղողցյ, եւ ի գինւոյն արբեալ ի քուն մտանել: Իբրեւ ետես, ասեն, որդի նորա, ծաղր արար զամրիկութեամբն նորա, եւ մեւս որդին եկեալ առ մեծաբանացն ծածկեաց զմերկութիւն նորա: Իսկ ծերոյն զարթուցեալ զնա տնէծ եւ զսա օրհնեաց: Եւ թէ ինքեանք յառաջնմէ որդւոյ անտի իջանեն, եւ մերի իսկ շրջելոյ նոցա՝ զայս տան պատճառս. այլ նախ հակառակ, ասեն, Սպանիացիք (Եւրոպացիք) քանզի հանդերձս ագանին, թուի թէ յերկրորդ որդւոյ անտի սերեալ են,, :

Վոյնպէս եւ առ արեւելեայս տիրէ յիշատակ երես լինելոյ ցեղապետացն. «Եւս ջրհեղեղին, ասէ Սիբիլղա, ի վերայ առաջնոց մարդկան լինելոյ՝ Թագաւորեաց Նոնոս եւ Տիտան եւ Յապետոս,,. կամ ըստ Թարգմանութեանն եղելոյ առ Խորենացւոյն՝ «Չմին նաւարկութեան քսիսութեայ ի Հայս, Զրուանն (դի պոպէս կոչեն արեւելեայք զՍէմ¹) եւ Տիտանն եւ Յապետոս թէ լինէին իշխանք երկրի,, :

Բ. 11 ասն աշտարակաշինութեան լուիցուք աւանդութեանն որ անգէն յերկրի անդ յորում եղեւ պատմի: Բայց յԱղբքստեղրէ Բազմալիպէ² ունի եւ Աբիւղենոս այսպէս. «Դիպեալ առաջնոցն՝ զօրութեամբ եւ յաղթանդամութեամբ յուղացեալք, մինչեւ զդիտն եւս անգասել եւ յանպիտանութիւն հասանել: Սկսանէին զբարձրաբերձ զբուրդն կանգնել, որ այժմ Բաբելոն կոչի. եւ իբրեւ մօտ յերկինս հասուցանէին դիցն, այնուհետեւ հողմոց դից օգնական լեալ՝ մղէին եւ յերկիր կործանէին զմեքենաւոր գործն անարեացն. եւ յատակն կործանեալ՝ Բաբելոն անուանէր: Որ ցայն վայր միաշուրթն համալիզուիք էին, եւ ի դիցն բազմամբոս խառնախօս խրդուրդաւոր ի միաբանեալն եկեալ մտանէր,,³ :

Վոյն համեմատ ի նոյնպիսի աղբիւրաց եւ ընտանին մեր Յար Աբաս պատմեմ⁴ զայս մեծագին աւանդութիւն մտաւարարէ. «Ահեղք, ասէ, եւ երեւելիք առաջինքն ի դիցն եւ աշխարհի մեծամեծ բարեաց պատճառք, որ սկիզբն աշխարհի բազմամարդութեան: Եւ ի սոցանէ հատեալ գտան ազգ սկսիցն, անհեղեղք, յաղթանդամք մարմնով եւ վիթխարիք, որք յղացեալ ամբարտաւանութեամբ ծնան զամբարիշտ խորհուրդ աշտարակաշինութեանն, եւ ի նոյն լինէին ի գործ անկեալք. յոր հողմ⁵ ահագին իմն եւ աստուածեղէն շնչեցեալ

1 Գիրք Ա. Գլ. 2:

2 Խոր. Ա. Գ. 2. էջ 43:

3 Ա. Եւս. քրոն. Ա:

4 Ա. Եւս. քրոն. Ա:

5 Ա. Խորենացւոյն Գիրք Ա. Գլ. Թ:

6 Այսպիսի եւթ տան գիրք, թէ վասն խառնակութեան լեզուացն զաղբեցին ի լինելոյ բազմաբն եւ զաշտարակն (Եւս. ԺԱ. 8): Այլ Ս. Գիրք. Լուս. զայս ազգաց աւանդութիւն, այս ինքն զգործանել

աշտարակն հողմով՝ որպէս իսկ բազում աստուածութիւն, խառնէ ի վարդապետութիւնս իւր. Վերս ահագին հողմախառն շոգի Հագույն Առաւելոյ... անկեալ ի վերուստ կարեալ զաշտարակն՝ վերուստ ի վայր վերջեւ հասեաց, առաջան գալեացն ցան եւ ցեր կացուցանէր,, (Ագաթ. ՀԳ. էջ 426 — 427): Տես եւ Թէոփիլոս Անտիոք. (յափ իբրեւ 250 յես քր.) առ Աւագիկոս Գիրք Բ.):

ի գիցն ցաւանէն, ցրէ զամբարաւն, եւ մարգիւնն անդր բարբառս իւրաքանչիւր ւանք բաշխեալ՝ ազմուկ շխութի ի մէջ տրկանէին:

Այս ամենայն բարեխաղան կամ քարդէտկան աւանդութիւնք ժամն իրացս որ անդէն յաշխարհի անդ նոցա գիպեցան, արդարեւ յոյժ յատկապէսք եւ ճշդապէսք ըստ գրոց պատմութեանն են քան որ առ Յոյնս եւ առ Հռոմայեցիս վասն սոցին գիպաց յառատելի անդ պատերազմի սկսլիցն ընդ դից 1, պատմի:

Այնք դէպք բաժանման լեզուաց հաստատի եւ պատմութեամբ իսկ լեզուաց: Անդէն ի բուն ի կարի հին ժամանակս տեսանեմք այլ եւ այլ լեզու՝ էութեամբ պրակիրպս ի միմեանց կազմեալ եւ յօրինեալ ամենայն հանգամանօք, որ արդարեւ յայնչափ անձուկ ժամանակի որ ի ջրհեղեղէ եւ անդր է՝ չմարթի առանց Աստուծոյ զօրութեանն յանկարծ ի ներքս խառնելոյ՝ դիպել: — Այս որպէս ի բնէ իսկ ի դէպ էր թէ աստուածեղէն զօրութիւնն զբազմաւորութիւն լեզուացն ըստ բազմաւորութեան ցեղիցն յարդարէր, նոյնպէս եւ արդեամբք իսկ ի բազմաւորութեան անդ լեզուաց, զոր առաջի ունիմք, նշմարի այնպիսի խնամութիւն եւ ազգականութիւն որով առնի հաստատութիւն մովսիսեան ազգահամարին, որ զամենայն մարդիկ յերիս նախաւոր ցեղս բաժանէ, որպէս ըստ սերունդեանն նոյնպէս եւ ըստ լեզուացն եւ ըստ երկրագրական սահմանաց նոցա 2:

Վանքն նորագոյն քննութիւնք յօրինուածոց քաջ ի բաց հին լեզուաց զայն իմ հաւանութեան ցուցանեն թէ ի միջն անտիտիտաւոր լեզուէ երեք բուն այլ եւ այլ լեզուք միայն ելեալ են, այս ինքն Յաբեթեանցն եւ Գամեանցն եւ Սեմեանց: — Այլ ի յառաջիկ ժամանակոց այն երեքին մայր լեզուք ընդ երեցունց ցեղիցն որոց լեզուք էին, ընկալան փոփոխմունս: Մասնաւոր խառնուրդք տոհմից ինչ եւ այլեւայլութիւն կղիմայի բնակութեան նոցա՝ եմոյ՝ այլակերպութիւնս յիւրաքանչիւր բարբառ 3 անդր յերից մայր լեզուացն, միշտ իսկ եւ յետ բազմապատիկ դարուց յայնչափ այլակերպութեանն եւ՝ զխնամութիւն ազգականութեանն պահեալ, եւ զնմանութիւն նախաւոր կողապարին իւրեանց:

1. Վին իրի չէ ինչ կարի զարմանալի եթէ լեզու Յաբեթեանցն որք ըստ օրհնութեանցն նոյի, թէ “Ընդարձակեսցէ Աստուած Յաբեթի”, 4, զմեծ քան զամենայն մասն հնոց աշխարհին տարածեալ կալան, եւ ի կտրի այլ եւ այլ կղիմայս բնակեցին՝ այնչափ մեծամեծ փոփոխուան ընկալաւ, մինչ զի ազգականութիւն նոցա առ միմեանս նուրբ քննութեամբ եւեթ նիւթոյ եւ ձեւոց նոցա գտանի: Այս ցեղ լեզուաց անուանեալ կոչի հընդկային - գերմանական կամ հընդկային - եւրոպական. այս ինքն ի կարգէ լեզուաց այնոցիկ որ ի Հընդկաց՝ քերելով ի վերոյ քան զարեւմտեան հարաւային կողմանս Ասիայ մինչեւ ցհուսկ հիւսիսային ծագս Եւրոպայս բնակեալ են: Որպէս ծառոյ իրիք որչափ տաղքն բազմանայցեն եւ տերեւքն եւ ծաղիկք, սակայն միշտ միութիւն բնոյն եւ

1 Γεγονομαχία.

2 Ծան. Ժ. 5, 20, 31:

3 Dialecte.

4 Ծան. Բ. 27:

զորութիւնն արմատոյն երեւի, գոյնպէս եւ ի լեզուս սերընդոցն Յարեթի ջրուելոց յերկուս մատուեա աշխարհի՝ նշմարին առաջին հանգամանք մար լեզուի նոցա: Հին մարական անուանք ըստ ձեւոյն եւ ըստ մատոցն ճշդիւ ունին նմանութիւն ընդ սանսկրիտեան լեզուին Հընդկաց: Նշխարք զանդիկ լեզուին ամենեւին միաբան են ընդ սանսկրիտ լեզուի, եւ զմեծ մասն նոր պարսիկ բանից գիւրաւ մարթի ի սանսկրիտ լեզուէ բխեցուցանել: Ուր եւ հայ լեզուի ազգականութիւն ընդ զանդիկ եւ պարսիկ լեզուի առանց իրիք յերկուսնաց է: Դարձեալ սանսկրիտ եւ զանդիկ լեզու ընդ հին յունական, ետրուրիական, գերմանական, կեղտական, սլաական լեզուաց, եւ սորա եւս ընդ միսեանս անթիւ բանս ունին հասարակաց եւ ի դպրութեանն (քերականական) յորինուածի ստեպ հասարակութիւն, որովք յետ քննութեանց Բոպպայ եւ այլոց քննչաց լեզուաց՝ առանց երկուսնաց իմն թուի բխել նոցա ի միոյն լեզուէ Յարեթեանց:

2. 1) Կայ լեզու Բամեանց չանկանի ընդ քննութեամբ, քանզի բարբառքն որ ի նմանէ առին սկիզբն սերելոյ՝ ոչ ինչ բաւական մուտք շնորհն համեմատութեամբ՝ արկանել զնոսա ի խոյզ եւ ի խնդիր: Զհին լեզու Եգիպտացւոց անկատար իմն ձանաչեմք, այս ինքն ի գոյն հասակոտորոց մեհնական¹ նշանագրովք գրելոց ի ժամանակս փարաւոնեանցն թագաւորաց, եւ ի նոր եգիպտական լեզուէ՝ յոր մատենա կոպտեան (խալի) նշանագրովք գրեալս գտանեմք: Իսկ զայլ եւս զԱփրիկեցւոց բարբառս միայն իւր իւր բանիւք չափ գիտեմք, եւ զայն՝ ոչ ինչ կարի ոտուգութեամբ: Սակայն գտն եւ կուուանք ինչ ուստի մարթ իցէ համեմատութեամբ յայտ գալ թէ եւ Բամեանք իւրեանց առանձինն բարբառովն ազգ ինչ զատ յայլոց ցեղիցն լեզուաց կացուցանեն: Միայն գաղթականք Բանանու որ ի հարաւային արեւմտեան կողմնա Սիւայ բնակէին, խառնեցան ընդ Սեմեանն, օտարացեալք յառանձինն բարուց ցեղին իւրեանց:

3. Իսկ Սեմեանք իւրեանց առաջին բնականութենէ անտի ոչ այնչափ հեռացան՝ մինչեւ լինելոյ կղիմայիցն կարի այլակերպ: Եւ մեծ ինչ մասն ի նոցանէ ազատ էր յապգախառնութենէ օտարոտի ազգաց: Վասն այնորիկ իսկ եւ բարբառքն եւս օեմականք չանկան յոյժ ընդ փոփոխմամբ, եւ այնպէս միաձեւ միանման յամենայն ժամանակի պահեցան, որպէս զի նոքին միայն չեաուն երբեք մեւս կարծեաց ինչ երկմտութեան զազգակցութենէ իւրեանց: Ի մէջ բարբառացս պարզիկ թուի թէ նախ եբրայականն, ապա արամացին (կամ ասորականն) եւ յետոյ արաբացին առաւելապէս շահեալ տիրեաց յազգան հարաւային արեւմտեան կողմանց Սիւայ: Բաց ի լեզուէ անտի Բանանացւոց՝ փիւնիկեցի եւս լեզու սեմական էր եւ մօտ ամենեւին եբրայական լեզուի 2, զոր օրինակ եւ անուանք տեղեաց եւ արանց փիւնիկեցւոց եւ բանք նոցա ի վերայ դահեկանաց, եւ որ ուրեք ուրեք բանք առ հռոմայեցի մատենագիրս՝ որպէս առ Վզաւտոսի, Ագոստինոսի եւ Երոնիմոսի իբրեւ ի Վարքեգոնացւոց՝ համազգեաց փիւնիկեցւոցն՝ գտանին, ամենայնիւ եբրայեցիք կամ սեմականք են:

1 Hieratique.

2 Երոնիմոս Մեկն. Եւայ. Է. եւ Ի. Բ. 21. Ագոստինոս Մեկն. Եւայ. Ա. 24. եւ

Ճառ ԺԺԳ. Մեկն. Եւայ. Ժ. որպէս եւ Բոլոր Նախնական երկարք. Գիրք Բ. Գլ. 1:

Անգղիայի յայտարարություն :

1. Չլեզուացն բաժանումն եմոյժ Աստուած վասն զի ընդ բաժանումն մարդկան կամէր՝ եւ լինել ազգ ազգ: Բաժանումնն զչապականեալ մասնն ի հաղորդութենէ ապականութեան ապականելոյն պատուարէր, եւ զգորութիւն չարութեանն կարացուցանէր: Յորժամ մեղաւոր ի մեղաւորէ բաժանիցի, եւ մի ազգ զմեւ ազգ՝ այլակերպութեամբ լեզուի, բարուց եւ կրթութեան յիւրմէ ի բաց անջատիցէ եւ հակառակութեամբ իսկ առ միմեանս իցեն, յայնժամ հրապոյրք օրինակի չարաց գործոց զոր մին յազգաց տայ՝ ոչ այնչափ միւսումն ազգի ազգիցեն, եւ ոչ այնչափ ցղանալով փոփոխ առնուն աճումն մեղքն: Եւ մարդկութիւնն իսկ եթէ յազգս ազգս չբաժանէր, ոչ վայրական տարածութեամբ տարածանել դիւրաւ ի վերայ երեսաց համօրէն երկրի կարող էր, կամ կամեցեալ գրոց իսկ բանիւք վարել՝ ընու զերկիր, եւ ոչ ըստ մտաւոր գորութեանն յայլ եւ այլ հնարաւոր կերպարանս զինքն երեւցուցանել՝ եւ ըստ այլ եւ այլն շաւղաց մտաւոր կրթութեանն իւրեանց խնդրել գտանել զԱստուած:

2. Եւանջ զայս բազմութիւն եւ զբաժանումն ազգաց եղծանելոյ՝ կամ եղեւ զարձեալ Աստուծոյ լինել արտաքին ինչ իրիք միաւորութեան ի բաժանման անդ ազգաց՝ հակառակ իսկ կամաց նոցա, այնպէս զի որպէս ի կամելն մարդկան միութիւն՝ ինքն ընդ բաժանումն կամեցաւ, նոյնպէս ի կամելն նոցա բաժանումն՝ ինքն կամեցաւ ընդ միաւորութիւն: Չայս հան նա ի գլուխ ի ձեռն չորեցունց համաշխարհական պետութեանց՝ որք զխորհուրդան ոչ միայն գոր ի վերայ միոյ միոյ յազգացն ունէր Աստուած՝ հանին ի գլուխ, այլ եւ ի վերայ միմեանց եւս մի ըստ միոյն եղեն նոցին խորհրդոց կատարիչք, առ ի հեռաւորն եւ ի մերձաւորն պատրաստութիւն համօրէն մարդկութեան առ յաւիտեանական արքայութիւնն Վրիստոսի:

Տեսիլ մարդկակերպարան պատկերի մարգարէութեանն⁶ է տեսիլ համօրէն մարդկութեան որ յառաջ քան զՎրիստոս: Ասորէս Գաննէայն-Բաբելոնիւն-Վաղդէական Բագաւորոսն հնազոյն քան զամենայն թագաւորութիւնս աշխարհի տեւեաց բաւեաց հանա-

1 Եւն. թ. 6 — 9. «Ահա ազգ ք եւ լեզու ք ամենեցուն... եկայք իջուր եւ խառնակեցուր զլեզու նոցա, զի ք լեզուն իւրաքանչիւր բարբառայ ընկեր իւրոյ: Եւ ապա սփռեաց զնոսս սէր Աստուած անտէ ընդ երեսս ամենայն երկրի... անտէ ցրուեաց զնոսս սէր Աստուած ընդ երեսս ամենայն երկրի». ուր նմին հակառակ դանդաղէին իմ մարգիկ բաժանել ի քմանց, զի ըստ հերթայեցւոյն ի շինել անդ նոցա զաշխարհն ստէին. «զի ք սփռեացուք ի վերայ երեսոց ամենայն երկրի»:

(Եւն. թ. 4.) Իբրեւ այն թէ աշխարհին այն յամենայն կողմանց տեսանելի լինալ բարձրութեամբն կացեն քաղ ի քաւորութեան. այլ Աստուած զյիշատակարան քութեան նոցա տար յիշատակարան բաժանման նոցա:

2 Եւն. թ. 6:

3 Եւն. թ. 1:

4 Գործ. թ. 36:

5 Եւայ. թ. 5: Երեմ. Ե. 9:

6 Դան. Բ. 27 — 46:

պաշտօնը նորոգմամբ աւելի քան զ15 դար: Ըստ թագաւորութեան հիմնիչ Բէլ՝ առ պաշտօն աստուածութեան, եւ բարձրացաւ թագաւորութիւննայն առ Վարուքողոնոսորաւ եւ եղեւ թագաւորութիւն համաշխարհական. նմին իրի նմանի նա ոսկեղէն զլսոյ: Հեռի եւ հզօր, այլ սահաւազոյն ընդարձակութեամբ եւ տեւականութեամբ էր Մարտիան-Պարսիական թագաւորութիւնն եւ միանգամայն փառաւոր եւ մեծասուն. նմին իրի ընծայեցուցանի ի կերպարանս լանջաց եւ բազկաց արփաթեաց: Իսկ Մակեդոնական թագաւորութիւնն խառնեաց ընդ միմեանս զասհմանս երկուց առաջնոց թագաւորութեանցն ընդ սահմանաց Յունացն եւ ընդ արձակեալ տարածեցաւ. պղնձի էր նա զի պղնձն նիւթ պատերազմի եւ արուեստի է: Իսկ երկաթն որ զամենայն փշոյն եւ խորտակէ՝ պատկեր է Հռոմէական տէրութեանն որ զքնաւ նուաձեաց եւ յետուս ուրեմն ձգեալ տարածեցաւ ի վերայ ծանուցեալ կողմանց աշխարհի: Ըսլ յետ եղծագործ ապականութեան բարուցն որ շահեալ կարաւ ի նմա՝ տկարացաւ եւ եղեւ երկապառակ. ազգք օտարոտիք խառնեցան ընդ Հռոմայեցոց, բայց երկաթոյ եւ խեցեաց չգոյր հնար զօդել ի մի: (Յաւերակաց եւ ի մնացորդաց Հռոմէական տէրութեանն յօրինեալ կացին նորագոյն թագաւորութիւնն:) Հռոմ կայր ի հաճօրէն մեծութեան իւրում ի ժամանակի զի ծնաւ Որդին Աստուծոյ: Ըջ նա յերկնից. «Հասաւ վէմ առանց ձեռին», փշոյնաց խորտակեաց նա հոգեւորն օրինակաւ զտէրութիւնն Հռոմայեցոց եւ զմեծ մասն երկրի. եւ հաստատեաց թագաւորութիւն յաւիտեական աստուածեղէն որ ոչ յայսմ աշխարհէ: — Ըյս է ժամանակագրական իմն բաժանումն հին ազգացն պատմութեան ըստ ընթացից իսկ աստուածեղէն տեսչութեանն՝ որ ի նմին երեւիցին:

Յ. Աշխարհադրական առպարէզն յորում անցին ի հանդիսի այս ամենայն դէպք՝ են երեք մասունք աշխարհի, Ասիա, Ափրիկէ եւ Աւրոպէ:

Ը. Մեծն քան զամենեւին Ասիա՝ որոյ 700,000 չորեքկուսի մղոն տարածութիւն է, անձուկ ինչ կրճիւն Սուբլայ բաժանի յԱփրիկեցոց աշխարհէն, եւ Տանայիս գետով կամ Ուրալ լեռամբ՝ յԱւրոպացոց աշխարհէն. իսկ զայլ ամենայն կողմանս նորա պատեալ ունի ծով համառարած: Հեռիսայն Ասիա յԱղտայեան լեռանց մինչեւ ցծովն Սառնապատ ուր Սիւրբեան նահանգքն կան՝ զրեթէ անծանօթ էր նախնեացն: Միջին Ասիա որ ի միջի է Աղտայեան եւ Տաւրոս լեռանց ի Վասպիական ծովէ մինչեւ ցՈվկիանոսն Արեւելից կամ Հընդկաց՝ անուանեալ կոչէր ի նախնեաց անտի Սկիւթաստան եւ Սարմատիա (Մեծ Խաթարք եւ Մոնգոլք), եւ է մեծ ինչ երկիր խոպան այլ ոչ եթէ ամենեւին անծին եւ

անպատու, յորում բնակէին ազգի տուարածականաց որ ամէպ զբնակութիւնսն փափոխէին: Հարաւային Լսիա բովանդակէ զամենեւին գեղեցիկ եւ զամենեւին պողարեր կողմնս աշխարհի, ի ծովէն Սիջնոյ մինչեւ ցգետն Լրածանի, այս ինքն զԼաւան կողմն Լսիայ, զԼսորիս, զՓիւնիկաստան, զՊարթաւին եւ զԼրաբիա — մինչեւ ցՎիզաթ՝ զՀայաստան, զՍիջնագետս եւ զԼաւանիս — մինչեւ ցԽորոս՝ զԼսորեստան, զԼուսիանա, զՊարթաւան, զԼրմանա, զՎեգիթիա, զՄարաստան, զՊարթեւս, զՍլրկանա, զԼակաթիա, զՍոգդիանա — մինչեւ ցԼքեւեքեան Ուկիանոս՝ զՀրդկաց աշխարհ եւ զԼինէաստան:

Բ. Եփրիկէ գրեթէ ամենեւին իսկ յալիցեալ գօտւոջ կայ. հիւսիսային կէս նորա միայն էր ծանօթ նախնեացն: Հիւսիսային Եփրիկէ բովանդակեալ ունէր յիմքեան զԼգիպտոս, զԵթովպիա, զԵրբիա, զՄարմարիկա, զԿիւբենաստան, զԵփրիկէ մասնաւոր (յորում Սարքեդոնն կայ), զԼուսիդիա եւ զՄարեստանիս:

Գ. Լւրուպէ, որոյ մի մասն ի հիւսիսային ցուրտ գօտւոջ կայ եւ մեւս մասն յամրափառն գօտւոջ, Լւրուպէ լեռամբ հասանի ի հարաւային եւ ի հիւսիսային մասունս. հիւսիսայինն անծանօթ էր նախնեաց՝ ժամանակս բազումս. իսկ հարաւայինն ունէր մասունս մանաւանդ զԵրմանաց աշխարհ եւ զԼաւան: Պատահեն ի պատմութեան ատո եւ Վադիա (այժմու Վադիա մինչեւ ցՍենոս), Սպանիա (այժմու Սպանիա եւ Լուսիտանիա), Իրիտանիա (Լնգղիա), Վերմանիա, հարաւային նահանգը Վանուպայ (հարաւային Վերմանիա մինչեւ ցՎանուս), Լեքիկէ եւ Վաթիա:

— (Յառաջէն եւ յերկրորդ պետութիւնս՝ Լսիա է մանաւանդ ատպարեղ պատմութեան, որպէս եւ ի դէպ իսկ էր, այնու զի անգ բազմացեալ տարածեցաւ մարդկութիւնն, զոր օրինակ ամենայն իսկ աւանդութիւնը ազգաց անդր իմն հայեցուցանեն զմեզ. իսկ յերրորդ եւ ի չորրորդ պետութիւնսն՝ Լւրուպէ: Ըռ առաջնովքն եւ վերջնովք պետութեամբ՝ զուր ջանացան յաշխարհակալութիւն արեւելեան եւ արեւմտեան Եփրիկեցիք (Լգիպտացիքն եւ Սարքեդոնացիք):

Աւեր: Չի բն առհայտն մասնագործիւն բաց ի յիշատակարանոց՝ շինուածոց որ լի են մշակական գործք: — Մովսէս եւ այլ եւս մասեանք Երբայեցւոց. Երբգորտ (յափ իրբեւ 450 յառաջ քան զհր.) : Դիւզարոս Սիկիզոսի (յափ իրբեւ 30 յառաջ քան զհր.) : Երասոսիւնէն գիւմնապան Աղբառնգրիւյ (յափ իրբեւ 200 յառաջ քան զհր.) որոյ կոյ համար 38 Թագաւորացն քեանցւոց. Մանէթիւն քամակաւ Եգիպտոսաց (յափ իրբեւ 260 յառաջ քան զհր.) որոյ ժամանակագրութեանն հասակառոց եւեթ կան, եւ նոր քննութիւնք առաւել արդարացւոյնն զպատմութիւն նորա. մասամբ ինչ նպատակ լինին եւ Գորիլլոս (+ 304 յառաջ քան զհր.) : Եւ Յամիլկոս (իւր 300) ժողովո՞ւնք — ի նորոց՝ Եգիպտոսի Եգիպտոսի գործք. ի Գորիս 1810, եւ այլք բազմաք, բայց մանաւանդ. Հերէն ի զիւրոն որոյ անուն՝ Մասնութիւնք վառն քաղաքականութեան, հազարութեան եւ վաճառականութեան երեսնք աղջաց հնայ աշխարհին, Բ. մասն :

ԱՅՍ աշխարհ երեսնք կայ ի հիւսիսական մասն աքեւեղից Ափրիկեցւոց աշխարհին. յարեւելից կուսէ սահմանն է նմա Ապտաւաթ Արարիա եւ ծովն Արամիւր, ի հարաւոյ՝ երկիրն Աթաւպպացւոց, յարեւմտից՝ անապատն ի իրէաստանի, ի հիւսիսոյ՝ ծովն Միջին : Բովանդակ աշխարհն 6600 չորեքիւսի միլիոն է, այլ ի հնոց անտի միայն հովիտն՝ Ներսէս գետոյ, որոյ երկու կամ երեք միլիոն լայնութիւնն է՝ կողքի Արարիա. յարեւմտից եւ յարեւելից փակեալ է լեռամբք, եւ ունի միջոց անջրպետութեան 1260 միլիոն չորեքիւսի՝ հարկի դաշտաւն : Աղբեւ եւս կողք աշխարհն Արարիապոց՝ վառն ծովեզերեայ դրիցն բաց մանաւանդ վառն Ներսէս գետոյ¹ :

Ներսէս խաղալ ի հարաւոյ ի կողմն հիւսիսոց, բզկեալ ի բարձրաւանդակ լեռինսն Աթաւպպացւոց մօտ առ Գիւլ գեւղ, ընթանաց ընդ աշխարհն Արարիապոց, եւ ընդ ամենայն աշխարհն Արարիապոց. ի Արարիապոս հասեալ բաժանի յեւթն առաջն, յորոց մեծամեծ առաջն երկուքն առ Վիւսիւս (Վիւսիւս) եւ Ուսեւ (Ուսեւ) քաղաքք (քանզի մանուկն վաղ իսկ անհետ իմն լեալ են) յորինեալ կազմեն զՎերսայն, եւ այնպէս ընդ 112 երկրագրական միլիոն հասեալ մտանն ի ծովն Միջին. սահմանն անջրպետութեան փակելոյ ի մեջ առաջինն՝ ընդարձակեալ տարածանի իրբեւ 50 միլիոն : — Այն Ներսէս ի Յաւիտ ամսոյ մինչեւ ցարմիսն Ապտեմիսի ստուարացեալ յանձնուացն որ ի սահմանեալ ժամանակս Աթաւպպացւոց աշխարհին իջանն, եւ առնէ ի նմին ժամանակի պտղաբեր զաշխարհն ամենայն՝ գտեալ օգնականութիւն եւ ի բազում ջրմղացն եւ ջրանցից որ զջուր նորա այսր անդր տարածանն :

1 Եւս. Ի. 6 :

2 Համարս Բ. Գ. 477. Եգիպտոսն անուամբ իմանոյ զՆերսէս, զոր արամեացապարտեւ գետն կոչէ : — Յովն կոչէն զնա եւ Յորտան, Աստապոս, Մեզոս, Ալէքսան (Դիւզարոս) :

Սիկիզ. : — Երբայեցիք Սեհմէ կամ Նաւհալ Մեծբայի (այս բնքն գետ Եգիպտոսի) : 3 Ի սկիս հոյի Եւս. Ժ. 15. "Հարցն (Յեր) զեւթիւսիսն՝ զի համարեալ մեծ գետն ընդ նա եւ արեւմտն" :

զաք գլխաւոր է Նոսի կամ Մոսի¹ կամ Մեմփիս²։ — 3. Ի Ներքին Նագիպտոս որ ի միջի կայ երկուց բազկացն Նեղոսի ի Ղեղտայի անդ. քաղաքն գլխաւոր Օւան³ կամ Տանիս⁴ (կամ Տայանիս) յորում աստուածեղէն նշանքն կատարեցան, եւ Սայիա եւ Ուն կամ Հեղեոպոլիս կամ Լիթեք քաղաք, եւ ի Հուսի Հիւսիսային ծայրս բազկացն Նեղոսի՝ Պեղուսիոն յորեւեից, Անուպոս՝ յաբեւմեից։

Եւս իմն աւելի նշանաւոր է երկիրն Ղեւսեմ որ փակեալ կայ ի մէջ վերջին կողմանց Նեղոսի, ներքին եւ միջինն Նագիպտոսի, ծոփուն Միջնոյ եւ ի մէջ Պագեստինացւոց եւ Լիւրացւոց աշխարհին։ Մասն մի էր այն Ուամեսեայ եւ կայր ի վերայ Ճանուպարհին Մեմփեայ եւ Տանեայ որ հանէր յերկիրն Քանանացւոց. Թէպէտ եւ խոպան էր, բայց կային անդ վայրք ինչ պողարքք, գեղեցիկք ի վար յորենոյ եւ գաւուց եւ ի ճարակ արտառիանաց հանգերձ ջրհորովք եւ ջրաշեղջիւք, հեռի ի գալորշոյն որ ի Նեղոսէ ելանէ, նմին իրի եւ առողջագոյն օգն։

17

Բնակեաց Նագիպտոս զաւան Մեծրայիմայ՝ որ էր մի յորգւոցն Վամայ⁵. Ըստ հին ինչ աւանդութեան ինքնին իսկ Վամ եհն Նագիպտոս։ Եւ յայն սակս իսկ ոչ միայն Ուպտիլքն (Խապիլք) քաջ ի բաց հիւք քան զամենեւին, որ բնակեցին ի հովտին Նեղոսի, անուանեալ կոչեն զՆագիպտոս՝ Վեմփ կամ Վամփ, այլ եւ մեհենական գիրն Ուոսետեան⁶ ցուցանէ Թէ ինքեանք Նագիպտացիք նոյնպէս Վամ կարգային, եւ Նորայեցիք եւս Մեծրայիմ կամ երկիր Վամայ անուանեն⁷ եւ կամ յարկս Վամայ⁸։ Բայց եւ այն իսկ առանց իրիք երկմտութեան է Թէ եւ ի զաւակէ անտի Վուշայ գաղթականք յաթուովպացւոց աշխարհէն անդր եկին, եւ Թէ յաճախագոյն բնակութիւն մարդկան եւ հրահանգք Նագիպտացւոցն ի հարաւ կուսէ ի հիւսիսակողմն ընթացան։

Վանդէ յաթուովպիա ի մէջ Նեղոս եւ Տակասոս (Ըստապոս եւ Լիստապորաս) գետոց կայր՝ անուանեալ կղզին Մերովէ՝ այժմ Մերաւէ (ի ձեւ Ղեղտա նշանագրոյ), տերութիւն ինչ քրմական, սրպէս կարի հաւանութեան Թուի, յորինեալ ի գաղթականութենէ իմեքէ վաճառականաց եկելոյց ի հարաւային Լիւրիս, Թերեւս եւ ի Հրնգիաց եւս։ Սահման եւ զօրութիւն իշխանութեան նոցա ձգեալ հասանէր ի հիւսիսոյ՝ ցՆուբիա, եւ ի

1 Եւս. ԺԲ. 13. Երեմ. Բ. 16. ԽԴ.

1. Ուլէ. Բ. 6. Ըստ երբեցեւոյն. Ըստ Եւթիմիոսի Մեմփիս։

2 Երեմ. Ստրաբոն եւ այլք բազումք։

3 Թուլ. ԺԳ. 23. Եւս. ԺԲ. 11, 13.

Սաւմ. 42. 12, 43. Ըստ երբեցեւոյն.

Ըստ Եւթիմիոսի Տանիս։

4 Ստրաբ. Պագուս. եւ այլք բազումք։

5 Եւս. Ժ. 6, 13, 14.

6 Տեւ ի խմբէր էլ 57.

7 Տեւ Սաւմ. 25. 26, 27. 42. 28.

8 Սաւմ. 42. 51.

Հարաւայ՝ յերկիրն Արիօնիացւոց, որոց հինք առհասարակ Նթ-
ափայտ անուն կոչէին եւ երբեմն շքեղաստան եւս: Երեւելի եւ
երջանիկ համարեալ էին նոքա առ հինս Յունաց՝ քան զամենայն
ազգս եւ մեծատուն ոսկւով, փղոսկրով եւ ագնիւ փայտիւ:
Բազում յիշատակարանք հին շինուածոց, որ առ Նեղոս գետով
կան, որպիսի ինչ՝ յուրանք, աւերակք մեհենաց եւ քանդակք ի
վերայ յաղթ սեանց կամ քարակուռ որմնց, զարմացուցանեն
ցայսօր զճանապարհորդոսն:

Եթէ ուզիա կամ Մերովէ ամենայնիւ օրինակ նախանկար
կր Նգիպտոսի. սակայն որ ինչ անդն տեսնեմք սկիզբն միայն էր
այնր՝ որ աակաւ երեւեցաւ յառաջ կոյս գնացից Նեղոս գետոյ՝
յՆգիպտոս, որ եւ յետուստ ըստ իշխանութեան եւս զօրացաւ ի
վերայ Նթափայից:

Մնա ուրեմն ի ժամանակ անդր որ ի միջի է 2200 եւ 2000
ամնց յառաջ քան զԲր. հաստատեցան կացին քաղաքք քրմա-
կան իշխանութեանց Նգիպտացւոց. նախ իմեբէք կամ Դիոսպո-
ղիս ի վերնակողման Նգիպտոսի, առ նմին իմիս որ յետոյ Արի-
ոս կոչեցաւ, Նղեփանտինէ եւ շերակղէպողիս որ յետոյ ընդ
առաջնոցն միաւորեցան, որպէս հաւանութեան թուի, ապա Մեմ-
փիս եւ յետոյ Տանիս եւ առ նմին Սպիս, Մենտէս, Բուքաստոս
եւ Սեբեննիտոս. այս վերջինք ի ներքնակողման Նգիպտացւոց աշ-
խարհին են, եւ որպէս թուի առ սակաւ սակաւ խառնեցան ի Մեմ-
փացւոցն իշխանութիւն: Ի հարստութեանց աստի հզօրագոյն եւ
երկարագոյն քան զամենեսին՝ Խեբացւոցն եւ Մեմփացւոց էր:
Ամենայն իսկ համօրէն Նգիպտոս յ36 ()րէնս¹ (կուսակալութիւնս)
բաժանեալ էր. եւ քաղաքք, ասեն, էին ի նոսա 20,000, յորս
բնակեալ էին 10,000,000 մարդկան:

18

1. Վրապապին յօրհնաւոր Նգիպտացւոց հաստատեալ կայր
ի վերայ բաժանման տոհմից², որ ճշդիւ իսկ զատեալ որոշեալ
ի միմեանց էին պատժով իսկ մահու՝ եթէ թողոյր ոք զեւր
տոհմն: — Առաջին տոհմն՝ քրմացն տոհմն էր, որ վասն ընտրելոյ
ագանէին կտաւի, եւ ոչ հուպ ոք կարէր ի նոսա լինել՝ թէ ոչ նախ
ընդ բազում մկրտութիւնս անցանէր: Չերրորդ մասն երկրին արա-
հարի ստացեալ ունէին³: Այլ եթէ պաշտօն միայն դիցն յանձն էր
նոցա, այլ եւ զամենայն իսկ խելամտութիւն գիտութեան նոքա
ունէին: Արկանէին ի կիր արուեստ գաղութեան մեհենական պա-
կերակերպ նշանագրովք, ընդ որոց եւ զպատմական տեղեկութիւնս
կապէին: Բժիշկք, իրաւագէտք եւ օրէնագէտք էին, դատաւորք

1 Νόμοι. 2 Հերոդ. Բ. 164. γένεα. 3 Թեո եւ Կան. Խէ. 89, 96.

Ճարտարագետք, խրատաւք, նա եւ տեսուչք իսկ եւ խնամակալք թագաւորաց եւ զնոցանէ իմն կրթութիւն. վարուց ժողովրդեանն, կտէր¹: Այս սակս իսկ Նաբիպտոս քրմական ինչ (դիցապետական) տէրութիւն էր: — Այս տէրութեան զուլս ընդ ճիւղութեամբ քրմացն եւ օրինաց՝ Փարաւոն էր, որ յերկրորդ տոհմէ անտի, այս ինքն ի զինուորացն տոհմէ էր, որոց թիւ 400,000: Հաշուի. յերկուս մատունս բաժանէին սորա, ի Հերմոփոլիսացիս եւ ի Ապոլլոփոլացիս. որդի ի հօրէ առնուին զզինուորութիւն, եւ չէին իշխան այլ ինչ ձեռագործս արկանել ի կիր. իւրաքանչիւր ուրուք, ի զինուորաց էր 12 արտավար երկիր. մի արտավար 100 կանգուն եղիպտական (մի կանգուն եղիպտական $2\frac{1}{2}$ մետն զաղիտական): — Ձեռագէտքն էին տոհմ երրորդ. ի սոցանէ էին արուեստագէտք եւ վաճառականք եւ գործավարք եւ որ զերկիր ի վարձու առնուին. եւ վասն առաւել սիրոյ Նաբիպտոսացւոցն առ արուեստս ճարտարութեան, մանաւանդ առ նկարչութիւն եւ առ սուսայնանկութիւն՝ բազմաւոր էր տոհմն: Այլ մարթ նոցա երկուս արուեստս միանգամայն արկանել ի կիր, եւ ոչ իսկ ի պաշտամունս տէրութեան մեանել էր նոցա համարձակ. չէ յայտ թէ կարէին ունել ստացուածս երկրի, կամ զանեայ յետ ժամանակաց ել այն ի ձեռաց նոցա: — Իսկ տոհմն չորրորդ նաւաւարացն՝ վասն սուրեւառիկ վաճառաշահութեան եւ ամի ամի յորդելոյ՝ Նեղոսի կարեւոր էր: — Հինգերորդ տոհմն հովուաց էր. չէ հաւանութեան թէ այս տոհմ անարգ եւ զարշելի իցէ լեալ Նաբիպտոսացւոցն, քանզի չէր ինչ ընդհատ յարիւնարայաց, որք այնչափ պատուական էին Նաբիպտոս, եւ չէր իսկ հնար թէ անտուր ինչ համարէին որածել զայն ինչ որում արուեստական պաշտօնն հարկանէին, այլ միայն ատեն էին ցեղքն՝ որ թափառական ինն հովուութեան կեանս կէին (Նոմադքն)², որք հանապաղ թշնամիք Նաբիպտոսացւոց եւ նոցին վարութեան էին: — Այլ եցերորդ տոհմն խոզարածացն անարգ քան զամենայն տոհմն էր, որոց արգելեալ եւս էր խառնել ընդ այլ եւս տոհմն, նա եւ ի մեհեանս եւս չէր համարձակ մտանել: — Այսոյ ուրեմն ի բազմաւար հաղորդութեան Նաբիպտոսացւոց ընդ Առնայ առ Փաամփոփեաւ, հարկ իմն ընէր այնուհետեւ յօրիսնելոյ եւ թնրորդ տոհմի թաղականացն՝ Նաբիպտոսացւոց անտի որոց զայն լեզու ուսեալ էր:

2. Արեգ դարաստանաց նոցա եւ օրէնք լի էին արդարութեամբ եւ խմատութեամբ, այլ բազումք յօրինացն յոյժ իմն խստագոյնք էին: — Ար բարձրագոյն ատեան քան զամենայն ատեանն էր՝ ի թէրէս, կայր ի միջէ գահերիցուէ եւ յՅ0 ատենաւ:

1 Այս քրմաց արեւել անտիկէ Եսայ. ԺԺ. 11. «Յիմարեցին... խմատուք իորհրդակալք թագաւորին, եւ յիմարեցին իորհրդալք նոցա. զիւրգ ասցէք ցար-

քան թէ որքէ իմաստնոց եմք մէք, եւ որքէ թագաւորաց որ իսկզմանէ էին»² Ես. 34.

ձեռք ի վեր՝ պարանոց եւ գլուխ կուտի. գլուխն է շուրջանակի 100 ստն եւ բարձրութիւնն 60 ստն. երեւոյ նորա հասին ընդ աթուերս: 3. Ասիողն են չորեքկուսի սիւնք ողորկք կճեայք, որք իրենւ զաշտարակս կան կանգնեալք, եւ որպէս թուի՝ ցուցանէին զսփ աթուերս: Բարձրագոյնն ի նոցանէ՝ է 180 ստն եւ կշիռ նորա 13,000 կենդինար, եւ կայ այժմ ի Հռոմ քաղաքի ի հրապարակին Ատերանու: Այսին սոքա առաջի գրանց մեհենից եւ ապարանից: Բաց ի կոթողացն որ ի Հռոմ փոխեցան՝ կան տակաւին յազիպտոս 13 կոթողք: 4. Ի միջին Լազիպտոս էր եւ Բասիլը, շինուած ինչ յորում 12 ապարանք էին եւ 3000 սենեակք, կէպք ի նոցանէ ընդ երկրաւ էին եւ կէպք ի վերայ երկրի. այժմ կայ տւերակ: 5. Բնո նմին օրինակի եւ Սեբեանի ունին յօրինուած զարմանալի, եւ էին շուրջ զնոցոք սրահք բազումք հանդերձ սեանքք եւ գաւիթք բազումք. ամենայն շինուածքն ներքուստ լի են մեհենական գրովք:

22

Ի պատմութեանն Լազիպտացւոց յետ բազմոց ատուածոցն հարստութեանց՝ զորոց հինք ի մատենագրաց տալին բազում առասպելս, ապա ուրեմն հասանելք ի Սենէն (զոր ոմանք զՍեուրեմ զորդի Վանայ համարին) առ որով առաջին անգործարարի խանակի պատմութեանն առնու ակիզըն (2000 — 1400 նախ քան զՎր): Համարի նա առաջնորդ եւ սկիզբն ամենայն մասաւոր եւ քաղաքացին կրթութեան Լազիպտացւոցն. զմաննէ ասեն փոփոխեալ զընթացս Նեղոս գետոյ: Բուսիբիս Բ. շինեաց զքաղաքն թերացւոց. նորին պայազատ Սիմանդիաս եթող հոյակապ յիշատակարանս, որոց կան ցայժմ տւերակքն. նշանաւոր է մատենագարան նորա, որ ոգւոց բժշկարանն կոչէր եւ շիրիմն նորա: Ուրուրէս շինեաց զՍեմիիս, գեղեցիկ եւ օգտակար դրիւք, եւ զաթոռն ալքունական անգր ի թերացւոց քաղաքէ փոխեաց: Բազում ժամանակք յետոյ քան զնա յիշատակի Սերիս որ զանուանակից ծովակն ետ պեղել, այս ինքն՝ զպատրաստեալ վայրն ի բնութենէ պատշաճեցոյց նա ի լեճ՝ վասն առնլոյ զջուրն ի ներքս, յորժամ առաւել քան զսփն յորդիցէ գետն Նեղոս, եւ զի ժամանակի կարօտութեան ջուրցն՝ ջրմղօք ապրածանիցի ջուր նորա ընդ երկիրն ամենայն. պատմեն լեալ շուրջանակի 96 ժամ, ցայժմ իսկ 72 ժամ է շուրջանակի: (Առպտիք զայն ծովակ նահապետին Յովսեփայ գրեն):

(Յորժամ ամբարձաւ Յովսեփ ի պատիւ բարձրութեան յազիպտոս (յետոյ քան զամեն 1800 յառաջ քան զՎրիստոս), տէրութեանն Լազիպտացւոց մասն էին գոնեայ միջինն եւ ներքինն Լազիպտոս: Այս միայն փրկեաց նա զԼազիպտոս ի սոմլոյ, այլ եւ զՆեղոսաւ:

Թիւն Թագաւորին բարձրացոյց այնու՝ զի արար զնա եւ զքուրմն միայն՝ տեսար կալուածոց, եւ զայնոսիկ որ երբեմն ստացիւքն էին, Կացոյց վարձկանս ¹: Եւ ազգատոհմին իւրում՝ Խորայեւացւոցն եւ Կամօքն Փարաւոնի զերկիրն Վեւեմ ի բնակութիւն ²:

Վ) աղվալակի յետ (Ռովսեփայ վախճանին դիմեցին վտարանդիք (Թերեւս յԱրաքացւոց անտի ասպատակաւորաց) բռնութեամբ ի ներքնակողմն աշխարհին Լազիպտացւոց, որոց զխաւարք Լիւկտաք կոչեցան, այս ինքն Լուվուսց Թագաւորք: Լամրացուցին զՊեղուսիսն, տիրեցին եւ ի վերայ Սեմիացւոց եւ կացին յաշխարհին ընդ ամենայն իրրեւ 300 ամ, մինչեւ ի վերին Լազիպտացւոց որ ոչ անկան ընդ լծով նոցա՝ Խեթմոսիս ոմն Թերացւոց Թագաւոր եկեալ հանէր զնոսա վտարանդիս: Վ) ասն առաւել խտուրթեան Թագաւորացն Լուվուսց՝ բազումք զնացին յԼազիպտոսէ զաղթականութեամբ, որպէս Վեկրոսիս եւ Վանաւոս ի Յռնաստան, եւ Խորայեւացիքն, իրրեւ մօտ ուրեմն յամբ 1500 յառաջ քան զԻւր:

23

(Յետ մերթելոյ օտարացն՝ դարձաւ միւսանգամ ազատութիւնն եւ մարանեցաւ ամենայն Լազիպտոս ի Խափափոսիւն յի, եւ Թագաւորքն Թերացւոց էին այնուհետեւ միահեծանք, բայց զաթոռն ի Սեմիիս փոխեցին: Լյնուհետեւ սկիզբն առնու երկրորդ անգլոթիսիւն խամանակի մեծամեծ շինուածոց եւ հոյակապ եւ ծաղկեալ ժամանակն (1400 — 650): — Վ) աղվալակի յետ սկզբանն՝ Սեսոստորիս կամ Սեսոսիս (իրրեւ ի 1350 ամի) աւտոր Լամնոփիկայ կրթեալ ի մանկութեան ի հրահանգս պաւտերազմի, պայծառանալոյ իրրեւ մեծ քան զամենայն Թագաւորս Լազիպտացւոց: Պատմեն զմաննէ Թէ զԼաթուպիա եւ զաշխարհն Վիպրացւոց ան պատերազմաւ, եւ 9 ամ ասպատակ եղեալ ընդ կողմանս Լսիացւոց մինչեւ ցլնդոս գետ՝ յերկիրն Վիւթացւոց եւ ի Թերակիս խաղաղեալ եմուտ (որ չէ ինչ անհաւանութեան). զայս արշաւանս Թուին ցուցանել քանդակքն ի վերայ յիշատակարանացն Թերացւոց: Չամանէ ասեն զԹագաւորութիւնն յ(Ռ)էնս բաժանեալ եւ զժողովուրդն ի տոհմն, կամ Թէ առաւել կարգեալ յորինեալ զբաժանմուննն զայնոսիկ. եւ բազում զափութիւնս առնու իրրեւ մեծ որ իշխան եւ կազմիչ մեհենից եւ գտակ կոթողաց: — Պրոտէոս Թուի կացեալ իրրեւ յամի 1200 (զորմէ պուեղք առաւուպեւարկեն՝ Թէ կարէր օտէպ ի բեւր կերպարանս զանձն փոփոխել՝ որպէս ինչ կամէր): Ուամիսինիդ կամ Ուեմիիս, ասեն, շինեաց զմեծն քան զամենայն ի կոթողացն. Վեհոփս կամ Վեմմիս եւ նորին եղբայր Վեփրէս (անհնարին բռնաւորք) եւ որդի՝ Սիւ-

եւ եղ. փոխանակ նորա զնորին եղբայր (Յովակիմ) թագաւոր յարուստդէմ: Բայց յետ երկից ամաց միւսանգամ զնէր արշաւանս ի կողմանս Երածանուոյ, բայց առ Վարդապետեալ ի պարտութիւն մատնեցաւ ի Նաբուքոդոնոսորայ (606), որ խաղաց ասպատակաւ, այլ ոչ մինչեւ յերկիրն Եգիպտացոց¹ եւ զախճանէր Նեքաւով յամի 600:

Նորին որդի Փսամիս եղ. ասպատակ յԵթւովայիս († 595): Եպրիէս (Հոփրա կամ Ալափառ ըստ Լււթ. 588—570) նորին որդի՝ վանեալ վիանդէր զՍիդոն եւ զայլ եւս քաղաքս Փիւնիկեցոց հանէր ի ձեռաց Նաբուքոդոնոսորայ. յազթեաց նա Տիւրացոց եւ Սիւպրացոց ի նաւահարտիկ կռուի, խաղաց յօգնականութիւն Սեդեկիայ, այլ իսկ եւ իսկ իբրեւ երեւեցաւ Նաբուքոդոնոսոր առաջի քաղաքին Երուսաղեմացոց, եւ գնաց Եպրիէս փառութեամբ փախստեայ: — Եպս կամէր Եպրիէս թիկունք օգնականութեան լինել Սիդեացոցն, մերժել հանել զկիրենական մեծանուն գազթականութիւնն (Յոնաց. ի պարտութիւն մատնեցաւ թագաւորն, հազիւ հազ թէ ոսկաւաւորք յԵգիպտացոց փախեան մաղապուր: Ընդէն տարածոնէր համբաւ սուտ յԵգիպտացոց արխարհին թէ չարութեամբ մագը առ ասարաւ զԵգիպտացիսն թագաւորն՝ զի տացէ ոտակել, զի այնպէս առաւել քան զառաջին աթոռակալսն իւր տացէ այլազգեացն իշխել ի վերայ Եգիպտացոցն: Եմախիս որ առաքեցաւ ի թագաւորէ անտի առնել խաղաղութիւն ի մէջ խռովելոցն՝ ընտրեցաւ թագաւոր: Պատմեն թէ չառ յանձն Եմախիս խրատ տուեալ հնազանդ լինել թագաւորին. աղաղակեաց ամենայն ամբոխն՝ Պամ լինել թագաւոր եւ կամ պատառ պատառ կտորել:», Եպս խաղային Եգիպտացիք ի մարտ պատերազմի՝ ի պարտութիւն մատնեցաւ Եպրիէս, ձերբակալ եղեւ, բայց ունէր զնա Եմախիս թագաւորաբար ի դիպահոյ (յառաջին ապարանսն իւր ի Սայիս). իբրեւ միւսանգամ փորձ փորձէր առնուլ ի բռնն զթագաւորութիւնն՝ սպանաւ յամի 570²:

Բայց մինչ դեռ սգրա տակաւին զաղմկան էին, խաղաց Նաբուքոդոնոսոր յետ 13 ամ վաստակեցուցանելոյ զգօրսն ի պաշարմանն Տիւրոսի՝ հանել վրէժ սաստիկ յԵգիպտացոցն: Զուս արար նա մոլեգին եւ ընչաքաղց բանակօքն ընդ հովիտսն Նեղոսի, դիակունք եւ կոյտ կոյտ ածին եւ մոխիր՝ էին նշանաւ ճանապարհին. չգտր չափ սպանութեանն եւ տւերածին, հազարաւորք յԵգիպտացոցն ածան շղթայիւք ի Բաբելոն: — Եյլ Եմախիս իմաստութեամբ մտեալ ընդ հնազանդութեամբ Բաբելացոց լինէր նոցա հարկատու աւելի քան զ40 ամ (մինչեւ ցկործանումն տէրու

¹ Տե՛ս Դ. Թագ. ԻԿ. 29. ԻԿ. 7: Էր յայնժամ եւ յառաջագոյն պատմաւ երեմ. ԽՁ. 2....

² Տե՛ս Երեմ. ԻԿ. 30. որ յեզեղատ

թեանն այնորիկ) . եւ այնպէս պահեաց զիշխանութիւն թագաւորութեան իւրոյ († 525)¹ :

Ամասիս որ ոչ ի տոհմէ զինուորացն էր, ընտանութեամբ եւ բարւոյր առաջնորդութեամբ եկաց հաստատուն ի թագաւորութեանն . առ նովաւ ի խաղաղութեան էր Լագիպտոս եւ ի բարութեան : Բազում ինչ նպատակներ ի գոյն՝ սերտագոյն հաղորդութիւն նոցա ընդ Յունաց, որոց ետ թագաւորն եւ զԱլաւիրատիս նաւահանգիստ . եւ վասն օտարասէր եւ արհամարհոտ հայրենեացն չերեւելոյ՝ յաճախեաց շինել մեհեանս :

Ի վերայ ֆսամենիտեայ նորին որդւոյ յարձակեցաւ Պամբիւսէս Պարսից թագաւոր անդէն յառաջնում ամի թագաւորութեան նորա . առ Պեղուսեաւ ի պարտութիւն մատնեցաւ ֆսամենիտէս եւ սակաւ ինչ ժամանակ կրեաց պաշարումն ի Մեմփիս քաղաքի, ապա կախն զնա ձերբակալ : Անկաւ այնուհետեւ Լագիպտոս ընդ Պարսից իշխանութեամբ, որք յետ յաղթութեանն բազում ապականութիւն յերկրին գործեցին, մանաւանդ վասն ի պաշարման անդ քաղաքին Մեմփացոց զհրեշտական Պամբիւսեայ կոտորելոյ : Փսամենիտէս յետ զսարկութիւն դատերացն եւ զկոտորած ջերմ բարեկամաց եւ իւրոյն իսկ որդւոց տեսանելոյ՝ սպանաւ վասն տակաւին զժողովուրդն զրգռելոյ . եւ այնպէս առին կատարումն բանք մարգարէիցն եւ լցան դատաստանքն Աստուծոյ :

26

Եգիպտական պատմութիւն յաւերակս քաղաքին Թեբացոց :

Շինուածք Եգիպտացոցն բազում ինչ նպատակներն ի ստուգութիւն եւ ի լուսաւորութիւն հնոյ պատմութեանն Եգիպտացոց, եւ յոյոց շինուածոց՝ մանաւանդ շինուածք հրեշտայ քաղաքին Թեբացոց : Ի քննութենէ աւերակաց սորա եւ ի քանդակաց գտելոց անդէն՝ յաջորդ պատմական գիւղքս գան ի մէջ :

1 . Ի սոսին երեւի քաղաքն Եգիպտական Թեբացոց (ամենեւին համեմատ պատմութեանն) քաղաք արքունի թագաւորաց Եգիպտացոց, եւ այն հնագոյն քան զամենայն արքունիս : — Այ մեհեանք միայն կան ի նմա այլ եւ ապարանք մեծամեծք իշխանաց, սրահիւք մեծամեծք զարգարելովք սեւմեք՝ որք թուին ատեան դատաստանաց, ընդունելոյ հրեշտակութեանց, աւանդելոյ հարկաց եւ այլ եւս նշնադիտի իրաց : Զապարանսն զայնոսիկ մարթի ընարել ոչ միայն յօրինակե անաի շինուածոց նոցա, այլ զի քանդակքն որ յորմունս եւ ի սիւնս երկնցունցն գտանին՝ կրօնական իմն են յորժամ մեհեան՝ շինուածն իցէ, եւ պատերազմական յայնժամ՝ յորժամ հասարակաց կամ իշխանաց ապարանք իցեն :

Ալարազիր Դիոդորի Սիկեզացոյ եւ Սարաբոնի ըստ գլխաւոր իմն մասանցն գտանին միաբան աւերակացն : Առաջին յիշատակ քաղաքին

Թերացւոց գտածի առ Հոմերոյ ¹, որ նկարէ իմ զքաղաքն իբրեւ կենդրոն եւ համար մեծի առեւտարի փոփոխման, եւ իբրեւ գլխաւոր քաղաք պատերազմող մեծի իրիջ թագաւորութեան, որ եւ համեմատ քանդակացն՝ զպատերազմական զօրութիւն նորա հաստատէ ի պատերազմական կառն նորա: Իսկ վասն 100 դրանցն զոր զնմանէ յիշէ՝ չմարթի հաստատել ինչ: — Ըստ Դիոդորի (որ երթեալ իսկ յեգիպտոս էր) չորս գլխաւոր մեհեանս ունէր քաղաքն, որ այժմ Թուին լինել կոչուի յիշատակարանաց Քառնաքոյ, Լաքսորոյ եւ Մետինաթ - Ապուպ. չորրորդն մնայ անյայտ:

Յ. Ի պատերազմունս որ ի քանդակս անդ երեւին՝ բազում ինչ նշանակք են որք ընտրեն զԵգիպտացիսն եւ զըպնեաւորս նոցա ի թշնամեաց իւրեանց՝ որք առհասարակ երեւին յԱսիացւոց անտի, եւ դաշա պատերազմին բազում անգամ արտաքոյ քան զԵգիպտոս երեւի: Ի քանդակս որմոց իւրաքանչիւր ապարանից միշտ այս շրջան երեւաւ թիքի նշմարի՝ խաղալ թագաւորին, խառնուքը ճակատուց, յազ-թուծիւն, արշաւան շքոյ յաղթութեան, եւ վախճան ամենայնի՝ կրօնական ձեմք (Թափօր): Օրինակ պատերազմացն երբեմն ցամաքային կռիւ է եւ երբեմն նաւամարտիկ պատերազմ: Ի նաւամարտիկ կռուի առանց մօրուաց են թշնամիքն եւ ագուցեալ կարճ հանդերձս, եւ կէպք ի նոցանէ ունին ծածկոյթ գլխոյ բոլոր ինչ բոլորակ եւ ի վերուստ փետուրք շաւրճանակի, եւ կէպք ի նոցանէ կրեն սազաւարա որ ի մաշէ անասնոց թուի թէ իցէ յօրինեալ. առանց երկմտութեան է թէ ջերմ ինչ երկրի բնակիչք էին, եւ եթէ զՀնդկիս եւ զըրաքիս նոցա զասիացի Եթովպացիս այս ինքն զԵնարոսիացիս եւ զըրմանս դնիցեմք, որք ըստ Երոդոտոսայ ² զնոյն հանդերձս ագանէին՝ զոր Հնդկիքն, բայց միայն զի զմորթ ճակատու երիւարացն հանեալ ի գլուխն կրէին, ապա յայնժամ թերեւս ոչ այնչափ առասպելք թուիցին հին զըրոյցք Եգիպտացւոցն վասն արշաւելոյ Սեսոսարի ³ ի Հնդկիս եւ ի Բակարիացիս:

Ի շինուածս նաւացն երեւի ընտրութիւն ի նաւաց Նեղոս գետոյ. համեմատ իմ պատմութեան (Հերոդոտոս ⁴ եւ Դիոդորի ⁵) երկայնաձեւ են, առագաստիւ եւ թիակցք միանգամայն վարին. եւ զատանին ի նաւաց թշնամեացն այնու՝ զի Եգիպտացւոցն նաւք յառաջակողմանն կրեն նշանակ առիւծու կամ գլխոյ խոյոյ:

Իսկ ի ցամաքային պատերազմունսն թշնամիքն ունին մօրուս եւ երկայն հանդերձս եւ խոյր ի գլուխ, ուր Եգիպտացիքն առանց մօրուաց են եւ կարճագոյն հանդերձիւ եւ մերկ գլխով: Կէս զօրութեան Եգիպտացւոց ի հետեւակս է եւ կէս ի կառս. առաջնորդէ պատերազմին թագաւորն, զօրաւարքն բարձրագոյնք են հասակաւ անցեալ առաջի զօրացն: Հետեւակագօրն կայ ամենեւին խիտ առ խիտ առ միմեանս եւ կանգնեալ իբրեւ որմ հաստառուն, որպէս Քսենոփոնն նկարէ ⁶: Յօրինակի անդ յարձակելոյ նոցա, պատելոյ ի կողմանէ, երկայնելոյ ձգելոյ զճակատն՝ յայնի նշմարի կրթութիւնն զոր առհմ եգիպտական զինուորացն ունէր: Մերթ նկարին ի ճակատու ընդ թշնամեաց որ կամիցին անցանել ըստ գետ ինչ, մերթ հալածեն. զնոսա ինքեանք անցեալ ընդ գետ ինչ կամ ընդ խրամն, եւ մերթ ի ներքոյ

¹ Իդիւ. Բ. 381:

² Հերոդ. Է. 70:

³ Հերոդ. Բ. 102: Դիոդ. Է. 53:

⁴ Հերոդ. Բ. 102:

⁵ Դիոդ. Է. 53:

⁶ Քսենոփ. Խր. Չիւր. 2 — Է —:

պարագայ յօրինեալ իբրեւ ժաշանաբանի ինչ ¹ ի մեծամեծ վաճանաց, երեսալ սանդուղս ի վեր՝ ընդ որ ելանէ զօրականն, ի չորից աստիճանաց անտի դղեկի իրիք գրաւեալ է առաջինն, բայց առկալն պաշարեալքն արձակեն քարինս եւ պրկեցող նիւթս ի վայր: Սակայն դրօշն որ ի վեր անդ կանգնեալ կայ ծակոսեալ ի նետից՝ թերեւս նշանակ ձեռս ապրի իցէ: Եւ (որպէս ի պատնէրի սրահի անդ ապարանից Մեափնաթ-Ապուայ նկարեալ կայ) թագաւորն յաղթեալ ճակատուն՝ նստեալ ի կառան իւրում, եւ երիվարքն զարդարեալ մեծապայծառ արկանելոք՝ ապ բերել առաջի զգերի պատերազմին: Գան նորա երեք երեք կամ չորք չորք բերելով զնոսա առն միոյ եգիպտացոյ, ի չորս կարգս մի ըստ միոյ: Արկեալ են նորա կապոյտ եւ կանաչ վերարկուս, եւ ի ներքոյ կարճագոյն ինչ հանդերձ որ ի հողմոյ աստանի: Եգիպտացիք զգեցեալ են ձորձս սպիտակս կարեալ կարմրով: Անդէն են ձերբակալքն, բազուկք նոցա կապեալ եւ կնկեալ, կիտցն ի վերոյ քան զգլուխն: Առաջի կառաց յաղթողին կուտեալ կայ կոյս ձեռաց կորեւոյ, որք ձեռք անկելոցն թուին: Եւ պլուր գարձեալ ընծայեցուցանին ¹¹ զօրավարք ըմբռնեալք ճողան ի փող, զորս բերնն առաջի թագաւորին. երկոստասներորդն ի գուճա՝ անդէն գլխաւելոց է: Եւ ձեռք թագաւորին ըմբռնելոյ՝ կապեալ են ընդ կառացն յոր լծեալ են երիվարքն, եւ վարաւանդասպանս կալեալ զսանձից երիվարացն՝ արգելու, մինչեւ երեալ ի կառս թագաւորն ձգձգիցէ զճեա զթագաւորն կապեալ: Յայլում եւս պատկերի որ ի նմին օրահի է՝ նստեալ կայ թագաւորն յաթոռ իւրում եւ կրեն զնա ութ արք պատերազմիչք գահաւորակաւ: Արքն զարդարեալ են փետրովք որ յաղթութեան իմն նշանակ են: Աթոռն ծածկեալ է մեծագին սապատակոք, ուրք թագաւորին հանգչին ի վերայ բարձի. առեալ ունի ի ձեռին իւրում զխարազանն եւ զանուանեալ փականսն (որ այժմ համարի լիեալ սառագութեամբ՝ բաճ ինչ եւ արօր յօրինեալ ըստ նորին ձեւոյ) եւ խոյր ինչ զորով կան կերպարանք օձի, որք ամենեքին նշանակք Ոսիրիս աստուածոյ են եւ միանգամայն նշանակ թագաւորի, ի թիկանց նորա կան երկու ոգիք որք ծածկեն զնա թեւովքն իւրեանց: Կան առնթեր նորա կերպարանք առլւծու, բազէի, օձի, սփինքսայ որ են նշանակք մեծութեան նորա: Որ ձեռնն կարգաւ՝ են մասամբ միով զօրականն զարդարեալ արմաւենեք եւ փետրովք, եւ միւսով մասամբ քուրմին որ արկանեն խուսիս: Մեւս ոմն թուի ընթեռնուլ ի քարտիսէ իմքէ գալարելոյ զգործս եւ զարութիւնս թագաւորին: խաղան առհասարակ ի կողմն մահնին Ոսիրիսայ որոյ պատկերն անդեն երեւի: Չորք քուրմ գան ընդառաջ ընդունել զգիւցաղնն եւ մեծանել ի ներքս ի մահն անդր:

Եւ պա խաղան եւս յառաջ եւ ինքն եւս Ոսիրիս աստուած թողեալ զընակութիւն իւր գայ ընդ թագաւորին. քանզի ամենեւին մեծաւ շքով առեալ չղեցուցանեն զնա ի վերայ պատուանդանին քուրմք քսան եւ չորք՝ որք արկեալ են երկայն շքեղ հանդերձս զկրեամբք: Յառաջոյ երթայ թագաւորն՝ այժմ զգեցեալ այլ հանդերձ եւ եղեալ այլ խոյր ի գլուխ: Ի վերայ գլխոյ նորա սաւառնեալ կայ բազէ, եւ նուիրական ցուլն եւս (Ապիս) գայ ի միասին ի ձեռնն՝ առաջի երթալով եւթնեւտասն քրմաց նշանակօք աստուածոցն Ոսիրիսայ: Եւ առհասարակ իսկ այնուհետեւ կրօնական կերպարանս առնուն ձեռքն. քուրմքն

են այնուհետեւ անդ գլխաւորքն եւ ոչ զբաժանն : Եւ յետ այնորիկ մատուցանէ զոհս թագաւորն :

3. Ի պատերազմական կազմածս Եգիպտացւոցն երեւին Նշանաւոր կառք նոցա, նա աւանիկ եւ ամենայն զօրութիւն նոցա ի կռուսն է եւ ամենայն պատերազմածք նոցա պատերազմ կառաջ համեմատ նկարազրին Հոմերոսի, ուր նմին հակառակ զօրութիւն ասիական թշնամեաց նոցա է զօրութիւն հեծեալազօրու, թէպէտ եւ ունիցին եւ նորա կռուս : Միշտ իսկ կառք Եգիպտացւոցն որպէս եւ Ասիացւոցն՝ երկուս եւեթ անհա ունին եւ երկու երկվորք ձգեն զնոսա . ի կռուս Եգիպտացւոցն յաճախ այն է՝ զի մի դը միայն կայ, իսկ ի կռուս Ասիացւոցն երկու եւ երեք իսկ, այնու զի այլ դը կառավարն է եւ այլ դը պատերազմոյն, յորս երեւի եւ հին ձեւ պատերազմական կռուաց այնպէս՝ որպէս Հոմերոսն նկարէ եւ որպէս քսենոփոնն պատմէ ինչպէս առ Մարս, Ատրիս եւ Արաքսիոս՝ մինչ չեւ փոփոխեալ Նիւքոսի զձեւ նոցա եւ փոխանակ երկուց անուոցն՝ չորիւք անուովք դերանգաղէն կռուս յօրինեալ ¹ : Այս կառք էին զորս ապր բերել արքայ Սաղմոն Եգիպտոսէ զնովք արծաթոյ ² : Կանաչ գոյն կառացն եւ ձեւ նոցա եւ զարդք անուոցն եւ զօրք յայտնի երեւեցուցանեն թէ ամենեւին ի պղնձոյ են կառքն, որպէս ամենայն ուրեք հառու ինչ գործիք կանաչ երանգով նկարին, եւ ըստ վկայելոյ Ագաթարգիդայ եւ Դիոդորի Նիկեղացոյ այն ամենայն գործիք ոչ յերկաթոյ այլ ի պղնձոյ էին, այս ինքն սուսերք նոցա եւ աղեղունք եւ նետք եւ կապարձք նոցա : — Սուսերք Եգիպտացւոցն ազգի ազգի կերպարանս ունին, կէսք երկայն, կէսք կարճ, ամանք ուղղորդ, եւ ամանք կոր կամ մանգաղաձեւ . նոյնպէս բազմաձեւ են սլաքք եւ նետք նոցա . զարմանալի իմն խափր է ի վերայ վահանաց Եգիպտացւոցն եւ թշնամեաց նոցա . վահանք Եգիպտացւոցն ստուարագոյն են եւ յաճախ չորեքկուսի՝ բայց վերին ծայրն բարրաձեւ . ի բարեւ ընդ ամուր ինչ դղելի՝ երեւի այնպիսի վահան ի միջի՝ որով գրեթէ ամենայն մարմինն ծածկի, ամենեւին համեմատ այնմ զօր քսենոփոնն նկարէ ³ : Նմին հակառակ վահանք թշնամեաց նոցա են երբեմն բոլորք բոլորակք եւ երբեմն չորեքկուսի, սակայն միշտ փոքր :

Լաց ի պատերազմական կազմածոյ՝ առանին եւս կազմածք Եգիպտացւոցն ի քանդակսն երեւին . պէսպէս կահք եւ անօթք Եգիպտացւոցն ունին զգեղեցկութիւն յունական անօթոցն, թէպէտ նմաներով սոցա յօրինեալ իցեն թէպէտ ոչ : Անկողինք նոցա եւ աթոռք մարթեն տակաւին օրինակ մեզ լինել : Նուագարանք նոցա մանաւանդ քնարքն նոցա՝ ըստ գեղեցկութեան կերպարանացն անցուցանեն զնորովքն :

Ըրժան է եւ ձորձոցն նոցա զնել առանձինն միտ : Այնչափ պէսպէս եւ ազգի ազգի կերպարանս ունին՝ մինչեւ առանց իրիք երկմտութեան լինել թէ եւ Նիւթք նոցա այլ եւ այլ իմն են : Կէսք ի նոցանէ նուրբ այնչափ են՝ մինչեւ անդամոցն երեւել, եւ կէսք թանձրագոյնք : Թագաւորն որպէս եւ զօրականն յաճախ կարճ հանգերձս ագանին, թէպէտ եւ զօրականն ի ճեմնն ագանի երկայնս . մշակքն եւ գործաւորք լուս սպիտակ ինչ կտաւ զմիջովք . քուրմքն ձորձս երկայնս, բազում անգամ արկեալ կամ պատեալ զանձամբ օրինակաւ ինչ իւրք, յորոց կէսք սպիտակք են եւ կէսք սպիտակ եւ կարմիր խառն, եւ կէսք դարձեալ նկարակերտ աստեղազարդ եւ կամ ծաղկանկար . եւ բազումք շողան երեւելի երեւելի գունովք արեւելից : Քուրմքն

երեւին այլ եւ այլ իմէ խորիւ յայլ եւ այլ ասնս . իսկ յորժամ ի ծածուկ խորհուրդս միջամուկ լինիցին քուրմն՝ անասնոց գրուես ռնին փոխանակ արտախուրակի, այս ինքն եղեալ զյօրինեալ կերպարանս գլխոյ անասնոց սրբոց . եւ թագաւորն եւս յորժամ ի խորհուրդս անդր քրմացն լինիցի միջամուկ, առնու զքրմական զարդն գլխոյ զարտախուրակն բարձր՝ զոր եւ Ոսիրիսն ռնի : Հիւսք եւ յօրինուածք վարսից նոցա պէսպէս իմն են, երբեմն յոյժ իսկ ճարտարութեամբ յարդարեալ, եւ երբեմն առանց իրիք յերկուանայ սուտ կամ արուեստական վարսք (կեղծամ) ի գլուխն երեւին, որպէս ի բուն Հին Հնդկային յիշատակարանս Եղեփանդն կղզւոյ նշմարի . բայց Եգիպտացւոցն առաւել ճարտարագոյնք երեւին : — Քաղում եւ այլ ինչ՝ այս յիշատակարանք եգիպտական հնութեանցն մեղ մատակարարէին՝ թէ չէին բազմապատիկ արշաւանք աւաղակաց կամ յափշտակողաց յայնչափ սքանչելեաց՝ այսչափ անյայտ նշմարանս հազիւ մեղ թուղեալ : — Նկարք եւ քանդակք որոնց պրիցն մեռելոց զայլ եւս ինչ հանգամանս առանին կենաց ցուցանեն . երբեմն կշռին վաճառք ի կշռորդս եւ անասունք եւս կենդանւոյն՝ առ ի վաճառելոց զնոսա, երբեմն լինի հացկերելով՝ յորում երեւի տանուաւորն եւ ամուսին նորա եւ կոչնականքն առննթեր սեղանոցն լցելոց բաղմնապատիկ կերակրովք, մերթ կաբաւք լինին, մերթ որսք, մերթ մշակութեան, գործք, որպէս՝ ափս պատառել, սերմանել, տափել, յատանել, կապել, պղծի կիծել, կասուլ ցորեան առ կճղակ եղանց, եւ համբարել, որսալ ձուկն եւ կարծիւ եւ ցանցիւ ¹, եւ ազծեալ ապխտել ձկունս, մերթ նաւարկել ընդ՝Նոզոս դեռ եւ առագաստափք եւ թիակօք, հովուութիւն եղանց, ձիոց, իւղոց, ոչխարաց . երբեմն երաժշտական գործիք, քնարք, ծնծղօք, ազգի ազգի փողք կամ սրինգք . դարձեալ անասունք եւս՝ ոչ միայն ընտանիք եւ մարդընտելք, այլ եւ վայրենիք եւս, եւ այլ եւս նոյնպիսիք :

Վասնին յայրս անդ ի մեջ Մուսիսոյցն եւ նշխարք ինչ մատենագրութեան Եգիպտացւոցն, այս ինքն Պապիրոսք գալարեալք, յորոց է մի Պապիրոս զոր եթէ դք պարզիցէ՝ գտանէ ՊՏ ոտն յերկայնութիւն, յորում են աւելի քան 30,000 նշանագիրք ի 515 սիւնս, երբեմն մեհնաքանդակն գրով եւ երբեմն նշանագրովք գրեալ են : Գտան անդ թրծուն աղիւսք դրոշմեալ արձանագրովք ինչ . գիրն մեհնաքանդակ է, եւ թուի թէ փայտեղէն ապխտակօք ի վերոյց դրոշմեալ իցէ ² :

¹ Տես Եսայ . ԺԲ . 8 :

² Տես զպսմ՝ ամենայնէ ի Նիսպագրին

Եգիպտոսի ի գաղ . լեզու . եւ յեգիպտոս կանս Վ . Հափլիւնի անգլագրաւս

մեծ ի վերայ քաղաքային կենաց շրջկացն ունին, մանաւանդ վարդապետութիւնն նոցա վասն փոփոխման ոգւոց ի մարմնոց ի մարմինս: Վանդի մարդիկ՝ ոչ ինչ այլ ինչ էին ըստ շրջկացն կտրծեաց՝ բայց ոգիք մեղուցեալք որ ի մարմինս առաքեալ իցեն ի քաւութիւն: Եւս քաւութիւն յետ հնգեասան փոփոխման ոգւոց մարմնոց ի մարմինս՝ ապա կատարէր — ութերորդ փոփոխումն էր՝ փոփոխումն ի մարմն մարդկեղէն. եւ զոր օրինակ Նգիպտացիք ի փոփոխմանէ անտի դիսպատիկ արուեստիւն իւրեանց հնարէին ապրել, այնպէս շրջիկք ամենեւին յաստուածեղէն խոկմունս զանձն ընկղմելով: Նմին իրի իսկ անհնարին կամուոր ապաշխարութիւնք են նոցա, որպիսի ինչ՝ յանառաւ եւ յանապատ մանաւանդ ի նուիրական տեղեան պանդխտութեանց՝ զաջ ձեռս սանել վերամբարձ մինչեւ ցգօսանալ, ամս բազումս ի միում կայի կալ իրբեւ թէ ընկղմեալ ի բարձրագոյն խորհուրդս, ինեւ Վրամանացն մենակեացս, եւ այլ եւս նոյնպիսիք. զլաւատալի իրան զոր 2000 ամօք յառաջ քան զայս Յոյնքն զանուանեցոց մերկիւ մասանոց պատմէին, այժմ ականատեպն վիպեն, եւ համեմատ նմին են պատմեալքն ի մատեանս շրջկաց¹: Օմեռեալսն իւրեանց այրեալ ի խարուկի՝ արկանեն ի նուիրական գեան Վանդէս, եւ երբեմն թողուն զգիտունս՝ զի տարցի գեան: Նյն ամենայն հանգամանք եւ օրէնք կենաց իւրաքանչիւր ուրուք եւ թագաւորութեանն իսկ՝ սահմանեալ կայ ի նուիրական մատեանս նոցա:

Բրաման թշնամանել եւ չքաւել զթշնամանն, նա եւ հարկանելն իսկ զնա ի շիղ յարդի՝ մեղք են, որ դժոխոց պարտաւոր կացուցանեն: Բրամանաց միայն համարձակ է զնուիրական մատեանն ի ձեռս կրել, քանզի նոցա միայն իրաւունք են՝ զնուիրական գրոցն զմեկնութիւնսն ընծայեցուցանել, եւ իւրաքանչիւր քաղաքային աստնիցն պարպը այն իսկ են, զԲրամանսն հանապաղ ի շքի ունել: Եթէ որ ի Սուգրալց յանդգնեալ ժախցի բանս թշնամանադիրս խօսել առ Բրաման որ ի Բրամանաց, պարտ է ձող հրացեալս երկաթիս երկայնս՝ ցտասն մատունս ի պարանոց այնպիսոյն միւն. ապա եթէ խրատս եւ թելադրութիւնս մատուցանել մտաբերիցէ, պարտ է հեղուլ ընդ բերանն եւ ընդ ունդունս նորա ձէթ եռացեալ: Եթէ որ Սուգրա համարձակեալ ժպրհիցի նստել ի վերայ ասպատակի առն Բրամանի, պարտ է նշան ձաղանոց ի վերայ ճակատու այնպիսոյն դրոշմել ասորագոյն երկաթով, եւ վաղվաղակի ի վտարանդիկս հա-

1 Որպէս նորապ տաց ո՞ն ի Գերմանացն անդեկոց հնդկային իրաց՝ թէ ահագին զնդեցիկ է նկարագրին որ կայ ի Սպինապազ հնդկային բանագործութեան վասն իոգուայ անապատականի: — Հարցանէ արդոյ Գուլմանա ցկառաւորն ինդոյ թէ ո՞ր նուիրական տեղի առնն այնորիկ իցէ զոր ինքն որոնիցէ, ապ կառաւորն պատասխանի. «Սակաւի փ ինչ յայնկոյ թաւ անառակին, անդ ուր տեսնեն իոգու զո՞ն աղնուաղալուն զի կայ

անշարժ եւ անխաղաց, եւ զթաւ մացառանել վարան նորա, յառեալ զառն ի սկաւառակ անդ արեւուն: Գալ միա դիւր, անտ զի ծածկեալ է կէս մարմնոյ նորա հոգեղէն շինուածով ի կուայ. մարթ ինչ օձի է փխտեալ քրմական լարին եւ մասն փ եւս նորա պատեալ զարմիւն. բազում տունկք որոց պինդ ծուր առ ծուր կապեալ իցէ՝ կան շուրջ զպարանոցաւ նորա, եւ զուս նորա շուրջնակի ծածկեն բոյնք թաշնոց»:

Նեղ մարտիկ յաշխարհէ: Նա եւ թագաւորի իսկ չէ օրէն վէշտո ինչ հասուցանել եւ գոյնն ումք ի Բրամանացն, ապա թէ երբեք յայն ժախցի, անդէն վաղվաղակի դիցն ի Թիկունս իջեալ Բրամանին, զթագաւորն հանդերձ զօրօքն իւրովք եւ փղովք եւ գանձուքն անհետ ի միջոյ աստակիցէ: Բրամանն որ իցէ, թէպէտ եւ չիցէ մեհենական գրոցն միջամուխ, սակայն էութիւն իմն է աստուածեղէն՝ իշխանական ճուղութեամբ, որպէս բոց հրոյն եւ պղքն եւս ի զօրութեանց մի ըստ մորէ որ յԱստուծոյ արարան: Յամենայն եւ ի բնաւ իրս քաղաքի առանձինն իմն առաւելութիւնք են Բրամանաց: Եւ պատժք պատու հասիցն զոր վասն յանցանացն ինչ հասանիցէ նոցա կրել, մեղմագոյնս իմն դնին ի վերայ նոցա քան ի վերայ պլլոյ ուրուք ի խոնարհագոյն կարգաց անտի: Յամենայն իրս որ ի կեանս իսկ մարդոյ պատշաճիցին, ձգէ զիւր ազդեցութիւնն Բրամանն ըստ օրինացն: Բրամանն այնչափ մեծարոյ եւ աստուածաշուք համարին, որպէս զի եւ գուզաբեայ ինչ որ յայնմ կարգէ՝ թշնամանս իւր հաշուի ընդ թագաւորի ի հոց լինել, այնու զի թագաւորն չէ ի կարգէ Բրամանացն: Նա եւ առաւել լաւ համարի ի կենաց անկանել, եւ ոչ զիւր գուարժութեաւորի որ չիցէ եւ ինքն Բրաման, տալ կնութեան:

Իշխանութիւն եւ մեծարոյ կարծիք Բրամանի քան յամենայն կողմանս՝ ի Թանձոր ցայտմ՝ առաւել անխախտա պահի, այնու զի վասն իւրոյ հարաւային գրիցն յամենայն օտարամուտ նորակրօնիցն յապահակե եւ ի զգալութեան կայ: Աստ վայելէ տակաւին առհմ Բրամանացն յիւրում իշխանութեանն. ինքեանք ունին զամենայն մեծաշուք պաշտամունսն, բայց բնակեն յամուր ամուր կողմանս գոյնկաց եւ քաղաքաց եւ սկեն մեծաւ հոգաբարձութեամբ եւ բազում խնամով ի վերայ կանխակալ սովորութեանցն եւ բարուց:

29

Նշանաւոր են յոյժ շնորհագն ուր մեծաւ մասամբ յիրս կրօնից նոցա հային: 1. Նշլը եւ անձաւք փորեալք եւ խորեալք ի մէջ ապառաժ քարանց որ ի Թիկունս լերանց կան, եւ են նոքա մեհենանք փորեալք ի ներքոյ լերանց, հաստատեալք յաղթ եւ ստուար սեւամբք եւ զարդարեալ ազգի ազգի քանդակօք: Հուսակաւոր են այսպիսի մեհենանք որ յաղեփանտինէ, ի Սլախետտէ եւ յԱլլորա կղզեան կան, թերեւս հնազոյնք քան զամենայն մեհենանս Հընդկացն. բաց ի մեծայաղթ կերպարանաց դից ինչ եւ պատկերաց նուիրական անասնոց որպիսի ինչ Նանդիայ՝ (որ է անուռ ցլոյն նուիրականի Շիւայ աստուածոյ) որմունք այրիցն այնոցիկ լի են բազում եւ անհամար կերպարանօք քանդակելովք յիրաց անտի Հընդկային առասպելարկութեանն: 2. Նիշաւաւարանք փորեալք քերեալք ի ժայռից. դրանք լի եւ զարմանալի են մնացորդք մեհենից ի Մաւալիպուրամ, զորս չիցէ տակաւին կեալ ծովն, եւ են նոքա քաղաք ինչ քրմապետական թագաւորի փորեալ ի ժայռս: 3. Նշատ յուրանաձեւ շնուածք մեհենից, զոր Պագոդան կոչեն եւ ոչ հաւասար են հնութեամբ առաջնոցն՝

բաղում քան աստ անդ ի Հրեղիսց աշխարհին. երեւելն են որ ի Մագուրա եւ ի Թաթնձոր կան, եւ մեհեան Ղազարանուտ դից յՍիրասա: Ընդնթեր այսպիսի մեհեանից յարեալ կան մանր ինչ շինուածք եւ մատուցէր. գտանին եւ սրահք եւս զարդարեալք սեամբք ոչ սակաւ ընդարձակութեամբ, աւազանք սրբութեան եւ այլ եւս ինչ այնպիսիք: — Ըրգարեւ սկսյազործ է ամենայն շինուած նոցա, սակայն ազնուակեցութիւնն այն եւ գեղեցիկութիւն եւ պատշաճութիւն ձեւոց յունական ճարտարութեանն պահասէ:

30

Ստրեւագրութեան Հրեղիսց է մեծատուն եւ գեղեցիկ: Գլխաւոր եւ հնագոյն եւ աղբււր արդոյ մատենագրութեանց նոցա է մատենան օրինացն՝ աւանդեալ որպէս ասեն, ի Մենուայ (ի՛Նոյէ), որոյ նաւ յետ ջրհեղեղին նստաւ ի վերայ միոյ ի գլխոցն Հիմալայայ, որ յ12 գիրս բաժանեալ է (որոյ սկիզբն արարեալ ի պատմութենէ իմեքէ արարչութեան՝ ճառէ վասն կրթութեան, վասն ամուսնութեան օրինաց, վասն առանին պարտուց, վասն ասնից եւ սրբութեանց, վասն աստուածեղէն պաշտաման, վասն առաջնորդութեան եւ օրէնսդրութեան, վասն ի հաստի զօրէնան ունելոյ, ապա վասն վաճառաց, եւ վասն խառնեալ տոհմից, վասն ազաշխարհութեան եւ քաւութեան եւ յետոյ ուրեմն վասն փոփոխման ոգւոց՝ մարմնոց ի մարմինս եւ կենաց յետ մահու): Սակաւ ինչ յետնագոյն ժամանակաւ քան զնա են Վեդայք նոցա որք յերիս գիրս բաժանին (ժողովածոյք չափով երգոց վասն ամենայն աստուածոց, օրէնք վասն զոհից, ժողովածոյք ազոթից եւ երգոց): Իբրեւ մեկնութիւնք իմն Վեդայից են մատենանքն որ Պաւրանայք կոչին, որ վասն հաստման աստուածոց եւ աշխարհի ճառեն, եւ են խառն պանչացուցիչ ինչ պատմութիւնք աստուածոցն, եւ Վեդանտայք՝ այս ինքն մատենանք իմաստնոցն Հրեղիսց: — Իաց ի նոցանէ գրեանն Ուպաւեդա եւ Վեդանդա ճառեն վասն արուեստի դպրութեան եւ չափով բանից:

Բանաստեղծութիւն նոցա կարէ քաջ քաջ մրցել ընդ յունական բանաստեղծութեանն: Սաստիկ ցնորք ազգին եւ ազգի ազգի կերպարանք առասպելարկութեան հրեղկային գիւցարանութեանն՝ տան նիւթ յորդ ի վեպասանութիւնս ¹: Վալմիկի ոմն ի ճարտարացն նոցա ի մեծ դիւցազնական բանաստեղծութեանն որ անուանեալ կոչի Ռամայանա, նկարէ զարշաւան գիւցազնին Ռամայ (որ է ինքն Վիշնու աստուած մարմին առեալ) ի վերայ 24 իւլան կղզւոյ՝ առնուլ գլղզին. եւ Վիսաս ոմն ի մատենին Մահա Բարատա անուն՝ պատմէ յութեւտասն երգս զքաղաքային մարտ

պատերազմի Պանտոսայ եւ Աւերոսայ առաջնորդութեամբ Արիշ-
նայ որ էր զարձեւալ Վիշնու աստուած մարմին զգեցեալ երկրորդ
անգամ: Այսց երկուց զիսաւոր գործոց որ իբրեւ ծայր իմն հընդ-
կային դիւցազնական վեպատանութեանն են (իբրեւ Հոմերոս հընդ-
կային), այլ եւս բազում մատենանք բանաստեղծաց նոցա զհետ եր-
թեալ նմանեցին (որպէս Ռաբուանտա՝ զոր յօրինեալ է Ապղեդաստի
Նալաս՝ զարմանալի վասն ճշդիւ զեւրպանչիւր նկարագիր բաբուց
յօրինելոյ եւ Ռաբուադգիտա՝ որ է կատարեալ ինչ բովանդա-
կութիւն հաւատոցն Հընդկաց): — Յետ վիպասանական բանա-
ստեղծութեանն զայլ քնարականն, սակայն տիրէ ի նմա ողբերգու-
թեան իմն նկարագիր: Ի կարգ իղիղեան¹ բանաստեղծութեան
հայկ Վիտա Վովինդա՝ գործ հրաշափրոտ Յայկայ Վեւասայ, յո-
րում զկեանս հոգեւութեանն Վիշնուայնկարէ: Յուսուցչական բա-
նաստեղծութիւն հային առակքն կամ առասպելք Պիդպայիայ: —
Նա աւանիկ եւ ճարտարագոյնն քան զամենայն ազգս բանաստեղ-
ծութեան՝ բանագործականն² ի գեղեցիկ յառաջագիմութիւն հա-
սեալ է առ նոսա. ի բազում ճարտարագործ բանագործական
մատենից երեւելի քան զամենայն է հայակալ բանագործութիւնն
բախտի՝ Սակոնտաղա անուն, որ է մի ի պատուական մարգարտաց
հնոցն բանաստեղծութեան, արժանի դնելոյ առնութեւր գործոց
ճարտարաց ամենայն ժամանակաց: — Խէւէտ եւ բուն նկարա-
գիր հընդկային մատենագրութեանն՝ բանաստեղծութիւնն է, սա-
կայն յայլ եւս մատուն մարդկեղէն իմաստութեան երեւի յառա-
ջագիմութիւն, մանաւանդ ի փիղիսոփայութեան. գտանելք առ
փիղիսոփայան նոցա բազում այլ եւ այլ կերպարանս կամ ընթացս
քննութեան, արութիւն մտաց եւ խորութիւն մտածութեան:
Բայց քանզի ամենայն գպրութիւն նոցա ի մէջ Բրամանայն
զարգանայր, ի դէպ իմն էր թէ եւ փիղիսոփայական քննութիւնն
ի սահմանս անդ կրօնից եւ զկրօնից եւեթ իցէ: Յետոյ ուրեմն ի
լինել յաճախագոյն հաղորդութեան ընդ արեւմտեայց՝ սկիզբն առ
գիտութիւնն նոցա լինել ազատ ի կապանաց հինն դիւցարանու-
թեան: Անդատին ի նմին ժամանակէ եւ այլ եւս ինչ գիտու-
թիւնք, որպէս ուսողութիւն, բնական գիտութիւն, աստեղագի-
տութիւն սկսան զարգանալ:

Համեմատ այսմ մտաւոր յառաջագիմութեան է եւ լեզուն
որով այն ամենայն աւանդեալ կայ: Հին նուիրական լեզու Հընդ-
կաց որ անուանեալ կոչի Սանսկրիտ, է մի ի կարի մեծատուն եւ
գեղեցիկ եւ կատարեալ լեզուաց ծանուցելոց մեզ, որում եւ ոչ
մի ինչ լեզու ի նորագոյն լեզուաց յաղթէ: Ի մեծութեան, ի ձեւս
եւ ի նկարագրութեան հազիւ հազ թէ մերձենայ նմին յունական
լեզու: Ըբեղ իմն յիշատակարան է նա եւ գեղեցիկ ցոյցք մտաւոր

1 Idyllique. 2 Dramatique.

կրթութեան զոր յայնժամ երբեքն ունէին չընդիկէր: Այժմ՝ մեռեալ իմն լեզու է նոցա, միայն մատենագէտքն նոցա խմանան. որ առ վերնակողմամբ Վանգէս գետոյ բնակեալ են՝ յատակագոյնս եւ մօտագոյն քան զամենայն չընդիկս խօսին սանսկրիտերէն եւ իմանան: Ննազոյն բարբառք ազգականք սանսկրիտ լեզուի կոչին Պրակրիտ, որովք վարեալ են երբեքն եւ պուէտքն չընդկաց մանաւանդ ի բանագործական մատենանս իւրեանց, յորժամ կանանց տացեն խօսել. քանզի համեմատեալ ընդ սանսկրիտայ՝ թուլագոյն եւ կնատագոյն է, որպէս իտալացի լեզու՝ համեմատեալ ընդ արի լեզուին չուրմայեցուց: Երեւելի բարբառ ի Պրակրիտ բարբառոց է նուիրական լեզուն Ղենիզաց (Ղենագանց) ի Վեկկան:

Իսկայ սակայն չգտանին հետք պատմագրութեան ի մէջ բազմ ամբոխ մատենից, զոր ցայժմ նորագոյն քննութիւնք մատուցին մեզ առաջի, ոչ ինչ մատենան պատմութեան կամ բնաւ ժաւմանակագրութիւն ինչ գոնեայ այնչափ՝ որչափ Սինէացիքն ունին. այլ ամենայն իսկ դէպք եւ անցք անցեալք ընդ նոսա եւ ի վերջին եւս պատմական ժամանակի՝ ի կերպարանս բանաստեղծութեան են եւ նովաւ ներկեալ ամենեւին:

31

Յառաջին առասպելապատում ժամանակն՝ ի բազում անձնիւր տէրութիւնս բաժանեալ էր աշխարհն չընդկաց, որոց գլխաւորք կային Ուաճայք (իշխանք), յորոց շատք հնազանդէին ումեմն Սահարաճայ (մեծի տըքայի): Ի վերնակողմանսն Վանգիսի եւ գետոցն որ անդր հոսեն՝ տիրէին իբրեւ զթագաւորս՝ անուանեալ Որդիքն արեգական որ ի Բրամայ սերէին. իսկ ի միջին եւ ի ոտորին կողմանս գետոյն՝ Որդիքն լուսնի, որ ի Վրիշնայ կարգեալ գային՝ որպէս ասենն: Փոփոխմունք կրօնից՝ որպիսի ինչ Բուդդայութեան տարածումն՝ յարուցին ընդ ժամանակս ժամանակս յոյզս մեծամեծս: Եւ Սահա-Խանդրայէ՝ զորոյ կերպարանս առեալ Վիշնու՝ յարձակեալ ի Չէիլան կղզի սպրեցոյց ի Տասարաթա արքայէ Այոդիայ՝ զօրիորդն Սիդա որ յափշտակեալն էր ի Ուաւանայ յիշխանէն դիւաց, իբրեւ զմեծէ ումեքէ աշխարհակալէ եւ զդիւցազնէ յիշատակեն վէպքն Ուամայանայ: Աշխարհակալութիւնք Աղեքսանդրի մեծի՝ որ եհաս մինչեւ ցՀիփասիո գետ (այժմ՝ Աէթլէճ ի Փէնճապ) 328 ամօք յառաջ քան զԲ․, յայտնագոյն եւ մեկին գործեն զպատմութիւն չընդկաց: եւ անտի եւ այսր հանապազորդ իմն տուրեւառիկ վաճառաշահութիւն հաստատեցաւ ընդ Եգիպտոսի եւ ընդ Առաջակողմանն Ասիայ, եւ Յոյնք բազումք անդր գաղթեցին: Անտ Աղեքսանդրի մեռանելոյ Անդրոկոտոսս առ ընդ իւրով ձեռամբ զամենայն երկիրն որ է ի մէջ

Ինքոսի եւ Պանգոսի, եւ բաւական եղեւ ւծել ի հաշուութիւն խաղաղութեան զՍեզեւոս Ղիկանովը որ մինչեւ ցՊաղիկրութա (Փառնա) յառաջեալ մտեալ էր զի զնա նուաճեսցէ, եւ առ իւր կնութեան զդուտոր նորա: Իսկ որ յետ Լնդրոկոտտայ պայտազաղ կացին, տիրեցին երկրին մինչեւ ցերկորոգ դար յառաջ քան զսկիզբն համարոյ մերոյ ժամանակին:

Ոչ յարանց անտի թագաւորաց յիշատակելոց ի յունացն մատենագրաց՝ զՍանդրակոտոս միայն ի տուչութիւնս Հընդկացն հաւատեալ կայ գտանել: Հանդերձ այսու եւ առանձինն զոյցք Հընդկաց յիշեն իբրեւ ի թոռանց նորա զՍիկրամատիթա որ սակաւ ինչ յառաջ քան զԼգոստոս Վայսր էր, որ զՍակս (զՍիկութացիս որոց զՅունական Բակտրիացիսն փոխանակեալ էր) հալածականս ի հիւսիսային կողմանցն Հընդկաց աշխարհին եհան, 60 ամօք յառաջ քան զՎր: Եւ նովաւ երկրորդ դար էր ծաղկելոց դպրութեանն Հընդկաց, եւ թագաւորն յապարանսն սնուցանէր զերեւելի իմաստունս եւ զպաւեստ յորոց մի Վաղիդաս էր որ զՍահրնազա բանագործութիւնն գրեաց: Եպա յիշի Սիկրամատիթա Բ. որ յամի 191 յետ Վր. առ զաէրութիւնն, առ որով աղանդք իսկ Բրամանաց եւ Բուդդայեանց ընդ միմեանս գային ի վէզ մեծաւ գոռութեամբ, ապա յետոյ եւ Սիկրամատիթա Վ. որ տիրեաց յամի 441 յետ Վր.: Եւ մենեքին սղքա էին հոյակապք ի թագաւորութեան աշխարհացն Պանգոսի, որոյ միջովայր Լյոտիյա (Ուտէ) էր, որ յայլ եւ այլ ժամանակս ազգի ազգի օրինակօք ի ֆենճապկամ ի Պսեկկան ձգեալ տարածեցաւ: Եւ յս թագաւորութիւն, յորում արդի ճառեալ երեք թագաւորն տիրեցին՝ ձգեալ յաւականէր մինչեւ ցամի 805 յետ Վր. եւ թագաւորութեան էին սահմանք մեծատարածք: Լնդստին ի ժամանակէն Լնդրոկոտտայ տեւէր հաղորդութիւն Հընդկաց ընդ Յունաց եւ ապա ընդ Հռոմացեաց, որպէս յայտ է ի պատմութենէ հրեշտակութեանց թագաւորացն Հընդկաց առ ինքնակալսն Հռոմացեաց, մինչեւ յետոյ ուրեմն ի տիրել ի վերայ նոցա Երարացւոցն (805) հատաւ անմիջնորդական հաղորդութիւն Հընդկաց ընդ Եւաջակողման Լսիայ եւ Լւրոպայ:

(Եւ ինչ առանց իրիք երկմտութեան է թէ Հընդիկք վաղ իսկ ի սկզբանէ ունէին հաղորդութիւն ընդ արեւելս՝ ընդ հովտին Հովանդոյ եւ Հանչեկիան գետոց այս ինքն ընդ Սինէացւոց աշխարհին: — Սինէացւոց աշխարհ ըստ այժմու ընդարձակութեանն է գրեթէ կիսովն հաւասար մեծութեան Լւրոպացւոց աշխարհին, մեծաւ մասամբ փակեալ եւ ամրացեալ բնական սահմանօք. աւնապատք եւ լեռնիք բարձրաբերձք բաժանեն զնա յայլոց կողմանց Լսիացւոց աշխարհի. պտղաբեր է երկիրն, կան ի նմա կարգաւ խոխովք եւ ընթանան գետք հզօրք եւ մեծամեծք:

Ի բուն հին ժամանակս (որպէս հաշուեն 3000 ամ նախ քան զՎր․) ի բաժանել գաղթականաց ի կողմանց վերին Ղարայ՝ եկին, ասեն, զունդը ինչ գաղթականաց՝ նահապետք Աինէացւոցն ի բարձանց Աւէնիւնայ, խաղաղին ի խոնարհ ընդ հովիտն Հովանգոյեայ եւ իջին ի գեղեցիկ գաշտավայրսն Շանսի եւ Շէնսի, եւ տարածեցան ի պտղաբեր երկրի անդ որ ի միջի է Հովանգոյ եւ Հանչիկիան գետոց, նուաճեալ զհին սակաւտուր բնակիչսն (Միառէ) զոր անդ գտին։ Ախմասանոց անտի կամ ի թագաւորաց որ երեւելի լինեալն իցեն առ նոսա, յիշեն ի հին զրոյցսն նոցա Փուհի եւ Յայո՝ երկղբին բարերարք ազգին, ուսուցիչք եւ ամբօրէչք վայրենութեան նոցա. պատմեն նոյն զրոյցք վասն ջրհեղեղաց որ տու երկղբումիք թագաւորոցն այնորեւք լեալ իցեն։ — Եպա ուրեմն ի զարմէ հարստութեանն Ղուեանց եւ Աոմփուկիոս իմաստուն (յամի իբրեւ 500 նախ քան զՎր․) որ եղեւ նոցին օրէնադիր եւ կարգիչ կրօնիցն նոցա հնգեքումիք զրովք իւրովք (Աինգ)․ Թէպէտ եւ ընկալան յետոյ կրօնք նոցա խառնուած ի վարդապետութենէն Բուդդայ, որ եմուտ առ նոսա յամի իբրեւ 60 յառաջ քան զՎր․։ Աինէացիք Փո կոչեն զԼուդդայն, իսկ Աղբին-Աինէացիք եւ Տուն-Աինէացիք՝ Փատ։

Ի կարգս թագաւորաց նոցա զոր մի ըստ միջէ գրեն ժամանակագիրքը նոցա՝ սկսանին երեւել նշմարանք ինչ ստուգութեան ի ժամանակէ անտի թագաւորութեանն Իաւայ (1452 յառաջ քան զՎր․) առեալ մանաւանդ ի մատենէն Աոմփուկեայ։ — Ի տէրութենէ Իաւայ մինչեւ ցայժմու թագակալ տոհմն Չինկ կամ Թայ-սին՝ 22 կայսերական հարստութիւնս յիշատակեն ժամանակագիր մատենանքն Աինէացւոց։ Իրեք արքունի տոհմք, ասեն, անդստին յամէ 1767 մինչեւ ց258 նախ քան զՎր․ տիրեալ։ Ի ժամանակս ամեղն վերջնոց զՎի-Հոանկ ոմն գիւցազն Աինէացի համբաւեն լինալ, որոյ, ասեն, եկեալ ողողեալ յաճախագունդ բազմատարած բանակօք, զամենայն զփոքր իշխանս եւ զպետս իսպառսպուռ երարձ ի միջոյ, եւ զամենայն աշխարհն Աինէացւոց խառնեաց ի մի թագաւորութիւն, եւ տիրեաց մինչեւ ց207 յառաջ քան զՎր․։ Եյս իշխան, որպէս ասեն, էր նախնի այժմու կայսերական տոհմին Իւայ-սին որ յայն սակա պանծացեալ յօրանայ յիւր երիցագոյն նախնութիւն։ — Գիւտ գրոշմելոյ մատենից, պատերազմական փոշւոյ եւ յախճապակոյ՝ ընծայի Աինէացւոցն յառաջ քան զգիւտ Եւրոպացւոցն։ Ուրուական իմն էր յախճապակի ի Յապոնացւոց աշխարհին՝ որ ի Աինէացւոց անտի ընկալաւ հրահանգս եւ կրթութիւն։ — Սեծ ինչ արգել մտաւոր յառաջադիմութեան այսր հին ազգի էր այն իսկ, զի գիր նոցա ոչ թէ նշանակ ձայնից այլ անուանց էր, եւ այնպէս լեզուն եւս նոցա աղքատ է յոյժ եւ համօրէն իսկ ազգն այն հին՝ մեռուկ է տակաւին։)

32

Լազիպտացւոց եւ Հընդկաց աշխարհք էին երկու ծայրը ընդ միմեանս հազորդութեան հնոցն ազգաց, սակայն բնակիչք նոցա քան զամենայն աշխարհաց՝ առաւել ունին նմանութիւն ի քաղաքային յօրինուածութեան, ի կրթութեան, յարուեստս, ի վարս եւ ի բարոյս իւրեանց :

«{ }օրինուած Տէրութեանց հնոցն Հընդկաց եւ հնոցն Եգիպտացւոց յայտնի իսկ զնոյն նկարագիր ունին : Տէրութիւնքն որ անդ են, քրմաց պետութիւնք են : Օրէնսդրութիւն եւ ամենայն խելամտութիւն գիտութեանց ի ցեղին քրմաց է, որով զնեն չափ ճոխութեան թագաւորացն, որ ի ցեղէ զինուորաց ընտրին : Ալքրուսիք նոցա ամենեւին իսկ նման են միմեանց : Իշխանութիւն եւ գործք նոցա նոյն են, նա եւ սպասաւորը իսկ նոցա չեն ընդհատ ի միմեանց : Հասաւանել նորոց տէրութեանց եւ տարածանել քաղաքային կրթութեան, թուի իմի թէ յերկոսին տէրութիւնս եւս ամենեւին իսկ զմիօրինակ ընթացս իցեն ընթացեալ : Եւ յԵգիպտոս եւս՝ զառաջինն բազում փոքր հարստութիւնք էին, որք այնու՝ զի անձուկ էր վայրն, դիւրագոյն եւ հաստատագոյն եւս ի մի միահեծան տէրութիւն գալ եւ միաւորել կարէին, ուր ի Հընդիկս ընտրութիւնն իսկ լեռամբք, անասաւորք եւ գետովք խափան այնպիսի միաւորութեանն լինէր :

{ }օրինուածութիւնն քաղաքի յերկոսին տէրութիւնս եւս հասաւանալ էր ի բաժանման ցեղից ինչ ի միմեանց . բարձրագոյն ցեղքն ամենեւին իսկ նման են միմեանց, միայն խոնարհագոյնքն պլակեւրպք են, եւ այնք պատճառք՝ տեղական հանգամանքն են : Ցեղք անսուրբք որպէս յԵգիպտոս՝ նոյնպէս եւ ի Հընդիկս խորին ի սրբոց : Ցեղքն քրմաց յերկոսին տէրութիւնս բազմապատիկ նման են միմեանց : Ստացուածք եւ իրաւունք նոյն են նոցա, օրինակ կենացն ի նոյնպիսի կտրգոս հաստատեալ է, գլուխք գերծեալք եւ զգեստք կտաւիք հասարակ են երկոցուանց : Ունին նոքա կանայս, այլ չգոն անդ քրմուհիք : Ունին գիրս նուիրականս, զորս նոցա միայն ընթերցուող համարձակ է : Իշխանութիւն նոցա ի նոյնպիսի հնարս հաստատեալ է . ոչ եթէ քուրմք միայն են նոքա, այլ եւ աստեղագէտք եւս եւ բժիշկք, դատաւորք՝ այլովքն հանդերձ : Որով ճոխութիւն նոցա առհասարակ ի խելամտութեան գիտութեանց հաստատեալ է : Եւ զինուորացն եւս ցեղք ունին բազում ինչ նմանութիւն ընդ միմեանս, միայն Եգիպտացւոցն առաւել հզօրագոյն էր, բայց սակայն եւ նոքա եւս ստիպեցան երթալ վտարանդի : Զգետք նոցա եւ հանդերձանք թուին իմի թէ նման միմեանց իցեն : Ունէին նոքա կառս պատերադմի, այլ ոչ այնչափ հեծելազօրս, միայն՝ զի Եգիպտացիք չարկանէին ի կիր փիղս : Սեպհական ստացուածս գետնոյ ունէին զառաջինն որպէս Եգիպտացիք նոյնպէս եւ Հընդիկք : Յովսէփ ի ժամանակի տիեզերական սովոյն զամենայն երկիրն յառաջին ստացաւ՝ յարքունիս ստացաւ : Առանց երկմտութեան է թէ ոմանք յաստուածութեանց Եգիպտացւոց եւ Հընդկաց ի նոյն տեսիլս հաստատեալ են, այլ ոչ զայնք զհետ գայ, թէ ի միմեանց առեալ իցեն նոքա զնոսա : Պաշտօնն Ղինգամայ (որ էր նշանակ ծննդականութեան) հասարակ էր եւ Եգիպտացւոց եւ Հընդկաց, այլ չիցէ ինչ հնար զի եւ երկրքին եւս առանձինն յանձանց զնոյն հնարեալ իցեն :

Իսկ սակայն զարմանալի է նմանութիւնն որ յարաւորին պաշտամունսն կայցէ : Պաշտօն նոցա ի սրբութիւնս ինչ եւ ի նուիրական

տեղին հաստատեալ է: Զոհք արեամբ եւ առանց արեան հասարակ են եւ երկոցունց եւս: Արօնը նոցա պահանջին երթալ պանդխտութեամբ ի տեղին ինչ նուիրականս, եւ անտի իսկ են բազմամբոյ ժողովք մարդկան ի տօնս: Ընդ պանդխտութեանցն բազում ինչ ապաշխարութիւնք եւ պատարագք խառն էին: Ոչ միայն լուսնալն ի գետտ սրբութիւն էր, այլ եւ հեղձնուլն իսկ գլխովին ի նոսրին: Ճեմք (թափորք) ամենեւին իսկ նման են միմեանց: Զպատկերս դիցն ոչ միայն ի ձեռս բարձեալ տանէին, այլ եւ կառօք ի մեհենաց ի մեհենաւ շրջեցուցանէին: Պաշտօն անասնոց եւ յերկոսին եւս գտանի: Զցուլն նուագի պաշտեն շնորհիք, որպէս Եգիպտացիքն՝ զԱլիս: Արօն յերկոսին եւս նուիրական է, չէ մարթ նուիրել զնա որպէս առ ներքա գետով նոյնպէս եւ առ Գանգիսիւ: Անասունք զոհիցն յերկոսին եւս տէրութիւնս մեծաւ խնամով ընտրին: Տեսիլք երկոցունց զճանգամանայ հոգւոց յետ մահուան՝ գրեթէ նոյն են: Վարդապետութիւն քրմացն ընդունի գլխովին ոգւոց: Ռամիկն երկոցունց զմի եւ զնոյն հասարակ կարծիս ունի զՀադեսայ (զՊղոտոնայ կամ զԲոթոնոց): Նա եւ նշանաւոր դասաստան Եգիպտացւոց զմեռելոց գտանի առ Հընդիկա զարմանալի իմն նմանութեամբ:

Ըրուեստքն առ երկոսին եւս ազինս զնոյն ընթացս ունին: Ըրուեստն ճարտարապետութեան գլխաւոր քան զամենայն արուեստս էր, որոց ընկեր էին առ երկոսին եւս՝ քանդակագործութիւն եւ նկարչութիւն: Թեպէտ եւ եգիպտական ճարտարապետութիւնն չէ ամենեւին նոյն ընդ Հընդկաց, այլ նմանութիւն իմն ընթացից երկոցունցն յայտ յանդիման երեւի: Հընդկացն ճարտարապետութիւն ի շինուածոց այրից ծագէր: Զնոյն նկարագիր ունի գրեթէ եւ եգիպտականն: Ներքին յօրինուած մեծամեծ տաճարաց, մասունքն յորոց կազմեալ են, դաւիթք հարթ առաստաղօք եւ սեամբք յարդարեալք, ձեւն յուրանաձեւ մեծամեծ դրանց՝ հասարակաց են երկոցունց ազգացն: Ի զարդս նոյն ճաշակ է նոցա: Յաղթ պատկերք դից եւ անասնոց, քանդակք յորմս ծեփեալս կճախառն կրով, եւ նկարեալս երանգօք, դրօշք ի զարդ մօից նուիրական տեղեաց ի տօնական աւուրս՝ հասարակաց են երկոցունցն: Բայց սակայն գոն եւս այլակերպութիւնք ինչ: Նկարագիր արուեստիցն մի եւ նոյն է յերկոսին: Ի խաղալն յառաջադէմ յայտ յանդիման երեւին այլազանակ վայրական հանդամանք: որպիսի ինչ՝ զարդք վերնախարսխաց սեանցն յիւրաքանչիւր յերկուց ազգաց անտի: Ի կերպարանաց ընդ սնկոց աշխարհին առեալ են: Դարձեալ է եւս այլ ինչ խաիր մեծ: Ի Հընդիկս այլքն յորս պրէին զդիակունս մեռելոց, յօրինեալ էին ի բնակութիւն կենդանեաց: Եգիպտոսս՝ ուր զամենայն հնարս հնարէին առ ի պահելոյ զնոստ անեղծ, յօրինեալ էին ի բնակութիւն մեռելոց: Քանդակագործութիւն եւ նկարչութիւն գրեթէ ի նոյն աստիճան հասեալ են: Երկրքն եւս թեւամուրի լինէին մեծամեծ ինչ իրս ի քանդակն յանդիման կացուցանել, եւ թերեւս Եգիպտացիքն առաւել են յայսմիկ քան զՀընդիկս: Նկարչութիւնն յերկոսին եւս առանց խառնուածոյ երանգոց էր եւ առանց նմանահանութեան¹:

Լըրկոցունց եւս ազգաց էին մատենագրութիւնք, այլ Եգիպտացւոց, որչափ ինչ յայտ է մեզ, չէին այնչափ բանաստեղծական մտանք որպէս Հընդկաց: Թուի իմն թէ չէին նոցա դիւցազնական

¹ Perspective.

երգը, յոր հաստատեալ Կոյր Կրթութիւն ժողովրդեան ի Հրեղիկս: Պատմական տեղեկութիւնք, առանց հաստատուն ժամանակական կանոնաց, յերկոսին եւս տէրութիւնս բովանդակեալ կային յազգահամարութեամբաց եւ ի պատմութիւնս ինչ զգործոց ոմանց ի նոցանէ:

Ի այց սակայն այս ամենայն նմանութիւնք չմարմին ի վեր քան զստորման հաւանութեան հանել գլարծիսն՝ թէ բարձրագոյն ցեղքն Հրեղկաց յեգիպտացաց եւ կամ սոցայն ի Հրեղկաց սերեալ իցեն, մանաւանդ յորժամ զայնչափ պլակերդութիւնս եւս դը զմեաւ անծիցէն¹:

Ե

Հովնա Աքսոս գետոյ — Արեաց կամ Զանգիկ աղբ:

33

ԱՅԻՐԻ. Զնշանեալոյն — եւ նորին Թարգմանութիւն հանգերձ տեղեկութեամբք զոր տարեալ է Անկուսիւ տիւ Պերթոն զաղբաց, եւ յաւելումն ի նոյն ի Կղէկերոյ գերմանացւոյ. եւ Ռագէի գերմանացւոյ՝ վասն նախորդան զրուցաց Բակարեացոյ, Մարց եւ Պարսից: — Նպաստ իմ լինին ի հոց անոն վասն պատմութեան նոցա՝ պատմագիրք Յանայն, ասկա ինչ եւ նորոյնցեաց:

Երկուս որ ձգեալ տարածանի յինդոս գետոյ մինչեւ անդր իսկ ի Տիգրիս (բաց յԱսորեստանէ)՝ բաժանեալ էր ի մանր մանր բնակութիւնս ցեղից ինչ. ուստի եւ սահմանք էին յարեւելից՝ աշխարհն Հրեղկաց, ի հիւսիսոյ՝ Յաքարտէս (Սեհոն) գետ եւ ծովն Ասսպից, յարեւմտից՝ Հայոց, Ասորեստանեաց եւ Բարեւացաց աշխարհ, ի հարաւոյ՝ ծովն կամ ծոցն Պարսից: Առ ծովեղերն կայ կարգաւ պտղարեր աշխարհն Սուսիան առ երի Բարեւացաց հանդերձ գլխաւոր քաղաքաւն Շաշ կամ Շուշան, առ երի նորա յարեւելից՝ Պարսկաստան, յսրում արքունական քաղաքն Պերսեպոլիս (Պասարգադա), եւ առ երի նորա Սպարմանիա, եւ առ սորա երի Վեդրոսիա՝ անպտղարեր ինչ աշխարհ առ սահմանօքն Հրեղկաց: — Ի հիւսիսոյ սոցա սկսեալ նոյնպէս յարեւմտից կայ լեռնայինն Մարաստան առ երի Ասորեստանի եւ Հայոց աշխարհին, եւ գլխաւոր քաղաք Եփրատանք, առ երի նորա յարեւելից՝ Պարթեւաստան, առ սորա երի բուն Եփր եւ ասպտ Եփրոսիա՝ երկիր մեծատուն առ սահմանօքն Հրեղկաց: — Ի հիւսիսոյ սոցա յարեւելից ծովուն Ասսպից՝ Սքրիանք, առքններ նոցա յարեւելից Մարգիանք եւ առ սոցա երի Բակարիացիք (հանգերձ Սոգդիացեալք), որոց գլխաւոր քաղաքք երեւելիք վաճառականութեամբ՝ Բակարիք եւ Մարականդ (Սամարքանդ):

Ամենեքին սղբա էին ցեղք տուարածականք ազգակիցք միմեանց, եւ հասարակաց անուն էր նոցա Եփր. այժմ սովորութիւն է յանուանէ մատենի կրօնիցն նոցա կոչել զնոսա եւ Օւանգիկ աղբ: Երեք ցեղք ի նոցանէ եղեն երեւելիք, եւ կարգաւ կալան զմնացեալսն ընդ իշխանութեամբ՝ Բակարիացիք, Մարք եւ

¹ Հերէն, Յեփրէ ի վերոյ հոց աղբ հին պատմութենէ Հրեղկաց. էջ 509-րոց. Ա. Յուս. Ա. Մարտ. հաստատեալ է Պէրթոն 1817:

Պարսիկք, որպէս եւ երեք երեւելի ազգակից բարբառք միոյ լեզուի նոցա այժմ ընտրին ի գիտնոց՝ զանդիկ լեզու Ռակտրիացւոցն, պահլաւիկ լեզու Մարացն եւ պարսիկ լեզու Պարսիցն:

34

1. Վաղաքային եւ կրօնից հրահանգք նոցա՝ ի Ռակտրիացւոց առ Ոքսոս գետով սկսաւ տարածանել: Ինազաւորութիւն Ռակտրիացւոցն քրմական պետութիւն էր, բաժանեալ ի չորս տոհմն: Վուրմքն որ եւ մոզքն կոչէին՝ յերիս իմն կարգս բաժանեալ էին, ի Հարպետս (աշակերտս), ի Մովպետս (վարդապետս), ի Վասաուր Մովպետս (կատարեալ վարդապետս)¹. սորա էին յայտնիք հանդերձելոց, գիտունք նոցա եւ թարգմանք Աստուծոյ կամացն, եւ զոհք առաջի նոցա մատչէին, եւ օրէնսդէտք՝ նմին իրի ազդեցութիւն մեծ ի վերայ ազգին ունէին: Երկրորդ զինուորացն տոհմն էր: Երրորդ մշակացն՝ որ յոյժ մեծաբոյ էր առ նոսա: Չորրորդ տոհմն ձեռագիրացն եւ վաճառականացն: Երեւելի եւ հռչակաւոր էր առ հինն վաճառականութիւն Ռակտրիայ եւ Մարասանդայ. քանզի Ռակտրիք գլուխ էին ճանապարհաց եկելոց ի Հընդկաց աշխարհէն եւ յոսկեւէտ բարձու կողմանց միջինն Եսիայ եւ ի Սերիկայ. եւ ի վերայ Ոքսոս գետոյ տանէին զլաւ ճառան ի ծովն Կասպից (քանզի յայնժամ ունէր գետն հաղորդութիւն ընդ ծովուն), եւ անտի մօտնէին ի Կուր եւ յԱրասի գետ Հայոց աշխարհին, ապա փոխէին ի Պոնտոս Եւքսինոս սփռել յԵսիա եւ յԱւրոպէ, եւ կամ ընդ Բարեւրոն մինչեւ ցնաւա հանդիստս փիւնիկեցւոցն:

(Օրէնսդրութիւն եւ վարդապետութիւն յատկագոյն իմն կրօնից ընծայեցոյց նոցա՝ կամ զոր ունէինն փոփոխեաց Օլթա գաւառ կամ Օլթադէշտ, որ էրն յարքունիս Վլքտասպայ աղբալի նոցա ըստ նմանութեան Կոմիուկեայ ի Սինէացւոց աշխարհին: Եյն ամենայն բովանդակեալ կայ ի նուիրական գիրսն՝ որ անուանեալ կոչի Օլնդ Եւտաթ որ թարգմանի Կենդանի բան, զոր Օլթա գաւառի իսկ պատմեն զրեալ. ի 21 գրոց անտի՝ առաջին եւ հնազոյնն միայն մնացեալ է Վենդիդադ անուն, յորում բովանդակեալ կայ գումարութիւն փիլիսոփայութեան եւ քաղաքական սկզբանցն Օլթադաշտի եւ օրէնք աստուածոցն պաշտամանն եւ օրէնք դատաստանաց: Եյն իմն են աղէտք զի սա միայն է երեւելի ինչ գործ՝ մնացեալ ի հին զանդիկ մատենագրութենէ. քանզի Իզաշնեյն եւ Յաշտասեան մատենանք՝ ժողովածոյք իմն աղօթից են, եւ Բունդաբաշն (պահլաւիկ լեզուաւ) զվարդապետութիւնս ինչ Օլնդ Եւեստին առնէ եւեթ դիւրիմացս ռամկին:

1 Ձեւք. Բ: Ցեւ եւ Եզլ. Պամ. Վարդան. Ը. էջ 318. Գ. էջ 106:

Որպէս Եթևովապետը եւ Հընդկաց՝ նշնպէս եւ Բակարիացաց քրմական պետութեանն սկիզբն անկանի ի ժամանակս՝ յորս չմարթի գտանել ստորգ. պատմութիւնս։ Միայն առաջին երկու փարգապը (գիրք) Զենդաւետին ունին պատմական ինչ յիշատակս որ բազում ի՞նչ կարօտ մեկնութեանց են։ Ըստ սոցին՝ առաջին երեւելի պըր եւ թագաւոր որ զնոսա ի թափառական հովուութենէ բնակեցցց ի Բակարիա կամ ի Վերիա՝ է ճեմշիդ կամ ճամշիդ։

Եւ բնակութիւն աշխարհին պլասացիկ ի՞նչ օրինակաւ նկարի անդ. որպէս թէ երբեմն հերձեալ պատառեր երկիր՝ ոսկեղէն եւ առաւածապարգեւ առաւորաւ, շնչաւորս փորձանս եւ մեծամեծս պնտահեաւ Ենոպանէր բազում յաճախութեամբ, ուր յառաջն չգցըր եւ չէր իսկ ինչ ի միջի յայնպիսեացն. եւ ճեմշիդ լի առնէր զաշխարհն ամենայն՝ կարմրատեսիլ հրատօքն, այս ինքն նուիրական պաշտամամբք եւ աստուածաշառութեան հրահանգօք։ ճեմշիդ արքայ էր գլուխ աղգացն եւ անգէոց, եւ արար նա զերկիրն ամենայն շէն բարեշէն։ Երկիրն որ առաւ եւ բաժանեցաւ ըստ համեմատութեան նուիրական ի՞նչ ընտրութեանց՝ է Վերիէնէ կամ Արիաստան, որոյ գլխաւոր գզեալն Վիր կամ Վարձեմկերա՝ է թագաւորակաց կայանք ճեմշիդայ։ Արտորայքն ցանկ ոսկեղէնք զամենայն օր ինչ աղնիւ առ ուտել էր՝ բուսուցանէին. այսպիսի ինչ էր վայրն։ Մանկտին անդ ցածունք էին, միշտ պատուադիրք, փափկասունք, մարմնագեղք։ ճեմշիդ յօրինեաց ճանապարհս. 9 ճանապարհս ի մեծաաւարած վայրս, եւ 6՝ ի տեղիս որոց չափ ինչ ընդարձակութիւն էր, եւ 3՝ ի սակաւանիստ տեղիս։ Աժ բնակեցցց նա ադ ճանապարհօքն մեծաաւարած տեղեաց արս 1000 եւ կանայս 1000, առ ճանապարհօք տեղեացն որոց միջին ի՞նչ մեծութիւն էր՝ 600, իսկ առ ճանապարհօք սակաւանիստ վայրացն՝ 300։ Այսպէս յօրինեալ շինեաց նա իւրով ոսկեղէն սուսերան զՎէր կամ զՎար (զԱրիաստան)։

Ի Վարձեմկերա տիրեցին մի ըստ միովէ պայազատք ճեմշիդայ ի առհմէ անտի նորա՝ մինչեւ ցփերիդուն որդի դասեր ճեմշիդայ։ (Թուի թէ այս անուանք թագաւորաց ճեմշիդ, փերիդուն՝ հարստութիւնս մանաւանդ տկնարկիցն քան թէ առանձինն թագաւորս)։ Փերիդունայ որդիք անկան ընդ միմեանս եւ թագաւորութիւնն բաժանեցաւ ի թագաւորութիւն Տուրայ, որ էր երիցագոյն որդի փերիդունայ ի հիւսիսակողմն Ուսոսի կամ Գեհնի՝ (որ կոչեցաւ Տուրան), եւ ի թագաւորութիւն Իրիդայ, ի հարաւակողմն գետոյն (որ կոչեցաւ Իրան)։ Տուր յաղթել յաղթեաց Իրիդայ, բայց տրա դուստր պրծեալ ապրեցաւ։ Ի տրա տոհմէն յարեաւ ապա Մինոշար, որ զիրան ի Տուրանեանց անտի թափեալ հան, եւ յայնմ հետէ երկու թագաւորութիւնք կացին յար միմեանց։ ՉՄինոշար եւս պայազատեաց ի տերութեան Իրանայ Կեպոբադ, որով սկիզբն լինի հարստութեան Կեանեանց փոխանակ Պիշդադեանց հարստութեան որ ցայնժամ տիրէր, թէպէտ եւ չէ մարթի զընդեան մատենիցն ցուցանել թէ զիարդ անց տերութիւնն ի Կեանեանս։ Թերեւս այն պլակերպութիւն Կե (Կաւա) անուան միայն է, որ նշանակէ թագաւոր, զոր ի Կոբադայ հետէ օկանս կրել իշխանքն, ուստի թուի թէ Կեանեանք յաղորդք Մինոշարայ էին։ Առ Կե - Գաւատաւ պեաւ կամ Կաւա - Վըշտասպաւ՝ որ էր թագաւոր հինգերորդ ի Կեանեանց անտի եւ որդի Արուստասպայ՝ եկաց Ձրադաշտ, որով առնի վախճան ճաւիղ մատենիցն Զենդայ։ — Այսչափ ինչ մթութեամբ ամփոփի ի բուն հին պատմութենէ կողմանցն Բակարիացաց։

2. Լճաւել քան զսոսա զօրացան Մարք, որոց Թագաւորութեանն յօրինուած տկարացեալ իմն քրմական պետութիւն էր: Ի Յոռոհմա բաժանեալ էին. մեծարոյ քան զամենեսին՝ մոգուցն էր:

Լճ Նինոսիւ, ասեն, անկեալ նոցա ընդ հնազանդութեամբ Լսորեստանեաց առ ժամանակօք Փառնասայ իշխանին իւրեանց: Լճ Վարբակէս Մար յազգէ մօտ ուրեմն յամն 875/880 առ զմեծ միաւորեալ Թագաւորութիւն Լսորեստանեաց եւ Բարեւրացոց, ըստ առանձինն իմն պատմութեան Կտեսեայ († 860): Նորին պայազատք՝ զորոց մի ըստ միոջէ պատմէ Կտեսիաս, Թերեւս յարեւելեանն Լսիա տիրեցին, քանզի բուն իսկ Մարք էին յայնժամ՝ ըստ գրոցն պատմութեանն ընդ հնազանդութեամբ Լսորեստանեացն Թագաւորութեան: Օգր Կտեսիասն յիշէ, եւ Մանդակէս յամի իբրեւ 860, Սոտարմա՝ 810, Էրաիկաս՝ 780, Էրբիանէս՝ 730, — Էրտէոս կամ Ղիոմկէս յամի իբրեւ 710:

Բայց յետ պարտութեանն Սենեքերիմայ ելին Մարք յազաւութիւն. եւ յետ բազում ամաց անտէրընչութեան՝ ընտրեցին (որպէս Լքողոտոս պատմէ) զՂիոմկէս կամ զԷրփաքսադ վասն խնստութեանն եւ արգարութեան ի Թագաւորութիւն (710): Լքր նորա մարտ պատերազմի սաստիկ ընդ Կազուսիացոց. յայնմ ճակատու բազումք ի հնազանդելոց նորա յետս կացին: Օայն տեսեալ եւ զմտաւ եւս ածեալ ընդելացուցանել զժողովուրդն ի կարգ եւ ի յօրինուածութիւն, հարկ համարեցաւ անհնարին խրատութիւն ի կիր արկանել, եւ եղեւ ահագին յոյժ: Սեծացոցց նա զՆկրատանո, զքաղաք գլխաւոր արքայութեան իւրոյ. ած զնոքաւ պարիսպո եւ թնայտիկ, իւրաքանչիւր որմ յորմոցն արտաքուստ ի ներքս բարձրագոյն քան զմիմեանս էին, եւ անցնիւր՝ այլ եւ այլ գոյն, ի միջի անդ որմոցն կային տունք բնակութեան, աշտարակք շուրջանակի հարեւր կանգուն ի բարձրութիւն, եւ զբունք իբրեւ զբրգունս. եւ չափ քաղաքին շուրջանակի 4 1/2 մղն. տեղ էին ապարանք արքունի յորում բնակէր Ղիոմկէս: Լճ ապա ուրեմն ի պարտութիւն մեռնեալ վատթարեցաւ Էրփաքսադ յաղքայէն Լսորեստանեաց ի Սաւադուքինեայ:

Փրաւորտէս (կամ Էրաիկէս) նորին որդի (յամի իբրեւ 660/670) արկ ի նեղ զՊարսիկս, եւ առ զԼսիա մինչեւ ցԼճեւս գետ. ապա կամէր կործանել եւ զԹագաւորութիւնն Լսորեստանեաց, բայց առ Նինուէիւ ի պարտութիւն մեռնեալ անգաւ ի ճակատուն: Կիաքսարտէս (կամ Նատիրարաս յամի իբրեւ 635) կամէր զհօրն վրէժ խնդրել եւ տանէր յառաջ զպատերազմն յաղթութեամբ. բայց իբրեւ Սկիւթացոց գունդք ի լեւանցն Կովկասու իջեալ տարա-

ծեցան ի վերայ կողմնացն Լսիացւոյ՝ ձեպեաց Ախարսար յետս, եւ փրկեցաւ այնպէս քաղաքն Նինուէացւոց: (Յետ 28 ամաց վերագոյն իշխանութեան, մտանութեամբ հեռացոյց Ախարսարէս զՍկիւթացիսն (յամի իբրեւ 608): Իսկ հնգամեայ պատերազմին զոր ընդ Վիւդացիսն ունէր՝ արար վախճան նուազութիւն արեգական յամին իբրեւ 595, որ է ամ վախճանին Ախարսարայ: — Յամի իբրեւ 606 միաբանեալ էր նա ընդ Նարուպարսարայ եւ կործանեալ զտէրութիւնն Լսորեստանեաց եւ խառնեալ ընդ Թագաւորութեան իւրում:

Լժդահակ (կամ Լսպաղան կամ Երշախ) նորին որդի Թագաւորեաց ամս 35 առ մեծագօրն Նարուքորոնտորաւ, բայց էր խաղաղութեամբ ընդ նմա: Նմին հակառակ Ախարսար Ի. (կամ Պարեհ Մար) նորին որդի էր պատերազմաւ ընդ Թագաւորացն Բարեւացւոց, եւ տիրեաց իսկ նոցա (62 ամաց) միաբանութեամբ ընդ Պարսից՝ որոց Թագաւոր Նամրիւսէս փեսայացեալ էր քեռն նորա Մանդանայ:

36

3. Չկրօնս եւ գօրէնս Բակտրիացւոցն եւ զքաղաքային եւ զարբունեաց կարգս եւ զօրինուածութիւն Մարացն միաւորեալ ժառանգեցին Պարսիկք: Սգրա էին ազգք տուարածականք եւ ազատ ի զեղծութենէ վարուց, եւ բաժանէին մանաւանդ յերիս ցեղս զինուորականս, յերիս ցեղս մշակականս եւ յերիս ցեղս հովուականս: — Ըզնուազոյն ի զինուորական ցեղեց անտի էր Պասարգադացն ցեղն եւ ի ցեղի անդ տոհմ երեւելի՝ Ըքեմենեանն: Յայսմ տոհմէ սերէր Ըգրադատ՝ որ է ինքն Աւարոս՝ որդի Ամարիւսեայ եւ Մանդանեայ դստեր Լժդահակայ Մարաց Թագաւորի, որ հանն իսկ զՊարսիկսն յառաջին կարգ ի մէջ Երեաց ազգին: Ըյլ Թէ որպիսի ինչ օրինակաւ այն դիպեցաւ՝ հակառակս իմն միմեանց վիպագրեն Երոդոտոս, Ատեսիաս եւ Վսենուփոն:

Բստ Երոդոտոսայ, Աւարոս զօրութեամբ զինու յինքն վտարեաց զտէրութիւն Մարաց, որպէս զիարդ յառաջագոյն քան զճնունդ նորա կանխաւ երեւեալ էր Լժդահակայ ի տեսեան երազոյ: Իսկպէտ եւ Լժդահակ առ ի Թափելոյ զանձն ի դժնդակ ճակատադրէ՝ զդուստր իւր զՄանդանէ դոյզն ումեք պարսկի, Ամարիւսէս անուն, տայր կնութեան. այլ իբրեւ ծնաւ ի նոցանէ ուստր մի, որ յետոյ Աւարոսն կոչեցաւ, միւսանգամ տագնապէր զնա առաջին երկեւղն, նմին իրի պատուէր ետ նա իշխանին իւրում՝ Վարդակայ սպանանել զաղտ զմանուկն: Վարդակ չառ յանձն սպանանել զտղայն, եւ մեկուսացոյց զնա առ հովիւս

1 Պարս. Կոր Կամ Կար որ Թագաւորն էր այն ի վերայ բուն անունն, ըստ Երեւելի, ուստի եւ պատուայ ինք անուն էր բնութեան անուանց Թագաւորացն Պարսից:

Աւերի. Մովսէս Խորենացի Հայր պատմութեան մերջ պահեալ ունի միշտ զաղբեր գրան զառաջին հին պատմութեան մերջ՝ զՄար Արամ, երբեք սեպհական բաշիւք մասնին նորա եւ երբեք ազատ հաղորդութեամբ պատմութեան նորա։ Այս մասեան գրեալ յաթիւրբեւ 180—180 յառաջ քան զԲր. զոր (յայն լիզուաւ) սնի առաջին իւր Մովսէս՝ յԱ. դէպ առաջին գրաց իւրաց փնչեւ ցծ. զլուի երկրորդ գրացն. չէ ժողովեալ ի Գովի եւ ի հաստար աղբերէ, ուստի եւ ոչ ամենայն ուրեք նոյն ստուգութիւն է Մար-Արամեան պատմութեան։ 1. Վասն այնք ամենայնի որ յԱ. դէպ փնչեւ ցծ. զլուի երկրորդ գրաց Խորենացւոյն բովանդակեալ կայ՝ եւ պատմագիր է Մար Արամ եւ աղբեր առաջին՝ իրբեւ ժամանակից զկայ դարեացն Վաղարշայ Ա. եւ Արշակայ Ա., նոյն իրի եւ կատարեալ ինչ պատմական ստուգութիւն կայ ի բանն, այնպէս՝ որպէս ի պատմութեան Եղիշի վասն պատերազմին Պարզանացն։ 2. Եւ Գ. զլուի փնչեւ ցծ. զլուի առաջին գրաց Խորենացւոյն (բաց ի դէպն 3. յոր անցեալ ինչ դասին ժամանակը Ասորեստանեացն եւ երկրորդ Բաբելոնացն տերութեան կամ Մարաց) սնի իւր աղբեր Մար Արամ՝ զգիւստի յիշեաց տերութեանցն (Խոր. Ա. Գլ. ԻԱ. էջ 101)։ Եւ արդեամբք իսկ որչափ ի հասակորորց նորա կայ իմանալ՝ փարսն է ամենեւին ընդ պատմութեան պատմագրացն որ ի նոյն աղբերաց զպատմութիւնն հանին. փարսն է ամենեւին ընդ Արեւելոյն վասն սալդ ժամանակագրութեան Ասորեստանեացն տերութեան ընդդէմ Կատեսայ եւ մասամբ ինչ Հերոդոտայ (տես ի խմբարհ Հասան 48). ճանաչն ընդ Արեւելոյն զարդեան Սենեքերիմայ փառասեպոյ ի Հայո. դեռ ընդ Արեւելոյն եւ զԽորաբագանոր Թագաւոր Բաբելոնացն (զոր ոչ որ ի Յունացն մասնեալորաց յանուանէ ճանաչն, բաց ի Մեգաթենեայ. որ տեղաւին ի նոյնի գիւնաց հան զպատմութիւնն). տեղեակ է ընդ Բերսոսոսի քաղաքացւոյ եւ Հրէիցն գերութեան։ Նոյն իրի յայտմ եւս մասին պատմութեան իւրայ սնի ստուգութիւն Մար Արամ թեպէտ ոչ համեմատ առաջինն ստուգութեան, սակայն այնչափ՝ որչափ գիւնացն այնցիկ պարս իցէ դեռ առ ստուգութիւն։ 3. Եւ Գ. զլուի փնչեւ ցծ. զլուի առաջին գրաց Խորենացւոյն (ի Հայկայ փնչեւ ցԱրամ), այս ինչն փնչ չեւ սկիզբն առեալ Ասորեստանեաց տերութեանն՝ չունի Մար Արամ հրապարակական ինչ աղբեր զգեալ ընդ տերութեամբ իմանալից իշխանութեան, որպէս յայտ յիւր իսկ սեպհական խոստովանութենէ է (Խոր. Ա. Գլ. ԺԳ. էջ 75—76). յայտ սակո հարկ էր նմա մասամբ իւրից յայլաց ինչ ժողովանոյց՝ առաի անաի ամբիպել (Խոր. Ա. Գլ. ԺԴ. էջ 75 ի վերջ կայ), եւ առաւելագոյն մասամբ՝ ի մասնին յայնմանէ ըստ քաղաքական ինչ տանգութեանց գրելոյ յանոյս ժամանակի բայց ստուգել յառաջ քան զան 330 նախ քան զԲր. (Խոր. Ա. Գլ. Բ. էջ 49). Թե արդարեւ Մար Արամ ըստ խոստմանն նոյնպէս եւ արդեամբք իսկ յայտարի քաղաքական զրուցաց գրեալ իցէ՝ դարեալ ընդ քաղաքական պատմագրացն փարսնութիւնն՝ առանց յերկուանաց զիրան առնէ։ Ճանաչն ընդ Աղբերագրի բազմակի զիր աշարակալութեանն եւ զիրանման նորա, զչեզո բազմաբարձան լինելոյ մարդկան (զորս զուր որ արդեւ առ Յունացն պատմագրացն որոնէ). նա առանկի՝ որ առաւել զարմանալի քան զամենայն է՝ ի միաց նա հասկեամբ ազգահամար չունի ինչ անծանօթ յԱրեւելոյն (քաղաքացւոյ) որ ք ըստ փոքի համեմատ Մար Արամայ յանուանէ զմի նահապետն ի կարդ արեւալ թուէ (Խոր. Ա. Գլ. Ե. էջ 35)։ — Արդ այսպիսի քաղաքական զրուցք առնուն կատարեալ ստուգութիւն ուր ուրեք ու ընդ սահմային ինչ զրուցաց (որպէս ինչ Խոր. Ա. Գլ. ԺԲ. էջ 64 եւ այլուր) եւ Բ. ընդ աղբահաղորտեան կամ Բ. ընդ աղբահաղորտեան յիշատակաց դասնիցն փարսն։

ՆԱՅՈՑ կամ Հայաստան աշխարհ է երկիր ինչ լեռնական իրբեւ 10 — 15,000 մղոն չորեքկուսի. սահման է նմա ի հիւսիսայն՝

գետն իւր¹, Մոսկեկան լերինք². յարեւմտից՝ գետն Լափրատ. ի հարաւոյ՝ զօտի լերանցն Մասեաց (Մեսսայ) եւ հաւրոսի³. յարեւելից՝ Ետրպատական⁴ եւ ծոփն Սասպից կամ Վրկանից⁵։ Իսկ ըստ արուարձանեայ աշխարհացն կան առ նմին ի հիւսիսոյ՝ Եղուանք եւ Վիլք, Սոգթիս⁶ կամ Լագեր⁷. յարեւմտից՝ Պանտուս եւ Վամիլք (Կապագովկիա)։ ի հարաւոյ՝ Միջագետք եւ Ետրեստան⁸. յարեւելից՝ Մարք եւ Վրկանք։

Եւս աշխարհ ընդարձակ որ իւր Մեծ Հայքն կոչն՝ յընտրութիւն Փղքն Հայոց յայնկոյս աղբերաց Լափրատաց, բաժանէր ըստ բնական եւ քաղաքական հանգամանաց բնակչացն՝ ի 15 նահանգս։

Եւրարատ նահանգ 20 գաւառօքն կայ գրեթէ ի միջոցի ամենայն նահանգացն Հայոց, յարեւելից նորա՝ Ուտի 7 գաւառօք, Երցախ 12, Սինիք նոյնպէս 12, Փայտակարան դարձեալ 12. ի հիւսիսոյ՝ Տայք 9 գաւառօք, Գուգարք՝ դարձեալ 9 գաւառօք. յարեւմտից՝ Բարձր Հայք 9 գաւառօք, յորոյ լեռնադաշտացն արձակին գետք ընդ աշխարհն համօրէն, Չորրորդ Հայք 8 գաւառօք. ի հարաւոյ՝ Տուրուբերան 16, Վասպուրական 36, Եղձնիք 10, Մոկք 9, Կորձայք 11, Պարսկահայք 9 գաւառօք։

Երտաքնոյն աշխարհագրաց առաւել ծանօթագոյն իմն են Չորրորդ Հայք եւ Բարձր Հայք. զի ուր զայլոց նահանգաց զանաւանս եւեթ հազիւ գոյ գտանել առ նոսա, որպէս զանաւն հայոց⁹, Գուգարաց¹⁰, Ուտիայ¹¹, Սինեաց¹², Վասպուրականի¹³, նմին հակառակ զկողմանց արեւմտից ըստ գաւառաց գաւառաց եւս ճշդիւ բերեն զանուանն ի մէջ, որպէս Բարանաղի¹⁴, Լիկեղեաց¹⁵, Սպեր¹⁶, Կարին¹⁷ ի Բարձր Հայոց. Խորձէն¹⁸, Հաշտեանք¹⁹, Նոսիք²⁰, Հանձիթ²¹ ի Չորրորդն Հայոց. եւ որ մօտ ի Բարձր Հայքն են Բասեանք²², Բազրեւանդ²³ եւ այլք. ի գաւառաց այլոց նահանգաց յիշեն Տոսպ²⁴, Հակաշէն²⁵, Տարոն²⁶, Կորդուիք²⁷։

Իւրք Հայոց աշխարհին ի հինն ոչ տննշան իմն էին, այլ այլ եւ այլ իմն ըստ իւրաքանչիւր նահանգացն օղոցն խառնուա-

1 Բուզանդ Դպր. Ե. Գլ. 31. «Էն սահմանն որ յառաջուն էր լինալ ընդ երկրն Հայոց եւ ընդ երկրն Վրաց, որ է ինքն ձեռն գետն Կուր», եւ Դպր. Ե. Գլ. 37. «Կուր գետ որպէս եւ յառաջուն լեալ էր ընդ երկրն Սղուանից եւ ընդ երկրն Իւրեանց (Հայոց), սահման արարեալ կողմացանէին», եւ Նոյնպէս եւ Խոր. աշխարհագր. Ի. 2. Սարաբն թ. 13. Պաղւտ. Ե. 13.

2 Սարաբ. թ. 13.

3 Պաղւտ. Սարաբ. թ. 13.

4 Բուզանդ Դպր. Ե. Գլ. 31.

5 Պաղւտ. Ե. 13.

6 Խոր. աշխարհագր. Ի. 2, Ի. 7.

7 Խոր. աշխարհագր. Ի. 2.

8 Դսոն, Սահ. Բիւլ. 363.

9 Դոյազդի, Սարաբ. թ. 538.

10 Otene, Պէն. 2. 13. Կուգար.

11 Σουτήτις, Պաղ. Պաղ. Ե. 15.

12 Βασσορόπηδα, Սարաբ. թ. 538.

13 Σαρανισσα, Պաղւտ. Ե. 13.

14 Αιλισηγή, Պաղւտ. Սարաբ. թ. 31.

15 Σισπρίτις, Սարաբ. թ. 13.

16 Καρηνίτις, Սարաբ. թ. 34.

17 Χορσά, Պաղւտ. Ե. 13.

18 Αστιασγή, Պաղ. Ե. 3, 8.

19 Σορτή, Դին Կու. 12. 36.

20 Αντζεղղ, Պաղւտ. Ե. 13.

21 Φασιαγή, Դին. Սի. 3. 664.

22 Βαγρανσδηγή, Պաղւտ. Ե. 13.

23 Τοσσία, Պաղւտ. թ. 156.

24 Σαρασγή, Սարաբ. թ. 538.

25 Taurantium, Սահ. Բիւլ. 14.

26 Γορδική, Սարաբ. թ. 538.

Պաղւտ. Դին Կու. — Corduena,

Ե. 13. Պէն. 2. 15.

Աշխատանքաց ի գետախառնուհա Նշառի եւ Մեծամոր գետոց, հոյակապ՝ Տարերական կամ Տարերն կամրջօք¹, ի վերաց բլրոյ², յոր եւ փոխեցան ամենայն վայելութիւնք քաղաքին Արմաւրայ³։ ցայժմ երեւին աւերակքն։ Գ. Վարդաշապատ⁴ կամ Նոր քաղաք⁵ նիստ (քրիստոնեայ) թաղաւորացն Աշխատանքաց, յոր փոխեցաւ հին աւանն Վարդգեսի հոյակապն յերգս վիպասանաց, զԸ Բէլ բլրով ի վերայ Ռասախ գետոյ⁶։ — Սակաւժամանակեան իմն արքունիք էին ամուր եւ գեղեցիկ քաղաքն Նաւանգաշատ՝ զրամբքն պղնձեօք եւ երկաթի ելանեղօք մենքեհաւոր երկրիմի արքունեացն⁷։ Ընդարձակ աւերակք քաղաքիս ցայժմ նշմարին⁸։ — Ըստ է եւ բուն հին մեհնական քաղաքն որ է դարձեալ Արմաւիր՝ Վոդոնայն Հայկազանց, յորում էին խնդրանէ անուանի եւ հոյակապ սաւաիրն Արամանեկոյ։ զնա փոխանակեաց Ռազարան ի վերայ Ախուրեան գետոյ⁹, եւ զսա՝ Արտաշատ¹⁰։ այլ կային մնային հանապազ նախաւոր պատիւ եւ մեծարանք Արմաւրայ։ — Ըստ են եւ ամենաշատ եւ ամենաբերն Շիրակ նահանգ եւ գինեւէտ աշխարհն Վոդլեան կայան հնազոյն պուեռաց մերոց։

2. Ի գէպ է ի սոյն հիւսիսային կողմն կցել եւ զգրացի երկիրն զոր փակեն երկու թեւք գետոյն Արածանոյ կազմեալ մեւս եւս կէս կողմ հանդէպ առաջնոյն, յորում կան քաղաքք նշանաւորք ի հնութեան՝ յերկրորդ աշտիմանի, որպէս Ռազուան (Ռազաւան), Վարդաշապատ, Խորդան, Խիլն աւան, Ներէզն աւան, ամուր եւ անառիկ բերդն Նիլ տեղն գերեզմանաց թաղաւորացն Հայոց¹¹, յորում էր հայր եւ թաղաւոր առաւուածոցն Արամազդ¹² եւ կայան քրմապետին¹³ որ սկէր ի վերայ մեհնական գիււանին¹⁴։

Բ. Ի Հարաւային կողմն, այս ինքն հանդերձ արեւմտեան կողմամբ աշխարհիս՝ զորով պատի ի հարաւոյ Տիգրիս եւ ի հիւ-

նորեանց զինուած քաղաքիս (Խոր. Բ. Գլ. ԽԹ). այլ որպէս ոչ զտա, նոյնպէս եւ ոչ զնոսա մարտի մարտել. զսա՝ զի ունի իւր վիպ առնելիք զերգս վիպասանացն մերոց որ առ նովին ժամանակաւ յորինեալ են (առ Խոր. Ա. Գլ. Լ. Արտաշապատ ոչ գտեալ, առն, քաջի որդւոյն Արտաշիսի տեղի ապարանից ի հիւանդն Արտաշատ, նոր անց, առն, զնոց եւ զինեաց ի մէջ Մարոց զՄարտիկոս, այլովքն հանդերձ. (Խոր. Ա. Գլ. Լ.) եւ ոչ զնոսա՝ զի անառ ի նոցանէ յառաջ իսկ քան զԱրտաշես Բ. կոցին. (Մարտոն յառի իրեւ 30 յետ Գրեհոսի, Պլինիոս 179: Թերեւս այն բան երգացն վիպասանաց, եթէ քաջ որ փա գնեցէ, առաւել նորագութիւն ինչ մեծ նշանակիցէ քան եթէ ամենեւին նորագ յինութիւն, եւ այնպէս երկուց կազմանց առնելն փոքաւ ունեւիւն։

- 1 Արաթ. Գլ. Բ. էջ 36: Բաւլ. Դար. Գլ. ԺԲ. Դ. Գլ. ԾԵ:
- 2 Խոր. Բ. Գլ. ԽԹ:
- 3 Անդ:
- 4 Կործանուած առ Բաւլանոց Դար. Դ. Գլ. ԾԵ:
- 5 Կործան: Արաթանդերոս:
- 6 Խոր. Բ. Գլ. ԿԵ եւ ԺԶ:
- 7 Խոր. Բ. Գլ. ԼԹ:
- 8 Բանդուան նորա առ Բաւլանոց Դար. Դ. Գլ. ԾԵ:
- 9 Խոր. Բ. Գլ. ԽԹ:
- 10 Խոր. Բ. Գլ. ՀԵ:
- 11 Արաթ. Գլ. ԾԹ. էջ 586: Խոր. Դ. Գլ. Ժ եւ ԽԵ:
- 12 Արաթ. Գլ. ԾԹ. էջ 586: Խոր. Բ. Գլ. ԺԲ եւ ԺԳ:
- 13 Խոր. Բ. Գլ. ԾԳ:
- 14 Խոր. Բ. Գլ. ԽԸ եւ ԿԶ:

սխալ երկրորդ բազմակի Երաժանայ՝ եւ շուրջանակի իմն եղերք Որմիայ եւ Բզնուանաց ծովուն. զսովաւ Ըսորեստանեացն՝ եւ զնա վաւ Մարացն իմն նշմարին հետք։ — Եյնու զի յերկոսին ծովն յամենայն կողմանց մանր մանր ինչ գետք (8 գետք ի ծովն Բզնուանեաց) դիմեալ իշանեն եւ չիք գտանել եւս ինչ ջուրց ի նոցանէ, յայն սակս պարտ եւ պատշաճ է համարել զնոսա ուրոյն եւ ինքնակաց բովանդակութիւնս՝ ջուրց։

Նշողն Որմիայ՝ որ երթայ եւ մեծանայ (ըստ Ուաւլենսոնայ), է ընդ երկայնութիւն (այս ինքն ի հարաւոյ ի հիւսիսակողմն) 30 ժամ եւ ընդաւանակազոյն լայնութիւնն՝ 10 ժամ. ամենեւին խորութիւնն՝ 24 ոտք, միջինն՝ 12։ Եյնհարին է աղութիւն ջուրցն. նաւ ծանրացեալ ահաղձուն 100 թակուկօք՝ ոչ միի ի ջուր աւելի քան զ3 — 4 ոտս, նմին իրի չուղին այնչափ ի մրկէ ջուրքն։ — Վաշտավայրքն որ շուրջ զնովաւ են՝ յոյժ պողարերք են, որոց բնակիչք ձեռնհաս էին արդեւք յօրինեալ յարգարել զգետան որ ի նա թափին՝ վասն ստեպ նաւարկութեամբ զվաճառս այլ եւ այլ կողմանց ի քաղաքն որ առ գետով կան՝ ուրեւրց։

Վարծի ի Ուաւլենսոնայ եւ ի Ռիտտերայ աշխարհագրէ ոչ առանց ինչ հաստատութեան՝ թէ գուցէ ինչ ճանապարհ սկսյաւ գործ ընդ ծովն Որմիայ՝ յօրինեալ ի հիննս (ի Մարաց կամ Եւսորեստանեաց) վասն հեծելոց, քանզի նշմարին իսկ հետք այսպիսի ճանապարհի յերեսաց անտի ջրոյն։

Նշողն Բզնուանեաց՝ որ նոյնպէս տակաւ յորդէ եւ տիրէ եղերացն (ըստ Ժոպերայ), է գեղեցիկ կապոյտ ուրեք ուրեք յեղերոն թուի իբրեւ զթանաք. որս ծովուն է ձուկնն տառեխ (ի 20երորդ օրէ Մարտ ամսոյ մինչեւ ց1 Մայիս ամսոյ ըստ Մանթէիդայ անդրիացոյ)։

(Յարեւելեան եղերս նորա յամենաժաղին քան զամենայն կողմանն Եւսիայ (ըստ Ռիտտերայ աշխարհագրի) կայր հոյակապ քաղաքն Էլամիրամակերտ, երրորդ քաղաք արքունի (ամարաստուն) թագաւորացն Ըսորեստանեաց իբրեւ հանգոյն Բարելունի եւ Վիւնուէի. եւ արդեամբք իսկ ըստ ճաշակի շինուածոյ Բարելացոց քաղաքին յօրինեալ էր այն, ապարանք երկձեղուանեայք եւ երեքձեղուանեայք գունեալ նկարակերտ եւ լուարիք. անցանէր մի մասն գետոյն ընդ մէջ քաղաքին եւ ապա անտի ջրմղօք ի պէտս բնակչացն եւ յառողմնն ծաղկոցաց լինէր. փողոցք լայնք եւ ընդարձակք եւ

1 Systeme.

2 Ըստ Սարգսի՝ ԺՈ. Աւոյ Տրաստա Սպուտա ծովի, Թերեւս Կաթստա համալիրեանցոյն որ զազուտան ծովի կուէ։ Ըստ Պաղմայ 2. ԳԼ. Բ. Աւոյ Մարտի.

3 Tonneau.

4 Ըստ Պաղմայ (Ե. ԳԼ. 13) Argis-

sa որ Թուի Արեւ՝ (յԱրեւիկոյիս նա հանդէ) որդեւ կուէ իսկ քաղաք 4 յեղերս նորա։ Ըստ Սարգսի ԺՈ. Մարտի (Կատարի ձրդոյս Եւսոյ)։ այլք համարին կուէցեալ յորդէ անտի Մարտեանցոց կամ Մարտեանցոց զորոց նորոգտու Ը. 72, 202 ճառէ։

Գային նախաւոր ինչ կամ այդընթացին բնակիչք ի Հայոց աշխարհին՝ մանաւանդ ի հայրաւային կողմանսն մերձ ի կողմանս Ասորեստանեաց առ ծովուն Բղնունեաց՝ ի հարաւոյ նորա եւ յարեւմտեաց հիւսիսոյ ¹, որք ըստ զընցացն Ողոմակոսորայ խմատնոյ եւ երգոյ վնպատանացն Հայոց՝ ի Սեմական տոհմէ էին ²: Իսկ որ դարձեալ ուրեք ուրեք մինչեւ անդր իսկ ի հիւսիսային կողմանս զգետովն Նորասիաւ սակաւաւոր բնակիչքն էին ³ թէ արդեւք ի նմին ցեղէ իցեն՝ այն ամենեւին անյայտ է:

Յետ ապա գաղթեցին անդր բուն բազմաւոր եւ տիրող բնակիչք ի Վարեթական տոհմէ՝ Հայք: Ինքն իսկ աշխարհագրական դիր բնակութեան Հայ ազգի որ ի սահմանս բնակութեան եւ ի միջոցի որդւոցն Վարեթայ անկանի ⁴, եւ սեպհականութիւն եւս լեզուին ⁵ միաբանեալ ընդ յայտնի վկայութեան պատմութեանն՝ առանց երկմտութեան առնէ՝ լինել ազգիս անդամ ինչ յանդամոց յարեթական տոհմին: Յայսմ բազմաաւարած տոհմի իբրեւ առանձինն ցեղ եւ ազգ որոշէ զմեզ զառաջինն Հայի՝ որով առնի նա նահապետ ազգիս:

1. Նշուեցը որով Հայի կապի ընդ Յարեթայ՝ են ըստ Մար Աբասոյ ի վերուստ ի խոնարհ Մերոզ, Սիրաթ, Թակղաթ (այս ինքն Յարեթ տաթէ, Մերոզ, Սիրաթ, Թակղաթ, Հայի) զորս Մովսէս Խարենացի համեմատ իմն գնէ գրոցն անուանց՝ Գոմարայ, Թիրասայ եւ Թարգոմայ: Յակայն խանգարի նովին համեմատութիւն եւ կարգ ծննդոց զոր ամենայն բնագիւղք գրոցն սրբոց որպէս եւ թարգմանութիւն մեր միաբան ցուցանեն. զի ուր առ Խարենացոյն ուրոյն ծնունդք են Գոմար եւ Թիրաս, ըստ գրոց ի միւսմ գծի են երկրքին իբրեւ անմիջորդական որդիք Յարեթի, եւ ապա յերկրորդ գծի Թարգոմ ⁷: Աւր զի եթէ կամօքիմք զՀայի ի նմին ժամանակի գնել յորում կամօ լինեալ զնա Մար Աբաս, չէ հարկ երկա ծնունդս ընդ Յարեթ եւ ընդ Հայի ի միջն գնել, զի ըստ գրոց իսկ ազգահամարի բաւական են երկու եւեթ ծնունդք ընդ Յարեթ եւ ընդ Հայի, որչափ ընդ Քամ եւ ընդ Նեմ ըովթ ի միջն է ⁸: Ապա երկու եւեթ ծնունդք պիտոյ են մեզ, եւ սոքա են՝ Գոմար եւ Թարգոմ, որպէս ի յայտնապես ամփոփի:

Ընդուստ ի բնէ սովոր իսկ են գրեթէ ամենայն իսկ քրիստոնեայ մասննագիրք՝ որպէս մերքն ⁹ նշանպէս եւ արտաքինք՝ ¹⁰ զԹարգոմ ¹¹

1 Խար. Գիրք. Ա. ԳԼ. Ժ. էջ 53 եւ 54:

2 Խար. Ա. ԳԼ. Զ. էջ 43 — 44:

3 Խար. Ա. ԳԼ. ԺԲ. էջ 63:

4 Տես ի վեր անդր Հասած 12. էջ 43:

5 Տես նշանպէս ի վեր անդր էջ 47:

6 Մար Աբաս առ Խար. Գիրք Ա. ԳԼ. Բ. էջ 51:

7 Դան. Ժ. 9, 8: Ա. Մնաց. Ա.

4 — 7:

8 Դան. Ժ. 8 — 4: Ա. Մնաց. Ա.

4 — 7:

9 Մովս. Խար.: Կարեն ի վերս Ս. Մեթր.: Բուշ. Գար. Գ. ԳԼ. ԺԳ. Գար. Ե. ԳԼ. Ը.: Արաթ. ԳԼ. Ա. էջ 30 "Այլ Թարգոմայ. ԳԼ. ԺԴ. էջ 579 "Յուն Թարգոմայ. ԳԼ. ԺԺԲ. էջ 594 "Հայաստան աշտարհ, առան Թարգոմայ.":

10 Թեոփիլոսոս, Թեոփիլոս Խաղապոյի, Սինկեղոս սր ժողովեալ է զըստ իւր ի հին մասնագրէ ունեցի յորմ ժողովեալ է եւ մարքն Սամուէլի կրթիւս: — Տես եւս սեր. Բրոն. Բ. էջ 13:

11 Դան. Ժ. 8: Ա. Մնաց. Ա. 6:

եւ զառննն թորգումայ՝¹ զՀայոց իմանալ, եւ յերաւի իսկ: Քանզի յառաջնում բանի անդ առննն թորգումայ անդէն առննն թորգումայ գառնի ի զօրսն ի վերայ Մագդագայ, եւ իբրեւ ըստ աշխարհագրական իմն դրից կարգաւ կոչէ զագգան մարգարէն ի վերայ Մագդագայ յորժամ ասէն «Լիդացիք ամենեքին սաղաւարտեալք եւ վահանաւորք, Գամեր (Գամիրը) եւ ամենեքին որ շուրջ են զնովաւ, եւ առննն թորգումայ ի ծագացն Հիւսիսայ եւ ամենեքին որ շուրջ են զնովաւ, — նոյնպէս եւ ի միւսումն բանի մարգարէին 3 յայտնի իսկ ակնարկի Հայաստան աշխարհ երեւելին եւ հոյակապն դարմանօք երիւարաց 3 յորժամ ասիցէ «Ի տանէ թորգումայ ձիովք եւ հեծելովք եւ շորովք լըին զվաճառս քո (Տիւրոսի)», — 5) Հայր թորգումայ ցուցանեն մեզ ինքնին գիրք 4 առանց մեկնութեանցն կարօտանալոյ, այս ինքն զԳամեր (Գամեր) զնահապետ արեւմտեան դարացեաց մերոյ աշխարհին՝ զԳամրաց կամ զԿապարովկացոց տեսմ:

2. Իսկ ոք արգելք անմիջնորդական որդի թորգումայ: Եւստիոսենացւոյն ընք պլ ծնունդ ընդ նա եւ ընդ Հայկ ի միջի, որ արդարեւ յորժ իսկ հաւանութեան է: Քանզի սովորութիւն երբայական ազգին որ ըստ հին ինչ ազգահամարի միշտ անուանս ազգացն կարդայ, առնն թորգումայ զՀայս կոչելով՝ յորժ մերձաւոր սկիզբն եւ որոշիչ հայր եւ նահապետ Հայոց՝ զթորգում ցուցանէ: զի այնպէս իմն առնն թորգումայ զմեզ կարգան, որպէս զերեւանց իսկ ժողովուրդն կոչեն՝ առնն Կարայելի (կամ Յակոբայ): Մինչ զի առաւել տեղի գոյ արդեւք կարծելոյ թէ որ առ երբայեցւոյն թորգում (թորգարմայն) է՝ նոյն իցէ ընդ Հայկին Հայոց, քան եթէ կարծելոյ թէ պլ ինչ ծնունդ ի միջի կայցէ ընդ թորգում եւ ընդ Հայկ:

Իսկ իմն թէ առանց ինչ հաղորդութեան Մար - Աբասեան պատմութեանն գիտէր վաղ ազգն զայս նահապետ իւր զՀայկ՝ հանգերձ իւրիք իւրիք հանգամանօք կենաց նորա, թէպէտ եւ մարթ եր ժամանակաւ խառնել ինչ յաւելուածոյ ի նոսա: Մովսէս Խորենացի (յաւմ 460 — 470) յարկանելն զայն ի կիր օտար ընդուաւ, եւ որպէս ի կարգէ բանիցն կայ ի միտ առնուլ 5, թերեւս զառաջինն հրապարակաւ ծանօթ կացուցանել զմտտեանն Մար Աբասոյ, համարի առհասարակ ծանուցեալ զգոյնութիւն Հայկոյ իբրեւ մեծի ուրուք եւ ցանկալի նախնայ Հայաստանեաց, որ եւ յիշատակեալ եւս իցէ պատմութեամբ արտաբայ քան զՄար Աբաս 6, եւ երեւեալ աշխարհագրական ինչ յիշատակաւ 7: Եւ վաղ իսկ քան զնա՝ եթէ ոչ ինքն Ագաթանգեղոս (100 ամօք կանխադոյն քան զնա) գոնեայ թարգմանիչն որպէս հաւանութեան թուի՝ Կորիւն (յաւմ իբրեւ 445) ապ իմն Հայկոյ զեղծականութիւն ինչ ուժգնութեան եւ քաջութեան 8: Փոքր ինչ յառաջ քան զայն կամ տեղեկ ի նմին ժամանակի մի ոմն կամ երկու ի Հայ թարգմանաց տառաւածաշունչ գրոց ասն եւս պլ եւս ինչ սեպականութիւնս կամ նշանակա Հայկոյ: զի գիպեալ նոցա ի թարգմանութեան 70 ից ի տեղի անդր յորում յիշի աստղատունն՝ զոր քաղաքացիք քիմա կամ քիմիլն կոչեն, որ նշանակէ՝ գոռ պատերազմնդ կամ ախորդ կամ սկայ, որ եւ նկարէր իսկ աղեղնաւոր՝ որով յորժ իսկ հաւանութեան է թէ զնախնին

1 Եւէփ. Իէ. 14. 1Ը. 6.
2 Եւէփ. Իէ. 14.
3 Երգոս. Ա. 149: Մարտ. 3Ա.
558, 587:
4 Եւէ. 3 — 4: Ա. Մնաց. Ա. 6:

5 Գեղե Ա. ԳԼ. Ը — 3.
6 Խոր. Ա. ԳԼ. ԻԲ. ԷԶ. 104:
7 Խոր. Ա. ԳԼ. 3. ԷԶ. 54:
8 Աբաթ. ԶԶ. ԷԶ. 578:

իւրեանց զԵրբրովմ իմանային քաղաքացիքն, եւ փոխանակ նորա յայն թարգմանիչք գրոցն եղին զՈրինն Յունաց իբրեւ նման Ներբով-
թայ՝ որ էր սկսյոյ որսորդ ¹, հայեցեալ հայ թարգմանացն յորացն համ-
մատութիւն՝ նշանակեալ են զնոյն ի հայ լեզու Հայկիւն իբրեւ այլ-
ապրանորա ² :

3. Ինքեանք իսկ անուանք ազգիս եւ աշխարհիս ցուցանեն վասն այսց
երկուց նահապետաց, այս ինքն Հայկայ եւ Թորգոմայ : Երկին իմն է անուն
ազգին եւ աշխարհին մերոյ՝ մին ընտանի, միայն առանին ի մէջ արեւաշ
ի կիր — Հայք, Հայաստան. եւ մաս եւս միայն յարապքին ազգաց
անսի կոչեցեալ — Արմանիք, Արմիք, Արմենիք ³ :

4. Հայն անուն ի Հայկայ անուանէ անէ Նորինացին յառաջ ⁴.
Թերեւս առաւել զիւրին իմն լինիցի հաւանել, եթէ ի Հայկն անուան
զմաս ածցի վերջին նշանագիրն իբրեւ կաղմիչ իմն վանգի իրիք ողո-
քանաց (իբրեւ — Կ, Կ), այնպէս որպէս յանուանա որդւոցն նորա գոյ
յաճախագոյնս նշմարել՝ որպէս Արմեն — ակ կամ Արման — եակ, Սիս-
ակ՝ ուստի Սիւնիք, Գառն — իկ ⁵ :

Իսկ զԱրմենիքն կամ զԱրմիք յԱրամայ անէ յառաջ նոյն մա-
տենագիր վասն նախ նորա աշխարհակալութեամբ՝ ազգին ծանօթ այլոց
ազգաց լինելոյ ⁶. սակայն առաւել հաւանութեան թուի հնազոյն եւս
զանուան համարել, այնու զի յանկութիւնն որ յանուան անդ Արամայ
երեւի՝ կայ վաղ յանուանս հարց եւ հաւուց նորա, երբեմն յառակա-
գոյն եւս, որպիսի ինչ են Արմանակն կամ Արմանակ (աւար Հայկայ),
Արաբիս կամ Արաբիս, Հարա — եւ որպէս հաւանութեան է՝ ի
այն կարգ հայի եւ Թորգոմայ ⁷ որով երբայեցիքն անուանեն զմեզ ⁸ :

9. Իմն իրի ի դէպ է կարծել թէ կամ որպէս ի Հայկայ ընտանի
եւ առանին անուն մեր Հայ՝ նոյնպէս եւ ի նորին անդրանկէ Արմենակայ
արապքին անուն մեր Արմիք կամ Արմենիք ⁹ — եւ կամ արապքիքն
(ազգքն սեմականք եւ արիականք) միաբան ընդ երբայեցւոց ի Թորգոմայ
կոչեն զմեզ, իսկ մեք՝ ի նորին որդւոյ՝ ի Հայկայ զանձինս անուանեմք ¹⁰ :

1 Եւն. թ. 8 — 16. Ս. Միաց. Ս. 10.

2 Յուդ. ԼԸ. 31. Եւս. թ. 10.

3 Արմուս, Armenil.

4 Գրեք Ս. ԳԼ. թ. 64.

5 Խոր. Ս. ԳԼ. Դ. էջ 29.

6 Խոր. Ս. ԳԼ. թ. 67. ԳԼ. թ. 67. ԳԼ. թ. 67.

էջ 74.

7 Այսպէս իսկ է բան շմարեալ հնուան
Թորգոմ անուան ըստ երբայական բնա-
գրին եւ ըստ Շմարացւոյն եւ ըստ հին
առաջի թարգմանութեան, որպէս եւ
ըստ համայնի թարգմանութեան՝ մշտ
ի չորեքին իսկ անգիս քրոջ որդոց. միայն
ի յայն թարգմանութեան Եւթանանից որ-
պէս յայլ եւ որդւոմանուանս յայլեւելիքն
է, եւ հնչեալ Թորգոմ փոխանի ասելոյ
Թորգոմ. — Սինիկըստ զԵւթանանիցն
ընթեանալ Թորգոմ. ասեալ Եւթ. Գրեք.
Բ. էջ 12.

8 Սմեզ (Դ. 3) սպասեցեալ ամպարը-
աց փոխուած ի լեբինս ինչ ամպար, Եւ-
թանիցիք, ասէ, ի լեբինս ինչ ամպար. զի Ե-
մանն բազմաբնակք Արմենա կամ Արման
ասեն, որպէս եւ Թեագործաս. եւ Ալիւզս
իսկ ըստ Թեագործասի եւ Ս. Երեմիէանի՝
ընդ Արմանայ յայտնի իսկ զան Արմուս,
Արմենա. — Ստեղ անիանել փոխուեցի ի
հինս՝ ի լեբինս Հայոց՝ յայտնի քրոջ իսկ է :

9 Հաւանի սին եւ Ս. Ներս. Շմար. ի
վիպառանութեանն :

10 Ընդ նահապետան մեր հայաւի սակա-
ւորք ի մասնագիրս մեր՝ Արմանայ կամ
Արմենեզ (Արմեն վարք Մեթ. Իսկզանեա
Խոր. Ս. ԳԼ. ԻԲ.) — Յերբայեք Արմանա-
զայ յայժ բազմաարած իմն թուին լեալ
եւ ընդկութիւն նոցա ի յառաջակողմանս
Արմայ : Եւթանիք իմն է ազգն Արմանա-
ցւոց որ ի հարապքին կողմանս Թորգոմայ
ընդկեալ էին (յորոց Արմանիստ անէ
զորս ի թիկունս օգնականութեան Յրով-
ցւոց. Հոմեր. Իգիւկ. Բ. 863. 863) : Ի Թորք
Արմա էին եւ Արմանիս ծովակ եւ Արմա-
նիս դէս. առաջի ծովակերացն Յրովց
կային եւ Արմանեան կոչիք. որդի նման
Յրովցւոյ՝ Արման կոչէր : Դարձեալ ի հիւ-
սիսայ արեւելից ծովակ Կասպից յիւրն հիւրն
(Պրիւ. Բնակ. պատմ. թ. 7. Պրիւ. 7.)
ազգ ինչ Արմանանի անուան՝ եւ լեբինս կից
ի նոյն անուն : Եւ Երեմիայ Եւ. 27 ընդ
Արաբասեանց կոչին ի մարա պատերազմի
ի վերայ Բաբելոնի : — Յայով ամենայն
Թերեւս պարզիք ինչ եւեթ մարթիոյն
աւանդ ի միս թէ մեծ ինչ մասն ի ցոյզ
աստի աստ անդ սփռելոյ՝ ընդկեալ Եր ի
կողմանս Հայոց, եւ լեալ մասն ազգին :

“Եւ այլ զեղապատշաճ եւ անձեռայ, քաջագանգուր, խայտափն եւ հաստաբազուկ. սա ի մէջ սկայիցն քաջ եւ երեւելի լինալ, ընդգիմակաց ամենեցուն, որք ամբառնային զձեռն միայե-
տեւ ի վերայ ամենայն սկայիցն:... Պատահունք ի դէպ ելանէին Բելայ բռնանալ ունել զամենայն երկիր: Արամ ոչ կամեցեալ Հայկայ հնազանդ լինել Բելայ, յետ ծնանելոյ զորդի իւր Ղարմենակ ի Բաբելոնի, չու արարեալ գնայ յերկիրն Արարադայ, որ է ի կողմանս հիւսիսոյ, հանդերձ որդւովք իւրովք եւ դստերովք եւ որդւոց որդւովք, արամբք զօրաւորօք՝ թուով իբրեւ 300 եւ այլովք ընդոծնօք եւ եկօք յարեցելովք ի նա եւ բոլոր աղէիւ:”

Եւ “ի հաստատելն տփտանեանն Բելայ զթագաւորութիւն իւր առ ամենեւեան, առաքէ ի կողմն հիւսիսոյ զմի ոմն յորդւոց իւրոց առ Հայկ արամբք հաւատարմօք, գալ նմա ի հնազանդու-
թիւն եւ կեալ խաղաղութեամբ: Բնակեցեր, ասէ, ի մէջ ցրտու-
թեան սառնամանեաց, այլ ջեռուցեալ մեղկեա զցրտութիւն սա-
ռուցեալ քո հպարտացեալ բայուցդ, եւ հնազանդեալ ինձ՝ կեաց ի հանդարտութեան, ուր հաճոյ է քեզ յերկրիս իմում բնակու-
թեան: Ի բաց դարձուցեալ Հայկայ զպատգամաւորն Բելայ, խտուրթեամբ պատասխանեաց: Վառնայ առաքեալն անդրէն ի Բաբելոն: Եպա զօրաժողով լինի ի վերայ նորա տփտանեանն Բէլ ամբոխիւ հեռեւակ զօրաց, գայ հասանէ ի հիւսիսի յերկիրն Արարադայ մերձ ի տունն Աագմեայ. փախստական լինի Աագմոռ առ Հայկ, քաջ ընթացիկս առաջի իւր առաքէ. Վիտեա, ասէ, ով մեծդ դիւցազանց, զի դիմեալ գայ ի վերայ քո Բէլ յաւերժիւք քաջօք եւ երկայնադիւզօք հասակօք սկայիւք մրցողօք: Եւ իմա-
ցեալ զմերձ լինելն նորա ի տուն իմ՝ փախեայ, եւ զամ առափիկ տազնապառ: Արդ աճապարեա խորհել որ ինչ գործելոց ես: Իսկ Բէլն յանդուգն եւ անձողնի զօրութեամբ ամբոխին՝ որպէս յոր-
ձան ինչ սաստիկ ընդ զառիվայր հեղեալ՝ փութայր հասանել ի ռահմանս բնակութեան Հայկին, ի սիրտ եւ ի մարմն վատահա-
ցեալ արանց զօրաւորաց: Աստ ուշիմ եւ խոհեմ սկայն, քաջա-
գանգուրն եւ խայտափն, աճապարեալ հաւաքէ զորդիս իւր եւ զթուռնս, արա քաջս եւ աղեղնաւորս, թուով յոյժ նուազունս, եւ զայլս եւս որ ընդ իւրով ձեռամբ. հասանէ յեզր ծովակի միոյ որոյ աղի են ջուրքն, մանունս ունելով ձկունս յինքեան (ծովն Բզնունեաց): Եւ կոչեցեալ զգօրս իւր ասէ ցնոսա. յեկանելն մեր հանդէպ ամբոխին Բելայ, դիպել ջանասցուք տեղւոյն՝ ուր անցեալ կայ ի մէջ խռան քաջացն՝ Բէլ: Գլի կամ մեռցուք, եւ աղի մեր ի ծառայութիւն Բելայ կացցէ. կամ զաջողութիւն մատանց մերոց ի նա ցուցեալ, ցրուեսցի ամբոխն, եւ մեք եղեցուք յաղթու-

Թիւն ստացեալք: Եւ յառաջ կոյս անցեալ բովանդակ առպարէզ՝ հասանեն ի միջոց ինչ դաշտաձեւ լեւանց բարձրագունից. եւ յաջմէ ջուրցն հասանաց ի բարձրաւանդակումն կուռ կալով ի տեղւոյ: Եւ վեր զերեսս ամբարձեալ՝ երեւեցաւ նոցա բազմութիւն անկարգ հրօսակի ամբոխին Բելայ ցան եւ ցիր յանդուզն յարձակմամբ ընդ երեսս երկրին սուրալով. իսկ Բէլ հեզ եւ հանդարտ ամբոխիւ մեծաւ ի ձախմէ ջուրցն ի վերայ ոստոյ միոյ իբրեւ ի դիտանոցի: Մանեաւ Հայկ զխումբ վառելոյ ջուրտին, յորում Բէլ առաջի ամբոխին եկեալ հասեալ ընտրիւք եւ վառելովք ոմամբք, եւ երկար միջոց ճանապարհին ընդ նա եւ ընդ ամբոխն, եւ ինքն զլիւսնոց ագուցեալ երկաթի նշանաւորօք վերջօք, եւ տախտակս պղնձիս Թիկանց եւ լանջաց, եւ պահպանակս բարձից եւ բաղկաց, գօտեւորեալ զմէջն, եւ յահեկէ զստինն երկսայրի, եւ նիզակն արի ի ձեռին իւրում աջոյ, եւ յահեկումն վահան, եւ ընտիրք յաջմէ եւ ի ձախմէ: Եւ տեսեալ Հայկին զտիտանեանն կուռ վառեալ, եւ զարս ընտիրս ընդ նմա աջինս եւ ահեկինս, կարգէ զՆաւենակ երկու եղբարքք ընդ աջմէ, եւ զՆադմոս (զնորին որդի) եւ զայլս երկուս յորդւոց իւրոց ի ձախմէ, զի արք կորովեք էին յաղեղն եւ ի սուսեր. եւ ինքն առաջի, եւ զայլս հրօսակին զլնի իւր կարգեաց. երեքանկիւնի իմն կարգեաց ձեւով, հանդարտ յառաջ մատուցանելով,:

“Եւ հասեալ երկօցունց կողմանց սկայիցն ի միմեանս՝ ահագին դղրդիւն ի վերայ երկրի առնէին շահառակելովն, եւ ահա պակուցանողս տարագուք յարձակմանցն զմիմեամբք արկանէին: Եւ ոչ սակաւք յերկօցունց կողմանց սկայիցն արք յաղթանդամք բերանոյ սրոյ դիպեալք, տապալ յերկիր կործանէին. եւ մարտն յերկօցունց կողմանց մնայր անպարտելի: Օայսպիօի անակնուանելի դիպուած տարախուսանաց տեսեալ արքայն տիտանեան՝ զարհուրեցաւ, եւ ի նոյն բլուր ուստի էջն՝ վերջոտնեալ ելանէ. քանզի խորհէր ի միջոցի ամրանալ ամբոխին մինչեւ հասցէ բովանդակ զօրն, զի միւսանդամ ճակատ յօրինեացէ: Օայս իմացեալ ագեղ նաւորին Հայկայ՝ յառաջ վարէ զինքն, մօտ հասանէ յարքայն, լի քարշէ պինդ զայնալիճն, դիպեցուցանէ զերեքթեւեանն կրծից տախտակին, եւ շեշտ ընդ մէջ Թիկանցն Թափանցիկ լեալ՝ յերկիր անկանի ուլաքն. եւ այսպէս ճոխացեալն տիտանեան կործանի՝ յերկիր զարկուցեալ, եւ փչէ զոգին: Եւ ամբոխն տեսեալ զայսպիսի ահագին զարծ քաջութեանն, փախեան իւրաքանչիւր դէպ երեսաց իւրեանց: — Օգիտին Բելայ պաճուածեալ իմն դեղովք հրամայէ Հայկ տանել ի Հարք, եւ Թաղել ի բարձրաւանդակ տեղւոյ ի տեսիլ կանանց եւ որդւոց իւրոց,”¹

Լայկայի իմ ժամանակաց է պատմութիւնս որ վասն գործոցն
Հայկայ է, զի որպէս զկատարեալ ճշմարտութիւն կամ զճշդու-
թիւն նոցա չկարէ որ ցուցանել, նոյնպէս եւ ոչ մերժել ամենեւին
կարող է, զի մի իցէ թէ պատմական ինչ հիմն որ ընդ զըուցօքն
այնքիւք կայցէ, միանգամայն ի միասին խելալ ընկեսցի ի բաց :
— Յակայն պատերազմն Հայկայ ընդ Բելլայ եւ սորա մահ ի նմանէ,
որ արդարեւ գլխաւոր իմն կէս է ի պատմութեանն Հայկայ, ունի
թերեւս ոչ փոքր ինչ հիմն հաստատութեան օրինակաւ ինչ իւրք :
Քանզի յոյժ իսկ նպաստ ի ալն լինիցի ցանկալի հաստատ բանիցն
Արիւդենեայ՝ զոր ըստ դիպաց իմն անէ Մովսէս Խորենացի ի մէջ այս-
պէս. «Հաւատարիմն Արիւդենոս... եւ զմերն ի Հայկայ (զազահա-
մար) մինչեւ ցԱրայն Գեղեցիկ՝ զոր օպանեալ Շամիրամ, թուէ այս-
պէս — Արայն Գեղեցիկ՝ Արամայ, Հարամայ, Գեղամայ, Ամաթայ,
Արամայիսեայ, Արամնաեայ որ եղև հալաւ Բելլայ մահաւան ի նմա-
նէ... եւ զայս մեզ Արիւդենոս յիւրում առաջնում ազգաբանու-
թեանն ասէ, զոր աստ ուրեմն ոմանք յետայ բարձին»¹ : Մեծ իմ շահ
է ի վկայութենէ աստի դիտել թէ ոչ գիւտ ինչ ողորանաց եւ սու-
տակասպատութեան Մար Աբասայ է պատմութիւնս, այլ թէ անդէն
կայ հիմն ինչ պատմութեանն այնորիկ ի զըլցսն քաղղէականս, յորոց
եւ Արիւդենոսն օրպէս եւ Մար Աբաս առին զպատմութիւնն իւ-
րեանց : Զէ ինչ այն պայկերպութիւն, զի սա Հայկայ ապ զգործն եւ
նա Արամնաեայ նորին որդւոյ զոր Արամնաին կոչէ, մանաւանդ զի
միաբան իմն էր Արամնակ ըստ Մար Աբասայ ի գործ անգր պատերազ-
մին : Սոյն իսկ պայկերպութիւն եւ միանգամայն յունակն դարձուած
խօսիցն՝ հանդերձ անեննգ հաւատարմութեամբ Խորենացւոյն որ ծա-
նօթ իմն է, անկասկած ասենն զմեզ ընդունել զբանն զայն իրբեւ
պրգարեւ բան Արիւդենեայ :

40

Գաղթականութիւնք կամ Նահապետք :

1. «Հայի յետ հասանելոյ ամենայն ամբօխիւն յերկիրն Արա-
րադայ որ է ի կողմանս հիւսիսայ (Նսորեստանեայ)... երթեալ բնա-
կէ ի լեւնտաի միում ի դաշտավայրի, յորում սակաւք ի մարդկանէ
յառաջագոյն ցրուելոցն դադարեալ բնակէին. զորս հնազանդ իւր
պրարեալ Հայկ՝ շինէ անդ տուն բնակութեան կայուածոց, եւ ապ
ի ժառանգութիւն Ապղմայ որդւոյ Արմենակայ : 2. Իսկ ինքն իա-
զայ այլով ազգիւն ընդ արեւմուտս հիւսիսայ (ի հարաւային կող-
մանս վերջին բազկին Արածանայ), զայ բնակէ ի բարձրաւանդակ
դաշտի միում (Հաղք) : Եւ արք սակաւք բնակեալք ի հարաւոյ
կողմանէ դաշտին առ երկայնանստիւ միով լերամբ՝ ինքնակամ
մասնեն ընդ պաշտպանութեամբ նորա»² : — Տեղի ճակատուն
շինի դատասկերտ՝ Հայք անուն, բլուրն ուր անկաւ Բէլ՝ առնու-
անուն Գեղեցիկնք³ : — Եւ յետ յաղթութեանն եւս դառնայ

1 Խոր. Ա. Գլ. Ե. էջ 35 :

2 Խոր. Ա. Գլ. Ժ :

3 Խոր. Ա. Գլ. ԺԱ :

միւսանդամ ի բնակութիւն Հաղբայ հանդերձ Արմանեկաւ՝ յետ հաստատելոյ միւսանդամ իրբեւ ստացուած ժառանգութեան Ասդմեայ զառաջին անգի բնակութեան նորա (ի հարաւոյ ծովուն Ռզնունեաց)։ 3. Եւ Արմենակ եւս յետ հօրն մեռանելոյ ի բազմանալ ծնընդոցն՝ թողու եղբօր իւրում Մանաւազայ զՀաղբ, եւ մեւս եղբայր նորա Խոռ երթեալ բնակէ ի հիւսիսեղեման ծովուն աղւոյ, որպէս եւ Բազ որդի Մանաւազայ յարեւմտից հիւսիսոյ առ նովին ծովու. եւ ինքն Արմենակ խաղայ յարեւել չիւսիսոյ ի խորին դաշտաղայր մի պարսպեալ ի բարձրագագաթն լեռանց (յԱրագած)։ 4. Արմայիս որդի նորա շինէ առ եղբրք գետոյն (Երասխայ) զԱրմաւիր — մեւս եւս որդի նորա Շարայ առ նուն յորվածին եւ շատակեր առաքի ամենայն աղբիւն ի գաշտ մի մօտաւոր ի թիկունս Արագածու։ 5. Որդի Արամայիսոյ՝ Ամասիա յաջորդէ զնա յԱրմաւիր. յետ ծնանելոյ նորա երիս որդիս (գ)Վեղամ, զՓառսիս, զՅոշակ) թողեալ զԱրմաւիր Վեղամայ՝ ինքն անցանէ մերձ ի լեւանս հարաւոյ (Մասեաց) եւ շինէ երկուս տունս առ լեւնոտամբն՝ մեւս երկուց որդւոցն իւրոց (արւոյն) Փառսիսայ եւ (կայտաւն) Յօշակայ, եւ ապա դարձեալ յԱրմաւիր՝ մեռանի։ 6. Վեղամ եւս թողեալ զՀարմայ զորդի իւր՝ յԱրմաւիր, ինքն եւ գնաց զմեւս լեւամբ (Վեղ) արեւելեան հիւսիսոյ յեղբ ծովակի միոյ, եւ շինէ առ նմին շէնս (գ)Վեղարունի)։ — Նորին որդի Աիսակ գաղթեալ բնակէ ի Աիւնիս (ի Աիսական)։

Տարածումն կամ ներքին գաղթականութիւնք ի Հայոց աշխարհին ընթանային ի հարաւոյ ի հիւսիսի։ Տեղեք գաղթականութեանց որպէս ի գէպ իսկ էր ի բնէ՝ ընտրին վայրք զոր բնութիւնն ամբաստուցեալ իցէ առ լեռանց ստորոտովք ի ճարակաշատ եւ բերրի աեղիս եւ յաճախագոյն առ գետովք։ Ի գաղթականութիւնս յայնոսիկ ընդ ազգահամարի եւ կարգի ծնընդոց՝ ընթանայ կից եւ հին երկրագրութիւն աշխարհին։ Այսպիսի իմն կարգ եւ օրէնք երեւին, զի ի բազմանայն՝ անդրանիկն փոխանակեացէ առ ժամանակ մի որպէս զիրաւունս հօրն նոյնպէս զբնակութիւն նորա. իսկ այլք յորդւոցն՝ ընդ որոց բազում անգամ եւ հպլն՝ գաղթեացեն այլուր, եւ այնպէս լինիցի տարածումնն։

Այս էր ներքին ընդարձակութիւն Հայոց աշխարհին եւ բնական իմն աշխարհակալութիւն, ըստ բազմանալոյ սերունդոց՝ որք եւ ի տարածութեան անդ եւ ի բազմութեան գիտէին զմիմեանս ի միովէ հօրէ եւ ընտանիս միմեանց եւ արեւակիցս, եւ գեղեցիկ ազատութիւն՝ էր հասարակաց իրաւունք առհմից նոցա, իւրաքանչիւր առհմ իւրով նահապետական առաջնորդութեամբն վարեալ։

Իբրեւ սահմանապահ իմն ցեղք էին Ապղմեանքն ի կողմն Ասորեստանեաց աշխարհին, եւ Աիսականքն ի կողմնս արեւել-
 7 *

լն: Ե.յսպէս սերունդը կազմեայ եւ Ուսակայ գրեթէ իբրեւ տոհմ իմն զինուորաց էին ի Հայոց աշխարհին:

Ե.յլ ի բազմանալ կարի սերունդոցն եւ ի շփել ընդ դրացի ժողովրդոց նոյնպէս բազմացելոց, հարկ լինէր այնուհետեւ միութեան իրիք առաջնորդութեանն յամենեւին ի նոսա լինել, զոր արդարեւ առաւել երախտաւորին եւ այնմ որ կարողն էր ի դէպ էր առնել յանձն: Ե.յսպիսի դը Երամ էր որդի Հարմայ որ «այր աշխատասէր եւ հայրենասէր եղեալ լաւ համարէր զմեռանելն ի վերայ հայրենեացն՝ քան եթէ տեսանել զորդիս օտարածնաց կոխելով զտահմանս հայրենիս, եւ հարազատից արեան նորա տիրել արանց օտարածնաց»:

Ի կողմանս արեւելից Մադէս ոմն՝ Կիւքար մար յազգե՝ այր հպարտ եւ պատերազմասէր՝ հինիւ յարձակեալ ի վերայ սահմանացն Հայոց՝ ծառայեցողցեալ ունէր յերկուց ամաց հետէ: Երամայ ժողովեալ զազմութիւն ընտանի արանց քաջաց եւ ազնոյաւորաց եւ նիզակաւորաց յերիտասարդաց անտի եւ ի հարբատաց իբրեւ 50,000, հասանէ գրեթէ զիշերախառն, հարկանէ զգունդն մարական եւ զԿիւքարն Մադէս ածէ ձերբակալ յԵրմաւիր, եւ գրաւեալ ունի զաշխարհն մինչեւ ցեառանն Օշարոսպ անուն: — Եպա նովին հայազունդ զօրօք խաղացեալ հասանէր ի կողմանս հարաւոյ աշխարհին՝ հարկանել զմեւս եւս ապականիչ երկրին զԵրաւամ ոմն անուն, զորով էին իբրեւ 40,000 հետեւակք եւ 5000 հեծելազօր, տայր ընդ նմա ճակատս, ելանէր Երաւամ փախտեայ ընդ մէջ Սորդուաց եւ կողմանցն Եսթետտունի, բայց անդէն ի փախտեանն հարեալ ի զինակրացն Երամայ՝ մեռանէր: — Եւտ զարեւելեայ կողմանս առնելոյ յանձն Ուսակեանցն ի պահպանութիւն եւ զհարաւային կողմն՝ տանն Կազմեայ ինքն յարեւմուտս կոյս աշխարհին դիմեալ հասանէր. անդ զմիջոց երկուց ծովուցն՝ զՊոնտոսի եւ զՄիջնոյ ծովուն բռնացեալ ունէր Պայապիս ոմն Վաղեայ. փախստեայ գնայ Պայապիս ի կզգի ինչ Միջնոյ ծովուն. գրաւէ ընդ իշխանութեամբ զկողմանան՝ թողեալ կուսակալ զոմն Մշակ անուն:

Երամաւ ելանէր աշխարհն Հայոց ի նահապետական առաջնորդութենէ եւ ամփոփէր ի մի իշխանութիւն՝ լինել տէրութիւն մի: Եւ նահանգք եւս յայս տէրութիւն յաւելան, զորս ի նոյն միութիւն ազգին ջանայր խառնել Երամ փոփոխմամբ լեզուի նոցա ի հայերէն լեզու: Ըստ խորամանկ արուեստի Հռոմայական աշխարհակալութեանն. առաջին քաղաք այնր տէրութեան հոյակապ հայրենի յիշատակօք՝ էր Երմաւիր: — Ե.յլ անդէն ի նմին ժամանակի յետ անկանելոյ առաջին տէրութեանն Եսթելացոց՝ յարուցեալ կայր եւս իմն քան զնոսա մերձաւոր եւ

սահմանակից Հայոց աշխարհին՝ Ասորեստանեացն համաշխարհական տէրութիւն, առ որով մեծագորն զօրութեամբ չկարէր յերկարագոյնս կալ մնալ ինքնօրէն՝ Հայոց նորոգ տէրութիւնն։ Վանդի թէպէտ եւ առ Արամաւ ազատ իմն տէրութիւն էր գաշնաւոր միայն Ասորեստանեաց տէրութեանն, եւ ունէր թագաւոր իշխանութեամբ ածելոյ վարսակալ մարգարտեայ¹, սակայն առ Արայիւ նորին յաջորդաւ եղեւ Հայաստան նահանգ Ասորեստանեացն պետութեան², եւ ելանէր իսկ հարկ ի նմանէ³։

Ինքն իսկ երկիր Հայոց աշխարհին աշխարհագրական իմն յիշատակարան եւ մատեն պատմութեան է վասն ամենայն անցից նահապետացն։ Արագած լեւոն յիշեցուցանէ զԱրմենակայ⁴, Արմաւիր քաղաք՝ զԱրմայիս, Շիրակ՝ զՇարայ, լեւոն Մասեաց՝ զԱմասիա⁵, Փառախոտ՝ զՓառախ, Յոլակերտ՝ զՅոլակ, Գեղ լեւոն եւ ծովն եւ շէնն Գեղաբունի՝ զԳեղամ⁶, Նոյնպէս եւ ձեռակերտն Գառնի՝ զնորին որդի զԳառնիկ⁷, Սիւնիք կամ Սիստիան աշխարհ զԱիտակ⁸։ — Նա եւ ի վերայ սերունդոցն իւրեանց մշտնջենաւորեալ կան անուանք իւրաքանչեւր նահապետացն, Մանաւազ ի վերայ առհմին Մանաւազեանց, Բազ ի վերայ Բզնունեացն, Խոռ ի վերայ Խոռոխոռունեացն, եւ այլ եւս իւրաքանչեւր ցեղք ունէին յիշատակաւ հաստատուն զանցնիւր նահապետս իւրեանց։ — Արդարեւ յայս ամենայն համեմատութեանց աւնուանցս ըստ ստուգութեան կէսք կամայական իմն թուին, որպէս զերասին անուն ածել յանուանէ Արաստ նահապետի յառաջ⁹, եւ կէսք այնպիսի՝ զի չկարիցեմք կալ ստուգութեանն երաշխաւոր, թէպէտ եւ չիցեն եւս անհաւանութեան, որպէս զՄասեացն անուն յԱմասեայն անուանէ ածել յառաջ¹⁰։ սակայն մնացեալ մեծ մասն նոցա ունի ինչ հին հաստատութեան յորժամ ոչ ի յանկութենէ անուանն միայն այլ եւ ի զուցաց եւս բերիցի ինչ վկայութիւն հաստատութեան, որպէս յորժամ վասն Շիրակայ ասիցէ Խորենացին «Գորոյ անուն (այս ինքն ի Շարայի) եւ զգաւաւն, ասի, անուանել Շիրակ», ¹⁰ ուր արդարեւ պատշէն է եւ միաբանութիւն պատմութեանն ընդ ընտանի եւ անպաճօճ զըուցաց ազգին՝ յորոց զնշանաւոր եւ զգեղեցիկ հին առակն թէ «Թէ քո Շարայի որկորն է, մեր Շիրակայ ամբարըն չեն», գտանէ Մովսէս Խոր. ի կէս հինգերորդ դարու տակաւին ի բերանս աւանդապահ շինակաւնացն ¹¹։ — Եւ դարձեալ՝ յորժամ վասն Մանաւազայ, Բազայ, Խոռայ ասիցէ «ի սոցանէ, ասի, լեալ զնահապետութիւնս Մանաւազեան եւ զԲզնունեաց եւ զՍիւնիկն անուանեալ ... ի նմանէ (ի Խոռայ) ձգեալ, ասի, մեծ նախարարութիւն ազգին Խոռոխոռունեացն,»։

1 Մար Արատ առ Խոր. էջ 70 — 31, եւ Գրգ. Սիկեզ. Բ. Գլ. Ա. որ յայտնապէս իսկ թագաւոր կոչէ զԻւանն Հայոց, եւ ի նմանէ եւս Ասորեստանեաց թագաւորէ պատմէ անդէն ի թագաւորութեանն հաստատեալ, սովին եւեթ ընդհատ ի Մար Արատայ, զի սա առանց յաւաքագոյն ապալ պարտել Արամայ ի նմանէ, իսկ նա պատմէ նախ պարտեալ եւ ապա մարգարութեամբ հաստատեալ յառա իւր։ Վասն այլակերպութեան աւնուան զի Բազնունէ կոչէ զԱրամ՝ չիք ինչ զարմանալի պիտոյի որ հմուտ իցեն սովորութեան մասնազգացն Յունաց յա-

նուանել նոցա զԻւանն ազգացն արեւելից իսկան ի իսլան՝ Բարզանէս, Արիւրազանէս եւ յայլ եւս նոյնպիսի անուանս։

2 Խոր. Ե. Գլ. 36։

3 Խոր. Ա. Գլ. Բ. էջ 98։

4 Խոր. Ա. Գլ. 3Բ. էջ 63։

5 Խոր. Ա. Գլ. 3Բ. էջ 65։

6 Անդ։

7 Խոր. Ա. Գլ. 3Բ. էջ 66։

8 Խոր. Ա. Գլ. 3Բ. էջ 65։

9 Տես Խոր. Ա. Գլ. 3Բ. էջ 63։

10 Խոր. Ա. Գլ. 3Բ. էջ 63 — 64։

11 Խոր. Ա. Գլ. 3Բ. էջ 64։

41

Հայաստան, նահանգ Ասորեստանեաց պետութեան (— 600)։

ՋԱՂԻՐԱՄ պայազատէր Գեղեցիկն Արայ նորին որդի¹։ իբրեւ 12 ամ էր զի հաւատարիմ ամուսնութեանն զթով կապեալ էր նա ընդ Նուարդայ, եւ երկդին ուրախ լինալ յորդեաֆն իւրեանց մատաղ 18ամենի՝ յԱրայն Արայեան²։ Պղտորել իմն զայն միաբանութիւն կամէր գշտոյն Ասորեստանեաց Շամիրամ³։ Իբրեւ չեղեւ նա ձեռնհաս ամենայն փառք եւ մեծութեամբ տիկնութեան իւրոյ հրապուրել զԱրայն գեղեցիկ՝ խաղայ ի վերայ նորա ի մարտ պատերազմի։ հասաննն բազմամբոխ սպառազէնք նորա ի դաշտավայրս հարաւակողման գետոյն Արասիայ, անկանի Արայ ի խառնուրդան ի մէջ նահատակացն, սա պարտեալ ի զօրութենէ զինուց նորա եւ տիկինն աշխարհակալ՝ պարտեալ ամութեան ի բարոյական զօրութենէ զքառաութեան նորա⁴։ Արգարեւ գեղեցիկ եւ անօր յիշատակ ոչ ի Հայոց հնութիւնս միայն՝ այլ եւ յամենայն իսկ ազգացն հնախօսութիւնս, յորս միայն բարեշնչանն Վիրգինիա հռոմայեցի գտանի արժանի հարսնութեան Գեղեցիկն Արայի։

Իբրեւ մեկնել կամէր տիկինն՝ յետ զուր ջանալոյ զգիական զոր կախեալ ունէր ի տանիս ապարանիցն՝ ածել ի շունչ եւ ի կենդանութիւն, կապեաց զնա այնուհետեւ գեղեցկութիւն հայ հողոյ⁵։ շինէր իւր քաղաք ամարաստանի ի հարաւակողմանս երկրին Հայոց ղհրաշակերտն Վան (գքաղաքն Շամիրամայ)⁶։ եւ ամենեւին իսկ զաշխարհն ի կարգս մեծաց դրացի նահանգաց Ասորեստանեաց պետութեանն փոխէր՝ ի բազում տեղիս արձանս հատառեալ եւ սեպաձեւն գրովք յիշատակո ինչ աշխարհակալութեանցն գրեալ եւ քարինս սահմանաց ի տեղիս տեղիս կանգնեալ նովին գրով⁷։

Որպէս սովորութիւն իսկ Ասորեստանեաց պետութեանն էր յայլ նահանգան իւրեանց առնել նոյնպէս եւ ի Հայոց աշխարհին կարգեալ ունէին կուսակալս անդառն ի բնակաց աշխարհին եւ ի տոհմակցաց, որ եւ, որպէս հաւանութեան թուի, որդի ի հօրէ զկուսակալութիւնն պայազատէին հարկանելով եւ հարկս⁸։ լինէր եւ զօրաժողով կազմել ուրոյն զօր հայազունք որոց զօրավար ինքնին կուսակալք աշխարհին էին, որք եւ հոյակապք եւ նշանաւորք երեւէին քաջութեամբ ի ճակատան։ որպիսի դրառաջին կուսակալն էր ազնուապաշտօնն Արայ Արայեան հայր հօրն եւ հանձնորդն Անուշառանայ՝ զոր նուիրեալ էր նորա ի սուսիան

1 խոր. Ա. ԳԼ. 36:

2 խոր. Ա. ԳԼ. 1:

3 խոր. Ա. ԳԼ. 36:

4 խոր. Ա. ԳԼ. 32. 42 81 — 83:

5 Յես. 44. 11:

6 խոր. Ա. ԳԼ. 32. 1 44. 14:

7 խոր. Ա. ԳԼ. 1. 42 98:

8 խոր. Ա. ԳԼ. 1. 42 97:

Արամանեկայ յԱրմաւիր³ անկաւ նա ի յանդուզն պատերազմունսն Շամիրամայ ի խառնուրդս ուրեք ճակատուց¹։ — Դոյնպէս եւ առ Տեւտամաւ արքայիւ Ասորեստանեաց՝ յորժամ Տրովացւոց նշանաւոր պատերազմն ընդ Յունաց զբզուէր, առաքի Օւլալմայր ի թիկունս օգնականութեան Պրիամայ արքայի Տրովացւոց. անդ ի քաջացն Յունաց առեալ վէրս ի կենաց վախճանէր. եւ մեք ընդ Խորենացւոյն կամիմք վերաւարել նմա յԱլքիզդեայ եւ ոչ յայլմէ ումեքէ ի քաջացն²։ Այսպիսի կուսակալք կացին առ Ասորեստանեաց տէրութեամբ ընդ ամենայն 29 այր յԱրայեանն Արայէ մինչեւ ցՊարոյր ուսար Սկայորդւայ (600)³։

Թէպէտ եւ անծանօթ իցեն յիշատակք գործոց սոցա՝ սակայն լոկ անուանքն իսկ գեղեցիկ ինչ յիշատակք են բուն հնութեան հայրենեաց մարց, որ եւ բաւական են տալ պատճառս իրիք իրիք քննութեան. Արայ (Արայեան), Անուշաւան, Պարէտ, Արբակ, Զաւան, Փառնատ, Սուր, Հաւանակ, Վաշտակ, Հայկակ, Ամպակ, Անաի, Շաւարշ, Նարայր, Վատակար (ըստ օրինակաց Յովհ. Կաթ. եւ Գրիգ. Մագիստրոսի՝ Վատամ, Կար՝ ուրոյն անուանք), Գոռակ, Հրանտ, Ընձաք, Գղակ, Հաւար, Զարմայր, Պերճ, Արբուն, Բազուկ, Հոյ, Յուսակ, Կայպակ, Սկայորդի։ — Խնդիր իմէ թէ զիարդ հնար լինալ իցէ այսց հարազատ Հայ հնչմանց անուանցս որ ասան եւ որ վերագոյն եզան՝ աւանդել ի քաղզէական լեզու առանց ապականութեան եւ ապա անտի ի յոյն լեզու փոխել (ի ձեռն Մար Աբասայ), այնպէս զի կարիցէ Մովս. Խորենացի առանց խանգարման զբուն նախաւոր հնչումն հանել ի նոցանէ յետ այնչափ ժամանակաց ի վերայ անցանելոյ. ուստի թերեւս կարծիք իմ շփին զՄովսիսիւ թէ գուցէ յիւրոց ինչ կարծեաց ինքնակամ յօրինեաց ինչ ինչ յորս չկարէր ճշդիւ զբունն ընթերցուլ։ Սակայն չեք տնչափ անդի կասկածանաց ընդ երկիւղած մատենագիրս, զի 1. առկա ինչ անուանք որպէս Կաղմոս եւ Կարդոս 4 արդարեւ չթուին ամենեւին քաջ հայրեն անուանք, այլ առ չկարելոյ իմն գտանել՝ այնպէս թուի արկեալ նորա ի կիր որպէս ի յոյն մատենին Մար Աբասայ գտանէր։ 2. Հարկ էր թէ բազումք յանուանց անտի որ մեզն այժմ անծանօթք են, յայնժամ ուրեմն ծանօթ էին մանաւանդ յառաւիս ինչ կամ ի զրոյցս, որպէս յայտ ի Շարայի անուանէն է, զորոյ զառակն ածէ ի մէջ⁵. ի դէպ է թէ եւ յայլն եւս բազումս նոյնպիսի ինչ մանր ծանօթութիւնս ունէր պատմագիրն հայ՝ զորոց չհամարի միշտ հարկ տալ համարս։

Ս՝անաւանդ զի բազումք եւս յանուանց անտի ի վերայ նախարարութեանց եւ նահապետութեանց ինչ մշտնջենաւորեալ կային, եւ կամ այլովք եւս ինչ գրովք էին յառաջագոյն ծանօթական, որպէս ազնաւիկն իսկ ինքն պատմագիրն յորժամ ասիցէ վասն մատենի իրիք թէ «ի բայ բանից եւ անոճ իմն յաղագս Հայկայ եւ նաւեայն կակաղէ»,⁶։ Բնութի ոչ եթէ ամենեւին ի կարծիս եւ ի կամս նորա ապաստան իրքն էին։

1 Խոր. Ա. Գլ. 38, 1:

2 Սակայն ուրիշ Գրիգորեայն հէք է վերայ մահուն թշուառութեան.

3 Զի յայլ անտի նշեայ մեծ անկաւնիս... Ալքիզդ. Ենեակ. 3:

3 Խոր. Ա. Գլ. 38. էջ 95 — 96:

4 Խոր. Ա. Գլ. 3. 53 եւ Գլ. 35. էջ 80:

5 Խոր. Ա. Գլ. 38. էջ 64:

6 Խոր. Ա. Գլ. 18. էջ 104:

42

Թագաւորութիւն առ Մարգ (610 — 535):

Յետ կալոյ Մարաց յետ առ Գիողիս յամի 714 յԼտրեստանեաց՝ սաէպ պատերազմ էր նոցա ընդ սոցա, յետուստ (նախ քան զ610) միաբանեցաւ եւ Պարոյր ընդ աղբային Մարաց (Ախսարայ Ա.) ընդդէմ Լտրեստանեացն՝ ընկալեալ ի նմանէ խոստումն թագաւորելոյ Հայոց աշխարհին¹: Այսպէս յետ յադթութեանն եւ կործանելոյ զՎինուէ եւ եկաց առանձինն ինչ Հայոց թագաւորութիւն, ոչ ամենեւին առանց կախելոյ զոնեաց երբեմն զՄարացն թագաւորութենէ², նա աւանդիկ եւ հարկատու եւս նոցին երբեմն լինելոյ, որպէս յոյն մատենագիրն (Վսենոփոն) պատմէ: — Յայսմ իշխանութեան զՊարոյր զառաջին թագաւոր պայազատեցին ընդ ամենայն 8 թագաւորք (Հրաշեայ, Փառնաւազ, Պաճոյճ, Կոռնակ, Փաւոս, Հայկակ Ի., Երուանդ Սակաւակեացն, Տիգրան): Առաջինն միայն ի սոցանէ եւ վերջին երեւին ի պատմութեան. նա՛ իրրեւ օգնական եւ նիղակակից դաշնաւոր պետութեան Բարեւազացն առ մեծագորն 'Աբուլքոնոսորաւ' որով եւ զՀրէական ազգն ծանեաւ, եւ ած փոքր ինչ զաղթականութիւն յաստուածապաշտ ժողովորենէ անտի ի սահմանս Հայոց աշխարհին³: Իսկ վերջինն՝ թշնամութեամբ ընդ Բարեւազաց պետութեանն՝ էր նիղակակից եւ գործակից ի պատերազմին որով այն պետութիւն կործանեցաւ ի Պարսից:

Գեղեցիկ է հաստատութիւն թագաւորութեան մերոյ առ Մարգ եւ լինելոյ ինքնօրէն՝ յերկուց բանից անտի զրոյց սրբոց, յորոց մին գրեթէ ի սկիզբն եւ մեւն ի կտտարած ժամանակի թագաւորութեանո հայի. այս ինքն փախուստ որդւոցն Սենեքերիմայ առ վերջին կուռակալօք՝ ի Հայս եւ ընդունելութիւնն⁴, եւ կոչել մարգարէին զարարատեան թագաւորութիւնն ի մարտ պատերազմի ի վերայ Բարեւազացն⁵:

43

Սակայն բուն իսկ նշանաւոր գործք եւ արութիւնք Տիգրանայ էին ընդ Մարացն պետութեան: Արպէս ի համբաւեալ պետութեանն Մարաց, նոյնպէս եւ ի նուաճել նոցա ընդ իշխանութեամբն Պարսից (յամի 535) ոչ առանց գործակցութեան Հայոց իրեն կատարեցան: Վանդի (ըստ մարաբասեան պատմութեանն)

1 Խոս. Ա. Գլ. ԻԱ. էջ 100: Այսպէս եւեթ հար է մտածել զանո խորհուրդս ընդ սոցոյ ժամանակագրութեան:

2 Խոս. Ա. Գլ. ԻԲ. գրեն. Խոս.:

3 Խոս. Ա. ԻԲ. էջ 13 — 14:

4 Խոս. Ա. Գլ. 38. Գ. Թագ. ԺԲ. 37: Տագ. Ա. 24: Տեա Մար Արա առ Խոս. Գիրք Ա. Գլ. ԻԴ. 105 — 106:

5 Երեմ. ԵԱ. 27: Տեա գրենագ. Ի Խրատն ԱԲԲ:

միարան եւ միագործ ընդ միմեանս գործէին Ալեքսան եւ Տիգրան, նմին իրի եւ արքայն Մարաց Աժդահակ ի ծփի եւ ի տազնապի լեալ վասն միաբանութեանն նոցա ընդ միմեանս՝ տեսանէ ընդ քունն իրեւ ի շայոց աշխարհին ի ծայրս բարձրաբերձ ինչ լեւանց նստեալ կին բարձրանձն, ծաւի, կարմրայտ, ծիրանազգեստ, արկեալ զանձամբ շղաշատեռ երկնագոյն կապուտակ. եւ զի երկուք սաթպէին՝ յանկարծակի ծնանէր երիս ի դիւցազանց կատարեալս հասակաւ. առաջինն ի նոցանէ զերանան ածեալ ի վերայ առիւծու արշաւէր յարեւմուտս կոյս, եւ երկրորդն ի վերայ ընծու՝ ի կողմն հիւսիսոյ, իսկ երրորդն զվիշապ ինչ անարի (զԱժդահակ որ վիշապն թարգմանի) սանձեալ դիմեալ գայր ի վերայ մարական տէրութեանն: — Այնուհետեւ խառնակեալ տեսեանն՝ այլ իմն փերպարանս ցուցանէր, զի այն որ ի վերայ վիշապին հեծեալ կայր՝ յանկարծակի թեւս առեալ հասանէր ի վերայ տանեաց արքունեացն զարդարելոց գեղեցիկ եւ բազմագոյն շատրուանօք, ուր մատուցանէր Աժդահակ զոհս եւ խունկս դիցն երեւելոց անդէն դանչելատեսիկն տեսեալս: Եւ զի մօտ հասեալ դիւցազինն՝ զդիսն որ զԱժդահակ պսակեցին՝ կամէր կործանել, խորոց ի մէջ անկանէր Աժդահակ, բայց յետ ախօք եւ այլով եւս զինուք զմիմեանս խոցելոյ՝ ի պարտութիւն մատնեալ կործանէր Աժդահակ: — Օտարութեալ կոչէ տարածամ գիշերախառն զխորհրդականն, եւ այս բան թագաւորին հաստատի ի խորհրդեանն՝ խնամութեամբ բարեկամութիւն կեղծաւորեալ դաւաճանել: Այս առաքելոյ պատարագացն եւ լինելոյ պատգամաւորութեանց յերկուց կողմանց՝ առաքի բարենշան եւ իմաստուն օրիորդն Տիգրանուհի քոյր Տիգրանայ յարքունիս Մարաց. սակայն չըմբռնեալ խորագէտն պատուով տիկնութեանն Արեաց, եւ ոչ պատրեալ ի հրապուրանացն՝ գրգռելոյ ի գծութիւն ընդ Օտարուհեայ կնոջ եղբօր իւրոյ, վաղվաղակի ի ձեռն մտերմաց ազդ առնէր անս զնենգութիւնն: Նմին իրի իբրեւ հրաւիրեցաւ Տիգրան Աժդահակայ գալ ի տեղի ինչ՝ միջոց սահմանաց երկոցունց թագաւորութեանց՝ բարդանօք որպէս թէ իբօ ինչ մեծամեծս բերան ի բերան իցէ խօսելոց, նորա առեալ զունդ բազմաձեռն հասանէ ի կողմանս Մարաց աշխարհին. յերկարէր ձգէր պատեւազմն ժամս բազումն, մինչեւ զրաւ իրացն լինէր մահուամբն Աժդահակայ՝ զոր ինքնին իսկ Տիգրան հարկանէր նիզակաւն թափանցանց ընդ զրահն: — Եւ զառաջին կին նորա զԱնոյշ եւ զարքայորդիան եւ զօրիորդան թագաւորազունս խախտեալ բնակեցուցանէր յարեւելից լեռինն Մասեաց: Իսկ զՏիգրանուհի մեծաբէ աւանօք եւ զաստակերտիւք, կարգեալ զգաւակ նորա յազատութիւն, ոստանիկ իբրեւ զարմ եւ զպակ արքունի:

Ըստպէս զայն ձեւ Մար Աբաս, սկսեալ զերոն յանրոյն՝ որպէս երեւեղի ինչ գէպք ի զըպցս արեւելիւպցն ի անպինէ երազոց առ նուն յաճախ սկիզբն : Սակայն ոչ ամենայնիւ միաբանեն ընդ նմա Յաւնացն մասանագիրք, որք զնոյն զըպցս այս ինքն զփոխել զլիսաւոր անբուժեանն ի Մարաց ի Պարսիկս՝ վաղ քան զնա հարին ի մասնի : — Ըստ Բաննոփոնեայ՝ սիրով խաղաղութեամբ իմն եւ արժանեզօք քաղութեան Նիւրոսի այն փոփոխութիւն համարի դիպեալ . յայն սակա եւ ոչ իբրեւ նուաճեալ ինչ զՄարացն անբուժիւն պատճէ, այլ թէ ել եկաց միաւորեալ իմն անբուժիւն ի Պարսից եւ ի Մարաց — ուստի չգցր ինչ մուս միջամուկ չպոյց ի նոյն լինելոյ : Այլ ըստ Երողոսայ եւ Մար Աբասայ միաբանն հաւանութեան ոչ առանց պատերազմի այն վճարեցաւ, ուստի եւ բարձաւ իսկ եւ ջնջեցաւ Մարացն անբուժիւն փոխանակեալ Պարսիցն անբուժեան : Սակայն եւ առ սոստ ի պատմութեան անդ պատերազմին եւ ի բուն գործելիս գործոյն՝ բազում պլակեղեղութիւն մանաւանդ թէ հախառակութիւն երեւի : Բայց եւ այնպէս ի բովանդակութեան անգ եւ ի հիւսուածի պատմութեանն յընդհանրեան իմն անպեանն՝ կայ նոյնութիւն մեծ եւ զարմանալի : Բաննի ըստ Երողոսայ՝ թողեալ զմանր մանր ինչ հանգամանս՝ բուն զլիսաւոր գէպք գումարին ի մի միութիւն այսպէս :

«Եւրազ անսանէ Աժդահակ վասն կործանման թագաւորութեան իւրոյ ի զաւակէ գտերն իւրոյ երեւելոյ ի անպեան անդ, եւ խռովի . հարցանէ խրատ ի բազմաց յորոց հարցանելն պարտ էր : Աժդահակ յանձն առնէ Հարպակոյ ազգականի նորա նենգ գործել Նիւրոսի, նա խնայէ . ապա գաղանի ինչ օրինակաւ (գրով եղելով ի պարտ նապաստակի) զգացուցանէ Նիւրոսի յաշխարհն Պարսից զեորհուրդան սպանութեան՝ զոր խորհէր Աժդահակ ի վերայ Նիւրոսի, որ եւ գայ զօրօք . եւ յետ բախելոյ ընդ նմա ճակատու՝ առնէ զնա ձերբակալ, եւ առեալ ասնի ի գերութիւն ի Պարոս»¹ :

Իսկ Մար Աբասայն այսպէս զայն գոյն . «Եւրազ անսանէ Աժդահակ վասն կործանման թագաւորութեան իւրոյ ի ձեռն գիւցաղինն ծնելոյ յանկարծ ի կնոթէ ումնէ ծիրանազգեստ ի անպեան երեւելոյ՝ եւ խռովի, եւ հարցանէ զեորհուրդականս իւր² : Զանայ Աժդահակ եւ յանձն առնէ Տիգրանուհեայ գործել դաւ Տիգրանայ . զընդացեալ խնայէ Տիգրանուհի յեղբայր իւր . ապա գաղա զգացուցանէ Տիգրանայ զերս դաւաճանութեանն զոր խորհէր Աժդահակ ի վերայ Տիգրանայ՝ որ եւ զօրօք խաղայ ի վերայ նորա, թէպէտ եւ զԱժդահակ սպանանէ ի ճակատու, սակայն զկին նորա եւ զազգիւսն եւ զամենայն իսկ զառն նորա առեալ խաղացուցանէ ի գերութեան»³ :

«Եւրոս իրի եթէ չկամիցիմք ամենեւին մերժել զմասնեագիրս» եւ զընդհանրականագոյնսն ի բանից անտի նոցա արժանի համարիցիմք ժողովել՝ մարթ ի մանաւանդ թէ պարտ է ստուգագոյն զյաջորդաս համարել : 1. Ոչ առանց զնուց այն փոփոխման ամուսն գիպեցան . զի ըստ բնութեան իմն հաւանութեան է՝ թէ չէր հնար ազգի միւր կամ առհմի գիւրաւ զիւր զլիսաւոր իշխանութիւնն ապա պղծու զաբանդի : 2. Ի պատերազմի անդ ոչ Նիւրոս առանձինն էր, այլ որպէս ի գէպ իսկ էր՝ դրացի ազգք յերկուս կողմանս բաժանեալ էին, ումնք ի Մա-

1 Տես զըստ Հերոդոտայ ի յաւաւոր .
այ թարգմանութեան քանոթանի, էջ
3 — 18 :

2 Աւ իւր . Ա . ԳԼ . ԻԶ :
3 իւր . Ա . ԳԼ . ԻԷ — Լ :

բացն եւ ամենք ի Պարսից, յորոց եւ Հայոցն որ անգին գրացի Մարացն էին՝ հասանէր գործ մեծ վճարել առ Տիգրանաւ ի հիւսիսոց կողմանէ Մարաստանի, յորժամ ի հարաւոյ նորա յարձակեալ հասանէին Պարսիկք զօրավարութեամբն Նիւրոսի, որում ի դէպ էր լինել վաղ իսկ ի բանի ընդ մերում Տիգրանայ, որպէս արդեամբք իսկ ունի պատմութիւնն¹։ Հաստատութիւն իմն ի սոյն մատուցանեն եւ երգք վեպասանացն² որոց յօրինիչք Գողթնացիքն են գրացիք եւ սահմանորդք Մարական գաղթականութեանն ամենայն ի Տիգրանայ յետ պատերազմին ի սոհմէ անտի Միտհակայ, զորս երգն վիշապազունս կոչէ։

Յ. Այլ յետ յաղթութեանն Պարսից միաբանելոց ընդ Հայոց ի վերայ Մարացն, որպէս բազում անգամ ի հինան դիպէր, եւ որպէս գոյ իսկ յուսալ յազնուականութենէ բարուցն Նիւրոսի՝ զվիագրարէս մար փոխանակ Միտհակայ մատուց Նիւրոս ի բարձ թագաւորութեան Մարացն, կամ անգին ի սկզբանն իսկ զվերագոյն իշխանութիւնն Պարսից սեպականեալ՝ եւ կամ յետ մահուն Նիւրոսայ անց այն ի Պարսիկս։ Բանգի յայտնի իսկ միաբանեն գիրք ի սմին ընդ Գաննոփոնեայ ղնել յառման անդ Բաբելոնի թագաւոր զոր մար³ (զՆարեհ Մար այս ինքն զՆիւրոս) տուրնութիւն Նիւրոսի։ — Թերեւս սղոյմիք երեքին եւս հոյակապ պատմագիրք տունուն իւր իւր մասն ստուգութեան։

ԳԼԿ

Առ Տիգրանաւ պատմի սահմանաց թագաւորութեանն առ ժամանակ մի մեծանալ աշխարհակալութեամբ՝ յարեւմուտս կոյս ի Պամիրս մինչեւ ի վերայ Առնայն եւս գաղթականաց ընակելոց յԱռաջացւոց եւ ի Անիացւոց աշխարհին, յորոց եւ հարկս եւս պատմի առնուլ⁴։ Ոսկին լինէր ապաքէն մեծ իմն յառաջագիւմութիւն քաղաքային հրահանգաց Հայոց աշխարհին։

Ի բնէ ժրագոյնք յոյժ էին Հայք ի վաճառականութիւն։ Նրապի գետով որ կապէր իմն յայնժամ ընդ Ուրտու գետոյ ի ձեռն Աստապիական ծովուն՝ լինէր նոցա առեւեւառ հաղորդութեան ընդ Բակարիացւոցն, նա եւ ընդ Հընդկաց եւս⁵։ Եւ ի հարաւոյ ընդ Նաբատ գետ⁶ հասուցանէին ի Բաբելոն, եւ կամ կապաւանօք ընդ Ապպադոկիկա եւ ընդ Արորիս տանէին ի Փիւնիկատան⁷։ Եւ բազում ինչ ի բերոց հայ հողոյ։ Ի համաշխարհական վաճառս Տիւրացւոցն էին հոյակապ՝ ձիք եւ ջորիք ասպատանացն Հայոց⁸, որք այսր անդր սփռէին մանաւանդ ի դրացի աշխարհին Պաղեստինացւոց։ Ընդ այնր ոսկի եւ արծաթ եւ ականս պատուականս, անկուածս եւ գոյնս, ցորեան եւ եւղ եւ մեղր⁹ բերէին յաշխարհն։ — Ո՛վ աճառականութիւնն ածէր զնոսա ի հմտութիւն նաւարկութեան, այլ առաւել ի գետոցն նաւար-

1 խոր. Ա. Գլ. Ի. 2. ի օղբանն։

2 խոր. Ա. Գլ. Լ. 42 124։

3 Գառ. Ե. 31։

4 խոր. Ա. Գլ. Ի. 7։

5 Մարտան ԺԱ. 569։ Պղն. 2. 15։

Տեւ եւ Գաննոփ. Խրատ Նիւր. 42 160 —

170. ուր ի 42 գառ Հայք իբրեւ հմտաց
անապատաց ի Հընդիկս։

6 Հերոդ. Ա.։

7 Եղեկէլ Ի. 14։

8 Եղեկ. Ի. 14։ Մարտ. ԺԱ. 558, 567։

9 խոր. Ա. Գլ. Ի. 7։

կուլթիւն¹. տաեւաւին ի ժամանակէս դժուարին էր ընդ Նաբոնաս ծով նաւարկել, այլ քաջ ընդ ծովն Վասպից: — Նշնայէս ներքին ինչ արուեստք կարեւորք կենաց, որպէս մշակուլթիւն եւ ուսնայնակուլթիւն եւ յօրինուած նարօտուց² ոչ ի սակաւ ինչ կատարելութեան համարին: — Բայտ նմին օրինակի գարնուլթիւն ի ծաղկի իմն թուի, որ կապեալ իսկ ընդ զինուորական պաւեստի է: Յօրինուած զինուորութեան էր ի վերջ կոյս ժամանակէս կարգեալ եւ յարդարեալ, փոխանակ միայն հետեւակազօրուն՝ հեծեալք եւս առննթեր յաւելան, եւ փոխանակ լոկոց շերտաւորացն՝ սուսերաւորք եւ տիգաւորք, փոխանակ թեթեւն վառելոց՝ սպառազէնք եւս զրահապառք յերկաթոյ եւ վահանաւորք — իսկ աղեղնաւորքն եւ պարսաւորք՝ որք միայն ի հեռաստանէ մարտէին գործել՝ առհասարակ զինուորական կրթութեամբ՝ դիպաղեղունք³:

45

Սասն բարւոք զհանգամանս հրահանգաց եւ զհամօրէն իսկ քաղաքային պատմութեան ամենայն ժամանակաց Հայոց աշխարհին իմանալոյ՝ ոչ սակաւ նպաստ ընդիցի եթէ առնուցու որ ի միտ զհամբարօրինան ընդ դրացի ազգաց: — 1. Թէպէտ եւ ուրոյն իմն եւ առանձինն ազգ էին Հայք՝ սակայն հարկ էր նոցա բոտ քաղաքականութեանն յայլ եւ այլ փոփոխմունս անդ ժամանակաց յարել իմն սերտիւ ի մի ի դրացի ազգացն: Նշեւելի կոյտք ազգաց որ շուրջն էին զնոքօք, էին յարեւելից՝ մեծ ազգն Արեաց կամ Օւանդիկ ազգ, ի հարաւոյ՝ Բարեւական — Եսորեստանեաց եւ Եսորուցն ազգակից ցեղք: Բնդ վերջնոցս իսկզեանէ իսկ իրրեւ հակառակութեամբ իմն էր Հայոցն ազգ եւ օտարալեզու իսկ ի նոցանէ: Եյլ ընդ Արեաց կապէր զնոսա բազում ինչ. նախ դիրն աշխարհագրական, զի բուն աշխարհն յորում ծաղկեաց եւ զարգացաւ ազգ Հայոցն եւ յորում եղ զամենայն յիշատակարանս իւր, այս ինքն կողմանք Նորասին եւ Պուր գետոց՝ ամենեւին ընդմեալ իմն էին ի մէջ ցեղից Օւանդիկ ազգին. հարկ էր սերտ իմն հաղորդութեան վաճառականութեան եւ այլոց մտաւոր տուրեւ առիկ փոփոխմանց ընդ Բակտրիացւոցն ընել. իսկ երկրորդ գլխաւ

1 Հերոդ. Ա. «Նաւք նոցա որ երթան ընդ գետ անդր ի Բարեւն, բոլոր բոլորակք եւ ի մաշկն են, զորս Հոյքն հովիւք որ ի վերայ քան զՍտրեստանեայս բնակեալ են, յօրինեալ կազմն ի ծառացն կարելոց եւ պտանն մարթովք... ոչ յեաթի կողմն նաւին յայսնի է եւ ոչ առաջին կողմն՝ սուր, այլ մանուշակ ի կերպարանս վահանի է բոլորակ շուրջնակի: ... Այոց նաւաց եւ մեծամեծք քան եւ մանուշակ. ամենեւին իսկ մեծամեծք ասնին բնուն իրբեւ 1000 տաղանդ, իւրաքանչիւր նաւ ի

նաւացն ունի յինքեան էշ մի, որ մեծամեծք են՝ ասելի եւս: Իբրեւ ի Բարեւն նաւավորքն հասանիցն եւ զեռան թափցեն՝ զփայտն եւ զյարգն ամենայն տան դնոց, եւ զմարթան հանեալ յերան՝ վարեալ ասնին ի կողմանս Հոյոց աշխարհին. քանզի ի վեր կոյս գետոյն չմարթի նաւարկել վասն ուժգնութեանն, եւ յայն սակո իսկ ոչ ի փայտից այլ ի մարթոց նաւքն գործին»:

2 Խոս. Ա. Գլ. ԻԴ:

3 Անդ:

որն ցեղ. Օւանդիկ ազգին՝ զՄարացն առեմ, անգէն ոչ միայն դրացի էր, այլ եւ ընդմտեալ իմն միջամուխ յաշխարհն մեր ձգէին սահմանը նոցա, մանաւանդ ի բուն հին ժամանակն, թող զբազմ ամբոխ գաղթականութիւնն նոցա որ երբեք երբեք ի Հայոց աշխարհին սփռեցան: Դոքին իսկ աշխարհագրական երեսք երկրին, գետոցն եւ դղեկաց եւ քաղաքաց անուանք յայտ առնեն զքնակշացն սերտն. հաղորդութենէ ընդ Արիական ազգին, այնպէս զի զնոյն երեսս ունին բուն նախաւոր կողմնը Հայաստան աշխարհին, զոր երեսելի նահանգք ցեղից նոցա ունէին. կենդրոն իմն նահանգաց նոցա է որպէս եւ մերոյն՝ Երասիս եւ Կուր անուն գետք. նահանգն Պարսկաստան՝ Երասիս եւ Կուր գետովք զրեթէ մեւս եւս Հայաստան է, որպէս Հայաստան՝ մեւս եւս Պարսկաստան. ունի եւ Մարաստան Կուր գետ, ունի եւ աշխարհն Ռակտրիացոց Երասիս գետ (Ուսոս), որոյ գոգցես յաշխարհութիւն եւ աղեւմն իմն էր ի հինն՝ մերն Երասիս, թող եւ զԵրասիս գետ Սոգդիացոց նահանգին: Ոչ դոյզն մտադրութեան արժանի է եւ նոյնութիւն քաղաքացն անուանց ի — Էրֆ, — շաֆ, — անդ, — ապաֆ եւ այլոց եւս նոյնպիսեաց որք առհասարակ յԱրեաց լեզու են:

Ձ. Սրպիսի ինչ մերձաւոր դրացութիւն երկրին է՝ նոյնպիսի եւ լեզուին ազգականութիւն. չէք այնպիսի պատեհ տեղի ի կարգել զհայերէն լեզու ի կարգի անդ լեզուացն՝ բայց զնեւ զնա առնելիք զանդիկ, պահլաւիկ, (հին) պարսիկ բարբառոց Արեաց լեզուին, որոց անհամար իմն անուանք են հասարակաց ընդ հայերէն լեզուի, եւ այն յանուանս եւս որ ամենեւին էական ի մարդկեղէն խօսս իցեն, որովք իբրեւ քորք իմն առ միմեամբք երեսին: — Երայէս եւ ի կրօնսն եւ ի կարծիս որ զաստուածութենէ է: Երայէս իմն սովորութիւն լինալ է կարծել թէ ի բուն հին ժամանակն առանց պաշտամանց ինչ եւ աստուածխօսութեան լինալ իցեն Հայք, եւ յետուստ ուրեմն պաշտօն ինչ յունական դից գտեալ մուտ առ նոսա ըստ դիպաց իմն. այսպէս եւ Վաղարշակ ի սկզբն մօտ թագաւորութեանն իւրոյ (յամի իբրեւ 190 յառաջ քան զՎր.) առանց մեհենից եւ պաշտամանց զազգն գտեալ խառնակութեան իմն զիրն համարի¹, այնու զի վաղ իսկ յստակագոյն պաշտօն Արեաց ազգին որ ըստ բուն զբաղաշատեան օրինացն էր՝ եղծեալ եւ խանգարեալ եւ խառնեալ պաշտամանք նուաճելոց ազգացն էր, եւ այնպէս մոռացեալ: Արդ այն յստակագոյն պաշտօն զանդիկ վարդապետութեանն հանդերձ այլովք եւս տուրեւառիկ փոփոխմանք՝ ի գէպ էր եւ մերոցն բուն հին նախնեաց հաղորդել, առ որս չէք տեսանել զբարեւոնական կամ զՆսորոցն պաշտամունս կամ պատկերս դից եւ այլ եւս նոյնպիսիս. անուանքս իսկ Արամայք, Կրեյպակ, Գեւ, Գեթի²,

1 Խոր. Ս. Գլ. Բ. 42 43:

2 Ցեւ ի Խոմարհ Հաստ 74:

զհաղորդութենէ կրօնական տեսչանց զբաղաշտական վարդապետութեանն յայտ առնեն՝ որ յետ երբայական վարդապետութեանն յատկազոյն քան զամենայն աստուածխօսութիւնն էր յայնժամ: Եւ յետոյ եւս յորժամ Պարսիք առ համաշխարհական պետութեամբն ընկալան ի յտակ պաշտօնն իւրեանց զգիտ յունական առասպելարիութեանն, նոյն անցք եւ առ մեզ անցին. Ենահիտ եւ Տիւր անուանք (Արտեմիայ եւ Հերմիայ կամ Ապօղոնի) հասարակաց Արեաց եւ Հայոց անուանք են՝ որովք դարձեալ միասնական իմն հաղորդութիւն Հայոց ընդ Արեաց յայտ առնի:

3. Եւ առաւել եւս պայծառագոյն քաղաքային բախտ մեր յամենայն ընթացս պատմութեան ընդ նոցա բախտին կից ընթանայր. ընդ Մարաց եւ ընդ Պարսից եղեն նահանգ Ասորեստանեաց պետութեան, ընդ Մարաց կործանեցին զԱսորեստանեացն պետութիւն, ընդ Պարսից եւ ընդ Մարաց քակեցին զարեւելական — քաղղէական պետութիւն, ընդ Պարսից անկան ընդ մակեդոնական պետութեամբ, զբեթէ ի նմին ժամանակի ընդ նոսա աղատեալ ելին յիշխանութենէ պետութեանն նոցա, եւ եղեն թագաւորութիւնք երկու ընդ միով Պարթեւ — Արշակունի հարստութեամբ. որ ինչ քաղաքային յորինուածութիւն էր ըստ զինուորական եւ ըստ ազնուականացն կարգի, էր եւ ի Հայոց աշխարհին յորում համբռն աշխարհն ի նախարարութիւնս էր բաժանեալ. մինչեւ առ Սասանեամբք թուրք իմն եւ պատուար կայր Հայոց թագաւորութիւնն ի մէջ Հռոմայական եւ ի մէջ Արեացն տէրութեան, մերթ ոոցա բուռն ազդեցութեանն զօրանալով եւ մերթ նոցա: Մինչեւ ապա ուրեմն քրիստոնէութեամբն ամենեւին բաժանեալ Ղևդեացն աշխարհէ՝ ապրէր յետ մեծամեծ հալածանաց ի վանդէ ընկղմելոյ ի մէջ բազմամբռն ազգին Արեաց. ուստի եւ քրիստոնէութեանն շնորհ է պիտու գոյութիւն ազգիս: — Եմին իրի յառաջ քան զքրիստոնէութիւն՝ ազգն զանձն մի ինչ բոլոր ընդ այլ ցեղից արիական ազգին համարէր, եւ այնպէս իսկ էր յորինուած քաղաքականութեան նորա. յայն սակ չմարթի եւ չարարի իսկ որ պահանջել ի հին ժամանակէ ազգիս յառաջ քան զքրիստոնէութիւն՝ ուրոյն առանձինն դպրութիւն, այլ հասարակաց Արեաց ազգին դպրութիւն՝ նորա եւս համարեալ էր. ուստի եւ ոչ գիր իսկ գոյր առանձինն, այլ պարսկական գիրն յաղթունին եւ ի դաշանց գիրս արկանէր ի կիր:

Հայսմ ամենայնէ յայտ է թէ ընդէր բազում անգամ յանուն Մարաց եւ Պարսից կամ Պարթեւաց զմեզ կոչեցեն արտաքնոցն մատենագիրք, եւ երբեմն նոյնս իսկ ընդ նոսա համարեցին: — Եմենայն իսկ ճառս եւ զայն քաջ ցուցանէ թէ այս իսկ է կարգ եւ դիր հնոյ պատմութեանն Հայոց՝ ի պատմութեան ազգաց:

ԱՄԻՐԻ. Բերքատ (յափ իրեն 250 յառաջ քան զՔր.) քաղաք Բելլա որ ի յիշատակարանացն Ասորեստանեաց եւ Բաբելոնաց հան զպատմութիւնն՝ որպէս հասարակապէս եւ ի վան. Արիւստան (անպայման ժամանակաւ). Մար Արա (յափ իրեն 190 — 140 յառաջ քան զՔր.), երկրին նշանակեալ ի նոյնի աղբիւրաց որ բազում ինչ իւրեք փառան են զորոցն պատմութեան ի զիրա քաղաքացն եւ Միացորդաց եւ Մարգարէիցն: — Ի Յունաց անոթի Երոզատոս վան Ասորեստանեաց պատմութեան յառաջին գրքին. Վանիա Վնիզացի (յափ իրեն 400 յառաջ քան զՔր.) որպէս հասարակապէս կան աւ. Դիւզարայ Սիկեզացւոյ՝ որ փառանն է ընդ նմա բազում իւրեք հակառակ առաջնոցն: — Օգնականք են՝ ի Գաղղիացաց՝ Եփրատի մասնաւորեալ քաղաքն, Քրէք, ալ Բրա, եւ մանաւանդ Հերեն գերմանացի:

ԱՆՈՒՐԱՆ Բաբելոնաց (որ յառաջին գիրս հնոց կոտակարանացն Աննապու կոչէ¹, եւ ի վերջին գիրսն առաւել յաճախագոյն՝ Լորկիր Վաղղէացւոց²) է երկիր ինչ ի ստորին սահմանս Երաւանի եւ Վիկարի (Լիւրատ եւ Տիգրիս) գետոց, որ ի հիւսիսոյ հասանելի ցՄարական Որմն՝ որ բաժանելը զնա ի Միջագետաց, ի հարաւոյ՝ ցգոռ ծովուն Պարսից, իսկ յարեւմտից եւ յարեւելից ունէր սահմանս զորս չմարիթի ճշդիւ որոշել: Հին բնակիչք նորա արուեստիւք եւ աշխատութեամբք ապրեցուցին զերկիրն յողովելոյ գետոցն, որք յորդեալ մօրացուցանելին զնա, յարժամ ձիւնք բարձրաբերձ լեռանց Հայոց աշխարհին հայելին. ջրմղօք եւ այլովք եւս նոյնպիսեօք տարեալ զճուր գետոյն այսր անդր՝ լին զպակասութիւն անձրեւացն, որ դուն ուրեք իջանեն, որով եւ բուսանելին արմտիք բազում յոյժ, կենքրոս կամ գոնգ³ եւ կնձկմ. բայց թզենի, ձիւնենի եւ որթ չաջողէին⁴. այլ ընդ այնր առատ էին արմաւենիք, յորոց պտղոցն հանէին եւ ամբարտօղի եւ մեղր: — Չէր երկիրն առատաբեր ի փայտահարութիւն եւ ի քարահատութիւն, բայց ընդ այնր մատուցանէր բնութիւնն հող ինչ պատեհ ի նիւթ թրծուն աղւեսոյ՝ զորոց կէսս յարեւու ցամաքեցուցանէին եւ զկէսս ի հնոցս, եւ լինէին պինդ անհնարին որպէս ցայժմ միացորդն ցուցանեն յետ այնչափ անչափ դարուց. առ նմին մատուցանէր երկիրն փոխանակ շաղախոյ՝ նաւթ ինչ առատ յոր խառնէին ի շամբից մօրուցն՝ եղեգունա եւ կամ կնիւն կամ տերեւս արմաւենեաց, որպէս ցայժմ համեմատ բանիցն Երողոտայ՝ յաւերական նշանորի:

Վլխաւոր քաղաք աշխարհին Բաբել կամ (ըստ Յունաց) Բաբելոն, էր մի ի կարի իսկ հոյակապ եւ ի մեծամեծ քաղաքաց

1 Եւր. Գ. 1.

3 Panicum miliaceum.

2 Եր. Գ. 25. Ի. 25. ան եւ Ե. 1. 8. 25. Եւր. Գ. 13. Ի. 15.

4 Հեր. Գ. Ե. Տես եւ քննութ. Ար. Զու. Գ. Բ.

ժամանակացն առաջնոց, պատկեր իմն Հռոմ քաղաքի¹։ Լէր շինեալ չորեքկուսի. մի մի ի կողմանցն էր 120 վտաւան կամ երեք երկրագրական մղոն, որպէս զե լինել շուրջանակի 480 վտաւան կամ 12 երկրագրական մղոն։ Բաց յապարանից եւ ի մեհենից կային եւ բուրաստանք եւ անտառք եւ մարգը յրնդարձակութեան անդ, զօրով պատ առեալ կային որմունք յօրինեալք ի թրծուն աղիւսոյ մածուցելոյ կպրով². բարձրութիւն որմոցն էր 200 զիրկ եւ թանձրութիւն 30 զիրկ, եւ պահէին զնա 250 աշտարակք բարձրաբերձք, եւ էին նորա դրունք պղնձիք՝ 100³։

Բաժանէր քաղաքն ի հին Բաբելոն՝ յարեւմտեան եզերան Լփրատ գետոյ, յորում կայր աշտարակագործ մեհենան Բելայ կամ հնազոյն դղեակն արքունական, թերեւս նա է հին բուրգն Բաբելոնի, որոյ աւերակք կան ցայժմ (Պիր Վիմրոդ անուն). յաւթերորդում եւ ի վերջին դատիկոնին էր սրբազոյն տեղի մեհենին յորում չգոյր պատկեր, այլ միայն սեղան մի ոսկի եւ գահոյք վասն դիցն։ — Ի նորն Բաբելոն, որ յարեւելեան եզերան Լքածանայ շինեցաւ ի Նաբուքոդոնոսորայ վասն ամրանալոյ յերեսաց Սարացն, եւ ունէր հաղորդութիւն ընդ հնոյն վիմագործ կամրջօքն արկելովք ի վերայ Լքածանայ։

Վէմ ընդդէմ հնոյ արքունական դղեկին կանգնեալ կայր յարեւմտեան գետեզերի անդ արքունական դղեակն Նաբուքոդոնոսորայ՝ հանդերձ անուանելովք կախաղանաւոր բուրաստանօք, զոր վասն կնոջն իւրոյ հովասուն ի Սարաց աշխարհին անելոյ՝ կազմեաց Նաբուքոդոնոսոր⁴։ — Ինչ ինչ ի շինուածոց անտի մարթի թէ ի Համիրամոյ իցէ կազմեալ (ուր Ատեսիսա առ Վիոդորի Բ. 7. զամենայն իսկ զքաղաքն ի նմանէ շինեալ պատմէ). բայց մեծ մասն նոցա յետոյ ուրեմն առ Նաբուքոդոնոսորաւ յօրինեցաւ ըստ Վանիեք⁵. որում միաբանէ եւ քաղդէական մատենագիրն Բերոսոս, երկրորդ շինիչ զնա եղեալ⁶, այլ բուն առաջին հիմնարկութիւն նորա անդ ուրեմն ի սկզբան ժողովելոյ մարդկանն ի Ահնաար եղեւ⁷։

47

Ի քաղաքէ աստի առ սկիզբն թագաւորութիւնն Բաբելոնացոց, հնազոյն քան զամենայն թագաւորութիւնս, որպէս գիրք յայտ առնեն՝ յորժամ ասիցեն եթէ «Վուշ որդի Վամաց ծնաւ զԼեբրովթ, նա սկսաւ լինել որսորդ սկայ առաջի Տեառն», Լյոս

1 Տեւ. Բ. Պետր. Ե. 13։

2 Ման. ԺԱ. 3։ Հերոդ. Ա. 179։

3 Տեւ. Եսայ. ԽԵ. 3։ Երեմ. ԵԱ. 12, 53, 58։

4 Բերոսոս եւ Դիոդոր. Բ. 8։

5 Բերոսոս առ Եսայ. Գրեմ. Ա. 62. 68—70։

6 Դան. Դ. 7։

7 Տեւ. առ Ես. Գրեմ. Ա. 62 68—96։

8 Ման. ԺԱ. 3 — 9։

ինքն նա եղև այդ քաջ եւ զօրաւոր եւ արար երախտիս ժամանակացայ իւրոյ, զի կարճեաց զգազանս փայտի, եւ յայն ստիտ իսկ մտին մարդիկ ընդ պաշտպանութեամբ նորա եւ ծանեան զնա թաղաւոր, եւ նոցա օգնականութեամբ ստիպեաց նա եւ զայլոն եւս մտանել ընդ իշխանութեամբ եւ ձգեալ տարածեաց զէշտանութիւնն: — Օսաննէ ասեն առաջնորդ լինալ աշտարակադր-ծութեան ի Բարելուն, եւ ըստ հասարակաց հաւանութեան կարծեաց Ներքովթ համարի այն՝ զոր արտաքինք ի պատմագրացն Բերդս կոչեն, որ առ նորին պայազատօք աստուածացեալ առ սակաւ սակաւ Բէլ կամ Բաշաղն անուամբ ի բազում ազգաց առնոյր պաշտօն: Ներքովթ շենեաց եւ զՍրէդ քաղաք (զՂարեփա), զՂքաղ (թերեւս զՄժրին) եւ զԲաղանէ (զՏիպոն), յերկրն Սենասար¹:

Նորագոյնք ի պատմագրաց զՆերքովթ համարին եկեալ գաղթականութեամբ իւրիք յԵթեովպացոց աշխարհէն եւ բերեալ զպաշտօնն Բելայ ի Բարեղոստան, եւ նուաճեալ զըռն բնակիչս երկրին, համեմատ իմն խորենացւոյն²:

Սանխաղայն ծաղկելոյ բնակչաց Բարեղացոց աշխարհէն պատճառք՝ էին յաջողագոյն դիր աշխարհէն, որ իրեւ կենդոնն իմն էր բուն հին համաշխարհական վաճառականութեան, եւ դիւրին՝ հաղորդութիւնն ի վերայ մեծամեծ ջրեղէն ճանապարհացն Նաբատ եւ Տիգրիս գետոց, զայնց ճանապարհաց ասեմ որք ի հարաւոյս՝ ի կողմն ծոցոյ ծափուն Պարսից եւ անդր եւս ձգեալ՝ զառաջն վաճառական նահանգս հնոցն աշխարհի՝ զԵրեղիկո յայտմ կողմանէ, եւ զՂարաբիս եւ զԵթեովպիս յայնմ կողմանէ ընդ միմեանս կապէին: Վարձեալ՝ զի աստ ուրեմն իրեւ ի գլուխ սահմանաց Սեմական եւ Նիսիական աշխարհաց՝ այլ եւ այլ ազգք վաղ իսկ կարգեալք եւ յօրինեալք ըստ իւրաքանչիւր կարգաց եւ յօրինմանց առնթեր միմեանց՝ զմտաւոր ջան եւ զհնարագիտութիւն իւրեանց իւրաքանչիւր՝ սեպհական այլ եւ այլն օրինակաւ մատուցանէին յառաջ: Եւ զորօրինակ ըստ գրոցն պատմութեան աստ առ միմեանս բնակեալ էին ազգքն առաջնք, եւ ապա անտի յալ եւ այլ կողմանս ցրուեցան, նոյնպէս աստ իմն ի Բարեղոնիս է կէտն՝ ուստի նախ հրահանգք կրթութեանն ելին, ոչ միայն վասն սեմական աշխարհաց յարեւմուտս՝ այլ եւ վասն արիական ազգաց յարեւելս: Վանզի քրմականն յօրինուածք որ ի կարգս եւ ի սահմանադրութիւնս արիական ազգացն երեւին, առանձինն իմն օրինակ դպրութեան նոցա՝ այս ինքն բազմապատիկ եւ բազմակերպ սեպհաձեւն նշանադիրք, դարձեալ արուեստն նոցա եւ նշանակք

1 Նան. 3. 8 — 12:

2 Պետարոյմ եւ Մեմբոյմ որ իմանի եգիպտոս, եւ բազումք ի ժամանակագրաց Երեղովթ՝ որ ի Բէլ, Եթեովպի գլու-

սելով՝ հաւանեցւոյն զմէջ պայտն հաւաստի լինել, յազգս բնակութեան սահմանացն ընդ եգիպտոս, Գիրք Ա. Գլ. Ե. 61 34:

կրօնից (հոգի եւ այլ եւս նշանակալիք) ի Ռաբելայաց աշխարհէ ունին զծագումնն, այսպէս եւ առաջին սկիզբն կրթութեան եւ հրահանգաց ամենացն սեմական ազգաց՝ նշանակալիքն աղփարեաւոց օրք բազմապատիկ աստիճանաւորութեամբք երեւին ի փոխիկեցի, յետ, քաղիացի եւ ի հռոմայեցի աղփարեաւոն, եւ դարձեալ չափքն եւ կշիռք որ ի կիրարկանէին ընդ համօրէն արեւմտեան կողմանս Միսայ ի հինան, եւ սկիզբն աստեղագիտութեան եւ բաժանման ժամանակի ի տարի, յամիս, յօր, այս ամենացն ի բուն հին հրահանգաց Ռաբելայաց աշխարհին ընդ բնութեամբ տարածեցաւ: — Իսկ ըզու եւ կրօնք հնոցն Ռաբելայացոց՝ ըստ խառն լինելոյ բնութեան նշանակէս եւ նորին խառն իմն էին, ասկացն որպէս ի տեղեանց եւ յանուանց անտի հնոց գաւառական աստուածոցն նոցա՝ Բելայ, Բեղոսիայ եւ Միդիատայ գոյ առնուլ ի միտ, բուն հիմն լեզուին նոցա եւ կրօնից՝ սեմական էր. թէնչեւ եւ այն եւս յայտնի նշանքի թէ եւ արքայական հրահանգք եւ կրթութիւն վաղ ի մեջ եկեալ՝ բազում պղծեցութիւն ի վերայ ամենայն իրաց Ռաբելայացոցն գործեցին:

Պատմութիւնն այսր նշանաւոր աշխարհի յոյժ անցյալ իմն է, եւ յաղքերացն զոր ի վերայն յիշեցաք՝ միայն ըստ մեծ ինչ չըջանաց ժամանակի մարմի առհասարակ իմն որոշել¹: Վաթի արասպերական չըջանն ժամանակի՝ որ բախնդակիցէ 435,000 տմն արեգական յառաջ եւ յետոյ քան զջրհեղեղն: Այսամ չըջանն ժամանակի այսչափ ինչ եւեթ պատմական բխէ՝ թէ վաղ իսկ յառաջագոյն յայնժամ՝ ժողովուրդ յալ եւ այլ ցեղէ ճշդիւ զատեալ ի կարգս եւ յաստիճանս՝ խառն ի միասին բնակիւր ի Ռաբելանիս: Արիւրորդ չըջանն ժամանակի, որ յառաջնամ մասին խառն նշանակէս առասպելական թիւս ունի, բալանդակի յինքեան զամս իշխանութեան 86 բնակ թագաւորաց եւ միանգամայն զմարկեալ ժամանակ հնոցն Ռաբելայաց: Ապա յերրորդում չըջանն ժամանակաց՝ զայ օտարացն տէրութիւն, նախ ի Մարաց, յետոյ յԱրարացոց, ապա յԱսորեստանեաց՝ որք ըստ գրոցն պատմութեան յ՝ գարու յիշն վաղ տիրեալ ի վերայ Ռաբելաստանի²:

Այսպէս այս առաջին Ռաբելայացոց պետութիւն մօտ ուս բնմն յամն 1300 (եւ ոչ եթէ յամն իբրեւ 2000) անկու ընդ Ասորեստանեաց իշխանութեամբ:

48

Ասորեստան առ զանունն յԱսորայ ի Սեմայ որդւոյ³ եւ որդիքն Արփաքսադայ բնակեցին ի հիւսիսային կողման աշխարհին:

¹ Զ4 մն փոքն ի Թագաւորաց որք պատմութեան Ռաբելայացն՝ Ամարիւր ունի, նախէմք ի գրաց որք տաւգու

Թեմք (յամք իբրեւ 2000). Ծնն. Ժ. 1:

² Բ. Միւրց. 17. 11. 7. Թագ. Ժ. 24:

³ Ծնն. Ժ. 6. 12:

Բայց չենիշ եւ տէր աշխարհին եղեւ Վիմրովթ կամ Վերրովթ առաջնորդ տէրութեան Բաբելացւոցն. նա շինեաց զՎինուէ, զՎեքարովթ քաղաք եւ զմեծ քաղաքն Ուտէն¹: — Երեսփինք ի մատենագրաց՝ Վինուի համարին շինեալ զՎինուէ (իրքեւ Վին Նաւէ՝ Վինայ բնակութիւն), բայց թուի թէ շփոթեալ խառնակեն իմն զգործս Վիմրովթայ ընդ գործոցն Վինուի: Այս գլխաւոր քաղաք Ասորեստանեաց աշխարհին կայ առ Պփղաթ գետով շինեալ երկայնաձեւ չորեքկուսի՝² մղոնս յերկայնութիւն եւ 2 1/2 ի լայնութիւն, եւ շուրջանակի 15 մղոնս. պարիսպ նորա ի բարձրութիւն 100 ոտն եւ ի թանձրութիւն 10. եւ 1500 աշտաբափք եւ մահարձանք պահէին զքաղաքն սկսյազործ³: — Համօրէն Ասորեստան բաժանէր յարեւմտից կուսէ ի Միջագետաց Պփղաթ գետով, իսկ ի հարաւոյ հասանէր ցերկիրն Բաբելոնացւոց, յարեւելից մինչեւ ցՄարս եւ ի հիւսիսոյ ձգէր ի սահմանակողմն Հայաստան աշխարհին: Հիւսիսային դաշտավայրք առ Տիգրիս գետով ոռոգանին ի բազում խաղից եւ ի ջրմղաց եւ յայն սակա իսկ պտղաբերք են: — Ուսկէս կրօնք նոյնպէս եւ լեզու եւ ազգն իսկ Ասորեստանեաց կիսովն յարիական ցեղէ էին, սակայն ի դրացի աշխարհէն ի Բաբելաստանէ եւ յԱսորւոց եւս ի վաղուց բազմապատիկ մասունք մտեալ էին ի նոսա:

Ժամանակագրութիւն Ասորեստանեացն կարօտ է քննութեան՝ զոր ի դէպ է համառօտիւ վճարել այսպէս:

1. Նաբոսիաս (մեռ յամ 400) զրեաց պարսկական պատմութիւն ի 23 գիրս, յորոց առաջին 6 գիրք բովանդակեալ ունին զԱսորեստանեացն պատմութիւն. զհետ նորա չղբան բաց յոմանց՝ ամենայն յոյն եւ հռոմայեցի պատմագիրք, որպէս Դիոդորոս Սիկկեղացի՝ յորմէ ունիմք զմեծ մասն հառահաւորոցն Նաբոսայ, Վասաովր Հռոդացի (որ է աղբւր եկեղեցեան ժամանակագրացն Ուիրիկանեայ, Եւսեբեայ՝ յորմէ թուի ինչ ինչ առեալ եւ խորենացոյ), Յուստինոս եւ այլք:

Եւր պատմէ Նաբոսիաս այսպէս. Անդէն յամի 2176 յորինեալ կազմեցին աշխարհակալութեամբ Վինուս եւ Համիրամ զհամաշխարհական տէրութիւնն Ասորեստանեաց: — ԶՎինուս առաջնորդ այս տէրութեան ոչ ի վերայ Բաբելացւոցն եւեթ, այլ եւ ի Հայոց, ի Մարաց եւ ի Բակտրիացւոց վերայ պատմէ տիրեալ, եւ թագաւորել նմա ամս 50: Նորին կին Համիրամ՝ որ պատերազմասէր մօզն եւ իմաստութեամբ եհաս թագաւորութեանն, հնարեցաւ օգնականութեամբ մոերմացն իւրոց մերժել զորդի իւր զՎինուաս (Զամէս) ի թագաւորութենէն, եւ ի վերայ աշխարհակալութեանց առնն իւրոյ, ասէ, հասանել պատերազմաւ մինչեւ ցկողմանս Եգիպտացւոց եւ Եթովպացւոց, եւ յետ այնորիկ յաճախագունդ զօրօք խաղացեալ ի վերայ Հինդկաց աշխարհին՝ եւ անդ ի պարտութիւն մասնեալ. եւ յետ պարտութեանն՝ իւրուրոյն որդի Վինուաս զնա օպանանէր յետ թագաւորելոյ նորա ամս 24: Այնուհետեւ մի ըստ միոյն բազում թագաւորք դատարիք եւ թուլամորթք զմիմեանս պապազատն ամս 1300 (որոց թիւ համարոյ եւ անուանք

1 Եւս. 3. 11 — 12: Միքէ 5. 6: 2 Տէս 6. 2. 3 Գ. 3. 7. 11:

պաշտօնական ի բազմաթիվ պատմիկներ (կամ թանուս զոնկողներ) : Յարեան ի վերայ սորա վարձակէն կուսակալ Մարաց եւ Բեղեւսիս քուրմ կամ կուսակալ Բաբելացւոյ , խաղացին զորօք ի վերայ քաղաքին Նինուէացւոյ : Թէպէտ եւ հարան եւս երկիցս եւ խորհէին յետ կալ , այլ յետ օգնականութեան ուստեք հասանելոյ , որաւորեցին միւսանգամ զքաղաքն : Իբրեւ յերրորդ ամի պաշարմանն յորդեաց գեան Գիղգթ , յարձակեալ մտին ի քաղաքն : Բայց արքայ Սարգանսպաղղոս արկ իւրովի հար յարքունիան եւ պրեցաւ հանգերձ կանամբքն եւ գանձութն : Այսպէս ըստ Կտեսեայ եւ ըստ պնոցիկ որ զհետն չգրան նորա , յամի 876 (= 2176 — 1300) Ասորեստան հանդերձ գլխաւոր քաղաքաւն Նինուէիւ վկանդեալ ի Մարաց՝ լինի աներեւոյթ ի պատմութենէ :

2. Իսկոյ սակայն յորժամ Կտեսիտան անհետ բարձեալ ի միջոյ զԱսորեստանեաց պետութիւնն ասէ , անգէն ի նմին ժամանակի ի ըսն ծաղկի եւ ի բարձրութեան զնա ցուցանէ պատմութիւն գրոցն սրբոց՝ յորս չգրան ամենեւին ինչ նշմարանք այսպիսի համաշխարհական տէրութեան յայսչափ հին ժամանակի , եւ այսպէս կանուի կործանման նորա : Զի ըստ գրոցն՝ Ասորեստանեացն թագաւորութիւն , որոյ հիմնիչ փոխանակ՝Նինոսի՝ Նինրովթ է , հաստատեցաւ ի Բաբելոնէ , ունէր քաղաքս բազումս առ վերնակողմամբքն Ցիգրիս եւ Եփրատ գետոց , յորոց մասն մի երեւին միւսանգամ ինքնօրէն եւ ազատ յՅերրորդ դարաւ¹ : Եւ ամենայն պատմութիւնք Կտեսեայ որ վասն առաւել քան զհազարաման ժամանակ ախրելոյ Ասորեստանեաց ի վերայ Պաղեստինացւոց , Ասորւոց եւ Փիւնիկեացւոց են՝ եղծանին ի ճշգրտոյն եւ ի ժամանակակից պատմութեանց եւ անարկութեանց՝ որ զայնց աշխարհաց ի գիրս սուրբս կան :

Նշանակէս եւ երեւելիք յարապքն պատմագրոցն . Հերոդոտոս ոչ այնպէս վաղ բաւնայ զԱսորեստանեաց տէրութիւն ի միջոյ , եւ ոչ այնպէս կանխագոյն տարածանէ զիշխանութիւն նոցա ի վերայ աշխարհացն այնոցիկ որ յիշեցան . այլ յամէ 1234 ց714՝ ամս 520 ապ իշխել նոցա յայսմ կողմանէ մինչեւ ցՓոքր Ասիա , եւ յայսմ կողմանէ մինչեւ ցմասն մի հիւսիսային եւ արեւելեան Ասիայ² : Այլ առաւել ճշգրտոյնս բարելացի պատմագիրն Բերոսոս . ըստ սմա՝ թագաւորեցին թագաւորը Ասորեստանեացն ի վերայ Բաբելոնի ամս 526 , յամէ 1296 մինչեւ ցամ 770 նախ քան զհրիստոս առանց ընդհատ ժամանակի : Թէպէտ եւ իննացին յայսմ հետէ Բաբելացիք խզել զլուծն Ասորեստանեաց եւ յաջողեցաւ իսկ երբեմն , սակայն նուաճեցան միւսանգամ³ , եւ Ասորեստանեայք առ Սենեքերիբոսիւ եւ Ասորդանիոսիւ (որ ծանօթ իսկ են երբայսկիր պատմութեանն) յոյնացս Ցերորդ գարուն հասին աշխարհակալութեամբ ի Փիւնիկէ , ի Հրէաստան եւ յԵգիպտոս⁴ : Այսպէս եւ որ ի նոցին աղբիւրաց զպատմութիւնն ժողովեաց՝ մերն Մար Աբաս՝ զկործանումն Ասորեստանեացն պետութեան աստ ուրեմն առ հարքն նաբաբոնոսորայ դնէ (յամի իբրեւ 610 նախ քան զհր.)⁵ այնպէս զի յետ լինելոյ Պարուրայ օգնական իշխանին Մարաց ի կործանումն տէրութեանն այնորիկ՝ յաջորդն Պարուրայ՝ Հրաշեայ պատահէ առ նաբաբոնոսորաւ⁶ : Ուստի եւ ոչ առ սոստ կան նշմարանք համ-

1 Ման. Ժ. 11. ՄԻԲ. Ե. 5. Ե. Զ. Գ. :

2 Հերոդ. Ա. 95. առ եւ 73. 103.

3 Ա. Գ. :

4 Ա. Գ. :

5 Խոր. Ա. Գ. Ի. Ի. :

6 Խոր. Ա. Գ. Ի. Ի. «Հրաշեայ... առ

աշխարհական տէրութեանն պատեալք եւ որոց նորին զՏեա չգրան, եւ կործանման տէրութեանն Ասորեստանեաց յառաջ քան զժողովեալ ժամանակն զոր ընծայեն նմին գիրք. այլ նմին հակառակ որպէս ի գիրս նշնայէս եւ առ սոսա պատմի ընդդիմակացն այնր ամենայնի :

{Այն սակաթողեալ զվատեսեան պատմութիւնն եւ զսովորական հայթայթանս վերջին մատենագրաց միաբանելոյ զնա ընդ գրոց պատմութեան, այս ինքն՝ զներով երկուս Ասորեստանեաց տէրութիւնս, մի հին տէրութիւն Ասորեստանեաց եւ մի նոր (զորմէ 6 գիրք Ասորեստանեաց կառարեալն պատմութեան՝ զոր օւնի վտեսիտա, ոչ ինչ ամենեւին յիշատակեն), պարս է հայել հաստատուն՝ յառաջնորդութիւն գրոց սրբոց ի կիր արկեալ յամբողջութիւն՝ եւ զպատմութիւնս պատմագրացն զորս յիշեցար :

1. Ըրտաքիլք ի պատմագրաց զԱինոս եւ զԷ ամիրամ՝ զնեն հաստիչս այսր պետութեան . այլ նորագոյնք ի մատենագրաց զերկոսին եւս համարին առասպելական ինչ գիւտս անուանց, զԱինոս փոխանակ քրմական իշխանութեան ըստ Բեքեան պաշտաման, եւ զԷ ամիրամ փոխանակ քրմական իշխանութեան Միհրական պաշտաման¹, եւ Աինուս իցէ առաջին աշխարհական թագաւոր՝ ի քրմացն իշխանութենէ զերծեալ : Սակայն թէպէտ զայնչափ կանխութիւն ժամանակի (2000 նախ քան զԲր.) եւ զայնչափ ընդարձակ աշխարհակալութիւնն (յճգիպատացւոց ցճընդիկս) որ զնոցանէ պատմի, չիցէ պարտ ամենայնիւ ճշմարիտս համարել, բայց թուի թէ կայ գրեթէ անընդդիմակաց իմն հաստատութիւն վասն զոյութեան անձինն Է ամիրամայ, եւ չափաւոր ինչ աշխարհակալութեան եւ մեծագործ ինչ շինութեանց² որոց յիշատակ հանդերձ անուամբն Է ամիրամայ ի գիրս³ եւ ի բերանս բնակչաց կողմանցն այնոցիկ ցայսօր այնչափ յաճախութեամբ յաճի, որչափ անուն եւ յիշատակ Ղէքսանդրի (Իսքենտէր), թող զզոյցս ազգին մերոյ ի բուն հին ժամանակո⁴ :

Սակայն այս առանց իրիք հակառակութեան է թէ մօտ ուրեմն յամն 1300 յառաջ քան զԲր. իշխանք կամ թագաւորք Ասորեստանեացն ընդարձակեցին զսահմանս տէրութեան իւրեանց ի հարաւոյ անդր իսկ ի վերայ տէրութեան Բաբելոնա-

սովաւ, ասն, կեցեալ զԵրաւրդոստոս արցոյ Բաբելոնաց, : Այնն բան իտեւեանցն ասո զտեւեւ Մար Արամայ նշանակէ, որպէս յայտ է բազում տեղեաց համամասութենէ է :

1 Ըստ Կտեալոյ առ Դեոգ. Ամ. Բ. 30. պատմի զԼափրամայ թէ պաշտէին զնա Ասորիքն իրեն Դերկեալ ասուած, առասպելաբանեալ եւս զմանէ թէ յազաւնի փոխեցաւ :

2 Տես առ Ռիտերոյ Ցուս. 2. Մասն Ա. էջ 389, ուր գտանին օտեպ զնութիւնք նորս ի սահմանկողմանց Բաղարիւյ ի Հերատ, ի Համասան (յնկատան), եւ անոն կորուս յամբայն իսկ Կորուս (Քաւրփատան) ի Հինն Ասորեստանի, մե-

շու այսր իսկ ցեալն Բաբելոնեաց ի կողմանս Հայոց աշխարհին :

3 Մար Արամ եւ իտեւեանցն օտեպ : Տես եւ առ Մարտ. Ժ. 2. 187 :

4 Աւ պոպրիւք՝ եւ աշխարհիւ մարդ առասպելք զազմահման Ասորին (ՎՄար Արամ) արգարացուցանեն . ասո ուրեմն զմահն տեւ Լափրամայ եւ զհեռակ փախուստն եւ զպաշտան եւ զիզն իրոյն եւ զարքունի, այլ եւ ի մօտ հասնել ասորեստան, եւ զյուսութեան ի Եդի, եւ բան ի նմանէ՝ Ուլուք Լափրամայ ի Եդի : Այլ թէ արարեա առասպել՝ եւ Լափրամ բարձր ասորին բան զնորեւ, իսր. Դերք Ա. Գլ. Ժ. 6. էջ 89 — 90 :

ցւոց որ մայրն լինալ էր նոցա, այնպէս զի մինչեւ ցկէս Տերորդ գտնու ի ժամանակագիր պատմութիւնս Ռաբրինացւոցն 45 թա-
գաւորք յիշատակին կացուցեալք Ղսորեստանեաց ի վերայ Ռա-
բելացւոցն, որոց թագաւորութեանն ժամանակք գումարին ի մի-
ասին միանգամայն 526 ամբ: Ի հիւսիսայ եւ յարեւելից էր նահանգ՝
աշխարհն Հայոց եւ Մարաց՝ ուր (ըստ Երոզատայ) մինչեւ ցկա-
տարած կոյս Տերորդ դարու իբրեւ 520 ամ տիրեցին: Իսկ ի հիւ-
սիսային արեւմտեան կողմանց անդր իսկ ի ներքս ի կողմանս Փոքուն
Միսիայ մօտին միջամուխ, որպէս առանց հակառակութեան ցուցա-
նեն յիշատակարանք Շամիրամայ, զորոց պատմեն անդ լինալ հինքն,
եւ կարգել հարստութեան իրիք յազգէ Ղսորեստանեացն ի թա-
գաւորութեան Լիւդացւոց¹, եւ նշանք յաղթութեանցն յօրի-
նեալք ի թագաւորացն Ղսորեստանեաց որ ի նորագոյն ժամանակս
միւսանգամ յայտնեալ գտան (ըստ նոր քննութեանցն Լեպիտսի),
յորս են եւ յիշատակարանքն ի Յոնիացւոց աշխարհին զորս Երոզա-
տոս² Սեսոտարի ընծայէր: Մինչեւ ցկէս Տերորդ դարուն չէին տա-
կաւին լինալ միջամուխ զէնք եւ սպառազէնք նոցա ի ծովեզերս
ծովուն Միջնոյ: Ընդէն զտփն իսկ ժամանակաւ իմենամբ ի գրոցն
պատմութենէ, թէ նախ զմանր մանր թագաւորութիւնս Եռու-
րոցն որ ցայնժամ ինքնօրէնք էին՝ հնազանդեցուցին³. ապա
անդր եւս անցեալ ի վերայ աւերակաց երկուց եւս երրայսկան
թագաւորութեանցն՝ ջանային զմեծագանձ վաճառաշահ քա-
ղաքն որ ի վերայ ծովեզերաց ծովուն Միջնոյ էին, միանգամայն
հանդերձ Եգիպտոսիւ եւ ծովեզերեայ նահանգօք Փոքուն Միսիայ
առնուլ ի բուռն եւ բմբռնել զհամաշխարհական վաճառականու-
թիւնն: Ինքեանք իսկ Իսրայելացիք էին որ զայս խաղաղան խրա-
տու ազգաց առաջակողման Եսիացւոցն զրգուեալ ածին առ իւ-
րեանց կարուստ եւ յապականութիւն արուարձանեայ տէրու-
թեանցն: Եւ զին պատճառք աշխարհապարութեամբ գիմելոյ Եռու-
րեստանեայ յառաջակողմն Եսիայ գծաութիւնքն էին, զոր թա-
գաւորն հիւսիսային թագաւորութեանն Հրէից՝ Մանայէմ
(771—761) ունէր ընդ արանց ապստամբելոց ի նմանէ յայնկոյս
Արզանանու: Իբրեւ ետես թէ չէ առակ հնազանդել զնոսա,
կոչեաց զարքայն Եսորեստանեաց զՓուգա, սա եկն եւ զմասն մի
ապստամբելոցն առ տարաւ վտարանդի⁴, բայց եւ ի վերայ արքային
Իսրայելացւոց արկ հարկս սաստիկ⁵: Սակայն երկուքն եւս կող-
մանքն դարձեալ առանց խրատելոյ ի գիպաց անախ եւ ի բանից
մարդարէիցն՝ սկսան այնուհետեւ հանդերձ Եսորեստանեօք եւ
զԵգիպտոսիս ձգել ի գծաութիւնս իւրեանց, մի կողմն զտաս եւ

¹ Հերոդ. Ա. 7:

² Հերոդ. Բ. 106:

³ Աւել. 2. 3: Եւս. 2. 3... 12.

⁴ 12... 13: 11...:

⁵ Ա. Միս. Ե. 36:

5 Գ. Թա. 26. 19. 20: Յէւ. Ը. 10:

մի կողմն զնոսա ամենալ յօգնականութիւնս¹։ Կար եւ ի մէջ ուլ
բոցն տէրութեանց տեւելին յայնժամ հին ինչ գծաւութիւնք²։
Յա աւանդի փոխանակ միարանութեամբ առհասարակ բնադէմ
ահագին թշնամեացն առնոյց զէնս, անկանկին Ասորիքն եւ եր-
կու երբայական թագաւորութիւնքն անդատին յամէ իրրեւ 745
ընդ միմեանս բազմամեայ պատերազմք³, մինչեւ ապա Աքադ
աքքայ Յուդայ ի նեղ անկեալ յԱսորեացն, կոչեաց զԱսորես-
տանեացն ի թիկունս օգնականութեան⁴։ Կմին իրի թաղաթմ-
փաղասար արքայ Ասորեստանեաց արար նախ զրաւ թագաւորու-
թեանն Վահանուրի, ապա զհիւսիսային թագաւորութիւն իս-
բայիլացեաց երկրորդ վարանդութեամբ նուազեցոյց, եւ զյա-
րաւային թագաւորութիւնն ոչինչ միա եղեալ դաջաւորու-
թեանն՝ այսոր հարկատու⁵։

2. Այնուհետեւ անդառնալ յամէ 742, յետ ջնջելոյ զմանր ժնոր
թագաւորութիւնն Ասորեաց, յետ տկար եւ անզօր զերկուսի
երբայական թագաւորութիւնն առնելոյ, նշմարեմք երազա-
գոյնս վարել Ասորեստանեացն յայնժմ հետեւ յառաջ յաշխարհա-
կալութիւնն իւրեանց, եւ նախ զտկարագոյն ինչ վայրան, որ ի
փրայ ծովեղերաց ծովուն Միջնոյ կային, որք եւ զուռն իմն էին
Նազիպատի՝ կալան վաղվաղակի, այս ինքն զքաղաքս աշխարհին
Փղառացեաց յոր դիմեալ խաղաղ այնուհետեւ արշաւան բանակաց
նոցա, յորում եւ զԱղալտուս զրեակ առին⁶։ Իբրեւ ետես Նազի-
պատ զվիշտս վտանգին, կամեր իմն առնել զամեն յամրի եւ ի
զգուշութեան՝ ուխտս դաշնաց ընդ երբայական թագաւորու-
թեանցն եղեալ, զորս եւ հրապուրեալ զրգուեաց իսկ կապարմ
գարձուցանել յետս կալ յաղաթամբութիւն⁷։ Յայնժամ ձե-
պեալ հաքանէին գոնոք Ասորեստանեացն, ջնջէին, առնէին ա-
մենեւին զրաւ թագաւորութեանն Խորայեի (720)։ ապա դարձան
ի վերայ հզօր եւ մեծատուն շահաստան քաղաքացն փրանիկե-
ցեաց⁸ որ զլիաւոր իմն կէտ ամենայն աշխարհակալութեանց նոցօր
էին ի կողմանն յայնոսիկ։ Ամենայն փրանիկաստան անկաւ ի ձեռս
նոցա բաց ի քաղաքէն ծիւրացեաց որ ի կղզւոյն էր, եւ տալու
ցեալ դրին իւրով եւ գեղեցիկ նուազան զօրութեամբ պաշտ-
պանեալ կալաւ միայն զդէմ, եւ զուր ամս 5 պաշարեցին զնա ի
յամալքէ զօրք Ասորեստանեացն։ Յայնժմ ժամանակի ի գլուխ իմն
բարձրութեան եւ զօրութեան հպեալ էր Ասորեստանեացն պե-
տութիւն։ Ամենայն թագաւորութիւնք Ասորեաց որ տալուի
մի յառաջագոյն հզօրք էին, նուաձեալ եւ հնազանդեալ էին։

1 Ուլ. Ը. 9. 6. 6. 5. 6. 4.	5 Դ. Թաք. 62. 7... Բ. Մեաց.
2 Յովեպոս Նախ. պատմ. Բ. ԳԼ.	12. 20. Եւսպ. 3. 24. 27.
3 Դ. Թ. 2.	6 Եւսպ. 3. 28... Ի. 1... 1.
4 Դ. Թաք. 62. 37. Բ. Մեաց. ԻԸ.	7 Յուս. Բաք. 62. 4... Եւսպ.
5 ...	Լ. 1... 1.
6 Եւսպ. Ի. 1... Դ. Թաք. 62. 7...	8 Յովեպ. Բ. ԳԼ. 3. 2.

ի Վարեժնիկա իջեւէր կուստիալ մի յԱսորեստանեաց, Մարասան եւ Հայաստան եւ արուարձանեաց նահանգք վաղ իսկ հնագանգէին նմա¹, եւ ամենայն իսկ միջնաշխարհն Պարսեանացւոց հանդերձ մերձաւոր կողմանքն Արարացւոց եւ ծովերօք Փիւնիկեցւոցն եւ Փղշտացւոց, ուստի վաճառաշուհ նահանգք հին համաշխարհական վաճառականութեանն էին ընդ ձեռամբ նոցա:

3. Այս բազմամեան պատերազմօք զԱսորւոց եւ զՊարսեանացւոց թագաւորութեանցն զկէսս հնագանգելոյ եւ սփարացուցանելոյ, եւ զկէսն ամենեւին իսկ ջնջելոյ, այնուհետեւ առնութիւն հասեալ կային մօտ զօրք Ասորեստանեացն՝ ի հին թագաւորութիւն անդր Փարսեանացն. արդ վասն ի վերջն կէս աշխատութեանց իւրեանց հասանելոյ՝ հարկ էր տալ եւ զվերջն պատերազմն ընդ հզօր նախանձորդին իւրեանց, որ վաղ իսկ զնոցն խորհուրդս աշխարհակալութեան ունէր ի վերայ նահանգացն որ ի միջն են Միջնոյ ծովուն եւ Եփրատ գետոյ: Գրգռեցաւ պատերազմն յորժամ Եգիպտացիք արարին դաշնաւորութիւն ընդ Եգիպտոյ ալքայի (Յուդայ որ կացեալ էր յետս յԱսորեստանեացն², եւ այնպէս որպէս զիլք միաբան ի սմին ընդ Երոզտայ³ պատմեն՝ գային երեւէին առ Սենեքերիբաւ յաճախագունդ բազմատարած բանակք որք ընդ Անապատն Արաբիա անցեալ⁴ հասանէին ի հիւսիսահողմն (Յուդայաստանի, անտի արձակէին գունդ մի պաշարել զԵրուսաղէմ⁵, ուր բուն զօրն դիմեալ երթայր յաշխարհն Եգիպտացւոց: Նշանօթ իմն է կատարած պատերազմն. զօրքն Սենեքերիբոյ որպէս պատմեալ էր Եսայի մարգարէ, կոտորեցաւ ի ժանտէ⁶, եւ մնացորդ զօրացն փախստեաց ի հասելոց անտի զօրաց հզօր թագաւորին Եգիպտացւոց թարաքայ տարէր կորուհոր⁷: Այս չաջողութեան արշաւանիս (715) խորտակեցաւ զօրութիւն Ասորեստանեացն: Ոչ միայն նահանգքն որ առ Միջնով ծովուն էին՝ ելին ի ձեռաց նոցա, այլ եւ այլ եւս թագաւորութիւնք խառնեալք ի տերութիւն նոցա գտեալ պարտադ ի ժամանակին յայնմիկ՝ ջանացան ելանել միւսանգամ յազատութիւն որ եւ յաջողեցաւ Մարացն առ Վիտղիաւ (714), ուր Բաբելոնացիքն ապստամբել ապստամբեցին, սակայն միւսանգամ նուաճեցան⁸:

4. Սակայն Ասորեստանեայր եւ յետ այոց ձախողանաց, քանզի տակաւին հզօրք էին՝ չկարէին թողուլ զխորհուրդ աշխարհակալութեանն զոր յայնչափ ժամանակս յաջողութեանն կատարեցին: (Այն սակո նախ նուաճեցան ծովերօք Աֆիկեցւոց աշխարհին եւ

1 Դ. Թագ. 3. 6. 32. 11. Եւոյ. ԻԱ. 18...

ԻԲ. 6:

2 Դ. Թագ. 32. 7. 31:

3 Հերոդ. Բ. 141:

4 Համեմատեա ընդ Երոզտայ՝ անդ —

5 Դ. Թագ. 32. 14...

6 Եւոյ. 3. 16... ԻԸ. 4... ԼԷ. 3—36:

7 Եւոյ ԼԷ. 7. 9. 36... Եւ. 4...:

8 Բերտոս: Յետ Դ. Թագ. Ի. 12...

խորհրդաւ Պենեքերիմ մեծ ինչ խորհուրդ՝ զնկոյ անդ շահաւտան վաճառականութեան ըստ նմանութեան քաղաքին Բարեխաջուց, եւ եթէ այն կատարէր, ապա այնուհետեւ Ասորոցն վաճառականութիւն փոխանակ ի շահաստան փխնիկեցուց ընթանալոյ որպէս ցայնժամ ընէր, անդ յամենայն կողմանց ժողովէր, եւ այնպէս ծովական վաճառականութիւնն անցանէր ի ձեռս Ասորեստանեաց՝ որով եւ պատրաստութիւն իմն ընէր կործանելոյ կամ նուաճելոյ զվաճառական տէրութիւնս փխնիկեցուցն։ Նման խորհրդեաց Պենեքերիմ զԹարսն եւ զԼիքեաղէ քաղաք ինչ կրակին որոյ ընդարձակութիւն եւ ձեւ եւ օրինակ ըստ Բարեխոյնի էր, ընդ մէջ անցանելով Աիւդնոս գետոյ՝ որպէս գունակ Լքաճանայ ընդ մէջ Բարեխոյնի¹։ Այլ մահն Պենեքերիմոյ որ ըստ փառան պատմութեան գրոց եւ Բերոսոսի² անդատին յիւրոց որդւոց եղեւ, եւ գուպարած եւս որդւոցն նորա ընդ միմեանս Հան գիւրն ի դերեւ։ Թէպէտ եւ տեսանեմք եւ յետոյ միանգամ առ Ասորդանաւ (Աքսերդիսաւ) Պենեքերիմոյ որդւով յարձակեալ Ասորեստանեացն յաջողութեամբ յառաջակողմն Լսիայ, յորում³ զխոր Լսարիս այս ինքն զՀրէաստան եւ զերկիրն Փղշտացւոց եւ զԼագիպտոս վանեալ փանդէին, եւ Թեբէք քաղաք զլիաւոր վերահախորհանն Լագիպտոսի ի Հիւանց քանդեալ բրեցաւ⁴։ Սակայն Թուի իմն Թէ այն աշխարհակալութիւնք չտւեցին ընդ երկար։

Ինչ նոյն ժամանակս արարին Մարք սիւղան աշխարհակալութեամբ տարածանել զեղխանութիւն իւրեանց ի վերայ արեւելեան մասին Ասորեստանեացն եւ ըստ մարգարէութեանցն յաւուսմոց) անդէն յառաջնում կէս 7 երորդ դարուն սպառնային ի վերայ քաղաքին Նինուէացւոց։ Թէպէտ եւ յաջողեցան Ասորեստանեայք ի պատերազմին զոր եւս ընդ նոսա արքայ Մարաց Փրաւորտէս առաջի պարսպաց քաղաքին Նինուէացւոց (մօտ ուրեմն յամն 636)⁵, բայց նորին որդի Նիպոսարէս Ա.⁶ (635—595) տարաւ յառաջ պատերազմն, պաշարեաց զՆինուէ, եւ Թէպէտ եւ լուեալ զարշաւան աղգացն Սկիւթացւոց որեկին տիրեցին յԼսիացւոց աշխարհին ամս 28, խափանեցաւ առնուլ զքաղաքն, սակայն յետ զհէնն զայն յաշխարհէն մերժելոյ՝ միւսանգամ սկսաւ զպաշարումնն եւ առ զնա ի յորդել Իկիլաթ գետոյ, օգնականութեամբ Նարուպադարայ⁷ հօրն Նարուքոդոնոսորայ, որ նոյնպէս յետս կացեալ էր յայնժամ ի Բարեխաջուց աշխարհին. վերջին Թադաւոր Ասորեստանեացն Սարակոս զարքունիսն հրձիգ արարեալ՝ այրէր կանամբքն եւ գանձութն⁸, եւ այնպէս ընէր Ասորեստան նահանգ Մարաց

1 Բերոսոս եւ Արիւստոս առ Եւսեբ. քրմ. 8-ում. Ա. 62 43, 53:
 2 Սիւր.
 3 Ըստ Արիւստոս առ Եւսեբ. քրմ. Ա. 62 53:
 4 Նուում Դ. 8 . . .

5 Հերոդ. Ա. 133:
 6 Ըստ Արիւս. առ Եւս. Ա. 62 54
 Սիւր-Հոյ Կոչի:
 7 Ի հոյերէն օրինակին Արիւստոս առ Եւսեբ. Ա. 62 54 եւ Քաւոպոլոսոս:
 8 Արիւս. առ Եւսեբ. քրմ. Ա. 62 54:

աշխարհին: Եւ այս լինելը ըստ համեմատութեան պատմութեանց գրոց որոց եւ արտաքին մատենագրացն յամեն 610—606 ոչ վաղ եւ ոչ անագան¹:

Եւ յայտն ճշգիւ ի գլուխ ելանէին մարգարէութիւնք դատաւ տանացն Ստուծոյ զոր խօսեցաւ ի ձեռն մարգարէիցն Վառուայ եւ Սոփոնիայ զամբարտաւան եւ զքարեկեցիկ քաղաքէն Ղինուէացւոց եւ զՍտորեառանեաց²: Բլուրք որ կան կարգաւ դէմ յանդիման Սուտու քաղաքի ընդ երկայնութիւն գետոյն³ եւ գեւղ մի Ղունիտ անուն⁴ հազիւ թէ նշմարանս իմն տան թէ անդ լինալ է երբեմն քաղաքն Ղինուէացւոց:

49

1. Եւ յայտն Բաբելոնացւոյն առ միւ տանգամ զգլխաւորութիւն պետութեան իբրեւ 100ամեայ ժամանակ (620—538): Վանաք յետ բազում անգամ ապստամբելոյ Բաբելոնացւոցն առ այլ եւ այլ կուսակալքը եւ նուաճելոյ միւտանգամ ընդ իշխանութեամբ Բաորեառանեաց, (որպէս յամի իբրեւ 747 առ Վարանաւարաւ յորմէ օկիղըն առնէ Վարանաւարեան թուականութիւնն, եւ առ Սերովգաք Բաղդանաւ, որ բարեկամութեամբ էր ընդ Նաբեղիայ աղբայի Նուգայ⁵, զոր եւ սպանանէր Նեղիբոս ոմն անուն եւ յինքն վտարէր զԹագաւորութիւնն, 720—710) յետուստ ուրեմն առ Վարաւապաղաւարաւ քաղաքացւոյլ ելին յաղաւորութիւն: Վաղդէացիքն ազգ քաջ⁶, որոց բնակութիւն, որպէս յայտ հաւանութեան է, ի Հայոց աշխարհին ի Ղաւկասեան լեռնին էր⁷, եւ ըստ սովորութեան իւրեանց⁸ վարձկանութեամբ ծառայէին ի զօրու անդ Բաորեառանեացն, զաղմեցին ի Բաբելոնացւոյն, եւ միտարանեցան ընդ հին բնակչացն: Վարաւապաղաւար ի նոցին ազգէ եկաց գլխաւոր նոցա, յետս եկաց ի Սարակայ, ամրացեալ եկաց ի Բաբելոնի, եթէ արդարեւ չէր նա վաղ իսկ կուսակալ անդ, եւ այնպէս արկ հիմն Բաբելոնացւոյն = Վաղդէական թագաւորութեան (յամի իբրեւ 620): Էետ հարկանելոյ Վարաւապաղաւարայ միտարանութեամբ ընդ Սարաց զՍարափոս (610—606), նորին որդի եւ բարձակից Թագաւորութեան մեծագործն Վարաւապաղաւար առ Վարաւապաղաւար կատարէր յաղթութիւն մեծ ի վերայ Նաբեղացւոցն (606):

1 Համեմատեալ զԲ. Բաբ. Ի. Գ. Ընդ երեւ. Ի. 17 . . . 8-րդ. Ժ. 16, 17: Հիւրաք. Ա. 108, 109:

2 Տեւ 8-րդ. Ժ. 6:

3 Դ. Բաբ. Ի. 18:

4 Արմ. Ա. 6 . . . :

5 Բանեփ. Խրատ Կիւրոսի. Դաբ. Գ. Գլ. 3: Տեւ Եղեկ. Ա. 3: — Թեւպեա եւ ոմնք զբնակութիւն նոցա անդն ի հաւաքին Կղմնի Բաբելոնացւոց աղբային

գնին: ի պատմութեան Արտահմա յեւե անդիմն "Ռ-Քաղաքացւոց" (ըստ բնագր. ի բոց չէ յայտ վերին. Եւն. ԺԱ. 28: Ա. 8-րդ. Ա. 17: ի մէջ գան իբրեւ աւաղաք յերկին Ուլ (ըստ բնագր. Եւն. ԺԱ. 28: Ա. 17: ի մէջ գան իբրեւ աւաղաք յերկին Ուլ) իսկ կոչ ձայ մեծ թշ ի վերայ նազման եւ պատմութեան աղբին կամ ցեղին Քաղաքացւոց:

6 Բանեփ. անդ:

Խաղալը այնուհետեւ Նարաբոգոնոսոր յամմ 606, 682 (յետ յաջորդելոյ զհայրն յամմ 604) եւ յամմ 599 ի վերայ աշխարհին Պարտաբնայւոց, ի վերայ Թագաւորութեանն (Յաւայ, եւ առանալը վերագոյն իմն իշխանութիւն ի վերայ Թագաւորութեանն այնորիկ, մինչեւ յետուսա ուրեմն (588) ամենեւին իսկ առ զայն եւ խառնեաց ընդ Թագաւորութեան իւրում, խախտեալ տաբեալ գերի յաշխարհն (Բարելացւոց (70 ամ)։

Շեա Թոյլ յերկարագոյնա ուրախ լինել ազգացն դրացեաց Թագաւորութեանն (Յաւայ ընդ կործանումն նորա. քանզի վաղ իսկ յամմ 590 առեալ նորա մարտիւ պատերազմաւ զքաղաքն Աիւզանացւոց¹ յետ չորից ամաց (586) սկսաւ յարգել արկեալ պաշարել զքաղաքն Ֆիւրայւոց, բայց յետ 13 ամաց ճգնութեան ապա ստնոյր զքաղաքն (586—573)։

Ի ժամանակի առաւ արշարունան, որպէս հասնութեան Թաւի, սփռէր Նարաբոգոնոսոր ասպատակ յերկիրն Եբրաւացւոց, զորոց մարդարեւութիւնքն լեալ էին Թէ եւ նոքա լուծանելոց են պատիժս²։

(Յետ առին Ֆիւրոսի խաղացեալ հասանէր Նարաբոգոնոսոր յաշխարհն Եգիպտացւոց, ապափանէր գերկիրն եւ զմն հեանսն եւ զապարանսն գեղեցիկս, եւ խախտեալ տարաւ ի նոցանէ ի գերութիւն (40 ամաց)³։ — Այն արշաւանին Նարաբոգոնոսորայ ի վերայ Եսորւոցն, չրէից, ֆիւնիկեցւոց եւ Եգիպտացւոց, մանաւանդ վասն գերի ի չրէիցն եւ Եգիպտացւոց տանելոյ, համեմատ զբոց արքոց եւ արտաքինքն պատմեն⁴։

(Յետ յարդելոյ Նարաբոգոնոսորայ իրել հեզեղ Եգիպտոս ապա ի Նիլոս⁵ հասեալ ասեն զմնմնէ մինչեւ ցԼիւանսն շերակ, զի, ապա նաւարկեալ ի Սպանիա եւ զգորան անցուցեալ ընդ Նաբոգն հասուցանել յաշխարհն իւրեանց⁶։ — Բայց զի ազգս բազումս անծանօթս հնազանդեաց Նարաբոգոնոսոր⁷ այնմ բանք մարդարեւութեանց վկայեն⁸, այլ եղուկ զի յետ աստուածատառ ապաժոցն զոր եւ արտաքինք ի պատմագրաց հաստատեն⁹, ապա ստիպեցաւ տալ փառս այնմ որ ետ նմա զԹագաւորութիւնս ազգաց¹⁰։

2. ԼՆդէն առ յաջորդաւ նորա Եւիդմարդաբաւ՝ (561—559) որ տկարն եւ բարեկեցիկ էր, սկիզբն առնոյր հանապազորդ պա-

1 Եւէկ. ԻԵ. 31 — 34. Երեմ. ԻԵ. 3:

2 Եւէկ. ԻԵ. 3:

3 Եւէկ. ԻԲ. — ԼԲ. Երեմ. ԻԳ. 8 — 13. ԻԴ. ԻԶ:

4 Ինքոսոս առ Եւս. քրոն. Ա. էջ 64:

5 Մեգաթենէս (յոֆ իրել 330) առ Եւս. քրոն. Ա. էջ 70 — 71. եւ Արեւ. զնոս առ իսրեհայեգն Բ. Գլ. Ը. էջ 169 — 170. Նարաբոգոնոսոր բանագոյն էր քան շերակէն Լիւիւոցւոց. զորոժողով լեալ

հասանէր ի Պերիսուց աշխարհն (Ի Սպանիա) եւ վանեալ խորագինալ ընդ ձեռամբ նաւանք. եւ զման ֆ ի նոցանէ յաշխարհն Պանոս եւ իսրեհայեգն առ Եւս. քրոն. Ա. էջ 64:

6 Երեմ. ԻԵ. ԻԵ. ԻԵ. — ԻԲ. 3:

7 Արեւ. զնոս առ Եւս. քրոն. Ա. էջ 69 — 60:

8 Դոն. Դ. 1:

տերազմն ընդ Մարաց եւ Պարսից, եւ Ներիգդասար (550—555) նորին քեռայր որ սպանն իսկ զնա՝ անկանէր ի Ճակատուն, եւ Վարսաղքադ (կամ Վարեսորաք) նորին որդի ապաժամանն եւ անազորոյն Յամնեայ սպանեալ (555), Նարոնիդոս կամ Վարինիդոս որդի Նախդմարովաքայ եւ կնոջ նորա Նիտոկրիսայ վերջին թագաւոր Բաբելացւոց առնոյր այնուհետեւ զթագաւորութիւնն (555—538)¹. զսա գիրք՝ Բաղդասար կամ Բեղասար անուանեն:

Սա վարէր յառաջ զպատերազմն ընդ Մարաց եւ Պարսից. բայց Աիւրոս յաղթեալ նմա հան գաւառս բազումս ի նմանէ: Յայնժամ վարձեաց նա զօր բազում անհարին, ի ձեռն ետ գաշնաւորին իւրում Արիւսեայ: Ենց Արիւսոս ընդ Ադիւս ընդ սահմանս թագաւորութեան իւրոյ, դիմեաց հաս ասպատակաւ ի Պարսիս: Բայց Աիւրոս եհար զնա զօրօքն որ սահաւաւոր էր քան զնորայն եւ ստիպեաց դառնալ այսրէն ի խլաւստան. անդ միւս անգամ ի մարտ պատերազմի ընդ միմեանս բախէին, բայց Աիւրոսի յաղթեալ Արիւսոսի առ զգլուխ քաղաքաց նորա Ղլարդոս եւ զնա կալաւ ձերբակալ (իբրեւ 550): Յետ այսր յաջողութեան պատերազմի նուաճեցաւ ընդ ձեռամբ Մարաց եւ Պարսից համօրէն Փղըրն Ասիա, յազէական ծովէ մինչեւ ցՆափրատ գետ: Յետոյ հնազանդեաց Աիւրոս եւ Ղլարդոս եւ Ղլարաբիւս:

Ապա սուրեմն եհաս կարգաւ մրրիկն ի վերայ թագաւորութեանն Վաղդէացւոց: Վանգի Աիւրոս յետ պարտելոյ զՎաղդասար առ Բաբիլոն քաղաքաւ եւ Բաղդասարայ տմրանալոյ ի ներքս ի քաղաքն, սկսաւ պաշարել զՎաբիլոն (յամի իբրեւ 540): Ենհնարին իմն թուէր առնուլ զայնպիսի քաղաք որոյ այնպէս թանձր պարիսպք էին եւ բարձրաբերձ աշտարակք եւ խրամ շուրջանակի խոր յոյժ, որոյ պաշար եւս գոյր 20 ամաց եւ պաշտպանէր նմա ամենայն զօրն Վաղդէացւոց: Նա արդեամբք իսկ դեգերեաց եկաց Աիւրոս ամս երկուս առաջի քաղաքին, բայց ոչ դատարկութեամբ. զի մինչ դեռ պաշարեալքն ի ներքուստ արտաքս ծաղր առնէին զնա եւ զզօրս նորա, սղբա ձեռն ի դարձ արկեալ վաստակէին ի կորուստ նոցա:

Հրաման ետ Աիւրոս փորել ջրանցս լայն եւ խոր, զի զՆրաժանի որ ընդ մէջ Բաբելոնի անցանէ՝ տարցի ի ծովակ ինչ որ անդ աբեմն մօտ կայր, զի այնպէս ցամաքեցուցեալ զփոս գետոյն՝ ընդ այն մտանիցէ ի Բաբիլոն: Նա սահմանեաց օր մի յորում ամ ըստ ամէ ի գիշերի առնէին տօն Բաբելացիքն շուայտութեամբ եւ արբեցութեամբ ըստ միաբանն պատմութեան գրոց սրբոց² եւ արտաքին մատենագրաց³:

¹ Տես վրան ոտաց ամենեցուն զիւրօս
սոս առ Եւս. Քրոն. Ա. էջ 71 — 73.
եւ շքենեփ. Խրատ. Աիւր:

² Դան. Է.
³ Քենեփ. Խրատ. Աիւր:

Ի նմին գլխերի եւ բանալ Ալիքոս զՋադարձան. յերկոցունց կողմանց դիմեցին ի ներքս Պարսիկք եւ Մարք ի Բարեւոն եւ դէպ աւղեղ ի վերայ ասանն աղբունի: Ղիշերապահ՝ արքեայք կոտորեցան առաջի դրանն, խոշիւնն եւ ազմուէն ստիպեցին բանալ զգլխունն. յայնժամ յարձակեալ ի վերայ թագաւորին սպանին զնա եւ զայնստիկ որ զնոժու էին: Այսպէս առաւ Բարեւոն ըստ միաբան պատմութեան գրոց սրբոց եւ արտաքին մատենագրաց (538):

Այլ միայն առն Բարեւոնի իբրեւ դատաստան ինչ Աստուծոյ Հարիւրաւոր ամօք կանխագոյն պատմեցաւ¹, այլ եւ մի մի եւս գէպք առաննն կան նշանակեալ ի մարգարէութիւնն²: Վանգի յետ խրատելոյ յԱստուծոյ ամենայն ազգաց՝ Բարեւոն եւս այնուհետեւ ընդունելոց էր հատուցումն³: Իսկ ամենեւին քայքայումն քաղաքին առ սակաւ սակաւ ել ի գլուխ. կոյտ կոյտ աւերակաց նորա առ Լփրատ գետով մօտ ի փղջր քաղաքիկն չիլլա՝ համարին լինալ նշմարանք ամբարտաւան քաղաքին Բարեւացւոյ⁴:

Բ

Առաջակողմ Ասիայ. (2200 — 550):

50

Աւեր: Երգաստու Ա. Բ. Հոմերոս՝ Իդիլեան, ամենայն լի առասպելք: Սորաբն Ծ, ԺԲ — ԺԴ: Պոմպոնիոս Մեղու Ա:

ԱՌԱՋԱԿԱՂՄՆ Ասիայ կամ Փղջր Ասիա երկիր ինչ իբրեւ 12,000 մղոն՝ կայ յարեւելից առ Լփրատ գետով (առ Աղիւս գետով), իսկ յայլ եւս կողմանց պատէ զնա Ծով (Նագեականն եւ Միջերկրական), եւ հատեալ անցաննն ընդ նա լերինքն Տաւրոսի: Ի կողման արեւմտից կան նահանգքն Միւսիա, Լիւդիա, Արիա. ի կողմանս հարաւոյ՝ Լիւկիա, Պամփիլիա եւ Աիւլիկիա հանդերձ Խաւրիաւ. ի հիւսիսակողման՝ Բիւթանիա, Պամիդազոնիա, Պոնտոս. իսկ ի միջավայրի՝ Փոլիգիա (հանդերձ Պիսիդեաւ եւ Ղիկաւոնեաւ), Վաղարտիա, Ապպադովկիա (հայերէն Վամիլք): Իսկ ի ցեղից անտի Արիացիքն էին ի կողմն արեւմտից, Փոլիգացիքն ի ներքս անդ մինչեւ ցԱղիւս գետ, Ասորի Ապպադովկացի ազգն յայնկոյս Աղիւս գետոյ, իսկ Խրակացիք ի Բիւթանիա. այս ազգք էին բազմաւորք քան զամենեսին: Արեք թագաւորութիւնք ի սոցանէ արժանի են յիշատակի պատմութեան, որք առ հասարակ յարդիւնարարութիւնս, ի բովս, ի խաշնարածութիւն, եւ ծովեզերեայքն ի նաւարկութիւն եւս եւ ի վաճառականութիւն պարապէին:

1 Եւր. ԺԴ. ԺԴ. ԻԱ. ԻԵ:

3 Երեմ. ԻԵ. 8 — 11, 13, 15 — 26:

2 Եւր. ԻԱ. 5, 9, Երեմ. Ծ. 24:

4 Տե՛ս Երեմ. Ծ. ԾԱ:

5, 28. ԺԱ. 30 — 32, 39, 41:

1. Տրովական թագաւորութիւնն բովանդակէր զարեւմտակողմն Միւսիայ որ եւ կոչէր եւս փոքր Փոլագիա: Սորա պատմութիւնն բովանդակեալ կայ ի բանս եւեթ պւետեկոյ եւ չիք հնար ճշմարտիւ զժամանակացն որոշմունս ածել ի մէջ: Թագաւորք պատմին լինալ Սկամանդրոս յառաջին, հարստութենէ, Յեւկրոս, Վարդանոս յերկրորդ հարստութենէ, Տրոս շինիչ Տրովադայ, Իդոս յորմէ Իդիոն քաղաք կոչեցաւ՝ առ զՎիւթանիա, Վաւոմեդոն, առ սոգաւ ընդ Յունաց պատերազմն լինալ, Պրիամոս առ որով Տրովա յետ 10ամեայ պատերազմի (յամի իբրեւ 1190) ի Յունաց քանդեցաւ: Եւ կարան զերկիրն նոցա Փոլագացիք եւ ի խաղացիք:

2. Փոլագացւոց թագաւորութեան պատմութիւնն է նոյնպէս լե առասպելօք: Գրեթէ ամենայն իսկ թագաւորաց նոցա Գորդիոս կամ Միդաս անուն կոչէր, զկարգ պայազատութեան նոցա ճմարթի ճշդիւ սահմանել: Օչառաջնոյ Վարդիոսէ որ զԳորդիոն քաղաք զքնաւոր շինեաց՝ պատմին կապել զհոյակապ հանգոյցն ի վերայ կառաց իւրոց ի մեհենին. զայն հանգոյց Ղգեքսանդրոս Մեծն յետ բազում ամաց կտրեաց սուսերաւն: Յետ վախճանելոյ վերջնոյն Միդայ՝ անց թագաւորութիւնն առ ի խաղացիս (յամի 560): — Ի Փոլագացւոց պատմի լեալ Նսովպոս:

3. Թագաւորութիւնն ի խաղացւոց ի խաղացիք (կամ Մէոնացիք) զարմ ինչ էին ի ցեղէ Սարիացւոցն: Երեք հարստութիւնք եղին թագաւորութեան նոցա. առաջին՝ Ատիադացն մինչեւ ցամօն 1200. երկրորդն՝ Հերակղեանց ցամօն իբրեւ 730. երրորդն՝ Սերմիադեանց յորոց բուն պատմութիւնն սկսանի, այս ինքն ի Վիւգէս հովուէ որ զՍանդաւղէս թագաւոր սպան, առ զՍողոմոն եւ զՏրովադա + 690: Երդիս առ զՊրիէնէ, բայց առ նովաւ դիմեցին Սիմմերիացիք ի իւղաստան (670) եւ առին զՍարդս որ էր նոցա քաղաք զխաւոր + 640: Սադիատտէս + 630: Եղիատտէս մերժեաց հան զՍիմմերիացիս եւ ապա առ զՕմիւռնա. ետ պատերազմ եւ ընդ Սիպքսարայ Ե. Սարաց թագաւորի, + 570: Սրիւսոս նորին որդի առ զՍիսեսոս, հնազանդեաց զամենայն Եռաջակողմն Եսիայ մինչեւ ցԵղիւս գետ, եւ այնպէս յորինեաց զմեծ թագաւորութիւնն ի խաղացւոց յոր խառն էր եւ թրակիա: Բայց աշխարհակալն Սիւրոս արար վախճան թագաւորութեանն նորա, եւ զԵռաջակողմն Եսիայ արար նահանգ Պարսից թագաւորութեան (ի միջի 560—550 ամաց):

Եւս Եռաջակողմն Եսիայ էր մանաւանդ ասպարէզ արշաւանաց թափառական ազգաց Հիւսիսակողմն Եսիայ: Վանդի ի մեծատարած վայրսն որ յԵւքսինոս եւ ի Սասպից ծովուց տարածեալ ձգին ի հիւսիսակողմն արտաքոյ քան զասպարէզ պատմութեան (որ հայրենիք իմն էին Հոնաց, Սոնգողաց, Թաթարաց, Սաղմուկաց, Թուրքաց) բնակեալ էին ազգք խառնադասն՝

որոց առհասարակ Սկիւթացի անուն կոչէր ի հետոյն։ Անուանեալ անուանեն զնոսա ուրոյն ըստ իւրաքանչիւր սեպհականն անուանալ առանց ճշգիւ զտեղի բնակութեան սահմանելոյ, եւ ըստ զբուռաց իմն յաւելուածիւ իւրիւ նոցին անուանալ որոշելով, որպէս Սկիւթացիք արդիւնարարս յերկոսին եղբար Ռորիսթենէս (Վնիւտէր) գետոյ, Սկիւթացիք Գոտրաձականս, յարեւելից նոցա Սկիւթացիք արտաձականս որ ձգիցին մինչեւ ցՄէոփոս ծովակ։ Հեռագոյն ընդ արեւելս կոչս հիւսիսոյ Երծաթասպարճ՝ սկիւթացի հանդերձիւ այլ առանձինն սեպհական ինչ լեզուս, եւ այլ եւս անթիւ մետր որոշմանք։ — Սգրա պատմին յարեւելից խաղաղեալ յարեւմուտս կոչս անցանելով ընդ գետն Հա (Վոլգա) վանեալ ի մեւս եւս ազգէ որ կոչին Մազդուք գոս պատեալազնոք, եւ ինքեանք եւս մերժեալ անտի զնակիչս վայրացն զՎիսմարիացիս։ Ի կողմանց աստի երբեք երբեք յարձակէին ի հաբուակողմն ի վերայ Եսիայ. եւ ի միում նուազի եկեալ ամենեւին բազմամբոս յազմեցին Մարաց 70 ամ յառաջ քան զՎիսրոս եւ հնազանդեցին զԵռաջանողմն Եսիայ, եղեալ ասպատակ մինչեւ ցասհանակողմն իսկ Լոգիպտացւոց աշխարհին։ — Սւրոյն իմն եւ զատ ի Սկիւթացւոց համարին Սարմատացիք որք առ սակաւ սակաւ բազմացեալ եղեն ազգ հզօր եւ տիրող յարեւելոսն Լւրուպէ։

Խ

Արամ կամ Ատրիք. (2200 — 550):

51

Ի ՋԵՐԶԻՆ Ժամանակն (ըստ Յունաց եւ Հռոմայեցւոց) անուանեալ կոչէր երկիր Ատրուոց ի Սուեզայ մինչեւ ցՑաւրոս եւ ի ծովէն Միջնոյ մինչեւ ցԼափրատ, մինչ զի եւ աշխարհին Պաղեստինացւոց եւ Փիւնիկատտանի մասն իմն ընել Ատրուոց աշխարհին։ — Եյլ բուն երկիրն Ատրուոց զոր զիրք Արամ կոչեն, սահմանի յարեւելից Լափրատ գետով, ի հարաւոյ՝ Լիբանան լեռամբք, յարեւմտից՝ Միջին ծովու, եւ ի հիւսիսոյ՝ Ցաւրոս լեռամբք եւ Փոքր Եսիա։ Սովորութիւն է եւ զՄիջագետս ի նոյն յարել, այդ ինքն զերկիրն որ փակեալ կայ ի մէջ Արածանուոց եւ Վկլաթաց որ անուանեալ կոչն (ըստ երբ. գրոց հնոց կաակաբանացն¹) Արամ՝ Վահարայիմ (այս ինքն Ատրիք երկուց գետոց, կամ ըստ իշխմանտնիցն թարգմանութեան «Միջագետք Ատրուոց»)։ Եւ ունի սահման յարեւելից՝ զԱտրեստան, ի հարաւոյ՝ զԱրաբիա եւ զերկիրն Բարեւլացւոց, յարեւմտից՝ զԲուն զերկիրն Ատրուոց, ի հիւսիսոյ՝ զաշխարհն Հայոց։ Վաշտակապքն որ ի մէջ Լիբանանու

1 Նան. Ի. 10. Երեւ. Ե. Ի. 5. Ըստ բնագր. Գառ. Գ. 8:

եւ ԼՆտիլիքանանու կան, անուանեալ կոչէին խոր Լտորիք, որ յետոյ եւ զկողմանս ծովեզերացն բովանդակէր: Լերինքն Լիբանանու եւ ԼՆտիլիքանանու գործեն պտղաբեր զարեւմտեան կողմն Լաւրաց գետովք, խաղիւք եւ աղբերօք որ ի լեռանց անտի իջանեն. բայց որչափ երթոյ դը միջամուխ ի դաշտաձեւ տեղին, դոյնլափ անպտղաբեր զկողմանն գտանէ, եւ յետ առապարացն զայ առաջու ինչ մեծ՝ յորում կան ատտ անդ զալար ինչ վայրք, յորոհոյակապ իմն էր քաղաքն Պաղմիրոյ: Լաբեւիք ի գետոց են Որոնտէս (այժմ էլ - Լսի) եւ Լաբեւթերոս (Լգատ գետ) որ ի լեռնոտանէ անտի վերնափողմանն Լիբանանու ելանեն, եւ Վախաբոս գետ (այժմ Բարադա) որ յԼՆտիլիքանանէ իջանէ:

Լանկեցին յերկրին Լաւրաց որդիքն Լքամաց որդւոյ Սեմաց, (զորս Հոմերոս եւ Հեթուդոս քաջի բաց հինք ի Յունացն մատենագրաց՝ կոչեն Լրիմացիո) եւ ի նոցանէ կոչեցաւ անուն տեղոյն¹: Բաժանեալ էին Լտորիք կամ Լտրնեայք ի բազում իշխանութիւնս եւ ի սահմանս: 1. Ի Միջագետս կամ յԼքամն Լաւարայիմ գտանեմք Թազաւոր կացեալ զՎուստոն Ուազաթայիմ կամ Պուսարսաթէմ, որ ութամեայ ժամանակ Խարայելացոց տիրեաց ցամն իբրեւ 1430²: 2. Լքամ Մաաքա կամ Մաքա (Մաքաթ)³: 3. Լքամ Ուովլայ կամ Լքամ տանն Ուովլայ (Բեթ - Ուեքոր) ի վերայ հիւսիսային սահմանացն Պաղեստինեայ⁴: 4. Լամաթ (Հոմաթ) նահանգ (առ Որոնտէս գետով եւ առ Լիբանան լեռամբք) հանդերձ անուանակից քաղաքաւ Հեմաթաւ (յետոյ Լպիփանիա)⁵ որոյ Թազաւոր բարեկամութեամբ էր ընդ Վաւթի⁶. ապա առաւ յԼտրեստանեաց⁷: 5. Սորա սահմանակից՝ Թազաւորութիւնն Լրփաթայ⁸: 6. Հաւրան յարեւելից ծովուն Պալիլեացոց (նոցն ընդ այնմ որ յետոյ Լւրանիտիս կոչեցաւ)⁹: 7. Պեսուր առ Հերմոնիւ¹⁰ որոյ Թազաւոր Թողմէ ետ զգուտար իւր Վաւթի կնութեան ուստի Լքիսողմն ծնաւ, որ յետ զԼմոն զեղալոր իւր սպանանելոյ եկաց փախտեաց ի Պեսուր ամս երկու¹¹:

Լքս ամենայն Թազաւորութեանց՝ երեւելիքն ի նոցանէ ընէին առաջնորդ յերեւելի գործս եւ իբրեւ այն թէ զսպարապետութիւնն ունէին. այսպիսի երեւելի Թազաւորութիւն թուի լինալ ի սկզբանն՝ Թազաւորութիւնն Սուբայ եւ ապա Թազաւորութիւնն Վամասկեայ, որոց բուն վախճան ի մօտ էր՝ տիրել Լքրայեցոցն մանաւանդ յետ բաժանման Թազաւորութեան նոցա յերկուս:

1 Նն. ձ. 22:
2 Դաւ. Գ. 8:
3 Յեւ. ձ. 11: Բ. Թադ. ձ. 6:
4 Ս. Ս. Մադ. ձ. 6: Ի. 6: Ըստ Թադ. Բ. Թադ. ձ. 6: Դաւ. ձ. 28:
5 Յեւ. ձ. 5: Դաւ. Գ. 3: Գ. Թադ. Ը. 65: Դ. Թադ. ձ. 25:
6 Մեւ. 2. 15: Երեմ. Ի. 23: Եւ. 11:

7 Բ. Թադ. Ը. 9:
8 Դ. Թադ. ձ. 34: Ժ. 13: Եւ. 13: 13:
9 Դ. Թադ. ձ. 34: Ժ. 13: Եւ. 13: 13:
10 Եւ. 16: 16:
11 Երեմ. Գ. Գ. 14: Ըստ Թադ. Եւ. 5: Ժ. 5: Ժ. 37:

Ե. Թագաւորութիւնն Սուրայ (առաւել յայսկոյն Զփրատայ) որոյ Թագաւորաց, որպէս Թուի, միշտ Ադրասազար անուն էր¹, ոչ գոյզն ինչ էր զօրութեամբ. քանզի Վաւթի յառաջնում պատերազմի անդ զոր տայր ընդ նմա՝ առ զերի ի նոցանէ 1700 հեծեալ եւ 20,000 հետեւակ². Բայց սակայն Ադրասազար յետ ոչ բազում ժամանակի ի վերայ անցանելոյ, միւսանգամ բազում զօրօք զօրաւիգն օգնականութեան Ըմոնացւոցն հակառակ Վաւթի լինէր: Անտուտ ուրեմն ի պարտութիւն մատնեալ նուաճեցան յամի իրրեւ 1040³:

Բ. Առաւել նշանաւոր էր Թագաւորութիւնն Արամ Վամաւկեայ ի հիւսիսոյ արեւմտից Արամ Սուրայ՝ հանդերձ գլխաւոր քաղաքաւն Վամաւկեաւ, որ կայր վազ իսկ եւ ի ժամանակն Արասհամու⁴: Այս Թագաւորութիւն էր ընդ իշխանութեամբ Արամ Սուրայ նախ քան զժամանակն Վաւթի⁵: Այլ յետ հնազանդելոյ զնա Վաւթի ընդ ձեռամբ⁶ յիշին ստէպ այնուհետեւ Թագաւորք նոցա յարայեւացւոցն պատմութեան, եւ (ըստ Վիկոդայոսի Վամակացւոյ⁷) ընդ ամենայն տասն եւեթ Թագաւորք կացին մինչեւ ցկատարած Թագաւորութեանն, որք առհասարակ անուանեալ կոչէին Ադադ (յանձն արեւգակնային աստուածոյն Ասորւոց). սակայն ի գիրս սուրբս այլ իմն անուանք կոչին նոցա: — Առաջին Թագաւոր ի Թագաւորաց զոր գիրք յիշեն՝ էր Ռասան որ զառաջինն զԹագաւորութիւնն Վամակեայ արար ինքնօրէն Թագաւորութիւն՝ Թօթափեալ զլուծ տէրութեան Թագաւորացն Սուրայ, որ ի վաղուց տիրէին, եւ (յամի իրրեւ 980) զլուծն Սողմոնի՝ որ յետ աշխարհակալութեանցն Վաւթի տիրէր ի վերայ ամենայն Թագաւորութեանցն Ասորւոց⁸: Այնմ ժամանակէ հետէ Վամակոս (որպէս յառաջն երբեմն Սուրա) երեւի ի գլուխ մանր մանր Թագաւորութեանցն Ասորւոց⁹, եւ էր հանապազ պատերազմաւ ընդ հարաւային դրացեաց իւրոց՝ ընդ Խարայեւացւոց որք առաւել ի պարտութիւն մատնէին: Անտ Ռասոնի Թագաւորէր Հեսիոն, եւ զսա փոխանակէր նորին որդի Տարբիմոն, որ էր զաշխաւոր ընդ Ասայի արքայի (Յուդայ¹⁰: Արա Թագաւորէր Բեն-Ադադ Ե. (յամի իրրեւ 950) առ որով սկիզբն առնոյր պատերազմն ընդ Խարայեւացւոց. եւ տեւէին յեղծումն եւ յապականութիւն երկոցունց եւս երբայական Թագաւորութեանցն առ որդւոյն նորա եւ պայտազատաւ Բեն-Ադադաւ Բ. (յամի իրրեւ 900): Այս Բեն-Ադադ

1 Ա. Թագ. ԺԱ. 23: Բ. Թագ. Ը. 5. Ժ. 16:

2 Բ. Թագ. Ը. 4:

3 Բ. Թագ. Ժ. 8 — 19:

4 Ման. ԺԴ. 15:

5 Բ. Թագ. Ը. 3... Ա. Թագ. ԺԱ. 23:

6 Բ. Թագ. Ը. 6:

7 Ա. Յովսէփ. Նախն. պատմ. Ը. 5. 2:

8 Գ. Թագ. ԺԱ. 23 — 25:

9 Տեա Գ. Թագ. Ի. 1. 16, 24: Ամուս. Ը. 5:

10 Գ. Թագ. ԺԵ. 18, 19 ըստ բնագր.:

արար փոփոխումն առաջնորդութեան մանր թագաւորութեանցն Մարտոյ, զի բարձեալ զթագաւորս՝ որոց թիւ համարոյ էր 36, կացոյց փոխանակ նոցա կուսակալս¹: Սա էր մեծ եւ տնուանի քան զամենայն թագաւորսն Վամասկացոց (ըստ Ղիկողայոսի Վամասկացոյ):

Յետ այնորիկ անցանէր թագաւորութիւնն ի նոր ինչ հարստութիւն՝ յորմէ առաջին թագաւոր եկաց Մալայէլ (յամբ իրեւ 890)², որ առաւել եւս յաջողութեամբ քան զառաջինն տանէր յառաջ զճակատն ընդ Խարայեի: Ելլ ապա ուրեմն առ նորին որդւով Բեն-Մադաւ Գ. (յամբ իրեւ 840)³ յաջողել սկսան Խարայեացիքն եւ վատթարել Մարիքն. քանզի յետ երկոց ճակատուց՝ ոչ միայն աշխարհակալութիւնքն նոցա ելին ի ձեռաց նոցա⁴, այլ եւ Յերորովամ Բ. (825 — 784) ընդարձակեալ տարածեաց միւսանգամ զսահմանս թագաւորութեանն Խարայեի ի վերայ սահմանացն Մարտոյ՝ որոց Վամասկացիքն տիրեալ էին⁵:

Հայնմ հետէ անհետ իմն լինի Վամասկոս իրեւ զժամանակ կիսոյ դարու՝ ի պատմութենէ զորոց օրոց, մինչեւ յետ ժամանակին այնորիկ յորում (ըստ Ղիկողայոսի Վամասկացոյ) թագաւորեալ էր Մադ Բ. զայ երեւի յասպարիզի անդ զորոցն պատմութեան՝ տասներորդն եւ վերջին թագաւոր Սասոն (Մադ Ժ. յամբ իրեւ 760): Սորա միաբանեալ ընդ Փակէայ արքայի Խարայեի՝ յաղթէր ի բազում ճակատս Մազու արքայի Յուդայ. նմին իրի ի նեղ մեծ անկեալ սորա՝ կոչեաց զԹագղաթփաղասար զարքայ Մարեստանեաց ի թիկունս օգնականութեան. եկն Թագղաթփաղասար, սպան զՍասոն, առ զՎամասկոս, եւ զընակիչն հան տարաւ վտարանդի (յամբ իրեւ 740)⁶: Եպա ածան ի Վամասկոս զաղթականք յՄարեստանեաց⁷ (որպէս յետոյ եւ ի Շամրին): Հայնմ հետէ դադարեաց թագաւորութիւն ի Վամասկոսէ, եւ այնպէս առին կատարումն սպառնալիք մարգարէիցն⁸: Յետ կալոյ ընդ տէրութեամբն Մարեստանեաց⁹ անց առ ժառանգս իշխանութեանն նոցա՝ նախ առ Վաղդէացիսն⁹ եւ ապա առ Պարսիկս:

1 Գ. Թագ. Ի. 24:

2 Գ. Թագ. ԺԲ. 16: Գ. Թագ. Ը. 13 — 15:

3 Գ. Թագ. ԺԴ. 19, 25:

4 Գ. Թագ. ԺԴ. 25 — 28:

5 Գ. Թագ. ԺԵ. 37. ԺԶ. 5 — 9:

Եպ. Ի. 1... Ը. 1... Բ. Միաց. ԻԸ. 5...:

6 Յովեղ. Նախ. պատմ. Բ. 12, 3:

7 Եպ. ԺԵ. 3: Երեմ. ԽԲ. 23 — 27: Ամբ. Ա. 8 — 5:

8 Տեա Եպ. Բ. 11:

9 Երեմ. ԽԲ. 23, 27: Տեա եւ Գ.

Թագ. ԻԴ. 2:

ԱՐԱՐԻԱ է մեծ ցամաք կղզի ի հարաւոյ արեւմտից Ասիայ. սահմանն նորա յարեւելից՝ Բարեւոնիա եւ խորշ ծովուն Պարսից, ի հարաւոյ՝ ծովն Հնդկաց, յարեւմտից՝ ծովն Պարսիք եւ Եգիպտոս եւ Եթովպիա, ի հիւսիսոյ՝ Պաղեստին եւ երկիրն Ասորոց. զսա գիրք կոչեն եւ Արեւելս¹, որպէս եւ զանակիչսն՝ Արեւելեայս², որպէս ցայժմ Սարակինոսը (Շարիգիյ) իսկ կոչին, որ հայերէն թարգմանի Արեւելեայք: Արարիա բաժանի յերիս.

Արջանիկն Արարիա (Աշէմէն) որ է բուն ցամաք կղզին ի մէջ ծովուն յառաջագոյն ճառելոց՝ որ անուանեալ կոչի եւ երկիր Սեւոց, Սաբա եւ Պեղար³ ի ծովակողմանսն հարթ է եւ անձին եւ անպտուղ. ի ներքնակողման աշխարհին տարածեալ ընթանայ շար իմն լեռանց որ յայս կոյս յայն կոյս զիջեալ հարթանայ. իսկ հիւսիսակողմն արեւելից յորում մերթ բլուրք են, մերթ հովիտք եւ մերթ դաշտք՝ է պտղաբեր քան զամենայն կողմանսն. անդ կային բովք ոսկւոյ եւ ականց պատուականաց, թէպէտ եւ այժմ երկաթ եւ կապար եւ եթ հանեն, աղնիւ ինչ արմատք, խունկը նշանաւորը առ հինսն, որովք լինէր վաճառականութիւն մեծ⁴:

Անպատն Արարիա (Հէճազ) կամ վրանահար Արարիա (վանս բնակչացն թափառական ընդ վրանօք բնակելոյ) որ ի գիրս Անպատ լոկ կոչի⁵, բովանդակեալ ունի զմասն հիւսիսոյ արեւելից, որ է ի մէջ սահմանացն Արածանոյ եւ մասին միջ ծոցոյ ծովուն Պարսից, եւ ի մէջ Արջանիկն եւ Ապառաժն Արարիայ եւ Պաղեստինացոց եւ Ասորոց: Բլրաձեւ իմն երկիր է, երբեմն անպատ եւ երբեմն դաշտ: Զ Երմութիւն անհնարին է յոյժ, եւ ստէպ շնչէ հարաւ (մինչեւ ցՅՅ աշտիճան Սէոմիւրի), որ վաղվաղակի իսկ ի վայրկեան ժամանակի կոտորէ զմարդ եւ զանասուն⁶:

Ապառաժն կամ Պետրեանն Արարիա (Հաճար)՝ որ ի գիրս սուրբս Սէմ լոկ անուանեալ կոչի⁷, հանդերձ հին զլիաւոր Պետրա քաղաքաւ՝ է ամենեւին ի հիւսիսակողման արեւմտից. կէս նորա լեռնային եւ քարուտ, եւ կէս դաշտավայր ծածկեալ հրաբարիւ, յորս կան եւ կողմանք ինչ պտղաբերք: Եղանիտեան եւ Հերոպոլիտեան գոգք Պարսիք ծովուն ի հարաւոյ իմն ցհիւսիս յորինեալ կազմեն կէս ինչ կղզի բառ նմանութեան երեքանկեան

1 Եւ. Ի. 6:

2 Դ. 2. 8: Եւ. 14: Եւ. 14:

3 Բ. Մ. 16: Եւ. 17:

4 Եւ. 10:

5 Գ. 2. 10, 15: Եւ. 20:

6 Եւ. 22: Եւ. 22: Եւ. 22:

7 Եւ. 11:

8 Եւ. 7. 10:

9 Եւ. 11: Բ. Մ. 7. 12: 7:

իրիք ի վայր շրջելոյ. ի հարաւային ծայրի անդ կայ լեռանն Աինայի հանդերձ Աինայի եւ Վորէր գագաթամբք:

Համենայն հիւսիսակողմանն Արարիայ բուսանին ոչ միայն արմաւենի եւ կոզի ¹, թզենի եւ ձիթենի, այլ եւ մոշայ՝ թուփ ուստի մաննայն որ քաղցր ինչ խիժ է՝ իջանէ, եւ թանձրացեալ առնի հառ եւ փոխանակ շաքարի արկանի ի կիր եւ յագեցուցանէ եւս: Բնակիչք համօրէն Արարիայ ի հնումն ամենեւին չառնէին փոյթ զմշակութենէ երկրի, որպէս եւ ցայժմ արհամարհ իմն են առ նոսա մշակք. այլ առաւել խաշնարածութեամբ եւ յափշտակութեամբ կէին ²:

— Բնակիչք այսց երկուց վերջին մասանց Արարացւոց աշխարհին էին առաւել ի հազորդութեան ընդ Խարայեւացւոց քան զբնակիչն Լըշանիկն Արարիայ, ուր բուն նախաւոր Արարացիքն բնակեալ էին:

ԾԻ

Վանդի բուն հին բնակիչք Արարիայ էին. 1. ի զաւակէն Վուշայ որդւոյ Վամայ, յորմէ են Լաւիլացիք (կամ Վաւիլացիք), եւ Սաբաթացիք ի հարաւային Արարիա. Հռեգամացիք եւ սերունդք նոցա ի կողմանս հարաւոյ արեւելից առ ծոցոյ ծովուն Պարսից. իսկ Սաբացիք եւ Սաբաթացիք, որպէս յոյժ իսկ հաւանութեան թուի, ի Մերովէ եւ յարեւելեան ծովեզերան Եթովպիայ բնակէին. 2. զաւակն (Յեկտանայ (զոր ինքեանք Ապթան կոչեն) միոյ ուրուք յեղճարցն Փաղեկայ եւ որդւոյն Լըբրայ ի զաւակէն Սեմայ ³:

Սղբա անուամբ եւեթ ծանօթ են, բայց եւ ինքեանք Արարացիքն ի սոցունց համարին զինքեանս սերեալ, եւ անուանք իսկ հովտաց եւ լեռանց եւ գետոց որ պահեալ կան յԱրարացւոց աշխարհին՝ հաստատեն զնոցին գոյութիւն ի ժամանակսն առաջինս:

Սիայն երկուք ի ցեղեց անտի (Յեկտանեանց յիշին իբրեւ հոյակապք եւ մեծատունք՝ յեկտանեան Սաբացիքն եւ Սովփեւրացիք, երկոքին եւս յերջանիկն Արարիա առ Վարմիր ծովուն: Եւսց Սաբացւոց դշտոյն որոյ անուն ըստ աւանդութեան ինչ Ֆաղկիս կոչէր, եւ ցայժմ հաշուի ի կարգս հին իշխանաց Լըշանիկն Արարիայ եւ նշալաք իսկ այլքունեաց նորա երեւին ի Մարեր, լուեալ զհամբաւ իմաստութեանն Սողոմոնի եբեր նմա պարգեւս՝ ասկի եւ ականս պատուականս եւ ազգի ազգի խունկս ⁴, որովք ընդ հանուր առնէին վաճառաշահ: 3) Սովփերն (կամ զՍովփիր) եւս առանց տարակուսանաց իբրեւ բնակութիւն Յեկտանեանց ⁵ պարտ

¹ Acacia, փայտ անփուռ եւ թէթեւ:

² Ծան. ԻԷ. 39 — 40: "Ի պարտաւորութենէ երկրի եզեցի բնակութիւն քո, եւ ի քոյն երկնից ի վերուստ. եւ սքով

քով կեցցես". տես եւ ԺԶ. 12:

³ Ծան. Ժ. 7, 25 — 30:

⁴ Ա. Թադ. Ժ. 1 — 10: Բ. Մնաց. Բ. 1:

⁵ Ծան. Ժ. 28, 29:

է յերջանին Արարիա դնել . նոյնպէս մեծատունք էին Ուրվե-
րացիքն եւ առնէին վաճառաշահ ընդ բազում տեղին . զուկին
նոցա Լարայեցիք ընտիր քան զամենայն ոսկի համարէին :

55

Եւ այսպէս հնոց բնակեաց խառնեցան յետոյ կամ թէ մերժե-
ցին իսկ զնոսա մասամբ իւրիք՝ ուրուանդն Փաղեկայ, այս ինչն 1.
որդիքն Արա-համու, որ ի Վեատուրայ ծնան եւ ցեղքն նոցա 1.
2. որդիքն Նաբովրայ եղբոր Արա-համու, որպէս Բուզ՝ յԱպա-
ռաժն Արարիա եւ Հու՝ յԱւորտիս 2. բայց մանաւանդ 3. զաւանդն
Խամայեղն որդւոյ Արա-համու զոր ծնաւ յԱգարայ 3. որ բազմա-
ցեալ կալան զմեծ մասն Արարիայ, եւ էին առհասարակ արօտա-
կանք 4: Մասն մի ի նոցանէ Հագարացիք՝ ի մօրէ անտի Խամայեղն,
եւ մօտն մի՝ Խամայեղացիք կոչէին :

Եւ Հագարացիքն որ յարեւելից ցեղին Ռուբինի բնակէին;
առ Սաւուդաւ մերժեցան առաւել եւս յարեւելս հարսուոյ 5:
Եւսդն որ յայնժամ ի նոցանէ առաւ 50,000 ուղտ, 250,000 ոչ-
խար, 2000 էշ, 100,000 գերի, յայտ առնէ թէ ցեղ հզօր եւ
բազմամբոյն էին . եւ զի պարտութեամբն այնուիկ ոչ ջնջեցան՝
յայտ ի տաղմոտացն Վաւթի է 6, ուր ի մէջ արուարձանեայ ազ-
գացն երեւին :

Բ. Խամայեղացիքն ըստ երկոտասան որդւոցն Խամայեղն յեր-
կոտաօտն ցեղս բաժանեալ էին, յորոց ապաքէն ոմանք՝ վաղ իսկ
յայտ կամ յայն ցեղ ի ցեղին խառնեցան : Ի ցեղից աստի նշա-
նաւորք են 1. Նարաթացիք որ ի Նարէովթայ Խամայեղացւոյ էին 7,
ժողովուրդ խաշնարսօս եւ վաճառական 8 ի հիւսիսահողմանս Արա-
բիայ, որոց քաղաք գլխաւոր Պետրա, մօտ ի Հովը լեռուն, որոց
տունք ի մէջ ապառաժ վիմաց փորեալ էին 9: 2. Ուեդարացիք
զաւակ Ուեդարու Խամայեղացւոյ բնակեալ յԱնպատն Արարիա՝
ազգ ինչ յափշտակող էին եւ խաշնադարման եւ մեծատուն իսկ
խաշամիք եւ անդէովք 10, պատերազմողք եւ զօրաւորք զօրութեամբ,
մանաւանդ քաջ աղեղնաւորք 11: 3. Չեն այնպէս անշան եւ
Խեմնացիք կամ Խեմնացիք ի Խեմնայ որդւոյ Խամայեղն 12, որք
մանաւանդ վաճառաշահք էին 13: 4. Յեղքն Յովթոր եւ Նարիա
նմին հակառակ չթուին նշանաւոր 14:

1 Եւ. Ի. 1 — 6:

2 Եւ. Ի. 21 — 23:

3 Եւ. Ի. 12 — 16, 18:

4 Nomades.

5 Ա. Մ. 10, 19 . . .

6 Ս. 28. 7:

7 Եւ. Ի. 13:

8 Եւ. Գ. 7:

9 Եւ. Ի. 11:

10 Եւ. Գ. 7: Եւ. 29: Եւ. 21:

11 Եւ. Ի. 16 . . . : Ս. 28. 29. 6:

12 Եւ. Ի. 15:

13 Եւ. 2. 19: Եւ. Ի. 14: Եւ. 29:

14 Ա. Մ. 10, 19:

Թուն ներքին հին պատմութիւն Արաբացւոց անցաւ իմն է: Սողոմոն բարեկամութեամբ էր ընդ երեւելի վաճառական ցեղին նոցա յԱրջանիկն Արաբիա¹, նոյնպէս եւ Յովնափատ արքայ Յուդայ², որ առնոյր իսկ ի նոցանէ հարկս խոյս եւ նոխազս. նմին հախառակ Յովրամ պարտեցաւ ի ցեղին Արաբացւոց³, որպէս եւ Ուսիրա կրեաց պատերազմ, այլ յաղթեաց նոցա⁴. բայց ամենեւին ամենայն ցեղքն որպէս այժմ⁵ նոյնպէս եւ ոչ յայնժամ երբեք նուաճեցան:

Իսկ պատերազմունք աշխարհակալութեան Ասորեստանեացն եւ Վաղդէացւոց Հասսին ի բուն Արաբացիսն, այլ միայն ի ցեղս ինչ որ յԱպառաժն եւ յԱնապատն Արաբիս բնակէին:

56

Բնակիչք էին Արաբիայ եւ յաջորդ սերունդք Աբրահամու, որպէս եւ սերունդք ինչ Ղոժոսայ.

Ը. Եղովմայեցիք սերեալ յԱսաւայ որ մերժեցին զՀովրացիան ի լեռնէն Սէիրայ⁶ ի հարաւային սահմանն Վանանու, եւ բնակեցին յետոյ ի հարաւայ մինչեւ ց'Վեդան, եւ ի հիւսիսոյ մինչեւ ց'Նարա եւ ց'Արանիտիս⁷ յԱրաբիա⁸: Յերկին նոցա կան քաղաքք երեւելիք նուահանգստիւք՝ Լաիլաթ եւ Վասիտնգարեր: ՅԱգովմայ (որ է կարմիր)՝ կոչեցաւ ծովն Վարմիր: — Վային նոցա թագաւորք⁹, եւ էին միշտ թշնամութեամբ ընդ Խարայեցիսն¹⁰: Թեպէտ եւ հնազանդեաց զնոսա Վաւիթ¹¹, բայց անդէն առ Սողոմոնիւ միւսանգամ յետս կացին¹², եւ ամենեւին իսկ սպստամբեցին ի Յովրամայ եւ կացոցին իւրեանց առանձինն թագաւոր¹³: Հայնմ հետէ տային պատերազմ ընդ թագաւորութեանն Յուդայ¹⁴, այլ առաւել քան զամենայն արուարձանեայս Խարայեցւոցն յերկաթեալ մնաց թագաւորութիւն նոցա, եւ յետոյ աւրեմն ի վերջէն ժամանակս ի ձեռն Մակարայեցւոցն եւ Հռոմայեցւոց ի զուէն ելին ի նոսա պատգամք մարգարէիցն¹⁵:

Բ. Ամաղեկացիքն որդիք էին Ամաղեկայ որդւոց Եղեփազու աւատերն Ասաւայ¹⁶, եւ յայն ոսկս իսկ ազգականք Եգոմայեցւոցն, եւ էին նոքա ազգ յափշտակող եւ հովիւք խաշանց, որք անկան ի վերայ Խարայեցւոցն յեկաներն նոցա յԱգիպտոսէ¹⁷: Լա վասն այնորիկ եղեն նոքա ժառանգութեամբ թշնամի Խարայեցւոցն¹⁸:

1 Գ. Թադ. 3. 15:

2 Բ. Մոաց. 3. 11:

3 Բ. Մոաց. 1. 16:

4 Բ. Մոաց. 1. 2. 7:

5 Եսայ. 3. 1:

6 Եսայ. 1. 31 — 43:

7 Թադ. 1. 14 — 21: Գառ. 3. 17, 18:

8 Բ. Թադ. 2. 14: Գ. Թադ. 3. 15, 16:

9 Գ. Թադ. 3. 14, 21, 22:

10 Գ. Թադ. 2. 20 — 22:

11 Բ. Մոաց. 1. 11, 12: ԻԷ. 17:

12 Եսայ. 1. 5, 6: Երեմ. 2. 7 —

22: Եսայ. 1. 12 — 14: Լեւ. 13:

13 Եսայ. 1. 12:

14 Եսայ. 3. 8 — 16:

15 Տե՛ս Երեմ. 9. 16 — 19:

Հորին Ամաղեկացիք մեռանդամ զԽարայեւացիսն¹ յետ ամաց քառասնից միարանեալ նոցա ընդ Մովսրացւոցն եւ Ամնացացն՝ յարժեցին Խարայեւացւոցն²։ Եւ յետ բազում ժամանակաց ի վերայ անցանելոյ նեղեցին նոքա զնոսա հանդերձ Մադիանացւոյք ամս եւթն³։ Բայց յետոյ ուրեմն արքայ Ասուղ եհար եւ պարտեաց զնոսա ամենեւին, եւ կալա ձերբակալ զԺազաւոր նոցա⁴։ Եհար զնոսա եւ Ղաւիթ եւ արար հարկատուս⁵, եւ առ Եզեկիաւ ամենեւին իսկ ջնջեցան Ամաղեկացիք ի ձեռն Շաւոնեան ցեղին⁶։

Գ. Մադիանացիքն սերէին ի Մադիանոյ որդւոյ Արահամու, ծնելոյ ի Վեստուրոյ⁷, մեծ մասն նոցա արօտականք էին եւ բնակէին յարեւելեան ծովեզերս ծոցոյ Արարացւոց ծովուն⁸։ Եւ զի գայթակալութիւն եղին նոքա Խարայեւացւոցն ի պաշտօն հեթանոսութեան, եւ Մովսէս պատերազմ ընդ նոսա եւ պարտեաց⁹, եւ հինգ յիշխանաց նոցա կոտորեցան¹⁰։ Եւ Եզեկ եւ տիրեցին յետոյ Մադիանացիքն եւթնամեայ ժամանակ ի վերայ Խարայեւացւոցն¹¹, այլ յետ այնոր ժամանակի ամենեւին վատթարեցան, եւ չորք յիշխանաց նոցա կոտորեցան¹²։ Եւ ի վերջ ջնջեցան այնոս, սակայն տկարացան յոյժ, քանզի չսիրէին իսկ բնաւ այնուհետեւ։

57

Դ. Սովաբացիքն որդիք էին Մովսրու որդւոյ Ղափայ¹³, բնակեալ էին նոքա ի կազման արեւելեց Արարից ծովուն ի պաղատ բեր վայրի։ զբացիք էին նոցա Մադիանացիքն եւ Եզովմայեցիք ի հիւսիսոյ Ամօլհացիք, յորոց բաժանեալ էին Առնօն գետով¹⁴։ Քաղաք գլխաւոր էր նոցա Արմփաք (Արոյէր, Արեւսպողիս)¹⁵։ Այլ ազ իսկ իշխանն նոցա Բաղակ եցոյց Թշնամութիւն ընդ Խարայեւացիսն¹⁶, եւ Եզղում արքայ կալա յետոյ ընդ լծով ծառայութեան ամս 18 զԽարայեւացիսն¹⁷։ Եհար զնոսա Ղաւիթ եւ արար ընդ հարկաւ¹⁸։ առ Յովրամ Թազաւորաւ յետս կացին, բայց խորտակեցան յերեսաց նորա՝ որ միարանեալ էր ընդ Թազաւորին Յովսափատայ¹⁹։ Յետ այնորիկ միարանեալ ի դաշն մտին Մովաբացիքն ընդ Ամոնացւոց եւ ընդ Եզովմայեցւոց հակառակ Թազաւորին Յովսափատայ, բայց փոխանակ հարկանելոյ զՅովսափատ, զմի-

1 Թաւ. 37. 45:

2 Դաւ. 9. 12, 13:

3 Դաւ. 2. 3 — 6:

4 Ա. Թադ. 36. 3 — 9, 32, 33:

5 Ա. Թադ. 15. 8, 9. Լ. 1 . . .

6 Ա. Մոաց. 7. 41 — 43:

7 Ես. 15. 2:

8 Ես. 15:

9 Թաւ. 15. 17, 18:

10 Թաւ. 15. 2, 7 . . .

11 Դաւ. 2. 1 — 6:

12 Դաւ. 15. 12, 19 . . . Ը. 10 — 12, 21:

13 Ես. 36. 36, 37:

14 Թաւ. 15. 12:

15 Թաւ. 15. 15:

16 Թաւ. 15. 3 — 6:

17 Դաւ. 9. 12 — 14:

18 Բ. Թադ. 2. 2:

19 Դ. Թադ. Գ. 5, 7, 21 — 27:

մեանս հարեալ՝ կոտորէին զժողովրդս¹։ Յետ առաջին կործանմանն Նորուստեան մի միւսանգամ զհին սահմանս երկրին իւրեանց²։ այլ յետ այնորիկ նուաճեցան ամենեւին ընդ ձեռամբ «Կարուքո-
գոնստորայ եւ բնաջինջ եղեն, եւ այնպէս կատարեցան ի վերայ
նոցա դասաստանքն Նստուծոյ»³։

Եւ Նստուցիւք սերունդ են Նստայ որդւոյ Ղոփայ⁴, եւ էր
երկիր նոցա յարեւելս Պերիայ առ Նարովկ գետով, եւ քաղաք
զժողովոր նոցա էր Հուսարթ - Նստ⁵։ Ենդ բնակեալ էին երբեմն
սկայազունքն Օւմիդոսինք, որ ջնջեցան ի նոցանէ⁶։ Մասն մի եր-
կրին Նստացւոց անց յԽարայեւացիան⁷։ Նուաճեցին Նստացիւք
զԽարայեւացիս ամս 18, եւ հարին եւս զբանակս իւրեանց ի Վա-
ղայադ⁸։ այլ յետոյ ուրեմն ի պարտութիւն մահանեցան եւ հանան
ի նոցանէ քաղաքք բազումք⁹։ Կայսա թագաւոր նոցա առնէր
թշնամութիւն ընդ արքային Սառուղայ, բայց հարեալ ժառթա-
րեցաւ ամենեւին¹⁰։ Հանովն ամբարտաւանութեամբ թշնամանեալ
զհրէշտակս արքային Վաւթի, զրգուէր ի պատերազմ, եւ զօ-
րաւիզն օգնականութեան էին նմա եւ Նարիքն իրելու զաշնուորք
Նստացւոցն։ Յետ երկայնաձիգ պաշարման ձեռս ետ Հուսարթ,
եւ եղեն Նստացիւք հարկատու Խարայեւ¹¹։ Զանալ Զանացան
զերծուցանել զանձինս ի հարկանելոյ հարկս, այլ չաջողեցաւ
նոցա եւ առաւել եւս ծանր հարկք ի վերայ եղան¹²։ Թէպէտ եւ
միաբանեցին նոքա հանդերձ Մովսարացւոյն ընդդէմ՝ Կարուքո-
գոնստորայ¹³, բայց միւսանգամ նուաճեցան ժողովադակի առ ի պա-
տիւս պատուհասից անօրէնութեանց իւրեանց¹⁴։ Յետուստ ուրեմն
դատանովք պարտեալ զնոսա ի Մակարայեւացն¹⁵, եւ անհետ իսկ
եղեւ անուն նոցա։

ԺԼ

Քանան կամ Պաղեստին. (2000—),

58

Նորդանան գետոյ¹⁶ մինչեւ ցծովն (այս ինքն հանդերձ Փիւնիկեաւ¹⁷
եւ երկրաւն Փղշտացւոյ¹⁸)։ անուանեալ կոչէր ի սկզբանն երկիր
Վանանու կամ Վանան¹⁹ յանուն բնակչաց աշխարհին²⁰։ — Յետոյ

- 1 Բ. Մնաց. Ի. 23.
- 2 Տէս Դ. Թագ. Ի. Գ. 2.
- 3 Երեմ. ԻԸ. Եւէ. ԻԵ. 8, 9, 11.
- 4 Մով. Բ. 1, 2.
- 5 Մով. ԺԲ. 36, 38.
- 6 Երեմ. Գ. Գ. 11, 16.
- 7 Երեմ. Գ. Բ. 19—21.
- 8 Յեսու. ԺԳ. 25.
- 9 Դաս. Ժ. 7—9, 17.
- 10 Դաս. ԺԱ. 39, 38.
- 10 Ա. Թագ. ԺԱ. 1—11.
- 11 Բ. Թագ. Ժ. ԺԱ. 1. ԺԲ. 26—21.

- 12 Բ. Մնաց. Ի. 1, 22—25. ԻԸ. 8. ԻԵ. 2.
- 13 Դ. Թագ. Ի. Գ. 2.
- 14 Եւէ. ԻԵ. 10. Ամբ. Ա. 19, 15.
- 15 Ա. Մով. Ե. 6—8.
- 16 Եւ. ԺԸ. 35. Թագ. ԼԳ. 51. Յես. Ե. 11, 19. ԻԲ. 11. Երեմ. Գ. ԺԱ. 39.
- 17 Եսայ. ԻԳ. 11. Մատթ. ԺԵ. 21, 23.
- 18 Մով. Ժ. 19. Տէս Թագ. ԺԳ. 29.
- 20 Երեմ. ԻԵ. 4, 7.
- 19 Մատթ. ԺԳ. 11. Մով. 39.
- 20 Մով. Ժ. 15—20.

առանց փաներկատանի եւ երկրին փղշտացւոյ՝ ի փղշտացւոյն անուանէ անուանեցաւ Պաղեստին կամ Փաղեստին՝ եւ զարեւելեան կողմն եւս (Յորդանանու (զ)Վազպպար) առեալ ի մէջ¹, որ է համօրէն երկիր բնակութեան Իսրայելացւոյն՝ որ յետոյ անդր զաղծեցին:

Սահման են երկրին Պաղեստինացւոյ յարեւելք անապատքն Լսորւոյ եւ Լքարացւոյ՝ որք ձգեալ հասան են ցգետն Լփրատ. ի հարաւոյ՝ հիւսիսային Լրաբիա, ուր Լմոնացիքն եւ Մովարացիք եւ Լադփոնցիք նստեին, եւ հեղեղան Լգփպոսսի. յարեւմտից՝ ծովն Միջին, եւ ի հիւսիսոյ՝ Փիւնիկէ, Ղամակա եւ Լիբանան: Իստ սովորութեան զրոյ իբրեւ միջին իմն սահման ի հիւսիսոյ ցհարաւ անուանի այսպէս. Ղան (որ կայ առ լեռնաժամբն երկրորդն Լիբանանու կամ Լնտիլիբանանու կամ Լներն Լիբանանու) մինչեւ ցԼերաարէէ (ի վերայ սահմանացն Լքարիոյ). իսկ յարեւմտից յարեւել՝ ծովն Միջին հանգերձ գետովն Լգփպոսսի, եւ կողմանք գետոյն Լփրատայ յորոց բաժանեալ էր Պաղեստին՝ անապատիւն²:

Լերինք այդ աշխարհի են Լիբանան եւ Լներն Լիբանանու (զոնէ մասամբ իւրիք)՝ հանգերձ Լերմոնիւ եւ Լմոնաւ ի հիւսիսակողմանն, Լարմեզոս եւ Խարոր յարեւմուտս. լերինքն Իսրայելի կամ Լփրեմոյ ի միջովայրի լեռնայինն Պաղեստինոյ հանդերձ լերամբն Սեմերոնի, Սաղմոնայ, Ղերաղու եւ Ղարիզնի, Ղայաա առ եւ այլովք բազմօք: Լերինքն Յուդայ ի կողմանս հարաւոյ հանդերձ Սիոն, Սորիա եւ Լկրա լերամբն: Լերինքն Ղազպպադու մինչեւ ցանապատն Լրաբացւոյ յարեւելս երկրին (Յորդանանու, ուր են լերինքն Բասան եւ Լքարիմ, Բասգա եւ Լքարա:

Ի մէջ արեւելակողման եւ արեւմտակողման աշխարհին Պաղեստինացւոյ երեք ծովք կան. ծովակքն Սաւանայ (Սերոմայ), Ղեննետարեթայ, ծովն Լղտից՝ զոր արտաբերին Լսփազաիս ծովակ կոչեն, իսկ այժմ՝ Սեւեալ ծով: Բուն գլխաւոր գետ է Յորդանան որ յԼնտիլիբանան լեռնէ ելանէ, անցանէ ընդ ծովն Ղեննետարեթայ, եւ ընդ հովիտ ինչ հարթ իջանէ ի ծովն Լղտից եւ անդ սպառի. այլ երբեմն խաղայր ընդ հիւսիսային Լրաբիա, եւ թափէր ի ծովն Լարմիր: Ի Յորդանան՝ որ զՊաղեստին յերկուս մասունս բաժանէ, մասնեն յարեւելից կուտէ՝ գետն Յարովկ եւ Լանովն, իսկ յարեւմտից՝ Լնոն, Լրիթ եւ Լեզբոն: Սասանն ի ծովն Միջին՝ Բեզոս, Լիսովն եւ հեղեղատն Լգփպոսսի, մաս ի Խինոկորուրա (կամ Ռինոկորուրա):

Լչրեմն աշխարհն Պաղեստինացւոյ պողարեր էր յոյժ. զրեթէ համօրէն իսկ ազգք արմտեաց՝ գինի, ձէթ, արմաւ, թուզ եւ

1 Պաղ. 1. Պղն. Ե. 12, 13 եւ Վւլք. 24. Դաս. Ի. 1. եւ Վւլք. 2

2 Թուոյ Լ. 3 — 12. Երկր. օր. 20.

ամենայն պարունակող Հարաւոյ ծնանէին պարարտութեամբ. առնկը բաղանդին, եղեւինը եւ անտառը կաղնեաց բուսանէին առատութեամբ. ծնունդը անասնոց ամենեւին բազմածին. կային եւ բովը ի լերինսն. օդն ամրալիսառն էր եւ կարգաւ. եւ համառօտ իսկ ասել էր երկիր որ բնէր զկաթն եւ զմեղր¹:

59

Ը. Բնակիչք երկրին Վանանացւոց կամ Պաղեստինացւոց էին ի բուն հին ժամանակն ազգք սերեալք յորդոց Վանանու ուստեր Վամայ, որք ըստ կարգի ազգահամարի են 1. Սիւրեանցիք (յանգրանկէ անտի որդւոցն Վանանու), 2. Վեռացիք, 3. Յեբուսացիք, 4. Ըմովհացիք, 5. Գերգեսացիք, 6. Խեւացիք, 7. Լքահացիք, 8. Սինիացիք, 9. Լքադացիք (Լքուադացիք), 10. Սամարացիք (Սեմարիացիք), 11. Ըմովհացիք: — Ի սոցանէ Վեռացիքն բնակէին ի հարաւային լեռնային կողմանն ի մէջ հովտին Սեփեղայ, առ ծովուն Միջնոյ եւ առ հովտին Սիւրեանց. ի հիւսիսոց նոցա յայնմ իմն տեղւոյ յորում յետոյ Երուսաղէմ էր՝ Յերուսացիքն. յարեւելից երկացունցն ի հովտին Սիւրեանց առ Յորդանան գետով՝ Ըմովհացիքն. ի Յորդանանէ մինչեւ ցԱրաքէմ՝ Գերգեսացիք. ի հիւսիսոց առ լեռնոտամբն Ընտրիւքանանու՝ Խեւացիք: — Սնացեալ վեցեքին ցեղքն են փռնիկեցիքն:

Բ. Հաւանութեան իմն է թէ Վանանացիքն յետուստ եկին յերկիր անոր զաղթականութեամբ ի կողմանց ծոցոյ Լքարացւոց կամ Պարսից ծովուն²: Ըյլ պղծեանածինքն կամ որ յառաջ իսկ քան զնոսա եկեալ են ազգք ինչ՝ որ ոչ յազգականութենէ Վանանացւոցն էին, կոչին բնակեալ առնթեր նոցա: Ի սոցանէ Սինեզացիք՝ որպէս հաւանութեան թուի, բնակեալ էին ի հարաւային լերինսն Յուդայաստանի, Սարմոնացիք յարեւելս փռնիկեայ առ Խորանան լեռամբք, Փերեզացիք առ լեռամբքն Լփրեմի ի մէջ Սիւքեմայ եւ Բեթելայ, Սափայեցիքն (Սափայիմք) որ էին ազգ ոկայից յաղթանդամք³, բնակէին մանաւանդ յայնկոցս Յորդանանու, ի նոցանէ էին Օւմզոմիլքն⁴, Լանակացիքն (Լանուկիմք)⁵ եւ Լամիացիք. վերջին ի սկայից անտի էր Սիւք արքայ Բասանու. Սինեցիքն բնակեալ էին առ ծովուն Լքաից եւ շրջէին խաշամբք իւրեանց յարօտս Լքարացւոցն⁶: Օւաւակն Յորարայ որոց սկիզբն ի Մադիանացւոց էր, բնակեցին յետոյ անդ, եւ Սինեցիք կոչեցան⁷. եւ մասն մի նոցա բնակեալ էր յանապատին Յուդայ⁸:

1 Երեմ. Գ. Ը. 7—10. ԺԱ. 9—12:

2 Երեմ. Բ. 1. 7. 59: Սաբ. 11:

3 Ես. 18. 18:

4 Ես. 18. 29, 38:

5 Երեմ. Գ. Բ. 20:

6 Երեմ. Գ. Բ. 11: Ես. 15:

7 Ես. 15. 19—21:

8 Ես. 18. 11:

9 Ես. 18. 16:

Այդ իսկ ի Մովսիսի ժամանակն¹ բազմաթիւ Վանանա-
ցիքն հասեալ էին յաստիճան ինչ քաղաքային յօրինուածութեան:
Լին նոցա ընդ թագաւորօք, բաժանեալ յառանձինն սահման
քաղաքաց եւ նահանգաց եւ ի մանր ինչ տոհմն². Էին նոցա եւ
զինուորական ինչ յօրինուածք³, եւ պարապէին եւս ի մշակու-
թիւն եւ ի վաճառականութիւն:

Ի ջնջել անդ միոյ մասին նոցա ի որոյ Խորայեւացւոցն՝ բա-
զումք, որպէս հաւանութեան է, այսր անդր գաղթեցին⁴:

60

Ի մնացելոց անտի Վանանացւոց՝ Լմովըհացիքն էին որ ի բնէ
Հզօրագոյնք քան զամենեւին էին ի մէջ ազգացն այնոցիկ, մինչեւ
յանուն Լմովըհացւոցն կոչել երկրին Վանանացւոց⁵, եւ նոցա
անուամբ զայլ ցեղսն անուանել⁶: Մասն մի նոցա ել յառաջին
քնակութենէ իւրմէ եւ կալաւ զարեւելեան կողմն Յորդանանու,
այս ինքն զՊաղայադ⁷: Իբրեւ հասին Խորայեւացիք ի սահմանս (ա-
րեւելեան) Վանանու, որ որոշեալ էր լերամբքն Լմովըհացւոց⁸,
խնդրեցին ի նոցանէ անցանել խաղաղութեամբ ընդ երկիրն նոցա,
այլ փոխանակ այնր թագաւոր նոցա Սեհոն ելանէր ի մարտ պա-
տերազմի ընդ Խորայեւացւոցն, բայց առ Լռնովնայ ի պարտութիւն
մատնէր, եւ ջնջեցաւ ազգ նորա, եւ առաւ թագաւորութիւն
նորա յԼռնովնայ մինչեւ ց(Նաբովկ⁹: Նոյն անցք անցին եւ ընդ
Ովգ արքայ՝ զրացի ազգակից թագաւորութեանն Բառանու, որ
ձգէր ի (Նաբովկայ մինչեւ ցՀերմոն¹⁰:

Նա եւ ի բուն իսկ (արեւմտեան) երկրին Վանանու մնացեալ
էին Լմովըհացիք: Վարաւոնացիքն ունէին ազատ ինչ տէրութիւն
ի հիւսիսակողման արեւմտից Լարուսաղեմի. Իսեւացիք էին նոցա,
եւ անուանին իսկ երբեմն Լմովըհացիք. նենգութեամբ եղին նո-
քա դաշինս խաղաղութեան ընդ Խորայեւացւոցն¹¹: Վաշնաւոր
եղին ի վերայ Խորայեւացւոցն հինգ թագաւորք Լմովըհացւոց
հանդերձ թագաւորաւն Լարուսաղեմի, այլ ամենեւին պարտեցան
եւ կոտորեցան¹²:

Վառան եւ ի հիւսիսակողման երկրին Վանանու Լմովըհացիք
միարանեալք ընդ այլոց թագաւորացն Վանանացւոց, որք կոտո-
րեցան առ հասարակ եւ ջնջեցան¹³: Բայց Լմովըհացիքն չէին լինալ

1 Թու. յԳ. 39: Եւս. յԱ. 4:
2 Թու. ԻԱ. 1: Երկր. Գ. Է. 24:
3 Եւս. յ. 3, 23: Եւս. 1. յԲ. 9:
4 Եւս. յԷ. 16:
5 Մովս. Խոր. Ա. Գլ. յԲ: Պրովոյ.
Գառմ. զանգաղ. Ա. 10:
6 Մովս. Բ. 10:
7 Նոյն. յԵ. 16: Եւս. ԻԳ. 16: Գառ.
Ժ. 10:

7 Եւս. յԲ. 3 — 5:
8 Երկր. Գ. Ա. 7, 19:
9 Թու. ԻԱ. 31 — 31: Երկր. Գ. Բ.
26 — 37:
10 Թու. ԻԱ. 33 — 35: Եւս. Երկր.
Գ. 1 — 8:
11 Եւս. Բ. 3 — 15: յ. 2:
12 Եւս. յ.
13 Եւս. յԱ. 1 — 14: յԲ. 7....

տակաւին բնաջինջ՝ զի նեղեցին նոքա զՎանայինն՝ եւ մերժեցին ի լերինս, բայց սակայն էին հարկատու ցեղին Յովսէփայ¹, եւ յետոյ նուաճեցան եւ ծառայեցին ի գործ աշխատութեան ընդ իշխանութեամբն Սողոմոնի²: Եւ յետ գերեզարձին եւս Հռէից յիշեն³, այլ չառնի քաջ յայտ թէ լեալ իցեն տակաւին յայնժամ մնացորդք ի նոցանէ:

Եւլ բուն ծաղկեալ ցեղք Վանանացւոցն էին Փիւնիկեցիք:

ԺԻ

Փիւնիկաստան. (2000 — 560):

61

Այդդ. Սահարաի թիւիկեցիք ի Բերիտա քաղաքէ (յափ 1300 յառաջ քան զԷր.) յայն թարգմանութիւն զբոցնորա թարգմանեալ ի Փիւնիկ բերդացւոյ, որոյ հասակոտարք կան առ Եւսեբեոյ, (Պատրաստ. Աւետ. Գիրք Ա. Գլ. 10), այլ անփութն հարազատութիւն մասնեօ ընդ ինչորով է. սակայն եթէ Եջմարտա եւս իցեն եւ անբառն այն հասակոտարք՝ ոչ ինչ նպատակ ի պատմութիւն լինին, այնու՝ զի համակ զաշխարհարարութենէ եւ զառաւանտեցն եւեթ ծնեցենէ է անդ բանն: Նոքի իրի գործեալ Երբայեցւոյ եւ Յունաց մասնեօգիրք Թան ազգիւրք. յերբայեցւոյ մեծաւանգ Եղեկիէ. ի Յունաց անտի Դիոս եւ Մեւ նաեզոս Եփեսոցի, որ ի Յիւրոս՝ ի Յիւրացւոցն գիւնաց զԵւրոսցւոցն պատմութիւն, որոյ հասակոտարք կան առ Եւսեբեոյ (ի գրած. Ա. Յում. էջ 177 — 181). եւ առ Յովսէփայ Երբայեցւոյ (Էջգր. Ազգեան. Ա. 18), եւ Նախնեաց պատմ. Է. 5, 8. Թ. 14. ԺԳ. 1.), Դիւրաք Սիկեզ., Թեոփիլոս Անտիոքացի (յափ 170 յետ գր.) առ Աւագիկոս Գ. 22: — Նպատակ լինին ի նորոց մեծաւանգ Հերեն: — Հին գահեկանք Փիւնիկեցւոց՝ առ Եփեսոս Ա:

ՀԻԻՍԻՍԱԿՈՂԾՆ արեւմտից երկրին Վանանու՝ նեղ եւ նուրբ երկրին որ կայր ի ծովեզերս ծովուն Միջնոյ ի մէջ Պաղեստինացւոց եւ Լսորւոց աշխարհին՝ յարեւելից առ երի Լիբանանու, ի հիւսիսոյ առ Եզատ գետով, իսկ ի հարաւոյ չքայր նմա սահման հաստատուն վասն բազում փոփոխմանն (որ եւ յետոյ Փիւնիկաստան կոչեցաւ), էր բնակութիւն 6 ցեղից ի 11 ցեղից անտի Վանանացւոցն: Սիդոնացիք սերունդք անդրանկին Վանանու բնակէին յարեւմտից Խեւացւոցն. անդր իսկ ի հիւսիսակողմն արեւմտից առ լեռնոտամբն հիւսիսային Լիբանանու նստէին Արակացիք եւ Աինիացիք, յարեւմտից առ ծովեզերքն եւ յԱրադոս կրդզւոջ Արադացիք կամ Արուարացիք, յարեւելից ի հովիտս հիւսիսակողմանն Լիբանանու՝ Սեմարիացիք կամ Սամարացիք. եւ առ Որոնտէս գետով Ամաթացիք կամ Վամամացիք⁴:

Այբա առհասարակ Փիւնիկեցիք կոչեցան ի Յունաց եւ ի Հռոմայեցւոց, ուր ինքեանք Վանանացիս զանձինս կոչէին եւ Վանան զերկիրն, որպէս յայտ ի գրոց գահեկանաց նոցա եղեւ⁵:

1 Դոս. Ա. 34 — 36:

2 Գ. Թադ. Թ. 20, 21:

3 Բ. Եղ. Թ. 1:

4 Եւս. Ժ. 15 — 19: Թաւ. ԺԳ. 30:

5 Թաւ. Թէ եւ Երբայեցիք յետ Ընդւայ նոցա զհարաւային Քանանացիքն՝ այս

Ազգաբնակչության զանազան ոչ միայն յիւրեանց ազգակից ցեղիցն այլ եւ յազգաց ազգաց պատերազմողաց՝ եղեն հոյակապ եւ քաջամուտ հրահանգող իւրեանց եւ ճարտարութեամբ արուեստի եւ գիտութիւնք:

62

Յարսեպտանոց նոցա երեւելի էին 1. 'Լերկքնոցա՝ որ եւ ծիրանիքն կոչէին, որ ոչ եթէ մի միայն երանգ էր՝ այլ անուն գլխաւոր որ ինչ ազգի երանգոց յօրինելոց ի շնչաւորացն ներկէ, այս ինքն ի հիւթոյ անտի խղունջնաց ծովու. սպիտակ եւս եւ թուր եւ ամենայն իսկ միջին աստիճանք գոյին ծիրանոց: Երկու իմն ազգ էր խղունջնաց ծիրանոց, մի՝ որ գտանէր ի ժայռս եւ յապառաժս, եւ մեւս եւս ազգ բուն իսկ խղունջն ծիրանոց զոր խայծիւ որսային ի ծովէ, որ կոչէր իով՝ Կոմպային ծիրանի: Արպէս գիւտ ծիրանոց Փիւնիկեցւոցն էր՝ նոյնպէս միշտ իսկ առաւելութիւն իմն էր ծիրանոց նոցա, եւ ոչ ուրեք այնպէս ներկանէին կարմիր եւ մանուշակագոյն որպէս ի Տիւրոս: Բուն զազնիւ ասոն հօտիցն Արաբացւոց ներկանէին Փիւնիկեցիքն՝ արուեստիւ եւ խառնմամբ ազգի ազգի աստիճանս երանգոց նոցին տալով, եւ միանգամայն շողուն եւս: 2. Ինքեանք իսկ Փիւնիկեցիքն՝ գործէին յասուէ անտի զձորձն զայնոսիկ. երեւելի արուեստանոցք ոստայնանկութեան նոցա էին ի վաղ ժամանակսն ի Աիդոն¹, եւ յետոյ յայլ եւս քաղաքսն Փիւնիկեցւոց եւ մանաւանդ ի Տիւրոս: 3. Մեւս եւս ծնունդ արուեստից Փիւնիկեցւոցն էր ապակի: Լազն կամ բուրակն զոր ի դոյն արկանէին ի կիր՝ գտանէր ի հարաւային կողմանս աշխարհին նոցա առ լեռնոտամբն Աարմեղայ ի ծովակէն Անդեւայ (որ է Մակեդոնով, որպէս հաւանութեան թուի). գլխաւոր արուեստանոցք էին ի Աիդոն եւ ի ռահմանակիցն նորա ի Սարեփթա: Թէպէտ եւ վասն ամօքսոսառն ողոյ արեւելից՝ չէր պիտոյ վասն պատուհանաց, եւ ոչ վասն բաժակաց՝ այնու զի յազնիւ քրէական նիւթոյ եւ ի քարանց սովորութիւն էր յօրինել, սակայն վաղ իսկ երեւի սկիզբն լեւալ՝ զորմունս եւ զառաստաղս սրահից ապակով զարդարել: Սակայն միշտ իսկ բազմադիմի միտք նազոյն անուան որ առհասարակ զերեւելի նիւթոյ յայտ առնէ, թէպէտ քար իցէ թէպէտ այլ ինչ, չտայ ստուգութեամբ որոշել թէ արգելք բուն պիտու ապակի էր այն եթէ այլ ինչ նիւթ նմին նման:

Նուհեան առաւելութեամբ իմ քառանկոյն՝ զՓիւնիկեցիքն սովոր են կոչել (Սոփոն. Ա. 11): Արպէս եւ զհամառականս սովորութիւն է գրոց որոց ըստ երբայցւոյն՝ քառանկոյն (այս ինքն Փիւնիկեցիքն) կոչել այնու զի առաւելութեամբ իմ վաճառակոյնք ի հինոն Փիւնիկեցիքն էին: (Քլեմէն Ժ. 8: Սոփոն. Ա. 11:

Եւսոյ. Ի. Գ. 8, եւթանասունքն թարգմանեն օձ մարգարէ, այս ինքն վաճառակոյնք) — Փիւնիկեցիքն (առ Եւսեբ. Գրոն. Ա. 10) քեան՝ անուն ապ Փիւնիկեցւոցն, տես եւ Գեորգիեցին Փիւնի, Վաք. Մով. Բ. 1 Հոմեր. Իգիւլ. 2. 391. Ադիս. Ժ. 424:

4. Վարձեալ մեւս եւս ազգ ճարտարութեան փունիկեցւոյն էին գործածք զարդու, որպիսի ինչ՝ գումարտակ ահաւի եւ ոսկւոյ ճարտարութեամբ աղիւտալ ընդ միմեանս¹, եւ արուեստական ձեռակերտք ի փղոսկրէ². գործածք ի քրէական նիւթոց մանաւանդ ի պղնձոյ՝ մեծաւ սքանչելի ճարտարութեամբ, որպիսի ինչ ձուլել սիւնս խոյակօք հանդերձ, վանդակս, անիւս, զարդո նռնաձեւս, սանս ջեռուցիչս, տաշտս. սղքիմք երեւելի մանաւանդ Տիւրացիքն էին³: Անտառախիտ լերինքն ի բանանու զոր ունէին՝ յայլ եւս իմն ճարտարութիւն զնոսա ածին. հատանել վէմն մեծամեծս ի լեռանց եւ տաշել զնոսա, յորում մանաւանդ ճարտարք երեւին խրդացիքն⁴. հարկանել փայտս ի շինուած, գի, սաւս, սարդ, նոճ, մայր, եղեւնափայտ, յորում քաջ մանաւանդ Սիդոնացիքն էին, որք եւ լաստ գործեալ հասուցանէին ի մօտաւոր աշխարհս⁵: Եւլ գլխաւոր պիտանութիւն փայտահարութեան նոցա էր վասն նաւագործութեան, որով եղեն միշտ փունիկեցիքն առաջին ազգ նաւամարտիկ եւ վաճառական յամենայն աշխարհին Եսիացւոց իբրեւ զԱնգղիացիս աւուրց մերոց:

63

Համայնարեւելան վաճառականութեամբ զազգս երկոց մասանց աշխարհի կապէին ընդ միմեանս, կացեալ գրեթէ ի միջոցի երեցունցն:

Ե. Յամապոյն վաճառականութիւն էր նոցա ընդ համերէն Եսիայ եւ ընդ արեւելեան կողմանց Եփրիկեցւոց աշխարհին, յորոց կարաւանօք գային առ նոսա ազգի ազգի վաճառք ընդ երկս իմն գլխաւոր շաւիղս. 1. Ընդ հիւսիսային շաւիղ գայր փունիկեցւոց ի կողմանց Պոնոսս եւ Պասսիական ծովուց՝ պղնձ եւ գերի (ի ցեղիցն Սիւթացւոց) եւ ձիք եւ ջորիք ի Պապադոպիայ եւ ի Հայոց աշխարհէ⁶: 2. Ընդ հարաւային շաւիղ՝ գային վաճառք յԱրշանիկն Երաբիայ որոյ համարակք վաճառաց էին գլխաւոր քաղաքն նորա Սարա (Մարիարա), Եդէն եւ Պաննա (քաղաքք ծովեզերեայք ի վերայ հընդկային Սփիանու), Սադան, Սեգմա (Սեգամա), Սաննա, Խառան, Լաիլաթ, Մակորարա (Մեկիա) եւ Լաւրա⁷. եւ յԱնապատն Երաբիայ առ Պարսիկ ծոցովն, յորում Վերրա քաղաք է եւ Տիգրոս եւ Երադոս կղզիք՝ որոց բնակիչք, որպէս հաւանութեան իսկ է, գաղթականք ի փունիկեցւոց էին: Սգա տային ի բերոց երկրին իւրեանց խունկս, զմուս⁸,

1 Հմբ. Յդե. 26. 459.

2 Եւէփ. Իէ. 6.

3 Գ. Թագ. Է. 13 — 46.

4 Գ. Թագ. Ե. 17. 18.

5 Գ. Թագ. Ե. 6. 10. 2. 31. 33.

6 Եւ Եւոյ. Գ. 13.

7 Եւէփ. Իէ. 13. 14. Տեւ Բաշտ. 62. 200. 207.

8 Լուսի քնդ.

9 Քարեդ, Myrrha.

կատարա¹, զանգամոն²։ Քային Արարացիք եւ ասկի եւ ականա պա-
տուականս ազգի ազգիս³։ Ի ձեռն Արարացոց Հասանէք Փիւնիկե-
ցւոց ի շնորհաց եւ յԱթուպացւոց կնիւսման, վարդիկ եւ երե-
նոս փայտ, զարմեալ մարգարիտ եւ Հրեղկային ծիրանի⁴։ Իսկ միջ-
նորդք իմն եւ բերելիք այսց վաճառաց առ Փիւնիկեցիս էին՝ տուա-
րածական ազգքն Եդոմացեաց եւ Մադիանացւոց, որք զային կա-
րաւանօք՝ Հանդերձ բազմամբոս ուղտուք իւրեանց⁵։ Եւ ինքեանք
եւս առնուին ի Փիւնիկեցւոցն այլ եւս ինչ քրէական նիւթս, որպէս
պղինձ, երկաթ, կապար, անագ գործեալ յանօթ ինչ եւ ի կահ⁶,
մանաւանդ ասկի յորինեալ ի զարդ⁷։ — (3) Ազիպտոսէ զայր Փիւ-
նիկեցւոցն՝ կաւաւ, բաքաւ, պաստառք, ցորեան ի ժամանակս առ-
վաւ միայն⁸, եւ ընդ այնր առաքէին սղբա անդր գինի բազում յա-
ճախութեամբ՝ յանօթս խեցեղէնս, որպէս էրն իսկ սովորութիւն
հնոցն։ 3. Ընդ արեւելեան շաւիղ զայր ա. ի Պաղեստինացւոց
ցորեան ընտիր քան զամենայն ցորեան, ձէթ, մեղր, մեմ եւ բազ-
աամնօն⁹։ Բ. յԱսորոց՝ գինի եւ ար յանապատէ (ի խուզելոյ
բնտիր ընտիր հօտիցն Արարացւոց, սնելոց ի բացի)։ Գ. Բահազ-
բեկ (Բազաթ կամ շեղիուպոլիս) ի հօտին որ ի միջի է ի Երանանու,
եւ Լնտիկերանանու, եւ Բազմիրա (Խաւամիր կամ Խերմեթ) յա-
նապատին Ասորոց (երկրքին շինեալք ի Սողմանէ¹⁰, որոց ցայժմ
կան նշանաւոր աւերակք) էին վասն երթեւեկի վաճառականու-
թեան, մին տեղի ելանելոյ կարաւանաց յետ ժողովելոյ ամենեցուն
անդր, եւ մեւսն լուծանելոյ՝ յանապատի անդ։ Ի ձեռն կարաւանացս
այսօցիկ էր Փիւնիկեցւոց հազարդութիւն վաճառականութեան
ընդ Բարեղոնիայ եւ ընդ Լոորեանանի եւ միջնորդաւ նոցա ընդ
Բապորիացւոց մինչեւ ցւընդիկս՝ Թերեւս մինչեւ ցաշխարհն իսկ
Ռինէացւոց։

Բ. Օռփային վաճառականութիւն նոցա սկիզբն առ նախ
ի յափշտակութենէ նաւաց եւ զարգացաւ. առ Հոմերաւ նաւար-
կեալ զծովեղերօքն Յունաց երեւէին երբեմն իրեւ յափշտակիչ

1 Laurus casia.

2 Եզէկ. ԻԷ. 22 — 24. Հերոդոս. Գ. 110 — 112.

3 Յեւ Եզէկ. ԻԷ. 13. «Չամեղի ափսոս պատուականս ի քեզ կապեցեր, զտարբնն, զպղնձն, զզմուխ, զկարհահան, զպիղոյ, զյասպիս, . . . եւ զգնաղն, զպկան, զպղնձիկն, զսկե- ջարն, զբերեղն, եւ զգնեղնապարն, եւ սփւղ. ցորեցի զսննս քո»։ Յեւ եւ Եսն. Բ. 12։

4 Եզէկ. ԻԷ. 24. — Պատմ հնդկացի ծիրանայ անս եւ Գիւգ. ՄԻԿ. Բ.

5 Եզէկ. ԻԷ. 16 և 21։ Եւ Եսայ. Գ. 5 — 9, յորում խոստանայ մարգարէն Երուսաղեմացւոց զգառն Յիւսոփ, Թե «Փոխեցի ի քեզ Ժմուրթիւն ծովու (որով իմանալ գիւր զԺմ. Միկերկրական) եւ աղ- զաց եւ ժողովրդս։ Եկեցան ի քեզ երա-

մակք ուղտուց եւ ծանկեցան զքեզ ուղտ- երամակն Մագիմու եւ Գեփայ. ամե- նեքեան ի Սաւայ եկեցան, բերել ասկի եւ կնքուի եւ ափսոս պատուականս . . . : Եւ ամենայն իայլնքն Գեփարու ժողովու- ցին առ քեզ եւ իայլն նորեմիւս անցին եւ մատուցին ընդունելի պատարագ ի վերայ սեղանայ իմայ»։

6 Թու. ԼԱ. 22, 51։

7 Թու. ԼԱ. 50. «Ոսկի մահաւոր կամ ապարանջանք եւ մատանի եւ կշառ- պանակ եւ փողջուկ ընդեւելեալ»։

8 Եսն. ԻԲ. 5։

9 Եզէկ. ԻԷ. 17. Գ. Թագ. Ե. 11. «Սողման ապր Գիրամայ 30.000 քառ քա- րնիւ, եւ 30.000 սափար իւղայ մէկու զոս- ապր Սողման Գիրամայ ի սալուշ»։

10 Գ. Թագ. Բ. 18։

մանկանց եւ աղջկանց՝ զորս տարեալ վաճառէին ի վաճառս Լափ-
աղաց մեծադնի¹, եւ երբեմն զըօտուցիկ ինչ վաճառօք եւ խա-
ղալիաց իրօք եկեալ առ նոսա վաճառէին ծանրազնի: Բայց եւ
յետոյ եւս միշտ ստիպեալ իմն էին յայնք որ թշնամութեամբ
էին հանապաղ ընդ նոսա՝ առնուլ ի նոցանէ եւղս անուշաւնս եւ
խունկս վասն զոհից, հանդերձ ծիրանւոյ եւ իրս զարդաւ: Ղա-
նապարհ նաւարկութեան նոցա էր մանաւանդ ընդ երկայնութիւն
հարաւային ծովեզերաց Միջերկրական ծովու (զհիւսիսային արեւ-
մտեան Լիփրիկեալ): Բուն կէտ երթեւեկի նոցա էր Խարշեշ
(Սպանիա) վասն մեծատուն բովուցն արծաթոյ, ոսկւոյ, երկաթոյ,
անագի եւ կապարի²: Թուին երթեալ եւ ի Սասսիտերիգեան
կղզիս առ Բրիտանեալ հանել անագ, ի Թուրէ (Իսլանդ կամ
Իրլանդ) եւ մինչեւ ցՆաւաթիա (Վրուսիա) իսկ՝ որ տայր նոցա սաթ
աղնիւ: Իսկ ընդ ձանապարհ հարաւոյ նաւարկեալ երթային գո-
նեայ երբեմն ի Սոփիէր (կամ յՍփիր)՝ յերկիրն ոսկւոյ, ելեալ ի
Ծոցոյն Արաբացոց (ի նաւահանգստացն՝ Եգիպտոս եւ Վասիսնդա-
բեր)³: Սոփիէրն, որպէս հաւանութեան թուի, է ընդհանրական
ինչ անուն հարաւային մեծատուն ինչ աշխարհաց ի ծովեզերս
Արաբիայ եւ Լիփրիկեայ, յորոց փոխանակ կարտաւանաց՝ յայնժամ
նաւուք առանց միջնորդի սկսան առնուլ Հրեայք եւ Փիւնիկեցիք:
Եւ որպէս հաւանութեան է, առնէին նաւարկութիւն Փիւնիկե-
ցիք առ Ժամանակ մի եւ յովիսնոսին Հրեկաց, եւ կէտ երթեալ
եկի նոցա էր ի Ծոցի անդ ծովուն Պարսից՝ Տիւրոս (կամ Տիւրոս)
եւ Արադոս կղզիք: — Եւ Նեքաւովալ արքայիւ Եգիպտացոց
եկեալ ի Ծոցոյ ծովուն Արաբացոց նաւարկեալ շրջեցան զԼիփրի-
կեալ, քանզի յերրորդումն ամի անցեալ ընդ Արձանսն Հերակղի
(Ղիպրալթար) դարձան այսրէն ի Տիւրոս յամի իրրեւ 600 յառաջ
քան զԲրիտանոս⁴:

64

Եւս ծովային վաճառականութիւն նոցա յաջողէր բազմատա-
րած Վաղիսականո-Նեաթէն նոցա: Ս աղ իսկ ի բուն հին Ժամա-
նական գրաւեալ կալեալ էին Փիւնիկեցիքն զմեծ կղզիս Միջերկրա-
կան ծովուն (զՂիպրոս⁵ զԼիքեոէ⁶, զմասն մի Սիկիդիայ⁷) եւ զմանր
կղզիս Ալքիպեղազոս ծովու՝ զԱպորադեանսն եւ զԱրկադեանս (մա-
նաւանդ զՀռոդոս⁸ եւ զԽաւսոս⁹) եւ յարեւմտեան եւ ի հիւսիսային

1 Հոմեր. Ոդիս. ԺԵ. 402... 3 եւ եւ
Հերոդ. ի սկզբան գրոցն:

2 Եղէկ. ԻԵ. 18: Եւ Գ. Թադ. Ժ.
28: Նաւ Թարսոսցի էր Սաղմոնի ար-
քայի ի ծով (Միջերկրական) ըդ նաւս
Փիւնիայ (արքայի Տիւրացոց) եւ յերթ
գայր արքայի նաւ ի Թարսոս սկիւն եւ
արեւմտի, իսկ որ յետ այնորիկ յառե-
ւեալ լինի Նեա ժանեաց փլաց եւ կապ-

կաց եւ սերամբագոս, ոչ յամենայն օրե-
նակս գրոց կայ:

3 Գ. Թադ. Թ. 26 — 28. եւ Թ. 11:

4 Հերոդոտ. Գ. 42:

5 Գիւնդ. Սիկ. Բ:

6 Ապոլոն. Գ. 1:

7 Թուրք. Զ. 2: Գիւնդ. Սիկ. Ա:

8 Գիւնդ. Սիկ. Ա:

9 Հերոդոտ. Բ. 44. եւ Զ. 417:

Ծովեզերս եւս Փոքուն Բսիայ գտանէին հետք Փինիկեցւոց. սա-
կայն ի (Յանաց անտի մերժեցան յետս եւ կամ նուաճեալ խառ-
նեցան ընդ նոսա : — 1. Այսին (Մազակա, Աարտէա, Հիսպաղիս), բայց մանաւ-
անդ հարաւային կողմանքն Այանիայ, քանզի գաղթականու-
թեամբն իտալացայ՝ իմանի համբէն հարաւային Այանիա, ուր եւ
զԳադէս եւ զԱպրէզոն (զԱրթագենա) շինեցին. 2. Հիւսիսային
ծովեզերք Բիբիկեցւոց աշխարհին ուր զԱւսիկա, զԼիբուսիս, զԱ-
րթագենա եւ զԿիպրոս զՀիսպոն, զՅունիս, մանաւանդ զԱյա-
քեզոն շինեցին. 3. Աֆրիկայ ուր զԳանորոնս եւ զԻբրէնս կան-
գնեցին : — Դասմանակ ելթի գաղթականութեանցս այսոցիկ է
իբրեւ յամի 1000 — 550 յառաջ քան զԻր. : Իսկ վախճանն՝ ոչ
այն միայն էր զի ընդին նոքա հանգիստ եւ միջնորդ նաւատորմ
վաճառականութեան իւրեանց, այլ եւ հատուածիւ հանդիսն ի
բաց ի քաղաքաց անտի իւրեանց զխառնադանձն որ բազմազոյն
իմն ընէր առ նոսա վասն երթեւեկի վաճառացն¹, եւ զնոսկա-
յոյզ մարդիկ՝ որոց համարձակութիւն իմն էր վասն ազատական
սահմանադրութեանց քաղաքային առաջնորդութեանն Փինի-
կեցւոց :

65

1. Վաղաքայն առաջնորդութեան յարկաւորութիւն էր
գաշնաւորութիւն իմն ազատ քաղաքաց կամ նահանգաց Փիւ-
նիկեցւոցն : (Յազատ քաղաքաց աստի երեւելի եւ զլիաւոր էին
մանաւանդ Աիդոն եւ Տիւրոս (Նիսիդացն եւ Նիւր), որք հան-
գերձ Լիւդոսիւ (որ առաւելագոյն երեւելի էր նաւարկու-
թեամբ²) էին կապեալ ընդ միմեանս միարանութեամբ. քանզի
հասարակաց հաւանութեամբ շինեցին զՏրիպոլիս, եւ անդ իւրա-
քանիւր զմասն մի քաղաքին ունէր եւ անցնիւր պատգամաւորս :
Պիլոսոքք այսք քաղաքաց, յորոց այն պատգամաւորք առաքէին,
կոչէին թագաւորք ժառանգութեամբ կամ Սոփետք, եւ չէին
ընդ իշխանութեամբ միմեանց. բայց կարճեալ իմն էր ճոխութիւն
նոցա, զի գաւառորք³ կային նոցա առքնութիւն : Վրմապետք եւս
Բստարտեայ զից ոչ փոքր ինչ ազդեցութիւն ի վերայ թագաւո-
րացն ունէին :

Բայ քաղաքք տային սահմանեալ զօրս եւ նաւ եւ արծաթ
ի հասարակաց պաշտպանութիւն. համբէն զօրութիւն դաշնաւո-
րութեանն (առ Վիրամաւ յամի 1030) էր 170,000 հեռեւակ⁴ 180
պատերազմիկ կառօք, եւ տորմիդ 600 նաւաց : Հանգոյն գաղթակա-
նացն իւրեանց Աարթուրոնացւոց՝ վարձկան զօրս եւս առնուին գո-

1 Եւէ. Ի. 27.
2 Եւէ. Ի. 8, 11.
3

3 Աւս. Բ. 24. Կոչ զնա տու էր
էնն.

նեայ ի կտրեւոր ժամանակս ի վերին եւ ի փոքր Բսիայ՝ ի պատեւ
բազմ կամ ի պաշտպանութիւն քաղաքի¹: Վաղժականութիւնքն
եւս նոցա միշտ բարեկամութեամբ էին ընդ նոսա եւ ի հաղորդու-
թեան ընդ նոսա ի տաւրեւառիկ փոփոխմունս, ի պաշտամունս
կրօնից եւ ի քաղաքային վիշտս: — Երգարեւ այս առաջին աղա-
տական քաղաքային յորինուած էր յԱսիացեաց աշխարհին:

2. Սիդոն էր մայր քաղաքացն Փիւնիկեցեաց ծաղկեալ առ
Երրահամու (յամի իրրեւ 2000) եւ առ Հոմերայ (1000)² նշա-
նաւոր՝ արուեստական ճարտարագործ գործովք. էին նորա նաւա-
հանգիստք երկու, եւ պահեաց նա զազատութիւն իւր յերեսաց
Խարայիացեացն³, այլ յետոյ անկաւ ընդ իշխանութեամբ Տիրոսի,
բայց ունէր իւր իշխանս առանձինն⁴. ապա ուրեմն կատարեցան ի
վերայ Սիդոնի սպառնալիք մարզարկիցն⁵, քանզի առ Նարուքո-
դոնոսոր պատերազմաւ զքաղաքն (յամի իրրեւ 590), իսկ Երտա-
շէս Վ. քանդեաց յորժամ կամէինն երանել յազատութիւն (յամի
իրրեւ 350). միւսանգամ շինեցաւ, այլ այժմ փոքր ինչ քաղաք
է աննշանաւոր՝ Սայտա անուն:

3. Տիրոս հոյակապ քան զամենայն քաղաքն Փիւնիկեցեաց
(որ կայր վաղ առ Յեսուաւ⁶) շինեալ ի ժայռի իրիք վերայ, յե-
տուստ ուրեմն ամբարձաւ քան զամենեւին ընել զլուսն այլոց
քաղաքաց՝ թագաւորզն: Եռաջին ինոցանէ անուանի Երիբաղ մօտ
ուրեմն յամ 1050. զեա պայազատէր Վիրամ (իրրեւ 1030), էր նա
զաշնաւոր բարեկամ Վաւթի եւ Սողոմոնի⁷, եւ ետ նա Սողոմոնի
փայտս եւ գործաւորս ի շինուած տաճարին⁸. եւ եղեւ նա նմա օգ-
նական կազմել տորմիղ նաւաց, եւ ետ եւս նմա նաւավարս⁹: Եթ-
բաաղ (Եթորաղ կամ Յովբաղ) Ե. յամի իրրեւ 920 էր հայր ան-
րինին Յեզաբելայ¹⁰: Փիզմադիոն կամ Պիզմադիոն յամի իրրեւ 900
էր եղբայր Վիդոյ հոյակապն տիկնոջ, որ հաստուածեալ զկայսե-
ղան շինեաց¹¹: — Եւ Եզդոգեաւ յամի իրրեւ 720 զուր պաշա-
րեաց Սաղմանատար զՏիրոս ամս 5, եւ 60 նաւք նորա պարտեցան
յ12 նաւացն Տիրացեաց: — Իսկ առ Եթբաղեաւ Բ. Նարու-
քոդոնոսոր 13 ամս (586—573) ծախեաց ի պաշարումն Տիրոսի
զի կատարեացէ ի վերայ նորա զլատաատանն Ետաւծոյ¹²: Բայց

1 Եղեւ. Ի. 10, 11. «Պարսիք (որ ի
Քրոմ օրինակէ պահանէ) եւ Լիւպոնք
եւ Լիւպոնք (բառ անոնց) Լիւպոնք»
Թիւնիք զբարձեանք առ բնորդ պա-
տերազմէ, որ կախեցին զվահանս եւ
ազաւորս իւրեանց ի քեզ, եւ նպա-
փառաւորեցին զքեզ»:

2 Հոմեր. Ոգիւ. Դ. 84. ԺԳ. 385.
ժԴ. 389. ԺԵ. 414:

3 Դոսա. Ա. 31:

4 Երեմ. Ի. 3:

5 Երեմ. Ի. 4. Եղեւ. Ի. 21 — 23:

6 Ես. ԺԲ. 29:

7 Բ. Թագ. Ե. 11:

8 Դ. Թագ. Ե. 2. Զոր փառն ընդ
զրոց օրոց պատմն Հին յիշատակարանք
Փիւնիկեցեացն, եւ Մենանդրոս Եթեալ
առ Յովնապոյ Հնախա. Ը. 5. եւ ընդդ.
Աղգիւն. Ա. 17, 18: Տէս Ես. Գրան.
Ա. էջ 173 — 182:

9 Դ. Թագ. Ժ. 11:

10 Դ. Թագ. ԺԶ. 31:

11 Մենանդր. Եթեա. առ Ես. Գրան.
Ա. էջ 181:

12 Եղեւ. ԻԶ. ԻԷ — 19:

իրբեւ եւեւտ նա ի ներքս յարձակմամբ՝ ոչնչ եզիտ նա ի նմա բայց շինուած դատարկ. զի մեծ մասն բնակչացն ի կղզիսն որ մեծ էին՝ փախեան անձնապուր: Անդ շինեցին նորա զԼոր Տիւրոս որ վաղվաղակի անցոյց զՆոֆն¹, եւ եղեւ նա փոխանակ սորա գլխաւ որ կայան համաշխարհական վաճառականութեան², եւ ունէր նա զայն պարծանս աւելի քան զ200 ամ ի ժամանակի զի Փիւնիկէ: Ընդ Պարսից տէրութեամբ նուաճեալ կայր (յամէ 560):

(Այա եկն եհաս Լղէքսանդրոս Մակեդոնացի, եւ ի նիւթոց անտի աւերածի հինն Տիւրոսի յօրինեաց թումբ ի ծովեզերէն մինչեւ ցՏիւրոս. յետոյ պաշարեաց սատկութեամբ զքաղաքն եւ յետ անհնարին աշխատութեան եւ Տիւրացւոցն սաստիկ դիմադարձ ընելոյ, առ Լղէքսանդրոս զքաղաքն պաշարեալ ամիսս եւթն՝ յամի 332 խախ քան զՎր.³ Սեծ մասն բնակչացն վաճառակուր եղեւ, քաղաքն ի հիմանց բրեալ քանդեցաւ եւ լքան բանք սպառնալեաց մտրդարելոցն⁴: Ինչպէս եւ շինեցաւ եւս միւս անգամ, բայց այնպէս յետուստ ուրեմն վատթարեցաւ, զի այժմ աննշան ինչ գեղ ձկնորաց է Սուլն անուամբ⁵.)

ԺԳ

Փղաօցիք. (2000 — 600):

66

ՓՂԸՏԱՅԻՔ ի Վասողդըիմացւոց (Վասողնիմացւոց կամ Վաղտոնիմացւոց) որ ի Մեստրեմայ՝ ի Վառնոյ որդւոյ էին, սերեցան, եւ բնակէին ի սկզբանն յԼգիպոտս. անտի նաւարկեալ եկին ի Վափտոր (Վապադովկիա), եւ անտի կոչեցան Վափտորացիք (Վապադովկացիք). եւ մասն մ⁶ սոցա ել զաղթեաց ի Պաղեստին եւ մերժեաց զՆսեւացիսն ի հարաւոյ արեւմտից դաշտավայրին (Սեփեղայ) առ Միջնոյ ծովուն մինչեւ ցԼգիպոտս, եւ բնակեաց ինքն անդէն⁷: Վաղ իսկ աստ եզիտ զնոսա Լքրահամ (յամի իրբեւ 1920 յառաջ քան զՎր.) ի մասնեւ իւրում յերկիրն Վանաւնացւոց:

1 Πάλας Τόρος.
2 Տես Եւր. ԻԳ.
3 Ա. 16, 22: Դիւդ. ՍԷ.
ձ. 40 — 47: Վար. Դ. 2:
4 Եւր. Ի. 36 . . . ԻԷ.
5 Տես Եւր. Ի. 5, 14:
6 Որպէս եւ մեւ եւս մասն նոցա, որպէս հաւանութեան է, զաղթեաց ի Վաղքիս — եւ առջին անունն իսկ նոցա (Եւր.) հասցւոյրի՝ ամենեւին իսկ յանկարդն է ի Վաղքիս, փնչ զի առ ամենեւին նշանութին՝ զո նշանադր եւեթ պարտ իցէ թողուլ. մանաւնդ զի եւ Հեբր. Բ. 104. Դիւդ. ՍԷ. Ա. 28,

55. Ամբոն. Մարիւ. ԻԲ. 22. Սարգ. Ա. 3. զբնակչոն Վաղքիայ՝ որ է ի հիւսիսային արեւմտից կողմն Հայոց աշխարհին, յեզիպոտացոցն անն սերեալ:
7 Այս հարց թուին պատշաճազն քան զամենայն առ ի փոքրեմելոյ զբան զբոցն Են. Ժ. 14, եւ Ա. Մնաց. Ա. 12. (յորս Փղաօցիք ի Վասողմացւոց սերին) ընդ այլոցն բանից Եւր. Եւր. Բ. 23, Ամբ. Թ. 7, Երեմ. Խ. 4: (յորս զաղթեալ զան ի Վափտորայ եւ Վափտորացիք կոչին). — Եւթանասուն թարգմանքն եւս զՎափտորացիսն իմանած Վապադովկացիս կամ Գափոր:

Օտաւջենն գլխաւոր քաղաքնոցա էր Պերտրա, եւ հասարակաց անուն թաղաւորացնոցա Մարմէլէք¹: (Կապա ժամանակս հինգ գլխաւոր քաղաքք յիշեն՝ Ալկարոն, Պէթ, Աղոփոտս, Ասկաղոն եւ Պաղա, որոց մի մի իշխանք կային²:

Իշին ազգ հզօր եւ պատերազմող յոյժ, նմին իրի չէր մարթթէ ի պարտութիւն մատնեալ նուաձէին³. այլ մանաւանդ կալան ընդ լծով զԽորայեւրացիսն միանգամ ամս 18, եւ յետ այնու ըրիկ ամս 40⁴. եւ յաղթեցին ամենեւին Խորայեւրացւոցն⁵: Բայց խոնարհեցոյց Սամուէլ զնոսա⁶. եւ աղբայ Սաւուղ հար զնոսա բազում անգամ⁷, թէպէտ եւ չեղեւ ձեռնհաս ամենեւին նուաձել զնոսա, քանզի քաջ վառեալ էին զնոսա⁸: Իսկ Վաւիթ մի անգամ եւ երկիցս պարտէր զնոսա ամենեւին⁹: Աղբային (Յովսափատայ հարկանէին հարկս¹⁰, բայց առ (Յովթամաւ թօթափեցին զլուծ իւրեանց¹¹, այլ Ողիա հնազանդէր միւսանգամ¹². յետս կացին նոքա յԱքաղու¹³, սակայն Եղեկիս հար խորտակեաց զնոսա միւսանգամ¹⁴: Ապա ուրեմն որպէս ամենայն աղբքն՝ նոյնպէս եւ նոքա ջնջեցան յապոփամփչ հեղեղէ՝ Վաղգէացւոցն առ Վաբուլ քողոնոսորաւ, եւ անհետ եղեն ի պատմութենէ¹⁵:

ԺԴ

Կրօնք կամ հեթանոսութիւն:

67

ԹԻՒՂԵՏԵՒ ցայժմ զհաստատութիւն եւ զանցս ազգաց ազգաց ծանօթից որ ի միջոցի աստ ժամանակի էին, եւ զճակատս նոցա եւ զերեւելի երեւելի դործս, զյառաջագիմութիւն նոցա յարուեստս եւ ի գիտութեան, զնեղքին եւ զառ միմեանս կցորդութիւն հազդդութեան համառօտեալ նշմարեցաք, եւ զայն մանաւանդ առաք ի միտ՝ թէ յայսմ ամենայնի բազում ինչ իւրք ընդհատ յիրերաց դատնէին. սակայն կայ մնաց մեզ առաջի տալ կաւին կարեւոր ինչ քան զամենայն՝ գիտել տեսանել զիրս տառուածպաշտութեանն նոցա: Հանգամանք աստուածպաշտութեանն՝ եթէ առհասարակ իմն ասել ոք կամիցի, առ ամենեցուն սոցա ամենեւին ի վերջին իսկ անարգութիւն հասեալ կային, ընկզմեալ ի սնտոփ պաշտամունս:

- 1 Եւ. Ի. 12:
- 2 Եւ. 37. 8:
- 3 Եւ. 30. 22:
- 4 Դաւ. 3. 7, 8. 37. 1:
- 5 Ա. Թադ. 7:
- 6 Ա. Թադ. Է. 7 — 14:
- 7 Ա. Թադ. 37. 8... 37. 11, 13 — 23, 31, 47, 53:
- 8 Ա. Թադ. 37. 19 — 22:

- 9 Բ. Թադ. Ե. 17 — 25. Ը. 1. Ա. Մեց. Ի. 4 — 7:
- 10 Բ. Մեց. 31. 11:
- 11 Բ. Մեց. 10. 16:
- 12 Բ. Մեց. 12. 6, 7:
- 13 Բ. Մեց. 12. 18:
- 14 Դ. Թադ. 31. 8:
- 15 Եւ. Եւ. 37. 29: Եւ. Ի. 1: Ա. 6 — 8: Զաբ. Բ. 5 — 8:

Ղշմարիտ ծանօթութիւն աստուածապաշտութեան որ յԱստուծոյն յայտնեալ էր, հանդերձ Ղոյիւ պահեցաւ ի տապանին. եւ երկրորդապէս հայր մարդկութեան աւանդեաց անարատ՝ որդւոց իւրոց եւ թողանց: — Եւ ի տարածանել եւ ի սփռել մարդկանն՝ սփռեցաւ եւ կուսապաշտութիւնն՝ որ առեալ էր ծագումն ի յաճախելոյ տապանութեան վարուց մարդկան, եւ երթայր եւ զտորգանայր ամպարշտութիւնն: Սոցդ իմն թուի թէ սկիզբն կուսապաշտութեան ի Բաբիլոն եղեւ. աշտարակն որ մնաց անկաւ տար՝ լինել վիպ զօրութեան Աստուծոյ ճշմարտի, փոխեցաւ ի մեհեան կող, եւ այնպէս նախ Վաւիլոնի անկան, եւ որպէս հաւանութեան թուի՝ յետ այնորիկ Վարեթեանքն եւ յետուստ Սեմեանք, ուր՝ որպէս ի դէպ է, Ղոյ եւ որդի նորա Սէմ եւ թեւրեւս եւ այլ եւս աստուծապաշտք վաղադրոյն բաժանեալ անջատեցան ի մեղաւոր ազգաւորացն իւրեանց:

68

Եւ յայէս անդէն 2000 տմբ յառաջ իսկ քան զԲրիտանոս՝ բաժանէին կրօնքն աստութեան յերկուս գլխաւոր ազգս, ի Սաբէական եւ ի Մոգական. առաջինն՝ պատկերաց պաշտօն մատուցանէր, իսկ երկրորդն՝ հրոյ:

1. Երկրորդաց եւս պաշտօնեայք նախ աստեղաց ապա հարկանէին, մանաւանդ գնայուն աստեղացն (Վարեթապարտ-Սիւն), վասն ազդեցութեանն զոր աստեղքն ի վերայ երկրի ունին, կամ զոր համարէին թէ ունիցին, եւ զերկիր՝ ամս հազարաւորս համարէին լինել միջավայր ամենայն արարածոց: (Յետ սակաւ ինչ միոյ՝ համեցան ի համեմատութենէ աստեղացն առ միմեանս՝ եւ ի գնացից նոցա զլինելոց իրս իմանալ, այս ինքն՝ զանցս թագաւորութեանց եւ իւրաքանչիւր մարդոյ. անտի առ սկիզբն Վարեթապարտ-Սիւն, զոր մանաւանդ Վաղդէացիքն, կամ Վաղդեայք՝ ցեղ ինչ ի ցեղից Բաբիլոնացւոցն արկանէին իւրեանց շահ ի կիր: — Վառաջնումն տակաւին չէին յուրաստ ի բարձրագոյն յաներեւոյթ եութենէն, այլ զոգիւն զորոց համարէին առ կենդանութիւն աստեղացն, առ միջին իմն աստուածս ունէին. այլ տակաւ երկրորդապաշտութիւն ոգւոցն այնոցիկ գոնեայ ի բազում ազգաց միջի՝ մերժեաց ի բաց եւ խառնակեաց զտեսին զոր զմիոյ միայնոյ զճճաւորսն Աստուծոյ ունէին:

2. Եւ յայէս զճճարիտն Աստուած ընդ աստեղաց փոխանակեցին, նոյնպէս եւ զաստեղն փոխանակեցին ընդ պատկերաց: — Սոցեցին իմն Սարեայքն զաստուածսն իւրեանց յերկիր այսր ի խոնարհ, եւ պատկերն որ ի մեհեանս առնուին պատկը՝ անցին կացին փոխանակ բուն գնայուն կերպարանացն որ յերկինս էին: — Եւ յս

կուռք մեհենացն առին այնուհետեւ զանուն կռոյն երկնաւորաց, եւ վաղվաղակի շփոթեցան ընդ աստուածոցն իսկ ի գլխովին, եւ համարեցաւ իմն թէ նոյն զօրութիւն է սոցա եւ նոցա. այսպէս առ սկիզբն Առաքալադոմիւն:

Յ. Ղարաձեալ յետ այնորիկ տարերքն յորս գլխաւոր զօրութիւնք բնութեանն երեւին, մարդիկ որ մեծամեծ գործովք անուանի եւ քաջանուն եղեն (Մարդկապադոմիւն), եւ անասունք սուրբք եւ մաքուրք, պիղծք եւ զարշէլք, նա եւ ախոք իսկ անգամ եւ կարիք՝ աստուածութեան պաշտօն առնուին:

Է. Յարեան այնուհետեւ կամ թէ յաճախեցին պատգամք դից, որ քրմացն իմն մանաւանդ յանձն էր հանդերձ կախարութեամբն, ըղձութեամբն, երդմնեցոյցանելով, մեկնութեամբ եւ քննութեամբ հանդերձեցոցն, եւ ինքեանք քուրմնն առաջնորդէին այսմ ամենայնի եւ գտանէին ի նոցունց շահս: Միտ դնէին թռչնոցն ի թռչանի, փորոտեաց անասնոցն յազելոց՝ աջող կամ ձախող աւուրց, եւ ի բեւր իրս եւ ի հանգամանս. եւ որպէս չէ մարթ ուրանալ՝ բազում անգամ այսք չարք գործէին ինչ նոքիմք ազդեցութիւն. քանզի երեք նկարագիրն՝ խաբէութեան, ապանութեան եւ անառակութեան զոր վաղվաղակի առ զանձամբ կռապաշտութիւնն, ամենեւին արժանի են աստանայի, որ մարդասպանն է իսկզբանէ, սուտ եւ հայր ստութեանց: Ի յանդիմանութիւն հաստատութեան բանիցն ասացելոց, դիտեցուք տեսցուք զամ մի զազգի ազգի կերպարանս կռապաշտութեանն:

69

Արդիպայտոց՝ որպէս աշխարհն եւ ժողովուրդն՝ նոյնպէս եւ կռոյք մի միայն եւ առաջինն իմն են յազգի անդ իւրեանց. այս ինքն մեծաւ մասամբ՝ է պաշտօն երկրաւոր մարմնոց (շնչաւորացն): Յետուստ թուի խառնեալ եւ Սարէութեանն դիցարանութիւն: Նախ երկոռասան կերպարանք շնչաւորաց՝ կամարի աստեղատանցն զոր երկոռասան նախաւոր աստուածս համարէին՝ որ երբեմն տիրեալ իցեն Նոգիպտացւոց աշխարհին. յորս են Հեփեստոս՝ գտակ հրոյ, Փիթա՝ հայր ցեղեց աստուածոցն. Ղատանա՝ երկիր, Արամազդ Ամն՝ գտակ նաւարկութեան, եւ այլք եւս նոյնպիսիք: — Ի սոցանէ սերեալ կարգին բուն առհմային աստուածք նոցա՝ Ոսիրիս եւ Իսիս, նա՝ իբրեւ արեգակն եւ Նեղոս գետ, եւ սա՝ նորին օգնական՝ իբրեւ լուսին եւ հովիտ Նեղոսի, երկողին անբաժին ի միմեանց. Տիւփոն աստուած հակառակորդ եւ թշնամի (Ոսիրեայ եւ Իսեայ) իբրեւ տապ ամարանայ որ զգեան եւ զերկիրն ցամաքեցուցանէ: — Հորոս է արեգակն երրօսասարդացեալ որ

միւսանգամ անկեցողանէ զԵղեզու, Ռուբիսաւիս քոյր Հորսի՝ նոր լուսին, որոյ նաւիրական անասուն էր կուգ։ — Թագ իմ թառաւ (չերմէս) է պատուած գիտութեան, գտակ լեզուի եւ գրոյ, օրինաց, արուեստից եւ կրօնից, նմին իբի եւ բարեկամ եւ խրատող Բսիրեայ եւ Խեայ։ — Առաւել քան զամենեւին եւ առհասարակ իսկ պաշտօն եւ մեծարանս տունոյր նաւիրական ցուն Ապիս, որ մշակութեան նշանակ էր, եւ շունչ կենդանութեան նորա էր ի դից անտի Ոսիրեայ։ Բնակեալ էր նա ի Մեմփիս, ի հոյակապ ապարանս Բուժանէին զնա նաւիրական կերակրովք, արժ բուցանէին ի սուրբ աղբերէ, եւ ի մեծամեծ տօնս միայն ցուցանէին ամենեցուն։ Կատարէին տօնք եւ տարեկանք ի պատիւ նորա, եւ երինջ կարմիր՝ որ նշանակ էր Տիւփոնեայ, զոհէին առաջի նորա։ Եթէ մեռանէր Ապիս, աւագ առնոյր ամենայն աշխարհն Լազիգիտացոց, մինչեւ գտանէր մեռն եւս նոր Ապիս, զոր նշանակօք ինչ ճանաչէին։

Թիւ համարոյ աղոյ եւս նաւիրական գաղանաց անչափ էր բազմութեամբ, այլ ոչ ամենեցուն հաւատար պատիւ էր իւրաքանչիւր (որինաց (նահանգաց) առանձինն անտաւնք էին, եւ բազում անգամ որ աստի իբրեւ նաւիրական անասուն առնոյր մեծարանս՝ անդ արհամարհէր եւ զենոյր։ աստ զտիտեան (զկոկորգեղոս)՝ անդ զնորին թշնամի զհետաճան պաշտէին։ Բազում եւ անհամար պատկերք յօրինեալ էին յատուածոց անտի նշանակօք իմն, եւ անտի կազմեցան ահագին կերպարանք անասնոց եւ մարդկան՝ խառնելոց ընդ միմեանս։

70

Յարեմօթանն Լօիս, այս ինքն՝ ի Տիգրիս գետոյ մինչեւ Գլեղու գետ (առ Բարեկացոց, Ասորեստանեաց, Ասորոց, Վանանացոց եւ ազգականացն նոցա Փիւնիկեցոց եւ գաղթականութեանցն նոցա՝ որպիսիք Սորբեդոնացիքն) էին միակերպ իմն կրօնք Ուրեութեան ամենեւին անխառն, այս ինքն՝ զմեծամեծ մարմինն երկնից համարել աստուածս, եւ ի նոցանէ եւ ի նոցունց ազգեցութենէ հաշուել ոչ միայն զպտղաբերութիւն երկրի, այլ եւ զանցս եւս մարդկան կամ ի բարութիւնս կամ ի չարութիւնս միանգամայն զամենայն նիւթական բնութիւն յարուական եւ յիգական ազգ բաժանել, եւ ըստ այսմ մտաց հարկանել նոցա պաշտօն։

1. Նարեգալն իբրեւ տուիչ պտղաբեր զօրութեան բնութեանն եւ ամենայն իսկ բարութեան՝ Բահաղ (տէր) անուն եղեալ պատուէին Վանանացիքն։ Նմին կշռէր Բեղ աստուածն

Բարեխաղաց, Մեղքարթին աստուած Բիւրացւոյ (այս ինքն թագաւոր քաղաքի)՝ զոր (Յոյնք Հեթանոսն անուանէին: Արեւելի եւ նշտնաւոր էր մեհեանն Բահաղու (իրեւ. արեգական) ի Բահաղաբէկ (յ)ձղիւպողիւս սր է Արեգ քաղաք) յԱսորիս: Լին նորա ոչ մեհեանք միայն¹, այլ եւ բազմիք լոկ² որ ի տանիս եւ ի բարձաւանդակս³, ընդ ծառովք⁴, ի հովիտս եւ ի դրախտս⁵ կանգնեալ էին. էին եւ անդրիք⁶: Վուրմք նորա բազմամբոյս յոյժ էին եւ ի կարգս կարգս զատեալ⁷, որք մատուցանէին առաջինորա զոհս երբեմն առանց արեան եւ երբեմն արեամբ, եւ մանկտի եւս⁸: Իսկ զԲահաղ - Փեգովր կամ զՎեյկեգովր Սողոմոնացւոյն մեծարէին նուիրելով աղջկունս մատաղս⁹, եւ որպէս թուի՝ էր նոյն ընդ Բահաղ - Վանոսայ¹⁰. — Իսկ Փղշտացիք պաշտէին զԲահաղ - Օ. Երուբ կամ զՎեկզգերուբ (զՇանձիկ աստուածն) յԱկկարոն իրեւ. կուռս որ տունիցէ ըղձութիւնս զհանդերձելոց իրաց¹¹:

2. Խառն իմն էր ընդ պաշտամանն Բահաղու եւ պաշտոն Աստարտեայ կամ Բահաղտիսայ իրեւ. կնոջ Բահաղու¹² որ անուանեալ կոչէր տիկին երկնից¹³: (Երկր եւ Սիդիտտա եւս անուանք էին նորա): Աւ էր նա Առաինն՝ իգական աստուած Բարեխաղաց, Փիւնիկեցւոց եւ Ասորւոց. եւ զտանէր պատիւ ի նուիրելոցն կանանց առնականանց եւ կուսանաց: Յոյնք եւ Հռոմեցեցիք համեմատէին զնա երբեմն ընդ Ափրոգիտեայ եւ երբեմն ընդ Արտեմիայ եւ երբեմն ընդ Վուսնայ, որ զաստուածն սիրոյ եւ զտիկինն երկնից եւ զլուսին ակնարկէին. ձկնափերպապան աստուածքն՝ Վեյկեայ Ասորւոցն որոյ զլուսն կնոջ էր եւ մարմին ձկան, եւ Վագոն Փղշտացւոցն¹⁴ մերձաւոր իմն էին Աստարտեայ:

3. Սողոք կամ Միդկոմ (Թագաւոր ժամանակի) էին կուռք ինչ Վանանացւոց եւ Փիւնիկեցւոց՝ համեմատ Վիոնն աստուածոյ Բարեխաղացն եւ Ուոնեայ (Յունաց եւ Սատուռնեայ Հռոմեցեցւոց, եւ համարէր էութիւն չար, որում քառութեան պատարագն մատուցանէին: Անդրի նորա պղնձի փոր եւ մնամէջ ունէր զլուսն եղին. ի ներքուստ ի վեր ջնուցանէին զանդրին եւ դնէին ի վերայ բաղկաց նորա զմանկունսն սահմանեալս ի զոհ, իսկ զձիւ մանկանցն ծնծղայիւք եւ թմբկոք խափանէին¹⁵:

Վաղդէացիք կամ քաղեայք այս ինքն բուրմք կամ մոզք Բարեխաղացն ածին ամենեւին ի կատարումն զատեղացն պաշտոն, որպէս ինքեանք իսկ թուին այսպեալ ոկիղեն պաշտամանն

1 Գ. Թադ. ԺԶ. 33:

2 Երեմ. ԺԱ. 13:

3 Երեմ. Բ. 30. Գ. 6: Գ. Թադ. ԺԱ. 7:

4 Բեւ. Գ. 19:

5 Երեմ. Բ. 33: Եւս. Ա. 29. Կե. 8:

6 Գ. Թադ. Գ. 3:

7 Գ. Թադ. Ժ. 19. . . .

8 Երեմ. ԺԲ. 5:

9 Թադ. ԻԵ. 1 — 3. 6. 18:

10 Թադ. ԻԱ. 29: Դաւ. ԺԱ. 24: Գ. Թադ. ԺԱ. 7:

11 Գ. Թադ. Ա. 2. 3:

12 Դաւ. Բ. 19:

13 Երեմ. ԻԳ. 17. 18. 19. 25:

14 Ա. Թադ. Ե. 1 — 5:

15 Երեմ. ԼԲ. 35. ան եւ ԺԲ. 4 — 6:

այնորիկ ըստ առաւել գիտութեան աստեղացն զոր ունէին, խառնեալ ի նոյն եւ զպաշտօն մարդոց վախճանելոց, որպիսիք՝ Վիտուս (Սեռնոս), Մերովլաք (Ղրէս), Ներուդ (Հերմէս), Սիդիտատ (Սուսին), Իէլ (Ղրաժնադ զոր ի հոյակապ մեհենին Բելայ պատուէին 70 քուրմք նուիրօք կերակրոց եւ ըմպելեաց¹)։ սոքա էին հինգ աստուածք երկնից։ Յետ նոցա գային մի ըստ միջէ այլ եւս 36 աստեղք։ յորս յաւելան 12 պատկերք անասնոց աստեղաստանցն, բաց յայլ եւս բազմութենէ Կուոցն զոր ունէին Բարեւաջիքն²։

Հարաւային սահմանորդք նոցա Ղրաբացիք ունէին նոյնպէս զաստեղացն պաշտօն։ Խրաքանչեւր ցեղ ի ցեղեցն՝ մի կամ բազում աստեղս մեծարէր։ Ընդ պաշտաման աստեղացն յաճախէին եւ մեկնութիւնս՝ իմանալ ի նոցանէ զհանդերձեալսն։

71

(Հոյնս՝ որպէս ազատ քաղաքականութեամբ եւ արուեստիւ ընտրէին յազգաց ամաւոյնոց որք ընդ արձակ իշխանօք էին, եւ ի գործածս իւրեանց կապեալ ընդ անազատ ձեւոց բնութեան, նոյնպէս եւ կրօնք Յունացն էր պաշտօն ազատ ինչ բնութեան։ Վանգի դիցարանութիւն նոցա էր մարդկեղէն կամ պատմական, փոխանակ զմարդիկ ծառայս այլոց բնութեանց կացուցանելոյ ծառնուցեալ զպատիւ ազնուականութեան մարդոյն՝ զաստուածութիւնն եւս համարեցան մարդկութիւն։—Օ, եւս (Վիտուս) եւ Հերա՝ աստուածք օդոց՝ էին Թագաւոր եւ արկին աստուածոց եւ մարդկան։ Բայց եւ Թագաւորն աստուածոց բաց յաստուածեղէն սեպհականութեանցն անկեալ կայ ընդ ամենայն տկարութեամբք եւ անկարգութեամբք մարդկան։ Նոյնպէս եւ արկին երկնիցն Յունաց չէ ազատ ի կարեաց նախանձատ ճոխսիրութեան կանանց։ Լպողն՝ արեգակն աստուած, որոյ հանդերձ գեղեցկութեամբ երիտասարդութեանն է եւ գեղեցկութիւն մտաց։ Նորա տուրք են երգք եւ այլ եւս գեղեցիկ եւ ազնուական արուեստք։ Նոյն իրի զՍուսայն ունի առնիք իբրեւ նաժիշտս։ սակայն եւ նա չէ ազատ ի փորձանաց գլայնոց։ Հերմէայ ընծայեն առաջագլխ զհարազիտութիւն, զիմաստութիւն եւ զհաւանեցուցիչ ճարտարիտութիւն։ բայց այն տուրք ըստ մարդկեղէն չափոյ չափեալ են, նոյն իրի եւ ի մարդկեղէն յանցանո զառաժանին։ Իմաստութիւնն՝ ի նենգութիւն եւ ի խարդախութիւն, ճարտարիտութիւնն՝ ի ստութիւն եւ ի խաբէութիւն, հնարագէտ ճարտարութիւնն՝ ի շահասէրն տենչանա եւ յանիրաւ ստացուածս, մինչեւ Հերմէայ ընեւ աստուած պաշտպանիչ գողոց։ Լստուածացեալ էր մարդկեղէն արութիւնն եւ քաջութիւն ի վերայ Ղրեայ, սակայն չէր

այն բարոյական արութիւն որ ի բարոյիցն զօրութենէ բխէ եւ ի բանաւորութենէ առաջնորդի եւ ի բարձրագոյն ինչ վախճան՝ զի մէջ հզօր երեւեալ ոչ ի գործելն միայն՝ այլ եւ ի կրել . այլ փոխանակ ընդ այնր՝ ոգի գրգռեալ ցաւամբ եւ վրէժխնդրութեամբ, որոյ այն եւեթ կայ ի մոխ՝ ապալել եւ քանդել : Ախպական աստուածութեանց բաց ի Հերայ՝ այլ եւս երեք ցուցանեն զառանձինն ինչ սեպհականութիւնս ազգին այնորիկ : Ափրողիտէ երեւեցուցանէ զգեղն եւ զհրապոյրս ազգին այնորիկ . հակառակ իմն նմին Արտեմիս՝ զկուսութեանն սէր, սակայն եւ այս առանց բարոյական թելադրութեան եւ պատճառաց է, եւ իբրեւ նշանակ իմն կարճերոյ զգայմունս՝ առաւելագոյն սիրով կենաց որսորդութեան : Աթենաս յանդիման կացուցանէ զյին առնակին կամ զկոյս հանդերձ արուական իմաստութեամբ եւ արութեամբ իբրեւ ինչ՝ որ դուն ուրեք զիպիցի :

Այդ քանզի աստուածութիւնքս հանդերձ այսպիսի սեպհականութեամբ ոչ ինչ այլ ինչ էին՝ բայց բարձրագոյն իմն մարդիկ եւ ոչ այլակերպ ինչ ազգաւ՝ ի մարդկանէ, ի սոցա հազորդութենէ ելին կացին որդիք կամ դատերք աստուածոց զոր կիսազիւ կամ դիւցազունս (Յոյնք կոչէին : Աստա զոր պուէտք նախ ուրոյն ուրոյն հնարագիտութեամբ էին խնայեալ, Աթոգոս ի ծնունդս աստուածացն զոր գրեաց՝ զամենեւին ի մի ինչ բոլոր բովանդակեալ յօրինէր կարգաւ իբրեւ զշքեայ՝ կարգեալ ծննդեան նոցա ժամանակս չորից դարուց յորս մարդկեղէն իրք երթեալ նուազն մինչեւ յայժմոս տառապեալ հանգամանս :

Ի պաշտամունս Առնացն յաճախագոյն եւ գունտի գունտի էին զոհքն քան յայլ եւս բազում ազգս, այնու՝ զի թիւ զոհիցն ըստ թուոյ աստուածոցն էին, եւ ընտրութիւն նիւթոյ եւ օրինակի զոհիցն ըստ առանձինն բարուց իւրաքանչիւր աստուածոցն եւ նոցին տառապելաց : Թեպէտ եւ զոհքն որպէս յայլ եւս ազգսն, նոյնպէս եւ առ սոսա՝ առ երկիւղի բարկութեան աստուածոցն էին, սակայն այն երկեւղ ցածուցեալ իմն եւ մեծաւ մասամբ հեղձեալ էր ի թեթեւամիտն բարոյից (Առնացն եւ ի զուարթութենէ ցնորից նոցա . նմին իբի գործք պաշտաման առ նոսա առաւել ունէին զնկարագիր հասարակաց տօնից եւ ուրախութեան քան կրօնական ինչ գործոց . զայս՝ ճեւղն նոցա եւ կաքաւք եւ երգք եւ խաղք որ ի տօնս աստուածոցն ընէին՝ ցուցանեն : Մա նաւանդ ի պաշտամունս այնպիսի ինչ աստուածոց յորս ախտք մարդկան յաստուածութիւն փօխեալ էին՝ տային զանձինս ամենեւին յանկարգութիւն պղծութեան, որպէս ի տօնսն Ափրողիտեայ ի Պափոս եւ ի Ափպրոս, նոյնպէս եւ ի տօնսն Վիտիսեայ :

Ի Հրոմայեղիս տնդք տնցին կրօնք (Առնաց հանդերձ պաճու ձեալ զիցարանութեամբն : Սակայն ունին ինչ Հռոմայեցւոցն կրօնք

առանձինն որոյ մեծ մասն յԱտրուդիացւոց անտի էր: Բուն առաջին գիւցարանութիւն նոցա յատկագոյն էր: Պաշտէին նոքա զճարձրագոյն ինչ զօրութիւն՝ որ վերակացու իցէ անցից անցելոց ի վերայ մարդկան. զայս զօրութիւն ժամանակագիրը նոցա կոչեն Յուպիտէր¹ (Արամազդ), եւ զաստուած զամն պատերազմի եւ քաջութեան զոր համարին լեւալ հիմնիչ քաղաքին իւրեանց, Սուրբինոս անուն, որ ի մորկի անհեռ յաչաց լեւալ՝ կարծեցաւ երթալ յերկինս: Ունէին նոքա եւ զորոցս զարանց ոմանց եւ զԹադաւորաց որ ի բուն հին ժամանակն եկեալ յաշխարհն Խաաղիացւոց, անդ զառաջին սերմանս մարդկօրէն կենաց եւ բաղոյից սերմանեալ իցեն, որպիսիք ոքք (Յանոս (երկրիմէն), Սառուսնոս, Փաւնոս, Լաւնդրոս, Սեկարանոս որ եւ Հերակղէան կոչի. սոցա իբրեւ երախտաւորաց աշխարհին հանապազորդ կայր յիշատակն եւ ոմանց ի նոցանէ լինէր եւ աստուածօրէն պատիւ: Եւ բուն գլխաւոր աստուածք Հռոմայեցւոցն՝ կացին մնացին Յուպիտէր, Մարս եւ Սուրբինոս. եւ Նուսն Թագաւոր Հռոմայեցւոց որ նախ զերս կրօնիցն նոցա ած ի կարգ, վասն միոյ միոյ ի նոցանէ կացոյց առանձինն քուրմ², որպէս եւ զՏայրենի պաշտօն հրոյ կամ Սեւտայ զոր Եղբանացիքն ունէին, եւ զկարգս վեստեան կուսանացն եղ:

Եյս իսկ է բուն նախաւոր հայրենի գիւցարանութիւն Հռոմայեցւոցն. նմին իբի յունական գիւցարանութիւնն յետուստ՝ որպէս ի կարգէ Հռոմայեցւոց պատմութեանն յայտ է, իբրեւ սարգեալ իմն ի ներքս մտանէր: Երկրորդ իմն ընտրիչ ի Յունացն կրօնից այն է՝ զի ուր Յոյնք զագդելի գեղեցկութիւն միայն եւ զկարիս եւ զախտս հանէին յատուածութիւն՝ անփոյթ արարեալ զբարոյական ազդեցմանց, Հռոմայեցիք աստուածացուցին զառաքինութիւնս եւ զայնպիսի սեպհականութիւնս որ ինքնին զմարգն բաւական են առնել ազնուական, մեծ եւ հանդարտ, առանց որոց մանաւանդ տէրութիւն ինչ չկարիցէ կալ ի հաստի: — Երապիտո-Մի-ն³ է առաջին յաստուածոց աստի. առնութեւն նորա էր բազին Պապոնոյ⁴: Եւրնութեւն Յուպիտերայ (Արամազդայ) ի Սապիտոգլոնին կայք կանգնեալ պատկեր Հաապարճո-Նեան⁵: Որպէս այս առաքինութիւնք վասն համօրէն տէրութեանն նեցուկը էին յերեսաց արտաքնոցն, նոյնպէս անդէն ի ներքս՝ Միաբանո-Նեան (վասն արանց) եւ Եփեղածո-Նեան⁶ (վասն զգաստութեան կանանց), որոց մեհեանք եւ պաշտամունք էին. այսպէս եւ քաղաքային առաքինութիւնք Յոյս, Փրիկութիւն եւ Յաջողութիւն⁷ ի կարգս աստուածոց էին:

Սեւս եւս առանձինն նկարագիր էր կրօնիցն նոցա՝ հաւատալ թէ ոչ միայն վասն իրաց մարդկան եւ ազգաց հոգան աս-

¹ Jupiter, stator, feretrinus, capitolinus.

² Flamen.

³ Virtus.

⁴ Honos.

⁵ Fides.

⁶ Concordia, Pudicitia.

⁷ Spes, Salus, Fortuna.

տուածքն¹, այլ եւ որ ինչ օգուտ նոցա եւ մնաս իցէ՝ զայն նշա-
նակօք ինչ կամ յերկինս կամ ի հաւս եւ յանատունս եւ այլովք
ինչ երեւելի տեսլամբք յառաջագոյն ազդեցուցանեն : Ղմին իրի
խոյ ամենեւին մտադիր էին քննել եւ անալ այսպիսի կարծելոց
տկնարկութեանց եւ նշանացն աստուածութեան . վասն սորին
խոյ էին կարգեալ իղձքն եւ հաւադէտք² որ ի Ղումայն եղան, եւ
որ յետոյ մուծան գէտք ընդերաց՝ ի կտորել տնդ զպաշարս զոհիցն,
ժողով քրմապետացն³ որ սկէին ի վերայ՝ զի ճշդիւ գործք եւ պայ-
մանք պաշտամանցն պահեսցին, եւ մի ինչ նոցին հակառակ գիպի-
ցի, ժողով Տասն կամ շնգեաստան արանց⁴ որ ի սիբիդեան մա-
տենից յայտ առնէին՝ թէ որպէս պարտ իցէ զցասումն զիցն ցա-
ծուցանել ի սաստիկ ինչ նեղութեան եւ հարուածոց ժամանա-
կի : Այն սակս եւ կրօնք նոցա ոչ իւրաքանչիւր ուրուք առանձինն
գործ էր, այլ իրք եւ հոգք համօրէն տէրութեան . ոչ ինչ գործ
հասարակաց երեւելի վասն պատերազմի կամ խաղաղութեան լի-
նէր՝ առանց կրօնից ինչ գործոց . որով Հռոմայեցիքն կրօնատէրք
եւ աղնուապաշտօնք քան զամենայն հին ազգան երեւին :

72

Ընդհանրապէս ազգաց կրօնք յատկագոյն երեւին քան
զամենայն կրօնս զորոց ցայժմ պատմեցաւ . հասարակաց իմն կրօ-
նից նոցա նկարագիր այն է զի քրիստոնէայական իմն բովանդակութիւն
ունին, եւ յամենեւին ի նոսա կայ տեսիլ բղխանան⁵ :

Պատկեր հրնդէպին աստուածութեան է այսպիսի ինչ :
Բարձրագոյն էութիւնն, բուն իսկ աստուածութիւնն է Պարա-
բրամա, բայց ծածկեալ եւ թագուցեալ յարձակ եւ յանհա-
ղորդական կեանս իւր, անսահմանական, առանց ճանաչելոյ է .
եւ որպէս չիք նորա երեւումն եւ պատմութիւն, նոյնպէս եւ
առանց պատկերի եւ մեծարանաց է : Սակայն իբրեւ յաւիտենա-
կան հիմն ամենայնի բարձեալ բերէր յինքեան զսերմանս եւ զտեն-
չանս գոյութեան իրաց : Աստուած իւր Ռաման՝ առաջին յայտնու-
թիւն ծածուկ աստուածութեանն, որով տենչանքն անցին ի գոյ-
ութիւն ի ժամանակի, յայն սակս Բրամա է արարիչ աշխարհի որ
զամենայն ինչ ած ի գոյ եւ իշխէ նոցա . երեւելի գործ նորա է
ժողովուրդն շրնդկաց ի տահմա իւր, այնու զի ի զլիւղ անտի նորա
ելին քուրմքն կամ Բրամանք, յուսոց նորա՝ առհաճ զինուորացն,
յորովայնէն՝ վաճառականաց տոհմն, եւ յոտիցն՝ չորրորդ տահմն
շրնդկաց : Վանդի արարիչն Բրամա յամենայն արարածան իւր

1 Consulere deos rebus humanis.

2 Augures.

3 Collegium pontificum.

4 Decemviri — Quindecimviri libris
sacris inspicundis.

5 Emanation.

նշանորի, յայն սակս չիք նորա առանձինն պատկեր եւ ոչ արտա-
քին ինչ պատիւ արաշատման, միայն Բրամանդն իբրեւ ծնեալք ի
հազարանոթի նորա՝ հազարէն պատուեն զնա, յորժամ այդուն այգուն
կան առ նա յազգթս. այս միայն են կրօնք նոցա: — Բայ ի Բրա-
մայ արարէ յայտնէ զինքն աստուածութիւնն զարձեալ իբրեւ
պահիչ եւ իբրեւ նորոգիչ լուծելոցն. այս յայտնութիւն է Սիշ-
նու, եւ նշանորի առ ի ջուրս իբրեւ ի սկզբան՝ յորմէ անգէն
յառաջնումն իբրն առնուն ծագումն եւ կամ սնունդ, յայն սակս
եւ գոյն պատկերաց նորա է կապուտակ: — Երրորդ բխումնն եւ
յայտնութիւն Պարարամայ աներեւոյթն աստուծոյ՝ է Շիւա
կամ Աիւա որ համարի սկիզբն քայքայման եւ լուծման, եւ ըստ
բարոյական մտաց՝ սկիզբն պատժիչ եւ վեժժինդիր արգարու-
թեան, նմին իրի եւ նշանակ նորա է հուր, եւ գոյն նորա կարմիր,
եւ ընծայեցուցանի նա ամենեւին խիստ եւ անաչառ, առանց ար-
գահատութեան եւ առանց ողորելոյ, իբրեւ տէր մահու, եւ
յողթող անընդիմակաց. եւ նկարին զնովաւ ամենայն կերպարանք
ահադինք: — Եւս իսկ է հրնդկային երեքութիւն՝ զոր չէ պատ-
շաճ համեմատել ընդ քրիստոնէական Երրորդութեանն: Բայ ի
Բրամանայն ողբ առանձինն իմն ազանդ կազմեն՝ բաժանեալ են
չընդիկք ի պաշտօնեացս Սիշնուայ եւ Շիւայ:

Ս) ասն բխման երեցունց սոցա, որպէս եւ վասն արարու-
թեան աշխարհի գտանի ի Սիւայսն եւ ի մեկնութիւննն Սիւ-
գայից ինչ ինչ որով անսական վարդապետութիւնս այս անցանէ
յառասպելարկութիւն եւ ի բազմաստուածութիւն: Սովորական
իմն է իմանալ նոցա զբխումնն իբրեւ ծնունդ ըստ յօժարութեան
իմն եւ հաղորդութեան երկուց սերից. այսպէս զնի առնութեք
Պարարամայ՝ նմին ընկեր Պարաշատտի նախաւոր մայր ամենայնի,
առ Բրամայ կայ խնամտուն կինն Սարատագի, առ Սիշնուայ՝
Սակշմի բազմածինն, առ Շիւայ՝ Պարուագի աստեղն եւ խրա-
տիչ, այնպէս զի սեպհականութիւնք աստուածոցն այնոցիկ յա-
րուական եւ յիգական կերպարանս միանգամայն երեւեցուցանին:
Ս) ասն արարութեան յոտակազոյն են բանք Պեգանդ-Շաստերի:
Ի յաւիտենից, առէ, էր սէրն առ Աստուած, սէրն ած զգորութիւնն
ի միջ. ի համբուրել զգորութեանն եւ բարութեան զմիմեանս՝ եւ
եկաց նիւթն, որ յերից մտաւոր գորութեանց անտի երկա իմն
զգորութիւնս ընկալաւ՝ զյօբինելոյ, զբաժանելոյ եւ զհասարակա-
կշիռն կշռոյ. ի փոփոխ գործելոյ նոցա ելին կացին տարեղն, նախ
եթեր (Նիւշ) որ կարգաւ զօգս, զհուր, զջուր եւ զերկիր ծնաւ.
այսպէս ելին տիեզերք ի խաւարէ ի լոյս: — Նմին հակառակ ա-
ռասպելական իմն է պատմութիւնն վասն ձուռ աշխարհի յորում
փակեալ էր Պարարաման զտարերս, որ յերկուս կէսս հասաւ,

եւ իւրաքանչիւր կէտ ի կիսոցն յեւթն մասունս բաժանեցաւ, յորոց եւթն վերին եւ եւթն ներքին աշխարհքն կացին:

Բուն Հիմն եւ աղբււր առասպելարկութեանց նոցա այն էր՝ զի Վ իշնու ըստ վարդապետութեանն նոցա միւսանգամ յայլ եւ այլ կերպս երեւէր իբրեւ մարմնացեալ իմն ի նոսա, որպէս եւ Հ իւս երեւէր յայլ եւ այլ կերպարանս. իւրաքանչիւր ի մարմնաւորութեանց աստի՝ ունէր անցնիւր առասպելարկութիւնս երբեմն բազմապատիկ իսկ, որով զիւրաքանչիւր մարմնաւորութիւն անձ նաւորելով մարթի ումեք այնուհետեւ զթիւ աստուածոցն շնորհաց հանել աւելի քան 430,000: Եւ ըստ թուոյ աստուածոցն բազմանայր եւ թիւ զոհիցն եւ գործոց պաշտամանց նոցա:

Իսկ ըստ բարոյական հանգամանացն ուսուցանեն կրօնք շնորհաց առհասարակ անկումն իմն ոգւոց կամ մեղաւորութիւն. այսմ մեղաց դարմանիչ զոք կամ փրկիչ ոչ դնեն, այլ մանաւանդ թէ եւ Բրամա եւ՝ որ արարիչ եւ տէր ոգւոց է, ի նոյն անկումն անկեալ է՝ մեղուցեալ ամբարտաւանութեամբ, նմին իրի եւ հարկ իսկ է մեռանել եւ միւսանգամ ի Վ իշնուայ ծնանել: Վրին իրի պարտ է ոգւոցն անձամբ զանձինս սրբել, եւ արբութեանն դարմանք են ապաշխարութիւնքն եւ խստամբերութիւնք՝ որ յօրէնսն նոցա գրեալ կայցեն, եւ կամ զոր անձամբք յանձնաց վերայ կամակար դնիցեն. այսպէս ժուժկալութեամբք եւ ազգի ազգի լլկանօք անձանց՝ ջանտն սրբել զանձինս եւ զերծանել ի տէրութենէ մարմնոյ եւ նիւթոյ: Եւ թէ յորչափ սրբութիւն հասեալ իցեն՝ զայն յետ մահուն ընտրէ դատաւորն Յամա, զի ի բնականութիւն անդր նորա երթան ոգիքն զի դատեցցին ի նմանէ՝ թէ արդեւք արժանի իցեն ի բնականութիւն ոգւոցն բարեաց երթալոյ՝ եթէ ի սանդարամետա, զի անտի յետ սահմանեալ ինչ ժամանակի յայլ եւս մարմնա փոփոխեցին ոգիքն: — Եւս փոփոխումն ոգւոց՝ մարմնոց ի մարմնա սահմանեալ որոշի մի՝ յայլ եւ այլ ազգէ անտի մեղացն զոր ոգիքն ունին, եւ երկրորդ՝ յայլ եւ այլն աշտինանէ եւթն ներքին եւ վերին աշխարհացն. ի ներքին աշխարհսն ընին փոփոխմունքն ի քարինս, ի տունիս, եւ ի շնչաւորս՝ յորս փոփոխին այնորիկ որ արժանի պատժոց լեալ իցեն, իսկ ի վերին աշխարհսն ընին փոփոխմունք ոգւոցն այնոցիկ որ առաւել յտաղկութեան եւ կատարման կարօտ իցեն: — Եւս անցք իրաց որ յանկմանէ անտի ոգւոցն մինչեւ ցնարդումն նոցա ընին, բովանդակէ չորս շրջանս ժամանակի՝ որոց տեւականութիւն միահամուռ է 4320,000 տմաց. ապա զայ մեւս եւս նոր աշխարհ, եւ այսպէս մի ըստ միովէ:

Յայտ իսկ կանխադոյն քան զթաւանութիւնն Վրիտտոի՝ եւ ի Բրամանութենէ իբրեւ հերձուած՝ Բուդդայութեանն ազանդ՝ որոյ առաջնորդ եկաց Բուդդա (Վաւտամա Բուդդա, կամ

Սաղիսանձի)։ սա չեթող զիրս, նմին իրի բուն առաջին կերպա-
րանք փարդապետութեան նորա չեն ծանօթ։ եւ յայլ եւ այլ
աշխարհս եւ ի ժամանակս՝ ազգի ազգի կերպարանս ունի աղանդն։
Ի՞նչ ապաշխարութեանցն եւ լիանաց՝ հանգոյն Բրամանութեան
է եւ աւելի եւս, այլ ոչ արտաքին մենքենական լիանս պահան-
ջէ, այլ ներքին հրաժարումն ի վայելութեանց, վստն աշխարհա-
րարութեան զրեթէ եպիկուրեան՝ իմն կարծիս ունի՝ զի ոչ զնէ
առտուած արարիչ աշխարհի, այլ փայր ինչ ինքնակաց ի յաւիտե-
նից լի նիւթովք աշխարհաց, յորմէ ելանեն աշխարհք բոս սահ-
մանեալ ինչ օրինաց, որք եւ յետոյ քակին եւ այլ աշխարհք
մի բոս միողէ փոխանակ նոցա յառնեն կան։ Բառնայր Բուդդա
եւ զբաժանումն տոհմից յորս երեւելի եւ հզօր էր Բրամանացն
տոհմն, նմին իրի մեծ հակառակութիւն կրէր ի Բրամանայն մին-
չեւ յետուստ՝ յետ երկայնժամանակեան կռուոյ Բրամանեանցն եւ
Բուդդեանց, տեղի տայր բուդդեան փարդապետութիւնն (որպէս
թուի ի ճերորդ դարու յետ Վր․)։ Թէպէտ եւ ի Բրամանու-
թիւնն եւս խառնեցաւ ոչ սակաւ մասն ի Բուդդայութենէ, սա-
կայն ընդ ամենայն առաջակողմնն շնորհաց աշխարհին՝ ի Սէիլան
կողմով եւեթ կաց մնաց անաղատ Բուդդայութիւնն։ այլ փո-
խանակ այնր տակաւ տարածեալ ձգեցաւ ի ներքին շնորհիւս եւ ի
մեծ մասն Սինդացոց աշխարհին՝ մերժեալ զիրօնսն Արմիտի-
սի, եւ անտի սփռէր ի Յապոն։ Ի Տիբէտ եւ ի Նեպալ յետ
երկայնաձիգ կռուոյ՝ յետուստ ուրեմն շահեալ կալաւ միահեծան
յԱնորդդարու յետ Վր․։— Եւ յամու Բուդդայականք տեղաւ իմն
են, միայն քրիստոնէութիւնն յաղթէ նոցա բազմութեամբ։ զսու-
տուածութիւնն իբրեւ անցեալ իմն ի գոյացութիւն Աամային (այս
ինքն քրմապետին իւրեանց) համարին, եւ ի նմա պաշտեն զսու-
տուած․ երեք գլխաւոր Աամայք են՝ մի ի Ասսա, մեւն ի փոքր
Տիբէտ, եւ երրորդն ի Սոնգոդա։ Պաշտեն առհասարակ Աի-
նէացիքն զպատկեր Բուդդայ՝ զոր նորա ֆո կամ ֆատ անուա-
նեալ կոչեն։

73

Օ անդի կամ Երեւոյ ազգին՝ որոյ գլխաւորք Բակորիացիք,
Մաթր եւ Պարսիկք էին, կան կրօնքն (Սեշան) ի գիրսն Օրադաշ-
տայ։ Յայտնի իսկ երեւի թէ սոցա եւս կրօնք յառաջն բնութեան
իմն կրօնք լիեալ են, այս ինքն մանաւանդ պաշտօն լուսոյ եւ հրոյ
հանդերձ արեգակամբ եւ լուսնով եւ աստեղօք․ այլ Օրադաշտ
(իրեւ 8 դարուք յառաջ քան զՎր․) մար կամ բակարիացի յազգէ-
ած զիրօնս նոցա ի մտաւոր ինչ եւ մանաւանդ ի բարոյական կեր-
պարանս։ — Բուն գլխաւոր էութիւն, առաջին հիմն ամենայն
իրաց է Օրուան Ախարան, ուստի եւ յաւիտենական, աներեւոյթ,

անծանօթ. ի նմանէ յառաջ քան զսկիզբն ժամանակի բխեալ ելին երկու նախաւոր էութիւնք՝ Արամազդ (Առաքմաստա) նախաւոր բարի եւ սկիզբն ամենայն բարութեան, եւ Խաթարման կամ Արհմն՝ նախաւոր չար եւ սկիզբն ամենայն չարաց իրաց: Արիղըին եւս եղեն արարիչք, եւ իրքեւ հոգեղէն էութիւնք՝ երկղըին նախ արարին ոգիս. Արամազդ կամ Արմիղդ արար նախ զեւթն Ամշասպանդս (իշխանս լուսոյ) որ պատեալ կան զաթոռով նորա, ապա քսան եւ ութ Ազատս (Իզէա), որոց զխաւոր Սիթր կամ Սիհր է, որք առաջնորդութեամբն Արամազդայ վարեն զեշխանութիւն ժամանակի եւ աշխարհի, յետուստ ուրեմն զանթիւ զանհամար փերսւէրսն կամ զհրեշտակսն (Ֆերիշէթ) որ են պաշտպանիչք իւրաքանչիւր էութեանց, քանզի իւրաքանչիւր էութիւն ունի մի մի ի նոցանէ: Հակառակ Արմիղդայ արար եւ Արհմնն բազմամբոս գունդս ոգւոյ՝ զՎեւն: Այս է կարգ ոգւոցն:

Իսկ նիւթական աշխարհո է արարած Արմիղդի. քանզի այսպէս իսկ որոշեալ եւ սահմանեալ էր թէ Արմիղդ զառաջին 3000 ամնն միայն ինքն թագաւորեացէ, եւ ի ժամանակին յայնմիկ ած նա ի գոյ զերկինս եւ զլուսաւորսն եւ զտարերսն: Օւսերմանս ամենայն կենդանւոյ՝ զմարդկան եւ զգաղանաց եւ զտնկոց ամբարեալ եղեալ էր յառաջնութմ ցուն Արուգադ, որ նշանակ զօրութեան է, բայց անգէն սկսաւ երկրորդ շրջան 3000 ամնոց յորում ժամանակի եւ Արհմն եւս առ իշխանութիւն տիրելոյ ընդ Արմիղդի: Արդ եմուս Արհմն ի թագաւորութիւն անգր լուսոյ, որան զջուշն առաջին, թէպէտ եւ ասարեցուցին Ազատքն զտերմանս կենդանեաց եւ թողին բուռանել, սակայն Արհմնն յայլ եւ այլ կերպարանս գաղանաց մտեալ եղծ ապախանեաց զաւարտք արարածն, եւ ած խաւար զամենայնիւ՝ մոլորեցուցեալ եւ զմարդն կերպարանօք օձի, եւ զայլ եւս արարածն ապականեալ խանգարեաց անասնովք եւ բանջարօք թուռաւորօք: (Յայնմ ժամանակէ հետէ յամենայն իրս՝ ընդ բարւոյն խառն է եւ չարն, եւ տեւէ ի նոսա մարտ պատերազմի բարւոյն եւ չարի, եւ խառնմամբն սցնուիկ եւ կռուով անկաւ ամենայն ընդ անցաւորութեամբ եւ ընդ մահուամբ: Սակայն մարդկան՝ որ հաւատարիմ կան ի ծառայութեանն Արմիղդի, հրեշտակք նորա օգնական ընին ի պատերազմի զոր ընդ չարին ունին. ընդունին զոգի նորա ի մահուն եւ անցուցանեն ընդ կամուրջն Զինեաղ՝ ի բնակութիւնս երանելոցն, ուր Արմիղդ այգարն դատաւոր տայ իւրաքանչիւր ըստ գործոցն երանութիւն. նմին հակառակ ոգիք սցնոցիկ որ զԱրհմնն պաշտեն՝ յափշտակին ի զիւաց եւ տարեալ ընին ի դժոխս (Տուգախ): (Յետ տեւելոյ պատերազմին ցառհմանեալ ժամանակն, երթայ եւ զօրանայ բարին յաղթութեամբ, ընի փոփոխումն համօրէն արարածոց, յառնեն մեռեալք, հուրն հրդեհէ զամենայն տարերս, այրէ զա-

մենայն դատապարտեալն, յետուստ ուրեմն եւ Վրհմն աղաշ-
խարութեամբ սրբեալ՝ Արմիզդ եւ Վրհմն միաբանեալ առնեն
յաշտ բարձրագոյնն աստուծոյ եւ այնպէս օկիզեն առնուն կեանքն
յաւիտեանականք։

Ինդ այսմ զբաղաշտական վարդապետութեան կան խառն
եւ գործական ինչ հրամանք. յառաջ քան զենաւ ստեպ թեյա-
դրութիւն առ ներքին որքո՞ւն ի խորհուրդս, ի բանս եւ ի գործս,
եւ դրդիչ եւ յորդարիչ ի դոյն՝ այսպիսի իմն պատճառք ընծային
թէ սրբութեամբն այնուիկ նման լինի մարդն Արմիզդի եւ նմա-
նող Ղլգատաց նորա, ապա թէ ոչ անկանի ընդ բռնութեամբ Վրհ-
մենին։ Համեմատ իմն սմին են եւ պատուէրք վասն արքային
որքո՞ւն առհասարակ յամենայն կեանք, մանաւանդ ի յաշտն
առնել եւ առաւել ի պահել սուրբ զնուիրական կրահն, որ հա-
մարեալ էր նշանակ զօրութեանն Աստուծոյ եւ պատարագ
արժանաւոր քան զամենայն պատարագս. յեա հրոյ սուրբ է մա-
նաւանդ եւ ջուրն, զոր ընդ հրոյ խառնել մեղք էին, բայց նոյն
ջուր զամենայն անսրբութիւնս զկամայն եւ զակամայ ջնջէր։ —
Բռն գործք պաշտամանն ըստ պատուիրանաց գրոցն Օրադաշ-
տայ էին ընծայք ի բերոյ երկրի, ծառոց եւ անասնոց եւ այլոց
նոյնպիսեաց, բայց զենումն զհից չիք առ Օրադաշտայ. ընծայքն
մատչէին իբրեւ գոհութիւն առ Արմիզդ՝ տուիչ ամենայն բարու-
թեան. շնորհակալութիւն հանդերձ չափաւորութեամբ եւ մա-
քրութեամբ մեծարոյ յոյժ էր յաշտ Պարսից, մինչեւ յիրա ինչ
յանցանել ուրուք ըստ նոսա՝ կրէր պատիժս մահու։ Իսկ հա-
թիւն աստուածեղէն պաշտամանն էր ընկերոսու զընկեռն եւ աղօթ-
քն թեւեկոյն զկենդանի բանն Արմիզդի՝ առնոյր պաշտօնեայն Արմիզդի
զօրութիւն ի գործ բարութեան եւ ի կռիւ ընդ չարին. նոյնպէս
աղօթիւքն կոչին Արմիզդ եւ ոգիքն եւ ինքն եւս Օրադաշտ հառ-
դերձ ամենեքումք որ սուրբ իցեն, յօգնականութիւն. եւ ոգիքն
Խարամանու մերժին. եւ յայն սակս իսկ մատեանն Օւնդաւետայ
լէ է աղօթիւք վասն ամենայն ժամանակաց։

Եւս կրօնք Օւնդիկազգին երկուք մեծամեծ առաւելութեամբք
քան զամենայն իսկ հեթանոսական կրօնն ընտիր եւ բարձրա-
գոյն գտանին հոգեւորութեամբն եւ Բարդայան նկարագրաւ, որով լի
է համօրէն վարդապետութիւնն այն։ Եւս այս իսկ են աղէտք՝ զի
յայնմ յստակութեան չմարթէր ռամկին լինել դիւրահաս, յայն
սակս իսկ առ Նրոդոտայ եւ առ այլոց մատենագրացն Յունաց ոչ
զկրօնն Օւնդաւետայ՝ այլ զկրօնս ռամկաց ի մէջ Պարսից գտա-
նեմք. յորում թէպէտ եւ զվարդապետութիւնս եւ զսկզբունս զա-
ղաշտական գրոցն գտանեմք՝ այլ ընդ քողով կրօնից աստեղացն։
Յորժամ Նրոդոտոս ասիցէ՞ թէ ոչ պատկերս դից, ոչ մեհեանս,

1 Բռնոս. Խրատ Գիր. Ա. 2. 7.

2 Երբոս. Ա. 181.

եւ ոչ բազմին ունին Պարսիկք եւ յիմաքութիւն իսկ զերսն հա-
մարին՝ այն ամենեւին համեմատ գրոցն Օլազաշտի է. իսկ յոր-
ժամ ի յառաջադէմ կոյս ասիցէ թէ պատուեն զոհիւք զերկինս¹,
զարեգակն, զլուսին, զերկիր, զջուր եւ զհողմն՝ յայտ իմն է թէ
զԼճառսն զօրս Որմիզդ (երկինքն կամ Օւեան Հերոգոտայ) իբրեւ
ոգիս պաշտպանիչս պրեզական եւ լուսնի եւ տարերց կացուցեալ
էր առնթեր, աստուածացուցեալ իմն են։ Կոյնպէս եւ այն թէ
զոհս զենուն Պարսիկք², եւ ըստ Վսենտփոնեայ³ երկնաւորն Արա-
մազդայ՝ զենուն ցուլս եւ Միհրն աստուածոյ (պրեզական)՝ երիւ-
արս, այն չէ ըստ զրադաշտական մատենին այլ ըստ ժողովր-
դեանն կրօնից։ — Այլ նմին հակառակ յորժամ ասիցէ Արոգո-
տոս թէ չէ համարձակ ումէք ի Պարսից զոհել առանց մօտ կաղոյ
միոյ ի մոգուցն որ զաղօթս ձօնեացն ասիցէ՝ ամենեւին համեմատ
նոցին գրոց է. որպէս եւ առաքինութիւնքն Պարսից զոր Վսենա-
փան եւ Արոգոտոս⁴ մի ըստ միջէ կարգեն՝ հնազանդութիւն, չա-
փաւորութիւն, շնորհակալութիւն, եւ մանաւանդ աստուիկ զգու-
շութիւն վասն մաքրութեան, վայելութեան եւ ամօթղածու-
թեան՝ անխարինն ամենեւին զգրոցն եւ զօրինացն Օլազաշտայ։

ԴԷ

Ի Հայոց աշխարհին վաղ իսկ (առ Արայիւ) երեւին բազմա-
տաւածութեան կարծիք տիրեալ⁵, եւ նուիրական իմն քաղաք էր
Արմաւիր յորում տնկեալ կային սաւսիք յԱրամանեկայ, եւ սաւ-
աւիւնն նոցա ընէր ի հմայութիւն գուշակութեան հանդերձելոց՝
ի ժամանակս Հայկազանցն⁶։ Հին հանգամանք կրօնիցն Հայոց՝
թուին իսկզբանն ուրեմն լեալ մեծաւ մասամբ մօտ ի զրադաշ-
տական վարդապետութիւնն։ Օլայս ցուցանեն անուանքն մնա-
ցեալք ի հին լեզուի անդ մերում. որպիսի ինչ՝ բարձրագոյն էութեանն
անուանեալ կոչի Արամազդ (ըստ Օւենդաւետայ)՝ Աւաթա-
մաստա). նա է աբարիւ երկնի եւ երկրի⁷ (համեմատ վարդապետու-
թեանն Օլազաշտայ). երկուութիւն հոգեղէն էութեանց՝ մի
բարի եւ մի չար, առաջնոցն անուն Հրեշտակ եւ վերջնոցն Վեւք
(Ֆերիշթէ, Տիւլ)⁸։ Ոչ գոյին Հայոց եւ մեհեանք⁹ միարան զա-
րաշտական վարդապետութեանն՝ որով արգելեալ իսկ էր չիշխել
փակել զաստուածութիւնն ընդ չափաւոր յարկաւ մեհեանիցն¹⁰։

Այլ յետոյ առ սակաւ սակաւ եկին յարեցան աստի անտի
օտար իմն պաշտամունք եւ մերժեցին զառաջէն յատկապէս վար-

1 Τὸν κύλιον πάντων τοῦ οὐρανοῦ.

2 Հերոգ. Ա. 183.

3 Բսենոփ. Խրատ Վեր. Ը. 3, 18.

4 Բսենոփ. Խրատ Վեր. Ա. 3. Երա-
րատ. Ա. 133...

5 Խոր. Ա. ԳԼ. ԺԵ.

6 Խոր. Ա. ԳԼ. Ի.

7 Աւթ. Զ. Էջ 57.

8 Տես Եղիւ. Բ. Էջ 53.

9 Խոր. Ա. ԳԼ. Բ. Էջ 48.

10 Տես ի վեր անդր Հատ. 73.

զապետութիւնն. նախ ի կողմանց Փղըուն Ասիայ՝ յորում երեւել էին պաշտամունք եւ մեհեանք Արտեմիայ՝ որ յԱրեաց եւ ի Հայոց յետ ընդունելոյ նոցա զնա՝ անուանէր Անահիտ: Երկրորդ անգամ՝ ի սեպհական պաշտամանց Թադաւորացն Պարթեւաց, առ որոց եղծեալ եւ խանգարեալ էր վաղ պաշտօնն զրադաշտական, եւ յետոյ առաւել եւս խառնակեցաւ ի Յունացն դիցարանութենէ, որոց պատկերքն եւս՝ հանդերձ քրմօքն նոցա ածան ի Հայս: Իբրեւ աւար ինչ գերեցիկ առաքեաց Արտաշէս Ա. ի Փղըն Ասիայ զճարտարագործ պատկերս Յունաց՝ Նախ Աշտիշատ, ապա Անի եւ Թիլին եւ Երեզ եւ Բագայտովի՝, յետոյ նոր քաղաքն Բագուան կամ Ղիցաւան՝ եղեն քաղաքք նուիրականք եւ ունէին քուրմն իւրաքանչիւր, եւ բազում անգամ եղբայրք կամ որդիք Թադաւորաց առնոյին ի Թադաւորէ զպատիւ քրմապետութեան ի վերայ ամենայն պաշտամանց աշխարհին՝ յետ անկանելոյ ի պատուոյ անտի տոհմին Վահունեաց որ ժառանգութեամբ առեալ ունէին զպատիւ քրմապետութեանն: Ի մեծամեծ ինչ իրս՝ ուխտաւոր լինէին Թադաւորք յերեւելի բազինս. էին նուէրք նոցա ցուլք եւ նոխազք ազիտակք, ձիք եւ ջորիք նայնպէս ապիտակք զարդարեալք ի զարդ ոսկի եւ սրծաթի, պսակք ոսկիք, զոհարանք արծաթիք եւ անօթք ականակապք եւ հանդերձք երեւելիք¹, եւ երբեմն պսակք ծաղկանց կամ թաւ ոսորք ծառոց²:

— Գլխաւոր դիք Հայոց էին

1. Արամազդ կամ Արին Արամազդ՝³ Հայր դիցն ամենեցուն⁴, համարեալ էր զլիաւոր եւ իբրեւ սեպհական իմն դիք Թադաւորացն Արշակունեաց: Ամուր քաղաքն Անի՝ յորում էր (ողոմպիական) պատկեր նորա⁵, էր նիսա քրմապետացն Հայոց⁶ յորում եւ զգործս Թադաւորացն գրէին ի մատենի, սւտի ելին մեհեանական պատմութիւնքն⁷, էին անդէն եւ գերեզմանք Թադաւորաց⁸, որպէս եւ Բագուանն գերեզմանն էր քրմապետաց յետ շինելոյ աւանիս այսորիկ: Վանգի Տիգրան Գ. ի պատիւ եղբօրն իւրոյ Մաժանայ քրմապետի՝ կանգնեաց ի վերայ շիրմի նորա ի Բագուան մեւս եւս պատկեր (վանատուրն) Արամազդայ, զի հիւրք ի զոհից անտի նորա վայելեացն եւ տացի նոցա անդէն ընդունելութիւն, յայն սակս անուանեալ կոչէր պատկերն այն Ղիցն վանատրի⁹: Իսկ արքայ Վաղարշ կարգեաց անդէն տօն աշխարհախումբ իսկզբան ամի նորոյ՝ ի մուտն Նաւասարդի, եւ վայելէին ի բազմապատիկ նորոց պտղոց տարւոյն, նմին իրի կոչէր այնմ պատկերի մեւս եւս անուն՝ Ղիցն Ամանորայ¹⁰: — Եւ մեւս եւս (ամ

1 խոր. Բ. ԳԼ. ԺԲ:

2 Արմ. Ա. էջ 30:

3 Արմ. Ե. էջ 45:

4 Արմ. Զ. էջ 57. ԺԲ. էջ 103:

5 Արմ. ԶԺ. էջ 566:

6 խոր. Բ. ԳԼ. ԺԳ. էջ 189:

7 խոր. Բ. ԳԼ. ԵԳ. էջ 273:

8 խոր. Բ. ԳԼ. ԽԸ. էջ 361:

9 Արմ. ԶԺ. էջ 566:

10 խոր. Բ. ԳԼ. ԳԶ. էջ 390: Արմ.

ԶԺԺ. էջ 630:

11 խոր. անդ. Արմ. ԶԺԺ. էջ 619:

11 *

պրուպային) պատկեր Արամազդայ առ Վ իրս, որում այգուն այգուն ելեալ ի տանիսն երկիր պազանէին մարդիկն¹:

2. Անահիտ կամ Անահիտ տիկին, ծնունդ Արամազդայ, մայր ամենայն զգաստութեանց², փառք ազգին Այոց եւ կեցուցիչ³, շունչ եւ կենդանութիւն աշխարհին Այոց⁴. սորա պատկեր կայր կանգնեալ յԼրէզն աւանի Եկեղեաց⁵, եւ յոյժ իմն ջերմագոյն էին ի պաշտօն բազնի նորա. Թագաւորքն Այոց առաքեալ խրնդրէին առողջութիւն ի հիւանդութեան իւրեանց⁶, եւ առաքէին ի գոհութիւն յաղթութեանցն պատարագս⁷: Այ միայն գաւառականքն այլ եւ օտարք զնէին պատիւ պատկերին այնմիկ, եւ կայսերք եւս Հռոմոց, նմին իրի էր մեծագանձ յոյժ մեհեանն⁸: — Եւ մեւս եւս պատկեր Անահտայ յԱշտիշատ պղնձաձող ոսկեզօծ⁹, յայն սակս իսկ անուանեալ կոչէր անդէն Անահիտ՝ ոսկեծին ոսկեմայր դիք, կամ ոսկիհատ ոսկիամայր դիք¹⁰:

3. Վ ահագն, քաջն Վ ահագն (որդի Տիգրանայ Ա. նահապետ ցեղին Վահունեաց, հռչակեալ յերգս վկայատանացն Պողթան¹¹). զսա նոյն իմն համարեցան Վահունիքն ընդ Երակղեայ վասն նմանութեան ինչ իրիք եղելոյ ի գործն, նմին իրի գտեալ զպատկերն Երակղեայ կանգնեցին յիւրեանց կալուածին յԱշտիշատ Տարօնոյ¹². մեհեան նորա սր անուանեալ կոչէր Վ իշապաքաղն Վ ահագնի՝ էր մի յերեցունց մեհենիցն Աշտիշատու, որ անուանեալ կոչէր Վահէվահեան մեհեան, եւ էր սա մեծագանձ յոյժ, քանզի բազում նուէրք մեծամեծ Թագաւորացն ձօնեալ էին անդ, եւ էին յաշտից տեղեր պատերազմասէր Թագաւորացն Այոց¹³:

Բայց յերեցունց աստի էին եւ այլ եւս դիք: 1. Վիք ինչ սովորական ազգին Արեաց՝ Տիւր անուն որ համեմատի իմն Ապողոնի որոյ պատկերն ածեալ էր յԱրտաշես Ա. ի Այս¹⁴. եւ համարեալ էր սա իբրեւ յայտնիչ կամացն Արամազդայ եւ ցուցիչ երազոց եւ պաշտպանիչ դպրութեան եւ ուսմանց, նմին իրի եւ մեհեան նորա որ էր ի վերայ ծանապարհին Արտաշատու¹⁵ (զի փոխեալ էր անոր պատկերն Ապողոնեայ որ էր նախ յԱրմաւիր եւ ապա ի Բագարանի) անուանեալ կոչէր Վիւան գրէի Արամազդայ, կամ ուսման ճարտարութեան մեհեան¹⁶: 2. Մհրա-

1 Խոր. Բ. ԳԼ. 22. էջ 346:

2 Աբթ. Ե. էջ 49:

3 Աբթ. Ե. էջ 47:

4 Աբթ. 2. էջ 57:

5 Խոր. էջ 189: Աբթ. Ե. էջ 45.

ՃԲ. էջ 587:

6 Խոր. Բ. ԳԼ. 4. էջ 284:

7 Աբթ. Ա. էջ 29 — 30:

8 Պրուպայ. Պղն. Ե. 24: Գին Գա. 12. 31:

9 Խոր. Բ. ԳԼ. ԺԲ. էջ 181:

10 Աբթ. ԺԺ. էջ 603:

11 Խոր. Ա. ԳԼ. ԱԲ. էջ 126 — 127:

12 Խոր. Բ. ԳԼ. ԺԲ. էջ 183:

13 Աբթ. ԺԺ. էջ 602 — 603: — Զայոց երկց տասուածոց օգնականութիւն մաղթէր Տրդատ ի վերայ Այոց աշխարհին. «Աւթիւն պարտաւորեան յարգն Արամազդայ, ինամականութիւն յԱնահիտ տիկնոջ, եւ քալութիւն հասցէ ձեզ ի քալն Ահագնէ»: Աբթ. ԺԲ. էջ 103:

14 Խոր. Բ. ԳԼ. ԺԲ. էջ 181 — 183:

15 Խոր. Բ. ԳԼ. ԽԲ. էջ 263: համա Աբթ. անգղեայ ՃԲ. էջ 580:

16 Աբթ. անգ.

2. «Եւսկի իրի եւ Աստուած՝ վասն զյատակ կրօնսն եւ զպաշտօն ճշմարիտն Աստուծոյ պահելոյ «ի ստուերս անդ մահու», որ երթայրն եւ թանձրանայր, ընտրեալ զատոյց կանխագոյն զայր մի բարեպաշտօն առաքինի՝ որ ամենեւին հաւատարիմն էր նմա, եւ արաւ զնա նահապետ ազգի միսջ՝ զոր առաջնորդեալ ասներ Աստուած ընդ ճանապարհ յայտնութեան դէմ ընդ դէմ ճանապարհին բնութեան՝ ընդ որ հեթանոսքն զնային, զի ի նմին պահեալ կրօնիցն ճշմարտութեան՝ ի սահմանեալ ժամանակի անդ պատրաստութեան սփռեցի յամենայն ազգս: Այս ազգ է՝ Եւրոպացեացն կամ Խորայեւացեացն ազգս:

Ապաքէն հարկ էր այսմ ազգի իբրեւ ուրոյն ազգ՝ առանձինն առհմային յօրինուածութիւնս ունել. բայց սակայն այն ամենայն յօրինուածութիւնք նորա երկկերպի իմն կերպարանս սնին. մի փոհմայն՝ վասն մօտաւորն ժամանակի, եւ մեւս եւս ընդհանրական՝ վասն հանդերձելոց. յամենայնի եւ ի բնաւ որ տուեալն լինի ազգին այնմիկ՝ կայ անդէն առ նմին եւ խոստումն յուսալոյ ինչ, մօտաւորն՝ յղէ է միշտ հանդերձելովն. ընդ ամենայն իսկ պատմութիւն ազգին ընթանան առակք եւ մարգարէութիւնք առ յապա ինչ եկելոց իրաց, յորոց յայտ իմն է թէ ոչ վասն իւր ինչ է ազգն այն՝ այլ վասն հանդերձեալ ինչ ժամանակի: — Եւսկի իրի կայ միայ պատմել մեզ թէ որպէս նմա արար Աստուած յանձն պահել զնախաւար ճշմարիտ կրօնսն, եւ նորովք յայտնութեամբք անցոյց եւ նորիմբք անդէն առանց միջնորդի պատրաստեաց ի ճշմարիտ եւ ի կատարեալ կրօնսն եւ ի փրկութիւն մարդկան: Այլ իբրեւ երկորին եւս Վրիտանոսիւ անդէն ի մէջ Խորայեւի ապրեամբք երեւեցան, եւ քարոզք եւս կատարեալն կրօնից՝ պատգամաւորն փրկութեան ի միջոյ անտի ազգին այնորիկ ելին՝ միաբան կանխասացութեանցն եւ համեմատ իրացն բնութեան ինքն ազգն եւ ամենայն յօրինուածութիւնքն նորա եւ պաշտամունք դարեցին:

Գրած, զի իբրեւ ընկէն զա եւ Կրիստոսի: — Հատ. Ա. 19 — 23. «Գիտութիւնն Աստուծոյ յայտնի է ի նոսա, քանզի Աստուած իսկ յայտնեաց նոցա, զի աներևոյթք նորա ի սկզբանէ աշխարհի արարածովքս իմացեալ տեսնին . . . զի ոչ գտանիցեն ամենեւին ուղ պատաս-

խանի . . . Նաեւացան ի խորհուրդս իւրեանց եւ իաւարեցան անմտութեամբ օրոպք նոցա . . . Գիտեցին զգաւս անեղծին Աստուծոյ՝ ի նմանութիւն պատկերի եղծանելի մարդոյ եւ թաշնոց եւ չորքատանեաց եւ սղեաց . . . :

Աւելի-ս. Մասնադրութիւնը երրայեցեանց որ ի դիպաց անի հարեանցի յիշեց
ան լուսաւորութիւն պատմութեանց պլոց ազգաց՝ ամենեւին առաւ եւ զիչ
են ի պատմւ զիր ազգին իւրեանց ընդ ամենայն իսկ հին կառարանն, յորում
բովանդակեալ կան իբրեւ աղբարեւ աստուածայնէ կամ կանոնական զերբ
(ըստ զնոյ արդիւնական ժողովց՝ գում. Գ.) 5 դէրը Մովսէսի, Յետեւ, Դա-
ասուրք, Հաւթ, 4 դէրը Քաղաւորաց (յորաց առաջին երկուքն՝ կոյնն եւս Ս.
եւ Բ. Սամուէլ, եւ վերջինքն Ս. եւ Բ. Քաղաւորութիւնը), 2 դէրը Մեւ-
ջորաց, առաջին եւ երկրորդ դէրը Եզրի, յորաց յետինն անդանեալ փոյ
Նեեֆա, Յովբէթ, Յուդիթ, Եսթեր, Յովք, Սաղմոսարան Դաւթի 150 սաղ-
մոսք, Առաք Սաղմոնի, Ժողովող (կամ Եկզեմիասիկէս), Երբք երգաց,
Իմաստութիւն, Յետեւ Սիրաբայ (կամ Եկզեմիասիկէս) որոյ վերջին պատմաւ
կան զլուսեան իւր — Եւ. պատման ի մարում Թարգմանութեանն, Եսայի,
Երեմիա հանգերձ Բարուբաւ, Եզեկիէլ, Դանիէլ, եւ 12 փոքր Մարգարէն
(այս բնք որոց մասեանք մարգարէութեանն փոքր են), առաջին եւ երկրորդ
դէրը Մովսէսիցեաց: Մնացեալ դէրք ինչ շինման դրոց որոց, սակայն մարթ
է նոցա մարգկեղէն հաւաստ ընդունել, որպէս՝ երրորդ դէրը Մովսէսիցեաց
պլովքն հանգերձ: — Յետ դրոց որոց՝ Նշանաւոր ինք են վանն երրայեցեաց
պատմութեան՝ դէրք Փղանայ Յովնայ (մինչւ յերևաւորմ յամբ 37 յետ
Քր.) եւ Փիլոնի երրայեցեաց (մինչւ յԱղէքանաբաւ յամբ 25 յետ Քր.): Առա-
ջայն են դէրք երրայեկան հնախօսութեանց ի 30 զարութիւնս, յորում զպատ-
մութիւնն Հրէիցն հասուցանէ ց12երորդ ամ Ներսիսի կոյսեր. զարձնող պատ-
մութիւնն հրեական պատերազմին 37 զարութիւնս, եւ զարձնող գիրն ընդգէթ
Ադիսի, յորում ընդգէթ հակառակորդաց հնախօսութեանն իւրոյ՝ Զնայ ցու-
ցանել թէ բազումք ի մասնադրաց ազգացն որոսքնք՝ զերեւելի երեւելի
գեղոյ հին երրայեկան պատմութեանն՝ ամենեւին փոքան ընդ նախորդան դրոց
ազգին իւրոյ պատման: — Արդեւ Յովնայան Նոյնպէս եւ Փիլոն եր որդի Զա-
հանայի: Երեւելիք ի դրոց նորա որ ի հնախօսութիւնս երրայեցեաց հային, են
Վարք Մովսէսի, Վասն աշխարհարարութեան, Վասն 10 հրամանաց, Վասն
Թլխաւութեան, Վասն անասնոց որ ի զհի ինքն, Վասն այլ եւ այլ օրինակաց
պատարագան, Հակառակ Փղանայ կուսակալի: — Յետ որոց՝ Քաղմուզքն
Հրէիցն Երևաւորմանց եւ Հրէիցն Բարեւոնացեաց, բայց մանաւոր Բարեւո-
նացեան, յորում կան աւանդութեամբ մկնութիւնը, եւ յաւելումք բովան-
դակիչք մովսէսեան օրինացն յորս խառնեալ գտանին եւ բազում լուսաւորու-
թիւնը ի անդիւրութիւն բարուց եւ սովորութեանց հնոցն Հրէից, Թեպէս եւ
բազում ինչ եւս անասայդ եւ առասպելական իտան է: — Նա եւ հնթանա-
ւանք մասնադրիք ոչ առանց յիշատակի Թաղուն զերրայեցեան, որպէս Սարա-
բան (Գէրք ԺԶ. ի կատարած կոյս), Դիոգորոս Սիկիզ. (Մասնադ. Գ. ԳԼ.
40, եւ ի ժողովմայ հաստիտ. Գէրք ԼԴ, Խ.), Յովիտոս (Պատմ. Ե. 1.),
Դիոն Կատոս (ԼԽ. 17.), Յուստինոս (ԼԶ. 3.), Արտաղանոս (առ Եւսեբ. ի
պատարաստ աւետար. Թ. 27.): Զի Թեպէս եւ արհամարհանք ինք հայէին
նոցա ընդ ազն հրեական եւ ի նաւելն զիրօնի, եւ զլղարամանց նորա ան-
հանձար ինչ իրս համարէին ի նախն գտանել, սակայն վասն աշխարհագրու-
թեան եւ ընդան պատմութեան եւ վաճառականութեան հրեական ազգին
ունին ինչ ինչ կարեւոր:

Պատմութիւն նահապետացն. (2000 — 1700):

Հիմա իրրեւ 2000 յառաջ քան զՎրիտտոս մեաւ. Կոյ սահոյ
950, եւ յամի իրրեւ 1990 ծնանէր Աբրահամ յԱւու ի Վաղ-
ղէացեաց աշխարհին: Արագէր գայր նա ի Սեմայ եւ տասներորդ

էր նա ի նմանէ, եւ ի Փաղեկայ օրդուոյ Լաբերայ՝ վեցերորդ, եւ էր նա ուստր Խարայի եւ եղբայր Նաբովլայ եւ Լաւնու¹: Լա տոհմն եւս նորա ձգեալ ի հասարակաց ապականութենէն ծառայէր կռոյ յետ ազգաց ինչ . բայց ինքն Լաբահամ հաւատարիմ էր Լստուծոյ ճշմարտի, եւ առեալ հրաման յԼստուծոյ խաղայր ամենայն տամբն իւրով ի Խառան ի Միջագետս պանդխտել անդ²:

Լնդ կոչեաց Լստուած զԼաբամ. «Ղլ, ասէ, դու յերկրէ քումէ եւ յազգէ քումէ եւ ի տանէ հօր քոյ, յերկիր զոր ցուցից քեզ: Լա արարից զքեզ յազգ մեծ. եւ օրհնեցից զքեզ եւ մեծացուցից զանուն քո. եւ եղիցես օրհնեալ: Լա օրհնեցից զօրհնիչս քո, եւ զանիծիչս քո անիծից. եւ օրհնեցին ի քեզ ամենայն ազգք երկրի», : Լնայր Լաբամ հրամանացն Լստուծոյ եւ յԴՅ ամի հասակի իւրոյ առեալ զՍադա կին իւր եւ զՂովտ զորդի եղբօր իւրոյ Լաւնու՝ եւ գնաց յերկիրն Վանանացւոց եւ եգիտ անդ տեղիս արօտոյ խաշանցն (1920): Լա անդէն երեւեալ Լստուծոյ ի տեսեան գիշերոյ՝ ասէ զԼաբամ. «Չաւակի քում տաց զերկիրդ զայդ», : Լա Լաբամ կանգնեաց սեղան Տեառն (մօտ ի Լուգ) մատուցանել նմա պատարագս եւ զօհանալ զնմանէ, եւ շրջեցաւ խաշամբն յերկրի անդ աւետեաց³: Լպա ճանապարհ արար նա եւ յաշխարհն Լագիպտացւոց հանդերձ Սադայի ի ժամանակի սովոյ իրիք, եւ զարձաւ այսրէն՝ մերժեալ իմն ի Փարաւոնէ որ պատուհասեցաւ յԼստուծոյ յանուրջս վասն կամելոյ առնուլ իւր զգեղեցիկն Սարա⁴: Պատկեր իմն էին այն անցք այնր ամենայնի՝ որ անց յետոյ ընդ զաւակն նորա:

Գ

Հաճախեցին Լաբամու անդեայ եւ արծաթ եւ ոսկի՝ օրհնու թեամբն Լստուծոյ. նոյնպէս մեծացաւ եւ եղբօրորդի նորա Ղովտ: Նմին իրի երկիրն որ ի կողմանս Լուգայ (Բեթելայ) էր՝ անձուկ էր, մանաւանդ զի Փերեզացիք բնակեալ էին անդ, եւ ինէր այնուհետեւ կազ եւ կռիւ հովուացն Լաբամու եւ Ղովտայ ընդ միմեանս: Լսէ յայնժամ ցնա խաղաղասէրն Լաբամ. «Մի լինի, կռիւ ընդ իս եւ ընդ քեզ, եւ ընդ հովիւս իմ եւ ընդ հովիւս քո. զի արք եղբարք եմք մեք: Ոչ աւադիկ երկիրդ ամենայն առաջի քո է, մեկնեաց յինէն. եթէ դու յահեակ՝ ես յաջ. եթէ դու յաջ՝ ես յահեակ», :

Ընտրէր առնոյր Ղովտ զկողմն հարաւոյ արեւելից Զորդանան գետոյ զերկիրն պտղաբեր, անասնասնոյց եւ ջրարբի, զհովիտն Լուգայ կամ Աբգդիմայ (իբրեւ 12 մղոն յերկայնութիւն եւ 5 մղոն

1 Եւ. 26. 10...

2 Եւ. 26. 31. 26. 7.

3 Եւ. 26. 28. 1 — 9.

4 Եւ. 26. 28. 10 — 30.

ի լայնութիւն), ուր էին քաղաքը Սողոմ, Ղառն, Եղամա, Սե-
րայիմ եւ Բաղա (Սեգովը), որոց տիրէին մի մի Թագաւորք: Գայս՝
ոչ ըստ գործոց հօրեղբօրն իւրոյ իմաստութեամբ ինչ եւ ազնուա-
կան մտօք գործեաց Ղովտ, եւ սկսաւ իսկ ստրջանալ յետ սակաւ
ինչ ժամանակի ի վերայ անցանելոյ:

Բայց Արամու երկրորդեաց Աստուած զաւեախն իւր Թէ
“Գամենայն երկիրդ զոր տեսանես դու, քեզ տաց զգա եւ զաւակի
քում մինչեւ յաւիտեան: Եւ արարից զգաւակ քո իբրեւ զաւազ
երկրի (սր ընդ Թիւ ոչ մտցէ), եւ արդ արի չոջեաց ընդ երկիրդ
... եւ Արամ եկն բնակեցաւ առ կաղնուջն Մամբրէի, որ է ի
Վերան. եւ շինեաց անդ սեզան Տեառն Աստուծոյ”¹:

Յետ սակաւ ինչ միոյ գրգռէր Սողոմնացոց պատերազմն, ա-
ռաջին ի պատերազմացն զոր գիրք յիշատակեն (1910): Վողո-
գագոմոր արքայ Եղամայ (Եղեմայիսայ՝ ի Պարսից աշխարհին) եւ
ի մարտ պատերազմի հանդերձ Թագաւորօքն Սենասարայ՝ (երկրին
որ ի միջն կայ Եփրատ եւ Տիգրիս գետոց) եւ Եղատսարայ կամ
Սեղատսարայ (Պոնտոսի), եւ Թագաւորան Ղոյացոց (այս
ինքն ազգաց կամ հեթանոսաց, Թերեւս Վալիեայ) ի վերայ
հնգեցունց Թագաւորացն ի ձորն Եղտից, զի երկոտառան ամ
հնազանդեալ կային սղա ընդ նովաւ, եւ այժմ ապստամբեալ
յետս կային ի նմանէ: Հար կոտորեաց նա զքաղուսն ի ցեղէցն
Վանանացոց, եւ ապա խորտակեաց զհինգ Թագաւորսն յորոց
երեքն փախեան մազապուր ի լերինս, եւ երկուքն Թագաւորքն
Սողոմայ եւ Ղառնայ անկան ի գուրս բովուցն կարոյ որ ի ձորի
անդ էին, եւ առ տարաւ զՂովտ ձերբակալ ի Սողոմայ:

Իբրեւ գուժկան առ Արամ հասանէր, վառէր սա զընտու-
ծինս իւր 318 այր. միարանեցին ընդ նմա եւ Թագաւորքն հովիւք՝
Ըներ (կամ Ընան), Եղբող եւ Մամբրէ գաշնաւորք նորա.
պնդեցաւ զհետ նոցա Արամ, եհաս ի վերայ նոցա դիշերի, եւ
Թափեաց ի նոցանէ զեղբօրորդին իւր զՂովտ հանդերձ գերւովն:
Եկն ընդառաջ նորա Թագաւորն Սողոմնացոց եւ կամէր տալ նմա
զամենայն աւարն, բայց Արամ քանզի ըստ քաջութեանն նոյն-
պէս մեծանձն էր եւ լի հաւատովք եւ յուսով առ Աստուած,
չառ ինչ ամենեւին յայնպիսեաց, զի միայն ի ձեռաց Աստուծոյ
իւրոյ եւ ի պատիւ նորա կամէր առնուլ վարձս եւ պարգեւս,
բայց տայր հանել աւարտմանն դաշնաւորացն իւրոց²:

78

Վանդի չուներ արն Արամ Թէ մեծամեծ աւեախն Աստու-
ծոյ ելանիցեն ի գլուխ ի ձեռն ամուսն Սարայի, մատուց առաջի

1 Եսն. 69. 2 Եսն. 69.

Լատուծոյ զորդի հազարապետի տան իւրոյ Լոդիադարայ՝ ի ժառանգութիւն: Բայց ասէր ցնա Լատուած թէ “Ոչ ժառանգեսցէ զքեզ դա, այլ որ ելանէն ի քէն՝ նա ժառանգեսցէ զքեզ: Հայեաց ընդ երկինս եւ թուեա զատոեղս, եթէ կարիցնս թուել զնոսա, այնպէս եղիցի զաւակ քո,»: Հաւատաց Լարամ յԼատուած եւ համարեցաւ այն նմա յարգարութիւն: — Եւ յայն սակս իսկ ասաց ցնա Լատուած “Ղա եմ Տէր Լատուած քո, որ հանի զքեզ յաշխարհէն Վարդէացւոց, ապա քեզ զերկիրդ զայդ ի ժառանգութիւն,:

Եւ հարց ցնա Լարամ թէ իւ կարիցէ գիտել ճանաչել զայն. եւ հրամայեաց նմա Տէր մտտուցանել պատարագ եւ կատարեաց Լարամ զհրամանն: Իբրեւ ի մուտս էր արեւն, անկաւ թմբուութիւն ի վերայ նորա եւ հասանէր ի վերայ նորա ահ խաւարին եւ անգէն լսէր բարբառ զի ասէր. “Վիտելով գիտաջիւր, զի պանդուխտ եղիցի զաւակ քո յերկիր որ ոչ իւր իցէ. եւ ծառայեցուցն զնոսա եւ չարչարեսցնեն, եւ տառապեցուցնեն զնոսա ամն չորեքհարեւր: — Բայց զազգն որում ծառայեսցեն՝ զատեցայց ես. եւ յետ այնորիկ ելցեն այսր բազում ստացուածովք. ի չորրորդում ազգի դարձցին այսին. քանզի չեւ եւս լըեալ են մեղք Լմովհրհացւոցն մինչեւ ցայժմ,»: Եւ ուխտ եւ դաշինս Լատուած ընդ Լարամիւ յաւուր յայնմիկ եւ ասէ թէ “Չաւակի քում տաց զերկիրդ զայդ ի գետոյն Լոդիադարացւոց մինչեւ ի գետն մեծ Լոփրատ,»: — Եւ յնու կատարեցաւ ձեւ դաշանցն յատուածաւ կոյս կողմանէ՝ զի “Ճառագայթք հրոյ անցին յանկարծ ընդ մէջ անգամոցն յօշեղոց,». քանզի այսպէս էր սովորութիւն հնոցն ի հաստատել զդաշինսն մեծամեծս՝ զի ցեղապետքն անցանէին ընդ անդամութիւն զահիցն՝ յայտ արարեալ թէ այսպէս յօշեղոցի ցեղ ի ցեղիցն որ ըստ ուխտն անցանիցէ:

79

Բոտ սովորութեան ժամանակացն այնոցիկ եւ թելադրութեամբ իոկ Սարայի, աւ Լարամ զնաժիշտն նորա զհազար ի հարձուութիւն փոխանակ Սարայի, զի այնպէս ածիցէ զաւետինսն Լատուծոյ ի կատարումն, եւ ծնաւ նմա Հազար զիսմայէլ, յոր ժամ 86 ամաց էր Լարամ (1905): Բայց յայտ եղել թէ չէր իսմայէլ զաւակն զորմէ խօսեցեալ էր նմա Լատուծոյ:

Յետ ամաց երեքտասանից մեւս եւս խոստումն ընկալաւ Լարամ վասն զաւակին այնորիկ. խօսեցաւ ընդ նմա Լատուած եւ ասէ թէ “Ղոդից զուխտ իմ ընդ իա եւ ընդ քեզ... եւ եղեցես հայր բազմութեան ազգաց, եւ ոչ կօշեսցի այսուհետեւ

անուն քո՛ Լճրամ, այլ եղիցի անուն քո՛ Լճրաամ (այս ինքն հայտնաբերեց)։ Եւ եղից զքեզ յազգս. եւ թագաւորք ի քէն ելին։ Եւ հաստատեցից զուխտ իմ ընդ իս եւ ընդ քեզ, եւ ի մէջ զաւակի քոյ յետ քո յազգս իւրեանց ուխտ յաւիտենական, ընել քեզ Լստուած եւ զաւակի քում յետ քո։ Եւ տաց քեզ եւ զաւակի քում զերկիրս զայս, յորում բնակես պանդխտութեամբ. զամենայն զերկիրդ՝ Լանանացւոց ի ժառանգութիւն... եւ այս է նշան ուխտի իմոյ. թշխատեցի ձեր ամենայն արու, — Եւ ի նոյն յարեալ ասէր, թէ՛ «Եւ Սարայի կնոջ քո ոչ կուշեցի անուն նորա Սարա, այլ Սարա (կին իշխանական) եղիցի անուն նորա։ Եւ օրհնեցից զնա. եւ տաց քեզ ի նմանէ որդի։ Եւ օրհնեցից զնա... եւ կուշեցես զանուն նորա Սահակ, եւ հաստատեցից զուխտ իմ ընդ նմա, եւ ընդ զաւակի նորա յետ նորա։ Եւ օրհնեցից եւ զիսմայէլ եւ աճնցուցից զնա եւ բազմացուցից զնա յոյժ։ Եւ երկոտասան ազգ ծնցի, եւ տաց զնա յազգ մեծ»։

Եւս ի գլուխ հանէր Լճրահամ զհրաման թշխատութեանն (օրինակ կանխանկար՝ մկրտութեանն) անդէն յամենայն իւրում եւ յորդոջն իւրում յիսմայէլ եւ յամենայն արու ազգին որ ի տան նորա էին¹։

Յետ սակաւ ինչ ժամանակի առաքեալ Լստուծոյ հրեշտակաւ առ Լճրահամ՝ զորս եւ ընկալաւ իսկ Լճրահամ ասպնջախմբութեամբ ի խորանի իւրում՝ երկրորդէր զուեռտիան², եւ ի զալ ամին միւսոյ յորժամ 100 ամաց էր Լճրահամ եւ Սառա 90 ամաց՝ ծնաւ զԹանկալի որդին զՍահակ (1890) եւ թշխատեցաւ նա յաւաւրն ութերորդի³։

80

Այդպիսի յիշեցաք թէ ի Սագամուցւոց քաղաքին բնակեաց Վովա. «Եւս այդ քաղաքին պնդիկ չար էին եւ մեղաւորք յոյժ»⁴, եւ մանաւանդ յանառակութիւն հատեալ հակառակ բնութեան⁵։ Եւ յայն սակա իսկ խորհեցաւ Լստուած ջնջել զնոսա ի միջոյ, եւ եցոյց զխորհուրդս իւր բարեկամին իւրում Լճրահամաւ ի ձեռն երիցն հրեշտակաց — «Եղազակ Սողամուցւոց եւ Վանորացւոց, ասէ, յաճախեաց, եւ մեղք նոցա մեծացան յոյժ. եւ արդ իջեալ տեսից եթէ ըստ աղաղակին նոցա որ յիսն հասանէ՛ զձարիցն»⁶. ապա թէ ոչ զի գիտացից»⁷. եւ զարձան արքն եւ հառին ի Սողոմ⁸։

Եւս Լճրահամ կայր տակաւին առաջի Տեառն եւ խօսէր. «Պիթէ կորուսանիցն, ասէ, զարդարն ընդ ամբարշտին, ... եւ ոչ ներեցես ամենայն սեղեացն վասն յիսուն արդարոցն եթէ

1 Եւս. ԺԶ. ԺԷ.

2 Եւս. ԺԸ. 1 — 16.

3 Եւս. ԻԱ. 1 — 8.

4 Եւս. ԺԳ. 13.

5 Եւս. ԺԹ. 5.

իցեն ի նմա: Վաւ լիցի քեզ առնել զայն բան, սպանանել զարդարն ընդ ամպարշտի... քաւ լիցի քեզ որ դատիս զամենայն երկիր, մի արասցես զայն դատաստան», Եւ առէ Տէր, «Ղթէ գտցի ի Սողոմ յիսուն արդար ի քաղաքի անդ, թողացուցից ամենայն տեղեացն վասն նոցա», Իսկ Արրահամ ստէպ յեղուկս անկեալ աղաչէր, մինչեւ առնուլ յԱստուծոյ խոստումն զի «Ղթէ գտցի անդ տասն արդար» ոչ կորուսցէ», Եւսա ի բաց գնաց Տէր¹: (Յօրինակէ անտի համօրէն պատմութեանն այսպէս իմն թուի թէ ինքնին իսկ Որդին Աստուծոյ մարդկակերպեալ եկն էջ խօսել ընդ Արրահամն ի բանս անդ եղբայրսիրութեան եւ ողորմութեան: — Բայց մի արդար միայն գտաւ ի Սողոմ, այս ինքն Ղովտ. առ սա եկին երկու հրեշտակքն (որք ընդ Տեառնն եկեալ էին) ապրեցուցանել զնա եւ զտուն նորա²:

81

Սողոմացիքն չաբազործք՝ լըին զլաւի չարեաց իւրեանց անամթութեան գործովքն եւ բռնութեան. իսկ հրեշտակքն ցուցին Ղովտայ զեկեալ հասեալ պատիժս պատուհասիցն Աստուծոյ, եւ ի վաղիւն գրեթէ բռնի իսկ ձգեցին հանին ի քաղաքէն զՂովտ որ տակաւին յամէր իմն եւ դանդաղէր, եւ զկին նորա եւ զերկու դստերսն: Վա՛ եւ աղաչանացն Ղովտայ արար Աստուած երեսա եւ թոյլ ետ նմա մտանել ի Բաղա քաղաք որ յայնմ հեռէ Սեզովը անուանեցաւ, եւ խնայեցաւ³ ի նա վասն Ղովտայ արգալոյ⁴:

«Արեգակն ծագեաց... եւ Տէր տեղաց ի Սողոմ եւ ի Ղովմոր, յԱղամա եւ ի Սերոյիմ ծծումբ եւ հուր ի Տեառնէ յերկնից. եւ կործանեաց զքաղաքսն զայնտիկ, եւ զամենայն կողմանսն եւ զամենայն բնակիչս քաղաքացն, եւ զամենայն բոյս երկրին», — (յամի իրբեւ 1890): Եւ Արրահամ եւս որ հայեցաւ ընդ առաւօտն ընդ կողմն ձորոյն «ետես եւ ահա ելանէր բոց երկրին իրբեւ մորիկ հնոցի»,⁵:

Անթ է այսպիսի ինչ առնուլ յանձն թէ բնութիւն իսկ ձորոյն Աղտից՝ որ լին էր բովիւք աղի եւ նաւթի⁶, ինէր պատճառ ամենեւին իսկ փոփոխելոյ կողմանցն այնոցիկ, եւ ծծումբ ինչ կիզիչ գործէր յայնժամ յայրմանն. բայց այն բնական հանգամանք չկարեն ինչ նուազեցուցանել զգարմանալի պայման պատահելոյ նոցա առհասարակ ի միասին եւ զընդհանրութիւն արդարութեանն Աստուծոյ⁷, որ յառաջագոյն յայտնագոյն պատմեցաւ

1 Ծան. յԲ. 16...

2 Ծան. յԲ. 1 — 3, 12 — 16:

3 Ծան. յԲ. 4 — 22:

4 Բ. Պետր. Բ. 7, 8:

5 Ծան. յԲ. 23 — 25, 27, 28:

6 Ծան. յԴ. 10:

7 Երկր. Եր. ԻԲ. 23:

եւ եւ ի գլուխ: Նոյնպէս եւ անհնազանդ Կոնստանդինոպոլսի թուրքացիներն (այս իմքն ի քար փոփոխել)՝ որ մանաւանդ որպէս թուրքացի ոչ յետ միայն հայեցաւ¹, այլ ամենեւին իսկ դարձաւ յետ², հնար է բնական կարգաւ, բայց սակայն է միշտ իսկ պատիժ պատուհասից Նստուծոյ, եւ է կինն այն՝ արձան յիշատակի զգուշացուցիչ պատժոյ անհաւատութեանն. եւ կայր այն արձան ի ժամանակ մատենագրի գրոցն Իմաստութեանն³:

Փոխանակ ամենաղեց եւ ցանկալի ձորոյն Նշտից⁴, մտանէ անդէն ծովակ որ անուանեալ կոչի ծով Նշտից կամ Սեւեալ ծով, եւ այն յիրաւի եւ յարժանի. քանզի ջուր նորա հնգիւ չափ առաւել աղի է քան զջուր ծովու. սփռէ մահուան եւ ապականութիւն շուրջ զերեւ գորշուովն: Հնչաւորի իրիք չմարթի կալ կենդանի ի նմա կամ շուրջ զնովաւ. ափունք նորա ամենեւին ամուլ եւ անծին են, եւ վողգիանեան բերովք լի. եւ համառօտ իսկ ասել ամենայն իսկ նշանաւոր հանդամանք ծովուն պիտորիկ զառանձինն իմն պատճառաց յայտ առնեն. եւ ոչ այլ ինչ պատճառքն են, բայց միայն արդարութիւն Նստուծոյ ի վերայ ամբարշտաց ի յիշատակ զգուշութեան առյապա եկելոց⁵: Վարձցուք այսրէն առ Արահամ:

82

Լսութանասուն եւ հինգ ամաց էր Արահամ ի ժամանակի իբրեւ զառաջին աւետիսն ընկալաւ յՆստուծոյ, եւ յետ 25 ամաց ուրեմն ծնաւ Սահակ որդեակն աւետեաց: Աճեցեալ զարգացաւ Սահակ, եւ երեւելի էր ծաղիկ երիտասարդութեան նորա, եւ արդարացուցանէր զգեղեցիկ յոսս հօրն նորա. բայց անդէն երեւէր իմն թէ յանկարծակի վաղվազակի կորեաւ անհետ եղեւ անկալութիւնն (1860):

Վրանդի զհանդէս իմն կամեցաւ առնուլ Նստուած զԱրահամ. հրաման տայր նմա զեր որդին զմիամօրն եւ զսիրելի ի լիրինն Սորիա մատուցանել ողջակէզ: Ընտաց Արահամ առանց ամենայն յապարդութեան. քանզի յոյս հատաւորութեան նորա յՆստուած՝ քաջ քաջ յաղթէր զթոյն⁶: Եւ հանդերձ Խահակ ի ճանապարհ. իբրեւ ի տեղին հասանէին՝ կազմէր Արահամ զտեղանն եւ զպատարագն եւ լի զօրութեամբ հաւատոցն կամէր զհրամանն Նստուծոյ հանել ի գլուխ. քանզի գիտակ իսկ էր այնմ թէ անխաբ են աւետիքն: Եւ այս անդէն հրեշտակ Տեառն

1 Եւ. թ. 26:

2 Եւ. թ. 31, 32:

3 Իմաս. թ. 6, 7:

4 Եւ. թ. 10:

5 Տեւ Իմաս. թ. 7: Երեմ. Իթ.

18: Եւ. թ. 49, 50: — Տեւ եւ

Սոր. թ. 49: Գլ. Բ. Գամ. Ե. 15:

Դ. Գ. Սկ. թ. 1:

6 Տեւ Եր. թ. 17 — 19:

եկեալ հրամայէր դադարել ի դործոյն, եւ զնովմբ ածեալ ասէր այսպէս. «(Զանձն իմ երգուայ՝ ասէ Տէր, փոխանակ զի արարեր դու զբանդ զայդ, եւ ոչ խնայեցեր յորդիդ քո սիրելի. այո օրհնելով օրհնեցից զքեզ, եւ բազմացուցանելով բազմացուցից զգաւակ քո որպէս զաստեղս երկնից բազմութեամբ, եւ որպէս զաւազ առ ամին ծովու. եւ ժառանգեցէ զաւակ քո զքաղաքս հակառակորդաց իւրոց եւ օրհնեցին ի զաւակի քում ամենայն ազգք երկրի փոխանակ զի լուար ձայնի իմում», — Իսկ Աբրահամ առեալ մատոյց խոյ մի զոր ետես կախեալ գեղջերաց՝ զկաղնի ծառոյ, եւ կոչեաց զտեղին՝ Տէր ետես կամ տեսանէ:

Այսպէս առ կատարումն գեղեցիկ, համառօտ այլ խիստ փորձութիւն երկուցն նահապետաց. արժանի եղեւ Աբրահամ օրինակ շօր Լատուծոյ լինելոյ որ «այնչափ սիրեաց զաշխարհ, զի զորդին իւր միածին ետ», ¹, եւ Սահակ առակ լինէր Արդւոյն «որ հնազանդն եղեւ մինչեւ ի մահ, եւ ի մահ խաչի», ², եւ ինքնին բարձեալ ասներ զփայտ մահուան իւրոյ: Եւմին իրի չէ ինչ անհաւանութեան եւ ասեին բազմաց զՍահակայ թէ երեսուն եւ երկոց ամաց լեալ իցէ յայնժամ. քանզի Նաամեայն (որպէս ըստ սովորութեան իմն կարծի) չէր բաւական զփայտ ողջակիզին ի լեռանն հանել. եւ պատանեակն անուն ըստ գրոց՝ առհասարակ կամ որդի կամ ծառայ նշանակէ: (Յովսէփոս համարի յայնժամ զՍահակ 25 ամաց):

83

Իբրեւ 127 տնաց էր այնուհետեւ Սառա, մեռաւ ի Վերբոն ի գլխաւոր քաղաքի Վանանացոց: Սուգ առ Աբրահամ ի վերայ նորա, եւ թագեաց զնա յանդիման կաղնւոյն Մամբրէի, յայրին կրկնում զոր առ նա զնոց յազգէն Վերանացոց: ³ Ղովեն գիրք զհաւատան Սառայի ⁵ եւ յարգեն զհնազանդութիւն նորա ⁶:

Իսկ Աբրահամ ծերացեալ էր եւ օրհնեալ յԼատուծոյ ամենայն մեծութեամբ, եւ խորհէր ի մտի իւրում ամուսնացուցանել զորդին աւետեաց (1850): (Զանձն սպար զիրան հաւատարիմ հաղարապետի տան իւրոյ Լաղնազարայ, բայց առ երգումն ի նմանէ չածել նմա կին քանանացի, այլ դուստր մի ի դստերաց հայրենի գուառին իւրոյ եւ յազգականութենէ իւրմէ: Եւմին իրի եւ չաքաւ Լաղնազար ի Խառան ի Սիջագետս, ուր բնակէր Նաբովբեղայր Աբրահամու (զախճանեալն): Սինչ դեռ արտաքոյ քաղաքին հասեալ կայր Լաղնազար, կարդաց յուսակնց հաւատովք առ Տէր եւ աղաչեաց զնա զի տացէ միտս հիւրասիրութեան կուսին՝ զոր սահմանեալ իցէ նա վասն որդւոյ տեսուն իւրոյ: Լաւ անդէն

¹ ԹՎՏ. Գ. 16:

² Փիլիպ. Բ. 8:

³ Եւս. Ի. Բ.

⁴ Եւս. Ի. Գ.

⁵ Եւս. ԺԱ. 11:

⁶ Ա. Պատմ. Գ. 5, 6

Հռերեկա գեղեցիկ եւ բարենշան դուտոր եղբորորդւոյն Երբա-
համու՝ Բաթուերի որդւոյ Վարդապայ, եջոյց սիրոյ եւ բարու-
թեան եւ զգաստութեան գործովք թէ նա է հարսնն ընտրեալ :
Նա եւ Բաթուէլ եւ նորին սրդի Նարան ծաննեան թէ տեսու-
թիւն Լստուծոյ է. հաւանեցան բանից Նշխարապ եւ զնաց
Հռերեկա զհետ Նշխարապ հանդերձ բխրապատիկ օրհնու-
թեամբ խրայոցն ի Վանան :

Այնչ դեռ Սահակ ի դաշտին էր մատուցանել աղօթս առ
Լստուած, անտուտ զայր հատանէր Հռերեկա. «եւ եմեա խա-
հակ ի տուն (վրան) Սառայի մօր իւրոյ եւ առ զՎերեկա, եւ
եղեւ նորա կին. եւ սիրեաց զնա. եւ մխիթարեցաւ Խառհակ վանն
Սառայի մօր իւրոյ», — Լստայէս կատարի գեղեցիկ, պարզ եւ մե-
կին պատմութիւն փեսայութեանն Խառհակայ¹:

84

Նա եւ Երբահամ ամուսնացաւ (որպէս ի դէպ է՝ Լստու-
ծոյ անխորկելով) միւսանգամ ընդ կնոջ միում որում անուն
էր Վեռուրա. եւ ծնաւ ի նմանէ ի ծերութեան իւրում այլ եւս
որդիս վեց, զՆմրամ, զՅեկեան, զՍաղան, զՄաղիան, զՅեքուկ,
եւ զՍողէ²:

(Հաւաքագոյն իսկ իրատու Սառայի եւ Լստուծոյ հաւանե-
լով արձակեալ էր Երբահամ զԽանդէլ եւ զնորին մայր զՀա-
րաբ, որ չգրան ի Փառան ի կողմանս Երբարացւոց, եւ անդ պարս
իւր Խանդէլ կին եղիպտացի³: Եւ ծնաւ նա ի նմանէ զՆարեկովթ,
զՍեդար, զՆգրեէլ, զՄափամ, զՄատնա, զԻտանա (կամ զԻ-
դուան), զՄասսա, զՀարար, զԻնան, զՅեթուր, զՆափիս եւ
զՍեդան⁴: Բայց Երբահամ զԽառհակ միայն կացոյց ժառանգ ի
վերայ համբէն ընչեց իւրոց. իսկ զորդիս հարձից իւրոց արձա-
կեաց պարգեւօք⁵: (Ընակեցին նորա հանդերձ Խանդեղացւոյքն
յՆնապատն եւ յԼպառածն Երբիս):

Սեռաւ Երբահամ հարեւր եւթանասուն եւ հինգ ամաց
(1817), եւ Սահակ եւ Խանդէլ օրդիք նորա թաղեցին զնա ի
կրկին այրին յանդիման Մամբրէի⁶ ի Վերրոն, որ ցայժմ իսկ
անուանեալ կոչի քաղաք սիրելոյն Լստուծոյ⁷: Լստայէս վերջին
ամբ կենաց առնն մեծի եւ պանչելոյ ստուերաւ իմն ծածկեալ
կան. սակայն որ մեղ ծանօթքն են տուարինութիւնքն եւ հաւ-
տատուն հաւատք եւ անչափ վատահութիւն նորա եւ խոնարհն
հնազանդութիւն, առաջնորդեալ եւ բարձրացեալ միշտ ի զար-

1 Յեւ Եւ. Ի. 7:

2 Եւ. Ի. 1 — 4:

3 Եւ. Ի. 9 — 21:

4 Եւ. Ի. 12 — 16, տես եւ Ժ. 20:

5 Եւ. Ի. 5, 6:

6 Եւ. Ի. 7 — 10:

7 Յեւ Եւ. Ի. 8:

մանապէս յայտնութեանցն Աստուծոյ՝ տան առնուլ ստուգութեամբ ի միտ զկատարեալ վարս զմնացելոց ամաց նորա¹:

85

Յետ Արրահամու վախճանին՝ օրհնեաց Աստուած զՍահակ զնորին սրղի², եւ կրկնեաց միւսանգամ զաւետիս հօրն իւրոյ³: Այլ յառաջ իսկ քան զայս տրամութիւն իմն էր ի տան նորա վասն ամուրթեանն Հռեբեկայ ամս 20. ապա աղաչեաց Սահակ վասն նորա զՏէր եւ եղեւ լսելի. ծնաւ Հռեբեկա երկուորեակս որ անդէն մինչ չեւ ելեալ յորովայնէ մօրն՝ ընդ միմեանս ի հաւկառակ մտեալ խեռէին՝ զերկուց ժողովողոցն յայտ արարեալ՝ ընդ միմեանս թշնամացելոց (1832): Անդրանիկն՝ քանզի շտապոյն էր եւ թաւ եւ ձարի՝ Նսաւ անուանեցաւ. իսկ երկրորդին որ բուռն հարեալ ունէր զգարչապարէ առաջնոյն՝ Յակոբ (խարուսիկ կամ յաղթահարիչ) անուն կոչեցաւ: Իբրեւ ի չափ հասանէր Նսաւ՝ գործէր զգործ որսորդութեան եւ զմշտեութեան, իսկ Յակոբ զհովուութեանն: Նսաւ վասն շեկաթանի (վասն որոյ Նդամ եւս կոչի, որ թարգմանի՝ կարմիր) հրաժարեաց յանդրանկութենէ իւրմէ, տուեալ զայն եղբօր իւրում Յակոբայ, զորոյ յետոյ բազում ինչ երեւելի եկն զհետ⁴:

Իբրեւ ծերացաւ Սահակ եւ վատեցին անկան աչք նորա, կամէր տալ օրհնութիւն անդրանիկն իւրում Նսաւայ. իսկ Հռեբեկա քանզի առաւել սիրէր զ(Յակոբ, արկ նենգութիւն ի կիր (զոր չէ իսկ մարթ արդարացուցանել) զի դարձուցէ զօրհնութիւնն ի վերայ (Յակոբայ, եւ որպէս ի դէպ էր, սրամտեալ զայրացաւ Նսաւ⁵: Արպէս ի գննելն (Յակոբայ զանդրանկութիւնն յեղբօրէ անտի քաղցելոյ՝ անագորունութեամբ, սոյնպէս եւ ի ոմն կայր յայտնի խորհուրդն Աստուծոյ, եւ նորա թոյլն տալով այն ամենայն եղեւ. նմին իրի իսկ եւ զիրք չկշտամբեն զստգտանաց իրան որ ի գործան (Յակոբայ նշմարին, նա աւանիկ մնայ սա օրհնեալ ի հօրէն՝ սր մանաւանդ անիծանելն պարտ էր զնա յետ հասանելոյ ի վերայ իրացն ոտուգութեան, եւ յետ սակաւ ինչ միոյ հասանեն ի նա նշանակք հաշտութեան Աստուծոյ ընդ նմա⁶:

Բայտ Ս. Աւգոստինեայ՝ պատկեր իմն են իրքն՝ Վրիտառի, որ զգեցեալ զկերպարանս Ադամայ անդրանիկն մարդկութեան՝ Ծննդեաց զմեղան նորա եւ ընկալաւ մեզ զօրհնութիւն Հօրն իւրոյ:

1 Տէս Սիրուք Խ. 20 — 23, Հւմ.

2 3, 9 — 23, Եբր. 20. 6 — 10, Եւ.

3 21 — 23,

2 Ծնն. Ի. 11,

3 Ծնն. Ի. 2. 1 — 5, Տէս Սիրուք Խ. 24,

4 Ծնն. Ի. 19 — 24,

5 Ծնն. Ի. 1,

6 Տէս Եբր. 20. 20,

Սակայն ըստ խորհուրդ մօզն իւրոյ չընտւ Յակոբ փառաւորաց
փան զգաւութեան անձին իւրոյ՝ յետ երկարագ աւագամ ի հօրէն
օրհնելոյ ի Խառան ի Միջագետս՝ առնուլ անդ կին յազգաժա-
նութենէ իւրմէ (1757), — զի մի լծեացի ընդ դասերացն Վա-
նանացւոց որպէս Լասուն :

Ի միում աւուր ի փափաստին յորժամ արեւն ի մուտս էր,
ննջեաց Յակոբը բացութեայ եղեալ քար մի ընդ սնարս իւր : Եւ
ընդ քունն տեսանէր ասնգուղտ հաստաւեալ յերկրի, որոյ գլխին
հասանէր մինչեւ յերկինս, եւ հրեշտակք Լասունծոյ ելանէին եւ
իջանէին ընդ նս : Իսկ քէր կարկառեալ ի սանդղոցն ասէր. «Պօզ
եմ քէր Լասունաժ. Լաբահասեւ հօր քոյ եւ Լասունաժ Խառան-
կայ, մի երկնէր, զի զերկիրդ յորում դուդ ննջեցեր, քեզ տաց
զդա եւ զաւակի քում : Եւ եղիցի զաւակ քո իբրեւ զաւադ եր-
կրի ... եւ օրհնեացին ի քեզ ամենայն ազգք երկրի՝ եւ ի զաւա-
կի քում : Եւ եւ ահաւասիկ ընդ քեզ եմ պահել զքեզ յամե-
նայն ճանապարհս քո՝ յոր եւ գնացես. եւ դարձուցից զքեզ
յերկիրս յայս, զի ոչ թողից զքեզ մինչեւ արարից զամենայն ինչ
զոր խօսեցայ ընդ քեզ » :

Լայպէս յայտ եղեւ թէ Յակոբ ինքնին էր յորում աւետիքն
մօռադոյն ի կատարումն հասանելոց էին : Իսկ նա կանոնեաց ար-
ձան զվէճն զօր ընդ սնարսն եղեալ էր, եւ կոչեաց զտեղին՝ Լե-
թէլ (սուն Լասունծոյ, ուր յառաջն Լուլ կոչէր) :

Յետ այնորիկ հասանէր Յակոբ յաջողութեամբ մօտ ի Խառ-
ան. անդ ետես զքեղեցիկն Հռաքել՝ գլուտոր Լաբանու ծղբօր
մօր իւրոյ եւ սիրեաց զնա. եւ զի առնուցու զնա իւր՝ եկաց նա ի
Ծառայութեան անձնաւորն Լաբանայ մօրեղբօր իւրոյ եւթն ամ,
եւ թէպէտ եւ ննջեաց նմա Լաբան եւ ետ գլուտոր իւր երէց
զԻսա տգեղ՝ ի կնութիւն, չձանձրացաւ Յակոբ Ծառայել միւսան-
գամ այլ եւս տմն եւթն վասն զՀռաքել առնլոյ : — Եւսկն իրից
երկրայութեան է՝ թէ այս երկու հարսանիք Յակոբայ անդէն յա-
ռաջնում ամին ի սկզբան պանդխտելոց նորա յա Լաբանու եղեն՝
գաշաւիք երկուց եւթնամեայ ժամանակաց Ծառայութեան :

Թէպէտ եւ ծնաւ նմա Իսա որդիս՝ զՄուրէն, զՄաւուն,
զՍեփ եւ զՆուրա, բայց Հռաքել էր ամուլ : Նմին իրի թոյլ
եւ առն իւրում Հռաքել՝ ըստ սովորութեան այնց ժամանակաց
առնուլ փոխանակ իւր զնաժիշտն իւր զՆուրա, եւ ծնաւ զՍեփ :

եւ գլխեփթաղիմ. իսկ Օլեփա նաժիշան Վայ ծնաւ զՎաղ եւ զԼսեր. յետ այնորիկ ծնաւ ինքն Վա որդիս զԽալաբար եւ զՕաբուզոն եւ դուստր մի Վլինա անուն: Յայնժամ յիշեաց Յէր եւ զՀալաբէլ, լուաւ ձայնի նորա եւ եա որդի մի նմա զոր Յովեփն կոչեաց (1740):

Սամէր Յակոր այնուհետեւ դառնալ այդրէն ամենայն տամբ իւրով, բայց հաւանեցաւ աղաչանաց Վարանու՝ Թալ անդէն ժամանակս ինչ եւ ծառայել նմա ընդ մասին իրիք խաշանցն Վարանու: Թէպէտ եւ բազմապատիկ ջանայր ընշատէրն Վարան տաւել լազոյն իմն շահել, բայց օրհնեաց Մատուած զՅակոր՝ սրանչեղապէս. եւ յայն սակս իսկ խանտալ սկսաւ ընդ նա Վարան, մինչեւ խորհեցաւ ի մօտ Յակոր յետ վեցամեայ ժամանակի ծառայութեան երթալ ի բաց, որպէս եւ Մատուծոյ իսկ տուեալ էր հրաման¹:

88

Չու առնէր Յակոր ամենայն տամբն, խաշամբք եւ ամենայն անացուածովք իւրովք ի ժամանակի զի Վարան զխաշամբքն զբաղեալ էր, եւ անց ընդ Եփրատ (1737): Իբրեւ ազդ եղեւ Վարանու գլխախտանէ նորա, պնդեցաւ զհետ նորա եւ հօսա նմա ի բերինսն Վաղայադու. բայց խրատեալ Մատուծոյ ի տեպեան՝ չարար ինչ քնատ Յակորայ: Հաճեցան ընդ միմեանս եւ եղին դաշնս բարեկամութեան ընդ իրեարս, ապա մեկնեցան:

Ի չուէրն իւրեանց գողացաւ Հալաբէլ զկուռս տան հօր իւրոյ զոր թերափիմն կոչէին, որ էին պատկերք մարդակերպք ի քրէական նիւթոց ըստ սարէական պաշտամանց ձուլեալք ի ժամանակի պատահելոյ սահմանելոյ ինչ աստեղատանց, եւ ընթանային առ նոսա ինդրել խորհուրդ ի նոցանէ, յորժամ վարանք ի վերայ հասնէին: Հաւանութեան իմն է թէ վասն բարոյ իրիք էր գործն Հալաբէլայ. բայց՝ սրպէս յայտ է, չէր ամենեւին գիտակ Յակոր իրացն եղելոց²:

Ուրախ եղեւ Յակոր՝ զի հաշտութեամբ մեկնեցաւ ի Վարանոյ աներոյ իւրմէ, բայց խռովեցուցանէր զնա երկեւղ եղբօր իւրոյ Եսաւայ, մանաւանդ յորժամ պատմէր նմա թէ խաղացեալ գոց ի վերայ նորա Եսաւ 900 արամբք: Յայնժամ ապաստան ընէր Յակոր Մատուած հարցն իւրոյ՝ ջերմեռանդն ազօթիւք, եւ արձակէր պատարագս ի հօտից իւրոց ընդ առաջ նորա. եւ ի վաղիւ անդր իբրեւ ետես զնա ի հեռաստանէ, խոնարհեցաւ անկառ առաջի նորա ամենայն տամբն: Խանդաղատեցաւ ի գութ դարձաւ Եսաւ, զիրկս արի Յակորայ եւ համբուրեաց զնա, եւ մեկնեցան ի միմեանց հաշտութեամբ³:

Իսկ ի գիշերին՝ մինչ չեւ հասեալ Եստուայ՝ մտաւ եւ Յա-
կոբ ընդ հրեշտակի, որ թոյլ եւ պարտել անձին իւրում ի նմա-
նէ, ուստի եւ անուն կոչեաց նմա Իսրայէլ (դիմակալ Ես-
տուծոյ)։ Այսն այնորիկ իսկ եւ զաւակն Յակոբայ Իսրայէլա-
ցիք կոչեցան. եւ ինքն Յակոբ՝ անուն կոչեաց տեղւոյն Փանուէլ
այս ինքն տեղիլ Եստուծոյ։ Եւ յետոյ իբրեւ եկն հրամանաւն
Եստուծոյ ի Բեթէլ՝ երեւեցաւ նմա Եստուած, կոչեաց զնա միւս-
անգամ Իսրայէլ, եւ կրկնեաց զաւետիսն զառաջինն¹։

Յետ սակաւ ինչ միոյ վախճանեցաւ Հռաքէլ (1730) ի ծնա-
նէն որդի մի Բեննի (որդի ցաւոյ) անուն։ Բայց Յակոբ կոչեաց
Բենիամին (որդի աջոյ, այս ինքն ցուպ ծերութեան իմոյ)։ Եւ թա-
ղեաց Յակոբ Հռաքէլ ի վերայ ճանապարհին ի Բեթէլ։

Այս խաղաց ի Մամբրէ առ հայր իւր Սահակ, որ եւ մե-
ռաւ 180 ամաց (1710), եւ թաղեցին զնա Եստու եւ Յակոբ²։

Յետ վախճանին Սահակայ անջատեալ մեկնեցաւ Եստու տաճին
իւրով եւ ամենայն կահիւն՝ յեղբորէն իւրմէ Յակոբայ. բնակեաց
նա ի լերինս Սէիրայ, եւ եղև նահապետ Իզոմեցեւոցն³։

89

Իբրեւ տասն ամօք նախ քան զվախճանն Սահակայ, մինչ
զեւ մորմոքէն սակաւին սիրա Յակոբու ընդ մահն Հռաքելայ,
մեւ եւս զԺուարին վարանք եւ տաղնապ ի վերայ հասանէին՝ որ
ընդ երեկս աւուրց նորա խռովեցին զնա ամս քսան։ Յովնէփ որդի
նորա սփոփութիւն էր կենաց նորա ի ժամանակի՝ զի որդիքն երե-
ցագոյնք դառնացուցանէին զնա բազում անգամ⁴։ Բայց իրաւա-
ցիկ սէր հօրն կուտեաց ի գլուխ նորա զանիրաւ սխալութիւն եղբարց
նորա, եւ չխօսէին սղքա ընդ նմա սիրով խողաղութեամբ։

Իսկ իբրեւ ետես Յովնէփ երկուս երազս որ ցուցանէին իմ
ղբարձրանալ նորա ի վերոյ քան զհամբօրէն ընտանիսն իւր՝ եւս իմ
աւելի զայրացաւ նախանձ եւ ատելութիւն եղբարցն, եւ սպանա-
նել զնա մտաբերէին յորժամ եկեալ էր նա առ նոսա ի դաշտ։
Երէցն Ուրբէն արգել զնոսա յառաջնութիւն, եւ արկին ի դուռ
մի. այլ յետոյ վաճառեցին զնա վաճառականացն Երարացոց
20 արծաթոյ (1720), եւ սղքա վաճառեցին զնա երկրորդ անգամ
յԱզիպատոս⁵։

Թէպէտ եւ յաջողեցաւ Յովնէփայ ի տան Պետափրեայ՝ միոյ
ուրուք ի մեծամեծացն Փարաւոնի. քանզի իմացաւ այրն թէ Ես-
տուած է ընդ պատանեկին, եւ կացոյց զնա հազարապետ տան
իւրոյ. բայց վասն հաստատութեան մտացն՝ օրով մերժեաց նա

1 Ծն. ԼԲ. 24....

2 Ծն. ԼԵ. — 15.

3 Ծն. ԼԵ. 16....

4 Ծն. ԼԶ.

5 Յեւ Ծն. ԼԴ.

6 Ծն. ԼԵ.

գաղթը. հրապարակ տեղեկութիւնք, որ որպէս յառաջն անգործան ցանկութեամբն՝ նոյնպէս յետոյ քինուան վառեալ էր, արեւս ի բանս:

Եւստ ասկայն եւ բանաստեանն ուր ի միտ վաղիսգուկի թէ որպիսի դը Յովսէփ էր, եւ ամենեւին հաւատաց նա ի նա: Եւստ ժամանակի ինչ ի վերայ անցանելոյ՝ դէպք եւ պատահարք տային մատակարարին եւ տակառապետին արքայի յաշաց ելանել եւ արկանել ի նոյն բանս. մեկնեաց նոցա Յովսէփ՝ Լատուծոյ դախան լուսաւորելով, երկուս երազս, որ ճշգիւ ելին ի գլուխ, որպէս զմատակարարին գլխատել եւ տակառապետին յառաջին պատիւն հառանել:

Եւստ երկուց տնաց ի վերայ անցանելոյ՝ ինքն խել թագաւորին տնանէր երկուս երազս նշանաւորս, եւ երկրորին այլ եւ այլ կերպորանալը փոյն թուէին անհազկել, տեսնել, յանաբջան թաւ գաւառն խորել առ ամեն գետոյն՝ Եւդոսի (գորոյ յորգութենէն կայր կախեալ պաղարեւոթութիւն երկրին)՝ եւ թն երկնջք ընտիրս եւ պալարտս: զորս ուտէին այլ եւ թն երկնջք փոխք եւ գաղտը, եւ եւ թն հասկս ինչ գոր կանէին այլ եւ թն հասկք ազազունք եւ խորշակահարք: Այ դը յիմաստաց Լագիպտացուն կարէր ընծայեցունանել մեկնութիւն երազոցն. յիշեաց յայնժամ տակառապետն զՅովսէփ, զորմէ անապեղեալ էր ընել ըստեւոս արպէս խոտացաւ. եւ ետ ածել թագաւորն ըստ բանի տակառապետին զՅովսէփ ի տանէ բանալին:

Եւստ յայտ տանէր Յովսէփ Փարաւոնի թէ երազոցն մեկնութիւն՝ Լատուծոյ պարգեւ է. ապա պատմեաց նա Փարաւոն զերազան իւր. յետ այնորիկ Յովսէփ գեւթն երկնջան գերս եւ զեւթն հասկին ասորս՝ ի ընութիւն եւ թն տնաց մեկնէր, զորոց զհետ քանցին եւ թն տնք սովոյ եւ սպառեացն զընութիւն նոցա՝ ըստ փախան երկնջաց եւ սին հասկացն: Հանգերն այնու՝ խառտ տայր թագաւորին գտանել զայր մի իմաստուն եւ խորհրդական, եւ կառքուցանել զնա ի վերայ ամենայն աշխարհին Լագիպտացոց, զի փոյն իցէ նմա թէ յեւթն ամս անդ ընութեանն հնազերորդ ման նորենայն ժողովեաց ի շտեմարման արքունի, մեծերն վասն ամաց սովոյն:

Համայ թուեցաւ բանն՝ Փարաւոնի, տեւ ց(Յովսէփ. «Երով հետեւ եցցց քեզ Լատուած զայր ամենայն, չիք այր իմաստուն քոցն եւ խորհրդական քան զքեզ: Դու թոյնս ի վերայ տան ինչոյ: Լատուցց թագաւորն զՅովսէփ ի վերայ համարէն աշխարհին, շքեղացոյց զնա ի զարդ արքունի, եւ նստոյց ի կողմ արքունա:

Չկարէր այնահետեւ ժոյժ անել Յովսէփ. յայտնեաց նա զանն իւր եղբայրն՝ զորս ետես եկեալս ի լաւութիւն. խանցաւ ընդ նոսա սկով, զկրիս արկ զնոքս եւ համարութեաց զնոս. յայտարար թէ որ ինչ ընդ ինքն անցը անցին՝ վասն նոցա վրկաւթեանն անցին, քանզի տակաւին հինգ տմ կայ սովոյն. եւ նոքս հրախրեաց զհայրն իւր հանդերձ ամենայն տարին նորա եւ ընչէնք եւ սասցաւ. ածա՛ւք՝ զալ պանդխտել յեղիպտոս, զոր յանն առ եւթազաւարն գլխովն¹:

928

Չգտարձայաւ զւարժացաւ Յափր յորժամ հաստատեալ
գիտաց իթէ Յովէի որդի նորա տախախն կենդանի է. Կազմեցաւ
եղանկ ի ճանապարհ, եւ մտայց պատարագ ի Ռերասրէէ, այլ
ծանր իմն թուէր նմա թաղալ զերկիր աւետեանցն. յայնժամ
երեւեցաւ նմա Տէր գիշերի եւ ասէ. «Դա եմ Լսառւած հաղցն
քոց. մի երբնէր իշանկ յՈգիպտաս, զի յազգ մեծ պարկոյ զքեզ
անդ: Եւ իմեց ընդ քեզ յՈգիպտաս, եւ ես հանից զքեզ խաղա»,
(այս իմն յետոյ իբրեւ ազգ մի):

Լսյա միջնորդեցաւ Յակոբ եւ խաղաղ ամենայն աստիճան իւրով (չՅովսէփ եւ զորդիւն նորա զՄանասէ եւ զԼիփրեմ զԾնեալն յԼասնէթոյ՝ միահամուռ թաւեալ՝ եւ թանաւուն պառւ, եւ կամ ըստ Եւթանանից՝ եւ թանաւուն եւ Հինգ պառւ), եւ ամենայն կահէ՝ յԵգիպտոս (1700), եւ առաւ նոցա անդ խառաղէջ ճարտարաւոր երկիրն Գեւեմեայ ի քնախութիւնն ։

Ինչ նոյն ժամանակն այնչափ աստեղանկալ էր տալն, զի զամենայն երկիրն Նգիկոտացոյ յինքն ասացաւ թաղաւորն, բայց միայն ի մասնէ անտի կալաւածոյ քրմայն, եւ այնպէս ամենայն հնազանդեալք նորա երկն վարձկանք նորա: Երես այսպէս կողեր Յովէէփ զի զհինգերորդ մասն մեկոյ խրեանց ասցեն Նգիկոտայիք աւար թաղաւորին՝, որ չէր ինչ գործ հարստահարութեան վասն ի բնէ առաւել պաղարերն ընելոյ երկրին Նգիկոտացոյ, որով եւ թաղաւորութեանն հաստատուն իմն հառ կողեր: Մանաւանդ զի մինչեւ ցայսօր Նգիկոտայիք առ բարերարս եւ երախտաւորս աշխարհին խրեանց անին զՅովէէփ, որ զպատշաճութենէ գործոյ նորա յայտ ասնէ:

93

Եկեալ Յակոբ յետ պանդխտութեանն եւ թնկաւսան եւս ամ
յերկրին Գեորգ, եւ բազմացաւ առջեմ նորա յոյժ: Իբրեւ 147

10²⁴. 16.

3 0-10. 10. 50 - 50.

8 7-24. 1-2-14. - 121

4 1/2 lbs. 12 1/2 - 20:

ամաց էր՝ դիտաց թէ փոխմանն լոց է (1683) եւ երգմեցոց զՅովսէփ տանել զմարմին նորա ի շիրինն հարցն իւրոց¹: Լպա օրհնեաց նա զորդիս իւր մի ըստ միջէ մարգարեական օրհնութեամբ որ ամենեւին ճշգրտութեամբ եւ յետոյ ի գլուխ յազգս նոցա:

Վասի զերկուս որդիսն (Յովսէփու զԵփրեմ եւ զՄանասէ (սփռեալ ի կրտսրոյն) առ ի կարգ որդւոց իւրոց, եւ յօրհնութիւնսն իւր կացոյց զնոսս նահապետս հայրութեան երկուց յեղեց. ուստի կրկին իմն մասն ժառանգութեան եւ նա (Յովսէփոյ, որ իրաւունք իմն անդրանկութեան էին: Վանդի յայնմ անդրանկութենէ անկաւ Ուրբէն վասն չարի իրիք զործոյ². Նոյնգումարի եւ Հմուսն եւ Ղեւի վասն անարժան քննահանութեանն զոր ի վերայ Սիկիմացւոյն ցուցին³ զբիւցան յառաւելութենէ, եւ ընկելոց էր բաժին ժառանգութեան նոցա ի մէջ եղբարց իւրեանց: — Իսկ (Յուդա առ զպատեն արքունական եւ խօսեցաւ ընդ նմա Յակոբ, անարկելով զՎրիտաստէ՝ թէ “Յուդա, զքեզ օրհնեցան եղբարք քո. երկիր պաղքեն քեզ որդիք հօր քո⁴. կորին առիժու (Յուդա, յորս ելեր որդեակ իմ, ելեր բազմեցար, ննջեցեր իրբեւ զառեւծ եւ իրբեւ զիւրին առիժու, ո՞ յարուցանէ զնա⁵: Մի պակասեաց իշխան (Յուդայ, եւ մի պետ յերանաց նորա, մինչեւ եկեսցէ նա որոյ իւրն է հանդերձեալքն. եւ նա է անկաշուութիւն հեթանոսաց: — Ասպեսցէ զորթոյ զյաւանակ իւր եւ զէշ իւր զորթոյն զնգակէ⁶. մին նշանակ թերաւարժ հեթանոսացն եւ մեւսն՝ շքեից սովորելոց ի բեռինս օրինացն, զի երկուքն կապեցան ի մի եկեղեցի ‘Վրիտաստի’ որ որթ զանձն անուանեաց⁷: (Իշոյ անուն՝ չէր ինչ անարգ եւ ծաղու առ արեւելեացսն որպէս եւ առ հինսն (Յունաց⁸)) — Լպա ընկալան Ռարուզոն եւ Իսաքար, յետ նոցա՝ Ղան, Ղազ, Լսեր եւ Ղեփթաղիմ, յետուստ ուրեմն (Յովսէփ եւ Բենիամին զօրհնութիւն հօրն իւրեանց եւ բաժին ժառանգութեան ի Վանասն:

(Յետ զօրհնութիւնսն կատարելոյ՝ մինչ գեռ յաղօթսն էր, հան զողին⁹: Եւլաց զնա (Յովսէփ դառնապէս. ապա ետ զմանկ զմարմին նորա ըստ Եփրայիմացւոց օրինի. ոչ միայն ինքն եւ եղբարք նորա եւ ամենայն տուն նորա, այլ եւ մեծամեծք Եփրայիմացւոցն յաղարկեցին զնա ի գերեզման հարցն իւրոց ի Վանասն, ուր էր թաղեալ եւ Լիա¹⁰:

1 Յեւ. Եսն. Ի. 27 — 31.

2 Յեւ. Եսն. Լ. 23.

3 Յեւ. Եսն. Լ. 7.

4 Փիգ. Բ. 10.

5 Յեւ. Ե. 5.

6 Յեւ. Ե. 5.

7 Յեւ. Եսն. Ի. 23.

8 Յեւ. Ե. 7.

9 Յեւ. Ե. — 14. Յեւ. Եսն. Ի. 23.

Ըստ Թողուկը զերիս զմեծարոյ եւ զբարեմանալի նահապետան՝ ՂԷրբահամ, զՍահակ եւ զՅակոբ, ընդ որոց այնպէս սերտութեամբ Տէր հաղորդութիւն եւ կցորդութիւն՝ իբրեւ առանձինն պաշտպանիչ եւ հովանի եւ վերակացու նոցա։ Եւ նոքա արժանի իսկ դասն այնպիսի խնամոց վասն հաւատարիմ Եստուծոյ շնորհացն դասներոյ, եւ ունինդիր լինելոյ վստահութեամբ՝ նորա հրաւանդացն, եւ այնպէս եղեն սիւնը հաստատութեան ճշմարիտ երօնից ի ժամանակին յայնմիկ։ Իսկ խորհուրդ եւ կէտ զպարմանութեամբ հաղորդութեանցն Եստուծոյ եւ պատգամացն՝ այն էր յայտնապէս, բաժանել եւ զառանել զգաւորն նոցա յազգ ինչ եւ ի ժողովուրդ տեղահանն՝ որ դասներոյն զիրօնն ճշմարտութեան։

Այալուն աստուածապաշտութեան նահապետացն պարզ եւ յստակ էր ամենեւին։ Եւ էր մատուցանել պատարագը, այս ինքն ընծայող որ ինքեանք Եստուծոյ մատուցանելն ընտրեալ կամ յանձնեաց եւ կամ ի բուռոց, բայց պարտ էր յստակ եւ ուղիւ՝ միտա ընդ նմին ունել, զի այնպէս հաճոյ Եստուծոյ պատարագին լինիցին։ Եւ յոյսիս ինն պատարագը էին Երեմի, Դոքի, Էրբահամ, Թահապայ եւ Յակոբայ։

Ըստ ինն եւ տրակերպ յայնց պատարագաց էր խորհուրդն պատարագն Մեղքիտեղեկի. այս «արքայ Եւրեմաց Կհան հաց եւ դինի, քանդի քահանայ էր Եստուծոյ բարձրելոյ, եւ օրհնեաց ՂԷրբամ եւ ասէ։ Օրհնեալ է Էրբամ Եստուծոյ բարձրելոյ։ օրհնեալ է Եստուած բարձրեալ որ մասնեաց ի ձեռք քո զԹշուսիս քո։ Եւ ետ նմա ասասնորոս յամենայն», 2։ Եւ ի խորհուրդն քահանայ եւ Թագաւոր՝ որ աստ մի անգամ յանկարծակի ինն երեւեալ եւ անդէն չիք յաչաց լինի, զորոյ ոչ զազգն որ գիտէ եւ ոչ զսկիզբն կամ զպատարած, եւ որոյ անուն՝ Երդարութեան Թագաւոր նշանակէ, առակ օրինակի նմանութեան էր հանդերձելոյ Մեղքիտեղին։

Մեւ եւս ինն պայման զԵստուած պատուելոյ՝ տրութք էին, զորոյ զգեղեցիկ օրինակն մանաւանդ ի խաղաղաստեան պաշտատանն տեսնեմք, յորժամ մատուցեալ բազմեօքն Կայր Էրբահամ վասն բնակչաց ձորոյն Եղտից։ Ըստ նմին օրինակի յազօթե կացին եւ Եղիազար եւ Յակոբ, եւ զհայցուածն ընկալան։

Նահապետացն չգոյր ինչ տեղի սահմանեալ վասն պաշտամանն Եստուծոյ՝ վասն բազում անգամ փոփոխելոյ բնակութեանն, որպէս յայտ ի պատմութենէ իսկ նոցա եւ յառաջին օրինակացն

1 Եւ. Դ. 4. Ը. 20, 21. Ժ. 7.

2 Ժ. 4. Ժ. 9 — 11, 17. Ի. 13.

3 Ժ. 25. Լ. 1. 3. 7.

4 Եւ. Ժ. 16 — 20.

5 Եւ. Է. 3... 8. Եւ. 11.

6 Եւ. Ժ. 23...

7 Եւ. Ի. 13 — 14, 25, 27, 48.

8 Լ. 9 — 13.

էն Դան եւ ոչ հաղթանակ չիւն ժամանակ կայր, թայց հարկ է յիշ
 թոյց իրաց ի միտ առնել թէ զոր աւերք էր նոցա օրն շարաթուոյն
 Քրչաի խորի է այցաւայիցն եւ փնտառան եւ պատուական տոբա
 բաթեանց ի ցնորական կարգաց հեթանոսացն եւ անօրէն պրջ
 ծախեանց նոցա:

95

Յովսէփ յետ հօրն վախճանի կայր քննզանի ամս իրրեւ 50. միտ,
 Թարեաց նա զեղբարն իւր որ առկաւին երկնէին չար ինչ փոխող
 նով չարեացն՝ զոր գործեցին, ի նմանէ գաւնել. ոչ միայն բանիւք
 քաջալերէր. գնոսն, այլ առաւել եւս արգետնօր. եւ ետես նով
 զորդիս որդւոց իւրոց մինչեւ ցերրորդ անգ: Այլ իրրեւ մերձեցաւ
 վախճան նորա, յառաջագոյն եցոյց մարգարէութեամբ. զնկողա
 թիւն աղքատացին իւրոց եւ զիսն նոցա յիշխանութեւն: Երգմեւ
 ցոյց զնրան՝ տանել զգոկերն իւր ընդ իւրեանս, եւ մատաւ անցց
 140. (1620): Իսկ անահազանքն իւր զլեւանցին զնա եւ Լիզին՝ զնա
 ի տապանի:

Այն զեղեցիկ եւ ցանկալի պատմութիւն Յովսէփայ առան
 ձինն իմն պայմանաւ զԱստուծոյ տեսչութեանն հանգամանս ցու
 ցանէ: Սահմանեալ էր զնա Աստուծոյ լինել գործի մի յառա
 ջադիմութեան մեծի խորհրդոյն փրկութեան զոր ի մտին ունէր
 Աստուած ի վերաց մարգարէութեան: Ի տանէ բաժնին ի քարձքու
 թիւն աթոռոց ելանէր: Պարտ եւ պատշաճ էր փոքու ժողովրդ
 դեանն Աստուծոյ ի վրանաց անտի խաշնարածացն յորս բնակէին՝
 արտոնձանել լինել անգր: Այս անգր եւ ժողովրդ էր որ պահե
 լոց էր յամս հաղարտոցս զգաննս՝ երկնաւորն ճշմարտութեան
 զմարգարիտ մեծի առեալքեր փրկութեանս: Կամ ամենայն աղքատ
 երկրի: Եւ մին իրի որդէս մի մի մարդ ի մարդկանէ որ ի մեծամեծ
 ինչ իրս աահմանեալ իցէ հասանել նոյնոքս եւ ազգն այն իւր
 զութեանցն հանդիսիւ ի չարի հասանելոց էր եւ կրթելոց:

Իսկոյ աստուածեղէն տեսչութիւնն առաւել իմն ի Յովսէփ
 փառաւորեցաւ, այնու զի արժանի եղեւ նա առակ օրինակի լինել
 վերիպատի: Եւ ոչ եթէ ի միում ինչ խմբ միոյն առակ եղեւ նա
 նորա, կամ թէ ի միում ինչ դէպս եւ ի իննաց իւրոց, այլ զիւրող
 իմն եւ բարեկամայտի օրինակաւ մինչեւ չիցէ իսկ մարթ ճշմարեւ
 եւ կամ ուրանալ: Պրայիս ինչ Յովսէփ սիրելի էր քան զամենայն
 որդիս հօրն իւրում — նոյնպիսի եւ Վրիտառ: Ասեցին զնա
 եղբարք նորա, հարածեցին եւ ոչ հաւատացին նա — որդէս
 Հաւատացին իսկ Վրիտառի ջերմ ազգականք նորան: Աւարեցաւ

1 Յն. Են. Ժ. 7. Ժ. 4. 18. Ի. 2. 17 — 18. Եր. Ժ. 22.

25 եւ յայլ տեղի:

4 Մատ. Գ. 17.

2 Յն. Ե. 8. 11.

5 Յն. Ե. 5.

3 Են. Ե. 15 — 25. Սրբ. Ե.

նան՝ անկարկէր, եւ տալ ջաջաւերս համբերութեան. զժուարին իմն էր առանց նեղութեանց պահել նոցա զանձինս ի հասարակաց մեռացութենէ անտի որով մեռացան մարդիկ զՆստուած — (1700 — 1500 կամ ճշգարտն 1486):

Ո՛ր ի խաղաղութեան եւ ի բարութեան էին նոքա յԶգիւտոս՝ ժամանակս ինչ. քանզի վասն առ Յովսէփ մեծարանացն եւ շնորհակալ մտաց՝ եւ յետ նորա վախճանին իսկզբանն լաւ եւ բարի ունէին զնոսա. եւ եթէ բնածին իմն օտարատեցիկ բարձր Նգիւտացւոցն փողփաղակի գրգռեաց զարթոյց զնախանձն նոցա ընդ փութանակի անել եւ բազմանալ արհամարհ ազգին խաշնարածաց, տակոյն եւ այնպէս ի գէպ է թէ թաղաւորութիւնն պաշտպանէր նոցա զօրութեամբ (1700 — 1550):

Եւ որպէս հաւանութեանն թուի, յարժամ Հիւստոքն յետ Յովսէփայ վախճանին եկին կարն զՆգիւտոս, եւ գլխաւորն նոցա մերժեցին զառաջին հարստութիւն թաղաւորացն, հարկ էր այնուհետեւ փոփոխումն առնուլ իրաց Խորայեղացւոցն առ Փարաւոնոքն որ զՅովսէփ ոչ ճանաչէին, այս ինքն չգիտէին զերսն Յովսէփայ, եւ զհետ երթեալ կամաց եւ կարծեաց խառնադանձ առնկին, ինքեանք եւս զանգիտել սկսան վասն զպմանալի անանին եւ բազմութեանն նոցա:

Յայնսպիս խորհուրդ ի մտի եղին՝ նեղելովն նուազեցուցանել զնոսա, եւ նմին իրի իրրեւ զտարուիս այնպէս վարէին զնոսա ի գործ մեծամեծ շինուածոց. բայց իրրեւ եւ այնպէս անէր թիւ նոցա՝ առաւել եւս զլուծն ծանրացուցանէին. յետոյ ուրեմն հրաման տալ թաղաւորն զամենայն մանուկ նորածին երբայեցի ամալ ի գետն, զի գտնէ այնպէս, որպէս կարծէրն, ջնջեաց զնոսա ի միջոյ՝:

97

Ենդէն ի ժամանակի աղետիցն եւ վարանաց յարոյց Նստուած ժողովողեան իւրում փրկիչ միանգամայն եւ օրէնադիր: Յովքարեթ կին Լմբամայ ի ցեղէն Ղեւայ ծնաւ որդի (1565), եւ թաւազոյց զնա ամիսս երիտ. եւ իրրեւ չէր ձեռնհաս այլ եւս ծածկել զնա յայաց Նգիւտացւոցն, առ եղ զմանուկն ի պրտուեաց տապանակի ծեփերոյ կապաձիւթով, եւ աղար զնա ընկեցիկ յեզերս Նեղոս գետոյ, ուր սովոր էր լուանալ դուստր թաղաւորին: Իսկ քոյր մանկանն Սարիամ դէտ ակն կալեալ հայեր ի հեռաստանէ, իրրեւ խանդաղատեցաւ զմանկամբն դուստր թաղաւորին, մառաջեալ հաղցանէր քոյրն՝ ածել մանկանն կին մի զայեալ, եւ մայր մանկանն եմուտ սաքնաւ: Յետոյ առ զնա դուստրն թաղաւորին յորդեգիրս, եւ կոչեաց զնա Սովէս (հանեալ ի ջրոյ):

«Գլխի վարժեցաւ Մովսէս ամենայն խնայութեամբ Եզրիս տաղաւթն. եւ էր զգրաւոր բանիւք եւ գործովք իւրովք: Բորքս լցաւ Կոմանայ ժառանգի, անկառ ի պիտո նորս շրջել զեզրաւորք իւրովք՝ զորդւովքն Խարայելի,¹ քանզի լաւ եւ պատշաճ համարէր ընդ ժողովրդեանն Լատուծոյ շարաւրել: — Եւ ի միում նաւագի ի պաշտպանել իւրում առն ունենալ երբայեցաւ զգիւրջ՝ հոգ տեսաւեաց զհախառակորդն նորս զայլն եզրիպատցի: Խնայեա եւ ինքն գործն չմարթի արդարանալ, իսկ հարկ է թէ յօրինակն անտի կամ յիւրաց իրաց որ անդ յայնժամ ի միապին լեալ իցենտ առանց ստգաւանաց գործն լեալ իցէ (արդիսի ինչ թերեւս՝ զէ կամէր ինն աղբն եզրիպատցի ապանանել զայլն խորայեւրացի) եւ կամ յԼատուծոյ թերեւորութենէ իլլքն եղեն²: Բայց եզրաւոր նորս չծանեան զնա իւրեանց փրկիչ, մանաւանդ թէ վասն նոցա իսկ՝ հարկ համարեցաւ Մովսէս փախուցեալ երթալ անձնապուր ի Մարիամ³:

Լնդ պաշտպանեաց նա դատերաց զգիւրջ Ռազուելաց կամ Յովթորայ քրմի (կամ որովհա հաւանութեան թաւի քահանայի Լատուծոյ ծննդաթի, որպիսի դք Մեղքիսեղեկ էր) ընդդէմ կառ ջեալ բռնութեան հովուաց ունանց, եւ այնպէս առաւ նա կուս թեան Սեփովրա՝ մի ի դատերաց անտի, յորմէ ծնաւ նա զԴաւթ տամ եւ զԵղիստացար: Եւ գործ էր նորս ապաճել խաշնա⁴: (Սեանք ոչ նոյն եւ մի այլ զՌազուել եւ զԵթոր համարին, այլ զԵթոր՝ հոգ տալկանցն այնոցիկ դնեն, իսկ զՌազուել՝ հաւ նոցա եւ զլուիս ազգաւորհմն:)

98

Վառաստուն ամ արածեաց Մովսէս զխաշնա աներոյ իւրոյ, եւ ապա ի հասանել նորս հօտին իւրով մօտ ի լեառն Վորէք, երեւեցաւ նախ Տէր ի միգննւոյ վառելոյ հրով, եւ նստ նստ հրաւ մնա թէ «Գլխի վարժեցաւ Եզրիս տաղաւթն, զի տեղիդ յորում դուդ կառ յեր՝ երկիր սուրբ է»⁵, եւ ասէ. «Եւ եմ Լատուած հարց քոց, Լատուած Լքոհհամու, Սահաիայ եւ Յակորայ: Տեսանելով անտի զարաւորանս ժողովրդեան իմոց որ յԵզրիպատս եւ լուայ հեծու թեան նոցա, եւ իջել փրկել գոտա ի ձեռաց Եզրիպատացոցն, եւ հանել զնոսս յերկրէն յայնմանէ, եւ աւանել զնոսս յերկիրն բարբ եւ յընդարձակ. յերկիր՝ որ բխէ զկաթն եւ զմեղր, յերկիրն Վաւ նամաւոցոց: Եւ արդ՝ առաքիկ աղաղակ որդւոցն Խորոյի ի հասեալ է առ իս, եւ տեսի ես զնեղութիւնն՝ զսր նեղին գոտա Եզրիպատացիքն: Եւ արդ եկ առաքեցից զքեզ առ Փարաոնն արեաց

1 Գործ. Ե. 22, 23:

2 Գործ. Ե. 24, 25:

3 Գործ. Ե. 25 — 29:

4 Եւս Բ:

Ինքնակամաց, եւ հանցես զժողովուրդ իմ զորդին Իսրայելի յերկրէն Եգիպտոսաց: — Եւ եմ Լատուած որ Էն: Եւ առեմ պարեա առաջես ցորդին Իսրայելի: որ Էն տեր Լատուած հարցն մերոց, Բազում Երթահանդ: եւ Լատուած Բահանդ եւ Երթուած Բակովայ առաքեաց զեւ առ ձեզ: Եւ Է անուն իմ յաւիտեանս: յիշատի տալոց յազկար:

(Յետ բարոժման, որ անապատն լինելոյ Մովսէսի իրր ոչ եթէ առ թերութեան ինչ հաստացն, այլ մանաւանդ վասն որ բաւական զանազան հարկերոց եւ խոնարհ մասցն, առաւ հնազանդ եղեւ հրամանին Լատուածոց: Իսկ Էն առաջինն տալին յԵգիպտոս: Եւ Վերջեր ըրտաթի իւր ընդ առաջնաբաղ եղաւ ի նորա Լատուած իսրայէլի ի Տեառնէ: Պատմեաց նմա Մովսէս զանապատ բանս զոր խօսեցաւ ընդ նմա Տէր: Եւ իրեւ հասին նորա յաշխարհն Եգիպտացոց, ժողովեցին ի մի վայր զԵրազկոյտ որդւոցն Իսրայելի: առաջինն նոցա մի ըստ մի ընդ զառաջանն Եգիպտոսոց, եւ զործեցին նոցա յանդիման ժողովուրդն: եւ հաւատարմիկն իսրայէլացիքն եւ եղին նոցա մեծաբան իրեւ Լատուածոց պատգամաւորաց:)

99

Եւ առ եղև Մովսէս եւ Լատուած Գարսուդն եւ ցուցին Եգիպտոսն առաւ Լատուածոց Իսրայելի, զե թողցէ զժողովուրդ նա իւր երանել յանապատ եւ հանապոյտ մեզ առն մեծ: Իսկ Փառաւն եւ նոցա պատասխանի. «Վ՛ր է նա, որում լուսոյց ձայնի նորա արմարել զորդին Իսրայելի, ոչ գիտեմ զՄովսէս եւ զԻսրայելի ոչ արձակեմ»: Եւ մերժեաց զնոյս խառութեամբ: Եւ հրամանն եւ յիշատակեաց զԵգիպտացոց պատմութեանը զաշխատութիւն Իսրայելացոցն, եւ զնոցն ունին բանից զործակալացն Եգիպտացոց: մինչեւ յանդիմանել առա զՄովսէս եւ զԼատուած, թէ վատն նոցա առաւել խառացան չարիքն:)

Եւ իսկ զՄովսէս զսիրտ իւր առաջն Տեառն, եւ Տէր երկրորդեաց նմա զխոստումն իւր ասարեցուցանելոյ զԻսրայելի, եւ յաւեր եւս ի նոյնն թէ հոյժ պարեա է նմա առնել զԻսրայելի իւր ժողովուրդ սեղահական եւ լինել նմա Եգիպտոս: Իսկ Իսրայելացիքն առ վշտին Ժաւնապի եւ առ հարկն անմահաց չեղին ունին բանիցն Մովսէսի, որ պատմեաց նոցա միւսանգամ զոր ինչ Տէրն խօսեցաւ:)

Իսկ Լատուած հրամանն եւս Մովսէսի միւսանգամ յանդիմանն լինել Փարաւոնի, եւ յայտ առնել նմա ի ձեռն Լատուած զոր ինքն կամի, եւ թէ «խառացուցանելոց է նա զսիրտն Փարաւոնի, զե յանապատն զնոյն իւր եւ զառաւատա յերկրն Եգիպտացոց, — ար ինքն թէ կամի վասն ինքնակամ չարութեանն

նորա թողուլ զնա ի խառութեամբ իւրում — եւ ոչ լռիցէ նոցա Փարաւոն: Եւ արիցէ Յէր զձեռն իւր յԵգիպտոս, եւ հանցէ հանդերձ զօրութեամբ իւրով զժողովուրդ իւր, զորդիան Իսրայելի յերկրէն Եգիպտացւոց մեծաւ վեժժինդրութեամբ: Եւ ծանիցեն Եգիպտացիքն թէ ինքն է Յէր:

Երարին Մովսէս եւ Եհարան որպէս ինչ հրամայեաց նոցա Յէր. Մովսէս 80 ամաց էր յայնժամ եւ Եհարան 83: — Եյնուհետեւ հաստատէր Մովսէս հրամանաւն Եսաուծոց զհրեշտակութիւն իւր նշանօք պատժոցն պատուհասից, որք թէպէտ եւ կից իմն են ընդ առանձինն բնածին երեւութից Եգիպտացւոց աշխարհին, այլ միշտ իսկ յառաջագոյն պատմէր զնոսա Մովսէս եւ բառնայր աղօթիւքն:

100

Իբրեւ մուտս իմն եւ սկիզբն նշանացն ընկեց Եհարան ի գետին զգաւազանն Մովսէսի, եւ փոխեցաւ գաւազանն յօձ. նմանել նմանեցին կախարդքն Եգիպտացւոց՝ նշանին, բայց գաւազանն Եհարանի եկուլ զնոցայն. եւ Փարաւոն խտացոյց զսիրտ իւր:

1. Սխան այնորիկ ձգեաց ի վաղիւ անդր զգաւազանն ի վերայ գետոյն (Նեղոսի), եւ ամենայն ջուր՝ ոչ գետոյն միայն այլ եւ ամենայն իսկ երկրին յարեւմտ, եւ սասակեցան ձկուռքն ամենայն, եւ տեսէր հարուածն եւթն օր. յայն սահա յոյժ իսկ այլադոյն է ի կարմրագոյն երանգէ՝ զոր առնու Նեղոս ի մասանց հողոյ, ի սահմանեալ ժամանակի՝ զմի ամիս եւեթ, այլ մասն ձկուռքն կենդանի: Բայց սակայն զնոյն նոյնպէս եւ կախարդքն արարին՝ զտեսլ զձուրն ի ջրհորոցն նորոգ պեղելոց:

2. (Յետ միւսանգամ յորդորելոյ եւ սպառնալոյ՝ ի ձգել գաւազանին Մովսէսի ի վերայ ջուրց՝ եւ գորտ ի վերայ երկրին Եգիպտացւոց եւ յորդեալ զեւայր ամենայն ուրեք: Եւեպէտ եւ զայն արդեամբք եւ գէտքն արարին, բայց միայն աղօթիւքն Մովսէսի գաղարեաց հարուածն: — Եյլ խտացեալ էր տակաւին սիրտն Փարաւոնի:

3. Եպտ Եհար Եհարան գաւազանաւն զփռչի երկրին, եւ եղեւ մուն եւ մթիխ ի մարդ եւ յանասուն: Զանազան առնել զնոյն կախարդքն եւ ոչ կարացին. եւ խոտառփան եղեն թէ «Մասն Եսաուծոց է այդ»¹: Եյլպէտ յամօթ եղեւ եւ ջնջեցաւ զօրութիւն ոստանայի եւ սպասաւորաց նորա՝ արհամարհ եւ չնչնադոյն անանովքն:

4. Իբրեւ միւսանգամ քարացոյց Փարաւոն զսիրտ իւր, թէ եղեւ ամենայն երկիրն Եգիպտացւոց շանաճանձիւ, ուր՝ երկիրն

1 եւթ ե. 1-7.

3 Յէ եւթ ե. 24.

2 Յէ եւթ ե. 9. 14. 15. 2. 8. 9 եւ

4 եւթ ե. 9-12-19.

այլ եւթ:

Գեոսմ աղտաւ էր ի հարուածոյն: Թուէր իմն թէ կակղացաւ Փարաւոն. բայց իբրեւ դադարեաց հարուածն, խտացաւ իբրեւ զառաջինն¹:

5. Յայնժամ յեւ միւսանգամ սպառնալոյ, հարաւ մահ յամենայն անասուն Նգիպտացւոյն որ ի դաշտի էր, բայց Խորայեղացւոյն ապրեցաւ:

6. Ըպա ցանեաց Մովսէս մոխիր յողս ի վեր եւ եռաջին խաղաւարոք ի մարդ եւ յանասուն, մինչեւ ծնդել եւ կախարդայն՝ կեղոֆն:

7. Յետոյ սպառնացաւ Ըստուած տեղալ կարկուտ սաստիկ, որ հարկանիցէ ի վաղին զմարդ եւ զանասուն հանդերձ ամենայնիւ որ ինչ ի դաշտի գտանիցի: — Եւ իբրեւ ամբարձ Մովսէս զգաւազանն՝ տեղալ ոկսաւ կարկուտ սաստիկ հանդերձ բարրաւով փայլատականց, եւ եհար զամենայն շնչաւոր եւ զամենայն ծառատունկ եւ զբանջար եւ զգալար վայրի որ ի դաշտի էին. միայն ցորենն եւ հաճար ոչ հարսն, քանզի անագանափար էին. բայց ի Գեոսմ ոչ տեղաց կարկուտ: — Յայնժամ կարծիս իմն տայր Փարաւոն թէ սարջացաւ. բայց իբրեւ դադարեաց հարուածն՝ ծանրացաւ միւսանգամ պիտոն²:

8. Նմին իրի հասին միւսանգամ սպառնալոք մարտոյ, եւ խրատ տային ծառայք նորա զիջանել եւ յանձն առնուլ. բայց քանզի զարսն միայն կամէր արձակել՝ ձգեաց Մովսէս զձեռն իւր եւ ած հողմն արեւելից մարախ անհնարին բազմութեամբ որ տպաւեցին զամենայն զոր ինչ եթող կարկուտն, մինչեւ շնչեաց հողմ յարեւմտից աղօթիւքն Մովսէսի, եւ մերժեաց ամաց զնառ ի ծոֆն — եւ անդէն ընդ նմին անց եւ զջուղմն Թազաւորն:

9. Յայնժամ կարկառ գարձեալ զձեռն իւր Մովսէս յերկինս եւ կալաւ խաւար թանձրամսած շաշափեղ (այս ինքն՝ ըստ թանձր փանաւական միզին)³ զամենայն երկիրն Նգիպտացւոյ զառուրս երիւ, մինչեւ չկարել իսկ շարժել ումիք ի տեղաջէն յորում էին. բայց ի Գեոսմ լոյս էր: Ասմեցաւ այնուհետեւ արձակել զնոսա թազաւորն, բայց առանց անտանոց նոցա. այլ իբրեւ զամենայն ինչ կամէր տանել Մովսէս՝ մերժեաց հան քնա յերեսաց իւրոյ Թազաւորն, եւ տպառնացաւ նմա մահ⁴:

101

Ըպա յետուսա ուրեմն ասէ Տէր ցՄովսէս. «Ըյլ մեւս եւս հարուածս ածից ի վերայ Փարաւոնի եւ ի վերայ Նգիպտոսի, եւ ապա արձակեսցէ զձեզ աստի. այլ յորժամ արձակեսցէ զձեզ, ամենեւին հանցէ զձեզ աստի: — Օհաապակ գիշերաւ ես

1 Եւթ Ը. 20...

2 Եւթ Բ.

3 Տես Իսաա. ԺԷ. 4, 5. Սալ. ԷԷ. 49.

4 Եւթ Բ.

մեկը ի մէջ Երդիպատիւ եւ աստակեցիք զամենայն անդրանիկ յերկրէզ Երդիպատացոյ, յանդրանիկ անտի Փարաւանի որ նստի յաթոռ նորա, մինչեւ ցանդրանիկ աղաննոյն որ կայցէ առ երկանս, եւ մինչեւ ցանդրանիկ ամենայն անասնոց: Իւայց որդւոցն իսրայելի ոչ ինչ եղցի քնաս ի մարդոց մինչեւ յանասունս: Պատմեցին Փարաւանի զբանսն՝ Մովսէս եւ Լհարոն. սակայն եւ այնպէս կաց մնաց Փարաւան խնայեցեալ¹:

Պարմեալ հրամանս ետ Տէր. Մովսիսի եւ Լհարոնի՝ ասել՝ ամենայն ժողովողեանն Իսրայելի, թէ ամենայն ասանուածք ընդ երեւիս (Լեւիտիք աւուր. ամենայն ասանոց) զնոցէ պիտար տալիւ որ անաստ, եւ խորովեալ ժողովեցէ զընտանիս իւր ուսել զնա բաղարջով եւ եղբգով զիշերի, ածեալք զօտի ընդ մէջս եւ կօշիկ յաստ եւ ցուպ ի ձեռին, որպէս թէ ձեւդիցեն երթալ. զե պատեք (զատիկ, անցք) Տեառն է: Լեւեալ զարիւն ուխարին դիցեն նշան ի վերայ դրանց իւրեանց. քանզի աստակեցոց է Տէր ի ձեռն հրեշտակին՝ իւրոց զամենայն անդրանիկ յԵրդիպատս. եւ յորժամ տեսցէ նա զարիւն կնքեալ ի վերայ դրան՝ զանց արասցէ զտամին: Եւ այս օր ինքեանք եւ որդիք իւրեանց կատարեցին տօն տարեկանաց ամ ըստ ամէ եւ թն օր մինչեւ յաւիտեանս ժամանակաց: Եւ Լհարոն Խորայեղացիք որպէս առաքեցաւ նոցա հրամանս ի Տեառնէ²:

103

«Եւ եղև ի հասարակ գիշերի՝ եւ Տէր եհար զամենայն անդրանիկս յերկրին Երդիպատացոյ... եւ եղև ազադակ մեծ յերկրն Երդիպատացոյ. և ոչ գոյր տուն յորում ոչ գոյր մեռեալ ի նմա (թէպէտ ի մարդոց թէպէտ յանասնոց): (Ապիժամ յղեաց փռել Փարաւան գիշերի զՄովսէս եւ զԼհարոն առաջի իւր եւ ասէ. «Երբ եւ երբ ի ժողովրդեն իմմէ եւ դուք եւ որդիքն Իսրայելի երթաք եւ պաշտեցէք զՏէր Լստուած ձեր. եւ զարձա եւ զպիտար ձեր առեալ զնացէք, որպէս եւ տեսցէք. քայց եւ զնա օրհնեցէք, : — Եւ փութացուցանէին Երդիպատիկն զժողովուրդն երանել յերկրին³ :

Իայց Իսրայելացիք, որպէս հրամանս տուեալ էր նոցա Լստուծոյ ի ձեռն Մովսիսի, խնդրեցին Երդիպատացոյ անտի անօթս ոսկւոյ եւ արծաթոյ եւ հանդերձս զարդու բազումս. եւ ետ Տէր նոցա զտանել շնորհս առաջի Երդիպատացոյն (մեղանցոյց զսիրտս Երդիպատացոյն), եւ ետուն նոցա յանօթ, եւ կողարտեցին նոքա զԵրդիպատիկն⁴, այս ինքն մեծացան Իսրայելացիք յընչից Երդիպատացոյն. քանզի յօժարութեամբ իսկ տալին զոր միանգամ խըն

1 Եւե ԺԱ. 1, 4 — 5.

2 Եւե ԺԲ. — 28, 42, 43 — 50.

3 Եւե ԺԲ. 29 — 33.

4 Եւե ԺԲ. 35, 36. տես Գ. 21, 22.

ԺԱ. 2, 3.

զրէինն ի նոցանէ, զի Թափեացեն զանձինս ի նոցանէ. եւ դարձեալ զի կարող էին Լազիպտացիքն առնուլ ընդ այնր զկարուածս բաժնի Խորայեղացւոցն, զառնս նոցա եւ զայլ եւս ինչ նշխարիս: — Լ.յապէս խաղացին որդիքն Խորայեղի ի Սամեակայ ի Կողմանս Առկաքովթայ (խուղք) 600,000 այր հետեւակ թող զմանկտի եւ զբազմ ամբոխ խառնաղանձն որ եւ ընդ նոսա եւ զանասունն բազում (յամի իրբեւ 1500). եւ առին ընդ իւրեանս զհայսն իւրեանց մինչ չեւ խմորեալ էր, եւ եփեցին յանթեղի. քանզի չեառն ոգի առնուլ Լազիպտացիքն¹: Լ.յապէս հան Տէր ի միում աւուր զամենայն ազգն Խորայեղեան յԼազիպտոսէ: Լ. Սոփսէս եւ զոսկերան Յովսէփայ ընդ իւր²:

Ի նմին աւուր պատուէր ետ Տէր ի ձեռն Սոփսիսի Խորայեղացւոցն՝ նուիրել նմա զամենայն արու անդրանիկ նախճին ի մարդոց մինչեւ յանասուն, յիշատակ այնր զի խնայեաց նա յանդրաս նիկոն նոցա՝ յորժամ եհարն զանդրանիկս Լազիպտացւոց, եւ եհան զնոսա հզօր ձեռամբ յերկրէն Լազիպտացւոց³:

103

Խաղացոյց Տէր զԽորայեղացիսն ընդ ճանապարհ անապատին, քանզի չուեցին նոքա ի Սոփսովթայ (որ էր Թերեւս տեղի ժողովելոյ ամենեցուն ի մի վայր), եւ հասին յԱթում առ անապատին՝ որ առ երի Սարմիր ծովուն կայ. «Աւ Լ.տուած առաջնորդէր նոցա ցերեկ՝ սեամբ ամպոյ, ցուցանել նոցա զճանապարհն, եւ զցայտ՝ սեամբ հրոյ, լուսատու լինել նոցա ի գնալն զցայտ եւ զցերեկ (ընդ անչէն եւ ընդ անկոխ անապատն Լ.րարիայ): Եւ ոչ պակասէր սիւն ամպոյն ի տուէ եւ սիւն հրոյն ի գիշերի՝ առաջի ամենայն որդւոցն Խորայեղի⁴: Լ.յն տեսիլ զարմանալի՝ լինէր նոցա նշան ժողովելոյ եւ չուելոյ⁵. միայն ի վերայ գնդի Խորայեղացւոցն երեւէր տեսիլն, Թէպէտ եւ չէր ինչ անձանօթ Վանանացւոցն⁶, եւ կայ մնաց 40 ամ առանց զկերպարանսն փոփոխելոյ, եւ առաջնորդէր Խորայեղացւոցն⁷:

Լ.պա որչափ այլակերպ էր այն. սքանչելի առաջնորդ ճանապարհաց նոցա՝ ի սովորական օրոցն երեւութից; եւ կամ ի նշանակէ հրոյ կամ ծխոյ, զոր տային զօրավարը հնոց ժամանակաց նշան զօրաց իւրեանց: — Իարձցուք ի ծովն Սարմիր գտանել անդ զԽորայեղացիսն. քանզի հրաման տուեալ էր նոցա Լ.տուած ծոյ՝ բանակել մօտ ի Փիհահիրովթ (չերոյուպոլիս, այս ինքն Վաւ ջաց քաղաք), զի առցեն զլափ զԷւրոյ ամենազօր զօրութեան⁸:

1 Եւթ ԺԲ. 34, 37 — 39:

2 Եւթ ԺԲ. 40, 41, 51. ԺԳ. 19:

3 Եւթ ԺԳ. — 16:

4 Եւթ ԺԳ. 17 — 22. Եւ ԺԳ. 19:

5 Եւթ ԺԲ. 34 — 36. ԹԼ. Բ. 15 — 23:

6 ԹԼ. ԺԳ. 14:

7 Եւթ Բ. 13, 19:

8 Եւթ ԺԳ. — 4:

Լայն ինչ չուեալ Խորայեւացւոցն՝ շրջեցաւ սիրան ֆարաւոնի եւ խորհուրդ իշխանաց նորա: — Պնդեցաւ զհետ նորա թաւաւորն 600 ընտիր ընտիր կառամարտիկ կառօք եւ հեծելովք իւրովք եւ ամենայն զօրու իւրով, եւ եհաւ նոցա առ Աարսիր ծափուն: Աւհի հարան Խորայեւացիքն, բայց հանդարտեցուցանէր զնոսա Մովսէս ասելովն՝ Թէ՛ «Տէր տայ պատերազմ ընդ ձեր,»: Լպա կարկառ նա հրամանաւ Աստուծոյ զգաւազան իւր ի վերաց ծափուն, քանզի փառաւորել կամէր Աստուած ի ֆարաւոն եւ յամենայն զօրս նորա. եւ հրեշտակն Տեառն որ երթայր առաջն Խորայեւք՝ չղբաւ զկնի նոցա, նոյնպէս եւ սին ամպոյն եմուտ ի մէջ բանակի Խորայեւացւոցն եւ ի մէջ բանակի Լազիպտացւոցն, եւ չկարէին խառնել նոքա ընդ միմեանս: Իսկ եւ իսկ պատառեցաւ ջուրն, եւ հողմն արեւելից շնչեալ սասափութեամբ զքայլքն՝ ցամաքեցոյց զլատափս ծովուն:

Լա մտին որդիքն Խորայեւք ընդ մէջ ծովուն ընդ ցամաք, եւ էր ջուրն իբրեւ պարիսպ ընդ աջմէ նոցա եւ ընդ ահեկէ: Պնդեցան Լազիպտացիքն, մտին եւ նոքա զկնի նոցա կառօք եւ հեծելովք: Իսկ յառաւօտին պահուն հայեցաւ Տէր սեամբ հրոյ եւ ամպոյ ի բանակն Լազիպտացւոց եւ խռովեաց զբանակն նոցա, խորտակեաց զանիւս կառաց նոցա եւ ընկէջ զնոսա: Ասն Լազիպտացիքն, փախիցուք յերեսաց Խորայեւք զն Տէր պատերազմի վանն նոցա ընդ Լազիպտացիս: — Բայց Մովսէս ձգեաց միւսանգամ զձեռն իւր ի վերայ ծովուն հրամանաւն Աստուծոյ՝ յորժամ անցեալ էր Խորայեւացւոցն յայսկոյս ծովուն, եւ դարձաւ ի վաղիւ անգր ջուրն պղտն ի տեղի իւր եւ ըմբռնեաց զԼազիպտացիսն ի փախստին, ծածկեաց զկառս եւ զհեծեալս նոցա եւ զամենայն զօրութիւն ֆարաւոնի, եւ ոչ մի զք ապրեցաւ ի նոցանէ: — Եւ յայն պրկեաց Տէր յառուր յայնմիկ զԽորայել ի ձեռաց Լազիպտացւոցն. տեսին նոքա զդիակունս նոցա առ ափն ծովուն, եւ զձեռն մեծ զոր եցոյց Տէր ի վերայ Լազիպտացւոցն, եւ երկեաւ ժողովուրդն ի Տեառնէ, եւ հաւատացին յԱստուած եւ ի Մովսէս ծառայ նորա:

Յայնժամ երգեաց Մովսէս եւ որդիքն Խորայեւք օրհնութիւն Աստուծոյ, որ է առաջին երգ պուեալից ի ծանուցելոց մեզ, յօրինեալ յառաջնոյ պուեալէ ի Մովսիսէ, որով օրհնէ զմեծամեծսն եւ զգարմանագործս Աստուծոյ՝ բարձրական իմն եւ աստուածեղէն եռանդամբ:

1 եւս 67. 2 եւս 66.

(Յիրաւի եւ յարժանի էր առնել զայն Խարայեւացոցն, քանզի մեծաւ սքանչելեօք միայն ապրեցան: Աստուծոյն իսկ ազգ առնէր Աստուած Մովսիսի թէ փառաւորելոյ է զանձն ի քաղաքս եւ ի զօրս նորա, զի ծանխցեն թէ նա է Տէր¹: Ինքնին տայ հրաման Մովսիսի կարկառել զձեռն իւր, յետ յաստջազոյն քարազելոյ Մովսիսի զխորուստ լազիպտացոցն²: — Անայ Մովսէս եւ պատառի ջուրն եւ կայ իբրեւ պարիսպ կանգնեալ յերկուց կողմանց (ոչ որպէս ի ժամանակի նաւազելոյ ջուրց ծովուն, զի յետս եւեթ խաղայ յայնժամ ծովն), եւ հողմն արեւելեց ցամաքեցցոց զյատառի ծովուն: Եւ այն ամենայն այնչափ ինչ ժամանակս տեւէր՝ ցորչափ անցին յայնկոյս Խարայեւացիքն, ապա իսկ եւ իսկ կարկառի այրէն յինքն ծովն՝ յորժամ միւսանգամ կարկառու Մովսէս զձեռն իւր, եւ թաղէ ծովն ղլազիպտացիսն ի մէջ անդրնա դափան արեւոյ խրոց³: Եւ եթէ կամեցի որ յայտմ վայրի նսւազութիւն ինչ եւ յորգութիւն ծովային ջուրց զերան հոմարել, հարկ է այնպիսոյն եւ զայն եւս յանձն առնուլ թէ ամենայն լազիպտոս անտեղեակ իցէ իրիդ այդմիկ, զոր գործ ասելի է յանդիմանել: Ամեն հակառակ ըստ վկայութեանն Վիդորայ Արկեղացոյ⁴: Կայս պահի աւանդութիւն այնր անընդերական դիպաց ի մէջ ազգին Ղկնակերաց որ առ Սարմիր ծովուն բնակէին. թող զվիտոսութիւնս այլոց եւս մատենագրացն հեթանոսաց⁵:

106

Տարաւ Մովսէս զԽարայեւացիսն երեքօրեայ ձանապարհ ընդ անապատն Սուր. եւ ոչ գտանէին զերիս աւուրս ջուր, եւ իբրեւ հափն ի Մեռա, գտին ջուր այլ դառն: Տրանջեաց յայնժամ ժողովուրդն, իսկ Մովսէս կարգաց առ Տէր, եւ եցոյց նմա Տէր փայտ, եւ արդ Մովսէս ի ջուրն եւ քաղցրացաւ ջուրն: Ապա հասին յԵգիպտոս ուր երկոտասան աղբիւրքն էին եւ 70 ծառք արմատենաց. անդ բանակեցան եւ անտի չուեցին յանապատն Աֆն⁶: Անդ տրտնջեցին Խարայեւացիքն վասն չգտանելոյ կերակուր: Խոստացաւ նոցա Տէր ի ձեռն Մովսիսի թէ տեղացէ նոցա հաց յերբից: Եւ անդ երեւեցան փառքն Յեռուն ամպով, եւ ասէ Տէր յՄովսէս. «Ղուայ զարտունջ որդւոցդ Խարայել: Եւդ խօսեաց ընդ դառա եւ առասցես. ընդ երեկոյս միս կերիջիք, եւ ընդ առաւօտս հաղիւ յաղեսիջիք. եւ ծանիջիք թէ ես եմ Տէր Աստուած ձեր,»: Ենդէն ի նմին աւուր ընդ երեկոյս եւ լորամարդի եւ ծածկեաց զլանակն⁷:

1 Եւթ ԺԴ. 4, 17, 19: 5 Աւետեղայ Արարչոյ Պատմութեան. Եւ. Բ. 1:
2 Եւթ ԺԴ. 13: 6 Եւթ ԺԺ. 22—27, ԺԶ. 1:
3 Եւթ ԺԴ. 16, 21, 22, 26, 27—29: 7 Եւթ ԺԶ.—13:
4 Դիւդ. Սէկ. Բ.:

Իսկ ընդ առաւօտն անկաւ ցօղ շուրջ զաւանդանն, եւ ընդ ցածնուլ ցօղոյն՝ տեսին ինչ ի վերայ երկրին նման եղեման, եւ առ տեն որդիքն Խորայելի ցմիմեանս «Մանհու, այս ինքն թէ՛ օրինչ է այս: Եւ Մովսէս ասէ ցնասա, այդ է հացն զոր ետ ձեզ Տէր: Կոչեցին զնա Խորայելացիքն Մանանա. էր այն իբրեւ զգինձ, զոյն նորա՝ սպիտակ, եւ համ'նորա էր իբրեւ զխորիսի մեղու եւ հալէր յարեւու:՝:

Սիւսաբան իմն են նշանակացս այտցիկ՝ նշանակք բնականն մաննայի որ ի ջերմ աշխարհս ի բուսաց ինչ արտաքս. ծորեալ իջանէ, կամ քրտնելով խիժն եւ ի հոգեյ զիշերոյն թանձրանալով՝ միւսանգամ ընդ հալել առաւօտին ցօղոյ եւ նա ընդ նմին հալի, եւ կամ արուեստիւ հանեն զնա, եւ այն՝ միայն յԱզգաստոս եւ ի Սեպտեմբեր ամսեան:

Իսկ զարմատի Մանանայն (յորմէ այն մաննա առ զյորջորջութեն) էւթեամբ իմն պլակերպ է ի բնականն անտի. բոս հրամանին Մովսէսի պարտ էր ժողովել անտի իւրաքանչիւր ումեք աւուր աւուր այնչափ ինչ միայն որչափ ինքն եւ իւրքն բաւական էին ուտել. այս ինքն մի մի չափ իւրաքանչիւր ումեք. իսկ յաւուրն վեցերորդի ժողովել կրկին. եւ այն էին զարմանք զի որ առաւելն ժողովէր՝ ոչ առաւել ինչ ունէր, եւ որ պահէր ինչ ի նմանէ մնացորդ յայլ օր՝ եւայր ի նմա որդն, բայց միայն յաւուրն եւ թներորդի՝ յորում ոչ իջանէր Մանանա, որպէս զչափ առեալ զիտացին անհնազանդքն յԽորայելացւոց: Եւ յսպէս ուտէին Խորայելացիքն 40 ամ ամենայն ուրեք Մանանա. եւ էր այն նոցա փութանակ հացի, որպիսի ինչ ոչ երեւի ի մաննայի անդ որ մեզ ծաւոթ է՝:

Եւ յիշատակէ պանշելի կերակրոյն՝ հրաման ետ Մովսէս Էհարոնի առնուլ չափ մի ի Մանանայէն եւ պահել՝: Մանանայն համարեցաւ միշտ առակ օրինակի նուիրական խորհրդոյ հաղորդութեան (ճշմարիտ երկնաւորն հացի) ըստ Վերապասի իսկ բանիցն.՝:

107

Խաղացին ի Սինն անապատէ ի Հաւիթիդիմ, ուր միւսանգամ արտնջեցին վաան չգտանելոյ ջուր. ապա հրամանն ետ Տէր Մովսէսի հարկանել զաւազանաւն ի վերայ վիմին ի Վորէր, եւ բխեաց ջուր ի վիմէն. բայց տեղւոյն անուն կոչեցաւ Մաստա, Փորձութիւն՝:

(Եւ այնորիկ զիմեցին ի վերայ Խորայելացւոցն Ամաղեկացիքն. պատուէր ետ Մովսէս պաշտօնէին իւրում (Եսաուայ խաղալ ի

1 Եւթ ԺԶ. 14, 15, 31, 31. Թու. 3 Եւթ ԺԶ. 33 — 34:

ԺԶ. 7 — 9.

2 Եւթ ԺԶ. 16 — 30, 35: 34. եւ 3 Եւթ ԺԶ. 33 — 34:

Եւթ. օր. Ը. 3, 16:

4 Եւթ. 2. 31, 33, 33, 49, 50, 59:

5 Եւթ ԺԶ. 33. 30:

6 Եւթ ԺԶ. — 7:

վերայ նոցա ընտիր ընտիր դօրք, եւ թէն եւ Հանգերձ Ահարոնի եւ Ռփրաւ որդւոյն Վաղեբայ (որ էր քեապր նոցա, որպէս կարծի) ի սար լերինն, եւ ամբարձեալ զձեռս իւր կայր յագօթն մինչեւ յաղթէր Յետու. բայց իբրեւ իջուցանէր Մովսէս զձեռան՝ դօրանային Ամաղեկացիքն. վասն այնորիկ իսկ Ահարոն եւ Ռփր (Հոփր, Հուր) Հատատեմին ի վեր զձեռս նորա մին աստի եւ մեւսն անտի մինչեւ ցմուսս արեւուն, յորժամ պարտեաց զնոսա ամենեւին Յետով:

Անդէն պատմեցաւ յառաջագոյն ի Տեառնէ բնաջինջ սասաւ կռւմն Ամաղեկացւոցն: Իսկ Մովսէս ուղղեաց սեղան եւ անուանեաց «Տէր ասարուն իմ»¹: Յետ յաղթութեանն չուեցին յանապատն Աինայի յերրորդում ամենան ելանելոյ նոցա յԱգիպատէ, եւ անդ բանակեցան²:

Ենն անդր Յոթոր աներ Մովսէսի յերկրէն Մաղիամու տեսնել զՄովսէս, զի լուեալ էր զդարմանալի չուցն ժողովրդեանն Աստուծոյ. պատմեաց նմա Մովսէս մի ըստ միովջ զգործն Աստուծոյ եւ օրհնեաց Յոթոր զՏէր եւ մատոյց ողջակէզս Տեառն (կամ զի իսկզբանէ քահանայ Աստուծոյ ճշմարտի էր, եւ կամ ի Մովսիսէ ուսաւ ի ժամանակի զի առ նմա կամ առ հօրնորա բնաւ կեալ էր Մովսէս): — Եւ իբրեւ ետես նա թէ չէ բաւական Մովսէս ինքնին միայն դատել զժողովուրդն, խրատ ետ նմա առնուլ արս ընտիրս ի ժողովուրդն եւ կացուցանել զնոսա ի վերայ Հազարաւորաց, հարիւրաւորաց, յիսնաւորաց եւ տասնաւորաց ժողովուրդեանն զի դատեցին զժողովուրդն (հազարապետ, հարիւրապետ, յիսնապետ, տասնապետ), եւ միայն յիրս ինչ մեծամեծս թէնին վճարել զգառատատանն: Եւ անասց Մովսէս խրատուն³:

108

Եւ լերամբն Աինայի ուր կայր գտանել արօտ բազում եւ աղբերս ջուրք եւ երկիր պտղաբեր՝ Պնացին իբրեւ ամ մի (1500 — 1499), եւ անդ ընկալան Իսրայելացիք օրէնս յԱստուծոյ: Իսկ եւ իսկ յետ անդր հասանելոյ՝ եւ Մովսէս ի գլուխ լերինն Աինայի եւ խօսեցաւ ընդ նմա Տէր երթալ ազգ առնել որդւոցն Իսրայելի թէ «Եւր ձեզն տեսէք՝ որչափ ինչ արարի ընդ Իզգիպատցիսն. եւ առի զձեզ իբրեւ ի վերայ թեւոց արծուոց եւ յարեցի զձեզ առ իս: Եւ արդ եթէ լսելով լուեցէք ձայնի իմում, եւ պահիցէք զուխտն իմ, եղիջիք զուր ինձ ժողովուրդ սեպհական յամենայն ազգաց, զի իմ է ամենայն երկիր. եւ զուր եղիջիք ինձ ի Թաղաւորութիւն, եւ ի քահանայութիւն եւ յազգ սուրբ»:

1 Եւթ ԺԷ. 8 — 10:
2 Եւթ ԺԲ. 1, 2:

3 Եւթ ԺԸ. 8 — Եւթ ԺԹ. 9. Ա. 10 — 17:

Այսինքն Մովսէս առ ինքն զծերս (զքեղապետն եւ զտառաւ տեարս) եւ խօսեցաւ առաջի նոցա զլսման զայնոսիկ. եւ նոքա յանձն առին յօժարութեամբ ընդունել զօրէնսն Աստուծոյ: Ապա կարգեաց Մովսէս սրբել եւ պատրաստել դերիս աւաւսն տօնիւ պատրաստութեան: — Եւ յաւաւսն երրորդի ընդ առաւօտն հնչիւն ահագին հատանէր ի լեռնէ անտի իբրեւ զապրառօ փողոց. եւ ամպ միգաթառն մածեալ ունէր զլեռանն, եւ լինէր որոտուած եւ ստէպ ստէպ փայլատակունք ընթանային: Եւ ամենայն լեռանն Արմայի ծխէր իբրեւ զհնոց բորբոքեալ, քանզի իջեալ կայր Աստուած ի վերայ նորա հրով, եւ ահագին էր տեսիլ լերինն, քանզի հասանէին ձայնք փողոցն ի բաց յառաջեալք եւ սաստկացեալք յոյժ:

Եւ հան կացոյց Մովսէս զժողովուրդն զստորոտով լերինն եւ պատուէր ետ մի միել այլ եւս յառաջ. ապա եւ նա ընդ եղբոր իւրում Ահարոնի ի բարձրութիւն ինչ լերինն: Յետ այնորիկ այնպիսի ահագին եւ բարձրական տեսլեամբն՝ որովք պատշաճագոյնս յայտնի եւ ամենեցուն ծանօթ լինի աներեւոյթ Աստուածութիւնն, քարոզեաց եւ յայտ արար (բերանովն Մովսէսի) զլեռն գլխաւոր օրէնսն կամ զտառնհրամանեան պատուիրանն¹:

109

Իսկայն ամենայն ժողովուրդն որ տեսներ զփառսն Աստուծոյ եւ լսէր՝ զահի հարան, խորշեցան եւ կացին ի հեռաստանէ, եւ առննց յՄովսէս. «Իսկ խօսեաց ընդ մեզ՝ եւ լուիցուք. եւ մի խօսեցի ընդ մեզ Աստուած, զուցէ մեռանիցիմք»: Աւաթ թողին նմա զիշխանութիւն օրէնսդրութեան: — Իսկ Մովսէս ասէր. «Բաջալերեցարուք. զի վասն փորձելոյ զձեզ եկն առ ձեզ Աստուած. որպէս զի լինիցի երկեւղ նորա ի ձեզ, զի մի մեղանչեցէք»: Ապա եմբեւ Մովսէս ի մեզն եւ ի մտաւտուղն ուր էրն Աստուած:

Եւ նոք հրաման տայր նմա Տէր նախ կանգնել սեղան եւ մատուցանել զոհս. ապա ընծայեցուցանէր ազգի ազգի օրէնս առ ի գիրութիւն գլխաւորն օրինաց. կարգեաց նա զտօն շարաթուն եւ զերեսին տօնան գլխաւորս, եւ խոտաւցաւ բարութիւնս վասն պատուիրանապահացն²:

Այս ամենայն պատմեաց Մովսէս առաջի ժողովուրդեանն յորժամ դարձաւ ի լեռնէ անտի, եւ խոստացաւ ժողովուրդն պահել զամենայն: Իսկ Մովսէս գրեաց զբանս Տեառն ի մատենի, շինեաց սեղան երկոտասան սեամբք ըստ թուոյ երկոտասան ցեղեցն, եւ ետ մատուցանել ողջակէզս ի ձեռն երկոտասարդաց. ապա ընթերցաւ նա զգիր ուխտին լու ի լու ժողովուրդեանն, եւ ետ պատասխանի

1 Եւս ԺԹ. Ի. — 17:

2 Եւս Ի. 18... — ԻԳ:

ժողովուրդն. «Չամենայն զոր խօսեցաւ Տէր՝ արասցուք եւ լուի-
ցուք»։ Եւ Մովսէս օրակեաց արիւն զսեղանոցն եւ զժողովուր-
դեամբն առ ի հաստատութիւն ուխտին։

Ապա եւ Մովսէս միւսանդամ հրամանաւ Աստուծոյ ի լեռն
Սինայի եւ եղեւ աներեւոյթ յաչաց ժողովրդեանն, եւ մնաց անդ
զքառասուն տիւ եւ զքառասուն գիշեր¹։ Ի ժամանակին յայն-
միկ տայր նմա Տէր զօրէնսն յօրինուածութեանց, այս ինքն պա-
տուէրս վասն կարգելոյ եւ յօրինելոյ պաշտամունս Աստուծոյ
հրապարակաւ, վասն տապանակի ուխտին, վասն վրանին ժամու,
վասն քահանայիցն եւ այլոց եւս նոյնպիսեաց²։ Եւ իբրեւ դա-
դարեաց Աստուած ի խօսելոյ, ետ նա Մովսէսի երկուս ատիւս
տակս օրինաց քարեղէնս՝ գրեալս մատամբն Աստուծոյ³։

110

Բայց յոյժ յերկարագոյն թուեցաւ Խորայեւացւոյն՝ յամեն
Մովսէսի. այսպէս համարէին թէ մեռաւ։ Դմին իրի կուտեցան
ի վերայ Ահարոնի եւ ասեն. «Արի եւ արա մեզ աստուածս՝ որ
առաջնորդեցեն մեզ»։ Այրն աստուածապաշտ Ոգը՝ թուի թէ
վասն ընդդէմ՝ գառնալոյ ժողովրդեանն խեռելոյ՝ սպանեալ իցէ։
— Իսկ Ահարոն զիջաւ առ ահին։ Եւ նա ածել զգինդսն իւ-
րեանց ոսկիս (զի թերեւս այնպիսի դժուարին խնդրով՝ դարձու-
ցէ զնոսա ի խորհրդոյ անտի⁴) եւ գործեալ կերպարանս ինչ՝ ըստ
նմին գործեաց որթ ձուլածոյ, եւ բարբառ արձակեալ գոչեաց
ժողովուրդն ուրախութեամբ. «Այս են աստուածք քո, Խորայէլ,
որ հանին զքեզ յԱգիպտոսէ», եւ կանգնեաց Ահարոն սեղան։
Ի վաղիւ անդր մատուցին զոհս Խորայեւացիքն. ապա կելումս եւ
արբին եւ յարեան ի խաղալ⁵։

Պաշտօն որթոյն նմանութիւն իմն էր պաշտամանն Ապիսայ
կամ երեջոյն, եւ որպէս Ապիսն նշանակ էր Ոսիբեայ եւ արեգա-
կան, որ պաշտօն առնուին յՄն եւ ի Մեմփիս, նոյնպէս եւ որթն
Ահարոնի՝ նշանակ կալոց էր Ճմարտին Աստուծոյ, եւ ինեւ փոխա-
նակ սեան ամպոյն եւ հրոյ որ հանդուցեալ էին ի վերայ Սինայի,
բայց ի դէպ է թէ բազմաց ոչ նշանակ լիկ այն եղեւ, այլ կուռք։

Ինքեմին իսկ Տէր իմացոյց Մովսէսի ի լերինն թէ յանցեաւ
ժողովուրդն, եւ սպառնայր ջնջել զնոսա. բայց մեղմացաւ մեծաւ
պաղատանօք ծառային իւրոյ Մովսէսի։ Եւ նա ի լեռնէ անտի
եւ մօտ հասեալ ի բանակն՝ ետես եւ լուաւ զամպարշտութիւն
նոցա, զի եղեւ սրտմատութեամբ, ընկեց ի ձեռաց զտախտակն
եւ խորտակեաց զնոսա. ապա առեալ խարտեաց մանր զորթն եւ

1 Եւս ԽԻ.

2 Եւս ԽԵ — ԼԵ.

3 Եւս ԼԵ. 18.

4 Ագոս. եւ Թեոգ.

5 Եւս ԼԲ. — 6.

ցանեալ զպիղքն ի վերայ ջրոցն՝ ետ ըմպել նոցա: (Յետ այնորից ի մի վայր գումարեաց զՎեռացիսն, հրաման ետ վառել պատրաստել եւ զգլխաւորս յանցաւորացն անդէն յիւրեանց ազգականաց անտի կոտորել: Եւ անկան յաւուր յայնմիկ 3000 այր յիւրայելէ ըստ Եբրայեցւոյն եւ ըստ Եւթանասնիցն, 23,000 այր՝ ըստ հասարակաց օրինակին Լատինացւոյ¹:

111

Իսնդնեաց այնուհետեւ Մովսէս վրան առանձինն արտաքոյ բանակին, յորոյ վերայ իջեալ նստէր սիւնն ամպեղէն յորժամ մտանէրն. Մովսէս ի ներքս խօսել ընդ Տեառն. «Եւ խօսէր Տէր ընդ Մովսիսի դէմ յանդիման, որպէս ոք զի խօսիցի ընդ բարեկամի իւրում», Եւ եղև իսկ արժանի տեսանելոյ զփառան Լատուծոյ, այս ինքն զհանդերձեալ անցս մարմնաւորութեան Աբղայն Լատուծոյ եւ զեկեղեցւոյ նորա:

Երար նա այլ եւս նոր տախտակս քարեղէնս հրամանաւն Լատուծոյ, եւ ել ի վաղիւ անդր ի գլուխն Աինայի: — Ընդ երեւեցաւ Տէր, եւ միւտանգամ պատուիրեաց հրամանս բազումս եւ գրեաց զօրէնս իւր ի տախտակսն նորս: Եւկաց Մովսէս դարձեալ զ⁴⁰ տիւ եւ զ⁴⁰ գիշեր ի վերայ լերինն Աինայի, ոչ եկեր եւ ոչ արք: (Յորժամ էջ նա ի լեռնէ անտի՝ փառաւորեալ էին երեւոյ նորա եւ արկանէր նա քող զերեսօքն յորժամ խօսէր ընդ ժողովորեանն²:

Երջոյ Մովսէս Իսրայելացւոցն զամենայն զոր խօսեցեալ էր Լատուծոյ. ետ շինել զվրան ժամուռն եւ կազմել զամենայն զկահ նորա³: Իբրեւ կատարեցաւ ել ամենայն ի գլուխ՝ ծածկեաց սիւն ամպոյն եւ հրոյն զվրան ժամուռն, զԱրբութիւն Իսրայելացւոցն, եւ փառքն Տեառն լին զտեղին: Եւ այն ամպ նշան լինէր այնուհետեւ դադարելոյ եւ չուելոյ Իսրայելացւոցն⁴:

(Յետ պատուիրելոյ Տեառն ցՄովսէս զազգի ազգի ազգս պատարագաց եւ զօրինակ մատուցանելոյն եւ զկարեւոր ինչ իրս վասն նոցա⁵, Լահարոն եւ որդիք նորա կարգեցան ի քահանայապետութիւն եւ ի քահանայութիւն հանդերձաւորութեամբ եւ օժանելով զնոսա իւղովն սրբով եւ պատարագաւն՝ որոյ արիւնն սրովեցաւ զնորօք⁶: (Յետ մատուցանելոյ Լահարոնի զիւր զառաջին պատարագս, ապա երեւեցան փառքն Լատուծոյ եւ մաշեցին զողջակէզն⁷:

Լայն իսկ էր հուրն սրբութեան եւ նովին եւեթ պարտ էր վարել ի պաշտամանն: Եւմին իրի յորժամ յետոյ Եսդաբ (Ես-

¹ Եւթ. ԼԲ. 7 — 30:

² Եւթ. ԼԳ. ԼԴ:

³ Եւթ. ԼԵ — Ի:

⁴ Եւթ. Ի. 33 — 36: Թաւ. Թ. 15 — 23:

⁵ Դեւ. Ե — Է:

⁶ Դեւ. Ը:

⁷ Դեւ. Թ:

բար) եւ Երիւղ երիցազոյն որդիք Եհարանի հուր օտարամուտ արկին ի կիր, այրեցան ի հրոյ անտի որ եւ ի Տեառնէ: Եւ զի յետ այսց դիպաց անդէն օրէնք եղան թէ մի արքեան քահանայքն գինի կամ օգն նախ քան զգործ պաշտամանն իւրեանց՝ պոպիսի ինչ գոյ առնուլ ի միտ, թէ նազարն եւ Երիւղ արքեալ լեալ իցեն ¹:

Յորժամ էինն տակաւին առ լերամբն Անայի՝ ընկալաւ Մովսէս եւ զայն եւս հրամանս արկան ի Ղեւտական գիրան՝ վասն պէսպէս քննաբային եւ աստուածապաշտութեան պարագից եւ աահանադրութեանց ²:

112

Ի սկզբան ամին երկրորդի ելանելոյ յԱգիպտոսէ՝ բաժանեցան Իօրայեւացիքն ըստ Լատուծոյ հրամանին ի ցեղս եւ ի գումարս, եւ եղեւ առաջին հանգէս համարոյ նոցա, եւ գտան արք պատեւրազմի 603,550: Սորա ամենեքին երկոտառան ցեղք էին ընդ երկոտառան նահապետօք ցեղիցն: Իսկ ցեղն երեքտասաներորդ Ղեւայ՝ յետ լինելոյ նորա առանձինն հանդէս համարոյ գտաւ 22,300 պար, եւ բաժանեցաւ յերես կարգս եւ իւրաքանչիւր կարգի աահանեցաւ զօրծ առ սպաս պաշտամանն Լատուծոյ ³:

Յետ կատարելոյ ժողովրդեանն ըստ Լատուծոյ հրամանին յամսեանն առաջնում զաօս Օլաակին ⁴, եւ ի գլուխ հանելոյ զպատրաստութիւն չուոյն, խաղացին յամսեանն երկրորդում ի Անայէ յետ միոյ ամի, եւ չուեցին ընդ հիւսիսի յանապատն Փառանու, ուր առաջնորդէր նոցա Յորար (որ եւ Յովթոր՝ ըստ ոմանց) աներն Մովսէսի ըստ ինդրոցն Մովսէսի ⁵: Յայսմ արշաւանի ձանձրացեալ Իօրայեւացեացն ի Մանանայէ սկսան ցանկանալ մնոց եւ տրտնջել զՏեառնէ, եւ ընկալան պատուհաս հրոյ որ այրեաց զմասն մի բանակին ⁶: Իսկ Մովսէս ծանրացեալ ի բազմաթախանձ հոգոց առաջնորդութեան ժողովրդեանն՝ համարձակեալ եցոյց առաջի Լատուծոյ թէ չկարէ ինքն միայն բաւական լինել ծանրութեան բեռինն: — Եւ յայնժամ Տէր ցՄովսէս ընտրել ի ծերոց ժողովրդեանն եւ թանասուն այր եւ ժողովել զնոսա առ վրան ժաման: Իբրեւ ի գլուխ հան Մովսէս զհրամանս Լատուծոյ՝ էջ Տէր ամպով, եւ որպէս խոտացեալ էր յառաջագոյն՝ բաժանեաց ի հոգւոյ անտի Մովսէսի եւ ետ արանցն, եւ իսկ եւ իսկ վաղվաղակի երեւեցան արդիւնք հոգւոյն ի նոսա ⁷: Եւ յայնչ առաջին խրատն Յովթարայ այժմ ուրեմն առ զօրութիւն եւ հաստատութիւն ⁸:

1 Ղեւ. Ժ:

2 Ղեւ. ԺԱ. 1-11:

3 Թաւ. Ա. 7:

4 Թաւ. Թ. 1-5:

5 Թաւ. Ժ:

6 Թաւ. ԺԱ. 1-6:

7 Թաւ. ԺԱ. 10-17, 24-30:

8 Տէս եւթ ԺԸ. 13...

Սխանդամայն ազդ արար Աստուած Խառայելացւոցն թէ վաղիւ արացէ նոցա միս ցյազ ի կերակուր ամսոյ միոջ, մինչեւ Մովսէսի խիզ զարմանալ, եւ ասել ցնա թէ ամենայն արջառ եւ ոչխար եւ ամենայն ձկուկք ծովուն միանգամայն չեն բաւական յազեցուցանել զայսչափ ժողովուրդ¹:

Բայց յարոյց Տէր հորմ ի ծովակողմն կուսէ եւ խաղացոյց լորանարդի բազում յոյժ որ թուչէին առ երկուս կանգունս յերկրէ, ապա անկան ի խոնարհ միոյ աւուր գնաց ճանապարհի շուրջ զբանական: Ժողովեաց ժողովուրդն զերկուս տիւս եւ զմի գիշեր, եւ ապիստեցին յարեւու զթուշունսն (զոր ոմանք ի մեկնաց մարախս համարին)²: Բայց առ պատուհասի արկորստութեան նոցա եւ ցանկութեան՝ անկաւ ախտ ի վերայ նոցա, մինչեւ բազմաց մեռանել եւ անդէն թարել, ուր ցանկացեալքն իսկ էին. եւ կոչեցաւ տեղին զերեզմանք ցանկութեան³:

Յայտ իմն է թէ լորանարդին յԱսիացւոց աշխարհին եւ ի հաղաւակողմանսն Եւրոպայ միահոյլ շարժեալ խաղան անթիւ բաժնօք, եւ յորժամ ընդ ծով անցաննն, գունդագունդ անկեալ յուժոյ թօթափին ի ծովեզերսն: Սակայն այս բնական իրք յայտնի նշան եւ զբանչելքք էին այնու՝ զի Աստուած զայն կարգէր եւ յառաջագոյն յայտ առնէր, եւ զի անսովորական իմն էր անչափ բազմութիւնն նոցա⁴:

114

Իբրեւ հասին Խառայելացիք յանապատն Փառանու՝ առաքեաց Մովսէս հրամանաւ Աստուծոյ երկոտասան լատեա մի մի յիւրաքանչիւր ցեղից յերկիրն Վանանու: Յորս էին Վարդէր որդի Յեփոնեայ, եւ Ովսէա որդի Նաւեայ, հաւատարիմ պաշտօնեայ Մովսէսի, զոր Մովսէս Յեաւ (Յիսուս) փրկիչ անսւանեաց, զի նա սահմանեալ էր տանել զԽառայելացիսն յերկիրն տւեռեաց:

Պատուէր տուաւ սոցա երթալ դիտել զերկիրն եւ զբնակիչս նորա: Հասին նոքա մինչեւ ցՈւոհոր առ լեռնոտաճին իբանանու առ սահմանօքն հիւսիսոյ: Եւ ի գառնալն իւրեանց եկին ի հաքաւոյ մինչեւ ցհին քաղաքն Վերբոն եւ հասին մինչեւ ցՁորն ողկուղոյ (Նահալ Եսփող), ի հարաւոյ արեւմտից Երուսաղեմի: Եւ հասին անտի ուռ որթոյ հանդերձ ողկուղով միով խաղողոյ, եւ բարձին զնա լծաօք արք երկու (նա եւ ցայժմ նոյնչափ ողկոյզք անդ գտանին ըստ վկայութեան նորոցն ճանապարհորդաց)՝ ապա յետ քառասուն աւուրց դարձան յետս:

1 Թաւ. ԺԱ. 18 — 23:

2 Թաւ. ԺԱ. 31, 32:

3 Թաւ. ԺԱ. 33, 34:

4 Յեւ եւեց ԺԶ. 13, 13:

Պատկեր գործերն իրանքն զպողարաբերութիւն երկրին Վանա-
նու եւ ցուցին օրինակաւն, բայց ստուարացուցին իմն զԹիւ բնակ-
չացն եւ զուժգնութիւն նոցա, եւ զամբութիւն քաղաքաց նոցա.
մանաւանդ ահագինս իմն նկարէին զՆանկեանն (զսկսապաշտնն):
Չուր ջանայր Վաղէր հանդարանեցուցանել զժողովուրդն որոց
զահի հարեալ էր ի բանից նոցա. ժողովուրդն Թեթեւամիտ բաժ-
բասել սկսաւ եւ արանջել. խորհէին իմն դառնալ այսրէն յԱրփո-
տոս եւ կամէին ընտրել առաջնորդ չուցն իւրեանց: Իսկ Յեսու
եւ Վաղէր պատառեցին զձորձա իւրեանց առ նշանակի արամկոյ
ընդ գործս նոցա, եւ խոստանային ժողովուրդեանն Թէ Տէր ածցէ
զնոսա յերկիրն յայն գեղեցիկ եթէ կայցեն նոքա հաւատարմօք
Տեառն, բայց խորայել բողոք բարձեալ աղաղակեաց քարկոծ
տանել զնոսա:

Յայնժամ ապա յայտնեցան փառքն Տեառն ի վերայ խոր-
նին վկայութեան եւ սպառնայր Աստուած Մովսէսի ջնջել զԽ-
րայել. միւսանգամ աղաչէր Մովսէս զՏէր ներել յանցանաց
նոցա, եւ համարձակէր եւս ամբել զնա ի գութ վասն պատուոյ
եւ փառաց նորա: Եւ ասէ Աստուած ցնա. «Երեցից դոցա ըստ
բանի քում», բայց ազդ արար ի ձեռն Մովսէսի՝ Խորայելացւոցն,
Թէ ոչ ոք յայնցանէ որ ելին յԱրփոտոս եւ յետ այնչափ նշա-
նացն խոստապարանոց գտան՝ տեսանիցէ զերկիրն Վանանու, ամե-
նեքին ի քառասուն ամնն զոր շրջեցին յանապատին՝ անդէն անկ-
ցին, բայց միայն ի Յեսուայ եւ ի Վաղէրայ: Ապա հրամայէր
գառնալ այօրէն յետս ի կողմն Սարմիր ծովուն:

115

Իբրեւ ծանոյց Մովսէս Խորայելացւոցն զիման Աստուծոյ՝
արամեցան եւ տխրեցան յոյժ. բայց փոխանակ հնազանդն լինելոյ՝
ցուցին զանձինս կազմս երթալ ամենու զերկիրն: Չուր խրատեաց
զնոսա Մովսէս եւ յառաջագոյն զգուշացոյց Թէ պարտելոյ են,
զի չէ Տէր ընդ նոսա, բայց սակայն իբրեւ նոքա կուրացեալ խա-
ղացին յառաջ ի կողմն լերինն՝ ինքն Մովսէս եկաց ի բանակին
տապանակաւն: Իսկ Ամազեկացիքն եւ Վանանացիք որ բնակեալ
էին ի լերինան՝ անեաւն ի վերայ Խորայելացւոցն, պարտեցին զնոսա
եւ պնդեցան զհետ նոցա մինչեւ ցՀորմա (Հերմա)²: Այսպէս
հարկեալ Խորայելացւոցն՝ դառնային յանապատն Արարացւոյ,
եւ անդ շրջեցան երեսուն եւ ութ ամ, մինչեւ ի չափ հասանէր
մեւս եւս ազգ նոր եւ հլու, եւ փախճանէր ազգն հին:

Ի խաղալն իւրեանց զնային կարգաւ այսպէս. ցեղն Յուդայ
հանդերձ փոքր ցեղիւքն Խաթարայ եւ Չարաղանի խաղային

1 Թու. 27, 27: 2 Թու. 27, 30-40:

յառաջիկայ, զհետ նորա ցեղն Ռուսներն ընդ ցեղիցն Շմուսի եւ Վադայ: ապա ցեղն Ղեւեայ Արքութեամբն: զմի նոցա ցեղն Նափրեմ ընդ ցեղիցն Սանասի եւ Ռենխամի, եւ յետոյ քան զամենեւին ցեղն Վանայ ընդ ցեղիցն Լաւրայ եւ Նեփթաղմայ:

Ի բանակի անդ կայր ի միջավայրի վանն սուրբ, յարեւելոյ նորա կային քահանայքն եւ յարեւմտոյ Ղեւտացիք, շուրջ զնոցոք մնացեալ ցեղքն, յարեւելոյ կողմանէ՝ առաջին գունդ բանակին (Յուզա), ի հարաւոյ կուսէ՝ գունդն երկրորդ (Ռուբէն), յարեւմտոյ՝ գունդն երրորդ (Նափրեմ), եւ ի հիւսիսոյ՝ գունդն չորրորդ (Վան): Զգէր տարածանէր բանակն իբրեւ միոյ առաք ճանապարհ չորեքկուսի, ունէր դրունս եւ թերեւս պատնէշ եւս եւ խրամս: այսպէս իմն կարգեալ եւ յորինեալ էին վանքն՝ որպէս զի մարթ էր անցանել ընդ մէջ նոցա: անդ էր տեղի մեծ փանառաց Երաքացւոյն: Վտանէին կերակուր ի մշակութենէ երկրի, ի դարմանոյ խաշանց եւ անգեայց, ի ձկնորսութենէ, եւ կամ յազգի ազգի մրգոց, մանաւանդ ի Մանանայ (որ էր հացն օրոտաօրէ): գոյր ազ լեւութեամբ, զջուր պեղելով հանէին, վասն մաքրութեան եւ կարգաւորութեան խնամ տանէին օրէնքն: Բազում անգամ բառ պիտոյից ժամանակին փոխեցաւ բանակն, եւ համարին բանակեալք նոցա 47 — 50:

116

Ղեւք լինէր ի ժամանակն յայնտիկ զի Ղորիս ուր էր սերեալ յերկրորդ սրդւոյն Ղեւեայ, որպէս Լհարոնն եւ Մովսէս ի Ղա-հաթայ (քանզի հայր նորա էր Սահար հօրեղծօրորդի Լմրա-մայ) հանդերձ Վաթանաւ, Երիրոնիւ եւ Լանանաւ որ ի ցեղէն Ռուբինի էին, եկաց հափառակ Մովսէսի եւ Լհարոնի, եւ եր-կերիւր յիսուն այր ի գլխաւորաց եւ յանուանեաց ժողովրդեանն յարեցան ի նոսա: Եւ որպէս Ղորիս քահանայապետութեանն անն եղեալ էր, այսպէս եւ մնացեալքն քահանայութեան թէկն ածէին: Ղառեցան նոքա ի վերայ Մովսէսի եւ Լհարոնի եւ ասեն. «Լմենայն ժողովուրդն եւ ամենեքեան սուրբք են եւ Տէր ի միջն նոցա, եւ արդ ընդէր ճոխացեալ էք (երկրքին դուք) ի վերայ ժողովրդեանդ Տեառն: Եւ առաջնումն խրատու եւ թերադրու-թեամբ կամէր ածել Մովսէս զնոսա ի կարգ, բայց նոքա առաւել եւս ամբարտաւանեալ ապստամբեցին եւ ոչ կամէին հնազանդել նմա: Եւս կոչեաց զնոսա Մովսէս ի վազիւ անդր ելանել առաջն Տեառն բուրուաւօքն իւրեանց: ելին նոքա յաւուրն երկրորդի եւ ամենայն Խաբայէլ ընդ նոսա առաջի խորանին վկայութեան,

1 Թու. 3. 18 — 28:

10 — 14:

2 Թու. Ե. 51 — 53. Բ:

4 Թու. ԼԳ. 1 — 49:

3 Թու. Ե. 3 — 4: Երեւ. Գ. ԵԳ.

զի ժողովեալ էր զնոսա Աորխայ ընդ հենքն իմն Մովսիսի եւ Մհարոնի — Ընդէն իսկ եւ իսկ երեւեցան յայնժամ ամենեցուն՝ փառքն Տեառն եւ հրամայեաց Տէր Մովսիսի եւ Մհարոնի ելանել ի բաց ի ժողովորենէն զի ջնջեցէ զամենեւին: Բայց ըստ աղաւելոյ նոցա զՄատուած՝ թոյլ ետ Մատուած Մովսիսի անջրպետեալ քեցել ի բաց զգլխաւորս ապտտամբութեանն ի քնացելոց անտի: Իբրեւ այն լինէր, ցուցանէր Մովսէս ժողովորեանն թէ սատակելոց են ապտտամբքն, եւ լինելոց է այն նշանակ թէ Տեառն առաքեալ է զնա. այն ինչ բանքն ի բերանի էին՝ պատուեցաւ երկիր եւ եկուլ զԱորխ, զՎաթան եւ զԷբրոն եւ զտունս նոցա եւ զամենայն ինչս, եւ ել հուր ի Տեառնէ եւ այրեաց զերկիրիւր եւ զիսուն արուն, որ զխունքն մատուցանէին:

Բայց ի վաղիւ անդր տրանջել սկսան որդիքն Խորայեի զՄովսիսէ եւ զՄհարոնէ եւ ասեն, թէ դուք կոտորեցէք զժողովուրդն Տեառն, եւ կուտեցան ի մի վայր, մինչեւ դիմել Մովսիսի եւ Մհարոնի ի խորանն վկայութեան, զորս եւ ծածկեաց վաղժադակի ամպն. եւ երեւեցան փառքն Տեառն եւ խօսեցաւ Տէր, թէ «Մեկնեցարուք ի միջոյ ժողովորեանդ, եւ սատակելոց զնոսա միանգամայն», Գատուէր ետ Մովսէս եղբոր իւրում ճեպել բուրուպուռն ի մէջ ժողովորեանն՝ հաշտեցուցանել զնոսա ընդ Մատուծոյ, քանզի սկսեալ էին պատիժքն: Երար Մհարոն որպէս ասացն Մովսէս, արի խունկ վտան ժողովորեանն եւ դադարեաց սատակումն: Բայց որ ի հրոյն սատակեցան էին 14,700 այր: — Եյսպէս քահանայապետն Մհարոն լինէր առակ օրինակի միջնորդին Մատուծոյ եւ մարդկան՝ Վրիստոսի:

Այսն հատտաւելոյ զերաւունս քահանայութեան ի տան Մհարոնի, արար Տէր նշան նոր: Հրաման առ Մովսէս յՄատուծոյ գրել զանուանս երկոտտան իշխանաց ցեղինն ի վերայ երկոտտան զաւազանաց զօսացելոց, եւ ի վերայ զաւազանի ցեղին Ղեւեայ դրոշմել զանուն Մհարոնի, եւ դնել զնոսա առաջի տապանակի ուխտին: Ի վաղիւ անդր դալարացեալ ծաղկեցաւ զաւազանն Մհարոնի եւ երեւեցոյց ընկոյզ, որպէս կանխագոյն ասացեալ էր Տեառն, եւ Մովսէս եցոյց ժողովորեանն, եւ ապա եղ զնա ի պահեստ տաւջի տապանակի ուխտին:

117

Յամենանն առաջնում (39երորդ տարւոյ) դարձան միւսանդ զամ Խորայեացիքն յանապատն Աին, եւ բանակեցան մօտ ի Աահէս. անդ վախճանեցաւ Մարիամ քոյր Մովսիսի եւ անդէն թաղեցաւ:

1 Թու. 22: 2 Թու. 22:

Բայց ժողովուրդն զայրացեալ էր վասն նաւադութեան ջրոյն, եւ արտոնջէին յայնապէս : Դիմեցին յայնժամ Մովսէս եւ Լհարոն ի խորանն վկայութեան եւ անկան ի վերայ երեսաց իւրեանց : Եւ երեւեցան նոցա փառքն Տեառն, եւ Լսառուած պառակրեաց Մովսէսի առնուլ զքառազանն, եւ ինքն եւ Լհարոն ժողովեցեն զժողովուրդն եւ առաջի աչաց նոցա բարբառեցին ընդ վիմին եւ տացէ վաղվաղակի ջուր վէմն : — Երբք Մովսէս որպէս հրաման ետ նմա Տէր. ապա խօսեցաւ եւ ասէ. «Դուարաք ինձ անհաւանք. միթէ ի վիմէս յայսմանէ հանիցեմք ձեզ ջուր : Եւ ամբարձեալ Մովսիսի գէճուն իւր՝ Եհար զվէմն երկիցս անգամ եւ ել ջուր բազում. եւ այդ ժողովուրդն» :

Եւ ասէ Տէր ցՄովսէս եւ ցԼհարոն. «Փոխանակ զի ոչ հաւատացէք դուք ինձ, սուրբ առնել զիս առաջի որդւոյն Խորոյեղ. վասն այդորիկ ոչ տանիցիք դուք զժողովուրդդ յերկիրն՝ զոր ետառաքցաւ» : (Յանցանք նոցա յօրինակի անդ գործելոյն էին՝ որով հանին զջուրն ի վիմէն. քանզի անվատահաւթիւն իմն եւ անհաւանդութիւն նշմարեցուցանէին. փոխանակ հրաման տալոյ վիմին՝ հարին զվէմն. նա եւ առաջին բանքն զոր ընդ ժողովուրդեանն խօսեցաւ Մովսէս՝ թերութիւն իմն վատահաւթեան ցուցանեն : Իսկ տեղին վասն արտոնջելոյ Խորայելացոյն՝ անուանեցաւ ջուր բաժ. բառանոց ¹ :

Եւ արեւաց Մովսէս հրեշտակս ի Սագեոսայ առ Լազովնցեցեան ինդրել զի անոցեն ընդ սահմանս նոցա. եցոյց նոցա թէ ի միջէ ազգատահմէ են ազգքն երկդրին, եւ խոստացաւ յանցանէն չգործել ինչ ամենեւին քնաս Լազովնցեցոյն : Բայց Լազովնցեցիք չառին յանձն, եւ պատրաստեալ ելին ի մարտ պատերազմի հարուստ զնոք, մինչեւ խոյս տալ Խորայելացոյն ի նոցանէ ² :

Ասան այնորիկ ելին նորա ի Սագեոսայ եւ եկին ի Հովը լեռան : Ենդ հրամայեաց Տէր Մովսիսի հանել զԼհարոն եւ զնորին որդի Լազնադար ի լեռանն, եւ անդ մերկայուցեալ զպատմունքն քահանայութեանն յԼհարոնէ, զքեցուցանել Լազնադարու, զի մեռաւ նելոյ է Լհարոն վասն անհնազանդութեան իւրոյ : (Յետ կտաւրելոյ Մովսէսի զհրամանն՝ մեռաւ Լհարոն (123 ամաց, 1461 կամ 1448) ի Հովը լեռին, եւ սուգ առ ի վերայ նորա ամենայն ժողովուրդն աւուրս երեսուն ³ : Լաթող նա որդի յԼազնաբեթէ (կամ յԼազնայ) որ էր ի ցեղէն Ֆուդայ՝ զԼիթամար, բայց ի քահանայապետէն Լազնադարայ ⁴ : Գիրք՝ մեծամեծ գովութիւնս յօրինեն Լհարոնի ⁵ :

1 Թառ. Ի. 1 — 13 :

2 Թառ. Ի. 14 — 21 :

3 Թառ. Ի. 22 — 30 :

4 Եւթ. 2. 23 :

5 Արք. Իս. 7 — 27 :

118

(Յարձակեցաւ ի վերայ Խորայեւացւոցն քանանացի Թագաւորն Բաազայ, եւ պարտեցին զնա Խորայեւացիք Տեառն օգնականութեամբն, եւ քանդեցին զբազումն ի քաղաքաց նորա: Ապա շըրջեցան պատեցին զկողմանքն Եդոմացեաց եւ եկին ի Հովր լեռնէ ի կողմն Լարմիր ծովուն, եւ ձանձրացեալ ի գծուարութենէ ճանապարհին՝ տրանջեցին զՆատուծոյ եւ զՄովսիսէ:

(Հայնժամ առաքեաց Տէր ազգ ինչ օձիք ի կարի Թանաւորաց որ վասն ջերանցուցիչ հարուածոյն՝ կատարէին անուանեցան: Եդուցին Խորայեւացիքն զՄովսէս լինել բարեխօս Նատուծոյ, եւ նա կաց յաղօթս վասն ժողովրդեանն: Եւ հրաման եա Նատուած Մովսէսի գործել օձ մի պղնձի եւ կանգնել զնա ի բարձու, զի ի հայել ի նա օձահարին՝ բժշկեսցի: Աստուրեաց Մովսէս գհրամանն Նատուծոյ, եւ որ միանգամ հայէր ընդ օձն՝ ապաքինէր ¹: Եւս օձ պղնձի համեմատեալ ընդ օձին որ ի գրախաբ անդ մահ գործեաց՝ առակ օրինակի էր Նատուածորդայն՝ որ ի խաչին բարձրացաւ, եւ բժշկեաց ի հարուածոց օձին այնորիկ (մեղաց) ²: (Յետոյ օձն պղնձի ի կուռս եղել Խորայեւացւոցն, եւ յայն սակս իսկ խանդարեցաւ ³:

119

Ապա ուրեմն հասին Խորայեւացիք ի ձոր մի մեծ ի վերայ տահմանաց Մովսէսացւոցն, եւ անդ լինէր այնուհետեւ սկիզբն առնելոյ զարեւելակողմն երկիրն Վանանու: 1. Վանազի խնդրեցին նոքա ի Սեհոնէ արքայէ Լմովհհացւոց անցանել ընդ երկիր նորա, հանդերձ պայմանօքն որովք յԵդոմացեացն խնդրեցին: Բայց եւ Սեհոն չառ զայն յանձն, եւ խաղաց ընդ առաջ նոցա. այլ ի պարտութիւն մատնեալ առաջի նոցա ջնջեցաւ համօրէն ժողովորդեամբ իւրով: Եւ առաւ ամենայն երկիրն Լմովհհացւոց յԼեռնոյն գետոյ մինչեւ ցգետն (Յարովկ հանդերձ գլխաւորն քաղաքաւ Եսեբոնիւ: 2. Ապա խաղացին Խորայեւացիքն ի վերայ Թագաւորութեան Բասանու. ընդդէմ դարձաւ նոցա Ովգ արքայ Բասանացւոց, այլ հարաւ նոյնպէս եւ սպառեցաւ ազգն նորա. զսահմանս նորա ի (Յարեկ գետոյ մինչեւ ցգետն) 60 ամուր ամուր քաղաքօք առին Խորայեւացիքն ⁴: 3. Այս ամենայն երկիր ետ Մովսէս ցեղեցն Վազայ, Սուրբինի՝ եւ կիսոյ ցեղին Մանասէի ի բաժին ժառանգութեան՝ հանդերձ խոստանաք օգնական լինելոյ եղբարց իւրեանց առնուլ զարեւմտակողմն Վանանու, բայց զենտանիս իւրեանց թողին նոքա անդ ի բաժնին իւրեանց զոր առին ⁵:

1 Թու. ԻՍ. 1 — 9:

2 Տեա Ես. Գ. 14, 15:

3 Տեա Գ. Թա. 3. 4:

4 Թու. ԻՍ. 31 — 35: Տեա Ես. Գ.

Բ. 24 — 27. Գ. — 12:

5 Թու. ԼԲ. Ես. Գ. 12....

Իբրեւ լու եղեւ Ռազակայ արքային Մովսէսացւոց վասն յաղթութեանցն Խորայեի, զահի հարաւ վասն թագաւորութեան իւրոյ, եւ ակն ունէր արկանել իմն զնոսա ի զօրութենէ կախարհանօք: Սամէր նա ածել ղՌազաւամ զայրն գիւթ ի Միջագետաց պատարագօք զի եկեալ նղովիւք հեռացուացէ զԽորայել ի սահմանաց նորա: Չառ Ռազաւամ զառաջինն յանձն ըզձանալ չար ինչ Խորայելացոցն, զի արգելեալ էր այն նմա ի Տեառնէ. բայց շուցեալ եւ ի մեծամեծ եւս պատարագաց՝ եւ ի ճանապարհ, ի մտի եղեալ անսալոյ բանիցն Ռազակայ՝ հակառակ միւսանգամ զգուշացուցանելոյ զնա Տեառն:

Բայց հրեշտակ Տեառն եւ եկաց ընդ առաջ իշոյն յորոյ վերայ նստեալ գայր Ռազաւամ, եւ տեսեալ իշոյն զհրեշտակն՝ սկսաւ խուսափել. զուր հարկանէր զնա ստէպ Ռազաւամ, չխարէր խաղալ յառաջ քանզի արգել կայր նմա ընկիծեալ հրեշտակն, եւ ապա նստաւ անդէն էչն ընդ Ռազաւամաւ: Բարկացաւ Ռազաւամ եւ եհար զնա միւսանգամ. խոսել սկսաւ էչն եւ ամբաստանել թէ ընդէր հարկանիցէ: Ապա ետես եւ Ռազաւամ զհրեշտակն եւ անկաւ առաջնորա: Իսկ սա կշտամբեալ յանդիմանեաց զթիւրութիւն Ռազաւամու եւ միւսանգամ պատուիրեաց ոչ ինչ այլ ինչ խօսել բայց միայն զոր Տէրն ասիցէ նմա՝ Ի՞նչ արդարեւ էչն բարբառեցաւ եւ ոչ եթէ պատրանք եւեթ եւ ցնորք մտացն Ռազաւամու իրքն էին՝ յայտ է ի բանից առաքելոյն Պետրոսի՝ Վանգի յամթ արար Աստուած սքանչելապէս զայրն ամբարտաւան որ ստամբակեալ հակառակ կայր նմա, եւ որպէս էչն՝ Աստուծոյ ամենագօրն զօրութեամբ զմարդկեղէն բարբառն ածէր զոր ինքն չմանայր, ըստ նմին օրինակի եւ Ռազաւամ ակամաց հակառակ յօժարութեանն իւրում ստիպեալ տաքնապէր այժմ գովել եւ օրհնել զԽորայելացիսն:

Վանգի իբրեւ եհաս Ռազաւամ առ Ռազակ՝ մատոյց նա ի բարձաւանդակին Ռահաղու եւթն զոհս զուարակաց եւ խոյոց յեւթն բազինսն, զոր ետ կանգնել Ռազակայ, եւ անդէն արկ ի բերան նորա Տէր գեղեցիկ ինչ օրհնութիւն ի վերայ Խորայեի: Չայրացեալ Ռազակայ առ տարաւ զնա ի բարձաւանդակն Փառգայ (ի կատար կոմածոյին). անդ միւսանգամ մատոյց Ռազակ զոհս, բայց ոչ ինչ այլ ինչ կարաց խօսել զԽորայելէ բայց օրհնութիւն եւ յաղթութիւն: Երրորդ անգամ մատոյց Ռազաւամ ի խնդրոյ թագաւորին զոհս ի կատարն Փեգովրայ, բայց եւ անդ հարկեցաւ խօսել զոր ինչ Տէր եղ ի բերան նորա. եւ պատմեաց նա զյաղթութիւնս եւ զմեծութիւն Խորայեի, եւ հայե-

ցեալ յառյապա ժամանակն գոչեաց այսպէս. «Վարդեացէ աստղն Նաիրայ եւ յարիցէ շառաւիղ (կամ այր) յիւրացել», որով յայտնի իսկ զՄեսիայէ անկարկէ¹: Այդա մարգարէացաւ զսատակունն այլ եւ այլ ազգացն: Այլ այնու իմն օտար էր Վաղարամ ի որդոցն մարգարէից՝ զի սիրազ սոցա միարան էին ընդ Հոգւոյն Աստուծոյ որ ի նոսա բարբառէր²: — Յետ այնորիկ գարձաւ անտի, եւ Վաղարկ եւս գնաց այդքէն ի անդի իւր³:

121

Բանակեցան Խորայելացիքն ժամանակս ինչ ի գաշտավայրան Սատախնայ, եւ բազումք ի նոցանէ պղծեցան յամենայնից պաշտամանն Բէղլիքովայ, որ զեղևագործութեամբն պատուէր⁴: Այս գործ մոլորութեան նոցա գործեցաւ ըստ խրատուն Բաղասանց ի Սոփարացւոց եւ ի Սագիանացւոց վասն տկարացուցանելոյ եւ մեղիւնոյ զԽորայելացիսն⁵, որ զմեղմէս խորհրդոց «ասնն անպարշտի եւ ժլատի», յայտ առնէ⁶: Հայնժամ Հրաման ետ Տէր Սոփսիսի ժողովել զգլխաւորս ժողովոյեանն եւ պիտուէր տալ նոցա կոտորել զյանցաւորսն: Իսկ Փեննհէս որդի Լոդիագարու իբրեւ ետես զՍամբրի զորդի իշխանի ուրուք Հմառնեանց զի ոչ համարեցաւ պատկառանս՝ ածել կացուցանել հրապարակատես՝ կին մի՝ դուստր մեծամեծացն Սագիանացւոց, գիմեաց նա ի տեղին ամպարշտութեան եւ ի բարկութեանն իւրում եհաք զերկոսին զեղարեամբ: — Այս յԱստուծոյ ազգեցնութենէ գործեցաւ. քանզի առժամայն իսկ եւ իսկ գաղապեաց հաղուածն (ժանտն) յորմէ այն ինչ անկեալ էին 24,000 ողիք. եւ յայտ պարտ Տէր Փեննհէսեայ ի ձեռն Սոփսիսի թէ հաճոյ եղել նմա գործն՝ «զի գարձոց զբարկութիւնն Աստուծոյ յորդոցն Խորայելի», եւ խոստացաւ «ուխտ խաղաղութեան», հանդերձ «յաւիտենական քահանայութեամբ»,⁷: Թէպէտ եւ յետոյ բարձաւ քահանայութիւնն ի զաւակէ նորա, ի ժամանակի զի Հեղի որ յիշամարայն էր՝ եկաց քահանայապետ. այլ Սագովկաւ գարձաւ միւսանդամ ի ցեղն Փեննհէսայ եւ մնաց ի նմին ցեղի եւ յետ զերութեանն:

122

Յետ ընդունելոյ պատիժս վրիժապարտիցն՝ հրաման ետ Տէր Սոփսիսի եւ Լոդիագարայ առնել հանդէս հանորոյ ամենայն Խորայելի ի քառնամենից եւ ի վեր, եւ գտաւ համար երկուսասան

1 Տէս Եւոդ. ԺԱ. 1—3:

2 Սաղմ. ԽԲ. 1, 2:

3 Բաւ. ԻԳ. ԻԳ:

4 Բաւ. ԻԵ. 1—3:

5 Բաւ. ԼԱ. 19: Տէս Եւոդ. Բ. 14:

6 Տէս Բ. Գեոր. Բ. 15: Եւոդ. 11:

7 Բաւ. ԻԵ. 3—15: Տէս Սիրք.

ԻԵ. 28—30:

ցեղէն միահամուռ 601,730 այր պատերազմը, որ 2000-ու չափ նուազագոյն է քան զառաջին հանգիւն. բայց զարմանալի խն էր խորթ թուոյ իւրաքանչիւր ցեղէն առանձինն: — Այսո՞ւ նուազի էին Ղէւտացիքն 23,000 ոգի: — Այլ յամենայն իսկ ի ցեղան ոչ ոք էր մնացեալ յառաջնոց անցելոցն ի հանդիսի՝ վասն ստունգաւ նախեանն իւրեանց, բայց միայն Ահաւ եւ Վաղէր¹:

Հանդերձ այնու հրամայեալ էր Աստուծոյ յՄովսէս առնուլ զգլխի ի Մադիանացւոցն վասն նենգութեանն իւրեանց՝ մելորեցուցանելոյ զԻարայէլ ի կռաւորաշուքիւն²: Եւ խաղաղքն յիւրաքանչիւր ցեղէ հազար այր, եւ Լազկազար քահանայապետ ընդ նոսա՝ ի վերայ Մադիանացւոցն: Իբրեւ յաղթեցին նոցա՝ հարին զամենայն արու Մադիանացւոյ, զհինգ թագաւորս եւ զՎաղաամ. ապա կոտորեցին եւ զխնայան, քանզի գործի իսկ ըստ էին նոքա մելորութեանն. իսկ զիցա (զորս ի գէպ էր ի հանդերձիցն ճաւաշել) եւ զաղայոյ յիգական ազգէն թողին կենդանի. առին զկապուտ կողոպուտ քաղաքաց եւ զեղնց եւ ապա հրձիգ արարին զնոսա. մասն մի ի մեծ աւարէ անսի որբեցաւ Աստուծոյ եւ մասն մի բաշխեցաւ յետ որբութեանց ինչ³:

123

Ի կռաւորած կոյս ամացն քառանկից ելին յԱզգիպտոսէ, եկեալ հասեալ կայր ժամանակ առնոյ իարայեղացւոցն զըռն երկիրն Վանանացւոյ. միանգամայն ի նմին ժամանակի յայտնեաց Տէր Մովսիսի թէ հասեալ է վախճան նորա: Պատասխանի ետ Մովսէս ը հպատակութեամբ. «Տեսցէ Տէր Աստուած հոգւոյ եւ ամենայն մարմնոյ՝ այր ի վերայ ժողովրդեանս այսորիկ, որ ելանիցէ առաջի սոցա, եւ որ հանիցէ եւ մուծանիցէ զսոսա. եւ մի ընկիցի ժողովուրդս Տեառն իբրեւ զոչխար՝ որոց ոչ իցէ հովիւ»:

Եւ Տէր ասէ. «Առ դու քեզ զԱհաւ որդի Աստուայ՝ զայր յորում գոյ հոգի, եւ զիցես զձեռս քո ի վերայ նորա: Եւ կացուցես զնա յանդիման Լազկազարու քահանայի եւ յանդիման ամենայն ժողովրդեանն. եւ պատուիրեսցես վասն նորա յանդիման նոցա. եւ տացես ի փառաց քոց ի վերայ նորա, զի լուիցեն նմա որդիքն իարայեի: Եւ կացցէ առաջի Լազկազարու քահանայի, եւ հարցցեն ի նմանէ զիրաւունս յայտնութեանց առաջի Տեառն, ըստ բանի բերանոյ նորա գործեցէ»:⁴ Ապա Մովսէս արդէս հրաման ետ նմա Տէր: Եւ այնպէս պայազատեր զնա Ահաւ իբրեւ զօրավար, ի մեծամեծ ինչ իրա պարտ էր նմա ընթանալ առ քահանայապետն, ուր Մովսէս ինքնին ընդ Տեառն խոսէր⁵:

1 Թաւ. ԻԶ:

2 Թաւ. ԻԵ. 16 — 18:

3 Թաւ. ԼԱ:

4 Թաւ. ԻԵ. 12 — 20:

Դարձեալ յանձն առնէր Մովսէս զգործ բաժանման երկրին Վանանացւոյ՝ (Ետուայ, Լաղեազարայ քահանայապետի եւ իշխանաց տան ցեղէն միանգամայն (բաց ի Սուրբնէ եւ ի Վաղայ եւ ի կիսոյ ցեղէն Մանասէի)։ Սահմանէր նա եւ զթիւ քաղաքացի զԷտուացւոյ եւ զհամար քաղաքացն ապաստանի եւ զնոցա բաժանմանն զօրինակ¹։ Ի կարգէն զերսդ զայդոսիկ եւ զայլ եւս իրոյ յառաջ քան զայս՝ բազում եւ այլ օրէնս ընծայեցուցանէր կամ մեկնութիւնս օրինացն²։

124

«Խօսեցաւ Մովսէս ընդ ամենայն որդիսն Իսրայելի, ըստ ամենայնի որպէս պատուիրեաց նմա Տէր առ նոսա», : Լորկորդէր նոցա զոր ինչ ի Անայէ եւ այսր անցք անցեալ էին ընդ նոսա, եւ յուշ արկանէր նոցա զգործս այլ եւ այլ ազգացն եւ զառնուլն զկողմն արեւելից (Յորդանանու՝ Լատուծոյ օգնականութեամբն³։

(Եւ պատմութեանն այնորիկ՝ ապա տայր ժողովողեան զերկրորդ օրէնսդրութիւնն. քանզի երկրորդեաց նա զտանն հրամանսն եւ զմեծ ինչ մասն այլոց եւս օրինաց հանդերձ յաւելուածովք ինչ եւ փոփոխմամբ, եւ յաւել ի նոյնս այլ եւս հրամանս կամ մեկնութիւնս, հանդերձ գեղեցիկ գեղեցիկ թելադրութեամբք յառաքինութիւն եւ ի պահպանութիւն ուխտին⁴։ «Ո՛վ իցէ, ասէ, ազգ մեծ՝ որոյ իցէ Լատուած մօտ ի նոսա. որպէս Տէր Լատուած մեր յամենայնի՝ որով կարդացուք առ նա. եւ ո՞ր ազգ մեծ՝ որոյ իցեն իրաւունք եւ դատաստանք արդարք, ըստ ամենայն իրաւանցս այսոցիկ»⁵։

Եւ յետ այնորիկ ասէր. «Մարգարէ յեղբարդ քոց իբրեւ զիս յարուցէ քեզ Տէր Լատուած քո, նմա լուիջիք»։ զի Տէր իսկ ասաց ցիս «Մարգարէ յարուցից նոցա յեղբարդ իւրեանց իբրեւ զքեզ, եւ ասաց զպատգամս իմ ի բերան նորա, եւ խօսեսցի ընդ նոսա որպէս եւ պատուիրեցից նմա. եւ մարդ՝ որ ոչ լուիցէ զոր խօսիցի մարգարէն յանուռ իմ, եւ խնդրեցից զվրէժ ի նմանէ»⁶։

Ինքն իսկ Մովսէս մարգարէ էր ի բարձրագոյն կարգէ, նմին իրի եւ առակ օրինակի Վրիստոսի⁷, եւ առհասարակ իսկ ծանօթ է՝ թէ զՄեսիայէ յայտ առնէ այն մարգարէութիւնն⁸։

Լպա պատուէր եւս Մովսէս Իսրայելացւոցն զի յորժամ անցանիցեն ընդ Յորդանան՝ կանգնեցեն ի լերինն Վերազ քարինս մեծամեծս բռեալս, եւ գրեցեն ի վերայ նոցա զքանս օրինացն. եւ շինեցեն անդէն սեղան անտաշ վիմօք եւ մատուցեն ի վերայ

1 Թու. ԼԳ, ԼԵ. — 15:

2 Թու. ԺԵ, ԺԸ, ԺԹ, ԻԸ — Լ, ԼԵ

16... ԻԷ. — 11. եւ ԼԸ:

3 Երեմ. Գ. Ը — Գ:

4 Երեմ. Գ. Դ — ԻԱ:

5 Երեմ. Գ. Դ. 7, 8:

6 Երեմ. Գ. ԺԸ. 15 — 19:

7 Թու. ԺԲ. 6 — 8:

8 Գործ. Գ. 22. Է. 37:

նորա պատարագս: — (Յետ այնորիկ՝ երանփոյն աքք ի ցեղիցն Շմառնի, Վեւայ, Յուգայ, Խաքարայ, Օպսեփու եւ Բենիտմիւնի ի լեառն Վարիզին օրհնել զօրինապահս, եւ աքք ի ցեղիցն Ռուբինի, Վադայ, Լսերայ, Օւարուղոնի, Վանայ եւ Նեփեթաղեանց ի լեառն Վերազ անիծանել զօրինազանցան, եւ պատահանի տացէ ամենայն ժողովուրդն՝ Լմէն¹:

Յառաջ մատուցեալ թելադիր լինէր Մովսէս ժողովրդեանն ի պահպանութիւն օրինաց՝ բարութեանցն խոստմամբք եւ սպառնալեօք պատժոց. խոստացաւ նոցա փրկութիւն, եթէ եւ յետ անիծիցն արժանի լինելոյ՝ ստրջացեալ դարձցին առ Տէր ամենայն սրտիւք իւրեանց. ուսոյց նոցա թէ մարթ եւ պարտ է նոցա զօրէնսն պահել, եւ արար զլաւ բանիցն ասելով այսպէս. «Ունիմ ձեզ վիայ այսօր զերկինս եւ զերկիր. զինանս եւ զմահ ետու առաջի երեսաց ձերոց, զօրհնութիւնս եւ զանէծս. եւ ընտրեա ցկեանս, զի կեցցես դու եւ զաւակ քո. սիրել զՏէր Լստուած քո, եւ լսել ձայնի նորա, եւ ունել զնմանէ զամենայն առուրս կենաց քոց»,²:

Լպա յայտ արար նա նոցա թէ սահմանեաց Լստուած զՅետու փոխանակ նորա ի զօրավարութիւն, եւ քաջայերեաց զՅետու եւ զժողովուրդն յուսալ ի Տէր զի նա լինիցի նոցա առաջնորդ³, եւ ինքնին Լստուած հաստատեաց զընտրութիւն Յետուայ ի զօրավարութիւն ժողովրդեան իւրոց⁴:

Ինչպէս գրեաց եւ զերկրորդումն օրինացն (զերկրորդ օրէնսդ զրութիւնն) եւ հրամայեաց ընթեռնուլ զայն առաջի ժողովրդեանն եւթն եւթն ամ, զի գիտացեն ամենեքին⁵, եւ պահել զայն առ տապանակին⁶: Յօրինեաց Մովսէս եւ երգ մի հրամանաւ Լստուծոյ եւ ուսոյց որդւոցն Իսրայելի⁷: Բանք երգոյն են զգուշացուցիչ իմն մարգարէութիւն առ յապա ապստամբութեան Խարայելացւոցն, եւ ողորմութեան եւ արդարութեան Լստուծոյն նոցա⁸:

125

Լպա հրամայեաց Տէր Մովսիսի ելանել ի լեառն Նաբաւ ի լերինսն Երափանոյ եւ տեսանել անտի զերկիրն աւետեաց եւ ապա անդէն մեռանել (յաւելուլ ի ժողովուրդ իւր)⁹: Յայնժամ խօսեցաւ Մովսէս զմարգարէական օրհնութիւն իւր ի վերայ ցեղիցն Իսրայելի, որ բազում ինչ նմանութիւն եւ կցորդութիւն ունի ընդ օրհնութեանն Յակոբու¹⁰: Լպա ել նա ի գլուխն Փասգա

1 Երեմ. օր. Ի. 4. 14.

2 Երեմ. օր. Ի. 15. 16... — Լ. (19. 20).

3 Երեմ. օր. Լ. — 8.

4 Երեմ. օր. Լ. 14 — 15.

5 Երեմ. օր. Լ. 9 — 13.

6 Երեմ. օր. Լ. 26... —

7 Երեմ. օր. Լ. 16... 19 — 23.

8 Երեմ. օր. Լ. — 44, 45 — 47.

9 Երեմ. օր. Լ. 48 — 53.

10 Երեմ. օր. Լ. 7.

(Փողով)՝ ի Կարաւ լերինն ի դաշտին Մովսէս, յանդիման Լըրի-
քովն: Եւ եղոյց նմա Տէր զամենայն երկիրն Վաղարշապէս մինչեւ
ցլ՝ան եւ զամենայն Եփթաղիմ՝ եւ Ղիզիքիմ՝ եւ Ղլանասէ եւ
Ղլուդա մինչեւ ցծագ ծովուն եւ զԿողմին Հաղարայ, եւ ասէ.
այդ է երկիրն զոր խոստացայ Լըրահամեւ, Սահակայ եւ Յակո-
բայ. տեսեր զդա աչօք քովք, բայց մի մտցես ի նա:

Յետ այնորիկ վախճանեցաւ Մովսէս «Մարապ Տեառն», ըստ
բանին Տեառն՝ 120 արկաց. եւ թաղեաց զնա Տէր ի ձորն երկրին
Մովսէս հանդէպ Փողովայ, եւ ոչ որ զիտաց զգերեզման նորա
մինչեւ ցայսօր՝ Լացին զնա որդիքն. Խաղայելն աւուրա երեսունս:
— Ոչ ել յետ նորա յԽարայելն այլ մարգարէ իբրեւ Ղլովսէս....
նշանօք եւ աղուեօտիւք եւ մեծամեծ գործովք¹:

Պատմաւ ծածկելոյ Լստուծոյ զմարմն նորա՝ էր վտանգն.
կործանելոյ Խարայելացոնն ի կռապաշտութիւն. այսմ իմն թե-
րեւս ուշ ունէր սատանայ յորժամ ընդ Միքայելն վասն մովսի-
սեան մարմնոյն վիճէր՝ կամեցեալ բերել յայտ զգերեզման նորա²:

Լսյ կատարած եղեւ Մովսէսի «Լռնն ընդ որում խօսէր
Տէր դէմ յանդիման. որպէս զք զէ խօսիցի ընդ բարեկամս իւ-
րում»³, «սիրեցելոյն յԼստուծոյ եւ ի մարգկանէ, զոր նմանեցոյցն
(Տէր) փառաց որդոն եւ մեծացոյց յաջ եւ յերկեւ յազգաց, եւ
փառաւորեաց զնա յանդիման թապաւորաց»⁴, Մովսէս հաւատա-
րիմն եւ հեզն⁵ եւ զօրաւորն հաւատովք⁶ դադարեաց ի մեծ եւ
ի սրբազան, ի Ճզնական եւ ի դժուարին կենացն առաջի աչաց
Լստուծոյ իւրոյ, եւ աւանդեաց (1460 կամ 1447) զմեծ եւ զօրորուն
ողին ի ձեռս բարեկամին իւրոյ որ յետ դարուց միւսանգամ խօսե-
ցաւ ընդ նմա ընտանեբար ի լերին⁷: Յիշատակ նորա կայ օրհնու-
թեամբ⁸, եւ երեւելի է անուն նորա եւ պատուական ի մէջ ազ-
գաց քան զամենայն մահկանացուաց:

126

Յայտնի իսկ եւ զուշակաւոր է թէ որպէս նահապետքն պա-
տուականք եւ լին եռանդմամբ Մովսէս՝ ի խոստմանս անդ որ
ստեպ երկրորդէին նոցա վասն երկրաւոր աշխարհին Վանանու
եւ ազատութեան յԵփթաղիմ եւ այլոց նոյնաբանաց, այլ ինչ
բարձրագոյն եւ հեռաւոր եւ երկնաւոր միտս ցուցանէին եւ ի լա-
տգունի իրիք ցանկութիւն յառեալ հայէին. պանդուխտս եւեթ
զանձինս կոչէին յերկրի նահապետքն⁹, եւ որպէս սոքա նոյնպէս եւ

1 Երեւ. օր. 17:

2 Յուդ. 9:

3 Եւթ. ԼԳ. 11:

4 Սերբ. ԽԵ. — 8:

5 Թու. ԺԲ. 3, 7, 8: Սերբ. ԽԵ. 4:

6 Եւթ. ԺԱ. 24 — 29:

7 Ղուկ. Թ. 30, 31:

8 Սերբ. ԽԵ. 1:

9 Եւթ. ԻԳ. 4. ԽԵ. 9:

Մովսէս (որով որ էր համարակ մասնիկ յիշատակ աշխարհի
Պատմութեան, թերեւս եւ մերտապէս կարգանք ցանկութեանց նոր
էր) ինքն եւ մասնհաւատարմութեան ինքն, եւ հանդիման-
ւոյ ինչ իրանց: Բայց ոչ ի՞նչ ընդ որոշման զոր
իցէ առ նա ինքն ի իր մէջ Պատմութեան իրարմարտութեան
ընդմիջեցանք: Քիչ որով որ ինչ ընդ մեծութեան նոր էր
այն անհայտ: Քիչ ի նահապետայն պատմութեան նշանքն եւ ի
Մովսէսի պատմութեան նշանքն իրարմարտութեանց եւ զոր
առաջնորդութեանց նոր: Քիչ նահապետայն խառնակ էր
առ ինքն Պատմութեանց, զոր հանդիմանութեան ի զեւթի
մեան ծառայելու իրար Մովսէս:

Եւ ինչ ինքն ի մեծ էր Մովսէսի զնորմարտութեան
ի ինքնորմարտութեան եւ ի հաւատարմութեան մասնութեան
հարցն իրանց: Գործ իր ի ի յիշատակի մասնակցի մեծ
զիշատակի յաւատարմութեան մեծաց զորով, զպատմութեան
Երան, նշան, Երանհան, Մահար, Մարտիկ եւ Մարտիկ ի
կենդանի ինքնակցի մեծ Երանհան՝ որ կենդանի էր ի մեծ
ընդ Մեծի որով նշան, եւ զառաջնորդութեան եւ պատմութեան
Երանի զոր ի մեծ նոր խառնակ Երան ընդ մարտիկ-
զեան իրարմարտութեան ընդ զոր: Եւ ինչ են հարցն զի Մովսէս,
որ եւ ինքն Ե. Ռ. Գ. Գ. Ե. Մովսէս: Միայն ինքն զեւթի
մեծի զոր նոր ընդ նոր, առ ինչ ինչ մեծ անհայտ յառաջ
թերեւս ի Մեծաց:

Մովսէս ինչ մասնակցի ոչ մեծի թարգմանիկ հանդիման
զորով Մարտիկ ինքն եւ ինչ մասնակցի ոչ պատմութեան ինքն եւ
մարտիկութեան մեծ ընդ իրարմարտութեան մեծ եւ իրարմարտութեան
մեծ, առ եւ ինչ ինչ զի ինքն են զի ինքն ինքն զի
կառնաւորման մեծ Մարտիկ ի հանդիմանութեան եւ ինքն
առնաց կանցնի հարաւորութեան յարաւորութեան: Եւ ինքն ինչ
զի ինքն ինքն ինքն ինքն ինքն ինքն ինքն ինքն ինքն ինքն
պատմութեան այն (որով անհայտ ի Մարտիկ եւ ի նորմարտ
նախնայ ինքնակցի հանդիման): 2:

Յոր որ առաջին ի նահապետական մասնակցի կողմէն էր ինքն
ինքն հարցն մեծաւորման յարաւորութեան աշխարհի, եւ ինքն առ
առաւորմանութեան ինքն Երան: Վրան հանդիման հանդիման-
ութեան նորմարտ ինքն եւ ինքն, եւ ինքն ինքն ինքն առնաց եւ
յառնացն ինքն ինքն ինքն ինքն ինքն նոր առնաց. ինքն ինչ
Յոր ինքն ինքն, ինքն ինքն ինքն ինքն ինքն ինքն ինքն ինքն
նախնայ նոր, ինքն ինքն նոր որ ինքն ինքն ինքն ինքն

1 Եր. 20. 7-20.

Եր. 20. 14 և 20.

2 Եր. 20. 11. 8-9. 9. 12 և 13.

տարախառնեցին զգուշ և նորա, զարգար ամբաստանութիւնն նորա չհամբերող մտաց բանս համարեցան, նա եւ զանմեղութիւն իսկ նորա չառնուին յանձն, քանզի մելորութեամբ իմն այսպիսի ինչ ունէին ի մեր հաստատութեամբ՝ թէ վեշտք եւ չարչարանք միշտ պատիժք մեղաց են, ուստի եւ Յորայն եւս չարչարանք պատիժք են եւ վառն այնորիկ ամպարիշտ սւրեմն է Յոր: Իսկ Յոր ընդդէմ զատնայր սուտ բամբասանաց նոցա եւ ջատագով ընէր արդարութեան եւ համբերութեան իւրում: Յետուստ ուրեմն Լատուած իսկ ինքնին եւ պաշտպանեւ Յորայ, քաջալերեաց զնա հաւատալ տեսչութեան իւրում՝ յօրինեալ զնկարագիր ամենագոր զօրութեան իւրոյ, խնատութեան եւ բարութեան. յանդիմանեաց զգործ բարեկամացն Յորայ եւ հրաման ետ նոցա խնդրել զարեւոստութիւն նորա: — Լպա օրհնեաց Լատուած զՅոր կրկին եւ ետ կեանս երկայնակեացս: Եւս եւ առ Յորայ զտանեմք զհաւատս նահապետացն եւ Մովսիսի առ լաւագոյն ինչ ժամանակ¹, եւ յիշեն զնա զիրք սուրբք մեծաւ զովութեամբ²:

Բ

Օրինորդութիւն Մովսիսի:

127

Գեղեցիկ քան զամենայն յիշատակս զոր եթող մեզ զանձնէ Մովսէս՝ օրէնսդրութիւն նորա է, ծնունդն աստուածեղէն ազդեցութեան. չէր ինչ նա կարօտ՝ կարծիս իմն գործակցութեան աստուածութեանն ընծայեցուցանելոյ, որպէս այլք ի մեծամեծ օրէնսդրաց վառն հաւատարիմ եւ հաստատուն զիւրեանց օրէնսն տանելոյ՝ կեղծաւորեցան: Ինքնին իսկ որ մի միայն ճշմարիտ Լատուածն էր ի Սինայի գէմ յանդիման համօրէն ժողովդեանն Խաբայեւ ահագին եւ բարձրական տեսչեամբք զտանն հրամանսն իբրեւ զտուն գլխաւոր օրէնս ընծայեցոյց. եւ ապա տակաւ այլ եւս ինչ հրամանս եւ խրատս ի նոյնս ի ձեռն նորա յաւելցար, եւ էր ցանգ ի նմա աստուածեղէն ոգւովն եւ երեւեղ իմն օրինակաւ:

Ձանդերձ նորքիմբք՝ առաջի ունէր Մովսէս զսրբական սովութիւնս պաշտաման նահապետացն եւ տեղեակ էր կարգաց եւ յօրինուածութեանց տէրութեանն Եգիպտացոց, որք յայնմ ժամանակի կատարելագոյնք քան զամենայն կարգս էին: Լպլ օրէնք նորա ոչ եթէ ամենայն միանգամայն ի միում ժամանակի յօրինեալ եզան, այլ ճանաւանդ թէ ըստ պիտոյիցն հարկի, նմին իրի ոչ եթէ բովանդակութիւն ինչ փակեալ եւ սեղմեալ է այն, այլ կարգաւ իմն կատարումն եւ յառաջադիմութիւն կայ ի նոսա,

1 Յօդ. Ա. — ԻԲ:

3 Յօդ. Բ. 18. սւր զովսէ մեր թորդ.

2 Յօդ. ԺԹ. 25 — 27. եւ յայլ տեղիս: Դանութիւն: Եղեկ. ԺԴ. 14, 16, 18, 20:

որպէս զի բախում անգամ մի օրէնք միտումն օրինաց լուսն իմն լինին, որպէս կարգն իսկ նոցա եւ համեմատութիւն երկրորդ եւ հինգերորդ զորոյն Մովսիսի ընդ միմեանս՝ ցուցանէ:

Ողի մովսիսական օրէնագրութեանն՝ աստուածագետական իմն է. ինքն Աստուած ցուցանի իրրեւ վերագոյն թագաւոր եւ օրէնադիր. Մովսէս իրրեւ այն՝ որում ասեալ իցէ ի նմանէ իշխանութիւն զարծելոյ եւ իրրեւ աւարեալ ի նմանէ. քահանայքն՝ իրրեւ սպասաւորք նորա եւ միջնորդք իմն. խառնել իրրեւ ժողովուրդ նորա եւ հպատակ, երկիրն աւետեաց ասացուած ժողովրդեան իւրոյ ի վարել եւեթ շնորհեալ նոցա. ամենայն հրամանք եւ արդելմունք, ամենայն օրէնք եւ սահմանադրութիւնք իրրեւ Աստուծոյ իսկ սեպհականք: Եւ վախճան օրէնագրութեանն՝ յորմեւ ազգ մի կամ ժողովուրդ ընախի եւ պատուական, փակեալ եւ սեղմեալ, կացեալ ընդ պաշտարանութեամբ ճշմարտան Աստուծոյ, եւ ազատութեան ժողովրդեանն պահպան եւ երաշխաւոր քահանայութիւնն լինելոց էր, որ զճշմարտ պաշտան Աստուծոյ ի նմա պահելոց էր իրրեւ սուրբ ինչ մարդապետ:

128

Ըստն զլեաւոր օրէնքն զոր ինքնին Աստուած եւ ի Ամենայն ըստ բանիցն կամ ըստ մտաց այդ են. 1. «Դա եմ Տէր Աստուած քո որ հանի զքեզ յերկրէն Եգիպտացոց ի ամեն ծառայութեան. մի եղեցին քեզ այլ աստուածք բաց յինէն: Մի արասցես դու քեզ կուռ ըստ ամենայն նմանութեան»,... «Մի երկիր պազանիցես նոցա, եւ մի պաշտեսցես զնոսա: զի ես եմ Տէր Աստուած քո՝ Աստուած նախնանոս, որ հասուցանեմ զմեղս հարանց՝ որդւոց յերկա եւ ի չորս ազգս ատելեաց իմոց: Եւ առնեմ զտղտ մեթիւն ի հազար ազգս պիտելեաց իմոց, եւ ոչք պահեն զհրամանս իմ: 2. Մի առնուցուս զանուն Տէրան Աստուծոյ քոց ի վերայ անտեաց. զի ոչ արեացէ Տէր զայն, որ առնուցու զանուն նորա ի վերայ սնտեաց: 3. Այշեսջիր զօրն շարաթուց սրբել զնա: Օգնց օր զարծեսցես, եւ արասցես զամենայն զարծ քո. յաւուրն եւթներորդի շարաթ Տէրան Աստուծոյ քում. մի գործեսցես ի նմա զամենայն զարծ քո դու եւ ուսոր քո եւ դուստր քո, ծառայք քո, ամենայն անասուն քո եւ եկն քո եւ պանդուխտն քո որ ի քեզ: Օգի զմեց օր արար Տէր Աստուած զերկինս եւ զերկիր, եւ զծով եւ զամենայն որ ի նոսա, եւ հանդեաւ յաւուրն եւ թներորդի. վասն այնորիկ օրհնեաց Տէր զօրն եւթներորդ, եւ արեաց զնա: 4. Պատուեա զհայր քո եւ զմայր. զի քեզ բարի լինիցի, եւ զի երկայնակեաց լինիցիս ի վերայ երկրին բարութեան՝ զոր Տէր Աստուած ասցէ քեզ: 5. Մի սպանաներ: 6. Մի

Ջար: 7. Մի գողանար: 8. Մի առաքիլացութիւն գիտեր զընկերէ քուսն: 9. Մի ցանկանար կնոջ ընկերի քո: 10. Մի ցանկանար տան ընկերի քո, եւ մի անդոց նորա»,¹:

Իսկ ի յաջորդ պատուիրանաց՝ կէսք կրկնուան եւ կէսք մեկնութիւն իմն եւ գլխաւոր օրինացն»,:

«Ի ուր խաղցել, Յէր Լստուած մեր՝ Յէր մի է: Իւ սիրեացեր զՅէր Լստուած քո յամենայն սրտէ քուսն, եւ յամենայն անձնէ քուսն, եւ յամենայն զօրութենէ քուսն»,²: «Ղուրբ եղերուք, զի ես սուրբ եմ՝ Յէր Լստուած մեր: Իւ զշաքարթա իմ պահեաճիք եւ մի երթայցէք զհետ կուոց. եւ աստուածս ձուլածոյս մի առնիցէք ձեզ: Իս եմ Յէր Լստուած մեր»,³:

«Որ հարկանէ զհաջր իւր կամ զմայր իւր... որ անիծանի զնոսա՝ մեռցի»,⁴: «Մի ասեսցես զեղբայր քո ի մոի քում... մի խնդրեսցէ զբռնէ մեռն քո... սիրեցես զընկեր քո իբրեւ զանձն քո. ես եմ Յէր»,⁵: «Մի զլացիս զվարձս անանկին՝ եւ զկարօտելոյ յեղբայր քոց, կամ յեկաց քաղաքաց քոց: — Մի խտորիցես զիրաւունս զեկին, եւ զորոյ, եւ զայրւոյ. եւ մի գրաւեսցես զձորձս այրւոյն: — Իւ եթէ հնձեսցես զհունձս յանդի քում... եթէ կթեսցես զայգի քոյ... եթէ կթեսցես ձէթ, մի դարձցիս անդրէն պտղաբաղ առնել զքնի քո. եկին, որոյ եւ աքլոյ եղնցի այն: Իւ յիշեսցես զի եւ դու ծառայ էիր յերկրին Իզրայէլացուոց. վասն այնորիկ ես պատուիրեմ քեզ առնել զանս զայս»,⁶: «Վառցես տեսեալ զարձառ կամ զոչխար եղբոր քո միլորեալս ի ճանապարհի... այլ դարձուցանելով դարձուցես զնոսա եւ ածցես առ եղբայր քո. նոյնպէս արագես եւ զամենայն փորուած եղբոր քոյ... գաւցէ ականանիցես զէշ եղբոր քո կամ զեղն նորա՝ անկեալ ի ճանապարհի... այլ յարուցանելով յարուցես»:

129

Լրտաբին պաշտօնն Լստուծոյ ըստ օրինացն շքեղ եւ փառաւոր էր յոյժ. քանզի Լրեայքն վասն զի բիրտ ինչ եւ թերաւ վալած եւ երկրաւոր ժողովուրդ էին, առ սակաւ սակաւ միայն կարող էին ի մտաւորաբայն ինչ պաշտօն ընդերլանել: Սակայն եւ աղտաբին օրէնք յոյժ դիպող իմն էին զսէրն եւ զմեծարանս եւ զհպատակութիւն առ միայն ճշմարիտն Լստուած պահելոյ եւ անեցուցանելոյ, եւ սովորութիւնքն այնոքիկ նշանք իմն եւ օրիւնակք էին բարձրագոյն փրկութիւնագործ կարգացն եւ խորհրդոց կատարելագոյն պաշտամանն որ յետոյ գալոց էր⁸:

1 Եւթ. 1 — 17: Երեւ. օր. 5. 6 — 21:

2 Երեւ. օր. 2. 4, 5:

3 Ղ. Եւ. 2 — 4:

4 Եւթ. 10. 15, 17:

5 Ղ. Եւ. 20. 17, 18:

6 Երեւ. օր. 17. 14, 15, 17, 19 — 28:

7 Երեւ. օր. 10. 1 — 4:

8 Տէս. Եր. 2. 2:

Տե՛ղ պաշտօնան Լաւո՛նց էր խաւան զիցաթեան, որ ժան ինչ էր ի սակաւոց յղինկոց ի մաջ փայտ՝ օծելոց աւելալ եւ ի փեղկից, եւ գեղեցիկ անկաւածոց ինչ փորագորտ ան ջրանալ բաժանէր յերկուս¹։ Լաւո՛ն բաժանա՞ն Արրաթիւն կոչէր. անդ կոչք անդան մի ակնարատ եւ շարադարձքն ժան հաջին աւաճաւարաց, որ զաննայն շարաթիւս յանան երկաւանան ցեղոյ մասշէր, աշտանաթն ակն եւթն ճարագարանդ եւ անդան ակն ինկոց²։ Նրկարդ բաժանա՞ն կոչէր Արրաթիւն որրաթեանց. անդ կոչք ապանաթն կաւկարանոց, որրաթիւնն, յան փաւ փայտից օծելոց սակալ հանդերձ շքեղ խմբէն (Վաւաթեանն) յոյց զիւրոց երկու քերթէքն նաւէին. աննայն յաւոյ որրոց։ Եւ յոյժ անշաղէ խմբէր Տե՛ղ ի միջոյ ամբոյն ընդ Մովսէսի։ — Նգեալ կոչին ի ապանակն անդ զիցաթեանն՝ աւկաւակէն օրինաց³։ Պահէին աւընթեր ապանակին եւ հինգ զինք Մովսէսի⁴։ Օխրանան զիցաթեան կոչք զաւիթ հաւաւ անալ անմիջ եւ ընտիգ. անդ էր անդան աղակերպ⁵։

130

1. Տե՛ղ խաւանկոցոյն կին ա. Հարաթն, որն եւթնարդ ի շարաթեան. անն արարչութեան եւ որ հանդանան, որ իրկեւծանաթ ինն եւ յաւաճաւարցն ընալ յիշէ եւ պատարիւ աննեւին փափակ անեւ⁶։ Բ. Տանն փայլոց, ամաղլաւն անոյն եւթնարդի յեկեղեցական ապաւն, որ սկիւնն էր քաղաքային ապաւոյ (Հոթանմեր)։ յոյս անեւին զանն զոյն ի հեղին փայլոց⁷։ Գ. Խմբէին ուրախութեան զոյլ եւս ամաղլաւն, յոյց չէին անդ⁸։

2. Լըրէր անդ զէնաւորք կին, ա. Պանէր կամ անն Օւաւկն, սկիւնն եկեղեցական ապաւոյ (Մարա — Լաւիլ)։ յիշաւակ աղաւաթեանն յեղիկարատ, յորաւ ուսեւին զոսանն զանկն կամ զընտիկն՝ բաղարժեւ⁹։ աւակ օրինակն անարատ զաւինն Ուաւաթ Վրկաւաթ¹⁰։ Բ. Տանն պենտափաւից կամ անն եւթնարդոց աւ. յիշաւակն օրինադրութեանն ի Ունայն՝ կաւարէր 50 աւաւրքք յետոյ քան զանն զանկոց. եւ էր միանդանոյն անն զահաթեան հանոց¹¹։ Գ. Տանն արարչաւարահարաց յանանան եւթնարդի աւ. յիշաւակն բնակութեանն յանադարանն¹², միանդանոյն անն զահաթեան կնոց խաղոց եւ միզոց¹³։ Օւոյս երեւին անն

1 Եւթ ԻԶ.

2 Եւթ ԻԵ. 23—40. Լ. 1—10.

3 Եւթ ԻԵ. 10—23.

4 Եւթ. Դ. 15. 26.

5 Եւթ ԻԶ.

6 Եւթ Ի. 8—11. ԻԴ. 12. 15. 12—17.

7 Դեւա. ԻԳ. 24. 25.

8 Բաւ. ԻԶ. 11—15.

9 Եւթ ԻԴ. ԻԴ. 15.

10 Ս. Կարէթ. Ե. 7. Ս. Պետ. Ս. 10, 19. Տեւ Դեւ. ԻԴ. 15, 16.

11 Եւթ ԻԴ. 16. 17. 22.

12 Դեւա. ԻԴ. 24—25.

13 Եւթ ԻԴ. 16.

պարտ էր կատարել շաբաթ մի՝ պատարագօքն սահմանելովք, եւ ամենայն արու խորայեւացի պարտ էր երթալ ի տօնն¹:

3. Եւ ինչ աւուրք յառաջ քան զվերջին տօնն էր տօնն մեծ քառութեան, որ ապաշխարութեան եւ պահոց: Միայն յայնմ աւուր համարձակ էր քահանայապետին մտանել ի որդութիւն սրբութեանցն² հաշտեցուցանել զժողովուրդն ընդ Աստուծոյ: Մատուցանէր նա խոյ մի պատարագ քառութեան, եւ խոստովանութեամբ մեղաց եւ զնելով զձեռն՝ կուտէր իմն ի վերայ միւսոց խոյցն զմեզս ժողովրդեանն, ապա ածէին զխոյն յանապատ³: Ի նմին աւուր օրհնէր հրապարակաւ քահանայապետն զժողովուրդն եւ իշխանութիւն էր նմա յօրհնութեանն անուանել զանունն Տեառն Եւրօվա⁴:

4. Եւ ինչ խորայեւացւոց այլ եւս առանձինն տօնք. ա. Ամ շաբաթ, առհասարակ հանգիստ երկրին, որ սկիզբն առնէր յօրէ յառաջնմէ ամսոյն եւ թնեւորդի եւ կատարէր եւթն եւթն ամ: Եւ ինչ երկիրն ինքնին բերէր՝ այն աղքատաց եւ անասնոց էր⁵. պարտ էր նոցա թողուլ զպարտս Երրայեցւոցն (կամ յապաղել) եւ զքնակ ծառայս իւրեանց հանել յազատութիւն⁶: Բ. Ամ յութելեան կատարէր յետ եւթն ամաց շաբաթուց, այս ինքն յետ 49 ամաց, սկիզբն առնէր յօրէ քառութեանն, եւ կոչէր ամ թողութեան: Յարելեան ամին բաց յիրաւանց եւ յազատութեանց ամին շաբաթուց՝ էին առանձինն եւս ազատութիւնք, այս ինքն թէ ամենայն ազարակ, այգի եւ այլ եւս նոյնպիսիք վաճառեալք կամ տուեալք ի վարձու անցանելին յառաջին ստացիւս իւրեանց եւ ամենայն պարտք ջնջէին⁷: Եւ այնպէս առնոյր երկիրն զպարեւորն հանգիստ, եւ ի 50 ամաց միջէ լինէր վերստին իմն ծնունդ համօրէն տէրութեան:

5. Պատարագքն որ ի տօնսն յայնոսիկ եւ առհասարակ իսկ ըստ օրինացն ի գաւթի անդ խորանին սրբոյ՝ մատչէին՝ բազում էին թուով եւ այլակերպք ի միմեանց, եւ բաժանեալ զատանէին ա. Ի զհաս որ յանասնոց անդեպոյ լինէին, եւ յոզմակեղս՝ ի խաղաղական եւ ի վան մեղացն եւ ի վան յանցանաց. Բ. Յանարին պատարագս կամ ի կերակրոց եւ կամ յրմպելեաց, այս ինքն հաց առանձինն պատրաստեալ, միրգս ի դաշտաց եւ զինի⁸ եւ խունկ օր ըստ օրէ¹⁰: Ի պաշտամանցն օովորութիւն հայէր յառաջ քան զամենայն եւ թլփատութիւնն¹¹, եւ աղգի աղգի սրբութիւնք լուացմամբ, եւ այլ եւս նոյնպիսիք¹²:

1 Եւթ. ԻԳ. 17: Ղեւ. ԻԳ. 4—22:
Թու. ԻԲ. 12—39:

2 Եւթ. Բ. 7:

3 Ղեւ. ԺԶ. ԻԳ. 27—33:

4 Թու. Զ. 23—27:

5 Եւթ. ԻԳ. 10, 11: Ղեւ. ԻԲ. 1—7:

6 Եւթ. Գ. ԺԵ. 1—15:

7 Ղեւ. ԻԲ. 8—55:

8 Եւթ. Գ. ԺԲ. 13—14:

9 Ղեւ. Ը—Է. Թու. ԺԵ. 3—13:

10 Եւթ. Լ. 7...

11 Եւթ. ԺԵ. 10...

12 Թու. ԺԲ. Ղեւ. ԺԳ. եւ յալ տեղս:

Վրահանայութիւնն յայտնի իսկ հրամանաւն Մատուծոյ յանձն էր ցեղին՝¹ եւեայ եւ արբեայ էր Տեառն ցեղն ամենայն անդրանկաւ իւրով՝²։ Մհարոն առաջին քահանայապետ՝ եկաց իբրեւ գլուխ եկեղեցւոյ․ պատիւ նորա ցկեանս՝ եւ անցանէր ի մերձաւոր ազգականութիւնն (բայց քնաց ի տան նորա մինչեւ ցգերութիւնն)։ Սի եւեթ կին հրաման էր ունել քահանայապետին, եւ զայն՝ ի կուսանաց՝։ Նմա եւ այլաց քահանայից առանձինն հանդերձ պատուիրեալ էր յորինացն։ Նշանաւոր էր մանաւանդ ժակառն կամ տախտակն լանջաց նորա որ էր կազմեալ յերկոտասան ականց պատուականաց ազուցելոց ոսկով, անուամբ երկոտասան ցեղիցն․ ի ներքին խորշն անդ կայր Ուրիմն եւ Թաւմիմն՝ զիծակն սուրբ, զոր ի կիր արկանէր քահանայապետն յորժամ երեւելի ինչ խնդիր վիճման կամէր որոշել առաջի Նահօպայ։

Վրահանայքն էին յորդւոյ Նդիագարու եւ Իթամարաց որդւոյ Մհարոնի՝, եւ նուիրեցան հրապարակաւ որպէս զՄհարոն՝։ Կատարէին նոքա զհանապազորդ պատարագան եւ զպատարագն խնկոց՝, եւ զայլ եւս նոյնպիսիս․ եւ նոքա էին վարժեալքն գիտութեամբք եւ ուսմամբք։ — Յետոյ ուրեմն ի Ձե դատակարգս բաժանեցան եւ կատարէին զպաշտամունսն Մատուծոյ փոխանակաւ, կարգ ըստ կարգէ։

Ղ եւտացիքն յերթ առհմն բաժանեալ էին․ Սահաթ, Վերտոն եւ Սնրարի, եւ կատարէին զխոնարհագոյն պաշտամունսն առ տապանակին՝։ Յեղն ի 48 քաղաքս բաժանեցաւ՝³ եւ առնորդ զերախայրիս եւ զտաօանորդս յամենայն պազոց երկրին՝⁴։ «Տէր ինքնին էր բաժին եւ ժառանգութիւն նոցա ի մէջ որդւոցն Իսրայելի»,⁵։

(Օրէնքն քաղաքայինք ընդ կրօնիցն օրինաց Ճշդիւ աղեւեալ եւ կապեալ էին, քանզի տէրութիւնն աստուածապետութիւն էր, եւ յամենայնի եւ ի բնաւի փայլէր իմաստութիւն եւ արդարութիւն։ 1. Ամուսնութեան եւ ծնողացն իրք յոյժ իսկ պատուականազոյնք եւ մեծարոյք քան զամենայն այլոց ազգացն էին։ 2. անայր իմն Մովսէս զբազմակնութիւնն եւ զբաժանումն ամուսնութեանց, զորս չկարէր ամենեւին բառնալ ի միջոյ իբրեւ հին ինչ եւ արմատացեալ չարաչար սովորութիւն՝ գոնեայ կարծել եւ

1 Թու. Գ. 5—13, 40—45։

2 Ղեւ. ԻԸ։

3 Եւթ ԻԸ։

4 Թու. Գ. 1—4։

5 Եւթ ԻԹ։

6 Եւթ Լ. 7, 8։ Թու. ԻԸ. 3—8։

7 Ղեւ. ԺԳ. 8... Եւթ. Գ. ԺԷ. 8—11, 18։

8 Թու. Գ. 15—20. Գ.։

9 Թու. ԼԵ. 2—7։

10 Թու. ԺԸ. 8—33։

11 Թու. ԺԸ. 30։

դժուարին գործել¹։ Թեպէտեւ եւ այր տապալակէր անարգել իմ
իշխանութիւն ունէր յիւրում տանն, սակայն չունէր իշխանու-
թիւն ի վերայ կենաց որդւոց իւրոց. եւ օրէնքն աստուածեղէնք
առ զՏօբ մեծարանս պատուիրեն եւ զմօրն հաւասար հրամայեն²։

2. Նոյն բանք եւ զգերութենէ կամ զժառանգութենէ են, զոր
չկարաց ամենեւին բառնալ ի միջոյ Մովսէս։ Հրաման էր մի խրս-
տութեամբ ընդ ծառայիցն զնալ, եւ որ զանցանէին՝ պատժէին³.
ի շարաթիւ եւ յաւուրս տօնից հանդիստ լինելոց էր նոցա⁴. պարտ
էր կոչել զնոսա ընդ աղքատաց ի հացկերայթ⁵. իսկ յեւթներորդ
ամին յազատութիւն ելանէին ամենայն ծառայք երբայեցիք⁶։

3. Այսն պարտապանաց փոյթ լեալ էր օրինաց կարգել բա-
ղճում օրէնս առ ի չանկաներց նոցա ամենեւին ի տնանկութիւն⁷.
Փանաւանդ հրամանաւ ամին շարաթուց եւ յօրելեան ամին։ Իսկ
նմին օրինակի եւ վանս այրեացն եւ որոց փոյթ լեալ էր օրինաց⁸.
Եւ եւ վասն անասնոց զթութեամբ իմն փոյթ եղեւ օրինաց
զի մի որ իշխեսցէ շարաթիւ զնոսա, եւ թէ տացի նոցա կարեւոր
հանգիստն⁹։

4. Երբայեցիք օրինաց եւ արգելաց պիղծն անասնոց եւ պարտ
ինչ նոյնպիսեաց՝ բուն կէտ այն էր, խորշեցուցանել զխարայելացիսն
ի պատեհութենէ զառածանելոյ ի պաշտօն կոտց եւ պահել զա-
ռողջութիւն¹⁰. ապա չէին այն օրէնք անմիտք կամ անօգուտք։

133

Հասարակութեան Մովսէս միայն էր դատաւոր. ապա կարգեաց
նա խորհրդականութիւն ինչ ծերոց¹¹. առ նա գիմէին ի հօռակ
վերջին նուագի¹², եւ յետ մահուն առ քահանայապետն¹³։ Հետ
առնելոյ երկրին Վանանացոց՝ յիւրաքանչիւր քաղաքի մի մի դա-
տաւոր եկաց¹⁴։ Այս իմունքն կարծառօտ էին եւ առանց գրոյ¹⁵։ Եւ
լինէր որոշումն ի բերանոյ երկուց փայտի¹⁶. արկանէին եւ երդումն
ի կիր¹⁷. եւ իսկ եւ իսկ կատարումն լինէր վճռոյն¹⁸։

Երբեւ սկիզբն իմն պատժելոյ էր՝ մնաս ընդ մնասու հատու-
ցանել¹⁹, եւ երկեցուցանել²⁰։ Պատիժքն անարաժոյճ իմն էին եւ

1 ՂԷԼ. ԻԱ. 1, 13, 14. Երբ. օր.	ԻԲ. 7. Երբ. օր. ԻԲ. 4, 6; 7. ԻԲ. 4;
4. 17. ԻԳ. 1—ԻԴ. 1—5.	10 ՂԷԼ. ԺԱ. Երբ. օր. ԺԴ. 3.
2 ԵԼԵ. Ի. 13. ԻԱ. 15, 17. Երբ. օր.	ՂԷԼ. Գ.
ԻԱ. 18—21.	11 ԵԼԵ. ԺԲ. 13.... ԹԺԼ. ԺԱ. 16,
3 ՂԷԼ. ԻԲ. 39—53. ՅԵ. ԵԼԵ.	17, 24, 25.
ԻԱ. 20....	12 ԹԺԼ. ԻԷ. — 11.
4 ԵԼԵ. Ի. 10.	13 Երբ. օր. ԺԷ. 8—11.
5 Երբ. օր. ԺԶ. 11, 12.	14 Երբ. օր. ԺԶ. 18....
6 ԵԼԵ. ԻԱ. 2—11. ՂԷԼ. ԻԲ. 54, 55.	15 Երբ. օր. ԻԲ. 1.
7 ԵԼԵ. ԻԲ. 25, 26. Երբ. օր. ԻԴ.	16 Երբ. օր. ԺԷ. 6... ԺԲ. 15.
10—13.	17 ԵԼԵ. ԻԲ. 8, 11. ԹԺԼ. Ե. 11....
8 Երբ. օր. ԺԴ. 29. ԺԶ. 11, 14.	18 Երբ. օր. ԺԴ. 9.
ԻԴ. 17—21.	19 ՂԷԼ. ԻԴ. 17—20.
9 ԵԼԵ. ԻԴ. 12. ՂԷԼ. ԻԲ. 27, 28.	20 Երբ. օր. ԺԷ. 13. ԺԲ. 20.

Համեմատ յանցանացն: ա. Պատիժ մահու՝ կամ տուր¹, կամ քարկոծումն²: բ. Պատիժ մարմնոյ՝ հարուած գանի ոչ աւել քան զ10³: գ. Պատիժ առգանաց արծաթոյ⁴: դ. Լիկեղեցական պատիժք՝ պատարագ վասն մեղաց եւ յանցանաց⁵. — յետոյ մեծան նշարք կամ մերժումն:

(Յանցանք հակառակ աստուածպետութեանն պատժելին մահու, որպէս ամենայն իսկ ազգ կռապաշտութեան⁶, ըղձութիւն, հմայութիւն, սուտ մարգարէութիւն⁷, հայհոյութիւն Լստուծոյ⁸, պղծել զչաբաթն⁹, գիտութեամբ անցանել ըստ օրէնս արտաքինս¹⁰. դարձեալ՝ զհայր եւ զմայր անիծանել, շնութիւն, ազգապղծութիւն, անառակութիւն հակառակ բնութեան¹¹, գիտելով սպանանել առ քինու եւ նենգութեան¹²: Խարոզ էր սպանողն անկանել ի մի ի վեց քաղաքացն ապաստանաց, եւ յայնժամ ուրեմն յորժամ յանցաւոր գտանէր՝ տուեալ լինէր ի ձեռս մերձաւորի սպանելոյն, եւ նա ըստ հին ինչ չարաչար սովորութեան՝ առնոյր արեամբ զվեժ իւր. ապա թէ առ չգիտանս զը սպանեալ էր, կայր անդէն ի քաղաքին ապաստանաց մինչեւ շիջանէին իրաւունք այնորիկ որ խնդրէր զքէն սպանելոյն, այս ինքն մինչեւ ցմեռանել քահանայապետին, (իբրեւ այն թէ պարտ իցէ մերձաւորաց սպանելոյն մոռանալ այնուհետեւ զմասնաւոր ցաւոն՝ ի ժամանակի հասարակաց ցաւոցն եւ ոգոյն)¹³:

Եւ վասն մարդագողի սահմանեալ էր պատիժ մահու¹⁴: Իսկ այլ ինչ ամենայն գողութիւն եւ փրաս ինչ պատժէր երկպառիկ հատուցմամբն. յետոյ՝ տային տուգանք մինչեւ ցջորք պատիին կամ ցհինգ պատիին¹⁵: Իսկ սուտ վկայութեանն պատիժ՝ համեմատ էր յանցանացն զորմէ սուտ վկայութիւնն վկայէր¹⁶:

Գ.

Յետ. — առեալ երկն Բանանոց. (1460 — 1456):

134

(ՅԵՍՈՒ (Յեսով, Յեշով) պաշտօնեաց Մովսիսի յետ Մովսիսի վախճանին անց ի պաշտօնն զոր ետ նմա Մովսէս հրամանաւն Լստուծոյ¹⁷, եւ յառնուէն իւրում հրամանն անցանելոյ ընդ (Յորգանան՝ տուաւ նմա եւ խոստումն օգնական եւ ձեռնառւ լինելոյ

1 Երէր. Գ. ԺԳ. 15:	9 Թու. ԺԵ. 33 — 36:
2 Երէր. Գ. ԺԴ. 9, 10:	10 Թու. ԺԵ. 30, 31:
3 Ղեւ. ԺԲ. 20: Երէր. Գ. ԻԵ.	11 Ղեւ. Ի:
2, 3:	12 Երէր. Գ. ԺԲ. 11:
4 Երէր. Գ. ԻԲ. 10:	13 Թու. ԼԵ. 10 — 29:
5 Ղեւ. Դ. Ե:	14 Եւթ ԻԱ. 16:
6 Երէր. Գ. ԺԵ. 2 — 5:	15 Եւթ ԻԲ. — 15:
7 Ղեւ. Ի. 37: Երէր. Գ. ԺԸ. 20:	16 Երէր. Գ. ԺԲ. 16 — 21:
8 Ղեւ. ԻԳ. 16:	17 Երէր. Գ. ԼԱ. 3, 7:

նման Աստուծոյ, թէ միայն հաւատարիմ օրինացն լինիցի (1460) : Իսկ եւ իսկ զկարեւոր կարեւոր ինչ իրս հրամայէր նա Խարայելացւոցն, եւ նորա խոստացան հնազանդ լինել յօժարութեամբ հրամանաց նորա¹ : Վասն այնորիկ այսպէս վառահիւս ի նա եղեն՝ զի տէին զգործ քաջութեան նորա յորժամ զօրավարն էր նա ի պատերազմունսն եւ յորժամ զհրեշտակութիւն լրտեսութեանն կատարեաց², եւ զնա միայն հանդերձ Վաղեբաւ ի բաց առ Տէր ի հատարակաց սատակմանէն³ : Առաքեաց այնուհետեւ Յեսու լրտեսս յԱրիւբով, զոր Թաքուցեալ կնոջ ուրումն Ուսհար անուն՝ դարձան այսրէն յաջողութեամբ եւ բերին զըոյց թէ ամենեւին վհատեալ են եւ ի կոր կործանեալ բնակիչք կողմանցն⁴ :

Ապա ելին Խարայելացիքն գիշերի ի Սատիմայ եւ խաղացին յեզր Յորդանան գետոյ : Խօսեցաւ Յեսու ընդ ժողովորեանն . «Պրբեցարուք առ վաղիւ . զի վաղիւ արասցէ ձեզ Տէր պանծելս» : Իւլ ցքահանայսն ասէ . «Առէք զտապանակ ուխտին Տեսուն, եւ գնացէք յառաջագոյն առաջի ժողովորեանն», եւ նորա արարին նոյնպէս : Բայց Տէր խօսեցաւ ընդ Յեսուայ եւ ասէ . «Յաւուր յայսմիկ սկիզբն արարից բարձրացուցանել զքեզ առաջի ամենայն որդւոցն Խարայել . զի ծանիցեն թէ որպէս էի ընդ Մովսիսի, նոյնպէս եղէց եւ ընդ քեզ» : — Իսկ Յեսու ասէ ցԽարայելացիսն . «Վասն զիտասաջիք եթէ Տէր կենդանի է ի ձեզ . եւ ռատակելով տատակեսցէ յերեսաց ձերոց զՎանանացին : ... Ահա ասիկ տապանակ ուխտին Տեսուն ամենայն երկրի անցանէ առաջի ձեր ընդ Յորդանան ... եւ եզիցի իբրեւ մխիցին ոտք քահանայիցն կրեւեաց զտապանակ ուխտին Տեսուն ամենայն երկրի ի ջուրն Յորդանանու, պակասեսցէ ջուրն որ իջանէ ի վերուստ, կացցէ իբրեւ զկարկառակոյտ մի» :

Արպէս ասացեալն էր յառաջագոյն Յեսու, նոյնպէս եւ եղեւ . իբրեւ մխեցան ոտք քահանայիցն ի ջուր գետոյն, եկաց ջուրն որ իջանէր ի վերուստ իբրեւ պարիսպ, եւ որ ի խոնարհն իջանէր ջուրն՝ էջ ի ծովն Աղտից : Իւլ այնպէս անց ամենայն ժողովուրդն ցամաքաւ յանդիման Արիւբովի . իսկ քահանայքն կացին ի ցամաքի ի մէջ Յորդանանու մինչեւ անց յայնկոյս ամենայն ժողովուրդն⁵ :

Վասն յիշատակի զարմանալի անցիցն՝ պատուէր ետ Յեսու հրամանաւն Աստուծոյ, առնուլ երկոտասան քարինս ի տեղւոյն ուր քահանայքն հանդերձ տապանակաւն կային՝ եւ կանգնել յառաջնում բանակեաւ յայնկոյս գետոյն (ի Վաղգաղա), եւ այլ եւս երկոտասան քարինս անդէն ի Յորդանան ի նմին տեղւոյ ուր քահանայքն կային : Իւլ ապա հրաման ետ Յեսու քահանայիցն ելանել ի գետոյն, եւ անդէն ընթանայր ըստ սովորութեանն

1 Յես. Ա.

2 Յես. Ժ. 9 — 13 : Թաւ. Ժ. 9.

3 Ժ. 6 — 9 :

4 Թաւ. Ժ. 28 — 29 :

5 Յես. Բ :

6 Յես. Գ :

Զուրն: — Պատուէր ետ Յեսու ժողովորդեանն պատմել զաւակին իւրեանց զքանչեւ առաջնորդութիւնն Աստուծոյ¹:

135

Իբրեւ լուան Վանանացիքն՝ մեծացաւ ահն եւ երկեւղն որ հասեալ էր առ նոսա յառաջ քան զԽարայեւացիսն: Իսկ սոքա հարին բանակ ի Վաղդաղա, եւ մնաց անդ բանակն ամս բազումս: — Ամենեքին յանապատի անդ ծնեալ էին եւ տակաւին սաւանց թլիփատութեան էին: Յայն սակս հրաման ետ Աստուած Յեսուայ թլիփատութեամբն մոծանել զնոսա յուխտն իւր եւ այնպէս բառնալ զնախատինս Ագիպտոսացւոցն. սմին իրի եւ տեղին Վաղդաղա կօչեցաւ, որ Թարգմանի Յապաւել: — Եւ կատարեցին եւս զտօն զատկին ի սահմանն Երիքովե եւ կերան զառաջինն հաց ի ցորենոյ երկրին աւետեաց, իսկ Մանանայն դագարեաց յիջանելոյ քանզի չէին իսկ պէտք այնուհետեւ²:

Երեւեցաւ այնուհետեւ Յեսուայ տեսիլ աստուածեղէն, յորում ասէր Տէր ցՅեսու. «Ահա ես տամ ի ձեռս քո զԵրիքով (զքաղաքն ամուր եւ անառիկ) եւ զԹագաւորսն որ ի նմա, եւ զցօրաւորս զօրութեամբ: . . . Պատեալք զքաղաքն ամենայն արք պաթերազմողք շուրջ զքաղաքաւ մի անգամ. այսպէս առնիցէք զվեց օր. եւ եւթն քահանայ առցեն զեւթնափողն եղջերեայս յորելեան առաջի տապանակին: Եւ յաւուրն եւթներորդի պատեալք զքաղաքն եւթն անգամ. եւ քահանայքն հարցեն զփողն եղջերայս: Եւ ազաղակեցեն առհասարակ ամենայն ժողովուրդն. եւ յաղաղակելն նոցա կործանեցին ինքնին պարիսպք քաղաքին ի ներքոյ նոցա. եւ մոցէ ամենայն ժողովուրդն դիմեալ իւրաքանչիւր հանդէպ երեսաց իւրոց ի քաղաքն»³:

Աղաքն պատրաստէր զամենայն Յեսու որպէս հրաման տուեալ էր նմա Աստուծոյ: Իսկ յայն վառեալքն յառաջոյ տապանակին, իսկ ժողովուրդն զկնի: Եւ ընէր այսպէս զվեց օր. իսկ յաւուրն եւթներորդի յետ եւթներորդ անգամ դառնալոյ զքաղաքան՝ հրաման ետ Յեսու աղաղակել, մինչ դեռ անտուտ փողքն հնչէին: Ընդէն վաղժաղակի կործանեցան անկան պարիսպքն եւ յամենայն կողմանց մտին Խարայեւացիքն ի ներքս. ջնջեցին նոքա ըստ Յեսուայ հրամանին զամենայն բնակիչս նորա հանդերձ անանովք, հրձիգ արարին եւ քանդեցին հալթյատակ: Եւ Յեսու անէծս ի վերայ այնր՝ որ յանդգնիցի շինել միւսանգամ զԵրիքով⁴:

Միայն Ռահաբ եւ տունն նորա խնայեցաւ, քանզի հիւրապիւրութիւն եցոյց լրտեսացն եւ հաւատաց ի զօրութիւն Աստուծոյ

1 Ես. 7. 8. Սաղմ. 46. 1 — 9:

2 Ես. 6:

3 Ես. 6. 13 — 16:

4 Ես. 2. — 21, 24, 26:

Ճշմարտի՜. ապա հաւատովք ապրեցաւ: Լճաւանացաւ նա ընդ Սաղմոնի, որ էր ի ցեղէն Յուդայ. ի նմանէ սերեցաւ Բոոս, պէն Հաւթայ, որոյ որդի Ովէէդ՝ հաւ էր Վաւթի՜:

136

Ժողովէր այնուհետեւ Յեսու երեքհազար պէր ի վերայ քաղաքին Վայեայ, բայց հարան պրքն, եւ վհատեալ լուծան Խալայեւայիք. յայնժամ անկաւ Յեսու զօրավար Տեսուն առաջի Տեսուն, քանզի երկնէր յայնցանէ որ յետոյն կարէին լինել, բայց ծանոյց նմա Լատուած թէ մեզաւ Խարայէլ եւ գողացեալ է յաւաքէն զոր նուիրեաց նա Տեսուն. աստ գողութիւնն էր յանցանք արժանի մահու. ի մէջ գայր վիճակաւ, թէ Լքար ի ցեղէն Յուդայ գողացեալ է: Խոստովան եղեւ Լքար զյանցանսն թէ գողացեալ թաքուցեալ է ընդ երկրաւ ոսկի, արծաթ եւ ամղան մի նկարէն (Լքար. ամղան բարեւայի). քարկոծեցաւ հանդերձ ամենայն տամբ իւրով (զի սրպէս ի դէպ է՝ եւ նոքին էին իրազէտ գողութեանն), եւ ամենայն ինչք նորա հրոյ ճարակ եղեն ըստ Լատուծոյ հրամանին՜:

Լպա խաղաց միւսանգամ Յեսու հրամանաւ Լատուծոյ ի վերայ Վայեայ, եւ պատրելով իմն զՎայացիսն հան զնոսա ի քաղաքէն, առ զքաղաքն եւ զնոյն անցաւ անցոյց ընդ նա եւ ընդ քաղաքացիսն՝ որ ինչ անց ընդ Լքիւրով: Լք բաժանեցաւ աւաքն:

Յես այնորիկ շինեաց Յեսու սեղան Տեսուն ի վերայ լեւին Վեբաղայ, մատոյց պատարագս, ետ քանդակել զօրէնսն ի քարինս, եւ ի Վարիզին եւ ի Վեբաղ լեռնէ ետ գոչել բարձրաձայն՝ զօրէնսն հանդերձ օրհնութեամբն եւ նշովիւք, որպէս հրաման լեալ էր ի ձեռն Մովսիսի՜: Տեսեալ թագաւորացն Վանանացւոց զէրսն՝ որ ընդ Լքիւրով եւ ընդ Վայի անցին, միաբանեալ ի գաղն մտանէին: Լք ժողովուրդ մի Խեւացւոց՝ որոց սահման բնակութեան Վարաւոն՝ միոյ աւուր զնաց ճանապարհի էր ի Վաղգաղայ, առաքեցին հրեշտակս առ Խարայեւայիսն կեղծաւորեալ իրրեւ թէ ի հեռաւոր աշխարհէ գայցեն, եւ այնպէս եղին դաշնաւ ընդ Խարայեւացւոցն, առ Եպրեւոյ ի հասարակաց սատակմանէն: Բայց սակայն յետոյ յոնձն առին լինել ծառայոյ եւ սպասաւորս խորանին վկայութեան՜:

137

Սան հնազանդելոյ Վարաւոնացւոցն կամաւ՝ առաւել եւս երկնել սկսան Վանանացիք, քանզի Վարաւոն քաղաք ամուր

1 Թէ. 2. 22. 23. 55.

2 Երբ. 20. 31. Թէ. Բ. 25.

3 Մարթ. Ը. 5.

4 Թէ. Է.

5 Թէ. Ը.

6 Թէ. Բ.

էր եւ ունէր արա հօրս: — Նման իրի Աղանիզդեղի (Բղանիզդեղի) Թագաւոր Արուստակի միտքանեալ ընդ այդոց չորից Թագաւորացն Ամոլիհացւոց՝ անկաւ ի վերայ Վարառունացւոց, եւ պաշարեաց զքաղաքն նոցա: Ինդրեցին Վարառունացիքն զօրաւիզն օգնականութեան ի Նեսուայ, եւ նա զօրացեալ ի Տեառնէ եհաս անկաւ յանկարծակի ի վերայ դաշնաւորացն. եւ մատնեաց զնոսա ամենեւին ի պարտութիւն: Եւ յորժամ փախչէին՝ տեղաց Տէր քարինս կարկտի (Թերեւս անունդ եւ իմն կարկուտ ծածկոյ յոյժ), եւ էին բազումք այնորիկ որ ի կարկտէ անկան քան որ ի սրոյ Խարայեւրացւոցն: Այդա խօսեցաւ Նեսու ընդ Տեառն եւ դարձաւ ասել յանդիման ամենայն Խարայեւր. «Կաց արեգակնդ հանգէպ Վարառունի եւ լուսինդ հանդէպ ձորոցն Աղանայ. եւ կացին արեգակն եւ լուսին ի կայի իւրեանց մինչեւ հառ Խարայեւր վրէժ ի Թշնամեաց իւրոց... եւ եկաց արեգակն (բուն՝ երկիր) ի մէջ երկնից...: Եւ ոչ եղեւ այսպիսի օր երկար ոչ յառաջ եւ ոչ յետոյ, յորժամ լուաւ Տէր ձայնի մարդոյ եւ պատերազմեցաւ խառն ընդ Խարայեւրի,՝ Վիտրապորի միտք այսր անպաճոյճ պատմութեան զարդեամբն դադարմանէ երկրի (արեգական) յայտ առնէ՞, ի ձեռն ամենազօրն զօրութեան այնր՝ որում տկարանայ եւ ոչ ինչ՞:

(Նա զարմանալի յազմութեանն վարէր յառաջ Նեսու զպատերազմն ընդ ցեղիցն Վանանացւոց յաջողութեամբ, մինչեւ յեա ամաց վեցից զմեծ մասն արեւմտեան երկրին Վանանացւոց առ եւ ջնջեաց զբնակիչս նորա (1450 — 1454): Իսկ համարոյ Թագաւորացն պարտեալոց էր երեսուն եւ մի՞:

138

Թուեալս եւ չեւ էին առեալ տակաւին ի բռնն ամենայն սահմանք երկրին Վանանացւոց՝ որ ի Մովսիսէ որոշեցան⁶, եւ ոչ ամենեւեքն պարտեալք եւ ջնջեալք, քանզի դժուարին էր այն վասն առնուր առնուր քաղաքացն, սակայն բաժանել սկսաւ Նեսու հրամանաւ Աստուծոյ զամենայն երկիրն ի մէջ ցեղիցն երկոտաւանեցունց, բաժանդակեալ ի նոյն եւ գլորմանն որ տակաւին չէին նուաճեալ⁷: Իմն բաժանմանն լինէր օրհնութիւնն Նալովրայ⁸ եւ Մովսիսի⁹, եւ հրամանքն Մովսիսի¹⁰, գեանոյն եւ հողոյն

1 Յես. ծ. 13 — 14:

2 Յես Միք. Բ. 2. 5:

3 Ղուկ. Ա. 37: — Երազմ. 126 է զայս պատմութիւն իրեն հակառակ էն կողմէն իրեն գրութեանն համարել: Չէր ինչ պիտոյ Յեսուայ այն գիտութիւն: Եւ եւ թէ գիտեցեալ եւս էր թէ արեգակն կոչ եւ երկիր չէր, սակայն ի գեղ էր նմա ըստ այնց սովորական խօսից խօսել, ըստ որոց եւ մէք մշտն խօսիմք թէ մոռնէ

կամ երան արեգակն, թեպէս եւ գիտեմք թէ արեգակն կոչի կոչին եւ երկիրս չէր:

4 Յես. ծ. 35:

5 Յես. ծ. 31:

6 Թու. 17. 3 — 12:

7 Յես. ծ. 9. — 6:

8 Եւ. 10:

9 Երկ. օր. 17:

10 Թու. 17:

որպէս թիւն, դարձեալ՝ առաւելութիւն կամ նուազութիւն ցեղին, եւ վեճակ¹ :

Եթե ցեղին Ուսման, Վարայ եւ կէս ցեղին Մանասէի մօտին ի ժառանգութիւն արեւելից կողման աշխարհին Պաղեստինայաց, որ յառաջագոյն իսկ տուեալ էր նոցա² : (15) Ուսման առ զհարաւային կողմն, յարեւելից եւ ի հարաւայ սահմանեալ գետովն Լանտինայ, յարեւմտից՝ ծովուն Լաթից եւ (Յորդանանաւ, ի հիւսիսոյ՝ հեղեղատուն (Յազերաց : Լնդ երկայնութիւն Լանտինայ բնակեալ էին Լանայիք եւ Մալարացիք³ : (16) Վարայ առ զմասն երկրին որ էր ի հարաւայ ի հիւսիս ի հեղեղատէն (Յազերայ մինչեւ ց(Յարով ի կողմն Գեննեարեթայ, սահմանեալ յարեւմտից՝ Յորդանանաւ, եւ յարեւելից՝ Երամբն Վաղապաղու⁴ : Լյա երկրի սահմանք ցեղին երկոցունց՝ սահմանք էին յառաջագոյն թաղաւորութեանն Լանթհացաց : (17) Այս ցեղին Մանասէի բաժանեցաւ ի հարաւայ մասամբ իմն Յարով գետով ի լեռնացն Վաղապաղու, եւ ձգէր ի հիւսիսոյ մինչեւ ցլերինն Լեռանի եւ լեռնանաւ, եւ կցէր յարեւմտից ի (Յորդանան. բովանդատեալ ունէր նա մեծաւ մասամբ զառաջին թաղաւորութիւն Բաւանու եւ զմասն մի Վաղապաղու⁵ :

Սնացեալ ինն եւ կէս ցեղք առին իւրեանց սահմանս յարեւմտեան կողման աշխարհին Պաղեստինայաց : (18) (Յուդայի առ կաւ ամենայն հարաւային մասն ի տեղովն ուր մասնն (Յորդանան ի ծովն Լաթից, որպէս զն ծովն այն սահման իցէ նորա յարեւելից, եւ լեռն Սէիր եւ անապատն Վաղապաղունայ եւ հեղեղատն Լազիպոտի⁶ ի հարաւայ, իսկ ծովեզն (ծովն Միջին)՝ յարեւմտից, եւ ձորն Լեդրոնի⁷ ի հիւսիսոյ⁸ : Կային ի նմա քաղաքք եւ ամուրք բազումք մանաւանդ ի լեռնակողմանն⁹ : Վաջն Վաղէք ըստ Լաթուծոյ խոստմանն առ զկողմանն Վերրոնի, զոր իւր իսկ առեալ էր պատերազմաւ¹⁰ :

(Յետոյ ուրեմն սկսեալ յուղղութենէ Կարիաթ Սփերայ բաժանեցաւ ամենայն արեւմտեան կողմն ցեղին (Յուդայ. (19) Ըմառն առ իննեւտասն սահմանս քաղաքաց ի հարաւային կէս բաժնին մինչեւ ցծովն եւ ցհեղեղատն Լազիպոտի¹¹ : (20) Վան առ զհիւսիսային կէս բաժնին սահմանեալ յարեւելից՝ (Յուդայի, ի հարաւայ՝ Ըմառնիւ, յարեւմտից՝ Փղապաղուք, եւ ի հիւսիսոյ՝ Լափրեմաւ, առ նա եւ զսահմանն Լափիայ ի հիւսիսակողման երկրին Վանանացաց¹² : — (21) Բենիամին բաժանեալ էր ի (Յուդայէ ի հարաւակողմանն հեղեղատին Լեդրոնի եւ կցէր

1 Եւ. 27. 1. 2 :

2 Եւ. 27. 7 — 18 :

3 Եւ. 27. 15 — 23 :

4 Եւ. 27. 24 — 28 :

5 Եւ. 27. 28 — 34 :

6 Եւ. 26. — 15 :

7 Եւ. 26. 20 — 63 :

8 Եւ. 27. 6 — 15. 26. 13 — 20 :

9 Եւ. 27. 1 — 9 :

10 Եւ. 27. 40 — 48 :

15 *

յարեւմտից ի Վան, ի հիւսիսոյ՝ յԱփրեմ եւ յարեւելոյ՝ ի Յորդանան գետ¹։

(Յառաջ քան զերիս ցեղն զայնոսիկ առեալ էր զմանն ժառանգութեան իւրոյ՝ կրկին ցեղն (Յովսեփայ)։ (Վ) Նափրեմաց սահմանք հասանէին յարեւելոյ ցգետն (Յորդանան, ի հարաւոյ՝ առ Բենիամին եւ Վան, յարեւմտից՝ ի ծովն Միջին, եւ ի հիւսիսոյ թաժանեալ էր ի Սանատէէ հեղեղատուն եղեգանց (Սանայ)²։ (Ե) Սանատէ (կէս ցեղն) կից էր ի հարաւոյ յԱփրեմ, ի հիւսիսոյ՝ յԻսաբար, եւ էր ի միջն յարեւելոյ՝ (Յորդանանու եւ յարեւմտից) ծովուն Միջնոյ³։

(Յետ այնորիկ հրամայեաց (Յետու չափել զմնացեալ երկիրն եւ թաժանել վնձակաւ յեւթն մասունս վասն եւթն ցեղեցն մնացելոյ⁴։ (Թ) Իսաբար առ զհարթ վայրսն Նաբրեղոնայ. եւ էր սահման նորա ի մէջ (Յորդանան գետոյ եւ ծովուն, ի մէջ (Յովսեփու եւ Օւարուղոնի⁵։ (Ր) Օւարուղոնի սահմանք կից էին ի հարաւոյ առ Իսաբար, ի հիւսիսոյ արեւելոյ՝ առ Նեփթաղիմ, եւ յարեւմտից՝ ի ծովն եւ առ Լսեր⁶։ (ԺԱ) Նեփթաղիմ առ զբուն վերջին հիւսիսային կողմն աշխարհին Պաղեստինացոյց. ձգեալ տարածանէր յարեւելոյ մինչեւ ցաղբիւրն (Յորդանանու, ի հարաւոյ՝ մինչեւ ցծովն Վաննեսարթայ եւ ցՕւարուղոն, յարեւմտից՝ մինչեւ ցծովն, ի հիւսիսոյ՝ ցԻսրանան⁷։ (ԺԲ) Լսեր առ զերկիրն որ է բնդ երկայնութիւն ծովուն, ի Սարմեղոս լեռնէ մինչեւ ցՍեղոն, եւ սահման նորա ի հարաւոյ արեւելոյ՝ Օւարուղոն եւ Նեփթաղիմ⁸։ Օւարուղոն Բենիամինի եւ Էմառնի վաղ կարգեցաք։

Իսկ (Յետու ըստ ցանկութեանն իւրում եւ ըստ Լստուծոյ հրամանին առ զԹամմաթ - Սարա ի լերինն Նափրեմաց ի ժառանգութիւն⁹։

(Յեղն Վ եւեայ թէպէտ չառ իւր առանձինն թաժին երկրի, սակայն յամենայն սահմանաց ցեղեցն տուան նոցա քառասուն եւ ութ քաղաքաց սահմանք¹⁰, յորոց վեց քաղաքք ապաստանաց էին, երեք յայակոյս եւ երեք յայնկոյս (Յորդանանու¹¹։ Լսապէս ի գլուխ եւ թաժանումն յամս ինչ, եւ եղեւ խաղաղութիւն յերկրին¹²։ Նմին իրի արձակէր (Յետու օրհնութեամբ եւ մեծաւ աւարաւ զերկու եւ զկէս ցեղն որոց բնակութիւն անկաւ յայնկոյս (Յորդանանու։ Ի գառնալ նոցա յերկիրն իւրեանց, կանգնեցին սեղան մեծ առ (Յորդանանու։ Բայց զայս գործ՝ օտարութիւն իմն ի ճշմարիտ պաշտամանէն համարեցան ցեղքն մնացեալք, եւ առաքեցին առ նոսա հրեշտակս տրտնջել զերացն. բայց նոքա յայտ

1 ՅԵ. ԺԸ. 11 — 28.
2 ՅԵ. ԺԶ.
3 ՅԵ. ԺԵ. 7 — 13.
4 ՅԵ. ԺԸ. — 10.
5 ՅԵ. ԺԲ. 17 — 23.
6 ՅԵ. ԺԲ. 10 — 16.

7 ՅԵ. ԺԲ. 33 — 39.
8 ՅԵ. ԺԲ. 24 — 31.
9 ՅԵ. ԺԲ. 49 — 51.
10 ՅԵ. ԻԱ. — 43.
11 ՅԵ. Ի. 7 — 9.
12 ՅԵ. ԻԱ. 43 — 45.

արարին թէ անդան վայրութիւն միայն եւ յիշատակ լինելոց է առ ի յուշ առնելոյ՝ թէ միշտ իսկ եւ յամենայն ժամանակի պաշտօնաց են զՏէր միաբան ընդ ամենայն Իսրայելի ի սուրբ բնակութեան նորա¹ :

139

Այդէս յայտ եղեւ, երկիրն Վանանու ոչ սրով միայն առաւ՝ այլ եւ ջնջեցան ազգք համբռնեալ ի նաւ. աստուծոյ խնդիրք իմն ի մէջ զան աս. թէ զինչ իրաւունք էին Իսրայելացւոց ի վերայ երկրին այնորիկ. ք. զինչ խշկանութիւն՝ այնպիսի անցա ընդ բնակիչն անցուցանելոյ : Տալք երկոցունցն պատասխանի այսպէս. — 1. Ոչ միայն Աբրահամ եւ Յակովբ առեալ էին զնոց սահմանս ի Վերբոն եւ ի Սիւքէմ², այլ եւ չէր նոցա հրաժարեալ ի ստացուածոց անտի, քանզի ոչ եթէ զայն կողմանս միայն՝ այլ զամեն նոցն իսկ երկիրն խտտացեալ էր նոցա Աստուծոյ³ : (Յայն սակա բաժանեաց Յակովբ զերկիրն Վանանու իրրեւ ստացուած զաւակի իւրոց ի մէջ որդւոց իւրոց, եւ ետ տանել զմարմին իւր անդր որպէս եւ Յովսէփն արար⁴. եւ յորժամ կոշեաց Աստուած զՄովսէս լինել փրկիչ ժողովրդեան իւրոց՝ եւ զայն եւս յայտ արար թէ տանելոց է նա զնոսս յերկիրն Վանանացւոց⁵ : 2. Հրամանս եւս ետ Աստուած Մովսէսի եւ Յետուայ եւ Իսրայելացւոցն առհասարակ ջնջել սատակել զՎանանացիսն⁶ : Պատճառք խիտն հրամանի՝ եղծագործ ապականութիւն Վանանացւոցն էր եւ զարշեղի կռապաշտութիւն, որ բաւական էր հրապուրեալ հանել յապստամբութիւն զԻսրայելացիսն, որպէս փորձ իրացն առ Մադիանացւոյքն յայտ արար⁷ : Եւ յայն սակա հրամանս ետ Տէր հարկանել պատերազմաւ զՄադիանացիսն⁸, եւ պատաւիրեաց ի ձեռն Մովսէսի. թէ «Դրբեւ մատնեցէ զնոսս (զազգան) Տէր Աստուած քո ի ձեռս քո, հարցես զնոսս եւ եղծանելով եղծցես զնոսս. մի զնիցես ընդ նոսս ուխտ, ... զգուստր քո մի տացես ուստեր նորա, եւ զգուստր նորա մի առնուցուս ուստեր քում. զի մի ապստամբեցուցանիցէ զորդին քո յինէն, եւ պաշտիցէ զաստուածս օտարս», — Պարտ եւ պատշաճ էր Իսրայելացւոցն եւ զկռապաշտութիւն ի հիմանց ջնջել եւ եղծանել⁹ : 3. Ոչ իրատեցան ազգքն այնորիկ ի սատակմանէ բնակչաց ձորոցն Սիդդիմայ¹⁰ : Օւր եւ ընդ վայր բնակեցին ի մէջ նոցա Մեքիսեղեկ¹¹ եւ երկայն ժամանակօք նահապետքն¹² : Համբեր նոցա դարս բազումս :

1 Թա. ԻԲ.	6 Եւս ԻԳ. 23, 27, 28 : Թա. ԼԳ.
2 Եւս. ԻԳ. 16—20. ԼԳ. 17—20.	51—53, 55 : Երկր. Գ. Ե. 1, 2 :
3 Եւս. ԺԲ. 7. ԺԳ. 14, 15. ԺԵ.	7 Թա. ԻԵ. 1—2 :
18—21. ԻԶ. 4. ԻԸ. 13, 14 եւ յայլ եւս տեղս : Տես ի պատմութեան երկցն նահապետաց :	8 Թա. ԻԵ. 16—18 :
4 Եւս. ԻԲ. Ե. 24 :	9 Երկր. Գ. Ե. 1—5. Եւս Ի. 16—18 :
5 Եւս Գ. 8, 17 :	10 Եւս. ԺԲ. 13, 24, 25 :
	11 Եւս. ԺԳ. 18 :
	12 Եւս. ԺԲ. ... :

ազն էր¹⁾ մեռ ի տապանարկն ուխտին ի վայրութիւն բանկոյն զոր խօսեցաւ Տէր, զի մի իցէ թէ ուրացին նորա զնա:

Յետ այնորիկ արձակէր Յեսու զպատգամաւորսն զայնաւսիկ: Իսկ ինքն Յեսու «Մառայ Տեսուն», մեռաւ 110 ամաց, եւ թաղեցաւ ի քաղաքին իւրում²⁾ (յամի իրրեւ 1450): Երեւելի էր Յեսու անշարժն հաւատարմութեամբ, եւ մեծաւ նախանձու փառացն Մատուծոյ եւ ատելութեամբ զոր ատեայր զհաւաքաշուութիւն, հանապազորդն վատահութեամբ եւ պաշտեամբ ուղղորդ եւ ոչ ի ծերութեան նորա նուազեաց. սղքիմք արժանի եղեւ Յեսու մեղ զպատերազմանա վրիժուց արդարութեանն Մատուծոյ ընդ ազգացն որ արժանի եղին ընաջինջ սաստակմանն. պատուեաց զնա Մատուած անընդերակտն նշանօք, եւ գովեն զնա զիրօք գեղեցիկս³⁾: Ինուի իմն թէ եւ քահանայապետն Եղիազար ընդ նոյն ժամանակս մեռաւ. զնա յաջորդեաց նորին որդի Փենէէս⁴⁾:

Պ.

Յաւանթի Գարտաւորացի. (1450—1100):

141

ՍԻՄԵՐԻՆ Եւ Յեսու անընդերակտն իմն եւ արտաքոյ քան զհաւարակաց կարգս առեալ ունէին պաշտօն եւ իշխանութիւն. յետ մահու նոցա պատիւ քահանայապետութեանն որ միշտ կայր տեւէր, էր առաջին եւ վերագոյն քան զամենայն պատիւ պաշտաման յաշխարհին: Յեղքն սերընդեամբն իւրեանց եւ բարոյիւքն եւ աստուածեղէն պաշտամամբն՝ յօրինեալ կազմէին մի միայն ժողովուրդ, սակայն եւ իրրեւ տէրութիւնք ազառք ի միմեանց եւ ինքնօրէնք՝ բազումք էին, եւ առաջնորդէին նոցա զխաւովք ցեղեց եւ տանց իւրեանց, եւ ի Սելով առաջի տապանակին տունէին զեկեղեցական ժողովն իւրեանց, իսկ ի Սիւքէմ՝ զժողովրդական ժողովն. նոցա առաջնորդ՝ քահանայքն էին, իսկ սոցա՝ գահերէցք ժողովոյն եւ պատգամաւորք իւրաքանչիւր ցեղեց: — Այլ տակաւին զոր օրինակ յառաջինսն յիշեցաք, չառաւ ամենայն երկիրն Վանանացւոց, այլ եւ ինչ ինչ մասն եւ միւսանգամ ի ձեռաց նոցա: Այսն այնորիկ յետ վախճանելոյ Յեսուայ հարցին Խարայեւացիք զՏէր թէ ո՞նչեաց զպատերազմն հաւառակ Վանանացւոցն: Եւ Տէր ետ պատասխանի. «Յուդա ելլէ, զի ետու զերկիրն ի ձեռս նորա», Յայն սակց ցեղն Յուդայ եղեւ գաշնաւոր ընդ ցեղն Շմաւոնի, եւ երկրքն խաղացին ի վերայ Վանանացւոցն եւ Փերեզացւոց, յաղթեցին նոցա, հարին եւ

1 Տե՛ս ԵճԻ. 2Բ. 6. 7:

2 Յես. 1Գ. 1Գ:

3 Սիր. ԵՁ. 1 — 10:

4 Յես. 1Գ. 33:

կոտորեցին զբազումն ի նոցանէ եւ կորեցին զծաղառ ձեռաց եւ ոտից Լղոնիբեզեկայ, զոր եւ ինքն իսկ Լղոնիբեզեկ համարեցաւ պատիժս յանցանացն. քանզի եւ նորա զնոյն աղէտս անցուցեալ էր ընդ այլ 70 թագաւորս: Այնեցին վիանդեցին եւ հրձիգ արարին եւ զքաղաքն Լորուսաղէմ: Եւ պառաւն նոքա զքաղաքն Վերոն, ուր ջնջեաց Վարդէր եւ կորցոյ զյնակեանսն սկայազունս. բայց Գոթոնիէլ կրսեր եղբայր Վարդերայ վասն առնոյ զՍարգիսթ: Աեփեր (ըստ մերոյն՝ Վարի), ընկալաւ ըստ խոստմանն Վարդերայ զդուստր նորա Եքսա (Եգբա) կնաթեան¹: Լորիդին ցեղքն վանեալ վիանդեալ առնուին եւ այլ եւս բազում քաղաքս՝ եղեալ արշաւանս բազումն, մանաւանդ զլեռնափղնճանն (Յուդայ հանդերձ բազում ամուր ամուր վայրօք, եւ Տէր էր ընդ նոսա²:

142

Եւս եւ մնացեալ ցեղքն տալին յաջողութեամբ պատերազմ ընդ Վանանացւոցն. բայց ոչ ջնջեցին նոքա զնոսա, այլ առնէին զնոսա իւրեանց հարկատուս³: Հայնժամ եկն պատգամաւոր մի Տեառն ի Գաղգաղայ եւ յանդիմանեաց զԽարայելացիսն վասն խնայելոյ նոցա ի մեզաւոր Վանանացիսն եւ ի կռապաշտութիւն նոցա: Սպառնացաւ նոցա Եստուած եւ ասէ. «Ոչ յաւելց այսուհետեւ սատակել զազգսն զայնոսիկ յերեսաց ձերոց, եղիցին նոքա ձեր թշնամիք եւ՝ դիք նոցա եղիցին ձեզ ի գայթակղութիւն»,⁴: Իսկ Խարայելացիքն լացին եւ մատուցին Տեառն պատարագս ի նմին տեղւոյ, այլ ոչ յերկարեցաւ զեղջի: Եստուածաւոր գիրք զգլխաւոր պատմութիւն յաջորդ ժամանակիս նկարեն ի յաջորդ բանսս:

«Եւսայեաց ժողովուրդն Տեառն զամենայն աւուրս Յեսուայ եւ զամենայն աւուրս ծերոցն, որ միանգամ երկայնակեացք եղեն ընդ Յեսուայ, որ գիտակ լինալ էին ամենայն մեծամեծ գործոցն Տեառն զոր արար յԽարայէլ: — Եւ իբրեւ վախճանեցաւ Յեսու ծառայ Տեառն, եւ ամենայն ազգն այն յաւելան առ հարս իւրեանց, յարեաւ այլ ազգ որ ոչ ճանաչէին զՏէր եւ ոչ զգործան զոր արար ի մէջ Խարայել⁵: Եւ արարին որդիքն Խարայել չար առաջի Տեառն, եւ պաշտեցին զՎահագիմ (այս ինքն զԿուռոս): Եւ թողին զՏէր Եստուած հաղցն իւրեանց, եւ զնացին զհետ առտուածոց օտարաց, աստուածոց ազգացն որ շուրջ զնոքօք, եւ երկիր պազին նոցա, եւ բարկացուցին զՏէր: Եւ բարկացաւ սրտամտութեամբ Տէր՝ Խարայել, եւ մատնեաց ի ձեռս աւարառուացն ... եւ ոչ կարացին կալ ընդդէմ թշնամեաց իւրեանց ... եւ նե-

1 Տեա 64. 25. 13 — 19:

2 Դատ. Ա. — 20:

3 Դատ. Ա. 21 ...:

4 Դատ. Բ. 1 — 5:

5 Տեա 64. 17. 31. Ըստ հասարակ օր. Լատ:

զեաց զնոսա յոյժ: Եւ արդարեւ յարոյց նոցա Տէր դատաւորս, եւ էր Տէր ընդ դատաւորին, եւ փրկեաց զնոսա ի ձեռաց թշնամեաց նոցա զամենայն աւուրս դատաւորին. զի միթիթարեցաւ Տէր ի հեծութենէ նոցա յերեսաց պաշարողացն նոցա՝ որ չարչարէին զնոսա: Եւ լինէր իբրեւ մեռանէր դատաւորն, դառնային միւսանգամ եղծանել առաւել քան զհարս իւրեանց, երթալ զհետ աստուածոց օտարաց, եւ պաշտել զնոսա... եւ ոչ հասան ի խիստ ճանապարհաց իւրեանց»,¹:

Եւ յայէս միմեանց յարողէին ապստամբութիւն եւ ծառայութիւն, ապաշխարութիւն եւ փրկութիւն կամ յամենայն Խաւայերի եւ կամ ի ցեղս ինչ նորա, եւ ըստ չափոյ ուխտազանցութեանն՝ նոյնչափ եւ յերկարագոյն եւ դժնդակագոյն նեղութիւնն լինէր: Եւ աղին եւ գլխաւոր պատճառք յանցանելոյ նոցա՝ ամուսնութիւնքն էին, զոր հակառակ օրինացն առնէին Խարայեացիք ընդ Վանանացւոցն, այնու զի նախ նովին ի կռապաշտութիւն հրապուրէին, եւ ոովին իսկ արժանի պատժոց լինէին թէ չբռնային ի միջոյ զազգսն զայնոսիկ զապականեալս. եւ այնպէս վեճիւքն եւ հրամանք Աստուծոյ երեւէին արդարացեալք²:

Արչափ յողորդոս եւ անհաստատս եւ հակառակս անձանց իւրեանց գործէին Խարայեացիք ի ժամանակն յայնոսիկ՝ դոյնչափ գտանեմք զառաջնորդութիւնս Աստուծոյ հաստատունս եւ միաբանս միշտ բանից խոտոմանցն իւրոց: Եւստ այնմ զոր ընդ հարսն նոցա խօսեցեալ էր Աստուած՝ եւ ի ձեռն Մովսէսի եւ Էստուայ յայտնապէս ցուցեալ, գտանեմք զԽարայեացիսն իսկ եւ իսկ ի բաւրութեան եւ ի խաղաղութեան՝ յորժամ հաւատարիմ Աստուծոյ լինիցին, եւ ամենայն ազգ չարեաց եւ տագնապ կուտի ի վերայ նոցա՝ յորժամ ոչ ըստ Աստուծոյ կամացն գործիցեն: Յայտնի նշմարի հանապազօրոյ ինչ ջան եւ հոգաբարձութիւն Աստուծոյ որ փութայ իմն զազգն կապել ընդ իւր առանձինն իմն եւ սեպհական հաղորդութեամբ նոցա ընդ նմա:

143

Եւդէն իսկզբան անջրպետութեան ժամանակիս այսորիկ (յորժամ քահանայապետ էր Փենեհէզ) զրդռեցաւ քաղաքային ինչ պատերազմ մետասան ցեղից ընդ ցեղին Բենիամինի: Պատճառք պատերազմին եղեն չար ինչ գործք ոմանց ի բնակչացն Վաբասայ, յորոց լլկեալ սպանաւ կին առն միոջ ղեւտացւոյ որ ճանապարհ առնէր ընդ այն: Վանդի չառին յանձն քաղաքացիքն տալ ի ձեռս զյանցաւորսն՝ խաղացին 400,000 արք պատերազմողք ի մետասան ցեղից որ ժողովեալ էին ի Մասեփա երթալ հարկանել

1 Գառ. Բ. 7... 2 Գառ. Գ.— 7:

Եւ այն եւս ճշմարիտ թուի թէ վախճանեալ էր այրն քաջ Վաղէր (զոր դրօսատեօք յիշեն գիրք¹, այլ առանց յիշելոյ զմահ նորա) ի ժամանակի յորժամ Լստուած զսպառնալիս պատժոցն զոր ուսանողացաւ նա Խաթայեւացւոցն՝ հան ի գլուխ յորժամ աւարտամբեցին ի նմանէ, եւ ետ զնոսա ի ձեռս Վաւսարսաթեմայ. (Վաւսան Ուստաթայեմայ) արքային Միջագետաց, եւ ծառայեցին նմա ամս ութ: Եւս աղաղակեցին առ Տէր եւ նա յարցց ճոցս փրկիչ զՍոթոնիէլ զկրսեր եղացցո Վաղերայ, որ աղատեաց զժողովուրդ իւր, եւ տիրեաց Խարայեւ խաղաղութեամբ ամս 40 (1430 — 1390):

Բայց քանզի յետ նորա վախճանին կործանեցան միւսանգամ Խաթայեւացիք ի մեզս մեծամեծս, անկան գարձեալ ընդ ըծով ծառայութեան Լազարոսայ արքայի Մովսրացւոց ամս ութեւտան (յամի իրբել 1390): Իրբել գարձեալ կարգացին առ Տէր. յարցց ճոցս Լստուած փրկիչ զԼուվդ կամ զՎուդ. ոս սպան նենգութեամբ զԹագաւորն եւ սպա յաղթեաց Մովսրացւոցն ի մեծի ճակատու, եւ շնորհեաց Խարայեւացւոց երկայնժամանակեան խաղաղութիւն (յամի իրբել 1370 — 1335): Յարձակել յարձակեցան յայնժամ եւ Փղառացիքն, բայց մերժեցան ի Սաւեղաւոց (Սաւեղաւոց) որ եհար ի ճոցանէ մանով արօրոյ՝ 600 սղ²:

145

Յետ Լուվդայ վախճանելոյ միւսանգամ գործեցին չար Խարայեւացիք առաջի Տեառն, եւ ի ծառայութիւն մօին Յարինայ արքայի Վանանացւոց բնակելոց ի հիւսիսակողմանն ամս 20 (1335 — 1315): Եւս աղաղակեցին յայնժամ առ Տէր. բայց Վերովրա կին մարգարէ, դատաւոր էր յայնժամ Խարայեւ: Սա կոչեաց յանուն Լստուծոյ զՎարակ զայր ի Նեփթաղեմայ, զի նա տացէ մարտ պատերազմի 10,000 Նեփթաղեմացւոյք եւ Վաբուղանացւոյք ընդ Սիսակայ զօրավարին Յարինայ, որոց կառք գերանդաւ զէնք միայն 900 էին: Յանձն առ Վարակ թէ միայն եւ Վերովրա գայցէ ընդ նմա ի պատերազմ: — Հաւանեցաւ Վերովրա, բայց եւ զայն ծանոցց յառաջագոյն թէ ի ձեռն կնոջ անկանելոց է Սիսապա: Եւս երկզքին վառելովքն իւրեանց ի պատերազմ. եւ Սիսապա եւս ած գումարեաց ի մի վայր զամենայն զգօրսն իւր. պատահեցան միմեանց ճակատքն առ հեղեղատին Սիսոնի: Բայց Տէր զարհուրեցցց զՍիսապա, որպէս ասացեալ էր Վերովրայ, եւ զգօրս նորա ի յարձակելն Բաբակայ. փախեաւ հետիոտս Սիսապա եւ անկանէր ի վրանն Յայելայ կնոջ առն կինեցւոյ: Բնկալաւ զնա կինն ուրախութեամբ, եւ ի ծախաւ նորա՝ արդոյց նմա կաթն. սղ

իբրեւ ներհեաց՝ եհար կինն ուսամբ զցից վրտնին ընդ ծամեքան նորա եւ մեռաւ Սիսարա: — Թոյլ իմն եա Աստուած գործոյն այնմիկ զի խոնարհեցուցէ զՆարին, եւ զօրացոյց նա զԽարայելացիսն մինչեւ ջնջեցին նորա զնա եւ զժողովուրդ նորա¹:

Իսկ Գերովրա եւ Բարակ երգեցին Տեառն փոխանակաւ ջերմեռանդն երգ գոհութեան, գեղեցիկ յոյժ:— «Դա դադարեաց երկիրն ամս քառասուն»,²:

146

Հաւանութեան է թէ ի կատարած կոյս այս խաղաղութեանն ժամանակի, յորժամ մեռանգամ թողին Խարայելացիք զՏէր, զԽպեցան անցք պատմութեանն Հռութայ, որ բովանդակեալ ունի զժամանակ երկուսասան ամաց (1280—1268). եւ զի ոչ միայն երեւելի ինչ այլ եւ ի խրատ եւս է՝ վասն այնորիկ պարտ է աստէն կարգել:

Իշդիմեղէք ոմն այր խարայելացի, վասն սովոյն գաղթեալ էր յերկիրն Սոփաբացւոց հանդերձ կանամին իւրով Նոոմինաւ եւ երկուք որդւովք. անդ մեռաւ ոչ Իշդիմեղէք միայն, այլ եւ որդիք նորա Սաաղուն եւ Վեղդոն, որ առեալ էին իւրեանց կանայս մովբացիս, եւ թողին զնոսա այրիս: Այնժամ ապա ել Նոոմին եւ չքաւ ի հայրենի աշխարհն իւր ի Բեթղահէմ հանդերձ Հռութաւ նուովն իւրով որ ոչ կամէր թողուլ զսկեսուրն իւր, եւ դարձաւ ի ճշմարիտ հաւատոս Խարայելացւոցն. բայց աղքատ եւ կարօտ էին երկոքն³:

Ասան այնորիկ ջանայր Հռութ հասկաբաղ շրջելով պահել զանձն եւ զՆոոմին, եւ Աստուծոյ տեսչութեանն վարելով եկն նա յանդն Բոոսի առն մեծատուն եւ աստուածապաշտի եւ ազգականին Իշդիմեղէքայ՝ որ էր ի զաւակէ Սահարայ: Իբրեւ խնցաւ Բոոս թէ ո՞րք է Հռութ՝ եւ գիտաց թէ որպիսի ոէր կալաւ նա առ Նոոմին՝ եցոյց առ նա սէր եւ առատութիւն, եւ այնպէս իմն յարգարեաց՝ զի միշտ իսկ տարցի հունձս բազումս ի տունն⁴:

Ըրգ հին իմն բարք էին Խարայելացւոցն եւ օրէնք զի ի մեռանել ուրուք անորդի, եղբայր նորա առնոյր զկին նորա զի ինքն մատուցէ զցեղն յառաջ⁵. վասն այնորիկ խորհեցաւ Նոոմին վաճառել զազարաբն Իշդիմեղէքայ առ մերձաւորն քան զամենայն ազգականս Իշդիմեղէքայ, զի այնպէս՝ ամուսնացի եւ Հռութ ընդ նմին, եւ ի մերձաւոր ազգականութենէ անտի ընտրեալ էր զԲոոս, քանզի գիտէր թէ սիրէ նա զՀռութ: Բայց քանզի մեւս եւս ոք առաւել մերձաւոր գոյր ազգականութեամբ՝ հան Բոոս զիրսն ի քննութիւն առաջի դրան քաղաքին յանդիման տան ծերոց: Ընդ

1 Դաւ. Գ:

2 Դաւ. Ե:

3 Հռութ. Ա:

4 Հռութ. Բ:

5 Երեմ. Գ. ԻԵ. Ծ. . . :

Հրաժարեաց մերձաւորագոյնն ի ժառանգութենէն ազարակին, եւ առ զայն Բառս զնոց, եւ յայտ արար թէ կամի ածել զՀաւութ, կնութեան. եւ օրհնեաց զնա ամենայն ժողովուրդն:

Եւ Բառս զՀաւութ եւ ծնուա նա նմա որդի Ոլբէդ անուն, առ էր հայր Յեսեայ որ հայրն էր Վաւթի:

147

Իսկ Իսրայելացիք դարձան առնել չար առաջի Տեառն. յայնժամ մատնեցան ի ձեռս Մադիանացւոց, Էմազեկացւոց եւ այլոց ազգաց Երաբացւոց, որ եւթն ամասպատակաւ աւերեցին զերկիրն, ապականեցին զհունձս երկիրն, եւ արարին կապուտ կողոպուտ (1275—1268): Կարդացին Իսրայելացիքն առ Տէր ի նեղութեան իւրեանց: Եւ առաքեաց առ նոսա Տէր մարգարէ որ խրատեաց զնոսա: Եպա երեւեցաւ հրեշտակ Տեառն առ Վեդէոն որ ի ցեղէն Մանասէի եւ եցաց նմա թէ փրկելոց է նա զԻսրայէլ. պատարագն զոր մատուցանէր Վեդէոն Տեառն, մաշեցաւ հրով իբրեւ հուպ ի նա լինէր հրեշտակն, առ ի նշանակելոյ զառաքումն նորա: Ընդէն ի նմին զիշերի հրամանս ետ Տէր Վեդէոնի՝ կործանել զեղանն եւ զանտառն Բահաղու զոր պաշտէր հայր նորա, հասանել զփայտ նորա եւ մատուցանել ողջակէզ հրովն: Երար Վեդէոն զհրամանն զիշերի եւ կոշեցաւ նմա անուն յօրէն յայնմանէ՝ Յերորոաղ:

Եւ զի Մադիանացիքն եւ դաշնաւորք նոցա խաղացին եւ հասեալ բանակեցան ի ձորն Յեզրայելայ, ետ հնչեցուցանել Վեդէոն զփողն եւ ժողովեցան բազումք ի ցեղեցն Իսրայելացւոց: Եւ Վեդէոն աղաչեաց զՏէր զի տացէ նմա Տէր նշան, զի գիտասցէ թէ ի ձեռն նորա փրկելոց է զԻսրայելացիսն: Եւ ահա զգաթն՝ զոր տարածեալ էր Վեդէոն զիշերի ի դաշտին, գտաւ ընդ առաւօտն լի ցօղով, ուր ցամաքութիւն էր ի վերայ ամենայն երկրի, եւ ի վաղիւ անդր կրկնեցաւ նշանն բայց յետս ընդդէմ, զի տամկացաւ ամենայն երկիրն եւ մնաց զգաթն ցամաքեալ:

Վիսեաց յայնժամ Վեդէոն ընդ առաջ թշնամեացն 32,000 արամք եւ բանակեցաւ առ Զրով: Եւտ գոչել ի բանակին հրամանաւ Ըստուծոյ թէ ամենեքին որ երկնչեցին՝ դարձցին ի առնս իւրեանց. եւ մնացին 10,000 այր միայն: Ի նոցանէ զատոյց Վեդէոն ըստ խրատուն Ըստուծոյ՝ 300 այր որոց չէր աքրեալ զԶուրն՝ պլլ լափեալ, եւ նոքին միայն սահմանեալ էին փրկել զԻսրայէլ, զի երեւեացի օգնականութիւնն Ըստուծոյ: Յերիս գունդո թաժանէր Վեդէոն զարան որ ընդ նմա էին, եւ ետ իւրաքանչիւր մէն մի փող եւ սափոր դատարկ յորում թագուցեալ կայր Զահ. եւ պատուէր տայր նոցա եւ ասէ. վաղվաղակի իբրեւ հասանիցէք ի բանակ

Թշուա՞յք իրավիճե՞ք զսփոսն եւ աղբիւնք Թոր
 ցեանն եւ Գեղեւնիւն: Երբեք որդեհ հասնեն եւ Գեղեւն: —
 Իսկ Տե՛ք որդի ո՛ր եւ կրկնու ի բանսն Թշուա՞յք. անքն զիւ
 ժանս կապելին եւ անքն ի ժախտաւ: Զ՛հա դիմեցան իւ
 բոյնքնքն ի դժն աղբիւն. իսկ Գեղեւն ապեաց անշ
 ցեղիկեանն զի դառնային ընդ առջ, եւ նոքա կէն կընեն
 զանապոհիմանսն Թորեանցոյ. անբոխ աղբին զիմա
 յիմանց նոյս զնոք եւ զՕ.Եր. եւ թոյլին զլուխ նոյս Գե.
 դեւնի. եւ թոյն եւս Գեղեւն յաճե՛ք անքնայն որդեհապ
 կէն Զ.Երեկ եւ Թորեան, զո՛ր իսկ անապ որդեհ:

148

Պրկեաց Տե՛ք Գեղեւնիւն զիմանքնքն ի ընդ Թորեա
 նացոյ ի մեան քաջին Գեղեւնի յոյս իրեն 1268: Թառայ
 նա ապի ժան յաճեւթեան նոյս՝ զորով Թորեապոթեան
 ժառանգութեան, բայց ըս Գեղեւն զորդեւն յանն եւ ան.
 Պէ իշխեցե՛ք եւ անշ, եւ ոչ իշխեցե՛ք անշ որդի իւ. ոչ Տե՛ք
 իշխեցե՛ք անշ: Երբեք հաճեցե՛ք նա մեծանաթեանքն ի
 Թորե. անքն ժան նախնաւորն ընկըց ժառայն Երաւնոյ:

Բայց ինչոքեաց նա իւր զմեզ ապի զո՛ր կէն Թորեա
 յե՛ք, եւ իրեն առ զնա՛ն եւ զնեկ ի նոյնն Երաւ Գ(հառ
 նութեան ինն է Թէ իշխե՛ք անքն զորով զորով իշխե՛ք առ
 նոյս քահանայութեան): Եւ ոչ յոյս ժառանգութեանքն ինչ
 ցոյն դառնա՛ք անքն դառնայն իմ կապալութեան: —
 Բայց հոգի է մեզ յանն անալ Թէ ոչ ոյսով իւր Գեղ
 կէն Գեղեւնի. քանզի իշխելու կրկնորդ եւ նա Երաւնոյ
 իշխելով: Զ՛ւանայն ժառանգութեան 70 անոյ առաջնորդութեան
 նոյս իաղալութեան եւ յերկին (1268—1268):

Այնոյ նա իաղալութեան եւ յառութեանքն ի առն հոգ իւ
 բոյ, եւ ըս յոյնաւ զորդեւն ապիութեան կանցք յաղապ
 կէն նոյս, որք մեան նա 70 որդի. ժառանգեցաւ ի զորդութե.
 րութեան: Յետ նոյս մեծանըց Գեղեւնիմ զառանգ ինչոյն.
 քանզի ի կապալութեան Բահալ. ոչ յիշեցին զԵրաւանն
 ինչոյն որ ի մեայ Թշուա՞յք զիմանքն զնա, նա եւ ոչ ընդ
 հոգի իւր Գեղ ցոյցին առն Գեղեւնի ժան աննայն կրկն
 անոյ նոյս:

149

Ինչ եւ Գեղեւնի որդի Գ ի հոգին նոյս զիմանցոյ,
 եւ անն ինչ նա՛ն Երկինք: Սոյն ժառանգի հոգի իւրոյ որդի

յինքն զազգայեալսն մօրն իւրոյ եւ ի ձեռն նոցա՝ զքնակիչն Աբիբն՝ մայր Եստուէն նոքա նմա արծաթ՝ որով վարձեցաւ արս սրկայս եւ զարհուրեցուցիչս, եւ խաղաց նոքօք յԵփրայ եւ անգ կոտորեաց զեւթանասուն եղբարս իւր ի վերայ վիմի միոջ (Յովաթամ միայն կրտսեր քան զամենեսին ապրեցաւ)։ Եպա կացուցին զնա Սիկիմացիքն թագաւոր։ Իսկ (Յովաթամ եցոյց Սիկիմացւոցն զանշնորհաւոր միոս նոցա պատշաճ ինչ նմանութեամբ, եւ յայտ աղար թէ հառանելոց են չարիք ի վերայ նոցա եւ Եթիմելեայ)։

Եթիս ամս թագաւորեաց Եթիմելէք ի վերայ Իսրայել (1238 — 1225)։ Եպա ամաչեցին Սիկիմացիքն զի գործակից եւ կտոր եղին չարեաց թագաւորին իւրեանց։ (Յետ անիծից արկին ձեռք ի գործս թշնամութեան, եւ յարեան նոքա ի վերայ թագաւորին։ Բայց յաղթեաց նոցա պատերազմաւ Եթիմելէք, տաք յարձակեցաւ ի Սիկիմ, քակեաց զքաղաքն եւ այրեաց բազում մարդիկ՝ որ յաշտարակ ինչ ապաստանեալ էին։ Եպա պաշտօրեաց նա զամուրն թեբէս, առ զնա եւ այրեաց։ Եւ տատի եւս փախուցեալ անկան բնակիչքն յաշտարակ մի՝ զոր այրելն կամէր Եթիմելէք. բայց կին մի ընկէջ երկանաքար ի վերայ, եւ խորտակեաց զգազաթն գլխոյ նորա, եւ հրաման ետ Եթիմելէք կապարձակին իւրում ամենեւին իսկ սպանանել զնա։

«Եւ դարձոյց Եստուած զլարիսն Եթիմելեայ ի զլուս իւր՝ զոր արար հօր իւրում կոտորելով զեւթանասուն եղբարսն իւր»,։ Ի վերայ վիմի սպանեալ էր զնոսա, եւ վէմ մի սպան զնա։ — Նոյնպէս եւ Սիկիմացիքն առին զհառուցումն իւրեանց եւ հառին ի վերայ նոցա անէծքն (Յովաթամայ)։

(Յետ մահուն Եթիմելեայ դատէր թոովդա՝ ազգապետ նորա զԻսրայելացիսն ամս 23. նոսէր նա ի Սամիր՝ ի լերինն Եփրայաց։ — Իսկ Յայիր գաղատադացի առաջնորդէր 22 ամ յայնկոյս Յորդանանու եւ ունէր բազմամբոխ որդիս։ Հաւանութեան է թէ երկոքին դատաւորքն ի միում ժամանակի կացին (յամէ իրեւ 1225 — 1200)։ Եւ գործոց պատերազմաց նոցա չէ ինչ յայտ։ (Յետ մահուն նոցա յազգս ազգս կռակաշուութեան կործանեցան Իսրայելացիք, քանզի ծառայէին նոքա կոչոյ գրեթէ ամենայն ազգացն արուարձանեաց։ Յայնժամ մատնեաց զնոսա Տէր ի ձեռք Փղըշաացւոց եւ Լմոնացւոց, նուաճեցին Լմոնացիք ոչ միայն զերկու եւ զկէս ցեղն որ յայնկոյս (Յորդանանու էին, այլ անցին եւ յայսկոյս գետոյն եւ արկին ի նեղ զքեզս արեւմտից կողման երկրին Քանանացւոց, եւ նեղեցաւ յոյժ Իսրայել ի նոցանէ տմս 18 (1200 — 1185)։ Թեպէտ եւ աղաղակեցին առ Տէր՝ այլ նա ոչ լուաւ նոցա մինչ չեւ ցուցեալ նոցա սորջանս՝ հրաժարելով ի կոչոյն պաշտամունէ։ Ի նմին ժամանակի բանակեալ էին Լմոնացիքն ի

Գաղապատ. իսկ Իսթրապոլայի գումարեցան ի վերայ նայա ի Մա-
սեփա, եւ սահմանեցին ծերէն նայա թէ նա լիցի զլուի որ զա-
նաջինն ասցի պատերազմ ընդ թշնամեացն¹:

150

Յեկեթայի այլ գաղապատի զոր մերժեալ էին խորթ եղբայր
նորա ի հայրենի տանէն, զնէր ի նմին ժամանակի ասեց ասորա-
տակ ստիպանան զնորան զոր ժողովեալ էր յԵրաստայ. ան
ետան Գաղապատից զգործ զգրաւարութեան եւ զգլխաւորա-
թեան զոր առ նա յանն յեա ոչ ստիպ. գլխաւորութեան:
Մինչ չեւ սփեալ նորա զգործ պատերազմեցն՝ կամէր նա պառ-
գամաւորութեամբ շօշիլ զմեաւ Լաննայայ չաւնալ զԳաղապա-
տայ չանայ թանկեմ՝ թաղաւորն Լաննայայ: Յայնժամ եին
աղի Տեառն ի վերայ Յեկեթայեայ եւ անց ընդ Գաղապատ եւ ընդ
Մանասէ տալ նախա ընդ թշնամեացն: Եւ Տէր եա զնաա ի
նեաւ նորա. որոր յաղթութիւն մեծ եւ թափեայ ի նայանէ 20
քաղաք. այսպէս վաթարեցան Լաննայիք առաջն որդւոյն Իս-
րայելի (1185): Յառաջ քան զորչաւան պատերազմին վաղկապելով
իմն առանց խորհրդոյ եղ ախա թէ որ որ (որինչ) ելլէ զառաջինն
ընդ առաջ նորա ի գաւնալ իրաւ յաղթութեամբ ի պատե-
րազմին՝ հանցի աղջակէլ Տեառն: Իրբեւ գործաւ Յեկեթայի ի
Մասեփա՝ ել ընդ առաջ նորա յաղջն՝ գաւաթ նորա միամոր
հանգերձ պարաւ երգեցիցայ: Եւ պրամութեանն պատասեայ Յեկե-
թայի զպատմաւնաա իւր եւ սորջանայր ընդ ախան: Իսկ գաւաթն
յանն առ զերան, ընկարաւ համարձակութիւն լալոյ զգաւութիւն
իւր ընդ աղջկանց հաստիակցայ իւրոյ. ասոր գարնաւ նա «Եւ
որոր նա զախան զոր ախանայ. եւ նա ոչ գիտէր զայր»: —
Եւ յայնժ հետէ ամ ըստ ամի լայնի զգաւորն Յեկեթայեայ²:

Սեծ մասն հնայն մեքիչայ եւ բազում չորք եկեղեցւոյ ըստ
նկարագրի իմն մասայ ախափն ասն վճիւ՝ թէ Յեկեթայի մարա-
թեան իմն խղճիւ որդեամբք մասայ զգաւորն աղջակէլ³: Իսկ նա-
բազմեմն ի գիտնոյ նմին հախաւակ ասնն թէ կայն նախքեցաւ ի
պաշտան սրբութեան ասորանակին՝ ցիւանա իւր, եւ սահմանեցաւ
կեալ կաւաթեամբ զամենայն աւար իւր: Յայն իմն մանաւանդ
հաստատեալ են՝ զի ամ գիւրն թէ ոչ գիտէր կայն զայր եւ թէ
եւայ նա ընդ հաստիակցայ իւրոյ զգաւութիւն իւր (ոչ եթէ զնահ
իւր). քանզի կաւաթիւնն ըստ յայնժամաւ կործեայ ամեթ իմն էր:

Օհնա յաղթութեանն Յեկեթայեայ եին այլ պատերազմ.
քանզի Եփրեմեանքն առ նախաննաւ ելին հախաւակ նորա, եւ
ստիպեցին զնա ելանել ի վերայ նայա զմաւք եւ սպառապնալ:

Պատկանելի էր զայս եւս նուազ յաղթեաց (Յեփթայէ, եւ անկան յան-
իրաւ պատերազմի անդ 42,000 այր յափրեմեանցն. մեծ մասն
նոցա կոտորեցաւ ի փակչելն ընդ Յորդանան: — Վ Կիւմանեցաւ
(Յեփթայէ յետ դատելոյ զԽարայէլ ամս (1185—1180)¹: Գովի
նա վառն հաւատովքն ցուցանելոյ քաջութիւնն²:

151

Օ (Յեփթայէ յաջորդէր Աբեսան (Լաբրոն) որ ետեռ զամուս-
նութիւն 30 որդւոց իւրոց եւ 30 դստերաց, եւ մեռաւ առաջնոր-
դեալ ամս 7: Այսպիսի (Լադոն) նորին յաջորդ դատեաց ամս 10:
Աբրոնի որ զնա պայազատեաց ի դատաւարութեան՝ էին որդիք
40 եւ թոռուք 30, եւ առաջնորդեաց ամս 8³: Այսքին նոքա
դատաւորք յամէ 1180—1155: Օգործոց նոցա չիք յիշատա-
կեալ ինչ:

Իայց մեղան միւսանգամ Խարայելոցիք առաջի Տեառն, եւ
մասնեցան 40 ամ ի ձեռս Փղշտացւոցն (յամէ 1155—1115),
այս ինքն նեղեցան եւ լլկեցան ի նոցանէ⁴: Ի ժամանակին յայն-
միկ քահանայապետ էր Հեղի եւ յետոյ զԷջնանութիւն դատաւա-
րութեանն ի վերայ քահանայապետութեանն ընկարաւ: Ինչով
թէ ի սկիզբն այսր անջրպետութեան ժամանակի անկանի ծնունդն
Աամփսոնի եւ Աամուելի:

Ընդ Սամուելի առն դանացւոյ որ մինչեւ ցայնժամ ամուլ
էր՝ երեւեցաւ հրեշտակ Տեառն եւ յայտ արար թէ ծնցի նմա
որդի մի. պատուէր ետ նմա զինի եւ օղի ոչ ընդել եւ զգոյշ լի-
նել ի կերակրոց պղծելոց յորինացն, քանզի մանուկն զոր ծնա-
նիցի՝ Կաղարացի է, այս ինքն ուխտաւոր նուիրեալ Աստուծոյ
անդատին յորովայնէ մօրն, ոչ ելցէ ածելի ի գլուխ նորա. քանզի
նա սկսանելոց է փրկել զԽարայէլ ի ձեռաց Փղշտացւոցն: Այս-
չեաց Սամուել զՏէր զի միւսանգամ երեւեցի այրն Աստուծոյ,
զի ուսուցէ նոցա զինչ պարտ իցէ առնել ընդ մանուկն առե-
տեաց: Եւ որպէս կամէին՝ երեւեցաւ միւսանգամ հրեշտակն եւ
երկրորդէր առնն զնոյն հրամանս զոր կնոջն պատուիրեաց: Եւ
իրեւ կամէին առնել նմա ասպնջախմութիւն՝ ետ նա պատառ-
խանի թէ ոչ իւր այլ Տեառն մանաւանդ մատուցի ողջակէզ.
եւ իրելւ բոցն ի վեր ծառանայր՝ բարձրացաւ եւ հրեշտակն եւ
վերացաւ ի բարձունս: Յայնժամ ի միտ տուն թէ հրեշտակ Աս-
տուծոյ էր այրն:

Եւ ծնաւ կինն որդի եւ անուն կոչեաց Աամփսոն. աճեաց
մանուկն եւ օրհնեաց զնա Տէր. եւ հոգի Տեառն սկսաւ լինել

1 Դաւ. ԺԲ. — 7.
2 Եզր. ԺԵ. 33, 33.

3 Դաւ. ԺԲ. 8—15.
4 Դաւ. ԺԳ. 1.

ընդ նմա ի բանակին Դանայ, այս ինքն ի տեղւոյն ուր 600 արք ի Դանայ բանակեալ էին յորժամ երթայինն առնուլ զլայիս¹:

152

Հաճոյ թուեցաւ Սամփսոնի կոյս մի ի Փղշտացւոց ի Թաւմիսթա եւ հաւանեցոյց նա զհայր եւ զմայր իւր երթալ առնուլ նմա ի տանէ զկոյսն: Իբրեւ մօտ եղեն ի քաղաքն՝ եկն ընդ առաջ նորա կորին մի առիւծու մռնչելով, այլ նա զօրացեալ հոգւով ցեառն պատառեաց զգաղանն՝ իբրեւ ոք որ զուլ մի պատառիցէ, եւ եցոյց զառաջինն զնշանակ զօրութեան եւ ուժգնութեան իւրոյ: — Եւ իբրեւ յետ ժամանակի ինչ ի վերայ անցանելոյ կամէր ածել զհայրսնն այսրէն ի տուն իւր՝ եգիտ նա մեղը ի բերան առիւծուն եւ եկեր: Ի ժամանակի ուրախութեան հարօանեացն առեալ ի նոցունց պատճառս՝ արկ առեղծուած առաջի 30 երիտասարդացն վասն քաջութեանցն այնոցիկ, եւ խոտտացաւ 30 պատմեալն թէ լուծցեն միայն զառեղծուածն: Չահի հարեալ կնոջն Սամփսոնի ի սպառնալեաց անտի Փղշտացւոցն՝ սր չեղեն ձեռնհաս լուծանել, թախանձութեամբ իմացաւ զմիտս առեղծուածին եւ յայանեաց տոհմակցաց իւրոց: (Հայնժամ եհար Սամփսոն 30 այր փղշտացի յԱսկաղոն, եւ հանեալ զպատմեալն նոցա ետ զինս լուծանելեաց առեղծուածին, ապա բարկացեալ եթող զկինն եւ դարձաւ ի գաւառ իւր²:

Սակայն մօտ ի ժամանակս հնձոց ցորենոյ դարձաւ այսրէն առկին իւր, բայց եգիտ զնա լիեալ այլում առն: (Հայնժամ ել զնաց անտի ի բաց սպառնալեօք, կալաւ 300 աղուէս (զոր բազումք աստ իմանան՝ շնագայլ, չագալ), կապեաց զնոսա երկուս երկուս ձեռ ընդ ձեռ եւ եղ ջահս ի մէջ երկուց ձեռոցն, վառեաց զջահսն եւ արձակեաց զաղուեսունսն յանդս Փղշտացւոցն եւ արարին ապականութիւն մեծ: (Իսկզբանէ իսկ ի Պաղեստին բազում աղուեսունք կային³, զոր հաստատեն եւ վկայութիւնք նորոցն ճանապարհորդաց. առնեալին իսկ զիւրին է ըմբռնել զնոսա գունդ գունդ, եւ մինչեւ ցայսօր իսկ փնաս գործեն Արաբացիք թշնամեացն՝ այրելով զանդս նոցա:)

(Բայց Սամփսոն ստէպ գործէր փնաս Փղշտացւոցն. պարտեաց զնոսա մեծաւ յաղթութեամբ, եւ ինքն բնակէր յայրին Լատմայ ի ցեղին Էմաունի առ երի սահմանացն Դանայ: Իսկ Փղշտացիքն ելին ի պատերազմ ի վերայ միոյ մարդոյ, բանակեցան զ(Զուդայիւ եւ խնդրէին տալ ի ձեռս զՍամփսոն: (Հայնժամ 3000 այր ի (Զուդայի չգրան ի վերայ այրին Լատմայ (առ երկիւղի Փղշտացւոցն)՝ զի կալցին զՍամփսոն: (Հանձն առ Սամփսոն զի կապեցեն

1 Դաւ . ԺԴ . 2 Դաւ . ԺԴ . 3 Եբդ . Բ . 15 : Ողբ . Ե . 18 :

նորա զնա ձեռակապօք եւ հանիցեն զնա յայրէ անտի: Ուրախու-
թեամբ ընդառաջ ելին նորա փղշտացիք յորժամ տեսին զնա ի
հեռաստանէ, բայց հոգի Տեառն էջ ի վերայ նորա եւ խզեցան
կապանք նորա: Եւ նա ծնօտ մի իշոյ եւ եհար նովաւ 1000 այր
ի փղշտացւոց: Եւ յապէս ել ի գլուխ խոստումն թէ «Պին ի ձէնջ
հարցէ հազարս»,¹: Իսկ Սամփսոն ընկէջ զծնօտն ի ձեռանէ իւրմէ.
եւ կոչեաց զտեղին Սամաթ-Վեքի այս ինքն կոտորած ծնօտի:
Եւ իբրեւ ծարաւեալ պապեցաւ յոյժ՝ կտրեաց առ Տէր, եւ
անդէն ել աղբււր ընդ ծակ ծնօտին, կամ մանաւանդ՝ ել ջուր ի
տեղւոյն որ առ անուն Սամաթ-Վեքի (այս ինքն՝ աղբււր ծնօտի).
եւ իբրեւ արբ Սամփսոն՝ դարձաւ ողի իւր առ ինքն եւ զօրացաւ:²:

153

Թուի թէ յետ այնր ընտրեցաւ Սամփսոն դատաւոր Խարայեի
եւ դատեաց նա ամս 20³: Յայտնի իսկ գործէր նա զամենայն
գործս արութեան եւ քաջութեան իւրոյ հոգւովն Եստուծոյ որ
զնայն զօրացուցանէր: Վանդի յայլ իրս տկար էր եւ անգոր իբրեւ
զայլ մարդիկ, եւ հասեալ ի սէր կանանց, որով եւ անկաւ իսկ:
Ի միում նուագի մնաց ի Վազա ի քաղաքին փղշտացւոց
ըմբռնեալ յայնպիսի սիրոյ. իբրեւ ազդեղ եւ բնակչացն թէ Սամ-
փսոն անդ է՝ կալան զդուռն քաղաքին զի սպանցեն զնա յեւանել
նորա ի քաղաքէն: Բայց նա յարեաւ զմէջ գիշերաւն եւ թա-
փեաց զդրունս քաղաքին եւ բարձ տարաւ զնոսա ի վերայ ուսոց
իւրոց ի Վեբրոն կոյս ի գլուխ լերին (10 ժամաւ հեռի ի Վազայ):
Յետ այնորիկ սիրեաց նա զՎալիլա սր բնակէր ի ձորն Սորեկայ
(Ուլեկայ): Եւ կին առ նա իշխանքն փղշտացւոց եւ կաշառեցին
զնա ոսկւով զի խմացի հնարիւք թէ իւ իցէ զօրութիւն Սամ-
փսոնի: Եւ իցս խաբեաց Սամփսոն սուտ բանիւք՝ զնա եւ զփղշտա-
ցիսն որ ի ծածուկ դարանեալ կային, եւ երիցս եցոյց զօրութիւն
ուժգնութեան իւրոյ:— Եւ առ ուրեմն ձանձրացեալ ի ստեպ թա-
խանձանացն՝ յայտնեաց նմա թէ՝ «Ազարացի է, եւ զօրութիւն նորա
ի գիսական է՝ այս ինքն ի պահպանութեան ուխտին չկտրելոյ զհերսն:
Եւ իբրեւ ննջեաց ի գիրկս նորա, ետ Վալիլա վիրալ զեւթա-
նեսին գիսական նորա, եւ մատնեաց ի ձեռս փղշտացւոցն: Եւ զքա-
կուրացուցին զնա եւ տարան ի Վազա շղթայիւք, եւ աղայր Սամ-
փսոն ալեւր: Սինչ դեռ յայնպիսի աղէտս կայր Սամփսոն՝ աճեցին
փարպ նորա: Իսկ իշխանք փղշտացւոցն ժողովեցան ի մեհենին
Վազոնայ մատուցանել պատարագ զոհութեան դիցն եւ առնել
ուրախութիւն՝ զի մատնեաց նա զՍամփսոն ի ձեռս նոցա, եւ ամե-
նայն ժողովուրդն օրհնէր զՎազան: Եւ ան առաւել զուրախու-

1 Երբ. օր. ԼԲ. 30: 2 Դաւ. 26: 3 Դաւ. 26: 30:

Թիւնն առնելոյ՝ ածին նգբա զՍամփսոն առաջի՝ զի պարագէ խաղ առաջի նոցա, եւ կացուցին զնա ի մէջ երկուց մեծամեծ սեանց յորոց վերայ հաստատեալ կայր շինուածն: Եւ էին գրեթէ 3000 այր փղշտացի, յորս էին ամենայն մեծամեծք փղշտացւոցն: Իսկ Սամփսոն կարգաց առ Տէր եւ ասէ. «Տէր Տէր զօրութեանց, յիշեա զիս, եւ զօրացո զիս զայս եւս մի նուազ Լստուած՝ եւ խնդրեցից զվրէժինդութիւն իմ փոխանակ երկուց աչաց իմոց յայլազգեաց աստի», Եւ բուռն եհար զերկուց սեանցն զմիոյն՝ աջովն եւ զմիւսմէն՝ ձախով եւ ասէ «Մեռցի անձն իմ ընդ այլազգիս», Եւ շարժեաց զսիւնսն զօրութեամբ, անկաւ առանն եւ սպան զամենեւին, որպէս զի ի մահուն իւրում առաւել սպան Սամփսոն քան թէ կենդանութեանն: Եւ ինն հանին ազգականք նորա զդիակնն եւ թաղեցին պատուով¹: Կատարեաց Սամփսոն եւ ի մեռանելն՝ զգործն յոր ընտրեալ էր ի մանկութենէ, եւ վախճանեցաւ նահատակեալ հաւատովք (1120)²:

154

Յետ մահուն Սամփսոնի առ Հեղե յազգէ Խթամարայ ի վերայ քահանայապետութեանն պատուոյ եւ զեղխանութիւն դատաւորութեանն:— Ի սկիզբն ժամանակի քահանայապետութեան նորա զատաւհէ ծնունդն Սամուելի (յամի 1155): Եւ յայնժամ Եղիանա ոմն ի ցեղէն Գեւայ յԷրիմութեմ (ի Հռամպթ). էին նորա կանայք երկու՝ Լննա եւ Փեննանա: Բայց Լննա ամուլ էր եւ վասն այնորիկ արամէր եւ տխրէր յոյժ: Իբրեւ կէն նա երբեմն ընդ առն իւրում ի Սելով առ տապանակն Տեառն, կայր ջերմեռանդն յաղօթս, եւ զնէր ուխտ Տեառն նուիրել ի պաշտօն նորա զորդին եթէ տացէ նմա Լստուած, եւ ոչ հանել ածելի ի գլուխ նորա: Մխիթարեալ յաղօթից իւրոց եւ ի բանից քահանայապետին՝ ել զնաց ի տաճարէն եւ ոչ արամէր այնուհետեւ վասն անդաւակութեանն:

Նմաւ նա որդի զոր կոչեաց Սամուէլ, այս ինքն՝ ընկալեալ յԼստուծոյ: Իբրեւ ի չափ հասանէր մանուկն՝ ած նա զնա ի Սելով ըստ ուխտին իւրում եւ նուիրեաց զՍամուէլ Տեառն³: Ի նուիրելն իւրում զնա՝ բարբառեցաւ Լննա ջերմեռանդն երգ օրհնութեան եւ զօհութեան: Լպա դարձաւ ընդ Եղիանայ ի տուն: Բայց մնաց մանուկն ի Սելով, եւ կայր ի սպասու Տեառն առաջի քահանայապետին⁴: Մեծացաւ եւ էր հաճոյ Լստուծոյ եւ մարդկան⁵:

Բայց Սփնի եւ Փեննահէս որդիք Հեղեայ չար էին, եւ ի կատարել իւրեանց զպաշտամունս քահանայութեանն եւ ի մատուցա-

1 Դաւ. 26:

2 Տեւ. եբր. 20. 32 — 34:

3 Ա. Թադ. Ա:

4 Ա. Թադ. Բ. — 11:

5 Ա. Թադ. Բ. 18. 19. 26:

ներն զպատարագան՝ գործէին անօրէնս եւ անիրաւութիւն եւ լինէին զայլթազրութիւն նորօք ժողովրդեանն¹։ Իւրատել խրատեր զնոսա շեղի բայց չդնէին նորա ունկն, եւ շեղի եւս տկար էր եւ չկարէր աղգելու զնոսա զօրութեամբ²։ Յայնժամ եկն այր Աստուծոյ առ շեղի եւ յանդիմանեաց զնա՝ ցուցեալ թէ որպէս փառաւորեաց Տէր զցեղն նորա եւ զտոհմն եւ ընտրեաց ի քահանայութիւն, եւ խօսեցաւ բանս սաստկութեան եւ ասէ․ Այսպէս ասէ Տէր․․․ «Օփառաւորիչս իմ փառաւորեցից, եւ որ արհաւմարհէն զիս՝ անարգեսցի»,։ Ապա յայտ արար յառաջագոյն զմահ երկուց որդւոցն շեղեայ, եւ արար վախճան բանիցն ասելով․ «Եւ յարուցից ինձ քահանայ հաւատարիմ․ որ զամենայն ինչ ի սրտի իւրում եւ յանձին իւրում պրասցէ․ եւ շինեցից նմա տուն հաւատարիմ․ եւ շրջեսցի առաջի օծելոյ իմոյ զամենայն աւուրս»,³։

155

Հաւուր միում ննջէր շեղի ի նուիրակոն բնակութեան իւրում եւ մանուկն Սամուէլ ոչ հեռի ի նմանէ առ տապանակին Աստուծոյ․ լուաւ Սամուէլ ձայն որ կոչէր զնա յանուանէ։ Այսպէս համարեցաւ թէ քահանայութեան կոչիցէ զնա, ընթացաւ առ նա եւ ասէ՝ ահաւասիկ եմ։ Բայց շեղի առաքեաց զնա երթալ ննջել ասելով թէ ոչ կոչեցի զքեզ։ Անոց Սամուէլ, բայց կուշեցաւ երկիցս եւ երկցս, նոյնպէս եւ արար որպէս զառաջինն, Իմացաւ յայնժամ շեղի թէ Տէր կոչէ զմանուկն եւ ասէ․ երթ ննջեալ եւ յորժամ միւսանգամ կոչիցէ զքեզ ձայնն՝ ասա «Գոստեաց Տէր զի լուիցէ ծառայ ք», եւ կոչեաց իսկ Տէր միւսանգամ Սամուէլ Սամուէլ, եւ նա ետ պատասխանի որպէս հրամանն տուեալ էր նմա։ Յայնժամ յայտնեաց Տէր զպատիժս արգարութեան իւրոյ ի վերայ շեղեայ եւ տանն նորա՝ վասն չարեաց որդւոց իւրոց եւ վասն անփոյթ առնելոյ նորա զնորօք։ Ի վաղիւ անդր եհարց շեղի զՍամուէլ տոբակելով վասն ամենայնի զոր խօսեցաւ Տէր։ Եւ պատմեաց Սամուէլ զամենայն։ Եւ շեղի ետ պատասխանի հպատակութեամբ․ «Արասցէ Տէր որ ինչ հաճոյ է առաջի նորա»,։ Եւ Սամուէլ աճէր եւ մեծանայր եւ էր Տէր ընդ նմա, չանկանէր բան նորա ի գետին, այս ինքն ոչ մնայր առանց ընդ, եւ գիտաց ամենայն Իսրայէլ թէ Սամուէլ ճշմարիտ մարգարէ է Տէրան։ Եւ երեւեցաւ նմա Տէր ի Սելով միւսանգամ․ քանզի անդ յայտնեաց նմա զանձն բանիւն իւրով։ Եւ սկսաւ Սամուէլ խրատել զամենայն Իսրայէլ⁴։

1 Ա. Թագ. Բ. 18 — 17, 23.
2 Ա. Թագ. Բ. 23 — 25.

3 Ա. Թագ. Բ. 27 — 28.
4 Ա. Թագ. Գ.

Ստեփանն էր պատերազմ ի մէջ իտալացիք եւ փղապանայ (Բե-
րեւս յետ մահան Սամբանի)։ Եւ անկան յիտալացւոյ 4000
առջ։ Յայնմամ լաւ իտալացի ծերայն ածաւ ապրանքին Տեւան
ի Սեւեղ եւ ընկալան զնա աբախութեամբ ի բանմբ։ Ընկալց էր
այն պահապան եւ հարկն ընդդէմ թշնամայն։ Նա աղբանդ
իսկ զարհուրեցան փղապանն յարմար լաւան զնայն աղբանդ
աբախութեան իտալացւոյն ի հասանել ապրանքին առ նաւ,
բայց քաջութիւն զփառն քաջութեամբ մարտ եղեալ կռակ
զի մի անկնն ի ծառայութիւն հարկն իտալացւոյն։

Երբ զգուհի մեւ եւս պատերազմ առաւիժ. անկան իսկ
ի պարտութիւն մասնակն իտալացիք. անկան ի նոյնմ հետեւ
ակք 30,000, ճայնալքն ի փախաւս դառնայն ընդ անկայն
կողմնաւ. անկան երկու աղբան շիգիւց եւ ապրանքն եւս ան
կա ի ձեւա փղապանայ։ — Եւս մի ի ցեղին Ռեմբանի ածաւ
պարտայ ի Սեւեղ աղ զոյժ, եւ իսկ եւ իսկ եւ աղբանդ եւ զա
լին ի քաղաքին։ Իրեւ լաւ զնայն բարոյսայն ծերն եւ փա
ռանդ յալաց քահանայութեան, որ եւ ի ապրանքն եւ ի հար
կէ փան ապրանքն՝ հարցանէր թէ զինչ իցէ աղբանդ։ Գաւ
մայ նա զառկանն զհարկն պարտութիւնն, զհարկ պարտ նա
բա եւ դիպաւս ապրանքն։ Իրեւ եւս զնան ապրանքն՝
անկա 98 անկայն շիգիւց յետ յարմար ի բալի եւ թիկա ոչ նորա։
Երբեւ մեւս նա յետ 30 անոց պաշտանն ի բայ, եւ մա
հարմար հասցց զանկութեան զնան անկէր զարկ պար
տայ ի բայ. բայց աղբան անկանքմէ մեծայն եւ պատան
կէ, զի հիւսթեամբ եւ նախնաւ փառայն Եւսանոց զր եւ
ի մահան ետցց. քանզի յայնմ թիկա պարտ նորա յարմար
լաւս ապրանքն լաւս։ — Նա նորա կն Քենեյիսի որ յի
կէ ի լեւ նորա զոյժն՝ ըմբանքն զնա երկանքն եւ ծնա պար
տանդ։ Սիկն զեւ ի մեւանել կայն անանկայն նա զնա մայ
Պարտն. քանզի անկէր «Գարնեալ են փառք իտալացիք յանալ
ապրանքն Տեւան», եւ այնպէս փշտայ զայն (յարկ իրեւ
1115)։

Ուրտ երկն փղապանք ընդ մեծ յարմարութիւն եւ ընդ փե-
ղանկ ապրանքն. ապան զնա ցածութեամբ եւ շարկ
յեւթաւս ի միջնան Գարնայ։ Եւս ընդ առաւան դրն
դիպան անկալ ի միջնայն ի փայլ երեսայ առաջ ապրան-
քն Տեւան։ Կանգնել կանգնայն զնա, ալ ի փշտ անկէր ու ի

գետին միայն կործանեցաւ. Ղազուն՝ այլ եւ փշեցաւ եւս մանր։ Եւ ի նմին ժամանակի բնակիչք քաղաքին եւ արուարձանեայ սեղեացն ախտիւ մարմնոյ եւ հարուածովք երկրի նեղէին։ Այնժամ աղաչեցին Ազովաացիքն իշխանսն զի հանցեն զտապանակն ի քաղաքէն իւրեանց։ Առին տարան հրամանաւ իշխանացն զտապանակն այսր անդր յերկրին Փղշտացւոց, բայց ուր եւ հասանէր՝ նոյնպիսի ախտք եւ հարուածք լինէին։ Եւ մնաց տապանակն ամիսս եւթն յերկրին Փղշտացւոց։

Այլեցին իշխանքն զքուրմնն իւրեանց եւ զգէտս եւ հարցանէին թէ զինչ առնիցեն ընդ տապանակն Տեառն։ Աղբա ետուն խրատ՝ դնել ի նոր սայլե եւ լծել երկուս երինջս անդրանկածինս, որոց չիցէ լծեալ տակաւին, եւ զորդիսն նոցա քեցել ի հետոց նոցա, եւ թողուլ գնալ նոցա ըստ հեշտի, եւ դնել միտ թէ ուղղեցին նոքա ընդ ճանապարհ մտիցն Բեթսամիւսայ՝ յԽորայէլ։ — Այսպիսի արգելիչ իմն պատրաստութեամբ յուսային նոքա յայտնի լինել թէ Տեառն առաքեալ իցէ ի վերայ նոցա զհարուածսն՝ եթէ տապանակն ուղղեսցի ընդ այն ճանապարհ։ Արարին ըստ խրատուն, եւ չորան երինջքն ընդ միշտիւ զճանապարհն Բեթսամիւսայ, եւ զհետ երթային նորա իշխանքն Փղշտացւոց մինչեւ ցգլուխս սահմանացն։

Իսկ Բեթսամիւսացիքն էին ի ժամանակին յայնմիկ զհնձովք ցորենոյ, եւ տեսին զի գայր անդուստ տապանակն Տեառն. եկն եկաց յանդի ուրեք, եւ կանգնեցին առ նովաւ վէմ մի մեծ, պատառեցին զպիպտ սայլն, եւ զերինջսն հանին յողջակէզս։ Բայց Բեթսամիւսացիքն հայէին ընդ տապանակն քննասիրութեամբ առանց մեծարանաց (ըստ այլոց՝ հայեցան ի ներքս ի տապանակն), յայն սակս 70 այր ի մեծամեծաց եւ 50,000 ի ժողովորդենէ յանկարծակի մեռանէին. (ըստ այլում թարգմանութեան՝ ի 50,000 արանց անկան 70 այր։) Ապաքէն պիտոյ էին այնպիսի պատիժք վասն նորոգելոյ եւ հաստատելոյ զերկեւղ եւ զմեծարանս տապանակին Աստուծոյ։ Իսկ բնակիչքն Բեթսամիւսայ սուգ առին եւ առաքեցին հրեշտակս ի Վարիաթարիմ զի եկեսցեն եւ հանցեն զտապանակն. եւ եղեւ իսկ¹։

158

Արպէս հաւանութեան թուի, իսկ եւ իսկ յետ մեծի պարտութեանն կացուցին Խորայեւայիք զՎամուէլ՝ գատաւոր։ Սա խրատէր զժողովուրդն, յառաջ քան զամենայն ի բաց կալ ի կոռց, եւ Աստուծոյ միայնում կալ ի ծառայութեան, զի փրկեսցէ նա զձեզ ի ձեռաց Փղշտացւոցն։ Հնազանդեցան նոքա նմա եւ բարձին զկուռնն ի միջոյ. ապա ժողովեցան նոքա ըստ հրամանի նորա

ի Մասեփաթ (Թուրքի վառեալ ի զէնս), եւ անդ եկաց Սամուէլ յաղօթս վասն նոցա: Եւ հեղին նոքա ջուր առաջի Տեառն (ի բրեւ նշանակ իմն հեղոյ եւ սրբելոյ զսիրտս իւրեանց), պահեցին պահս եւ խոստովան եղեն թէ մեզան Տեառն: Իբրեւ զիտացին Փղշտացիք՝ խաղացին գալ ի վերայ Իսրայելացւոցն: Սոքա զահի հարեալ՝ աղաչէին զՍամուէլ չդադարել գոչել վասն նոցա առ Տէր: Մինչ դեռ Սամուէլ մատուցանէր ողջակէզ (կամ քահանայ մի առ Սամուէլայ՝ զենեալ կատարեաց զողջակէզն, քանզի ինքն Սամուէլ զեւտացի լոկ էր), անտուտ մերձեցան Փղշտացիք ի պատերազմ, բայց զարհուրեցոյց Տէր զթշնամիսն ստէպ որոտալով, եւ խորտակեցան նոքա առաջի Իսրայելացւոցն, եւ սոքա մտին զհետ նոցա մինչեւ ցԼեթքար (Լեթքովը): Իսկ Սամուէլ կանգնեաց վէմ մի յիշատակ յաղթութեանն, եւ անուն կոչեաց տեղւոյն վէմ օգնականութեան: Եւ յապէս խոնարհեցան Փղշտացիք եւ ոչ եւս անցին այնուհետեւ ըստ սահմանս Իսրայելի: Չեռն Տեառն էր ի վերայ նոցա եւ հան Իսրայել զքաղաքս իւր ի ձեռաց նոցա յԱկկարոնէ մինչեւ ցԳօնթ:

Իսկ Սամուէլ դատէր զԻսրայել զամենայն առուրս կենաց իւրոց (ամս իբրեւ 20): Եւ երթայր ամ ըստ ամէ յերեսին զլսաւոր վայրսն՝ ի Լեթէլ, ի Գաղգաղա եւ ի Մասեփաթ, կատարէր զգործ դատաւորութեան իւրոյ. ի քաղաքին իւրում յԱրիմաթեմ շինեաց նա սեղան Տեառն: — Բայց տապանակն կայր Ֆնայր ի Վարիաթարիմ, եւ էին Իսրայելացիք ամս 20 ի խաղաղութեան, եւ յարեալ էին միայն յԱստուած՝ թերեւս ցորդան ժամանակս առաջնորդէր Սամուէլ¹:

159

Իբրեւ ծերացեալ էր այնուհետեւ Սամուէլ (թերեւս առաւել ի գժուարութեանցն քան յամացն յաճախութենէ) կացոյց զորդիս իւր դատաւորս օգնականս իւր ի Լեթաբէէ՝ զՅոֆէլ եւ զԼբիա: Եւ սոքա ոչ երթային ընդ ճանապարհս նորա, այլ հասանէին յազահութիւն, առնուին կաշառս, եւ թիւրէին զերաւունս (գործէին անիրաւութեամբ): Եւ այնժամ ժողովեցան ծերքն յԱրիմաթեմ առ Սամուէլ. ցուցին նմա զծերութիւնն նորա եւ զգնացս որդւոցն, եւ խնդրեցին զի կացուսցէ նոցա թագաւոր որ տիրեցէ նոցա ըստ օրինակի ազգացն որ շուրջ զնոքոք էին:

Չար թուեցաւ այն Սամուէլի զի ասացին թէ տուր մեզ թագաւոր զի դատեսցի զմեզ, եւ եկաց նա յաղօթս առ Տէր. բայց Տէր խօսեցաւ ընդ Սամուէլի եւ ասէ. «Դուր ձայնի ժողովրդեանդ, որպէս եւ խօսեցան ընդ քեզ. զի ոչ եթէ զքեզ անարգեցին, այլ զիս մերժեցին չթագաւորել ի վերայ նոցա. ըստ ա-

1 Ա. Թագ. Է:

մենայն գործոց զոր արարին ընդ իս՝ յօրէ յօրմէ հանի զնոսա յԱզիպտոսէ մինչեւ ցայսօր, եւ թողին զիս եւ ծառայեցին աստուածոց օտարաց, նոյնպէս առնեն նորա եւ ընդ քեզ»,։ (Այտ իմ առնի ի բանից այտի միւրթարութեանն զոր խօսեցաւ Տէր ընդ Խամուելի, թէ ոչ վասն փառասիրութեան ինչ չար թուէր այն Սամուէլի, այլ վասն նախանձու փառացն Աստուծոյ)։

Այլ եւ զայն հրաման ետ նմա Տէր, զի ցուցցէ նա ժողովրդեանն թէ ար իրաւունք ինեւրոց են թագաւորին (այս ինքն սովորութիւնք եւ սպաս)։ Նմին իրի յիշեցուցանէր Սամուէլ մի ըստ միոջէ պատգամաւորաց ժողովրդեանն թէ թագաւորն որ կալոց է նոցա՝ առցէ զորդիս ձեր ի սպասաւորութիւն պատերազմի, ի մշակութիւն եւ յայլ եւս պաշտամունս. զդատերս ձեր առցէ ի գործ արուեստի կանանց. առցէ նա զազնիւս յազարակաց եւ ի դաշտաց եւ յայլոց նոյնպիսեաց, եւ բաց ի նոցանէ առցէ եւ տասանորդս յամենայն ընչից ձերոց։ Ապա զուր արանջեսջիք յերեսաց թագաւորին զոր ընտրեցէք, զի ոչ լուիցէ Տէր։— Մովսէս Աստուծոյ լուսաւորութեամբն հոգացեալ էր յառաջագոյն վասն օրինաց թագաւորի. չէր պարտ թագաւորի ինեւլ այլազգի, չունել երիվարս աւելի քան զչափն եւ ոչ բազում կանայս. չժողովել մեծութիւն կարի յոյժ, զիտել քաջ զօրէնսն, պահել զնոսա առ իւր եւ խորհել ի նոսին, եւ ըստ նոցին գործել եւ իշխել, եւ ոչ թիւրել յօրինաց անտի, եւ կամ ամբառնալ զանձն իւր ի վերոյ քան զեղբարսն իւր՝։ Արդարեւ օտար իմն օրինակ իշխանութեան է այս, եւ այլակերպ յայնմանէ զոր այժմ Սամուէլ մարգարէութեամբ ցուցանէր, բայց սակայն կաց մնաց ի նմին միտս եւ ի խորհուրդս ժողովուրդն։ Եւ ասեն. «Ոչ այդպէս է, այլ թագաւորեացէ ի վերայ մեր. եւ եղեցուք եւ մեք իբրեւ զայլ ազգա...»,։ Եւ հրամայեաց Տէր միւսանգամ Սամուէլի անսալ նոցա եւ կացուցանել ի վերայ նոցա թագաւոր։ Եւ ապա արձակեաց Սամուէլ զծերանն։

160

Սաւուղ որդի Աիսեայ ի ցեղէ Բենիամինի եկն յԱրիմաթեմ՝ Աստուծոյ այնպէս առաջնորդելով՝ հարցանել ցտեսանողն կամ ցմարգարէն Սամուէլ թէ ուր գտանիցին էջք հօրն իւրոյ։ Բայց յայտնեաց Տէր Սամուէլի թէ առաքեացէ նմա վաղիւ այր մի զոր օծցէ նա թագաւոր ի վերայ Իսրայելի, եւ նա ազատեացէ զժողովուրդն ի ձեռաց Փղշտացւոցն։ Սամուէլ առ միւսանգամ ազդեցութիւն յԱստուծոյ թէ Սաւուղ է այրն, ընկալաւ զնա, եւ պատուեաց զնա ի հացի, եւ ետ նմա ի վաղիւ անդր արս երթալ ընդ նմա։

1 Երեմ. Գ. Ժ. 14—20. 2 Ա. Թ. 7. Ը. 3 Ա. Թ. 7. Թ.

Իրրել Եհոա առաջին քաղաքին, Եհել ի վրայ զինչ նոր
ղլուսին իւր, եւ համարեաց զնա եւ առ. «Եհո օժ զինչ
Տէր ի վրայ ժառանգութեան իւր ի իւն, եւ ի վրայ ժառանգ-
դեան իւր իւրոյն. եւ զա ի իւնոցն ժառանգեան Տեան, եւ
վրկոցն զնա ի նաւայ Թշանայ իւր շարժանակն: Եր-
բանայ Սաւաղ յառջողոյն զնոյն որ զնաւորոցն
անցանց կին ըդ նա, զի գնացէ Թէ պարտեւ Տէր ընդեաց
զնա: Կապեցաւ աննոյն ճշգիւ, եւ ոյն եւս զի կին հոգի
Տեան ի վրայ Սաւաղ, եւ խանցաւ ըդ մանկան մարդ-
րէն որ ելին ըդ առջ նոր» բան որհնաթեան եւանդմար,
մինչեւ զարեանց առ ըդ իւն:

Իսկ Սաւակ իւնայ զնորվարն առաջին Տեան ի Սա-
ւակաթ (ար Թաթ թրեւղ յոյնմ ապրանքն) եւ առ ցնաւ.
Երբեք առ Տէր Երաւած իւրոյն. ապեցաք զնորվար ի
նաւայ Եղիկոսոցն, եւ ի նաւայ աննոյն Թաւաղաց որ
նորվարն զինչ: Բայց զաք մարտեք որսոր զԵրաւածն ներ,
զոյն որ վրկոց զինչ յաննոյն չարեաց եւ ներաթեանց, եւ
զաք առցէ՝ ոչ ոյրդեք, ոչ զի կոսոցն ի վրայ մի Թա-
ւաղ: Երբ համոցնայ Սաւակ զի մարտին յառջ ցեղքն
եւ ահագն. որկ վրկոք եւ ել վրկոքն ի վրայ ցեղքն Բնիկա-
միկ, եւ ի ցեղք նոց Բնիկաթիկ ի վրայ ահագն Սեպեաց
(Երաւաթեաց), եւ առ ի վրայ Սաւաղ պղաց կիւնայ:

Յիս ոյնորիկ յոյնեաց Տէր Թէ Թաւաղեւղ Է Սաւաղ ի
ան իւրմ. եւ ընթացան վաթանակն առ նա, եւ անին զնա
անոր: Իրրել Եհոա նա ի միջ ժառանգեանն, զառ բարձր-
դոյն Թիւմիք չար ի վր բան զաննոյն ժառանգըն: Երբ
նա Սաւակ զինչեղեթիւն անն զը ընդեաց Տէր. եւ ա-
րտե կիւն ժառանգըն, եւ զոյնայ Թէ «նկնցէ պղաց»: Իսկ Սա-
ւակ առց մի բա միջն զԵրաւածն Թաւաղաթն, եւ զընայ ի
մանիկ եւ որնակեաց զնա: Եւ Սաւաղ եւս ել զնոյ ի անն
իւր ի Գարա, եւ ման մի յարանց զԵրաւաղ զնոյ զնա նոր.
Բայց անոյ չնկարն զնա իւրեանց Թաւաղ: — Երբ օծաւ
եւ ընդաթիւն Թաւաղաթն զինչ յաթի իրրել 1100 կամ 1090,
բայց ճշգրտոցն եւս յաթի իրրել 1092 1:

[[ԽՆԷՐ այնուհետեւ (1092) Խարայէլ Թազաւոր՝ տեղապահ Աստուծոյ՝ զ]]աւուղ : Իայց սակայն տեսանեմք զնա զի զպատուական գործ մշակութեան տակաւին ի կիր արկանէր առանց վնասու պատուոյ Թազաւորութեան իւրոյ , որպէս բարձր իսկ էին անպաճոյճ ժամանակացն այնոցիկ : Իբրեւ այն ինչ Գայր յանդոյ՝ ազդ եղեւ նմա թէ Նաաս արքայ Ամնացւոց յարձակեցաւ ի վերայ Յարիս քաղաքի Վաղապարացւոց , եւ արկ զայն . ի նեղ . յայն սակա աղաչէին բնակիչք քաղաքին զ]]աւուղ լինել նոցա զօրաւիգն օգնականութեան :

Յայնժամ խաղաց ի վերայ նորա հոգի Տեառն , առ յօշեաց երկուս եղինս եւ առաքեաց շուրջանակի զկոտորսն կոչել զազգն գալ ի մարտ պատերազմի յիւր եւ ի Սամուելի անուն . եթէ ոք դանդաղէ՛ք՝ արասցեն նմա որպէս եզանցն : Եւ անկաւ ահ Տեառն ի վերայ ժողովորեանն , եւ խրախուսեալ ելին իբրեւ զմի այր . էին միահամուռ 330,000 այր իսրայելացի : Որքօք խաղաց Սաւուղ ի վերայ Ամնացւոցն , հար պարտեաց զնոսա եւ եհան զՅարիսացիսն յազատութիւն :

Ապա ած Սամուէլ զժողովուրդն ի Վաղգաղա . անդ նորոգեցաւ միւսանգամ առհասարակ ընտրութիւնն Սաւուղայ , բնական զնա ի Թազաւոր եւ մատեաւ պատարագ գոհութեան Տեառն : Յետ այնորիկ ինդրեաց Սամուէլ ի ժողովորեանէ անտի վկայութիւն , թէ որպէս արգարութեամբ եւ առանց անձին ինչ շահու առաջնորդեաց նոցա , եւ ետուն հրապարակաւ զվկայութիւնն առաջի Տեառն եւ յանդիման Թազաւորին : Յուշ արկանէր նոցա Սամուէլ զանթիւ երախտիսն Աստուծոյ որ եղեն հարցն նոցա , եւ խրատեաց զնոսա եւ զԹազաւորն երկնչել ի Տեառնէ , ծառայել նմա եւ հնազանդել , խոստացեալ թէ յայնժամ վերակացու լինիցի նոցա , ապա թէ ոչ՝ ձեռն նորա եղիցի հանապազ ի վերայ նոցա :

Յայտ արար Տէր զլախորժեւ իւր ընդ ընտրութիւն Թազաւորութեան՝ որոտմամբն եւ անձրեւով զօր անդէն ի նմին ժամանակի տեղաց աղօթիւքն Սամուելի , զի անընդելական իմն էր ի ժամանակի հնձոցն այնպիսի ինչ : Անկաւ երկեւղ մեծ ի վերայ ժողովորեանն որ գիտաց զյանցանել իւր եւ աղաչեաց զ]]ամուէլ զի կացցէ յաղօթս վասն նոցա առ Աստուած : Իսկ նա քաջալեբեաց զնոսա եւ խոստացաւ նոցա թէ ոչ Տէր եւ ոչ ինքն թողցէ

հնամ' թէ ծառայեցին նա հաւատարմ' Եւանդոս: Երբ
կընդ Ստեփանոսը որոնք առաջնորդութեան, ախարձի որ
առեալ եւ ձեռնդեալ էր յամենայն, եւ էր նա շնորհաբան
ի ժողովարարութեան եւ ժողովութեան՝ իրեն առնալ որ յայնչեմ
գիտեն Եւանդոս:

162

Երբ Ստեփանոս յառաջ առնալ թաղարարութեան իւր
(1004) յայնչեմ զանգ Գ ժողովարար իւրին Գ ժողովարար
կրթեալ 3000: Նորին որդի Գ ժողովարար հաղորդեալ ի նշանէ
եւ շնորհաբան եւ յայնչեմ զանգ Գ ժողովարար: Գ ժողովարար
զանգեցին Գ ժողովարար իւր հաղորդեալ Գ ժողովարար եւ ժողովարար
էլ իւրեղեմ յայնչեմ: Գ ժողովարար իւր ի Գ ժողովարար
եւ ժողովարար իւր իւրեղեմ էր զանգ յառաջ եւ ժողովարար
առաջ: Բայց իրեն ժողովարար ի ժողովարար ի ժողովարար
առաջ՝ ժողովարար ժողովարար, եւ ժողովարար ժողովարար
զարգացան զարգացան: Երբ իւր ժողովարար ի ժողովարար
էլ իւր ժողովարար եւ ժողովարար ժողովարար ժողովարար:
Ստեփանոս ի ժողովարար ժողովարար ժողովարար եւ ժողովարար
Գ ժողովարար ժողովարար: Եւ ժողովարար ժողովարար ժողովարար
արարութեան նա ժողովարար ժողովարար, ժողովարար ժողովարար
հաղորդեալ, որոնք էլ ժողովարար ժողովարար:

Եւ ժողովարար եւ ժողովարար 600 որ ժողովարար եւ ժողովարար
եւ ժողովարար, ժողովարար ժողովարար ժողովարար ժողովարար
էլ ժողովարար ժողովարար ժողովարար ժողովարար: Բայց առ
իւր ժողովարար ժողովարար ժողովարար՝ ժողովարար ժողովարար
արարութեան իւր ժողովարար ժողովարար. ժողովարար եւ ժողովարար
յառաջ ժողովարար ժողովարար առաջարկ եւ ի ժողովարար
ժողովարար ժողովարար:

Գ ժողովարար ժողովարար առաջ ժողովարար ժողովարար
ժողովարար ժողովարար ժողովարար, ժողովարար ժողովարար
եւ ժողովարար ժողովարար, ժողովարար ժողովարար ժողովարար
եւ ժողովարար ժողովարար. բայց առաջ ժողովարար ժողովարար
եւ ժողովարար ժողովարար ժողովարար հառաջ ժողովարար ժողովարար:

163

Ինչ նշան ժողովարար (յառաջ իրեն 1075) հաղորդեալ եւ ժողովարար
առաջ ժողովարար ժողովարար ժողովարար ժողովարար ժողովարար
էլ ժողովարար ժողովարար եւ առաջարկ ժողովարար ժողովարար
եւ ժողովարար ժողովարար ժողովարար:

1 Ե. Թաղ. 3Է, 3Բ.
2 Ե. Թաղ. 3Գ, 3Դ. — 46.

3 Ե. Թաղ. 3Դ. 47—52.

զազգն եւ զամենայն անասուն նորա (առ ի կատարելոյ զգատաւ-
տանն Լստուծոյ ի վերայ ազգացն չարարարոյից եւ եղծելոց¹):
Այսուեաց պատրաստեաց Սաւուղ զարս պատերազմողս եւ գու-
մարեաց ի մի վայր 210,000 այր: Իսաղաց նորօք ի վերայ Լմաղեկա-
ցւոցն, հար մատնեաց զնոսա չարաչար ի պարտութիւն, բայց խնայ-
եաց ի Թազաւոր նոցա Լգագ՝ զոր կալաւ ձերբակալ եւ յընտիրս
անասնոցն իրրեւ յաւար. եւ չարար սատկաջինջ զժողովուրդն:
Փոխանակ զոհանալոյ զԼստուծոյ վասն յաղթութեանն՝ ամբար-
տաւանութեամբ դնէր շուք յաղթութեանն: Լպա էջ ի Ղաղգա-
զա եւ մատուցանէր անդ ողջակէզս: Բայց յառաջ իոկ քան զայս
եցողց Տէր Սամուէլի թէ չէ հաստատելոյ զՍաւուղ ի Թազաւո-
րութեանն վասն անհնազանդութեանն: Տրտմեցաւ յոյժ Սամուէլ
եւ ելաց առաջի Տեառն զգիշերն ամենայն: Յարուցեալ ընդ ա-
ռաւօտն չորաւ առ Թազաւորն յանդիմանեաց զազախտաւորու-
թիւն նորա: Լյնաւ իմն կամէր արդարանալ Սաւուղ թէ վասն
զոհելոյ Տեառն պահեաց զընտիրս ի խաշանցն: Իսկ Սամուէլ ետ
պատասխանի եւ ասէ. «Զա՞նչ իցէ Տեառն ողջակէզ եւ զոհ ա-
ռաւել քան զհնազանդութիւն: «Լհա լաւ է անկնդրութիւն քան
զզոհ ընտիր: Օ՛հ իրրեւ զմեզս հմայութեան է դիմադարձու-
թիւն եւ իրրեւ անօրէնութիւն կռապաշտութեան՝ չկամելն ան-
սալ: Օ՛հ արհամարհեցեր զքան Տեառն, արհամարհեցէ զքեզ
Տէր չինել Թազաւոր ի վերայ Իսրայելի: — Պատառեաց Տէր
զԹազաւորութիւնդ ի ձեռաց քոց Իսրայելէ այսօր. եւ տացէ
զնա ընկերի քում լաւագունի քան զքեզ», : Յետուտ ուրեմն
հաւանեալ Թախանէլոյ Սաւուղայ՝ մնաց անդ Սամուէլ մինչեւ
կատարեաց Սաւուղ զերկիր պազանելն Տեառն: Լպա ետ նա
կատարել զգատաստանն Լստուծոյ ի վերայ Լգագայ, եւ յետ այ-
նորիկ դարձաւ յԼքիմութեմ. եւ յայնմ օրէ հետէ չետեա նա այ-
նուհետեւ զՍաւուղ, բայց սուգ ունէր ի վերայ նորա, զի մեր-
ժեալ էր զնա Տեառն²:

Ի՞նչպէս եւ ծանեաւ Սամուէլ զարդարութիւն եւ զերաւունս
այնպէսն առնելոյ Լստուծոյ ընդ Սաւուղ, սակայն թուի թէ
խտութիւնն իւր զոր բռնի իմն եցողց ի վերայ Թազաւորին՝ ծանր
թուեցաւ նմա: «Ի՞նչպէս ոչ միայն անգէն իսկզբանէ սուգ առնոյր
ի վերայ նորա՝ այլ եւ ելաց եւս զսա ոչ սակաւ ժամանակս մին-
չեւ իրրեւ չհամբերեալ իմն Տեառն՝ ասէր ցնա. «Մինչեւ
ցնրբ սուգ առեալ ունիս ի վերայ Սաւուղայ. եւ ես անարգեցի
զնա չԹազաւորել ի վերայ Իսրայելի», : Լյնուհետեւ չկարէր
Սամուէլ զանդաղել հնազանդելոյ, տպաւ թէ ոչ՝ եւ ինքն եւս լի-
նէր արժանի պատժոց:

1 Տե՛ս Ելէօ ԺԵ. 14, 16.
2 Ա. Թադ. ԺԵ:

3 Ա. Թադ. ԺԶ. 1:

Թեպէտեալ եւ Առնաթան հանգարանացոյ սահմանի մի գիտահաճ մասոյ հօրն իւրոյ, այլ յետ սահմանի ինչ ժամանակի ինքն իսկ ի վասնդ մահու հասանէր, եւ չգոյր ինչ այնուհետեւ հարց Ղաւթի՝ բայց փախստեամբ ապրել ի տաղնապէն (1060), յետ խանդաղատութեամբ հրաժարելոյ ի Յռնաթանոյ եւ նորոգելոյ ընդ նմա զուխտ սերան բարեկամութեան¹:

166

Նախ փախտաւ Ղաւթիս արամիք սահմանադրօր ի Նոմրա, ուր Արքիմիլէք քահանայապետ ետ նմա ուսել զհայն առաջնորութեան, քանզի չգոյր ալ ինչ կերակուր, եւ ի խնդրել նորա զէն՝ ետ նմա քահանայապետան զսուրն Ղաղնաթու: Իբրեւ ազգ եղև Սաւուղայ ի ձեռն Ղաղնիկոյ որ կայր ի վերայ անդեպն նորա թէ ի Նոմրա ընկալ է Ղաւթի, հրաման ետ կոտորել զքահանայան Տեառն, եւ չեզ միտ բանից պատասխանատուութեան նոցա. եւ իբրեւ ոչ կոտնցան անձնապահ՝ նորա արկանել ի նոսա ձեռն՝ ինքն Ղաղնիկ ել եւ սպան զԱրքիմիլէք եւ զայլ եւս քահանայան 85 (բոտ սովորական օրինակաց Նաթանանից՝ 305). միայն Արքիմիթս որդի քահանայապետին փախուցեալ անկաւ առ Ղաւթի, որ յետ սահմանի բնակելոյ ի Ղաւթի՝ յերկրին Փղշտացոց եւ յերկրին Մովսրաւ, ամբացեալ կայր յանառախ չարեաւոյ ի սահմանի ցեղին Յուղայ, եւ ընկալաւ զնա Ղաւթիս սիրով²: Այսպէս ելին ի գլուխ իրքն որ մարգարէութեամբ յայանեցան վասն առջմին չեղեայ³:

Ինչ նոյն ժամանակա ժողովեցան առ Ղաւթի 600 այր. աւրջ ապրելոցոյ Ղաւթի զքաղաքն Նէիլացոց զոր պաշարեալ էր Փղշտացոցն: Այլ քանզի արքայ Սաւուղ շրջեր զհետ նորա 3000 արամիք՝ փախէր նա մի բոտ միջէ ի կողմանս անապատինցն Օւփի եւ Մանն՝ ի ցեղին Յուղայ, եւ ապա յանապատան Ննդադդայ ի կողմանս հիւսիսոյ արեւմտից ծովուն Աղաթի: Ինչ Սաւուղ յալքի միւս՝ անկաւ ի ձեռն Ղաւթի, այլ այրն մեծանձն Ղաւթիս ոչ միայն չսպան բոտ խրատու խրոցն՝ զթագաւորն, ասելով թէ «Բաւ լիցի ինձ ի Տեառնէ միւս զձեռն իմ ի տէրն իմ եւ յօծեալ Տեառն», այլ եւ ընդ այն եւս սորջացաւ զի լռիկ հաստ զտոտուն հանդերձի նորա: Իբրեւ ելեալ էր Սաւուղ յալքէ անտի՝ չորսա Ղաւթիս զհետ նորա եւ կռեաց ի հեռաստանէ, տէր իմ արքայ, եւ անկաւ Ղաւթիս ի վերայ երեսաց խրոց, պատմեաց նմա թէ զինչ զործեաց ընդ նա, եւ եցոյց նմա զտոտուն լաւգիկի նորա, զի ցուցցէ թէ չիք ինչ նորա չար ի մտի: — Ի գութ դարձաւ Սաւուղ, ըղձացաւ նմա բարութիւնս, եւ դարձաւ զօրօքն

1 Ա. Թ. Գ. ԺԸ — Ի: 2 Ա. Թ. Գ. ԻԱ, ԻԲ: 3 Ա. Թ. Գ. Բ. 31 — 36:

այսրէն յետո: Իսկ Ղաւիթ շրջէր յամուր վայրս, յանապատսն Փառանու եւ Օւփայ, եւ չէր իսկ առանց պատճառանայ կասկածն նորա:

Քանզի եւ միւսանգամ Սաւուղ զօրավարաւն խրով Լքեն ներեալ եւ 3000 արամիք ընտրելովք ունել զՂաւիթ: Ի գիշերի միւսմ եմուտ Ղաւիթ ընդ Լքեսսեայ զանխուլ ի բանափն թազաւորին մինչեւ ցիտրան նորա: Օգուշացոյց նա զԼքեսսա չափաւ նանել զօճեալն Տեառն, բայց զգեղարդն նորա եւ զիւսմն առնուլ ընդ իւր, եւ դարձան երկոքին յիւրեանս եւ սչ որ խնցաւ ինչ: Ելեալ Ղաւիթ ի բարձաւանդակ ինչ կարգայր Լքեններեայ եւ ամենայն զօրուն, յանդիմանէր զնոսա վասն չափհեղ զգուշաւ թեամբ զթագաւորն, եւ ցուցանէր նոցա զգեղարդն թագաւորին եւ զիւսմն: Նշանեալ Սաւուղ զքարքառն Ղաւիթի, միւսանգամ դարձաւ ի գուլ, խնդրեաց նմա օրհնութիւն եւ դարձաւ յետո: Իսկ Ղաւիթ վասն ապրելոյ այնուհետեւ ի դարանայ՝ զնայց միւսանգամ ի Վէթ, եւ ետ նմա Լքիս զքաղաքն Արկէլակ, եւ անափ ասպատակ եղեալ Հարկանէր Ղաւիթ զազգան արուարձանեայս, զթշնտմիս Վեթացւոցն¹:

167

Ինդ նոյն ժամանակս այլն Աստուծոյ Սամուէլ էր վախճանեալ 97 ամաց յԵրիմաթեմ յամի իրեւ 1055, եւ թաղեցաւ անդ եւ ելաց զնա ամենայն խարայել²: Յորքան ժամանակս կենդանի էր Սամուէլ՝ նեցուկ եւ հաստատութիւն էր կրօնից եւ աւերութեանն, եւ էր նա մի ի մեծամեծ մարգարէիցն եւ ի կարի նշանաւորաց: Ինքն Աստուած ի ձեռն Երեմիայ մարգարէի գնէ զնա համեմատ Սոփսեի³, եւ տայ նմա գեղեցիկ դրուասիս ի ձեռն որդւոյն Աբրաքայ⁴: Սամուէլ հաստատեաց եւ զգարոցս մարգարէիցն, յորտ մանկուիք չրէիցն կրթէին ի կրօնս, յօրէնագիտութիւն, յարուեստ պուտեից եւ յերգս, եւ լինէին ուսեալք եւ զիտուիք: Եւ վոր էին նոքա յօրինել երգս աստուածապաշտութեան եւ նուազել նուագարանօք: Ի նոցունց ելանէին բուն մարգարէքն կամ տեսանողքն⁵:

Հաւանութեան է թէ ինքն Սամուէլ գրեաց զգիրս Վաստաւորացն եւ զհուլութայ եւ զառաջին գիրս Խաղաւորացն (մինչեւ ցիւն. գլուխ, այս ինքն բաց ի վերջին 7 գլխոց), վերնագիրն նորա՝ որպէս եւ երկրորդ գրոցն Խաղաւորաց, ըստ բնագրին է՝ Վիթք Սամուէլի:

1 Ա. Թատ. ԻԳ. — ԻԷ:

2 Ա. Թատ. ԻԵ. 1:

3 Երեմ. 26. 1:

4 Սերպ. ԻԶ. 16 — 23:

5 Ա. Թատ. 2. 5. 26 եւ յայլ տեղիս:

Իսկ Փղշապիքը կազմեցան եւ հասին առ զպատերազմ ընդ Խորյեւրացիս. եկն եւ Խորյեւրացիք եւ բանակեցան ճափաղին երկուքն ի Գեղաւա: Իբրեւ ետես Սաւուղ զՓղշապիս՝ երկեսաւ եւ զարհուրեցաւ յոյժ: Եւ հարց իս զՏէր, այլ ոչ որպէս նմա պատասխանի Տէր երազովք կամ քահանայիք կամ մարգարէիք: Ուրիշում հրաման եա Սաւուղ ծառայից իւրաց ինդրել կին մի վհուկ (որ երգանեցաւ յանկից զմեռեալ), թէպէտ եւ ինքն իսկ յառաջին ժամանակն երարձ ի միջոյ զվհուկս եւ զգէտս յԽորյեւրէ, քանզի չնկրէին օրէնքն աստուածեգէնք¹:

Իբրեւ զխոսց Սաւուղ թէ է կին մի վհուկ յԱնդար (Այննա դաւ)՝ մեա ի բանակն իւր, ծպտեցաւ զնոց առ իս երկուք որաւոր զիւրիւր, եւ յեա երգիւոյ չառնել ինչ փառս վհուկ՝ (քանզի երկուն չէր կինն) ինդրեաց զի զիւրեացն եւ հանցէ ի մեռելոց զաղիսն Սամուէլ: Իբրեւ ետես կինն զՍամուէլ, ճշեաց եւ ասէ, հիմ խորյեւրք զիս Սաւուղ ես դու: Հանդարտեցոյց զնա թաղաւորն եւ եւհարց թէ զի տեսանիցէ: Ի կերպարանացն զոր նկատագրեաց նմա կինն՝ ի միա առ Սաւուղ թէ ինքն իսկ Սամուէլ է, եւ անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց յերկիր եւ եպագ նմա երկիր, այս ինքն պատուեաց զմարգարէն ըստ արեւելեան ասկարութեանն:

Իբրեւ եւհարց զնա Սամուէլ թէ ընդէր լինաց զնա երանել, եա պատասխանի Սաւուղ եթէ Փղշապիք նեղն զնա պատերազմաւ, վասն այնորիկ կռիւոց զնա զի հարցցէ զնա թէ զինչ առ ժան իցէ զարծել: Երար Սամուէլ պատասխանի եւ ասէ. «Օ, ի հարցանեալս, եւ Տէր հեռացաւ ի քէն եւ եղև ընդ ընկերի քում (եւ եղև թշնամի քո): Եւ որպէս ընդ քեզ Տէր, որպէս խօսեցաւ յիմ ձեռն: Եւ պատահեցէ Տէր զթաղաւորութիւնդ ի ձեռաց քոց, եւ ասցէ զզա ընկերի քում՝ Վաւթի. զի ոչ լուար ձայնի Տեառն, եւ ոչ որպէս զդամաւութիւն բարկութեան նորա յԵմաղէկ. վասն այդք բանի որպէս քեզ Տէր յաւար յայամիկ: Եւ մասնեցէ Տէր զԽորյեւրէ քեւ հանդերձ ի ձեռաւ աշխարհեացն. եւ վաղև՝ դու եւ որդիք քո ընդ քեզ անկցին. եւ զբանակն Իւրացիք ասցէ Տէր ի ձեռաւ աշխարհեացն»,²:

Ի նկատագրական մասաց զրոց երեւի, թէ արգարեւ երեւեցաւ Սամուէլ. այլ ոչ եթէ կնոջն կռիւով զնա, քանզի մինչ չեւ իսկ սփռեալ վհուկութեանն զարծոյ՝ Սամուէլ երեւեցաւ եւ զարհուրեցոյց զնա. նա եւ ոչ առ աչօք ինչ պատերելով ողուոյ չարի, այլ Աստուծոյ իսկ կամօք՝ զի զայս եւս վերջին խրատ յօժարեաց ընծայեցաւ յանկ Սաւուղայ: Եւս մեկնութիւն անցանէ ըստ ամենայն կառկած եւ երկմտութիւն վիայութեամբ Հոգւոյն որոյց³:

1 Տես Ղեււ. 26. 31. Ի. 6. 37. 2 Ա. Թագ. ԻԷ. — 19. 3 Ահար. ԻԶ. 23.

169

Օտարհաբեալ էր եւ խառնապեալ Սաւուղ յոյժ, հազիւ կարացին հաւանեցուցանել առնալ սակաւիկ ինչ կերակուր, եւ յետ այնորիկ անդէն ի գիշերին յայնմիկ դարձաւ նա ի բանահնէս ի վաղիւ անդր գրգռեցաւ պատերազմն ի լերինն Գեղարուայ. հաւրեալ խորատկեցան խորայեւոյիք: Հարին Փղշտացիք զերիս որդիան Սաւուղայ զՆովնաթան, զՎաֆնազար եւ զՍեղգբիսաւէ. ինքն եւս Սաւուղ փրաւորեցաւ նեախ եւ հրամայեաց կապարձաւ կրին իւրում սպանանել զնա. իբրեւ չառ յանն կապարձակիւն, յայնժամ եդ Սաւուղ զսուտեր իւր եւ անկաւ ի վերայ նորա: Ըռին զգրաւն նորա Փղշտացիք եւ զմարմին նորա կախեցին զլորտու պաշն Բեթանայ. բայց քաջ եւ շնորհակալ բնակիչք Օտարայ առին զգիւղիւնն Սաւուղայ եւ որդւոց նորա զգիշերի, աղքեցին զնոսա եւ թաղեցին զսկերս նոցա³:

Եյս փշտագին կատարած էր Սաւուղայ՝ առաջնոյ ի Թաւաւորացն խորայեւոյեւոց, որ վասն չարութեան գործոց իւրոց եւ ի բայ կալոյ յԱստուծոյ՝ մեղաւ²: Խաղաւորեաց նա ամն 40⁴ Ե. թեպէտ եւ ամհը ի մեհնչաց ասնն զմանէ թաղաւորեալ ամն 20, իսկ զՍամուելէ թէ առաջնորդեաց ամն 40⁵ Ե, որպէս զե երկրորդ կիտոյ մօտին ժամանակի առաջնորդութեանն Սամուելէ՝ պատահել ի միտին ընդ թաղաւորութեանն Սաւուղայ: Մէք զսովորական համարոյն զհետ չորսք:

Եւ Սաւուղ այր պատերազմող քաջ, յաղթութեամբ իւրովք դարձոյց միւսանգամ զազատ իշխանութիւնն խորայեւի. բայց աստուածորաշատութիւն նորա արուեստ իմ քաղաքակառութեան էր եւ ոչ ի սրտէ հաւանութիւն. կռակածանք նորա եւ անմարտաւ բարք՝ յանագործութիւնս եւ յանիրաւութիւնս ամին զնա:

Բ. ԴԱԼԻԹ (1052 — 1012):

170

Ըսն ինչ դարձեալ էր Դաւիթ ի Սիկեյակ ի յաղթութենէ ընդ Լմաղեկացւոց պատերազմին⁶, հասաներ առ նա յաւուրն երրորդի այր մի ամաղեկացի՝ տալ նմա զգոյժ պարտութեան զօրուն խորայեւի եւ զմահուն Սաւուղայ եւ Նովնաթանու, եւ բերեալ ցուցանէր զնշանն արքունի: Իբրեւ լուաւ զայս Դաւիթ՝ պատառեաց ինքն եւ որ ընդ նմայն էին զձորձս իւրեանց, լացին եւ պահեցին մինչեւ ցերեկոյ: Ըս Դաւիթ զվրէժ մահուն Սաւուղայ յամաղեկացւոյ անտի որ խոտոտիւն եղեւ թէ ինքն իսկ սպան

1 Ա. Բագ. ԻԸ. 20 — 25:

2 Ա. Բագ. ԼԱ. Ե. Մնաց. Ժ:

3 Ա. Մնաց. Ժ. 13, 14:

4 Գործ. ԺԳ. 21:

5 Տե՛ս Ա. Բագ. Է. 16:

6 Տե՛ս Ա. Բագ. Լ:

նշանց յաճախեմք, զի Երանոս պիտիս եւ պատկառ
մանց կը նստ: Նոյն խնդրոցն նա զԹաւմաշեան եւ հան ի
նշանէ զահման Գեթնոյ: Երբ ժննդ ժողովը Պապ
բան եւ անկէ ըստ հարկաւ: Սեւ տնայի զմէր ի
ժող Երանուրոյ պաշտէ Յարց Երանուրոյ: Բն
պէս եկին Երանուրոյ թիկանք պիտիանութեան յարան ի
Գաւառեմբ բաց եւ նստ հարեալ խորակցան եւ մին ընդ
ժողովոյն իշխանութեմ Գաւթի: Բն նմն պիտիս ի պա
ռութիւն մանկին եւ նշանցն եւ մանկին ընդ հարկաւ:

Մեղք (կամ շան) պաշտ Երանուրոյ մաք պար եւ
Բնանանոյ զհեշտին զը ապեւոյ աւ նա Գաւթի խա
ղալութեմ: Եւ իրեւ եւեւ թէ զաւոյն ի պատկառ
կաթ Գաւթի գաշաւոր երեւ նա ընդ իշխանոյն Երանու
րոյ միանանց եւ Երանուրոյ եւ Երանուրոյ ի պառ
թիւն մանկին, եւ խնդրոցն նաւանկին Երանուրոյ ընդ իշխան
ութեմ Գաւթի: Եւ ի յաւոյ պառանքին ընդ Երանուրոյն
խաղա Երանուրոյ ապառախ յիշխան նա, ապա եհա առն
Պարսկոյ պ կը նա գաղա զմաւոր եւ պառանքին ընդ
ժ. եհա եւ Գաւթի զաւոր յարանութիւն, ապա նա
զմաւոր եւ աւ եւ ապա բաւաւ, յաւ կը եւ թաղ թա
ղապին մեծապէս յոյն յոյն յոյն իւր ապա պառանքին,
զը յոյն հան կը Գաւթի. եւ ընդն զմանկէ գաղապին
յանկնոյ: Երանուր եւ ընդ ապա եւս գաղապ մանկին:

Սեւ պատկառնոյն տնայի միանանք մաք պատկառ
ժ ընդ Գաղապոյն զաւոր. եւ ի պառանքին մանկին Գաղա
պին յիշխան եւս պառանքին: Երանուր հարկին եւ ապա ընդ
Գաւթի առնոյն ապա պառանքին եւ հարանքին եւս
ըստ, եւ մեծապէս զահման թաղապութեան իւրոյ
յարեւելց կամ՝ յոյն եւս, ի հարան՝ միշտ յիշխան
կը Երանուր, յարեւելց՝ մա ի մեծ Պիլիպեոս, ի հա
մոյն զմաղապութիւն Գաւառեմ, պարեւ զ հարանել չա
փոյ ընդարանութեան երկին Վանանոյն, պառ իւրանոյն
կը նահապետոյն:

173

Ոչ մաւոյն Գաւթի ի մեծանալ իւրաւ զահման առն
նոյ թաղապին. հարանել ինչոյն հարապառախ թէ կայն պ
ապառին ի առնին Սաւաղոյ, զի կայն առնել նաւ բարա
թիւն ժան բարեկամին իւրոյ Սեւաթանա: Սոյնմամ ապա

1 Բ. Թաղ. Բ. Ե. Թաղ. 22. Գեւ. 1. — 3.
Գ. Թաղ. 22. 15. 16. Գեւ. 22. 14. 23. 4 Ե. Թաղ. 1. 4. — Գ. Բ. Թաղ. 22.
2 Բ. Թաղ. 2. Ե. Թաղ. 24. 15. ...
3 Բ. Թաղ. 24. 26. — 24. Ե. Թաղ. 5 Գեւ. 22. 22. 18.

լինէր նման թէ Կայ Սեմիթիւնի տղի (Յովնայի) անունը որ Եր Կայքի տալիք: Իսկ եւ իսկ եւս ածել թաղաւորն եւ խօսեցաւ ընդ նման սիրով, դարձեց ի նա զժառանգութիւն հոր խրոյ, եւ ասէր նա փերախոր ի սերունի թաղաւորին¹:

Հաւանութեան իմն է թէ յետ կատարելոյ պատերազմայն որ վերագոյն ճառեցան՝ ապա արար մանաւանդ Կառիթ փեղզն Կարդել վներքին իր թաղաւորութեան խրոյ: Օգիտաւորս Կրկոտասանեցունց ցեղէցն եթող անդէն յերեանց իշխանութեանն ի վերայ ցեղէց իւրեանց. երկուտասան պի ի բուն քաջ զորավարաց նորա փոխանակաւ մասնէին ամիս յամսոյ ի սպասն իւրեանց, եւ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ էր հրամանատարս 2½000 արանց. Կայքց նա եւ երկուտասան զործակալս ի վերայ հասկց թաղաւորութեանն, եւ Կայքցանէր նոյնպէս զործակալս ի վերայ ամենայն իրաց թաղաւորութեանն²: Բէ պակասեցին Կառիթի աքք պատերազմալք եւ հզօրք զօրութեամբ³, եւ մանաւանդ նշանաւոր էին ի նոցանէ երեսունքն՝ միաբանք ընդ միմեանս. որոց անուն կոչէր սկայսզունս՝

Կարձեալ եւ ցեղին Ղ եւեայ դէր Կարզս եւ սահմանս պատշաճութեամբ. բաժանեաց նա զքահանայոյն ի 2½ Կարզս եւ Խա նոցա ղեւտացիս աւրնթեր: Ի ղեւտացոց անտի զատան Կայքին 2½ գասակարդք երգեցկաց, պահապանք ասնալին, զանձադահք եւ գատաւորք քաղաքաց, եւ այնպէս Կարդեցան վայելուչ Կարդք պաշտամանն Ղատուծոյ⁴: Օտրուեաւս պոլեաութեան եւ զերաժըշտութեան՝ իւրով իսկ օրինակաւ ածէր ի կատարումն. քանզի ինքն իսկ յօրինեաց զմեծ մասն 150 Սաղմոսացն: (Աստի, Եսա ման, Եթանէին գիտաւորք դասուց պաղմոսեցեացն, յորոց նսնուն իսկ բազումք ի սաղմոսաց կոչին, կամ զի նոքին իսկ յօրինեցին եւ կամ զի ածին ի նուագս:)

174

Սիրելի էր ժողովրդեան իւրում, պատուեալ եւ ահագին՝ դրացեաց իւրոց. զօրաւոր, մեծարոյ եւ ընչաւէա ընալ վայելէր արդեւք Կառիթ ի խաղաղութեան եւ ի զգուշութեան զպատու ճգանց իւրոց եւ զօրհնութիւն Ղատուծոյ բարձրելոյ. այլ այնպիսի իսկ բարութեանց յաճախութիւն գողացաւ զխաղաղութիւն արտի նորա, եւ գտեալ ի զեղծի անկաւ չարաչար:

Վանդի ետես նա ի տանեաց ապագանից իւրոց կին բարկնշանս զի լուանայր զանձն, փոխանակ առաջնում փորձութեանն դիմաւ դարձ լինելոյ՝ եհարց թէ ո՛ր է. ինացաւ թէ Բերաբէէ է՝ կին ասնակին Ուրիայ ասն պատերազմողն՝ որ յայնժամ ի պաշտօնմանն

1 Բ. Թագ. Բ:

2 Ա. Սոս. ԻԴ: Բ. Թագ. Ը. 15—16:

3 Ա. Սոս. ԺԲ:

4 Բ. Թագ. ԻԴ. 8.... Ա. Սոս.

ժԱ. 11....

5 Ա. Սոս. ԻԴ — ԻԶ:

էր առ Ռարաթ - Բանաւ, բայց սակայն առաքեալոց կոչեաց զինն եւ մեղաւ ընդ նմա: — Այսին ապրիլոյ ի վարանացն՝ կոչեաց թագաւորն զՍարիս յարքունիս իւր, ընկալաւ զնա սիրով ասպնջականութեան. բայց Սարիս քանզի բարեպաշտն եւ բուն պատերազմող էր՝ ոչ զնաց ի տուն իւր, եւ այնպէս դատապակացան հնարք թագաւորին:

Հայնժամ այլ իմն հնարս խնցաւ Վաւիթ, կէս յախտին առստկութենէ, եւ կէս՝ ի հարկէ իսկ իրացն զի զամօթն բարեբիցէ, մանաւանդ զի ըստ օրինացն՝ էր մահ պատիժն¹. առաքեալոցնա զարդարն Սարիս յետ հանդերձ նենգաւոր գրով առ Յովաբ, եւ Յովաբ ըստ կամաց թագաւորին կացուցանէր զՍարիս ի ճգնական տեղւոջ պատերազմին, եւ այնպէս անկանէր Սարիս: Այլ Վաւիթ յետ կատարելոյ աւուրց սգոյն առ Վերսաբէէ կնութեան եւ ծնաւ նա նմա օրդի: Բայց գործն Վաւիթի չար թուեցաւ Տեառն²:

Եւ ինչ քան զինն ամիս կաց մնաց թագաւորն ի քուն մեղաց իւրոց, ապա եկն ել առաջն նորա Վաւիթն մարգարէ առաքեալ առ յԵստուծոյ, եւ նկարեաց պատշաճ ինչ նմանութեամբ զգործ նորա. յետ այնորիկ յանդիմանէր զնա վասն ապախտաւոր մտացն եւ վասն կրկին ծանր յանցանացն. եցոյց նմա թէ վէշոք եւ նեղութիւնք հասանելոյ են ի վերայ տան նորա, եւ անկանելոյ են սրով ի տանէ նորա, եւ տեսանելոյ է թշնամանեալ զկանայրն իւր: Հայնժամ առէ Վաւիթ. «Մեղայ առաջն Տեառն», եւ ետ նմա Վաւիթն պատասխանի. «Այլ Տէր անցոյց զքեւ զմեզս քո, եւ մի մեռցիս. բայց քանզի զայրացուցանելով զայրացուցեր զթշնամիս Տեառն բանին այնուիկ, որդին քո զոր ծնանելոյ է քեզ մահաւ մեռցի»³:

175

Եւ յայէս ճշմարտութեամբ տորջացեալ Վաւիթի՝ որ եւ զճշմարիտ ցաւան յայտ արար՝ Ես. սաղմոսիւն, թողան նմա մեղք իւր այլ ոչ պատիժք մեղացն, եւ հարկ էր նմա լուծանել զպատիժն բազմապատիկ վշտոք: Այնպէս նոցա էր մահ մանկանն որ ի մեղացն ծնաւ, որ վաղվազակի իսկ ել ի դուռ, թէպէտ եւ շատ ելաց: Բայց Վերսաբէէ ծնաւ նմա ընդ այնր մեւա եւս որդի, եւ տունն կոչեցաւ նմա Սողոմոն. քանզի սիրեաց զնա Տէր (1030): Այլ թագաւորն ետ զմանուկն ի ձեռս Վաւիթնայ մարգարէի զի կրթեցի⁴:

Եւ առ հարուածք գծնդակագոյնք կարգ ըստ կարգէ ի վերայ դիմէին. Եմոն (Եմոն) երկիցազոյն քան գամենայն որդիսն Վաւիթի առ ցանկութեանն բանութեանն լլկեաց զԼուրուրոյն քոյր զԹամար: Եւ ետողով նորին եղբայր ոչ համամարդ զայրացեալ ընդ իրեն,

1 Դէւ. Ի. 10:
2 Բ. Թագ. ԺԱ.

3 Բ. Թագ. ԺԲ. — 14:
4 Բ. Թագ. ԺԲ. 15 — 25:

Թաղոց ամեն երկուս զգաստեան, ապա՝ հրաւիրեաց նա զեղբարան իւր ի կոչումս, եւ եա ապանանել զԱմեն ի հացի անդ։ Ամն երկուս ոչ եմուտ Արեսողոմ յերկիրն Խարայեի եւ այլ եւս երկուս ամն չեան զերեսս հօր իւրոյ։ ապա ուրեմն յորդորեալ ի Յովարայ՝ ներեաց ամենեւին որդւոյն¹։

Այլ ազատաւորն Արեսողոմ Թաղուցեալ ունէր ի սրտի իւրում զանչափ փառացն տենչանս, վասն որոյ տունէր զանձն տիրել եւ ցանկաբն ժողովորեանն։ Ամնէր իւր կառս եւ երկապս եւ գումարէր թիկնապահս, ազգի ազգի նենգութեամբք եւ ազգաւոր ֆանօք հնարէր հեռացուցանել զժողովուրդն ի հօրն սիրոյ եւ ածել զնոսա զիրեւ։ եւ իբրեւ ամենայն ինչ կարգեալ յօրինեալ կայր ըստ կամացն, ետ կացուցտնել զինքն Թաղաւորի՝ Վերան՝ ուր ժողովեալ էր զամենայն բարեկամն իւր պատճառանօք թէ ուխտ ինչ իցէ նմա անդ (1020)։ Եւ իբրեւ մատուցանէր նա զողջակէզն՝ ամբօխ բազում կախեալ կայր զնմանէ, եւ անց ի նա ժողովուրդն²։

176

Իբրեւ հասանէր գոցմն առ Վաւիթ՝ խոռվեցաւ Թաղաւորն, աճապարեաց փախչել։ Եւ նա յԱրուսաղեմէ հետիոտս, երթային ընդ նմա եւ հաւատարիմք ի ծառայից նորա, եւ անձնապահք նորա, Վերեթին եւ Փելեթին, 600 սոր գեթացի եւ Եթթի սոր քաջ զորավար նոցա, եւ ժողովուրդ բազում՝ որ լալով անցանէին ընդ նմա ընդ հեղեղատն Աղգրոնի։ Առ ստորոտով լերինն ձիթաստանեաց պատահէր նա քահանայիցն, եւ ընդ նոսա էր քահանայապետն եւ բերէին զապականակն Յեառն։ Բայց Վաւիթ ետ տանել այսրէն զառապանակն յետ ի քաղաքն, եւ ասէ. «Դիթէ զաից շնորհս առաջի Յեառն՝ դարձուցէ զիս, եւ ցուցցէ ինձ զգա եւ զվայելութիւն դորա. ապա թէ այսպէս ասասցէ ցիս թէ չեմ հաճեալ ընդ քեզ, ահաւասիկ կամ, արասցէ ինձ որպէս հաճոյ իցէ առաջի աչաց նորա»։

Այսպէս երթայր Վաւիթ բոկ եւ լայր, ծածկեալ զգլուխ իւր եւ ելանէր ընդ զառիվերն ձիթենեաց ի կողմն անապատին Յուդայ, եւ էր նա առակ օրինակի Անարարին, որպէս վշտօքն նոյնպէս եւ հպատակութեամբն³։ Եւ եւ անդէն խի ի փախքս տեսնն իւրում կրէր նա դառինս. Արա՝ առաջին ի ծառայից Մեմփիբոսեայ՝ զոր հանգոյցն Վաւիթ կերակրովք եւ ըմպելօք, երբ զտեսառնէ իւրմէ ամբաստանութիւն թէ եւ նա ակն եղեալ է Թաղաւորութեան նորա, եւ ի դէպ է թէ յոյժ ցաւեաց Վաւիթի։ Իբրեւ մատնաւ սակաւիկ մի յառաջ եւ Ամէի յազգականութենէ Սաւուղայ եւ խօսէր ի նա բանս թշնամանաց կսկծելիս, եւ ընկե-

1 Բ. Թ. Գ. ԺԳ. ԺԴ. 2 Բ. Թ. Գ. ԺԵ. — 12. 3 Բ. Թ. Գ. ԺԵ. 13. . . .

Իսկ Փղշտացիք կազմեցան եւ հասին տալ պատերազմ ընդ Խորյեւրացեան. երէն եւ Խորյեւրացիք եւ բանակեցան Ճափաթըն երկրորին ի Գեղառա: Իբրեւ ետես Սաւուղ զՓղշտացիսն՝ երկեսաւ եւ զարհուրեցաւ յոյժ: Եւ հարց նա զՏէր, այլ ոչ արար նմա պատառիտնի Տէր երազովք կամ քահանայիւք կամ մարգարէիւք: (Յայնժամ հրաման ետ Սաւուղ ծառայից իւրոց խնդրել կին մի վհուկ (որ երգմեցուցանիցէ զմեռեալս), թէ պէտեւ ինքն իսկ յառաջին ժամանակն երարձ ի միջոյ զվհուկս եւ զգէտա յԽորյեւրէ, քանզի չնորէին օրէնքն աստուածեգէնը¹:

Իբրեւ գիտաց Սաւուղ թէ է կին մի վհուկ յԵնգար (Եւսինդուր) մետ ի բանակն իւր, ծպտեցաւ զնաց առ նա երկուք արասիք զիւրերի, եւ յետ երրոյնոյ չառնել ինչ մնաս վհիկն՝ (քանզի երբնչեք կինն) խնդրեաց զի դիւթեացէ եւ հանցէ ի մեռելոց զորիսն Պամուէլ: Իբրեւ ետես կինն զՍամուէլ, ճշեաց եւ ասէ, հիմ խորեցեք զիս. Սաւուղ ես գու: Հանդապտեցոյց զնա թագաւորն եւ եհարց թէ զո՞ տեսանիցէ: Ի կերպարանացն զոր նկատագրեաց նմա կինն՝ ի միտ առ Սաւուղ թէ ինքն իսկ Սամուէլ է, եւ անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց յերկիր եւ եպագ նմա երկիր, այս ինքն պատահեաց զմորգարէն ըստ արեւելեան սովորութեանն:

Իբրեւ եհարց ցնա Սամուէլ թէ ընդէր լիկեաց զնա ելանել, ետ պատասխանի Սաւուղ եթէ Փղշտացիք նեղեն զնա պատերազմաւ, վասն այնորիկ կոչեաց զնա զի հարցցէ զնա թէ զինչ արժան իցէ գործել: Երար Սամուէլ պատասխանի եւ ասէ. «Օ, ի հարցանես ցնա, եւ Տէր հեռացաւ ի քէն եւ եղեւ ընդ ընկերի քում (եւ եղեւ թշնամի քո): Եւ արար ընդ քեզ Տէր, արպէս խօսեցաւ յիմ ձեռն: Եւ պատահեցէ Տէր զթագաւորութիւնդ ի ձեռաց քոց, եւ ասցէ զգա ընկերի քում՝ Սաւթի. զի ոչ լուար ձայնի Տեառն, եւ ոչ արարեր զգործնութիւն բարկութեան նորա յԵմաղէկ. վասն այդր բանի արար քեզ Տէր յաւուր յայտնի: Եւ մատնեցէ Տէր զԽորյեւրէ քեւ հանգերձ ի ձեռս պապագեացն. եւ վաղիւ՝ դու եւ որդիք քո ընդ քեզ անկցին. եւ զքանակն Խորյեւրէ տացէ Տէր ի ձեռս պապագեացն»²:

Ի նկատագրութեան մտաց զրոց երեւի, թէ արդարեւ երեւեցաւ Սամուէլ. այլ ոչ եթէ կնոյն կոչելով զնա, քանզի մինչ չեւ իսկ սկսեալ վհուկութեան գործոյ՝ Սամուէլ երեւեցաւ եւ զարհուրեցոյց զնա. նա եւ ոչ առ աչօք ինչ պատրելով ոգւոյ չարի, այլ Լստուծոյ իսկ կամօք՝ զի զայս եւս վերջին խրատ յօժարեաց ընծայեցուցանել Սաւուղայ: Եւս մեկնութիւն անցանէ ըստ ամենայն կասկած եւ երկմտութիւն վկայութեամբ Հոգւոյն օրոց³:

1 Զեւ Դեւ. 31. Ի. 6, 27: 2 Ա. Թ. 4. Ի. 19: 3 Աբդ. Ի. 23:

169

Օգորհարեալ էր եւ խառնապեալ Սաւուղ յոյժ, հազիւ կարացին հառանդացեանել՝ առնաւ սակաւիկ ինչ կերակուր, եւ յետ այնորիկ անդէն ի գիշերին յայնմիկ դարձաւ նա ի բառնան¹։ Ի վաղիւ անդր զրդեւեցաւ պատերազմն ի ըրինն Գեղըռայ։ Հաւրեալ խորատակեցան Խորայեւացիք։ Հարին Փղշտացիք զերիս որդիան Սաւուղայ զ(Նովնաթան, զ)Մինազար եւ զ(Ս)եղբիտակ։ Ինքն եւս Սաւուղ զկրտսորեցաւ նեախ եւ հրամայեաց կապարճաւ կրին խրում սպանանել գնա։ Իբրեւ չառ յանձն կապարճակիրն, յայնժամ եղ Սաւուղ զսուտեր իւր եւ անկաւ ի վերաց նորա։ Եւ ինչ զգրուի նորա Փղշտացիք եւ զմարմին նորա կախեցին զարգրապացն Բեթսանայ։ Բայց քաջ եւ շնորհակալ բնակիչք Սարգիսայ առին զդիակունան Սաւուղայ եւ որդւոց նորա գիշերի, արեցին զնոս եւ թաղեցին զոսկերս նոցա²։

Եւս վշտագին կատարած էր Սաւուղայ՝ առաջնոյ ի թաւաւորացն Խորայեւացւոց, որ վառն չարութեան գործոց իւրոց եւ ի բաց կալոյ յ(Ն)ստուծոյ՝ մեռաւ³։ Իմագուորեաց նա ամս 40⁴։ Թեպէտ եւ ամենք ի մեհնչաց ասեն զնանն թագաւորեալ ամս 20, իսկ զ(Ս)ամուելէ թէ առաջնորդեաց ամս 40⁵, որպէս զէ երկրորդ կիսոյ մասին ժամանակի առաջնորդութեանն (Ս)ամուելի՝ պատահել ի միտսին ընդ թագաւորութեանն Սաւուղայ։ Մէք զսովորական համարոյն զհետ չորաք։

Եւ Սաւուղ այր պատերազմող քաջ, յաղթութեամբք իւրովք դարձոյց միւսանգամ զազատ իշխանութիւնն Խորայեւի։ Բայց աստուածաբաշտութիւն նորա արուեստ ինն քաղաքակառութեան էր եւ ոչ ի սրտէ հաւանութիւն։ Կասկածանք նորա եւ անձնակամ բարք՝ յանագորունութիւնս եւ յանիրաւութիւնս ամին գնա։

Բ. Դաւիթ (1058 — 1019)։

170

Եւս ինչ դարձեալ էր Դաւիթ ի Սիկեւակ ի յաղթութենէ ընդ Ըմաղեկացւոց պատերազմին⁶, հասանէր առ նա յաւուրն երրորդի այր մի ամաղեկացի՝ տալ նմա զգոյժ պարտութեան զօրուն Խորայեւի եւ զմահուն Սաւուղայ եւ (Ն)ովնաթանու, եւ բերեալ ցուցանէր զնշանն արքունի։ Իբրեւ լուաւ զայս Դաւիթ՝ պատառեաց ինքն եւ որ ընդ նմայն էին զձորձս իւրեանց, լացին եւ պահեցին մինչեւ ցերեկոյ։ Եւ Դաւիթ զվրէժ մահուն Սաւուղայ յամաղեկացւոյ անտի որ խոստովան եղեւ թէ ինքն իսկ սպան

1 Ա. Թագ. ԻԸ. 20 — 25։

2 Ա. Թագ. ԼԱ. Ե. Մեթ. Ժ.։

3 Ա. Մեթ. Ժ. 13, 14։

4 Գործ. ԺԳ. 31։

5 Յես Ա. Թագ. Է. 15։

6 Յես Ա. Թագ. Լ.։

որով զՍաւազ ապառապուա, եւ ազաւ առ ի վերայ թաղաւորին եւ Յովնաթանու գեղեցիկ ճարտարագործ երգով¹:

Եպա եկն Գաւիթ հրամանաւ Ըստուծոյ ի Վերրան որ էր քաղաք հին եւ ամուր ի սահմանի ցեղին Յուդայ: անդ ընտրեցաւ նա թաղաւոր ի վերայ ցեղին Յուդայ: Բայց Երեմներ զօրաւոր Սաւազայ ետ կացուցանել զՅերուսթէ զորդի Սաւազայ թաղաւոր ի վերայ մեաասանեցունց ցեղէն ի Մահանայիմ յամի 1052: Եւ գրգռեցաւ պատերազմ ի մէջ տանն Գաւթի եւ տանն Սաւազայ, որ պաշտպանութեան իմն պատերազմն էր. եւ յաջաւթին էր կազմանն Գաւթի². մանաւանդ յամի հետէ գծակցաւ Երեմներ ընդ Յերուսթէայ եւ անց ի կողմն Գաւթի հանդերձ ցեղէն Բենիամինի: Բայց յետ ստիաւ ինչ միայ ապանաւ. նա ի Յովնայ ի զօրաւորէն Գաւթի, զի ապանեալ էր նորա երբեմն յաւաջաղցն ի կռաի զեղալցն Յովնայ զԼայել³:

Եւ Յերուսթէ եւս յութերորդ ամի թաղաւորութեան իւրայ ապանաւ յերկուց զօրաւորայ գիւնլոց ի վերայ նորա. բերին նորա զգլուխ նորա առ Գաւթի, բայց Գաւթի տրամեալ եւ զայլաւցեալ ընդ անորէն դարձ ապանութեանն⁴. ետ կտարել զնա եւ զգլուխն Յերուսթէայ թաղել առ Երեմներայ⁵: Եւկն այնաւ հետեւ ոչ միայն պատգամաւորք ամենայն ցեղէն⁶ այլ ամենայն ազգ երեւելիք նոցա մեծաւ ամբոխի ի Վերրան, ընտրեցին եւ օծին զԳաւթի ի թաղաւորութիւն ի վերայ ամենայն Իսրայել (1045)⁷:

171

Երեսուն ամաց էր Գաւթի յորժամ առ զթաղաւորութիւնն. թաղաւորեաց նա 7½ ամ ի Վերրան ի վերայ Յուդայ, եւ ապա այլ եւս ամս 33 ի վերայ համարէն Իսրայել յԵրուսաղէմ: Վանդն գիւնեաց նա ի վերայ Յերուսաղէմն որ սակաւին գրաւեալ աւնէին ի Յերուս զամբաղումն լերինն Անունի⁸ եւ առ զնա (1044),

1 “Արեւմտեք Իսրայել ի վերայ բլրոցն ի բարձուն քա վրաւորաց: Ձիւրդ անկան զբարձրոցն: Մի պատեղ ի Գեթ, եւ մի այլ զլոյս անտիս յեւ Սփաղմի. զի մի երկը արտի մեցն զստիք Այլաղեան, եւ մի ցնեացն զստիք անթափափոց: Լերնի Գեղաւոյ, մի իւր ի մեղ յոյ. եւ մի եկեղէն ի վերայ մեր անմեւ. անպատաճը պաղց՝ մի սաղն ի մեկ երափայրի պաղց յեմայ արուսեան, զի անդ ապախեցաւ ապար զբարձրոց: Պահան Սաւազայ ոչ օծաւ իւրով: Յարեմ վրաւորաց, եւ ի նորայ զբարձրոց: Եղեղն Յովնութեան ոչ գարնաւ անայն յետ. եւ ստիս Սաւազայ ոչ ամբոխեցաւ գառաբոցեալ: Սաւազ եւ Յովնութեան օրեղի, եւ գեղեցիկ եւ զփայլաւ: Ըմբռնեալ ի կնիւնութեան իւրեանց, եւ ոչ մեկեցան ի մահաւն

Իւրեանց: Թեթեւագնի քան զարեւիս. զարացան առաւել քան զարեւոյն: Գլուսեղ Իսրայելի լոցեր ի վերայ Սաւազայ. լոցեր ի վերայ նորա որ զքեցալաներ զնեւ կարփո՝ հանդերձ զարեւոյ մերոց. որ արիւնիք զարգս սփայ ի վերայ հանդերձ մերոց: Ձիւրդ անկան զբարձրոցն ի մի պատերազմ: Յովնութեան ի վերայ բարձրոց քա վրաւոր: Յուր իմ ի վերայ քա եղաւ իմ Յովնութեան: Գեղեցիկացաւ իմ յորժ. զարմանայ եղև օր քա իմ քան զոր իմանց: Ձիւրդ անկան զբարձրոց, եւ կորեւ անթափափոց ամբոխը: Բ. Թաղ. Ա:

2 Բ. Թաղ. Բ:

3 Բ. Թաղ. Գ:

4 Բ. Թաղ. Դ:

5 Բ. Թաղ. Ե. — Յ:

պարս զնա կայան թագաւորութեան իւրոյ, եւ կոչեաց զամուրն զայն՝ Վաղար Վաւթի, բայց զքաղաքն ի գլխովն անուանեաց Նորուսաղէմ՝ եւ արար զնա քաղաք գլխաւոր համարէն արքայութեան իւրոյ¹:

(Յետ սեպաւ ինչ ժամանակի ի վերայ անցանելոյ՝ խաղաց Վաւթի 30,000 արամբք ընտրելովք ի Նարիաթարիմ՝ եւ երեք զտապանակն Նստուծոյ ի տանէն Նմինադարայ, ուր էին ցայնժամ. եւ եղաւ առ ժամանակ մի ի տան Նքեղդարայ յՆորուսաղէմ: Եւ յետ երկից ամսոց ի վերայ անցանելոյ՝ բերին զնա շքով, ամբոխիւ, ողջակիղօք, երգովք եւ տաւղօք ի լեառն Սիոն (1042): Ինքնին Վաւթի գգեցեալ անպաճոյճ՝ կաքաւէր առաջի տապաւնակին, եւ այնպէս ցուցանէր ամենայն ժողովորդեանն զճնապիտ խոնարհութիւն իւր առաջի մեծին Նստուծոյ եւ ընէր նոցա օրինակ բարութեան: Եղաւ տապանակն ի նոր վրանի եւ մնաց անդ զամենայն ժամանակս թագաւորութեանն Վաւթի²:

(Յետ շինելոյ Վաւթի իւր արարանա ի ձեռն ճարտարացն Փիւնիկեցւոց՝ զոր առաջեաց նմա Վիրամ արքայ Տիրացւոց, ունէր ի մօտ խորհուրդ բարեպաշտութեան շինել տաճար Տեառն (1041). այլ եցոյց Ետուած Վաթանայ մարգարէի թէ չեն կաճ նորա զի Վաւթի շինեցէ նմա տուն, այլ որդի նորա. շինեցէ զնա եւ կամի Տէր հաստատել զաթոռ թագաւորութեան նորա ցլախտեան. կամի Տէր ընել նմա հայր եւ նա եղիցի նմա որդի, եւ ոչ զարձուցէ զողորմութիւն իւր ի նմանէ: Զայս ամենայն եցոյց տեսանալով թագաւորին, եւ Վաւթի զիջոյց խոնարհեցոյց զանձն իւր, օրհնեաց եւ զոհացաւ զՏեառնէ³. ի դէպ է թէ առ նա ի միտ թէ բանքն այնպիկ հային եւ ի Մեխիա՝ որ եր ի զաւակէ նորա ըստ մարմնոյ⁴:

172

Իսկ եւ իսկ իբրեւ նստաւ նա յաթոռ թագաւորութեանն՝ յարեան Փղշտացիքն որ բնակեալ էին ցան տտտ անդ ի ձորն Ուսփայիմայք եհարց նա զՏէր, եւ ապա հար սատակեաց զնոս: (Յետ այնորիկ յերկրորդում արշաւանին բանակեալ նստան միւսանգամ Փղշտացիքն ի ձորն Ուսփայիմայ: Իբրեւ հարց նա միւսանգամ զՏէր՝ հրաման ետ նմա Տէր պատել զթշնամեօքն, եւ յորժամ լուիցէ զեարշափիւն ծայրից թթենեայն (անտառին լալօնից), ձեպեսցէ իջցէ ի պատերազմ: Եւ նոցա Վաւթի եւ յաղթեաց Փղշտացւոցն եւ զայն նուագ՝ յամի իբրեւ 1044 եւ 1043⁵:

(Յետ ամաց ինչ (յամի իբրեւ 1040 — 1032) ըմբռնէր Վաւթի ի բազում պատերազմունս յամենայն կողմանց եւ ելանէր յամե-

1 Բ. Թագ. Ե. 4 — 30. Ա. Մհոց. ԺԱ — 9:

2 Բ. Թագ. 2. Ա. Մհոց. ԺԳ, ԺԵ.

ժԶ:

3 Բ. Թագ. Է. Ա. Մհոց. ԺԷ:

4 Դ. Ե. Բ. 33: ՏԵ. Սագ. 28:

5 Բ. Թագ. Ե. 3. Ա. Մհոց. ԺԳ:

նեցունց յալիթութեամբ, զի Աստուած օգնական եւ պատերազմակից էր նորա: Նախ խոնարհեցոյց նա զՓղշտացիսն եւ հան ի նոցանէ զառհմանսն Վեթայ: Ապա վանեալ վկանդէր զՄոփաբացիսն եւ առնէր զնոսա հարկատուս: Հետ այնորիկ զիմէր ի վերայ Աղբաղարայ արքային Սուրբայ Ասորաց եւ պատեր: Ինչպէս եկին Աղբաղարայ թիկունք օգնականութեան յԱսորացն ի Դամասկոսէ՝ բայց եւ նոքա հարեալ խորտակեցան եւ մօին ընդ վերադայն իշխանութեամբ Վաւթի: Աստ նմին օրինակի ի պարտութիւն մատնէին եւ Լազարիայեցիքն եւ մատնէին ընդ հարկաւ: Զ

Մեղքում (կամ Հանոն) արքայ Ամնացւոց ծաղր արար եւ թշնամանեաց զհրեշտական զոր առաքեաց առ նա Վաւթի խաղաղութեամբ: Եւ իբրեւ ետես թէ զպրացեալ ի պատերազմ կաղմի Վաւթի՝ դաշնաւոր եղեւ նա ընդ իշխանացն Ասորաց. բայց միտնգամայն եւ Ամնացիքն եւ Ասորիք երկիցո ի պարտութիւն մատնէին, եւ խոնարհեալ նուաճէին Ասորիք ընդ իշխանութեամբ Վաւթի: Իսկ ի յաջորդ արշաւանին ընդ Ամնացւոցն խաղաց Յովսէփ ասպատակաւ յերկիրն նոցա, ապա եհառ առաջի Ռաբբիթայ որ էր նոցա քաղաք գլխաւոր եւ պաշարեաց զնա ամբ. եհառ եւ Վաւթի զօրք յօգնականութիւն, առին նոքա զՎարաթ եւ առ եւ աւար բազում, յորս էր եւ թագ թաւաւորին մեծագին յոյժ յոսկւոյ՝ յորում կայր ան պատուական, զոր յայնմ հետէ կրէր Վաւթի. եւ ջնջեցին զնաւիրս քաղաքին յանխնայ: Եւ յապէս եւ ընդ այլ եւս քաղաքս առնէին: Զ

Հետ պատերազմացն այնոցիկ՝ միւսանգամ մարտ օրապատերազմի ընդ Փղշտացւոցն զրգռէր. եւ ի պարտութիւն մատնէին Փղշտացիքն յերիս եւս արշաւանսն: Եւ յապէս ահագին եւ սոսկալի լինէր Վաւթի ամենայն ազգացն արուարձանեաց եւ հնազանդէր եւս զնոսա, եւ մեծացուցանէր զառհմանս թագաւորութեան իւրոյ յարեւելից կուսէ՝ ցգետն Լափրատ, ի հարաւոյ՝ մինչեւ ցհիւսիսակողմն Երաբիոյ, յարեւմտից՝ մօտ ի ծովն Միջերկրական, ի հիւսիսոյ՝ ցթագաւորութիւնն Վամասկոսի, որպէս զի հասանել չափոյ ընդարձակութեան երկրին Վանանացւոց, որչափ խոտացեալ էր նահապետացն: Զ

Այ մտացաւ Վաւթի ի մեծանալ իւրում զտոհմ առաջնոյ թագաւորին. հարցանէր ինդրէր հրապարակաւ թէ կայցէ որ տակաւին ի տանէն Սաւուղայ, զի կարիցէ առնել նմա բարութիւն վասն բալեկամին իւրոյ Յովնաթանու: Հայնժամ ազդ

1 Բ. Թագ. Ը. Ա. Մնաց. 31. 86

Գ. Թագ. 31. 15. 16. 86. Են. 16. 23.

2 Բ. Թագ. 31. Ա. Մնաց. 31.

3 Բ. Թագ. 31. 26-31. Ա. Մնաց.

1. — 3.

4 Ա. Մնաց. 1. 4 — 5. Բ. Թագ. 31.

15. . . .

5 86. Են. 31. 16.

ընէր նմա թէ քայ Գեորգիոսը որդի (Յովնաթանու որ էր հաշի՝
տախք: Իսկ եւ իսկ եւ ածել թաղաւորն եւ խօսեցաւ ընդ նմա
սիրով, դարձոյց ի նա զժառանգութիւն հօր իւրոյ, եւ աւեր նա
փերսկաւոր ի սեղանի թաղաւորին¹:

Հաւանութեան իմն է թէ յետ կատարելոյ պատերազմայն
որ վերագոյն ճառեցան՝ ապա արար մանաւանդ Վառիթ, ակիզին
փարգել զներքին իրա թաղաւորութեան իւրոյ: Ոգիւսաւորս կրկու
տասանեցունց ցեղիցն եթող անդէն յերեսանց իշխանութեանն ի
վերայ ցեղից իւրեանց. երկուտասան այր ի բուն քաջ քորափարաց
նորա փոխանակաւ մասնէին ամիս յամսոյ ի սարան իւրեանց, եւ
իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ էր հրամանատար 21,000 արանց. քաղցոյ
նա եւ երկուտասան զործակալս ի վերայ հասից թաղաւորութեանն,
եւ կացուցանէր նոյնդէս զործակալս ի վերայ ամենայն իրաց թա-
ղաւորութեանն²: Այլ պակասեցին Վառիթի արք պատերազմայք
եւ հզօրք զօրութեամբ³, եւ մանաւանդ նշանաւոր էին ի նոցանէ
երեսունըն՝ միարանք ընդ միմեանս. որոց անուն կոչէր սկայազունսն:
Վարձեալ եւ ցեղին Վեւայ զներ կարգս եւ սահմանս պատ-
շտնութեամբ. բաժանեաց նա զքահանայուն ի 21 կարգս եւ եւ
նոցա ղեւտացիս առնիթեր: Ի ղեւտացւոց անտի զատան Կացին
21 գառափարդք երգեցկաց, պահապանք ասնազին, գանձադաշք
եւ գառաւորք քաղաքաց, եւ այնպէս կարգեցան վայելուչ կարգք
պաշտամանն Մատուոյ⁴: Օտրուեալս պուետութեան եւ զերաժրչ-
տութեան՝ իւրով իսկ օրինակաւ ածէր ի կատարումն. քանզի
ինքն իսկ յօրինեաց զմեծ մասն 150 Սաղմոսայն: (Մատի, Ես-
ման, Եթման էին զիւսաւորք դասուց զաղանկերաւացի, յորոց ա-
նուն իսկ բազումք ի սաղմոսաց կոչին, կամ զի նոքին իսկ յօրինե-
ցին եւ կամ զի ածին ի նուագս:)

174

Սիրելի էր ժողովրդեան իւրում, պատուեալ եւ ահագին՝
դրացեաց իւրոց. զօրաւոր, մեծարոյ եւ ընչաւէս լծալ վայելէր
արդեւք Վառիթ ի խաղաղութեան եւ ի զգուշութեան զպատու
ճգանց իւրոց եւ զօրհնութիւն Մատուոյ բարձրելոյ. այլ այն-
պիսի իսկ բարութեանց յաճախութիւն գաղացաւ զխաղաղութիւն
սրտի նորա, եւ գտեալ ի զեղծի անկաւ չարաչար:

Քանզի ետես նա ի տանեաց ապարանից իւրոց կին բարենշան
զի լուսնայր զանձն, փոխանակ առաջնում փորձութեանն դիմա-
դարձ ընենելոյ՝ եհարց թէ ո՛ր է. իմացաւ թէ Բերսաբէ է՝ կին
առնալին Ուրիայ առն պատերազմողն՝ որ յայնժամ ի պաշտոնման

1 Բ. Թաթ. Բ:

2 Ա. Մաթ. Ի. Բ. Թաթ. Ը. 15—18:

3 Ա. Մաթ. Ժ. Բ:

4 Բ. Թաթ. Ի. Գ. 8.... Ա. Մաթ.

ՃԱ. 11....

5 Ա. Մաթ. Ի. Գ. — 12:

էր առ Ուարաթ - Եմնաւ, բայց ստիցն առաքեաց իշխեաց զինն եւ մեղաւ ընդ նմա: — Այսն ապրելոյ ի վարանայն՝ իշխեաց թագաւորն զՈւրբա յարբանիս իւր, ընկաւաւ զնա սիրով առաքն- շտանաւթեան. բայց Ուրբա՝ քանզի բարեպաշտն եւ բուն պա- տերազնոյ էր՝ ոչ զնայ ի սուն իւր, եւ այնպէս դատարկացան հնազք թագաւորին:

Այնժամ այլ իմն հնարս խնցաւ Ղաւթի, կէս յախանն առաւելութենէ, եւ կէս՝ ի հարկէ իսկ իրացն զի զանթն բարեբեցէ, մանաւանդ զի ըստ օրինացն՝ էր մահ պատիժն¹. առաքեացնա զար- դարն Ուրբա յետս հանգերձ նենգաւոր դրով առ Յափուր, եւ Յափուր ըստ կամոց թագաւորին կացոյցանէր զՈւրբա ի ճգնական տեղւոջ պատերազմին, եւ այնպէս անխնէր Ուրբա: Եւ Ղաւթի յետ կատարելոյ աւարց սոյնն առ զՌերասրէէ կնութեան եւ ծնաւ նա նմա որդի: Բայց զործն Ղաւթի չար թաւեցաւ Տեառն²:

Եւ ինչ քան զինն ամփս կաց մնաց թագաւորն ի քան մեղաց իւրոց, ապա եկն եւ առաջի նորա Նաթման մարգարէ առաքեալ առ յԱստուծոյ, եւ նկարեաց պատշաճ ինչ նմանութեամբ զզործ նորա. յետ այնորիկ յանդիմանէր զնա վասն ապրիտաւոր մտացն եւ վասն կրկն ծանր յանցանացն. ետցց նմա թէ վէշաք եւ նեղա- թիւնք հասանելոյ են ի վերաց սան նորա, եւ անխնելոյ են սրով ի սանէ նորա, եւ տեսանելոյ է թշնամանեալ զխնացն իւր: Այնժամ առ Ղաւթի. «Մեղաց առաջի Տեառն», եւ ետ նմա Նաթման պատասխանի. «Պա Տէր անցցց զքեւ զմեզ քա, եւ մի մեռցիս. բայց քանզի զայլացոյցանելով զայլացոյցիւր զթշնամի Տեառն բանին այնովի, որդին քա զոր ծնանելոյ է քեզ՝ մահա- մեռցի»³:

175

Եւ յայդէս ճշմարտութեամբ աղջացեալ Ղաւթի՝ որ եւ զճշմա- րիտ ցաւն յոյս աբար՝ Ծ. սաղմախն, թորան նմա մեղք իւր այլ ոչ պատիժք մեղացն, եւ հարկ էր նմա լուծանել զպատիժն բազ- մապատիկ վէշաք: Սկիզբն նոցա էր մահ մանկանն որ ի մեղացն ծնաւ, որ վարդազանի իսկ եւ ի դրութի, թէպէտ եւ շատ երաց: Բայց Ռերասրէէ ծնաւ նմա ընդ այնր մեւս եւս որդի, եւ անուն իշխեցաւ նմա Սարանն. քանզի սիրեաց զնա Տէր (1030): Եւ թա- գաւորն ետ զմանաւն ի ձեռս Նաթմանայ մարգարէի զի կրթեալի⁴:

Եւստ հարուածք զմեղախաղցնք կարգ ըստ կարգէ ի վերաց դի- մին. Եմն (Եմնն) երկցազոյն քան զամենայն որդիան Ղաւթի առ ցանկութեանն բանութեանն՝ լլիկաց զէրաւոյն քոյր զթամար: Երեսուցմ նորին եղաւոր ոչ համամայն՝ զայլացեալ ընդ իրան,

1 Ղեւ. Ի. 10:

2 Բ. Բար. 20:

3 Բ. Բար. 24. — 14:

4 Բ. Բար. 24. 15 — 25:

Թագոյց ամն երկուս զգառաձնն, ապա՝ հրաւիրեաց նա զեղբարն իւր ի կոչունս, եւ եա սպանանել զԼմնն ի հացի անդ: Լմն երկս ոչ եմուտ Արեսողոմ յերկիրն Իորայեղի եւ այլ եւս երկուս ամն չեառն զերեսս հօր իւրոյ. ապա ուրեմն յորդորեալ ի (Յովարայ) ներեաց ամենեւին որդւոյն¹:

Լաւ ապախառաւորն Արեսողոմ Թագաւցեալ ունէր ի սրտի իւրում զանչափ փառացն տենչանս, վասն որոյ առնէր զանձն փրեղի եւ ցանկալի ժողովորդեանն: Առնէր իւր կառս եւ երկապս եւ գումարէր թիկնապահս, ազգի ազգի ննկողութեամբք եւ ողբքանօք հնարէր հեռացուցանել զժողովուրդն ի հօրն սիրոյ եւ ածել զնոսա զերեւ. եւ իբրեւ ամենայն ինչ կարգեալ յորինեալ կայր ըստ կամացն, եւ կացուցանել զինքն Թագաւոր ի Վերբոն՝ ուր ժողովեալ էր զամենայն բարեկամսն իւր պատճառանօք թէ ուխտ ինչ իցէ նմա անդ (1020): Եւ իբրեւ մատուցանէր նա զողջակէզոն՝ ամբոխ բազում կախեալ կայր զնմանէ, եւ անց ի նա ժողովուրդն²:

176

Իբրեւ հասանէր գոցոն առ Վաւիթ՝ խռովեցաւ Թագաւորն, ածապարեաց փախել: Եւ նա յԵրուսաղեմէ հեռիտաս, երթալն ընդ նմա եւ հաւատարիմք ի ծառայից նորա, եւ անձնապահք նորա, Վերեթին եւ Փելեթին, 600 պար զեթացի եւ Եթթի պար քաջ զօրավար նոցա, եւ ժողովուրդ բազում՝ որ լալով անցանէին ընդ նմա ընդ հեղեղաւն Աղգրոնի: Եւ ստորառով լերինն ձկնթատանեաց պտտահէր նա քահանայիցն, եւ ընդ նոսա էր քահանայապետն եւ բերէին զապականակն Տեառն: Բայց Վաւիթ եւ տանել այսրէն զապականակն յեռս ի քաղաքն, եւ ասէ. «Վիթէ գաից շնորհս առաջն Տեառն՝ դարձուցէ զին, եւ ցուցցէ ինձ զդա եւ զվայելութիւն դորա. ապա թէ այսպէս ասացէ ցիս թէ չեմ հաճեալ ընդ քեզ, ահաւասիկ կամ, արասցէ ինձ որպէս հաճոյ իցէ առաջի աշաց նորա»:

Եւ այպէս երթալս Վաւիթ բոկ եւ լայր, ծածկեալ զլուխ իւր եւ եղանէր ընդ զառիվերն ձկնեանց ի կողմն անապատին Յուդայ, եւ էր նա առակ օրինակի Անարարին, որպէս վշտօքն նոյնպէս եւ հպատակութեամբն³: Եւս եւ անդէն իսկ ի փախըտեառնն իւրում կրէր նա դառինս. Սիրա՝ առաջին ի ծառայից Մեմփրոթեայ՝ զոր հանգոյցն Վաւիթ կերակրովք եւ ըմպելօք, երբ զտեառնէ իւրմէ ամբաստանութիւն թէ եւ նա ակն եղեալ է թագաւորութեաննորա, եւ ի դէպ է թէ յոյժ ցաւեաց Վաւիթի: Իբրեւ մատեաւ ռակաւիկ մի յառաջ եւ Աեմէի յաղբականութեանէ Սաւուղայ եւ խօսէր ի նա բանս թշնամանաց կսկծեղիս, եւ ընկե-

1 Բ. Թադ. 27. 27: 3 Բ. Թադ. 26. — 18: 3 Բ. Թադ. 26. 13....

նոր քարինս: Իբրեւ փամերն Լճեստա եղբայր Յովարու երթալ տղանանել զհայհոյին օծելոյն, չառ յանն Վաւթի իւր տոնք առանց զայրացութեան. «Ինչո՞ւ տուք նմա, թող անիծանէ այն պէս. զի Յէր առաջ նմա՝ անիծանել զՎաւթի. եւ ո՞վ առաջէ թէ ընդէր արարեր այդպէս: Ահաւանիկ որդի իմ որ երթալ է յալովայնէ խնկէ՝ խնդրէ զանձն իմ, որչափ եւս որդին (Յովինայ), թոյլ տուք նմա եւ անիծցէ», Եւ Վաւ ծանեաւ Վաւթի թէ գործի են նորա սաստիկ ձեռինն Լստուծոյ, եւ երթայր զճանապարհ իւր հանդադաւթեամբ: 1

177

Իսկ Լճեստողոմ մտանէր ընդ տղանց իւրոց յԵրուսաղէմ, եւ շատ խորհրդոյ ապատամբին Լճիտոփեղայ որ բարեխում խրատաւ ընալ յառաջագոյն Վաւթի՝ լարշեալ եմեւո յապալանս թաւ գաւորին, առ իւր զամենայն ինչս եւ զխաւուռն նորա: Լճիտոփեղ քանզի այր խորհրդական էր յոյժ՝ կամեր թէ 12,000 ընտիր ընտիր պատերազմողք զհետ՝ տնդեալ թագաւորին՝ կալլին եւ հարցեն զնա: Եւ էր իսկ արդեւք վճարեալ վասն Վաւթի եթէ ոչ Լստուծոյ սկեալ էր ի վերայ նորա: Հաճոյ թաւցաւ որդւոյն՝ որ մոռացեալ էր զգութ բնութեանն՝ խորհուրդն Լճիտոփեղայ, բայց կամեր նախ լսել եւ զխորհուրդն Վաւեայ: Վաւսի բարեփամ հաւատարիմ Վաւթի եւ խրատաւ նորա, որ կերպապանօք միայն յարեալ էր յԼճեստողոմ՝ այսպէս խնկ կարծեցոյց թէ խորհուրդ յանդգնութեան է այն եւ ոչ զգուշաւոր. խրատ եւ՝ նախ գումարել զամենայն խորայել վասն ամենեւին ջնջելոյ զթագաւորն Լճեստողոմ եւ ամենայն խորհրդականք նորա քաջ համարեցան զխորհուրդն Վաւեայ քան զխրատն Լճիտոփեղայ. իսկ Լճիտոփեղ առ տրամեութեանն ել չորաւ ի քաղաք իւր, եւ անդ խնդր արդ եւ մեռաւ — առաջ օրինակի (Յուդայի մատնի):

Իսկ Վաւթի իմացեալ ի ձեռն բարեկամաց իւրոց զամեա խորհրդեանն նոցա, փութանակի անցանէր ընդ Յորդանան եւ բանակէր առ Մահանայիմաւ՝ անդ ուր երբեմն ետես (Յակովբ ի փախտեան իւրում՝ զհրեշտակն): Եւնց եւ Լճեստողոմ զհետ նորա բազմամբնոյս զօրօք եւ եհար բանակ ի Վաղաստրատուսի: Եւ Վաւ բաժանէր Վաւթի զսակաւ զօրո իւր յերկա գունդս, մի գունդ ի ձեռն (Յովարու, եւ մի գունդ ի ձեռն Լճեստեայ, եւ երրորդն ի ձեռն Լթթեայ. իսկ ինքն անտաց բանից նոցա եւ մնաց ի Մահանայիմ, բայց պատուիրեաց նոցա խնայել յԼճեստողոմ:

Եւ Վաւ ընէր ճափատ յանառախն Լթթեայ. խորտակեցաւ ամենեւին խորայել եւ անկան ի նմանէ 20,000 արանց: Լճեստողոմ

1 Բ. Թադ. ԺԶ. — 14:

2 Բ. Թադ. ԺԶ. 15....

3 Եւն. Լթ. 1. 2:

4 Բ. Թադ. ԺԵ:

ի փութաւն իւրում փախել՝ կախեցաւ զեղեցիկ եւ երկայն հե-
րքն իւրովք զթաւ կաղնւոյ, եւ ջարմն անց ի ներքոյ նորա,
իրբււ ազգ եղեւ Յովարայ՝ եկն անդք մօտ եւ անարգեալ զհօրն
ազդեցութիւնն՝ եհար երթաւ նետա ի սիրտ նորա, եւ առեալ
զդիւան նորա ընկէջ ի վիհ մի եւ ծածկեաց քարամբք: Փող եհար
Յովար զի դադարեացէ զօրն Գաւթի ի պնդելոյ զհետ եղբարց
իւրեանց¹:

178

Իրբււ լուաւ Գաւթի զմահն Արետողանց՝ փոխեցաւ ուրա-
խութիւն նորա զոր ի սկզբանն ունէր՝ ի արտում տխրութիւն եւ
ի ցաւս: Արտասուք ընդ այսոսն իջանէին. չ ընէր նմա միեկմարու-
թիւն եւ ասէր բազում անգամ. «Քրդեակ իմ Արետողամ, Արե-
տողամ որդեակ իմ. ո՞ տայր զմահ իմ փոխանակ քո, ես փոխ-
անակ քո Արետողամ որդեակ իմ, որդեակ իմ Արետողամ», ²: Ընց
արտումութիւն նորա եւ ի զօրն իւր, յամօթ իմն եղեն նոքա եւ
փորացան: Ըպա ուրեմն անց կաց Յովար համարձակութեամբ ա-
ռաջի թաղաւորին, յանդիմանեաց իմն զնա զի անտես արար զայ-
նոսիկ որ եղին զանձինս իւրեանց ի վերայ նորա, եւ պծ զնա ք
հաւան երեւել զօրաց իւրոց եւ ժողովրդեանն, եւ ժողովեցան
բազումք տեսանել զաղբաց:

Ս արվաղակի ստրկացան ապստամբքն: Երբն Յուդայ եւ զօ-
րավորն Լմեսայի անցին ի կողմն Գաւթի հրեշտակութեամբ՝ զոր
առաքեաց առ նստա Գաւթի սիրով. եկին ընդ առաջ նորա մին-
չեւ ցԳարդաղա, եւ անցուցին զնա ընդ Յարդանոսն. եկն եւ Սե-
մէի, անկաւ յոտս նորա՝ խնդրել թողութիւն եւ ընկալաւ: Մեմէ
փորոսթէ արդարացոյց զանձն, որչափ ինչ ձեռնհաս էր: Յուդա
եւ թաղեալ ցեղքն զժառեցան ընդ միմեանս, թէ ո՞քան զո առաւ-
ելազոյն սէր եւ հաւատարմութիւն պապա իցէ ցուցանել թա-
ղաւորին, բայց Յուդա յիրաւի եւ յարժանի զօրացաւ եւ յաղ-
թեաց զժառութեանն³:

Վանգի իսկ եւ իսկ մուսացան ցեղքն մետատանքին զհաւա-
տարմութիւնն որով պարծէին, յորժամ Սարէէ (Սերա) այր մի
ի Լենիամինէ, առեալ պատճառա ի նախանձաւորութենէ անսոք՝
կոչեաց զնսա յետո կալ ի ասնէն Գաւթի. եւ բաժանեցան իսկ
ի թաղաւորէն եւ թողին զնա դառնալ միայն ընդ ցեղին Յուդայ
յէրուսաղէմ (1019): Հրաժան ետ Գաւթի Լմեսայեայ ժողովել
զարն Յուդայ յաւուրն երրորդի, եւ զԱրեսաս եւ զՅովար առա-
քեաց ի վերայ Սարէեայ հանդերձ զօրքն որ ժող իսկ վառեալ եւ
պատրաստեալ էին: Ըռ Գարաւոնաւ պատահեաց նոցա Լմե-
սայի, բայց Յովար ողբն զնա վասն խանտաւորութեանն՝ նենգու-

Թեամբ: Երա խաղաց յառաջ եւ պաշարեաց զՂրէշ յորում
ամրացեալ էր Սարէէ: Իսկ բնակիչքն ըստ իրաւան. կնոջ մից
խնամանց՝ հասին զգլուխ ապստամբին Սարէիւց եւ պարգին զխե-
նան խաղճագործ ապստամբութեան նորա:

179

Յետ այնչափ ճակատաց եւ նեղութեանց՝ ապա վայելէր
Դաւիթ ի խաղաղութեան, եւ համարձակ էր նմա այնուհետեւ ի
բարձրական եւ ի ջերմեանն երգս իւր՝ գահանալ աբախա-
թեամբ զՏեառնէ զի ապրեցոյց զնա յամենայն թշնամեաց իւրոց:
Յետ այդ ամենայնի զէտ լինէր Դաւիթի հրամայել առնել առ-
հասարակ հանդէս համարց ժողովոյեանն (1015): Իսպառլը
Դաւիթի չէր աւանց յանցանաց. Թուի իմն թէ յամբարտաւ
նախենէ եւ ի փառափրութենէ էին յոյն. քանզի զիրք սանն,
թէ բանադիւնն արկ ի միտա նորա, եւ Տէր եթալ առ ցառ-
մանն: Նա եւ Յովար իսկ որում յանն արար Դաւիթ զգործն՝ ի
միտ առ զվիճարմն եւ զանճարութիւն գործոյն եւ ջանալ իմն
հնարիւք չընել զթաղաւորն ի մասոյն, բայց կոյ մնայ թաղաւորն
հաստատուն ի խորհրդեան իւրում, եւ Յովար բանադատեալ
արար սկիզբն հանդիման. բայց քանզի ոչ կամա զգործն զճարէր՝
զՂ եւ ի եւ զՂեմիւսմն ոչ թաւեաց, եւ առհասարակ իսկ չեհան
ի զլուխ զհանդէսն, նմին իրի եւ ոչ ձգչաք ինչ համարն կարէր լինել:
Բայց ընծայի ընդ ամենայն 800,000 ալք յերայցելէ եւ 500,000 ալք
ի Յազայէ, կամ 1,100,000 յերայցելէ եւ 470,000 ի Յազայէ:
Խաղին որ ի մէջ երկուց թաւոյն կոյ կամ ի պառճաւէ անտի է
զը փրազոյն սասցաք, եւ կամ զի ի փրջնում համարին՝ առ
առար պահապանքն ի թիւ արկեալ են, իսկ յառջնումն չէ
հաշուեալ բաղճարմնի գրականն այն:

Եւն ինչ առեալ Դաւիթի զթիւ համարոյն՝ եհար զնա սկստ
իւր, ի միտ առ թէ մեղա ծանր եւ գործեաց անճարութիւն, եւ
աղաչեաց զՏէր ներել նմա: Ի վաղի անդր էին Գաղ մարդարէ
առաջի թաղաւորին, քննիր առնէր նմա յառաւածակցո կողմա-
նէ երկու հարաւածա՝ առ զերկու ամա, փախաւ ի թշնամեաց
զերկու ամա, կամ ժանտ յերկրին երկու աւար: Եւս Դաւիթ
ցանձանդն. «Ղ ամաք է ինչ յամենայն կողմանց յոյժ. բայց որդ
անկոյց ի ձեռս Տեառն. զի բազում են զթաւթիւնք նորա յոյժ, եւ
մի անկոյց ի ձեռս մարդոյ: Եւ առաջեաց Տէր ժանտ ի փրաց
ամենայն իւրայցելէ եւ անխն արք 70,000: Մայնժամ հրեշտակ մի

1 Բ. Թաւ. Ի.
2 Բ. Թաւ. ԻԲ. Մալ. 34.
3 Ե. Մալ. ԻԵ. 6.
4 Ե. Մալ. ԻԵ. 34.

5 Բ. Թաւ. ԻԲ. — 9.
6 Ե. Մալ. ԻԵ. — 5.
7 Ե. Մալ. ԻԵ.

յոգս՝ որ յայտնի իսկ կատարիչ էր աստուածերէն դատաւարանացն, հանէր սուտեր ի վերայ Լորուսագեմի. անկաւ Վաւիթ յերկիր ընդ ծերոցն եւ աղայէր թէ փոխանակ ժողովրդեանն հարցէ Տէր զնա եւ գտուն նորա:

Ի գութ դարձաւ Լստուած եւ հրաման ետ հրեշտակին դադարել ի կոտորածէն: Իսկ Վադ մարգարէ հրաման ետ թագաւորին կանգնել սեղան Տեառն ի կայն Ուռնայ յերուսացւոյ ուր կացեալ էր հրեշտակն: Ըստ Վաւիթ գնոց զկայն եւ կատարեաց զհրամանն Լստուծոյ. մինչ դեռ մատուցանէր զողջակէզան՝ էջ հուր յերկից ի վերայ սեղանոցն եւ հաշտեցաւ Տէր¹:

180

Ըստ ծերացաւ ուրեմն Վաւիթ եւ նուազեալ անխաղաղութիւն նորա²: Բայց ուրախ ընէր նա յորդին իւր ի Սողոմոն զոր Տէր ինքնին ընտրեաց ինել ժառանգ թագաւորութեան նորա խաղաղութեամբ, եւ շինել տաճար Տեառն³. յայն սակաւ եւ Վաւիթ երդմամբ հաստատեաց Լեւրաբեայ մօրն Սողոմոնի զընտրութիւնն⁴, եւ յանձն արար Վաւիթնայ մարգարէի կրթել, եւ Վաւիթնայ անուանեալ էր զՍողոմոն՝ սիրելի Տեառն (Յեղեղի)⁵:

Բայց Լեւրաբեայ երիցազոյն յորդւոցն Վաւիթի ծնեալ յԱդգիթայ՝ ամիս եղեալ էր թագաւորութեանն: Լքար նա իւր ըստ օրինակին Լեւրաբեայ սրում՝ նման էր զեղեցկութեամբն՝ երիվարա եւ կառօ եւ անձնապահ: Եւ չթաղցց ինչ զխորհուրդս իւր. եւ հայրն նորա ծերունի անփոյթ իմն առնէր: Եւ այնպէս ոչ միայն զՍողոմոն սպարապետ եւ զԼեւրաբայ քահանայապետ ապի յինքն, այլ եւ զերզարան իւր եւ զմեծ մասն արանց աւագաց: Քաւիւրեաց զնոսա միանգամայն ի կոչունս ողջակիցաց, բայց զՍաղոմոն քահանայապետ, զՎաւիթնայ մարգարէ եւ զՎանեա զօրավար (եւ զմանուկն Սողոմոն) ոչ կոչեաց. քանզի չէին նորա ընդ նախ ի բանի:

Եւ Վաւիթնայ իսկ եւ իսկ ազգ արար թագաւորին ի ձեռն Բերսաբեայ՝ զերան զոր Լեւրաբեայ գործեաց, եւ սպա հաստատեաց զըսն Բերսաբեայ: Եւ ասն այնորիկ միւսանգամ կրկնեաց Վաւիթ զերգումն իւր թէ Սողոմոն նստեցոց է յետ նորա. ետ կոչել վաղվադակի զՍաղոմոն եւ զՎանեա, եւ հրաման ետ նոցա եւ Վաւիթնայ նստուցանել վաղվադակի զՍողոմոն ի վերայ ջորւոյ թագաւորին եւ հանդերձ անձնապահօք տանել յաղբերն Քեհանի, անդ օծանել զնա եւ գոչել թէ կեցցէ աղբայ: Եւ եղեւ որպէս Վաւիթ կամեցաւ, եւ աղաղակեաց ամենայն ժողովուրդն՝ կեցցէ աղբայ Սողոմոն:

¹ Բ. Թադ. Ի. 10... Ը. Մնաց. Ի. 7...

² Գ. Թադ. Ը. — 4:

³ Ը. Մնաց. Ի. 9, 10:

⁴ Գ. Թադ. Ը. 16, 17:

⁵ Բ. Թադ. Ժ. 24, 25:

Իբրեւ ազդեցիկ Եղեւ Եղանիայ եւ կոշտութեամբ նորա զիրացն եղեւ լոյ՜ գահի հարան եւ ցրուեցան ի միմեանց։ Իսկ Եղանիա փախեալ ի սեղանն, որ էր տեղի ինչ ապաստանի յանցաւորաց. խոտաւցաւ նմա Սողոմոն ներել նմա եթէ կացցէ այնուհետեւ խաղաղութեամբ. յայնժամ մեծարեաց Եղանիա զթաղաւորութիւնն Սղոմոնի եւ դարձաւ ի տուն իւր¹։

181

Եւսա արար Վաւիթ ժողով մեծ որդւոց իւրոց եւ զխաւարաց ցեղիցն եւ իւրաքանչիւր տոհմից, երկոտասան զորաւարաց, հազարապետաց եւ հարիւրապետաց, արանց քաջաց ի զորուէն, եւ այլոց աւագաց եւ գործակալաց տանն արքունի եւ թագաւորութեանն։ Իբրեւ ամենեւին ի մի վայր եկեալ կային՝ ամբարձրանն Վաւիթ եւ խօսեցաւ ընդ նոսա. նախ յոյս արար նոցա թէ որպէս ի մեկ կայր նորա եւ պատրաստեալ եւս էր նորանիւթ՝ շինել տուն Տեառն, եւ թէ Տեառն իսկ յայտնեալ է նմա թէ ոչ նա այլ Սողոմոն զբ Տէրն ընտրեաց իւր որդի եւ կոռնցաւ հայր ընել նորա, շինեացէ զտունն զայն։ Եւսա խրատեաց Վաւիթ զզիսաւորս ժողովեղեանն քննել զհրամանս Եսաուծոց եւ պահել, զի բաւի ընելոյ նոցա. ապա դարձեալ առ Սղոմոն ասէ. «Եւսա զառ Սողոմոն, որդի իմ, ծանիր զԵսաուած հարցն քոց, եւ ծառայեա նմա կատարեալ արտիւ եւ մտօք կամաց քոց. փոսն զի զամենայն սիրա քննէ Տէր, եւ զամենայն խորհուրդս նանայէ. եթէ խնդրեցես զնա՝ գտցի քեզ. եւ եթէ թողցես զնա՝ լքցի զքեզ իսպառ»։

Խրատեաց, քաջաբերեաց Վաւիթ զՍղոմոն արեանել ձեռն ի շինուած տաճարին, ետ նմա ստաւերագիր ինչ զոր իւրն յորեւեալ էր, եւ եցոյց նմա զթերսն սակաւ եւ արծաթոց եւ այլոց ազնուագոյն եւ անարդատոյն քրէական նիւթոց զոր պատրաստեալ էր ի յորինուած տաճարին։ Ի նոյնս յաւերան եւ ոչ սակաւ կտանայական տաւրք եւ ընծայք Խորայեղացոյն. եւ սւրբի ընէին՝ քանդի կամաւ եւ յօժարութեամբ տային Տեառն։ — Զաւարանցաւ եւ Վաւիթ եւ խօսեցաւ առաջի բազմութեանն աղօթօ ինչ օրհնութեան եւ զօհնութեան զեղեցիկս²։ Եւսա երկիր պազին ամենեւին Տեառն եւ յաւաւրն երկրորդի հազարք եւ բելքք ողբալիլաց մատչէին։ Իսկ Սողոմոն եւ Սաղովկ միւսանգամ հրապարակաւ օծան, մին ի թաղաւորութիւն եւ մեւն ի քահանայապետութիւն։ Եւ Սղոմոն էր այնուհետեւ թաղաւոր փոխանակ հօր իւրոյ Վաւիթի, եւ ամենայն Խորայել հնազանդ էր նմա³։

1 Դ. Թագ. Ա.

2 Ա. Մնաց. ԻԹ. 10 — 19.

3 Ա. Մնաց. ԻԲ, ԻԸ, ԻԹ.

Իբրեւ մերձեցան ժամ մեռանելոյ Վաւթի՝ կռեաց զորդի իւր զՎարդանն եւ սակ ջնաւ. «Այս երթամ զճանապարհ ամենայն երկրի. եւ դա զօրացես եւ եղիցես յայր եւ պահեսցես զպահպանութիւն Տեառն Աստուծոյ քո, զնալ ի ճանապարհս նորա...» զի ի միտ առնուցուս զոր ազնիւքեայ, «Այլեցոյց նմա եւ զխոտաւնն Աստուծոյ թէ կացցէ զաւակ նորա յաթոռ թագաւորութեան՝ եթէ զնացցէ հաւատարմութեամբ ի ճանապարհսն Աստուծոյ. ապա ննջեաց Վաւթի ընդ հարս իւր (ամաց 70ից), թագաւորեալ ամս 40, եւ թաղեցաւ ի քաղաքին Վաւթի՝: Այդ որ ի թագաւորաց պապիս յերասակ եթող ի սիրտս ժառանգեան իւրոյ. ժամանակ թագաւորութեան նորա է ժամանակ մեծութեան եւ տոհմային պարծանաց Խորայեղացոյն: Աստուէլ ապրեցցց զԷջնաօրէն աղերսանութիւն աղգին. Պատուղ մարանեաց զեղին բաժաւ նետր եւ մըեաց պատերազմաւ յաջորդութեամբ, բայց զպատաղն նոցա կորոյս իւրով ինքնակամն բարոյիք. իսկ Վաւթի արար զՎարդայիլ ազր երեւելի եւ նշանաւոր, եւ արկ հիմն խաղաղական թագաւորութեան արգւոյ իւրոյ ի ձեռն յաղթութեանց իւրոց եւ աշխարհապալութեանց եւ ստացուածոց: — Այ միայն Առդա եւ Խաբաթի՝ յայսկոյս եւ յայնկոյս (Յորդաննաւ, այլ եւ Մովսր եւ Ամն, Ամորէի եւ Փորշապին հնազանդէին նմա. ունէր նա զօր պահապան ի հինն եւ ի մեծատունն Վամասփոս. Ասորիք հաւկատու էին նորա եւ Նդոմ հնազանդ նմա: Ասփաւ էին ի կատարումն խոտաւմեն Աստուծոյ՝ թէ զաւակ նորա ժառանգեացէ ի գեառոյն Եփրատայ մինչեւ ցհեգեղաան Եգիպտոսի»:

Իսկ իւրն բուն սեպհափան մեծութիւն հաստատեալ կայր ի հնազանդութեան նորա առ Աստուած եւ զնայր նորա միշտ առաջն Աստուծոյ. մեծ անկումն նորա՝ յեա դարձին նորա խանարհութիւն մեծ գործեաց ի նմա եւ ջերմեռանդն սէր. ապա թէ ոչ յորոյ վերայ հաստատեալ կայր արգելք այն հաստատան հպաւասկութիւն Վաւթի՝ որ այնպէս հոգւով ճշմարիտ ապաշխարութեան համբեր այնչափ լիանաց որ ի վերայ նորա հասին:

Երգք սաղմնաց նորա զյորդութիւն ջերմեռանդն սիրոյն ցուցանեն եւ զմտերիմ հաւատան եւ զխաւաքութիւն. ցուցանեն նոքա թէ որպէս հայեր ի հեռաստանէ ի հանդերձեալ ժամանակն, ոչ միայն ի փրկութիւն անդր որ ընկելոյ էր համօրէն աշխարհի՝ այլ եւ ի յաւիտենական անմահութիւն իւր ի հանգերձեալ աշխարհին:

Վաւթի չափ եւ օրինակ էր աստուածպետական թագաւորի. այնպիսի իմն զիպօք եւ ի թագաւորութիւն զի կրթեցաւ իմն եւ

վարժեցաւ՝ միշտ զանձն կամաւ աղատօրէն արեանել ընդ հրամա-
նօք ամենաթագաւորին Մատուծոյ, եւ ի ժամանակի թագաւորու-
թեանն նորա յօրինեալ կարգեցաւ աղերս եւ համեմատութիւն
աղբուական իշխանութեանն ընդ աստուածեղէն իշխանութեանն՝
այնպէս որպէս Մատուած խորհէր: Մեծ էր նա իբրեւ դիւցազն,
մեծ՝ իբրեւ պուէտ սուրբ, մեծ՝ իբրեւ մարգարէ լուսաւորեալ
յՄատուծոյ: Եւ նա «այլ բառ արարին Մատուծոյ»¹:

Գ. Սողոմոն. (1012—998):

183

Ըստ Սողոմոնի զիշխանութիւն թագաւորութեանն յորժամ 18
ամաց էր (1012) այլ ոչ առանց հեղոյ արեան: Երբեք չեղաւ
նորա Մզանիս չխորէր զքաւան մասանալ զի նախամեծար եղեւ նա
քան զնա, եւ միւսանգամ յայտ եղեւ խորհուրդ ցանկութեան
թագաւորութեանն՝ յորժամ խնդրեաց ի ձեռն Բերսարեայ կու-
թեան զկոյսն Մթիսակ Սոմնացի որ դարձանէր զհայրն նորա: Ի
միտ առ Սողոմոն թէ այնու թագաւորութեան ցանկաց հասանել,
նմին իրի ետ վճիռ մահաւ ի վերայ եղբոր իւրոյ:

Ինչ նմին կործանեցան եւ գլխաւորք յայնցանէ որ յարեալ էին
յՄզանիս: Մթիսակմար քահանայապետ որդի Մթիմիլքայ որ առ
թագաւորութեամբն Ղաւթի պատուակից քահանայապետու-
թեանն արարեալ էր զՍողոմոն, հաղիւ հազ թէ ի մահուանէ ապ-
րեցաւ վասն նուիրական պաշտամանն իւրոյ, բայց ի պատուոյն ըն-
կեցաւ եւ առաքեցաւ ի առն իւր, եւ այնպէս ամենեւին իսկ մեր-
ժեցաւ ասհմն շեղեայ ի քահանայապետութենէ, որպէս էին
ցուցեալ մարգարէութեամբ²: Յովսէփ բաց յապատամբութենէն
պատժապարտ էր եւ երկուց սպանութեանց՝ Մթնններեայ եւ
Մեմնայեայ. զուր փախեաւ նա ի սեղանն քանզի ոչ ապրեցաւ ի
մահուանէ:

Իսկ առն հայհոյքի Սեմեայ սահմանեցաւ իբրաւսդէմ ի բնա-
կութիւն՝ ապառնացեալ մահ եթէ անցանիցէ ընդ հեղեղաւան Սեդ-
րանի: Իսկ յետ երկոց ամաց ի վերայ անցանելոյ պնդեցաւ նա զհետ
ծառայելոյն փախտելից եւ զարձայց զնոսա յետո: Իբրեւ գլխաց
Սողոմոն՝ ետ վճիռ մահաւ ի վերայ նորա: — Ինչն իսկ Ղաւթիմ ի
մեռանել իւրում պատուիրեալ էր Սողոմոնի չթողուլ անպա-
տիժ զեղերունս Յովսէփայ եւ Սեմեայ³: Օհրամանն զայնոսիկ հան
ի զլուխ Բանեա զլուխ անձնապահացն, որ այնուհետեւ կացուցաւ
սպարապետ փոխանակ Յովսէփու⁴:

1 Սեդ. Ի. — 18: Գործ. Ժ. 22,

23:

2 Ա. Թագ. Գ. 14:

3 Գ. Թագ. Բ. 5, 6, 8, 9:

4 Գ. Թագ. Բ. 12....

184

Լսապէս հաստատեցաւ Սողոմոն յաթոռ իւրում: Արեւոյ նա զՏէր եւ երթայր ի ճանապարհս հօր իւրոյ՝ Վաւթի: Եւ նա յաւուր միում ընդ իշխանաց, ընդ զօրավարաց եւ ընդ ծերոցն Խարայեթ ի բարձրաւանդակն Վարաւոնի, ուր էր խորանն վկայութեան Սոփսիսի եւ սեղանն ողջակիցաց (քանզի տապանակն յարուսաղէմ էր ի նոր վրանի): անդ մատուցանէր հազար ողջակէզս:

Եւ երեւեցաւ Տէր նմա անդ յանուրջս եւ ասէ. «Դնդրեալ յինէն զոր տաց քեզ», խնդրեաց Սողոմոն սիրտ հլութեան, իմաստութիւն եւ հանձար: Եւ ասէր Տէր ցնա. «Փոխանակ զի խնդրեցեր յինէն զանդ զայդ, եւ ոչ խնդրեցեր քեզ աւուրս բազումս, եւ ոչ խնդրեցեր քեզ մեծութիւն, եւ ոչ խնդրեցեր զանձինս թշնամեաց քոց. այլ խնդրեցեր զու քեզ խելամուտ լինել լսելոյ զխաւունս, ահա տրարի բառ բանիդ քում. ահա ետու քեզ սիրտ իմաստուն եւ հանձարեղ. իբրեւ զքեզ ոչ զքեզ յառաջ քան զքեզ, եւ յետ քո ոչ զք յարիցէ նմանող քեզ: Եւ զոր ոչ եւս խնդրեցեր՝ ետու քեզ, զմեծութիւն եւ զկառաւ, որպէս ոչ զքեզ նման քեզ ի Թազաւորս զամենայն աւուրս քո. եւ եթէ գնացես ի ճանապարհս իմ... որպէս եւ գնաց Վաւթի հայր քո, բազմացուցից եւ զաւուրս քո»:

Եւ եւ իսկ եցոյց Սողոմոն զլափ առաւելութեան աստուածատուր իմաստութեանն: — Սանայք երկու օր ի միում տան բնակեալ էին՝ երն առաջի նորա առեալ մանուկ մի ստորնդեաց վարել առաջի նորա դատ: Երկրորին ծնեալ էին մանկուհն նորոգ. մին ասէր թէ մեւս կին զիւր մանուկն ի քնոյն ժամանակի ի վերաց անկեալ հեղձոյց, եւ բեր եղ փոխանակ կենդանի որդւոյ նորա զոր տարաւ: Իսկ մեւսն պնդէր թէ ինքն է մայր որդւոյն կենդանոյ: Եւ ոչ զք ի նոցանէ կամէր զեջանել: Հրաման ետ Թազաւորն հատանել ընդ մէջ զմանուկն եւ տալ իւրաքանչիւր զկէս նորա: (Յայնժամ գոչեաց մայր մանկանն եւ ասէ. «(Յիս տէր՝ տուք նմա զմանուկն կենդանի՝ եւ մի սպանանէք զնա», իսկ մեւսն կամէր զի բաժանեսցի. բայց Սողոմոն հրաման ետ այնմ տալ զմանուկն՝ յորում մայրութեան զուրթ եւ սիրտ երեւեցաւ: Եւ զարմացաւ ամենայն Խարայէլ ընդ իմաստութիւն Լստուծոյ որ ի նմա էր»:

185

Իմաստութիւնն զոր եւ Լստուած Սողոմոնի՝ անցանէր զանցանէր զիմաստութեամբ ամենայն արեւելեայց, համբռն Եգիպտոսաց եւ առհասարակ իսկ ամենայն արանց եւ ազգաց որ երեւ-

եղին էին յայնժամ իմաստութեամբ: Իօսեփաւ նա 3000 առակս եւ օրհնութիւնն 1005 (ըստ Լաթանասնից՝ 5000): տեղեակ էր նա ուսման բնութեան եւ պատմութեան ամենայն մասամբք եւ բաժանմամբք: Օգեղեցիկ բարոյականն տեղեկութեանց նորա վկայէն գիրք Լուսկաց եւ Ժողովողի եւ Օգոնութեանն, եւ զարձրական արուեստ պուետութեան նորա ցուցանէ Լարգ երգօցն: Վային առ նա յամենայն աղգաց զրդեալք ի համբաւոյ իմաստութեան նորա տետանել եւ լսել ի նմանէ: Եքել իմն եւ փառաւոր էր մանաւանդ գալուստ տիկնոջն Սարայ (յաբջանիկն Երաբիայ, ըստ ոմանց՝ ի Սերովէէ): եէն նա փորձել զիմաստութիւն նորա գաւաւրին խնդրովք կամ առակօք ըստ սովորութեան հնոց Եփրացւոց³: եւ առաւել գտեալ տիկնոջն քան զայն զոր լուսան՝ զարմացաւ ընդ շինուածսն Սողոմոնի եւ ընդ ամենայն յօրինուածութիւն նորա, եւ եթող պարգեւս մեծամեծս: Իսագաւորէր Սողոմոն ի խոր խաղաղութեան՝ ոչ միայն ի վերայ համորէն Իսրայելի, այլ եւ ի վերայ նահանգացն յափրատ գետոյ մինչեւ ցառհանակողքն Լագիպտոսի՝ զոր հնազանդեաց ընդ հարկաւ Վաւիթ: Լա Լադոմ եւս էր հնազանդ նմա: Լարկոտասան իշխանք վերականցու էին սեզանոյն ուղլունի եւ լինէին խնամակալ համորէն արքունեաց նորա փոխանակաւ ամիս յամոյ⁴:

Երար Սողոմոն բարեկամութիւն ընդ Թագաւորին Լագիպտացւոց առեալ զդուստր նորա իւր կնութեան⁵, եւ պաշտատաւ կանս զքաղաքն Վազեր⁶: Կորոգեաց զդաշնաւորութիւն հօր իւրոյ ընդ Վիրամայ արքայի Տիւրացւոց, եւ շնորհեաց նմա Վիրամ հարկանել եղեւնափայտս ի Լիբանանէ վասն շինուածոց իւրոց, եւ ետ նմա գործաւորս: Լա ինքն Սողոմոն կացոյց արս 150,000 կրել զփայտն եւ տաշել զքարինան⁷:

186

Յետ պատրաստութեանցն ինէր սկիզբն շինուածոյ տաճարին ի վերայ լերինն Սորիայ յամի 480երորդի յետ եղին յԼագիպտոսէ: ի չորրորդ ամի Թագաւորութեանն Սողոմոնի, եւ յետ եւթն ամաց կատարեցաւ շինուածն (1007—1000): Լա այն շինուած ինչ 60 կանգուն (գիրկ) յերկայնութիւն, 20 կանգուն ի լայնութիւն, եւ 30՝ ի բարձրութիւն, կազմեալ ի տաշածոյ քարանց: զերեքումբք կողմամբն էին պահք երեքձեղուանեայք, ի սրահին որ յարեւելից կայր՝ էր դուռն մտանելոյ ի գաւիթ անդր:

1 Գ. Թագ. Դ. 29—34:

2 Այսպէս եւ գիրամ արքայ Տիւրացւոց (ըստ Դիոսի եւ Մենանդրեայ առ Եւսեբ. Գրոն. Ա. Տոււմ. էջ 175, 179) առաքէր առակս կամ առեղծուածս առ Սողոմոն՝ որպէս եւ սա առ նա:

3 Գ. Թագ. Ժ. Բ. Մնաց. Բ:

4 Գ. Թագ. Դ:

5 Դ. Թագ. Գ. 1:

6 Դ. Թագ. Բ. 16:

7 Գ. Թագ. Ե. Բ. Մնաց. Բ:

Ներքին կողմն տաճարին ամենեւին յեղեւնափայտից օծելոց ասեւով եւ զօրծելոց ճարտարագործ արուեստիւ՝ բաժանեալ էր ի Սրբութիւն եւ ի Սրբութիւն սրբոց եւ գրամբ անջրպետեալ ի միմեանց։ Իսկ ներքին յօրինուածութիւնն էր յօրինուածութիւն խորանին վկայութեան։ Ամենայն համօրէն շինուածն պատեալ էր յերկց կողմանց որմով ի տաշածոյ քարանց, իսկ ի հիւսիսոյ կողմանէ վանդակապատ յեղեւնափայտից։ Անդ կային երկու սիւնք պղնձիք ճարտարագործք, մեծ աւազան լուանալոյ, ծովն պղնձի եւ սեղանն ողջակիզաց։ Ի յառաջակողման անջրպետութեան տաճարին կայր սեղանն ոսկի, 10 սեղանք ոսկիք, 100 տաշք ոսկիք, 10 աշտանակք ոսկիք։ Եւ այլ եւս ամենայն սպասք եւ կահք յոսկւոյ էին¹։ Մեծաշուք փառաւորութիւն սողոմնեան տաճարին այնու յայտ առնի՝ զի երկրորդ տաճարն որ յեա կործանանան նորա շինեցաւ՝ որպէս պատմի, չկարէր մտանել ի համեմատութիւն ընդ սողոմնեան տաճարին², ուր ամենայն իսկ պատմութիւնք հնոց ժամանակաց եւ զերկրորդ եւս տաճարն հրաշափեալ զարմանալիս արուեստի եւ փառաւորութեան եւ մեծութեան համարին։

187

Իբրեւ եւ շինուած տաճարին ի գլուխ՝ ժողովեաց արքայ Սողոմն զամենայն իշխանս եւ զծերս Իսրայելի յԱրուսաղէմ՝ ի ժամանակի տօնից տաղաւարահարացն։ Իարձին քահանայքն զտապանակն ուխտի, քահանայք եւ զեւտացիք տանէին զխորանն վկայութեան եւ զսպասն Սրբութեան. առաջի երթալոյ թաղաւորն հանդերձ համօրէն բազմութեամբն Իսրայելի, եւ մատուցանէին անհամար ողջակէզս։ Եղաւ տապանակն ի Սրբութեան սրբութեանցն ի ներքոյ թեւոց քերովելիցն՝ զոր առեալ էր յօրինել Սողոմն։ Իբրեւ եղին քահանայքն զտապանակն՝ եւ դասք երգեցեացն հանդերձ նուագարանօք երգել սկսան թէ “Օրհնեցէք զՏէր զի յաւիտեան է ողորմ նորա,, ելից յայնժամ ամպ մի՝ փառք Տեառն, զառնն Աստուծոյ։ Եւ Սողոմն բարբառեալ ասէր. “Տէր ասաց հովանի լինել միգով. շինելով շինեցի քեզ տուն բնակութեան, հաստատութիւն աթոռոյ քում յաւիտեան,,։ Եւ զարմաւ արքայ եւ օրհնեաց զամենայն ժողովուրդն Իսրայելի որ կայր ի դաւթի անդ։

Այս եկն առաջի սեղանոյ Տեառն ի վերայ պղնձի բեմին եւ անկեալ ի ծունր՝ եկաց յաղօթս վասն սրբութեան նաւակատեաց տաճարին։ Վոհացաւ զԱստուծոյ վասն զի ելից զխոստմունսն, եւ աղաչեաց զի լուիցէ Տէր աղօթից ժողովուրդեան որ կայցեն նմա յաղօթս ի տաճարին։ — Իբրեւ աղօթքն ի գլուխ ելին՝ օրհնեաց

1 Գ. Թագ. 2, Է. 12 . . . Բ. Մնաց. Գ, Դ. 2 Անգ. Բ. 4.
18*

միւսանգամ զժողովուրդն: Եւ անդէն ի կատարած աղօթիցն էջ հուր յերկնից եւ մաշեաց զողջակէզան, եւ փառք Տեառն լին զտունն: (Հայնժամ անկան ի ծունր որդիքն Խարայեթ ի վերայ երեսաց իւրեանց (քանզի ցայժմ յոան կային), երկիր պաղին եւ գահացան զԼստուծոյ: Եւ զենան 22,000 եղևնք եւ 120,000 ոչխարք յողջակէզ, եւ ձգեցան նաւակառիքն յաւուրս եւթն, եւ յետ այնորիկ կատարեցաւ եւթնօրեայ տօն տաղաւարահարացն. յութերորդում (ի 15երորդում) աւուր տօնին այնորիկ արձակեաց Սաղումն զժողովուրդն: Եւ մեկնեցան նոքա օրհնելով զԹաղաւորն ուրախութեամբ եւ ցնծութեամբ յիւրաքանչիւր տեղէն¹:

188

Բաց ի տաճարէ անտի կազմեաց Սաղումն իւր ապարանս ի տաշածոյ քարանց՝ շքեզ եւ հոյակապ, որ յերեքտասան ամս ել ի գլուխ: Եւրեք գլխաւոր մասունք էին շինուածոյն. ի միումն էր բնակութիւն նորա հանդերձ ատենիւն եւ սրահիւ, ուր նուէր Սաղումն ի գահոյս իւր. երկրորդն բնակութիւն կնոջն եղիպտացոյ, եւ երրորդն անուանեալ տուն անառախ խբանանու, քանզի ամենեւին յեղեւնափայտից շինեալ էր, եւ թուի թէ էր տուն գանձու մեծագին զինուց եւ անօթոց²:

Իբրեւ այսպէս կատարեցան մեծամեծք ի շինուածոյն Սաղումնի, ապա երեւեցաւ Տէր երկրորդ անգամ Սաղումնի եւ ասէ. «Դուայ ձայնի աղօթից քոց եւ պաղատանաց զոր պաղատեցար առաջի իմ, արարի քեզ ըստ ամենայն աղօթից քոց. սրբեցի զտունն զոր շինեցեր զնեւ զանուն իմ անդ յաւիտեան. եւ եղեցին աչք իմ եւ սիրտ իմ անդ զամենայն աւուրս»: Եւսկ կրկնեաց Լստուած Սաղումնի զխոսամունսն իւր, բայց յաւելեալ սպանալիտ զգուշութեան ասէ. «Եւսկ թէ դառնալով դառնայցէք դուք եւ որդիք ձեր յինէն ... եւ երթայցէք եւ ծառայիցէք աստուածոց օտարաց եւ երկիր պաղանիցէք նոցա, բայձից զԽարայէլ յերկրէն զոր ետու նոցա, եւ զտունդ զայդ զոր սրբեցի անուան իմոյ՝ ընկեցից յերեսաց իմոց. եւ եղեցի Խարայէլ յապականութիւն եւ ի խօսս ընդ ամենայն ժողովուրդս»³:

(Յետ կատարելոյ Սաղումնի զտաճարն եւ զտապարանն աղբուսի՝ ած պարիսպ շուրջ զՆորուաղեմաւ եւ զայլովք քաղաքօք, եւ շինեաց մահարձանս եւ ամուրս կամ թէ հան գշինուած նոցա ի գլուխ. եւ յաճախեաց միտերեաց համբարս ցորենոյ վասն ժամանակաց սովու: (Ինեաց նա քաղաքս բազումս յորս էին եւ Պաղմիրա (Տադմոր, Թեղմոս) եւ Բաղաթ (Շեղեփոզիս, Լիւնդ քաղաք)

1 Գ. Թ. Գ. Ը. Բ. Մ. Գ. Ե. Զ. Է. 3 Գ. Թ. Գ. Բ. — 9. Բ. Մ. Գ. Է.

— 10.

11....

2 Գ. Թ. Գ. Է. — 13.

յանուպատի Ատուրաց, որոյ եւ աւերաւորն նշանաւոր են ցայսօր: (Օւայս արար թերեւս վասն հաճոյ ինչ գործելոյ Վիրամայ արքայի Տիրացւոց, որ այնպէս օգնականն եղել նմա ի շինուած տաճարին եւ ապարանիցն:) Սգբիմք արար յառաջադիմութիւն վաճառականութեան, այլ առաւել առնէր շահ վաճառականութեան շինելով տորմիղ նաւաց ի Վասիոնգարեր եւ յԱյիլաթ յԱդոմայեցւոց աշխարհին, եւ առնէին նաւքն ընդ նաւացն փանիկեցւոց մեծամեծ ծանապարհս եւ ածէին զգանձս կողմանց հեռաւորաց:

Այլ ոչ նոքօք միայն այլ եւ ի հարկաց ազգաց ազգաց հնազանդելոց եւ յերեւելի պատարագաց եւ ի տրոց եւ ի հասից (որ յետոյ ծանրացան) աճեաց եւ մեծացաւ զօրութիւնն եւ փառաւորութիւն եւ մեծութիւնն Սողոմոնի: Ի պահպանութիւն զգուշութեան խաղաղութեանն պահէր զօրս ոչ սակաւ բազմութեամբ, եւ բաժանեաց զոսա յամուր քաղաքս, եւ մեծ մասն նոցա յարանց Խարայեւացւոց էր¹:

189

Այսպէս ի գլուխ բարձրութեանն փառաւորութեան եւ պարծանաց հասեալ կայր Սողոմոն. զարմանալի եւ սքանչելի էր նա ժամանակակցաց իւրոց՝ իմաստուն եւ շահաւէտ կարգօք եւ յորինուածութեամբք տէրութեան իւրոց, առաջնորդութեամբք իւրով եւ մեծամեծ իրօք զօր սկսաւ եւ եհան ի գլուխ: Չէ մարթ կառկածել ինչ թէ արդեւք ի բարութեան եւ ի խաղաղութեան լեալ իցէ Խարայել. քանզի յայտ առնեն զիրք եւ ասեն. «Ղա Խարայել եւ Յուդա բազում էր իրրեւ զաւազ առ եզր ծովու բազմութեամբ. ուտէին եւ ըմպէին եւ ուրախ լինէին ... եւ բնակեալ էր իւրաքանչիւր զքառահարկութեամբք ընդ որթով եւ ընդ թղենեալ իւրով ... զամենայն առաւրթ Սողոմոնի: — Եւ յորդւոցն Խարայելի ոչ ետ Սողոմոն ի հանդերձաւորութիւն, զի նոքա արք պատերազմողք էին»,²: Ապա ուրեմն ի բարութեան, ի խաղաղութեան եւ յազատութեան էին, այն՝ որում ցանկան եւ ջանան հասնել ամենայն ազգք, եւ վասն որոց զրգռին այնչափ խռովութիւնք:

Եւայց սակայն անգէն ի վերայ Սողոմոնի եւ Խարայեւացւոցն յայտ եղեւ թէ երջանկութիւն մարդոյ եւ համօրէն իսկ ազգաց ոչ ի բարութեանց անտի միայն է: Օւ եղևութիւն որ վաճառականութեամբն ծնաւ եւ հաղորդութիւն կցորդութեան ընդ օտաք եւ կռապարիշտ ազգացն՝ փնտս եւ եղծումն կրօնիցն եւ բարոյից Խարայեւացւոցն գործեաց, որ ի բնէ իսկ գետնաբարչք եւ երկրանախանձք էին, եւ մանաւանդ փնտսեցաւ ինքն թագաւորն:

1 Գ. Թադ. Բ. 10... Ժ. 14... Բ. 2 Գ. Թադ. Դ. 20. 25. Բ. 22: Սոց. Ը, Բ. 13...:

Ահադին անկուսն Սողոմոնի ի վերջին ամս կենաց իւրոց թուի թէ ի խոտորելոյ նորա բազում անգամ յօրինացն՝ եղեւ : Արար նա բազում երիվարս եւ հեծեալս եւ առնոյր իսկ զնոսա զնոց յԵգիպտոսէ . կուտեաց նա զանձս մեծամեծս եւ ամբարձ զանձն իւր անչափ փառաւորութեամբն եւ փափկակեաց բարեկեցիկ կենօք ի վերոյ քան զայլ մարդիկ . բայց այն ամենայն հակառակ էր յայտնական հրամանացն որ վասն առնութազաւորի գրեալ կայր յօրէնսն¹ :

Այլ որ չար քան զայն էր՝ կամէր իմն անցուցանել եւ կանոնոցան զայլ ամենայն թագաւորօք՝ արարեալ իւր 700 տիկնայս եւ 300 հարձս, հակառակ յայտնի իսկ հրամանաց չառնելոց կանայս բազումն² : Թերեւս բազումք ի նոցանէ ի կանանց Վանանացւոց էին ընդ որոց արգելեալ էր հազորդութիւնն՝ զե մի զեղծուցեալ ածիցեն ի կռապաշտութիւնն³ : Այսպէս խեղրեաց եւ սիրեաց նա զվտանգ, եւ ի նմին կորեաւ :

Ոչ որ երբեմն այնպէս իմաստուն եւ հանճարեղ թագաւոր էր, եւ որ առաւել քան զամենայն իսրայելացի՝ զանհանճարութիւն եւ զգարշտութիւն կռապաշտութեանն գիտէր, եւ զանմիտ ամպարշտութեանն այնորիկ յօրինեալ էր ճարտար զնկարագիրն⁴, զեղծաւ մոլորեցաւ ի ձեռն կանանց իւրոց կռապաշտաց, ի բաց եկաց ի Տեառնէ, եւ շինեաց նա մեհեան եւ բազին գրեթէ ամենայն աստուածոց օտարաց, յորս խունկք եւ պատարագք մատչէին նոցա : Իսկ եւ ի լերինն ձիթենեաց շինեցաւ մեհեան Սողոմայ : Իայց անդէն ի նմին ժամանակի եւ զճմարիտ Աստուածն Խարայելն պաշտէր⁵, այլ ոչ եթէ այն Աստուած միայն էր պնուհետեւ յԽարայելի, այլ եւ բազում եւս աստուածք առ նմին պաշտօն առնուին :

Իայց բարկացեալ էր Տէր Սողոմոնի՝ զի դարձոց զսիրտ իւր յԱստուծոյն Խարայելի : Եւ խօսեցաւ նա ընդ նմա եւ ասէ . “Փռխանակ զի եղեւ այդ ընդ քեզ, եւ ոչ պահեցեր զհրամանս իմ եւ զպատուիրանս զոր պատուիրեցի քեզ, պատառելով պատառեցից զթագաւորութիւնդ ի ձեռանէ քումէ, եւ տաց զդա ծառայի քում . բայց ի քո աւուրս ոչ արարից զայն վասն Վաւթի հօր քո, այլ ի ձեռանէ որդւոյ քո առից զդա : Սակայն . . . դաւազան մի տաց որդւոյ քում վասն Վաւթի ծառայի իմոյ, եւ վասն Երուսաղէմ քաղաքի զոր ընտրեցի,⁶ Եւ քանզի Երուսաղէմ ի վերայ սահմանացն Յուդայ ի ցեղին Բենիամինի կայ, աստ երկզքին ցեղքն մի ցեղ հաշուին, որպէս ելք իրացն ցուցանեն :

1 Երեմ. Գ. ԺԷ. 16, 17, 20 :

2 Երեմ. Գ. ԺԷ. 17 :

3 Երեմ. Գ. Է. 3, 4 :

4 Իմաս. ԺԴ. — ԺԵ :

5 Տեա Բ. Մարգ. Ը. 12, 13 :

6 Գ. Թագ. ԺԱ. — 13 :

190

Մասայն Սողոմոնի զոր աստուածեղէն հրամանն յիշէ, եւ որում սահմանեալ էր Աստուծոյ զեղեանութիւն տասն ցեղեցն՝ (Յերոբոամ էր ի ցեղէն Իփրեմի: Ասան յաջողութեան եւ ժրութեան կացուցեալ էր զնա ալքայի ի վերակացութիւն կրկին ցեղին (Յովսեփու: Իբրեւ պատահեաց նմա երբեմն ի դաշտի Աքիա մարգարէ Սիդոնացի, պատառեաց զփերարկու իւր յերկտասան կապերտս եւ ասէ ց(Յերոբոամ) . Առ զտասն կապերտսն քեզ զի այսպէս ասէ Տէր . «Ահա ես պատահեցից թագաւորութիւնն ի ձեռաց Սողոմոնի, եւ ասց քեզ զտասն գաւազանսն . . . փոխանակ զի եթող զնս . . . եւ ոչ զնաց ի ճանապարհս իմ . . . : Եւ դու եղեցես թագաւոր ի վերայ Իսրայելի . եւ եղեցի եթէ պահեցես զամենայն ինչ զոր ես պատուիրեմ քեզ . . . որպէս արար Վաւիթ ծառայն իմ, եւ եղէց ընդ քեզ եւ շինեցից քեզ տուն հաւատարիմ, որպէս շինեցի Վաւթի: Եւ չարչարեցից զգաւաքն Վաւթի վասն այնորիկ . բայց ոչ զամենայն աւուրս», (որ զՄեխիայէ անկարկէ): — Իբրեւ կասկած առ Սողոմոն զ(Յերոբոամայ եւ խնդրէր օւնել զնա, նա եւ զնաց փախտեայ յԱզիպտոս¹:

Նա եւ յարտաքին եւս թշնամեաց կրէր Սողոմոն հակառակութիւն ի վերջն ամս թագաւորութեան իւրոյ: Կ. Զնազանդեալ էր (Յովարտ զամենայն Եդոմ ընդ իշխանութեամբ արքային Վաւթի յետ բազում ճապողես արեան հանելոյ. բայց Ադադ (Ադեր) որդի վերջնոյ թագաւորին Եդոմացեաց տպրեալ էր փախըստեայ յԱզիպտոս եւ սիրելի լեալ Փարաւոնի: Այժմ դարձաւ նա ի հպրեմի աշխարհն իւր եւ յարեաւ հակառակ Սողոմոնի: — Բ. Սազոն երբեմն ծառայ լեալ Ադրաազարայ արքայի Սուրայ, կանգնեաց նոր թագաւորութիւն ի Վամասիոս: Երկոքին եւս միշտ թշնամութեամբ էին ընդ ալքային Սողոմոնի²: Յայսմ ամենայնէ եւ այն իմն յայտ առնի թէ քաջութիւն պատերազմի նուազեալ էր Եսրայելացեացն՝ վասն մեղկութեանն նոցա եւ թուլութեանն:

«Սեռաւ Սողոմոն չեւ հասեալ ի 60 ամ կենաց իւրոյ. եւ աւուրք զորս թագաւորեաց նա յԱրուսարէմ ի վերայ ամենայն Իսրայելի՝ ամբ քառասուն. եւ թաղեցին զնա ի քաղաքի Վաւթի հօր իւրոյ: Եւ թագաւորեաց Սորովամ որդի նորա ընդ նորա»,³: Իսկպէտ եւ զանկումնն Սողոմոնի յիշեն գիրք՝ սակայն զապաշխարութենէ լուռ են, բայց դատապարտեն ոչ⁴:

Հարցն կարծիք այլ եւ այլ են: Ոմանք կարծեն թէ ի գիրսն Ժողովողի գասնի փոփոխումն մնաց նորա⁵, յորում եւ վարդա-

1 Գ. Թ. Բ. 26 — 40:

2 Գ. Թ. Բ. 14 — 25:

3 Գ. Թ. Բ. 41 — 43:

4 Աբու. Թ. 14 . . .

5 Ժ. Բ. Բ. 1 . . .

պետութիւն անմահութեան հոգւոյ յայտնապէս ընծայանայ¹։ Յոյս գտանելոյ նորա շնորհս յԱստուծոյ՝ կայ ի գեղեցիկ խոստմանն զոր ետ Աստուած Վաւթի վասն Սողոմոնի ի ձեռն Նաթա՛նայ մարգարէի։ Քանզի խոստանայ զի եթէ չարիս գործիցէ՝ ոչ պատժեսցէ զնա խստագոյնս եւ մի հեռի արասցէ ի նմանէ զողորմութիւն իւր²։

Առ Վաւթաւ եւ առաւել եւս առ Սողոմոնիւ ել ի գլուխ վախճան ինչ առաջնորգութեանցն Աստուծոյ. այս ինքն առնել զԽարայէլ ամենեւին ի բարութեան. բայց ծանր անկումնն Սողոմոնի յայս արար եւ եցոյց թէ ոչ նա՝ այլ այլ ոք բարձրագոյն քան զնա է, զորմէ աստուածեղէն պատգամքն եւ խոստումնքն խօսին։— Լակեղեցի միշտ առակ օրինակի Վրիստոսի համարեցաւ զՍողոմոն. եւ կան իսկ ինչ մարգարէութիւնք որ եւ ի նա եւ յԱղիմ Աստուծոյ միանգամայն հային. որպէս առաջին բանք մարգարէութեանն՝ Նաթանայ զոր սակաւիկ ինչ յառաջագոյն ի մէջ բերաք, առեալ են եւ ի Սեպիա³. եւ ՀԱ. Սաղմոնն օր զՍողոմոնէ ասացեալ է՝ յայտնի իսկ ունի մարգարէութիւնս վասն Վրիստոսի։

191

Յետ վախճանին Սողոմոնի չորաւ Ռորովամ որդի նորա ի Սիւքեմ, ուր էր ժողովեալ Խարայէլ կացուցանել զնա Թագաւոր։ Իսկ Յերորովամ որ դարձեալ էր յԱզիպտոսէ, յետ լսելոյ զուրմահուն Սողոմոնի՝ եկն եւ առաջի Ռորովամայ ընդ ծերոցն Խարայեւ. խնդրէին ծերքն դիւրութիւն ի ծանրութենէ անհնարին հարկացն, եւ ապա յանձն առնուին հնազանդել նմա։ Ռորովամ թողեալ զխորհուրդ խորհրդականաց հօր իւրոյ, ամբարտաւանութեամբն եւ ցառմամբ ըստ խրատու մանկուոյն խորհրդակցաց իւրոց՝ չառ զպայմանսն յանձն, եւ խստութեամբ արար պատասխանի ծերոյն. «Եւկոյտ իմ սառաւ քէ քան զմէջ հօր իմոյ. եւ արդ հայր իմ եղ ի վերայ ձեր անուր ծանր, եւ ես յաւեից յանուրն ձեր. հայր իմ խրատեաց զձեզ դանիւք, եւ ես խրատեցիզ զձեզ քքովք»։

Այսպէս եթող Տէր զՌորովամ ի շացութեան իւրում զի լցին բանքն իւր։ Վանզի բարկացեալ ժողովորդեանն ասէ. «Օհնչ բաժին կայ մեր ընդ Վաւթի. պնդեաց ի բնակութիւնս քո Խարայէլ. եւ արդ՝ դու արածեա զտունն Վաւթի»,։ Ի՞նչպէս եւ առաքեաց Ռորովամ զԱդոնիրամ (զԱդուրամ)՝ զհարկապետ իւր զի հանդարտեցուսցէ զամբոխն՝ բայց քարկոծեցաւ. եւ Ռորովամ աճապարեաց դառնալ յԱշուռաղէմ։ Այսպէս բաժանեցաւ Խարայէլ ի տանէն Վաւթի եւ յարեան կացին երկու Թա-

1 Ժ. 1. 16. 2 Բ. Թ. 1. 14, 15. 3 Եր. 1. 16.

գաւորութիւնք՝ Յուդա եւ Իսրայէլ, եւ յետ այնորիկ ոչ միաբանեցին¹ :

Նպատակին լինէր բաժանմանն ոչ միայն զործ անմտութեանն Սորոպմայ՝ այլ եւ նախանձ մեծի մասին ցեղիցն զոր նախանձէին ընդ Յուդա, որպէս անդէն յապստատութեանն Սարեայ յայտ եղեւ², եւ այն նախանձ մանաւանդ զրգուեցաւ ի ձեռն Իսրայէլ մեանցն³ : Օայսր բաժանման զհետ եկին պատերազմուիք ստեպ եւ սաստիկ յոյժ ի մէջ երկուց ազգակից թագաւորութեանց, որով եւ երկոցունց բնական զօրութիւնք տկարացան հակառակ արսաւքին թշնամեացն զօրացելոց, եւ որպէս ի դէպ էր՝ այնու զի թագաւորք եւ ժողովուրդք երկոցունց եւս թագաւորութեանցն երթային եւ մոռանային զՆստուած, յետուստ ուրեմն եհաս երկոցունց թագաւորութեանցն կործանուամն իբրեւ լըուամ տառաւածդէն դատաստանացն :

Օ.

Թագաւորութիւն Իսրայէլ եւ Յուդա (972—720):

192

ՄԻՆՉ չեւ զերեւելի երեւելի դէպս երկոցունց թագաւորութեանցն պատմեալ հայեցուք նախ յերկոցունցն ընդարձակութիւն :

Թագաւորութիւնն Իսրայելի կամ թագաւորութիւն տասն ցեղիցն բովանդակեալ ունէր զսահմանս ցեղիցն Սուրինի եւ Գադայ, զերկոսին կէս ցեղսն Մանասէի. դարձեալ զցեղսն Իսրայէլ, Գադայ, Իսաքարայ, Օւրուշնի, Նեփթալիմայ եւ Էսերայ : Յարեւելից կայր առ երի անապատին Լիաբիայ, ի հարաւոյ՝ առ Ըռնոֆի եւ թագաւորութեանն Յուդայ, յարեւմտից՝ առ Ծովուն Միջնոյ, ի հիւսիսոյ՝ առ Լիբանոս լեռամբ. գլխաւոր քաղաք նորա էր յառաջագոյն Աիւքեմ, եւ թերսա եւս, յետոյ Սամարիա. ընդարձակութեամբ մեծ էր քան զՅուդա, բայց այլովք ամենեքումբք ի վայր էր քան զնա, եւ յառաջ քան զնա կործանեցաւ :

Թագաւորութիւնն Յուդայ կայր ոչ միայն ի ցեղիցն Յուդայ եւ Իսնիամինի՝ այլ եւ ի կալուածոց ցեղին Էմաւնի, որ ի սահմանն Յուդայ էին : Սահմանք նորա էին ի հարաւոյ՝ հեղեղատն Իզբիպտոսի եւ երկիրն Իդովմայեցւոց, յարեւելից՝ Ծոֆն Մեռեալ, յարեւմտից՝ Ծոֆն Միջնի եւ երկիրն Փղտացւոց, ի հիւսիսոյ՝ թագաւորութիւնն Իսրայելի : Վաղաք գլխաւոր էր Երուսաղէմ, կայան ճշմարիտ պաշտամանն Լատուծոյ : Ընտրութիւն ցեղիցն առ սակաւ սակաւ երթայր եւ անհետ լինէր յերկոսին թագաւորութիւնսն. նոյնպէս եւ քաղաքքն ղեւտացւոց խառնէին, եւ լինէր հաստատուն իմն բաժանումն ի մէջ Իսրայելի եւ Յուդայ :

1 Գ. Թագ. ԺԲ. — 19 : Բ. Միաց. Ժ. 3 Յեւ Բ. Թագ. Բ. 8, 9 :

2 Յեւ Բ. Թագ. Ի. 1, 2 :

Ուորովամ (972—955) թէպէտ եւ ժողովեաց վաղվադակի զամենայն արա պատերազմողս իւր զի պատերազմաւ հնազանդեացէ զքեզան ապստամբեալս բայց Տէր դարձոյց զմիտս նորա ի ձեռն Սամեայ մարգարէի, եւ ասէր թէ ի Տեառնէ եղեն իրքն, եւ հնազանդեցին թագաւորն եւ ժողովուրդն բանին Տեառն: Տայր ամբ ըացուցանել Ուորովամ զքաղաքս բազումս զի յապահովի իցէ յերեսաց Յերոբովամայ, եւ պնդէր զնոսա ամենայն պիտոյիւք: Քօրացաւ թագաւորութիւն նորա անցանելով ի նա մեծի մասին քահանայից եւ ղեւտացւոց ի թագաւորութենէն Խարայելի, եւ բազում արանց Խարայելացւոց, եւ ամս երիս զնային Ուորովամ եւ ժողովուրդ նորա ի ճանապարհս Վաւթի եւ Սողոմոնի:

Թուի իմն թէ բազմութիւն կանանց եւ հարձից (յորոց բազում մանկունք ծնան) եւ բարեկեցութիւնն ածին զՈւորովամ ի կործանումն որպէս զհայրն. քանզի նա եւ ժողովուրդ նորա թողին զօրէնս Տեառն եւ անկան ի կռապաշտութիւն եւ յանառակութիւն (970): Ըյլ չյամեցին պատիժք պատուհասիցն:

Ի հինգերորդում ամի թագաւորութեան Ուորովամայ՝ ել Սաւակիմ արքայ Լգիպտացւոց բազմաձեռն զնդաւ անկանել ի վերայ Յուդայ. առնոյր զամուր ամուր տեղիս եւ հասանէր առաջն Լորուսաղեմի. ազդ արար Տէր Ուորովամայ եւ ծերոցն ժողովելոց ի ձեռն Սամեայ մարգարէի՝ թէ մասնեաց զնոսա ի ձեռս Սաւակիմայ վասն մեղաց նոցա: Իբրեւ ստոյնացան՝ մեղմացոյց Տէր զդատաստան իւր, եւ խոնարհեցոյց միայն ի ձեռն Լգիպտացւոցն եւ հնազանդեցոյց զնոսա: Եւ մին իրի առ Սաւակիմ զԼորուսաղեմ եւ դարձաւ գանձուք տաճարին եւ թագաւորին, բայց կալաւ ժամանակ ինչ իշխանութիւն ի վերայ Յուդայ (յամէ 967): Ուորովամ զամենայն ժամանակս 17ամեայ թագաւորութեան իւրոյ տայր գրեթէ միշտ մարտ ընդ Յերոբովամայ, բայց չգիտեմք ինչ ճշդիւ զպատերազմացն, եւ թուի թէ Ուորովամ մնաց ի չարիսն իւր¹:

Լքիա նորին որդի եւ յաջորդ թագաւորեաց միայն երիս ամս (955—952), եւ զնաց ըստ մեղաց հօրն իւրոյ. բայց ողորմեցաւ Տէր վասն Վաւթի եւ ետ նմա բարութիւնս եւ յաղթութիւն: Ի պատերազմին զոր ընդ Յերոբովամայ տայր՝ կամէր հաւանեցուցանելով արկանել զԽարայելացիսն յինքն. բայց իբրեւ Յերոբովամ պաշարեաց զնա երկպատիկ զօրօք՝ յաղթեաց նմա Լքիա մինչեւ չառնուլ այնուհետեւ Յերոբովամայ ոգի ի պարտութենէ անտի, եւ առնոյր Լքիա զբազումս ի քաղաքաց նորա: Լթող նա բազում որդիս. զնա յաջորդէր ի թագաւորութեանն նորին որդի Լսա²:

1 Գ. Թագ. ԺԲ. 21—24: Բ. Մնաց. 2 Գ. Թագ. ԺԵ. 1—8: Բ. Մնաց. ԺԱ. ԺԲ. Գ. Թագ. ԺԴ. 21—21: ԺԳ:

194

(Յերոբովամ Ը. (972—950) ընտրեցաւ ի Թագաւորութիւն խարայեի ի ցեղեցն տասնեցունց, եւ եղ զաթառ իւր ի Սիւքէմ: Եւ քանզի երկնչէր թէ գուցէ յորժամ ըստ օրինացն երթայցէ ժողովուրդն ի տաճարն յԱրուսաղէմ, եւ լինիցի հասարակաց իմն պաշտօն աստուածապաշտութեան՝ թերեւս պատճառք իմն լինիցին հնազանդելոց իւրոց միւսանգամ հաշտել ընդ տանն Վաւթի. նմին իրի ետ կանգնել ի հարաւային եւ ի հիւսիսային սահմանս Թագաւորութեան իւրոյ ի Վան եւ ի Բեթէլ երկուս որթոս ասկիս (ըստ օրինակի Լափսայ Նաբիստացոց), այլ որպէս հաւանութեան թուի, իբրեւ պատկերս Լստուծոյ ճշմարտի եւ ոչ աստուածոցն հեթանոսաց, եւ արգել երթալ յԱրուստղէմ: Եւ ինեաց նա եւ մեհեանս ի բարձրաւանդակս: Եւ յուհեաւ մեծ մասն քահանայիցն եւ ղեւտացոց չորսն ի Թագաւորութիւնն Յուդայ. վասն այնորիկ կացուցանէր Յերոբովամ ըստ կամացն քաւրմն նորոց պաշտամանն իւրոյ. մատոյց նա զոհս եւ ինքնին պաշտեաց զպաշտօն քահանայութեանն:

Սինչ զեռ անգէն ի Բեթէլ արկանէր խունկ ձուլածութիւն՝ եքն մարգարէ մի Տեառն եւ եցոյց նմա թէ քակելոց է սեղանն այն եւ փշելոց պատկերն ի ձեռն Յովսիայ ի տանէն Վաւթի. եւ վասն յայտ լինելոյ թէ արդարեւ յԼստուծոյ առաքեալ է այրն՝ հեռաւ սեղանն եւ մօխիրն որ ի վերայ նորա էր՝ ցրուեցաւ: Զբանան ետ Յերոբովամ ունել զմարգարէն. բայց ձեռնն զօր ձգեաց՝ դուստացաւ, եւ չկարէր դարձուցանել յինքն, մինչեւ աղօթիւք առնն Լստուծոյ դպաւաւ ձեռնն ի կենդանութիւն: Չեղէն ինչ խրատ Յերոբովամայ այն սեղանիք, եւ ոչ տխուր մահ մարգարէին, զի չգաղարեաց ի մեղանելոյ:

Եւս իբրեւ խօթացաւ որդի նորա Բաթա, չորսն կին սորա առ Ըբիա մարգարէ հարցանել վասն մեհեանն առողջութեան: Եւ ցոյց նմա մարգարէն զապախտաւորութիւնն Յերոբովամայ, եւ պատմեաց նմա թէ ամենայն իսկ զաւակն Յերոբովամայ սատակելոց է բռնութեամբ: Ինչպէս եւ Ըբիա եւս մեհանելոց է, ասէ, սակայն Թաղելոց է պատուով, զի զտաւ ինչ ի նմա բարութիւն: Եւ լինէին արդիւնք՝ բանք մարգարէութեան տեսնողին:

Թագաւորեաց Յերոբովամ 22 ամ, եւ էր համակ պատերազմ ընդ նա եւ ընդ Թագաւորան Յուդայ: Իսուի թէ ի ցաւաղին հիւանդութենէ վախճանեցաւ: Պաշտօն որթոյն եւ առ պայազատօք նորա տեւէր միշտ, որպէս կարգ պատմութեանն ցուցցէ, եւ տնտեսեալ կոչի այն՝ մեղք կամ ճանապարհք Յերոբովամայ:

1 Գ. Թաւ. ԺԲ. 20, 25—33. ԺԴ. 2 Տեա. Գ. Թաւ. ԺԵ. 34 եւ յայլ տեղիս: ԺԴ. — 20: Բ. Մնաց. ԺԴ:

Նաղար կամ Նաբատ (950 — 949) նորին որդի եւ պայազատ զնոց զճանապարհս մեղաց նորա: Արկրորդ ամի թագաւորս թեան իւրոյ պաշարեաց նա զՌաբաթոն քաղաք Փղշտացւոց. անդ սպանաւ ի Ռասասայ որ էր ի ցեղէն Իսաքարայ: Իբրեւ կալաւ Ռասաս զքարձ թագաւորութեանն՝ կոտորեաց ջնջեաց զամենայն տոհմն (Ներդրումայ ըստ բանի Տեառն զոր խօսեցաւ Աբիա Սիղոնացի):

195

Լսա (952 — 918) փոխանակեալ էր զհայր իւր զԱբիա: Արաք նա զհաճոյն Տեառն օրպէս Վաւիթ հայր նորա: Արեաց նա զերկիրն ի կապալաւութենէ եւ յանառակութենէ որ խառն էր ընդ նմա. ընկէց նա ի պատուոյ տիկնութեան զմայր իւր զՍապաք որ առաջնորդ իմն լեալ էր կապալաւութեանն, եւ ջնջեաց զամենայն նշմարանս պաշտաման կռոց: Օգոստին տառն ամա խաղաղութեան իւրոյ ամրացոյց նա զքաղաքս իւր եւ կացոյց զօրս հզօրս եւ կազմն սպառազինութեամբ: Լսա եկն ի վերայ նորա Օլարեհ արքայ Լաթուկացւոց 1,000,000 պատերազմօգօք եւ 300 կառօք տալ պատերազմ ընդ նմա, եւ խաղայր հասանէր մինչեւ ցՍարեսա: Լսլ ընդ առաջ նորա Լսա յուսացեալ յԼսա տուած եւ կարգալով զնա: Խուճապեցոյց Տէր զթշնամիսն եւ պարտեալ սատակեցան: Իսկ Լսա եւ ամենայն ամբոխն նորա դարձաւ մեծաւ աւարաւ այսրէն յաշխարհն իւր (942):

Լզարիա այր լի հոգւովն Լսաուծոյ ել ընդ առաջ Լսայ եւ ժողովորեանն եւ զգուշացոյց զնոսս կալ նոյնպէս հաւատարիմ այնուհետեւ առ Լսաուծա՝: Այնժամ ջնջեաց Լսա ամենեւին զամենայն պղծութիւն կռոց ի Աուդա եւ ի Բենիամին եւ ի քաղաքսն զոր առ նա ի լերինն Լափրեմի: Ժողովեաց նա զժողովուրդ իւր եւ զԽարայելայիսն որ զաղթեալ եկեալ էին յայլոց ցեղից. եւ ի հնդեասաներորդում ամի թագաւորութեան նորա մատուցին նորա Տեառն ողջակէզս եւ հանին մասն յաւարէն, եւ երդմնի եղեն պահել զուխն որ ընդ նմա յամենայն սրտից իւրեանց: Լս Տէր ետ նոցա խաղաղութիւն յերեսաց թշնամեաց իւրեանց ժամանակս ոչ ռակաւ:

Իսկ Ռասասայ նախանձեալ ընդ յաջողութիւնն Լսայի՝ ցուցանէր թշնամութիւն եւ ամրացուցանէր զՍաւմա քաղաք որ էր ի գլուխ սահմանացն, որով հասաւ հաղորդութիւն ի մէջ Աուդայ եւ Խարայելի: Այնժամ եմուտ Լսա միւսանգամ ի դաշինս ընդ Բեն - Ադադայ Լ. արքային Լսորւոց՝ ընդ որում դաշնաւոր էր եւ հայր նորա, առաքեալ նմա զամենայն ոսկի եւ արծաթ որ մնացեալ էր ի տաճարին եւ յարքունիսն: Բեն - Ադադ (որդի

Եղբայր) եղ ասպատակ ի սահմանս Կեփթաղիմայ, առ քաղաքս բազումս, եւ այնպէս հարկ համարեցաւ Ռասաս ի բաց կալ ի խորհրդոյ իւրմէ (յամի 937): Եւ ինչ Ենանիա մարգարէ առ Եսա եւ յանդիմանեաց զնա վասն դէնելոյ նորա դաշինս ընդ Եսա ընդ փոխանակ յուսայոյ յԵստուած: Չթուեցաւ հաճոյ Եսայի խրատն, եւ ետ ունել զմարգարէն. եւ առնէր այլ եւս բազում բռնութիւնս: Եպա յայնմ հետէ չէր նմա խաղաղութիւն ընդ Ռասասոյ: Յերկուս վերջին ամս թագաւորութեան իւրոյ կրէր Եսա ցաւ խտտութեան, եւ առաւել ի բժիշկն յուսայր քան յԵստուած: Սեռաւ նա ի քառասնորդի առաջնորդի ամի թագաւորութեան իւրոյ, եւ թաղեցաւ մեծաւ պատուով¹: Օնա յաջորդեաց Յովսափատ:

196

Ռասաս (949 — 927) որ սատակեաց զազգն Յերոբոամայ յԻսրայել² նստաւ ի Թերսա եւ տայր ստէպ պատերազմ ընդ Եսայի: Բայց չխրատեալ ի դատաւարանացն Եստուծոյ որոց ինքն կատարիչ գտաւ՝ զնայր ի ճանապարհս առաջնոց ակոռակալաց իւրոց: Յայնժամ եցոյց եւ նմա Յէու որդի մարգարէին Ենանիայ սպանալեօք զսատակումն համօրէն ազգատոհմին իւրոյ, ետ նա սպանանել զմարգարէն, եւ ինքն մեռաւ թագաւորեալ ամս 24:

Երբն որդի Եղա (927 — 926) որ ոչ լաւ ինչ քան զնա էր՝ անդէն յերկրորդում ամի թագաւորութեանն յորժամ ի գինիս էր ի հացի՝ սպանաւ ի զօրաւարէն իւրմէ Օամբրեայ. եւ յետ այնորիկ եհար Օամբրի զամենայն ազգատոհմն Ռասասոյ ըստ բանի Տեառն զոր խօսեցաւ Յէու:

Եւ իբրեւ լու եղեւ զօրուն որ էին առաջի Գարաթանի՝ որ ինչ անցք ի Թերսա անցին, կացուցին զԼմրի թագաւոր Խորայեղի (926 — 925): Խազաց Լմրի վաղվազակի ի վերայ Թերսայ, եւ իբրեւ չունէր Օամբրի ակն պաշտպանելոյ քաղաքին՝ հրձիգ արար զտունն արքունի եւ մեռաւ ինքն անդէն ի նմին ի մեղս իւր: Թէպէտ եւ ընտրեաց յայնժամ մասն մի ժողովրդեանն զԹամարի ի թագաւորութիւն, բայց եւ նմա յաղթեաց Լմրի եւ թագաւորէր միայն (յամի իբրեւ 920): Յետ այնորիկ գնեաց Լմրի զԵառն Սամարիա եւ շինեաց անդ քաղաք ամուր անուանակից, եւ արար քաղաք զԵառն թագաւորութեանն: Բայց արարնա չարիս առաջի Տեառն առաւել քան զառաջինն իւր եւ գնաց յամենայն ճանապարհս Յերոբոամայ մինչեւ մեռաւ թագաւորեալ ամս երկուսասան³, թողեալ ժառանգ թագաւորութեանն զԵքամար:

¹ Գ. Թատ. ԺԵ. 9 — 24: Բ. Մատ. 2 Գ. Թատ. ԺԵ. 27 — 34. ԺԶ. 1 ԺԶ. — ԺԶ:

Լճապար (915—894) անցյալ զհայրն եւ զամենայն զաւակներն
Թաղապարսն չարեօքն. քանզի չհամարեցաւ բաւական զնալ ի
միզն Սեբաստիանայ, այլ առ Բաթնան եւ զՅեզբէլ զԳաւաթ
Եթրաղայ որդեղի Արշակունյաց, եւ ինչեւալ Յեզբէլայ ի վերայ
նորա՝ եմցն զգաշտան փխնկկեցաւն Բահաթը եւ Լաւարայ
ի Թաղապարս խննիւրայիլ: Եւ Թաղապարսայ Լճապար ի Սա-
մարիա ամն 22:

Յաւարս սարկանութեանն այնորիկ յարցց Տէր յիւրացիք
մարդարէս բազումս որ որահին զայս աստուածածնոթ զԽա-
թնան: Մեծն ի նշանէ էր Եղիս Թեղաթի յիւրեմն Պաղա-
զա: Սպասնայաւ նա (յամբ իրրեւ 910) Լճապարս Թէ եղիցն
առհասարակ երաշտութիւն եւ ասէր. «Պենդանի է Տէր Լա-
ստած զբաթնայ Լաւարս իւրացիք որոյ խոյն աստի՛ նորա,
եթէ եղիցն յամա յայտովի ցալ կամ անձրեւ, բայց եթէ բանի-
րեանց ինչոյ»: Ի ժամանակն անդ երաշտութեանն միմեալ նաւեր
Եղիս ամ մի առ հիւրեղաթն Քաւաթայ (կամ Կարինթայ), եւ
անդ կերակեր զնա Լաւարս արանքիւր ի ննան ազատաւ:
Իրրեւ ցամաքեայ հիւրեղաթն՝ չարաւ համանաւ Լաւարս ի Սա-
րկիթա Արշակունյաց, անդ կերակեր զնա կին մի այլի: Եւ ի
վերան հիւրապարսեանն ոչ սպասեցին միեւր յերն եւ իւրցն
զոր անէր կինն. եւ յարցց մարդարէն զորդի նորա ի մահաւանէ:
Ընդ նոյն ժամանակս Յեզբէլ ի հալածել կայ զմարդարէն
Տեաւան եւ սպաննել զնա. բայց Եղիս համանաւ Լաւարս
ի չորրորդ ամբ ասիցն եւ համարնով աստի՛ Լճապարս (905)
եւ ինչորէր ի նմանէ զէ ժողովեցէ զնորսն իւրացիք եւ զն50
քաւրմն Բահաթը ի իւրեմն Կարմիղայ: Իրրեւ այն կառարեցաւ՝
ասէ Եղիս ցմաղվարդն ասլ իւր եւ քրմայն Բահաթը երն մի
եւ յոշեալ զնել ի վերայ վայրիցն, բայց չարանել հար: Թեալ
նաւա կարգացին զանան աստուածայն իւրեանց, բայց ինչն
կոշեցէ զանան Տեաւան: — Որ որ ի նշանէ պատախանի ասցէ
հրով նա իցէ Լաւարսն ճշմարիտ:

Հանց Թաւեցաւ ժողովեցեանն՝ բանն, եւ միան իով եւ իով
քաւրմն կարգալ զանան Բահաթը. գալէին միջեւ յիւրեկայ եւ
կախարդէին կախարդանա. բայց չլուաւ աստուածն նոյա: Լորս
կանգնեայ Եղիս միզն յիւրաւասան վիճայ եւ ետ արեղլ չար-
ջանակի վաւ եւ ինչալ զփան ջրով: Իրրեւ ժամ լինէր պատարա-
զին՝ կարգայ մարդարէն զճշմարիտն Լաւարս եւ սարէր ցալա-
նել զանն ժողովեցեանն զէ ծանկեցն եւ գարնցին առ նա: Եւ
վարկաւորին հար յիւրեկայ եւ ոչ զպատարագն միայն մաշեայ այլ
եւ զփայտն եւ զքարման, եւ լափեայ սպասեայ զնորսն որ ի

փաստի անդ էր: Ընկաւ ամենայն ժողովուրդն ի վերայ երեսաց իւրոց եւ ասէ. Տէր է Աստուած: Հրաման ետ նոցա Լազիւս ունել զքօւրման Բահադու եւ կոտորել, եւ կատարեցաւ հրամանն: Ապա խոստացաւ մարգարէն Աբաարու թէ հասցէ անձրեւն որում ցանկացեալ են. եւ իբրեւ լուաւ նա զոանաձայն անձրեւին՝ փութացոյց զնա դառնալ ի տուն զի մի ըմբռնեացէ զնա: — Այսպէս ապրեցաւ Խարայէլ ի հարուածոյ երկրին (յամի իբրեւ 905)¹:

Այլ իբրեւ ազդեցեւ Յեզարելայ կոտորած քրմացն Բահադու՝ բարկացաւ եւ երդուաւ ի դիմն իւր սպանանել նոյնպէս զԼազիւս: Իսկ Լազիւս փախուցեալ զնաց յանապատն Արարացոյց անդ խռովեալ ցանկայր մահու առ ի չտեսանելոյ զԽարիս ժողովուրդեան իւրոյ, եւ եմուտ ի քուն: — Չարթոյց զնա հրեշտակ մի Աստուծոյ եւ զօրացոյց զնա սրանչելապէս կերակրով եւ ըմպելով, զի զնաց կերակրովն մարգարէն ըստ հրամանի հրեշտակին զ⁴⁰ տիւ եւ զ⁴⁰ գիշեր մինչեւ ցլեառն Վորէր:

Անդ յայտնեցաւ նմա Աստուած ի հնչելն մեղմ օդոյ, որ էր գեղեցիկ ինչ օրինակ ողորմութեան նորա, եւ ամոքախառն իմն յանդիմանութիւն Լազիւսի վասն կարի սաստիկ նախանձուն նորա: Իբրեւ եցոյց Լազիւս Տեառն զվիշտս իւր՝ հրաման ետ նմա Տէր երթալ ի Վամանսկոս եւ օծանել զՆազայէլ զծառայ Բեն-Աղադայ Բ. Թադաւոր Ասորոց, եւ զՆեու զորդի Վամանայ (Վմանայ)՝ Թադաւոր Խարայէլ: Լա զԼազիւս (զԼազիւս) զորդի Սափատայ կարգել մարգարէ փոխանակ իւր: Իբրեւ էջ մարգարէն ի լեռնէ անտի՝ պատահեաց նա Լազիւսի, եւ արկ նա զվերարկուն ի վերայ նորա: Լա եղեւ հոգի Տեառն ի վերայ Լազիւսի եւ զնաց զհետ Լազիւսի եւ եղեւ ընկեր նորա յայնմ հետէ:

198

Յամիութեւտաներորդի Թադաւորութեանն Աբաարու (յամի իբրեւ 897) եւ ի վերայ նորա պատերազմաւ Բեն-Աղադ Բ. արքայ Ասորոց որոյ էին 32 իշխանք հարկատուք ի զօրու նորա: Յանդգնազոյն իմն խնդրէր Բեն-Աղադ համարձակութեամբ զգանձս, զխանայս եւ զորդիս Աբաարու. Աբաար վհատեալ հաւանեցաւ. բայց նա յաճախէր խնդրել մեծամեծս, եւ իբրեւ չառին յանձն՝ խաղաց եկն առաջի Սամարեայ. երդնոյր ջնջել զքաղաքն:

Լին այր մարգարէ եւ ցուցանէր Աբաարու թէ կամ է Աստուծոյ տալ ի ձեռս նորա զմեծ զօր թշնամեացն ի ձեռն ծառայից իշխանացն Խարայելի, թէ միայն ինքն Թադաւորն սկիզբն

1 Գ. Թադ. Ժ. 29... ԺԵ, ԺԸ...
Զերդուութիւնն զայն որ ձգէր փնջել ի
սահման փռնիկեցոց առ Խաղաղ Թա-

դաւորաւ՝ յիշէ եւ Մեհաբեքոս Եփեմացի
առ Յովնակոյ՝ ընդդ. Արիսի Ե:

2 Գ. Թադ. Ժ. Բ:

արասցէ պատերազմին. ապա ելին 232 կապարձակիրք. զհետ ելին նոցա զօրքն Իսրայելի 7000 այր:

Թէպէտ եւ հրաման տուեալ էր Բեն-Լազարայ ունել զնոսա կենդանւոյն, բայց փոխանակ նոցա փախեան արքն նորա եւ ինքն Բեն-Լազար պրծաւ մազապուր ընդ հեծալազօրուն, եւ արար Թագաւորն Իսրայելի յաղթութիւն մեծ:

Ի գալ ամին միւսոյ խաղաց այդոք զօրք Բեն-Լազար եւ բանակեցաւ առ Լփեկաւ ի խոր Լսորիս, հաստատութեամբ ի մաի եղեալ յաղթել ի դաշտի, քանզի առէր թէ աստուածք լերանց են աստուածքն Իսրայելի: Յանդիման նոցա բանակեալ նստէին Իսրայելացիքն բաժանեալ յերկուս գունդս սակաւաձեռն յոյժ, ուր նոքա ողողանէին իմն զերեսս երկրի: Բայց միւսանգամ այր մի մարգարէ պատմէր յաղթութիւն Լքաաբու, զի ի միտ առցեն Լսորիքն թէ Լստուած է Տէր: Յետ եւթն տուրց հարին Իսրայելացիքն ի ճակատու 100,000 ի Թշնառնաց, եւ աւելի քան 27,000 անկան ի ներքոյ պարսպացն Լփեկայ որ կործանեցան ի ի վերայ նոցա: Բեն-Լազար խոնարհեալ անկեալ ի վառթարութիւն՝ խնդրէր յԼքաաբայ գոնէ զկեանսն շնորհել. եւ Լքաաբ չարաչար իմն մարդասիրութիւն ցուցեալ՝ արար ընդ նմա դաշնաւ խաղաղութեան, զի խոստացաւ նմա Բեն-Լազար զամենայն կողմանսն զոր առեալ էր՝ դարձուցանել յետս: Ի վերայ հասանէր այր մարգարէ եւ պատմէր Լքաաբու ընդ այնր՝ պատիժս պատրաստեալ յԼստուծոյ: Իսկ Լքաաբ փոխանակ գոհանալոյ վասն յաղթութեանն զոր Տէր ետ նմա՝ արհամարհեաց զնանս նորա եւ դարձաւ մոլեգին ի Սոմարիա¹:

199

Սնանական թէ յաւել չարիս ի վերայ չարեացն. իբրեւ կամեցաւ նա ընդարձակել զտեղի դրախտին իւրոյ ի Յեզրայէլ՝ ցանկացաւ նա կալուածոց ժառանգութեան առն ուրումն որում՝ Նաբովթ անուն էր. իբրեւ չառ յանձն տալ Նաբովթ զագարաին՝ վհատեցաւ եւ տրտմեցաւ: Յեզարէլ կին նորա եզիտ զեռ իրացն. կացոյց սուտ վկայս զարդարոյն Նաբովթայ որպէս թէ հայհոյեաց Նաբովթ զԼստուած եւ զարքայ, եւ այնպէս քարկոծ եղեւ այրն:

Եւ Լքաաբ երթալ առնուլ զանդն զոր արեամբն ստացաւ: Եւ յայնժամ եւ Լիկա մարգարէ ընդ առաջ նորա եւ առէ. ՎՆայէս ասէ Տէր. Գաւ սպաներ եւ ժառանգեցեր... ի տեղուջ ուր լափեցին շունք եւ խողք զարիւն Նաբովթայ, անդ լափեսցեն զարիւն քո: Եւ պա պատմեաց նա թէ եկեալ կայ առ կուրծս կործանումն տան նորա, զի արասցէ Լստուած ընդ նա զոր ինչ արար:

ընդ տունն (Յերոքովանց եւ ընդ տունն Բաաայ: Եւ զինոջէ թա-
գաւորին ասէ. «Է աւելք կերթցեն զնա առ պարսպին (Յերղայեղէ):»

Եւ քաար որ զրդեալ էր ի (Յերղայեղ եւ իրքեւ վաճառակու-
երդեալ ի ձեռս նորա ասենէլ չար առաջի Տեառն, սորջանս իմն
ցուցանէր եւ խոնարհէր առաջի Տեառն: Իբրեւ ետես Տէր թէ
երկեաւ յերեսաց իւրոց՝ յամեցոյց զպատիժ իւր ի վերայ տանն
Եւքաարու մինչեւ ցմահ նորա: Բայց ոչ յերկարեաց կարի:

Ինն - Եւ զար ստեալ երգմանն չկատարէր զպայմանս զաշանցն:
Նմին իրի իսկ եղ ի մօտ Եւքաար արշաւել յերկիր նորա, եւ խըն-
դրեաց թիկունս օղնականութեան ի (Յովսափատայ արքայէ (Յու-
դայ: (Յանձն առ (Յովսափատ, բայց նախ խնդրեաց զի հարցցէ
Եւքաար զՏէր: Չորեքհարեւր սուտ մարգարէք մարգարէանային
զաշնաւորացն՝ յաղթուիւն. բայց (Յովսափատ չհամարեցաւ
զնառա բաւական, եւ ասէր թէ պարտ է հարցանել զմարգարէ մի
Տեառն: (Յայնժամ ասեալս յառնմն յանձն առ Եւքաար առաքել
Կոշել զՄիքիա մարգարէ, քանզի համակ չարիս մարգարէանոց
զնաննէ Միքիա: Եւն եւ առաջի Միքիա, եւ նախ յայտ արա-
րեալ թէ խարեալ պատրեալ է արքայ ի սուտ մարգարէիցն, մար-
գարէացաւ նմա թէ պարտեալ մեռանելոց է մօտ ի Հաամովթ:

Իսկ Եւքաար եղ զնել զնա ի բանտի իրքեւ սուտ, եւ վիճել
սկսաւ ընդ (Յովսափատու: Եւ ըստ խրատունն (Յովսափատու
ծպտեցաւ եւ եթող զհանգերձ թագաւորութեան իւրոց զի մի
ծանկեցեն զնա. բայց չկարէր ասարել յատուածեղէն գատաւատա-
նացն: Ոմն յազնղնաւորաց թշնամեացն արձակեաց զնետիւր խառն
ի խուռն, եւ վերաւարեաց ի մահ զթագաւորն. հրաման ետ
Եւքաար կառավարին զառնալ փութանակի յետս, եւ ընդ երեկո
մեռաւ: Եւ ծառ դիպն նորա ի Սամարիա. իսկ դիպուն լուսարին
յառազանին եւ շուք եկեալ լափեցին զարիւն նորա ըստ բանին
Տեառն:

200

Որոգիա կամ Եւքաիա (894—893). յաջորդէր զհայրն ոչ
ի թագաւորութեանն միայն՝ այլ եւ ի կռակաշտութեանն, եւ
զրդեաց զցատումն Լստաւծոյ որդէս եւ Եւքաար: (Յերկրորդում
ամի թագաւորութեան իւրոյ անկաւ նա ի վանդակապատէ վեր-
նասանն իւրոյ եւ խօթացաւ: (Յայնժամ առաքեաց նա առ Բա-
հաղ Ղանձիկ (Իսեղ - Օւբուր) աստուածն փղշտացոց յԱհիւ-
րոն իմանալ թէ արդեւք ասպարինեցի: Եւ Եւքա մարգարէ
հրամանաւ Լստաւծոյ ընդ առաջ հրեշտակաց թագաւորին եւ
ասէ. որովհետեւ առաքեաց Որոգիա առ Բահաղ Ղանձիկ հար-
ցանել զնա, մեռանելոց է անդէն յախտի իւրում:

Իսկ Թագաւորն իրրեւ իմացաւ ի բանից անտի ծառայից իւրոց Թէ Լօղիա է այն՝ առաքեաց երիցս յիսնապետս ունել զմարգարէն : Առաջին երկու գունդքն սպառեցան ի հրոյ որ անկաւ յերկնից ի վերայ նոցա, քանզի յանդգնազոյնս իմն եկին ի վերայ մարգարէին . իսկ յիսնապետն ելրորդ եւ գունդն նորա եղ մեծաբանս Լօղիայի . յայնժամ չգրաւ Լօղիա զհետ նորա հրամանաւն Աստուծոյ : Սիւսանգամ զնոյն բանս խօսեցաւ առաջն Աբողիայ Թէ չէ ապաքինելոց յախտէն, եւ մեռաւ իսկ Թագաւորն ըստ բանին Տեառն զոր խօսեցաւ Լօղիա, եւ պայտաղատեաց զնա եղբայր նորա Յովրամ, քանզի ինքն անորդի էր ¹ :

201

Այլ հասեալ էր ժամանակ վերացուցանելոյ Տեառն զԼօղիա շարժմամբ յերկինս, եւ գնաց Լօղիա հրամանաւ Աստուծոյ յԱրիֆօղ . երթայր ընդ նմա եւ հաւատարիմ աշակերտ նորա Լօղիշա, քանզի չկամէր Թողուլ զնա : Իբրեւ եհաս Լօղիա յեզր Յարգանան գետոյ՝ բաժանեաց մաշկեկաւն զգետն, եւ անցին երկոքին յայնկոյս : Ապա ասէ Լօղիա ցԼօղիսէ . «Դանդրեա զինչ արարից քեզ մինչ չեւ վերացեալ իցեմ ի քէն», : Լաւ Լօղիսէ պատասխանի եւ ասէ . եղեցի կրկին ոգի քո ի վերայ իմ : Այս ետ պատասխանի Թէ գծուարինս խնդրեցեր . բայց յորժամ տեսցես զես վերանալ ի քէն՝ եղեցի զոր խնդրեցերդ :

Լա մինչ գեռ երթային ի միասին եւ խօսէին՝ անդէն իջն կառք հրեղէնք եւ երկաղք հրեղէնք (Թերեւս փայլուն ինչ տմպ ի նոյն կերպարանս), եւ բաժանեցան ի միմեանց, եւ վերանայր Լօղիա շարժմամբ եւ մրկաւ յերկինս : Իսկ Լօղիշա հայեր եւ աղաղակէր . «Հայր, հայր . կառքդ Խարայելի եւ կառավար նորա», . եւ այլ ոչ եւս ետես զնա : Ապա ան նա զմաշկեկան Լօղիայի, գարծաւ յափն Յորդանանու եւ բաժանեաց զգետն, որպէս արար Լօղիա : Իսկ մանկունք (աշակերտք) մարգարէիցն որ մնացեալ էին յայնկոյս գետոյն, ի միտ առին Թէ անց հոգին Լօղիայի ի վերայ Լօղիսէի, եւ եղին նմա մեծարանս : Բայց սակայն առաքեցին նոքա արս խնդրել զԼօղիա, Թէպէտ եւ հակառակ կայր այնմ Լօղիսէ, այլ նա ոչ գտաւ ² :

Օգտամտեալ վերացումն Լօղիայի եւ զգալուսան նորա զեզալոց է երբեմն՝ հաստատեն բանք գրոց սրբոց, մանաւանդ գովութիւնն Աստուայ որդւոյ Սիրաբայ ³ : Լաւեցաւ Լօղիա ընդ Սովետի յորժամ յայլակերպսն եղեւ Վրիստոս ⁴, եւ ըստ կարծեաց Հարցն համարի նա ընդ Լանվբայ լինել յերկուց վկայից

1 Դ. Թագ. Ա :

2 Դ. Թագ. Բ. — 18 :

3 Սիրաբ ԻԸ. — 13 : Ա. Մակար. Բ.

58 : Տես Մաղթ. Դ. 5. 6 :

4 Մամբ. ԺԷ. 3. 4. եւ պարտ :

անտի՝ որ երեւելոց են միւսանգամ յառաջ քան զյատարած աւուրց¹ :

202

(Յովնամ արքայ Իսրայել (893—881) թէպէտ եւ պաշտէր զպատկերսն (Յերոբովամայ, ոսկայն գոնեայ բարձ զպաշտօնն Բահզու, զոր պաշտէին հարքն նորա :

Ընդէն ի ժամանակի Թագաւորութեան եղբոր իւրոյ Աբդիայ կացեալ էին ի նմանէ յետս Մովսէսացիք որ հարկատու էին Իսրայելի . ի մտի եղեալ Յովնամոյ հնազանդել զնոսա (յամի իբրեւ 892), արար իւր թիկունս օգնականութեան զ(Յովսափատ, եւ անցին միաբան ըստ սահմանս Եդովմայեցւոցն որ էին հարկատու Յովսափատայ, եւ Թագաւորն նոցա եկն ընդ նսա ի պատերազմ : (Յետ եւթն աւուրց պահասեաց նոցա ջուր . յայնժամ հարցին ըստ խրատուն (Յովսափատայ զ) յղիսէ մարգարէ : Հրաման ետ սա նոցա պեղել ըստ բանին Աստուծոյ գուրս գուրս ի վերայ հեղեղատին ցամաքելոյ, ցուցեալ թէ առանց հողմոյ կամ անձրեւաց լցի հեղեղան ջրով, եւ տացէ Աստուած զՄովսէսացիսն ի ձեռս ձեր :

Եւ ընդ առաւօտն իբրեւ ծագեաց արեւ ի վերայ ջուրցն եւ երեւեր կարմրութիւն համարեցան Մովսէսացիք թէ կուռեցան ուրեմն ընդ միմեանս Թագաւորքն եւ յարենէ նոցա ներկաւ հեղեղատն, եւ դիմեցին յառ եւ յաւար : Եւ սոքա աստի ի վերայ յարձակեալ հարին եւ խորտակեցին զնոսա իսպառ . աւար հարին զամենայն երկիր նոցա եւ զԹագաւորն նոցա անդէն ի գլխաւոր քաղաքին պաշարեցին : (Հայնժամ զիւր որդին եւ զպալատաւոր Թագաւորութեան ի վերայ պարսպաց քաղաքին մատուցանէր ողջակէզ, զի ածցէ ի հաշտութիւն զդինս . իբրեւ ետես զմելգնութիւնն Իսրայէլ, թող զպաշարումն եւ դարձաւ յետս :

203

Ի ժամանակի զի ըստ Աստուծոյ իսկ ասելոյ՝ միայն 7000 պար գոյր Իսրայելի որոց չէր կրկնեալ ծունր Բահզու², ծաղկեալ պայծառանայր ի Թագաւորութեանն (Յուդայ աստուածպաշտութիւն առ Յովսափատաւ որդւով եւ յաջորդաւ Ասայի (912—890) : Եւս Թագաւոր աստուածապաշտ երթայր զճանապարհ հօրն իւրոյ Վաւթի : Եւ քաղաքն նա զմնացեալ կամ զնորոգեալ բաքձունն եւ զծառն անտառախիտս՝ ընդ որովք զոհէին կոտց, եւ ջնջեաց առհասարակ զամենայն պղծութիւն կոտց : Եւ առաքեաց զելիսանս ժողովրդեանն հանդերձ քահանայիւք եւ զեւտացւոյք շրջն ընդ երկիրն ամենայն, եւ ընթեռնուլ առաջի ժողովրդեանն

1 Յսոմ. ԺԱ. 3—13. 2 Դ. Թադ. Գ. 3 Դ. Թադ. ԺԲ. 18.

զգիրս օրինացն եւ ուսուցանել զնոսա : Վարձեալ յօրինեաց զկարգս դատաստանացն, կարգեալ իւրաքանչիւր քաղաքի մի մի ատեան դատաստանաց, եւ զամենայն ատեանն դատաստանաց կացոյց ընդ վերագոյն դատաստանաւ ատենին Լորուսաղեմի : Լա բարւոքն տնտեսութեամբ եւ մեծարանօք որով մեծարէին զնա հնազանդեալք նորա՝ ժողովեաց նա բազում հասա յերկրէն, եւ Փղշտացիք եւս եւ Լաւարացիք հարկանէին նմա հարկս : Լա այնպէս բաւական էր նա զոր բազմամբոխ ունել պատրաստական, եւ առնել զթագաւորութիւն իւր ահեղ եւ փառաւոր :

Բայց այնու իմն վրիպեաց Յովսափատ, զի որդւոյ իւրում Յովրամայ ած կնութեան զՎողողեա (զԼթաղեա) զդուստր Լքաւարու եւ Յեզարեայ, զթոռն Բմբեայ : Լա զայոր զհետ եկն նախ արշաւան նորա ի վերայ Լսորոցն խառն ընդ Լքաւարու (յամի իբրեւ 897) : Մեռաւ Լքաւար ի ճակատուն, իսկ Յովսափատ անկաւ ի վտանգ մահու, քանզի թշնամիքն համարեալ զնա զառաջինն թէ ինքն Լքաւար իցէ՝ կուտեցան ի վերայ նորա, մինչեւ ի մացան թէ չէ նա : Հանդիմանեցաւ նա եւ ի Յէուայ մարգարէէն :

Սակայն արար Յովսափատ հազորգութիւն վաճառականութեան ընդ Աքոզիայ արքայի Իսրայելի տուեալ յօրինել տորմիղ նաւաց ի Վասիսնգաբեր . բայց ի մրկէ խորտակեցաւ, որպէս առացեալ էր նմա յառաջագոյն Լոդիազար մարգարէն : Միւսանգամ հաւանեցաւ Յովսափատ Յովրամայ, ձեռն տալ նմա ի մարտ պատերազմի ընդ Մովաբացւոցն (յամի իբրեւ 892), եւ յաջողեցաւ պատերազմն : Բայց միաբանեցին այնուհետեւ Մովաբացիք ընդ Լմոնացւոց . յարեցան ընդ նոսա եւ Լգովմայեցիք եւ միանգամայն դիմեցին մինչեւ ց)նգադդա ի վերայ Յովսափատու : Յայնժամ կարդաց Յովսափատ եւ ամենայն ժողովուրդն նորա առ Տէր : Ողբէլ ղեւտացի մարգարէացաւ յաղթութիւն, եւ անկաւ թագաւորն եւ ամենայն ժողովուրդն յերկիր եւ երկիր պագին Տեառն : Ի վաղիւ անդր խաղացին զնացին յանապատն խեկուայ : Վաջաբերեաց զնոսա թագաւորն, կացոյց զերգեցիկսն առաջի դուռն, եւ ետ նուագել զհսպիւրորդ երեսներորդ հինգերորդ Սաղմոսն : Լպա անկան ընդ միմեանս թշնամիքն եւ սպառեցին զիրեարս : Աւերիւ աւուրս բաժանեցան Հրեայք զաւար բանակին : Ի չորրորդումն գոհացան զՏեառնէ : Սյան այնորիկ կոչեցաւ տեղին Չոր օրհնութեան . ապա դարձան ուրախութեամբ ի տունս իւրեանց : Յայնմ հետէ ի խաղաղութեան էր Յովսափատ եւ մեռաւ 60 ամաց . զնա յաջորդեաց որդի նորա Յովրամ (յամի իբրեւ 890) ի թագաւորութեանն Յուդայ 6 :

1 Բ. Մնաց. 3. 3. 3.

2 Բ. Մնաց. 3. 3.

3 Բ. Մնաց. 3. 3.

4 Բ. Մնաց. 1. 35 — 37. 8. 4.

5 Բ. 1. 49 — 50.

6 Բ. 1. 49 — 50.

7 Բ. Մնաց. 1. — 34. 1. 1.

204

Ինչ նոյն ժամանակս յայտնէր հոգին Լազարոյն ի վերայ Լազարոյն գործովք զարմանալեաց: Եւ քան մի արդի արդատ եւ պարտապան պարտեաց որ էր կին ինչպէս միայն ի մանկանց մարդարէից, եղոյց նմա զպարտութիւն իւր, եւ նա աճեցոյց զսակաւիկ մթերս իւզոյ նորա, եւ այնպէս հատոյց կինն զպարտան:

Ի Սոմնա առ ստորոտով լերինն ինչպէս կին մի կոչէր զնա բազում անգամ ի հաց, եւ կազմեաց նմա հաւանութեամբ առն իւրոյ սենեակ՝ զի անդ բնակեացէ մարդարէն: Լազարոյն վասն տունելոյ հաստեցումն երախտեաց նորա՝ երկոյ զծածուկ իրձա պատի նորա եւ ընկալաւ նմա ի Տեառնէ որդի, եւ իբրեւ յետ ամաց ինչ մեծաւ մանուկն՝ դարձոյց զնա միւսանգամ ի կենդանութիւն:

Ի ժամանակի եւթնամեայ տոյոյն զարմէ պատմեալ էր յառաջագոյն Լազարոյն, վասն որոյ զաղթեալ էր պարսկէ կինն սոմնադի, բազումք յաշակերտաց եւ ի մանկանց մարդարէիցն ժողովեալ էին ի Վարդապետ ուր բնակեալ էր Լազարոյն: Եւ քան զնա զնա զնա նախնի մարդարէնի դժոյն եւ եղեւ ուստի, որպէս յառաջ քան զայն յարկով զնա միւսանգամ պարսկէ զարմաւորն, եւ յետոյ 20 զարեղէն նկանիւրք եւ սակաւիկ ինչ պաղատողք (կամ նոր հնձովք ցորենոյ) կերակրեաց 100 ար, մինչեւ թողուլ նոցա նշաւար:

Վէպ եղեւ զի՝ Եսեման քաջանուն եւ երեւելի զօրավար թաւառորին Լսորոց անկաւ յախա բորտութեան. լուեալ զգործ սքանչելեացն Լազարոյն, եւն առաջն տան նորա մեծաւ ամբողջ, զի գտցէ ի նմանէ բժշկութիւն: Եւ առաջեաց առ նա մարդարէն ասել, թէ լուսացի եւթն անգամ ի Յորդանան, եւ արդի: Եւ ինչ գլխեւ ման ծառայք նորա ի հաւան տունել զոր ինչ ասաց Լազարոյն, եւ բժշկեցաւ ամենեւին մարմին նորա:

Ղոհացաւ եւ ծանեաւ այրն հեթանոս զգործութիւն միայն միայն ճշմարիտն Լսառածոյ. ուստ եղ այնուհետեւ ոչ եթէ դիցն այլ նմա միայն մատուցանել պատարագ, եւ վասն նորին իսկ առաքաւ հող ընդ իւր յերկրէ Լսառածոյն Երայելի, զի կանգնեացէ Տեառն սեղան ի սուրբ տեղոյ: Եւ եւ ըզնացաւ թէ մի բարկացի նմա Լսառած յորժամ ըստ կարգի պաշտամանն իւրոյ երթիցէ զհետ տեառն իւրոյ ի մեհեան աստուածոյն Եսեմանայ: Եւ Լազարոյն ասէր՝ երթ ի խաղաղութիւն. եւ արձակեաց զնա առանց տունել ի նմանէ պատարագ: Եւ եւ յորժամ Վեբել աշակերտ նորա ազահութեանն ցանկութեամբ առ պարգեւս ի նմանէ յառաջ վարդապետին իւրոյ, առ եւ զգործութիւնն Եսեմանայ յոնձն իւր, եւ յամենայն իսկ տոհմն իւր:

1 Դ. Թագ. Դ. — 37:

2 Դ. Թագ. Ը. — 6:

3 Դ. Թագ. Բ. 19 — 23:

4 Դ. Թագ. Գ. 38...:

5 Դ. Թագ. Ե.:

Ընդէն ի ժամանակի սովոյն դէպ եղեւ զի Բեն-Եղադ Բ. որ ոչ սննէր զշնորհակալ միտս զօրավարին իւրոյ, ետ պատերազմ ընդ (Յովրամայ արքայի Խարայեղ (890): Բայց Լաղիսէ դատարկացոյց զգործսնորա պատմեալ (Յովրամայ զկազմութիւն եւ զպատրաստութիւն Լսորւոցն: Իբրեւ զայն իմացաւ Բեն-Եղադ՝ առաքեաց հեծեալս եւ կառս օրք եկին պաշարեցին զԼսովթայիմ մօտ ի Սամարիա՝ ուր բնակեալ էր մարգարէն, զի արկցեն զնա ի բռն: Օչահի հարեալ պատանեկին Լաղիսէի պատմեաց նմա թէ գունդք եկեալ են. բայց Լաղիսէ եկաց յաղօթս զի բացցին աչք պատանեկին, եւ բացան եւ ետես պատանեակն զի լի էր լեռնն հրեղէն կառօք եւ երկարօք, զի յայտ լեցի թէ Տէր պաշտպանէ իւրոցն: Եղաչեաց դարձեալ Լաղիսէ զի հարցէ տէր շլացութեամբ զչա Լսորւոցն. ապա մատոյց զանձն Լաղիսէ առաջնորդ լինել նոցա եւ ան ասորաւ զնոսա ի Սամարիա: Ընդ ուրեմն բացան աչք նոցա եւ ի միտ առին թէ ի գլխաւոր քաղաքի թշնամեաց են եւ ան կեալ ի ձեռս նոցա: Բայց ըստ պատուիրանին Լաղիսէի չհասուցին ինչ նոցա վնաս. այլ մանաւանդ տուաւ նոցա ուտել եւ ապա գարձան խաղաղութեամբ յերկիրն իւրեանց: Յայնմ ժամանակէ հետէ դադարեցին Լսորիք զնել ասպատակ յերկիրն Խարայեղ:

Բայց յետ սակաւ ինչ միոյ պաշարեաց Բեն-Եղադ զՍամարիա ամենայն զօրօք իւրովք (885), եւ այնչափ սաստկացաւ սովն ի քաղաքին, զի խալամ մի իշոյ վաճառէր 80 սկեղ արծաթոյ, եւ չափ ինչ աղբոյ աղաւնեաց՝ 5 արծաթոյ (որ ըստ այժմու դահեկանաց՝ առաջինն է 48—50 Փլոր. եւ երկրորդն՝ 3 Փլոր.), նա եւ կին մի եփեաց եւ եկեր զորդեակն իւր: Օչայս իբրեւ լուաւ (Յովրամ, թէպէտ եւ պատառեաց առ տրտմութեանն զպատմութեան իւր, այլ երդուաւ տալ գլխատել զԼաղիշա, իբրեւ թէ նա ինչ պատճառք իցէ սովոյն:

Եւ զնաց թագաւորն ի վանս մարգարէին, եւ անդ մնայր նմա հանդարտիկ՝ մարգարէն, եւ պատմեաց նմա թէ վաղիւ չաւատարի իմն առատութիւն եւ յղկութիւն լինիցի, գրիւ մինաշէնոյ լինիցի սկեղ միոյ (իբրեւ $\frac{1}{3}$ Փլոր.) եւ երկու գրիւ գարուոյ նոյնչափոյ: Եւ ահա յաւուրն երկրորդի իբրեւ բորսոք ամանք յուսահատ լեալ ի կենաց իւրեանց կամէին անցանել ի բանակն Լսորւոց՝ գտին թափուր ի մարդկանէ զբանակն: Վանգի զարհուրեցոյց Տէր զնոսա ի շաչին կառաց եւ ի բարբառ զօրու մեծի, մինչեւ թողուլ նոցա զամենայն կահ եւ կազմած եւ փախել: Եւ կին բերին բորսոքն աւետիս ի Սամարիա, եւ աւար տռին Խարայեղացիքն զամենայն կահ եւ զբանձ բանակին, եւ ել ի գլուխ բան մարգարէին¹:

Այս դարձոյց միւսանդամ Նաղթէ գլխին ոռմնացի յարստ եւ ի սասցուածս իւր, եւ ինքն չղբաւ ի Կաթնակոս: Այդ յախտ անկեալ դէնէր Բեն-Նաղդ Բ. որ առաքեաց զԺառայ իւր զՆաղայէլ հարցանել զնա թէ ապաքինեացի: Նա պատասխանի մարգարէն եւ ասէ. երթ եւ տես ցնա, թէ ողջացիս: Բայց ծանոյց ինձ Տէր թէ մահու մեռանելոց է: Այդ հայեցաւ այրն Աստուծոյ յերեսան Նաղայիւ եւ ելաց. եւ իբրեւ եհարց զնա Նաղայէլ, եցոյց նմա թէ վասն չարեացն լայ զոր ածելոց է Նաղայէլ ի վերայ Խաբայիւ. քանզի թագաւոր լինելոց է Ասորոցն:

Երբեք Նաղայէլ յետո եւ պատմեաց տեառն իւրում թէ ողջացի. որ եւ փութանակի պանչելեօք ել ի գլուխ, որպէս հաւանութեան թուի: Այլ ի վաղել անդր հեղձոյց Նաղայէլ մաքմանաւ (ընկողնով) թացելով զարքայ Բեն-Նաղդ Բ. եւ թագաւորեաց փոխանակ նորա (յամի իբրեւ 890)¹:

206

Իսկ ի Յուդա կացեալ էր թագաւոր Յովթամ (890—884) որդի աստուածապաշտն Յովթափատու. յես լինելոյ ամս երկու բարձակից հօրն թագաւորութեան, որպէս հաւանութեանն թուի: Այնու իմն արար սկիզբն առանձինն թագաւորութեան իւրոյ՝ զի եւ կոտորել զվեց եղբարն իւր, որոց զանձա բազումս եւ քաղաքս ինչ ամուրս թողեալ էր Յովթափատ, եւ զազումս ի մեծամեծացն: Նա զնաց նա ի ճանապարհս Աքաբու կապուշտի, զի գուտար նորա Գորդոնա էր նորա կնութեան:

Յայնժամ բերին նմա գիր մի գրեալ յՆաղայէլ՝ զոր թերեւս ի կենդանութեան իւրում մարգարէութեամբ գրեաց Նաղայ զի յետոյ երբեքն տացնն զնա Յովթամայ յորժամ ապատամբիցէ ի Տեառնէ: Նշանակեալ կային ի գրի անդ պատիժքն Աստուծոյ ի վերայ Յովթամայ վասն կռապաշտութեանն նորա եւ անազորութեան, եւ ամենեւին ելին ի գլուխ բանքն:

Քանզի նախ Նաղովմայեցիքն նշկահեցին զնա եւ ընտրեցին իւրեանց թագաւոր ինքնօրէն աղիկամի. թէպէտ խաղաց ի վերայ նոցա Յովթամ եւ յաջողեաց, բայց նուաճել զնոսա միւսանդամ ոչ կարաց, այլ ելին նոքա յազատութիւն: Այս յարեան փղշտացիքն, եղեն դաշնուոր ընդ Արարացոց, եւ ասպատակ եղեալ քանդէին եղծանէին զերկիրն Յուդայ. նա իշխեցին զալ եւ ի վերայ Նարուաղեմի, արարին կապուտ կողոպուտ զապարանս թագաւորին, եւ խախտեցին տարան զխանայս եւ զորդիս թագաւորին թողեալ միայն զկրտերագոյն քան զամենեսին զԱքոզիա. քանզի ոչ կամէր Տէր թէ ջնջեցի ամենեւին տունն Կաթի:

Եւ ինչն եւս Յովնան անկա յոխա պատկոյնն՝ անթիւսկան, եւ ժողովանցա յոս երկամեաց խառնոյն ցառց։ Եւ թափցաւ նա ոչ ըստ պատուոյ թաղապարսն եւ ոչ ի շէրին թաղապարսն¹։

Ուրաքա (Աբաբա) որդի նորա եւ պայտաւս թաղապարս թեանն (884—883) ոչ իրաւեցաւ ի վառաց եղապոյն իւրաց եւ հարն։ Բանիկ Գաղաքեա մարտնաւ եղն զարաւորաւ կըթաւ թեանն եւ պիտական։ Եւ գրգեալ ի նմանէ՝ զնաց նա ի ճանապարհս տանն Աբաբա եւ արար չար առաջն Տեանն. եւ վան յոյրիկ յոս մից ամի առաւելցաւ ընդ ամենայն ահմէն իւրց²։

297

Թերեւս վան ընդ Յովնանց որդոյն իւրոյն զմէն Ռնն-Աբաբայ՝ եւ նա ի մարա պատկառիկ անաւլ զՅովնանէն։ Երկուք ընդ նմա եւ Ուրաքա որդոյ Յովնայ։ Բայց ոչ որդեա կամի՝ որչաւանն վնարեցաւ։ Յովնան աւ վեր եւ անապարեաց գաւնալ ի Յեղաթիւ զի բռնիւնայ (յոյ զոյն մաց առաջն Յաւաթիւն)։ Եւ քի անանկ զնա իւրհարակեց բարեկամ նորա եւ արարեան Ուրաքա, զի եւ ան հայցին պատահաքն ըստ գաւառ անայն Առաւծոյ։

Քանիք ի ժամանակն յոյնիկ առաքելք Եղիսէ ըստ Առաւծոյ արդեցաւ թեանն զի ի մանկոյն մարդակեցն առաջն Յովնանէն թոյ որ ի դաշտնն եր, զի անցն զի ի զրաւարաց անթ Յեւանան ի թաղապարս թին ի վերաց իւրոյնն, եւ պատակք ասցէ նա յանն Առաւծոյ ջնիւլ զամենայն ասնն Աբաբա, զի ասցէ վնիժ արեան մարդակեցն ի Յեղաթիւն եւ ի աննն Աբաբա։ Կատարեաց հրեշտակն զհամանն, եւ ինչն ժողովաւ։ Իսկ զՅեւ ընթերաց զոյն ի թաղապարս թին։

Իսկ եւ իսկ եւ Յեւ ի ճանապարհ հանդերսն հանկալարդ ի վերաց իւրոյնն, կաւա զբաղաւմարսն որ առաքելցան նա ընդ առաջ, եւ անդադար ձեռքէ յառաջ։ Յայնմամ կտկան անաւլ Յովնանց եւ ի կաւա հանդերսն Ուրաքա երթալ ընդ առաջ Յեւոյ։ Գաւա հայցն միւսնայ ի վերաց արարակն Նարաթիւն։ Գաւեաց Յովնան. արդն է Յեւ։ Եւ Յեւ պատականի. զինչ արդն է, անկաւն կապարչաւ թին եւ կտկարչաւ թին մար քա երթաց եւ յանկէ։ Յայնմամ ասէ Յովնան յՈւրաքա. դաւ է Ուրաքա, եւ գարնա ի ժողովաւ. բայց Յեւ եմաւ ընդ զիսէ եւ Եսոր զՅովնան ընդ մի թիւնայ նորա, եւ եւս որ կանկ զիսէն նորա ի վնիկն արարակն Նարաթիւն, զի ասցէ վնիժ արեան արդարայն Նարաթիւն։

1 Գ. Թ. Ե. 25 — 24. Բ. Մ. Ե. 2 Գ. Թ. Ե. 25 Բ. Մ. Ե. 14. — 4.

Իբրեւ մասնէր Յէու ի Յեզայէլ՝ հայեր Յեզարէլ ծառ-
րեալ զայս իւր եւ զարգարեալ զգլուխ իւր ընդ պատուհանն ի վե-
րայ դրան քաղաքին, եւ գոչէր՝ Ողջոյն իցէ Օտֆրի փրկաստան։
Սաղվադակի հրամանն ետ Յէու երկուց ներքինեացն որ կային առ
նմա արկանել զնա ի վայր։ Ենկաւ Յեզարէլ եւ կոխեցին զնա
առաքութիւն երկխալքն։ Իբրեւ կեր եւ արք Յէու՝ հրամանն ետ թա-
ղել զՅեզարէլ, այլ ոչ գտին ի նմանէ բայց զգաղաթն եւ զոտան
եւ զթաթա ձեռացն. եւ ասէ Յէու այսպէս խօսեցաւ Տէր ի ձեռն
Լիդիայի ծառայի իւրոյ, Թէ ի վեճակին Յեզայեղի կերիցեն շունք
զմարմինս Յեզարէլայ. եւ եղիցի դին Յեզարէլայ իբրեւ աղբ ի
վերայ երեսաց անդոյ վեճակին՝ զի մի լինիցի տակել եթէ այս է Յե-
զարէլ¹։

208

Յառաջ վարէր Յէու զահագին գործ իւր ջնջելոյ զտուն
Լ. քաարու. 70 որդիք էին Լ. քաարու ի Սամարիա ընդ դայեկու
թեամբ ծերոցն։ Լ. քաբեաց նոցա Յէու յղել նմա զգլուխ ար-
քայորդւոցն. անասցին ծերքն եւ բերին զգլուխ նոցա ի Յեզայե-
լ եւ անդ եդ զնոսա Յէու երկուս զրահանա առ դրան քաղա-
քին։ Հրամայեաց Յէու եւ սպանին նոյնպէս զմնացեալ արքա-
կանս Լ. քաարու ի Յեզայէլ։ Լ. պա գնաց նա ի Սամարիա. զնա
նապարհայն պատահեաց ազգականացն Ոքողիայ, զի գային տե-
սանել զՅովրամ եւ զկին նորա։ Լ. առ ունել զնոսա Յէու եւ կո-
տորել. եւ էին նոքա ոգիք 42։

Ինքն Ոքողիա փախուցեալ էր ի սպանմանն Յովրամոյ, եւ
թաքուցեալ էր զանձն ի տան դրախտին։ Վառաւ նա ի Սամարիա
եւ հաղու հրամանաւ Յէուայ ի մահ անդէն ի կռոււմ, եւ մեռաւ նա ի Սակեդդով. Թաղեցաւ նա ի գերեզմանի հարցն
իւրոց քանզի թռն էր Յովսափատայ (883)։ Լ. քա մնացեալք յաղ-
գախանաց նորա կոտորեցան։

Լ. պա կարծեցուցեալ Յէուայ թէ արտացէ տօն մեծ Բահա-
ղու, հրամանն ետ սպառնալեօք մահու ժողովել քրմաց եւ մար-
գարէից եւ սպառաւորացն Բահաղու ի մահեանն նոքա, եւ սպա
պատուէր ետ պաշարել զմահեանն եւ կոտորել զնոսա ի ներքս.
սպա ջնջեաց նա ամենեւին զպաշտօնն Բահաղու յարայելէ։

Սինչեւ ցայն վայր Յէու իբրեւ գործի Լ. սառուծոյ տրդարու-
թեանն գործէր, որպէս եւ ինքն գիտէր եւ յայտ առնէր. բայց
սակայն չխրատեցաւ ինքն, եւ ի ժամանակի անդ թագաւորու-
թեան իւրոյ (884 — 856) ոչ դադարեաց ի կռապաշտութենն
Յերորովամու։ Թէպէտ եւ խոտացաւ նմա Տէր պահել զգաղաթ
նորա ի թագաւորութեան մինչեւ ցարդորդ ազգ, քանզի կատա-

բեաց զհրամանն նորա զոր հրամայեաց ի վերայ Աքաաբու, բայց քանզի ոչ դադարէր Յէու ի մեղացն Յերորովստայ՝ տանջեաց զնա Տէր եւ զժողովուրդ նորա ի ձեռն Ազայեի արքայի Ասորաց, որ անցոյց զպարիս ընդ երկիրն որ յայնկոյս Յորդանանու էր (ընդ Վաղաադ) որպէս տեսեալ էր յառաջագոյն Եղիսէ, եւ եհան զկողմանն զայնոսիկ տակաւ ի Թազաւորութենէն Խարայեի: Իսկ զ(Յէու յաջորդէր որդի նորա Յովաքաղ¹:

209

Ինդ նոյն ժամանակս եւ ի Թազաւորութեան (Յուդայ նոյն պիսի խռովութիւնք ընէին: Յի իբրեւ Վոդողիս՝ դուստր Աքաաբու եւ Յեզարեյայ քոյր երկուց վերջին Թազաւորացն Խարայեի եւ այրի կին Յովրամայ եւ մայր Ոքողեայ արքայի Յուդայ լուաւ զմահ որդոյ իւրոյ՝ Ոքողեայ, ետիներին ջնջել եւ կոտորել զտոհմն նոցա, ապա զրաւեաց կալաւ զաթոռ Թազաւորութեանն, եւ Թազաւորեաց յԱրուսաղէմ (883 — 877), եւ եմցծ նա ի Յուդա զպաշտօնն Բահաղու:

Բայց Յովաբեթ քոյր Ոքողեայ եւ կին Յովեդայեայ քահանայապետի զտարեւոր որդի եղբօր իւրոյ զ(Յովա ապրեցոյց ի կոտորածէն Վոդողեայ, եւ սնանէր Յովաս վեց ամ գաղա ի տաճարին:

Յամին եւթներորդի եցոյց Յովեդայէ զիրան՝ ոմանց ի զօրավարացն, եւ սղա շրջեցան ի սահմանն Յուդայ, եւ կոչեցին զըւտացիսն եւ զելիանա ժողովրդեանն յԱրուսաղէմ: Եւ ի ժամադիր աւուրն (յաւուր շարաթու) ուսոյց Յովեդայէ քահանայիցն եւ զըւտացւոցն հանդերձ զօրավարօքն եւ անձնապահօք թէ զինչ առնելոց իցեն, եւ վառեաց զնոսա զինուքն որ պահեալ կային ի տաճարին: Ապա տարաւ կացոյց զ(Յովա ի տեղւոյն ուր կային Թազաւորքն, եւ պսակեաց եւ օծ զնա Թազաւոր ի վերայ Յուդայ:

Իբրեւ լուաւ Վոդողիս զձայն սուրախութեան ժողովրդեանն ընդ որում հնչէին խառն եւ ձայնք արուեստականաց եւ երթային եւ ուստկանային ձայնքն, աճապարեաց երթալ ի տեղն, եւ իբրեւ ետես զմանուկ Թազաւորն, գոչել սկսաւ եւ առէ, դաւ է, դաւ է: Բայց հրամանն ետ վաղվաղակի քահանայապետն հանել զնա ի տաճարէն եւ սպանանել, եւ կատարեցին զօրավարքն զհրամանն եւ մեռաւ նա անդէն սրով:

Եւ արար վաղվաղակի Յովեդայէ ուխտ ի մէջ Տեառն եւ Թազաւորին եւ ժողովրդեանն: Իոսստացաւ Թազաւորն եւ ժողովուրդն ընել այնուհետեւ Տեառն: Ապա կործանեաց ժողովուրդն զպաշտօնն Բահաղու եւ սպան զքուրմնն նորա: Իսկ քա-

Հանայապետն եւ մեծամեծքն ածին զժառանգական թագաւորութեան Վաւթի յապարանո թագաւորին նստուցանել յաթոռ հարցն իւրոց¹:

210

«Յովսէփ (877 — 838) առնէր ուղղութիւն առաջի Տեառն ցորչափ կենդանի էր Յովիդայեա», : Առ խնամակալութեամբ Յովիդայեայ եւ խրատու նորա նորոգեաց միւսանգամ զպաշտօն տաւարին, ետ նորոգել զշխուած տաւարին եւ երկից զպակասութիւն անօթոցն սրբութեան, եւ կարգեաց հասս քահանայիցն (854): Իսկ Յովիդայեա մեռաւ ամաց 130, եւ վասն արժանեաց գործոց իւրոց թաղեցաւ ի շիրիմն թագաւորացն:

Իսկայ յետ այնորիկ ի փաղտքշանաց զխաւարաց ժողովորեանն ապականեցաւ եւ զեզծաւ Յովսէփ: Խողաւ լքաւ տաւարն Տեառն, եւ պաշտէին Կօւռս ի ներքոյ անտառախիտ ծառոց. զուր զգուշացուցանէին զնստա մարգարէքն Տեառն: Յայնժամ երկից հոգի Տեառն զՕւաքարիա զորդի եւ զԵաջորդ քահանայապետութեանն Յովիդայեայ եւ ասէ. ընդէր անցանէք դուք ըստ հրամանն Տեառն: Վուք թողէք զՏէր, եւ Տէր լքցէ զձեզ: Իսկայ նոքա ժողովեցան եւ քարկոծ արարին զնա հրամանաւ թագաւորին ի պահի տաւարին: Այսպէս մոռացաւ Յովսէփ զերախտին Յովիդայեայ եւ սպան զորդի նորա (840): Իսկ Օւաքարիա ասէր ի մեռանն իւրում թէ «Տեսցէ Տէր եւ խնդրեսցէ վրէժ», :

Եւ յետ տարեւոր ժամանակի հառին պատիժ պատուհասեցն ի վերայ Հրէիցն կռապաշտոց: Ազայել արքայ Ասորոց խաղաց զօրօք ի վերայ նոցա, առ նախ զՎէթ, ապա մխեցաւ ի Հրէաստան եւ եհաս մինչեւ ցապրիապսն Նրուսաղեմի, եւ եհար զբազումն ի մեծամեծացն (839): Եւ Յովսէփ արժամ թաղում եւ դարձոյց յետս զԱսորիսն, եւ հազիւ հազ թէ բաւական եղեն զանձք տան թագաւորին եւ տաւարին Տեառն: Եւ ինքն եւս անկաւ յախտ ծանր, եւ ապա նենգ դործեալ սպանին զնա ի բանակին, եւ ոչ թաղեցաւ նա ի շիրիմն թագաւորացն: Այսպէս առաւ ի նմանէ վրէժ արեանն Օւաքարիայ: Օնա յաջորդեաց Ամասիա²:

211

Յովաքաղ (856 — 840) որդի եւ յաջորդ Յէուայ արքայի Իսրայելի ընթանայր ի մեղս առաջնոցն իւրոց. եւ մատնեաց զնա Տէր ի ձեռս Ազայելի եւ որդւոյ նորա ցորչափ ինքն կենդանի էր: Վրեթէ ամենայն թագաւորութիւն նորա անկաւ ընդ իշխանութեամբ նոցա, եւ չմտաց ինչ առ նմա՝ բայց 50 հեծեալ եւ 10

1 Դ. Թագ. ԺԱ. Բ. Մնաց. ԻԲ. 10 2 Դ. Թագ. ԺԲ. Բ. Մնաց. ԻԴ.
— 12. ԻԳ.

կառք եւ 10,000 սպր. զմնացեալսն ջնջեցին Մարդք: Յայնժամ զիմեաց Յովաքաղ առ Տէր պաղատեալ, եւ ողորմեցաւ Տէր ի վերայ նեղութեանն Իսրայելի եւ ետ նոցա փրկիչ որ թափեաց զնոսա ի ձեռաց Մարուոցն. բայց սակայն ոչ դադարեցին նոքա ի մեղաց (Յերոբովամայ, եւ տակաւին կայր անտառն ի Սամարիա:

Թաուի թէ փրկիչն այն (Յովաս եր որդի եւ յաջորդ Յոփաբազայ (840 — 825): Ընդէն ի սկզբան թագաւորութեան նորա խթացաւ լազիսէ ի մահ, եւ էջ թագաւորն տեսնել զնա, եւ արտասուեաց ի վերայ նորա զի մեկնելոյ էր նա ի նմանէ: Մարգարէացաւ նմա մարգարէն նշանակաւ նետիցն զոր ետ նմա արձակել՝ երեւելի յաղթութիւն ի վերայ Մարուոց, եւ ապա մեռաւ վաղվաղակի: Սէրակացու եւ պահապան էր Տէր ծառային իւրոց Նաբշայի, եւ պատժեաց երբեմն զմանկափն Բեթելայ որ ծիծաղէին զնովաւ¹. նոյնպէս փառաւորեաց զնա եւ յետ վախճանի նորա, զի յետոյ յորժամ ընկեցին զի մի ի գերեզման Նաբշէի՝ անդէն կենդանացաւ մեռեալն, իբրեւ մերձեցան ի նա օսկերք առնն Մատթոյ²:

Ինչ նոյն ժամանակաւ էր վախճանեալ եւ Մարտի նեղէն Իսրայելի՝ թագաւորեալ ամս 50 (յամի իբրեւ 840), եւ զնա յաջորդէր Բեն-Նադա Գ. նորին որդի: Յայնժամ ողորմեցաւ Տէր ի վերայ Իսրայելի վասն աստուածապաշտ նահապետացն. երիցոյ յաղթեաց Յովաս արքային Մարուոց, եւ թափեաց ի նմանէ զքաղաքն զոր հանեալ էր հօր նորա ի թագաւորութենէ Իսրայելի³: Յետ նշանաւոր յաղթութեանն զոր յաղթեաց Յովաս Լեւիայի արքայի Յուդայ՝ վախճանեցաւ⁴:

(Յերոբովամ Բ. (825 — 784) նորին որդի զնաց իբրեւ զառաջինսն իւր ի ճանապարհս (Յերոբովամայ, բայց զօրացոյց զնա Տէր առ ապրեցուցանելոյ զԻսրայելացիսն սակաւիկ մի ի նեղութենէ. քանզի ոչ միայն զայն կատարեաց Յերոբովամ զոր հայրն սկաւա՝ հանեալ յՄարուոցն զամենայն երկիրն զոր տուեալ էին, եւ միւսանգամ նուաճեալ զառաջին սահմանն մինչեւ ցգեան Նափթալ եւ ցծոնն Սեբեալ, այլ եւ առ նա զթագաւորութիւնն Լամպթայ եւ Վանակոսի, եւ բարձրացոյց ի ժամանակի 41 ամաց թագաւորութեան իւրոյ զթագաւորութիւնն Իսրայելի զայս վերջին նուագ: Օնա յաջորդէր նորին որդի Օպթարիա⁵:

212

Թէպէտ եւ ի ժամանակէ անտի Սամուէլի խրատէր, յորդորէր, մխիթարէր կամ սպառնայր Տէր ի ձեռն արանց լուսաւո-

1 Դ. Թադ. Բ. 23 — 25:

2 Դ. Թադ. ԺԳ. 20, 21. Տե՛ս Սէրուբ
Եւ. 13 — 15:

3 Դ. Թադ. ԺԳ:

4 Դ. Թադ. ԺԴ. 8 — 16:

5 Դ. Թադ. ԺԳ. 23 — 29:

բերցնող մարդարէք կամ տեղանալէք կողմէն, ժողովրդեան իւրում եւ թագաւորաց նորա, զի պահեսցեն զմահապարհս իւր եւ կամ քարձցին ի նոյնս: Այլ առաւել իմն յաճախեցին նորա անպատին ի բաժանմանէ թագաւորութեան՝ ի թագաւորութեանն Խորայեւել, քանզի առաւել իմն պիտոյ էին նորա թագաւորութեանն այնմիկ. եւ ի մէջ մարգարէիցն այնոցիկ երեւելիք եւ նշանաւորք քան զամենեսին երեւեցան Նղիա եւ Նղիշա:

Իսկ յորժամ (Յերոբովամ Բ. թագաւորէր յԽորայեւել եւ Ողիա ի Յուդա, սկսաւ կարգ իմն այլոց մարգարէից, որոց վարդապետութիւնքն եւ մարգարէութիւնք զորս նշանօք հաստատէին՝ կան նշանակեալ ի գիրս սուրբա, եւ բանք մարգարէութեան նախ յերկուս ազգակից թագաւորութիւնսն հային եւ ապա զհանդերձելոյ կենարարէ եւ զեկեղեցւոյ նորա սրբոյ յայտ առնեն, զառաքոյն եւ զփառաւոր հանդերձեալ ժամանակէն՝ որ էր անկապուլութիւն ամենայն ճշմարիտ աստուածապաշտաց:

Նորիցազոյն քան զամենայն մարգարէսա զայսոսիկ (Յովնան է զարուղնացի յազգէ: Եւէպէտ եւ մարգարէացաւ նա Յերոբովամայ Բ. յարթութիւն¹, այլ բուն առաքումն նորա էր առ Նինուէացիսն՝ առ փառկասուն բարեկեցիկ բնակիչս գլխաւոր քաղաքին Ասորեստանեաց թագաւորութեան, որ անդատին յամէկ իրքեւ 800 զօրացաւ եւ հարստացաւ: Վարդեաց (Յովնան Նինուէացւոյն զկործանումն նոցա, այլ քանզի դարձան յամենայն սրտէ իւրեանց՝ խնայեաց ի նոսա Աստուած եւ ի քաղաքն նոցա²:

Ովսէէ կամ Նոշա մարգարէ երեւեցաւ նոյնպէս ի թագաւորութեանն Խորայեւել առ (Յերոբովամ Բ., եւ բանք ապառնալեացն յԽորայեւելոյն անդր մանաւանդ հային. բայց հոգին Աստուծոյ հայեցոյց զնա եւ ի վերայ Յուդայ եւ ի փառաւոր ժամանակն (ԺԵԷ) եւ եկեղեցւոյ նորա: Սարթ էր նմա տեսանել եւ զկործանումն թագաւորութեանն Խորայեւել³:

Նոյն բանք են եւ զմարգարէութեանցն Ամփայ որ էր հովիւ թեկուացի ի Յուդա. միանգամայն հային բանք մարգարէութեան նորա եւ յարուարձանեայ ազգս հեթանոսացն: Այլ քարոզէր նա մանաւանդ զմօտաւոր կործանումն թագաւորութեանն Խորայեւել ուր ընդ յղկութեան եւ բարեկեցութեան եւ ապականութիւն վարուց եւ ամենայն ազգի ազգի ախտք յորդեալ էին⁴:

Սակաւիկ յետոյ քան զնա եւ Սիբիա մարգարէ մարեռացի ի Յուդա. եւ նորա եւս բանք նոյնպէս զերկուց թագաւորութեանց են ը մարգարէութեանք եւ վասն Սեսիային⁵:

Ս ասն ժամանակին (Յովելայ մարգարէի ազգի ազգի կարծիք են. հաւանութեան իմն թուի թէ ի թագաւորութենէ (Յուդայ

1 Դ. Թ. Բ. Ժ. 25:

2 Ե. Բ. Բ. Ժ. 1:

3 Ու. Է. Բ. Ժ. 1:

4 Ա. Բ. Բ. Ժ. 1:

5 Ս. Բ. Բ. Ժ. 1:

էր եւ թէ զմանէ եւ չափ նորա: Ասն ի նաւ աղանալէ պաւ-
ժայ եւ թելադրութիւնք աղբութեան, աւելի բարեայ ժամա-
նակայ որ ձգին մինչեւ ցամաքական Ծեփոյն, նա անդր իմ ցա-
մաքէ քրիստոնէութեան. եւ յետեւ աւրեմ կորցին պաւ-
նալէ պատմայ ի վերայ թշնամայ ժողովրդեանն Առաւմայ¹:

213

Ամաթա (838—810) թագաւորեալ էր յայնժամ ի Յա-
զա: Այլապէս նա զհամայն Տեառն այլ ոչ յամենայն պատ իւրեմ,
եւ յայն տակ չէր ինչ տեսական բարեպաշտութիւն նորա: Այլա-
վազմէ իրբեւ նաւա յաթաւ թագաւորութեան՝ եւ կապել
զարանազ հորն իւրայ, բայց վասն իրաւանց աղադրութեան եւ ըստ
օրինայն ինայէր յարկն նոցա²:

Այլա հանգէս արար ամենայն պատն պատերազմի եւ դասն
300,000 այլ, եւ վաքնայ 100,000 այլ իւրայնայն. բայց որմա-
կեայ զնոսա իրաւեալ ի մարդաբէն աւելի՝ թէ Տեառն է զա-
րութիւն օգնականութեան եւ կործանման: Այլ ասն այնպիսի յա-
տայեալ նորա ի Տէր իւրայ ի վերայ Նդանցիցայն (որոյ վազ
աւ Յովնանա նշխարեալ էր), եւ յաղթեայ նոցա ամենեւին:
Ասկայն զարաւիրա կուցն զոր ուս յաւարի՝ կանգնեայ յարաւա-
ղէմ, թեթեւ խեղճան իրբեւ նշանակ յաղթութեանն, այլ վազ-
վազմէ սկսաւ դնել նոցա պատի տառաւածութեան, եւ ոչ ան-
այլ բանից մարդաբէն Տեառն:

Այնպէսեւ փոխեցաւ յաղաղութիւնն. ամբարաւանեալ
յաղթութեանքն՝ զբաւեայ զՅովնա աղբայ իւրայնի ի պատե-
րազմ. թէպէտ եւ իրաւ եւ նմա Յովնա բաւական համարել
զարածանն զոր տապաւ եւ կալ ի իւրադրութեան, բայց չեզ
անին Ամաթա: Յայնժամ բարբառեցաւ մարա պատերազմի աւ
Բեթաւմաւա ի Յազա, եւ ոչ եթէ իւրաւեցաւ միայն Ամա-
թա՝ այլ եւ ձերբակալ եւս եղեւ: Ամաւ Յովնա յարաւաղէմ,
զման մի ամբութեանն եւս քակել եւ ուս տարաւ ընդ իւր զգանն
թագաւորին եւ զաւանդին հանգերն պատանդաք ի Սամարիա
(յամի իրբեւ 826): Բայց զԱմաթա եթալ յարաւաղէմ:

Այլ ասն ամբութեայ աղաւանին յաւայ երանէր Ամաթա ժող-
ովրդեանն. սակայն յետ հնդեաւաւան ամայ աւրեմ յորինեցաւ դասն
պատանեկայ զաղբայ³:

214

Ողեա (Ուսիա) որ եւ Աղաթայն կոչի, որդի եւ ժառանգ Ամա-
թայ (810—759) թագաւորեայ ամս 52: Այլապէս նա աղբութիւն

¹ Յովնա Ա — Գ:

² Տեառն երեւ. որ. Ի. Գ. — 16:

³ Գ. Թագ. Ժ. Գ. — 20: Բ. Մնայ. Ի. Ե:

առաջին Տեառն. խնդրեաց նա զՅէր ցորչապի կենդանի էր Օսթա-
րիա ոմն մարգարէ Տեառն, եւ վասն այնորիկ ետ նմա Աստուած
յաջողութիւն ի գործս նորա:

Թափեաց նա յԵդոմեացեացն զնաւահանգիսան Եղաթ
(Եղթ) եւ ամբարցոյ զնա: Ետ նա պատերազմ ընդ Փղա-
ցեացն եւ ընդ Երարացեաց եւ Եմեացեաց եւ յաջողեցաւ, եւ արար
զնոսա հարկատուս: Վանգի էին նորա զօրք սպառազէնք 300,000
այր, եւ տունք զինուց պնդեալք եւ ամուր քաղաքք եւ աշտարակք,
եւ զբազումս եւս ի քաղաքաց ամբարցուցանէր. երկրագործու-
թեան եւ այգեգործութեան փոյթ ի վերայ ունէր, եւս փորել
ջրհորս եւ շինել աշտարակս պահապանաց հօտից:

Երբեւ մեծացաւ եւ զօրացաւ՝ հպարտացաւ սիրտ նորա եւ
կամէր իմն ի վերայ Թագաւորութեանն պատուոյ յաւելլել եւ
զքահանայութեանն: Օսր ցուցանէին նմա Եղարիա քահանայա-
պետ եւ այլ եւս 80 քահանայք, թէ պաշտամունք քահանայու-
թեանն միայն տանն Եհարանի տուան, եւ ստիպեալ տազնապէին
զնա ելանել ի տեղւոջն Արբութեան: Եւ սրտմտեալ բարկա-
ցաւ Ոգիս եւ խօսեցաւ նոցա սպառնալիս, եւ առեալ ունէր ի
ձեռին զբուրուս: Յանկարծակի ել նիշ բորոտութեան ի ճա-
կատուն անդէն ի տան Տեառն: Հեռացուցին զնա քահանայքն եւ
մնաց բորոտեալ մինչեւ ցօր մահուան իւրոյ, եւ էր բնակեալ յա-
ռանձինն տան, եւ վասն բորոտութեանն Թագեցաւ ի դաշտի: Եւ
րին յաջորդ Յովթամ առաջնորդէր Թագաւորութեանն ի ժա-
մանակին յայնմիկ:

Յովթամ (750—743) 27 տմաց էր յորժամ առ զԹա-
գաւորութիւնն, եւ արար ուղղութիւն առաջի Տեառն իբրեւ
զհայր իւր զՈգիս, այլ չեմուտ նա իբրեւ զնա բռնի ի տաճարն:
Օսմուրսն որ ի նմանէ շինեցան եւ նորոգեցան՝ պահեաց եւ բազ-
մացոյց իսկ: Յաղթեաց նա եւ Եմեացեացն, եւ եդ ի վերայ նո-
ցա հարկս բազում ամաց: “Օսրացաւ Յովթամ, քանզի արար
նա ուղիղ զճանապարհս իւր առաջի Տեառն”, Իայց սկսան յայն-
ժամ Եսորիքն եւ Խորայեւացիք սփռել ասպատակ ի սահմանս
Յուդայ: Օնա պայազատեաց Երազ:

215

Երազ (743—725) ոչ միայն ի ճանապարհս Թագաւորացն
Խորայեւի զնաց՝ այլ եւ եմեծ զպաշտօն Բահաղու, մատուց զհո-
կոց ի բարձունս, եւ ի ներքոյ անտառախիտ ծառոց անցոյց զորդի
իւր զընդով առաջի Մողղբայ, եւ արար զամենայն պղծութիւն
կռապաշտութեան:

1 Դ. Թ. Գ. 31, 32. Ժ. Ե. — 7. 2 Դ. Թ. Գ. 33—38. Բ. Մ. Ե. Բ. Մ. Ե. 12.

Ի. Ե.

(Յայնժամ եկին հասին պատուհասը ի Տեառնէ. փակէէ արքայ խորայեի եղեւ դաշնաւոր ընդ Ասասնայ որ ամբարձ միւս անգամ զԹագաւորութիւնն Ասորոց, տալ պատերազմ ընդ Յուդայ: Առ Ռասան գերեւելի նաւահանգիստն Եզաթ, եւ մերժեաց անտի զՀրեայսն, եւ կամ խախտեալ տարաւ. իսկ փակէէ յարձակեցաւ ի վերայ Թագաւորութեանն Յուդայ, եւ արկ ի զօրութն Աքազաւ 120,000 այր, ապա անաբգել անց ասպատակաւ ընդ երկիրն, եւ տարաւ գերի 200,000 այր եւ աւար բազում (742): Իսկ եւ Ովդեդ մարգարէ ընդ առաջ նոցա, յանգիմա նեաց զնոսա վասն խառութեանն զոր անցուցին ընդ եղբայրս իւրեանց Յուդայեանա, եւ այնպէս ետ արձակել զգերին, քանզի օգնական եղին նմա եւ ոմանք յազնուականացն¹: Անգէն ի նմին ժամանակի տեսեալ Եզովմայեցւոյն եւ փղշտացւոց զվասթարութիւն Թագաւորութեանն Յուդայ՝ եգին ասպատակ Եզովմայեցիքն եւ տարան գերի բազում. իսկ փղշտացիքն մեծացուցին զասհմանս իւրեանց հազիւնելով քաղաքս բազումս (յամի իբրեւ 741)²:

216

(Յամի մեռանելոյ Ողիայ արքայի (իբրեւ 760) կոչեցաւ յԱստուծոյ մարգարէն մեծ Եսայի սկիզբն առնել պաշտամանն իւրոյ, զոր վարեաց նա ամս 50³: Եւ նա որդի Ամոսայ զօրմէ համարին լեւալ որդի Յովասայ արքայի եւ եղբայր Ամոսիայ: Առաջին մարգարէութիւնք նորա ճառեն զպատժոցն եւ զխրատուց Յուդայ⁴:

Իբրեւ դաշնաւոր Թագաւորքն Խորայեի եւ Ասորոց կամէին դալ ի վերայ Երուսաղեմի, եւ խորհէին հասնել ի Թագաւորութենէ զտունն Գաւթի, հրաման ետ Տէր Եսայեայ մարգարէի ասել յառաջագոյն ցԱքազ թէ խորհուրդ երկոցունց Թագաւորացն չէ ելանելոյ ի գլուխ, եւ յետ վաթսուսն եւ հինգ ամաց դադարեացէ Խորայել լինել ժողովուրդ: Եւ ետ Տէր խնդրել նշան, եւ ասէր ցնա Եսայի. «Ահա կոյս յղասցի եւ ծնցի որդի եւ կոչեացն զանուն նորա Երմիանուէլ (ընդ մեզ Աստուած)»,⁵:

Այս մարգարէութիւն նախ անհարկէ զորդաց նորոգ կնջն զոր առ մարգարէն, եւ զփրկութենէ Յուդայ. այլ ըստ բարձրագոյն մտաց զհանդերձելոյ Մեաիայէն, որպէս յաջորդ գլուխքն յայտնագոյն գործեն⁶:

Իսկ Աքազ թերահաւատ լեւալ խնդրէր իւր օգնականութիւն ի մարդկանէ. ողորմանք իմն եւ խնարհութեամբ եւ մեծամեծ պատարազօր յանկոյց յինքն զհօր Թագաւորն Ասորեստա-

1 Դ. Թ. Ժ. Ժ. — 6: Բ. Մ. Ե. — 15:

2 Բ. Մ. Ե. — 16: 19:

3 Ե. Ե. — 8:

4 Ե. Ե. — 2:

5 Ե. Ե. — 16:

6 Ե. Ե. — Բ:

նեաց զԹագազարթիստար, մինչեւ գալ Թագազարթիստարայ եւ սպանանել զՊատոն եւ բարձեալ զԹագաւորութիւնն Լսորեաց խառնել ընդ Թագաւորութեան իւրում (740): Եւ գնաց Լքազ առ նա ի Վանասկոս, Թերեւս ժամն շնորհակալ լինելոյ. զայսր չուոյ այն եկն զՏեո՝ զի սփռեցաւ պաշտօն տառուածոցն Լսորեաց ի Յուդա. եւ Ուրիա քահանայապետ հլութեամբ իմն գնայր: Եւ յայն չափ իրքն հասին, մինչեւ փակել Սրբութեանն Տեառն, մինչ դեռ ի սրահսն եւ յայլ եւս բազում տեղիս կանգնեալ կային բազմիք դիցն:

Ինդ նոյն ժամանակս խոնարհեցուցեալ էր արքային Լսորեա-
տանեաց եւ զԹագաւորութիւնն Իսրայելի. ամբարտաւանեալ
այնուհետեւ ընդ յաջորդութիւնն, սպառնայր եւ ի վերայ Լքա-
զու, եւ Լքազ հազիւ ուրեմն մեծամեծ պատարագօք եւ տա-
րեւոր հարկօք առնոյր ի նմանէ խաղաղութիւն:

Իայց Լքազու կուրացեալ չարձաւ յաղղութիւն յետ այն-
չափ վշտացն, այլ երթայր եւ յաճախէր զպաշտամունս կռօցն.
Քանզի խորհէր թէ յետոյ ուրեմն օգնեացն նմա աստուածքն իւր:
Սեռաւ նա եւ ոչ Թաղեցաւ ի շիրիմս Թագաւորացն: Օնա
պայազատեաց նորին որդի Եղեկիա¹:

217

Ինդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ մօտ ի կործանումն հասեալ
կայր Թագաւորութիւնն Իսրայելի: Եւ եւալ էր ժամանակ ինչ ան-
տէրնչութեան (784—770), յետ բռնութեան մահուն Յերոբո-
վամայ Բ.², եւ ապա յետ երեքտասան ամաց յաջորդէր զհայրն
Օւքարիա: Երար եւ նա չար առաջի Տեառն եւ ոչ զաղարեաց
ի չարեացն Յերոբովամայ. այլ վաղժաղակի յետ վեց ամաց դաւ-
գործեալ սպանին զնա յանդիման ժողովորեանն, եւ այնպէս սպա-
ռեցաւ տոհմն Յէսայ ի չորրորդ ազգի անդ ըստ բանին Տեառն:
Սեղղում որ սպանն զնա՝ առ զԹագաւորութիւնն, բայց եւ նա
նոյնպէս սատակէր:

Վանզի հար գնա Մանայեմ ի Սամարիա եւ անց նոտաւ
յաթող Թագաւորութեանն (770—759): Եւ նա վեհժս անա-
գորունութեամբ ի բնակչաց քաղաքին Թերսացւոց որ աղէկեցին
նմա զղրունսն, եւ արար չար առաջի Տեառն որպէս զառաջինսն
իւր: Իայց Փուղա արքայ Լսորեստանեաց դիմեաց յերկիր նորա.
առ նա ի սմանէ գնոց զխաղաղութիւնն եւ զքարեկամութիւն
տուեալ 1000 տաղանդ արծաթոյ. նմին իրի ալի նա մարդահարկ
ի վերայ ընչաւետացն: Փակիա որդի նորա (759—757) մեղաւ
որպէս զառաջինսն, եւ հարին գնա յետ երկուց ամաց յապարանսն:

1 Դ. Թ. Գ. Ժ. Բ. Մ. Ե. Ի. Բ. 20... 2 Ա. Ե. Ե. 11:

Փափէէ (Պեկա՝ որդի Ռամելայ 757 — 737) որ ըրաւոր էր առաջնայն փափկայ եւ սղան զնա, յաջորդէր զԹագաւորութիւնն, նշնդէս եւ զանօրէնութիւն նորա: Թէպէտ եւ սղանայ նա զԼաւ ազգայ Յազայ, այլ իման նորին իսկ այնորիկ Թագաւորութեան որ զաշնուար էր Լաւալ, առնէր սկիզբն հասանելոյ զԹագաւորութիւնն Իսրայելի: Բանքն աւ նա զահման յեղնն Վազայ եւ Ռաբինի եւ կիսայցե զին Մանասէի յայնկոյ Յարգանաւ նա, եւ զԱսիւթաղանայ յայնկոյ Յարգանաւ, առաք զամենայն իսկ զՎազայ եւ զՎալիէա (740): աւ ապաւ զնապէս կալ մանայն այնորիկ եւ նապայ անդ այլ զաղթական: Այն այնորիկ ապանաւ Փափէէ ի ձեռն Ռիւսայ:

Այն ինն ամայ անաղքէնութեան (737 — 728) ապա աբեա յաջորդաւ Ռիւսայ կամ Նալայ արեւհիւրութեամբ նաեւ յաթաւ Թագաւորութեանն (728 — 720), եւ նա ապա որ ինչ ոչ էր համայ առաջն Տեառն, այլ ոչ այնպէս որպէս զառաջնան իւր: Նորինէր նա հարկ Սաղմանաւորայ, որ կայնալ էր յայնժամ Թագաւոր Լաւաւանայ. իման ապաւ ի ձեռայ նորա՝ եր զաշնու ընդ Սալայ արեւոյնն Նալայայայ, եւ զաղարեայ ի ապայ զհարկան: Ղիւսայ յայնժամ Սաղմանաւոր ի վերայ Թագաւորութեանն Իսրայելի, հաւ առաջն Սաղմանայ, եւ յերրորդամ ամի պաշարմանն աւ կործանեայ զքաղաքն զԵսաւ, եւ կալա զՌիւսէէ ձերբակալ եւ ապաւ զնա ի գերութեան: Օնայն եւ ընդ Իսրայելացիսն ապա որ մայնալ էին ի կառարծէն նորա. իսկանայն նորա ի նահանգն Լաւաւանայ որպէս յառաջագոյն եղաւքն նոյս:

218

Լաւ իմանն եղև Թագաւորութեանն Իսրայելի որ անկալ բաւայ ամ 253 (յամի իրել 720): Վանքն ոչ զաղարեայն Իսրայելացիքն զամենայն ժամանակ բաժանման Թագաւորութեանն բարկոյս ցանել զՏէր պաշարման կայն, եւ զնապանեայն զաւնա զգաւութեան մարգարէիցն, եւ իսապայցն զկրտ իւրեանց, եւ այնպէս կառարեանն պարկէքն զոր պառնին մարգարէքն:

(Իւ երբեք առհանգ առան յեղնն էին՝ ընտելութիւն եղին հիթանաւորան զաղթականայն որ յայլ եւ այլ նահանգայ Լաւաւանայ Թագաւորութեանն (ի Աւաթայ) որ ի Պարկայ աշխարհին, ի Ռաւորկայ, յԼաւայ) եկին անդր, եւ զնա շարկ գործէին նորա անդ եւ անարդիւր էին՝ արնակայ ի վերայ նոյս Տէր աւիւծա որ գործէին ապականութիւն ի միջ նոյս: Ի վրա աւին նորա զնաին բարձր որ հարկանէր զնա եւ առաքնայն

1 Դ. Թագ. 26. 8 — 31. Ե. Մայ. 6. 26. Բ. Մայ. 12. 6 — 16.

2 Դ. Թագ. 26. — 6. 22. 9 — 12. 3 Դ. Թագ. 26. 7 — 23.

դրոյց թագաւորին, թէ Աստուած երկրին հանձն ի նոցանէ վրէժս, զի անփոյթ արարին պաշտել զնա: Ասյնժամ յղեաց առ նոռա թագաւորն Ասորեստանեաց քահանայ մի ի գերելոց անտի որ չաքառ բնակեաց ի Բեթէլ սևաւցանել ժողովողեանն զպաշտօն ճշմարտին Աստուծոյ: Թէպէտ եւ պաշտէին նորա այնուհետեւ զՏէր իբրեւ զԱստուած երկրին, բայց եւ զկուռ առաջնոց հայրենի աշխարհացն իւրեանց պահեցին, եւ այնպէս զԹերակաւար պաշտօնն Աստուծոյ խառնեցին ամենայն պղծութեամբք կողոն պաշտաման:

Յէզք ազգացն այնոցիկ զառաջինն հասարակաց իմն անուամբ Կութէացիք կոչեցան յանուանէ զաղթականացն Կութայ. այլ իբրեւ միւսանգամ շինեցաւ Սամարիա՝ Շամբաացիք կամ Սամաբացիք կոչեցան, եւ մնաց այն նոցա անուն յղճորջանաց¹:

Ե

Թագաւորն Յուդայ (725—590):

219

Ս ԵՑ ամբք կանխագոյն քան զկործանումն թագաւորութեանն Իսրայելի՝ Լազկիա կամ Հիսկիա (725—699) ան զԹագաւորութիւնն Յուդայ փոխանակեալ զԱքազ յետ լինելոյ բարձակից՝ ամեն²: «Լրար նա ուղղութիւն առաջիցն առաւ արար հայր նորա՝ Կալիթ», իսկ նորոգէր զյայտնական պաշտօնն Աստուծոյ որ առ հարբն նորա բարձեալ էր ամենեւին ի միջոյ, եւ երաց նա միւսանգամ զառնարն եւ ետ սրբել եւ նուիրել, եւ մատուցանէր երեւելի ողջակէզս պատարագաց:

Ապա առաքէր Լազկիա հրեշտակս հրովարտաբառ ոչ միայն ընդ թագաւորութիւնն Յուդայ, այլ եւ ընդ թագաւորութիւնն Իսրայելի, եւ հրաւիրէր զամենայն այր Իսրայելացի ի տօն զատկին, թելադիր լեալ նոցա դառնալ յամենայն սրտից իւրեանց զի ցածուտեան յանձանց զդատումն Աստուծոյ: Սակաւք միայն ի ցեղէցն Եսերայ եւ Սանասէի եւ Սարուղոնի անտացին կոչմանն. բայց աւմենայն Յուդա հնազանդեաց թագաւորին, եւ կատարեցաւ տօն զատկին յԵրուսաղէմ մեծաւ փառաւորութեամբ յաւուրս 14:

Ապա փոյթ առնէր Լազկիա վտան առնելոյ հանապազարդ զպաշտօնն Աստուծոյ եւ վասն հազից քահանայիցն: Եւ այնուհետեւ ոչ միայն յամենայն սահմանս Յուդայ եւ Բենիամինի, այլ եւ ի սահմանս Լափրանի եւ Սանասէի ջնջեցաւ եղծաւ պաշտօն կռապաշտութեանն եւ դարչութիւնք նորա. ցրուեցան բարձունքն եւ ծառքն անտառախիտք, նա եւ օձն եւս պղնձի, քանդէ պաշտէին զնա եւ երկիր պազանէին³:

1 Դ. Թագ. ԺԷ. 24.... 2 Դ. Թագ. ԺԷ. — 4. Բ. Մագ. ԻԲ. — 1Ա.

Լճակէս յարեցաւ Լազեկիս ի Տէր, եւ Տէր էր ընդ նմա եւ օրհնեաց նա զնա յամենայն դարձս իւր: Դադարեաց նա ի տաղց հարկս եւ ծառայելոյ արքային Լադեստանեաց. եւս պատերազմ ընդ Փղշտացւոյն եւ յաջողեաց նմա, եւ առ երկիր բազում մինչեւ յՊաղա: 1:

220

Լճ ի չորեքտասաներորդի ամի թագաւորութեան նորա խաղաց Սենեքերիմ արքայ Լադեստանեաց հաքատարուսն զօրօք ի վերայ Յուդայ, առ ամաւրս բազումս եւ պաշարեաց զՂաբխ. զահի հարաւ Լազեկիս եւ անկանէր ընդ նմա ի պատգամս խաղաղութեան, արդարացուցանէր զանձն եւ տաւալ 30 քանդար աւելոյ եւ 300 քանդար արծաթոյ՝ առնէր խաղաղութիւն: Եւ ի բրեւ մեհնեցաւ Սենեքերիմ երթալ ի վերայ Լազիպտացւոյ աշխարհին՝ ամրացուցանէր Լազեկիս զամրացն Լաւաաղեմի եւ նորս եւս շինէր, եւ տալ խնուլ զՋեհորան որ արտաքոյ քաղաքին էին, քանզի չէր վտառ յԼադեստանեայն, եւ յիրաւի իսկ:

Իբրեւ դառնայր Սենեքերիմ յերկրէն Լազիպտացւոյ, բանակեցաւ միւսանգամ առաջն Ղաբխաց եւ առաքեաց զբրաւաւրս իւր զօրօք յանդիման Լաւաաղեմի: Սքաւ եկին եւ խօսել սկսան ընդ մեծամեծս քաղաքին եւ կռիւն զԼազեկիս անմիտ՝ զի ժամ ժադհի կալ հակառակ արքային Լադեստանեաց, եւ տար խօսեցան հայհոյութիւն զձշմարտէն Լաւաւծոյ: Տրամեցաւ սկսեցաւ Լազեկիս եւ առաքէր առ Լապի մարգարէ. եւ նա յղէր առ նա բանս միկթարութեան եւ ցուցանէր թէ Տէր տալէ լսել նմա զոյժ եւ դառնալ անտի ի բաց:

Եւ լուստ անդէն Սենեքերիմ թէ թարակ արքայ Լթւաւ պոպոպ եւ Լազիպտացւոյ զայ զօրօք ի վերայ նորա. բաց պոպէս ինն կարծէր թէ մինչ չեւ նորս հասեալ, կարկոյէ ահարեկ առնել զԼազեկիս. առաքեաց առ նա հրաւարակ մի յորում երկար գէր զնոյն հայհոյութիւնս զոր խօսեցան զբրաւաւրք նորա: Եւ տարածեաց Լազեկիս զթաւքին ի տաճարին առաջն Տեառն եւ եկաց յաղթմ հաւատովք առ Լաւաւծ: Յայնժամ առաքեաց առ նա Լապի եւ ասէր, թէ լուստ Տէր աղօթից նորա. կորսնալոց է Սենեքերիմ եւ չէ հասանելոյ առաջն Լաւաաղեմի ոչլ զարմոյի պոպէն յերկիր իւր. վերապցաւ կամի ընել Տէր քաղաքին եւ ապրեցուցանել զնա վտան իւր եւ վտան Դաւթի ծառայի իւրոյ:

Եւ անդէն ի նմին զիշերի եհար հրեշտակ Տեառն 185,000 ոչր ի բանակէ Լադեստանեայն: Եւ յայնժամ Սենեքերիմ եւ զարձաւ ի Նինուէ, եւ անդ ապրանին զնա որդիք նորա եւ վախճան յերկիրն Երաբաղոյ: Լճակէս ապրեցաւ քանչեւեւք Լաւաաղեմ

օտարակամքն Ասորեստանեացն, զոր բազումք ի մեկնաց ժանտ համարին¹ :

221

Որպէս հաւանութեան իմն է՝ յառաջ իսկ քան զայն պահն չեղն խօթացաւ Լազեկիա ի մահ, եւ եկն առ նա Լասայի ասել հրամանաւ Աստուծոյ զի պատրաստեսցի ի մահ, քանզի չէ ասարանաց : Լահաց յայնժամ յաղօթութեազաւորն լի հաւատովք եւ երաց առաջի Տեառն : Լին եւ պատմեաց նմա Լասայի միւտանդամ թէ լուաւ Տէր աղօթից քոց . կամի զի կեցցես, եւ ելլես յաւուրն երրորդի ի տաճարն : Յաւել նա յաւուրս քո ասն հնգետասան, եւ կամի փրկել զքեզ եւ զԼարուսաղէմ ի ձեռաց Ասորեստանեաց :

Ապա հրաման ետ մարգարէն եւ եղին պաղատիտս թողոյ ի վերայ վերին Լազեկեայ : Իսկ Լազեկիա խնդրեաց նշան ինչ թէ արդարեւ ողջանալոյց է . եւ ըստ նորա իսկ կամելոյ՝ դարձաւ ստուերն ասան աշտիճանօք յետս ի վերայ ցուցին տրեւուն : Անդէն ողջացաւ նա ի սահմանեալ աւուրն եւ խօսեցաւ շնորհակալ մտօք զեղեցիկ ինչ երգ օրհնութեան եւ գոհութեան² :

Լաֆաս բանն եւ ի Վարելոն եւ լուաւ արքայ Մերովգաք Բաղդան եւ յառաքեաց առ Լազեկիա հրեշտակութիւն լինել ուրախակից առողջութեանն . եկեալ էին հրեշտակքն եւ վասն առնելոյ դաշնաւորութիւն հաղառակ Ասորեստանեացն : Պատրեալ իմն ի սիրոյ անտի նոցա՝ եցոյց նոցա Լազեկիա զամենայն զանձա իւր եւ զմեծութիւն՝ անապործութեան իմն մտօք : Այլ Լասայի մարգարէ յանդիմանեաց զգործն նորա, եւ պատմեաց հրամանաւն Աստուծոյ թէ ամենայն զանձքն այնորիկ երթիցեն երբեմն ի Վարելոն, եւ որդիք քո եղիցին ներքինիք ի տան թագաւորին :

Իոնարհութեամբ յանձն առ Լազեկիա զդատաստանն Աստուծոյ : Իժուի թէ ի խաղաղութեան անցոյց նա զվերջին հնգետասան ամս կենաց իւրոց . շինեաց նա ջրմուղս եւ այլ եւս բազում շինուածս . սիրէր նա դարմանել այգիս եւ ագարակս եւ խաչինս : Իժաղեցաւ նա մեծաւ պատուով եւ փառաւորութեամբ, եւ թագաւորեաց Մանասէ որդի նորա փոխանակ նորա³ :

Յաւուրս նորա (յամի իբրեւ 714) մարգարէանայր յաւուր մարգարէ վասն Նինուէի⁴ :

222

Յիսրայելացւոց անտի զոր տարաւ Սաղմանատար յետ քակելոյ զթագաւորութիւնն Իսրայելի, էր Տոլմիթ ոմն անուն, այր բաւ

1 Տե՛ս Բ. Բաբ. Ի. Գ. 15, 16 : — Տե՛ս 3 Դ. Բաբ. Ի. Բ. Մեաց. ԼԲ. 24... Դ. Բաբ. ԺԸ. 13 — ԺԲ. Բ. Մեաց. Եսայ. ԼԸ, ԼԲ. Տե՛ս Յերմ. ԽԸ. 19 — 25 : ԼԲ. — 23 : Եսայ. ԼԸ. 13 :

2 Եսայ. ԼԸ. 10 — 20 :

4 Նաւուք Ը — Դ :

րևապաշտօն յազգէ՝ Նեփթաղիւնայ, եւ նորա էր որդի Տուրիա (Տովբիթ) եւ կին Մանա: Այս խոտորեցաւ նա ի պաշտօն եւ ի պղծութիւն կռոյց, այլ երթայր նա ի տաճարն Տեառն, եւ ցուցանէր զգործս սիրոյ առ եղբարսն իւր: Օնոյն առնէր նա եւ ի գերութեանն իւրում որչափ ինչ ձեռնհաս էր, եւ դարձանէր մանաւանդ զեղբարսն իւր, յորժամ նեղէր զնոսա յոյժ Սենեքերիմ: Առաւել եւս խոտացան վեղտքն ի վերայ Խարայեւացիոցն յորժամ վառթարեալ կորացաւ Թագաւորն ի Տեառնէ առաջի Արուստղեմի, քանզի զգայրուցան ընդ Խարայեւացիան սր ի Նինուէ էին՝ հանէր Սենեքերիմ: Յայնմ ժամանակի եւ Տովբիթ հասանէր ի տաղնապ մահու, բայց ապրեցաւ նա ի տաղնապէն յորժամ մեռաւ ինքն Սենեքերիմ:

Այլ յետ սակաւ ինչ միայ դէպք եւ պատահարք հասանին կուրանալ աչաց նորա եւ անկանել յազգաւորութիւն, եւ փոխաւ նակ միջիթարութեանն ընդունել արհամարհանս եւ կշտամբութիւն ի բարեկամաց իւրոց եւ յազգականաց: Այլ ոչ յազգազգեցան հաւատք նորա ի մէջ վշտացն, եւ յետուստ ուրեմն ընկալաւ փառք զվարձս հաւատոց իւրոց: Օյ ի իբրեւ համարեցաւ թէ մեռանելոց է՝ կոչեաց զարդի իւր զՏուրիա, որ էր նման նմա, եւ խօսեցաւ նմա բանս խրատու եւ Թեաղորութեան զեղեցիկս յոյժ, ցուցեալ թէ որպիսի վարս ընծայեցուցանիցէ լինել հաճոյ Աստուծոյ. եւ պատուէր ետ նմա երթալ ի Հաագաւ (Հաագիւս) ի Մարաստան առ Չաբայէլ սմն անուն, եւ անդ առնուլ ի նմանէ զպարտան զոր պարտի նա 10 քանքար արծաթոց, եւ հրամայեաց խնդրել գտանել զոմն ընկեր ճանապարհաց իւրոց:

Յայնժամ եւ ընդ առաջ Տուրիայ հրեշտակն Ռափայէլ ի կերպարանս գեղեցիկ երիտասարդի լինել ընկեր ճանապարհաց նորա, եւ եղ իւր անուն Ազարիա որդի մեծին Մանիայ, որք նշանակեն զօգնականութիւն եւ զշնորհսն Աստուծոյ: Ալին երկոքին ի ճանապարհ յետ յուղարկելոյ զնոսա հօրն եւ մօրն արտասուօք եւ օրհնութեամբք: Օ՛ ճանապարհայն կալաւ Տուրիա ձուկն մի մեծ, եւ ըստ հրամանի հրեշտակին պահեաց նա զսիրտ ձկանն եւ զլեարդն եւ զլեղին, զի վարեցին նոքօք ի պէտա ինչ կարեւորս: Ապա տակ հրեշտակն ցնա թէ պարտ է մտանել առ Հաագուէլ ազգական նորա զի առցէ զՍառա զգուստր նորա զմիտմոր: Ի՞նչպէս եւ յայտ արար նմա Տուրիա թէ լինալ է Սառա յառաջագոյն եւ թն արանց եւ սպանեալ զնոսա այսոյ չարի. այլ սկսաւ պատմել նմա հրեշտակն թէ որպէս արժանի էին նոքա այնպիսի հարուածոյ վասն անկարգ խորհրդոց եւ գործոց իւրեանց, եւ խրատ ետ նմա միաբան աղօթիւք եւ բարւոք սրտիւ մտանել ի կարգ ամուսնութեանն, եւ զլեարդնն եւ զսիրտ ձկանն գնել ի վերայ կայծականց, եւ ծուխն որ ի նոցանէ ելանիցէ՝ հանցէ զայն չար:

Օհետ չգրաւ Տուրիա յամենայնի դերաստու հրեշտակին. սիրով ընկարու զնա Հառադուէլ, անդէն ի հացին առ զդուստր նորա զՍառա կնութեան: Լրի զեպարանն եւ զսիրտ ձկանն ի վերայ կայծաղանց, ողբ էին աղգելի նշանք Աստուծոյ պարգեւացն՝ որ շնորհեցան բարեպաշտն աղօթիւք եւ ժառկարութեամբ փեսային եւ հարսին, եւ հանին զգորութիւն այսոյն չարի: — Այսպէս Տուրիա եւ Սառա մնացին ողջանգամ, եւ կատարեցին յետ այնորիկ զուրախութիւն հարսանեացն:

Ինդ նոյն ժամանակս Տոբիթ հայր Տուրիայ եւ մանուս ածգ կին նորա Աննա խառնեալ էին ընդ յամել որդւոյն, մինչեւ միտիթարեաց զնոսա զալուստն նորա. այլ առաւել եւս յաւնախեաց ուրախութիւն նոցա, յորժամ մանուկն Տուրիա շփեաց զայս հորն ըղբաւ ձկանն եւ բժշկեաց Աստուած զկուրութիւն աչաց նորա ի ձեռն արտաքին դարմանոյն այնորիկ: Տունն Տոբիթայ փառաւորեցին նախ զԱստուած, ապա զէս ընչեց իւրեանց հանին մասն այնմ որ ընկեր ընեալ էր Տուրիայ: Բայց նա պատուէր ետ նոցա օրհնել զԱստուած առաւել քան զամենայն կենդանիս, եւ գործել գործս բարութեան: Եւ յայտնեաց եւս նոցա թէ է ինքն հրեշտակն Ռաֆայէլ, միւսանդամ յորդորեաց զնոսա յօրհնութիւնս Աստուծոյ, եւ եղև ի նոցանէ աներեւոյթ:

Եւ օրհնեաց Տոբիթ զՏէր գեղեցիկ ինչ օրհնութեամբ, յորում կան եւ մարգարէութիւնք: Եկեաց նա խաղաղութեամբ այլ եւս ամս 42, եւ մեռաւ ամաց 102 (յամի իրբեւ 663): Ուսում քան զվախճանել իւր խրատեաց զորդի իւր զՏուրիա եւ զառն նորա երկնել ի Յեռանէ, եւ խրատ ետ նոցա երանել ի քաղաքէն Կինուէացւոց, զի ասէր թէ մօտ է կործանումն նորա, եւ եղև իսկ այն յետ վախճանի կնոջն նորա Աննայի: — Իսկ Տուրիա ետես զթառւնս իւր մինչեւ ցհինգերորդ սաղ, եւ ընթանայր զաւակ նորա ի հաճոյսն Աստուծոյ՝:

Դարձցուք այսուհետեւ ի պատմութիւն թագաւորութեանն Յուդայ:

223

Մանասէ (699 — 644) էր ամաց երկոտասանից յորժամ նրա տաւ փոխանակ աստուածապաշտ հօրն իւրոյ Եզեկիայ, բայց ոչ գնաց զճանապարհս նորա. քանզի ոչ ոք ի թագաւորացն Յուդայ պիտի յաճախեաց չարիս, որպէս զՄանասէ: Կանգնեաց նա միւսանգամ զբարձունսն եւ զանգանսն զոր բարձեալ էր Եզեկիայ, ծառայեաց Բահաբու եւ օնկեաց անտառ պղծութեան կողմն պաշտաման, երկիր եպագ նա ամենայն զօրութեանց երկնից, կանգնեաց նոցա սեղանս ի սրահս տաճարին, նա եւ անդէն ի տաճա-

րին կանգնեաց կուռս: Ընցցց զորդիս իւր զառցով ի ձորն Բենի-
նոնայ որ լի էր ամենայն պղծութեամբ անասականութեան եւ
գոհիւք մարդկան: Վարէր ըղձութեամբք եւ գուշակութեամբք
եւ կախարդութեամբք, եւ եհեղ յոյժ արդին պողաք, միլոքեցց
նա զՆուդա եւ յաճախեցին ի կռապաշտութիւն եւս չար քան
զազգան զորս ջնջեաց Տէր յերեսաց որդւոցն Իսրայելի: Կա եւ
նմա զրի սպանումն Լաայիայ մարգարէի¹:

“Խօսեցաւ Տէր ի ձեռն ծառայից իւրոց մարգարէից եւ
ազառնայր նորօք՝ անցուցանել զանցս Սամարիայ եւ ընդ Լէրու-
սաղէմ: Բայց ոչ թագաւորն եւ ոչ ժողովուրդն անապր բանիցն:
Յայնժամ ած Տէր զեղևանս զօրու թագաւորին Լսորեստանեաց,
եւ սղբա եկին տարան զՄանասէ շղթայիւք ի Բաբելոն, որ էր
յայնժամ ընդ իշխանութեամբ Լսորդանայ (Լսադադդոնայ), զոր
կացուցեալ էր անդ հայր նորա Սենեքերիմ իբրեւ թագաւոր
կամ շահապ փոխանակ ապստամբին Բեզբադի (յամի իբրեւ 680):

Յայսմ ամենայնէ դարձաւ ի միտս իւր Մանասէ. “Եւ իբրեւ
վտանգեցաւ, խնդրեաց զերեսս Տեառն Լսառուծոյ իւրոյ, եւ խա-
նարհեցաւ յոյժ յերեսաց Լսառուծոյ հարցն իւրոց: Յազօթս ե-
կաց առ նա. լուաւ Տէր գոյման նորա, եւ դարձոյց զնա յԼէրուսա-
ղէմ ի թագաւորութիւնն իւր. եւ ծանեաւ Մանասէ, եթէ Տէր՝
նա է Լսառուած,,: Գիւրք ոչ զամ գերութեանն նորա յիշեն եւ
ոչ զդարձին: Խուռի թէ գերութիւնն ի 22երորդ ամի թագաւո-
րութեան նորա եղեւ (յամի իբրեւ 677), եւ եկաց ի գերութեան
ամ մի, թէպէտ եւ այս երկմտութեան իմն է:

Իբրեւ միւսանգամ նստաւ Մանասէ յաթոռ թագաւորու-
թեան իւրոյ՝ եբարձ նա զպղծութիւն կողմն, հաստատեաց միւս-
անգամ զպաշտօն ճշմարիտն Լսառուծոյ, մատոյց նմա պատարագս
գոհութեան եւ օրհնութեան, եւ հրաման եա հնազանդելոյ իւ-
րոց պաշտել զԼսառուածն Իսրայելի: Ըմբացցց նա զքաղաքն
Գաւթի, եւ եդ պահապանս յամուր ամուր քաղաքն Նուդայ:
Եւ վախճանեցաւ նա թագաւորեալ ամս 55, եւ զնա յաջորդէր
նորին որդի Լամն²: Ի ժամանակի երկարաձիգ թագաւորութեան
նորա եղեւ պաշարումն Բետիղուայ (Բեթուղեայ) զոր յայսմ
վայրի պատմեցուք:

224

“Եբարձորդոնտոր (Լսորեստանեայն) այս ինքն Լսորդան՝ թա-
գաւոր Լսորեստանեաց յետ պարտելոյ զԼիփաքսադ (զՎիփոկ կամ
զԼփրաւորա) զարքայ Սարաց, եւ նուաճելոյ ի ձեռն զօրավա-
րին իւրոյ Հողովեռնեայ նահանգս բազումս՝ դադարեաց յԼէրուս,

¹ Զգոհութիւն Եսայիայ տե՛ս Սիրք. ԲԸ. 25 — 26:

² Դ. Թագ. ԻԱ. — 17: Բ. Միաց. ԼԳ. — 20:

եւ անդ զուամբնսց զամենայն զօրս զօրութեան իւրոյ՝ (յամի իւրիւ 656):

Իբրեւ ազգ եղեւ այն բնակչաց Թագաւորութեանն Յուդայ՝ զահի հարան. քանդի եւ նոցա չէր յանձն առեալ հնազանդել նմա. բայց առնէին պատրաստութիւն ընդդէմ դառնալոյ նմա պատերազմաւ, եւ առաջնորդէր գործոյն Յովակիմ (Եղիակիմ) քահանայապետ. խոնարհեցուցանէին նոքա զանձինս պահօք եւ աղօթիւք, քուրձ զգնուին եւ կարգային առ Մատուած յամենայն սրտից իւրեանց¹: Իսկ Հողովեռն ի ցաւման լինալ՝ զի պատրաստեցան Հրեայքն ընդդէմ դառնալ նմա, կոչեաց նա զիշխանս Սոփարացւոցն եւ Լմնացւոց զի տացեն նմա տեղեկութիւն վասն ազգին այնորիկ: Եւ քիովր իշխան գլխաւոր Լմնացւոցն կաց պատմեաց նմա կարճաւօտս զպատմութիւն ժողովրդեանն Մատուծոյ, եւ զսքանչելեացն զոր արար Տէր ի նոսա, եւ թէ որպէս եկին հասին չարիք ի վերայ նոցա՝ յորժամ ի բաց կացին նոքա յՄատուծոյն իւրեանց. եւ թէ արդ իսկ եկեալ են նոքա ի գերութենէ, զի դարձեալ են առ Մատուած սրտիւք իւրեանց: «Ամին իրի ետ նա խրատ Հողովեռնայ իմանալ նախ թէ արդեւք հաշտ իցեն Հրեայքն ընդ Մատուծոյ իւրեանց²:

Հայսմ ամենայնէ մարթ է ի միտ առնուլ թէ հնար էր Մանասէի ողբայի լինել դարձեալ ի ժամանակին յայնմիկ ի գերութենէն իւրմէ, այլ ամենեւին զբաղեալ ընդ ուղղութիւն իւր եւ ընդ ուղղութիւն Թագաւորութեան իւրոյ՝ զառաջնորդութիւն հեռաւոր վայրացն ուրարեալ էր յանձն Եղիակիմայ քահանայապետի. այս միաբան իմն է եւ խոտումնն որ կայ ի բանս Եսայեայ մարգարէի թէ առցէ Եղիակիմ իշխանութիւն մեծ ի Յուդա³:

225

Եւ հաս վաղվազակի Հողովեռն 120,000 հետեւակօք եւ 22,000 հեծելազօրու եւ բազմամբոխ բազմութեամբ ազգաց ազգաց հնազանդելոց՝ առաջի Բեաթիլոյ որ էր քաղաք ամուր ցեղին Օւարուդոնի, եւ ետ ունել Հողովեռն զժուրն յորմէ բմպէին բնակիչք քաղաքին, մինչեւ առհասարակ վհատել անկանել եւ դնել խորհուրդ ի մտի մատնել զքաղաքն եթէ ի հինգ աւուրս չգայցէ ուստեք օգնականութիւն⁴:

Ի ու եղեւ այն Յուդայ որ էր կին այրի, մանկամարդ բարենշան գեղեցիկ եւ մեծատուն, միանգամայն բարեպաշտօն եւ երկիւղած յՄատուծոյ. չթուեցաւ նմա հաճոյ կարճմտութիւն Բեաթիլուացւոցն. յորդորեաց զնոսա յապաշխարութիւն, եւ յուսալ

1 Յուդ. Եւր. 20 — 7:

2 Յուդ. Եւր. 20 — 22:

3 Յուդ. Եւր. 20 — 22:

4 Յուդ. Եւր. 20 — 22:

5 Յուդ. Եւր. 20 — 22:

6 Յուդ. Եւր. 20 — 22:

յողորմութիւնս Աստուծոյ եւ խրատ եւս նոցա կալ յաղթես, զի յաջողեցեցէ Տէր զոր ինչ խորհնալ իցէ նա ի մտի: Ապա եմուտ նա ի սենեակ իւր, եկաց յաղթես առ Տէր յամենայն սրտէ իւրմէ, զի օգնական ընկիցի նմա կործանել զամբարառականեան զՀողովեան, եւ յիշեցուցանել իմն Տեառն թէ որպէս բազում անգամ եղեւ օգնական ժողովողեան իւրում, եւ պաղատէր խոնարհութեամբ եւ հաւատովք¹:

Ապա ապի զհանգերձս իւր զիւրեւ եւ զարդարեցաւ ամենայն զարդու իւրով, առ ընդ իւր գնաժիշտն իւր զԼէզրա եւ զօրհնութիւնս ծերոցն Բետիղուայ. ել ընդ այգն ի քաղաքէն, եւ ածին զնա որպէս ինքն կամէր՝ ի բանակն Հողովեանեայ: Անգէն մոգեալ առա ի գեղոյ նորա, լսէր յօժարութեամբ զանա ողբանայ նորա եւ զխոստումն յաղթութեանն ի վերայ Իսրայելացւոցն, որում ինքն Յուդիթ կամէր ընել առաջնորդ: Հրաման ետ նմա Հողովեան մասանել եւ ելանել ի բանակէն որպէս ինքն կամիցի, եւ կատարել զաղթես իւր եւ ուտել ի կերակրոցն զոր ընդ իւրն քերեալ էր:

Յաւուրն չորրորդի կոչեաց զնա Հողովեան ի հաց, ապաքէն չարաչար մտօք. բայց Յուդիթ յուսացեալ ի Տէր եմն ի հացանդր. իսկ Հողովեան արքեալ ի սիրոյն եւ ի զինւոյն զոր առաւել անչափն արբ, նիրհեաց եւ ի քուն եմուտ. եւ իրբեւ մեկնեցան մի ըստ միովէ կոչնականքն, մնաց Յուդիթ միայն: Մերձեցաւ նա յայնժամ ի գահոյս նորա, առ զդաշոյնն յազդերէ նորա, կարաց առ Տէր եւ հատեալ երարձ զգլուխ նորա, եւ ետ զնա նաժշտին իւրում եւ այնպէս անց ընդ նմա անարգել ընդ բանակն Աստրեստանեաց²:

Փութացաւ Յուդիթ ի Բետիղուա, պատմեաց քաղաքացեացն որ ժողովեցան շուրջ զնովաւ՝ զոր ինչ արար Տէր նովաւ, եւ եցոյց նոցա զգլուխն Հողովեանեայ: Եւ ամենեքին օրհնեցին զՏէր եւ զովեցին զքաջութիւնն Յուդիթայ³: Եւ ըստ խրատունն նորա կախեցին զգլուխն զպարսպաց քաղաքին, եւ ընդ այգն ընդ առաւուտն յարձակեցան ի քաղաքէն, քանդի խոստացաւ նոցա Յուդիթ թէ Տէր տացէ նոցա զօրութիւն տապաստ արկեալ վանելոյ զԹշնամիս իւրեանց: Եւ եղեւ իսկ ըստ խրատունն նորա. իբրեւ լուան Աստրեստանեայք թէ սպանաւ Հողովեան՝ անկաւ ահ եւ երկեւ ի վերայ նոցա, եւ եղեւ խռովութիւն ի բանակին, եւ անդէն հեղեալք զբաղեալք ի փախուստ վարձան: Ենտուստ Իսրայելացիքն յարձակէին անկանէին ի վերայ նոցա, եւ բաժանեցաւ աւարն նոցա աւուրս 30: Եւ տուաւ Յուդիթայ բաժին մեծ յաւարէն, եւ զօթութիւն եւ օրհնութիւն յամենայն Յուդայ⁴:

1 Յուդիթ Ը, Բ:

2 Յուդիթ Ժ — ԺԳ. — 12:

3 Յուդիթ ԺԳ:

4 Յուդիթ ԺԳ, ԺԵ:

Բայց Յուդիթ երգեաց Տեառն օրհնութիւն զերեցիկ, եւ կախեաց ի առնարին զգէնան Հողոփեռնեայ: Մեծացեալ պատուեցաւ նա յամենայն Իսրայելի ոչ միայն վասն գործոյն այնորիկ, այլ եւ վասն առաքինութեանցն իւրոց. ծերացեալ մեռաւ նա 105 ամաց, եւ սուգ առին վասն մահու նորա առաքս եւթն: Յորշափ ժամանակս կենդանի էր Յուդիթ, ոչ որ խռովեաց զխաղաղութիւնն Իսրայելի, եւ օր յազնութեանն այնորիկ եղեւ օր ասրեկանաց¹:

Սոյն իսկ իրք՝ եւ այն զի արդեամբք իսկ Հրեայքն վայելցին ի խաղաղութեան ամս 50, վիպին ճշմարտութեան պատմութեանն. բայց տուաւ եւս վկայ այնմ են թէ երկիւղածն յԱստուծոյ Յուդիթ գործի լինալ էր ազդեցութեանն Աստուծոյ, եւ լինալ էր զնա Աստուած զօրութեամբն իւրով կատարել զգործն մեծ՝ զաղառութեանն Իսրայելի ի ձեռաց Ասորեստանեացն: Այլ թէ արդեւք ամենայն մարդկերէն հնարեց զոր նա եւ այլ եւս բազում հաղորդեալք յառաջ եւ յետոյ քան զնա արկին ի կիր՝ մարթիոյն նմանող լինել կամ թէ բնաւ արդարացեացանել իսկ, այնք ինչորոշ լուծումն նմա միայն յանձն է որ զսիրտս եւ զերիբամանաքննէ, եւ յիւրաքանչիւր ումեքէ պահանջէ համարս վասն գործոց իւրաքանչիւր, սակայն եւ առանց սողաանաց իմն է այն ամենայն որ ի հոգեկիր մարդոց գործեցաւ:

Իսրձցուք այտուհեաւ ի պատմութիւն թագաւորութեանն Յուդայ:

228

Լժնն (644—642) յաջորդէր զԹագաւորութիւն հօրն իւրոց Մանասէի, եւ զամենայն պղծութիւն կապալաշտութեան նորա, բայց զապաշխարութիւնն՝ ոչ. անդէն յեա երկուց ամաց՝ նենգ գործեալ սպանին զնա ի մեղա իւր, յորժամ էքն ամաց քսան եւ չորից, եւ ոչ թագեցաւ նա ի շերիմն Թագաւորացն: Բայց եհար զապանողս նորա ժողովուրդն, եւ կացուցին փոխանակ նորա զորդի նորա ութամեայ²:

Թուի թէ ի ժամանակի մանկութեանն Յովսեայ (642—611) կապալաշտութիւնն որ միւսանդամ մեծեալ էր, փութանակի յորդեաց եւ սիռեցաւ ընդ ամենայն Յուդայաստան: Ինքն Յովսեայ ի վեշտասաներորդ ամի հասակի իւրոյ սկսաւ ինդրել զԱստուած հօրն իւրոյ՝ Վաւթի, եւ ի քաններորդ ամին քակել սկսաւ մեծաւ զօրութեամբ զպղծութիւնս կռոյն յերկրէն Յուդայ (յամի ի բրեւ 630): Բայց չհամարեալ զայն շատ եւ բաւական՝ նախնա ձեցաւ բառնալ զպաշտօն կռոյն եւ ի սահմանաց ցերդեցն Մանասէի եւ Իսիրեմի, Օւրուղոնի եւ Եփթաղիմայ, եւ ամենայն ու-

1 Թուդ. 62. 2 Դ. Թուդ. ԻԵ. 18.—26: Բ. Մնայ. ԼԳ. 31—25:

րէք Տնօնչաւ կռակաշատութիւն եւ կռտորեցան քուրճին¹։ Վա-
կեաց Յովսիա եւ զպաշտօն որթոյն Յերորամմու ի Բեթէլ, եւ
զոսկերս քրմացն ետ այրել ի վերայ սեղանոյն ըստ բառին Տեառն՝
զոր խօսեցաւ ի ձեռն մարգարէին յառաջ քան զ350 ամ։ Իսկ
զերեզման առն Մատուծոյ կաց մնաց անխախտ²։ Եւ առաւել
դժնդակ իմն էր կռակաշատութիւնն յԵրուսաղէմ։ անդէն մօտ իսկ
ի տաճարն գլխաւոր տեղի լինալ էր կռակաշատութեանն Հանդերձ
երեքուամբ ընկերօքն, այս ինքն պղծութեամբ, սպանութեամբ եւ
խարէութեամբ գարշութեանցն Մատարայ, Վաթմիւտայ եւ Մո-
ղղբայ՝ զորս եմոյծ Սողոմոն։ Զնջեաց Յովսիա զամենայն ազգս
կռակաշատութեանն ամենեւին ի միջոյ, եւ քակեաց զամենայն
բարձունս, ուր թէպէտ եւ արկանէին խունկս ճմարտին Մատու-
ծոյ՝ այլ ոչ ըստ օրինացն, զորս եւ ոչ բարեպաշտօն թագաւո-
րացն բարձեալ էր³։

Յուրթեալաներորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ (յամի ի-
բրեւ 624) ետ նորոգել եւ յարդարել Յովսիա զտաճարն։ Եւ
ի նորոգելն եւ ի յարդարել՝ եզիտ Վեղկիա քահանայապետ զըռն
մատեան օրինացն Սովսեպի, զոր այր ոք բարեպաշտօն թերեւս ի
Ժամանակսն Լքազու կամ Մանասէի եղեալ էր անդ ի պահեա-
տի։ Ընթերցաւ Վեղկիա զմատեանն ազնիւ առաջի թագաւորին.
իբրեւ լուաւ թագաւորն զըռնս մատենին՝ պտտառեաց զպատմու-
նանս իւր, տրամեալ թէ ցայժմ ոչ ըստ օրինացն կեցին կեանս։

Ի լինալ թագաւորին այնպիսի խորհրդով՝ առաքեաց զքա-
հանայապետն եւ զայլս ոմանս ընդ նմա՝ հարցանել զՏէր, քանզի
երկնէր ի ցասմանէ նորա վասն իւր եւ վասն ժողովրդեանն։ Չո-
քան նոքա առ կին մարգարէ՝ Ողղան անուն, եւ սա ետ պատաս-
խանի նոցա յանուն Տեառն եւ ասէ. Որովհետեւ եթող Յուդա
զՏէր եւ Ժառայեաց կողոյ, ածցէ Տէր զամենայն չարիս ի վերայ
Երուսաղէմի եւ բնակչաց նորա՝ որ ինչ միանգամ կայ սպառնա-
ցեալ օրինազանցաց. բայց Յովսիա՝ վասն զի ֆոնարհեցաւ եւ ե-
ցոյց ապաշխարութիւն՝ երթիցէ վախճանեալ խաղաղութեամբ
առ հարս իւր։

Երբեւ լուաւ զայս ամենայն՝ թագաւորն, ժողովեաց զծերս
երկրին, զքահանայս եւ զմարգարէս, եւ ժողովուրդ բազում եւ
անթիւ ի տունն Մատուծոյ։ Եւ ընթերցաւ նա առաջի նոցա զօ-
րէնսն, եւ արար ուխտ առաջի Տեառն՝ թէ ամենեքին կեցցեն ըստ
օրինացն Մատուծոյ, եւ եմուտ ժողովուրդն յուխտն եւ ոչ խտու-
րեցաւ մինչեւ կենդանի էր Յովսիա։ Եւ պա ետ կատարել զտօն
ղատկին փառաւորութեամբ ամենեւին ըստ օրինացն, եւ մատու-
ցան ողջակէզք բազումք ինքնակամ։ Եւ ի նմին Ժամանակի կա-

¹ Բ. Մեց. ԼԳ. — 7.

Թագ. ԺԳ. 2...

² Դ. Թագ. ԻԳ. 15 — 20: Տեա Գ.

³ Դ. Թագ. ԻԳ. 4 — 14, 24, 25.

ցուցանեալ քահանայք եւ ղեւտացիք յիւրաքանչիւր պաշտամունսն որ խափանեալ էին ի բազում ժամանակաց հետէ¹:

227

Այսպէս Յովսիփ յամենայն սրտէ իւրմէ եւ յամենայն զօրութենէ դարձաւ յօրէնս Տեառն, բայց սակայն ոչ դարձաւ բարկութիւն Տեառն ի Յուդայէ վասն մեղացն որովք զայրացոյց Սաւանէ ղՏէր²: Օգի իբրեւ Նեքաւով (Նեքով) արքայ Նզդիպտացոց խաղացեալ գայր ի վերայ տրքային Ասորեստանեաց պաշարել զԱսորքեմիս, եւ ընդդէմ նորա Յովսիփ թերեւս իբրեւ դաշնաւոր հարկատու թագաւորին Ասորեստանեաց:

Առաքեաց Փարաւոն Նեքաւով ասել ցՅովսիփ. «Օհնչ կայ իմ եւ քո, արքայ Յուդայ, ոչ եմ եկեալ ի վերայ քո այսօր պատերազմ առնել, այլ ընդ այլում տան՝ տամ պատերազմ, եւ Աստուած ասաց փութալ ինձ անդր. զգոյշ լեր յԱստուծոյ, որ է ընդ իս. մի գուցէ ապակամիցէ զքեզ: Եւ ոչ դարձոց Յովսիփ զերեսս իւր ի նմանէ, այլ պատերազմել ընդ նմա զօրացաւ, եւ ոչ լուաւ բանից Նեքաւովայ որ ի բերանոյ Տեառն, եւ եկն պատերազմել ի դաշտին Մակեդոնիայ, (ի սահմանի ցեղին Սաւանէի): Հայնժամ վերաւորեցաւ Յովսիփ յազնդնաւորաց եւ ետ հանել զինքն ի ճակատուէ եւ մեռաւ մինչ չեւ հասեալ յԱրտասաղէմ, եւ թաղեցաւ ի գերեզմանի հարցն իւրոց³:

Այսպէս վախճանեցաւ Յովսիփ աստուածապաշտ 39 տմաց, եւ էր նա մի ի բուն լաւ թագաւորացն Յուդայ: Զէ ինչ այն նմա սագտանաց զի ոչ հաւատաց նա բանից հեթանոս թագաւորի, եթէ արդարեւ տեսիլ երեւեալ էր նմա յԱստուծոյ: Տարածամ մահ նորա պատիժք իմն էին, այլ ոչ եթէ վասն նորա ինչ, այլ վասն շրէիցն որոց գատաւտան հասեալ կայր:—Ամենայն Արուսաղէմ: եւ Յուդա լացին զնա. մեծ մարգարէն Արեմիա որ յամի իբրեւ 630 արար սկիզբն պաշտամանն իւրոյ՝ յօրինեաց ողբս ի վերայ Յովսիփայ, եւ երգեցին զողբսն երգեցիկքն արք եւ կանայք⁴: Այսպէս պատուեցին զյիշատակ թագաւորին այնորիկ՝ որ ի ժամանակի թագաւորութեանն իւրոյ շնորհեաց վերջին իմն շուք եւ փառաւորութիւն թագաւորութեանն Յուդայ եւ համօրէն իսկ ազգին, եւ ընդ նմա անց պայծառութիւնն այն յարիւնազոյն կարակութիւն երեկորայ⁵:

Ի ժամանակի թագաւորութեան նորա մարգարէանայր Սոփոնիա մարգարէ (630—624) չարիս ի վերայ Յուդայ⁶:

1 Դ. Թագ. ԻԲ. ԻԳ. — 3: Բ. ԼԵ. 30—34, 36—37:

Մնաց. ԼԴ. 8... ԼԵ.—19:

4 Բ. Մնաց. ԼԵ. 25:

2 Տեա Դ. Թագ. ԻԱ. 11—15 եւ ԻԳ.

5 Տեա եւ Սիրաք ԽԲ. — 7:

25, 27:

6 Սոփոնիա Ա.—Գ:

3 Դ. Թագ. ԻԳ. 28—30: Բ. Մնաց.

(Յովսեփոս (որ եւ Սեղղում եւս կոչէր)¹ երկրորդ (կամ չորրորդ) որդի Յովսիայ արքայի ընտրեցաւ թագաւոր ի ժողովրդենէ, զանց արարեալ զերէց եղբարն նորա զԼազիակիմաւ (611): Ամս վասն զի Փարաւոն՝ Նեքաւով յետ յաղթութեանն զոր յաղթեաց (Յովսիայ)՝ համարեցաւ զանձն իշխանի վերայ Հրէաստանի, եւ կամ զի Յովսեփոս զիմեաց պատերազմաւ ի վերայ նորա, եւ կամ թեւ եւս երկուքն իսկ զիպեցան, արտա զնա Նեքաւով ձերբակալ ի Սեղղում (որ է յԼազիմ) յետ թագաւորելոյ նորա ամփոս երես, եւ ետ տանել զնա յԼազիպոս եւ անդ փախճանեցաւ: Բայց եւ ի սակաւ ժամանակեաց թագաւորութեանն իւրում արտա Յովսեփոս չար առաջի Տեառն: (Եւ այտ առնի այտ եւ ի յանդիմանութենէ Երեմիայ մարգարէի զոր յանդիմանեաց զՍեղղում արքայ Յուդայ, եւ մարգարէացաւ նմա որ ինչ անցանելոյ էր ընդ նա: Երկ Նեքաւով հարկո ի վերայ թագաւորութեանն Յուդայ եւ կացոյց զԼազիակիմ ի թագաւորութիւն, եւ փոխեաց զանուն նորա եւ ետ կոչել (Յովսիակիմ):

Եւ յամի իբրեւ 625 հաստատեաց Նաբուպոտոմար քաղաքացի յազգէ զՆաբելոնական - Վաղգէսիւթն թագաւորութիւնն, միաբանութեամբ ընդ Նիպոսարայ Եւ արքայի Մարաց առեալ եւ կործանեալ զԼինուէ յետ երկուց ամաց պաշարման ի յորդեն Դակաթ գետոյ. յորում եւ Սարակոս կամ Վինարադան վերջին թագաւոր Լաբեհտանեաց տրի հուր եւ այրեցաւ կանամբք եւ զանձաք (610 — 606):² Իսկ որդի Նաբուպոտոմար Նաբուքոդոնոսոր (կամ Նաբուքադնասոր) որ բարձակից հօրն լեալ էր՝ խաղաց ի վերայ Նեքաւովայ արքայի Լազիպոսացոց, յաղթեաց նմա ի ճակատու առ Սալբեմիսեաւ եւ հան ի նմանէ զամենայն կողմանն զոր առեալ էր մինչեւ ցԼափոտոս գետ (յամի իբրեւ 606):³ Եւս խաղաց զայս առաջինն նուազ առաջի Լաբուսարեմի:

Սեք դարձցուք ի պատմութիւն թագաւորութեանն Յուդայեանց որք ոչ խրատեցան որպէս ի կործանմանէ թագաւորութեանն Իսրայելի նոյնպէս եւ ոչ յանկմանէ թագաւորութեանն Լաբեհտանեաց:

(Յովսիակիմ (610 — 599) հարկատու Լազիպոսացոցն արտա չարիս առաջի Տեառն իբրեւ զեղբայրն իւր: Թեպէտ եւ ի սկզբան թա-

1 Ս. Մնաց. Գ. 15:

2 Երեմ. ԻԲ. — 3:

3 Գ. Թագ. ԻԳ. 30 — 34: Բ. Մնաց.

ԼԶ. — 4: — 2է անծանօթ այս յաղ-

թութիւն Նեքաւովայ՝ Լաբեհտայ (Բ. 159)՝ որ զբաղւած երուսաղեմ կոչէ կաթի-

տիս (սեւ եւ Գ. 5). որպէս եւ ի վերայ

արեմիի գահիւնաց Լեւից գառնեք գրեալ "Երուսաղեմ քաղաքն", այս ինչն երուսաղեմ ասոր. այսպէս ցարսոր Աբարա- ծեք կոչեն՝ Ալ-Քուդա, (քաղաք) ասոր:

4 Տեա Նաւուս Եւ — Գ. Սափան. Բ. 13 — 15:

5 Գ. Թագ. ԻԳ. 7: Երեմ. ԻԶ. — 10:

գաւորութեան նորա բազում անգամ զգուշացոյց զնա Աստուած ի ձեռն Երեմիայի¹, եւ եցոյց նմա յառաջագոյն զԴամեայ գերուութիւն Հրէիցն²։ Բայց մօտ ի սպանումն եղեւ մարգարէն, եւ մեւս եւս մարգարէ Ուրիա անուն սպանաւ հրամանաւ թագաւորին³։

Ի չորրորդ ամի թագաւորութեանն Յովակիմայ խաղաց Վաբուքոռնոսոր ի վերայ Երուսաղեմի եւ արկ զնա ի շղթայս (յամի իբրեւ 606)։ Բայց եղիտ Յովակիմ շնորհս առաջի Վաբուքոռնոսորայ հպատակութեամբն, առ միւսանդամ զթագաւորութիւնն եւ էր նմա հնազանդ ամս երիս⁴։

Համէ աստի յայսմանէ առնի սկիզբն համարելոյ ամաց գերութեանն Բաբելացւոց, քանզի անդէն ի ժամանակին յայնմիկ բազումք ի մեծամեծացն Հրէից ընդ որս եւ Վանիէլ էր՝ խախտեցան գնացին ի գերութիւնն⁵։ Իսկ Երեմիա չգաղարէր ի ժամանակին կշտամբել եւ քարոզել զպատիժսն Աստուծոյ, զի որչափ ինչ ձեռնհաս իցէ՝ զարձուցէ զխանդարումն Յուդայ։ Վրեաց նա զմարգարէութիւնսն իւր ի մատենի հրամանաւ Աստուծոյ եւ ետ ընթեռնուլ զնոսա հրապարակաւ ի ձեռն դպրացն իւրոց եւ Բաբուքայ մարգարէի։ Հրոման ետ Յովակիմ բերել առ ինքն զմատենն, ընթերցան առաջինորա էջս քանի մի, ապա պատահաց նա զմատենն եւ արկ ի կրակ։ Իսկ Երեմիա ետ գրել միւսանդամ զմարգարէութիւնսն իւր որպէս հրաման տուեալ էր նմա Աստուծոյ⁶։

Հոլթերորդում ամի թագաւորութեան նորա (յամի իբրեւ 602) ապստամբեաց Յովակիմ միւսանգամ յաղքայէ Բաբելացւոց առաքեաց յայնժամ Վաբուքոռնոսոր զորս ի Վաղգէացւոց եւ յԱսորոց, յորս յարեցան եւ Սոլաբացիքն եւ Մոնայիք։ սոքա մօրն ի Հրէաստան, քանդեցին եւ աւար առին զերկիրն վասն գարշութեանցն Սանասէի⁷։ Իւր ըստ բանից Երեմիայ մարգարէի բմբռնեցաւ յետուս ուրեմն Յովակիմ. սպանին եւ ընկեցին առաջէ գրանց Երուսաղեմի եւ քակեցան յուծան մարմինք նորա անթագ (յամի իբրեւ 599)⁸։ Իսկզբան թագաւորութեան նորա (յամի իբրեւ 610 — 608) մարգարէանայր Ամբակում եւ պատմէր զպատժոցն զոր առաքելոց էր Աստուած ի ձեռն Վաղգէացւոցն⁹։

Հովակիմ կամ Աբքոնիա որդի Յովակիմայ¹⁰ թէպէտ եւ 18 ամաց էր այլ արար նա չար առաջի Տեառն որպէս զհայր իւր, եւ այնպէս հասեալ պատրաստեցաւ նա դատաստանացն Աստուծոյ զոր մարգարէացաւ նմա Երեմիա¹¹։ Այսպէս իմն կարծեմ է թէ ամանց հաւանութեան Վաբուքոռնոսորայ նստաւ նա թագաւոր։

1 Երեմ. ԻԲ. 18 — 19։

2 Երեմ. ԻԵ։

3 Երեմ. ԻԶ։

4 Դ. Թագ. ԻԳ. 35 — 37. ԻԴ. 1։ Բ.

Մեայ. ԼԶ. 5 — 7. Դան. Ա. — 3։

5 Դան. Ա. 3, 6։

6 Երեմ. ԼԶ։

7 Դ. Թագ. ԻԴ. 3 — 5։

8 Երեմ. ԻԲ. 18, 19. ԼԶ. 29, 30։

9 Ամբակում Ա — Գ։

10 Ա. Մեայ. Գ. 16, 17։

11 Երեմ. ԻԲ. 24 — 30։

ժաման այնորիկ անդէն յետ երկից ամսոց եհաս զօրն Վաղղէացւոց առաջի Նարուսաղէմի, եւ ապա ինքն Նաբուքոդոնոսոր հասանէր ի բանակ անդր: Այլ Աքեմենիա հանդերձ մարքն իւրով եւ զօրավարքն եւ մեծամեծօք ել ի քաղաքէն եւ չղբաւ յանդիմանն նորա հնազանդութեամբ: Իայց Նաբուքոդոնոսոր ետ տանել զնոսա հանդերձ այլովք երեւելեօք եւ յաջողակ պրամքք ի Հրէից՝ միահամուռ 10,000 այր՝ ի Ռաբելոն, եւ ընդ նոսա զամենայն գանձս թագաւորին եւ տաճարին Տեառն, եւ կացոյց զՄաթանիա զհօրն եղբայր (Նովաքիմայ (զորդի (Նովսիայ) ի թագաւորութիւն եւ առնուն կոչեաց նմա Սեդեկիա¹: Յետ կաղոյ Նովաքիմայ 37 ամ ի տան բանտին ետ Խղմարովդաք աղքայ Ռաբելացւոց հանել զնա ի բանտէն, եւ ուտէր ի սեղանի թագաւորին: Բայց մեռաւ նա անդէն արտաքոյ քան զհայրենի աշխարհն իւր²:

230

Սեդեկիա (599—588) արար չար առաջի Տեառն որպէս արարին եղբայր նորա եւ եղբորորդին, եւ չեղ ունին բանից Նաբեմայ մարգարէի թէպէտ եւ տեսեալ եւս էր նորա աջօք իւրովք թէ կատարեցան դատաստանք պատժոցն զոր պատմէր նա ի վերայ եղբարցն իւրոց եւ եղբորորդւոյն³: Ինքն եւ մեծամեծք նորա եւ ժողովուրդն արարին գարշութիւնս եւ արհամարհեցին զպատգամաւորսն Նատուծոյ յորոց ձեռն խրատէր նա զնոսա: Ապաստանեալ Սեդեկիայ յօգնականութիւն Նաբիպատացւոցն⁴ ապրաւ տաճրեաց յայտնապէս ի Նաբուքոդոնոսորայ եւ ոչ պահեաց զերդումն իւր⁵:

Վիմեաց յայնժամ Նաբուքոդոնոսոր զօրու ծանու ի վերայ Սեդեկիայ (յամի իրրեւ 590), առ զամուր ամուր քաղաքն (Յուդայ եւ պաշարեաց զՆարուսաղէմ ամիսս 18: Ի ժամանակի անդ պաշարմանն երկրորդէր Նաբեմիա զկշտամբութիւնս իւր եւ զմարգարէութիւնս, եւ խրատ տայր հնազանդել Վաղղէացւոցն. եւ եթէ հնազանդեալք, ասէ, խնայեցէ Տէր ի քաղաքն եւ ի թագաւորն: Իայց ժամն այնորիկ իսկ չարչարեցաւ եւ արկաւ ի բանտ⁶:

Նշառաւ սաստկացաւ եւ սոփն ի քաղաքին, ապա յետոյ մտին ի քաղաքն Վաղղէացիքն, եւ փախեաւ Սեդեկիա գիշերի պատերազմողքն ընդ դրախտսն ի կողմն անապատին. բայց պնդեցան զհետ նորա Վաղղէացիքն, կալան զնա մօտ յարկիւրով եւ ածին ի Սեբղաթա ուր էր յայնժամ Նաբուքոդոնոսոր: Եւ նա կուտարել զորդիս նորա յանդիմանն նորա, եւ զնա կուրացոյց եւ արկ ի

¹ Դ. Թադ. Ի. 8 — 17. Բ. Միւս.

Լ. 9. 10. Երեմ. Ի. 1.

² Դ. Թադ. Ի. 27 — 30.

³ Տե. Երեմ. Ի. 1.

⁴ Երեմ. Ի.

⁵ Բ. Միւս. Լ. 11 — 16. Դ. Թադ.

Ի. 18 — 20.

⁶ Երեմ. Լ. Լ. Լ. Լ.

չլթայս ասեմել ի Բաբելոն¹։ Եւ այնպէս ճշդիւ ել ի դուռն մարտաբան իմն ի զեկեղիս²։ Եւ յետոյ մեծապէս, եւ թաղեցաւ եւս թագաւորաբար³։

Իսկ յԵրուսաղէմ նախ խտուրեալք եւ անապոստոսութեամբ զնային Վաղդէացիքն. ապա առին զերի զքնակիւնս, այլ զառուցին զՍարայիտ քահանայապետ եւ զքաղաքն ի զորաւորաց եւ զայս եւս, զորս եւս տղանանել Վարուքադանոսի ի Սերգաթա։ Իսկ անձ մասն բնակչացն Յուդայ ի գերութեան վարեցան։ Եւ Վարուքադան զօրավար Վաղդէացւոցն եւս նախ յափշտակել զամենայն անթ ժողովն եւ զպատ տաճարին, ապա հրիւղ առնել զտաճարն հանդերձ տամբն արքունի եւ Երուսաղէմ քաղաքաւ, եւ քակել զպորխական եւ զամուրսն⁴։

Եւ այլէս կործանէր թագաւորութիւնն Յուդայ տեւեալ բաւեալ ամս 387, այսպէս եղծաւ տաճարն հրաշակերտ 424 ամիս յետոյ քան զլիւթութիւնն (588)։

Եւ ազգն հրէական Թաւ. ի Բաբելոն եւ յայնկոյս ի յիրաւ տայ առ Վոզրար (Վարար) գետով, զի մի հեռակայն միւսանալով աստտանել ի թագաւորէն։ Աւաղագոյն իսկ առ Վերոնիպոս փոխեալ էր անդր եւ ի զեկեղիս հանդերձ այլովք բազմոք, որ եւ յետ ամաց հնգից (յամի իրրեւ 595) մարդաբնաւ սկսաւ, եւ իրաւ տալ աղագոյն եւս ի հանգարտութեան եւ հնազանդել թագաւորին, եւ պատմեալ էր յառաջագոյն զկործանումն Երուսաղէմի եւ զտաճարին⁵։

231

Կործանումն Երուսաղէմի եղեւ պատճառք փրկութեան Երեմիայ. քանզի Վարուքադան զօրավար հան զնա ի բանալ յայտնի իսկ հրամանաւ Վարուքադանոսի, եւ մեծաբէր զնա, եւ եթող կամաց նորա՝ կամ գալ ընդ նմա ի Բաբելոն եւ կամ մնալ անդէն յերկրին Յուդայ, այլ խրատ տայր նա մնալ մանաւանդ անդէն, քանզի զՎոդոգիս սագալից քո, ասէ, թող իջաւեալ ի վերայ երկրին Յուդայ, որ եւ հաճոյ իսկ էր Երեմիայի։

Իաց Երեմիայէ ժողովեցան զՎոդոգիս ոչ սակաւք յորս էին եւ փախաւեայք ամանք յերեւելեաց, որոց խառնացաւ պոպոկանել Վոդոգիս, եւ գարձեալ թողեալ էին անդէն բազումք ի շրէից զե գործեացն զերկիրն։ — Եւ այլէս իմն թուէր թէ յերկարագոյն վայելիցեն ի խաղաղութեանս. այլ ոչ յերկարաց յոյն նոցա։ Եւ ընդ դարձեալն Իսայէլ ոմն անուս յազգէ թագաւորացն շրէից։ Սա խորհեցաւ դաւ ի վերայ Վոդոգիս եւ սպան զայրն արդար ի հացի յորժամ ի գեղծի էր, եւ զամենեւին որ էին

1 Դ. Թաւ. Իբ. — 7. Երեմ. ԼԲ.

2 Եւէկ. ԺԲ. 12, 13.

3 Երեմ. ԼԴ. 4—5.

4 Դ. Թաւ. Իբ. 8 — 31. Բ. Մաթ.

ԼԶ. 17—20. Տեւ Երեմ. ԺԲ.

5 Եւէկ. Ա — ԻԳ.

առ նման : Ի վաղիւ անդր ասոր սպանանել եւ այլ եւս 70 այր ի Հրէից որ գային մատուցանել Տեառն պատարագս, եւ ինքն փախեալ 8 ընկերօք առ Մանացիսն :

Իսկ Հրեայքն քանզի երկնէին իմն՝ զուցէ Նաբուքոդոնոսոր ի նոցանէ հանիցէ զվրէժսն՝ ժողովեցան ի Բեթղահէմ եւ զլուխ էր նոցա (Յովնան բարեկամ՝ Վաղդէայ, եւ խորհէին փախել յԱշգիպատս¹ : Այլ նախ եկին առ Երեմիա զի հարցցէ նա զՏէր եւ խոստացան անալ բանից նորա : Մարգարէացաւ նոցա Երեմիա թէ այս կամ է Աստուծոյ՝ մնալ նոցա ի (Յուդայաստանի, եւ թէ վերակացու եղիցի նոցա Տէր. ապա թէ երթիցեն նոքա աստի՝ չարիք եւ մահ հասցեն ի վերայ նոցա :

Այլ ոչ ըստ բանիցն նորա ցանկային եւ զխաւարք ժողովեալ գտան. ասէին զմարգարէէն թէ աւետ խօսի եւ թէ ի Նաբուքոյ զրդեալ այնպէս խօսեցաւ : Եւ արկին յիւրեան զամենայն ժողովուրդն, յարեցաւ ի նոսա եւ Երեմիա եւս եւ Նաբուք կամ առ ընտաղատութեանն եւ կամ Աստուծոյ հրամանաւ, եւ երթեալ զազլեցին ի Տափնաս եւ յարաւարձանեալ տեղեւն Եգիպտոսի, առ թագաւորէր ի ժամանակին Հոփրա (Մպրիէս)² :

Եւոր մարգարէացաւ նոցա Երեմիա նշանակու ինչ զարշառանէն Նաբուքոդոնոսորայ եւ զապականութենէ երկիրն Եգիպտոսաց եւ կռոցն մեհնից³ : Վարձեալ խրատէր զնոսա ի բաց կալ ի կռոցն պաշտամանէ, եւ իրրեւ ի նմին անդեալ յամառեալ կային՝ եցոյց թէ մեռանելոց են հանդերձ թագաւորան Հոփրա⁴ : Խառի թէ վասն համարձակ եւ ազատաբերանն բարբառելոյ՝ ոպանաւ անդ Երեմիա : Ի հեռաստանէ իսկ զրով զգուշացուցեալ էր Երեմիա զժողովուրդ իւր ի Նաբելոն ի կռոցն պաշտամանէ, ցուցեալ նոցա եւ զժամանակն յորում զարձցին այսրէն յԱշուսաղէմ՝ զորոյ աւերածէն զրեաց եւ զգեղեցիկ ողբսն իւր :

Բ

Պերսիանն Բաբելոնաց (առ Նաբուքոդոնոսորա 600—560) :

232

ԱՅՍԿԻՍ ըստ մարդկորէն իմն կարծեաց վճարեալ էր վասն իսրայելական ազգին. մերժեցան ելին նոքա ի հայրենի աշխարհէն իւրեանց՝ ոչ մոռացեալ թէ այլ իմն պաշտօն յանձն է նոցա, այս ինքն՝ պահպանութիւն աստուածապաշտութեան յաշխարհի, եւ յիշելով միշտ՝ թէ ինքեանք իւրեանց յանցուածովք ետուն վտարանդի զգեղեցիկ դիւրութիւնսն կատարելոյ զպաշտօնն իւրեանց : Երուսաղէմ եւ տաճարն Տեառն ամիւն եւ մեխիթ լեալ կայր, եւ երկիրն նոցա անապատ եւ ամայի : — Բայց սակայն նոքին իսկ

1 Դ. Թ. Գ. Ի. Ե. 32—36 : Երեմ. Ի, ԵԸ :
2 Երեմ. ԻԳ, ԻԴ. — 7 :

3 Երեմ. ԻԴ. 9—13 :
4 Երեմ. ԻԴ, ԻԶ. 13...

մարգարէութիւնքն որ պատմեցին նոցա զպատիժս պատուհասիցն այնոցիկ՝ եւ զայն եւս կանխագոյն կարագեալ պատմին թէ դարձցին այսին ի Հրէաստան եւ հասցեն նորոց բարութեանց Աստուծոյ, թէ միայն ճշմարիտ ապաշխարութեամբ արժանի զանձինս կացուցանիցեն¹, եւ բորբոքէին իմն ի միտս նոցա զքանկու թիւն հայրենի աշխարհին իւրեանց եւ օրինացն:

Սարգ պատմութեանն նոցա եւ պատմութեան Վաղղէացւոց թագաւորութեանն ի ժամանակի 70 ամաց գերութեանն՝ կախեալ կայ զիրաց մեծի մարգարէին Ղանիիւ՝ որ անդէն յառաջին տմս գերութեանն ածաւ վտարանդի ի Բաբելոն հանդերձ այլովք պատանեկօք մեծամեծացն: Սարծի իմն թէ յարբունի ազգէ իցէ Ղանիէ: Սարծեցաւ նա հանդերձ երկք ընկերօք իւրովք Անանիաւ, Միսայիլեւ եւ Աղարիաւ յուսմունս Վաղղէացւոցն կամ Վաղղեայց (որ ժողով իմն քրմաց կամ գիտնոց Բաբելոնացւոցն էին): այլ վասն զի հաւատարիմ կային նոքա յօրէնսն՝ ետ նոցա Աստուած կայտառութիւն մարմնոյ եւ զօրութիւն մտաց, եւ զՂանիէլ արժանի առնէր պարգեւաց՝ մեկնիչ տեսեանց եւ երազոց լինելոյ: Իբրեւ ամբ երեք ի զլուս ելին՝ հանին զնոսա զառաջեալ թագաւորին որ եգիտ զնոսա իմաստագոյնս քան զամենայն իմաստունս թագաւորութեան իւրոյ, եւ մտին այնուհետեւ յիւրաքանչիւր գործակալութիւնս թագաւորութեանն²:

Անդէն ի ժամանակի երկնց ամաց (606 — 603) եցոյց բազում անգամ զիմաստութիւն իւր: Թէպէտ եւ ժողովուրդն իսրայելական անկեալ էր ի քաղաքային իրաւանցն, բայց յանձանցն ազատութենէ ոչ երբեք, եւ էին նոքա ի խաղաղութեան եւ ի բարութեան որչափ հնար էր իսրայելական ազգին արտաքոյ քան զերկիրն աւետեաց: Բազումք ի նոցանէ եւ ի պատիւս եւ ի մեծութիւնս էին ի Բաբելոնի:

233

Սի ի սոցանէ էր եւ Յովակիմ, յորոյ ի ասոն ժողովէին ծերք ժողովողեանն եւ գառէին դատաւորքն, եւ առհասարակ իսկ ժողովէին բազումք ի Հրէից: Ընտրեալ էին յայնժամ արք երկու ի համար ծերոցն դատաւորաց, անարժանաւորք պաշտամանն իւրեանց, որ եւ հարան անարժան ցանկութեամբ ի Շուշան գեղեցիկ՝ որ կին լեալ էր Յովակիմաց, բարեպաշտօն եւ երկիւղած յԱստուծոյ, եւ հրապուրէին զնա բազում անգամ: Ի միտմաւուր իբրեւ իմացան թէ միայն կայ Շուշան ի դրախտի անդ իւրում՝ մտին կացին յանկարծակի առաջի նորա, եւ հրապուրէին ի գործ անարժանութեան, սպառնային ամբաստան լինել զնմանէ թէ մեզաւ ընդ առն երկուսարդի՝ եթէ չառնիցէ զկամս նոցա:

1 Երեւ. Գ. 3 — 6. Երեւ. Լ. եւ Պլուր. 2 Գ. 3. Ը.

Յոգուց եհան Շուշան եւ ասէ. «Տաղնապ է ինձ յամենայն փոքրանց. եթէ զայդ գործեցից՝ մահ է ինձ. եւ եթէ ոչ գործեցից՝ չեմ ապրելոց ի ձեռաց ձերոց. բայց լաւ է ինձ չգործել զայդ եւ անկանել ի ձեռս ձեր, քան թէ մեղաց ասաջի Տեառն»։ Ետ աղաղակեաց Շուշան ի ձայն մեծ. աղաղակեցին եւ երկոքին ծերքն կից նմին. ամբաստան եղեն զՇուշանայ ցոնտանիսն որ դիմեցին ընդ կողմն դրան բուրաստանին ի ներքո։ Եւ ի վաղիւ անդր կրկնեցին զնայն ամբաստանութիւն ասաջի ժողովրդեանն. եւ իբրեւ կոչեցաւ Շուշան յատեանն ըստ ծերոցն խնդրելոյ՝ եղին նորա ձեռս ի գլուխ նորա եւ վկայեցին. հաւատաց ժողովուրդն դատաւորացն եւ դատաւարացեալ Շուշան ի մահ։ Բայց Շուշան աղաղակեաց ի ձայն բարձր առ Լատուած կոչել զնա վկայ արդարութեան իւրոց։

Եւ մինչ գեռ ասնէին զնա արանանել՝ զարթոյց Լատուած զհոգին սուրբ ի վերայ մանկանն Դանիէլի. աղաղակեաց Դանիէլ բարձրաբարաւ եւ ասէ՝ «Նպարա եմ եւ յարեմէ դորա»։ Եւ իբրեւ զարձաւ առ նա ամենայն ժողովուրդն՝ յայտարար Վաւիլէլ թէ սուտ է վկայութիւնն, եւ դարձեց զժողովուրդն անդրէն յատեան, եւ նմա յանձն արար ժողովուրդն զքննութիւնն։ Մեկնեաց Դանիէլ զվկայան երկուսին ի միմեանց եւ լուաւ բանից երկոցունցն ուրոյն, եւ չգտաւ միարան վկայութիւն նոցա։

Ետնիժամ ի միտ սա ժողովուրդն թէ արդար է Շուշան. «(Իրենցին զԼատուած ի ձայն բարձր, որ ապրեցուցանէ զլատուցեալս իւր, — Եւ ապա ելին ամենեքին հակառակ երկուց ծերոցն եւ եղին ի վերայ նոցա պատժիժ ըստ օրինացն որ ասհմաւ նեալ կայր վասն զըպարտւացն¹։ Հաւանութեան իմն է թէ քարկոծ եղին²։ Իսկ ըստ հին ինչ տուչութեան Եթիար եւ Սեդեկիա անուն էր նոցա, եւ հրամանաւ Նարաքողոնոսորայ պարեցան³։ Բարեկամք եւ ազգականք Շուշանայ օրհնեցին զՏէր. եւ Դանիէլ եղեւ մեծ ասաջի ժողովրդեանն յօրէ յայնմանէ եւ անդր⁴։

334

Յերիբորդուժ ամբ միահեծան թագաւորութեանն Նարաքողոնոսորայ (յամի իբրեւ 603) ետեւ երազ թագաւորն եւ զարհուրեցաւ ոգի նորա, բայց վերացաւ եւ բան երազոյն ի նմանէ յորժամ զարթեաւն։ Նմին իրի խնդրէրնա յիմաստանցն իւրոց եւ ի գիտաց ոչ միայն զերազն մեկնել այլ եւ զբան եւս երազոյն ցուցանել թէ զինչ էր. եւ թէպէտ եւ բազում ինչ խօսեցան ասկայն ոչ շրջեցաւ թագաւորն ի մտաց իւրոց, այլ մանաւանդ ածին զնա ի արամուութիւն մինչեւ հրաման տալ նմա օգնականել զամենեւին զնոսա եթէ ոչ պատմեցնեն զերազն աղբայի։

1 840 Երբ. օր. 20. 18—19.
2 840 Գեռ. 1. 10.

3 840 Երբ. 10. 21—22.
4 Գառ. 20.

Երբ եղև այն Վանիկի եւ խնդրեաց իւր ժամ օր մի, եւ առաւ նմա. կարդաց Վանիկի յայնժամ առ Տէր հաւատովք եւ ընկերք նորա ընդ նմա: Եւ ի գիշերին ի տեսնան յայտնեցաւ նմա խորհուրդն եւ օրհնեաց նա զԼատուած: Եւ Վանիկի առաջի թագաւորին եւ յայտ արար թէ զոր աքբայ պահանջ ոչ է իմաստնոց եւ մոգուց, այլ միայն Լատուած որ յերկինսն է՝ կարող է յայտնել զճաճուկս, եւ սա է որ եցոյց արքայի որ ինչ ընկերց է յաւուրս յետինս:

Պատմութիւն երազոյն էր, զի տեսնէր աքբայ պատկեր մի մեծ՝ որոյ գլուխ յոսկւոյ էր, լանջքն եւ բազուկք արծաթիք, մէջք՝ նորա եւ բարձք պղնձիք եւ սրունքն երկաթիք, իսկ ոտքն՝ կէտն յերկաթոյ եւ կէտն ի խեցւոյ: Հատաւ վէճ մի առանց ձեռին ի լեռնէ միոջէ եւ եհար զոտս պատկերին. եւ այնպէս ամենայն ամառնք պատկերին մանրեցան եւ եղեն իրբեւ զփոշի. իսկ վէճն եղև լեռն մեծ եւ երկց զամենայն երկիր:

Սեկնէր Վանիկի զայն երազ ի վերայ չորից պետութեանց (Բաբելական - Բարսիստանեայն, Մարական - Պարսկական, Ռուսական - Մակեդոնական եւ Հռոմէական պետութեանց) ըստ ուկի, արծաթի, պղնձի, երկաթի եւ խեցեղէն ամասնց պատկերին: Օրոց զամենեցունց զհեա գայցէ արքայութիւնն Մեսիայի՝ ակնարկեալ վիմովն որ առանց ձեռին էջ խորտակեաց զամենայն պատկերն:

Իբրեւ լուաւ զամենայն Նաբուքոդոնոսոր՝ անկաւ ի վերայ երեսայն եւ խոստովան եղև թէ Լատուածն նորա է Լատուած ճշմարիտ. արար մեծագետիւ մեծապարգեւ զՎանիկի եւ կացոյց զնա ի վերայ ամենայն նախարարութեանցն եւ ի վերայ ամենայն իմաստնոցն Բաբելացւոց, եւ արար զնա առաջին քան զամենայն նախարարն, եւ ըստ խնդրելոյ Վանիկի կացոյց թագաւորն եւ զընկերան Վանիկի ի վերայ մեծամեծ գործակալութեանց աշխարհին:

235

Սեծութիւնն եւ ընդարձակութիւնն որ ի մեկնութեան երազոյն ցուցաւ ի Վանիկի՝ մասամբ իմն արդիւնք եղելոց իրաց էին, եւ մասամբ իմն՝ մարգարէութիւն իրաց ընկերոց տակաւին ի ձեռն՝ Նաբուքոդոնոսորայ՝ զոր յայտնի իսկ առեալ էր Բատուծոյ իբրեւ խարազան ի ձեռն պատուհասել զազգս երկրի:

Քանզի յետ բառեալոյ նորա ամենեւին զթագաւորութիւնն (Յուդայ) (588)՝ չետ ընդերկար ուրախ ընել գրացի թագաւորութեանցն ընդ Տիգրուսն թագաւորութեանն այնորով: Յետ մարտիւ պատերազմաւ զՍիդոն առնլոյ (590)՝ առնող եւ զհինն Տիւ-

բոս, եւ ի ժամանակի 13ամեայ պաշարմանն նորա (586 — 573) հարկանէր ասպատակաւ զՄաննացիսն, զՄովսրացիսն, զԼազարիսցիսն եւ զՓղշտացիս. եւ այնպէս հասանէր ի դրունս աշխարհին Լազարիսցիսն առնուլ զվարձաւ աշխատութեանն զոր վառապանքսն ի կատարելն ի վերայ Տիւրսի զխորհուրդսն Աստուծոյ:

236

Բազում աւար եւ կապուտ եւ ընդ նմին՝ արա արուեստագետս՝ առ տարաւ Նաբուքոդոնոսոր յարշաւանաց իւրոց, զարգարել նորօք զՆաբելոն. այլ շինեաց նա եւ պատկեր մի մեծ սկւայ զիցն Բելայ զոր կանգնեաց ի գաշտագետին վարդի, եւ կռեաց զմեծամեծս թագաւորութեան իւրոյ ի նաւակատիւս պատկերին, եւ հրաման ետ զի ամենայն ազգք եւ լեզուք որ ընդ տէրութեամբ նորա իցեն՝ երկիր պագանիցեն պատկերին, ասպ թէ ոչ արկցին ի հնոց բորբոքեալ: Ամենեքին յանձն առին զհրամանն. միայն ընկերքն Վանիեի չպագին երկիր պատկերին. եւ իբրեւ չարախօսութիւն մատուցաւ զնոցանէ առաջ թագաւորին՝ եւ սպառնայր նոցա թագաւորն արկանել զնոսա ի հնոցն՝ ասեն ընկերքն Վանիեի հաճարձակութեամբ. թէ մեր Աստուածն կարող է ասարեցուցանել զմեզ ի հնոցէ հոցն եւ ի ձեռաց քոց. եւ եթէ չասարեցուցանիցէ եւս՝ ոտկայն պատկերի քո երկիր ոչ պագանեմք: Արամուտութեամբ եւ բարկութեամբ լի եղեւ թագաւորն. հրաման ետ եւթնպատիկ բորբոքել զհուր հնոցին, եւ ետ ընկենուլ զՍեդրաք, զՄիսպք եւ զՆաբոզնազոք (քանզի այնպէս կոչէին զՆանիս, զՄիսպէլ եւ զՆապիս) պատմուձանօք իւրեանց եւ ձեռակապօք ի հուր հնոցին:

Իսկ արքն որ զհրամանն կատարեցին՝ սպառեցան ի հոցն սաստկութենէ, բայց նորա շրջին ի մէջ բորբոքեալ բոցոյն եւ օրհնէին զԱստուած. եկն եւ հրեշտակն Տեառն առ նոսա, եւ շնչէր հողմ շառաշուկ ի մէջ հնոցին. եւ նորա ամբարձին զձայնս իւրեանց յերգս, եւ զամենայն արարածս կոչէին յօրհնութիւնսն Աստուծոյ:

Իբրեւ խնցաւ թագաւորն՝ զահի հարստ եւ ատէ. «Այլ ետ տեսանեմ արս չորս արձակս, եւ գնան ի մէջ հոցն, եւ ապա կանուլ ինչ ոչ գոյ ի նոսա. եւ տեսիլ չարորդին նման է որդւոյ Աստուծոյ», իւ մատուցեալ ի հնոց անդր՝ կոչէր զնոսա արտաքս: Իսկին ելին արտաքս ողջանգամ անարատ. եւ վիայ էին իրացն ամենայն պէտք եւ իշխանք թագաւորին: Այնժամ օրհնեաց Նաբուքոդոնոսոր զԱստուածն Սեդրաքոյ, Միսպոյ եւ

Արեղնագոմբ, եւ արգելոց պատժովք մահաւ չեօտել հայհոյութիւն զՄատուծոյն զայնմանէ. զի ոչ գոյ այլ Մատուած որ կարող իցէ այնպէս փրկել: Եւ հանէր նա հրովարտակ պատմել զգորութիւն եւ զնշանս եւ զարուեստս Բարձրելոյն¹:

237

Այլ այն ամենայն նշանք զօրութեան եւ մեծութեան Մատուծոյ զոր ետես Նարուքողոնտոր՝ թուի թէ ոչ ինչ տեսական ազդեցութիւն ի նա գործեցին. այլ մանաւանդ ի յաջողութեանցն հպարտացեալ ամբարհաւանեցաւ, եւ այնպէս ձգեաց յանձն զպատիժսն Մատուծոյ. սակայն նախ զգուշացուցեալ խրատեցաւ նշանաւոր ինչ տեսեամբ:

Եւտես նա յերազի ծառ բարձրաբերձ պտղալից եւ տերեւաւ խիտ, որ բազում զազանաց լինէր բնակութիւն, եւ երանէր ի նմանէ կերակուր նոցա: Այլ զուարթուն մի իջանէր յերկնից եւ բարբառէր զօրութեամբ՝ թէ սահմանեալ է ի խորհրդեան զուարթնոց եւ սրբոց հատանել զծառք եւ քշտել զոտան, եւ զբունն կապել շղթայիւք եւ թողուլ զի թացցի ի ցօղոյ երկնից եւ թն ժամանակս, զի ի միտ առցէ ամենայն կենդանի թէ տիրէ Բարձրեալն ամենայն թագաւորութեանց, եւ ում կամի՝ տայ զնա:

Եւհարց թագաւորն զՎանիէլ որ եւ Բաղտառարն կոչէր, եւ խնդրեաց ի նմանէ զմեկնութիւն տեսեանն, զի զիտէր եթէ հոգի Մատուծոյ է ի նմա: Եւ իբրեւ շատ ստիպեաց թագաւորն՝ եցոյց նմա Վանիէլ թէ ինքն արքայ է ծառն, այլ խորհուրդն Մատուծոյ սահմանեալ է հալածել արքայի ի միջոյ մարդկան, եւ լինել ընդ զազանս, խոտ ճարակել իբրեւ զարջառ, եւ կալ ընդ ցօղով երկնից ամս եւ թն, մինչեւ ծանկիցէ եւ ի միտ առցէ թէ տիրէ Բարձրեալն՝ թագաւորութեանց, եւ ում կամի՝ տայ: Եւ խրատ ետ նմա քաւել զմեզս իւր ողորմութեամբ, թերեւս երկայնամիտ լըցի ի վերայ յանցանաց նորա Մատուած:

Բայց եւ ոչ յայսմ ամենայնէ եկն ի միտս թագաւորն. քանզի իբրեւ յետ տարեւոր ժամանակի ելեալ ի վերայ արբուհական դղեկին զոր ինքն ետ շինել հայէր տեսանէր զՆարեկոն, ամբարտաւանեաց սիրտ նորա իբրեւ թէ Մատուած ոմն իցէ: Եւ մինչ դեռ րանքն ի բերան էին թագաւորին՝ ձայն եզեւ յերկնից որ զնոյն բանս հրեշտակին որ ի տեսեան երազոյն երեւեցաւ՝ երկրորդէր: Եւ ի նմին ժամանակի բանն կատարեցաւ. հալածեցաւ նա ի մարդկանէ եւ եղեւ իբրեւ զմի ի զազանաց վայրի:

Այլ յետ կատարածի աւուրցն սահմանելոց դարձան միտք նորա առ ինքն, եկն յառաջին պատիւ թագաւորութեանն, օր-

հետեւց զՆստուած եւ փառաւոր արար զաղբայն երկնից, որ կարող է խոնարհեցուցանել զամենեւին այք գնան յամբարտաւանութեան: Եւ պատմեաց զայս ամենայն Նարուքողոնոսոր հրովարտակաւ առ ամենայն ազգս եւ լեզուս թագաւորութեան իւրոյ¹: Եւ յսպէս իմն հաւանութեան է թէ վաղվադակի յետ այնորիկ վախճանեցաւ Նարուքողոնոսոր թագաւորեալ ամս 43. եւ առնոյր զիշխանութիւնն նորին որդի Եւիդմարովդաք, որ ծնաւ նմա յԱմիսեայ: Ի դատերէն Եւթաահակաց Մարաց թագաւորի՝ որ եւ յետ աստաւ ինչ միոյ թերեւս ի նմին ամի (561) վախճանէր:

Եւդմարովդաք եւ կամ Եւիդմարովդաք (561—559) տկար էր եւ բարեկեցիկ, այլ զթամ արտիւ. հան նա զՀրէիցն թագաւոր զԵթուլիմ² ի բռնաւ, յարում եկաց նա 37 ամ, եւ նստոյց ընդ բազմականս տաճարի իւրոյ ի վերոյ քան զամենայն թագաւորս կողմանցն նաւաճեցոյ, եւ ասոր նմա հաւ արքունական մինչեւ ցոր մահուան նորա³: (Յետ երկուց ամաց զԵւդմարովդաք արանեալ Եւերիզդասար նորին քեռայր՝ առնոյր զթագաւորութիւնն (559—555), եւ անգէն մտանէր ի դաշինս ընդ Արիւստի հզօր թագաւորի Եւդասուց՝ տալ ճակատ ընդ Մարաց եւ Պարսից եւ Հայոց առհասարակ միաբանելոյ ի վերոյ քաղցէական տէրութեանն:

ԺԷ

Մարական - Պարսկական պետութիւն (560 — 330):

238

Ամի-ր-ր. Պարսիկք առաւել քան զայլ ազգս Առեացոցն փոխ ի վերոյ կալան պահելոյ գրով զսիւստակս գործոց իւրեանց, ոչ եթէ յարգարեալ ինչ պատմութեանք ոչ օտաջ իմ էր առհասարակ Առեացոցն, այլ ժամանակագրութեանք կամ դիւանագրոյ որ զգուշութեամբ պահէին ի բազմոս թագաւորակաց՝ ի Եււլ, ի Բաբելոն եւ յԵրատան (Բ. Եզր. 2. 1—3, եւ Եսթեր 2. 1. եւ 3. 1, յիմն գիրք յեւստակաց Պարսից եւ Մարաց. եւ առ կաեխալ ժոթորոս Բասմաւ.)։ Այս ժամանակագրութիւնք՝ արդեօ ի գեղ իսկ էր լինել յայնպիսի արձակ մահեծան իշխանութեան թագաւորացն Պարսից՝ զգործոց եւ թէ թագաւորացն էին, քանզի զնոցա գործս եւ թէ մեծ ինչ եւ արժանի յեւստակաց համարէին: Նման իրի իսկ մըս զպիւր աւելեմէր թագաւորին կային նշանակել զգործս եւ զքանն նորա, մանաւանդ յորժամ հրապարակած երեւեր. առ 24ին էին ի Ենիդան (Եսթեր Գ. 12. Ը. 9: Ցեա եւ Եզր...), ի Հանգեռ առեւել զօրացն (Հերոդոտ. Է. 100.) նա եւ յաղմի անդ ճակատուց (Հերոդոտ. Ը. 90.): Նոյն գլուխք եւ զհրովարտակս եւ զհրամանս թագաւորին հանին յայլ եւ այլ լեզուս աղբացն յորս աւարելոյ էին (Եսթեր Գ. 12.): Բայց այն ամենայն լին ինչ միջ այժմ նպատակաւ, այլ հարկ է դարձեալ առ այլազգի բայց ծանակալից պատմագիրս գիմել, որպիսիք յԵրբոյեցեաց անոթ են Եզր, Նեեմի եւ մատենադիր գրոցն Եսթերոյ որ գեղեցիկ ինչ նկարագիր է բարւոցն Պարսից, եւ ամենք ի յետին մարգարէիցն. իսկ ի Յունաց՝ Հերոդոտոս, կաեխոս, Քսենոփոն եւ Աւիանոս: Աւիանոս առեւել զպատմութիւնն ի գրոցն Արիւստարկոյ եւ Պաղոմոյ Ղազեանց՝ որ էին ի միտին ընդ Աղեքսանդրի, սուտի եւ Աւիանոս անցանէ ի կարգ ժամանակից մատենագրացն որ պահանտես կործանման պարսկային տէրութեանն եղան. այս մատեն Աւիանոսի (Արշաւան Աղեքսանդրի)

1 Դան. Դ. 2 Երեմ. Եթ. 31—34:

ժամ առաջ ցնծութենն եւս որ ի համբն մտնէին երեւթ ե զլուար աշտ բեր հնութեանց Գարեթ: Գտնեմքնեայ պատմութիւնն ժամ զարմի բերուն Յունաց՝ լի ե պատմութեամբ ներքին հանգամանաց պարսկական աշխարհացն: Նպմպտ լի-ժ ազալ արեւելոց եւ իրանն Կարաթ՝ որ զլուար նկարէ ըստ տեսլան ճշմելոց եւ Ալլաասպայ եւ պալաց հայտապ արանց յանելոց ի բնութեն Ուխտուցն, Թեպէս եւ բազում ուրիշ զիւր տկրատեան փխրութեամբ ինքն եւ զարուստ յանախան զարախութեան իւրոյ հիւսէ ի մտանին: Կտեխտ եր իրեն բժիշկ յարունիս Արապիս՝ զիւր յարոյ վերայ փտնութեմ իտալոց ի մարտ պատերազմ: Զրեաց 33 զպարութիւնս՝ զորոց քաղաւանն եւ զհաստակասորս ինչ պահաց մեզ փոխես: Նմին իրի այժմ Հերագասոս յամնալն մտնեալիւր Գարեթ պատմութեանն զառաջին տղան ամի: Երբքն եւս մասամբ ինչ են տկրատեան վկայք եւ մասամբ ինչ յայտնի երեւին յաղեբոյ ինչ զբոլ աւանդելոց առեալ, եւ մասամբ ինչ գարնեալ ի խառնակ զբազոց:

Գրեթե այլ ինք պատմութիւն օտար ի Յունացն եւ յերբոցեցացն պատմաբանաց մասնացնէն վերջին ժամանակագիրք եւ պատմիչ Գարեթ, որոնս պատմական պատման փերգասի ի ժամանակե Ամբրասպացն, եւ առանկ եւս յետոյ քան զիս այլ եւս ժամանակագիրք, յորոց նշանաւոր են մանաւանդ Միրիանթ եւ մաս եւս Միրիանթ նորին օրդ՝ զոր վրան ընտրութեան սովորութիւնն փ կոչել խոնդեմք, երկրորդն եւս ի 14 գարու: Այլա զերջին ի խառնակ զբազոց որ յարեւել յայնչաք ժամանակաց հետե աղաւորեալ ցայժմ յիշին: Այլ նմին հակառակ եթէ զպատմութիւնն Յունացն որ ընդ Հերթին ժամանակագրաց համամտեցէ՝ սոյն զտանն հակառակութիւն ի նոստ ի մեծամեծն: Քայն պարսկերա պարթին ինք նշմարի երկուց կամ երեք տնուանց թագաւորացն Գարեթ: մանաւանդ զի եւ անուանքն տնդիկ բուն յարկրէնք ինք պատուոյ են, նմին իրի զերթին եր քաճութեւ նոցա եւ պարզ առ տոս եւ պարզ առ նոստ լինել: Ըստ Հերագասոս (Ձ. 36.) Դարեհ նշանակէ հըր կամ արի: Գտնեմքն՝ պատմաբանոյ, Արաքսեբրեւս՝ պատմաբանոյ մեծ: Իսկ այժմ ընթերցեալ յարանալ զերան Գերսեպոնեայ՝ Արաքսութիւն՝ Թարգմանն Գերսեպոն փերգասի ընդոք, յորում Արեւտ նշանակեցէ Գերսեպ, եւ Գտնեմքն՝ փերգասի:

ՍԻՆՉԻՆԻ պայազատքն՝ Եսթրոնդոնտայ, Թափուրք ի քաջութենէ եւ ի գորութենէ մնաց նորա, չկարէին ունել ի հաստի զմեծ միահեծան տէրութիւնն՝ որ եւ տկարացեալն էր ի բազմապատիկ պատերազմաց, անարւստ ել եկաց մեւս նոր պետութիւն ի Պարսկաստանէ՝ սահմանեալ կատարել զայլ եւս խորհուրդան Աստուծոյ ի վերայ ազգաց:

Յայն սակս զհիմնիչ այլո պետութեան զԱլեքսոս՝ զորոյ մանկութեանն ազպագեւաճառն պատմութիւն վաղագոյն յիշեցաք. (Հատած 36), տեսանեմք 200 ամեք կանխագոյն յանուանէ. իսկ կոչեցեալ մարգարէութեամբ յայն զործ՝ զոր գործեաց, եւ ի մեծութիւն՝ յոր ամբարձաւ¹:

Ալեքսոս իրեն զօրապար մօրեզօր իւրոյ Ալիքսպոս Բ. (կամ Պարեհի Մարի 560 — 536²) որդւոյ Աժդահակայ (կամ Ալլաւրի³) առեալ զգօրս Մարաց եւ Պարսից եւ Հայոց նախ զԱրիդաւսար եւ զԳաշնաւոր նորա զԱրիւստս հարկանէր (555): Թեպէտ եւ Եսթրոնդոս (կամ Բաղտասար ըստ Պանիսի⁴ 555 — 538⁴) ամ կտտեաց զոր վարձկան անհնարին բազմութեամբ յագիպացուց, ի

1 Եւրոպ. Թ. — 6:

2 Դան. Ե. 31. 2:

3 Դան. Բ. 1:

4 Դանիէլ առաջ օրդի Եսթրոնդոնտայ. Բայ կոչէ զԳաշնաւոր, այլ օրդին եւ

գրաւորն տեսն նշանակէ բազում անգամ. ի գիրք խոն, օրդեւ Հայրն եւ մայր՝ նշանակն երբեմ հաւ եւ հանի, Յես Դ. Թագ. Ը. 36. եւ Բ. Մարց. Ի. 2: Գ. Թագ. Ե. 10:

Յունաց, ի Թերակացուց եւ յայցոյ ազգաց Եռաջակողմն Եւփոյ, եւ ի ձեռն եւս Արիւսեայ՝ որ անցեալ ընդ Հաղեւս գետ ըստ սահման թաղաւորութեան իւրոյ տարածանէր ստորաւորաւ ի Ապաղափիկա, բայց երկրորդ անգամ պարտեալ ի Ափրաթ ի Ճակատաւ՝ բմբակեցաւ անգէն ի զլեւաւոր քաղաքի թաղաւորութեան իւրոյ ի Սարգս (550):

Յետ այնր յաղթութեան հնազանդէր Ափրոս մի ըստ միջէ զհամարէն զԵռաջակողմն Եւփոյ, յազեական ծովէ ցգեան Եփրատ: ապա զԱսորիս եւ զԱրարիս, եկեալ հասեալ ի գրունս քաղաքին Բարեւրացոյ: Անգ ուրեմն մօտ ի պարտութիւն մասնեալ Բաղասաւոր ի Ճակատաւ՝ ամբանայր ի քաղաքն. եւ այնպէս (յամբ իբրեւ 550) ընէր սկիզբն պաշարման քաղաքին որ ստուար պարբարքն եւ մահաբանօք եւ խոր փռաւք եւ 20 ամաց պաշարօք ամբացեալ անհնարին առ առեալ թուէր: Բայց Ափրոս յերկուս աման յորս գեղերեաց կաց զնոքաւ՝ տալք պեղել անցա՝ տանել զժուր Եփրատ գետոյ ի ծովակ ինչ մերձաւոր, զի ցամաքաւ մասնիցէ զօրն ի ներքս. եւ մնայր զիշերոյն յորում ամ ըստ ամէ կատարէին տան արեւցութեամբ եւ շուայտութեամբ՝ Բարեւրացիքն:

Եւս տան էր ի գիշերին յորում արքայ Բաղասաւոր առնէր խրախուսութիւն նախարարաց իւրոյ որպէս Պանիէլ պատմէ: Իբրեւ ընդ զինիս մօտն բարձրանէն՝ հրաման եւ թաղաւորն ածել զապաս սրբութեանն զոր խախտեաց տարաւ Նարաքողոնոսոր ի տաճարէն Երուսաղեմացոյ. բմպէր ի նոցանէ թաղաւորն հանգերձ մեծամեծօքն եւ կոնամբքն եւ օրհնէին նորա զիւսան իւրեանց: Եւս վերջէն անօրէնութիւն ելեց զլափ չարեացն, զի անգէն ի նմին ժամաւ երեւեցաւ թաթ ի վերայ որմայն որ գրեաց զիր զոր ոչ որ կարէր ընթեռնուլ: Ամբարեցաւ Բաղասաւոր, եւ կոչել զամենայն խնատունս իւր. բայց ոչ որ կարէր ցուցանել զմեհնութիւն գրոյն: Եւն ի տաճար անդր արիւնին (թերեւս խնատունն Նիսոկրիս մայր Բաղասաւորայ), իրաւ եւ թաղաւորին կոչել զայր մի յորում կայ հոգի Եստուծոյ, եւ յայն սակա խիկ կացոյց զնա Նարաքողոնոսոր ի վերայ ամենայն խնատանոց աշխարհիս, որ է Պանիէլ. սա տացէ քեզ զմեհնութիւնն: Եւս քեաց կոչեաց զնա թաղաւորն, խոտոացաւ տալ բազում ինչ թէ զգիրն միայն մեհնեոցէ: Չառ յանձն Պանիէլ զպարգեւան բայց խոտացաւ զմեհնութիւն բանիցն: Նախ սկսաւ յուշ առնել թաղաւորին զմեծութիւն զօրութեան Նարաքողոնոսորայ, զհպարտութիւն նորա եւ զպատիւ պատուհասին. եցոյց եւ նմա խիկ զլեւորին զվերջին գործ անօրէնութեան նորա եւ զարհամարհանան Եստուծոյ, եւ պատմեաց զստուածապատիւ պատուհասն որ առ կուրծս կայր: Եպա տսէ. «Եւս ինչ է գիրդ որ գրեալ է. մանէ, թէկէզ, փարէս»: Եւ այս է մեհնութիւն բանիդ. Մանէ, չափեաց

Ետեւած զթագաւորութիւն քո՝ եւ վախճանեաց զնա. Թէկէզ, կշեցաւ ի կշեռս՝ եւ գտաւ պակասեալ. Փարսէս, բաժանեցաւ թագաւորութիւն քո՝ եւ առաւ Մարաց եւ Պարսից,։ Ըքեղացուցեալ զարգարեաց Ռադասաար զՎանիէլ եւ արար զնա երկրորդ իշխանութեամբն ի թագաւորութեան իւրում։— Ռայց անդէն ի նմին գիշերի հարաւ Ռադասաար, եւ անց թագաւորութիւնն առ Վարեհ Մար¹։

Վանդի Նիւրոս ի նմին գիշերի բացեալ զջրագարձն՝ յերկոցունց կողմանց դիմեցին ի ներքս Պարսիկք եւ Մարք ի Ռարելոն եւ դէպ ուղիղ ի վերայ տանն արքունի. զգիշերապահսն որ ի գինւոջ էին՝ կոտորեցին առաջի դրանն։ Ղուաւ թագաւորն զաղմուկն, ետ բանալ զդրունս արքունեաց իմանալ թէ զինչ իրք իւցին։ Այնժամ խուժեցին Պարսիկք ընդ դրունսն ի ներքս, եւ յարձակեալ ի վերայ թագաւորին՝ օպանին զնա եւ զայնօսիկ որ զնոքաւ էին։ Եյապէս առաւ Ռարելոն ըստ պատմութեան Հերոդոտայ եւ Վսենսփանայ, ընդ որոց միաբան է պատմութիւնն Վանիիլի եւ բանք մարգարէութեանցն (538)²։

239

Յետ ի գլուխ ելանելոյ կործանման թագաւորութեանն Վաղգէացւոյ՝ Նիպքսար Ռ. (Վարեհ Մար) հրաւիրեալ ի Նիւրոսէ եկն եգ զաթոռ թագաւորութեան իւրոյ ի Ռարելոն, որպէս հաւանութեան թուի՝ արարեալ եւ զՆիւրոս բարձակից թագաւորութեանն, որում եւ ետ իսկ զդուստր իւր զԱմբատիո կնութեան։ Եյնուհետեւ չորեքին թագաւորութիւնքն՝ այսինքն Պարսից, Մարաց, Եսթրեստանեաց եւ Ռարելացւոց ընդ միմեանս յօգեալ՝ եղեն մի միահեծան տէրութիւն, որ ի ծովէն Միջոյ հասանէր ցկողմանս Հրնդկաց, բաժանեալ ի 120 նահանգս. ի վերայ իւրաքանչիւր նահանգացն մի մի նախարար, եւ նախարարքն ընդ իշխանութեամբ երկց իշխանաց կային, յորոց մին եւ Վանիէլ էր։ Բայց թագաւորն կամէր ամբասնալ զնա ի վերոյ քան զամենայն ընկերսն իւր վասն հոգւոյն եւ իմաստութեանն որ ի նմա էին։

Ընդ այն նախանձարեկ եղեն իշխանքն, եւ զի չէին ձեռնհաս մնասելոյ, քանզի ոչինչ բիծ ի նմա գտանէին, յայն իմն ածին զթագաւորն զի հրաման տացէ թէ զաւուրս երեսուն մի ոք Եստուծոյ ումիք կամ մարդոյ կացցէ յաղօթս կամ խնդրեսցէ ինչ բայց միայն ի թագաւորէն, սահմանեալ պատիժս՝ արկանել զայնպիսին ի գուր առիւծուց։ Վանիէլ լսել լուաւ զօրէնսն՝ բայց ըստ սովորութեանն բացեալ զպատուհանս ապարանից իւրոց դարձու-

¹ Դան. Ե.

² Հերոդոտ. Ա. Բանեփ. Իրնա Վեր.

Ե. — Եսթ. ԺԳ. ԺԴ. ԻԱ. ԻԵ. Երեմ.

ԺԱ. ԻԵ. Ե.

ցեալ զերեսան ի կողմն Երուսաղեմի, կրկնեալ ծուծոյ երկիր եղաւ Մատուծոյ իւրում երկիցս յաւուրն: Չարախօսքն նորա դիտեալ զիրան՝ ամբաստան եղեն զնմանէ առաջի թագաւորին: Իբրեւ յամէր իմն եւ յապաղէր թագաւորն՝ զայն յուշ առնէին նմա թէ առանց եղծանելոյ են օրէնք Մարաց եւ Պալսից: Եւստ հրամայեաց թագաւորն արկածել զՎանիէլ ի գուրն եւ զգէմ գրոյն ետ կնքել մատանեալ իւրով, զի գոնեայ ի չարչարանաց մարդկան զերծուցէ զՎանիէլ:

Բայց Վարեհի հատալ քուն յաչացն, ոչ կեր եւ ոչ սորբ, եւ վաղորդայն փութացեալ եհաս ի գուր անդր առիւծուց եւ գօչէր խանդաղառանաց բողբառով. Վանիէլ, ծառայ Մատուծոյ կենդանայ. Եւստածն զոր դուն պաշտես յաճախ՝ նա փրկեաց զքեզ յառիւծուցն: Եւստ պատասխանի ներքուստ ի վեր Վանիէլ. Եւստած իմ առաքեաց զհրեշտակ իւր եւ երկից զերեսան առիւծուց եւ ոչ ապականեցին զի՞՞ զի առաջի նորա ուղղութիւն գտաւ իմ, եւ առաջի քո, տրայ, քնատ ինչ ոչ արողի:

Ուսարձացաւ յանձն իւր Վարեհ, հրաման ետ հանել զՎանիէլ ի գրոյ անտի, եւ փոխանակ նորա զարախօսան նորա հանգերէ կանամբք եւ որդւովք ի ներքս ընկենուլ: Եւստ ամենայն ազգաց իւրոց հրաման հանէր երկնչել յՄատուծոյ Վանիէլ եւ զնել նմա պատիւ, զի նա է Եւստած կենդանի եւ կայ յաւիտեանս. եւ արքայութիւն նորա ոչ եղծանի, եւ արեւութիւն նորա ցլախճան. օգնական լինի եւ փրկէ, եւ առնէ նշանս յերկինս եւ յերկրի:

Միւր ի պատկերացն Բելայ սովոր էին մատուցանել Բաբելոնացիքն օր ըստ օրէ դահամունս կերակրոց եւ ըմպելեաց, զոր ուտէին ի ծածուկ 70 քուրմք եւ ընտանիք նոցա, եւ այդպէս իմն կարծեցուցանէին թագաւորին թէ ինքն իսկ Բէլ ուտիցէ զնոսա: Հաւանեցոյց Վանիէլ զթագաւորն վասն իրացն սառութեան. քանզի ետ նա ցանել ի մեհենին մոխիր եւ փակել ըստ սովորութեան զմեհեանս եւ զնել ի վերայ կնիք. եւ ի վաղիւ անդր տեսեալ թագաւորին զհետս ոտից քրմացն եւ զկանանց եւ զմանկանց նոցա՝ ի միտ առ զխաբն եւ հրաման ետ կոտորել զամենայն զքուրմնս:

Եւստ դարձեալ վիշապ մի մեծանդամ՝ որում երկիր պապանէին բնակիչք քաղաքին Բաբելոնացոց. զսա սպան Վանիէլ հրաման առեալ ի թագաւորէն՝ տուեալ նմա ուտել դժուարին ինչ առ հարել, եւ այնու եւս ետ առնուլ ի միտ թագաւորին զտկարութիւն աստուածոցն իւրոց:

Եւստ ժողովուրդն յայեալ հակառակ թագաւորին եւ բռնադատեաց զնա սպառնալեօք տալ ի ձեռս զՎանիէլ, զոր եւ արկին ի գուր մի առիւծուց, ուր կային եւթն առեւծք սովականք եւ

արքեպիսկոպոսն ի Կոնստանդնուպոլսոյ իւրեանց: Բայց թէր պահեաց զԺամայն իւր ոչ միայն ի ժամեաց առիւծուցն տակելոց՝ այլ եւ ած հրեշտակ մի առ նա զԼմբակում մարգարէ ի Կողմանց Հրեատանի՝ բռնն հարեալ զհերաց զազաթան նորա, եւ երեք կացոյց զնա ի վերայ զորոց առիւծուցն հանգերձ կերակրողն զոր պատրաստեալ էր մարգարէն, եւ այնպէս կերակրեալ Վանիել տպեցաւ եւ ի սովոյն մահուանէ:

Եւ իբրեւ յետ վեց աւուրց հայեցաւ թագաւորն տրտմութեամբ ի գութ անգր ի ներքա՝ ետես զնա նստեալ ի մէջ առիւծուցն: Երազակեաց ի նայն բարձր եւ առէ. «Մեծ ես տէր Լստուած Վանիելի եւ չիք այլ որ քաց ի քէն»: Եւ առնուլ զնա ի վեր, եւ զմնաստիարան Վանիելի հրահայեաց արկանել ի գութն, եւ անգէն յանգիման նորա գէշ գէշ պատառեցան ի գազանացն¹:

Ոմանք զայս վերջնն պատմութիւնն ի ժամանակն Խղմարու գաբայ որդւոյ՝ Կարաբողոնոսորայ հանեն:

240

Եւ յադէս այս ամենայն վշտք հանդէս եղել Վանիելի եւ յառախեաց մանուսանգ պատմութեան փառաւորութեան նորա, եւ քաջանուն երեւէր նա յարեւելս վասն իմաստութեանն²: Բայց ի պարգեւաց մեկնութեան երազոց՝ արժանի եղել նա յԼստուծոց բազում եւ ազգի Կողմնի պատմութեանց եւ յայտնութեանց վասն գիպաց՝ գիպաց՝ որ կանուխ կամ անագան յաշխարհի գիպեցան, եւ ամենեւին ճշդիւ գտեալաւ ելին ի գլուխ:

Եւսես նա ի տեսլեան կերպարանս իմն թեւաւոր առիւծու եւ արջոյ որոց երեք կողք իցեն, եւ թեւաւոր ընծաւ տա որում չորք գլուխք պատշաճեալ, եւ զազանի իրիք չորրորդի որոց ժանիք երկաթի էին եւ եղջիւրք տասն. ընդ սոցա տեսլեամբ ետես նա զլորեպին թագաւորութիւնն, այս ինքն զԼարեւական - Լսորեստանեաց զմիաւորեալ թագաւորութիւնն, զՄարաց եւ զՊարսից զմիաւորեալն, զՄակեդոնականն՝ Հունաց թագաւորութիւնն եւ զՀռոմայեցւոցն՝ որ զայլսն ամենեւին եկուլ. եւ զիստա եւս նորա յառաջագոյն նկարէ, հանդերձ կցորդութեամբն զոր ընդ թագաւորութեան Վրիստոսի ունի³: Ելլով եւս տեսլեամբ ետես ի կերպարանա խոյոյ որոց երկու եղջիւրք իցեն՝ զի պարտիցի ի քօշէ պծեաց՝ զմարտ պատերազմի երկրորդ եւ երրորդ թագաւորութեանն ընդ միմեանս, եւ ի Հինգ եղջիւրս քօշին զՆդեքսանդրոս զմեծն եւ զչորեպին թագաւորութիւնն որ յետ նորա կացին⁴: Հետոյ յայտնեաց նմա հրեշտակն Վարդիէլ եւ զպատերազմունսն զոր

1 Դմ. ԺԳ.

2 Եղէ. ԻԷ. 3.

3 Դմ. Ե.

4 Դմ. Ե.

տալոյ էին զօրաւարքն Աղեքսանդրի ընդ միմեանս, եւ զհալածանս Հրէիցն յԱնտիոքայ Լպիփանեայ որ է պատկեր կանխանկար Ղեւինն¹։ Հոյակապ քան զամենայն յայտնութիւնսն նորա՝ եւթանասուն եւթներորդաց յայտնութիւնն է (538)։ Արժամ՝ Վանիէլ յետ առմանն Բաբելոնի յորում ժամանակի ընկողջ էր դարձ գերութեան Հրէիցն², աղաչէր յոյժ զՏէր վասն փրկութեանն, երեւեցաւ նմա Վարդիէլ եւ խոստացաւ նմա թէ ոչ Հրեայք եւեթայլ եւ ամենայն իսկ մարդկութիւն յետ եւթանասուն եւթներորդաց այս ինքն՝ 490 ամաց փրկելոյ էր (1)ծերովն (Վրիտապիւ)։ — Ոչ յետ բազում ժամանակի արդեամբք ելին ի գլուխ խնդրուածք նորա վասն դարձի գերութեանն։

Վանդի Արքայար Բ. կամ Վարեհ Մար՝ երկուք ամբք յետոյ քան զառն Բաբելոնի վախճանէր, եւ Աիւրոս ընէր միահեծան թագաւոր Պարսից եւ Մարաց տէրութեանն՝ յամի իբրեւ 536, եւ անդէն յառաջնումն ամին հանէր հրովորտակ զառնալոյ գերւոյն Հրէից յաշխարհն իւրեանց։

(Հայս մեծաննութիւն եկն Աիւրոս ընթերցեալ՝ զայն որ վասն նորա մարգարէութիւնք էին Նսայեայ՝ զոր ետ նմա իմանալ, որպէս ի գէպ է, Վանիէլ։ Թէ ետես արդեւք ինքն Վանիէլ զարձակումն Հրէիցն եւ մխիթալեցաւ ընդ լըումն բանից Նրեմիայ մարգարէի³, այն չէ յայտ. զի ստոյգ իմն թուի թէ անդէն յառաջնում ամի միահեծան թագաւորութեանն Աիւրոսի վախճանեցաւ Վանիէլ (536)։ Վաց մնաց նա սուրբ եւ անարատ զամենայն երկայնակեաց կեանս իւր յարքունիս մեծազօր թագաւորաց, ինեալ եւս կցորդ իշխանութեան նոցա։ Լստուած իսկ ի գլխովն «այր ցանկալն», կոչէ զնա⁴, եւ յարգեալ գովէ զնա ի ձեռն Նգեկիեք ժամանակակից մարգարէի որ հաւասար կացուցանէ զնա արանցն սրբոց՝ Նոյի եւ Ադլայ⁵։

Չէ յայտ թէ զգիրն որ յանուն Վանիեք տնուանի եւ մատամբ միով (Ա — Լ) քաղղէացի լեզուաւ եւ միւսով մատամբ (Բ — ԺՎ) երկայեցի լեզուաւ գրեալ կայ՝ ինքնին Վանիէլ այսպէս յօրինեալ եւ կարգեալ իցէ, եթէ այլ ոք յարայելացւոյ զերարքանչիւր հատածսն՝ որ յառաջագոյն ուրոյն ուրոյն լեալ իցեն՝ ի մի մատեան ժողովեալ իցէ։ — Իսկ մեւս եւս մասն գրոցն Վանիեք (ԺՎ — ԺՎ) ի յոյն լեզու միայն կայ։ — (Հառաջնումն մասին (Ա — Բ) տիրէ նիւթ պատմական, յերկրորդումն (Լ — ԺՎ) տիրեն մարգարէական կերպարանք։ Ոչ ուրեք գտանեմք այնպէս ճշդիւ եւ ժամանակագրական սահմանօք ցուցեալ զհեռաւոր հանդերձեալսն որ-

1 Դան. Ժ. ԺԱ.

2 Երեմ. ԻԵ. 12. ԻԲ. 10.

3 Դան. Բ.

4 Յովեպ. Նախ. պատմ. ԺԱ. 1.

5 Եսայ. ԽԴ. 23 — 28. ԻԵ. — 6.

6 Երեմ. ԻԵ. 12. ԻԲ. 10.

7 Դան. Ա. 21. Ըստ Բաբել. 2. 28.

8 Դան. Ժ. 11. 19.

9 Եսէ. ԺԴ. 14. 18. 20.

պէս ի մարգարէութիւնն Վանիւնք, եւ ոչ ուրեք այնպէս յայնի
ցուցեալ տեսանեմք զհամեմատութիւն հեթանոսական պատմու-
թեան ընդ աստուածպետական իշխանութեանն Մեսիայի:

Ձ11

Ղանիւլ որ ետես ի կենդանութեանն զսկիզբն Պարսկական -
Մարական թագաւորութեանն առ Վիւրոսիւ՝ առանձինն տեսեալմք
մարգարէութեան ետես եւ զամենայն ընթացս եւ զկատարած
այսր թագաւորութեան ի ժամանակս պայազատացն Վիւրոսի:
«(Յարիցեն, ասէր նմա տեսիլն, երեք թագաւորք (այս ինքն՝ Վամ-
բիւսէս, Չմերդիս, Ղարեհ Վ ըշտասպեանց), եւ չորրորդն
(Վսեղքսէս) մեծասցի մեծութիւն (ընչաւետութիւն) մեծ քան
զամենեսեան, եւ յետ զօրանալոյ նորա ի մեծութեան (յընչաւե-
տութեան) իւրում՝ յարիցէ ի վերայ թագաւորութեանցն (Յունաց:
Եւ (առ յաջորդք նորա) յարիցէ թագաւոր հօր (Եղեքսանդրոս)
եւ տիրեսցէ տէրութեամբ բազմաւ, ... թագաւորութիւն նորա
փշրեսցի եւ բաժանեսցի ի չորս հողմն երկնից»,¹:

Վիւրոս որ տիրեալ էր միահեծան յամէ 536 յետ մահուն Վիա-
քսարայ՝ առ եւ զՄարաստան իրրեւ պաշտատական դստերն նորա
(Եփեսոյ), եւ մոյծ զսովորութիւնս եւ զօրէնս եւ զպաշտա-
մունս Մարաց (զմեղուցն): — (Ետ 7 ամաց թագաւորութեան
մեռանէր Վիւրոս իրրեւ 70 ամաց. այլ որպէս վասն ամաց մանկու-
թեանն՝ նոյնպէս եւ վասն վախճանի նորա այլ եւ այլ իմն պատ-
մութիւնք կան: Բնա Լորդոտայ² անկաւ յարշաւանի ուրեք ի վե-
րայ Մազքթաց որ բնակէին ի կողմանս ծովուն Վասպից. քանզի
խորագոյն միեցաւ յաշխարհն նոցա, եւ վասն այնորիկ պաշարեալ
ի նոցանէ շուրջանակի՝ ի պարտութիւն մատնեցաւ. Տոմիրիս տի-
կին որ յաղթեացն իսկ՝ առ զգլուխ նորա եւ արկ զնա առ քինուն
յաման լի արեամբ: Իսկ Վսենոփոն պատմէ զնմանէ խազաղու-
թեամբ վախճանեալ³ (յամի իրրեւ 529):

Ի գործոց անտի անագորունութեան մարական - պարսկական
զօրուն ի պատերազմի անդ ընդդէմ Բաբելացւոցն որ ըստ մար-
գարէութեանց պատմին⁴, չմարթի զՎիւրոս իրրեւ զօրավար նոցա
անագորոյն որ ցուցանել, քանզի հակառակ իմն թուին մեղմ եւ
զգօն բարուցն՝ զոր առ Հրեայնս եցոյց, եւ ըստ իրաւանց պատե-
րազմի այնք ժամանակաց չէր հնար եւ զգօն զօրավարի արգելուլ
զգործ անագորունութեան զօրացն մոլեգնելոց:

1 Պատմ. ժԱ. 3 — 5:

2 Երոզոս. Ա. 214:

3 Գեղար. Ը. 7:

4 Եւոք. ժԳ. 15 — 16: Երեմ. ԵԱ.
48, 56:

Վամբիւսէս (529 — 522) ըստ Լաթոգոսաց, որդի էր Ղիաեթիսայ դստեր Լոփրայ Լազիպտացւոց Թագաւորի։ Ըստ Ստեսիայ՝ որդի էր նա Լամիտիայ դստեր Լափաճակայ Մարաց Թագաւորի։ Պայազատեաց զՀայրն ի բուն գլխաւոր Թագաւորութեանն, իսկ եղբօր նորա կրտսերոյ Օմերդեայ (որ եւ Տանիդեսարկէս) տաւ Բակտրիա իբրեւ ուրոյն իմն իշխանութիւն բայց ընդ հպատակութեամբ երկցու եղբօրն։ Վամբիւսէս քանզի իբրեւ զՎիւրոսս պատերազմասէր էր եւ վայրենի եւս եւ անազորոյն՝ ձեռն ի գործ արկանէր առնուլ ի սուր սուսերի զաշխարհն Եփրիկեցւոց։ Նախ յերկրէն Լազիպտացւոց առնէր սկիզբն։ Խաղացեալ հասանէր յաջողութեամբ ընդ անապատն Լարացւոց, եւ առ Պեղուսեաւ ի պարտութիւն մատնեցան ի նմանէ Լազիպտացիքն որոց զօրավար ինքն Թագաւորն Փսամենիտէս էր։ սա առեալ զմնացորդս զօրաց իւրոց՝ ամրանայր ի Մեմփացւոց քաղաքին, ուր սպանին իսկ Լազիպտացիքն զայնոսիկ որ հրեշտակութեամբն առաքեալ էին առ նոսա։ Իբրեւ յետ սակաւ ինչ միոյ առաւ քաղաքն, 2000 այր յաղնուական երիտասարդացն Լազիպտացւոց, յորս էր եւ ուստր Փսամենիտեայ՝ կոտորեցան, տալ ընդ սպանութեանն հրեշտակացն վռէժս։ Որպէս եւ ինքն իսկ Փսամենիտէս յորժամ նորոգ յապրտամբութիւն զԼազիպտացիսն զրգռէր՝ զնոյն կրեաց։ Եւ յսպէս անկաւ հին ակթոռ Փարաւոնացն, եւ Լազիպտոս նահանգ եղեւ Պարսից (525)։ Իբրիա եւ Վիւրենէ ինքնակամ հնազանդեցին։

Վամբիւսայնուհետեւ Վամբիւսէս առնուլ զմեծատուն աշխարհն Եթովպացւոց։ Ի թերացւոց քաղաքէ անտի առաքեաց նա 30,000 այր ի վերայ Լամնիայ, բայց ի կիզէլ եւ յաւազուտ անապատին սատակեցան։ Խաղացեալ երթայր ինքնին ի վերայ՝ ամենայն բանական իւրով, բայց առ սովոյն աղետի դարձաւ այսրէն ի Մեմփիս։ Ընդ ետես զի ի ցնծութեան էր ժողովուրդն, թէ նոր Եպիս գտաւ։ Նա քանզի ի ցասման էր՝ ետ առնել զանապեղ զքուրմնն եւ կոտորել զնոսա պատառ պատառ եւ ցանել ի մէջ ժողովրդեանն, իսկ զԵպիսն զոր ետ ածել առաջի՝ իւր իսկ ձեռամբ սպանանէր ծիծաղելով եւ զանմտութեամբն նոցա։

Վայրենադպին բնութիւնն Վամբիւսեայ առաւել եւս յաճախեալ անչափ զինւոյն՝ այնուհետեւ յանհարին անազորունութիւնս հատաւ։ Ի բազմաց անտի զոր սպան՝ էին եւ եղբայր նորա Օմերդիս եւ քոյր նորա զոր սպան պքացի վասն արկանելոյ պրտատուս ընդ մահ եղբօրն, եւ այլ եւս բազումք յանմեղաց։ Եպալուեալ թէ ապստամբութիւն լիեալ է ի Շաւշ քաղաքի՝ կամէր երթալ անդր։ Իբրեւ յերկար կամէր ելանն՝ ինքն իւրով սուսեբաւ խոցոտէր զգիստ իւր եւ մեռանէր անորդի (522)։ Իսկ առաջ-

Նորոգք ապաստամբութեանն էին մոզքն որոց կամեցեալ զՄալոս միւսանգամ ածել ի գլխաւորութիւն տէրութեան՝ զայր մի մար յազգէ Օփենդարատ անուն մատուցին ի բարձ թագաւորութեան, հանեալ համբաւ թէ Օմերդիս է որ վաղն սպանեալ էր, տուեալ եւ թողութիւն հարկաց վասն երկից ամաց՝ բայց անդէն ի նմին ամի յայտնեցաւ դաւն, եւ միաբանեցին եւթն գլխաւորք ի ցեղիցն Պարսից եւ զՕմերդիս սպանին անդէն ի սենեկի նորա մասնութեամբ կանանցն:

243

Յետ այնորիկ ընտրեցին միաբանեալքն ի միջոյ իւրեանց զՎաւրեհ գիւտակալ Պարսկաստանի գորդի Վըշտասպեայ ի տոհմէ Լէքեմնեանց ի թագաւորութիւն (522 — 486)։ Վաւրեհ հաստատագոյն արար զերաւունն իւր ածեալ կնութեան զերկուս ի զաւուրացն Վիւրոսի¹։ Եւ յոյց նա զանձն արժանի աթոռոյն։ Քանզի տա է որ բուն կարգեալ յօրինեաց զպայման առաջնորդութեան թագաւորութեանն Պարսից։ զի բաժանեաց նա զամենայն թագաւորութիւնն ի 20 նախարարութիւնս կամ կուսակալութիւնս բաժնի հարկաց՝ տահմանեալ թէ որչափ հաստ իւրաքանչիւր տայցէ, որով կուտեաց իսկ զանձն բազումս յոյժ։ Ապաքէր եւ զիրս պատերազմի եւ զտեսչութիւն արքունեացն։

Յարեաւ ապաստամբութիւն ինչ մեծ ի Ռաբելուն քաղաքի, ձեռն արկ Վաւրեհ պաշարել զքաղաքն զայն ամուր։ ամիս 20 զուր աշխատ եղել զօրականն, եւ հնալքն Վիւրոսի ելին ի դերեւ, մինչեւ երկնչէին իմի թէ ամօթալից դառնայցեն յետա եւ հանցին եւս ի նոցանէ բազում կողմանք։ Յայնժամ Օւպիրոս ոմն պարսիկ յազգէ իմացաւ հնարս փրկութեան։ Ճարտտեաց նա զանձն եւ ել զնաց ի Ռաբելուն։ անդ կարծեցուցանէր թէ ինքն թագաւորն այնպէս պատուհասեաց զնա՝ վստահ եղեն ի նա բնակիչք քաղաքին յետ հարկանելոյ նորա միանգամ եւ երկիցս զօրոն արքունի զապաւաւորս, մինչեւ կացուցանել եւս զնա զօրաւար զօրաք իւրեանց։ Վիւրաւ այնուհետեւ մատնեաց նա թագաւորին զքաղաքն (517 — 516)։ Եւ նա ընդ այնր զնախարարութիւն Ռաբելացւոց հանդերձ ամենայն մտիւքն։ Կռտորեցան մեծամեծք քաղաքին եւ առաջնորդք ապաստամբութեանն, եւ յայնժ հետէ լինէր սկիզբն կործանմանն Ռաբելունի, զի մասն միամրակուռ պարսպացն եւ ամենայն աշտարակք բրեալ քանդեցան²։

Այսմէր այնուհետեւ Վաւրեհ տարածանել զելխանութիւն իւր եւ արտաքոյ քան զսահմանս թագաւորութեան իւրոյ։ Օւա-

¹ Արմենագիրք սեպանեւ գրոց որ յին զՎաւրեհ տան «Արայ Դաւեհ որդի Արշասպեայ, Արեմնեան», ուր զքանդեանց տան «Արայ Գուրգես որդի արայի Դաւեհի, Արեմնեան», որովք յայտ-

նի ցուցանեն թէ Վաւրեհ Արշասպեայն սկիզբն նորայ իրիք հորստութեան թագաւորացն Պարսից համառա պատմութեանցն ցուցայ։

² Տես երեմ. ԵՄ. 59.

առջինն արշաւեաց ի վերայ ազգացն Սկիւթացւոց ընակելոց ի մէջ Տանայիս եւ Վանուրիտ գետոց, որ ստեպ ոգո՛ւէին ասպատակ: Լնցեալ ընդ Լողրեսպոնոս՝ հասանէր ի կողմանս Վանուրայ: այլ Սկիւթացիքն անտունք եւ անշէնք՝ կանամք եւ մանկաւոր, զբաստուք եւ պաճարօքն մեկնեալ հանդարտութեամբ անգր եւս ի հիւսիսակողմանս՝ մնային Պարսիք յանապատ տեղին: Եւ մին իրի վաստակեալ ի հալածելոյ զնոսա զուր՝ հարկ համարեցաւ դառնալ այսրէն յետս ընդ նաւակամուրջն՝ զոր պահէին նմա Յոյնք եւ Եսիացիք՝ յորժամ թելադիր լինէին քակել Սկիւթացիքն: Բայց Խորակիս եւ Մակեդոնիս նուաճեցաւ ընդ հարկաւ (513): Եւտ ամաց ինչ առաւ եւ սահմանակողմն շրջակաց աշխարհին (509), եւ յայնմ հետէ թագաւորութիւնն Պարսից ձգեր ի Մակեդոնացւոց աշխարհէն մինչեւ ց՝ ընդդէմ, եւ հասեալ էր ամենեւին ի ծայր մեծութեան իւրոյ՝ ուստի ընկենլոց էր զնա ազգ մի փոքր այլ զօրաւոր, այս ինքն Յունացն ազգ:

Լնդէն առ Վարեհիւ խակ եղեւ սկիզբն մեծայազմ պատերազմացն: Պատճառք պատերազմացն նախ ապստամբութիւնն եղեւ զոր ապստամբեցին Յոյնք որ յԵփեսէն՝ դռեալ օգնակաւութիւն յԼթենացւոց, եւ հրձիգ արարին զքաղաքն Սարգիսաց: Բայց ի պարտութիւն մատնեցան զաշխարհքն, եւ Պարսիք զՄիդեոս քաղաք վաճառաշահ քանդեցին. յետ այնորիկ յաբեաւ անմիաբանութիւն, Լթենացիք նաւարկեալ զարձան անգրէն յաշխարհն իւրեանց, ապա Յոյնք միւսանգամ նուաճեցան (503—496):

Յայնժամ գումարեաց Վարեհ զօրս ի մարտ պատերազմի ի վերայ Յունաց աշխարհին վասն քինուն զոր ունէր. այլ առաջին ճակատն ընդունայն եղեւ վասն մրրկին (492). նոյնպէս երկրորդ ճակատն առ Մարտթոնիւ չյաջողեաց (490 Սեպտ. 29). եւ մինչդեռ թագաւորն կազմէր խաղալ երրորդ անգամ յետս կացին Լոգիպտացիքն (488): Մեռաւ Վարեհ թողեալ ի տալաքաւորութիւն զորդի կնոջն իւրոյ Լաոսապ: Վարեհ էր թագաւոր լու՝ ի թագաւորացն Պարսից ի լաւաց:

ՉԼիւրոս, զՍամբիւսէս եւ զՎարեհ աստուածատուր գիրք խոյոյ նմանեցուցանեն, եւ նշանակեն զարշաւանսն նոցա խեթկելովն խոյին ի չորեոին կողմանս աշխարհի՝:

244

Վրեդքսէո Մ. (486—465) անեալ եւ կրթեալ ի մէջ կանանց, այնչափ միայն ձեռնհաս էր՝ երեւցուցանել աղքտւնական իմն շքեղութիւն: Լոգիպտացիք ի նեղ անկեալ միւսանգամ մտին

ընդ ընդ՝ բայց զմեղակարգն քան զառաջնն (484): Եւտի անտի լուեալ Վսեբքսեայ բանս թշնամանաց՝ զայրացաւ եղ ի մեծ ջնջել պատերազմաւ զՅոյնս հետակորոյս. զուսարեաց զյաւնախազունդ զօրս թազաւորութեան իւրոյ՝ (483 — 481): Բայց յետ պարտութեանցն առ Սաղամեսաւ (480), առ Պղատէաւ եւ Միկաղեաւ (479) եղեւ վախճան այնուհետեւ յարձակելոյ Պարսից յաշխարհն (Յունաց. նա մանաւանդ պատերազմ ի վերայ կայր Պարսից ի Յունաց անտի Յոմանայ ժամանակ, եւ կրճեցան ի ասհմանաց նոցա Մակեդոնիա եւ Թրակիա (469): Իսկ Վսեբքսէս վհատեալ անկեալ՝ ետ զանձն ի խրախուժիւնս. արքունիքն եզեն յայնմ հետէ տեղի անհնարին անպիտանութեանց, նենգութեանց եւ խաբկանաց կանանցն եւ ներքինեաց. եւ յետուստ ուրեմն եւ թագաւորն հանգերձ արքայորդւոյն երկոյս սպանաւ՝ նենգ գործեալ նմա Երտաւանայ որ զլուխ էր անձնապահացն: — Հան ի զլուխ Վսեբքսէս զմարգարէութիւնն Երեմիայ ի վերայ Բեւայ, փշեկալ մանրեաց զպատկեր նորա եւ արար կապուտ կողպուտ զմահանն:

Երտաշէս Ե. (Երկայնաբազուկ, 465 — 424) երրորդ որդի Վսեբքսի՝ զգաւազոյն արար թագաւորութիւն իւր սպանեալ զԵրտաւան: Եւ սովաւ ուրեմն երեւելին նշմարանք անկանելոյ թագաւորութեանն: Եզիպտացիք՝ ձեռն տուեալ նոցա Եթենացւոյն՝ կացին յետս երկրորդ անգամ, եւ յետ սաստիկ աշխատութեանց ապա նուաճեցան (463 — 456): Ի գաշինն խաղաղութեան զոր կռեաց Երտաշէս ընդ Յունաց՝ առ յանձն զաղաթութիւն (Յունացն որ յԵսիա էին (449): Մեգարիւզոս կապարձս դարձոյց եկաց յետս յապստամբութիւն յԵսորոց աշխարհին (447), եւ տեւեալ բաւէր պատերազմն ընդ նմա մինչեւ ցիսիւսման թագաւորին, քանզի բազումք յարքունեաց անտի ի բանի էին ընդ նմա: — Եյս ինչ եւեթ օգուտ էր Պարսից՝ զի ստանին զժտութիւնք էին (Յունաց (յամէ 431):

Եւրին որդի Վսեբքսէս Բ. յեզօրէ իւրմէ Խոզրիանտէ (424) եւ առ յայլմէ ումեմէ սրոյ Ովքոս անուն կոչէր՝ սպանաւ (423): Ովքոս ել այնուհետեւ ի բարձ թագաւորութեան, որ կոչեցաւ

Ղարեհ Բ. (Հարձորդի, 423 — 404): Սմա առաջնորդէր միշտ կին նորա Պարիսատիս, եւ հզօրագոյնք ի նախարարացն աստ անդ ապստամբէին, եւ այնպէս երթայր եւ նուազէր թագաւորութիւնն: Սմին իրի իսկ դիւրաւ յաջողեցաւ Եզիպտացւոց ապրտամբել երրորդ անգամ. եւ գտեալ եւս նոցա օգնականութիւն ի Յունաց՝ կացուցին իւրեանց բնակ թագաւորս եւ եղեն դիմակալ թագաւորութեանն Պարսից (414 — 356): Ուստի եկաց միւսանգամ մեւս եւս փոքր թագաւորութիւն յԵզիպտոս:

Ի վերայ Երտաշէսի Բ. (Ուշեղի, 404 — 358) յարեաւ կրսեր եղբայր նորա Սիւրոս Բ. նախարար Սապադոկիայ՝ դրդեալ եւ

ի մերէ իւրմէ ի Պարսաստայ, եւ խաղաղեալ գացրի Ռաբընիմ օգնականութեամբ Յունացն, բայց առ Կունաքառ պարտեալ անկաւ ի Ճակատու (401): Լաստոփն զբզուցառ նոր պատերազմ ընդ Յունաց, յորում անկաւ ի անգնապ մեծ Թագաւորութիւնն Պարսից (396 — 394): Բայց կաշառարեկ լեալ Յունաց եւ վասն նախանձընդդէմ եւս իրերաց լինելոյ՝ եղան զաշինք խաղաղութեան ընդ Պարսից, դարձուցեալ այսբէն ի սոսա եւ զԼառջաւ կողմն եւս Լսիայ եւ զԼիպրոս կողմ (387): Բայց երթայր հասանէր մօտ ի կործանումն Թագաւորութիւնն առ Արտաշէսի որում տիրէր ամենեւին մայրն իւր. մինչեւ վասն անբեւի շփոթութեանց Թագաւորութեանն եւ տոհմին իւրոյ շփոթեալ մեռաւ:

Արտաշէս Գ. (Ուլքոս, 358 — 337) նորին կրտսեր որդի արար զրաւ շփոթութեանց տոհմին բնաջինջ սաստակեալ ի միում տաւր զմնացեալ տունն արքունի: Ի լինել մեծի իրիք ապստամբութեան Փիւնիկեցւոց՝ որոց ձեռնառու էին Եգիպտացիքն, ամենեւին նուաճեցան երկրքին տէրութիւնքն. բազում անհնարին անագործ նութեամբք (356), եւ Եգիպտացւոց չեկաց այնուհետեւ բնակ Թագաւոր¹: Բազոզաս ներքինի եգիպտացի յազդէ՝ սիրեց Արտաշէսի՝ առ զվեժ զազգին իւրոյ եւ զսպանմանն Ապիսեայ ապանանելով Թունով զԹագաւորն եւ զտոհմն նորա, եւ առաջնորդէր Թագաւորութեանն յանգն Արշեսի կրտսեայ քան զամենայն որդիան Արտաշէսի (337 — 334): Ապա եւ զսա եւս ընկեց ի Թագաւորութենէն դեղով, եւ մտոյց ի բարձ զվերջն զաւակն Վաւրէշի Վըշտասպեայ՝ զԿողոտմանոս:

Վարեհ Գ. Կողոտմանոս (334 — 330) լաւ քան զառաջին ակոռակալն իւր, Թէպէտ եւ ապրել ապրեցաւ ի դաւոյն Բագոգայ՝ այնու զե կանխեաց բարձ զնա ի միջոյ, բայց չկարէր պահել զԹագաւորութիւնն ի ձեռաց Յունաց, եւ ինքն եւս վախճանեցաւ ի պատերազմին զոր ընդ Աղեքսանդրի տայր (330): (Տեա. զմանդ հանգամանա պատմութեան Պարսից ի Վլ. ԺԹ. եւ Ի.):

245

Հայաստան նահանգ Պարսից պետութեան (— 330)

Հայաստան կամ անդէն առ Տիգրանաւ որ օգնական էր Արուսի՝ ի հաստատել նորա զպարսկական պետութիւնն, եւ կամ յետ այնորիկ՝ եղել մասն մի մեծատարած տահմանաց այնք պետութեան: Չայս ի գէպ էր եւ ի լեւել պատմութեանն՝ ի համեմատութենէ համօրէն հանգամանաց Ասիայ առ պարսկացին տէրութեամբն՝ ինննալ. սակայն եւ ժամանակակիցն Հերոդոտոս ի հռչակաւոր համարի անդ 20 բաժանմանց վասն հարկաց յոր բա-

ժանեաց Վարսհի Վ ըշատարեաց (522—486) զսահմանն տերու-
թեանն՝ հաշուի զՀայս ի 11երորդ բաժանմանն¹։ Այս արգեամբք
իսկ յարձանագիրս անդ նորին Վարսհի եւ Վանքբոի Վ. ի վերայ
աւերակացն Պերսեպոլեայ՝ գտանեմք զՀայս ի համարի արգացն
թափելոց յայնկոցս Եփրատայ՝ որոց զանդիկ կրօնք իցեն, եւ հար-
կանիցեն հարկս թաքաւորին²։ Վմին իրի եւ ի բազմաապրած բա-
նակի անդ նորին Վանքբոեաց էր զօրհայագունդ՝ վահան եւ նիզակ
ի ձեռն, յորժամ խաղայր նա ի վերայ Յունաց աշխարհին (յսակն
483)³։ Որպէս առ Հարձորդւովն Վարսհի (423—404), նոյնպէս
եւ առ նորին պայազատաւ Արտաշէսիւ Ուշեղաւ (404—358)
կացին մնացին Հայք հաւատարիմ եւ ոչ յարեցան յապստտմնու-
թիւնն Ալեքսանդրի Վ. որ անդէն յարաւարձանեաց աշխարհին նոցա
ի Ապարդովիս՝ յարուցեալ էր ընդդէմ Արտաշէսի⁴։ Հուսկ
յետոյ ի վերջին պատերազմունն անդ Վարսհի Ադամանայ ընդ
Մակեդոնացւոց՝ հատեալ կային նոքա ի բանակի նորա հեծերովք
եւ հետեւակզք⁵, թերեւս զօրավարաւթեամբ Վահէի՝ որ սպանաւ
իսկ յԱղեքսանդրէ⁶, եւ եղաւ ի վերայ աշխարհին կռուակալ
Յիւհրան⁷։

Հայն ասկա յոյժ իսկ հաւանութեան է թէ յաջորդքն Յի-
գրանայ Վ. մինչեւ ցայս Վահէ (Վահագն, Առաւան, թերեւս
եւ մեւս եւս) Առաւան Վ., Կերսեհ, Օւարեհ, Արմոզ, Վագամ,
Վան հայր Վահէի՝ զորոց Ռովսէս Խորենացի ոչ ինչ աւելի քան
դանուանսն յիշելով՝ վճարէ զպատմութիւն ամաց 200ոց, շահապէք
կամ նախարարք եւեթ էին ժառանգութեամբ՝ թերեւս եւ անուն
ինչ արքունական ունելով։ Իայց որպէս ի գէպ էր՝ սոքա միայն
ի հիւսիսոյ արեւելից Հայաստան երկրին ի մէջ հովտի Աուր եւ
Արտաւ գետոց⁸ եւեթ իշխէին։ Բանցն Արեւմտեան եւ Հարաւ-
այեան կողմանք Հայոց աշխարհին՝ զոնեայ անդստին ի ժամանա-
կաց ինչ սւրոյն իմն ընդ այլովք առանձինն նախարարք կային։

346

Այս Վարսհի Հարձորդւով եւ առ Արտաշէսիւ Ուշեղաւ
ի բաժնի անդ որ անուանեալ կոչէր Արեւմտեան Հայաստան,
իշխէր Տերթրազ ի կողմէ ըսրեկամաց արքայի, մինչ զի յորժամ
առ թաղաւորին գիպէր՝ նմա միայն իշխանութիւն էր հանել զար-

1 Հերոդ. Գ. 92. Դ Գալուստ աշ-
խարհն (որ է կոչեմ ինչ Հընդկոց) եւ ի
Հայոց եւ ի սահմանորդաց նոցա մինչեւ
ժնդրութեա նով՝ 400 քաղաք (արժեքայ
զօր հանէին ի բովոց)»։

2 Հասնէն։ Ռիտտեր, աշխարհ. Իրան։
— Հայք կոչին յարձանագիրս անդ՝ Արփն,
որպէս ասե իսկ Խորենացին կոչել զմէջ
Գարսից Արթիւս. Խոր. Ա. ԳԼ. ԺԲ. էջ 67։

3 Հերոդ. Ե. "Հայք վառեալ էին ըսա

Փաբւզացւոցն զինու . . . երկոցունց եւս
(Հայոց եւ Փաբւզացւոց) զօրովոր Կայր
Արտաշէս, որ զցուտարն Դարսհի (Ալե-
քսանդրեանց) ունէր ի բնութեան»։

4 Քսենոփ. Արշաւ. Անթ. Գրք Գ։

5 Աուրիւս. Աուր. Գ. Դար. էջ 278։

6 Խորեն. Ա. ԳԼ. ԼԱ. էջ 127։

7 Դիոդ. Սիկիդ. Գրք ԺԵ. 63։ Կոսմ.
Աուր. Դար. Ե. էջ 515։

8 Ձարե ասե վերագոյն էջ 89։

քայ յերկար¹։ քանզի եւ երիվարք արքայի նժոյգք առոյգք քան զնժոյգան Մարաց հոգաբարձութեամբ նախարարի կողմանցոյ արտօնիկ բուծանէին յարօտս եւ ի նմանէ առաքելին յարքունիսն իրրեւ տուրո արքունի²։ Ապարանք նախարարութեան նորա էին մօտ յափունսն Նփրատ գետոյ։ ի վրանի նորա էին զահոյք արծաթի օտիւք, բաժակք, եւ առանձինն հացարարք եւ տակառապետք³։ Ի ժամանակի զի բեւրն Յունաց զօրավարութեամբ Վանափոնեաց արթենացոյ անցանէր ընդ Արեւմտեան Հայաստան՝ առաքեաց առ նա Տերիբազ այր մի թալիզման եւ զնէր ընդ նոսա զաշինս՝ առ նուլ զպիտոյն իւրեանց, բայց զէնս չապականել եւ չառնել հրձիգ։ Այլ իրրեւ զեղծանել իմն ընդունելութեամբն սկսան՝ գունդ ժաղովեալ խուճապեցոյց՝ հեռանալ նոցա յաշխարհէն փութանակի⁴։

Իսկ զօրոսն իւրեանց ժողովէին նախարարքն այնորիկ մանաւանդ ի լեռնորդեայցն՝ ի խաղտեաց, ի Տայոց, ի կողմանց ինչ Ռասնոյ եւ ի Նորդուաց։ զի թէպէտ եւ ապատեմք էին սղբա ի թաւաւորէն Պարսից, ամբացեալք ի լերինսն իւրեանց՝ յորս փութացեալ երանէին կանամքք եւ մանկաւով յորժամ զօր ի վերայ հասանէր եւ չտային թոյլ մերձենալ գիլս մեծամեծս ի վերուտ թաւալելով, սակայն ծառայէին վարձաւ ի զօրա թաւաւորին Պարսից։ քանզի եւ էին իսկ նոցա առանձինն զէն երկաթի, զլեռնոց, վահան, նետք եւ աղեղունք յաղթք եւ անհրեղք⁵։

Սակայն խաղաղասէր բնակիչք զաշխարհն հնազանդեալ հարկաց եւ օրինաց պատառէին յանդէորդութիւն եւ ի մշակութիւն՝ վասն որոյ առանձինն իմն հոգ յանձն էր նախարարացն։ Իւրաքանչիւր զիւրեղց կամ աւանաց՝ աւանապետք կային անդառնն ի նոցանէ, եւ առհասարակ նահապետական իմն կեանք էին նոցա։ Վեղեցիկ ընդունելութիւնն զօր մի ոմն յաւանապետաց անտի եցոյց բիւրուն Յունաց՝ հանդերձ հիւրասէր բարութն նոցա եւ զանտեսական ծանօթութեանցն յառաջադիմութիւն ցուցանէ։

Իրրեւ հասանէին Յոյնք ձմերայնի յաւան մի յաւանոցն՝ վառապարհիկ ի յաճախ ձեանցն՝ ընդ որով բազում անգամ արք եւ գրաստք թաղէին, ընկալան զնոսա արք գեղջն։ Այլ եկն ընդ առաջ նոցա աւանապետն եւ ղուսարն նորա՝ հարսն նորամուտ իննօրեայ՝ որոյ այր չէր անդ ի ժամուն զի ելեալ էր յորտ նապատառաց։ Վետնապիոր իմն էին տնկունք նոցա, եւ բերան էր նոցա իրրեւ ջրհորոց, բայց ի ներքս էր ընդարձակութիւն, զղրունսն բանային գրաստուց միայն, այլ ինքեանք մարդիկն իջանէին եւ ելանէին ընդ սանդուղս։ Անդէն ի տունս անդ ի մէջ գոմոցն կային մակաղեալ այծ, ոչխար, կով, հաւ, եւ ամենայն իսկ պաճար բուծանէր ան-

1 Բանոփ. Աբշու. Նիւր. Գիւր Դ.

Գլ. Դ.

2 Անդ Գլ. Ե. Սարգս.

3 Անդ Գլ. Դ.

4 Անդ.

5 Բանոփ. Աբշու. Նիւր. Գիւր Դ. Գլ. Բ. Գ. Զ. Χαλδαίοι, Ταοχοι, Φασαίοι, Καρδοχοι.

դէն ի ներքս դալար խոտով : Այլ ի միւսում եւս կողման տանցն էին ցորեան եւ գարի եւ արմտիք եւ զինի ի գարւոյ լցեալ ի խառնարանսն՝ յորս եգեալ կային եղեգունք մանուկք եւ մեծամեծք զորս ի բերան առեալ ծծէին . եւ էր ըմպելին այն հզօր եւ սաստիկ եթէ անասակ ոք ըմպէր, բայց քաղցր իմն էր սովորելոցն : Ասկայն պլեւար նոյնպէս ի գեղան գտեալ էր նոցա եւ զինիս հինա եւ անաշաւ հոտս եւս, թող քաղցի ազգի եւղան պարարտութեան՝ որովք օծանելին ըստ յունական սովորութեանն իբրեւ ատտիկեցի ձիթովն իւրեանց . այս ինքն ճարպ խոզի, կնճիթ, եւղ մզեալ ի դառն նշոյ եւ ի բեւեկնոյ, եւ եւղք եւս անուշութեան ի նոցունց կազմեալք¹ : Ան աւանապետն ի սեզան նոցա միս գառանց, ուլուց, որթուց, հաւուց եւ խոզենի՝ հանդերձ հացիւ ի ցորենոց կամ ի գարւոյ եւ զինուով : Այսր նոցա ի սպասու հայ մանկտին՝ ընդ որոց ամենաբնութեամբ եւեթ խօսէին, իսկ ընդ աւանապետին պարսիկ թարգմանաւ, որում եւ արարին յրնտիր՝ առնուլ ի նոցանէ զինչ ինքն կամիցի իբրեւ երախտեացն փոխարէն : Իսկ նա օչ ինչ ընկալաւ, բայց միայն զի ուր ուրեք յիւրոց ազգակցաց զոք ի բանակին գտանելո՞ր առ ինքն² :

Այք որ ի բանակի Յունացն գտան՝ ի դէպ է թէ այնորիկ էին՝ զորս յարեցուցեալ էին ցայն վայր զճանապարհայն (Յոյնք յինքեանս եւ կամէին տանել զնոսա յաշխարհն իւրեանց (թեւեւս ի վաճառս գերեաց), որպէս տարան զորդի աւանապետին այնորիկ : Վանքի առ յետ ընդունելութեանն զոր եցոյց նոցա՝ յանձն առ առաջնորդ եւս լինել ճանապարհաց նոցա հանդերձ որդւոյն : Եւ ի Վիրիսոփոս զօրավար առաջապահ գնդին համարեալ թէ թշնամութեան ինչ մտօք տանի զնոսա ընդ անշէնս՝ յետ գժտութեանն զանալից եւս զծերունին առնէ . բայց եւ սա արացեալ ապրէր զիշերի՝ թողեալ ի տրամութեան զազնուականն Վաննոփոն զգօրափար վերջապահ գնդին՝ որ գժտէր իսկ ընդ Վիրիսոփոս զի անցոյց արնպիտի անցս ընդ առաջնորդ ճանապարհացն իւրեանց : Բայց Եպիւթենէս ոմն զօրավար առ տարաւ զորդեակն նորա զհասակաչափ, դարմանեաց զնա ի տան իւրում ի Մակեդոնացւոց աշխարհին, եւ էր նա նորա մտերիմ եւ հաւատարիմ յոյժ³ :

Եւս հառախոտորք պատմութեան որոց լոյսն իբրեւ փոքրակն մերթ ընդ մերթ շողացեալ եւ իսկ եւ իսկ անհետ լինի՝ շատ եւ բաւական է զայն յայտ առնել թէ առ 200ամեաց տէրութեամբն Պարսից՝ էր դար ոսկի անդէրդութեան եւ մշակութեան Այսոց աշխարհին : Եւ իսկ եւ իսկ յետ այնորիկ սկիզբն առին աղմուկք զինուոց առ Վահէիւ՝ վերջին նախարարու յորժամ անտուստ դիմեցին (Յոյնք եւ Սակեդոնացիք (330) :

1 Գեղեթ. Աբու. Գե. Գե. Գ. 2 Ան. Գ. Ե. 3 Ան. Գ. Զ.

Եօրինում 1 պետութեան Պարսից:

1. Խախտողն Հանդերձ աբու-ն-ն-է-էր կենդրոն ամենայն համարէն տերութեան Պարսից: — Յինն ցեղից անտի Պարսից 2 միայն երեքին զե-նուարական ցեղքն եղեն յառաջադէմ յիշխանութիւն, յորոց Պարսաբա-դացն ցեղ՝ եւ ի նմանէ տոհմն Աքեմենեան ապր նոցա թագաւորս: Ի նո-ցոնց ընտրէին պաշտօնեայք տերութեանն եւ սպարապետք եւ յանդի-մանակացք թագաւորին: Որպէս առ ամբողջն Որմզդի բակ առեալ ու-նին բաղմամբոս հրեշտակք լուսոյ Հանդերձ եւ թն գլխաւորօք 3, նոյնպէս եւ զամբողջ թագաւորին կային բաղմամբոս արքունիք՝ 4. եւ թն վե-րին խորհրդակիցք կամ պաշտօնեայք 5, եւ ք. խորհրդականութիւնն ինչ քրմական ի մոգուցն տոհմն (իբրեւ գառաւորք եւ նշանադէտք) 6. կարգ բարձրագոյն սպասաւորացն արքունի, որ բարեկամք, ազգականք, ծառայք արքայի կոչէին, եւ 7. դասակք սպասաւորացն խոնարհազու-նաց՝ բաժանելոց ըստ տասնաւորաց, հարիւրաւորաց, սահմանեալք մեծաւ բաղմութեամբ ի գործ մանր մանր ինչ սպասու, Ե. հեծեալք յալլ եւ ալ ազգաց անթիւք եւ անհամարք, պահապանք առաջի գրանց ապարանիցն: — Օրիորդք յամենայն նահանգաց ընտրանու-նութիւն զտուն կանանց թագաւորին 8, յորոց մի աճի միայն եւ այն յա-ճախ ի տոհմն Աքեմենեանց՝ ընտրէր տիկնաց տիկին՝ առեալ թագ ի գլուխ 9: Ներքինիք գլխաւորաւ իւրեանց մարդպետաւ՝ նոյնպէս ժողո-վեալք ի նահանգաց, էին իբրեւ պահապանք հոգաբարձուք դարձանոց նոցա 7, որք եւ բազում անգամ յետ ընտանութեամբն յառաջադէմ լինելոյ՝ տիրէին այնուհետեւ կամաց եւ կենաց թագաւորին:

Ի սեղան եւ թագաւորին պարտ եւ պատշաճ էր եղանակ որ ինչ ազնիւ յիւրաքանչիւր նահանգս էր 8: Ոչ ըմպէր նա այլ ջուր՝ բայց որ ի քա-ասպ գետոյ (ի Հուշան նահանգի), զոր բազում սպիւք յանութս արծա-թեղէնս ածէին զճեռ նորա՝ եւ ի չուելն եւս նորա 9. աղ սեղանոյ նորա գայր յանապատէ Ափրիկեցւոց աշխարհին ի մեհնէն Արամազդայ Ա-մոնի 10, գինի նորա ի քաղիքոնէ Ասորոց (Հալէք) 11, ցորեան հացի նորա յեւողացւոց աշխարհէ 12, եւ այսպէս մի ըստ միօրէ: — Այն անթիւ սպա-սաւորք արքունեաց ուտէին յարքունուտ, այնպէս զի զօրհանապաղ արք 15,000 ուտէին ի սեղանոյ թագաւորին, յորս անձնապահք եւ ի 10,000 էին:

Վարդապետն արքունիքն (գարնայնի) յեկրատանս, (ամարայնի) ի Հաւշ 13, եւ (աշնայնի եւ ձմերայնի) ի Բաբելոն 14: Չուն նման իմն էր պատերազ-մական բանակաց, նմին իրի խորհրդով շանցանէին ընդ երկիր ինչ անպտղաբեր, զի մի ամենեւին սպառեացի բեր երկրին: Առ արքունեօքն կային դրակաք կամ (ըստ Պարսից) պարսէղք մեծատարածք 15 զի ան-դէն զոր ի հանգիսի անցանիցէ, եւ երէ փակեալ իցէ ի նմա: Քանզի մեծ իմն զբոսանք թագաւորացն եւ մեծամեծացն էին՝ որպք ի պարտեղս

1 Organisme.

2 Տես վերագոյն էջ 85:

3 Տես վերագոյն էջ 169:

4 Բ. Եւք. Ե. 14: Տես եւ Եւք. Ե.

Ա. 14:

5 Եւք. Ե. 23:

6 Տես Եւք. Ե. 17. Ժ. 16:

7 Տես Եւք. Ե. 3, 8 — 16:

8 Աթեն. Ի Դիոնի Հին մատենագրէ:

9 Հերոդ. Ա. 168:

10 Աթեն. Բ:

11 Աթեն. Ա:

12 Ստրաբ. Ժ. 6:

13 Եւք. Ե. 3:

14 Քանզի. Խրատ Եւք. Դ. Դ. Ը:

15 Եւք. Ե. 7:

եւ յարձակ վայրս եւմ որ անուել պարեմանց եր, յոր ընտրեին մանաւանդ զՏիւմանիւսինն Յարապանի եւ կամ զՎերականաստան : Գաղաք չիլի թագաւորացն էին Պերսեպոլիս կամ Պատարգազ :

3. Տեղագաւճք իմն էին թագաւորին ի նահանգան Սարգաւի կամ Զարգաւի կամ շահապք ի սկզբանն միայն քաղաքային իշխանութեամբ, զորս կայուցաներ ինքնին թագաւորն կամ յեղբարց իւրոց կամ յազգականաց եւ կամ փեսայացուցանէր զնոսա գտերաց իւրոց : Թէպէտ եւ նուազարդն իմն չափու՝ սակայն ամենեւին ըստ ձեւոյ օրինակի արքունեաց թագաւորին կազմեալ եւ յարգարեալ էին ապարանք նոցա, տուն կանանց հանգերձ գտաւորք ներքինեաց : Բազմամբոս ապարանքք վառեալք ի բրեւ տունին իմն զօրական նախարարացն կամ մասամբ կամ ամենեւին ի պարսիկ տոհմն 1. շուրջ զապարանքն ծաղկոցք կամ պարտեղք. եւ ի գեղեցիկ ժամանակս տարւոյն ելանէր նախարարն սպասաւորքն բնակել ի վրան 2. Կային գոյիք աւրններ նոցա եւ ի նոցա ձեռն հասանէր նախարարացն հրամանն արքունի 3. Վասն այց հրամանաց եւ վասն այլ եւս ինչ հազարութեան նախարարաց ընդ թագաւորին՝ կային կարգեալ սուրհանդակք հանգոյց ի հանգուցէ՝ յիւրաքանչիւր նահանգաց մինչեւ ցարգունիս թագաւորին 4. — Կործ նախարարացն էր փայտ ի վերայ ունել մշակութեան երկրի եւ անասնոցն դարմանոց (յոր յորդորէին զնոսա եւ օրէնք Զքաղաշապ), եւ ք. ի նոցանց հանեալ առաքել հարկս յարքունիսն :

3. Տնտեսութիւն ելից եւ Երկ տերութեանն ի հարկաց աստի էր : Ամենայն Ասիա համարեալ էր ստացուած թագաւորին Պարսից 5. Նմին իբի ամենայն իսկ նահանգք թագաւորութեանն ի ապաստ իմն էին թագաւորին եւ արքունեաց նորա. տալ նոցա իւրաքանչիւր զեւրն, բաց ի Պարսկաստան նահանգէ՝ որ ապահարկ իմն էր իբրեւ հայրենի նահանգ տիրող ազգին 6. Երկու իմն ազգք էին արոց նահանգացն, 7. Բեղք. զի ամենայն նահանգի տահմանեալ էր տալ որ ինչ աղնուազոյնն ի նմա էր, որպիսի ինչ՝ ասր, երանգս, ոչխար, երկվար եւ այլ ինչ ամենայն բարութիւն 7. ք. Հարկք : յոսկւայ եւ յարձակոյ սահմանեալք չափով ըստ իւրաքանչիւր նահանգաց 8. Յոսկւայ անտի եւ յարձակոյ ըստ չափոյ պիտոյիցն սակաւ ինչ տայր հատանել թագաւորն դահեկանս 9 ի ժամանակե անտի Դարեհի վըշտասպետ. քան զի յառաջ քան զայն չգոյր Պարսից գրամ առանձինն, եւ նախ Դարեհ հնաւ գրամ յիշատակի 10, որ յետոյ ընէր սովորական դահեկան նոցա 11. Արքունական իմն իրաւունք էին առնուլ բաժն վասն ընդ միաց զոր թագաւորքն աստ անդ յօրինեալ էին յառաջումն անջրգի կողմանց զոր թագաւորացն 11. ք. Գարձեալ մեւս եւս իրաւունք՝ որս ձկանցն ի կրճի անդ որ կապել զՄերիս ծովակ ընդ Նեքոս գետոյ. զի ի վեց ամիսն յորս ջուրն ընթանայր ի ծովակ անգր՝ գայր առուր առուր մին մի աաղանդ, իսկ զմնացեալ վեց ամիսն՝ 20 միսս 12. Կ. Դարձեալ առեալ լինէին յարքունիս արարք նախարարացն եւ մեծամեծաց ապանելոց, քանզի առ Պարսկացն կից էր կորուստ ընչից ընդ մահուն պատժոյ 13. ք. Թերեւս

- 1 Երոզ. Գ. 128:
- 2 Բանեո. Գ. 128:
- 3 Երոզ. Գ. 128:
- 4 Բանեո. Կորա Վեր. : Երոզ. Բ. 98, որ զսու կարգ թղթաբերաց կուէ Արգաստ. առ եւ Երեմ. Բ. 14:
- 5 Հերոզ. Բ. 116:
- 6 Երոզ. Գ. 97:
- 7 Բան. Գ. 116: Եւ Արշա. : Սարաբ. :

- Հերոզ. Գ. 90:
- 8 Ըստ հարկին Հերոզոսոյ ափ ափ 145,000 աաղանդ, իբր 15 — 16 Բիւն Թաւր. Հերոզ. Գ. 30
- 9 Հերոզ. Գ. 96:
- 10 Հերոզ. Գ. 166:
- 11 Տեւ Հերոզ. Գ. 117:
- 12 Հերոզ. Բ. 149:
- 13 Տեւ Հերոզ. Գ. 128:

առաւել քան զպոս ամենայն թուին զգանձաւ թագաւորին ընծայքն կամ պատարագք. զի ըստ հասարակաց իմն սովորութեան արեւելից ոչ զը առաջի վերագումի ուրուք քան զինքն՝ մանաւանդ առաջի թագաւորի իշխէր առանց պատարագաց երանել, ուր զի եւ մեծամեծք տէրութեանն եւ նախարարք նոքիմք հաճոյ ջանային ընել թագաւորին: Բայց առաւել յաւարս ինչ ամից ատրեկանաց եւ մանաւանդ ըստ Պարսից սովորութեանն՝ յաւար ծնունդաց թագաւորին հեղոյր զեղոյր յամենայն կողմանց թագաւորութեանն պատարագացն յամախոթին¹:

Եւս ամենայն հաս եւ բեր երկրի էր միայն վասն գանձան արքունի եւ վասն սեղանոյ թագաւորին եւ խանարհազայն սպասաւորաց արքունեացն, եւ այն իսկ վարձք էին սպասաւորութեանն. եւ ոչ եթէ հասարակաց ինչ գանձարան էր այն՝ ուստի ամենայն պաշտօնեայք տէրութեան ամուրցուն զվարձան:

(Այն սակս վասն թաշակի զօրուն եւ ծախուց նախարարացն իւրաքանչիւր նահանգք՝ յորս նոքայն էին, ուրոյն մասակարարէին: Իսկ մեծամեծաց արքունեացն եւ բարեկամաց եւ ազգականաց թագաւորին՝ ինքն թագաւորն որ անին համարեալ էր համբէն պետութեան ցուցանէր վարս ինչ կամ քաղաք, մի կամ բազում՝ յորոց ամենայն հաս ըստ չափոյն զոր կամէր, քանզի ճշգիւ զհամար ամենայնի ունէր առ իւր երկով թագաւորն. որպիսի ինչ վասն գօտւոյ բամիշանն սահմանեալ էր երկիր ինչ պաղարքն միոյ աւուր գնաց ճանապարհի². այսպէս եւ թեմիստոկի առաւ. քաղաքն Մագնեսիա որ բերէր 50 տաղանդ վասն հացի նորա, եւ Ղամիստիոս՝ վասն գինւոյ նորա, եւ Միոս՝ վասն ուռնիցն³: Սակայն այն հաս մինչեւ ցկեանս էր եւ ապա դարձեալ անցանէր յարքունիս, բաց ի ստացուածոց ինչ զոր ժառանգութեամբ ունէին ի նախնեաց ոմանք ի մեծամեծացն Պարսից. եւ թուի թէ եւ հարկս ինչ հարկանէին թագաւորին որ զայնպիսի պարգեւան ընկաւեալ էին:

4. (1) Բնորոշած իշխանութիւնն որ յետոյ բազում ուրեք միաւորեցաւ՝ էր բաժանեալ ի քաղաքային իշխանութիւնէ նախարարացն վասն երկիրի ազգաստեմութեան սոցա: Նմին իրի ամենայն իսկ երկիր պետութեանն Պարսից բաց ի քաղաքային բաժանմանէն՝ ունէր եւ այլ ինչ բաժանում՝ զինքնաւորական նահանգաց՝ ըստ անդեաց ժողովելոյ կամ հանդիսի զօրացն: Քանզի վասն զօրականին որ ի գաւառս գաւառս կային՝ սահմանեալ էին անդիք ինչ յոր ամի ամի սովորութիւն էր նոցա ժողովել, եւ ըստ նոցին անդեացն անուանէր եւ զօրականն, որպիսի ինչ զստառդոս դաշտ յԱռաջակողման Ասիոյ⁵, Թիւսթրա յԱսորոց աշխարհին⁶, դաշտն Ալէական ի Ալիլիեցւոց աշխարհին⁷:

(2) Զօրաժողով զօրացն եւ բաժանումն նոցա եւ կարգ հրամանատարաց նոցա 10երորդական իմն կարգաւ ընէր. 10 աւորաց, 100 աւորաց, 1000 աւորաց, 10,000 աւորաց՝ կային գլխաւորք 10 ապետք, 100 ապետք, 1000 ապետք, բիւրապետք:

Երկու իմն ազգք էին զօրաց՝ ա. Բերդականաց կամ պահակապանաց⁸, զոց առանձինն գործ էր պահպանութիւն բերդից եւ ամուր վայրաց, եւ չէր ինչ պիտոյ նոցա երեւել ի հանդէսս զօրաց. եւ ք. ի պահպանութիւն քաղաքաց իւրաքանչիւր նահանգի: Գլխաւոր մասն

1 Պլատոն:

2 Պլատոն: Տես եւ Արիստ. Ի Աեւ.

3. 83:

3 Թուկիդ. Ա. 138: Նեպոս էջ 39:

4 Հերոդ. Ե. 103: անուանէ զնոս

օրէնս. Νομοὺς.

5 Բանիս. Զնանս:

6 Անդ:

7 Հերոդ. Զ. 95:

8 Փրօքսօքս:

նոցա էին հետեւողքը, բայց կային առ նոսին եւ հետեւակը պարտա-
ղէնք, աղեղնաւորք եւ պարսաւորք: Երկրորդն եւս ազգը զօրականացն ա-
նուանեալ կոչէին՝ զոր արքունի, վասն ընտրելոյ ի զօրականէ անտի նա-
խարարացն որ երբեմն բազում հազարաւորք իսկ արանց էին¹, այնու՝ զի
բազում անգամ պարգեւէր իսկ նոցա թագաւորն ոչ միայն քաղաքս
այլ եւ զօրս²: Քանզի հրամանատարք բուն արքունի զօրուն ընդ ան-
միջնորդական իշխանութեամբ թագաւորին էին. միայն հրամանատ. թա-
գաւորին արկանէին նախարարքն զնստա ի կէր³, եւ ինքն թագաւորն
ընտրէր զզօրավարսն⁴ կամ յարքունի տահմէ⁵ եւ կամ ի մեծամեծացն
Պարսից⁶, եւ ինքն ընկենայր յիշխանութենէ: Ունէր գրով զհամար նոցա
մի ըստ միոյն առ իւր, եւ զհանդէս զօրացն որ ամի ամի լինէր յամենայն
պետութեանն, ըստ յաճախագոյն սովորութեան՝ ոչ նախարարքն այլ
ինքն թագաւորն առնէր ի վերայ զօրացն որ մնա ի թագաւորանիս
քաղաքն էին, իսկ ի հեւտար գաւառսն զօրավարքն առաքեալք ի
թագաւորէն⁷:

Սակայն զԹաշակ զօրացն (հանդերձ եւ կերակուր) տար իւրաքան-
չիւր նահանգ ի ձեռս կուսակալին եւ նա բաժանէր զօրացն: Այլ նոսին
հակառակ վարձկան զօրականն ի Յունաց որ ընդերեալ ինն էին յաշ-
խարհին իւրեանց առնուլ զվարձան իւրեանց գրամովք՝ առնուին ամիս
յամոյ մի մի դահեկան որ անուանեալ կոչէր Դարեհեան⁸ (իբրեւ մի
տէրի դահեկան⁹):

Եւս ամենայն զոր ժողովէր մասամբ միով ի բուն ի պարսկական
ազգէն ըստ առանցորդական թուոյ. ամենայն այր պարսիկ տէր կա-
լուածոց պարս եր թէ իցէ ի կարգէ հետեւյալօրու, բայց առաւելագոյն
մասամբ առեալ լինէին ի թափառական ազգացն՝ յորոց կէդք արտաքոյ
քան զսահման պետութեան Պարսից էին եւ յօժարէին զալ կամ զու-
ձու եւ կամ յաւաղ աւարացն ի զինուորութիւն, եւ կէդք անդէն ի
սահման պետութեանն՝ որք մանաւանդ աղող էին ի հեծանել, սրղէս
վրդկանքն եւ Պարթեւք եւ Շահք: Իսկ զօրն վարձկան ի Յունաց՝ ի
ժամանակն անտի Կիւրոսի փոքու մինչեւ ցիսապարսն տէրութեանն ծա-
ղէկ ինն պարսկական զօրացն էին եւ պահապանք իսկ ամենայն քաղաքաց
Փոքուն Ասիայ¹⁰:

Թեպէտ եւ պսպէս գրեթէ ազատացեալ ինն էին ի ծառայու-
թենն ազգքն նուաճեալք ի խաղաղութեանն ժամանակի, սակայն յոր-
ժամ արշաւան ինչ մեծ հասանէր դնել (որպէս առ Դարեհիւ վըշասս-
պեայ, Քսերքսեսիւ եւ վերջնոյն Դարեհիւ) յայնժամ ընդ ամենայն
պետութիւնն ելանէր հրաման զօրաժողովոյ:

Եւս մեծութեան զօրաժողովոյն անհնարին ինն մեծ եւ պատրաստու-
թիւնն էր: Հասանէր պառուէր հրամանի ի թագաւորէն առ ամենայն
ազգս տէրութեանն, սահմանեալ միանգամայն թէ որ ազգ որչափ պա-
անրագինոյ կամ երկվար կամ նաւ կամ ուռնիկ աւարց իցէ յարշաւան
անդր¹¹: Դղղղաւն եւ Հարժուաւն մինչեւ ցժողովել մասանց զօրացն ի հե-
ռաստան աշխարհաց անեւալ ձգէր ամն երկս (յառաջ քան զարշաւանն
Քսերքսեսոյ): Վասն ամենեցուն կայր սահմանեալ ժողովեալ կապագով-

1 Հերոդ. Գ. 127. Թ. 113:

2 Հերոդ. Թ. 109:

3 Հերոդ. Է. 83:

4 Στρατηγός.

5 Հերոդ. Է. 81:

6 Հերոդ. Գ. 167. Է. 63. 66:

7 Քսենոփ. Ծնունդ.

8 Անդ.

9 Ducat.

10 Աւստ. Ա. 9:

11 Հերոդ. Գ. 83. Է. 30:

առաւել քան զդոս ամենայն թաւին զգանձա թագաւորին ընծայքն կամ պատարագք. զի ըստ հասարակաց իմի սովորութեան արեւելոյ ոչ զք առաջի վերագումի ուրուք քան զինքն՝ մանաւանդ առաջի թագաւորի իշխեր առանց պատարագաց ելանել, ուր զի եւ մեծամեծք տէրութեանն եւ նախարարք նոցիմք հաճոյ ջանային լինել թագաւորին: Բայց առաւել յաւարս ինչ ամից աստեկանաց եւ մանաւանդ ըստ Պարսից սովորութեանն՝ յաւար ծնընդոց թագաւորին հեղոյր զեղոյր յամենայն կողմանց թագաւորութեանն պատարագացն յանախութիւն¹:

Եւս ամենայն հաս եւ բեր երկրի եր միայն վասն գանձան արքունի եւ վասն սեղանոյ թագաւորին եւ խնարհազոյն սպասաւորաց արքանեացն, եւ այն իսկ վարձք եին սպասաւորութեանն. եւ ոչ եթէ հասարակաց ինչ գանձարան եր այն՝ ուստի ամենայն պաշտանեայք տէրութեան ամուսցուն զվարձան:

(Այն սակս վասն թաշակի զօրուն եւ ծախուց նախարարացն իւրաքանչիւր նահանգք՝ յորս նոքայն եին, ուրոյն մասախարարէին: Իսկ մեծամեծաց արքանեացն եւ բարեկամաց եւ ազգականաց թագաւորին՝ ինքն թագաւորն որ տէրն համարեալ եր համարէն պետութեանն ցուցանէր վայրս ինչ կամ քաղաք, մի կամ բազում՝ յորոց ամենայն հաս ըստ չափոյն զոր կամէր, քանզի ճշդիւ զհամար ամենայնի ունէր առ իւր գրով թագաւորին. որպիսի ինչ վասն գօտւոյ բաժնչանն սահմանեալ եր երկիր ինչ պողաքներ միոյ աւար գնաց ճանապարհի². այսպէս եւ թեմիստովի տաւա քաղաքն Մագնեսիա որ բերէր 50 առաքանդ վասն հացի նորա, եւ Ղամիտակոս՝ վասն գինւոյ նորա, եւ Միոս՝ վասն ուռնիքի³: Սակայն այն հաս մինչեւ ցկեանս եր եւ ապա դարձեալ անցանէր յարքունիս, բայց ի ստացուածոց ինչ զոր ժառանգութեամբ ունէին ի նախնեաց աննք ի մեծամեծացն Պարսից. եւ թուի թէ եւ հարկս ինչ հարկանէին թագաւորին որ զյնպիսի պարգեւան ընկալեալ եին:

4. Սեւորակս իշխանութիւնն որ յետոյ բազում ուրեք միաւորեցաւ՝ եր բաժանեալ ի քաղաքային իշխանութիւնէ նախարարացն վասն երկրի սպասամբութեան սոցա: Նմին իրի ամենայն իսկ երկիր պետութեանն Պարսից բայց ի քաղաքային բաժանմանէն՝ ունէր եւ այլ ինչ բաժանում՝ զինուորական նահանգաց՝ ըստ տեղեաց ժողովելոյ կամ հանդիսի զօրացն: Քանզի վասն զօրականին որ ի գաւառս գաւառս կային՝ սահմանեալ եին տեղիք ինչ յոր ամի ամի սովորութիւն եր նոցա ժողովել, եւ ըստ նոցին տեղեացն անուանէր եւ զօրականն, որպիսի ինչ զաստողոս դաշա յԱռաջնակողման Ասիոյ⁵, Թիւսիւրա յԱսորոց աշխարհին⁶, դաշան Ալեական ի Կիլիկեցւոց աշխարհին⁷:

Օրաժողով զօրացն եւ բաժանումն նոցա եւ կարգ հրամանատարաց նոցա 10երորդական իմի կարգաւ լինէր. 10 աւարաց, 100 աւարաց, 1000 աւարաց, 10,000 աւարաց՝ կային գլխաւորը 10 ապետք, 100 ապետք, 1000 ապետք, բիւրապետք:

Երկու իմի ազգք եին զօրաց՝ ա. Բերդականաց կամ պահակապանաց⁸, քոց առանձինն գործ եր պահպանութիւն բերդից եւ ամուր վայրաց, եւ չէր ինչ պիտոյ նոցա երեւել ի հանդեսս զօրաց. եւ Բ. ի պահպանութիւն քաղաքաց իւրաքանչիւր նահանգի: Գլխաւոր մասն

1 Պլատոն:
2 Պլատոն: Տես եւ Կիւր. ի Վեւ.
3 Բաւկիւ. Ա. 138. Նեպոս ել 39:
4 Հերոդ. Ե. 102. անուանէ զնոս

օրէնս. Νομοὺς.
5 Քսենոփ. Յետես.
6 Անդ.
7 Հերոդ. 2. 95:
8 Փրոսպերչոս.

նոցա էին հեծելազորք, բայց կային առ նոսին եւ հետեւակը սպասազէնք, աղերնաւորք եւ սորսաւորք: Երկրքն եւս ազգք զօրականացն առնաւանդ կոչէին՝ զոր սղբունի, վասն ընտրելոյ ի զօրականէ անոի նախարարացն որ երբեմն բազում հազարաւորք իսկ արանց էին¹, այնու՝ զի բազում անգամ պարգեւէր իսկ նոցա թագաւորն ոչ միայն քաղաքս այլ եւ զօրս²: Քանզի հրամանատարք բուն սղբունի զօրուն ընդ անմիջնորդական իշխանութեամբ թագաւորին էին. միայն հրամանաւ թագաւորին արկանէին նախարարքն զնոսա ի կիր³, եւ ինքն թագաւորն ընտրէր զզօրավարան⁴ կամ յարքունի տահմէն եւ կամ ի մեծամեծացն Պարսից⁵, եւ ինքն ընկենայր յիշխանութենէ: Ունէր գրով զհամար նոցա մի ըստ միոյն առ իւր, եւ զհանդէս զօրացն որ ամի ամի ընէր յամենայն պետութեանն, ըստ յանախագոյն սովորութեան՝ ոչ նախարարքն այլ ինքն թագաւորն առնէր ի վերայ զօրացն որ մնա ի թագաւորանիս քաղաքն էին, իսկ ի հեւաւոր գաւառան զօրավարքն առաքեալք ի թագաւորին⁶:

Սակայն զմիշտի զօրացն (հանգերձ եւ կերակուր) ապր իւրաքանչիւր նահանգ ի ձեռս կառավարին եւ նա բաժանէր զօրացն: Այլ նոն հակառակ վարձկան զօրականն ի Յունաց որ ընդերեալ ինն էին յաշխարհին իւրեանց առնուլ զվարձան իւրեանց գրամովք՝ առնուին ամիս յամիս մի մի դահեկան որ անուանեալ կոչէր Դարեհեան⁸ (իբրեւ մի տոկի դահեկան⁹):

Այս ամենայն զօր ժողովէր մասամբ միով ի բուն ի պարսկական ազգէն ըստ ասաներորդական թուոյ. ամենայն այր պարսիկ տէր կալուածոց պարս էր թէ իցէ ի կարգէ հեծելազօրու, բայց առաւելագոյն մասամբ առեալ ընէին ի թափառական ազգացն՝ յորոց կէդք արտաքոյ քան զսահման պետութեան Պարսից էին եւ յօժարէին գալ կամ ժարձու եւ կամ յուսով աւարացն ի զնուսորութիւն, եւ կէդք անգէն ի տահման պետութեանն՝ որք մանաւանդ աշուլ էին ի հեծանել, որպէս Վերկահքն եւ Պարթեւք եւ Եթէք: Իսկ զօրն վարձկան ի Յունաց՝ ի ժամանակէ անոի Վիրտի փորտ մինչեւ ցկատարած տէրութեանն ծաղիկ ինն պարսկական զօրացն էին եւ պահագանդ իսկ ամենայն քաղաքաց փորուն Ասիայ¹⁰:

Թեպէտ եւ այսպէս գրեթէ ազատացեալ ինն էին ի ծառայութենէ ազգքն նուաճեալք ի խաղաղութեանն ժամանակի, սակայն յորժամ արշաւան ինչ մեծ հասանէր դնել (որպէս առ Դարեհիւ Վրշապապեայ, Քսերքսեօս եւ վերջնովն Դարեհիւ) յայնժամ ընդ ամենայն պետութիւնն երանէր հրաման զօրաժողովոյ:

Իստ մեծութեան զօրաժողովոյն անհնարին ինն մեծ եւ պարաստութիւնն էր: Հասանէր պատուէր հրամանի ի թագաւորին առ ամենայն ազգս տէրութեանն, տահմանեալ միանգամայն թէ որ ազգ որչափ պատերազմող կամ երիվար կամ նաւ կամ ուռնիկ աալոց իցէ յարշաւան անդր¹¹: Դրդուաւ եւ շարժուաւ մինչեւ ցժողովել մասանց զօրացն ի հեռաստան աշխարհաց անեալ ձգէր ամս երիս (յառաջ քան զարշաւանն Քսերքսեայ): Վասն ամենեցուն կայր տահմանեալ ժողովեալ՝ զապագով-

1 Հերոդ. Գ. 127. Թ. 113.

2 Հերոդ. Թ. 109.

3 Հերոդ. Է. 83.

4 Στρατηγός.

5 Հերոդ. Է. 81.

6 Հերոդ. Գ. 167. Է. 83. 68.

7 Քսենոփ. Յնեռ.

8 Անդ.

9 Ducat.

10 Աւետ. Ա. 9.

11 Հերոդ. Գ. 83. Է. 20.

կիս (առ արշաւանաւն Քսերքսեայ) ¹ : Գայր ժողովէր անդր զոր իւրա-
քանչիւր աշխարհաց առաջնորդեալ ի վերակացուաց անձնիւր ազգացն .
բայց անդէն ի պատերազմի չէին ինքեանք վերակացուքն զօրավարք , այլ
ի Պարսից եւեթ կային յայնժամ զօրովարդն ² . քանզի այս իմն առաւե-
լութիւն իրաւանց տիրող ազգին էր :

Ի միջին վայրի երթայր թագաւորն եւ Պարսիկք զնովաւ . որչափ
խաղայր բանակն յառաջ , գոյնչափ յաւելեալ ի նոսա բնակչաց կող-
մանցն՝ ստուարանայր բազմութիւնն ³ , մանաւանդ զի մեծ մասն ազգացն
կանաւորք եւ մանկաւով գային՝ թող զկահն Տանգերն ընդմարտն
գրաստուքն եւ շանցն երամակաւ ⁴ : Վաղագոյն կուտեալ համբարեալ
էր ցորեան ի կողմանսն ընդ որ անցանէին , եւ այլ եւս նաւուք անէին
գհեա , մինչեւ փլնիկեցւոյն եւ Եգիպտացւոց վաղագոյն ի ծովեզերան
Թրակացւոց եւ Մակեդոնացւոց ամբարել մեծեա ⁵ , եւ երբեմն հարկ
խոյ լինէր թագաւորն վասն պակասութեան ոռնկին յերիս գանդոս
գայն ամբաւ զօրս բաժանել ⁶ : Իսկ վասն թագաւորին եւ որոց զնովան
էին՝ յառաջագոյն տոհմանեալ էին ճաշքն եւ ընթերիքն ամենեւին բազ-
մախորտիկք , մինչեւ նովին եւեթ դատարկանալ քաղաքացն ⁷ : Քա-
ղաւորն եւ մեծամեծքն կային ընդ վրանք , բայց զօրն կայր միշտ բաց-
օթեալ , վասն որոյ եւ ազգի ազգի տեսքն իսկ ծնանէին ի նոսա ⁸ :

Ի՞նչա յորժամ ի սահմանակողմն թշնամեացն հասանէին՝ յայնժամ
ուրեմն լինէր բաժանուումն զօրուն ըստ իւրաքանչիւր ազգաց . եւ այնպէս
հանդէս անէր նոցա ինքն թագաւորն ⁹ ըստ բիրաւարաց որպէս էրն
իսկ սովորութիւն Պարսից ¹⁰ : Ի համօրէն տիեզերական պատմութեան
չիք օրինակ թէ այսչափ բազմութիւն (առ Քսերքսիւ Ձ¹/₂ միլիոն ըստ
Հերոդոտայ) եւ այնչափ այլ եւ այլ ազգք երբեք ի միում վայրի գու-
մարեալ կայցեն , իւրաքանչիւր ըստ իւրեանց հանգերնիք եւ զարդու :
Երբոքստոս համարի 60 ազգ , յորոց կէսք ընդ ցամաք կամ հեծեալ կամ
հետեւակ , եւ կէսք ընդ ծով գային ի մարտ պատերազմի : Եւ էր տե-
սանել զՀընդիկսն ի հանդերձս ասուիս , եւ զԵթեօլպացիսն ի մորթս ա-
ռիւծուց , զԹուրս Զինակերսն ի Գեգրոսիացւոց աշխարհէ եւ զազգան
թափառականսն ի կողմանց Սկիւթացւոց , զՎայրեւի ազգան որսորդաց , որ-
պիսի ինչ զՍագարտիացիս որք առանց պղնձի եւ երկաթի զնտուց՝ մաշ-
կեղէն փողովք զթշնամիսն իւրեանց իրբեւ զգազանսն զոր սովոր
էին որսալ ըմբռնէին , եւ անտուստ զՄարս եւ զԲակտրիացիսն ի հան-
դերձս զարդու , զԼիբիացիս որ գային ի կառս պատերազմի եւ . ի
կառս ձգեալս ի չորից , եւ զԱրաբացիսն ի վերայ ուշաուց իւրեանց :
Գարձեալ զնաւավարսն փլնիկեցւոց բազմամբռն նաւամարտիկ նաւուք ,
եւ զՅոյնն ասիացիս ստիպեալս տազնապետաւ խաղալ ի մարտ պատե-
րազմի ի վերայ տահմկացն իւրեանց :

(Նազգի ազգի զնուց նոցա՝ . . . Զէնք պաշտպանիւք կամ զառհք էին՝
սաղաւարտ պղնձի կամ ի մորթոյ կարծրացելոյ . վահան զոր կրէին ձա-
խու ձեռամբ՝ ի մորթոյ կամ ի փայտե պատերոյ մորթով , դուռ ուրեք
ի պղնձոյ , օծանէին եւս զնա հիւքն իւղով զի իցէ տեւական եւ լպիրծ ¹¹ ,
եւ զառհ կրկին յերկուց մասանց՝ պահպանակք թիկանց եւ լանջոց , ի

1 Հերոդ. Է. 36 :

2 Աճ :

3 Հերոդ. Է. 110 :

4 Հերոդ. Է. 187 :

5 Հերոդ. Է. 25 :

6 Հերոդ. Է. 121 :

7 Հերոդ. Է. 119 :

8 Հերոդ. Է. 118, 119 :

9 Հերոդ. Է. 59 — 100 :

10 Հերոդ. Դ. 87 :

11 Տե՛ս Բ. Թագ. Ա. 21 :

մորթոյ պատերայ բազում անգամ անագիւ՝ դռն ուրեք պրծնով : Բ. Զէնք ֆեախը քէն սուսեր հանդերձ պատանիք՝ պէտպէս ըստ չափոյ եւ ձեւոյ՝ յաջոյ աղբեր, նիզով՝ ձող երկայն փայտեղէն սուր քնչ ծաղիւ երկաթեաւ. աղեղն ի կակուշ փայտէ, դռն ուրեք ի պրծնոյ. զմի ծայր նորա սաամբ պնդէին ի գետին եւ զմեւ ծայրն ձախու ձեռամբ ծռէին եւ աղու ձեռամբ զլարն (ի փոկոյ կամ ի ջրաց եղանց կամ ի մազէ ջորաց կամ ուղտուց) ձկտէին. նեւքն աղգիազգիք էին յեղեգանէ կամ ի փայտէ երկաթի սլաքաւ ի ծայրսն՝ որ բազում անգամ միտալ էին թռնովք կամ կիզէչ քնչ նիւթով. կապարճքն՝ աման նեւից յուրանաձեւ էին կախեալ զթիկանց արանցն. պարստաիկք՝ որ էին չուանք լայնեալք ի միտոյ վայրի՝ որովք արձակէին վէժն, գունդս կապարեայս կամ ջահս՝ անհասարկն ուժգնութեամբ. կառք գերանդաղէնք՝ լծեալք Ե, Յ, Զ եւ Ը եւ Թ եւս երկուորաց : Է. Զէնք պաշարման՝ մանդրիոն, բազմաւոր որ էին մնչքենայք մեծամեծք ըստ նմանութեան՝ աղեղան, եւ արձակէին նովին ծանր ինչ իրս՝ հեռի իբրեւ երկուս վառաւան. այլ սղքին եւ այլ եւս մնչքենայքն որպէս խոյ, էշ, ագռաւ՝ որովք ծեծէին զորմանս քաղաքացն եւ ի ձեւոյ ծայրիցն աւեալ են զանուանեն ի Յռնաց արկան ի կիր ընդդէմ նոցա :

248

ՄԱՐԱԿԵ ՊԵՐՆԵՎՈՂԵԱՅ :

Ի գաշտափայտն Մերգաշտայ ի հիւսիսոյ արեւելեց Շիրաք քաղաքին՝ կան աւերակք արքունական քաղաքին Պերսեպոլեայ կամ Պատարգարայ. մի մասն աւերակացն այնցիկ են ֆեսցորդք շինաւածացն ի տեղւոյն Չիլ-Մինար (զորս յեախնք նագշի Գիւղէմ կոչէին կարծեալ թէ նկարք քանդակացն զգործս քաջութեան Բոստամայ հին դիւցազին Պարսից՝ ցուցանիցեն), եւ մեւս եւս մասն մօտ առ նոսա՝ են շիրիք թաւաւորաց փերեալք ի ժայռս. քանզի Պերսեպոլեայ էր քաղաք գերեզմանաց թագաւորացն Պարսից որպէս, կանխագոյնն ասացաւ :

Մարաքք քաղաքին յեցեալ իմն միով կողմանն ի լեւան որ առ նմին կայ՝ յերիս գառիկոնս դառանին հաղորդեալս սանգաղովք. ամենայն որ քնչ ի հնոց ժամանակացն Պարսից շինեալ է՝ այն ի գեղեցիկ կնոյ անտի լերինն է, իսկ որ յետոյ առ Մասանեալքն՝ ոչ նոյնպէս : — Առաջին Տոյաղայ սանգաղովք հանեն յառաջին գառիկանն՝ եւ անգէն եղանէ առաջի սրահ չորեքիւսի՝ սեալք յորոց ոմանք կան Թակալին եւ երեւին իսկ ի վերայ նոցա Թաասպելական գաղանք քանդակեալք՝ մեղքերի եւ մարդիկոր (մարգակեր Է). յորոց մին նշանակ ուժգնութեան եւ երազութեան, եւ մեւսն պատերազմական քաջութեան եւ արքունական մտաց է : Այլ եւս իմն նշանաւոր է դառիկոնն երկրորդ՝ յոր հանեն կրկին քնչ սանգաղովք : Երկուց կողմանց սանգաղոցն կան քանդակք երեւելիք. ի ձախմէ՝ արք բազմամբոխ կուտեալ աստ անգ՝ յորոց կէսք արկեալ են հանդերձ մարական՝ լայն, եւ կէսք ագուցեալ պինդ զպարսիկ հանդերձն ի մաշկէ : Ամենքին զարդարեալք մեծապայծառ՝ քայլաւանեալ ի պարանոցի, ապարանջանք ի բազուկս, գինդք յականջս, որովք յայտնի իսկ նշանին իբրեւ բարեկամք արքայի : Բռնին նոցա գիտակս Թրուեստիւ, սուսեր յաջոյ աղբեր կամ աղեղն՝ ի պատեանս իւր. ոմանք ունին բաժակ ի ձեռս (իբրեւ մատուակք), այլք գաւազան խնժորածեւն գլեղովք ի ձեռս (իբրեւ ընտիրք անձնապահացն) Է :

1 Տեա նոր. Բ. Գ. Ը. Է. 170 :

Գետիւս Էնդ. 25. եւ առ Եզր. Դ. 21,

2 Μαργιχορος. Չոցա նկարագիր յորինե

3 Μελοπορος.

Պէտքովս ասոր պատերի սքանչանքն՝ կայ յառիկ պատեր աղ-
գաց աղգաց տէրութեանն. գայ գունդ գունդ արանց հեղից կամ վնջից
կարգ ըստ կարգէ. բաժանեալ է ի քանդակին իւրաքանչիւր կարգ ի կար-
գացն տերեւով: Թուի իմի թէ գունդն իւրաքանչիւր՝ որ հանդերձեան
ի միմեանց զառանին՝ այլ եւ այլ նահանգացն հրեշտակութիւնք են, որ-
պէս ինչ ի սահմանեալ աւարտ աստեղանաց գային յաջորակիս մասա-
ցանել զաւարտ եւ զպատարագս նահանգացն իւրեանց՝ որք անդէն երեւին
իսկ ի ձեռս նոցա. քանից յամանց ձեռս կան տնօրէն՝ սակոյն չմարմի
որ իմանալ թէ զինչ մեծագին ի ներքս կայցէ, եւ յամանց ձեռս գար-
ձեալ՝ պատմուածնք եւ զարգը, եւ գաղանք իսկ: Առաջի իւրաքանչիւր
գնդին մի ոմն զարգարեալ՝ երթոյ յառաջագոյն իւրեւ պատգամաւոր
եւ չիլէ ինչ ի ձեռս. ընդ ամենայն են 20 գունդք ըստ թուոյ նախա-
բարութեանցն հարկահանութեան, զոր Հերոգոստոս ունի: — Անդէն
ի գաղիկանի անդ. են մեծամեծ գահիցք սեռալիք երկոյնեւորք (իւրեւ
50 — 60 տան), որոց խցակէք ըստ ստիւրութեան սեանցն Պարսից յո-
րինեալ են ի գաղանակերպն գլխոյ յենաց յետաւս ի միմեանս՝ յորոց մի-
ջոյ իսկ երկոյնեալ ձգեալ են հեծանքն: Ի գահիցն յայնոսկի սպոր
հանել զառաջեալ թագաւորն զպատգամաւորս նախարարութեանցն:

Ինդէն ի ձախմէ գահիցն կայ շինուած մեծ 210 չորեքդասի ուն.
ի սմին յանդիման ընի ինքն թագաւորն նստեալ ի վերայ ամբաստն
ի բարձունս, պատուանդան ընդ ստիւք. յաջումն ունի գաւազան իշխա-
նութեան, յահեկումն՝ անօթ զոհից. կայ ի թիկանց նորա պատերի
մարդալէմ՝ զգնեալ գրեթէ հանադի (զի թուի ըսալ այր ներքեմի),
ձանձկան ի ձեռքն իւրում, եւ յետոյ նորա՝ զմեակիր թագաւորին: Ան-
ձնապահքն կան ի հինգ կարգս զմեծամեծք՝ մարտկան կամ պարսիկ ար-
կանելիք: Կան առաջի թագաւորին երկու անօրք, եւ յետոյ նոցա՝ որք
մի (պատգամաւոր) որ բարբառի առ թագաւորն՝ որպէս յայտ ի ձե-
ռանէն է զոր ըստ ստիւրութեան Արեւելոց ունի առաջի բերանոյ իւ-
րոյ: Ի վերուստ ամբաստն թագաւորին կան զարձեալ կերպարանք մեղ-
ջերոյ եւ առիւծու. եւ փերուէր եւս թագաւորին՝ վերին կիսմէ նման
կերպարանոց թագաւորին՝ սաւառնեալ կայ ի վերայ նորա:

Ի ի նստերակէս պարսիկ արձանագրոք սեպաձեւ գրոց:

Աջակաւոր իմն է արձանագիր նախարարութեանցն Պարսիցի Պըշ-
տատպեանց: Այս արձանագիր յօրինեալ է ըստ աշխարհագրական կար-
գի. ելեալ ի կենդրոնէ տէրութեանն (ի Պարսկաստանէ) երթոյ ընդ
արեւմուտս, ապա ընդ արեւելս, եւ գրեթէ բոլանդակէ զամենայն
աղգան՝ որ իցեն ի մէջ Եփրատ եւ Տիգրիս գետոց ընդ արեւմուտս, Ին-
դոսի՝ ընդ արեւելս, Յաքարաւոյ՝ ընդ հիւսիսի, Հրեղկաց ծովուն՝ ընդ
հարաւ, ապա ուրեմն՝ զամենայն աղգս Իրանոյ կամ Արեւոյ աշխարհին
ըստ ամենեւին ընդարձակագոյն մասոյ: Ըստ ընթերցելոյ Լատենի գեր-
մանադոց (չին սեպաձեւ արձան.) յետ յիշելոյ զգլուխ նահանգացն՝
զՊարսկաստան (Պարսա), առլին մի ըստ միջլէ՝

Արեւմտեան նահանգք

1. Գնա (Χοάνα ի Ռադուս)
2. Մադ (Մադայի, Μηδοι, Մադք)
3. Բաբիսուս (Բաբիլոն, — զանդիկ ընդու չունի՝ Լ)
4. Արբահ (Արբելա կամ Արրապաքիտիս = Արփաքադ)
5. Աղուրա (Աթուրա, Ասուր, Ասորեստան)

6. Գուգրահա, Կուգրահա (Կորգուք)
7. Արփն (Արփիք, Հայք)
8. Կապառաուք (Կապադոքիա)
9. Սապարդ (Σάπυρος, 18երորդ նախար. Հերոդ.)
10. Հունա, (Հոնք)

— Դարձեալ՝

11. Ուսկանդա (Օύξιοι)
12. Դրհանդա (Δράγγαι)

— Դարձեալ՝ Արեւելեան նահանգք

13. Պարուտահ կամ Պուրուտայ (Παρυτται)
14. Ասադարա (Σαγάριοι)
15. Պարզուա (Պարթեւք, Παρθυαίοι)
16. Զարակ (Ζαράγγαι)
17. Արագուա.
18. Բակարիա (Βάκτροι)
19. Սուգդ կամ Սոգդ (Σόγδοι)
20. Գուրազմահ (կամ Կուրազմահ, Χωράσμοιο)
21. Զառգադուա (Σατταγύδοι)
22. Արակաթիա (Αραχώτοι)
23. Հինդու (Հինդիկք, Ինժու)
24. Գադար (Γαδάριοι)
25. Սակա (Σάκαι)
26. Մակ (Μάκιοι)

]]Եղածեւ գիրն չարիսնէ-դամնայն ձայնաւորսն ի կիր, զի ուր զան-գիկն լեզու ի գիրս Զրադաշտայ՝ կատարեալ հնչէ Ահուրամնադդա (էաւ-թիւն աստուածեղէն), արձանագիրն ասէ՝ Աւրմիդա, եւ այսպէս ընթի մուս պէտպէսն ընթեռնայ։ Իսկ Լասսէն զձայնաւոր նշանագիրսն զայ-նաոք մեծեալ է ի համեմատութենէ հնչանց անուանցն որ ի Զեն-գուստարն գտանին, քանզի մեծ մասն անուանց նահանգացն այնոցիկ կան անգ։

Թիւ համարայ նախարարութեանցս այսոցիկ յայնկոյս Եփրատայ՝ ցուցանէ թէ չէ ինչ աւելի քան զլափն՝ թիւ նախարարութեանցն զոր Եփրայեցոց մասնագիրք համարին վասն սահմանաց համարէն պետու-թեան յայնկոյս եւ յայնկոյս Եփրատայ, կամ «յեթուպեցոց մինչեւ ցՀինդիկս», այս ինքն ընդ ամենայն 127 նախարարութիւնք յետ Կամ-բիւսայ եւ Դարեհի Արշտատպեանց¹, ուր յառաջ քան զաշխարհա-կարութիւնսն նորա (առ Մարն Դարեհիւ) 120 եւթ համարին²։ Նոքն հակառակ՝ սակաւ յոյժ է թիւ 20 նախարարութեանցն Հերոդոտայ³, եթէ չիսկիցիք ըստ հարկաց իմ բաժանումն անուել զ20 բաժանմունսն զայնաոք, յորս ապաքէն յիշին 60—70 ուրոյն ազգք թուեալք հակա-ռակ աշխարհագրական կարգի։ Զնոյն եւ զհամարայ նախարարու-թեանցն ի գեղ է ասել՝ զոր Հէրէնն Ժողովեաց ի Յունացն մասնաւ-գրաց վասն Ժամանակին որ յառաջ քան զարշաւանն Ալեքսանդրի է, ընդ ամենայն իբրեւ 24 (բաց ի Հինդկաց եւ յեգիպտացոց), յորոց 18՝ յայնկոյս Եփրատայ իցէ (10 ի Փոքր Ասիա, 11երորդ՝ Ասորիք եւ Պաղեստին, 12երորդ Փիւնիկէ), եւ մուս եւս 18՝ յայնկոյս Եփրատայ։

¹ Եփր. Ա. 1. Գ. 13. Ը. 9. Թ. 4.
² Եփ. Նախ. Պատմ. ԺԱ. Գ. Գ. 4.

³ Դ. 2. 1.
³ Եփր. Գ. 60—65.

“ՅԱՌԱՋԱՌԻՄ ամին (միահեծան իշխանութեան) Աիւրոսի արքայի Պարսից յետ ընդ բանին Տեառն ի բերանոց Արեմիաց մարգարէի, զարթոյց Տէր զՀոգի Աիւրոսի արքայի Պարսից, եւ ետ հրամանս պատուիրանի յամենայն թագաւորութեան իւրում եւ գրեաց առ ամենեսեան օրինակ զայս. այսպէս ասէ Աիւրոս թագաւոր Պարսից. զամենայն թագաւորութիւնս երկրի ետ ինձ Տէր Աստուած երկնից, եւ նա հրամայեաց ինձ առնել եւ շինել նմա տաճար յերուսաղէմ Հրէաստանի¹: Արդ ի ձէնջ յամենայն ժողովրդեան նորա իցէ՝ Տէր Աստուած իւր եղեցի ընդ նմա, եւ ելցէ յերուսաղէմ Հրէաստանի եւ շինեցէ զտուն Տեառն Աստուծոյ Խարայել. եւ ինքն Աստուած որ բնակեալ է յերուսաղէմ՝ եղեցի ընդ նմա: Եւ զամենայն պատրաստութիւն իւր առցէ ընդ իւր, եւ տարցի ի տեղին յայն ուր ինքն բնակեացէ. եւ առցէ այր ընդ իւր զամենայն կազմած իւր՝ որ ինչ եւ իցէ, արծաթեղէն եւ ոսկեղէն, եւ զայլ կահ եւ զանատուն՝ հանդերձ ընկերօք իւրեանց առցեն ընդ իւրեանս ի պատրաստութիւն տաճարին Տեառն Աստուծոյ յերուսաղէմ”²:

“Եւ յարեան իշխանք հայրապետաց որդւոցն Յուդայ եւ Բենիամինի, եւ քահանայքն եւ ղեւուայիք, եւ ամենեքեան՝ զորոց զարթոյց Տէր Աստուած զոգիս նոցա ելանել եւ շինել զտաճարն Տեառն Աստուծոյ յերուսաղէմ: Եւ ամենեքեան որ շուրջ էին զնորօք՝ օղնէին եւ զօրացուցանէին զձեռս նոցա՝ տալով արծաթ եւ ոսկի, եւ զկահ եւ զանատուն, եւ ընծայիւք եւ պատարագօք քուցանէին զնոսա: Եւ թագաւորն Աիւրոս ետ զսպաս տաճարին (5400 տպաս՝ ոսկի եւ արծաթի) ցլամանասար (ցլ.՝ զորարարել) Յուդայ,³:

Եւ յաղացին երէն այնուհետեւ (536) արք իրրեւ 42,000 հանդերձ 7000 ծառայիւ եւ աղախնաւ. զօրավար էր նոցա ինքն Օորաբարէլ (որդի Սաղաթիբէլ եւ թոռն արքային Յեքոնիայ) եւ Յեսու քահանայապետ եւ այլ եւս զլիաւորք, հասանէին ի Հրէաստան. անդ սկսան շինել միւսանդամ: Սօս ուրեմն ի ժամանակ տաղաւարահարացն ժողովեցան ամենեքին յերուսաղէմ, կանգնեցին զտեղան որջակիզացն, եւ յայնմ հետէ օրստօրէ մատչէին զոհքն: Երկին նորա հիմն երկրորդ տաճարին նուագելով զՍաղմոսն ԴԱՅ. եւ ցնծացաւ ամենայն բազմութիւնն⁴:

¹ Եւդ. ԻԴ. 28:

² Բ. Միաց. Լ. 21 — 23: Բ. Եւդ. Ե — 4. Ե. 13:

³ Բ. Եւդ. Ե. 5 — 11:

⁴ Բ. Եւդ. Բ. Գ. Նեեք Ե. 6... ԺԲ. — 9:

Իսկ Շամրտացիքն (Սամարացիք) որ յօրինեալ կացին ի խառնելոյ հեթանոսական ազգացն ընդ Խարայեւացւոցն մնացելոց ի Թագաւորութենէ տասն ցեղիցն, եւ զճմարտի աստուածածանութիւն եւ զօրէնս Աստուծոյ ճմարտի խանգարեցին սովորութեամբք որ կռապաշտութեան անկ էին, կամէին իմն ունել մասն ի շինուած տաճարին, զի այնպէս ընդ բուն Խարայեւացիան կարիցեն առնել միաբանութիւն հաղորդութեան: Իայց Օրորարաբէլ, Յեսու եւ այլ եւս գլխաւորք ժողովրդեանն յիրաւի իսկ մերժեցին զնոսա իբրեւ միորեալս հաւատովք: Յայնժամ կաշառարեկ արարին Շամրտացիք զեշխանսն Պարսից եւ նոքօք հանդերձ ետուն զիրս ամբաստանութեան առ Սամրիւսէս (Աշշուր կամ Ասսուրուս) եւ առ սուտ Թագաւորն Օմերդիս (Արթասատ), ասել թէ ազգ միասակար է ազգն Հրէից, եւ արգելին զշինուած տաճարին ամս 15՝ մինչեւ ցերեկորդ ամ Թագաւորութեան Պաւլոհի առաջնոյ՝ (535 — 520):

Վրանգի եւ Հրեայքն իսկ թուլագոյնք եւ զանդաղագոյնք եղեն, եւ այնմ մանաւանդ դնէին միտ՝ շինել անձանց ապարանքան հանել զգործ Տեառն ի գլուխ: Յայնժամ առաքեաց Աստուած զմարգարէսն Ընգէ եւ Օպարիա առ նոսա. սոքա ցուցին նոցա կշտամբելով զանփութութիւն նոցա, քաջալերեցին բանիւք բազմօք, խօսեցան աւետիս եւ ցուցին զառաւել պայծառութիւն առյապա ժամանակաց՝ նշանակեալ զգալստենէ (Ծելոյն): Օրացեալ ի բանից մարգարէութեանցն՝ ձեռն ի գործ արկանէին Օրորարաբէլ եւ Յեսու տանել յառաջ զշինուածն առաւել եւս փութով, եւ ի հարցանել զնոսա նախարարին Պարսից՝ յիշեցուցին զհրամանն Աւրուսի:

Եւ իբրեւ գտաւ ի գիրս յիշատակարանաց Թագաւորութեանն ամենեւին համեմատ բանից նոցա՝ հրաման հանէր Վարեհ ոչ միայն չարգելով զՀրեայսն ի շինուածոյ անտի՝ այլ եւ զամենայն ազգս պատարագացն տալ յարքունուած, զի արասցեն տղօթս զասն կենաց Թագաւորին եւ որդւոց նորա: Դձգիւ հանին ի գլուխ իշխանքն զհրաման Թագաւորին եւ փութանակի գործէին զգործն:

Ի վեցերորդ ամի Թագաւորութեանն Վարեհի Ե. կատարեցաւ շինուած տաճարին, եւ եղեն նաւակատիք ուրախութեամբ. ապա պահեցաւ առհասարակ պատենն՝ յամի 515:

Սինչեւ ցեւթներորդ ամ Թագաւորութեան Արտաշեսի Առաջնոյ չախն ինչ գիրք զերացն Յուդայ, բայց անդէն իսկ ի նմին անջրպետութեան ժամանակի մեծ իմն անցք ընդ Հրեայս անցին: Այնր պատմութիւն անկ է կամ ժամանակի այսր Արտաշեսի Ե. կամ որ յառաջ քան զնա Թագաւորէր Վսեղքսեայ Ե. նմին իրի իսկ է ի մէջ 483 — 474, կամ 462 — 453 ամաց: Վասն

երկոցունց եւս կարծեաց կան պատճառք ի միջի: — Մեք առ այժմ այնպէս համարեսցուք թէ Ղրշաւիրն (կամ Ղրտաշէն) գրոց իցէ Բսերքսէս Լ.:

250

Ղրշաւիր յերրորդում ամի թագաւորութեան իւրոյ (իրրեւ 483) առնէր ուրախութիւն իշխանաց թագաւորութեան իւրոյ եւ յերկարեալ ձգեցան ինջոյքն աւուրս 180: (3) ետ այնորիկ արար ուրախութիւն եւ ժողովողեանն եւթն օր ի Շաւշ քաղաքի ի դրախտսն արքունի, եւ տիկինն Լսթինէ (վաշթի) առնէր ուրախութիւն կանանցն: Իրրեւ ընդ գինիս եմուս թագաւորն, արտաքոյ քան զսովորութիւն Ղրեւելեայնն հրամայէր ածել զկին իւր առաջի՝ ցուցանել զգեղ նորա հնազանդելոցն: Թշնամանս զիրսն համարեցաւ Լսթինէ, եւ չառ յանձն երեւել. ի ցառման լեւալ թագաւորն եհարց ցմեծամեծս իւր թէ զինչ պարտ իցէ գործել. սորա սպաս սրարեալ ասեն. ոչ եթէ արքայի միայն ընդգէմ դարձաւ Լսթինէ տիկնաց տիկին, այլ ամենայն իշխանաց եւ կուսակալաց արքայի. եթէ կամ իցէ եւ հաճոյ թուեացի արքայի՝ անկցի նա ի տիկնութենէ իւրմէ, զե լինիցի նա օրինակ զգուշութեան հնազանդել կանանց՝ պաննցն իւրեանց: — Հաճոյ թուեցաւ բանն՝ Ղրշաւրայ եւ մերժեցաւ Լսթինէ¹:

Բայց ի դադարել թագաւորին ի բարկութենէ անտի՝ կարող էր զգործն Լսթինեայ ըստ ճշմարիտ դատաստանաց առնուլ ի կշեռս, այլ կամ վասն զե չկարէր կօշել զնա յետս կամ զե չկամէր իսկ, յիշեցուցին նմա ընտրել այլ տիկին փոխանակ Լսթինեայ, եւ նա առաքեաց ընդ ամենայն թագաւորութիւն իւր խնդրել աղջկունս կոյսս գեղեցիկս:

Լստուծոյ իսկ այնպէս յարդարելով գտաւ ի միջի նոցա Ղաթեր իորայեւացի յազգէ գեղեցիկ յոյժ, սան եւ գուտար եզրօրն Մուրղքէի՝ որոյ հայր հաւուն Լիս եկեալ էր ընդ արքային Յեքոնիայ ի Բաբելոն: — Եգիտ Լսթեր շնորհս առաջի թագաւորին, եւ յեւթներորդում ամի թագաւորութեան նորա առ զպատիւ տիկնութեան² (479): (3) ետ երկոց ամաց եհաս տազնապ մեծ ի վերայ Խարայեւացւոց: Փառաւորեալ էր արքայի զհաման ամաղեկացի յազգէ յարքունական տօհմէն Լգազայ, առաւել քան զամենայն իշխանս թագաւորութեան իւրոյ, եւ ամենեքին որ մտանէին եւ ելանէին յարքունեացն՝ զնէին նմա պատիւ երկրորդագութեամբ: Սիայն Մուրղքէոս որ ի ժամանակէ անտի տիկնութեան սանուն իւրոյ իրրեւ յարքունիս իմն էր, չպազանէր նմա երկիր, զե այնպէս իմն թուեցաւ նմա թէ պաշտաման իմն երկրպագութիւն է այն:

1 Եթ. Ա. 2 Եթ. Բ.

Իբրեւ զայս զգաց ամբարտաւանն եւ հզօրն Համան՝ եղ ի մտի ոչ ի Մուրդբէէ միայն, այլ եւ ի համօրէն իսկ ազգէն Խաւայեղացւոց ընդ որում ատելութեամբ իսկ էր՝ հանել վրէժս բարձեալ զնոսա հետակորոյս ի միջոյ (474):

(Յաճախեաց նա խօսել չարիս առաջի Թագաւորին զազգէն զայնմանէ մինչեւ ած ի հաւան զԹագաւորն. յետ այնորիկ զհրօ վարտական որչափ ինչ պիտոյ էր՝ յօրինեալ հնքեաց Համան մաւ տանեաւ Թագաւորին, եւ փութանակի հրեշտակս արձակէր ընդ ամենայն Թագաւորութիւնն բնաջինջ սատակել զազգն հրէակատն¹:

Իբրեւ լուան Հրեայք զհրամանն կոտորածին՝ մտին ի սուգ մեծ. բայց Մուրդբէ խօսեցաւ. ընդ տիկնոջն Լաթերայ թէ այս իսկ պարտք են քո աղաչել զԹագաւորն վասն փրկութեան ժողովրդեան քո՝ եւ քո իսկ կենաց վտանգաւ: Պատուէր ետ Լաթեր զի պահեցին Հրեայք առհասարակ պահս, զնոյն եւ ինքն պահէր հանգերձ խոնարհութեան եւ յուսալից արօթիւք. ապա զարգարեալ ամենայն զարդու տիկնութեանն, հակառակ իմն արքունական հրամանացն եմուտ ի սենեակ Թագաւորին, բայց սիրով ընկալաւ զնա Թագաւորն, եւ հրաւիրեաց եւս Լաթեր զնա եւ զՀաման ի կոչունս իւր²: Բայց Արշաւիր անբուն հանէր զգիշերն ի գլուխ, նմին իրի ետ բերել եւ ընթեռնուլ առաջի զգիրս յիշատակարանաց Թագաւորութեանն: Անդ յիշեցաւ դաւն զոր նիւթեցին երկու յիշխանաց անտի նորա սպանանել զնա, եւ թէ որպէս գուշակեաց Մուրդբէոս³: Լահարց ցՀաման Թագաւորն՝ զինչ արժան իցէ առնել առն զոր արքայ կամի փառաւորել: Իսկ սիւրեղն արքայի Համան զմտաւ ածեալ թէ զիւրմէ իսկ անձնէ ասիցէ՝ ետ պատասխանի թէ պարտ է այնպիսում օգուցանել զպատմութեան Թագաւորին, եւ միում ի մեծամեծացն տանել զնա ի վերայ երիւարի Թագաւորին ընդ հրապարակս եւ քարող կարդալ թէ այսպէս եղեցի մարդոյ զոր արքայ կամի փառաւորել: Յայնժամ հրամայեաց Արշաւիր Համանայ առնել Մուրդբէի զոր ինչ խրատն ետ⁴:

Այն ինչ յայտնեալ էր Համան ցիւրսն զամօթն իւր, կոչեցաւ ի կոչունան Լաթերայ: Իբրեւ անդէն ի կոչունան էր՝ հրամայեաց Թագաւորն Լաթերայ խնդրել իրս ինչ զոր կամիցի. եցոյց սա նմա զխորհուրդ սատակմանն Հրէիցն՝ այս ինքն զիւրոյ ազգին, զոր Համանն խորհեցաւ, եւ աղաչեաց վասն կենաց ազգին: — Բարկացաւ Թագաւորն ի վերայ Համանայ, եւ իբրեւ ոմն ի սենեկապետացն ազգ արար թէ Համանայ պատրաստեալ է փայտ մեծ վասն Մուրդբէի, հրաման ետ Թագաւորն կախել զՀաման զփայտէն⁵: Օգանձն Համանայ պարգեւեաց Լաթերայ Թագաւորն,

1 Եւթ. Գ:

2 Եւթ. Գ, Ե. 440 եւ 441, 442.

3 Եւթ.

3 Եւթ. Բ. 31 — 33. եւ 44.

4 Եւթ. 2:

5 Եւթ. Է:

եւ զպատիւն նորա եւ Մուրգբէի: Եւ խնդրեաց հրաման Նաթեր զի զրեցին հրովարտակը եւ տացի համարձակութիւն չրէից պաշտպանել անձանց յերեսաց թշնամեաց եւ սպանանել զնոսա:

Գրեթէ յ13 աւուր ամսոյն երկոտասաներորդի՝ զոր սահմանեալ էր Համան վիճակաւ՝ յոր սատակման չրէիցն, եղեւ սատակումն թշնամեաց նոցա. քանզի ոչ ոք իշխէր լինել նոցա ձեռնառու: — Խրատու Մուրգբէի (որ է թերեւս, որպէս հաւանութեան թուի, մատենագիր գրոցն Նաթերայ) կարգեցաւ Փուրիմ, այս ինքն տօն վիճակաց առ յիշատակի պահնչելի փրկութեանն, եւ կատարեցաւ տօնն ուրախութեամբ աւուրս երկու¹:

Նա եւ ցայսօր իսկ չրեայք յեւ միօրեայ պահաց (ի մէջ Փերբուար եւ Մարտ ամսոց) կատարեն զնոյն տօն մեծաւ աղմկաւ եւ ուրախութեամբ աւուրս երկու: Ի ժողովրդանոցն ընթեռնուան զգիրսն Նաթերայ, եւ քանիցս անգամ յիշի անունն Համանայ՝ անհնարին աղաղակ եղեալ զայն, եւ սաստկանայ աղմուկն զմուրճսն բախելով: Եւսնեն կոչուեա, այլ բաշխեն եւս տուրս աղքատաց առատութեամբ:

251

Եթէ (հակառակ առաջնոց կարծեացն) Արտաշէս Ա. (465 — 424) է Աշշուրի թագաւոր զոր աստուածեղէն գիրք յիշեն՝ ապա հաւանութեան իմն է թէ Նաթեր իսկ լինալ իցէ պատճառ հրամանին՝ զոր ետ Արտաշէս Ա. յեւթներորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ (իբրեւ 458) չրէիցն մնացելոց ի սահմանս թագաւորութեան իւրոյ, դառնալ ի չրէաստան: Գրեալ էր հրովարտակն առ Նզը քահանայ եւ դպիր օրինաց՝ որ էր ի զուակէ քահանայապետին Սարայեայ, որում տայր իշխանութիւն թագաւորն զերս աշխարհին չրէաստանեաց յարդարել, ըստ չրէիցն օրինաց: Նա նմա եւ ոսկի եւ արծաթ բազում, ետ համարձակութիւն ժողովել տուրս, եւ պատուիրեաց զանձապետաց իւրոց եւ այլոց եւս նոյնպիսեաց զկարեւոր կարեւոր պետն տալ նմա²: Իսկ Նզը ժողովեաց իբրեւ 6000 այր խարայեալցի յայլ եւ այլ ցեղից, պահեաց ընդ նոսա պահս, զի զճանապարհայն պաշտպանեցէ նոցա Աստուած, եւ եհաս նա յաջողութեամբ յԱրուսաղէմ եւ ետուն զգանձան ի տաճար անդր, մատուցին պատարագս զոհութեան, եւ գտին յիշխանաց թագաւորին զամենայն որ պիտոյ ինչ էր³: Արեւուր իմն էր գալ Նզրայ յԱրուսաղէմ, զի սպրդեալ մոեալ էին ի չրեայն չարաչար սովորութիւնք. չար քան զամենայն այն էր զի հակառակ օրինացն առնոյին զդատերս Վանանացւոց կնութեան, նա եւ բազումք ի ղեւտացւոցն զնոյն գործէին: Իբրեւ լուաւ զայս Նզը՝ սկսաւ լալ առաջի Տեառն

1 Եւթ. Ը, Բ, 22. 2 Բ. Եւթ. Է. 3 Բ. Եւթ. Ը.

վասն մեղացն այնոցիկ: Ապա ժողովեաց զժողովուրդ երկրին եւ առ խոստումն յխարայելացւոցն թէ արձակեսցեն զկանայսն օտարոտիս. եւ որ ինչ կարեւոր ի դոյն գործ էր՝ կարգեալ յարդարեցաւ¹: Այդ իսկ հաւանութեան է թէ Նզըր է որ ժողովեաց ի մի վայր զգիրս ոււրբս, եւ այնպէս եղ հիմն Ամնոնի հնոց կտակարանաց: — Նա գրեաց զՆ. գիրսն Նզըրայ, թերեւս եւ զերկուս գիրս եւս Մնացորդացն:

252

Ի ժամանակի զի Նզըր ի Հրէաստանի գործէր՝ էր եւ Ղեեմի, որպէս թուի, յարքունական տոհմէն Գաւթի, յարքունիս Արտաշէսի Ա.: Առեալ նորա զըոյց թէ տակաւին չշինեցան պարիսպքն Նրուսաղեմի՝ լի լինէր տրտմութեամբ այրն ճշմարիտ խարայելացի. լայր, պահէր, կայր յաղթիս առաջի Տեառն եւ յիշէր յուսով առաջի Աստուծոյ զխոստումն նորա²: Իբրեւ եհարց զնա թագաւորն թէ զմէ արտմեալ իցէ, ասաց յայտ զպատճառսն եւ առ հրաման երթալոյ յաշխարհն իւր, եւ այն՝ իբրեւ կուսակալ ի 20երորդ ամի թագաւորութեանն Արտաշէսի (445):

Հրամայեաց սկիզբն առնել շինուածոյն. այլ բազումք յիշխանաց թագաւորին որ ի տոհմից Վանանացւոց էին՝ սկսան արդել լինել³: Առաջնուսն Ծաղըր եւ այսպնութիւն միայն էր, նմին իրի չղանդաղեցաւ Ղեեմի կարգեալ յօրինել զպատրաստութիւն գործոյն եւ զգործ պարսպին բաժանել այլ եւ այլ ցեղեցն⁴: Բայց իբրեւ տեսն իշխանքն թէ յառաջադէմ է գործն՝ կռեցին դաշինս ընդ բազմաց ի Վանանացւոցն արգելով բռնութեամբ զշինուածն: Հրեայք կային յաղթիս եւ կարգէին պահապանս. իսկ Ղեեմի հրամայեաց զի մասն մի ժողովրդեանն վառեալ կացցէ բախել ընդ թշնամեացն, եւ ֆաղեցալքն ածեալ ուռեր ընդ մէջ գործեսցեն զգործն: Ինքն իսկ Ղեեմի առաջնորդէր ամենայնի ժրութեամբ, խնստութեամբ եւ զգուշութեամբ⁵: Իսկ թշնամիքն որոց գլուխ Սանաբադատ էր՝ ջանային այնուհետեւ նենգաւ առնուլ ի բուռն զՂեեմի կոչելով բարրանօք զալ խօսել բերան ի բերան. բայց ապրեցաւ Ղեեմի խնստութեամբն ի նենգութենէ նոցա: Չգնէր նա նոցա միտ, վարէր ստէպ յառաջ զգործն, եւ յետ 52 աւուրց եւ ի գլուխ շինուած պարբուսացն. մինչեւ նշմարել իսկ հակառակորդաց զԱստուծոյ գործաւորութիւն⁶: Ղեեմի ետ կախել զգրուանն եւ կացոյց պահապանս ի վերայ⁷:

Ի տեսին տաղաւարահարաց ժողովեցաւ ամենայն ժողովուրդն յՆրուսաղեմ, եւ ըստ խնդրոյ նոցա ընթերցաւ Նզըր զօրէնան՝

1 Բ. Եւք Բ. 3:

2 Նեեք Ա.

3 Նեեք Բ.

4 Նեեք Դ.

5 Նեեք Դ.

6 Նեեք Զ.

7 Նեեք Ե. — 3.

ռանելով առնթեր արտ երկոտաւան յերեւելեացն: Ի վաղեւ անդր մեկնեաց նոցա զըսնս օրինաց: Ապա կատարեցին զաւուրս ութ զոսն տաղաւարահարաց: (Եւտ աւուրն ութերորդի լինէր հրապարակաւ ապաշխարութիւն. խոստովան եղեւ ժողովուրդն զմեզս իւր եւ զհարցն իւրոց. չորիցս յաւուրն յայնմիկ լինէր ընթերցուած յօրինացն եւ աղօթք առ Յէր, եւ զեւտացիքն եւս օրհնէին եւ գոհանային զԱստուծոյ եւ պատմէին զքանչեւ զօրութեանն եւ զմարդասիրութեան Աստուծոյ, եւ խոստովան լինէին զմեզս ամենայն ժողովուրդեանն: Ապա նորոգեցին միաբանութեամբ զուխտն որ ընդ Տեառն էր, եւ եղեն երդմնի պահել զօրէնսն նորա: Իշխանքն եւ քահանայք եւ զեւտացիք հաւանեցան ուխտին¹:

Եւ զի մեծ մասն Խարայելացւոցն առաւել կամէր բնակել ի շէնս եւ գործել զերկիր եւ ոչ յԱրուստղէմ քաղաքի, նմին իրի սահմանեցաւ զի տասներորդ մասն ժողովուրդեանն բնակեաց յԱրուստղէմ, եւ արկեալ վիճակս ընտրեցին թէ ոչք բնակեցեն ի նմա: Որք ինքնակամս հաւանեցան բնակել յԱրուստղէմ՝ օրհնեցան յամենայն ժողովուրդեն²:

Այսն կատարման շինուածոյ պարսպացն եղեն նաւակատիք. կոչեցան ի նաւակատիս անդր ամենայն զեւտացիք: Նեեմի եւ Իզբ եւ ամենայն իշխանք (Յուդայ եւ երկու գունդք երգեցեաց հանդերձ նուազարանօք շրջեցան զպարսպաւն. գնացին մօտն ի տաճար անդր, մատուցին զոհո մեծամեծս եւ ուրախ եղեւ ամենայն ժողովուրդն յոյժ³:

253

Ի ժամանակի զի խախտեալ երթային ի Ռաբիւն Խարայելացիքն՝ քահանայքն հրամանաւ Եթեմիացի զնուիրական հուր տեղանոյն առեալ տարան թաքուցին ի խորշս խոր եւ անջուր Զհարոյ: Նեեմի առաքեաց ի թռանց քահանայապետիցն այնոցիկ երթալ ածել զհուրն. նոցա երթեալ գտանէին ջուր գանգաղաւ մած թանձրացեալ: Ապա ետ հրաման Նեեմի երթալ միտցու առնուլ եւ բերել: Եւ իբրեւ ժամ եղեւ պատարագացն՝ հրաման ետ ցանել զայն ի վերայ փայտիցն եւ պատարագացն. եւ իբրեւ արեգակն շող ամպագոյն ի վերայ ծագեաց՝ բորբոքեցաւ բոց հրոյ մինչեւ պանչանալ ամենեցուն. եւ մինչ դեռ աղօթքն մատչէին՝ մահեցան ողջակէզքն: — Այսպէս հուրն աւրբ քանչեւ յաղէս ծնաւ. միւսանգամ ի ջրոյ անտի: Իբրեւ բանք քանչեւեացն հասանէին ի թագաւորն՝ հրաման ետ քննել զերսն եւ զտեղին շուրջ փակել, եւ տայր եւս պարգեւո. իսկ Նեեմիաս անուն եղ տեղւոյն՝ Նեեմիար որ թարգմանեալ կոչի Մարբութիւն⁴:

1 Նեեմ Ը — 3.
2 Նեեմ 3Ա.

3 Նեեմ 3Բ.
4 Բ. ԾԳ. Ա. 19....

Այս միայն ի ներդրոյ անախ թշնամեացն Իսրայելացւոց կրէր վեշտակեմք, այլ եւ ի խտաարաւութենէ մեծատանց ժողովրդեան իւրոյ: Օ՛հ ազբա հակառակ օրինացն Աստուծոյ, որ արգելեալ էր առնուլ տոկոսիս յառնէ Իսրայելացւոյ¹, առնուին վաշխս անազարուութեամբ յեղբարոց իւրեանց տնանկաց, մինչեւ ոչ միայն զարարս իւրեանց այլ եւ զազատութիւն որդւոց իւրեանց դնէին նորա գրաւ ի ձեռս նոցա: Վեմք նախանձախնդիր օրինացն յանդիմանէր զծերս եւ զզիւսաւորս ժողովրդեանն վասն անազարոյն եւ անօրէն գործոյն, մինչեւ հաւանեցոյց զնոսա խոստանալ զգրաւան եւ զտոկոսիս դարձուցանել յետս: — Եւ կարող իսկ էր նա պահանջել «այնպէս» զի ինքնին իսկ լինէր օրինակ գեղեցիկ չինգրելոյ զշահ անձին իւրոյ, զի եւ ոչ զօրինաւոր հասան առնոյր²:

Երբեւ այսպէս երկոտասան ամ վարեաց Վեմք զգործ կուսակալութեան իւրոյ՝ եւ զնաց նա միւսանգամ յարժունիս թաւաւորին (յամի իբրեւ 430), կամ վասն հրաման հասանելոյ նմա ի թաւաւորէն եւ կամ վասն գործոց ինչ: Եւ յետ ժամանակի իրիք ի վերայ անցանելոյ (չէ յայտ թէ երբ)՝ դարձաւ այսրէն մարդ պանութեամբ ի Հրէաստան, եւ այն ի դէպ ժամու զի բազում անկարգութիւնք սարգեալ մտեալ էին:

Հաւանութեան իմն է թէ վախճանեալ էր Եզր, եւ Եզրիս սիրայ քահանայապետի չէր նախանձաւարութիւն օրինաց որպէս ինչ կարեւոր էր. զի ոչ միայն ներեալ իմն էր բազմաց ի մեծա-մեծացն Իսրայելացւոց փեսայանալ Տուբիայ ամենացւոյ որ նենգաւոր թշնամի ժողովրդեանն էր³, այլ եւ ետ եւս նմա տեղի բնակութեան ի տաճարի անդ: Վարձեալ չտային զեւտացւոցն զպատշաճ հաստ իւրեանց, եւ զտօն շարաթուն բազում իւրիք լուծանէին: — Հանդերձ սղբիմք լինէին ամուսնութիւնք ընդ կանանցն հեթանոսաց հակառակ օրինացն:

Չօրութեամբ իմն դիմադարձ լինէր Վեմք եւ արգել իսկ արդեամբք զնոսա. խրատէր, պատուհասէր եւ ածէր յուզողութիւն որչափ ինչ ձեռնհաս էր, մինչեւ յաջողեցաւ նմա բառնալ զանկարգութիւնսն⁴: — Սա է որ գրեաց եւ զերկրորդ գիրան Եզրաց որ եւ Վեմքին կոչի, եւ թուի կեցեալ յերկարագոյնս, այնպէս զի ի վախճանին նորա կատարեցան եւթն առաջին եւթներորդ Վանիւթի: Եւ նովաւ էր եւ Մաղաբիա մարգարէ վերջին ի մարգարէից հնոց կտակարանաց. բանք նորա առ Հրէայս են, եւ կշտամբեն զչնացս եւ զանշնորհակալ միտս նոցա, եւ կայ ի նոսա բազում անկարգութիւն ի ժամանակսն Մեոփայի եւ նորոց կտակարանաց⁵:

¹ 84-րդ զեւ. 16. 36. 37. Բ. Օր. 19. 30.
² Եւեթ 6.

³ Եւեթ 2. 17—19.
⁴ Եւեթ 37.
⁵ Մաղաբ. Եւ. 7.

Եւ յոր եւ Նեեմի զքաղաքային իրս Հրէիցն եւ զաստուածաշատութեանն յօրինեալ կարգեցին միւսանգամ, եւ վասն պահպանութեան նոցա կարգեցին առեան մի՝ ի ծերոց ժողովրդեանն — բայց մանաւանդ զգլխոցսն կամ զժողովրդանոցսն: Ի տաս ընթերցեալ լինէին օրէնք եւ մարգարէք եւ ընծայանայր նոցին մեկնութիւն եւ աղօթք կատարէին. այս լինէր ի միաշարաթուոյ, ի հինգշարաթուոյ եւ յաւուրն շարաթու եւ յաւուրս աօնիցն: Առքիմք եւ կրթէր ժողովուրդն եւ առնոյր շինութիւն:

Թէպէտ եւ յետ վախճանին Նեեմայ չգտանեմք զոր առանձինն կուսակալ ի Հրէաստանի, բայց Հրէաստան հանդերձ Սաճաւեաւ որպէս երկոքին հանդերձ երկրաւն Լառուոյ համարեալ էր նախարարութիւն մի ի նախարարութեանցն Պարսից թագաւորութեան: Թէպէտ եւ չերեւեցաւ երեւելի ոք մարգարէ, սակայն յայտնի իսկ ձեռն Լստուծոյ պաշտպանէր ժողովրդեան իւրում. զի ոչ միայն շնուածեցան այնուհետեւ Խարայեղացիքն, այլ եւ գգուանօք եւս ունէին զնոսա, եւ այն մանաւանդ արժանի զարմանալոյ է՝ զի թէպէտ այնչափ օրինակք չարեաց շուրջ զնոքօք յաճախեալ էին՝ նոքա չդարձան ի հասարակաց անպիտանութիւն եւ ի կռապաշտութիւն, եւ թուի իմի թէ յանձանց իսկ եւ յայլոցն վերայ զփորձ առեալ զաստուածեղէն պատժացն եւ զառաջնորդութեանցն՝ ապա ուրեմն եղեն իմաստնագոյնք եւ լուսագոյնք:

Սերժեալ էր Նեեմայ զորդի քահանայապետին (Յովիդայեայ) զՄանասէ, զի հակառակ օրինացն առեալ էրնա կնութեան զգուստր Սանաբաղատայ կուսակալն Սամարացոցն². եւ զնաց Մանասէ փախստեայ առ աներն իւր: Սանաբաղատ առ սերն Մանասէի առ հրաման ի Վարեհէ Ի. շինել տաճար ի վերայ Պարիզին լերին, եւ եղանդ զՄանասէ ի քահանայապետութիւն: Եւ յայնմհետէ էր Շամբուացոց տաճար առանձինն, եւ տեղի գլխաւոր պաշտամանն նոցա էր Սիւքէմ, որ մօտ էր ի տաճար անդր: Յետ այսորիկ եւ ի Հրէից եւս բազումք վասն ամուսնութեանցն զոր հակառակ օրինացն ունէին եւ չառնուին յանձն հրաժարել՝ երթեալ խառնեցան ընդ Շամբուացիսն: Սոքա պահէին այնուհետեւ Ճշդիւ զկարգս եղեալս յօրինացն. ընդունելի համարէին զհինգ գիրսն Մովսիսի (Թերեւս եւ զգիրսն (Յեսովայ), ունէին ակնկալութիւն Մեսիայի հանգոյն Հրէիցն, քանզի եւ ի գիրսն Մովսեփ կային այնր խոստմունք: «Եւ ցայժմ իսկ յորժամ յաղօթս կան Շամբուացիք՝ դառնան ի կողմն Վարիզին լերին:

Ի ժամանակս Ովքոսն Արտաշէսի ունէր զքահանայապետութիւնն (Յովանան որդի (Յովիդայեայ). սորա նախանձադք էր նորին

եղբայր Յեսու, եւ ձեռն տայր սմա Ռազոգաս սիրելի Թազաւորին . բայց Յովանան սպան զՅեսու յորժամ խօսէր նա ընդ նմա ի նուիրական տեղւոջ : Իսաղաց եկն Ռազոգաս յԵրուսաղէմ մեծաւ ցասմամբ, բռնութեամբ եմուտ ի տաճար անդր եւ արկ տոյժս տուգանաց ի վերայ՝ տալ եւթն ամ յիսուն դահեկան (իբրեւ 10 խալեր) վասն ամենայն զոհի որ հրապարակաւ մատչեցի : Բայց Հրեայքն այլովք ամենեքումք պահէին զազատութիւն եւ զերաւունս իւրեանց մինչեւ ցկործանել Թազաւորութեանն Պարսից ի Յռւնաց :

255

Առանին կեանք Ասիացաց եւ առանձինն Հրեից :

1. Սինչ չեւ լեալ էին շինութիւնք քաղաքաց եւ տէրութեանց, եւ յետոյ եւս՝ յորժամ մասն մի մարդկանն հաստատուն բնակութիւն կալաւ՝ պատաղեալ մշակութեան երկրի, տակաւին բազում առջնք եւ ազգք համարէնք՝ որոց հովուական կեանք էին, եւ հօտիւք եւ անդէովք իւրեանց խաղային տեղւոյն ի տեղի՝ շարժուն ինչ յարկ բնակութեան ունէին՝ այս ինքն վրանս : Յիցս բազումս 8 — 10 ոտն բարձրութեամբ՝ ի գետին ցցեալ երկայնաձեւ չորեքկուսի ինչ ձեւով՝ ծածկոյթ հիւսեալ յասուէ կամ ի թեղից ինչ արմատոց կամ ի մագէ պծից, կամ ի ստեւոյ ուղտու ի վերայ արկանէին, վարագուրօք յերիս բաժինս զվրանն անջրպետեալ . յառաջնումն էին ծառայքն եւ ընտոծիւք, յերկրորդումն հայրն հանդերձ որդւովքն, իսկ յերրորդումն՝ կանայք : Ամենայն իսկ կահ էր ծածկոյթ ինչ տարածեալ ի վերայ գետնայն, բարձք փոխանակ աթոռոց, մաշկ ինչ բոլոր շուրջանակի՝ փոխանակ ընդ տեղանոյ, պատաս եւ Թամբ ուղտու . յերրորդ անեկի անդ վրանին էին ամանք կերակրոյ, արկք կոգւոյ եւ ջրոյ, աղօրիք եւ այլ եւս նշնպիսիք : Զցցոց վրանին կախէին զհանդերձան : Յորժամ բազմամբոս առջն էր, բազում վրանք առ միմեանս խիտ առ խիտ հարեալ բանակ ինչ լինէր . ամառայնի ըստ սովորութեան առ հեղեղառօք եւ աղբերակամբք, ձմեռայնի՝ ի ներքին կողմանս անապատի եւ ի խորաձորս, կարգեալք առ միմեանս կամ շրջանակաւ եւ կամ ուղղորդ կարգաւ . իսկ վրան ցեղապետին անդ կայր կանգնեալ՝ յորմէ կուսէ մանաւանդ գան հեւրք եւ բարեկամք : Իւրաքանչիւր կապէր զգրաստ իւր առ խորանի իւրում, եւ անդէն կային ուղղք նորա զցայգ, եւ հօտ ոչխարացն եւ ուղուց՝ որոց ունէին պահպանութիւն զցայգ եւ զցերեկ հովիւքն՝ որք անէին իսկ զնոսա ի տուն ընդ երեկս :

Եւսհապեալք եւս Խորայեղացւոցն էին ազգ մի յազգաց աստի տուարածակեանաց, եւ զաւակն եւս նոցա Խորայեղացիքն կացին ձաւացին հովիւք յեգիպտոս, եւ պահէին զվրանսն իւրեանց՝ բայց առ սակաւ սակաւ ուսան զհաշ մշակութեան եւ հաստատուն տանց :

Սանաւանդ զի թէպէտ եւ մեծ ինչ մասն ազգացն քանանացւոց տակաւին ի վրանսն բնակէին հանգոյն Մարդիանացւոցն, Ամաղեկացւոցն եւ այլոց ազգաց ազգաց Արաբացւոց եւ մանաւանդ ցեղիցն Սկիւթացւոց, սակայն եւ բազմաց ի ցեղից անտի քանանացւոց (600) քաղաքք մեծամեծք եւ մանուկք էին հանդերձ տամբք՝ հանգոյն բնակելոցն առ Նեղոս, Նփրոս, Յիգրիս եւ Գանգէս գետովք : Ի կիր արկանէին ի շի-

նուաժան՝ աղիւս թրծուն, վէմն հասեալս ի լեռանց, կիր կամ կուպր ի կապել, փայտ ի շինուած էր (Խորայեղացւոցն) մանաւանդ մղաթզէնի, իսկ մայր փայտ ի շինուած մեծամեծ ապարանից։ Չեւ տանցն Ասիացւոց չորեքկուսի իմն էր փակեալ՝ բակ ինչ ի միջի, յաճախ՝ մի եւեթ դասիկն, իսկ տանց մեծատանցն՝ մանաւանդ ի քաղաքն մեծամեծս որպէս ի Բաբելոն, ի Թեբէս, բազում դասիկոնք էին¹։ բռեալ էին որմնաքն, այլ մեծատանցն՝ գունեալ, որպէս ցայժմ երեւի։ Դուռնն արապքն՝ յորոյ վերայ յաճախ գրեալ կայր բան ինչ յիշեցուցիչ, եւ էր միշտ փակեալ՝ հանէր ի փողոցէ անտի անդէն ի գաւիթն՝ յորոյ յերկոսին կողմանն եգեալ կային կարգաւ խոնարհագոյն աթոռք։ անտի ապա էր մտանել ի սրահն կամ ի բակն եւ ընդ այն ի ներքին սենեակն։ Իսկ սենեկացն որմնաքն եւ առաստաղք էին կամ տախտակամած ի մայր փայտէ եւ կամ ի փղոսկրէ, կամ ի ճամուկս զարդարեալ։ եւ յատակեալ կամ տախտակամած եւ կամ ի խոյտ կճոյ եւ կամ մուխիոնիւ։ Պատուհանք ըստ սովորութեան իմն ի բակ անդր հայէին, դռն ուրեք ի փողոցս, եւ այն վանդակապատ՝ եւ ոչ ապակւով։ Մեծատանցն տունք ճաշակատեղ եւս առանձինն ունէին։ Իսկ ի միջի անդ չորեքկուսի բակին կայր աղբււր կամ ջրհոր ջրովեղաց։ շուրջ զբակին ի չորս կողմ տանն էին սրահք զարդարեալք սեամքք, եւ ի վերայ քան զսրահն զայնտիկ յերկրորդ կամ յերրորդ դասիկոնն՝ ճեմեղիք։ Հարթ էին տանիք տանցն յատակեալ կաւով կամ թրծուն աղիւսով եւ պատեալ շուրջանտիկ խաղիւսմք, ընդ որս հայէին ի ճանապարհս։ տանիքն էին տեղի ժողովելոյ եւ հանգստեան, բազում անգամ վրան եւս անդէն հարկանէին։

Կազմածք տանցն էին՝ բաղմոցք կամ տապաստակք կարդաւ զորմովք սենեկացն բարձիւք եւ ծածկութիւ, յորոց վերայ ոտն զոտամբ արկեալ նստէին, խոնարհագոյն աթոռք, փորք սեղանք եւ կանթեղք ազգի ազգի ձեւովք՝ ի միջին վայրի սենեկին, որք զամենայն գիշերն վառէին, օթոցք սիւնեալք ի յատակս սենեկին։ Չմերայնի ի միջավայրի սենեկին բրտեայ անօթով եւ կամ ի խոր ինչ տեղւոյ արկանէին կրակ։ յորժամ ամենեւին անցանէին կայծակունք հրոյն՝ թոնիր (կազմած ինչ չորեքկուսի ծածկեալ ի վերուստ) ի վերայ եդեալ եւ օթոց ի վերայ արկեալ արգելուին ի ներքս զլերմութիւնն։ Նահք էին՝ աղօրիք ձեռաց, անօթք բբաի, կուժ ջրոյ, սանք, դանակ, տարգալ, տիկք, բաժակ եւ այլ եւս նոյնպիսիք։

Վիւղք եւ քաղաքք (ի Պաղեստինացւոց աշխարհին) յորինեալ էին ըստ յաճախ սովորութեան ի վերայ բլրոց։ պարսպաւորք էին քաղաքքն եւ հանդերձ աշտարակք, մի եւեթ դուռն էր նոցա ըստ յաճախ սովորութեան, ուրոյն իմն էր ի նմա տեղի վաճառացն ուր զօր ամենայն վաճառականք եւ ձեռագէտք ի հանութսն իւրեանց առ միմեանս նըստէին։ երբեմն այն տեղի վաճառաց յատակեալ էր կճասալ յատակք եւ ունէր փողս երկայնս, պատեալս սեամքք յամենայն կուսաց։ Դուռն քաղաքին եւ վայրն շուրջ զնովաւ՝ էր յարեւելեան քաղաքն տեղի ժողովելոյ մարդկան եւ դատելոյ զժողովուրդն, խորհուրդ ինչ խորհելոյ վասն հասարակաց ինչ իրաց, տալոյ եւ առնելոյ, եւ տեսանելոյ զհանդէս խաղաղաց։ Քաղաքքն մեծամեծք, մանաւանդ թագաւորանիստքն՝ ընդարձակ յոյժ էին, քանզի բազում դրախտք մեծամեծք էին ի նոսաւ։ աստտիկն յայտ առնի եւ մեծութիւնն Բաբելոնի, Կնիսուէի, Եկրատա-

նացւոյ, Թերապւոյ եւ պղծ նշնապի քաղաքաց: Սակայն յորինուած քաղաքացն Պաղեստինացւոյ որ ի վերայ բլրոց էին շինեալ չմարմէր թեւեւ ամենեւին ըստ հաւասար կանոնաց: Նեղ եւ նուրբ էին փողոցքն եւ կամակոր: Բայց յետ ժամանակացն Մակաբէացւոյ զարդարեցան եւ գեղեցիկացան քաղաքը նոցա ըստ ճարտարութեան Յունաց: Առ Բրիտանոսի կային ի Պաղեստինացւոյ աշխարհին՝ վարժոցք, ասպարէզք միջութեան, սրահք եւ թէատրոն:

Ձ. Հանդերձք արեւելեացն պարզ իմ եւ անպաճոյճ էին վասն միակերպ օգոցն խառնուածոյ. սակայն առարածականացն հանդերձք այլակերպ էին միշտ ի հանդերձից բնակչաց քաղաքացն, եւ սոցայն եւս պղծակերպ ի գեղեցն բնակչաց:

Հաւարածականքն արկանէին ըստ սովորութեան զանձամբ շապիկս ասուիս, զոր գօտւով հաստատէին զմիտքն իւրեանց, ի վերայ շապիկն բաճկոն ասուի սպիտակ կամ ճամնակ, եւ գլխոյ ծածկոյթ՝ խոյր կարմիր կամ կառւ երկայնաձեւ չորեքկուսի՝ պատտասեալ: Արկանէին կանայք արկանեղի ինչ ի կտուայ լայն եւ ընդարձակ մուծ գունով, եւ զգլխով քող որ զկէս երեսացն ծածկէր (փաղանք): Իսկ Խարայեղացիքն ուսեալ էին յեգիպտոս յորինել հանդերձս յասուէ եւ ի կտուայ, այլ եւ այլ ըստ նիւթոյն, ըստ գունոյն եւ ըստ ձեւոյն վասն իւրաքանչիւր հասակի եւ սերի, վասն մեծատանց եւ վասն այլ եւ այլ պատմամանց: Երեւելի գոյնք նիւթոց նոցա էին սպիտակ, ծիրանի, կարմիր եւ մթին կապուտակ, եւ գոյնազոյն եւս: Յայն փայլեւն՝ սպիտակ գունոյ եւ համարեալ էր այն ազնիւ եւ պատուական, բայց մեծագին քան զամենայն էր ծիրանի փիւնիկեցւոցն: Գլխավոր մասն հանդերձիցն էր ներքին պատմմանն կամ պարեգօսն որ էր սովորական հանդերձ ի քաղաքս յորժամ ի ամն նստէին, ի բամբակէ կամ ի կտուայ՝ հանդերձ թեղանեօք եւ ընդարձակ յոյժ, զոր եւ գօտւով կամ կամարաւ ի կտուայ կամ յասուէ եւ կամ յապրդմոյ պնդէին: Կնդեալ առ նմին թուր կամ նրան, արծաթ եւ այլ եւս ինչ կարելորդ ի վերայ ներքին պատմմանն արկանէին զարապքն պատմմանն կամ զվերարկուն յորժամ ելանէին արտաքս ի ասնէ, որոյ այլ եւ այլ կերպարանք եւ նիւթ եւ երանգք էին:

(Դ) ք նոցա էին սանդալք փայտեղէնք կամ մաշկեղէնք կապեալք փակովք ի ներքոյ ոտից (ուտի անուանեալ կոշիկն Յօյնք *ποδομα*)։ Լուծանել զնոսա եւ կապել՝ ծառայից եւ աշակերտաց գործ էր: Ի սենեկի էին բոկ. միայն՝ յորժամ արտաքս ի ասնէ ելանէին՝ ազանէին օղս: Առանձինն իմ զարդ եւ ընտրութիւն ազատ մարդոյ ի ծառայէ համարեալ էին յարեւելս ի սկզբանէ՝ մօրուք. չէր իշխանութիւն արկանել ի նա ձեռն՝ բայց միայն համբուրելոյ վասն. հասանել զմօրուսն էր անհնարին անարգութիւն, իսկ գարման մօրուացն կարելորդ ինչ իրք համարեալ էին: Իսկ Եբրայեցիքն եւ զհեր գլխոյ պատուական համարէին, թէպէտ եւ վերայն եւս (եթէ ուխտաւորք կամ նազարացիք չէին), ոսկայն դարմանէին յոյժ եւ օծանէին որպէս զմօրուսն նշնապէս եւ զվարտոն իւղովք անուշիւք: Իսկ կանայք առաւել եւս փոյթ ի վերայ ունէին գեղեցիկ զհեր գլխոյն յորինել, եւ զնոպոպիս վարսիցն ապարք պատուականք, մարգարտով, ոսկւով եւ այլովք եւս նշնապիս սեօք զարդարել:

Հաւանութեան է թէ ի բուն առաջին ժամանակն նախ զհերս գլխոյ հիւսեալ կապէին, ապա կտաւով ինչ զգլխին ծածկէին, մինչեւ

յետուստ եղաւ խոյր ի գլուխ՝ որք կամ աշտարակածեւ հարթ ի վերայ էին՝ որպիսի ինչ ունէին եւ թագաւորքն Պարսից¹, եւ կամ էին սուր ծայրիւ ի կերպարանս երեքանկիւնւոյ՝ որպիսի ինչ յալլ եւ պլ յիշատակարանս երեւի²։ Սովորութիւնն պատելոյ կտաւ ինչ զգլխով՝ է քաջ ի բաց հին եւ յետ գերութեանն յաճախ եւ սովորական եւ ի մէջ ներայեցւոցն։ Արեւելեայքն ոչ ի պաշտամանն Առուծոյ եւ ոչ յողջոյնն ապլ բանային զգլուխս իւրեանց։ Հանդերձք կանանց չէին պնշափ պղապարհ ի հանդերձից արանցն բայց երկայնութեամբ եւ նրբութեամբ եւ զարդու։ Արաքին պատմութեանն կամ վերաբերու նոցա էր գեռնաքառ, սանդաղքն էին ի մոբթոց գունելոյց։ ի վերայ խուրին իւրեանց արկանէին քող ցկէս երեսացն եւ երբեմն շղաշատեա եւ ապարօշ ազգի ազգի նիւթով եւ զարդու։ Եւ Մովսէս եւս թոյլ տայ կանանց միայն առաջի ազգականաց իւրեանց եւ աղախնաց երեւել առանց քաղոյ։ Սակայն առաւել համարձակութիւն էր ի գիւղս եւ ի մէջ առաքածականաց, եւ նմին հակառակ՝ յաճախ խտտութիւն էր քաղաքսն։ Սովորութիւն իսկ էր ի սկզբանէ Ասիացւոցն՝ առհասարակ կրել մաւանի ի մատուանն, որով արքն արկանէին ձեռնագիր, քանզի փորեալ էր ի նմին անուն նոցա կամ վճիռ ինչ։ մեւ եւս զարդ արանց էր գաւազանն, մանաւանդ առ Բաբելոնացւոցն։ Իսկ կանանցն բազմագոյն մաւանիք կամ օղք ի մատուանն, յակնջս եւ ի քիւթն էին։ եւ էին նոցա յոսկւոյ, յարծաթոյ կամ յալլոց քրէական նիւթոց, յորս ընդերուդեալ էին եւ ակնիք պատուականք։ Ապարանջանք ոսկիք, արծաթիք եւ ապակեղէնք եւ կշտապանակ էին բազում անգամ ոչ միայն զարդ կանանց պլ եւ արանց։ Ճարամանդք ոսկիք կամ արծաթիք յոտս կապեալք ընդ միմեանս աստի անտի շղթայիւ վասն չափով իմն զքայլսն փոփոխելոյ, եւ մանր ինչ կպլթք կախեալ զնոցանէ զի ի ձեռնն հնչէին ինչ արձակիցի։ Ջարդ իմն էին եւ յուռութուլունք՝ որպիսի ինչ թիթղունք ոսկիք կամ արծաթիք հանգերձ մեղական բանիւք եւ կամ քարաեղ ինչ գրեալ ի պարանոցսն կամ յակնջսն, գարձեալ հայելի ի քրէական ինչ նիւթոյ ողորկելոյ եւ կամ շիշ անուշահոտութեան կախեալ զգումարտակէ պարանոցին։ Ունէին բազում անգամ եւ պարկ ինչ առ իւրեանս վասն իրաց ինչ կարեւորաց եւ թաշկինակ զոր կամ ի գոտոսն եւ կամ ի ձեռնն իւրեանց ունէին։ Չէր ինչ անծանօթ եւ կանանցն Եւրոպեաց ծարիր եւ սնգոյր, որով զաչսն եւ զարտեւանուանս յօրինեալ կազմէին թուխ։ Որպէս ի ասեփցն աւուրս արկանէին հանդերձ ուրախութեան, նոյնպէս յորժամ ի սուգ էին՝ ագանէին հանդերձ սգոյ որ էր արկանելի ինչ ըստ նմանութեան պարկի զոր անէին զմիջովք։

3. Լմբաւութիւն իմն կերակրոց ի բաւականաց եւ յանասնոց մատուցանէ Ասիա։ բայց վաղ իսկ ուրեմն սկիզբն եղեւ զընական կերակուրսն առաւել եւս ամոքել արուեստիւ։ Յոյժ հին է վարելն անգանաւ եւ աղօրեօք վասն զարմոտիս յալեւր փոխելոյ։ Առ Մովսէսիւ սովորական իմն էին աղօրիք ձեռաց՝ յերկուց վիմաց որոց երկակտուր իցէ երկու ոտն եւ թանձրութիւն կէս ոտն, ներքինն ի միջապարի սակաւ ինչ բարձրագոյն, եւ հաստատեալ ի գեանի։ իսկ վերինն շարժուն եւ փորեալ ի միջոցին։ եւ դարձուցանէին զայն աղախիքն։ Յետոյ մեծ եւս վէմն ըստ նմին ձեւոյ յօրինեալ դարձուցանէր էշ մի³։ Եւ քանզի հաւապազօր վասն աւուրն եւեթ եփէին զհացն նոյնպէս եւ վասն աւուրն

զկարեւոր աշխատանքներն աղային: Զեմերն պատրաստեալ ի տաշտի՝ առեալ յօրինէին բոլորէի եւ եփէին: Ի բռն ի հին ժամանակսն աղայինքն առանին զայն գործէին: այլ վաղ իսկ ի ժամանակսն Յոգիսիայ յեգիպտոս¹, եւ յետոյ եւ առ Խորայեղացոյքն բազում անգամ հրապարակաւ հացարարք կային²: Փոխանակ հնոցի եփէին ի գազախի (նկան) եւ կամ ի տեղով ուրեք խորելոյ եւ փորելոյ եւ յատակելոյ քարամբք, զոր իբրեւ ջեռուցանէին հրով՝ առնուին ի բաց զկրակն եւ դնէին զեմերն ի ներքս եւ փակէին ի վերայ: եւ կամ դարձեալ ի վերայ խեցեղէն իրիք պարոտոյ առանց յատակի, որոյ բարձրութիւն էր երեք ոտք, զոր եւ դեալ ի վերայ շարժուին ինչ պատուանդանի՝ հրով ներքուստ ի ներքոյ ջեռուցանէին եւ արտաքուստ ի ստիոր անդր զեմերն կցէին, եւ կամ դարձեալ ի տապակի ապրածեալ եփէին: Յոգի հին է եւ վարելն աղիւ ի համեմել զփերակուր: նմին հակառակ զփերակոյ ձկանց սակաւ ինչ հետք գտանին: Սովորական իմն կերակուր էր մարտին: ցոյժմ իսկ ցեղք ինչ Արաբացոյ ժողովեալ զնոսա տապակեալ կամ ցամաքեցուցեալ յարեւու՝ պահեն պարկս պարկս իբրեւ պաշար, եւ ցանեալ տակաւի ինչ աղ ի վերայ՝ ուսեն լցեալ նոքօք զձեռս իւրեանց: Սովորական եւ պատուական ըմպելի էր Եբրայեցոցն՝ ջուրն: զգինի գործէին անուշահոտ զմուսովք: հանէին գինի կամ օղի յարմաւոյ, ի նստնէ կամ յարմատաց: Պահէին զգինի որպէս եւ զլուր ի տիկս: յետոյ կաշաւ սովորութիւն արկանել եւ ի կարասս (յանթս խեցեղէնս):

Վլխաւոր ժամանակ կերակրոյ Ասիացոցն (որպէս եւ Յունացն եւ Հռոմայեցոց) էր ընդ երեկո (ընթրիք), զմիշտուրբք թեթեւ ինչ կերակուր (ճաշ): Եբրայեցիք յառաջ եւ յետոյ լուսնային զձեռս, եւ յետուստ աղօթք եւս եւ օրհնութիւնք ընէին: Պահք եւ կազմածք սեղանոց ամենեւին անպտճոյճ էին: զամենայն վճարէին ի վերայ օթոցի իրիք կամ անիմի տարածելոյ ի վերայ երկրի, եւ մօտ առ միմեանս նստեալ, եւ ըստ յաճախ սովորութեան՝ իւրաքանչիւր ձեռք իւրովք ի միոյ՝ սանէ ուսեին առանց դանակի, պատառաքաղի եւ մազազմելոյ եւ պղոց նոյնպիսեաց, թէպէտ եւ մեծամեծք թուին վարեալ վերջնովքն, եւ փոխանակ նստելոյ՝ ընկողմանեալ բազմին ի վերայ բարձից: Ի ժամ ընթրեացն առնուին ուրախութեան բանս ի մէջ, եւ արկանէին առեղծաւծս: անտուսա բուրեին խոնկք եւ ընէր օծումն եւ հնչէին նուագարարն եւ կամ երգէին երգեցիկք ի կանանց գերեաց:

4. Վերիք ընէին առհասարակ իրաւամբք պատերազմի, այնպէս զի ի ժամանակսն յայնոսիկ ազնիւ ինչ մասն աւարին՝ նոքա էին, եւ կամ ծննդեամբք ի հարց եւ ի մարց գերեաց: որ ծննդեամբն էին՝ կոչէին ընտոծինք³: Վասն հանապազորոյ պատերազմաց ազգաց ազգաց ընդ միմեանս, հինից ծովու եւ մարդագողի բազմացեալ էին յոյժ գերիք, եւ ի քաղաքսն մեծամեծս կայր առանձին տեղի վաճառաց գերեաց, եւ մարդագին վաճառականք երթոյն գունդ գունդ զհետ զօրուն զի զընդին վաղվաղակի առցեն գնոց: Օրէնք Եբրայեցոցն որ թոյլ իմն առեալ էին ունել գերիս՝ վասն դժուարին ընելոյ խել զայնպիսի հաստատուն սովորութիւնն՝ սահմանեալ էին գինս վասն իւրաքանչիւր հասակի եւ սերի նոցա⁴, եւ հրամայեն առնել նոցա հանգիստ, չտան տերանցն իշխանութիւն ի վերայ կենաց նոցա, եթէ խեղդ երբեք զնա

1 Կրն. Ի. 2:

2 Ա. Թ. Գ. Ը. 13: Ուէէէ Է. 4: Ե-բ. Գ. 20:

3 Կրն. Ժ. 14....:

4 Ղ. Ե. Ի. Ի. 44....:

աէրն՝ պարտ էր ընդ այնր հանել զնա յաղատութիւն¹։ պարտ էր եւ զնոսա առնել հազորդ ընթրեաց մեծամեծաց²։ արժան էր գերւոյն ուսել ի կերակրոյ անտի զոր ինքն պատարաստէր³։ հոգալ եւս պարտ էր տեսանն վասն աղախնացն ամուսնութեան⁴։ յիշեցուցեալ նոցա միշտ թէ եւ ինքեանք երբեմն գերի լեալ են յեգիպտոս։ Սղբիմք առ օրէնագիրն զառաջս չարեացն որ յամենայն ազգս Ասիացւոց եւ յետոյ մանաւանդ առ Հռոմայեցիս դիպէին։ զի պատժէին եւ չարչարէին զգերին՝ անհետարին ձաղանգք, արկեալ բանտարդել ի գործ դժնգակ աշխատութեան, եւ արկանէին խարան ի ձակտան։ իսկ պատիժք գերւոյ ի բաց փախուցելոյ՝ էին խաչ եւ քերանք։ Ի գերեաց էին ի տունս հնացն՝ հացեփեացք, խոհակըք, եւ հանդերձարալք, եւ որ այս անգր տաւքէին։ Նորք հրաւիրէին ի կոչունս կոչնականք, եւ երթային զհետ տերանցն կամ տիկնաց ի ճանապարհի։ Ի գրուիս համերէն գերեաց կամ ծառայից տանն կայր այր մի՝ որ անուանեալ կոչէր հազարապետ տանն կամ տնտես։

5. Եւ ազգս Ասիացւոցն չէր պատիւ հաւասարութեան կանանց ընդ արանց, եւ առհասարակ փոքր մի ինչ մեծագոյն քան զգերիսն հաշուէին։ Քիպսն առ եգիպտացւոց առանձինն իմէ պատիւ էր նոցա։ Մովսէս զպսր եւս զառաջս ջանացաւ առնուլ բազմագոյն օրինոք՝ բոլոր տունաց մարմնելոյ զբաղմունքութիւնն եւ զլուծումն ամուսնութեան որ առհասարակ չահեալ տիրէին յԱսիացւոց աշխարհին՝ եւ մանաւանդ պատճառք այնր անարդարութեան էին, բառնալ ամենեւին ի միջոյ։ Հայր եւ մայր եւ երբեմն եղբայր եւս ազգանն սահմանեալ խօսէին զնա առն մինչ չեւ սոցա զմիտանս տեսեալ։ Դուռն ուրեք ընդունէին գտորք օժիտ կամ պաշտատականս, քանզի առհասարակ բարք էին արտնց առնուլ զնոց զհարսն, եւ այն՝ ոչ առ Բաբելացւոց⁵։ Ասորեստանեաց⁶ եւ ցոյժմ առ Արաբացւոց՝ այլ երբեմն եւ առ Եթովպացւոցն իսկ ի գլխովին։ Բաղդաք ի հնոց ազգաց՝ փնտիկեցիք, եգիպտացիք, որպէս եւ Աթենացիքն եւ Ղակեդոնացիք, սովոր էին առնուլ ի կարի իսկ մերձաւոր ազգականութենէ, սակայն բազմաց եւս ազգաց արգելեալ էր այն⁷։ Զոր օրինակ եւ Եթովպացւոցն։ Արուք եւեթ ժառանգէին յԱսիա զտաճողաւծ հարցն, այլ Մովսէս արար հաւասարոյն ժառանգութեան եւ զգատերան, ուր ի նահապետացն ժամանական չմտանէին ի ժառանգութիւն, այլ նմին հակառակ՝ լինէին նորա ժառանգութիւն եղբայրցն իւրեանց՝ որք տպին զնոսա արանց՝ զնովք։

Հարսանիք Ասիացւոցն իսկզբանէ մեծաշուք իմէ էին, եւ լինէին կցորդ ուրախութեանն ամենայն ընակիչք չինին եւ հեռաւոր ազգականք, եւ ձգէր յաւուրս բազումս։ Փեսայն հանդերձ իւրովք բարեկամք (փեսակործն) երթեալ առնայր զհարսն ի տանէ իւրեւ եւ տանէր երգովք եւ նուագարանք ի տուն հօր իւրոյ⁸։ Ապա սկիզբն առնուին ընթրիք եւ կարաւք եւ այլ եւս ուրախութիւնքն։

(Ինչորք կամ նուագարանք ազեաց էին՝ օւթաղի⁹։ փանդիոն՝ այս ինքն քնար երեքազի, որպէս ի վերայ դահեկանաց Մակաբայեցւոցն երեւի, եւ տառնաղի¹⁰, զորս զառաջինն ձեռամբ հարկանէին եւ ապա

1 Եւս ԻՍ. 26, 27:

2 Երկր. օր. ԺԲ. 17... ԺՁ. 11:

3 Երկր. օր. ԻԵ. 4:

4 Եւս ԻՍ. 8—10:

5 Հերոդ. Ա. 196:

6 Եւս. Ե. Սարգ. ԺՁ. 745:

7 Գիթգ. ՍԻ. Ա. 33: Հերոդ. Գ. 31:

8 Եւս. Ե. Սարգ. Եւս. Ե. 31:

9 Տես Ա. Մ. 4. Բ. 37—40:

10 Սարգ. Զ. 1. ԺԲ. 1. Ա. Մ. 38. Եւ. 21:

10 Եւս. Ե. Սարգ. Եւս. Ե. 31:

կանխորդապես, առախի՛ղ՝ ներքայ ի ձեռ տկի՛ առանձաղի՛ 1, քնար երեքերուսի առանձաղի (սա՛մուս) որ սովորական իմն էր մանաւանդ ի Բաբելոն, Նուագարանք հնչականք՝ փող հովուական յեւթներգնեայ փողոց առ միմանս յարեւոյ՝ 2, սրինգ փայտեղէն, փող եղէրեայ՝ յեղէրե եղանց զոր ի կիր արկանէին Եբրայեցիք ի ժամ՝ պատեարազմացն, սակաւ ինչ մեծագոյն էր քան զայն՝ շեփորն զոր արկանէին մանաւանդ ի տոնսն ի կիր՝ 3, Նուագարանք բախելոյ էին՝ թմբուկ (թմբ) զոր աղէկունք հարկանէին կարաւելով, ծնծղայ եւ քշոց 4) :

Պատուական համարէին Եբրայեցիք զամուսնութիւն, բաղմութիւն որդւոց ցանկալի եւ պատուական էր ծնանելեացն, որ ծնընդոց նոցա էր օր առնից. միայն մեծատունք ածէին ստընտու մանկանն : Ի բուն վաղ ժամանակաց՝ ողորութիւն էր անդէն ի ծնանել մանկանցն առ նոցա անուն ինչ նշանակիչ իրաց. այլ յետոյ Եբրայեցիք յետ ութ աւուր ի թլիփատութեանն ապին անուն ուստերացն, իսկ դատերացն՝ յորժամ ի ստենէ հասանէին : Յառաջին ամեն եւ ուստերքն եւ դատերք ի մարցն կրթէին. դատերքն միայն առ մարցն եւ ուսանէին ընտառուն ի գործս տանն, իսկ ուստերքն յետ հնգամեայ հասակի գային ի հոգաբարձութիւն հօրն որ կրթէր զնա ի հանգամանս գործոց, ի պատմութիւն եւ ի գիտութիւն օրինացն Խորայելի. եթէ հայրն մեծատուն՝ չէր ձեռնհաս կրթել ինքնին՝ կարգէր ուսուցիչ մանկանն : Այլ յետ գերութեանն Բաբելոնացոց հրապարակաւ դպրոցք կացին :

Ասուած արեւելեայց իսկզբանէ բանիւ բերանոյ աւանդէր աշակերտացն. եւ յետ գիւտի եւս նշանագրաց նոյնպէս յաճախէին առնել : Կանխագոյն եւ հնագոյն է պատկերակերպն գիր՝ որպիսի ինչ Եգիպտացիքն ունէին եւ Սինէացիքն, եւ սեպաձեւն գիր՝ որով Ասորեստանեայք եւ Պարսիկք վարէին ի յիշատակարանս կանգնեալս հրապարակաւ՝ որք ցայժմ ի համօրէն Վերինն Ասիա գտանին 5. այս սեպաձեւ գիր՝ զոր մարթ է այժմ փոքր ի շատե ընթերցունուլ օգնականութեամբ զանգիկ լեզուի գրոցն Զրադաշտայ՝ ամենեւին պարզ է՝ յօրինեալ յայլ եւ այլն կարգմանն սեպաձեւն եւ կարակնաձեւն կերպարանաց. մէն մի նշանագիր է նշանագիր եւեթ, եւ ոչ նշանակիչ ողջոյն անուանն որպէս դիպի ի պատկերակերպն գրի :

Այլայն չէ ինչ կարի յեանագոյն ժամանակաւ գիւտ աղփաբետացն գրոյ կամ հնչմանց գրոյ՝ որ ի պատկերակերպ գրոյ թուի առեալ զծագումնն, քանզի ձեւք աղփաբետացն միաբան իմն են մեծաւ մասամբ ընդ ձեւոյ իրացն՝ զոր անուանք աղփաբետացն նշանակեն : Եւ սոցին իսկ աղփաբետացն կարգն եւ անուանքն՝ որ ի սեմական լեզուի անուանք նշանակիչք իրաց իրաց են, եւ բազում անգամ համեմատութիւն ինչ ընդ միմեանս ունին՝ 6 յայտ առնեն թէ գիւտ աղփաբե-

1 Տես Յովսէփ. Նախն. պատմ. Է. 10 :
2 Տես եւ առ Մովսէս. Ժառ. Բ. ի յոր. 2-րդ բաժնի :
3 Տես վերագոյն էլ 93 եւ 350 :
4 Բանդի անուանք Յունացն աղփաբետաց Ալփա, Բետա, Գամմա (եղեալ ի Գեմայ), Դելտա... եւ այլոց եւս աղգաց որպէս եւ մասամբ իւրք՝ Ժրոյն, Ժրոյն ի սեմական բարբառս՝ մանաւանդ ի քաղաքացի կամ յերբայեք լեզու նշանակեն իւր՝ եւ կամ ցուցանեն ուրիշ ուրիշ զօկիղն հնչման իրացն՝ զոր ցուցանեն ձեւքն նշանագրաց. Ալփա (ցուլ), Բէթ (առն),

Գէմալ (ուլտ), Դաւէթ (գուռ), Վաւ (անդ), Զայն (զէն), Խէթ (պորկ անուագրէ), Տէթ (օձ), Յովա (մեռն), Կփ (ափ), Լաւգ (խեղեղեաց), Մէթ (լուր), Նաւն (մուկն), Սաւգ (թերեւոցից), Այն (ափ), Ֆէ (բերան), Եպգէ (բու), Գփ (պիւնջ), Բէլ (գլուխ), Դին (առասն), Բաւ (նշանակէ՝ կառարեալ, վճարեալ) : Եւ Եբելի ի սօթն եւ կարգն զոր սանին առ միմեանս նշանագրէն ըստ իրացն զոր նշանակեն. Խէթն՝ առ Զայն, Նաւն՝ առ Մէթ, Կփ՝ առ Յովա, Ֆէ՝ առ Այն, Բօգ՝ առ Ֆէ, Դին՝ առ Բէլ, նոյնպէս

տացն ի սեմականն ազգաց եղեւ: Եւ այն եւս ամենեւին հաստնութեան է՝ թէ ի սեմականացն ազգաց հին Բարեւայիքն գտին¹ որ յառաջ քան զամենայն ծաղկեցան², եւ ասկաւ արեւոյսաւ ընդ ամենայն արեւմտեան Ասիա, եւ ի ձեռն Փիւնիկեցւոցն եհաս առ Յոյնս³, եւ նորոգ յետուրիացիս, ի Վերդոս եւ յայլ եւս ազգս մի ըստ միոյն, որպէս կայ իոն տեսանել ի համեմատութենէ քաղդէական չորեքկուսի նշանադրաց եբրայեցւոցն, Պաղմիրացւոցն, Շամրուացւոցն, եբրայեցւոցն ի վերայ հնոց դահեկանաց նոցա, Փիւնիկեցւոցն՝ նոյնպէս ի վերայ դահեկանաց նոցա, եւ հնոց աղիարեստացն Յունաց, յորս ընթանայ նմանութիւն կարգաւ աշտիճան յաշտիճանէ:

Վ ալ իսկ ի ժամանակսն Աբրահամէ լինալ էր սովորական ազգիարեստացն գիր՝ յորժամ մուրհակք վաճառելոյ եւ գնելոյ նորիմբ գրէին: Սակայն միշտ իսկ դպրութիւնն եւ գիր կաց ճանաց իբրեւ առանձինն ստացուած անհմի իրիք, որպէս քրմացն՝ առ Եգիպտացւոց, հաղդէացւոցն՝ առ Բարեւայցւոց, մեգուցն՝ առ Մարաց եւ Պարսից. վասն ամենայն պիտոյից արքունեացն եւ վաճառականաց կային գպիլք որ արծաթով գրէին թուղթս եւ մուրհակս: Հինքն գրէին նախ ի վերայ մորթոյ պծից եւ ուլուց, այս ինքն ի վերայ մագաղաթի, յետոյ ի վերայ պապիրոսի՝ պրտուցն Եգիպտացւոց⁴: Մագաղաթն պատեհ էր առ ոլորել գաւազանաձեւ եւ կամ գալարել ի վերայ գլանաց⁵, եւ բազում մասունք առ միմեանս կցեալ զմիով գլանիւ պատատէին⁶. երբեմն երկայն եւ լայն էին յոյժ⁷: Գրէին բազում անգամ ի կեղեւս ծառոց մանաւանդ ի տերեւս արմաւենեաց⁸, ի վերայ կտուղ⁹, եւ ի վերայ թրծուն աղիւսոյ մանաւանդ ի Բարելուն¹⁰: Գրէին գրչաւ ի պողպատէ, յասկերաց եւ ի փայտէ¹¹ փորելով կամ քերելով¹² ի վերայ տախտակի պատելոյ մամով, կցեալ երբեմն առ միմեանս երկուս առիտակս¹³:

Լքբայեցիք անդտսին ի կանուխ ժամանակաց վայելեցին յոգուս նշանադրացն գիւտի: Յետ պատմական աւանդութեանց ազգին արկանելոյ ի ձեռն Մովսիսի ընդ գրով՝ կարգաւ անցին ի գիր երեւելի իրք ազգին, եւ այնպէս եւ եկաց պատմութիւն ինչ որում չիք ինչ համեմատ առ հին ազգս: Բանաստեղծութիւն նոցա որպէս եւ ամենայն Ասիացւոց ազգաւ իմն եւ բնական էր եւ ոչ արուեստական ինչ ըստ կանոնաց, քանի՜ չէ իսկ հիմն նորա չափսորոյրայից, այլ կրկնուան՝ նոյն մասաց այլովք բանիւք կամ փոփոխ համեմատութիւն անդամոց առ միմեանս¹⁴:

Աւելի՛ առ Գիթէլ, Բէթ՝ առ Գալէթ, իսկ Թաւ իբրեւ լրում կամ բովանդակութիւն ազգիարեստաց:

1 Թէոփ. Անտիգ. առ Աւտոլ. Գ. 30. «Ոմանք զգիւտ ազգիարեստաց քաղդէացւոց համարեցան», — Աբուպիքն մասնադիրք որպէս Գիթփ. Սեկեղացի, Պլինիոս՝ Առօրեատեանաց կամ Առօրուց ասն, սակայն՝ նորա լցիտն ընտրել զհին դասակին Բարեւայցւոց պետութիւնն յԱռօրեատեանաց պետութենէ, եւ զԱռօրեանն ընտրել անգամ փոխանակ Առօրեատեանաց արկանն ի կիր. քանի՜ նոյն Գիթփոք է որ զՄարիամայ պատեհ ասոր գրով կանգնեալ յշտապարտն (Բ. 13):

2 Յեւ վերագրեն էլ 113 — 114:

3 Հերոդ. Ե. 57, 58, 59. Բ. 145. եւ այլք բազում:

4 Հերոդ. Ե. 58:

5 Volumina.

6 Երեմ. Լ. 2, 6, 14, 20, 21:

Եղեկ. Բ. 9. Գ. 3, 3: Ջոր. Ե. 1, 2:

7 Ջոր. Ե. 2. որ յիշ (ըստ ընդգրկն) մագաղաթ 20 կանգուն յերկայնութիւն եւ 10 ի լայնութիւն:

8 Պլին. բն. պատմ. Ժ. Գ. 11:

9 Հերոդ. Ե. 58: Պլին. անդ. եւ ցայժմ կան:

10 Պլին. բն. պատմ. Է. 56. եւ ցայժմ դասնին:

11 Երեմ. Ժ. 1. Եւս. Բ. 1. Յոր. Ժ. 24: Գիթփ. Լայերտ. Գ. 1 Պլատ. Ե:

12 Յոյն սովոս եւ գրելն առ Յոյնս՝ առ չորացուն, քերել. նոյն իրի եւ առ երկրորդ թագաւանաձիւս մի դասնեմբ բազում անգամ փոխանակ չորացունսն առ նուան քերել. քերական. ասն ի քերականի:

13 Ջոր. Յոյնք ծնկտոս (գաւառ, թեւ) կռէին եւ զկեւան՝ ծնկտոս ծնկտոս:

14 Parallellismus.

Վիտուլիւնք եւ արուեստը Ասիացւոցն կողքն ձեռքին ի մանկութեան : Աքանշելի են մեծայաղթ շինուածք նոցա , եւ ի քանդակագործութեանն նոցա զարմանալի է տեւականութիւնն եւ այնպէս ողորկն գործել ի վերայ հաստաբետ վիմաց . սակայն չունին դմախառն գեղեցկութիւնն եւ ոչ զպտտշանութիւն եւ զհաւասարաչափ չափս ազատամիտն Յունաց : Իսկ եթէ ընդ Յունացն համեմատեսցի ասիական-եբրայական բանաստեղծութիւնն՝ վասն կերպարանաց զեղեցկութեան, փափկութեան եւ մարդկեղէն իմն աշխուականութեան աստուածութեանն՝ պարտէ առնուլ վարդապետ զՅլնոս եւ զՀռոմայեցիս , մանաւանդ վասն ուսանելոյ թէ զինչ գեղեցիկ համառօտութիւնն է , թէ զինչ շքեղութիւնն առանց աւելեաց եւ զինչ վայելուէն առ պոպիսի նկարագիրս . այլ վասն զմաստութիւն , զԶօրութիւն , զՄեծվայելութիւն , զամենայն բարձրականն եւ զանհասն Աստուածութեան յանդիման կողուցանելոյ՝ պուէտքն արեւելից եւ առաջինքն ի նոցանէ պուէտք հնոցն կտակարանաց՝ առաւել մեծառուն եւ առատ եւ անսպառ աղբերք են : Յայսպիսի նկարագիրս՝ Սիդրոս Իսաղիկոս , Ուլիդիոս , Վիրգիլիոս եւ Նիդադիան՝ համեմատեալ ընդ Յովբայ , Մովսիսի , Եսայեայ եւ Գաւթի են իբրեւ շիթ մի առ համատարած ծովու : Ջնոյն նոյնգունակ եւ զփիլիսոփայութենէ որ բովանդակեալ կայր ի կրօնս յայտնութեանն՝ ասելի է :

Սակայն՝ վասն զի այն ամենայն սերտիւ ընդ յայտնութեանն կապեալ էր , նմին իրի առաւելութիւնք մատենագրութեան Հրէիցն՝ նոցին եւեթ առանձինն ստացուած էր , եւ անհաղորդական ինչ : Ամենայն ազգք Ասիայ՝ յընտանեկան կեանսն իւրեանց թուլացեալք , կնատեալք , թմբերեալք անկարգ բազմակնութեանն սովորութեամբ , ի քաղաքային կեանսն ի ստրկութիւն եւ յանազատութիւն կործանեալ ընդ տիրապետական իշխանօքն Ասիայ՝ վաղ մերժեալ էր արուական պնդութիւն եւ ճիգն մասց եւ մարմնոյ : Այնպէս անցեալ իմն էր ասպարէզ գործելոյ Ասիացւոցն՝ յորժամ անտուտ աւքառնայր աղգ մի յեւրոպացւոց աշխարհին լի տղատ զօրութեամբ երիտասարդութեան , ժիր եւ գործօն ի գիտութեան իւրում եւ յարուեստի եւ ի քաղաքային կեանսն :

ԺԹ

Յոյնք (1800 — 340) :

Ա

Բան էն Ժամանակ . Գաղիկաֆանոսիւնէ . Սոքրատէս եւ Ալէէ . (Ղկուբիտ , Սոքլոս , Պլատոնոս) — 500 :

256

Ալէէ . 2էր մարթ Յունացն պատմութեան սկիզբէն աղբերք՝ ուր պատմութիւն Ասիացւոցն որք յառաջ քան զնոս ծաղկեցան՝ բազում անգամ ի Յունաց անտի մարտեայ իւր աղբերքս , որպէս բազում անգամ նշմարեցաւ : Բայց սակայն եւ ոչ գոյ իսկ կարտութիւն յարապքն աղբերքն գիւղացի յորժամ այնչափ յորգ եւ առատ տահմային մատենագրութիւն Յունացն իցէ՝ փնչեւ կաշմիլ մասն ինչ մեծ պատմութեանն նոցա : Քանզի ոչ եթէ պատմագիրքն փոյն՝ այլ եւ համբէն իսկ ամբու եւ բազմապատիկ մատենագրութիւնն նոցա է աղբերք պատմութեանն նոցա (անս ի խմբարհ Գլ. Դ) : Վասն առաջին պատմական ժամանակոյ՝ Հերոդոտոս Ալիկուանցի , վասն ժամանակոյ Պեղոպոնտական մարտին՝ Թուկիդիդէս , վասն ժամանակոյն որ յետ այնորիկ են՝ Գենոպոնտ ա-

անհիմն իմ կարեւոր են, որպէս վառ Գոթիզմովան պատմութեան՝ Աւիստա : Յայտաբ Եւստիուսիտեան եւ յայտնութեան ողբերաց պարտ եւ պատճառ հաւմարեմբ զանց տանել զկոչմամբ տեղեաց պատմագրացն ի կարգի պատմութեանն Յունաց, որպէս եւ յետոյ ի Հռոմէականցն, զի քի ծանարեալի զմատենաւ տանիցեմբ :

ՅՈՒՆԱՅ աշխարհ փակեալ կայ յարեւելից եւ ի հարաւոյ Եգէական ծովովն, իսկ յարեւմտից փակէ զնա Յոնիական համաւարածն . ի հիւսիսոյ բաժանեն զնա լերիմբ ի Մակեդոնացւոց եւ ի Վիւրիկեցւոց աշխարհէն : Իորշքն եւ գողքն եւ նաւահանգիստք որ զծովեղերօք Յունաց աշխարհին կան, եւ որ զնովաւ բազմամբ բոխ կղզիք են՝ յայտ իմն առնեն թէ յորդելով ջուրցն այնպէս նրբեալ եւ անձկացեալ է ցամաքն . բայց նոքին պատեհ իմն եւ զիւրին գործեն զվաճառականութիւն եւ զերթեւեկ նաւաց : Հարք լերանց եւս յօրինեն ուրեք ուրեք կողմանս կողմանս բաժանեալս եւ ամրացեալս յամենայն կուտաց, որովք դիւրաւ իմն ծնունին այլ եւ այլ մանր մանր տէրութիւնք ինքնօրէնք առ միմեանս : Երկիրն պտղաբեր է, ոռոգեալ ի գետոց բազմաց, ամոքախառն օդն եւ երկին պարզ եւ յստակ : Բաժանի Յունաց աշխարհ յերիս .

1. Հիւսիսային Յունաց աշխարհ ունի նահանգս՝ Ղլապիրոս եւ զԽեսսաղիա : Կ. Եւպիրոս է երկիր լեռնային՝ բնակեալ յայլ եւ այլ ցեղից եւ առաւել ի Պեղասպացւոց . կայ ի հիւսիսափողման նորա ի վերայ սահմանացն Մակեդոնացւոց՝ Վոդոնա յորում է տեղի պատգամաց Երամազդայ, երեւելի եւ պատուական հնութեամբն : Է. Խեսսաղիա է երկիր փակեալ յայլ եւ այլ բազկաց Պենդոս լեռանց, հանդերձ պտղաբեր հարթակողմամբքն եւ պարարտ արօտիւք երիւարաց : Խաղայ ընդ նա հանդարտիկ Պենէոս գետ՝ յորոյ ափունսն մօտ ի Թափել նորա ի ծով՝ կայ հոյակապ եւ գեղեցիկ հովիտն Տեմպէ ի մէջ Ողբմպոս եւ Ոսսա լեռանց : — Հարաւային տող լեռանցն կոչի Ետա յորոց ստորոտնսն առնութիւր գողոյ ծովուն կայ ցամաք ինչ նեղ եւ նուրբ, եւ այն է միայն բնական անցք ի Խեսսաղիայ՝ յԵլլադա : Եյս իսկ է հոյակապ կապանն կամ դուռնն Խերմոպիւղեաց, երկուց ժամուց զնաց ճանապարհի :

2. Միջին Յունաց աշխարհ կամ Ելլադա՝ յարեւելս մինչեւ ցարաճունսն Սունիոնի՝ է գծեալ Ետա լեռամբք, յորոց միջն նշաւաւոր է յԵտտիկէաստանի Պենտեղիկոն լեռան՝ կճովն, Հիւմեոտոս՝ մեղու իւրով, Լաւրիոն՝ քրէական բովիւք : Եյլ եւս բազուկ Ետա լեռանց ձգեալ յԵւպիրոսէ այսր ընդ արեւելս հարաւոյ յօրինեն զլերինսն համբաւաւորս ի պաշտաման կրօնիցն Յունաց իբրեւ բնակութիւն Մուսայից՝ զՊառնասոս, զՀեղիկոն եւ զԱթերոն : Մեծամեծք քան զամենայն գետն են՝ Եքեղոյոս եւ Ափիսոս որ ի Սոպայիս ծովակ յանգի . առ քաղաքան Եթենացւոց խաղայ Իդէսոս վտակ :

Լըլադա բաժանի ի յաջորդ նահանգս կամ՝ տէրութիւնս .
 ա. Լտտիկէ՝ (որոյ բնակիչք առ Պեղոպոնեսացւոց կռուովն էին
 ոգիք 500,000, յորս 40,000 զերիքն էին) էր երկիր բլրաձեւ մե-
 ծատուն եւ առատաբեր ձիթենւոյ, թզոյ, մեղու, մսմոյ : Վրւ-
 խաւոր քաղաք էր Լթէնք, որ էր երկից ժամուց գնաց ճանապարհ-
 հի, եւ ունէր առաջի՝ ի վերայ Մուսիքիա ցամաքակղզւոյ՝ քաղաք
 նաւահանգիստ զՊիրէոս (որ հանգոյն հնազոյն ֆաղերոն նաւա-
 հանգստի կապէր ընդ քաղաքին Լթենացւոց երկուք երկայնաձիգ
 որմովք) : — Լդեւսիս քաղաք՝ տեղի հռչակաւոր՝ ծածուկ խոր-
 հրդական պաշտամանց, անոր ի հոյակապ մեհեանն Վեմետրի
 հանէր նուիրական ճանապարհն՝ որ զարդարեալ էր բազմապատիկ
 յիշատակարանօք : — Տեղի ճակատու ի դաշտավայրին Մարա-
 թոնայ : Վեմ՝ յանդիման քաղաքին Լթենացւոց ի Սարոնեան
 ծովուն կայ կղզին բազմամարդի Լգինա երեւելի նաւարկութեամբ
 եւ ճարտարագործն արուեստիւ, յորում նախ դահեկանն հա-
 տաւ, եւ Սաղամիս՝ նշանաւոր նաւամարտիկ կռուով : Բ. Իփով-
 տիա՝ երկիր պտղաբեր հանդերձ ցորենաշատ դաշտիւքն շուրջ
 զՂոպայիս ծովակաւ՝ որ ամարայնի գրեթէ ամենեւին ցամաքէր,
 եւ ի յորդեն՝ զծուրն գետնափոր ջրմղօք հանէին ի ծով : Ի գլուխ
 14 բիովտացի քաղաքացն միաբանելոց ի դաշնաւորութիւն կայր
 քաղաքն եւթնդոնեան Թեբէք՝ Պադմէա զդեկաւ : Իփովտիա էր
 ասպարէզ բազմաց ի պատերազմացն՝ նմին իրի նշանաւոր են ճա-
 կատուք՝ Պլատէա առ Լիթերոն լեւամբ (479), Վեդեոն առ
 Լարիպեաւ (424), Կորոնէա (447 եւ 394), Վեւտրիք (371),
 Վերոնէա (338) : Գ. Փոկիս՝ մեհենազարդ քաղաքաւն Վեդփեաց
 առ լեռնոտամբն Պառնասեայ, որ կենդրոն իմն (Յունաց աշխար-
 հին՝ մանաւանդ թէ համօրէն իսկ երկրի համարեալ՝ պորտ երկրի
 կոչեցաւ, յորում կային շինուածք զայմանալիք եւ աղբււր Մու-
 սայից սրբիչ եւ քաւիչ ի մեզաց՝ Կաստաղիա անուն : Դ. Վորիս
 եւ Ե. Վոկրիս, Զ. Լատողիա եւ Է. Լկառնանիա : Ը. Բնդ Մեգա-
 րիս՝ որոյ գլխաւոր քաղաք Մեգարա մօտ իմն ի ծովեզերսն կայ՝
 գայ հասանէ ոք ի պարանոցն¹ Կորընթոսի, որ կապէն իսկ զԼը-
 լադա ընդ ցամաքակղզւոյն Պեղոպոնեսեայ :

3. Պեղոպոնեսոս է փակեալ ի չորից կողմանց ի ծովէ արտա-
 քուստ՝ եւ ի ներքուստ ամենեւին լեռնային : Ի միջին վայրի ամ-
 բարձեալ կայ Լքիագիա փակեալ շուրջանակի բարձրաբերձ լե-
 ւամբք՝ յորոց գետք սփռին ընդ ամենայն Պեղոպոնեսոս . երեւելի
 ի նոցանէ են՝ Լքիփոս գետ խաղացեալ ընդ արեւմուտս եւ Լարու-
 տոս ընդ հարաւ : Լքիագիա միջավայր համօրէն կղզւոյն ունէր
 բնակիչս բիրտս որոց գործ հովուութիւն էր եւ վարձկանութիւն ի
 գործ պատերազմի : — Իսկ այլ եւս սահմանք տէրութեանց ի Պե-

¹ Isthme .

ղոպոնեսոս էին՝ ա. Ե. քայիա՝ առ Սորենթեան ծոցով ծովուն հանդերձ քաղաքօքն Պատրիք, Հեղեկէ՝ մեհենազարդ Պոսիդոնեսայ՝ այլովք եւս 10 քաղաքօք որ ի բուն հին ժամանակն միաբանեալ էին ի դաշնաւորութիւն: Յարեւելից նոցա կայր Սիկիոն բուն նախաւոր տեղի Յունացն արուեստից, եւ երկծոյն կամ երկնաւահանգստեան Սորենթոս, ընչաւէտ եւ շքեղ, երեւելի վաճառականութեամբ եւ արուեստիւ ճարտարութեան (ձուլելոյ պղինձ), եւ ամրացեալ զղեկաւն անուանելով՝ Եկառն Սորենթոսի: Յարեւմտից հարաւոյ կայր փոքր ընկերհաշտութիւնն Փղիասիա՝ Փղիոս քաղաքաւ: Բ. Երգողիս՝ գլխաւոր քաղաքաւն Երգոսիւ որոյ զղեակ էր Ղարիսա ի ժամանակաց Պեղասգացոցն, հանդերձ Միւկէնք եւ Տիրիւնթոս քաղաքօք համաւելովք աւերակօք հսկայագործ շինուածոց իրեւ նիստ արքունի՝ Եգամեմնեսայ: Գ. Ղակոնիա՝ ամենեւին հարաւակողմնն Պեղոպոնեսոս բաժանեալ յերկուս ստրաւանդս, երկիր լեռնային, սակաւ ինչ եւեթ դաշտ պաղարեր կայ ի հովտի գետոյն Լաբոտայ: Վազաք գլխաւոր է Սպարտա (Ղակեդմոն) շինեալ բոլորաձեւ, 60,000 բնակչօք՝ յորս էին 8—9000 դորիացի քաղաքացիք: Դ. Մեսսեիա երկիր պաղարեր այլ ոչ բազմամարդի, որոյ հին զղեակ էր Իթոմէ, եւ ունէր քաղաք ծովեզերեայ զՊիւղոս (Նաւարին): Ե. Լադիս նոյնպէս երկիր առատարեր, որ նուիրական իմն համարեալ էր եւ չմէր ի նմա մարտ պատերազմի: Լաբեւել քան զգլխաւոր քաղաքն նորա զԼադիս եւ զհին նիստն արքունի՝ Պիսա էր, քաղաքն եւ դաշտավայրն Ողիմպիա առ Եգիտոս գետով ուր ողիմպիական խաղքն լինէին, հանդերձ շքեղ մեհենաւն Լքամագոյ յորինելով դորիացի սեամբք, յորում կայր անգրի նորա յորինեալ յոսկւոյ եւ ի փղոսկրէ, գլուխ ճարտարագործ յորինուածոց քանդակագործութեան:

Նշանաւոր քան զամենայն կղզիսն են յարեւելեան ծովեզերսն Լաբիա հանդերձ Լաբտորիա եւ Վաղկիս վաճառաշահ քաղաքօք: Վաղկիս զարմանալի ինչ կամրջօք կապէր ընդ Բիովտիայ: Յարեւելից հիւսիսոյ կայ հեփեստեանն Ղեմնոս նշանաւոր պաշտամամբն Հեփեստեսայ եւ դարբնովք զնուց, եւ ի հիւսիսոյ նորա Խմբոս եւ Սամոթրակէ, գլխաւոր տեղիք հնոց խորհրդոց Վաբիրեան պաշտամանն: Լրետէ ի հարաւոյ Յունաց աշխարհին քանանացի կամ փիւնիկեցի բնակչօք, որոյ 100 քաղաքք էին առ Հոմերաւ: Միպրոս ի հարաւոյ Փղոուն Լսիայ, զինեւէտ եւ առատարեր անուշահոտ իւղոյ, փայտի եւ քրէական նիւթոց՝ ասորի եւ փիւնիկեցի բնակչօք, հռչակաւոր պաշտամամբն Լսադկան (Լսապատեսայ) ի Պափոս:

Լացի ի նոցանէ կան բազում եւս մանր մանր կղզիք, եւ երեքին կոյտքն կղզեաց՝ կղզիքն յոնիականք Միկղադայքն, յորս նշանաւոր

է Վեղոս մեհենազարդ Ապողոնեայ եւ ճարտարագործ բաղնիւն սորա, առ որում հինգ հինգ ամ յամենայն նահանգացն Յու- նաց եկեալ պանդխտութեամբը՝¹ կատարէին խաղս. եւ Ապո- րադեանքն յազէական ծովուն, յորս կայ Տենեդոս մեծատուն բնակչօք, Լեարոս գինեւէտ եւ պարարտ, Վիոս՝ առատաբեր գիւ- նոյ, Թզոյ եւ այլոց նոյնպիսեաց, եւ յառաջադէմ վաճառակա- նութեամբ եւ արուեստիւ, Պոս՝ անուանի ծիրանի հանդերձիւքն. եւ անպտղաբեր փոքր ապառաժ կղզին Պատմոս որ առ Հռոմայե- ցւոյք էր տեղի պատրելոյ:

257

Սուրբ իմն է սկիզբն պատմութեան Յունաց աշխարհին եւ ծածկեալ ընդ քողով առասպելաց: Լուսջին բնակիչք աշխարհին սերին ի Յաւանայ (Յոնիացիք), յաղեսայ (Եղեանացիք), ի Վո- դանիսայ (Վոդոնացիք յԱպիրոս), ի Վետիսայ (բնակիչք կղեաց եւ ծովեզերաց), որք են ի զաւակէն Յաբեթայ², եւ որպէս ի դէպ է, գաղթեցին անդր ի Փոքրուէն Լսիայ: Բուն առաջին հին բնա- կիչք Յունաց աշխարհին յիշատակին Պեղասպացիքն, որ առաջ- նորդութեամբ Ինպրոսի եկին յաշխարհն Պեղոպոնեսացւոց յամի իբրեւ 1800, անդ յօրինեալ կազմեցան տէրութիւնքն Երզոսի եւ Սիկիոնի, որ տակաւ տարածեցան ընդ ցամաքակղզին ընդ այն, եւ ընդ Ելլադա անցեալ ձգեցան ի Խեսսաղիա եւս եւ յԱպիրոս:

Եին նոքա ժողովուրդ խաղաղասէր, հողագործ. զարուեստից նոցա յայտ առնեն աւերակք հնոց քաղաքաց եւ արքունեաց, քնացորդք ջրմղաց, Թմբից, եւ մեծաթաղթ որմոց ի Պեղոպոնեսոս յօ- ըրինելոց առանց շաղախոյ ի կուտելոյ զմիմեամբք զվէման մեծամեծ տաշեալս չորեքկուսի: Եւ նոցա պաշտօն բնութեան՝ դիցաբանու- թեամբ երկրական աստուածոց յորս առաջինք էին Վեմեարէ, Վի- անիսոս եւ Սաբիդը՝ իբրեւ զօրութիւնք ազդեցուցիչք եւ ծնու- ցիչք ի բնութեան: Ի Վոդոնա էր կաղնի նուիրեալ Օւեւն առ տուածոյ. ըղձութիւնն լինէր անդ ոչ բանիւք այլ նշանօք, յորժամ ի շնչել օդոյն ի ծայրս նուիրական կաղնեացն՝ լինէր սօսաւիւն, եւ կամ ի կարկաջելն եւ ի դնդչել աղբերն որ բղետալ ելանէր առ ոտամբ ծառոցն: Վիցաբանութիւն Պեղասպացւոցն եղեւ հիմն դիցաբանութեան Հելլենացւոց:

Եպա ուրեմն այս Հելլենացիք՝ հաւանութեան իմն է թէ ի կող- մանցն Սովկասու եկին վտարանդի ի Փոկիս: Վեղեալ նոցա ի ջուրց ինչ հեղեղէ (յամի իբրեւ 1550) դիմեցին ի վերայ Պեղասպացւոցն յաշխարհն Խեսսաղացւոց, նուաճեցին զնոսա եւ բռնացան ի վե- րայ նոցա: Ի ցեղից անտի Հելլենացւոցն Եւրոպացիք ձգեալ տա- րածեցան ի կողմանց Խեսսաղացւոց յԱկառնանիա, յԱտողիա, ի

Փոկիս, ի Ղ ռկիս, ի Բ իովտիս եւ յԱղիս: Ղարիացիք նոյնպէս ի կողմանս թեւսագացւոց՝ նեղեալ մեկնեցան ի Մակեդոնիա եւ ի Լրեւտէ: Յոնիացիք դրաւեցին կալան զԼատիկէ եւ զՀիւսիսակողմն Պեղոպոնեսեայ: Լաքիցիք մօտին յԱրգոս, ի Ղակոնիա եւ ի Մեգարիս:

ՅԵրկադիա եւեթ եւ յԱլիքոս կացին մնացին Պեղասպացիք, այլքն գնացին հատուածեալ կամ յԽատիա կամ ի Լրեւտէ, յԱւրիա եւ յայլ եւս կղզիս: Եւ զի առ Ղարեկոս թագաւորաւ այն դիպեցաւ՝ անտի իսկ անուանեցան Ղարէկք՝ Յոյկքն:

Ղառաջին հրահանգս Հելլենացիք յօտարաց պատմին առեալ: Եկերոսիս մօտ ուրեմն յամն 1550 հանդերձ ընկերօք եկն հատուած ի ներքինն Եգիպտոսէ՝ յԼատիկէ, եւ շինեալ զամուրն Եկերոսիս՝ արկ հիմն քաղաքին Լիթենացւոց: Ի նմին ժամանակի եւ Եպիմոս փիւնիկեցի յազգէ՝ զԵպիմէա ի Բիովտացւոց աշխարհին շինէր, ուստի ել եկաց քաղաքն թեբացւոց. նա ուսոյց զաբուեստ դպրութեան: Ղանաւոս եգիպտացի յազգէ գաղթեաց յԱրգոդիս յամի իբրեւ 1500: Ի Պեղոպայ որ ի Փոլիզացւոց մերժեալ եկն (յամի իբրեւ 1400)՝ անուանեցաւ Պեղոպոնեսոս՝ երկիրն, եւ առհմն նորա տիրեաց անդ: Սորա զգօնացուցին զընակիւն, մուծին զպաշտօն դիցն, զմշակութիւն երկրի եւ զընակութիւն ի քաղաքս:

Ղիւցազունքն որպիսիք որք Հերակղէս, Պերսեւս, Թեսեւս եւ այլքն էին՝ զերծուցին զաշխարհն յաւազակաց եւ ի գազանաց վայրի, եւ յետոյ ուրեմն վասն արութեանցն իբրեւ կիսադիք առին պատիւ: — Մինովս Լ. Թագաւոր Լրեւայ օրէնսդրութեամբն եւս քաջանուն երեւէր (յամի իբրեւ 1400). ի նմին ժամանակի հնէին եւ երգք պուէտիցն որ հին քան զամենայն պուետսն են, Լրիեայ, Ղինոօի եւ Մուսէոսի:

Բայց առաւել քան զամենայն դիցապաշտութեանն պաշտօն հանդերձ անթիւ աստուածովքն եւ երկիւղիւն նոցա եւ արտաքին ինչ յօրինուածովք ասնից, երգոց, խաղուց եւ պարուց, եւ խորհուրդք ինչ ծածուկք՝ բազում ինչ նպաստ լինէին՝ տալով Յունաց ածել բարձրագոյն ինչ զմտաւ, եւ պատգամք եւս դիցն նոյնպէս գործէին ազդեցութիւն ի զգայուն սիրտս Յունացն: Բայց չեք գտանել առ նոսա կարգ իմն քրմութեան որ ի վերայ ամենեցուն զօրացեալ տիրիցէ:

Ի զարթնուլ ոգւոյ արութեան եւ քաջութեան՝ վաղվազակի դրդեցան յարդորեցան Յոյիք, եղեն համամիտք եւ համագործք առ ի լինելոյ դիմադարձ արտաքնոցն: Լառաջին գործ արութեան նոցա

նաւարկութիւնն արդիական նաւորդացն էր (յամբ իրրեւ 1260) . քաջք եւ առաքինիք հաւանեալ առաջնորդութեան Յասոնի թեսաղացոյ, մօտալ ի նաւն արդիական՝ նաւարկէին ի Վողքիս առ Նաքսինոս ծովու առնուլ զգեղմն ոսկի (նշանակ ընչաւետութեան), եւ կրեցին զճանապարհայն բազում ինչ :

Վան զնոյն նշանաւոր էր տրովական պատերազմն յամբ իրրեւ 1200 : Պարիս որդի Պրիամայ արքայի Տրովացւոց գտեալ էր ընդունելութիւն ի Մենեղաւոսէ արքայէ Սպարտուցւոց, բայց յափրշտակեաց նա զՀեզինէ զկին Մենեղաւոսի վասն գեղեցկութեանն . իրրեւ լուան Յոյսք միաբանեցին ամենքին երթալ խնդրել զգլխէն . իրրեւ 100,000 այր ելեալ ի վերայ 1200 նաւաց դէմ եղեալ փութային ի կողմանս Փոքուն Մսիայ : Բայց չէր դիւրին գործն . տասն ամ տեւեալ բաւէր պաշարումն ամուր քաղաքին Տրովացւոց . ի ժամանակին յայնմիկ յերկուց կողմանց գիւցազունք երեւեցան, որպէս Հեկտորն եւ Նինաս, Նքիդդէս եւ բարեկամ նորա Պատրոկլոս, Ողիսեւս արքայ Նթակայ, իմաստուն ծերունին Վեստոր եւ այլք : Մպա ուրեմն նենգութեամբ իմն (տալով պարգեւ քաղաքացեացն երկար փայտեղէն՝ լի ի ներքուստ արամբք վառելովք) առաւ եւ հրձիգ եղեւ քաղաքն . մեծ մասն բնակչացն կոտորեցաւ ի սուր սուտերի : Բայց եւ քանդիչքն չհասին յաջողութեան . զի կամ չհասին յաշխարհն իւրեանց, կամ յեա երկայնժամանակեան թափառականութեան ապա ուրեմն հասեալ գտին լռութիւնս իւրեանց եւ զնտանիս ցրուեալս եւ քայքայեալս եւ կամ օտարացեալս յիւրեանց . յարեան գժտութիւնք, վասն որոց ետուն ճակատ ընդ միմեանս, եւ իրրեւ այն ինչ դարձաւ այսքն խաղաղութիւնն՝ այլ իմն դէպք եւ պատահարք ի վերայ հասին, որովք Պեղոպոնեսոս ամենեւին յայլ իմն կերպարանս փոփոխեցաւ :

Նյո ինքն է գաղթականութիւն Վորիացւոցն : Վանգի Հերակղեղեանքն որ էին յորդւոցն Հերակղի՝ իրրեւ իրաւամբք իմն պահանջէին տիրել Պեղոպոնեսացւոց, եւ դաշնաւոր լինալ նոցա ընդ Վորիացւոց որ ի Բեսաղիա էին՝ կամէին այնուհետեւ կացուցանել զերաւունս իւրեանց հակառակ Պեղոպոնեանցն . նմին իրի յամբ իրրեւ 1100 մտին զինու ի Պեղոպոնեսոս եւ գրեթէ զամենայն իսկ կողմանս վանեալ վկանդեալ առնուին : Հակաւ առին ի բուն զթագաւորութիւնն Արգիացւոց, Մեսենիացւոց, Ղափոնիացւոց, Սիկիոնացւոց, Սորրնիացւոց եւ Նոթիացւոց : Աքայիցիքն ի նեղ անկեալ փախեան ի ծովեզերսն հիւսիսոյ եւ արկին հիմն տէրութեանն Աքայիայ : Իսկ Նոթիացիքն զառաջինն ի Եդրակիա փախեան, ապա բնակեցան առ ծովեզերքն Փոքուն Մսիայ : Նա մասն մի եւս Յանիացւոց որ յԱտտիկէ ուրեմն փոխեալ էին՝ չորան նոյնպէս ի Փոքրն Մսիա յամբ իրրեւ 1040 : Ապա հասին անդր եւ Վորիացիքն որոց զՄեգարիս եւս գրաւեալ

կայեալ էր. այլքն չղքան վարանդի ի Արեւել եւ ի Հարգոս կողմէն
յամի իբրեւ 1000 :

Սինէւ ցայժմ ի տէրութիւնսն Յունաց ժառանգութեամբ
որդի ի հօրէ գլխաւորք ցեղինցն, այս ինքն թագաւորք տիրէին,
եւ էին նղբա զօրաւարք ի պատերազմի եւ դատաւորք ի խաղա-
ղութեան. բայց առաջինք եւեթ ի մէջ ազնուականաց էին եւ
ոչ եթէ տեարք, եւ չառնուին հարկս սահմանեալս. իշխանու-
թիւն նոցա բազում իւրք զքաջութենէ եւ զվստութենէ նոցա
կայր կախեալ: Ըռ սակաւ ոսկաւ յամենայն իսկ սահմանս Յու-
նաց բարձաւ թագաւորութիւնն (1100 — 900), եւ այնուհետեւ
զրեթէ մի մի ի քաղաքացի էր տէրութիւն մի՝ որում առաջնոր-
դէին օմանք ի քաղաքացեաց փոխանակաւ: (Մասն մի պատմու-
թեանցս ի ժամանակս առասպելացն անկանի. բայց զսահմանս
նշդիւ որոշել զժուարին է):

259

Ըյուպէս ի ժամանակէ աստի յայտնանէ (1100) սկիզբն լինէր
բազմատարած գաղթականութեանցն Յունաց:

1. Աւղաղիք, Յանիայիք եւ Ղարիայիք գաղթեցին ընդ եր-
կայնութիւն արեւմտեան ծովեզերաց Փոքուն Ըսփայ: Աւղաղիք,
որոց գլխաւոր գաղթականութիւն էր ի Ղեքոս կղզւոյ Միւսիքե-
նէ քաղաքաւ՝ աստուտին արկին հիմն այլոց եւս երկուսասն քա-
ղաքաց (ի Միւսիս), յորս երեւելի քան զամենեւին Օմիււնա
էր. թաւի թէ եւ ողբա կապեալ էին ի մի դաշնաւորութիւն:

Յանիացւոցն գաղթականութիւնք ի հարաւոյ նոցա եւս իմն
երեւելի էին՝ նոյնպէս երկուսասն թաւով, որք խառնեալ էին
ի մի դաշնաւորութիւն. յորս նշանաւորք են Միլեթոս՝ փաճա-
ռաշահ եւ նաւամարտիկ, Ափեսոս՝ մեհենազարդ Էրտեմեոյ,
Առքոփոն՝ փաճառաշահ նաւթիւն իւրով. Օմիււնա եւս Աւ-
ղացւոցն՝ յարեցաւ ի նոսա, եւ գրաւեալ կալան զՍամոս եւ զՐի-
ոս: Մեհենան Պոսիդոնեոյ ի Միւսիպոլէ՝ էր մեհեան գաշնաւ-
որութեանն, ուր զհասարակաց ասն Ըմենցնիացւոյ՝¹ կառարէին,
եւ խորհէին խորհուրդս:

Իսկ Ղարիացւոցն գաղթականութիւնք ի խնարհ քան զնո-
սա ի հարաւոյ՝ էին ըստ նմին օրինակի վեց Ղարիայի քաղաքք
գաղթականաց միաւորեալք գաշնաւորութեամբ, յորս նշանա-
ւորք Հաքիկառնասոս եւ Անիդոս էին, եւ բնակեցին եւս ի Հար-
գոս եւ ի Աոս կղզիսն: Մեհեան գաշնաւորութեան նոցա էր մե-
հեանն Ըպոզոնեոյ ի վերայ ծովեզերացն ի Անիդոս:

2. Ի Միլեթոսէ ելին քաղաքք գաղթականաց իբրեւ 80՝ մե-
ծաւ մասամբ առ Պոսիդոնեա եւ Աւփեսոս ծովս (ի միջի

¹ Πανιών.

անդ 800 եւ 600 ամաց)։ Աբիւղոս, Ղամբասկոս, Պրիապոս (զըւխաւոր տեղի պաշտամանցն Պրիապայ), Աիւզիկոս, Պերինդոս, Սինոպէ, Տրապեզոնտ, Տանայիս առ անուանակից գետովն, Ողբիա, Ողեստոս եւ այլք, որք առնէին վաճառաշահ մաշկովք, մորթովք, ասուով, քրէական նութովք զոր առնուին յազգաց ազգաց Սկիւթացւոց, եւ ձկամբք յաղելովք։ Բազում ինչ նպաստ լինէին ի բարոյս եւ ի կրթութիւն բնական կողմանցն արնոցիկ, բայց մեծ մասն նոցա յետ ժամանակի ինչ ի վերայ անցանելոյ ի յղիւթեւնէ անտի ի բարեկեցութիւն, ի զեղխութիւն եւ ի թմբութիւն հատան։ — Առ Եգէական ծովուն ի Խարակիա եւ ի Մակեդոնիա ի քաղաքէն Աթենացւոց եւ ի Սորրնթոսէ եկին զաղթականութիւնքն Արդերա, Վաղիկիս, Ողինթոս, եւ Պոտիդէա։

3. Հետոյ (ի միջի 750 եւ 650 ամացն) ելին կացին զաղթականութիւնք յայլ եւ այլ ցեղից ի ներքին Խաաղիա, որ անուանեալ կոչեցաւ Մեծ Յունաստան, որպէս Տարաս (Տարենտոն, ի Ղակեդմոնացւոց), եւ ի սմանէ Հերակղէա եւ Բարունդուսիոն, Սիբարիս հոչակաւոր մեծութեամբն եւ բարեկեցութեամբ բնակչացն, Արոտոն՝ նշանաւոր անպաճոյճ կենօք բնակչացն յորոց միջի Պիւթագորաս հաստատեալ էր առաջնորդութիւն ինչ դաշնաւորութեան հանդերձ պարտութ՝ ունելոյ զամենայն ինչ հասարակաց, Աումիք ի Սամպանիա անուանի պատգամօք Արիդիայ, հին քան զամենայն զաղթականութիւնս ներքին Խաաղիայ, ուստի եւ Պարթենոպէ (Նէպոլիս)։

Ի Աիկիդիացւոց աշխարհին՝ Մետսենա էր քաղաք զաղթականութեան դորիացի Մետսենիացւոցն. այլ առաւել քան զամենայն եղն երեւելի Աիրակուպ բաժանեալ ի հինգ մասունս երկուք նաւահանգստօք, զաղթականութիւն ի Սորրնթացւոց, նշանաւոր վաճառականութեամբ, նաւական զօրութեամբ եւ ընչաւետութեամբ։ (Օպատմութիւն Աիրակուսացւոցն ընդ Ալլքեդոնացւոցն պատմութեան՝ տեսցուք խառն ընդ իրս Հռոմայեցւոցն։)

Ի Հոնիացւոց (Փոկիացւոց) էր եւ զաղթականութիւնն Մասսիդիայ ի հարաւակողման Ղադդիայ, որ ձիթատանեօքն եւ պղծեստանեօք ծաղկեցուցեալ զերկիրն՝ առնէր վաճառաշահ ընդարձակ. որպէս ի Սպանիացւոց աշխարհին Սագունտոն (ի Օակիւնթոսէ) երեւելի էր վաճառականութեամբ։ — Եւ ի Ղորիացւոց զաղթականութիւնն մեծ՝ Աիւրենէ յԱփրիկեցւոց աշխարհին, որ առնէր վաճառաշահ մեծ ընդ ցամաք եւ ընդ ծով ցօրենով, գիւնով, իւղով, քրքմով եւ ուրանաւ։

Մեծ մասն զաղթականութեանցս այսոցիկ էին ինքնօրէնք աղիկամբ, այլ առ սակաւ սակաւ նուաճեցան ընդ հզօրազոյն տէրութեամբք։

Սակայն Յոյնք յետ այսչափ ի միմեանց անջատելոյ եւ բաժանելոյ՝ միշտ իսկ զանձինս անբաժին իմն ժողովուրդ համարէին, եւ բազմապատիկ յօրինուածութիւնքն սնուցիչ եւ տածիչ ընէին այնպիսի հասարակաց հայրենաոէր մնաց, եւ գործէին ի միջի նոցա միութիւն եւ խափանէին զչարիսն որ ի բաղում բաժանմանէ ի դէպ էր թէ ծնանէին:

1. Թէպէտ եւ լեզու նոցա յայլ եւ այլ բարբառս բաժանեալ էր (յատտիկեցի, ի յոնիացի, յեւողացի), սակայն եւ այնպէս բաւական էին եւ լեզուովն իւրեանց՝ մի ազգ զանձինս ճանաչել. ամենայն իսկ ցեղք նոցա, եւ տոհմային բանաստեղծութիւն նոցա նսվին լեզուաւ եւեթ վարէին: Առաջին յիշատակարանք այսր աւրեստի նոցա՝ երգքն Հոմերայ (1000) եւ պատմութիւն պաշարման Տրոյայ (Եղիականն) որպէս եւ անցք Ողիսեայ (Ողիսականն) էին հասարակաց իմն ստացուած ամենայն համօրէն Հելլենացւոցն:

2. Խաղք հրապարակաւ՝ առ որս ամբոս մեծ ժողովէին յամենայն իսկ աշխարհէն Յունաց, որպիսիք Փիւթեան, Իսթմեան, Կեմէական, Երգիական խաղքն էին: Այլ անուանի եւ նշանաւոր քան զամենեւին եղեն Ողոմպիականքն՝ որ կարգեցան յՎիիտոսէ եղեսացւոյ (յամի իբրեւ 888) եւ ապա յարդարեալ յօրինեցան: Աստարէին խաղքն Ողոմպիականք ի չորրորդ չորրորդ ամի յՈղոմպիա, եւ յայն սակս թուականութիւն եւս այն համարեցաւ սկիզբն առեալ յամէ 776 յառաջ քան զՎր: Խաղքն կամ մրցութիւնք էին արշաւեցուցանել կառս (ի ձիարձակարանին), արդնրնկէց տէգրնկէց ընել, ընկենուկ սկաւառակս, վազք, ընթանալ (ի ստադին կամ յասպարիզին՝ որ էր 600 ոտն), շրջանակել, կռիւամարտիկ կռիւ եւ այլ եւս նոյնպիսիք: Այլաճք յաղթութեան էին պսակ յոստոյ ձիթենեաց: Յետոյ բերէին անդր հրապարակաւ զգործս վաստակոց իւրեանց արուեստագէտք եւ պուէտք եւ ճարտարախօսք եւ պատմագիրք (որպէս Հերոդոտոս զառաջին գիրս իւր) առնուլ փոխարէն պարծանաւ:

Ի դիմել անդր խուռնընթաց առհասարակ մարդկանն յամենայն կողմանց Յունաց աշխարհին ի հանդէս խաղուցն՝ կապէին իմն անձկագոյնս այլ եւ այլ ցեղք Յունաց ընդ միմեանս:

3. Ամփիկտիոնեան դաշնաւորութիւնն: Ժողով ինչ էր այն որ կայր յերկու երկու պատգամաւորաց առաքելոց յ12 ցեղից, որք երկիցս ի տարւոջ ի Վերդիիս կամ ի Թերմոպիլոդիս գումարէին տեսանել զերս յօրինուածութեանց կրօնից եւ զգժտութիւնս ի մէջ ցեղից ցեղից խաղաղութեամբ լուծանել, զյանցանս ինչ դատել եւ պատժել եւ զնուրք եւս եթէ այնպէս պէտք ընիցին:

4. Տեղիք պատգամացն: Բազում էին տեղիք պատգամաց, այլ երեւելի մանաւանդ եկաց որ ի Վեդփիան առ Պառնասեաւ էր: Յամենայն երեւելի գործս՝ ամենայն աշխարհն Յունաց ընթանայր պատարագօք հարցանել խորհուրդ, եւ Փիւթիա կին քուրմ յոսկի երեքոտանւոյն փրփրալով տայր պատգամ պատասխանւոյ՝ մթին ինչ կամ երկդիմի բանիւք. բազում տնգամ կաշառարեկ եւս լինէր: — Հինգ գլխաւոր քուրմք էին անդ ընտրութեամբ ի պաշտամունսն, եւ այլ եւս բազմութիւն սպասաւորաց ի սպասաւորութիւն. էին նոցա անդք եւ ագարակք զոր գործէին գերիք կամ վարձկանք: Պատարագօք եւ ձօնօք յաճախեալ իմն էր մեծութիւնն եւ ընչաւէտութիւն: Բուն մեհեանն էր ի տեղւոջ ուրեք փակելոյ որմովք յամենայն կողմանց, եւ ի ներքին կողմանս մեհենին՝ ոսկի անդրի Մպողնեայ եւ յետոյ նորա փոսն՝ ուստի եւ լանէր գոլորշի ինչ որ ի կերպարանս մոլեգնութեան զվհուկ կրնն հանէր:

5. Ընդ ամենայն յորինուածութեանցս այսօցիկ գիրկընդխառն են հասարակաց իմն կրօնք նոցա, զորմէ այլուր ընդ այլովք իմն հայեցուածիւ ճառեցաւ: Աստուածք Յունացն երեւին իբրեւ անդամք միոյ միայնոյ տան կամ ընտանեաց՝ մարդկեղէն առաւելութեամբք եւ տկարութեամբք, միայն բարձրագոյն ինչ իշխանութիւն եւ զօրութիւն ունելով:

Սկիզբն եւ գլուխ ամենայնի էր Ուրանոս, երկին, աստուած նախաւոր. նորին որդի Կռօնոս, Ժամանակ, կլանէր սպառէր զորդիսն իւր: Ջեւս՝ որ ապրեցաւ ի ձեռաց նորա, եղեւ աստուած վերագոյն՝ աստուածոց եւ մարդկան, յետ զՅիտանեանսն եւ զհակոյսն պատերազմաւ հարկանելոյ եւ տալոյ եղբարցն՝ Պղուտոնի կամ Հադեսոյ զսանդաւրամաս, եւ Պոսիդոնի՝ զծով: Ունէր նա յաստուածոց կանայս՝

Ա. Հերա՝ տիկին երկնից եւ ամենայն իսկ աստուածոց, ի սմանէ ուստերք՝

1. Արէս՝ աստուած պատերազմաց, կազոյ եւ կռուոյ.

2. Հելիսեստոս՝ աստուած հրոյ եւ դարմնութեան:

Բ. Վիոնէ՝ յորմէ Ափրոդիտէ կամ Աստղիկ՝ աստուած գեղոյ եւ սիրոյ:

Գ. Սիւսիս՝ խորհրդականութիւն. ի սմանէ դուտար՝

Պաղլաս Աթենաս՝ աստուած արուեստից եւ գիտութեանց, քաղաքային յորինուածոց, նմին իրի եւ պատկեր իսկ նորա (Պաղլադիոն) կայր ի բազումն ի քաղաքացն Յունաց. սաղաւարտեալ՝ վահան (սգիդ) եւ նիզակ ի ձեռին. նուիրական էր նմա՝ ձիթենի, բու եւ աքաղաղ (նշանակք աքնութեան ուսմանց):

Դ. Աթոյ կամ Լատոնա՝ գիշեր լուսաւորեալ աստեղքք. ի սմանէ եղեն երկուորեակք՝

1. Ապողոն՝ արեգակն, աստուած ըզձութեան (ի Գեղփիս), եւ երաժշտութեան, նմին իրի եւ տալնորդ Մուսայից եւ աստուած աղեղնաւորութեան.

2. Արտեմիս՝ լուսին, աստուած աղեղնաւորութեան եւ որսոց:

Ե. Թեմիս՝ իրաւունք, կապեալ աչք, կշեռք եւ սուսեր ի ձեռք . եւ ի սմանէ դատերը՝

1. Հովրպլը՝ Դիկէ, Եւնոմիա, Իրենէ՝ արդարութիւն, կարգաւորութիւն, խաղաղութիւն .
2. Պարկը կամ Միւրպլը՝ Կղութիւն, Ղաքեսիս, Արոնպոս . մին զին ունէր, մեւս յիշոյ անտի զլծելն գործէր կարճ կամ երկայն, հարթ կամ գերբուկ, երրորդն հասանէր զլծելն . նշանակ ճակատագրի կենաց :

Զ. Սինսինէ՝ ուշ յիշատակի, եւ դատերը ի նմանէ 9 Մուսպլը՝

1. Կղիշ՝ պատմութեան, մատեան գալարեալ եւ բացեալ ի ձեռքն .
2. Եւսերպէ՝ երաժշտութեան, մի կամ երկու սրինգ ի ձեռքն .
3. Մեղպոմենէ՝ ողբերգութեան, քող արկեալ, շամփուր եւ գիմակ ողբերգութեան ի ձեռքն, եւ օգք բարձրագոյնը յոսս .
4. Թաղիա՝ կատակերգութեան, ցուպ հովուաց եւ գիմակ կատակերգութեան ի ձեռքն իւրում .
5. Յերփաիքսէ, կաքաւոյ, յարուցեալ յոսս կաքաւաձեւ, քծար ի ձեռքն .
6. Երատոյ՝ երգոց սիրոյ, աւաիղ եւ կնանտոց փողոսերայ ի ձեռքն .
7. Կաղիոպէ՝ վիպասանութեան . գրիչ, մագաղաթ եւ փող եւս ի ձեռքն .
8. Պոլիհիւսիա՝ ճարտարիտութեան, զգեցեալ հանգերձ լոյն, մատեան գալարեալ ի ձեռքն . եւ ցուցիչ մասնն ի բերանի իւրում .
9. Ուրանիա՝ աստեղագիտութեան, ի ձախուճ գունդ՝ զոր աջովն ցուցանէ, զաշն ամբարձեալ յերկինս :

Լ. յս են ողիմպական դիքն :

Իսկ երկրական դիքն որ առանձինն իմ Գեղասպանաց էին՝ են .

1. Հադէս (Պղուսոն) աստուած սանդարամետաց եւ մեռելոցն, եւ ընչաւեւութեան իբրեւ տէր բոլուց երկրի .

2. Հերմէս՝ զառաջինն աստուած մշակութեան եւ հովուութեան, պլլ մանաւանդ՝ պատգամաւոր աստուածաց եւ մարդկան, աստուած աուրեւառիկ վաճառաց եւ լեզուաց կարեւորաց ի նոյն եւ մեկնութեան . նա տանէր զողիսն ի սանդարամետ . թեւք յոսան եւ ի ձեռքն գաւազան ոսկի՝ զորով գալարեալ կային օձք երկու :

3. Դիոնիսոս (Բակքոս)՝ նշանակիչ զօրութեան երկրի զարթուցելոյ . շահապետ այգեստանեաց .

4. Դեմետրէ՝ նշանակիչ բուսական ծնունդականութեան երկրի որ զարմախն անէ յառաջ եւ պտղաբեր զերկիր գործէ, աստուած մշակութեան, մայր Տրիպաղոմեայ՝ որ մշակութեան օրինացն եղեւ օրէնըսդիր . ընդունի նա եւ զողիս մեռելոցն ի գոգ իւր :

Ի պաշտամունսն Դիոնիսեայ եւ Դեմետրի խառն էին խորհուրդք ծածուկք : Նշանաւոր էին ի համօրէն Յունաց աշխարհին ամ բոս ամէ տօնք Թեսմոփորեանք, պս ինքն տօն օրէնսդրութեան Տրիպաղոմեայ, ի պատիւ մեծարանաց Դեմետրեայ, յորս կանաչք առնականապք երթային յեղեւախ ընդ մեհենական ծանապարհն : — Նոյնպէս երեւելի էին մեծ եւ փոքր Եղեւախեան խորհուրդքն յԱթէնս . միջամուկք խորհրդոցն համարեալ էին յասակագոյն խորհուրդս զաստուածութենէ, զառաքիւնութենէ եւ զանտի կենաց ունել : Ինն աւուրք էին մեծի եղեւախեան

1 Έργηνηα.

2 Κηρύκειον, Caduceus.

3 Θυσιαγόρεα.

խորհրդոցն առնին՝ յորս միջամուկքն առնէին մկրտութիւն ձեռաց ի ջուր նուիրական, ապա ի ջուրս ծովու, յետոյ զոչս ի պատիւ Պերսեփոնեայ, ապա լուցումն ջահուց, ապա տանէին զպատկեր Դիոնիսեոյ բազմամբոխ յեղեւսիս, եւ յետ միջամուկս խորհրդոցն լինելոյ՝ զոր երդմամբ խոստանային չճանել ի վեր՝ դարձուցանէին զայն յԱթէնս, ապա առնէին նորոգ միջամուկս խորհրդոց զպնոսիկ որ խնդրեալ էին յառաջնում աւուրն. յիննորդուան աւուր մատուցանէին նուէրս բմպելեաց՝ քուրմքն որք առաջնորդքն լինալ էին ամենայնի ըստ չորից գլխաւոր կարգաց իւրեանց՝ Նուիրացցոյն¹ իբրեւ քրմապետ, Զահակալն², Նուիրաքարողն³ եւ Սպասաւորն բազնին⁴։

Երկրական դիք Պեղասգացւոցն են եւ Կաբիրքն՝ իբրեւ առանձինն նշանակիչք այլ եւ այլ զօրութեանց երկրի։

Բաց ի սոցանէ ամենեցունց՝ կիսադից իմն դիցազանց ցեղ սերեալ յԱրամագայ՝ է իբրեւ շլթայ հաղորդութեան ի մէջ աստուածոցն եւ մարդկան. որպէս անցք իմն եւ հաղորդութիւն ի մէջ մարդկան եւ անասնոցն համարեալ էր մեւս եւս խոնարհագոյն ցեղն աստուածոց՝ Սաւիւրք եւ Փաւնայք, որք զմարդկան եւ զանասնոց սեպհականութիւնս միանգամայն ունէին։ Հանդերձ սղքիմիք եւ ամենայն անշնչաւորն բնութիւն՝ անտառք եւ լեռնիք, դաշտք եւ արօտք, գետք եւ ծովակք ունէին բնակեալ յիւրեանս աստուածութիւնս ինչ խոնարհագոյնս որ առհասարակ անուանեալ կոչէին Նիւմփայք։

261

Ի բազում Եւրոպայն տէրութեանց (Յունաց աշխարհին որոց պատմութիւն չէ ինչ այնպէս պիտանայցու եւ բազում ուրեք անյայտ, վաղ իսկ երկու եւեթ մեծացեալ՝ եղեն նշանաւոր, մինչեւ պատմութեան համօրէն աշխարհին կապել ինոցա պատմութիւնն, որք եւ այլ եւ այլ բարս եւ նկարագիրս ունէին, մին իբրեւ դորիացի եւ մեւսն իբրեւ յոնիացի։

Սին յերկուց անտի էր Սպարտա կամ՝ Վակեդոնն առ Եւրոտաս գետով ի Պեղոպոնեսոս։ Եստ միայն մնաց Թագաւորութիւնն, բայց բաժանեալ էր ի մէջ երկուց ժառանգակալ Թագաւորաց (Պոկղիդեանց եւ Եգիդեանց) անդատին ի ժամանակէ զետիրեցին Հերակղեանք՝ Վակոնացւոցն. անդ յօրինեցաւ նախ՝ առաջին հաստատուն օրէնսդրութիւն։

Վիկուրգոս եղբայր վախճանելոյ Թագաւորին Պողիդեկտայ, որպէս պատմեն, չառ յանձն զԹագաւորութիւնն մեծանձնութեամբ եւ ոչ հաւանեցաւ առնուլ կնութեան զկին նորա այրի, եւ ջանայր լինել պաշտպան իրաւանց եղծորորդոյ իւրոյ Վարիզայոսի որ նորածին մանուկ էր՝ յերեսաց մօրն նորա. բայց զմին իրի իսկ վասն նենգաւոր խորհրդոց կնոջն ստիպեալ եւ գնաց վատարանդի ի հայրենի աշխարհէն։ Իբրեւ տասն ամբ ի վերայ անցանէին՝ դարձաւ այսրէն յետս, քանզի կոչեցին զնա քաղաքացիքն

1 'Ιεροφάντης. 2 Δαδούχος. 3 'Ιεροκήρυξ. 4 'Επιβήμιος.

վասն աղմկի իրիք որ ի տէրութեանն դիպեցաւ: Վ իկուրգոս բազում ինչ տեղեկութիւն եւ փորձ իրաց ուսեալ էր մանասանդ ի Նրեատէ, նմին իրի ձեռն արկ ի գործ ինչ մեծ, այս ինքն զբիրա Սպարտիացիսն փոխել յազգ ազատ եւ հզօր եւ կիրթ ի ձեռն օրինաց (յամբ իբրեւ 880¹), բայց նախ հարցեալ իմացաւ թէ հաւան իմն է ընդ այն դեզփեան պատգամն, զի այնպէս յապա-հովս իցէ վասն ընդունելութեանն:

Եւ աջնորդութիւնն յանձն եղեւ ծերակուտի, այս ինքն 28 Խորհրդականաց կամ ծերոց (գոնեայ 60ամենից) եւ երկուց թազաւորացն, ուստի ընդ ամենայն էին ծերք երեսուն. յետոյ յաւելան եւ հինգ Պարեպք վասն պահելոյ զհասարակաշինքն կշեռ ի մէջ Խորհրդականացն եւ թազաւորացն, որոց յետոյ իշխանութիւն էր եւ զթագաւորան եւս կոչել ի պատառխանատութիւն: Խագաւորացն այսպիսի եւեթ իշխանութիւն էր՝ սպարապետութիւն եւ քրմապետութիւն: Եւ մենայն վճիռք մեծամեծք ի ծերակուտէն յօրինէին, եւ ապա ելանէին առաջի ժողովոց ժողովողեանն՝ որոց եւ զծերսն իսկ ընտրեալ էր:

Ս ասն զանկարգութիւնսն որ ի հարստահարութենէ մեծաւանցն եւ ի կարօտութենէ տնանկաց լինիցին՝ ամենեւին արմատաքի խելոյ՝ կարգեաց Վ իկուրգոս հաւասար իմն բաշխումն արարոց. ամենայն երկիր մշակութեան բաժանեցաւ յ39,000 բաժինս, մի մի բաժին յ82 օրավար գետին: Ար բուն Սպարտիացիքն էին՝ առին 9000, իսկ հին բնակիչք Վակոնիայ որ Պերիկկացիքն կոչէին՝ 30,000 բաժին: Եւ աջինքն տային վարել զկալուածս իւրեանց շեղոտացն (գերեաց): Ար ի շէնան բնակէին, տային եւ նոքա հարկս եւ զային ի պատերազմ. ինքեանք գործէին զերկիր իւրեանց եւ առնէին վաճառականութիւն: Չէր ուսեք համարձակ առնուլ գնոց կամ ժառանգել մեւս եւս երկրորդ կալուած: Սերժեցան դահեկանք ոսկի եւ արծաթի եւ եղան ընդ այնր պղնձիք. չէր մարթ իրս ինչ շքոյ եւ բարեկեցութեան մոլծանել ի Սպարտա:

Ի ժամադիր ժամու հրապարակաւ ուտէին արք միաբանութեամբ ի մեծամեծ սեղանոց՝ յորս գլխաւոր ինչ էր թան ինչ թուլս եւ բաժակ մի գինի, եւ վասն ծախուցն տայր իւրաքանչիւր ոք ամիս յամսոյ հանգանակս: Սպարտացի այր չէշխէր առնել մշակութիւն կամ ձեռագործ, զի զայն ամենայն գերեաց անկ էր վճարել, եւ յայն սակս իսկ անհնարին խտտութեամբ ունէին գնառա: Վործ առն ազատի այն էր՝ յորս երէոց ելանել եւ առնել կրթութիւն պատերազմի: Եւ յսպէս յօրինեցաւ ազգ ինչ դիւցազանց. քանզի ամենայն իսկ կրթութիւն ուստերաց եւ դստերաց յայն իմն հայէր, եւ մանկտին առաւել տէրութեան էր քան հօրն եւ մօրն, եւ կրթութիւն նոցա որ ի ձեռն հրապարակաւ կարգե-

լոցն վարդապետաց կատարէր՝ էր կրթութիւն մարմնոց մրցութեանց եւ խտամբերութեանց. իսկ կրթութիւն մտաց նոցա էր ի խորամանգութիւն՝ նմին իրի հռչակաւոր իմն էր նենգութիւն Սպարտացւոցն, որպէս եւ հզօր համառօտութիւն բանից նոցա, ուր ցնորք նոցա եւ հանձար չառնոյին հրահանգս: — Ըմենեքին իսկ ի քաղաքի իբրեւ ի բանակի կէին, ուրախութեան ժամանակ էր ժամանակն պատերազմի՝ յոր երթային իսկ սրնգահար առաջե, զգեցեալ ամղան ծիրանի, եւ յառաջ քան զձակատան զարդարէին իբրեւ ի տօնական աւուր: Իբրեւ հան Վիկուրգոս զգործն ի գլուխ՝ երդմնեցոյց զգլխաւորս ժողովորդեանն պահել զօրէնս նորա մինչեւ ցգարձ գալտեան նորա այսրէն. ապա ել զնաց ի Սպարտացւոց աշխարհէն եւ ոչ դը ուրեք գիտաց թէ որպէս կամ ուր վախճանեցաւ:

Չափ զօրութեան կրթութեան Սպարտացւոցն յայտնեցաւ նախ ի սաստիկ պատերազմունան որ զրգուեցան նոցա ընդ Մեսենիացւոց՝ վասն անիրաւութեանց երկուց կողմանցն: Ըռաջին պատերազմն յերկարէր 20 ամ (742—722), եւ լինէր զրաւ յետ ծանր ծանր կռուոց՝ առիւն Իթոմեայ որ էր դղեակ ամուր ի բարձրաւանդակի, եւ յետ այնորիկ եղեն Մեսենիացիքն հարկատու Սպարտիացւոցն: — Բայց յետ 40 ամաց միւսանգամ ի մարտ պատերազմի զրգուէին Մեսենիացիքն (683—668), եւ կռուէին յուստահատութեամբ. բայց իբրեւ յետ 11ամեայ պաշարմանն անկաւ ամուրն նոցա Իրա՝ այնուհետեւ բարձաւ տէրութիւն Մեսենիացւոցն: Մեսենիացիք եղեն շեղոտք. մասն մի նոցա ել զնաց ի Ափիլիս եւ բնակեցան ի Օւանկղէ՝ որ կից ի նոցա անուն կոչեցաւ Մեսենա:

Ճաջողութեամբ այսց պատերազմաց եւ այլոց եւս զոր ետուն ընդ դրացեաց (ընդ Արկադացւոց եւ Արգիացւոց) Սպարտիացիքն՝ առին նորա զյառաջահաս պատիւ Սպարապետութեան՝ ի մէջ գորիական տէրութեանցն. քանզի դաշնաւորութիւն իմն էր համօրէն Պելոպոնեսոս ընդ զօրավարութեամբ Սպարտիացւոց՝ ի բաց հանեալ զԱրգիացիս եւ զԱքայեցիս:

262

Բնտանեգոյնս եւ զգօնագոյնս քան զսոսա կարգեալ յօրինեցան իրք քաղաքին Աթենացւոց: Ըստ Լեկրոփս (յամէ 1550) մեղմացոյց զառաջին վայրենութիւնն: Խեսեւս (իբրեւ 1250) դիւցազն մեծ եւ օրէնսդիր՝ արժանի եղեւ անուանելոյ երկրորդ հիմնիչ իշխանութեան Աթենացւոցն. բարձ նա զհին բաժանումն Ատտիկէաստանի յերկոթասան ժողովուրդս եւ զԱթէնս եղ մայր

քաղաքացի համարէն Ատաիկեցւոց աշխարհին: Առ իշխանութեամբն Աողոտի յարձակեցան Հերակղեանք կամ Վորիացիք յԱտաիկէ եւս: Պատմեն թէ պատգամ ի դիցն եղեւ թէ այն ազգ յազգացն առջէ զյաղթութիւնն որոյ թագաւոր անկցի ի Ճակատուն: Աողոտ ած զմտաւ զնել զանձն ի վերայ ժողովորեան իւրոյ: Ծըղտեալ եմուտ ի ճգնական տեղի պատերազմին եւ անդէն անկաւ. իբրեւ ազգ լինէր Հերակղեանցն թէ Աողոտ անկաւ, զահի հարեալ գնացին ի բաց:

Այնչափ մեծարոյ եւ պատուական համարեցան Աթենացիք զգործ թագաւորին իւրեանց՝ զի բարձին զպատիւ թագաւորութեան, եւ զՄեդոն զերէց որդին Աողբեայ կացացին իշխան ժառանգութեամբ (յամէ իբրեւ 1070): Յետ երեքտասան ցիւանո իշխանաց՝ սահմանեցաւ ժամանակ իշխանութեան նոցա 10 ամ (յամի իբրեւ 750), եւ յետոյ միանգամայն ինմին ժամանակի կացին 9 իշխանք տարեւորք ընտրութեամբք (յամի իբրեւ 680), զի դիւրաւ առնուցուն զառաջն անկարգութեան յորժամ զեղծիցին իշխանութեամբն:

Բայց եւ աստ եւս (որպէս ի Սպարտա) Աղուականացն տէրութեամբ աղքատացաւ ժողովուրդն եւ բուսան չարիք մեծամեծք: Այսն զսոսա ի միջոյ բառնալոյ կամէին օրէնս գրով, եւ յորդորեցին զիշխանն զՎրական յօրինել օրէնս (յամի 620), քան զի ցայն վայր սովորութեամբք նախնեաց վարէին. բայց օրէնք նորա խիստ էին յոյժ, եւ “զրեալ արեամբ,” մինչեւ առաւել եւս բազմանալ զժտութեանց վասն նոցա: Աիւղոն եւ Մեգակղէս յորոց մին ի կողմն ժողովորեանն էր եւ մեւսն ի կողմն աղուականաց ընդ միմեանս ելանէին հակառակութեամբ, եւ ուղղութիւնքն կարծեալք զորս կարգեաց Նպիմենիզէս կրեացի՝ ոչ ինչ այնպէս օգուտ գործեցին:

Ապա ուրեմն անց ի մէջ իմաստուն իշխանն Աողոն գնել օրէնս (յամի իբրեւ 594), որ վաղ իսկ երեւեալ էր քաջանուն ի պատերազմի եւ համբաւաւոր զիտութեամբ: Մեղմացոյց նա զնեղութիւն պարտապանաց, քանզի զհասան եւ զգինս դահկանացն ուղեցոյց. զազատութիւն նոցա արար ի զգուշութեան եւ զբազումսն ի մեծատանց հաւանեցոյց թողուլ զպարտոն կամ տալ ժամանակ, եւ ինքն եւս լինէր այնմ օրինակ: Օքաղաքացիսն ըստ ընչաւետութեանն իւրեանց ի չորս ջոկս կամ կարգս՝ բաժանէր վտոն հարկացն, այնպէս զի ծանրութիւն հարկացն ի վերայ մեծատանցն կայցէ: Ամենայն իշխանութիւն տէրութեանն հաստատեալ կայր ի ժողովս ժողովորեան: Խոնարհազոյն կարգ ժողովորեանն ընտրէր ամ ըստ ամէ յերից բարձրագոյն կարգաց անախ 400, բայց յետոյ 500 այլ քաղաքացի՝ յորոց յառնէր կայր Խորհրդականութիւնն²:

¹ Φύλας.

² Βούλη.

Յայտմ խորհրդականութենէ ընտրանաւ յօրինէր այլ ինչ փոքր խորհրդականութիւն Պրիտանիանց վառն զերս ինչ որ անգլէն ասխարհքեն՝ վճարելոյ։ Իշխանացն ինուանց պարտ էր յամենայն եւ բեւեռն երեւելն իրա գումարել զխորհրդականութիւնն, եւ վճիռք սորա ելանէին առաջի Ժողովոց Ժողովորեանն (յոր համարձակ էր եւ չորրորդն կարգի մարդկան մասան)։ Երիտազգան որ էր աստեան վերադոյն քան զամենայն ատեանս՝ կայր յարանց արժանաւորաց կամ յիշխանաց անտի ելելոց ի պաշտամանէն խրեանց։ Ոստայր հաստատութիւն օրինացն երեւոց, առնէր վճիռ մահաւ եւ անուութիւն ի վերայ կրօնից, վարուց եւ կրթութեան։— Յորոց յայտ է թէ օրինակ առաջնորդութեանն կարգելոյ ի Սողոմէ՝ է խնամտուն խառնումն ազնուապետութեան եւ ռամկապետութեան։

Պարտ էր ամենայն քաղաքացւոյ յՄթէնս՝ սենել շահավաճառ ինչ կամ արուեստ, եւ չէր հարկ որդւոյն անուցանել զհայրն ծերունի՝ եթէ ոս անփոյթ արար ուսուցանել նմա ի մանկութեան արուեստ, քանզի եւ կրթութիւն մանկուոյ ի կամս եւ ի կարողութիւն ծնողացն ասպատան էր։ Մեծարոյ եւ պատուական էին անդ գիտութիւնք, բայց եւ զհրահանգաց մարմնոց ունէին փոյթ ի մօտ։ Ժիր եւ վարժ քաղաքացիս կամեր Սողոմ եւ ոչ զօրականս եւեթ ունել ի անելութեան իւրում։ Իբրեւ զայս ամենայն կարգս յօրինեաց եղ՝ առ յՄթենացւոց խոստումն թէ պահեսցեն զնոսս 100 ամ ճշդիւ, եւ ել ճանապարհ առնել ընդ Եգիպտոս եւ ընդ Փոքր Եփս, կամեր յետ 10 ամաց գառնալ այսբէն։

263

Եւայց մինչ չեւ եկեալ նորա՝ միւսանգամ յարեան խռովութիւնք. խառնադանձ աւմիկն կամեր հանել զեւթս ի մեծատանց, նմին իրի յօրինեցան կացին երկու իմն կողմանք որպէս յառաջն. ի զուխ ազքատացն կայր Պիսիատրատոս՝ որ ազգականն իսկ էր Սողոմի, ցանկացող իշխանութեան, գիտուն եւ աջողակ ի պործ, որ եւ նենգութեամբք եւ սղոքելով եմուտ ընդ միտ ամբողին. թէպէտ եւ շատ ջանաց հակառակ նորա Սողոմ՝ որ դարձեալ էր անգրէն յՄթէնս ի Ժամանակին, սակայն Պիսիատրատոս առ ի բուռն զգլխաւոր իշխանութիւնն յետ առնելոյ զմիջնաբերդ Մթենացւոց քաղաքին ի ձեռն անձնապահացն՝ զորս Ժողովեաց հաւանութեամբ Ժողովորեանն իբրեւ թէ ի պաշտպանութիւն անձին իւրոց ի ձեռաց հակառակորդացն, եւ բաղանջոյց զնոսս օր ըստ օրէ (յաթի 561)։ Եւ զնայց այնուհետեւ Սողոմ ի հայրենեացն եւ վախճանեցաւ յԵպիփրոս. ելաց զնա եւ զարմացաւ ընդ նա ամենայն աշխարհն (Յռնաց)։

Իսկ Պիսիատրատոս թէպէտ եւ ունէր ասիական պատերազմ սաստիկ ընդ հակառակորդաց իւրոց՝ որոց զլխաւոր էր սոհճն

Եղիմէնեանց ընդ իշխանութեամբ Մեգապղեայ, եւ երկիցս եւս մերժեցաւ յետս (560—556, 552—538), բայց յետոյ ուրեմն յաղթեալ առ ի ձեռն զմիա՛հեծան իշխանութիւնն (538): Զանգարա եւ աղբար եւ սւրախտար առաջնորդութիւն նորա եւ մասնաւոր զայն թէ որով օրինակաւ զառաջնորդութիւնն առ. եւ մնառնա ի պարարտ ծերութեան (528) թողեալ զտէրութիւնն ծաղկեալ եւ բարգաւաճեալ:

Հիպպիաս եւ Հիպպարքոս որդիք նորա պայազատեցին զնա ի միասին եւ երթային զմանապարհ նորա, զի Զանային գեղեցիկ զործել զՂթէնս եւ երթել զքաղաքային: Ընակրէսն եւ Ախան նիդէս յՂթէնս կոչեցան, ի գրոցն Համերայ տային ուսուցանել զմանկտին: Բայց զհակառակորդս միահեծան իշխանութեանն չխաբէին հաճել, որք եւ գտին իսկ ժամանակ ի գէտ կործանելոյ զիշխանութիւնն նոցա (514):

Ընդ ժամանակն ընդ այնոսիկ Հարմոդիոս եւ Արիստոգիտոն բարեկամք կարեւորք էին միմեանց յՂթէնս: Վոչոյն Հարմոգեայ կրեայ նախատինա ինչ ի Հիպպարքեայ: Հայնժամ ի դաշն մտին բարեկամքն երկոքին՝ միարանութեամբ սպանանել զտեսարան իւրեանց (զբռնակալն): Նախ ի տանի ինչ հրապարակաւ զՀիպպարքոս կամեցան ուղանանել. բայց յաղմկի անդ խոցեցաւ եւ Հարմոդիոս, եւ Արիստոգիտոն ձերբակալ եղեւ: Սա գուշակեաց Հիպպեայ զբարեկամաց նորա թէ ընդ մեզ միաբանեալ էին ի դաւն. զայն լուեալ Հիպպեայ՝ ետ կոտորել զնոսա եւ ապա զԱրիստոգիտոն եւս: Հայնժ հետէ արդեամբք իսկ բռնակալ եղեւ Հիպպիաս, եւ գունդք գունդք քաղաքացեաց՝ վասն սակաւ ինչ կասկածանաց կոտորէին. բայց նոքիմբք վաղվաղեցաւ կործանուիմն նորա:

Թէպէտ եւ բարեկամութիւն կալաւ ընդ Պարթեյ եւ ընդ Ռպարտիացեայ, բայց Եղիմէնեանքն որ վասարանդի լինալ էին՝ կաշառեցին զպատգամն Գեղփացեայ զարդարեալ զմեհեանն. քանիցս անգամ թէ հարցանէին ինչ Սպարտիացիք՝ միշտ իսկ հրաման տայր պատգամն թէ զՂթէնս հանէք յազատութիւն: Եղա ուրեմն հաւանեցան Սպարտիացիք խաղալ ի վերայ քաղաքին Ըթենացեայ, ստիպեալ տաղնապեցին զՀիպպիաս մինչեւ յանձն առ կռել դաշինս եւ թողուլ զիշխանութիւնն ի բաց. այնպէս էլ քաղաքն Ըթենացեայ յազատութիւն (յամի իբրեւ 510). Հարմոդիոս եւ Արիստոգիտոն անդրեօք պատուեցան:

Աղիւթենէս Մեգաղկեայ որդի առաջնորդէր այնուհետեւ տէրութեանն, եւ էրնա զլուխ կողման Եղիմէնեանց կամ ուսմկին հակառակ ազնուականացն՝ որոց զլիաւոր խաազորաս: Աղիւթենէս ամենեւին իսկ յօրինեաց ուսմկապետութիւն, քանզի փոխանակ չուրիցն՝ ի 10 կարգս կամ Զոկս զժողովուրդն բաժանէր, եւ կազմէր

ղիտօրհրդականութիւնն փոխանակ չորեքհարիւրոցն՝ ի 500 խորհրդականաց (առեալ յիւրաքանչիւր կարգաց կամ ջեկոց՝ 50 խորհրդականո)։ զատաւորութիւնն եւ մեծ մասն պաշտամանց փոխանակ ընտրութեամբն տալոյ՝ լինէր առեալ վիճակաւ, զի ամենեցուն համարձակ իցէ այնմ հասանել։ Եւ զի պահիցի ազատութիւն ժողովրդեանն՝ եղև նա եւ ղեկեցեկոյտ վճիռն¹, այս ինքն՝ զի ամենեքին ի քաղաքացեաց ունէին իրաւունս գրելոյ ի վերայ խեցւոյ զանուն այնր՝ զորմէ համարէին թէ միասակար տէրութեանն իցէ, եւ պարտել։ Վասն տասն ամաց վտարանդութեան պիտոյ էր 6000 խեցի։

Ուր ջանային այնուհետեւ ւզնուականքն՝ առաջնորդութեամբն Խազորայ եւ օգնականութեամբ Սպարտիացւոցն կործանել զաւակապետութիւնն՝ դարձուցանելով եւ շիպակիս միւսանգամ յիշխանութիւն իւր։ Էյաջողեաց գործն, քանզի հարան Սպարտացիք, եւ շիպակիս որպէս եւ Երիտազորաս գնացին փախտեայ առ Պարսիկս (504)։

Յայլ եւս ամենայն մանր տէրութիւնս Յունաց աշխարհին նոյն կարգք իրաց մի ըստ միջէ զմիմեանս յաջորդեցին՝ որ ինչ յԼթէնս։ — Եզնուականքն բարձին զԹագաւորութիւնն ի միջոյ, եւ ընդ այնր անց կաց Եզնուապետութիւն՝ որ յետ սակաւ ինչ միջոյ ի հարստահարութիւն ռամկին դարձաւ։ Եյլ քանզի զօրութիւն եւ կրթութիւն զինուոց Եզնուականացն միայն էր, յայնժամ ուրեմն միայն յաղթէր նոցա ռամկին՝ յորժամ ոմն փառասէր եւ ընչաւէտ այր յԵզնուականաց անտի ի բաց ելեալ՝ անցանէր ի զլուի ռամկին իրրեւ Սպարտայ², առնոյր ի բուռն զմիջնաբերդ քաղաքին, եւ զազնուապետութիւնն կործանէր։ Սակայն այնուհետեւ ռամկավարն դիւրաւ վտարէր յինքն զվերագոյն իշխանութիւնն՝ բազում անգամ ռամկին իսկ նմին օգնական լինելով։ Եյսպէս յ7 եւ ի 6 դարուն ելին կացին ի Յունաց աշխարհին միահեծան իշխանք՝ որ Բռնաւորքն իսկ կոչեցան, ոչ եթէ առ ի նշանակելոյ թէ բռնութիւն կամ անազորունութիւն ի կիր արկանէին, այլ թէ միահեծան տեարք կացին ի տէրութեան՝ ուր յառաջն ռամկապետութիւն էր։ Բազումք ի բռնաւորաց աստի սլք զիտունք եւ երեւելք էին (որպէս Պիստորատոս յԼթէնս՝ նոյնպէս Պերիանդրոս մին յեւթն փիլիսոփայից ի Վորընթոս, եւ Պողիկրատէս ի Սամոս)։ զիտէին զառաջնորդութեանն արուեստ, զժողովուրդն՝ յորոյ ձեռն ամբարձան՝ զբաղեցուցանէին կանգնել հոյակապ շինուածս, էր նոցա մեծութիւն՝ որով զարուեստագէտան եւ զբանաստեղծս ձգէին յիւրեանս եւ ի գիւտս յորդորէին, եւ ի փառաւոր արքունեաց նոցա ծաղկէին քաղաքք։ Սակայն եւ այնպէս Էյբրիկարեաց բռնաւորացն իշխանութիւն։ քանզի ոչ միայն Եզ-

1 Όπαρχισμός.

2 Δικτατορία.

նաւականքն ջանային կործանել զնոսա՝ առեալ օգնական զՍարգս-
տիացիոն՝ որք միշտ իսկ Լճնուապետութեանն զօրաւիգն էին, այլ
եւ որդիք առաջնոցն բռնաւորաց մոռացեալ թէ որպիսի ինչ
օրինակաւ ելին հարքն նոցա յիշխանութիւնն՝ բռնառեալ իմն եւ
նեղել զժողովուրդն սկսան։ Յայն սակս եւ ժողովրդեանն առ ժա-
մանակ մի միաբանեալ ընդ Լճնուականացն՝ զնոսա մերժէին եւ զա-
սա թողուին թափուր յակնկալութենէն՝ այնու զի առաւել եւս
այնուհետեւ զաւակապետութիւնն կամ զընկերհաշտութիւն
հառատաւէին։

Ի

Պարտեւի ընդ Պարսից • Սարգստիութիւնն Արշակունի (492 — 431).
(Միւրտիւր, Թեոփոլիս, Արտիւրիս, Արշ, Պարսիս)։

264

Ի 260-ն մեծամեծ պատերազմացն Յունաց ընդ Պարսից պե-
տութեանն՝ արկաւ հիմն մեծութեանն Յունաց։ Պատճառք զոր-
դուելոյ պատերազմին՝ ասիական գաղթականութիւնք Յունացն
եղեն, որք ի Ալուրոսէ հետէ անկեալ էին ընդ իշխանութեամբն
Պարսից, ուր նոքա զնոյն տենչանս աղատութեան ունէին՝ զոր տա-
մակիցքն իւրեանց ի բուն աշխարհին։ Սակայն ժամանակս բազումս
հնազանդեալ ունէին զնոսա ի հարկի մեծամեծքն Յունաց՝ զորս
կացուցանէին Պարսիք ի քաղաքս քաղաքս իրեւ իշխանս կամ
բռնաւորս, եւ յայն սակս իսկ հաւատարիմք էին արքունեացն Պար-
սից։ Այլ մի ոմն ի նոցանէ էր եւ Հիստիէոս բռնաւոր Միդե-
տեայ՝ որ կոչեցաւ ի վայելութիւնս արքունեաց թագաւորին՝ ոչ
միայն իրեւ ի վարձս հաւատարմութեանն զի յարշաւանին Ալի-
թացոց չեա թոյլ հատանել զնաւականութիւնն¹, այլ եւ վասն
իրիք իրիք կասկածանաց։ Սակայն Հիստիէոս անկեալ գաղտ
ի պատգամս ընդ ազգականին իւրում Արիստագորայ որ յաջորդն
լեալ էր նորա՝ դրդեաց հան զՄիդետացիոնս եւ զայլ եւս քա-
ղաքս յսնիական գաղթականութեանն յապստամբութիւն՝ զի յետ
զիւրաքանչիւր բռնաւորսն մերժելոյ թօթափեացն եւ զլուծ տե-
րութեանն Պարսից։ Սպարտիացիք եւ Լթենացիք կոչեցան ի թի-
կունս օգնականութեան, այլ Լթենացիք միայն եւ Լրետրիացիք
նաւամարտիկ տորմիդ 20 նաւաց՝ եղեն նպաստ ի կռիւ, քանիլ եւ
երկնէին իսկ թէ Վարսհ կացուցէ միւսանգամ յիշխանութիւն
բռնաւորութեանն զՀիպպիաս որ յարքունիս նորա էր։ Օտառաշին
յաջողեալ իմն իրքն թուէին, առաւ Սարդք՝ քաղաք գլխաւոր
Փղքուն Լսիայ եւ հրձիգ եղեւ, եւ ապստամբութիւնն սփռեալ
տարածեցաւ յամենայն աշխարհն Յոնիացոց։ Սակայն վաղվա-
ղակի եղեւ փոփոխումն իրացն. պարտեցան Յոյնք ի նաւամարտիկ

կռուի ոչ միայն վասն նուազագոյն զօրութեանն իւրեանց՝ այլ եւ վասն չմիարանութեանն . ի հիմանց բրեալ քանդեցաւ Միղետոս . յոնցաւորք ի քաղաքացեացն խախտեցան վարեցան ի գերութիւն . Լորիտապարտոս ի թրակիա փախստեալ անկեալ՝ անդէն սպանաւ . Ըմբռնեալ խաչեցաւ եւ Հիստիէոս՝ որ առաքեալ նուաճել զապստամբան՝ եղեւ առաջնորդ նոցա ձախող պատերազմին (504 — 496) : — Սակայն կայր Ֆույր տակաւին սրամտութիւն բարկութեան թագաւորին ի վերայ Լթենացւոցն, մանաւանդ թէ առաւել բորբոքեաց զցասումնն Հիպպիաս : Նմին իրի յամենայն իսկ համօրէն աշխարհէն Յունաց վրէժք գործոյն պահանջելոց էին :

Եւստ զՄարգոնիոս զօրավար իւր ի վերայ առաքէր Վարեհ տուեալ զօր ի ձեռն ընդ ծով եւ ընդ ցամաք (յամի 492) : Եւս առաջի Լթոս լեռնոտանն ի մրրկէ խորտակեցաւ տորմիդ նաւացն . եւ մասն մի հեռեւակ զօրուն ի ցամաքի ի պատերազմող ազգէն թրակացւոց կոտորեցաւ, եւ մինչ չեւ տեսեալ Մարգոնեայ յոյն այր՝ զօրօքն մնացելովք տազնապաւ փախստեալ յԼոիա անկանէր : — Եպա մեւս եւս ահագին նաւամարտիկ տորմիդ նաւաց կազմէր թագաւորն . եւ մինչ դեռ ի պատրաստել կայր՝ առաքեալ քարոզս՝ խնդրէր հող եւ ջուր ի քաղաքացն Յունաց, իրրեւ նշանակ ինչ հնազանդութեան (491) : Աղղիքն ամենայն եւ մեծ մասն կողմանցն Յունաց՝ հրամանացն անսացին . Սպարտիացիք միայն եւ Լթենացիք իշխեցին մերժել զհրամանն, որք եւ հակառակ ազգացն իրաւանց զմին ի հրեշտակացն առեալ թաղեցին ընդ հողով եւ զմեւսն արկին ի ծով :

Եւս այն բարկացեալ թագաւորին՝ առաքէր զՎատ եւ զԼրտափեռն նաւօքն պատրաստելովք եւ սպարապետ ընդ նոսա զՀիպպիաս, երթալ ածել ի խրատ զԼթենացիսն (490) : Աճանապարհայն երանելին պարտկարանքն յԵւքիա . անկաւ Լրեաթիա մատնութեամբ ի ձեռն թշնամեացն՝ որ յատակաց քանդեցին զքաղաքն եւ զքնակիւնն հանին վարեցին ի ներքին կողմանս Եւփացւոց աշխարհին . ապա քերեալ զկղզեաւն՝ հրով եւ ապականութեամբ եկին ելին ի ծովեղերսն Ետտիկէաստանի առաջնորդեալք ի Հիպպիայ, անտուտ սփռէին բազմատարած բանակք նոցա ի դաշտոն Մարաթոնայ : Խուճապեալ Լթենացւոցն՝ տազնապաւ զզօրականն ի մի վայր գումարէին . առաքեցին շուրջանակի խնդրել օգնակաւնութիւն, այլ ընդ վայր . Պղատէացիք միայն յղեցին 1000 այր . նա եւ Սպարտիացիքն որք դանդաղէին իմն՝ զե հին ինչ օրէնք կրօնից հրամայէր նոցա չտալ պատերազմ յառաջ քան զլրումն լուսնին՝ չհասին ի գէպ ժամուն :

Եւս Լթենացիք փութացեալ դիմեցին ի դաշտ անդր եւ բանակ հարեալ զեռեղեցան, առաջնորդեալք ի 10 զօրավարաց :

Երեւելի եւ նշանաւոր ի նոցանէ էր Միղտիադէս՝ որ յառաջագոյն ի Վերսանեսոս կացեալ էր բռնաւոր հնազանդեալ Պարսից, եւ լեալ ընդ նոսա ի սկիւթական արշաւանին եւ տեղեակ էր բնութեան եւ պայմանի պատերազմին Պարսից: Եւ Միղտիադէս ի հաւան զԼթենացիսն զի ինքեանք նախ յարձակեցին ի վերայ ի տեղւոջ որ ոչ պատեհ իցէ հեծեալգորու թշնամեացն. անդ 10,000 Լթենացիքն եւ 1000 Պղտաէացիք ի ծակատու ընդ տասն պատիկ առաւելագոյն թշնամեացն՝ յետ ահագին եւ սոսկալի պատերազմին հանին ի գլուխ զմեծապայծառ յաղթութիւնն առ Մաւթոնաւ (29 Սեպտ. 490). ի մէջ բազմամբառ դիականցն անկերոց գաւաւ եւ Հիպպիաս. իսկ Պարսիկք ելին փախստեայ ի նաւա իւրեանց: Կամել կամեցան անկանել ի վերայ Լթենացւոց քաղաքին, քանզի սկսան նաւարկել փութանակի ի Սունիոն կոյս, բայց Միղտիադէս յառաջագոյն զգուշացեալ ընտիր ընտիր զօրօք մնայր նոցա առաջի քաղաքին. ուստի հարկ հառանէր Պարսից ամօթալեց կորակոր դառնալ յաշխարհն իւրեանց՝ թողեալ զյաճ եւ զխաղմած եւ զանօթ պատերազմին:

Ի եղեն ուրախութեամբ Լթենացիքն. զօրավարքն՝ մանաւանդ Միղտիադէս մեծարոյ երեւէին եւ անդրեօք պատուէին. այլ չյերկարեաց Միղտիադէս վայելել ի պատիւն: Հաւանեցոյց նա զԼթենացիսն վառել նաւա եւ երթալ առնուլ զկղզիս Եգէական ծովուն որ հնազանդեալ էին Պարսից. բայց քանզի յոր գործ առաքեցան՝ չկարաց վճարել, եւ զի վէրս եւս ի Պարոս առ՝ ուր չորաւ առնուլ զվրէժ թշնամանաց անձին իւրոյ, չարախօս կացին զնմանէ նախանձորդք նորա, մինչեւ նա գտաւ պատճառք ֆիասուն եւ չարողութեանն, եւ պարտաւորեցաւ ի տոյժս տուգանաց անհնարին յոյժ. եւ զի այնչափ ինչ տալ ոչ կարէր՝ արկաւ ի բանդ: — Ենդ վախճանեցաւ յաղթողն մարաթոնական ծակատուն՝ ի վերաց անտի զօր առ. բայց ազնուական որդին Կիսնոն յիւրոց ծախուց առնէր դիահանութիւն պատուով: Երդարեւ բազում իւրք նահատակեցաւ Միղտիադէս ի վերայ աշխարհին, բայց չէ մարթառանց բամբասանաց թողուլ զնա վառն բռնութեանն եւս եւ ամբարտաւանութեանն:

Յետ նորա վախճանին ի կռիւ իմն կային արք երկու երեւելիք եւ քաջք՝ Երիստիդէս եւ Խեմիստոկղէս, ընել առաջին ի տէրութեանն: Խեմիստոկղէս (զորոյ զքուն յաջացն հառանէին նշանք յաղթութեանն Միղտիադէայ) կամէր ըստ նմանութեանն Միղտիադէայ եւ զանձն բարձրացուցանել եւ զքաղաքն Լթենացւոց. եւ քանզի Երիստիդէս որ ոչն փաղաքշէր ամբոխին եւ ոչ ընդ անիրաւ ինչ հնարս կամէր՝ արգել իմն եւ խափանիչ ընէր անիրաւ եւ փառասիրութեան խորհրդոցն, վասն այնորիկ այնպէս իսկ յարդարեաց Խեմիստոկղէս զի «արդարն» եւ անշահասէրն Երիս-

տեղէն մերժեացի վտարանդի խեղեկցեալ վճռով (յամբ 486)։ Թեմիստոկլէս այնուհետեւ էր այդ ըստ մնաց եւ յօժարութեան ժողովրդեան՝ զի կամէրն ամբառնալ ի վեր Ղլթէնս մինչեւ ունել քաղաքին այնմիկ վերագոյն իմն իշխանութիւն ի վերայ ամենայն աշխարհին Յունաց։ եւ քանզի նաւական զօրութեամբ եւեթ հար էր այն Ղթենացւոցն՝ յայն սակս իսկ խրատեաց զդղեան Թեմիստոկլէս յաւելու շինել տորմիդ նոր 100 նաւաց (յամբ իբրեւ 484), մանաւանդ զի եւ յառաջագոյն իմն նշմարէր թէ տակաւին կայ մնայ տալ պատերազմ ընդ Պարսից։

265

Եւ արդեամբք իսկ սկսեալ էր Ղարեհի առնել անհնարին պատրաստութիւն պատերազմի, զոր մատոցց յառաջ նորին որդի Վսեթբէս Ը. (յամբ 486) դրդեալ եւ ի Յունաց անտի մերժելոց ի Մարդոնեայ. բայց առաւել էր պատրաստութիւն նորա քան զհօրն իւրոյ մինչեւ հասանել զօրացն ի միլիոնս քանի մի (ըստ Լորդոտայ) յազգաց ազգաց որոց թիւ աւելի քան զ60 էին, եւ նոքոք հանդերձ եւ զօր եւս նաւամարտիկ՝ ի վերայ 1200 պատերազմիկ նաւաց, եւ 3000 նաւաց բեռնաւորաց։

Խաղաց տորմիդ նաւացն ընդ կիրճ ինչ զոր եւս պեղել Վսեթբէս ընդ ծովեզերան որ առաջի կան լերինն Ղթոսի՝ վասն հանելոյ պաշար զօրուն, եւ արկ նաւակամուրջ ի վերայ Լոդեպան տոս ծովու, ընդ որ անց անթիւ անհամար զօրն յաշխարհն Լուրդացւոց, եւ յորդէր զեղոյր ընդ Թրակիա եւ ընդ Մակեդոնիա ի կողմն Թեսաղացւոց՝ որ հնազանդեցին իսկ առանց սրոյ։ Օւահի հարեալ Յունաց՝ յամենայն կողմանց առաքէին ինքնակամ հող եւ ջուր. մեծ մասն քաղաքացն չէին միարանք ընդ միմեանս, եւ ոչ զայն գիտէին թէ զինչ գործիցեն. եւ Ղթենացիք եւս եւս Սպարտիացիք սկսան դեղեւել։

Հայնժամ անց ի մէջ Թեմիստոկլէս, միարանեաց հաստատութեամբ Ղլթենացիս եւ Ղպարտիացիս, հաշտեցոյց զքաղաքն գժտեալս ընդ միմեանս, ած խառնեաց զբազումս ի դաշնաւորութիւնն, քաջալերեաց յորդորեաց զամենեանին։ Ըստ խրատուն նորա Ղեոնիդաս Թագաւոր Սպարտիացւոց առեալ 8000 այր ի նահապետելոցն երթեալ ունէր զկիրճս Թերմոպիլեաց. իսկ տորմիդ (280) նաւացն կայր առ Լքտեմիսեաւ, եւ հրամանատար նոցա Լուրիդիադէս սպարտիացի եւ Թեմիստոկլէս։

Ըսն ինչ դաշնաւորքն Յունաց հասին ի կիրճն՝ անդէն հասէին բազմատարած բանակք Եսիացւոցն։ Օւր ջանացան Եսիացիքն առնել ահարեկ զքաջն զայնոսիկ կամ շահել զնոսա, ապա հրաման ետ Վսեթբէս յարձակել ընդ կիրճն. զաւուրս երկուս

անկանէին հաղարարողք ի զօրաց նորա ի կռուի անդ. եւ գունդն եւս մատենիկ 10,000 արանց չկարաց ունել զդէմ նոցա: Բայց ոմն ի Յունաց (Նփիաղտէս) մատնութեամբ գիշերայն զմասն մի զօրացն Պարսից անցոյց ընդ լեռնակողմն անկանել ի Թիկանց ի վերայ Յունացն:

Հայնժամ փութանակի խորհուրդ խորհէին. 300 Սպարապետ չիք եւ 700 Թեոպիացիք ինքնակամ նահապետեացն զօրափարութեամբ Ղեւոնդայ. մնացեալքն առաքեցան յիւրաքանչիւր տեղիս, զի մի զուր մեռանիցին: Իսկ առաջինքն ի մահ պատրաստեցան. ի վազիւ անդր սկսան խառնուրդքն. Ղեւոնդայս եւ որ ընդ նմա քաջքն էին՝ անկան քաջութեամբ առ Թերմոպիլիդոք մինչեւ ցայր մի (6 Յուլ. 480): Անգնեցաւ շերիմ ի վերայ նոցա ցուցանել անցաւորացն զտեղին յորում անկան:

Ի նմին ժամանակի 400 նաւք ի նաւաց թշնամեացն առ Սպարտա ի մորկէ խորտակեցան. բայց տակաւին այնչափ բազում էր նաւական զօրութիւնն Պարսից, մինչեւ խորհել Նարքիսոս զեւայ եւ Պեղոպոնեսացւոցն դառնալ այսրէն յետս եւ լքեալ թողուլ զԼթենացիսն: Բայց Թեմիստոկղէս արար կաշառարեկ զգլխաւորս ի զօրափարացն եւ այնպէս յարձակեցան ի վերայ թշնամեացն առ Լքտեմիսեաւ եւ ընկրմեցին 30 նաւ. ապա լինալ մեւս եւս մորիկ՝ խորտակեցան նաւք 200. եւ ի միում եւս նաւագի յարձակեալ նոցա գիշերայն ի վերայ նաւացն (Յունաց) մեռացան բազում: Բայց Յոյնք՝ քանզի լուան զգոյժ պարտութեանն առ Թերմոպիլիդոք, դարձան փութանակի յետս ի Սաղամիս կղզի:

286

Յետ անցանելոյ ընդ Թերմոպիլիդէս անարգել՝ դիմեալ գային գունդք Լաիսցւոցն ընդ Փոկիս, ընդ Ղոկրիս եւ ընդ Բիովաիս հասանել յԼտտիկէ. աւերէին զերկիրն եւ տռնէին հրձիգ զքաջաքն Լթենացւոց յետ սպանանելոյ զծեր զօրականն որ մնացեալ էր անդ. քանզի յառաջագոյն ամենայն այր բաւական ի պատերազմ՝ սփռեալ էր ի նաւս ըստ խրատուն Թեմիստոկղէայ՝ հաւատաւելոյ ի դերփական պատգամացն, թէ փրկութիւն Լթենացւոցն ի «փայտեղէն պարիսպան», է: Իսկ կանայք եւ մանկտին եւ ամենայն ինչք Լթենացւոցն փոխեալ էին ի Սաղամիս, յԱդինոս եւ ի Տրեգենէ:

Սակայն Յոյնք չէին տակաւին միաբան ի խորհուրդս իւրեանց. զի իբրեւ անտուտ զհետ մեռալ գայր տորմիդ նաւացն Պարսից ի Սպրոնեան ծոց ծովուն՝ խորհուրդ մեռաւոր ի մտի եղին Պեղոպոնեսացիքն ի յաջորդ գիշերին դառնալ յաշխարհն իւրեանց, եւ ձգել տանել զպատերազմն ի ծոց Կորնթեան ծովուն:

(Յայնժամ վերջին իմն հնարս հնարեցաւ թեմիստոկղէս, գաղտ առաքեաց զայց առ Պարտիկս գալ որչապեւ զ(Յոյնս մինչ չեւ հասեալ հոտարահածի գիշերոյն: Ահա որում կամէրն. ընդ երեկս յարձակեցան Պարտիկք ի վերայ նաւացն (Յունաց, որ էին 380 նաւք. այլ իբրեւ խաւար երեկորին ի վերայ հասանէր՝ շփութել սփան յանձուկ ծոցի անդ ծովուն, եւ նաւքն նոցա մեծամեծք խրեցան, մինչ զի ոչ յառաջ կոյս եւ ոչ յետս կոյս կարէին խողալ, եւ բազումք եւս ի նաւացն ընկղմեցան. անհնարին իմն էր շփութութիւնն, այլ փառաւոր յոյժ յազթուլթիւն (Յունացն առ Սաղամեաւ՝ յետ սաստիկ աշխատութեանն (23 Սեպտ. 480):

Այլ զի վաղադոյն մերժիցին թշնամիքն յաշխարհէն (Յունաց՝ առաքեաց առ նոսա թեմիստոկղէս ասել թէ ի մօր կայ (Յունաց քակել զկամուրջն: (Յայնժամ Վաեղքսէս որ ի ժամ մարտի նաւացն ի մօտաւոր զահաւանդէ ինչ ժայռից հայեր յուսահատ ընդ նաւացն կորուստ՝ մտեալ ի նաւակ մի ձկնորսաց ծեպէր յաշխարհն իւր, թողեալ զմնացորդս զօրաց իւրոց (300,000) ի ձեռս Մարգանտի ի Մակեդոնիա: — Իսկ թեմիստոկղէս պատուեցաւ եւ պատկեցաւ յամենեցունց իբրեւ փրկիչ ամենայն աշխարհին (Յունաց):

Մարդունայ մինչ չեւ սկսեալ զնոր որչաւան պատերազմին, որպէս ինչ տուեալ էր նմա հրամանն թագաւորն, ջանայր լճեանացիս յանկուցանել յինքն՝ բազում ինչ օգտակար շնորհեալ նոցա. բայց լճեանացիք չառին ասկնեւին յանձն կուել ընդ նմա դաշին: Այլ Սպարտիկսքն անշնորհք՝ չեղին նոցա ձեռնառու յորժամ անտուտ գիտեալ ի վերայ խաղայր Մարդունիոս՝ եղեալ դաշնաւոր ընդ Իփոլտացւոցն. նմին իրի հարկ համարեցան լճեանացիք երանել ի քաղաքէն իւրեանց եւ ամրանալ ի Սաղամիս երկրորդ անգամ, բայց եւ այնպէս չհաւանեցան գնել զգաշինսն՝ զոր միւսանգամ ինդրեաց ի նոցանէ Մարդունիոս: (Յայնժամ աւեր եւ անապատ զկողմանն գործեալ Մարդունայ՝ դարձաւ ի Իփոլտիա, եւ առ Լոռայ գետով պատնէշ կանգնեալ նստէր:

Բայց յառաջ իսկ քան զայս ի միտս իմն եկին Սպարտիկսքն եւ 5000 այր ի նոցանէ 35,000 շեղորձ առաջնորդութեամբ թաղաւորին իւրեանց Պաւսանիայ միաբանեցին ընդ Լիփտիդեայ՝ որ յայնժամ դարձեալ էր ի վտարանդութենէն եւ կայր զօրավար 8000 լճեանաց հանդերձ վարձկան զօրք: Սգրա զհետ մօրն Մարդունայ, եւ յետ մանր մանր ինչ պատերազմաց՝ առ Պղատետ յարգարեցաւ ճակատ ահագին եւ սոսկալի (25 Սեպտ. 479), յորում գրեթէ բնաջինջ եղեւ զօրն պարսկական, եւ ինքն Մարդունիոս անկաւ ի ճակատուն. 40,000 միայն տարեցաւ անցեալ ընդ շեղստոնտոս. եւ մնաց առ եւ աւար անհնարին:

Ի նմին ժամանակի տորմիղ նաւացն (Յունաց էր երթեալ ի Սամոս կոյս առաջնորդութեամբ Վասնթիպուկոյ աթենացոյ եւ

Վերադարձնալ սպարապետաց, յարձակել ի վերայ նաւացն Պարսից. բայց տորմիդ նաւացն Պարսից փութանակի գնաց ի Միկազէ ի Յոնիացւոց աշխարհին. անդ ելին Պարսիկքն ի ցամաք եւ խառնեցան ընդ բուն իւրեանց զօրս որոց զօրավար էր օմն Յիզրան. հառին անդր եւ Յոյնք, ահագին էր կոտորած յունական սրոյն ի մէջ զնդացն նոցա խուճապելոց եւ աագնապելոց. յաղթեցին առին զբանակս նոցա եւ հրձիգ արարին զնաւս նոցա յառաւր յորում մղէր ճակատան առ Պղատեաւ: Իսկն պարծանք յաղթութեան եւ աստ լճենացւոցն էր եւ Միգետացւոցն ապառամբելոց ի Պարսից: Եւս կրկին յաղթութեանն դադարեաց այնուհետեւ առ շաւան Պարսից ի վերայ Յունաց աշխարհին: Լյուպէս անհեղեղ թանձրութեանն յաղթեաց մտաւորութիւն:

267

Եւս ճակատուն Պղատեայ տանէին յառաջ դաշտաւորն Յունաց զպատերազմն, իբր ոչ եթէ ի Պարսից ինչ յարձակումն կրեալ այլ ինքեանք ի նոսա յարձակէին զի զազգակիցան իւրեանց որ ի կողմանս լսիացւոցն էին հանիցեն յազատութիւն: Սակայն պատերազմն այնուհետեւ ընդ ծով եւեթ էր: Բայց քանզի Սպարտիացիքն ոչ զհրահանգս ծովային պատերազմին եւ ոչ նաւաբաւական ունէին, յայն սակս պակաւ հրամանատարութիւնն անցանէր առ լճենացիսն՝ որոց եւ ի ժամանակի պատերազմացն այնպէս քաջութիւն եւ ազնուական միտս ցուցեալ էր: Իսկ այս անցք ճեպեցան մատնութեամբն Պաւսանեայ արքայի Սպարտացւոց. զի սա թէպէտ եւ ցոյն վայր սպարապետ էր նաւացն, եւ ընդ նորա հրամանատարութեամբ լքիտիդէս եւ Նիմոն ուսար Միգետիացայ մերժեցին հանին զՊարսիկսն ի Նիպրոս կղզոյ եւ ի Թրակիայ եւ առին զՆիւզանդիոն (յամի իբրեւ 471), սակայն անդէն յետ այնորիկ եմուտ նա ի դաշնս ընդ արքային Պարսից՝ զի Յունաց աշխարհ մտցէ ընդ վերագոյն իշխանութեամբ նորա եւ ինքն առցէ անարգել իմն իշխանութիւն ի վերայ աշխարհին Պեղոպոնեսացւոց (470): Երբեք կոչեցին զնա յետ Սպարտացիք՝ զի ընդ ոսկւոյն Պարսից առեալ էր եւ զբարս գեղիւթեան նոցա, որովք ատելք իսկ առնէր Յունաց զտէրութիւն Սպարտիացւոցն՝ մինչեւ չիսմել ումէք զինուորել ընդ հրամանաւ նորա, եւ յետ մատնութեանն յայտ գալոյ՝ ի մեհենի ուրեք յոր անկեալ էր՝ սպանին սպանահ. սակայն եւ այնպէս՝ այնչափ նուազեալ անկեալ էր ճախութիւն Սպարտիացւոցն՝ զի ինքեանք իսկ հարկ համարեցան հրաժարել ի դատարկ հրամանատարութեանէ ծովային զօրութեանցն:

Այնչ դեռ Պաւսանիասն զգորութիւն իշխանութեան հայրենի քաղաքին իւրոյ նուազեցոյց հասոյց ի նկնութիւն՝ անտուտ

երեք զօրափորք Մթենացւոյն այլ եւ այլ բարութեւ կարողութեամբ՝ լինելին բազմօք նպատտ ամբառնալ զքաղաքն Մթենացւոյ ի բարձրութիւն : Թեմիստոկղէս իմաստութեամբ եւ խորամանկութեամբ՝ ի շինել միւսանգամ քաղաքին Մթենացւոյ՝ ապր ածել պարիսպ ամուր բարձրաբերձ մեծացուցանելով եւ զնորարձակութիւնն, եւ ապա յօրինել զմեծ եւ զկարեւոր նաւահանգիստն զՊերէսս՝ զոր յետոյ Նիմոն եւ Պերիկղէս երկուք երկայնաձիգ որմովք ընդ քաղաքին կապեցին, եւ յաճախեալ բազմացոյց զնաւական զօրութիւն Մթենացւոյն : Վասն այսոր ամենայնի անհաշտ իմն թշնամութիւն կալան ընդ նմա Սպարտիացիքն որ ոչ կամէին ընդ ամբութիւն քաղաքին Մթենացւոյ, եւ յայն սակս իսկ մատուցանէին զնմանէ ամբաստանութիւն թէ եւ նա կցորդ լեալ է մատնութեան խորհրդոցն Պաւսանիայ (469) : Հասին ամբաստանքն ի ժամանակի զի յաջողեալ իմն էր հակառակորդաց նորա յՄթէնս՝ տալ զատապարտել խեցեկոյտ վճռով զայլն փառասէր վասն 10 ամաց վտարանդութեան : Նշանէր նա այնուհետեւ հալածական փախստեայ յաշխարհն Աթիսցւոյ յետ ընդ բազում վտանգան անցանելոյ . ընկալաւ զնա Թազաւորն Պարսից պատուով եւ ետ նմա զհաս երկից քաղաքաց ի Փոքրն Աթիս (466) . եւ ի միումն ի քաղաքաց անտի ի Մազնեսիա վախճանեցաւ առեալ զեղ անձամբ անձին՝ վասն չկամելոյ լինել օգնական նուաճել զաշխարհն Յունաց, որպէս խնդրէր ի նմանէ Թազաւորն :

Երպէս Թեմիստոկղէս խորագիտութեամբ՝ նոյնպէս Արիստիդէս արդարութեամբ մեծացոյց զՄթենացիսն : Վասն իրաւասէր մտաց նորա որ ծանօթ իմն ամենեցուն էր՝ վստահ եղեն կողմք եւ ծովեզերեայ քաղաքք Յունաց (բաց ի Պեղոպոնեսեայ) առնել զաշխարհութիւն ընդ Մթենացւոյ եւ տալ արծաթ եւ նաւ վասն մատուցանելոյ յառաջ զպատերազմն : Պատգամաւորք քաղաքացն զայլն ի Վեդոս եւ անդ ուրեմն ի մեհենին պահէր արծաթ հանգանակին՝ զոր տային ամ ըստ ամէ քաղաքքն, եւ վերակացու ինքն Արիստիդէս էր . նոյնպէս եւ վասն առաջնորդութեան հասարակաց նաւամարտիկ նաւաց՝ սահմանեալ էր զօրովար աթենացի : Եւ յպէս՝ ած Արիստիդէս Մթենացւոյ զիշխանութիւն տպարապետութեանն (յամի իբրեւ 470) : Եւ յլ յետ սակաւ ինչ միոյ վախճանեցաւ Արիստիդէս՝ անինչ անստացուած, մինչեւ հասարակաց ծախուք քաղաքին Թաղել, եւ զստերաց նորա ի հասարակաց ծախուց առնուլ օժիտ . եւ կանգնեցին նմա անդրի :

Արիստիդէս զքաղաքացւոյ իրաւունսն եւ զառաւելութիւնս ետ եւ ամենեւին խոնարհացոյն կարգի ժողովրդեանն, որով առ զվերջն իսկ կատարումն բովանդակութեան ռամկապետութիւնն, սակայն նովին արկաւ հիմն իշխանութեան խառնադանձ ամբոխն¹ :

¹ Όχλοκρατία.

(Յետ նորա Ախմէն առեալ զսպարապետութիւնն ի վերայ զօրաց դաշնաւորացն՝ արար երախտիս մեծամեծս զաւառին իւրում՝ նաւահան պատերազմօքն, եւ արկ յինքն զժողովուրդն ընկերսիրութեամբն եւ առատութեամբն: Հոն վարեաց նա զՊարսիկս ի Աւարիայ եւ ի Վիւիկայ, միեցաւ եհաս ի կողմանս Պամվիւղեացաց մինչեւ ցլաւրիմեդոն գետ՝ առ որով կատարէր յաղթութիւն կրկին ընդ ծով եւ ընդ ցամաք (469), եւ զՎերսանեսոս Թափէր ի Պարսից (468), եւ մերժեաց համօրէն զՊարսիկոն ի ծովեղերացն թուրակիայ՝ ուր եղին ապա Աթենացիք զքաղաք զաղթականաւթեանն զԱմփիպոլիս: Հնազանդեաց նա եւ զԱլկուրոս կղզի՝ ուստի զտփրութիւն թանեւսեայ հանեալ բեր շքով յԱթէնս: — Յետուսա ուրեմն 200 նաւաք խաղացեալ հասանէր ի Աիպրոս՝ ի ժամանակի զի յապտամբնէ կային Իզդիպտացիքն ի Պարսից. անդ յաղթեաց նա պարսկական նաւացն՝ եւ առ ծովեղերն Ափայ՝ ցամաքային զօրու նոցա. բայց ի պաշարման Աիսիոն քաղաքի ի Աիպրոս՝ առեալ վերս վախճանեցաւ տարածամ (450):

(Յետ յաղթութեանցն նորա եղն դաշինք խաղաղութեան ընդ արքային Պարսից ընդ Արտաշէսի Ա. յորում առաւել փառաւորեցան Յոյք, զի հաւանեցաւ նոցա թագաւորն տալ արատութիւն Յունաց որ ի Փոքր Ափա իցեն: Այսպէս զբաւ ընէր փառաւորութեամբ Յունացն ճառնայ պարսկական պատերազմին (449):

Թէպէտ եւ այս դաշինք Ախմէնեան խաղաղութեան ընդ առախաւանօք է ի պատմութեան, ասկայն այն առանց տարակաւտանաց է թէ յետ յաղթութեանցն Ախմէնի, մանաւանդ զոր առ Իււրիմեդոն գետովն կատարեաց՝ զաղարեցին յերկար ժամանակ՝ Յունաց ընդ Պարսից պատերազմունքն: Իսկ առանին զբաղմութիւն ընչից իւրոց արկանէր Ախմէն ի կիր ի ծախ շինուածոց քաղաքին Աթենացւոց, յորս էր Ակադեմիա (որ էր դրախտ ինչ) եւ արահն սեամբք¹, մին անուանի լեալ Պլատոնիւ եւ մեւան ստոյիկեան փիլիսոփայութեամբն:

268

Թէպէտ եւ յոյժ իսկ խանտալով հայէին Սպարտիացիք ընդ աճել զօրութեան եւ մեծութեան նախանձնդդէմ քաղաքին Աթենացւոց, սակայն պատերազմն զոր ընդ Արգոսի եւ ընդ այլոց պեղոպոնեսական քաղաքացն ունէին, եւ մանաւանդ ահագին առաւելութիւնն որով մեծ մասն Սպարտացւոց քաղաքին կործանեցաւ եւ Մեասենիացիքն եւ Հեղուք նովին գտեալ պարսպ տարտամբեցին՝ ընէին արգել եւ խափանիչ երանելոյ նոցա պատերազմու ի վերայ Աթենացւոցն: Աս մանաւանդ այնչափ իսկ տկար

¹ Στάδι.

զանձինս համարէին՝ զի ի պաշարերն իւրեանց զլեռնային ամուրն զԻթովէ՝ յոր ապստամբն ամրացեալ էին (465—455), ի նեղ անկեալ Սպարտիացւոցն՝ զի չէին հմուտ արուեստի պաշարման, կռիւցին Ղլթենացիսն յօգնականութիւն: Իսրատու եւ յորդաբերովն Նիմոնի եւ ազնուականացն՝ առաքեցաւ զունդ ակթենացի ի թիկունս օգնականութեան. բայց զի ամբարտաւանութեամբ իմն զնայր անդ զօրն Ղլթենացւոց՝ մերժեցաւ ի Սպարտիացւոց յետս անարգութեամբ. ի եղեն ազնուականք Ղլթենացւոցն ընդ իրեն ցաւանմբ, մինչեւ ասլ դատապարտել զՆիմոն խեցեկոյտն վճռով (461), եւ Մեռենիացւոցն որ պարտեալ էին յայնժամ ի Սպարտիացւոց՝ ետուն ի բնակութիւն զՆաւպակտոս քաղաք ի Ղոկրիս, զոր նորոզն առեալ էին Ղլթենացիք պատերազմաւ:

Սակայն անդէն իսկ եւ իսկ յետ զուս ինեւոյ այսր երբորդ Մեռենիացւոց պատերազմին՝ ակիղըն առնէին Սպարտիացիք ջանալ տկարացուցանել զՂլթենացիսն: Պատճառանք իբրեւ յօգնականութիւն զլիսաւոր դորիական աշխարհին այս ինքն Ռիովտիայ՝ հասուցանէին զունդ բազմաձեռն յլլադա՝ ի մօտ եգեալ զպարտապետութիւնն Խերացւոց ի վերայ քաղաքացն Ռիովտիայ՝ զայն որ պարսկական պատերազմօքն բարձեալ էր ի միջոյ՝ հաստատել միւսանդամ, զի գոնեայ այն ունիցի զՂլթէնա ի հասարակաշէռն կշռի: Բայց Ղլթենացիք յետ 62 աւուրց պարտութեանն առ Ֆանագրաւ յաղթեցին մեծի ճակատուն առ Նյգեստանեօք՝ առաջնորդութեամբ Միլոնիզայ. Փոկիս, Ղոկրիս, եւ Ռիովտիս անկաւ ընդ տէրութեամբ նոցա (456), եւ հասին Ղլթենացիք ի ծայր եւ ի ծագ զօրութեանն իւրեանց եւ մեծութեան:

Եւ յետ իբրեւ 10ամեայ ժամանակի ելին ի ձեռաց շահք յաղթութեանն՝ յորժամ առ Սորոնէաւ ի պարտութիւն մատնեցան Ղլթենացիք յազնուականացն Ռիովտացւոց, Տողմիդաս զօրավար քաջ անկաւ նահատակութեամբ, կէսք յՂլթենացւոցն անկան եւ կէսք ձերբակալ եղեն. եմուտ Ռիովտիս միւսանդամ ընդ վերագոյն իշխանութեամբ քաղաքին Խերացւոց (447). Եւ Ռիս եւ Մեգարա՝ զոր յառաջ քան զսակաւ ամս նուաճեալ էին՝ խորհէին ի բաց կալ յՂլթենացւոց. եւ անտուտ զօրն սպարտիկան պատրաստել անցանել այսր ի սահմանս Ետալիկատտանի: Եպաքէն կործանէր իսկ ամենայն զօրութիւն եւ իշխանութիւն Ղլթենացւոցն՝ եթէ չէր անցեալ ի մէջ այրն խորագեա Պերիկղէս՝ որ պարտեալ կաշառարեկ զգորավարն Սպարտիացւոց՝ ետ կռել զգաշինս Պերիկղէան խաղաղութեանն (445). դաշամբն այնորիւք ետուն յետս Ղլթենացիք զամենայն վայրան զար ի ծովեգերոն Պեղոպոնտեայ լմբռնեալ աւնէին՝ զի զԵւրիս միայն սպարեցուցեն իւրեանց, ուստի վարեւոր եւ զերեւելի պարէնն առնայր քաղաքն

Մթննայնացոյ: Պարձեալ՝ Սպարտացիք եւ Մթննայիք պահելոց էին իւրաքանչիւր զիւրեանց սպարապետութիւնն, իսկ այլոցն համարձակ էր կամօք իւրեանց յարել ի սոցա կամ ի նոցա սպարապետութիւն:

269

Պերիկղէս ողոմպիացի երեւելի քան զամենայն քաղաքագէտս ժամանակին իւրում եւ քանիբուն ճարտարախօս եւ զօրավար՝ յամէ անտի 461 (յորում Նիմենն պքսորեցաւ) էր զլեաւոր Մթննացոցն, այլ յամի իբրեւ 444 (յետ պերիկղեան դաշնացն) առաջնորդութիւնն անց ամենեւին ի ձեռս նորա: Իմէպէս եւ յաղնուական տոհմէ էր եւ մեծատուն ի մեծատանց՝ սակայն առմիպետութեան միտս ունէր: Բարձ նա յԱրիստապապայ՝ զաղնուապետական իրաւանցն առաւելութիւնս եւ դարձոյց ի լոկ ինչ ատենան դատաւորանաց: Կորա խրատու եւ այն կարգեցաւ զի ամենայն տղք քաղաքացի յՄթննացոցն, որ ատենակալ իցէ եւ կամ ի ժողով ժողովրդեան նստիցի՝ կամ ի զօրու եւ ի նաւամարտիկ նաւաւաւցէ թողակս. եւ ինքն եւս տայր տուրս առատութեամբ ամբօխին կարօտելոյ: Ոչաղեցուցանէր նա զժողովուրդն շինուածովք, յորս էր Պարթենոն մեհեան Մթննայ մարմարապատ՝ զոր բարեկտմն նորա Փիդիաս անդրեօք զարդարեաց, եւ սրահք կձեպսեւամբք՝ եւ տաճար երգոց՝. եւ ուրախ առնէր զամբօխն մեծաշուք փառաւորութեամբ տօնից եւ հանդիսիւք խաղալիաց: Փոյթ ի վերայ ունէր արուեստի եւ գիտութեան. արք գիտունք եւ երեւելիք զտանէին ընդունելութիւն ի տան նորա, եւ ամենեցուն լինէր ձեռնառու յուսումն եւ ի հրահանգս կրթութեան: Երծաթն որ կարեւոր էր յայտ ամենայն՝ յորդէր յՄթննո ի կղզեացն: Սղբիմք եւ առաւել եւս պրանչել ձրիւք եւ առաքինութեամբք իւրովք կաց մնաց Պերիկղէս սիրելի ժողովրդեանն, եւ եղեւ իսկ ձեռնհաս օր րատ օրէ յաճախելոյ զպատիւ եւ զմեծադանս իւր եւ պահելոյ նոյնպէս 40 ամ, ուր օրինակ առաջնորդութեան Մթննացոցն ամենեւին դարձաւ յիշխանութիւն խառնադանձ առմիկն: Թէպէտ եւ ամենեւին հասեալ էին նոքա միանգամայն ի ծայր եւ ի ծագ մտաւոր կրթութեանն իւրեանց:

Բայց սակայն եւ յամբարտաւանութիւն իմն եւ ի ցանկութիւն տիրելոյ հատան Մթննայիք, յամէ անտի 470 յորժամ զսպարապետութիւն եւեթ եւ զմատակարարութիւն արկեղ դաշնաւորութեան ունէին: Օ ի իբրեւ դժուարին լինէր մանր դաշնաւոր քաղաքացն տալ նաւս ըստ թուոյն սահմանելոյ՝ տային նոքա եւ ընդ այնք մեծամեծ զինս շինութեան նաւաց: Ըստստին առեալ պատճառս Մթննայիքն սկսան տակաւ յաճախեալ բազմացուցանել զնաւսն իւ-

րեանց, եւ ասպա զկղզիսն (զԼաքսոս, զԹասոս, զՎ Էմոս եւ զայլոն
եւս մի բոտ միով) եւ զմանր մանր ծովեղերեայ իշխանութիւնս
արկանել ընդ իւրեանց իշխանութեամբ: Եւ արդեւ իմն այնուհե-
տեւ փոխէին զարկղ զաշխարհութեանն ի Վեղոսէ յԼթէնս
յամբ 461, եւ վարէին նովին իբրեւ իւրեանց իսկ սեպհական ըն-
չիւք ի զարդ եւ ի շինութիւն գեղեցկութեան քաղաքին իւրեանց:
Եւ յապէս ընդ զաշխարհացն իւրեանց իբրեւ ընդ ազգաց հնա-
զանգեւոյց զնային՝ ներդաւ զնոսա անշափ տրովք: Այսոն այսր ամե-
նայնի՝ կասկածն իրաւացի եւ նախանձն յաճախեաց նոցա բազմամ-
բոխ թշնամիս՝ որոց գլուխ եկաց Սպարտա: Եւ նոքն յետ վախճանին
Վիմոնեայ սկսան միւսանգամ ներքին զժառութիւնքն, եւ ի 20ա-
մեայ խռովութեան ժամանակին ամենայն իսկ համօրէն աշխարհն
(Հունաց յերկուս բաժինն անջատեցաւ. թէպէտ եւ առ ժամանակ
մի խաղաղութիւն էր՝ այլ ռախաւ ինչ բարուրք բաւական էին նոցա
առ ի զբզուրոյ ընդ միմեանս եւ զհասարակաց հայրենի աշխարհն
ի ներութիւն եւ ի տազնապ մեծ արկանելոյ:

Գ.

Պատմութեանց Կարեւորք (431—404). Սպարտայի մէջ Սպարտացոց.
— Սպարտայի մէջ Թիբացոց. Մեկնութեան Կարեւորք — 338 (Ալեքսանդրի
Ղաւանդոս, Եղեմեմբոս):

270

Եւս ամենայն արդեամբք եւ ի գլուխ ի Պեղոպոնեսացւոց
պատերազմին, որ 271 ամ մղեցաւ ոչ ի մէջ ցեղից միայն, այլ եւ
ընդդէմ առաջնորդութեանցն պայմանաց, քանզի զնացք Լթե-
նացւոցն քակտիչ իմն եւ խռովիչ էին, իսկ Սպարտիացւոցն՝ խա-
փանիչ եւ կարճիչ, այնպէս զի պատերազմն այն եղ ազդոյ վէրս ի
վերայ բարուց եւ զօրութեանն Հունաց:

Պատճառք եւ բարուրք Պեղոպոնեսացւոց պատերազմին էր
զժառութիւն ինչ Վորկիւրացւոց ընդ Վորրնթացւոց որոց զաղթա-
կանք էին Վորկիւրացիքն: — Լթենացիք՝ Վորկիւրացւոցն ձեռնտու
լեալ յաղթեցին Վորրնթացւոց (432), իսկ Վորրնթացիք դիմեցին
առ Սպարտիացիսն տրանջելով զԼթենացւոցն, եւ վասն այնորիկ
եւս՝ զի զՊոտիդէա զքաղթականութիւնն կորրնթական հարկանէին
պատերազմաւ յորժամ սա յուսացնալ ի Պեղոպոնեսացիսն՝ չտայր
հարկս Լթենացւոց: Մեւս եւս երրորդ ամբաստանութիւն նոցա
այն էր՝ թէ զդորիացի տէրութիւնն Մեգարա՝ որ ի տուրեւառիկ
վաճառաց ընդ Լթենացւոց եւ ի կեայր՝ մերժեցին Լթենացիք
ի հաղորդութենէ նաւահանգոտաց Նատիկեայ իբրեւ ի պատիժ
ապստամբելոյ նոցա ի նոցանէ: Սպարտիացիք սկսան սպառնալով
ինն յորդորել զԼթենացիսն թողուլ զպաշարուսն Պոտիդէայ,

տալ միւսանդամ զազատութիւն կրկեացն եւ քաղաքաց զոր նուաճեցին, մանաւանդ զլազինացւոցն: Լթենացիք ետան պատասխանի թէ պարտ է եւ Սպարաբացւոցն զնոյն առնել, եւ թէ ոչ որ կարող է ընել Լթենացւոց հրամանատու: Լյնուհետեւ երկոքին կողմանքն ընթացան ի գէնս եւ յոյցին առ դաշնաւորսն իւրեանց: Ինք Լթենացւոց միամտեալ էին թեոսաղացիք, Լիտանիացիք, կղզիքն Երբիպեղագեայ, Արիւրա, Ծալկնիթոս, Վիտոս, Սամոս եւ Ղեւրոս, զաղթականութիւնքն որ էին յառաջակողմանն աշխարհին Լսիացւոց եւ ի թրակիս եւ ի Սալիդոնիս: Ի կողմ Սպարաբացւոց կային ամենայն Պեղոպոնտացիք (բաց յԼիզիացւոց եւ յԼքայեցւոց) եւ յԵլադա՝ Բիոփեթացիք, Փոփիս, Ղոկրիս, Մեգարա եւ քաղաքք ինչ:

(Յառաջին 10 ամսն (431 — 422) յերկոյունց կողմանց քանդերով եւ աւերելով պատերազմն մղէր: Սպարաբացիք առ յամէ ասպատակաւ յԼտովիէ յարձակէին, ուր Լթենացիքն ըստ խրատան Պերիկլէայ առաւել անդէն ի մէջ պարսպայն իւրեանց պաշտպանէին անձանց իւրեանց. բայց նաւուք եւս առ յամէ ասպատակ եղեալ ապականէին զԾոփեղերոն Պեղոպոնտացւոց: Լյլ անդէն յերկրորդում ամի պատերազմին (430) եւ ժանտ ինչ անհնարին ի քաղաքին Լթենացւոց՝ զի խճողեալ էր մարգկամբ, քանզի զառզմութիւն շինականացն ածեալ ժողովեալ էր Պերիկլէս ի քաղաք անդր ի գործ պատերազմի. անկանէին հազարաւորք. ամենայն կարգք խանգարեցան եւ զայրացեալ ընկեցին զՊերիկլէս յիշխանութենէ: Թէպէտ եւ կռչեցին եւս զնա վաղվազակի յետս՝ առնուլ միւսանդամ զառաջնորդութիւնն ի բռան, բայց յետ աշխարելոյ նորա զբարեկամն իւր եւ զՋերմոս որ ընդ նոյն ժամանակս յախաէն վախճանեցան՝ ինքն եւս գնաց զհեռ նոցա, եւ ընդ նմա անց գնաց փառաւորութիւն քաղաքին Լթենացւոց (429):

Ելին կային յետ նորա ի խռովութեան անդ ամբոխին ռամկաւարդ անձնաւէրք՝ յորոց Սոլէոն խաղախորդ գտաւ զօրագոյն քան զամենեւին: Լռաջնորդութեամբ նորա տեւէր պատերազմն առանց օրոշելոյ՝ բազում անազարունութեամբ երկոյունց կողմանց: Պզատէա՝ հաւատարիմ քան զամենայն դաշնաւոր քաղաքս Լթենացւոցն՝ առաւ եւ կործանեցաւ հարկոյատակ յետ սաստիկ կռուոյ, ամենայն սպր պատերազմի կոտորեցաւ, կանայք եւ մանկոք ի դերութեան վարեցան: Իայց եւ Լթենացւոց յաջողեցաւ յետ սակաւ ինչ միոյ առնուլ զՊիլղոս (Ելաւորին) եւ անտի օգնափառութեամբ Սեոսենիացւոցն եւ Հեղոտաց փախուցելոց՝ առաւ տակաւ աւերել ստէպ զսահմանս Սպարաբացւոցն: Եւր ջանային սորա մերժել զնոսս. յետ մղելոյ զնոսս Լթենացւոցն՝ փակեցին 400 սպր փառեալ գերի յանապատ կղզւոյն Սիակտերա (425):

Սովորեալ իրեն տալիս պարծանս պատերազմի եւ ջանալու ամենայն զօրութեամբն արգելուլ զի մի դաշինք խաղաղութեան լինիցին: Եւ իբրեւ առ Վեդիոնիւ (յորում Սոկրատէս եւ Լիկիթիադէս զառաջինն առաքինացան) ամենեւին ի պարտութիւն մատնեցան Լթենացիք ի Բիովտացւոց, եւ զաղթականութիւնք նոցա ի թրակիա չկարէին ունել զդէմ Բրասիդայ զօրավարի Սպարտիացւոցն՝ տակաւ զօրացաւ կողմն ազնուականաց որ ընդ խաղաղութիւն կամէին, եւ զլուս էր նոցա՝ Լիկիաս մեծատունն եւ առատ: Յայն սակս անդէն յետ յաղթութեան Սպարտացւոցն առ Լմիկ պողեաւ յորում Բրասիդաս անկաւ եւ իրեն ի փախստեան ուղտնաւ՝ եղան Լիկիական դաշինքն վասն 50 ամաց խաղաղութեան, պայման եղեալ՝ յերկուց կողմանց դարձուցանել զամենայն ի կարգն՝ որպէս էրն յառաջ քան զպատերազմն (421):

(Ի բազմագոյնս եւս յայլոց քաղաքաց Յունաց աշխարհին ընդ նոյն ժամանակս՝ մոլորեալ անկանէին ընդ միմեանս ազնուապետացն եւ ռամկապետացն կողմանք. այլ ոչ ուրեք այնպէս ահագին եւ սոսկալ՝ որպէս ի Սորկիւրա, ուր ազգատոհմք ազնուականացն ամենեւին իսկ անհետ ջնջեցան. զի օգնականութեամբ Լթենացւոցն առ զնոսա ի բուռն ռամիկն, փակեցին զնոսա ի շնուածի ուրեք եւ ի վերուստ ի վայր քարկոծեալ սպանին: — Ուր ուրեք յաղթէին Սպարտիացիք՝ ազնուականք առնուին ի բուռն զտէրութիւնն եւ պատժէին զհակառակորդսն իւրեանց մահու եւ վտարանդութեամբ. իսկ ուր Լթենացիքն տիրէին՝ անդ ռամկապետք առնուին զառաջնորդութիւնն եւ զնոյն անցս ընդ իւրեանց հակառակորդսն անցուցանէին:)

271

Սակայն չեզնն տեւական այն դաշինք խաղաղութեան: Վասն այնորիկ՝ զի այն դաշինք կռեցան առանց հարցանելոյ զՍորենթացիսն, ի թշնամութիւն դարձան սղբա ընդ Սպարտիացւոցն: Մտին նոքա ի դաշինս ընդ Լրգոսի, Լիդիայ եւ ընդ քաղաքաց ինչ Լիկադացւոց՝ հանել զսպարապետութիւն Պեղոպոնեսացւոց աշխարհին ի ձեռաց Սպարտիացւոցն: Եւ աջին գործ առաջնորդութեան Լիկիթիադէս էր՝ լինել նոցա ձեռնառու, զի այնպէս յանկուցեալ զնոսա ի կողմն Լթենացւոցն՝ առաւել իմն զօրութիւն իշխանութեան ունիցին ի Պեղոպոնեսոս Լթենացիքն: Լիկիթիադէս քննորդի Պերիկղէայ՝ պատանեակ Յոմեայ, կայտառ, հանձարեղ մտօք, կրթեալ, ճարտարախօս քաջ եւ մեծատուն անհնարին՝ բաւական էր արդեւք վճարել զգործս Պերիկղէայ, եթէ էր նորա ընդ արտաքին եւ ներքին առաւելութեանցն այնոցիկ եւ աւելագոյն խորհրդական հանդարտութիւն եւ ոէք հայրենեաց՝ որ

զօրացեալ իցէ քան զսէր պարծանաց անձին իւրոյ: Անգէն դատարկացաւ յոյն զոր ունէր Աղկիրիադէս ի գծութենէ անտի Պեղոպոնեսացւոցն՝ յորժամ յազլեցին Սպարտիացիք ի ճակատուն առ Սանտինէաւ (418):

Հայլ իմն հնարս մտարերէր այնուհետեւ Աղկիրիադէս. ած ի հաւան զԱթենացիսն երթալ առնուլ զԱիկիլիա, հաւանեցուցեալ նոցա թէ ձեռն տացեն Սեգեստացւոց քաղաքին որ ի պատերազմի ուրեմն էր ընդ մեծագոր քաղաքին Սիրակուսացւոց, թէպէտ եւ հակառակ իմն խրատ տայր զօրավարն՝ Աիկիաս եւ այլ եւս զօրավարք վարժք ի պատերազմ: — Ինքն իսկ Աղկիրիադէս հանդերձ՝ Աիկիաւ եւ Վամպոսիւ առեալ տօրմիղ նաւաց եւ զօրս՝ չորաւ ի Աիկիլիա (415):

Իայց այն ինչ սկսեալ անդ պատերազմին՝ Աղկիրիադէս յԱթէնս կոչեցաւ, զալ տալ պատասխանի ամբաստանութեանն որ զմանէ էր, թէ ղպատկերսն Հերմայ յԱթէնս կործանեալ է: Անաց հրամանին. բայց զճանապարհայն պրծեալ գնաց ի Սպարտա, յանկոյց յինքն զժողովուրդն, եւ առ քինուան զոր ընդ Աթենացիսն ունէր՝ գրդեաց զբզուեաց զՍպարտացիսն ընել զօրաւիզն օգնականութեան Սիրակուսացւոցն:

Արդեամբք իսկ ել գունդ մի զօրաւարութեամբ Վիդիպպայ նաւարկել ի Աիկիլիա, եւ փրկեաց զքաղաքն Սիրակուսացւոց (414): Իսկպէտ եւ եհաս եւս Աթենացւոց զօրաւիզն օգնականութեան զօրաւարութեամբն Վեմոսթենեայ, բայց ամենեւին իսկ բեկան, առաւ տօրմիղ նաւացն, անկաւ ի բուռն զօրն, զօրավարքն կոտորեցան եւ զօրականն իբրեւ զգերիս վաճառակուր եղեն կամ ի քարահատս առաքեցան. Աիկիաս եւ Վեմոսթենէս զլսատեցան ի Սիրակուսա (413):

Այսպէս վառթարութեամբ գործն վճարեցաւ. ահ մեծ եւ երկեւզ էր յԱթէնս. ոչ զօրավար գոյր ի միջի եւ ոչ տօրմիղ նաւաց, ժամ ի ժամ սպասէին Սպարտիացւոցն զայլոյ եւ զքաղաքն ջնջելոյ. մանաւանդ առաւել եւս զահի հագոսն, յորժամ Վիոռ, Վեարոս, Աւրիա եւ Սիդետոս յետս կացին ի նոցանէ, զոր ապարտիացի կալաւ զՎեկեղիա դղեակ յԱտտիկէ եւ արգել զաթենայն երթելեկ վաճառաց, ուր եւ Պարոնիք (առաջնորդութեամբ Տիոսափեոնեայ) ջանային միւսանգամ զքաղաքն ճոնիսցւոց առնել ընդ հարկաւ, եւ անամօթն Սպարտիացիք մտին ընդ նոսա ի գաշինս առ վնասու հայրենի աշխարհին իւրեանց: Վա եւ յԱթէնս եւս վնասակար խռովութիւնք գրգռեցան. զի կողմն ինչ սակաւապետութեան օրոյ առաջնորդ Պիանդրոս էր՝ ջանայր կործանել զսահմանադրութիւնն ռամկապետութեանն: Սակայն բախտաւ որք այնու գտան՝ զի Աղկիրիադէս որ էր շունչ եւ ոգի գործոցն այնոցիկ, գծեցաւ ընդ Սպարտիացւոց. անկաւ փախտոեայ առ

Պարսիկս եւ հաւանեցոյց զնսսա չլինել այնուհետեւ ձեռնտու Սպարտիացւոց (412): Ս շան այնորիկ օգի առին Մթենացիքն, եւ Թարսիբուզոս ոմն ի զօրավարաց նաւատորմիդ նաւացն որ առ Սա մնսիւ կացին՝ եւ խորհուրդ կոչել Ղղկիրիադէս յետս:

Սինչեւ հասեալ նորա՝ արարին Մթենացիքն յաղթութիւն երեւել ի նաւամարտիկ կռուին առ Բրիւդեաւ, եւ յետ ամնոց ինչ կատարեցին մեւա եւս յաղթութիւն ի նմին վայրի օգնակա նութեամբ Բղկիրիադէայ (Յուլ. Սեպտ. 411): Ի զայլ գարնա նւոյն վանեալ վիանդէր Բղկիրիադէս զՊեղոպոնեսացիս եւ զՊար սիկս միաբանեալս ընդ նոսա առ Սիւզիկեաւ, եւ առ զամենայն տորմիդ նաւացն Պեղոպոնեսացւոց (10 Մարտ 410): Նմին իրի միւսանգամ մտին ընդ հնազանդութեամբ Մթենացւոցն ամենայն կողմանքն որ ի բաց կացեալ էին ի նոցանէ. ապա եմուտ մեծաւ շքով Բղկիրիադէս յՄթէնս. արձանքն յորոց վերայ գրեալ կային յանցանք նորա՝ եզեն ընկեցիկ ի ծով, եւ էր նա միւսանգամ սի բել ժողովողեանն եւ կարգեցաւ սպարապետ զօրուն (408):

Բայց չսերկարեցաւ ռախտութիւնն: Յի չկարաց Բղկիրիադէս ձգել ի կողմն Մթենացւոց զՊարսիկսն. այլ մանաւանդ թէ առաւել եւս պնդեցին նոքա զդաշնաւորութիւնն ընդ Սպարտիացւոցն: Յայն սակո ինքնին իսկ չըբաւ նաւաք հանդերձ առաջի Նոտիանի. յորժամ հեռացեալ էր նա ի նաւաց անտի վանս կառեւոր ինչ իրիք՝ զերկրորդ զօրավար նաւացն եհար Ղիւսանդրոս սպարտիացի (407): Ս շան այնորիկ ընկեցաւ Բղկիրիադէս իբրեւ զօրավար թեթեւ մտօք, եւ ընտրեցան զօրավարք աասն, — որով անկրէպ իսկ խանգարի զօրն: Իսկ Բղկիրիադէս չըբաւ ի Փոքր Եսիս:

Յայնմ հետէ արագ արագ սկսան վատթարել իրք Մթենացւոցն. թէպէտ եւ յաղթեցին առ Եգուսեան կղզեք եւ կալան զՎաղեիրատիոս՝ որոյ օտկաւիկ ինչ յառաջագոյն հարեալ էր զնսսա (406), բայց յետ յաղթութեանն այնորիկ կացին առաջի Եգոս Պոտամոսի առ Եղդեսպոնտոս ծովու, եւ էին հանդարտեալ յանհոգս. յայնժամ յարձակեցաւ ի վերայ նոցա Ղիւսանդրոս եւ ի 180 նաւաց սպրեցաւ միայն Սոնոն 8 նաւաք (Ղեկտ. 406): Զնջեալ սպառեցաւ զօրութիւն Մթենացւոցն, եւ պահպանութիւն կամ աւեր քաղաքին նոցա ի կամս յաղթողացն էր:

272

Ղիւսանդրոս ի յաջորդ ամին հնազանդեաց նախ զամենայն դաշնաւորս Մթենացւոց, ապա նաւարկեալ հասանէր առաջի նաւահանգստին Պիրիայ, մինչ դեռ ի ցամաք կուսէ պաշարէր զօրն զքաղաքն (405): Եպա ուրեմն առ սովոյն վտանգի սկսան աղաչել Մթենացիքն զի ընկիցի խաղաղութիւն: Զայլ ետուն նոցա զխաղա-

ղութիւն, բայց այսպիսի ինչ պայման եղեալ թէ ամենայն նաւք պատերազմի տացին ի ձեռս բաց յերկոտասան նաւաց, ամուր որմուկը նաւահանգստին կործանեցին, եւ հրամանաւ եւեթ Սպարտիացւոցն կարիցեն տալ պատերազմ Վթենացիքն:

Եւ վտանգի նեղութեանն յանձն առին Վթենացիք: Դուռագը սրնգահարացն ցնծութեամբ եւ ոտնհարութեամբ ի հիմանց բրեցան որմուկըն, եւ իշխանութիւնն առաւ ի ձեռս երեսուն արանց սակաւապետականաց՝ որք անուանեալ կոչեցան՝ 30 բռնաւորք, եւ ազգի ազգի բռնութեամբք հաստատեցին զիշխանութիւն իւրեանց ընդդէմ ռամկապետացն: Եւս խաղացին դաշնաւորքն իւրաքանչիւր յաշխարհ իւր, բայց Թողին պահապանս ապարտիացիս (404): Հետ սակաւ ինչ միոյ Եղկիրիադէս ի բռնաւորացն հալածումն կրեալ ի Պարսկաստանի՝ ի ձեռն սպանուլաց վախճանեցաւ, — անհետ եղեւ ընդ նմա վերջին յոյս Վթենացւոցն՝ ապրելոյ ի նեղութենէն:

Բայց սակայն գտաւ դժբերութիւն ի բազմաց անտի որ վտարանդի մերժեալ էին յաշխարհէն, եւ էր Թրասիրուղոս. սա զփախուցեալսն ի մի վայր ժողովէր, առնոյր ի բռնն զՊրէոս եւ յաղթեալ բռնաւորացն ի ճակատու՝ մտանէր յՎթէնս յետ հաւանելոյ Սպարտիացւոցն նորոգել զպայման առաջնորդութեան Սոգոնի, եւ շնորհեալ անյիշութիւն յանցանաց՝ հաստատեցաւ կարգ եւ խաղաղութիւն ի քաղաքին (403): Եւսպէս գտին Վթենացիք միւսանգամ զազատութիւնն, բայց առաջին մեծութիւնն եւ փառաւորութիւն չէր ի միջի, եւ ոչ դարձաւ իսկ երբեք: Թրասիրուղոս կեայր առանց իշխանութեան ի մէջ քաղաքացեացն որ շնորհակալութեամբ սնէին զնա:

273

Սպարտապետութիւնն Սպարտիացւոց օրակութեամբ ընկալու ամենայն աշխարհն Յունաց (404). բայց յետ սակաւ ինչ միոյ առաւել ծանրացաւ լուծ բիրտն Սպարտացւոց քան զմնատուն եւ զկիրթ Վթենացւոցն: Եղեն նոքա սէգք եւ ամբարտաւանք. նեղէին զկղզիսն եւ զքաղաքսն ծովեզերեայս ծանր տրովք. ամենայն ուրեք նենգութեամբ եւ բռնութեամբ զռամկապետութեան սահմանադրութիւնսն բարձեալ՝ հաստատէին ազնուապետութիւն. ընչաւետութիւնն որ անծանօթ էր նոցա՝ եմուտ յայնժամ եւ ապականեաց եղծ զբարս նոցա, նուազեաց առաջին խտամբերութիւնն, եւ եղեն վաղվաղակի ամենեցուն ատեիլ եւ դարչել: Եւսին հակառակ Վթենացիք դարձան յանսանձ ռամկապարութենէ անտի, եւ կամէին ազնուականաց պետութեամբն առնել դարմանս չարեաց տէրութեանն: Եւսպէս պատերազմն Պեղոպոնեսացւոց զհակառակութիւն այլակերպութեանն Սպարտիացւոց եւ Վթենացւոց նուազեցոյց:

Վա եւ արերս Յունաց ընդ Պարսից փոփոխեցաւ պատերազման այնուիկ: Սպարտիացիք զօրաւիզն օգնականութեան ընէին Ալուրոսի Ռ. կրտսերոյ մարտուցելոյ ընդ եղբօրն Արտաշիսի Ռ. բայց Ալուրոս անկաւ ի ճակատուն, եւ միայն Վսենոփոն ակեհնացի ազատեաց զՍպարտիացիսն. զի ած նա զնոսա անվնաս յերեսաց ազգի ազգի վշտաց եւ նեղութեանց այսրէն յաշխարհն իւրեանց (401 — 400): Իսկ Արտաշէս խորհեալ առնուլ վրէժ՝ կամէր միւսանգամ նուաճել զՀնչյնս որ ի Փոքուն Ասիա էին (400): Սորա խնդրեցին օգնականութիւն ի Սպարտիացւոցն. անդէն քաջն եւ խստամբեր թագաւորն Սպարտիացւոց Ագեսիլաւոս (ընդ որում եւ Վսենոփոն էր) խորտակեալ զՊարսիկս մօտ ի Սարգս՝ խաղացեալ անցանէր ասպատակաւ ընդ Ռիւթանիա եւ ընդ Փուլգիա, մինչեւ դերեւէր իմն եւ ակոռ թագաւորութեանն Պարսից (396 — 394):

Բայց անդէն զրգուեցին միաբանեցին սորա կաշառաւ զԱթընթացիս, զԹեբացիս եւ զԱրգիւացիս, յորս յարեցան եւ Աթենացիք եւ Թեբողացիք՝ ի մարտ պատերազմի ի վերայ Սպարտիացւոց: Այսպէս զրգուեցաւ մեւս եւս պատերազմ ներքին. զուր ձեպեաց Ղիւսանդրոս ի Ռիոփոս՝ ադաղութեամբ պատերազմի հանել զդաշնաւորութիւնն ի դերեւ. առ Հազիարտեաւ անկաւ ի կենաց եւ ի յաղթութենէ: Յայն սակս Ագեսիլաւոս անդէն ի Ժամանակի աշխարհակալութեանցն իւրոց կոչեցաւ յետս փութանակի (394): Առ Աթոնէաւ յազթեցին Սպարտիացիք ի ցամաքի զօրավարութեամբն Ագեսիլոյ, բայց տորմիղ նաւաց նոցա առ Անիդեաւ ի պարտութիւն մատնեցաւ ի նաւացն Աթենացւոց եւ Պարսից որոց զօրավար Աոնն էր: Աոնն առեալ արծաթ ի Պարսից շննեաց միւսանգամ զպարիսպս քաղաքին Աթենացւոց եւ յարոյց միւսանգամ զգորութիւն նորա. ամենայն քաղաքք Ասիայ եւ կղզիք մօրն ընդ պաշտպանութեամբ Աթենացւոցն (յսմի իբրեւ 393):

Այա ուրեմն վախճան ընէր այսր (կորոնթական) պատերազմ՝ յորժամ Սպարտիացիք առ խանտաւորութեան եւ վասն անձանցն իսկ փրկութեան եղին զամօթաբից դաշինսն խաղաղութեան ի ձեռն Անաազկիլայ ընդ Պարսից. Թողին նորա ի բաց դիւս Յունացն ասիացւոց՝ որք մօրն միւսանգամ ընդ իշխանութեամբ Պարսից հանդերձ կղզեան Աիպրացւոց. բայց առին եւ ի նոցանէ խոստումն վասն ազատութեան Հունացն եւրպացւոց, այնպէս զի իւրաքանչիւր տէրութիւն ուրոյն եւ առանձինն իցէ եւ ոչ ընդ իշխանութեամբ (387): (Օւառաջինն յայսմ պատերազմի արարին Աթենացիք սկիզբն վարելոյ վարձկան զօրօք. եւ յայնմ հետէ տակաւ սկսան քաղաքացիքն մոռանալ զհրահանգս զինուց, որով փութանակի իսկ զազատ սահմանադրութիւնն ետուն վտարանդի:) Թէպէտ եւ այնպիսի դաշամբք խաղաղութեան եղծաւ ջնջեցաւ

ամենայն պատու երեւելէ երեւել յաղթութեանցն (Յունաց . բայց չէր ինչ այն վնասակար Սպարտիացւոցն, զի էր իսկ միշտ նոցա իշխանութիւն վերագոյն ի վերայ համօրէն (Յունաց աշխարհին, զոր վարէին իսկ մեծաւ ամբարտաւանութեամբ) :

274

Լնդէն ի խաղաղութեանն ժամանակի յարձակեցան Սպարտիացիք ի վերայ քաղաքին թերացւոց լինել օգնական Սակաւապետացն ընդդէմ ռամկապետութեան, զրաւեցին կալան զամուրն Կրգմէս եւ զերեւելիս ի քաղաքացեաց հանին մերժեցին ի բաց (382) : Ի մերժելոցն մի ոմն եւ Պեղոպիդաս էր՝ այր ազնուական . սա միաբանեցաւ ընդ այլոց արանց մետառանից ժողովելոց լնթէնս ապրեցուցանել զքաղաքն . սպրդեալ մտին ի հանդերձս շինականաց ի քաղաքն եւ զգլխաւորս Սակաւապետացն ի հացի կոտորեցին . ստիպեցան այնուհետեւ պահապանքն Սպարտիացւոց տալ ի ձեռս զամուրն, եւ կարգեցաւ ռամկապետութիւն նոր՝ ի քաղաքին, այս ինքն երեք Իփոլտապետք, երկուք ի նոցանէ էին Պեղոպիդաս եւ նորին բարեկամ Լապամինոնդաս (378) :

(Յետ այնորիկ տուեալ հանապազորդ պատերազմ ընդ Սպարտիացւոց վասն քաղաքին պաշտպանելոյ, հաստատեաց ամբողջոյ զիշխանութիւն քաղաքին թերացւոց ի վերայ Իփոլտիայ, եւ զԼնթէնացիս եւս յարեցոյց յինքն (378 — 376) : Լպա ուրեմն միջնորդ ի մէջ անկանելով Պարսից՝ լինէր առհասարակ խաղաղութիւն, զոր եւ ընկալան իսկ (Յոյնք թէ միայն կայցեն մնացեն ազատ՝ քաղաքքն (Յունաց (372) : Միայն քաղաքն թերացւոց չառնորդ յանձն զգաշինան, չկամեցեալ լինել ընդ այլոցն իշխանութեամբ :

Լհաս իսկ եւ իսկ արքայ Սպարտիացւոց Կղէնմբոտոս 11,000 արամբ ի Իփոլտիա . հազիւ հազ թէ 6000 այր կարէին հանել ընդ առաջ թերացիքն, բայց առաջնորդէր նոցա իմաստունն Լպամինոնդաս : Լն.Վ եւկտրեօք ընդ միմեանս բախէին ճակատքն երկողին . յետ արեանց բազմաց առնոյր զյաղթութիւնն՝ սեպաձեւ ճակատն թերացւոց (որ էր գիւս Պեղոպիդայ) եւ Դուիլրական գունդն ընտիր ընտիր արանց ջերմն բարեկամութեամբ ընդ միմեանս կապելոց (զոր էր հնարեալ Լպամինոնդայ) . անկան պարծանք քաջութեան Սպարտիացւոցն եւ յառաջահաս իշխանութիւնն սպարապետութեան (8 (Յուլ . 371) : Գառաջինն յայսմ ճակատուէ ելին փախըտեայ Սպարտիացիքն, եւ այն այնչափ բազմութեամբ՝ զի Լգեսիլաւոս այրն վրէժխնդիր պահպանութեան հին օրինացն Սպարտիացւոց՝ խրատ ետ զի “դայս նուազ ննջեսցեն օրէնքն”, (որ զփախտեայն հրամայէին համարել վատանշան եւ զրկեալ ի զեւտւորութեան իրաւանց) :

Լպա յարձակէին անկանէին Լպամինոնդաս եւ Պեղոպիդաս ի սահմանս Պեղոպոնեսացւոյ եւ բազումք եւս գային յարէին ի նոսա. հասանէին մօտ յանպարիսպ քաղաքն Սպարտիացւոյ՝ որ ի 500 ամաց հետէ չէր տեսեալ առաջի իւր թշնամի. միայն արու թիւնն ծերոյն Լգեսիդայ եւ պատրաստութիւն քաղաքացեացն հանդերձ կանամբք եւ մօտկտուփն՝ ապրեցուցին զՍպարտա, եւ իրեւ յԼթենացւոյ եւս առաքեցան թիկունք օգնականութեան Սպարտիացւոյն՝ դարձան խերացիքն յետս՝ յետ աւեր եւ անապատ զերկիրն առնելոյ եւ զՄեռնէ միւսանգամ կանգնելոյ եւ աւայոյ ի ձեռս զաւակի հնոցն Մեսսենիացւոյ (369): Լյնուհետեւ Պեղոպիդաս դնէր արշաւանս ի խեռադիա՝ կոչեցեալ ի Ժողովրդենէն նեղելոյ ի բռնակալաց, եւ յետ լուծանելոյ զգլխութիւն արեւմուտեան թիւնն առնելոյ Սպարտիացւոյն Մակեդոնիայ՝ առեալ տանէր ընդ իւր զարքայորդին զպատանին Փիլիպպոս եւ 30 պատանիս յազնուականացն Մակեդոնացւոյ (368), սակայն յերկրորդումն արշաւանին անկաւ ի խեռադիա (364):

Լայց խնատունն Լպամինոնդաս հանդարտութեամբ ջանայր հանել ի մեծութիւն զԹեբէս՝ սկիզբն արարեալ կազմելոյ իւրեանց զօրութիւն նաւական (365): Եւ այն սակոխակ նախանձեալ գրգռեցաւ ընդ նոսա ամենայն աշխարհն (Յունաց, մինչեւ ընդ Սպարտիացւոյ միաբանեցին ի դաշնաւորութիւն Լթենացիքն՝ որք սակաւիկ մի ինչ յառաջագոյն օգնական ընէին խեռացւոյ՝ փնտերով Սպարտիացւոյն ընդ ծով եւ ընդ ցամաք ի ձեռն զօրափարացն իւրեանց Իփիկրատեայ, Վարքիայ եւ Տիմոթեայ՝ որդւոյ Նիմոնի:

Իսկ Լպամինոնդաս զի կանխեցէ յառաջ քան զթշնամիսն՝ զիմեաց ի Պեղոպոնեսոս, եւ կամէր իմն ի վերայ Սպարտիացւոյ քաղաքին յարձակել. երկրորդ անգամ փրկեցաւ քաղաքն ի ձեռն Լգեսիդայ որ 80 ամաց էր: Լպա գնացին յԵրկադիա խեռացիքն. անդ գրգռեցաւ սաստիկ մարտ պատերազմի առ Մանտինեաւ. եւ զայս եւս նուազ յաղթեցին խեռացիք, բայց զինք յաղթութեանն էր Լպամինոնդաս, անկաւ նա ի ճակատուն քաջութեամբ՝ հարեալ ի նետէ՝ զոր ետ հանել յետ զյաղթութիւնն լսելոյ (12 Յունի. 363). անկաւ ընդ նմա եւ տպարապետութիւն քաղաքին խեռացւոյ, որոյ սկիզբն լիեալ էր յամէ 371: — Ի յաջորդ ամի պատերազմին այնորիկ վախճանէր եւ Լգեսիդաւոս 80 ամեայ, որ ետես զժամանակ ամենեւին բարձրահալոյ Սպարտիացւոյն եւ զամենեւին կործանելոյ:

275

Լյնուհետեւ խեռացւոյ եւ Սպարտիացւոյ եւ Լթենացւոյ գրեթէ հաւասար իմն ճոխութիւն էր, նա աւանիկ եւ ամենայն իսկ աշխարհն (Յունաց մանր մանր ինչ տերութեամբք անջատե-

լովք ի միմեանց՝ նման էր մարմնոյ քայքայելոյ փայտավառին: Թէպէտ եւ Ղթենացիք՝ վասն զի զկղզիսն ունէին եւ զօրեւս կրթեալ եւ վարժ զօրավարս, առաւելագոյն իմն էին քան զերկոսիսնսն եւ սկիզբն առնէին նորոգ հարստահարելոյ զդաշնաւորսն, այլ յետ երեքամեայ պատերազմի (358—356) ստիպեցան տալ նոցա ազատութիւն, զի սպառնալ իմն սկսաւ Մարտշէս Գ. արքայ Պարսից:

Լայց արդեամբք ոչ ի Պարսից ինչ այնչափ կայր երկեւղ ի վերայ, այլ ի կողմանց Մակեդոնացւոց: Օյ ի տեսանել նոցա թէ աճէ զօրութիւն Մակեդոնացւոցն՝ փոխանակ զոնեայ անազան ուրեմն միաբանելոյ ընդ միմեանս, միւտանդամ դարձան Յոյնք ի 10ամեայ քաղաքային պատերազմ (356—346), որ Մեհենական կամ Փոկիական պատերազմն կոչի:

Փոկիացիք՝ որոց պատերազմ իմն էր ընդ Թերացւոց, օգնականութիւն ի Սպարտիացւոց գտեալ, արկին ձեռս ի դանձա մեհեմին եւ նովին վարձեցան գունդս՝ ցրուեալ զսպասսն ոսկիս եւ զաւանդան որ անդ կային: Վճիռ լինալ Ղմիթիկտիոնաց յանձն եղեւ Թերացւոց երթալ կշտամբել զՓոկիացիսն պատերազմաւ: Իբրեւ տկարացան իմն Թերացիք եւ չէին ձեռնհաս ընդդէմ թշնամեացն՝ յետուստ ուրեմն կոչեցին զՓիղիպպոս թագաւոր Մակեդոնացւոց յօգնականութիւն պատերազմին:

Իսկ Փիղիպպոս յետ յերկարագոյնս ընդդէմ դառնալոյ նմա Մթենացւոցն՝ ապա յետ դաշանց եղելոց ընկալաւ համարձակութիւն մտանել յաշխարհն Յունաց (347), հան ի գլուխ զվճիռ Ղմիթիկտիոնացն, եւ զՓոկիացիս հանեալ ի միջոյ Ղմիթիկտիոնացն ընկալաւ թոռ եւ քուէ ի խորհրդեան նոցա: Եյսպէս ինքեանք Յոյնքն հարգեցին զձանապարհն նուաճելոյ նոցա ընդ Մակեդոնացւովք (346), եւ նուաճեցան իսկ ամենեւին յամի 338:

Չէին այնուհետեւ բաւական Յոյնք խորտակել զլուծն իւրեանց. եղծազօրծ ապականութեամբ վարուց եւ թուրութեամբ եղին յայնմ հետէ անարժան ազատութեանն՝ որ միայն առաքինութեամբ, յտակ եւ անպաճոյճ կենօք կայ ի հաստի: Թերացիքն արբեցողք եւ սրովայնապարաքք էին: Ղթենացիք՝ ի լիտութիւն հատեալ եւ զհասս տէրութեանն ի գատարկ հանդէսս խաղաւկացն ծախէին: Ի մէջ Սպարտիացւոցն շահեալ տիրեալ էր ընչեց անհաւասարութիւն, յորմէ հետէ (օրինօքն Եպիտարեայ 400—350) յայտ արարաւ թէ ինչք տէրութեանն իցեն այսուհետեւ սեպհական ինչք իւրաքանչիւր, եւ թէ համարձակ է իւրաքանչիւր ումեք զիւր ստացուած կամ զբաժին՝ ըստ կամնոց տալ ժառանգութիւն կամ պարգեւ: — Մանաւանդ եղծաւ ամենայն տէր հայրենեաց եւ արութիւն քաջութեան, յորմէ հետէ սկիզբն եղեւ եւ յաճախեաց տակաւ սովորութիւն վարելոյ վարձկան զօրք:

Ինչպէս այս պատմութեան քաղաքային կենաց որ աստ ուրեմն սպառի՝ ընթանայ պատմութիւն մտաւոր կենաց նոցա, այս ինքն՝ ուսմանցն հրահանգը՝ որք իսկզբանէ մինչեւ ցկատարած՝ էին գիրկէ ընդհանր ընդ քաղաքային անցիցն (Յունաց: Որպէս ի բնականութիւնն իւրեանց, ի ցեղան, ի պայմանս վարչութեան եւ ի բարս՝ նոյնպէս յարուեստս եւ ի շաւիղս մտածութեան յունական ոգւոյն՝ մեծ իմն այլակերպութիւն եւ պէսպէս գունակք նշմարին. այլ ամենեցուն հասարակաց եւ գրեթէ անհաղորդական իմն է խելամառութիւն գեղեցկութեան, այն որ յանօթոյ անտի բրտի մինչեւ ցՈղիականն Հոմերայ՝ շողայ ի վերայ գործոց ձեռաց եւ մտաց նոցա: — Վեղեցկութիւնն՝ որ է միաւորութիւն տեսականի՝ 1 եւ իրականի՝ 2, երկուս իմն մտունս կազմէս ունի՝ զտեսիլն եւ զնմանութիւն նորա, որոց հարկ է ամենեւին սերտիւ եւ խորազոյնս ի միմեանս իրեւ ոգի եւ մարմին ընդմտանել. մինչ զի եթէ մի մասնն, որպիսի ինչ՝ տեսիլն պակասիցէ, մեռեալ ինչ եւ անկեղծան կայցէ առաջի, ապա թէ մեւս մասնն՝ նմանութիւնն կամ զգալին՝ յայնժամ վերացեալ ինչ եւ խորհուրդ լսկ ելանէ: Ապա երկուքն միանգամայն՝ զգալին եւ մտաւորն ի ձեռադարձի արուեստին պարտին ի միմեանս խառն ընդմտանել. եւ որչափ յաջողեցի արուեստագիտին զտեսիլն զոր յանդիմանն կացուցանելոց իցէ՝ ի նմանութեանն եւ ի պատկերի նշմարեցուցանել եւ գերկոսին ի մի միութիւն կապել (որպէս այս քանդակագործ՝ որչափ կարիցէ աւելագոյն հիւսել ընդ մարմարինն զտեսիլ մտաց իւրոց), գոյնչափ գեղեցիկ իրքն լինիցին:

Այլ քանզի տեսիլքն յայլ եւ այլ իմն կերպարանս գան յերեւոյթ՝ ի բան կամ ի ձայն, ի գոյն, ի պղինձ կամ ի վէժ՝ աստղատին առանձինն արուեստք առնուն ծագումն, այս ինքն՝ Բանաստեղծութիւն՝ 3, Լրաժշտութիւն՝ 4, Կարչութիւն՝ 5, Պատկերագործութիւն՝ 6 եւ Ճարտարապետութիւն՝ 7: Ի պատկերագործութեանն՝ արուեստն տակաւին ընդ բիրտ նիւթոյն ոգոյի եւ գեղեցկութիւնն աւելի իմն ընդ դանդաղ զանգուածոյն կապեալ է, ուր ի նկարչութեան՝ նիւթն յազնուականագոյն փոխեալ է: Բայց եւ սա տակաւին ընդ երեւելի կերպարանացն կապեալ է. այլ երաժշտութիւն ի սահմանս լուրջ ներքնոյ փոխէ զմեզ, զի նկարի՝ նա զնորա գոյն շարժմունս ոգւոյն ձայնիւք՝ առանց որոշեալ ինչ կերպարանս

1 Idéal.
2 Réal.
3 Poésie.
4 Musique.

5 Peinture.
6 Plastique.
7 Architecture.

նոցին տալոյ: Իսկ զվերջինն եւ զբարձրագոյն աշտինձան ունի բանաստեղծութիւնն. զի եթէ երաժշտութիւնն միայն զառանց կերպարանսց զմիախառն զգայմունս ազդեցուցանէ, եւ նմին հակառակ զեղեցիկն արուեստք (պատկերազորութիւնն եւ նկարչութիւն) միայն զմիախառն կերպարանս երեւեցուցանեն, բանաստեղծութիւնն միարանեալ ունի զերաժշտական զլալին հանդերձ նկարչական իմն եւ պատկերազորական նկարազրաւ:

277

Բանաստեղծութիւն եւ երաժշտութիւն:

Բանաստեղծութիւն բաժանի՝ 1. ի Վիպական՝¹ յորում յանդիմանակացական² իրք՝ դէպք արտաբերք անցանեն ի հանդիսի, 2. ի Վնարական³ որ առաւել անձնական⁴ իմն է, այնու զի զներքին ինչ զգացումն իւր ցուցանէ պուէան՝ զուրախութիւնն կամ զցուսն, 3. ի Բանազորական⁵ որ զյանդիմանակացականութիւն Վիպականին եւ զանձնականութիւն Վնարականին առփոփեալ ի միութիւն, այս ինքն՝ ցուցանելով զներքինն արտաբերքի գիպք՝ առնի կատար բարձրութեան Բանաստեղծութեան:

ՎԻՊԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ: Թրակացի բանաստեղծութիւն հնոցն Պեղասպացոց (առ Որփեաւ, Մուսէոսի, Վիտաիւ, Լաժողպաւ) քնարական եւ կրօնական իմն երգք էին քրմաց, օրհնել նոցք եւ կարդալ զաստուածսն՝ մանաւանդ ի Խորհրդոյն ժամու: — ԵՂ յետ մերժելոյ Պեղասպացոցն՝ առ գիւցազամբքն (Հունաց սկիզբն առնոյր Վիպականն բանաստեղծութիւն. իշխանք եւ զիւցազունք փոյթ ի վերայ ունէին երաժշտութեան եւ երգոց. բանաստեղծք այդ անդր շրջէին եւ ջնարիւ եւ երգովք զտօնս տարեկանաց մեծատուն թագաւորաց փառաորէին եւ մեծարեալ պատուէին իբրեւ Մուսայից սիրելիք. մեծ իմն եւ արժանի նախանձու համարէին դիւցազունք՝ լինել հռչակեալ յերգս վիպասանաց:

1. Հոմերոս: Օսերմն վիպական բանաստեղծութեան տարան զաղթականքն ի մայր երկրէ անտի իւրեանց ի Փոքր Եսիա. անդ ի գեղեցիկ երկրին ընդ պարզ եւ ջինջ երկնիւ ի մէջ ամենաբնիկ եւ զուարթագին բնակչացն յայնպիսի իմն կատարումն եհաս վիպական բանաստեղծութիւն՝ յոր ցայժմ չեղեւ հնար հասանելոյ: Լմենեւին բարձրագոյն կատար նորա Հոմերոս է (1000—950), լատ զըուցաց՝ կոյր աչքք. այնչափ անյայտ են կեանք նորա, զի անդէն առ հնովք եւթն քաղաքք կռուին թէ ինքեանք ծնան զնա: ԵՂ հասարակաց իմն կարծիք են թէ ի Հոնիա գրեալ իցեն երգք նորա, զի անդր իմն սեպհական է նիւթ զրոցն նորա եւ չափն

1 Épique. 2 Objectif. 3 Lyrique. 4 Subjectif. 5 Dramatique.

(ստեղծեան վեցաչափ¹), եւ թէ քարաք ծննդեանն Հոմերայ կամ Վիոս լեալ իցէ, եւ կամ առաւել հաւանութեան՝ Օմիւռնա։ Սակայն ազգի ազգի կարծիք կան վասն ծագմանն եւ պահպանութեան գրոց նորա, այնու զի յայնժամ զիր եւ դպրութիւն ի Յունաց աշխարհին տակաւին անծանօթ էր. եւ յայն ռակս իսկ յետուստ ուրեմն մարթ էր արկանել զնոսա ընդ գրով։ — Ահաք (որպէս Վոլփ փիլիսոփոս գերմանացի) զՀոմերական երգոն Հառնարին միոյ միայնոյ մեծի պուետէի ծնունդ, այլ ծնունդս յոնիական ինչ դպրոցի երգեցկաց, որք ընդ դարս ինչ բերան ի բերանոյ աւանդեալ եւ ի հազներգուաց² այսր անդր շրջելոց ածին ի նուազս, մինչեւ Պիսիատրատոս ետ ժողովել զնոսա եւ արկանել ընդ գրով։ Սակայն այլք հայեցեալ ի միութիւն եւ ի միակերպն հաւասարութիւն գործոյն (մանաւանդ Ողիսականին) չառնուան յանձն թէ բազմաց գործ լինալ իցէ, եւ այնպէս կամ ըստ հնոցն հաւատան թէ այն ամենայն ի Հոմերայ է, եւ կամ ի Հոմերոսէ ումեմնէ զառաջինն յորինեալ եւ յետոյ ի հազներգուաց անտի ի բերանոյ առանց գրոյ առեալ ի կիր, եւ այնպէս բաժանեալ եւ անջատեալ մասանցն՝ յետոյ ուրեմն ի Պիսիատրատեայ ի մի բովանդակութիւն ամփոփեցաւ։ — Օայս վերջին կերպարանս զոր այժմ ունին երգքն Հոմերականը՝ ընկալան առ ժամանակօք Աղեքսանդրիական ուսմանց, մանաւանդ ի ձեռն Արիստարքեայ մեծի Վննչի։ Վլխաւոր գործքն են Իդիականն եւ Ողիսականն։ Իսկ անուանեալ Պատերազմն գորտուց եւ մկանց³ յորում նկարին կոխք նոցա ի նմանութիւն պատերազմաց Յունացն եւ Տրոլացւոցն դիւցազանց, եւ այլ եւս ինչ Օրհնութիւնը Համարին գործք Հոմերայ, այլ առաջինն թուի լինալ գործ յոնիական դպրոցի պուետաց (յամի իբրեւ 500), եւ վերջինքն պատրաստութիւն իմն որովք սկիզբն առնէին երգեցիկք ասելոյ հրապարակաւ զՀոմերական երգան։ — Երգքն Հոմերականը որ ի վերայ հրահանգաց Լաբուպայ գործեցին ազդեցութիւն մեծ՝ անսպառ իմն օղբեր էին վասն ալուետտի եւ բանաստեղծութեան (Յունաց։ Յետ անկանելոյ նոցա ընդ գրով՝ տպաւորեցան յուշ յիշատակի մատաղ մանկուոյ, եւ լինէին զարթուցիչք տոհմային մտաց, սիրոյ հայրենեաց, կրօնից եւ խելամառութեան գեղեցկութեան. համարեալ էին Յունաց իբրեւ հայեի համօրէն տոհմային առանձնական տեպհականութեանն իւրեանց, դիւցազնական զօրութեան, որպէս եւ նենգութեան եւ խորամանկութեան։ Յետինքս զարմանամբ ընդ յայտնութիւնն եւ ընդ կենդանի ճշմարտութիւն, ընդ միախառն չափակցութիւնն, ընդ պայծառութիւն արուեստական իմացութեան որ միաբանեալ է ընդ անպաճոյճ պարզութեան եւ ընդ յաճախութեան ցնորհոյն զօրութեան։

1 Hexamètre dactylique. 2 Rhapsodes. 3 Βατραχονομαχία.

Լոյսնդաճախութիւն գրոցն: Իզիականն ոկիզն առնու սրամաւ-
թեամբն Աքիղղեայ: Աքիղղէս կրեալ անհաւաքն թշնամանս յԱզամե-
մանեայ՝ չկամեցեալ պատերազմել՝ մնայ անդէն ի նաւան իւր մրմեռալ
ցասմամբ: Բայն սակս Տրովացիքն առաջնորդեալ ի Հեկտորայ զօրանան,
հասեալ անկանին ի վերայ բանակի Յունացն (Աքայեցւոց, Դանայե-
ցւոց) եւ արձակեն հուր ի նաւան: Բայնժամ ապա թոյլ ապա Աքիղղէս
բարեկամին իւրում Պատրոկղի իւրովն իսկ սպառազնութեամբ երթալ
կռուել ընդ Տրովացւոցն: Եւ առաջնում յարմէ Պատրոկղոս, բայց յե-
ալ պանկանի առաջի զօրութեանն Հեկտորայ՝ որ հանէ ի նաւն զապա-
ռազնութիւնն: Միջնորդ լինալ մօրն Աքիղղեայ որ էր Թետիս կին
աստուած ծովու՝ ընկալաւ Աքիղղէս մեւս եւս նոր սպառազնութիւն
եւ վահան մի զարմանալի ի դարձնոցն Հեկտորայ: Նովն յարձակի
անկանի մեծաւ քինու ի մէջ թշնամեացն, հարկանէ զՀեկտոր եւ զԳի-
տին նորա կապեալ զկառաց իւրոց ընդ քաղք արկեալ ձգձգէ զԴիւման
Պատրոկղեայ: Այլ իբրեւ ծերունի թագաւորն Պրիամոս զհասարակ
գիշերաւ գայ ի վրան անդր Աքիղղեայ մեծաւ պատարագով՝ առնալ
գնոց զգիտինն որդւոյն սիրելւոյ, ապա յայնժամ զնա Աքիղղէս հօրն
վշտացելով՝ զի թաղեսցի:

Ողիսականն է զանցից, զվշտաց եւ զպատահարաց զոր կրեաց Ողի-
սեւս ի դառնալ իւրում ի առն յեւ արովական պատերազմն՝ յարեւ-
մանան ծովուն որ ոչ կարի ծանօթ էր, եւ յայն սակս ահագին եւ եր-
կեցուցիչ մտաց: Վարեալ անկանի նա ի մրկէ յարեւելեան ծովե-
զերան Աիկիղիայ յերկիրն Վիկիդալաց, ուր միայնն Պոզեփոնոս որդի Պո-
սիդոնեայ վեց պր յընկերաց նորա եկուլ, եւ ինքն եւս Ողիսեւս հան-
դերձ մնացելովք ընկերօքն հազիւ հազ խաբէութեամբ յայրէ անտի
սկսլին պնտրիկ կարաց պրծանել՝ կուրացուցեալ զանն նորա զմին: Սմին
իրի իսկ ցասմամբ զհեւ պնդեալ էր նորա Պոսիդոն: Բայց օգնակա-
նութեամբ Եւոպայ հողմոցն աստուածոյ՝ որ զձախող հողմն կապեալ
արկեալ ի աիկ եւս ի ձեռս նորա, եհաս մօս յիթակա: Անդ բացին
քննասեր ընկերքն նորա զաիկն, եւ այնպէս նաւքն միւսանգամ անդր
քան զԱիկիղիա ցմարդակեր Լեստրիգոնսն երթեալ հասանէին: Միով
եւեթ նաւու ապրեալ ելանէ Ողիսեւս ի կղզի Վիրկեայ վհուկ կնոջ, անդ
կայ ամ մի եւ ինչանէ ի սանդարամետս հարցանել զմարդարեն Տիրե-
սիսոս վասն դարձի իւրոյ ի հայրենիսն: Սա յայտ առնէ նմա թէ յա-
ռաջ քան զամենայն՝ պարտ եւ պատշաճ է խնայել եղանց եւ ոչխարացն
նուիրելոց Հեղինոսի ի Տրինակրիա կղզւօջ (ի Վիկիղիա): խորագիտութեամբ
իմ յաջողի նմա անցանել զկղզեաւն յուշկապարկաց մոմով ծեփեալ
զականջն ընկերացն եւ առեալ կապել զնքն զկայմիւն: անց յարող-
ութեամբ եւ ընդ կիրճս ծովուն Վիկիղիացւոց, ուր աստի Վիկիդալ եւ
անտի Գարիբդիս՝ ընդգլք մարդակերք վեց պր յընկերաց նորա յա-
փրշաւակեցին: Բայց ապա բռնադատեցաւ յընկերացն ելանել ի Տրինա-
կրիա, ուր ընկերքն զեղնսն Հեղինոսի պատառեցին եւ կերան եւ այն-
պէս նաւն ի փալտատկանց փշրեցաւ եւ անօրէնքն այնոքիկ հեղձան ի
ջուրսն: Ողիսեւս միայն ապրեալ ի վերայ տախտակացն խորատակերոց ել
յՈղիսգիա կղզի առ Վաղիփսոյ նիւմիէ, որ հարաւ իսկ զսիրով նորա եւ
խոստացաւ նմա անմահութիւն թէ միայն առ իւր մնայցէ: Բայց նա զան-
ձուկ հայրենի աշխարհին եւ զիւրպոցն չկարէր հեղձուցանել: արտա-
սուօք ցանկալոր գոնեայ զծովս ծխանաց իթակոյ տեսանել ի վեր ծա-
ռացեալ: Կաց մնաց նա անդ ամս եւթն: ապա բռնադատեցաւ Վաղիփսոյ

հրամանաւ Արամեղացոյ արձակել զնա. շինէ Ռդիսեա իւր նաւ, եւ մտնալ ի նա գնաց ի բաց. յեա ութեւեւաման աւաւոց ազգ լինի Պոսեդոնեայ եւ խորատակէ մանր զնաւն, իսկ Ռդիսեա ելանէ մերկ ի ծովեզերսն երկրին փէտկացւոց (Նորկիւրոյ), ուր դտանէ Ժողովուրդ ինչ մեծաւան համակ ի խնձոյս, յերգս նուադարանաց եւ ի կաքաւս. դտանէ զնա դուստր Թադաւորին եւ առնալ ածէ ի սուն հօր իւրոյ, եւ յեա ընդունելութեան տանին զնա յիջեակա նաւաք որ արագ քան զհօղմն իցեն: Անդ հասնալ յեա ՅՕամեայ պանդխտութեանն ի մուրականաց կերպարանա՝ աղաւեսաց զառն իւր յարանցն ամբարտաւանից որ կամէին առնուլ զհաւաարիմ՝ կինն նորա զՊենեղապէ կնութեան, բայց նա խորագիտութեամբ հեռացուցանէր զնոսա, որք եւ ստեղ իրախութեամբ սպառնէին զինչս եւ զարարան Ռդիսեայ: Քանզի Պենեղապէ կարգեաց միջոութիւն նետաձիգ լինելոյ, զի որ յազլիցէ՝ նմա լինիցի հարսն: Ընդ նոսա էր եւ մուրականն՝ որ հասցոյց ի նպատակ անդր աղեղամբն՝ զոր նա միայն կարաց լարել, եւ օգնականութեամբ որդւոցն եւ ծերոյ ուրուք առն հովուի սպան զարան զայնոսիկ զանօրէնս:

2. Հեսիողոս: Ընտ Հոմերայ՝ դպրոց երգեցկաց Հոմերեանցն յօրինելը Վ իպասանութիւնս¹ ըստ նոցին նմանութեան, առեալ նիւթ ի զրուցաց դիւցազանց տրովական պատերազմին (որպիսի ինչ՝ պատերազմն Լաքիդեայ ընդ Լամազնաց՝ որ գշխոյիւն իւրեանց Պենտիսիդիաւ եկեալ էին ի Թիկունս օգնականութեան Տրովացւոցն), եւ իբրեւ այն նիւթ սպառեցաւ՝ բուռն հարին այնուհետեւ անուանեալ Վիւկղեան բանաստեղծքն զայլոց իմն առասպելաց դիցն եւ դիւցազանց, զի եւ զնոսա նոյնպէս ըստ նմին չափոյ (վեցաչափ) ընծայեցուցանիցեն իբրեւ վէպս: Նա աւանդիկ եւ փիլիսոփայական իմն վարդապետութիւնք վասն սկզբան եւ ծագման աշխարհի առան ի նիւթ վիպական բանաստեղծութեան: Ի մին «Վիւցաճնութիւնն»,² յեւողացի պուետէ ի Հեսիողայ (850) է երեւելին եւ նշանաւորն, ուր յայլոց ինչ նոյնպիսի գործոց հատակոտորս եւեթ կամ յայտարարութիւն միայն այժմ ունիմք: Իաց ի «Վիւցաճնութեանէ», է նորա մեւս եւս գործ՝ «Պործք եւ աւուրք»: — Հեսիողոս յԼսկրա քաղաքէ առ լեռնոտամբն Հեղիկոնի իբրեւ 100 ամօք յետոյ քան զՀոմերոս՝ էր արպէս եւ նայն, զյուլս դպրոցի իրիք երգեցկաց ի Բիովտացւոց աշխարհին, յայն սակս եւ զերգս նորա չմարթի որ միոյ ուրուք միայնոյ գործ հաշուել:

Յասմք եւ հանդարտ վարդապետական բարբառ Հեսիողեան բանաստեղծութեանն այնչափ հեռի է ի բարձրութենէ եւ ի ցնորից հոմերական Վ իպացն՝ որչափ այլակերպ իմն է տխրագոյն եւ պղտորեալ հայեցուած մտաց բիովտացի պուետի զաշխարհաւ՝ ի զուարթագին կայտառութենէ կենաց յոնիացի երգեցկացն:

Վոլանդաթութիւն գրոյն : «Կիցանութիւնն, է ժողովուրդն առաւելաց աստուածոցն եւ դիւցազանց աւանգութեամբ հասերըջ՝ ի մի բովանգակութիւն եւ կարգումն բովանգակ դատու յունաստանն աստուածոցն ըստ կարգի սերընդեանն նոյա՝ ազգահամարական իմն յօրինուածով : Հին (Պեղասգեան) բնութեանն աստուածութիւնք երեւին ի նմին առեալ աննաւորութիւն եւ ի մարգկութիւն փոխեալ , եւ քանզի պուէան անդ ի պէսպէս նիւթոյ պլարանութեանցն զազգի ազգի առաւելալ զմիմեամբք տողեալ կարգէ , յայն սակս զուր է կամենլն վիպական ինչ միութիւն ի նոսին ինդրել , թէպէտ եւ մարտ պատեւրազմի Տիասանանցն թուի թէ կենդրոն իմն եւ միջովքը ամենայնի իցէ : — «Գործքն եւ աւուրք», յերկուս պլաթերոյ մատունս բաժանին . առաջինն ցուցանէ յինքեան գնչմարտն զարթնոյլ մատնն ազատութեան . ժրութեան եւ արգարութեան թելագիր լինի . երկրորդն ուսուցանէ զարդ եւ զձախող աւուրսն թէ արպէս կամ երբ գործել պարտ իցէ : Կան ի նոստ բազում ինչ վարդապետութիւն եւ կանոնք վասն մշակութեան , նաւաւ վարութեան , առանին եւ քաղաքային կենաց :

278

ՎՆԱՐԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ : Յարքունիս բունակալացն՝ շահեալ տիրէին կեանք զուարթութեան երաժշտութեամբ եւ բանաստեղծութեամբ , յայն սակս եւ բանաստեղծք եւ երգեցիկք յաճախէին անդր , եւ ի պատուի եւ ի մեծարանս էին : Բայց քանզի ծանրագոյն Վ իպական բանաստեղծութիւն դիւցազանցն ժամանակաց չէր պատեհ յուրախութիւնն եւ ի վայելութիւնս կենաց՝ եւ եկաց ազգ ինչ թեթեւագոյն եւ համառօտ բանաստեղծութեան որ անուանեալ կոչեցաւ Վնարական , այնու զի ընդ քնարի ածէին յերգս : Առաջինն ամենայն իսկ քնարական երգք՝ նուազք ուրախութեան էին , որ յուշ իմն արկանելով զվաղ անցանել կենացս՝ ի վայելութիւն բարութեանցն յորգորէին : Սակայն կէսք ի քնարականացն՝ ի վաղն անցանելոյ վայելութեանցն այնոցիկ եւ ի հոգոցն եւ ի վշտաց զոր ընդ իւրեանս ածեն՝ զային յերգս իմն աշխարանաց եւ սգոյ : — Յետուստ ուրեմն սովորութիւն կալաւ եւ զամենայն համառօտ ինչ յօրինուած բանաստեղծական ի կարգ քնարականին հանել :

Որպէս Վ իպականն՝ նոյնպէս եւ Վնարական բանաստեղծութիւն ի յունական գաղթականութեանց փոքուն Նսիայ առ սկիզբն : — Վիւաւոր ազգք քնարականին՝ են Աշխարականն² , Մեծավերջ³ եւ Մըմընչականն⁴ :

Ե. Աշխարանաց բանաստեղծութիւն , ըստ չափոյն երկտիկս (վեցաչափ ընդ հնգաչափի) , էր 1. Վաղաքային , որպէս Սաղլինուսին Նսիասացոյ որոյ կայ հատակոտոր ինչ յորում զքաղաքակիցան գրգռէ ի մարտ պատերազմի ի վերայ թշնամեացն . Տիրտոսի Աթենացոյ (680) որ առաքեցաւ զօրավար ի Թիբունս օգնակա-

1 8to Հոստ 363: 2 Élégique. 3 Iambique. 4 Mollique.

Յուստինիանոսի Սպարապետը ի Մեհանդարացու պատերազմին¹, եւ նա գրգռէր երգովք իւրովք. եւ թուի թէ կաղուծիւնն որ պատմի զնմանէ՝ այլապէս թիւն իմն է յայտարար աշխարհական չափոյն երգոց նորա. Սողոմոն² որ ոչ միայն փիլիսոփոս եւ օրէնագիր՝ այլ պուէտ եւս էր, եւ աշխարհաց երգովք զհայրենակիցսն զարթոյց գրգռեաց առնուլ միւսանգամ զՍաղամիս : — 2. Լուսկական³, որպէս իմէոգնիս Սեգարացի որ յետ ի ռամկէն մերժելոյ իրբեւ ազնուական եւ մեծատուն՝ չքաւ ի Վիկիդիա եւ միւլիարէր զանձն աշխարհաց առակօր, յորս յորդորէ զայր երիտասարդ զառաջին հին միտս եւ զմեծանձնութիւն դարիացի ազնուականացն ցեղից պահել եւ խորշել եւ մերժել ի ծանապարհաց անձնասէրն ռամկապետութեան : Փոկիւղիդէս Վիգեսացի որ յօրինէր վճիռ բարոյից ճշդիւ միա եղեալ շաւղաց մարդկեղէն կամայն : (Յառաւկաց բանաստեղծութիւն հային եւ արձանագիրք⁴, յորս երեւելի էր Սիմոնիդէս Աէտցի՝ հոյակապ արձանագրումն ի վերայ չիւմի անկելոցն ի Խերմոպիւղիս : — 3. Տենչական⁵. որպէս Սիմեոնիդէս Վոդոփոնացի բնակեալ ի Օմիւսնա, որ աշխարհէր զքաւս սիրոյն զրկելոյ՝ ընդ սրնդի. զնա յաջորդեցին Լիտիանդոս եւ Հերմոսիանաքս Վոզոփոնացիք ժամանակակիցք Լիդիանդորի :

Բ. Սեթալիւղական կամ Էրոտիկան : — 1. Էրոտիկոս Պարիացի (700) համարի լեւալ գտակ այսպիսի երգոց. Հիպպոնաքս Լաբեսացի (500) լինէր գտակ կաղ մեծավերջ⁵ չափոյ. զերկոցունց եւս պատմեն զդոյցք թէ կրեալ նոցա թշնամանս՝ այնպէս իմն նեղեցին հենդնութեամբն իւրեանց զթշնամանիւն, զի պարբին սղաւ անձանց առ չժուժայն. բայց եւ ինքեանք որպէս պատմի, դառնուլ թեամբք եւ տրանջմամբք միշտ անցուցանէին զաւուրս իւրեանց : — 2. Սիմոնիդէս Սամիացի (650), որ եւ Լիմոդիկիացին կոչե վասն յԼիմոդոս գաղթելոյ՝ յօրինեաց բայց յայլոց հենդնութեանց՝ հենդնութիւն ինչ զկանանց յորմէ ունիւք հատակոտոր ինչ. թէս պէտ եւ բանք նորա եւ կարծիք զգաւտականք են, սակայն յայլմեք իսկ երեւի թէ իրբեւ դժնգակ քննիչ մարդկեղէն գործոց զյոռու թիւնն եւեթ նշմարէ : — 3. Ի սոյն ազգ բանաստեղծութեան հային եւ մեծավերջական առասպելք անանոց՝ որք յանուն Լաուկայ ծառացի Փոկիւզաքոյ (600) որ գտակ իսկ նոցին համարի՝ անուանեալ կոչեցան Լաուկական առասպելք : Լաուկայ կեանք անձանութ իմն են եւ մեծ մասն նորա նոյնպէս ի կարգս առասպելաց է : Լարմ եւ կորացեալ իմն հասակաւ ասի լեալ, եւ այլ եւս ասի տերանց իրբեւ գերի ի ծառայութեան կացեալ եւ յետուստ աւրեմն ի Վեդփիացուց՝ զորս հենդնութեան առասպելքն թշնամանեալ իցէ՝ հարեալ ի մահ : Լաասպելքն որ ի նորա անուն կրին՝

1 Տեւ վերջոյն էլ 397 :

2 Gnomique.

3 Epigramme.

4 Erotique.

5 Choliambes.

Թուին յետուսա ուրեմն առ ժամանակդ ծննդեանն Քրիստոսի ի կարգ եւ ի յարդարումն ածեալ՝ արկանելով ի կիր եւ զհին ինչ ժողովածոյս առասպելաց։ Իայց ամենեւին կատարեալ ժողովածոյք Եսովպեան առասպելացն ի 14երորդ դարու եղեւ։

Պ. Միջնդական բանաստեղծութիւն կամ քնարական յանձուկ միտո՝ էր ամենեւին կապեալ ընդ երաժշտութեան եւ կաքաւոյ. եւ նկարագիր նորա է՝ պէտպէս այլակերպութիւն չափոյ, ռաժանմունք դարձուածոց, եւ թիւ իմն եւ համար՝¹ պատշաճեալ յերգ եւ ի պարս։ Վորիացի քնարականն զոր Վորիացիքն ի Պեղոպոնեոս եւ ի Սիկիդիա ածին ի կատարումն էր կապեալ մանաւանդ ընդ պաշտամանց Լպողոնեայ Վորիացւոց, յորոյ տօնան երգք գովութեանց² ընդ պարուց եւ օրհնութիւնք³ հնչէին։ — 1. Ըղկմանոս է գլուխ դարիացի պուետաց (640) ի Սարդիացւոց քաղաքէ, այլ բնակեալ նախ ի Սպարտա իբրեւ ծառայ եւ ապա ազատեալ. յերգոն նորա որ յօրէնս անդրադարձ դարձուածոց⁴ հաստատեալ կան՝ երեւին պայծառագոյն քաղաքային եւ զգաւտական կեանք Սպարտացւոց։ 2. Սաղ պայծառանայր եւ Ստեպիբորոս (600) ի Հիմերա ի Սիկիդիացւոց աշխարհին համբաւաւոր եւ յորգ եւ առատ երգովքն՝ յորս վեպականն նիւթք (զրոյցք դիւցադանցն) ածեալ են յաջողութեամբք ի քնարական կերպարանս։ — Ըյլ ամենեւին կատարեալ երեւի միմընջական բանաստեղծութիւն առ Եւդոցւոց ի Փղըրն Լսիա, ուր այն բանաստեղծութիւն ոչ այնչափ ընդ հրապարական պաշտամանց, այլ ընդ ընկերական կենաց էր կապեալ։ 3. Ըղկէոս Միտիդենացի (600) անուանի ոչ միայն իբրեւ երգեցիկ այլ եւ պատերազմող քաջ ի վերայ Խառութեանն Վերիացւոց. քանզի հակառակորդ էր Պիտտակոսի բռնաւորի Վերոս կղզւոյ, հարկ համարէր հեռանալ առ ժամանակ մի ի հայրենեաց անտի, մինչեւ հաշտեալ ընդ նմա՝ լինէր Թողութիւն դառնալոյ այսրէն։ Երգք նորա մերթ զվտաց սքոթանաց են եւ մերթ զուրախարար գինւոյ։ — 4. Սապփով Միտիդենացի (600) կին երգեցիկ համբաւեալ երգովք տենչանաց։ Ի սմանէ գտաւ Սապփեան չափ որպէս եւ ի նմանէ Ըղկայեանն։ 5. Ընակրէոն ի Տէոս քաղաքէ Էոնիացւոց (400) ի փառաւոր արքունիս Պողիկրատեայ բռնաւորի Սափացւոց էր, եւ ապա կոչեցաւ յԱթէնս ի պիտիոտրատեանն Հիպպարքեայ։ Սա է առաջին օրինակ անշակաման բանաստեղծութեան, այնու զի յերգոն իւր որ բազում իմն են եւ ազնիւ իմն բարբառով, գեղեցիկ ձեւովք եւ գունակ գունակ չափովք, համակ զվայելութիւն կենաց եւ զուրախութիւն ցնծութեան յարգեալ գովէ։ Սեծ մասն Ընակրէոնեան երգոցն զոր ցայժմ ունիմք՝ յորս ծեր այր հասեալ

1 Rhythme.

2 Péan.

3 Hymne.

4 Antistrophe.

յապիսի կեցողութեամբ կաթողի զկենաց՝ մեղեքնի ի գինիս երկառաւոր-
դութեան իմն ուրախութեամբ, ոչ նորա են այլ ի վերջին ժա-
մանափս ի նորա անուն յօրինեալ: Առաարեւադոցն քան զամենայն
երգս քնարականաց են Արմենիդեայն եւ Պինդարեայն որ ընդ մի-
մեանս մրցէին, եւ երկոքն եւս վարձկանութեամբ երգէին զերգսն:
6. Արմենիդէս (556 — 469) էր ժամանակս ինչ յԱթէնս ի մէջ պուե-
տացն որ շէրպպարքեաւ ժողովեալ էին. յետոյ չորսւս յաշխարհն
թեառադոցւոց ուր վարձու երգէր մեծատուն իշխանացն Աղեւա-
գեանց եւ այլոց մեծամեծաց, եւ այնպէս առնոյր անուն վատու-
թեան խորեւ ողորդէ եւ սուտակասպաս իշխանաց: Եւ Պարսից
պատերազմօք զորոց երգեաց բազում ինչ գեղեցիկ՝ կայր նա յԱ-
թէնս եւ էր ընտանի թեմիստոկղեայ, եւ ապա ել գնաց յաղքու-
նիս շերտայ բռնաւորի Արապուսացւոց, եւ անդ յետ պսակելոյ
խորեւ յաղթող ի մրցութիւնս պուետացն՝ ի կենաց վախճանէր:
Ռոչափ զարմանան հինք ընդ ճարտարութիւն նորա, դոյնչափ դա-
տափեա առնեն զնա վասն ազահութեան: Ասկայն երգք նորա
չքուցանեն ուրեք հետս վարձկանութեան. օղորութեամբն եւ
փափկութեամբ երեւելն են, բայց զՊինդարեան եռանդմանն չունին
նշմարտան: — 7. Պինդարոս Իփովտացի, ի Աիւնսս Աեփաղէս մօտ
ի Թեբէս (521 — 441) հաշակաւոր քնարական տոհմային պուէտ
էր. նա, զոր ոչ միայն տրքունիք իշխանաց եւ տունք մեծատուն
ազնուականացն խնդրէին եւ պատուէին, այլ եւ բազում քաղաքք
աւանդապետականք: Նաղկեալ պայծառացաւ նա յամենայն ազգս
քնարական բանաստեղծութեան, սկսեալ յեռանդուն գովու-
թեանցն նուազաց եւ յերկադուն մեծավերջ երգոցն Պիո-
նիսեայ՝ մինչեւ ցնուազս ուրախութեան սեղանոյ¹: Բայց մարգա-
րիտք բանաստեղծութեան նորա են երգքն յաղթականաց² ի փա-
ռաւորութիւն այնոցիկ որ յաղթողն պսակեցան ի մեծ տոհմային
խաղն Ողիմպիայ, Պեղիեաց եւ այլուր: Եւս երգք յաղթու-
թեան նուազեալ հնչէին կամ անդէն յառապարիզն անդ միջու-
թեանն, կամ ի ճեմելն³ ուրախութեամբ յետ խաղուցն, կամ ի
բերելն զյաղթականն, կամ ի մօտնել նորա ի հայրենի քաղաքն
եւ կամ ի տօնի զօհութեանն ի մեհենի ուրեք: Պինդարոս հա-
մեմատէր յերգս անդ զպարծանս յաղթողին ընդ անցելոց ժամա-
նակաց ցեղին նորա եւ քաղաքին ուստի նայն էր, եւ յորդորէր
միշտ արժանի պատուոյն այնմիկ գնալ եւ զօգուտն անտի ցուցա-
նել, զաջողակութիւնն զայն որ ի մրցութեան անդ ցուցաւ՝ պղովք
եւս առաքինութեամբք մանաւանդ դիւցապաշտութեամբ ազ-
նուազոյն գործել: Վրանք ջերմ եւ եռանդուն ցնարք նորա յունըն-
դելական իմն նմանութիւնս եւ համեմատութիւնս տանին զնա,
եւ յանկարծուս իմն յայլ եւ այլ իրս փոփոխեն՝ բազում անգամ

1 Χελών, Chanson à la ronde, 2 Ήρωϊα. 3 Κῶμος

մթին իմն եւ չիմանալի զբանսն գործին. յայն սակա եւ անդէն առ նախնեզ գրեցան վասն նոցին մեկնութիւնը:

Երաժշտութիւն եւ Աստուծո՛ր նորին գուտոր՝ ընթանային կից ընդ քնարական բանաստեղծութեան: Երկրորդն եւս գիրկընդխառն էին ընդ պաշտամանց եւ կրօնիցն (Յունաց, այնու զի յամենայն իսկ տօնս երգք եւ կաքաւք պարաւորաց՝ երիտասարդաց եւ կուսանաց լինէին: Արօնիցն պարք ծանրագոյն իմն էին իբրեւ չափով շարժելով շուրջ զբազնեզք. սակայն ըստ այլակերպութեան առնիցն՝ եւ ձեւք կաքաւուցն էին՝ մինչեւ ցհտպտեհան իսկ կաքաւան սրովք աստուածոցն եւ դիւցազանցն գործք նշանակէին: Հինքն (Յունաց մեծ իմն զօրութիւն յորդորիչ, զգաստացուցիչ եւ կրթիչ համարէին երաժշտութեան (յայն սակա եւ օրէնադիրք (Յունաց պատուիրէին վարել նովին առ ազնուագոյն զբարսն գործելոյ), նմին իրի ի դէպ է թէ եւ այս արուեստ ի բարձրագոյն իմն աստիճան կատարման էր հասեալ առ նոսա, թէպէտ եւ չեցեմք ինչ ճշդիւ տեղեակ մանր հանգամանացն: — Իսկն յօրինիչ յունական երաժշտութեան համարի Տերպանդրոս՝ Էսքայի, որ ի Սպարտա եւ յայլ եւս քաղաքսն (Յունաց առ զյաղթութիւնն յերաժշտական մրցութիւնսն, եւ զքնարն չորեքադի արար եւթնագի: Հաւանութեան իմն է թէ նա սահմանեալ կարգեաց զհամեմատութիւն իւրաքանչիւր ազգաց ձայնիցն¹, որ յառաջն երեք եւեթ էին այս ինքն ծանր եւ տօնական դորիացին, շառաչուն եւ ցնորեցուցիչ փոխգացին, եւ լիւդացին մեղմեկանութեամբն դարձուցիչ ի հեղութիւն. յորս յետոյ յաւելան յոնիականն թոյլ եւ կակուղ, եւ եռոդականն եռանդուն եւ առոյգ: — (Յոյնք արկանէին մանաւանդ ի կիր նուագաւորան աղեաց՝ զավին եւ Զնար² եւ սրինգ որ ի Վիւդիայ ածաւ ի (Յունաց աշխարհ:

279

Իստագործուած բանաստեղծութիւն: Ըռ ժամանակքն Պերիկլեսայ առ կատարումն բանագործականն: Ակիլզն նորա ի պաշտամանց անտի՝ Վիոնիսեայ է, յորս ի սկզբանն քնարական երգս ի պատիւ Վիոնիսեայ կաքաւուք նուագէին, եւ ապա տակաւ եղեւ սովորութիւն զըուցեալսն երգովք՝ խօսիւք եւ գործովք եւս յանդիման կացուցանելոյ: Օյնեսպիսայ Իկարիացւոյ ի ժամանակն Սոփոնի տօնն նախ զայս արարեալ. քանզի՝ սա իբրեւ մենախօսութիւն՝ մոռցեալ պատմի զառաջինն՝ զմի զոր իբրեւ խաղալիչ պատմել առասպելս ինչ ի դիոնիսեան զրուցաց:

Ե. Ողբերգական բանագործութեան երեքին իչխանք առ Պարսից պատերազմօք եւ ի յաջորդ տասնամեակն ծաղկեալ պայծառանային. Եսքիւղոս, Սոփոկլէս եւ Եւրիպիդէս, որոց զէն

1 *Armonia.* 2 *Barbiton.* 3 *Monologue.*

եւս առեալ էր ի պատերազմին Սաղամիւսայ՝ յորում Լազիւղոս ԳՅամենի կուսէր ի ճակատու, եւ Սոփոկղէս 18ամենի ի տօնի անդ յազմութեան՝ էր ի պարու երիտասարդացն, իսկ Լաւրիպիդէս անդէն ի նմին աւուր ծնանէր:

1. Լազիւղոս Աթենացի (525—456) յաւելեալ մեւս եւս խաղալիկ եղ զԼըրկախօսութիւն¹, եւ այնպէս եղեւ բուն յօրինիչ ողբերգական արուեստին: Աւելին հատուածս անդ գործոցն Լաւրիպիդէս նշմարի հջորագոյն ժամանակ պատերազմացն Պարսից, յորում խորհուրդք ազատութեան եւ հայրենեաց ի մեծամեծ գործս ածին զԱյնս: Ամենայն ուրեք եւանդուսն իմն բանաստեղծական եւ տօնական իմն բարբառ հնչէ, երկեւզ ի դից եւ անասծութիւն ի հին քաղաքային կարգաց:

Ի հասածսն զոր այժմ ունիմք՝ (քանզի թիւ գործոց նորա ասի լեալ 70 կամ 90) երեքինս՝ «Ագամեմոն», (այս ինքն դարձ նորա ի Տրոյայ եւ սպանուա ի Կլիտեմնեստրայ եւ յեգիսթեսայ), «Բայեփոք», (վրէժխնդրութիւն մահու Ովրեստեսայ հօր իւրոյ) եւ «Եւամենիդեսի», (հալածուած Ովրեստեսայ յընդպիսից եւ յետուստ ուրեմն արձակել նորա վնասով Արիոսպագեսայ, որով այն մեծարոյ առեան պաշտպանի ի թշնամեանաց ռամկապետացն առաջնորդելոց ի Պերիկղեսայ) ունին կապ ընդ միմեանս եւ կազմեն Երեքխօսութիւն 2: «Պարմենեա ի կապան», նկարէ զվիշտսն որովք տանջի տիտանեանն այն կապեալ շղթայիւք ի Կապանոս յԱրամեղզայ, վառն հրոյն զոր գողացեալ յառաւածոցն եւս մարդկան: Ի սմին պատմի մի բառ միողէ մարտ պատերազմի՝ մարդկան յուսացելոց յիւրեանց զօրութիւն ընդդէմ բարձրագոյն զօրութեան ճակատագրի նշանակելոյ ամենատեսեամբն Արամեղզաւ. եւ առանց երկբայութեան է՝ թէ լուծումն իմն այսր հասածոյ բանագործութեան կայցէ յայրում իմիք հասածի կորուսելոյ որ անուանեալ կոչի «Պարմենեա ազատեալ», յորում լեալ իցէ խրատ վարդապետութեան եթէ այսպէս է կարգ աշխարհիս՝ հպատակել մարդկերէն կամաց ընդ առաւածերէն կամօք: «Պարսիկք», ցուցանեն զմեծամեծութիւն եւ զզարեանս բանաստեղծին ընդ այն՝ զի այնպէս յաղթութեամբ զաւու եղեւ պատերազմացն Պարսից: «Աթենեքին ի վերայ Թերացաց», ճառեն զկուռոյ եւ զսատակմանէ երկուց եղբարց թշնամեացելոց ի Թերացաց քաղաքին, եւ «Որ պաշտպանութիւնն խնդրեն», է զոչոյց ինչ ի զուրաց Գաւաւոսի՝ որ 50 դասերօքն փախեաւ յեգիպոսէ, եւ յԱրգոս խնդրէր պաշտպանութիւն: — Մեւաւ Ելքիւղոս ի Յիկիդիա յոր երթեալ ասեն՝ առ արամեմոն թէ ռամկապետութիւն յաղթեաց, եւ կամ զի յաղթեաց նմա Սոփոկղէս յողբերգութեանն մրցութեան:

2. Սոփոկղէս ի Կողոնոսէ մօտ յԱթէնս (456 — 405) եմոց մեւս եւս երրորդ խաղալիկ հանգիսական եւ առաւել կարճեաց զպարաւորսն: Լըր նա ազնուական ծննդեամբն, մտաւոր եւ մարմնաւոր առաւելութեամբ եւ կրթութեամբն եւ ուսմամբ թեքեալ հան զարուեստն բանագործական ի կատարեալն գեղեցիկու-

որ ձեռքով առաջին եւ երկրորդ փեսայութեամբ՝ յետուստ ուրեմն ի ճերմակ
ութեամբեան կոչեցաւ յԱրքեպիսկոպոս արքայէ Մակեդոնացոց. անդ խա-
փ ընդ քառասուն յորտական բարակաց զգգուելոց ի վերայ նորա ի նախնի-
ն յայնչ քնորոց իւրոց՝ վախճանէր։ Մեծ մասն բանագործութեանց նորա
ի իմ ասեմ հիւսեալ խորամանկութեամբք եւ նենգութեամբք, եւ լուծումն
նորոցն և նոցա է արուեստական յանկարծակի իմն դարձանոր (զաստուած
եւ զմեզ զմեզն ի մենքենայէ՝ ի ջուցանելով ի խնայի՝ զի միջամուխ լեալ
արքայախիրսն՝ լուծանիցէ զգոռուարութիւնն)։ Աւերիպիգէս իբրեւ փիլի-
սոփոս սկեպտիկեան չղուցանէ երկիւղածութիւն արտաստոծոց, այլ
ժիծազի զհաւատածք ամբոխին։ «Նա մոյծ զսովորութիւն յառա-
ջարանիւ իւրք տալ առնուլ ի միտ զհամեմատութիւն իրացն որ
ի հանդիսի անցանելոց իցեն։ Իմէպէտ եւ դասաւորքն դուն ուրեք
տային նմա զլաղթութիւնն ի մրցանոն՝ այնու զի վճռովք իմն եւ
ճարտարխօսութեան ձեւովք վարէր յաճախ, սակայն յոյժ հաճոյ
էին ամբոխին բանագործութիւնք նորա, եւ բազում ինչ միջոց
եւ բանս ի նոցանց ուսեալ էր ամբոխն ի բերան, եւ ճարտարա-
խօսք եւս եւ որ յետ նորա ողբերգութեն կացին՝ ուսանէին տեւալ ի
նորա բանագործութեանցն։ Իայց անգէն առ Աւերիպիգէս իսկ
երեւի սկիզբն եղծման արուեստին։

Իմէատորներն Յունաց էին մեծ եւ ընդարձակ, քանզի անդէն լինէին
երբեմն եւ ժողովք ժողովողեան. շինեալ էին նոքա բոս յաճախ սովո-
րութեան ի վերայ բարձրաւանդակաց, ունէին գեղեցիկ նայեացս ի ծով
եւ ի քաղաք անդր։ Ներքին կողմն թատերցն բաժանէր՝ 1. ի կէս բոլորակ՝
աշտմանաւոր ամօռովք մասն հանդիսատեսացն, 2. ի հարաւեան վասն
պարուց, եւ ի միջի անդ բազին մի Դիոնիսիայ, 3. ի բեմն որ էր նեղ
երկայնաձեւ չորեքկուսի տակաւ ինչ միայն բարձր՝ ունէր երես գրունս
զորմովքն որ յետուստ նորա էին, եւ պարզ ինչ եւ հասաւաստեւ պարգս
եւ սախաւ ինչ մենքենայս։ — Իսկզբանն ինքեանք արուեստն զգլխաւոր
գործն կատարէին ի խաղու անդ։ Իսկ պարուստքն էին յաղաք քաղա-
քացեաց որ օգնական լինէին արուեստին. զառաջինն կայր պարն ի Եմա-
րանց, յետոյ ի ԼԵՊՐԱՆԵՆՆՈՐ գումարէին զպարագլխաւորն. Իսկ որ զխաղն
տայր կատարել էր մեծատուն զի մեծատանց, որ պնայիսի ծախուք կա-
մէր սիրելի ժողովողեանն լինել եւ առնել հաճաւ անձին խրում. շէր
իշխանութիւն կանանց խաղալ ի միասին, նա աւանդի քաղում ժամա-
նակս եւ ոչ տեսանելն իսկ համարձակ էր նոցա։

Բ. Արտալիքիական² բանագործութիւն։ Անդէն ի ժամանակի
զի ողբերգութիւնն յեղծումն եկն, հակառակն նորա՝ կատակեր-
գութիւն ծաղկեալ եկն ի պայծառութիւն ի ձեռն Քրիստոփա-
նեայ։ Արտակերպութիւն առ սկիզբն ի մէջ դորիացի ցեղիցն՝ յերգոց
անտի գինւոյ եւ ի խաղուց ծաղու ի տօնան Վիանիսիայ։ Օլապ-
ջինն էր այն գործ պղծագործացն (շինականաց Վարիացոցն որք ի
տօնի խաղմզոյ աշտ անդր գունդազունդ շրջէին հոպտական հա-

1 Deus ex machina. 2 Χορευτός, Χορευτικός, Chorège, Κορυφαίο. 3 Comique.

թիւն. նկարագիր նորա է ոչ միայն ձեւն քեզեցիկ, եւ արեւածիւսն եւ շքեղ լեզուն եւ միախառն լրումն ամենայնի, այլ եւ ճարտար եւ արուեստաւոր յօրինումն եւ մի ըստ միովէ կախումն բանագործական գործոցն՝ նկարելովն զըստս այնոցիկ որ անդէն գործովք ի հանդիօի անցանեն, զորոց զմտացն իմն շարժմունս խորագիտութեամբ ի վեր հանեալ՝ զպատճառս գործոցն եղելոց ճարտարութեամբ անէ ի նոցունց յառաջ. եւ շրջանք կամ գարնուածք գործոցն յստակութեամբ եւ լուսաւորութեամբ նշմարին: Ժազովուրդն Աթենացոց կրթեալն առ Պերիկլես՝ շարժել եւեթ կամէր բանագործութեամբ եւ ոչ զարհուրել, յայն սակս խորէք Սոփիկլէս ահալին ինչ եւ նողկացուցիչ անել ի մէջ, եւ կամ մեղմագոյն ինչ եւ սիրելագոյն կեդպարանս նմն զգեցուցանէր: Եւսանդամբ եւ յաճախութեամբ ցնորից եւ երկիւղածութեամբ դիցն ի վայր քան զԵսթիւղոս է Սոփիկլէս. դիւցազունք սորա երեւին միայն մարդկեղէն եւեթ զգաստական մեծութեամբ, որ եւ խորասկի առաջն անփոփոխ զօրութեան բախտի եւ բաշխի: Խրեւելք քան զամենայն հասածս նորա է «Անտիգոնէ»,

«(Անտիգոնէս, յանդիման կացուցանէ պուշտն զկաւ հակառկութեան պարտոց բնականացն եւ պահանջելոցն ի տէրութենէ, ի մէջ յախտենախան աստուածեղէն պատուիրանացն ի բնէ ի սիրտս տպաւորելոց եւ ի մէջ մարդկեղէն հրտմանացն ի գլխաւորաց՝ իւրեանցն օրութեամբ եղելոց, եւ հաստատէ պայտիս ինչ խրատ վարձապետութեան, թէ՛ կամէն կացուցանել զպս մարդկեղէն իրաւունս առանց իրիք չափոյ եւ սահմանի՝ եւ մէրութիւն որ անէ ի կորուստ: Արդէս այս Անտիգոնէ նշնալէս եւ մեւս ողբերգութիւնն Բախտի «Արքայ Իգիպոս», եւ զոր ի պարտա ծերութեան յօրինեաց «Իգիպոս ի Պոլիս», ի թերական զրուցաց առեալ են: Աերթինն որ փափուկ ինչ եւ գեղեցիկ ազգամարք լի է ցուցանէ զփառաւորութիւն համբերողին, զոր փառաւորէ աստուածեղէն առաքնորդութիւնն ի վերջին սահմանս անդ վշտաց եւ անպարտաւորն ձախդանաց եւ թշուառութեան, այնպէս զի կարիցէ զք յետ ատենն առանց յանցանաց վիշտս վշտանալոյ՝ անն ունել անտի ինչ կենաց յորում հասուցումն ինչ զգաստական նմն լինիցի: Իբրեւ վերջին իմն կառկ է այն՝ յորում կարգեաց ծերունին զպիշատակս երիտասարդութեանն՝ լի սիրով հայրենեացն: — «Այսանս խաղաղան ի ձեռին», եւ «Քրիզիտոս», պատագրոս անբժշկական՝ որ յանապատ ուրեք կղզւոյ ծխրեալ մնալէ՝ եւ առեալ ի զրուցաց Յրովանն իրաց:

3. Եւրիպիդէս (480—406) յերեւելք տանէ եւ կրթեալ ի հրահանգս. յարեցաւ նա ի սկեպտիկեան փիլեոսոփոսն յԵնաքսագորաս, նմն իրի եւ մենութեան իմն կեանս կեայր ի տուն եւ ի աննեկի իւրում, եւ չէր հազորդ իշխանութեան ժողովրդեանն Աթենացոց, թէպէտ եւ զըստն սոցա յաճախէր նկարել: Այսպէս անձանօթ ի ժողովրդենէ, անդադար սողտեալ կտկտեալ ի քննչաց եւ ի սոփիստելից, եւ յառանին կեանան իւր չյաջողեալ

անաջն եւ երկրորդ փնտայութեամբ՝ յետուստ ուրեմն ի ձերբութեանն կոչեցաւ յԱրքեպիսկոպոս արքայէ Մակեդոնացւոց. անդ խաժատեալ յորսական բարակաց զբոլորց ի վերայ նորա ի նախնւն ձորգաց իւրոց՝ վախճանէր։ Մեծ մասն բանագործութեանց նորա է հիւսեալ խորամանկութեամբք եւ նենգութեամբք, եւ լուծումն նոցա է արուեստական յանկարծակի իմն դարձանոր (զաստուած զունն ի մենքենայէ՝ իջուցանելով ի խոնարհ զի միջամուխ լեալ յիրսն՝ լուծանիցէ զգոռարութիւնն)։ Եւրիպիդէս իբրեւ փիլիսոփոս սկիստիկեան չղուցանէ երկիւղածութիւն անտուածոց, այլ ծիծաղել զհաւատովք ամբոխին։ Նա մեծ զստերութիւն յառաջ Զարանիւ իւրք տալ առնուլ ի միտ զհամեմատութիւն իրացն որ ի հանդիսի անցանելոց իցեն։ Եւսկէս եւ զաստուորքն զուն ուրիշ տային նմա զյաղթութիւնն ի մրցանան՝ այնու զի վճռովք իմն եւ ճարտարփոսութեան ձեւովք վարէր յաճախ, սակայն յոյժ հաճոց էին ամբոխին բանագործութիւնք նորա, եւ բազում ինչ վճիռք եւ բանս ի նոցանց ուսեալ էր ամբոխն ի բերան, եւ ճարտարախօսք եւս եւ որ յետ նորա ողբերգութիւն կացին՝ ուսանէին ստեպ ի նորա բանագործութեանցն։ Բայց անդէն առ Եւրիպիդէս իսկ երեւի սկիզբն եղծման պտուստին։

Իւտարոնքն Յունաց էին մեծ եւ ընդարձակ, քանզի անդէն լինէին երբեմն եւ ժողովք ժողովրդեան. շինեալ էին նորա ըստ յաճախ սովորութեան ի վերայ բարձրաւանդակաց, ունէին գեղեցիկ նայեացա ի ծով եւ ի քաղաք անդր։ Ներքին կողմն թառերցն բաժանէր՝ 1. ի կէս բոլորակ՝ աշտինանաւոր աթոռովք փնտն հանդիսատեսացն, 2. ի փարուհաւն վանս պարուց, եւ ի միջի անդ բազին մի Դիոնիսեայ, 3. ի բնէն որ էր նիդ երկայնաձեւ. չորեքկուսի տակաւ ինչ միացն բարձր՝ ունէր երկա գրունս զդրովքն որ յետուստ նորա էին, եւ պարզ ինչ եւ հաստառան՝ զարդա եւ սակաւ ինչ մենքենայս։ — Իսկզբանն ինքեմբք պուէտքն զգլխաւոր գործն կատարէին ի խաղու անդ։ Իսկ պարուորքն էին յազատ քաղաքացեաց որ սգնական լինէին պուէտին. զառաջինն կայր պարն ի 50 արանց, յետոյ ի 15 արանց որ գումարէին զպարագլխովն 2. Իսկ որ զխաղն տայր կատարել էր մեծատուն զի մեծատանց, որ այնպիսի ծախուք կամէր սիրելի ժողովրդեանն լինել եւ առնել համբաւ անձին խրում։ Էբ իշխանութիւն կանանց խաղալ ի միասին, նա աւանդի բազում ժամանակս եւ ոչ տեսանելն իսկ համարձակ էր նոցա։

Բ. Կոպոլիերգական՝ բանագործութիւն։ Ընդէն ի ժամանակի զի ողբերգութիւնն յեղծումն եկն, հակառակն նորա՝ կատակերգութիւն ծաղկեալ եկն ի պայծառութիւն ի ձեռն Երիստոփանայ։ Կատակերգութիւն առ սկիզբն ի մէջ գորիացի ցեղեցն՝ յերգոց անտի գինւոյ եւ ի խաղուց ծաղու ի տունս Դիոնիսեայ։ Օպուսջնն էր այն գործ պղերգործացն (չինականաց Գորիացւոցն որք ի տունի խաղմոյ պար անդր գունդադունդ շրջէին հտպատկան կա-

1 Deus ex machina. 2 Χορὸς, Χορευαὶς, Chōrōs, Chorēai. 3 Comique.

քառուր եւ խեցքեկազոյն նուագօք՝ որովք պուէսս օք հառ
դիման կացուցանէր զըք ի ծաղր եւ ի կատականս : Օւայ
րանս ունէր կատակերգութիւնն ի Մեգարա . այլ ի Ալկիդ
լաւ նախ արուեստական իմն նկարագիր ի ձեռն Աւայկիւ
Սիրակուսո (470) եւ Սոփրոնեսայ (450) : — Ընդէն յետ
րազմացն Պարսից սկիզբն առնէին Մատիկեցիք զմեզապարտէի հ
խաղն ի յարդարումն ածեալ՝ յօրինել զկատակերգութիւ
համեմատութեան ողբերգութեանն :

1. Հինն կատակերգութիւն եհաս ի պայծառութիւն
ձեռն Արիստոփանեսայ առ պեղոպոնեսեան պատերազման
պատերազմին : Օր օրինակ Լարիպիրէս յողբերգութեալ
զանդեալ անօայր Խորոթանաց եւ կարծեաց ժամանակին
պէս Արիստոփանէս խախտէր իմն զգործս ժամանակին եւ
ծեղիս նոցա՝ օտգտանօք եւ այսպանելով, եւ համեմատէր ընդ
թեանց աւուրցն իւրոց զառաքինութիւնս առաջնացն : Յաղ
թենէ անտի ժամանակին իւրոյ համարձակեալ՝ զկենդանիս
յականէ յանուանէ բերելով ի մէջ ապաքէն աղոթցութիւն մ
բարսն գործէր : Ի 60 հատուածոցն՝ Արիստոփանեսայ՝ 11 եւ
սնիւիք, որ ցուցանեն իսկ զնա տեղեակ եւ հմուտ մարդկեղէն,
րուց, սիրող ճշմարտութեան եւ հայրենի աշխարհին, միայ
մայն վկայեն եւ զյորդութենէ գիւտի սուր եւ հանձարեղ բա
եւ յաջողակութեան լեզուի :

“Մթառնացիք” (425) յոյս առնեն զահ օգտութեան խաղ
թեան, զի յորդորեցին ի բաց կալ ի խորհրդայ անտի յերկրորդ
կառն զպեղոպոնեսական պատերազմ, քանզի արբ երիտասարդ
ծառուկը յԱթենացւոց՝ ցանկային տակաւն ընդ պատերազմի փակ
ռնայնապարծ մասց իւրեանց : — Ի “Հեծեալսն” (424) այնպէս խ
եւ համարձակութեամբ կշտամբեալ յանդիմանի անձնատէր ասփաթ
Կղէմ 1 եւ ժողովուրդն զինուորեալ ի նմանէ, զի օչ զբա
զդիւտաւր խաղն խաղալցէ, եւ ոչ որ իշխիցէ յօրինել զկարեղ փ
ման, մինչեւ Արիստոփանէս ինքնին նկարեալ զիմօք անց ի մէջ խաղ
— “Մուգքն” (423) անձամբ իմ եւ ի բանից Յօկրատայ կշտամբն զ
բապարա իմաստութիւն սովեստէիցն եւ զբանն նոցա զտպակախ
նից եւ ժողովուրդեանն բարուց եւ կենաց ընտանեացն, եւ յարեղ փ
զին զվարս ժուժկալութեան եւ զանպաճօյճ կեանս առաջնոց ժա
նակաց : — “Պիծակք” (422) սագառնեն իմ զառձախել Աթենաց
գառափեա ասնաքարը զմիմանս առնելոյ, եւ զգրպարտութեան
րուեստ 2 որ անդոսին գալցէ յառաջ . ծաղր իմ առնեն զթեթեա
թեամբ Հեղիաստացն 3 (դատաւորաց ժողովուրդեան), զանարբ
թեամբն նոցա եւ զանիրաւութեամբ եւ զժխտութեամբ : — “Խաղ
ղութեամբն” (421) պտորտասէ զմիտս հայրենակցացն պուէս ի ք
չինս յաղթութեանն Նիկիասայ : — Ի “Թուլանն” (414) որ ք
ձարտարագործ գործոց նորս է, քանայ Արիստոփանէս ի ժամանակ

ընդ կատակերգութեան էր՝ յօրինել քաջ նկարագիր վարուց եւ նշանակել զքալու մարդկան՝ յոր ոչ այնչափ ցնորք պիտոյ էին որչափ միտք ուշակալք եւ դիտողք։ Վիւան դոյզն ինչ էր եւ առանց փոփոխութեան։ Համակ ի մէջ գան ի նորն կատակերգութեան՝ որոշեալ ինչ բազք, ծառայք խորամանկք եւ նենգաւորք, որդիք ստահակք, զինուորք պարծուկք եւ այլ եւս նոյնպիսիք։ Ինչ այսպիսի միակերպն նիւթոյ՝ էր եւ լեզու ուսմիկ, ցուրտ բարբառ, եւ միօրինակ իմն եւ անկանոն չափ երգոց։ — Երեւելէ քան զամենեւին գտաւ Սենանդրոս Լթենացի (342 — 290), մեծատուն առակօք եւ կանոնօք կենաց։ սա է պատկեր եւ տիպ Տերնտեայ կատակերգութի հոռմայեցւոյ, որպէս երեքազոյն ժամանակակիցն նորա Փիղեմոն՝ եղեւ օրինակ Պլուտոնայ։ — Բ.Վիգիլիոսէ Սինոպացւոյ պատմի յօրինեալ 100 բանազործութիւնս՝ յորոց սակաւ ինչ հատակոտորս եւեթ ունիւմք։

280

Գեղեցիկ արուեստք։

Որպէս առ Լթենելեաց՝ նոյնպէս եւ առ Յունաց ի սփռանն ուրեմն արուեստն սպասաւոր կրօնիցն էր. եւ յայտնի իսկ երեւի թէ եգիպտական արուեստն գործեալ իցէ ազդեցութիւն մեծ ի վերայ յունական արուեստի միջնորդաւ աշխարհին Արեւմտացւոյ, Ուղացւոյ, Սամիացւոյ՝ որ էին հին կայսրք Յունացն անգրիան տազործութեան։ Սովորութիւն էր առ Յունաց զճարտարաւ ուսմիք ժողովել յուսուած արուեստի, եւ այնպէս կազմել դպրոց ինչ որով ապաքէն շահեալ տիրէր պայման եւ ոճ արուեստի ճարտարին այնորիկ։ Բուն առաջին հին անդրիք ի փայտէ էին՝ զորովք յետոյ սկսան պատել ոսկի կամ փղոսկր, եւ կամ նկարէին իսկ։ Սակաւիկ ինչ յետոյ՝ եւ արուեստ ձուլելոյ ի պղնձ, եւ յետ այնորիկ՝ քանդակել ի մարմարիոնի։ — Եւմին իրի երեք գլխաւոր ժամանակք են արուեստիցն Յունաց։ — 1. Դամանակն որ յառաջ քան զՊարսից պատերազմունսն է, յորում տիրէր ոճն մեկնական կամ հաշի՛ որպէս ցայժմ ասացաւ, յորում նշանաւոր կացին մօտ ի ժամանակս պատերազմացն Պարսից՝ երեքին գլխաւորքն դարոցաց, Սանաքոս՝ ի Սկիոնի, Լգեզտաոս՝ յԱրգոս, Սոտաոս՝ յԱգինաւ. յեգինական դպրոցէ աստի են Եգինական պատկերքն ի մայրաքաղաքին Բաւիէրացւոց։ — 2. Պերիկլեան ժամանակն մինչեւ ցկատարած պեղոպոնտական պատերազմին, յորում տիրէր ոճն Բաքսիական, ի ձեռն Փիդիասայ Լթենացւոյ (430), Պողիւկլետայ Լրգիացւոյ (420) եւ Սիւրոնայ Լատիկեցւոյ (430)։ — 3. Դամանակն որ է յետ բարձման ազատութեանն Յունաց, նա եւ յետ մահուն իսկ Լգեքսանդրի, յորում

տակաւին փթթէր ան գէշիքն իբրեւ զծաղիկ տշնայնոյ ի ձեռն Պարսիսեղեկոյ Աթենացոյ, Սկոպատայ Պարթիացոյ եւ Վիւսիւպեայ Սիկիոնացոյ (330)։ — Սակայն եւ յետ սոցա առ պայտազազքն Աղեքսանդրի թուի թէ անդրիանտագործութիւնն եղեւ երկայնակեաց քան զմատենագրութիւնն. բայց այս ինչ խտրի ի միջէ էր՝ զի յօգէին եւեթ զգործս առաջնոց ճարտարացն եւ ոչ եթէ նոր ինչ գիւտ ի մէջ բերէին. թէպէտ եւ արուեստական անողակութիւնն չէր տակաւին կորուսեալ ի միջոյ եւ։ Հաւասարէր իսկ առաջնոցն, որպէս ի գործոց անտի որ ցայժմ կան՝ եւ մեծ մասն նոցա ի ժամանակաց աստի է, յայտ արտեալ ցուցանի։

Արդ գեղեցիկն արուեստից՝ որ են ճարտարապետութիւն, անդրիանտագործութիւն եւ նկարչութիւն, հիւսեալ իմն էր ընդ փնեաց ժողովրդեանն (Յունաց։ — Ի ճարտարապետութեան (Յուսնաց շողայ համեմատութիւն չափուց եւ միաբանութիւն ամենայն մասանց, այնպէս զի իւրաքանչիւր շինուած կազմեալ յօրինիցէ գեղեցիկ ինչ բոլոր։ Վիւսաւոր մասն կազմիչ Յունացն շինուածոց՝ են սիւնք, որոց երեք իմն ազգք են ըստ ընտրութեան խոյանկացն, հզօրն եւ անպաճոյճ՝ դորիացին, նուրբ յոնիացին՝ զանգրուարն ախաւեղագիւօք, եւ մեծաշուք բազմազարդ կորնթուսցին։ Սիւնքն արկանէին մանաւանդ ի կիր ի մուտս մեհեմիցն եւ ի սրահս եւ ի ձեմեղիս։ Այնու զի տունք բնակութեան հնոցն փոքր եւ անշան իմն էին՝ զճարտարութիւն շինողութեանն (Յոյք ի վերայ հասարակաց շինուածոց եւեթ կարող էին ցուցանել։ Այսպիսի շինուածք էին՝ Սեհեանքն (մեհեանն Աթենայ)՝ Պարթենոն անուն յԱթէնս, մեհեանն Արամաղայ յԱղոմպիա եւ յԱգրիւզանտ, մեհեանն Էրայ յԱրգոս, մեհեանն Ապոլլոնեայ ի Փիգաղեա յԱրկարացոց աշխարհին, մեհեանն Գեմետրեայ յԱղեւսիս եւ այլ եւս մեհեանք), խեղատրոնքն եւ շերիմք՝ յորս հոյակապ եւ նշանաւոր է շերիմն Սաւոողեայ՝ արքայի Արթիացոց յԱղեւկառնաստ, եւ այլ եւս նոյնպիսիք։ — Ի քանդակագործութեան կամ յանդրիանտագործութեան ամենեւին ի գլուխ իսկ բարձրութեան երթեալ հատին Յոյք, մինչ զի միացորդք գործոց նոցա զոր ունիմք, կան միան տակաւին իբրեւ չհասանելի օրինակք գեղեցկութեան։ Ի սոյն նպաստ լինէր նոցա մանաւանդ այն՝ զի ձեւք եւ կերպարանք անդամոց նոցա չէին փոփոխեալ նորաձեւ եւ անհեղեղ արկանելիօք, եւ զի անսանէին ստէպ ի հրահանգս անդ բռնամարտիկն կռուոց զմերկանդամն յայլ եւ այլ ձեւս եւ ի շարժմունս։ — Ի հոյակապ անդրիանտագործացն՝ Փիդիաս յօրինեաց զպատկեր Աթենայ, զգեղեցիկն քան զամենայն զարդաւորաքին Աթենացոց, եւ զանգրին Արամաղայ յԱղոմպիա՝ յորոց դէմն երեսացն նստի, ասեն հինքն, երեւոյթ իմն “ամենազօր զօ-

րութեան եւ ոգորմութեան, մինչեւ դարձուցանել ոգոյն ի մեռացօնս զվիշտս այսց կենաց», եւ չուառ իսկ համարէր որոյ չէր տեսեալ զայն անդրի՝ յառաջ քան զվախման իւր. Պողիւկեւտոս նորին աշակերտ անուանի՝ յաղթ պատկերաւն Հերայ յԱբգոս, եւ անդրեաւ առն նիզակաւորի. Յիւրոն՝ հռչակեալ պատկերաւն Հերակղի եւ կովուն պղնձեաւ որ զօրթ իւր դիեցուցանիցէ եւ անդրեաւ առն որ ձգիցէ սիւսառակ, — Պրաքսիտեղէս եւ Սկուպտոս՝ նշանաւորք՝ պատկերօք Վիոնիսեայ եւ Աստղկան. Սկուպտոս էր եւ Ապողոնն Վնարահար եւ կոյտ Ծովային աստուածոցն՝ որք զԱբիգղէս ածեն ի Վեւկա կղզի. իսկ Վիւսիպպոս Զոյազոյնն քան զամենայն ի գիտութեան կերպարանաց մարմնոյ՝ յօրինեաց զմեծալ յաղթ անդրին Արամաղայ ի Տարենտոն, զմեծաբերձ զովպաղնն Հերակղէս ի Աորընթոս, զկառս արեգական լծեալս ի չորից, որոց մանաւանդ երիւարքն էին համբաւաւոր, բայց առաւել քան զամենայն՝ անդրիքն Աղեքսանդրի:

Ի նկարչութեան պայծառանայք Պողեւնոսոս Խաւսիացի (առ Պերիկղեաւ) որ նկարեաց յիրաց պատերազմացն Պարսից զարահն¹ (որ Վկարէնն² անուանէր), Օւեքսիս Հերակղէացի ի մեծն Յունաստանի, Պառասիոս Ափեասցի (400), եւ առաւել քան զամենեւին Ապեղէս Աղոսփոնացի՝ որ ընդ Վիւսիպպեայ սիրեքի եղեն Աղեքսանդրի: Հինքն մեծաւ զարմանալեօք յիշեն ի գործոց նորա զպատկերն Աղեքսանդրի՝ շանթ ի ձեռին, որպէս եւ զպառկերէ Աստղկանն որ ի Ծովէ ելանիցէ (Անադոլմենէ), կամ զԱրտեմիայ ի մէջ կուսանաց՝ յօրժամ զոհոն մատուցանիցեն:

Արեւելիք եւ Հոյակապք յանդրեաց որ ցայժմ կայցեն (որոց ոչ ժամանակն ինչ յայտ է եւ ոչ նա որ յօրինեացն), են յաջորդօք՝ — 1. Անդրիք եւ քանդակք Պարթենոնի (մեհենի դիցն Աթենայ) զորս յառաջ քան զ35 ամն ետ առնուլ Արտ Ալէքն եւ բերել ի բրիտանեան Մուսէոնն (Ալէքնեան մարմարինք): — 2. Ապողոնն Պելուստերայ: — 3. Այլս անդրեացն Ասոկոնայ: — 4. Սուսերամարտիկն օրհասական (երեքին եւս ի Հռոմ են): — 5. Մեգիկեան Աստղիկն (ի Փլորենտիա), Պորկեղեան մարտիկն (ի Վաղղիա): — 6. Այլս անդրեաց՝ անուանեալ Փառնեղեան ցուլ (ի Նէսպորիս), եւ այլ եւս նոյնպիսիք:

Ի նկարուց կամ ի պատկերաց Յունաց չունիմք ինչ ամենեւին, բայց միայն յառասպելական կամ պատմական նկարուց ինչ որ ի վերայ բրտեղէն անօթոցն Յունաց գտանիցին, եւ կամ ի վերայ աւերակաց հնոց ինչ շինուածոց (ի բաղանիսն Տիտոսի ի Հռոմ եւ մանաւանդ ի Ճամուկս որմոցն գտելոց ի Պոմպէի քաղաքի կործանելոյ օսասանմամբ. — Ալտոպրանտինեան հարսանիք):

1 Στωά. 2 Ποικίλη.

Պատմագրութիւն եւ ճարտարութիւն:

Պատմագրութիւնն եւս ի յոնիական գաղթականութեանց անտի ի Փոքրն Ասիա՝ առ սկիզբն: Այլ յառաջնութենէ՝ զըրոյցս եւեթ զտոհմային ինչ գիպաց եւ զհաստատութեան իւրաքանչիւր քաղաքաց անյայտս եւ առասպելականս հարկանէին ի մատենի Ռանագիրքն կամ Օթուցագիրք¹ (550 — 400). յորոց եւ հոյակապք կացին երեքին Միդեացիքն՝ Վիտիաոս, Պաղմոս եւ Հեկատիոս (յամի իրեւ 500)՝ զորոց պիտի զհաստատորոսն ունիմք, որպէս եւ զազմաց զայլոց եւս բանագրացն (արպիսիք՝ Փերեկիդէս Ղերոսացի, Լիուսիդաս Երզիացի, Հեղզանիկոս Միտիդենացի, Վարոն Ղամփսակացի, Վասնտոս Ղիւդացի)²:

1. Առաջին որ փոխանակ բանագրութեանն եղ զճշմարիտ պատմագրութիւնն եւ Հայր պատմութեան անուանեցաւ է Հերոդոտոս յԱզնկառնաստս քաղաքէ Ղորիացւոց (ծն. 484): Յետ կարենելոյ ազատութեան քաղաքին իւրոյ՝ եկաց նա ժամանակս ինչ ի Սամոս, եւ ապա առնէր ծանապարհ յԱզգիպտոս, յԱսիա, ի կողմանս Վանուքայ եւ ի Յունաց աշխարհ, յորս իւրովն իսկ աչօք եւ ի բանից բերանոյ գումարեաց նիւթ ի պատմութիւնն իւր՝ զոր գրեաց նա յ9 գիրս անուանեալս ըստ անուանց 9 Մուսայիցն (ի 44 ամի հասակին). իսկ ի ծերութեանն եկաց նա ի քաղաքին Թուրիացւոց յաշխարհի անդ խտաղեացւոց յոր երթեալ էր նա ընդ գաղթականութեան իմիւր: Ղրեաց նա ի մատենի անդ յոնիական բարբառով (որ յայնժամ սովորական իմն էր վասն պատմութեան)՝ զմարտս պատերազմացն Յունաց ընդ Պարսից, սակայն ըստ պատեհի իմն խառնեաց ի նոյն եւ զհնազոյն անցս արեւելեան եւ յունական ազգաց: Որչափ յաճախեցին պատմական քննութիւնք նորոց ժամանակացս վասն ծանօթութեան հին ազգաց, եւ որչափ եղեն խորամուկս յիրսն՝ զոյնչափ աճեցին մեծարոյ կարծիք զՀերոդոտայ եւ ախաճութիւն: Սակաւն ի մտի է նորա՝ ի գիրս անդ որ ամենեւին իսկ պարզութեամբ եւ հաւատալիմ սքոիւ վասն ժողովրդեանն գրեալ է՝ ցուցանել թէ որպէս սէր հայրենեաց եւ ազատութեան, կարգաւորութիւն, պայծառութիւն մտաց եւ սակաւապիտոութիւն Յունաց յաղթեաց անազատ մտաց, բիրտ ամբօխի եւ դատարկ շքեղութեանն Արեւելից:

2. Սատեան պատմութեանն Հերոդոտայ (յրթեռնուլ նորա առաջի բազմութեան յՈղմակական մրցանան) վառեալ բորբոքեցին ի նախանձաւորութիւն եւ ի նմանութիւն զհայրենասէրն Թուկիդիդէս Աթենացի (470 — 402) ի զաւակէ տոհմի իրիւր իշխանացն իւրակացւոց: Սա ի ժամանակի պատերազմի իրիւր Ամ-

1 Logographes.

2 Հուրոց ի Լիւսիոս 1824: Գրպցերի

կամ Միւլերի՝ Հարաւորդ Գալոսի գրք
Լիւսիոս Եւանջ. 1840:

փիպոդեայ (այնու՝ զի համարեցան թէ վասն անազան հասանելոյ նորա առաւ քաղաքն ի Սպարտիացոց)՝ արքայեացաւ եւ յարարաւ անդ գրեաց «ՉՊատմութիւն Պեղոպոնեսական պատերազմին», Բազում ինչ իրօք օտար կերպարանս ունի սա քան զՆերոդոտոս։ Ըռ շերոդոտայ ի մէջ քան պանծութեան միտք (Յունաց վասն յաղթութեանցն, առ Թուկիդիդեայ) բարձրագոյն կրթութիւն եւ հրահանգք Լիթենացոց առ Պեղոպոնեսական կռուովն. եւ զոր օրինակ նա եւ զբանաստեղծական իմն եւ զպարզական դիւրահաս լեզուն ժողովրդեանն բարբառի եւ զցնորս ընթերցեացն գրգռէ, նոյնպէս սա՝ իւրովն բարբառով որ թափ իմն անցանէ, եւ է ծանրաբեռնի իմաստիւք, եւ ծանրաշարժ թախանձեցուցիչ ոճովն ընդ կիրթ մասին ազգին խօսի եւ զբաղեցուցեալ պարսպեցուցանէ մանաւանդ զխորհող միտս եւ զգիտող հանձար։ Ի յօրինելն զնկարագիր արանցն ար ի հանդիսի անցանիցեն՝ ամենեւին խոր իմն տեղեկութիւն մարդկեղէն բարոյիցն բութեան ցուցանէ, եւ յատենախօսութիւնս անդ՝ զորս ուրեք ուրեք ի ներքս մուծանէ՝ որք եւ բազում ուրեք դժուարիմաց են վասն ազգի ազգի նուրբ հայեցմանցն՝ ճշդիւ իմն եւ գտակաւ նկարէ զխորհուրդ, զմիզն, զկամս եւ զպատճառս գործոց՝ զառանձինն ուրուք կամ զկողման իրիք կամ զտէրութեան։ Սաստարի պատմութիւն Թուկիդիդեայ ի Ձերորդ ամի Պեղոպոնեսական պատերազմին. եւ է այն պատկեր եւ օրինակ նմանութեան՝ վասն պատմագրի որ կամիցի գրել պատճառախնդիրն օրինակաւ՝ հանդերձ արդեանց դիպօք եւ անաչառութեամբ։

3. Վաենոփոն (446 — 356) որ զկարգ պատմութեանն նորա մտողց յառաջ մեծանուն եւ հռչակաւոր է յուսաւորութեամբ, փափկութեամբ եւ գեղեցկութեամբ ոճոյ՝ սակայն խորութեամբ մտածութեանց եւ պատմական հաւատարմութեամբ ի վայր քան զԹուկիդիդէս է։ Թէպէտ եւ ինքն աթենացի է, սակայն միշտ յարգիչ եւ գովիչ Սպարտիացոց՝ մանաւանդ թագաւորն նոցա Լագեսիդայ՝ զորոյ եւ զվարսն եւս հարեալ է ի մատենի։ Յայն սակս «Յունական պատմութիւնքն», նորա յայտնի իսկ ամնաուրութեամբ գրեալ են, եւ մանաւանդ զմեծ որեարն Թերացոց՝ զՊեղոպոնեսական եւ զԵպամոնոնդաս ձախող իմն նկարէ։ Պատմութիւն նորա կատարի պատերազման Սանտինիայ (398)։ Վրեաց Վաենոփոն զ՛րահանգս կամ զԽորտոն Լիւրոսի՝ իբրեւ քաղաքային ինչ փիլոսոփայական վիպասանութիւն, յորում յանդիման կացուցանէ զԼիւրոս իբրեւ կատարեալ օրինակ առն թագաւորի, եւ զառաւելութիւն եւ զշահ միահեծան ինչ իշխանութեան իմաստութեամբ առաջնորդելոյ՝ վասն դնելոյ համեմատ խոսվայցզ ընկերհաշտութեանցն սահմանադրութեան իւրոցն տահմանցաց։

Եւ յո եւ երեք իշխանք պատմագրութեան: — Ի պատմութեան անտի Գոտսիայ վասն Պարսկոյ (եւ Հրեկայ) հատակոտորս եւեթ ունիմք: — Դարապրիտասկան կերպարանք որ ի պատմագրութեան թուկիդիդէայ եւ Քսենոփոնէայ երեւին՝ փոխանակ բանաստեղծական կերպարանացն՝ զոր Հերոդոտոս ունի, այն ի հանդամանաց ժամանակի նոցա էր, զի ճարտարիտութիւնն շահեալ տիրեալ էր յայնժամ ի Թէբութեան իրս:

289

Դարապրիտութիւն անհրաժեշտ իմն էր ի ռամկապետական յորինուածութիւնս անդ Յունաց. նմին իրի եւ երեւելի առաջնորդք հասարակաց իրաց՝ որպիսիք Թեմիստոկլէս, Պերիկլէս՝ էին եւ ատենախօսք: Սակայն ճարապրիտութիւն նոցա պարզեւ իմն բնութեան էր, եւ ճառք նոցա ասացեալ ասի յափոյ ի ժամանակի անդ պիտոյիցն, եւ բանք նոցա՝ բնականք եւ պարզք եւ անպաճոյճք: Եւ վաղվաղակի իբրեւ իշխանութիւնն տարածեցաւ մինչեւ ցհուսկ վերջին իսկ խոնարհագոյն կարդ ամբողջն, եւ այնպէս բազմացան ատենանք եւ գործք որ հրապարակաւ աշխարհապետս յայնտութեամբ լինիցին, հարկ լինէր այնուհետեւ զքնածին պակասութիւն խօսողութեանն արուեստիւ ընել: Ի մէջ անցանէին այնուհետեւ Պոփեստըն մատար իմն արուեստիւ վեճողութեան որով յերկուս եւս երեսոս ցուցանէին զմի ինչ եւ արագ արագ շրջըմամբ ապշեցուցանէին իմն զլեւինս: Եւսպէս իսկզբանն Վորդիաս Սիկեղացի հանգերձ Հիպպիաւ, Պրոտագորաւ, Պրոդիկաւ եւ այլովք բազմօք վաճառաշահ մեծ ի քաղաքի անդ լիթենացւոյն առնէին արուեստին այնուիկ՝ որ կոչէր այնուհետեւ խօսողութիւն կամ Դարապրիտութիւն¹: Համբաւ շահուն ած ձգեաց պիլ եւս արս ճարտարապետս ի Սիկիդիացւոց եւ ի Ստորին Իտաղիացւոց աշխարհէն՝ որ յայնժամ կայրն իմն էր ճարապրիտական արուեստին՝ ի քաղաք անդր լիթենացւոց:

Եւսուհետեւ քան զամենայն ինչ առաւել ի հրահանգս էր յիթէնս այն արուեստ, եւ ոչ յատեանս եւեթ եւ ի հասարակաց իրս՝ պիլ եւ յամենայն իսկ մատունս մատենագրութեան եղեւ միջամուկ ճարապրիտութիւնն. յողորմութիւն՝ ի ձեռն Եւրիպիդէայ, ի պատմագրութիւն՝ ի ձեռն Թուկիդիդէայ. յայն ոսկի իսկ վերջին յունական մատենագրութիւնն ամենեւին իսկ ներկեալ է ճարապրիտութեամբ: — Երեւելիք յառաջնոց ճարտարապետաց տառի են Ենդակիդէս (+ 400) եւ նորին ժամանակակից Ենտիփոն վարդապետ Թուկիդիդէայ, եւ Էւսիաս Սիրակուսացի որ յետ ի Պերիկլէայ յիթէնս կոչեալ՝ չորաւ (444) ի Թուրիս ի

¹ Protagoras.

Ստորինն խառնակա զործել կատարելագոյն զարուեստ իւր: Ի բազում հարիւրաւորաց ճառից նորա զոր յօրինէր գնոց յԱթէնս՝ 32 եւեթ ճառս այժմ ունիւմք: Ի սնանկ տոխն սկիզբն ճառք աւանատողով տօնից¹, եւ նովաւ սկսաւ արուեստագործ ճարտարութիւնն ի ճարտարխօսութեան:

1. Խսուրատէս Աթենացի (436—338) է գլուխ այսր ողորկութեան ոճոյ, լրութեան կազմածոյ շրջանաց² եւ քաղաքաձայնն բարբառոյ: Ի 21 ճառիցն նորա երեւելի քան զամենայն է ճառն ամենաժողով տօնի՝ յորում յորդորէ զԱթենացիսն ի միաբանութիւն ընդ միմեանս եւ ի մարտ պատերազմի ընդ Պալտից, զորմէ ասեն թէ ի 10 ամս յօրինեաց. եւ է իսկ այն գործ ճարտարագործ վասն ոճոյն: Խսուրատէս (որպէս եւ Իսէոս աշակերտ ի իւսիայ եւ Խսուրատայ) կարգեաց հրապարակաւ դպրոցս ճարտարխօսութեան կրթել ատենախօսս վասն ատենից եւ ամենայն քաղաքային իրաց: — (Յետ պատերազմին Վերոսնիայ առ վշտի կորրստեան ազատութեանն (Յունաց՝ արար զանձն ռովամահ 98ամենի):

2. Վեմոսթենէս (ծն. 385) որ աշակերտեալ էր Խսուրատայ, Իսեայ եւ Պլատոնի, համարի իմն իբրեւ ի ծայր արուեստին հասեալ: Ի մանկութենէ ընդ խափանչաց բնութեանն մեծաւ ճգամք կռուէր վասն զեղուն եւ զշարժմունսն ի պատշաճ կրթութիւն ածելոյ: Օւարմանալի էր բեւեռել նորա յինքն զլողան եւ բորբոքել. կենդանութիւնն ի խօսելն, փոփոխ յաջորդել բանից ծանաւնց եւ բանից ծաղու, խօզք դառնիք եւ սուր իմն դարձուած: Նշանաւոր են քաղաքային ճառք նորա, մանաւանդ 12 ճառքն ընդգէմ Փիղիպպեայ պլքայի Մակեդոնացւոց³, յորոց չորք անուանեալ կոչին Ողիւնթեանք, զի ողբօք յորդորէր զԱթենացիսն պաշտպանել քաղաքացն որ կրէին յարձակումն ի թագաւորէ անտի, մանաւանդ Ողիւնթացւոցն:

3. Այլ ուր Վեմոսթենէս հայրենասիրաց կազմանն համարեալ էր, Նաքինէսն մեւս եւս ճարտարախօս ոչ ինչ ընդհատ ի Վեմոսթենեայ՝ էր ի կողմն Փիղիպպեայ՝ լեալ կաշառարել ի նմանէ: Այսն այնորիկ իսկ յորժամ վճիռ ետ քաղաքն Աթենացւոց տալ Վեմոսթենեայ պտակ ոսկի՝ քանզի նա էր որ ճարտարախօսութեամբ ածեալ էր ի հաւան առաքել թիկունս օգնականութեան ի Նիւզանդիոն, եւ այնպէս ապրեցուցեալ էր զքաղաքն ի պաշարմանէն Փիղիպպեայ, կամէր Նաքինէս շքեղ ճառիւք ի բաց դարձուցանել զվճիռն՝ ցուցեալ թէ չիք Վեմոսթենեայ վճարեալ ինչ: Աստ խօսեցաւ Վեմոսթենէս զանհամեմատ ճառն՝ անձինն պաշտպանութեան “զի այն պատկին”, որով այնչափ ի նեղ հաւկառակորդն հասոյց՝ զիարկաւ նա ի պատիժս, եւ առ չժուժալ ամօթոյն եւ զնաց հասուած ի Ուոլոս, ուր կարգեաց դպրոց ճար-

1 Πανηγυρισμός.

2 Périodes.

3 Philippiques.

4 Παρ τοῦ στεφάνου

տարիստութեան († 317)։ Սերիս ճառս անդ զոր ունիմք ի ճառից Նաբինեայ՝ երեւի ճարտարութիւն մեծ յօրինելոյ նկարագիր բարուց եւ կրից ոգւոյ։

Ի իկուրգոս Մթենացի (ծն. 408) աշակերտ Խտկրատայ եւ Հիւպերիդէս († 323) էին գործակիցք Վեմնութենեայ ընդդէմ Մակեդոնացւոց, եւ վերջինք ի 10 աստիկեցի ճարտարախօսաց՝ զորոց զճառն ժողովեալ են իմաստունք աղեքսանդրիական դպրոցին։

283

Փիլիսոփայութիւն։

Փիլիսոփայութիւն Յունաց հնագոյնն կամ յառաջ քան զՊուկրատէս։ — Յարժամ զարթիցէ մարդկեղէն ճանաչումն՝ սկսանի ոգին ի վիճակէ անտի զգացմանցն եւ երեւցուցմանց շփոթ իմն զմիմեամբք անկեղոց՝ հանել ի վեր զանձն եւ յինքն իմն գալ։ Եւ այս իսկ «գիտակցութիւն», է սկիզբն փիլիսոփայելոյ, որով մարդն գայ ի խելամուտութիւն՝ ոչ միայն ի վերայ իրաց եւ համեմատութեանց որ «արտաքոյ քան զինքն», իցէ, այլ եւ շարժմանց եւ վիճակի անդէն ի ներքս՝ յինքեան»,։ Մարդկեղէն միտք ի զարթնուլ անդ իւրեանց այսպէս՝ նախ զառաջինն արտաքին երեւութիցն կարգի եղեւ մտադիր, եւ դմատաղական զօրութիւնն իւր աշխատեցոյց ի խոյզ եւ ի քննութիւն «Բնութեան», (մարմնաւոր եւ շնչաւոր գոյացութեան)։ Եւ ուր արեւելեանն ամենայն համօրէն մտածութեամբն ի Բնութիւն անդր մտեալ խորագոյն՝ անդէն մնաց ընկրմեալ եւ չկարաց ոգի նորա անջատել զանձն ի Բնութենէ անտի իրրեւ յիմեքէ որ դէմ ընդդէմ հակառակ ոգւոյն իցէ, նմին հակառակ՝ յոյն շարժունն մտքը՝ ամբարձ զանձն ի վերոյ քան զԲնութիւնն, եւ ջանայր ընդմտանել ի նա թափանցանց եւ խելամտեալ տխրել նմա։ Յայն սակա հնագոյն փիլիսոփայութիւնն Յունաց է «Փիլիսոփայութիւն Բնութեան», քանզի ի դիտելոյ անտի զԲնութիւնն ան նա սկիզբն. ամենայն ջան եւ ճիգն նորա այս է՝ ի «բազմաւորութեան», երեւութից աշխարհի «զմիւսութիւնն», գտանել, ի մշտնջենաւորն «փոփոխման զմեայունն», «յերեւութի», անդ՝ «զէականն եւ զերական հիմնն նոցա»,։ Ի լուծումն խնդրոյն այնորիկ ընդ երկուս իմն շաւիղս ընթանային. մին էր «Փիլակեան», մտածութիւն Յունական փիլիսոփայութեան՝ որ ըմբռնէր զաշխարհս ըստ զգայականն երեւութից եւ խնդրէր գտանել զըզուն նախաւոր հիմն իրաց, եւ մեւ՝ «Բարոյական», դորիացի պիլիթագորական դպրոցն՝ որ որոնէր զնեքքին հիմունս կարգաւ յառաջագէմ գալոյ մասանց աշխարհի, եւ թէ որպէս կան օրէնք եւ դաշնակաւորութիւն ըստ բարոյական իմն սահմանաց բարոյ եւ չարի ի հիմնարկութեան աշխարհի։ Եւրբորդ. իմն ընթացք

էին փիլիսոփայական քննութեան Լոգիական դպրոցին՝ որ եղ ի բրեւ վերադոյն քան զամենայն սկիզբն՝ գտեալ «Ղչի կամ Գոյի» եւ «զմիութեան», եւ «զԼստուած», եւ «զաշխարհ», լոբանեաց իբրեւ մի: — Որպէս երկուքն այնոքիկ՝ «չփիւտեան», եւ «զբարոյական», երեսս փիլիսոփայութեանն յօրինեն, նոյնպէս եւ եղեականն՝ «զխորհական»,¹ երեսն:

284

1. Յոնիական դպրոցն զայն իմն սւնէր ի մտի՝ զի գերեւոյթան որ ի Ռնութեան ընկիցին՝ մեկնիցէ ի ձեռն զօրութեանց եւ սեպհականութեանց նիւթոյն իոկ զլստվին: Եւ այս երկու իմն օրինական. մի՝ «Օրութիւնականն»,² պայտնաւ, այսինքն՝ ընդունելով «նիւթ ինչ նախաւոր», (կամ զօրութիւն ինչ նախաւոր)՝ յորմէ ի ձեռն «Թանձրանալոյ», եւ «անօտրանալոյ», աշխարհս երեւութիւքն գայցէ տակաւ ի ձեւ եւ ի կերպարոնս. այնպէս՝ զի որ ինչ ի բնութեան «եղանիցի», այն ի փոփոխմանէ իմեքէ այնր նախաւորն նիւթոյ կամ զօրութեան մեկնիցի: Եւ մեւս եւս «Մենքենական», պայման. յորում համարէին իմն թէ ամենայն իղբ ի նախաւոր իմիք մնայունն նիւթի բովանդակեալ կայցեն, եւ ի ձեռն «բաժանման», եւ «յօդման», յօրինիցին. այնպէս՝ զի չենգունէին թէ բուն «եղանիցին», իրք ինչ կամ ընկիցի փոփոխումն սեպհականութեանց, այլ զամենայն կամէին մեկնել ի փոփոխմանէ արտաքին համեմատութեանց ի միջոցի:

2. Փիլիսոփանէ զբնութիւնական: — Խաղէս Միդետաքի (630) անուանի իբրեւ քաղաքային առաջնորդ, աստեղագէտ եւ փիլիսոփոս՝ մի յեւթանցն փիլիսոփայից, համարի առաջնորդ յօնիական դպրոցին՝ այսպիսի ինչ յառաջադրութեամբ թէ աշխարհս զայ ի յարդ եւ ի զարդ ի Թերակատար ինչ սերմնականն փնտկէ խանաւական բնութեան կամ «ի ջրոյ», — Բայց նորին քաղաքակից Լնաքսիմենէս (540) առաւել միտ եղեալ շնչաւորական դործօնութեանն գտելոյ ի նախաւոր նիւթի անդ՝ իբրեւ հիմն եւ սկիզբն եղ «զօրն», որ երեւիցի ի փչման հոգմոյ՝ իբրեւ ինքնաշարժ զօրութիւն, եւ ի տուրեւառի անդ շնչոյ՝ իբրեւ պատճառք կենդանութեան: Միաբանէ ընդ նմա եւ Ղիոդէնէս Լպոզոնիացի (460) որ զօդս կազմիչ իմն ոգի դնէր: — Փերեկիդէօ Սիւրաքի (540) եղ մի՝ գործօն սկիզբն «զեթեր», եւ մեւս՝ կրական սկիզբն «զհոդ», երկոքին միաբանեալ եւ կապեալ ընդ միմեանս ի «ժամանակի», յորում «Ղմենայնն», կամ «Գնաւ»,³ (տիեզերք) յօրինեալ կազմի: — Հերակլիտոս Լափեսացի (500) այր ազնուական եւ ի կօզմն ազնուապետութեան եւ սեւամանդական խառնուածով,

1 Logique. 2 Dynamique. 3 Το πᾶν.

որ արհամարհութեամբ հայեր ընդ ամբոխն, գրեաց զիրս մթին յոյժ, յորում թողեալ զփորձն՝ նկատութեամբ յօրինեաց բովանդակած¹ ինչ երեւալ նախաւոր նիւթ «զհուր», եւ միանգամայն թէ ամենայն ինչ ընդ յաւիտենական փափկումամբ անկեալ է անգրաք իմն ճակատագրու, եւ յայն սակս իսկ պարտ եւ պատշաճ է մարդոց առ ամենայն ինչ անժտիր միտառանել:

Բ. Փերսիական մշակմանս: — Ընաքսինանդրոս Միդեացի (600) աշակերտ եւ բարեկամ թագեաց եղ. «անասանն կամ անհուն ինչ», ի յարմն ամենայն ինչ յաւիտենական իմն շարժմամբ երանիցէ եւ մեղանդամ ի նոյն գառնայցէ: — Բայց քանզի ուր Ընաքսինանդրոս չգոյր գտանել «պատմաւոր, շարժմանն պիտորիկ» յայն սակս Վեկիոպոս (590) եւ Վեմոկրիտէս Երգերացի (450) որք շատահաւա եւ ուտեալ ի բազում ճանապարհորդութեանց՝ եղ. «միջոց ինչ դատարկ», եւ պարզ, անբաժին. «նախաւոր մեքս մինս, որք ի միջոցի անդ՝ ըստ բնութեանն օրինաց ի յաւիտենական շարժման կան, եւ պտպէս եղեն առաջնորդք փորդապետութեան «անհաղթ»,² Ի փոփոխ զօգմանէ եւ լուծմանէ անհատիցն պնոցիկ՝ որք ազգի ազգի անհաղթութեամբ լեալ գնին՝ յօրինեալ եւ կայեալ իցէ ի միջի աշխարհս զգալի, եւ յայն սակս իսկ երեւոյթ եւ պատրանք իցէ աշխարհս. գմին իրի իսկ եւ Վեմոկրիտէս զնոյն անխորի. միտս եւ հանրապետութիւնն որով պատուիրէր՝ ծիծաղելով, զոր ընդդիմանն նորա Էբրակզիտոս պատուիրէր լարագին: — Ըստ փորդապետութիւն ի ձեռն Ընաքսագորոս պրագմանայց (450) եմ. յԵթէնս՝ ուր կաց մնաց նա բազում ժամանակս, քանզի էք իսկ բարեկամ Պերսիզեաց, մինչեւ ամբաստանութիւնն կրեալ նորա ի հակառակորդաց իւրոց իրեն ուրաքող Եստածոյ՝ եւ գնաց ի Փղըրն Եգիպտոս: Ընաքսագորոս պաշտօն փոփոխեաց փորդապետութիւնն Վեմոկրիտէսայ՝ զի անհաղթիցն (զոր ինքն պնտահեաւ «լաննամատուն»,³ կոչէր) եւ «անհամենեալ զանհաղթութիւնս, եւ զառաջին շարժման նախաւոր մարմնոցն պնոցիկ ոչ ի նոցանէ երեւալ համարեցաւ՝ այլ ի բարձրագունէ իմեքէ «Պ՝ուաց»,⁴ որ թէպէտ եւ ի նիւթոց անջատեալ էր՝ բայց անդրին ի նիւթ անորք ած կենդանութիւն, շարժման եւ կարգաւորութիւն, եւ ինքն միանգամայն ունիւր իւր առանձինն ամենապէտ գիտութիւն, կարողութիւն եւ ազատութիւն (զորս նիւթն հակառակախօսութեամբ մերժէ յինքնէն ի բաց):

Ըստէս Ընաքսագորոս եղեւ հայր «երկուորակմութեան», (երկուց սկզբանց իրաց) ի յունական փիլիսոփայութեան. քանզի յերեւոյթս անդ աշխարհի յայտնի երեւի իմացական ինչ զգրութիւն, նմին իրի ըստ նիւթական եւ իմացական երեւութիցն երկու իմն արմատք իրաց որոշեցան:

1 Systeme. 2 Ἀπειρον. 3 Αἰδμεα. 4 Ὀμοιομετρεα. 5 Νοῦς.
1 23

2. Իտաղական (գորիացի) փիլիսոփայութիւն :

Ե. Պիւ-Լաֆորայի գործը : — Եյս գաղափարը ըստ գլխաւոր նկարագրին էր յառաջնորդէ անտի նորա ի Պիւ-Լաֆորայ Սամուել (ծն. 584, † 504)՝ որ յետ բազում տեղեկութիւնս (յաւազութեան, յերկրաչափութեան եւ յերաժշտութեան) ժողովելոյ՝ գաղթեաց ի Վրոտոն ի Ստորին Իտաղիա, եւ զառաջինն՝ զանունն Իմաստանոյ՝ փախեաց յանուն փիլիսոփոս՝ որ է Իմաստասէր. եւ մեծարոյ յոյժ համարէին զնա հինքն : Բայց կատարեալ յորինումն պիւ-Լաֆորայի վարդապետութեանն յաշակերտաց անտի նորա է : Պիւ-Լաֆորայը զըզանգակած թուոց համարէին կողապար եւ անհրաժեշտ ձեւ իրաց, եւ ի համեմատութեանց նոցա մեկնէին զծագումն իրաց, նախ իրի իսկ եւ ուսողական ձեւով աւանդէին զվարդապետութիւնն իւրեանց : Ուշիտոյ՝ բոլոր ինչ միախառն կարգեալ եւ յորինեալ համարէին ի տասն շրջանագաց՝ որը զաշնակաւոր իմ շարժմամբ դառնացեն շուրջ զինդրոնիւ (զարեգակամբ, զհրոյ՝ Երամագայ) : Զուրն այն կենդրոնական միութիւնն ամենայնի՝ էր հինն ամենայն կատարելութեանց, սկիզբն ջերմութեան եւ կենդանութեան՝ որ թափանցանց մտանկեց յամենայն : Դմին իրի իսկ անտեղքն համարեալ կարծէին կենդանիք եւ ազգակիցք աստուածութեան, դեւք (ոգիք անմարմինք) իբրեւ միջին էութիւնք ի մէջ աստուածոց եւ մարդկան : Իբրեւ բխումն կենդրոնական հոյ կամ աստուածութեան իցէ մարդկեղէն ոգին՝ որ յետ մահու մարմնոյն ընդ բազում մարմնս իցէ անցանելոց փան սրբութեան՝ մինչեւ կարիցէ դառնալ պարէն ի մարդկեղէն մարմն : — Թէպէտ եւ զաստուածութիւն զնէին իբրեւ զօրութիւն Բնութեան, իբրեւ սկիզբն որ ընդ հանուր ազգեցուցանիցէ եւ իբրեւ բաշխ բախտի, սակայն այնու իմն ազնուականացուցանէին զնա զնոցին նմա բարոյական սեպհականութիւնս ճշմարտութեան եւ զթութեան : — Ի վարդապետութեան ասա Պիւ-Լաֆորայց յայտնութեամբ երեւի խառնուրդ արեւելեան վարդապետութեանցն : — Սկիզբն երեւելի փիլիսոփայք պիւ-Լաֆորայեանք էին փիլոսոփա եւ Լըքիտաս՝ ժամանակակիցք Սոկրատայ :

Բ. Լըքիտասի գործը : — Ուր յոնիական եւ պիւ-Լաֆորայի փիլիսոփայութիւնն զերեւելին եւ զաղբելին՝ յաներեւութէ եւ ի յաւիտենականէ յառաջ եկեալ եւ արդ իսկ ի նախ հաստատեալ՝ ածէր զմտաւ, Վսենոփանէս Սոկրոփոնացի (536)՝ հինիք եղէապետան դպրոցին (յԼըքէա՝ ի Ստորին Իտաղիա) զնէր զաշնաբհ իսկ ի զլիտովն իբրեւ յաւիտենական եւ անփոփոխ, եւ այնպէս եղեւ հայր Լեմնաստուածութեան (վարդապետութեանն) որ

1 Zôros. 2 Μεταφυσικός. 3 Pantheïsme.

դիւտուած եւ զաշխարհ մի ինչ համարի)։ Այլ, առէր, ծագումն եւ անցումն իրաց կամ փոփոխումն կամ բազում իրք, այլ մի էութիւն անփոփոխական այս ինքն «ամենայն», կամ աշխարհ, եւ մին այն եւ աշխարհ է լստուած։ Եւ ըստ այսմ միութեանն սկզբան՝ ամենեւին ել հակառակ բազմաստուածութեան, բայց զտիեզերա դարձոյց յաստուած, եւ առէր զաստուծոյ թէ ոչ տահմանաւոր է եւ ոչ անտահման, ոչ շարժուն եւ ոչ անշարժ, տեղայն զամենայն ինչ կարէ յանդիման երեւեցուցանել եւ ամենայնի բառական է, ամենայնիւ ինքն ինքեան հաւասար եւ ամենեւին կատարեալ, ձեւ նորա է գնդաձեւն կերպարանք։ — Ինքն Վսենոփանէս եւ նորին աշակերտք Պառմենիդէս (500), Եւսեբէոս Երրորդէս (440), Օւենոն (460) եւ այլք՝ որք ըստ վարդապետին իւրեանց նշոյնդէս եւ ինքեանք վարժ էին բանաստեղծական արուեստիւ, զմարդիկէն միտա եւեթ համարեցան աղբեր ձանաչելոյ զճմարտութիւն, թէպէտ եւ չբաղարէին եւս պրանձել զտիալանաց նորա։

Եւ իմաստունքն եւ համառօտ բարոյական առաքելաբանաց նոցան յարդրաւ։ — 1. Աղէորուդոս Ղինդացի՝ «Բարուք է պահել չափ»,¹ — 2. Պերիանդրոս Վորընթացի՝ «Յառաջագոյն խոկա զամենայն», — 3. Պիտառկոս Միտիդենացի՝ «Ծանիր զլէպ ժամ»,² — 4. Բիաս Պրիւնացի՝ «Բազմութիւնն խանգարիչ լինի գործոյ», — 5. Թալէս Միդեացի՝ «Ներշնչաւորութիւն ամէ գիշտ ի վերայ», — 6. Քիզոն Ղափեղանացի՝ «Ծանիր զանն», — 7. Սոլոն Աթենացի՝ «Մի երբեք աւելի քան զչափն»։

286

Փիլիսոփայութիւն Յունաց յետ Սոկրատայ։ — Սոկրատէս եւ Սոփիստքն։ Պատերազման Պերսականեացուց եղծան զեղծան բարք Յունաց։ Բնշատիրութիւն եւ անձնաիրութիւն հեղձուցին զազնուական մտածութիւնս նոցա. խորամանկութիւն եւ փայլելչութիւն կենաց համարեցան զլուիք բարութեանց, եւ փոխանակ կրօնից եւ բարոյական մտաց՝ անց կաց փիլիսոփայութիւն ինչ որոց հիմն ստութիւն եւ խաբէութիւն էր։ Ինչ քողով նորք կրթուած թեան բազում անգամ սիրտ անաղորոյն եւ զմարակ կայր թաւքուցեալ, եւ առաւելութիւնն արութեան մտաց եւ հանճարոյ՝ զոր «Պատիկեցի աղն», կոչէին՝ չկարէր առաջատանել զտրամն անարականութիւն։ Օայս եղծումն բարոյից ամին մանաւանդ յառաջ տփեանքն՝ որք առ ալքք ինչ իմաստութիւն՝ հաստատեալ խաբեպատիր

1 Մեք յորժամ գտանեցեա որդեմ չափով կերիւր. Աւակ. ԻԵ. 16։

2 Ամենայն իրոց ժամանակ է. ձողով. Ը. 6։

3 Ներշնչաւորութիւն բազում ան-

գեալն կողպս. Սերգեյ ԻԲ. 24։ — Սոկրատէս, եթէ լինեցեա երաշխարարեալ չափ մտանեցեր զանն ք թշտուց. Աւակ. 2. 1։

միջառնիք՝ հանելին՝ ի զնձառ, եւ ուրեմային թէ գալցի ինչ
 ճշմարտութիւն որ միշտ եւ առհասարակ նոյնպիսի ճշմարտութիւն
 իցէ, եւ յայն ասկա խառտանային արուեստիւ խօսողութեան եւ վե-
 ճողութեան՝ զառան իբրեւ ճշմարիտ կացուցանել եւ զճշմարտու-
 թիւն ի մտորութիւն փոփոխել: Եւս սոփեալք, մանաւանդ Պար-
 դիստ, Պրատարգորաս, Էխպպիաս եւ այլք եւս նոյնպիսիք հրա-
 պուրեալ արեանէին զերիտասարդան մեծատունս յիւրեանս, եւ
 մեծամեծ վաճառք ապին նոցա զնոց զաւա իմաստութիւն իւ-
 րեանց, որով տէրութիւնն երթայր տակաւ հասանել ի կործա-
 նումն, եւ ստանին եւ հրապարական կեանք ղեղկալ ապական-
 նէին ասկեւելին ներքուստ ի ներքս: — (Եպիստամ անց ի մէջ Սա-
 կրատէս այք Աթենացի, հան ի նոցանէ զղիմակն, եւ զըզեաց զար-
 թացց միտս զգայունս. առ կրճնս, առ բարոյս եւ առ իրաւունս ար-
 դարութեան ի սիրտս իւրոցն աշակերտելոց: Այ եթէ ճարտարա-
 փորձ ինչ ճառիւք յաթոռոյ վարդապետութեանն խօսելով, այլ
 հարցուածովք եւ նոցին պատասխանովք ի մէջ հրապարակաց,
 արտաբայ կամ անդէն ի հանութս ձեռագիրացն ուսուցանէր Սա-
 կրատէս զբարոյական իմաստութիւն իւր՝ որոյ վախճան այս էր՝
 «Մանիր զանձն, Եւաջի յստակ մնաց նորա, եւ յանդիման ան-
 պաճոյճ եւ սպառնակեաց կենացն եւ բարոյական ազնուութեանն
 ըմբերանալ կարկէին սոփեստքն եւ գային յարէին ի նա արք երկ-
 ասորաբք լ՝ մեծամեծ ձրիւք, որպիսիք էին Եղկիբիազէս, Արիտիստ
 եւ այլք բազումք: Միանգի զմանկային ձգէր աք նա ուսումնն նա-
 րա եւ հաւատարիմ կատարումն ամենայն քաղաքային պաշտոցն
 ոչ միայն ի քաղաքի այլ եւ ի պատերազմի, եւ զարմանալի
 վարդապետութիւնն՝ թէ միայն «յստակ եւ սուրբ ոգին», կարող է
 լինել հասուն յատուկ ճշմարտութեան, եւ թէ բարք բարիք եւեթ
 ճանտարհ են առ ճշմարիտ երանութիւնն: Եւս ամենայն արքա-
 մեցոց զիծեցոց զճողունացնապարծ եւ զանձնատէր սոփեստն, եւ
 մատուցին զմանէ ամբաստանութիւն թէ մոլորեցուցանէ զմանկ-
 օրն եւ ուսուցանէ տառաւոր առաւս, (քանզի ասէր նա թէ յա-
 մենայն իրս զհետ երթեամ ներքին ինչ աստուածեղէն բարբառոյ,
 ոգւոյ իմիք¹⁾): Իսկ Սոկրատէս արք ինչ ճառիւ պատասխանա-
 տուութեան կցոյց առաջն դատաւարացն? զատութիւն ամբաս-
 տանութեանն: Բացք փոխանակ քառ սոփարութեանն աշխարհեղ
 եւ ճիւղ ինչորոյց արձակումն հան ի դուրս զնառն տուելով թէ
 արժանի լինալ իցէ լինելոյ անդանակից ի հրապարակական անդանն
 ի Պրիտանիսնի (այս իմքն ուր Պրիտանիսեանքն², յազմողքն ողիմ-
 պիական խաղուց եւ այլ եւս արք երախտաւորք՝ ի հասարակաց
 ծախուց ուտէին): Ի՛նչ այս զայրացան իմն դատաւորքն, եւ Սա-
 կրատէս փոքր իւրք պարտութեամբ քուէից դատապարտեցու

1 Δαιμόνιον.

2 Ἐλισσαίος.

3 Յետ վերագլխ էլ 365:

ի մահ: Օւր ջանային ունենք ի բարեկամաց նորա (մեծաւանդ մեծատուն Թեմեային Սրիտոն) հաւանեցուցանել զնա զի փախելէն չառ զայն Սոկրատէս յանձն, եւ ի խօսել անդ մեծամեծս զոգւոյն անմահութենէ (որպէս կայ ի Փեդանին Պղատոնի) առ արդ զառ ժակն գեղոյն (390): Ինքն չեթող ինչ զրոգ, բայց նորին աշակերտ Պղատոն ի խօսան իւր՝ եղ զվարդապետութիւն իւր ի բերան Սոկրատայ:

Ի միջոյ անտի բազմամտի աշակերտացն Սոկրատայ՝ Պղատոն եւ Վսենոփոն՝ եւեթ պահեցին առաւելագոյն հաւատարմութեամբ զուսումն վարդապետին իւրեանց, ուր Երիտթորպոս Սիւրենացի, Ենաթեթենէս Լեթենացի եւ այլք փոփոխեցին բազում յաւելումովք:

287

Լ. Պղատոն:— Պղատոն Լեթենացի (ծն. 420, † 348) կրթեալ ի մանկութենէ՝ ետ զանձն՝ բանաստեղծութեան միջեւ յարեցաւ ի Սոկրատ. իբրեւ յետ վախճանի նորա փախչէին այսր անդր աշակերտքն՝ քնաց Պղատոն ի Սեգարա մէ անդ տեղեկացեալ հնազոյն փիլիսոփայութեանն՝ արդոյ ճանապարհ եւ ի Կիւքենէ: յԵւգիպոս ի կայան արեւելեան իմաստութեան, ի Սադրին Իտաղեա (ուրի Տարենտոն յարեցաւ ի Պիլթագորեանն Նըքիզոս) եւ քննեաց զՆանա ի Սիկիլիա. բայց ի Սիրակուսս հայածեալ յերկրուէն Վիոնիսեայ բռնաւորէ փախ զգառառեան ճառից իւրոց, եւ վաճառակուր եւս լեալ յԵգինա՝ ապա փրկեալ ի ձեռն առն ուրումն Կիւքենացոյ՝ եկն յԼեթէնս. միւսանգամ առ կրտին Վիոնիսեաւ կու շեցաւ ի Սիրակուսս, բայց զուր իմն լեալ ջանն կրթելոյ զՎիոնիսոմ՝ օգնականութեամբ մտադարձն Վիոնի եղբորորդոյ նորա փախեալ այսրէն յԼեթէնս: Ետ առաջի ընտիր եւ ժիր որերոց եւ մեծութեաց (յորոց մի ոմն եւ Վեմոթեթենէս էր) յԵգիպտոսի անդ խօսելը զճառս փիլիսոփայութեան իւրոյ՝ եւ յայն սակա աղանդն կամ դպրոցն իսկ նորա Եգիպտիա անուանեցաւ, եւ ինքն փախ բարձրագոյն տեսեանցն «առտուածեղէն», իսկ յորջորջեցաւ:

Ոչառաջինն Պղատոն վարդապետութեամբն իւրով ջանաց «միաբանել իմն զերկապառակութիւնն ի մէջ Բնութեան եւ Ոգւոյ, ի մէջ գիտութեան աշխարհի եւ անձին», : (Յամբնայն համբոլէն բովանդակածի նորա անդէն վաղվաղակի յաքն գայ վարդապետութիւնն «Տեսիլանց»,² իբրեւ բուն կէտ ծանրութեան պրտտոնական փիլիսոփայութեան: Տեսիլքն կամ աշխարհն Տեսլեանց են միայն իրը էականք եւ մնայունք, իսկ աշխարհն երեւութից կամ երեւցիթքն են փոփոխականքն եւ «եղականք»,՝ որ այն-

սէս համեմատին ընդ տեսլանց՝ որդէս երեւցիթ իրիք առ էս-
թիւն նորա, չճմարիտն առ ճմարիտն: Պատճառ ազատ՝ ամենայն
«էականացն», եւ «եզականաց», է Նստուած «բարձրագոյն տեսիլն
քան զամենայն տեսիլս», որ յայլ ամենայն տեսիլն կայ, եւ զայլ
ամենայն տեսիլն բովանդակէ. եւ այսպէս երեւի առ Պղատոնի
գոյութիւն «միոյ միայնոյ», բարձրեալ, ազատ, իմաստուն եւ աբ-
ղարն Նստուծոյ՝ իրրեւ հոգւոյ: Այլ զՏեոիլն Նստուծոյ յառա-
կութեամբ «առանց միջնորդի», չմարթեն ըմբռնել միտքն մարդ-
կեղէնք, այլ ի պատկերան նորա՝ այս ինքն ի Տեսիլն ճմարտու-
թեան, բարութեանն եւ գեղեցկութեան. եւ յայն սակս իսկ
ամենայն մտածութիւն եւ իղձք եւ գարծ մարդոյն պարտի ի նոյնա
թեւակոխել: Վանդի հոգիք մարդկան յառաջագոյն յաշխարհի
անդ Տեսլանց էին եւ հասանն իմն միւսանգամ անդր՝ եթէ ի
պանդխտութեանն ժամանակի ջանացին նմանել կենաց այնք
աշխարհի՝ զարթուցանելով զսիշտական որ մնացեալ են տա-
կաւն ի նոսա ի յատակ կենաց անտի «յառաջգոյութեանն»,¹ իւ-
րեանց: Իսկ եթէ երթայցէ ոգին զհետ ձգիչ զօրութեանն՝ որ
յառաջածեղինէ անտի անջատեալ ածէ գնա ի զգալի աշխարհն
երեւութից, այնպէս զի նախամեծար առնիցէ գէականն քան գե-
ականն, զերկրականն քան զյաւիտենականն, զբազմաւորն եւ զգե-
փոխումն շրջըման երեւութից՝ քան զմութիւն տեսլանցն աշ-
խարհին, անկանի ի թշուառ իմն կեանս պառակտութեան եւ յա-
ծութեան, որ յետ մահուն առաւել եւս վատթարանայ. քանզի
ոգին որ քեալ եւ ծանրացեալ իցէ զգալի աշխարհաւ՝ առաւել
եւս ընկղմի ի չէական անդր եւ ի խոնարհագոյն մարմինս փոփոխի:
Առ յայն սակս իսկ կենաց մարդոյն վախճան համարի Պղատոն
«գնմանութիւնն Նստուծոյ որչափ ինչ հնար է»,² եւ զփոխու-
փայութիւն սահմանէ «Դիտկումն մահուն»,³:

Համերէն վարդապետութիւնն Պղատոնի ամփոփի ի յաջորդ
գլխաւոր յառաջագրութիւնս. 1. Աշխարհ ինչ տեսլանց՝ որք
ամփոփեալ իցեն իրրեւ ի մի կէտ՝ զնախաւոր ինչ ապտուածեղէն՝
էութեամբ անհաս մարդկեղէն մտաց: — 2. Արեւելի ինչ աշ-
խարհ ըստ պատկերի նմանութեան տեսլանցն աշխարհի, այս ինքն
զգալի աշխարհս որ յօրինեալ է միախառն՝ գնդաձեւ, բոլորաձեւ
շարժմամբ, եւ ի կենդրոնի նորա շունչ ինչ իրրեւ ոգի նորա: —
3. Մարգն իրրեւ միջափայլ եւ կենդրոն մահկանացու իրաց, որ
ըստ ոգւոյն պատշաճի տեսլանցն. աշխարհի, եւ ըստ մարմնոյն՝
զգալի աշխարհիս, զարդարեալ Բանաւորութեամբ կամ Բանիւ,⁴
որ ձգնի առաջնորդել նմա ի վեր կոյս ընդ ճանապարհ առաքինու-
թեան, եւ ունի նա դարձեալ կիրս եւ զգացուն ցանկութիւնս որ

¹ Préexistence.

² Ἐξορισμός τῶ θανάτου καὶ τὸ θανα-
τόν. Ի Զիմեր:

³ Μετέωθ θανάτου.

⁴ Λόγος.

դրոհեն զնա ի զգալի իրս աշխարհի համարել զվախճան մարդկեղէն
կենաց: Միայն որք բարձրագոյն զգաստութեամբ վարուց անդա-
դար նկրտին յԱռթիւն անդր իրաց՝ այս ինքն յաշխարհն տես-
լեանց՝ նոքա են ճշմարիտ իմաստասէրքն, ալքունական բնու-
թիւնքն, եւ սոցա վայել է տիրել եւ իշխել երկրի ըստ քաղա-
քային կարծեաց Պղատոնի:

Այս Ժամանակի յօրինման եւ բաժանման գրոցն Պղատոնի պէս-
պէս կարծիք են: Բնական քան զամենայն այն է՝ զնել երիս գլխաւոր
Ժամանակս: — 1. Առ կենդանութեամբն Սոկրատայ եւ ըստ սոկրատա-
կան մտաց թուի յօրինեալ Պղատոնի զգիրս ինչ ի գրոցն՝ յորս գի-
տութիւնն առաջի դնի իբրեւ առաջին պայման առաքինութեան եւ
յանդիմանին վարկաբարձի տեղեկութիւնք սոփիստեիցն: այսպիսի իսկ
են խօսքն՝ «Հիպպիաս կրտսերն, Լիսիս, Բարմիդէս, Ղաբէս, Պրոտա-
գորաս, Եւթիդեմոս», եւ այլք: — 2. Յետ մահուն Սոկրատայ եւ ի բնա-
կել իւրում ի Մեգարա գրեաց Պղատոն, որպէս հաւանութեան է,
զԳորգիաս, զԼիրիոն, զԵւթիդեմոս եւ զայլս նշնայի-
սիս, վասն ցուցանելոյ զհարկ «առաքինի ինչ վարուց» որոյ հիմն իցէ
«ընտածին գիտութիւնն», եւ զանձնաւորութիւն Տեսլեանցն: որպէս
գրեաց եւ զԼրատիրոս, զՍոփիստայս, զՊարմենիդէս՝ յորս ցուցանէ ընդ-
դէմ Եղէատեանց զիրականութիւն Տեսլեանց եւ զընտրութիւն էու-
թեան եւ երեւութի, միութեան եւ բազմութեան: — 3. Իսկ ի գիրսն
զոր գրեաց Պղատոն յետ իտաղիական ճանապարհորդութեանն եւ
տեղեկանալոյ պիւթագորեան փիլիսոփայութեանն՝ որոշէ նա զհամե-
մատութիւն մարդոյն՝ առ Տեսիլսն, եւ զՏեսլեանցն առ զգալի աշխարհս,
այս ինքն ճառէ զնկատութենէ 1 մարդկեղէն ճանաչման եւ գործոց, եւ
զվարդապետութենէ արարչութեան եւ կարգի երեւելի աշխարհիս:
յայն սակս զվիճողութենէ 2, զԲարոյականէ եւ զՓիւսկեան փիլի-
սոփայութենէ միանգամայն կան ի նոսա ճառք: Ի սոյն կարգ հային կա-
տարելագոյնքն քան զամենայն գիրս նորա՝ Փիդեռոս, Փեդոն, Խնճոյք,
Փեդրոս, Բաղաբաւորութիւն, Տիմէոս, եւ Ասան օրինաց: — «Վիճո-
ղութիւնն», է սկիզբն փիլիսոփայութեան ըստ Պղատոնի, այնու՝ զի
բաժանէ, կապէ եւ ածէ ի կարգաւորութիւն զտեսիլսն՝ հանեալ զնոսա
ի խառնակ հանգամանաց, եւ զատանէ ի միջոյ զգալի երեւութիցն
զտեսիլսն որ ի վեր քան զզգայունս իցեն: Ազգակից իմն ընդ նմին է ու-
սողութիւնն, այնու՝ զի աղերս եւ համեմատութիւն տեսլեանց առ երեւ-
ոյթն, շարժիչ զօրութեանց՝ առ շարժումն՝ ի վերայ թուոյ եւ չափոյ
հաստատեալ կայ: — Բարոյականն ուսուցանէ զվախճանն կենաց՝ որ է խոր-
տակել զգորութիւն չարին ի բաց փարատելով զմոլորութիւնն ի ձեռն
ծանօթութեան աստուածեղէն իրաց, եւ լինել միւսանգամ նման Աստու-
ծոյ՝ ի ձեռն իմաստութեան եւ առաքինութեան: Եւ որպէս ի Փեդրոսին
ուսուցանէ՝ ոգիք մարդկան վաղվազակի յետ արարչութեանն իւրեանց
երթան հանդերձ աստուածովքն ի դաշտս ճշմարտութեան ի կայան
անդր տեսլեանց: Ըստ չափոյ յիշմանն զոր անտի առեալ բերեն ընդ
իւրեանս՝ սահմանեալ որոշի մարմինն եւ օրինակ կենացն զոր նոքա ըն-
տրեն: Յետ մահուն երթան ոգիքն ի տեղն անդր վարձուց կամ պատ-
ժոյ, մինչեւ յետ 1000 ամաց կոչեցին այսրէն յետս ընտրել նոր ինչ

կենտոն: Միայն Կր երկուս մի զմեջ կնի գինեան անն փխրութեայք ընտրե՝ եւ յաջողութեամբ հանե ի գլուխ՝ հասանե նա յետ 3000 ամաց ի հան- գիստ ի ընտելութեան աստուածոցն: իսկ այլ ոգիքն զամենայն ժամա- նակս 10,000ամեայ ամաց փոփոխեալ շրջին ի մարմինս մարդոց կամ ան- ասնոց ըստ իւրեանցն ընտրութեան: Նա աւանելի իցեն եւս անմեք որ այնչափ ընկղմեալ ի զգայականս իցեն՝ զի եւ ոչ մարգկեղէն իսկ մար- մին ընտրիցեն, այն՝ որոյ կազմածոքն միայն կարող է: որքն խնամալ եւ զգալ զմիախառն միաբանութիւն աշխարհիս եւ նորոգել զպղտորեալ յիշատակս անպնանցն, որով եւեթ կարող է ոգին դառնալ պարէն յիւր աստուածեղէն սիրելուն: — Եւ ի փխրեման փխրութեայքութեան զհետ երթալ Պղտորսն զՊիւթագորայ: զի ուսուցանե թէ աղիւղ եւ ճշմարիտ աղբոս ի ձեռ նիւթայ եւ կերպարանայն եւ ոգւոյն, ի մէջ շար- ժականին, շարժելոյն եւ շարժչին է «Գայնականութիւն», 1, եւ այս միաբանութիւնն միախառն է «Գեղեցիկութիւն», իսկ ամենեւին յոտա- կաբոյն երեւեցողութեան գեղեցիկութեան է «Երաստանութիւն», եւ յայն սահման զնայն վախճան՝ զոր փխրութեայքութիւնն անի, ունի եւ սա: Սոյն միախառն միաբանութիւն աշխարհի երեւի դարձեալ ի կենան ոգւոցն՝ իբրեւ «մարդ կամ բարբ յսնակք», եւ ի կենան մարգկան՝ իբրեւ «կա- տարեալ անբութիւն ինչ կամ քաղաքաւորութիւն»: Գլխաւոր մեա- ծութիւն պղտորական քաղաքաւորութեանն է պաղիւղի ինչ: «Ապրա- եւ պաշտաճ է զյաւիտանական օրէնս ճշմարտութեան, կատարելա- թեան եւ միախառն միաբանութեան այնպէս առ անել յարդիւնս ի վերայ բարոյական ազատութեան՝ որպէս արարիչն ի արեգնոս անեալ է գործով յարդիւնս», եւ այսմ յայնժամ մարթ եւ հնար է ընել՝ «յորժամ թագաւորըն՝ փխրութեայք (ըստ պղտորական մասց) լինիցին եւ կամ փխրութեայքն՝ թագաւորը»: իսկ յօրինուած քաղաքաւորու- թեան Պղտորն ըստ ամենայն ընդարձակութեանն՝ այնպէս անհնարին առ ի գործ է, որպէս Բնիւրական վարդապետութիւնը 2 աւուրց մեքոց: երկրորդն եւս «զանհատական ազանութիւն», անդեալ արդեանն յա- նուկ սահմանս: իսկ Պղտորն եւ ոչ յայն նհատ՝ զի հաւասար եւ հան- գիտապատիւ զամենայն մարդիկ համարիցի, քանզի ընկալաւ զգեղեցիկ- կարգ: — Թերեւս եւ ինքն Պղտորն ի միտ առ զանհատութիւն խոր- հրդոցն իւրոց, այնու՝ զի չառ յանձն յօրինել օրինակ ինչ առաջնոր- դութեան, յորժամ ինդրէին ի նմանէ Արեգիկացիքն եւ Կիւրեանցիք:

Ի պղտորական փխրութեայքութեան չորք գլխաւոր ընթացք հնայն փխրութեայքութեան իբրեւ ի վառարանի անդ իւրեանց կան միաբանեալ: Միութիւնն Եղեաւանեց՝ իբրեւ կերպարանք նիւթոյն, Կանգնեաւոր հոռութեան շերտիկեալ իբրեւ նկարագիր նիւթոյն, «Միայն», Անաբա- գորայ՝ իբրեւ (անձնաւոր) պատճառ շարժանն, Միախառն միաբանու- թիւնն Պիւթագորեայք իբրեւ վախճան բարձրագոյն քան զամենայն: Բայց այս ամենայն գլխաւոր սկզբունք առ Պղտորն ի բարձրագոյն ինչ եւ ի պայծառագոյն կերպարանս երեւին:

Սակայն Պղտորն եւ ի բարձրութեան վերացեալ խորհրդոց իւ- րոց՝ չմոռացաւ զլնտանին ճիգն ազգին իւրոյ ի գեղեցիկութիւն: եւ ի փխրութեայքութեան անդ իւրում ինդրէ նա մանուսնդ զգեղեցիկու- թիւնն, եւ փխրութեայքութիւնն իսկ նորա է գործած ինչ արուեստի: Եւ յայն սահման իսկ իբրեւ կամերն զամենայն մասունս արուեստի եւ գի- տութեան՝ զկրօնս, զքաղաքաւորութիւն, զչարեանատուր արանքութիւնն

1 'Aqnoia. 2 Socialisme.

եւ զարտա իջնորացիա՝ մտածութիւնն ընդ մեծամեծութիւնն ապրու
փել ի միութիւն՝ եղեւ վարդապետութիւնն նորա թափաւ ի միութենէ
անսփ որ սեղմալ կապիցէ քիլիստոփայութիւնն նորա ի մի ինչ բոլոր
բովանդակ։ — Այլ ոչ պայտէս Արիստոտելէս՝ որոյ գրեանն՝ թէպէտ
եւ ըստ գեղեցկութեան ոճոյն յոյժ խոնարհագոյն քան զՊլատոնին եւ
բայց լուսաւորութեամբն եւ սրութեամբ անցուցանին զնովաւ. որպէս
եւ փիլիսոփայութիւնն տրտ է առաջին արմատը բովանդակած ի պատ
մութեան փիլիսոփայութեան։

2. Արիստոտելէս։ — Օ վարդապետութիւնն զամենեւին ընդդի
մակաց Պլատոնի՝ առաջնորդին «Տեսլականութեան»,¹ յօրինէ նորին
աշակերտ Արիստոտելէս Ստագիրացի ի Մակեդոնիա (ծն. 384,
† 322) որ եկաց առաջնորդ «Դրականութեան»,² Աղանդն կամ
դպրոցն նորա անուանեալ կոչեցաւ Պերիպատետիկեան կամ Ղեմա
կան, այնու զի ուսուցանէր Արիստոտելէս ձեռնբով ընդ հովանուովքն
1 յիկոնի յԱթէնս։ Ուր Պլատոն բարձրախորհուրդ եւ բանաստեղ
ծական մտօքն յաներեւոյթ վայրս տեսլեանն աշխարհի ելանէր, եւ
զփիլիսոփայութիւնն համարէր միայն իբրեւ միջնորդ ի յատկեւ
զմիտս եւ ջանալ ի բարձրագոյնն եւ յերկնաւորականն վերանա
լոյ. նմին հակառակ Արիստոտելէս խուզիչ եւ «քննական»,³ մտօքն
կաց մնաց անդէն «յաշխարհի աստ երեւութից», ընթանայր նա ի
մասնաւորէ անտի՝ այս ինքն ի «Բնութենէ», եւ ի «Փորձոյ»,⁴ «յրնդ
հանրական», անգր, եւ վախճան փիլիսոփայութեան համարէր
զճշմարտութիւնն յոր հասանիցէ զք ի ձեռն գիտութեան։ Ապա
ուրեմ՝ Տեսիլն որով սկանի Պլատոն զքննութիւն իւր՝ է վերջ
եւ կնիք կամ ծայր քննութեանն Արիստոտելէայ։ Ուր նա զտե
օիլսն կամ զյաւիտենական կաղապարս կամ յառաջատիպ օրինակս
իրաց դնէ իբրեւ ճշմարիտ էութիւնս իրացն այնոցիկ, եւ այնպէս
տեսիլքն այնոցիկ անդէն յիւրեանս առանց կախելոյ՝ զմասնաւորաց՝
ունին զիւրեանց էութիւն կամ գոյութիւն, Արիստոտելէս զնորին
հակառակն ի մասնաւորս անդ զէութիւն իրացն դնէ եւ զընդհան
րականն ի ձեռն մասնաւորացն միայն ցուցանէ։ Պլատոն ամբառ
նայ զանձն «ըստ բնութիւն ի վեր», եւ յերկնաւորն վայրաց ածէ
զյանդիմանակաց եւ զմութ փիլիսոփայութեան իւրոյ, ուր Արիս
տոտելէս արկանէ ընդ քննասէր մտօք իւրովք զերկիր եւ զընու
թիւն եւ զամենայն ինչ որ ի նմա կամ ի վերայ նորա է, զամե
նայն նիւթս գիտութեան ածէ ի կարգ, եւ լուսաւոր՝ աղխաղխեալ
հաւաքմամբք՝ հանէ ընդհանրական օրէնս։ Աւտի Պլատոն եւ
Արիստոտելէս դէմ ընդդէմ միմեանց յօրինեալ կազմն զերկուս
մտաւոր մեծութիւնս հնոց ժամանակաց, յորոց երկոքին եւս
բարձրագոյնք, հաւասար կարեւոր եւ զոյգ պատուական եւ մեծա
գին են. եւ են նոքա իբրեւ երկու բեւեռք կամ ընթացք բաւ որս
ոչ անցին միտք խորհողք՝ ոչ ի հինսն եւ ոչ ի նորս. եւ զնոքիմք

1 Idéalisme. 2 Réalisme. 3 Critique. 4 Empiric. 5 Conclusion.

շրջերոց է միշտ ամենայն իսկ ձիզն գտանելոյ զճնարարութիւն՝ մարդկեղէն քննութեամբ¹ :

Ընդանդակութիւն Բնազանցական յառաջադրութեանց նորա են յաջորդքս: — 1. Բնեայն ինչ որ կայ՝ ի նիւթոյ եւ ի կերպարանաց կայ, այս ինքն՝ յատարձէ իմեքէ եւ ի յօրինիչ իմն սկզբանէ. եւ զի նիւթն՝ որ անձամբ յանձնէ անկտիր է, եկեացէ ի յօրինումն ի ձեռն կերպարանաց՝ հարկ է թէ գուցէ մեւս եւս սկիզբն՝ այս ինքն շարժումն կամ պատճառ շարժիչ: — 2. Բայց քանզի ամենայն ինչ որ արդեամբք գոյ՝ կարօտ է պատճառի իմեք շարժիչ՝ եթէ չկամիցիմք անեզր ինչ կարգ շարժիչ պատճառաց ղենել՝ որով ապաքէն գիտութիւնն անհնարաւոր ինչ ընէր, հարկ է զի իցէ առաջին ինչ արձակ պատճառ՝ որ ինքն անշարժ յինքեան՝ զսահմանաւորան շարժիցէ: Եւ այս է Լատուած ուստի Լատուած է «ամենեւին գործօնութիւն»², եւ յայն առիւ ունի յինքեան յաւիտենական կենդանութիւն եւ բարութիւն եւ երանութիւն: Բայց համեմատութեամբ առ աշխարհ չէ Լատուած արարիչ նորա, այլ յաւիտենական շարժիչ յաւիտենակիցն աշխարհի, վասն այսօրիկ եւ աշխարհս մշտնջենաւորակից է ընդ Լատուծոյ: Բայց սակայն ոչ շարժէ նա զաշխարհս անդէն առանց միջնորդի ինքն ինքեամբ այլ ի ձեռն սահմանաւորն պատճառաց. ի պատճառաց աստի առաւել քան զամենայն մերձաւորագոյնք նմա՝ են մարմինքն երկնաւորք՝ զորոց շրջանակքն է Լատուած, եւ յայն առիւ իսկ արագագոյն քան զամենայն շրջըրին, եւ միջնորդաւ սոցա գործէ Լատուած ազդեցութիւն ի վերայ երկրի եւ որոց ի վերայ նորա են: — 3. Իսկ ոգի մարդոյն, որ շարժիչն է մարմնոյն՝ այնու զի մարմինն չունի ամենեւին յինքենէ շարժումն՝ է ամբողջացուցիչ մասն կամ կերպարանք՝ մարմնոյն. երկու իմն մասունս ունի ոգին, մի՝ անուցիչ ոգի, եւ մեւս՝ զգայուն ոգի. ինքն յինքեան ոգին բաժանի յիմացութիւն կրական եւ ուշակալ զգայական իրաց, եւ ի մեւս եւս յիմացութիւն գործօն եւ ուշակալ ընդհանրականաց. վերջինն է գումարութիւն Յեպեանց, յաւիտենական եւ անմահ որպէս զԼատուած, նա աւանիկ՝ ինքնին իսկ մտածութիւնն Լատուծոյ է: Բայց որպէս աստատին յայտնի իսկ երեւի՝ արիստոտելեան վարդապետութիւնն չթողու ամենեւին տեղի անհատական անմահութեան ոգւոյ, քանզի գործօն իմացութիւնն այնու իմն անհատանայ, զի յանհատի անդ՝ զանհատական ճանաչումն, զուշ յիշատակի եւ զայլ եւս ինչ նոյնպիսիս առնու ի կրական մահկանացու իմացութենէ անտի. ապա յորժամ

1 Յայն սակայն յիշուի ի վառիկանեան պատճառն ի Հոսիմ ի ձիզու առիւ Բառիկի՝ որ է Դուրջի անհատն, մէկ զգաւուն զմեռ իւր յերկինս իրեւ յաշխարհ անգր անեղանց իւրաց, ուր Արիստոտելէս

ցուցանէ զերկիւր իրեւ զապարէլ քննութեանց իւրաց:

2 Ένέργεια.

3 Εντελέχεια.

նա ի մահուն եղծանի, չմնայ անհատական անմահութիւն ոգւոյ մարդոյն : — Օհեո գայ համօրէն իսկ բովանդակածին Արիստոտելեայ եւ այն՝ զի գործական մասն փիլիսոփայութեան կարգեալ իցէ առ տեսական անդ իրրեւ առ վախճան, ուր առ Պլատոնի յետս ընդդէմ նորին հակառակն է : Աւ առհասարակ իսկ բարոյական ուսումնն Արիստոտելեայ՝ քաղաքային եւեթ հիմն ունի եւ առաքինութիւնն չէ ինչ աւելի քան զբարեբարոյ իմն քաղաքավարութիւն, եւ ոչ դրդեալ ի բարձրագոյն ինչ կամ յիմանալի կամ յաստուածեղէն ճշմարտութեանն զօրութենէ : — Սակայն առաւել քան զամենայն՝ զԿորհականն կամ զվարդապետութիւնն օրինաց խորհելոյ հասոյց ի կատարումն, այնպէս՝ զի ամենայն յաջորդ դարք մինչեւ ցայսօր չկարացին էական ինչ ի նա յուելու :

Արիստոտելէս առնէր ընտրութիւն ինչ ի մէջ աշակերտացն, որոյ ազդեցութիւն երեւի եւ ի վերայ գրոց նորա : Յառաջ քան զհասարակօր ուսուցանէր բուն մտերիմ եւ ծանօթ աշակերտացն մոծանելով զնոսա ի խորագոյն խնդիրս փիլիսոփայութեան իւրոյ¹ ոչ ըստ ձեւոյ ճառից Սոփեստէիցն եւ ոչ ըստ ոճոյն Սոկրատեանց, այլ աղիսաղիսեալ բանիւք : Իսկ յետ հասարակ աւուր ուսուցանէր խառն իմն ամբողջ լսելաց կամ աշակերտաց՝ ռամիկ իմն ոճով, եւ բազում անգամ ըստ կարգի սովորութեան հնոցն խօսելով երկուց կամ բազմաց ընդ միմեանս² : — Փիլիսոփայական գիրք Արիստոտելեայ (ըստ բաժանմանն Բուլէի) եւ յաջորդքս : — 1. Խորհական գրութիւնքն՝ որոց առհասարակ իմն անուն կոչի Գործարան³՝ յորում կան գիրք “Ստորոգութեանցն”, որ եւ գլխաւոր ըմբռնմունք համօրէն մարդկեղէն ծանօթութեան, գիրք “վասն մեկնութեան”, կամ վասն դատաստանաց. Առաջին եւ վերջին “վերլուծականքն”, այս ինքն՝ վարդապետութիւն վասն հաւաքմանց եւ գիտութեան. Խորհականն կամ վարդապետութիւնն “վիճողութեան”, եւ գիրք վասն “Սոփեստական ձեռնարկութեանց” : — 2. Փիւսկեան գիրք նորա եւ՝ “Փիւսկեան ունկնդրութիւնք”,⁴ գործ գլխաւոր վասն սկզբանց բնութեան՝ վասն միջոցի, ժամանակի եւ շարժման. վասն “երկնից”, այս ինքն վասն շարժման երկնաւոր մարմնոց. վասն “ծնունդեան եւ ապականութեան”, եւ վասն “երեւութից օդոց” : — 3. Մասամբ միով ի բնական պատմութիւն եւ մասամբ դարձեալ ի մարդկախօսութիւն կամ ի հոգեխօսութիւն հային յաջորդքս. Պատմութիւն անասնոց, վասն հասարակաց շարժման անասնոց. վասն ոգւոյ, զգայութեան եւ զգալոյ, վասն ուշոյ յիշատակի, վասն քնոյ եւ տքնութեան, վասն երազոց, վասն տեսլեանց ընդ քունն, վասն երկայնութեան եւ կարճութեան կենաց, վասն երիտասարդութեան եւ ծերութեան, վասն տալոյ շունչ եւ առնելոյ : — 4. Բնազանցական գործք Արիստոտելեայ՝ որք զբարձրագոյն սկզբանէ քան զամենայն սկզբունս՝ ճառեն, որ եւ առաջին փիլիսոփայութիւն կոչին յԱրիստոտելեայ. բարոյական գիրք նորա՝ “Բարոյականն առ Նիկոմաքոս”, եւ “Մեծ բարոյականքն”, եւ “Քաղաքաւորութիւնն”, հանդերձ “Տնտեսականաւն” : Հիմն տէրութեան կամ քաղաքային ընկերութեան՝ որ է ըստ Բարոյականին Արիս-

¹ Λόγοι ἐσωτερικοί.

² Λόγοι ἐξωτερικοί, ἐγκύκλιοι, ἐν κοινῷ.

³ Organum.

⁴ Auscultationes physicae.

առանձին՝ չափ եւ կանոն մտադրեցին առաքելութեան, և ընտանեկան՝ որ հաստատեալ կայ երկուք համեմատութեամբ կարգելովք ի բնութեանէ՝ այս ինքն առն՝ առ կին, ծնողաց՝ առ որդիս, տեսնել առ ծառային (գերին)։ Երեսուներեակ կազմին տոհմը, ի առհմից՝ աերութիւնը կամ քաղաքը։ Վախճան ամենայն կատարելագոյն քաղաքաւորութեան կամ քաղաքային կարգաց է երջանկութիւն ամենայն քաղաքացեաց. եւ քանզի այն երջանկութիւն յառաքինութեան հաստատեալ կոչ՝ հարկ է զի առաքին պարտք աերութեանն իցէ ծնողացնել քաղաքային առաքելութիւնս։ Առ ի զարգանալոյ եւ յառաջագէտ լինելոյ աերութեան կամ քաղաքի՝ հարկ է զի շահ առանձինն ուրուք ուրուք տացէ տեղի հասարակաց շահուն։ Բայց այնու իմն մանաւանդ նշանաւոր են գիրք քաղաքաւորութեանն Արիստոտելեայ, զի անցուցանէ անդէն փիլիսոփոսն ի հանդիսի զամենայն օրինակս քաղաքային առաքնորդութեան զԲունաց եւ զսոյսեանց՝ ըստ առաւելութեանցն եւ ըստ թերութեանցն, եւ ազատ զպատճառս կործանմանն նոցա ընծայեցուցանէ, եւ զհարս պահպանութեանն ցուցանէ, եւ յետ այնորիկ կարգէ ըստ իւրոցն կարծեաց օրինակին առաքնորդութեան կամ քաղաքաւորութեան հաստատեալ ի վերոյ բանաւորութեան եւ փորձոյ, պահանջելով յառաքնորդաց անտի քաղաքաւորութեանն եւ ի քաղաքակցացն՝ առաքնութիւն զի յերկուց ծայրից ի «միջինն», յօժարեցոյն։ Եւ քաղ եւ լաւագոյն քան զամենայն օրինակս առաքնորդութեան կամ քաղաքաւորութեան համարի զեստեւունն օրինակաց առաքնորդութեան, այնպէս՝ զի առաւելագոյն զօրութիւնն կամ կշիռն իցէ ի ձեռս միջնոյ կարգի մտադրանն (այս ինքն՝ սահմանադրական միահեծան տէրութիւն)։

Արիստոտելէս ի մեռանել իւրում՝ զԹէոփրաստէս (ծն. ի Ղեւրոս 370) զմտերինք քան զամենայն աշակերտսն իւր կացոյց իւր յաջորդ ի Վելիոնին եւ ետ նա նմա զմեծ մատենադարանն իւր եւ զժողովածոյս բնական պատմութեան։ Պատմի թէ 500 գրութիւնքն Արիստոտելեայ ի Թէոփրաստեայ անցին ի ձեռս առն ուրումն տէրենացելոյ, եւ սորա եւս ժառանգք թաղեցին զգրեանն՝ զի ապրեցուցնեն ի ձեռաց թագաւորին Պերգամեցոց որ հատեալ էր ի սէր գրոց, եւ թէ յետուստ ուրեմն ի ժամանակն Սուղայ գասն մատենանքն եւ տիրեցան։

288

Այլ եւս աշակերտը Սոկրատայ՝ Արիստիպպոս, Անտիսթենէս, Կիոգենէս եւ Իսկլիդէս։ — Սոկրատէս կացուցեալ էր իբրեւ վախճան բարոյական փիլիսոփայութեան իւրոյ «զերջանկութիւն», եւ իբրեւ միջնորդ եւ ճանապարհ ի գոյն՝ զվարս «առաքինիս», եւ զջան առ նմանութիւն Աստուծոյ։ Իսկ ի ձեռս աշակերտաց նորա այս վարդապետութիւն երջանկութեան առ այլ եւ այլ կերպարանս։ — Մեծատուն եւ կրթեալ կենսաեղն Արիստիպպոս իբրեւ քննադի որում յաջողեալ էր արկանել զանձամբ զուգահեռն վայելութեամբ զմեծաշուք պատմութեանն եւ զխոշոր կրկնոցն փիլիսոփայութեան, ուսուցանել թէ ախորժական ազդմունք՝ զխաւոր

բարութիւն են, եւ դորձ այն է՝ զի զմտաւոր եւ զմարմնաւոր վայելս որ ընդ միմեանս միաբանիցէ այնպէս զի մի նոքիմք ընդ կրիւք իմն անկանիցի: Այսպէս արկ նա հիմն Արեւնական գպրոցին որ եդ իբրեւ վախճան կենաց զարուեստն վայելելոյ. եւ էր իսկ այն փիլիսոփայութիւն դիւրալուր մեծատանցն: Եւ յՅեալ Արիստիպպեայ ի բազում տեղիս, եղեալ յարքունիս Վիտիսեայ բռնաւորի եւ հաղորդեալ ընդ մեծատուն վաճառականաց յԱզինա եւ ի Արեւնէ, սիռեաց զվարդապետութիւնն: Գայս սկիզբն վարդապետութեան Արիստիպպեայ թէ՛ «պարտ եւ պատշաճ է խոնարհեցուցանել անձին զհանդամանս իրաց, եւ ոչ զանձն» հանգամանաց իրաց, առ եւ մեւս ոմն աշակերտ Սոկրատայ՝ Անտիսթենէս, բայց զժեսոս ընդդէմ վարդապետութիւնն ած անտի յառաջ: Գի ուր ընչաւ էտն Արիստիպպոս ի վայելս կենացս յորդորէր, աղքատ եւ անինչ Աթենացին Անտիսթենէս՝ բարձրագոյն վախճան մարդկեղէն դորձոց դէնէր զդառնալն այսրէն ի բնական վիճակն, յանկարօտութիւն, ի սոսկաւափնութիւն եւ ի ժուժկալութիւն: Աւ արդեամբք իսկ խտտմբեր եւ սակաւագէտ կենօք իւրովք կամեցաւ ցուցանել թէ ներքին ազատութիւն հոգւոյ ձեռնհաս է մերժել յինքնէն իբրեւ աւելորդ ինչ զարտաքին վայելսն. ծաղը իմն առնէր զմեծամեծօքն որ ի բարեկեցութիւն եւ ի գրգութիւն հատեալ իցեն, եւ յարդաւրէր զվարդապետութիւնն իւր մանաւանդ առ օտարն, եւ պանդընտեալս ի քաղաքին Աթենացւոց: Բայց քանզի ոչ միայն զվեղխութիւն մեծատանցն արհամարհէր, այլ եւ զլրթութիւն եւ զքաղաքային վայելուչ վարս եւ զլնացս նոցա, յայն սակա ոմնք յաշակերտացն նորա սկսան անփոյթ առնել ոչ միայն զլնկերական ձեւոց քաղաքականացեալ ժամանակին, այլ եւ զմտաւոր կրթութենէ որ ի ձեռն արուեստի եւ գիտութեան լինիցի, եւ զամենայն կարգս որ ի միաբան հաւանութենէ մարդկան հաստատեալ կայցեն: — Ամենեւին ի ծայր իսկ իրացն եհաս աշակերտն Անտիսթենէսայ Վիտիսեայ Վիտոպացի (ծն. 414) որ յամենայն իսկ վայելից կենաց եւ յամենայն դիւրութեանց քաղաքականութեան հրաժարեալ՝ զիւցաղնութիւն իմն ժուժկալութեան ցուցանէր: Բայց անդէն ի կարասին իւրում որ էր տուն բնակութեան նորա՝ զարմացոյց զմեծն Աղեքսանդրոս ոչինչ կամելով առնուլ ի նմանէ բայց զարեւն զոր խափանէր սա՝ կացեալ առաջի տնկանն: Վալրոցն նոցա Արեւիկեան անուանեալ ի վարժոցէն որոյ անուն Արեւոսարգէս էր, յորում Անտիսթենէսն ուսուցանէր. եւ յայն սակա ակնարկելով իմն զանուն գպրոցին զՎիտիսեայ՝ Արեւ (շուն) կարդային՝ վասն տառապեալ կենացն: Արբեմն փիլիսոփայական կրկնոցն Արեւիկեան փիլիսոփայից պատրուակ իմն էր սնապարժութեան, բայց բազում անգամ ծածկեալ կայր ընդ նովն եւ մեծ ինչ որ անձն:

(ՍԿԼԱ ԵՆ ԵՐՐՈՐԴ ԱՇԱԿԻՐԱՍ ՍՈՒՐԱՍԱՅ ԷՐ ԼՆԿՂԻՂԷՍ ՄԵ-
զԱՐԱՍԳԻ, ՀԻՄՆԻՅ ՍՒԵԳԱՐԱՍԳԻ ՂԱՐՐՈՅԻՆ: ԶՈՐԺԱՄ ԼԺԵՆԱՅԻՔՆ
ԱՐԳԵՐԻՆ ՄԵԳԱՐԱՍԵՆՈՅ ՍԱԳԱՌՆԱՅԻՔԸ ՄԱՀՈՒ ՀՄՈՒՆԵԼ ԱՌՆ ՄԵ-
զԱՐԱՍԵՆՈՅ յԼԺԵՆԱՍ ԼՆԿՂԻՂԷՍ ՀԱՆԱԿԱՊՈՐ ԳԻՉԵՐԱՅԻՆ ՂԳԵՆԵԱԼ
ԿԱՆԱՍԳԻ ՍԱՐԴԵԱԼ ՄՈՒՆԵՐ Ի ՄՈՒՆ ՍՈՒՐԱՍԱՅ ԼՍԵԼ ՂՓԱՐԳԱՊԵ-
ՄՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐԱ, ԵԼ ԴԱՌՆԱՅՐ ԵՄՈՍ ԱՅԳՈՒՆ: ԼՆԿՂԻՂԷՍ ԽԱՌՆԵՍԱՅ
“ՂԵԱՐՈՅԱԿԱՆ,” ԳԻՐԽՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆՆ ՍՈՒՐԱՍԱՅ ԸՆԴ “ԿԵՐԱԿԱՆ,”
ԳԻՐԽՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆՆ ԼՂԷՍԱՌՆԱՅ. ՈՒՍՈՅՆԱ ԹԷ “ՄԻ ՄԻԱՅՆ ԲԱՐՈՒ-
ԹԻՒՆ,” ԿԱՅ, ՈՐ ԱՐԴԵԱՄԻՔ ԵԼ ԱՆՈՒՓՈՒՄԹԻՒՆԱՄԻՔ ԲԱՐՈՒԹԻՒՆ
ԻՅԷ: ԲԱՅԳ ՔԱՆԳԻ ՂՍՈՒՐԱՍԵՆԱՆ Ս ԽՈՂՈՒԹԻՒՆՆ ԿԱՊԵՍԱՅ ԸՆԴ
ԼՂԷՍԱՌՆԱՆ ԱԿԵԱՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ՝ԱՐԿ ՆԱ ՀԻՄՆ ԳՐԱԽՆԴԻՐ ԻՆԿՐՈՅՆ
ԵԼ ԽԱՐԵԱՍԻՐ ՀԱՄԱՐՄԱՆՅ, ՈՐՈՎՔ ԵԳԵԼ ՎԱՍԱՆՈՒՆ ԳԱՐՐՈՅՆ ԱՅՆ
ՈՂԻՆՆ ԸՆԴՀԱՍԻ ՍՈՒՓԵՍԱԷԻՅ):

289

ՍՐՈՂԷՍ ԼԻՐԵՆԱԿԱՆ ԴԱՐՐՈՅՆ ԵԳԵԼ ՄԱՅՐ ԼՂԱԿԻԿՈՐԵԱՆ ԴԱՐՐՈՅԻՆ,
ՆՅՆԱԿԷՍ ԼԻՆԵՐԻԿԱՆՆ՝ ՍՈՅԻԿԵԱՆ ԴԱՐՐՈՅԻՆ ԵԱՈԱՅԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ
ԱՅԱՅԱՂԱՍԱՅՆ ԼՂԵՔԱՆԴՐԻ: — ԼՂԱԿԻԿՈՐՈՍ (ԾՆԵԱԼ Ի ԳԱՐ-
ԳԵՄՈՍՈՍ ԼՈՒԿԻԷՍՈՍԱՆԻ, ՈՒՍԵՆՈՂ յԼԺԵՆԱ ԵԼ ՈՒՍՈՅԱՆԷՐ Ի
ՓՈՂԵՐՆ ԼՍԻԱ, † 289) ԱՐԱՐ ՓՈՓՈԽՈՒՄՆ ԿԻՐԵՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱ-
ԱԵՄՈՒԹԻՒՆ ԼՂԻՍԱԽԱՅԱՅ: Ի ԳԻՐԽՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆՆ ԽՐՈՒՄ ԳՐԻ
ԲԱԺԱՆԵԱԼ ԷՐ Ի ԽՈՐՀԱԿԱՆ, ՓԻՆՈԿԵԱՆ ԵԼ ԲԱՐՅԱԿԱՆ՝ ՈՒ-
ՍԱՅԱՆԷՐ ԹԷ ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆ ՃՂԱՐԱՍՈՒԹԻՒՆ ՄԻԱՅՆ Ի ՎԱՅՐ-
ԿԵՆԱԿԱՆ ՍԱԿԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆ ՍԵՄԱՆԵՐՈՅ ԿՈՒՄ ՂԳԱՐՈՅ ՄՈՍԱՅ ԿԱՅ.
ՃԻՔ ԻՆՆ ԷՈՒԹԻՒՆ ՈՐՈՅՆ ԵԼ ԳՄՈՒ Ի ՆԻՒԹՈՅ, ԻՍԿ ՆԻՒԹՆ ՈՐԱԷՍ ԵԼ
ՈՂԻՆ ԵԼ ՍԱՍՈՒԱԾՔ ԻՍԿ Ի ՂԻԱՊՈՒԱԾՈՅ ԽԱՌՆԱՆԵՆ ԱՆՔԱԺԻՆ ՄԱՐ-
ՄԻՈՅ ԿԱՄ ԼՆՀԱՍԻՅ ԵՐԻՆ ԿԱՅԻՆ. ՎԱԽՄԱՆ ԳՅՈՒԹԻՒՆՆ՝ ՈՐԱԷՍ
ՄԱՐԳԿԱՆ ՆՅՆԱԿԷՍ ԵԼ ՍԱՍՈՒԱԾՈՅ՝ Է ԵՐՃԱՆԿՈՒԹԻՒՆՆ. ՍԱՍՈՒԱ-
ԾՈՅ ԵՐՃԱՆԿՈՒԹԻՒՆ ԱՅՆ Է ԳԵ Ի ԲԱՐՅԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ԵԼ ԵԱՂԽԱ-
ՍԱՅԻ ԳՈՐԾՈՅ ԵՐԻՆԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԵԼ ՍԵՆՈՒԹԻՒՆՆ Ի ԲԱՅ ԿԱՅ-
ԵՆ (ԵԱՅՆ ՍԱԿԱ ԻՍԿ ԼՂԱԿԻԿՈՐՈՍ ՆԳՆԷ ԻՆԵԼ ՍԱՍՈՒԱԾՈՅ ՃԵՈ-
ՆԱՄՈՒԼԱ ԵՐՈՒ ՄԱՐԳԿԱՆ), ԻՍԿ ՄԱՐԳԿԱՆ ԵՐՃԱՆԿՈՒԹԻՒՆՆ՝ ԻՆԵԼ Ս-
ԳՄՈՒ ԵԱՄԵՆԱՅՆ ԳԱԼԱԳԻՆ ԻՐԱՅ ՈՐ ԳՄՈՍԱՅՆ ՀԱՆԳԻՍԱ ԽԱՆԳԱՐԻ-
ԵՆ: ԼՂԱ ՓԻՐԽՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ ՈՐ ՍԱԿԱԿԱՆ ՍԱ ԼՂԱԿԻԿՈՐՈՅ ԱՂ-
ՆՈՒԱԳՅՆ ԻՄՆ ԿԵՐԱՊԱՊԱՆԱ ՈՒՆԷՐ՝ ՍԱՊԱ ԵՄՈՅ ԳԱՐՃԱՈՒ Ի ՎԱՐ-
ԴԱՍԱԿԵՄՈՒԹԻՒՆ ԲԱՐԵԿԵՅՈՒԹԻՒՆ ԵԼ ՀԵՂԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ, ՈՐ
ԼՂԱԿԻԿՈՐՈՍ ԳԵՐՃԱՆԿՈՒԹԻՒՆՆ Ի ԲԱՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ԱՆՃԻՆ ՍՈՒՆ Ի-
ՄԱՍԱՆՈՅ ԴՆԷՐ, ԵԼ ԳՄՈՒԱՍ ԳԱՅԵԼՆ ԻՐԵԼ ՍԵՆԱԿԱՆԱԳՅՈՅՆ ԵԼ
ԵՄԱԿԱՊԱՊԱՆ՝ ՆԱԽԱՄԸԾԱՐ ՔԱՆ ԳՂԳԱՅԱԿԱՆՆ ԱՌՆԷՐ. ԲԱՅԳ ԿԱՐԻ
ՆՈՐԲ ԷՐ ԳԻԾՆ ԱՅՆ ԵԼ ՂԻՐԻՆ ԱՆՅԱՆԵԼ ԸՍՈ ՆԱ, ԵԼ ԱՅՆԱԿԷՍ ԵԼ
ԵԿԱՅ ՎԱՂՎԱՂԱԿԻ ԳԵՂԾ ԼՂԱԿԻԿՈՐԱՅՈՒԹԻՒՆՆ: — ՍՈՅԻԿԵԱՆ ՎԱՐ-
ԴԱՍԱԿԵՄՈՒԹԻՒՆՆ Է ԱՄԵՆԵԼԻՆ ԴԷՄ ԸՆԴ ԴԷՄ ՀԱԿԱՌԱԿ ԱՅՆՐ ԹՈՒ-

ընդունելով թուրքական փոխարկումը, եւ եր նորագոյն իմ Եւրոպական դպրոցին ազնուական իմ կերպարանքը: Օ. Էնոն (282—284) այր վաճառական Եւրոպայի ի Եւրոպայէ, եթող զգործ վաճառացի եւ ետ զանձն ի փոխարկումը յԵւրոպայէ: Փոխարկումը եւ նորա՝ որ է խառնուրդ պղատեան եւ կիւնիկեան սկզբանց՝ անուանեցաւ Ստոյիկեան ի սրահէ անտի յԵւրոպայէ յորում ուսուցանէր: Ստոյիկեան փոխարկումը եւ նորա՝ որ է առաջի կայր՝ որ ինչ եպիսկոպոսան փոխարկումը եւ նորա՝ որ է ինքն զերջանկութիւնն՝ հաստատեալ ի վերայ իմաստուն բաւականութեան՝ կացուցանել իրեւ ժախճան կենաց: Բայց յընթաց անդ քննութեան ի հակառակ միջնորդ եւ ճանապարհոյ եկն դպրոցն ստոյիկեան: Վանդի ըստ սոցա երջանկութիւն մարդոցն կայ՝ «յաստուածանմանութեան», եւ ի սոցն նմանութիւն հառանէ որ ընդ ճանապարհ փոխարկումը, նկատելով զաստուածեղէն եւ զմարդկեղէն իրոս եւ բերելով ուղիղ վճիռ ի վերայ բարւոյ եւ չարի, եւ ընդ ճանապարհ «առաքինութեան», վարուք որ իցէ միաբան՝ բնութեան, ախրելով ամենայն ցանկութեանց եւ ախրելու եւ «անբանաւորն շարժման», եւ միաբանելով զմարդկեղէն կամ ընդ բնութեան եւ բանաւորութեան: Պարտ եւ պատշաճ էր ստոյիկեան իմաստնոց ամենէլ պատահարաց փոփոխմանց կենացս, ուրախութեան եւ ցաւոց, ապոլութեան եւ չաջողութեան հաւասար մտք: քանզի ամենայն ինչ՝ արտաքինով իւրից յաւիտեանական «հակառակ բնութեան», կամ բախտարաշէն հրամանք՝ ի սկզբանէ ճշդիւ յառաջագոյն տահանեալ կայ, եւ ոգորելն իսկ ընդդէմ անհրաժեշտ իրաց՝ չէ միաբան եւ համեմատ բնութեան: անդէն յառաջին հանգամանս անդ աշխարհի արկեալ կայ սերմն առ ամենայն երեւոյթն վասն մշտնջենաւորն ժամանակաց, այնպէս զի ամենայն որ ինչ լեալ է՝ զհարկ ամենայն անցից իւրոց անդէն յինքեան բարձեալ բերէ: Օ. անձնապատմութիւն չհամարէին յանցանա Ստոյիկեանցն (հակառակ Պիթագորայ եւ Պլատոնի՝ որ չհամարէին արժան պաշտարանին՝ այս ինքն ոգւոյն՝ մինչ չեւ կոչեցեալ յԱստուծոյ՝ անհրաման թողուլ զմարմինն՝ որ ի նորա պահպանութիւն աւանդեալ է): Ի փոխական փոխարկումը եւ ուսուցանէին թէ յառաջ քան զընաւ կայր նախաւոր ինչ նիւթ (Եւրոպայ) եւ նախաւոր միտք (Հուր) խառն ընդ միմեանս իրեւ ապարիչ եւ շարժիչ եւ կենդանացուցիչ օրէնք բնութեան (Օ. Էնոն), բայց անկերպարան: այս եթերական — հրեղէն մասաւոր եւ կամաւոր եւութիւն յիւրմէ գոյացութենէ արար զերեւելի աշխարհոյ, եւ վարէ եւ շարժէ զնա, եւ «հրապրեցութեամբ աշխարհի, միասնգամ առնլոց է յինքն: Իայց յառաջ եւս քան զայս վերջին գալոցս՝ վաղ իսկ Պլատոն նիւ եւ Եւրոպայեղեալ բովանդակեալ էր ապարիչ տեսութեան

1 Եւրոպայ.

յունական մասց, այնպէս՝ զի փերջն աղանդք եւ բովանդակածք (Յունաց՝ կամ կրկնումն կամ այլափոխութիւն եւ կամ խառնումն առաջնոցն փիլիսոփայութեան են :

Եւս է մեծ եւ յաղթ ծնունդն աղատ տեսութեանն (Յունաց եւ մի միայն զեղեցիկ յիշատակարան զօրութեան մարդկեղէն բանաւորութեանն թողցոյ ինքն ինքեան : (Արդէս խառնութիւն մալթութեանն ի նմա՝ մկայութիւն կարեւորութեան աստուածեղէն յայանութեանն է, եւ յատակութիւն ճշմարտութեանն՝ մկայութիւն ստուգութեան այնք յայանութեան, նոյնպէս երկրորդն՝ են պատրաստութիւն ընդունելութեան սորա : — Ինչպէս եւ կրեաց փիլիսոփայութիւնն յունական՝ հակառակութիւն ի յունական բազմաստուածութենէն, բայց առանց պարտելոյ ի նմանէ՝ ընթացաւ յառաջագէտ ընդ ճանապարհ աղան քննութեան մինչեւ ցրարձունս մենաստուածութեանն : Եւ քանզի մենաստուածութիւնն փիլիսոփայութեան ոչ ի բազմաստուածութենէ, հետեանս սական ժողովրդեանն կրօնից եկն ել յառաջ շմարթի ճշգիւ հետանասական զայն փիլիսոփայութիւն անուանել . այլ նմին հաւառակ՝ արժան եւ իրաւ է ողջունել զնա իբրեւ յառաջարանութիւն Վրիստոտէլութեան . զի մինչ զեւ փիլիսոփայութիւնն այն խախտելը զհինգնաւ բազմաստուածեան հաւատաց ժողովրդեան՝ յանգէտս նպատակելի ի շինուած յաղթողական կամարացն՝ որովք տօնելը Եւստարանն զնաւակաւորս մտին իւրոց ի միջ մարդկութեանս : Մարթ էր այնուհետեւ ընդմտածութեանն թէ «մի Լստուած եւ Հայր մարդկան», կայ՝ աղետել զմեւս եւս մտածութիւն՝ վասն «միութեան մարդկեղէն ազգի», եւ յայն ստիւ վաստակեցին նոքա վասն Եւստարանին սիրոյ՝ Հօրն երկնաւորի, տանել միանգամ ասննեւին զրաւ բազմահերձ պատեհտութեան միոյ մարդկեղէն ազգի յանթիւ ազգաւորութիւնս հակառակեալը միմեանց հանդերձ անհնային աստուածովքն իւրեանց :

Եւսջն կայ այսուհետեւ պատմութիւն մեկեղոնական պետութեանն՝ յորոյ ընթացն երեւի յայտնի կոչումն՝ յոր կոչեաց զնա աստուածեղէն տեսութիւնն ի կարգի անդ տիեզերական պատմութեան . այս ինքն՝ զհրահանգան զայնոսիկ՝ զմտաւոր պատրաստութիւնն Եւստարանին՝ տարածանել տանել հասարակաց ոտաքուած (Յունաց եւ Ենչունաց, որպէս յետ այնորիկ՝ եւ յայտնութիւնն Հրեից ընկելոց էր ստացուած առհասարակ՝ Հրեից եւ հեթանոսաց :

Առանձին կեանք Աթենացւոց :

Իսկոյն փնէ չեւ Թողեալ զՅոյնս՝ դիտեսցուք եւ զառանին կեանս նոյնս ի վերայ Աթենացւոյն :

Ընդ պահ ընդ առաւօտն ի խօսել հաւուն գային շինականքն հին ցուցն ի բերան առեալ՝ ի քաղաք անդր բերեալ կերակուրս։ Անգէն ի նմին ժամանակի բացեալ լինէին արուեստանոցք մեծաւ աղմկաւ, եւ փո-
ղոցք եւ հրապարակք իւրնէին մարդկաւ։ Կէսք ի նոցանէ երթային ի սովո-
րակն գործն եւ կէսք ցրուէին գոնդ գունդ յոյլ եւ այլ առեանս նստել
ի գառասանս։ Ժողովուրդն ուտէր երկիցս յաւուրն, իսկ աղնուագայնքն
մի եւեթ ընթրիս ուտէին, բազումք սակաւիկ ինչ յառաջ քան զմուսս
արեւու։ յետ փրորէի ննջէին սակաւիկ փ։ Իսկ ի փրորի ժամանակացն
սլոնցիկ, յառաւօտուն՝ յառաջ քան զհասարակօր եւ երիկունն փնչ
չեւ առեալ կերակուր՝ շրջէին զափամիք Խշիսսոս գետս իսկ շուրջ
զքաղաքսն՝ ուր օգն տուրք էր եւ գեղեցիկ նայեացքն։ Բայց տեղին
բազմամարդի քան զամենայն՝ էր հրապարակն վաճառաց։ Անդ բազում
անգամ լինէին ժողովք ժողովրդեան, անդ էր եւ Պրիտանիոնն եւ ա-
տեանն առաջին իշխանաց, եւ կային ի հրապարակի անդ շուքմանակի
կրպակք, վաճառանոցք իւրեփեցաց, արուեստանոցք օսկերչաց եւ հա-
նութք վարսափրայից եւ այլոց եւս ճարտարութեանց տեղեք, եւ ի նմին
վայրի ժողովեալ կային քննասերքն եւ շառիօք եւ դատարկանձոնք, որ
զօրն ցերեկ խօսէին համոք զքաղաքային ինչ դիպաց եւ կամ քրքրէին
եւ ծիծաղէին զարամիք ունամիք, որ աւանեցուն իբրեւ ի կատակս լեալ
էին։ Բազումք ի քաղաքացեան, որոց արասցոյ քան զքաղաքն կալուածք
էին՝ երթային անդր ի երկփարաւ սպունին եւ հրաման տային կերակացն, եւ
բազում անգամ դառնային ընդ երեկոս։ Արս եւ մրցական հրահանգք
մարմնոյ՝ զգօտնք իմն էին Աթենացոց։ Չանցանէր օր առանց բաղանեաց,
եւ ըստ յաճախ սովորութեան երթային ի բաղանիս յառաջ քան զգլխաւոր
կերակուրն, իսկ մեծապաւնք ունէին բաղանիս անդէն ի տունս իւրեանց,
ուր աղքատքն՝ գնային ի հասարակաց լուսլիս, որ ձկնորայնի ապաւէն
եւս էր նոցա յերեսաց ցրտոյն։ Յետ բաղանեաց ապա օծանէին անու-
շահօտ իւղովք։

Հանդերձ տոն ավերեացւոյ էր վառաւի ինչ առանց թեզանտայ՝ որ հասանէր մինչեւ ցարունսն, եւ ի վերայ նորա արկանէին կրկնոց ինչ սպիտակ յատուէ, որ իբրեւ աղտեղէ՛ր՝ լուացեալ սպիտակացուցանէին զնա կաւձաւ: Զարտար գիտէին Յոյնք զարկանեմքն զայն աղուակութեամբ իմն եւ գեղեցիկ անեւ զանձամբ, եւ ոչ դոյզն արուեստ զիրան համարէին, մինչեւ արժան համարել Օղուտարքեայ յիշել գովութեամբ զգերիկեղայ թէ գեղեցիկն իմն զայն արկանէր: Ծեծամեծացն առաւել Հանոյ էր հանգերձ ներկածոյ, մանաւանդ կաթմբն, ծիրանին եւ մանուշակագոյնն: Չմերսյին ագանէին խոշոր ամպնոս տարդիացրոյ լցեալս բամբակաւ: Հանդերձք ծաղկեայք միայն վառն դից եւ Հանդիսական խաղաղիցոյ ի բեմին եւ վառն վառանուն եւ վառանշան մարդկան էին:

Կանաչը յԱթենա ներկաներին թուե զյոնսն եւ սպիտակ խառ-
նեալ ընդ սնգուրի ծարրերն զլլսսն : Հիւսերն ծաղիկս ընդ վարասն
իւրեանց եւ ցաներն փոշի դեղնին զգլխով : Արկաններ ինչ ասուեալ ա-
1 Ամբիֆեալ ի Բարձրագոյն՝ ճանապարհորդութենէն Կորնթոս Ընդարտեալ յԵփեսոս :

ուանց թեզանեաց եւ կորանի արկանէին զանձամբ մինչեւ ցգարշապարա , որ ճարամանդաւ իւրիք հաստատեալ էր ի վերայ միոյ յուսոցն , եւ լոյն ինչ կամարաւ ամփոփեալ զլանջօք . յայնր վերայ ագանէին բաճկանեակ մի ամենեւին կարճ թեզանեօք , եւ յերանին արտաքս ի տանէ արկանէին մեւս եւս վերարկու զուսովք իւրեանց եւ քող զգլխով : Ազգի ազգի հիւսք վարսից էին կանանցն աթենացւոյ , եւ նոցին պէսպէս անուանք : Իսկ արք նաին հակառակ կարէին զհերսն կարճ եւ չէր ամենեւին նոցա սօփորութիւն յօրինել ցցունս : Ի տօնս միայն կապէին պատիւ ծաղկանց ի հերսն , նա աւանիկ եւ բազումք յառաջնորդաց անոռի քաղաքին թեթեւ պսակս ոսկիս սովոր էին կապել ի գլուխս : Օծանէին Աթենացիք ի ժամ խրախութեանց , պատարագաց , հարսանեաց եւ պլլոց եւս տօնից , իսկ զեղիքն զամենայն օր : Երբինէին իւրաթուրմ եւ զգահոյս եւ զկահ տանն : Բազմաց վասն իւրաքանչիւր մասանց մարմնոյ՝ ոտից , ձեռաց , յօնաց , վարսից եւ պարանոցի էր ուրդն եւզ օծութեան : Եւ ատամանց եւս գեղ չէր ինչ անծանօթ կանանցն աթենացւոյ : Ապէին քաղուս մարգարտեղէնս , գինդս ոսկիս եւ օզս ազամանդեայր . բայց սակայն չանկանէին կանայք յալն յԱթէնս , պլլ էին նղբա բնակեալ ի միում կողման տանն , յոր չէր համարձակ առն օտարի մասանել : Ի ժողովս արանց ոչ երեւէին , եւ ի գերեաց՝ աղախինք սպասուորէին նոցա : Կայր յԱթէնս եւ բազմութիւն կանանց շլթեոյց , որ ի բարեկեցիկ աշխարհաց Փարուն Ասիայ մանաւանդ ի Միդեատայ անգր եկեալ գործեցին ապականութիւն բարուց Աթենացւոյն :

{ } Երբ ժամ ծնանէր ուսար ի տան առն աթենացւոյ՝ կտիւէին արտաքս պսակ ի ձիթենւոյ , ապա թէ գուստր՝ կտիւէին ոստայն . մին՝ նշանակ մշակութեան էր եւ մեւն ժրութեան կանանց : Մանուկն նորածին ընէր եղեալ առ ոստ հօրն՝ առ ի նշանակելոյ թէ ունի նա իրաւունս ի վերայ կենաց եւ մահու որդւոյն : Եթէ ամբառնայր զնա ի վեր հայրն՝ նշանակ էր թէ կամի սնուցանել զնա , ապա թէ ոչ՝ արկանէին ի բաց զմանուկն . պլլ պս գուն ուրեք գիպէր ի կրթեալ ժամանակս Աթենացւոյն : Յաւուրն եւ թնեւորդի կամ ի տասներորդի առնէր կոչունս հայրն՝ ամենայն ազգականացն , եւ ի կոչունս անգ անուն կոչէր մանկանն , բայց գուն ուրեք բոտ հօրն անուան . պլլ բնորէին մանաւանդ զանուն միոյ ուրուք յերեւելեաց նախնեաց նորա , եւ վասն ճշդիւն բնորելոյ յաւելուին ի վերայ թէ ժյր որդի իցէ , որպիսի ինչ՝ Եփանն Միդեատայ : Ի մէջ առաջին եւ երրորդ ամի հասակի մանկանն տային գրել զնա ի գիւտնի ուրեք՝ զի կարիցեն ցուցանել զնա քաղաքացի քաղաքին Աթենացւոյ՝ որ պատիւ մեծ համարեալ էր . եւ ի գրելն պարտ եւ պատշաճ էր հօրն եւ մօրն երդմամբ հաստատել թէ որդի առն աթենացւոյ եւ կնոջ աթենացւոյ է մանուկն յօրինաւոր ամուսնութենէ : — Վազ իսկ ակիզքն առնոյին հրահանգք մանկանն . մի ոմն ի մասպարծ եւ ի հաւատարիմ գերեաց ընէր կարգեալ ի հոգաբարձութիւն նորա , եւ նա տանէր զնա ի վարժոց հասարակաց՝ յուսումն կրթութեան մարմնոյ , երաժշտութեան եւ յետ այնորիկ մի բոտ միօրէ : Եւ թեւաւսներորդ ամի հասակին գրեալ ընէր պատանեակն ի զինուորութիւն , ի փոքր ինչ մեհենի ի մէջ նուիրական բազնացն երդմնի լեալ՝ քաջութեամբ տալ պատերազմ , չժողով զիւր տեղին , եւ մեռանել ի վերայ հայրենի աշխարհին՝ թէ այնպէս ինչ պիտոյ ընիցի : Եւս 20 ամաց հասակի համարձակ էր նմա մտանել ի ժողովս ժողովագրեան եւ առնուլ պատիւ պաշտաման ի տէրութեանն :

Պատրանք իմ մոլորեցուցիչը էին երիտասարդացն Աթենացւոց՝ խաղը, անշափ միջութիւնը, անհնարին ծախք վասն երիվարաց եւ շանց։ Բազումք վատնէին զհայրենի ժառանգութիւն իւրեանց միայն վասն ժծաշուք կառաց ընելոց, որովք փութային առնուլ յաղթութիւն յարշաւանս կառացն։

Ը յընէ կառօք յԱթէնս չէր այնպէս սովորութիւն ժամանակօր բազումս. մեծամեծքն եւս երթային հետիոտս, եւ նշանակ անսովորական իմն գրգռութեան էր՝ եթէ կառօք դը կամ դեսպակօք երեւէր։ Բայց սկսալքն ասնէին զհետ իւրեանց զփ ի գերեացն ամոռով իւրի ծախելով, զի ի հրապարակի կամ պլուր կարիցեն նստել. արքն ասնէին միշտ գաւազան ի ձեռս իւրեանց, եւ կանայք ապին ունել հովանոցակ զգլխով։ Իսկ գիշերի երթային գերեօք ամսմք ջահ ի ձեռն, ապա թէ ոչ լինէին տեւազերծ ի ստահակաց, որպէս ստէպ դէպ ընէր։

Ի փողոցս Աթենացւոց լի էր ամենայն ինչ ազմիւս, ժողովուրդն վարէր մէկը պօր անդր, քարոզքն աղաղակելով տղայն պատուէրս կամ ծանուցանէին ինչ, մուրականք խափանէին զանցաւորսն. հեծեալք, սպլուրդք, ջրաւորք, ձեռագէտք կահիւն իւրեանց բաւական էին խոջ իմն եւ խուլք ի վերայ ճանապարհացն ընել. եւ խաղալիքն եւ որք զբարեկան ուսեալս կարաւեցուցանէին՝ այնպէս խնուին զանցան մինչեւ հազիւ մարթել անցանել ընդ այն։ Գլխաւոր պահակն ի հրապարակի անդ վաճառացն՝ էր ի Սկիւթացւոց անախ, որք այնպէս խեցեակ զայն լեզու խօսէին՝ մինչեւ լսելեացն լի լինել ծաղու, որք եւ էին քաջք ի գինւոջ։

Որ վերսն առեալ էին ի պատերազմի, եւ աղքատքն ի քաղաքացեաց որ վասն ծերութեան չէին բաւական յաշխատութիւն, առնուին օր ըստ օրէ աուրս ի հասարակաց արկեղէ։ Յամնագլուխս յօրինէին մեծատունքն սեղան ի կից ճանապարհացն ի պատիւ Հեկատոնայ։ Ռամկավարքն որպիսի Պերիկլէս եւ Աղկիքիադէս՝ հրաւիրէին երբեմն եւ զամենայն իսկ զժողովուրդն ի հաց ի հարկերգուարական զհօն Հեկատոնայ¹։

Տունքն յԱթէնս իբրեւ 10,000 թուով՝ որոց մեծ մասն աննշանաւ որ իմն էին, երկձեղուանեայք էին, վերին գտիկունն վասն կանանց եւ խոնարհագոյնն՝ վասն արանց։ Պատուհանքն՝ կամ ծակք դատարիք էին եւ կամ արկեալ առագաստ առաջի, տանիքն հարթ՝ մինչեւ ճեմել ի վերայ նոցա։ Բազում տունք ի տանց ունէին ի թիկանց դրախտս, եւ բազումք գաւիթ ինչ առաջի՝ ընդ որ ուղղորդ հասանէր դը ի դուռն ասնն։ Բայց բուն ճարտարագործ շինուածքն՝ մահնիցն եւ հասարակաց շինուածոց կազմածքն էին. սակայն առ սակաւ սակաւ սկսան եւ առաջ նորդք տերութեանն յօրինել ապարանս գեղեցիկս։

Տունք մեծատանցն զարդարեալ էին ի ներքուստ մեծաւ փառաւորութեամբ, քանզի մեծատունք առնէին անհնարին ծախս վասն գեղեցիկ կահու։ Սննեանք նոցա էին նկարեալ ճամբօք, ճաշատեղին նոցա էր ծածկեալ օթոցիւք, եւ սեղանքն² եւ գահայք էին ի մար կամ յեղեւին փայտէ, առ ոմանց պատեալ եւս ոսկիապատ կամ արծաթապատ եւ կամ փղոսկրով, բազում անգամ եւ ամենեւին իսկ փղոսկրեայ ոտիւք. եւ այն ամենայն արծակէր երկիւնն առ լուսով ճրագացն՝ շողիւնս։ Աթոռք նոցա յօրինէին ի Բեսաղիա, օթոցք անկողնոցն լցեալք փետրովք՝ ի Վորրնթոս, բարձք՝ ի Վարքեդոն։ Իսկ վերին օթոցք անկողնայն էին ծածկոյթ ինչ ծիրանի որոյ անհնարին գինք էին։ Առագաստք

1 Hécatombe.

2 Τραπέζιον.

տանցն ամենեւին ի նաւրբ նիւթոյ, եւ օժոյցքն ի Բաբելոնէ ցուցանէին նկարեալ զՊարսիկս ի հանդերձս մաշկեղէնս, եւ գաղանս առաւարկուկանս: — Յորմէ հետէ Սղիքիադէսն ծիրանի առաքաւստիւք նաւացն եւ վահանաւն ի փղոսկրէ եւ յոսկւոյ՝ եւ օրինակ բարեկեցութեան ի պատերազմի, նմանել սկսան նմա եւ մեծաւորւնքն: Վային պաղպաղունք կամ գահոյք ի նաւս կտիւեալք փոկովք. նա եւ անգէն ի նաւն վարէին երբեմն ջերմ բաղանեօք, եւ ոմանք ի զօրովարաց սրընգահարս եւս եւ քնարահարս եւ վարձակս կաքաւիչս տանէին ընդ իւրեանս:

Վերակուր Մթենացոցն ըստ յաճախ սովորութեան չէր որդորդաւորութեամբ, բայց ի սեղանս մեծատանցն էր փառաւորութիւն՝ որդէս ի Սիկիդիա եւ ի Սաորին Խաղիւս եւ յետոյ ի Հոսմ: Անօթք ոսկեղէնք եւ արծաթեղէնք ընդերուդեալք բազում անգամ տկամիք պատուականօք փայլեալ շողային ի վերայ սեղանոյն եւ ի վերայ մօտակաց սպասաւորական սեղանոյն. բազմութիւն եւ պլլ եւ պլլ գունակք համադամացն յայտ առնեն զառաւել ճարտարութենէ խոհակերութեանն: — Զծովագալլ եւ զնըքեղէս ձկանց զգլխսն եւեթ ուտէին, եւ զթիւնոս ձկան զլանջսն եւ զկզաձկան զթամբսն, եւ զպլլ մասունսն թաղուին կերակուր գերեացն: Ձկունս յաղեալս եւ աղիւսեալս, տապակեալս ձիթով ուտէին մեծաւ խորժութեամբ: Եւ առհասարակ իսկ վարէին Մթենացիք գեղեցիկ եւ յատկ իւղովն ձիթենեաց՝ որով ցոյսօր երեւեղի է Մատիկէաստան՝ յամենայն կերակուրս իւրեանց. յազէն զձիթապատուան արկեալ յազաճուր: Խեցգետինք, խեցեմարմարք, գընդաձեւ ձկունք եւ ոստրէք էին ազնիւք ի կերակուր: Եւ ապր նոցա ծովն Եւքսինոս բազմութիւն յոյժ ձկանց առ յաղել: Տային ածել խնձոր յԵւրիայ, արմաւ ի Փիւնիկաստանէ, սերկեւիկ ի Վորնթոսէ, նուլ երեւեղի ի Նաքսոս կղզւոյ: Միւրքք Մատիկէաստանի ամենեւին քաղցր էին, եւ թուզն որ աստի ելանէր՝ երթայր ցամաքեալ մինչեւ ցտեղան թագաւորին Պարսից: Սկիզբն լինէր սեղանոյ ի խեցեմարմարից եւ ի ձուաց, ապա գային ամիճք, պքեացք խողենի, լեարդ վայրենի խազի, գլուխ գառաց, թռչունք ի առպակէ ջերմանքով: Երկրորդ կարգ կերակրոց էր որս երեւոց եւ ձկունք դայլեագիւղք, եւ յետուս միւրքք: Քաղաքք եւ պղաւուսք էին ազգի ազգի յոյժ: Զքաղմաց ի ձկանցն հանեալ զողնայտն՝ ընուին պէսպէս համեմանօք: Բազում ազգք էին գինւոյ, բայց մեծագին քան զամենայն՝ Քիացւոցն. իսկ արուեստն նենգելոյ խառնամբ սովորական իմն էր վաճառականացն գինւոյ:

(Նոյնք եւս ոչ նստէին առ սեղանոյն՝ պլլ ընկողմանէին ի վերոյ բարձիցն. յայն սակս եւ սեղանքն առաջի նոցա ցածագոյնք էին: Իւրաքանչիւր ի բազմականացն ունէր ի թիկանց իւրոց գերի մի ի գերեաց՝ ծառայել նմա, զոր եւ առաքէր երբեմն տանել զմասն ինչ ի կերակրոյ անտի առ մի ոմն ի բարեկամաց իւրոց, քանզի պսպէս իսկ համարձակութիւն էր հիւրոցն: Յորժամ սեղանք ուրախութեան լինէին ընտրէին վիճակաւ թագաւոր մի սեղանոյն այնմիկ (տաճարապետ) որ առաջնորդէր ամենայնի, կարգէր օրէնս ըմպելեաց, եւ երբեմն՝ եթէ յոյժ սակաւք ըմպէր՝ հեղուին զգինին ի գլուխն: Բազում անգամ լինէին եւ նուէրք ըմպելեաց վասն գից, եւ ապա լուսացումն ձեռաց: Յետ լուսացման անգէն յաճախէին եւ երգք ուրախութեան, եւ բազում անգամ չորէր քնարն, զի իւրաքանչիւր քր ի հիւրոց անտի երգ ինչ ածիցէ նովա: Արընգահարք, կաքաւիչք եւ առեղծուածք եւ պլլ եւս նոյնպիսիք զբաղեցուցանէին զնոսա: Տային ածել եւ ձեռնածուս՝ որ երթային

յափօթիթերս կանգնեալ զոտան ի վեր, կամ փշէին հուր ի բերանս, եւ այլ եւս ինչ նոյնպիսի պատրանս երեւեցուցանէին :

Մեծաառունքն զի մի մենութեամբն ձանձրացին յորժամ ի տան անդ իւրեանց միայն ուտիցեն (քանզի կանանցն նոցա եւ մանկանց չէր համարձակ ուտել ի միասին), ունէին սահմանեալ սեղանակիցս¹ որոց պարտ էր ի դէպ ժամուն գալ եւ զբոսուցանել զկոչնաւերն : Եւ զի որք աղքատք մանաւանդ ապին զանձինս յայն գործ՝ յայն սակս բազում անգամ լինէին նոքա ի ծաղր եւ ի կտառակ կոչնատեառնն եւ բարեկամաց նորա, բայց ազատութիւնն ուտելոյ յամենալից սեղանոյ անտի համարեալ էր նոցա ընդ այնր հառուցումն. եւ մեծ քան եւ արուեստ այն էր նոցա՝ աւտակասպասութեամբք եւ բեւր եւ ազգի ազգի իրօք ընդ միտ մտանել մեծատանն : — Բազումք ունէին առ զբոսանս՝ եւ շուն, կապիկ, սիկեղացի աղանձակ, փասիան եւ սիրամարդ՝ որ էր մեծագին յոյժ :

Իւրաքանչիւր ի բազմամբոխ գերեաց կամ ծառայից անտի զոր աթեւնացի այր ունէր՝ սպաս սահմանեալ էր : Ո՞՞նք սրբէր քնքէր զսեղանն, մեւս ո՞՞նք զանօթան, զծրագեակալն եւ զայլ եւս նոյնպիսիս. ո՞՞նք գնող, ո՞՞նք խոհակեր, ո՞՞նք ծաղարար, ո՞՞նք հացեփեաց, եւ այսպէս մի ըստ միողէ : Իսկ ի շէնս՝ հովուէին, մշակէին, որսային երէ կամ ձկուսն : Փոյթ առնէին կայտառութեան գերեացն. ունէին եւ թուխ եւս գերիս՝ զոր մեծաց գնոց իսկ գնէին : Մեծամեծքն յեւանելն ի տանէ՝ սիրէին տանել զհեա՝ երկուս ի գերեացն ի հանդերձս նորա, եւ կանայքն՝ նաժիշտս ի գերեաց : Գերի մի յայսպիսի գերեաց էր գնոց՝ 12 մասի (70 փոր), իսկ գերի՝ որ գիտէր ինչ ձեռագործ կամ արուեստ՝ արժէր 5 — 6 մասս : Չէր ինչ անսովորական լինել ի տան միում 50 գերեաց. մեծառունք աւելի եւս ունէին. նա եւ աղքատագոյնք իսկ ի քաղաքացեացն սուվոր էին ունել գերի մի : Իսկ որ կարի աղքատք էին՝ նոցա կրնն եւ որդիքն վճարէին զառանին գործս տանն : Համեմատութիւն թուոյ ազաւաացն առ գերեաց յԱտտիկէաստանի՝ էր իբրեւ 1 առ 3 : Ի հանգիսէ տնտի որ սակաւիկ ինչ յառաջ քան զմահն Աղէքսանդրի եղեւ՝ յայտ է թէ բնակիչք Ատտիկէայ յոյնժամ աւելի քան 4500,000 էին, յորոց 130,000՝ ազատքն էին, եւ 400,000 գերիք : Երանի թէ Յօնք որոց այնչափ սիրելի էր ազատութիւն՝ շնորհէին եւ այլոց զայն ազնուական բարութիւն՝ զոր միայն քրիստոնէութիւնն յետոյ դարձոյց նոցա իբրեւ բնածին ստացուած նոցա :

Վանդի տէրութիւնն Աթենացոյ՝ երախտաւորացն կանգնէր անդրի հրապարակաւ, յայն սակս սկսաւ ամենայն մարդ օր բաւական ինչս ունէր՝ կանգնել իւր անդրի յիշատակի. եւ ի կտակսն՝ իւրեանց ժառանգացն պարտս ի վերայ կապէին՝ կանգնել նոցա անդրիս : Սակայն եւ յայսմ՝ եւս անցին ըստ չափ, զի ոմանք յանդրեացն երկուց տաղանդաց (իբր 4000 փոր) գինք էին : Զարդս ոսկիս եւ արծաթիս թողէին ընդ վախճանելոցն, եւ զանիւնն երբեմն դնէին օսկի օսփորով, յայն սակս յաճախեալ էին եւ գերեզմանակրկիտք : Զառնէ ումիքէ աթենացոյ պատմի եւ զԷւստն եւս եւ զաքաղաղս թաղել մեծաշուք, եւ վասն նոցա առնել հաց եւ կանգնել նոցա յիշատակարանս հանդերձ գրով. թերեւս վասն ծաղր առնելոյ զամենայն իսկ յիշատակարանս անդրեաց :

¹ Παροιστοι, հացկտակք :

Ի ՀԱՐԱՆՈՅ լերանցն երկայնելոց յԱդրիական ծովէ մինչեւ յԱլքսինոս ծով՝ որոց արեւելեան մասնն Հեմոս (Պալքան) լերինքն կոչին՝ կան լեռնային նահանգքն՝ Լիւրիկէ, Սակեդոնիա եւ Խոթակիա՝ որք ի մէջ բարձրաբերձ լերանցն ունին դաշտս բազումն եւ պտղաբերս։ Կան սղքա ի հարաւոյ առ երի Լագէական ծովուն՝ որ զՆունաց աշխարհ ի Փոքրն Լսիայ բաժանէ, եւ ի ձեռն Պրոպոնտիս ծովու եւ գետաձեւն Բոսպորոսի հաղորդի ընդ Լաքսինոս (հիւրընկալ) ծովու։ Լոբւելիք քան զամենայն գետոս կողմանցն են Հերրոս, Ստրիւմոն եւ Լաքսիոս (Վարտար) գետք։ Վլխաւոր քաղաք Սակեդոնիայ էր Պեղլա՝ որ առ Փիղիպպեալ եւ Լղեքսանդրիւ առ զպատիւ Լոգեսոսայ նախնական դիւցազանցն քաղաքի։ Բնակիչք նորա չհամարէին Հելլենացիք, սակայն եւ գաղթականք յԱրգիւսցւոց բազում էին անդ, որոց եւ զառաջին քաղաքսն շինեալ էր։

Նշել լեալ զօրավար եւ գլխաւոր նոցա Սարանոս ոմն անուն (յամի իբրեւ 800) Հերակլեան. կրէր նա պատկեր քօշի ի դրօշու իւրում, նմին իրի ձեռնք որ ի նա յարեալ էին՝ անուանեալ կոչեցան Լագեադք¹։ Բուն հիմնիչ թագաւորութեանն թուի լեալ Պերդիկկաս յամի իբրեւ 730։ Նորին պայազատք մեծացուցին զսահմանս նորա տուեալ պատերազմ ընդ դրացիսն։

Լնդստին յամէ 513 եղեն հարկատու Պարսից, բայց յաղթութեամբ Նունացն առ Պլատեալ՝ ազատեցան եւ Սակեդոնացիք որոց ի ժամանակին տիրէր Լղեքսանդրոս Լ. (479)։ Խէպէտ եւ յետ այնորիկ ահագին իմն դրացիք էին նոցա Խոթակիացիքն եւ Լիւրիկացիք, այլ նոքա պահեցին զազատութիւն իւրեանց եւ ի ժամանակի Պեղուպոնեսացւոց պատերազմին ջանայր խորամանկութեամբ Պերդիկկաս Բ. (յամէ 454) տկարացուցանել իմն զՆոյնս միմեամբք։ Սա՛ եւ որ զնա յաջորդեաց Լըքեղայոս (յամէ 413) ընդարձակեցին զթագաւորութիւնն։ Նետ Լըքեղայ մեռանելոյ (400) յարեան խռովութիւնք եւ գժտութիւնք, մինչեւ ապա Լամիւստոս Բ. կաբս զթագաւորութիւնն (390—370)։ Սորա եղեն որդիք երեք. զԼղեքսանդրոս Բ. սպան ոմն՝ կամեցեալ յիւր վտարել զթագաւորութիւնն (368), բայց եւ զնա մերժեաց Պեղուպիդաս Խերացի եւ մատոյց ի բարձ թագաւորութեան զՊերդիկկաս Գ. (367), եւ

զնորին եղբայր Փիղիպպոս առ տարաւ հանգերձ աղովք եւս որ-
գւովք մեծամեծացն իբրեւ պատանդ ի քաղաքն թմերացւոց:

Իսկ Փիղիպպոս խորամանկն եւ սուրն մտօք, եղեւ սիրելի յոյժ
ժողովրդեանն թմերացւոց, ուսաւ արուեստս ճարտարութեան եւ
գիտութիւնս յապամենոնդայ, միանգամայն եւ զյոռութիւնս եւս
եւ զթուլութիւն Յունացն, եւ ծանեաւ զտկարութիւնս սոցա:
Յետ վախճանին Նապամենոնդայ եւ եղբոր իւրոյ Պերդիկկայ՝ ա-
նապարեաց գառնալ ի Մակեդոնիա. անդ՝ իսկ եւ իսկ նստուցին
զնա թագաւոր (յամի իբրեւ 360):

293

Փիղիպպոս Բ. (360 — 336) էր այր ոչ դոյզն մտօք, իմաստուն
յիբս առաջնորդութեան, այլ առանց հաւատարմութեան եւ
հաստատութեան, յաջող եւ բախտաւոր, այլ անխիղճ եւ անփէթ
յրնտրել իւրում զհնարսն հասանելոյ յայն որ առաջին կայր: Սա էր
հաստիչ եւ յօրինիչ մեծութեան Մակեդոնացւոց աշխարհին.
առաջին փոյթ եւ հոգաբարձութիւն նորա ի վերայ զօրացն էր.
նա ած ի կատարումն զՓաղանդն՝ որ է գունդ ինչ հետեւեակաց
սպառազէն վառելոց, եւ էր ի խորութիւն 16 այր, եւ յերկայ-
նութիւն ըստ ոտփորութեանն 500 այր. հինգ կարգք առաջակող-
մանն ունէին նիզակ երկայն, իսկ մնացեալքն պաշտպանէին նոցա
ասպարաւն իւրեանց ի նեախց թշնամեացն. եւ անյազթական իմն
համարեալ էին:

Փաղանդաւն այնուիկ հնազանդեաց նա կարգաւ զՎենիպացիս,
զԵլիւրիկեցիս եւ զԵրուսկիացիս, գրաւեաց զաահմանս Թագաւորութեան իւրոյ:
Իսկ հակառակ Յունացն արկանէր մանաւանդ նենդութիւն ի կիր-
քան եթէ զէնս, եւ այնու զոնչաւէտ քաղաքսն գաղթեակեանութեանց
զԼամիպոզիս, զՊիւզնա, զՊոտիդէա եւ զԵլիւնթոս արկ առ սա-
կաւ սակաւ ընդ իշխանութեամբ իւրով, եւ շինէր մօտ յԼամիպոզիս
ի կողմանս ոսկեհատաց զանուանակից քաղաքն Փիլիպպեցւոց (մին-
չեւ ցամն 348). եւ կաշառարեկ առնէր զճարտարախօսն Յու-
նաց զԷ հաճեսցեն եւ հանդարտեցուցեն զմիտս քաղաքացեացն
իւրեանց ի վերայ բռնութեանցն զոր ինքն գործէր: Եւ ինչ զՍ-
զիւնթոս նուաճեալ եւ զինչս եւ զազատութիւն բնակչացն յա-
փրշտակեալ՝ կոչեցաւ նա թմերացւոց ի վերայ Փոնիպեցւոցն. դայր
հարկանէր Փիղիպպոս զԹմերացիս որ միաբանեալ ի գաշն մտեալ
էր ընդ Փոնիպեցւոցն, անց ընդ Թմերմոպիւղիս, արար զքաւ Սեհե-
նական պատերազմին եւ ընկալեալ եղեւ ի դաշնաւորութիւն Լա-
միպոնոնացն (346):

Եւ յապէս իբրեւ շղթայ իմն զմիմեանց կախէր զնենդութիւնն
առ ի հասանելոյ պատուոյ եւ փառաց: Վեմոսթենէս միայն էր

որ առնորդ ի միտ զգտանքն որ հասեալ կայր ի վերայ (Յունաց աշխարհին, եւ սաստիկ ճարտարութեամբն համակ զայն ցուցանէր թէ որպէս տազնապ առ կուրծս կայ. եւ առաջ իսկ հաւանեցուցանելով՝ լիթենացիք եւ դաշնաւորքն նոցա Պարսիկք զօրավարութեամբն Փակիրոնի ապրեցուցին ի պաշարմանէ զՊերկիթա եւ զԼիւզանդիոն (340):

Իայց զրգուեցաւ մեւս եւս մեհենական պատերազմ: Ղ ոլրիս. ցիք բնակեալք յԼմիխտա կարեցին մասն մի ի նսւիրական անդոյ Ղեդիկեանն Լպողոնի եւ արարին արօրադիր: Ղատաստանն Լմփիկտիոնաց, յորում էր եւ Լգքինէս ճարտարախօս պատգամաւոր լիթենացւոյն՝ բայց կաշառեալ ի Փիղիպպեայ արկ տուգանս ի վերայ Ղ ոլրիացւոյն. եւ իբրեւ չտէին տըքս յանձն՝ յանձն պարատեանն՝ Փիղիպպեայ իբրեւ հզօրագունի ի մէջ դաշնաւորացն՝ կռտարեւ ի վերայ նոցա զժմուս: Դեպեաց եկն Փիղիպպոս յաշխարհն (Յունաց երկրորդ անգամ, առ եւ պատժեաց զԼմիխտա, բայց կալաւ յանկարծ եւ զամուր քաղաքն զԼպտոիա՝ որ դուռն իմն էր մտին Իփովտիայ եւ ամենայն իսկ Լլլադայ:

Լյոս զործ բռնութեան իսկ եւ իսկ զարթոյց տօպիեցոյց լիթենացիսն յանհոգ հանգարտութենէն, եւ հաւանեցան բանից հայրենասէրն Ղեմոութենեայ: Ինքն իսկ Ղեմոութենէս միջնորդ ի մէջ անցեալ մուծանէր ի դաշն զլիթենացիսն ընդ Թերացւոյ: Իայց բանակն որ այնպէս ձեպով ժողովեցաւ եւ առանց զօրաւորաց քաջաց էր՝ չկարէր ունել զդէմ զվարժ փաղանդին Մակիդոնացւոյ. առ Վերոնիաւ պատերազմն զրգուեցաւ. անորէն անկաւ ամենայն նուիրական գունդն Թերացւոյ. ըմբռնեցան կամ անկան միահամուռ 30,000 ի (Յունաց, մնացեալքն ելին փախստեայ կռակոր (338): Ղեմոութենէս՝ որ վասն դաշնաւորութեանն զոր ետ առնել ի մէջ Թերացւոյ եւ լիթենացւոյ՝ պատկեալ էր պսակաւ քաղաքացւոյ, յետ այսր պարտութեան հանաւ ի գատաստան ի ձեռն հակառակորդաց իւրոց, բայց ոչ միայն արձակեցաւ նա պատուով, այլ եւ նմա յանձն եղեւ խօսել ճառաւ գերեղմանաց ի վերայ անկեւոյն առ Վերոնիաւ: Լյոպէս մի միայն պատերազմ արար զրաւ հին աղատութեան համօրէն աշխարհին (Յունաց:

Սակայն Փիղիպպոս սիրով իմն եւ մեղմականութեամբ գնայր այնուհետեւ ընդ (Յունաց, զի տակաւ ընդելուզանիցէ զնոսա ի տէրութիւն Մակեդոնացւոյն: Մանաւանդ զի խորհուրդ ի մտի ունէր Փիղիպպոս զի անցեալ ի գլուխ ամենայն յունական տէրութեանցն՝ արշաւեսցէ ի վերայ տէրութեանն Պարսից, եւ վասն նորին իսկ ժողովեաց նա ժողով տոհմային ի Սորընթոս խորհել վասն իրացն պատրաստութեան: Սաղ իսկ ընտրեալ էին զնա ամենեքին (բաց ի Սպարտիացւոյ) զօրավար օպարապետ պարսկական պատերազմին, եւ սահմանեալ թէ որ քաղաք որչափ տարց

իցէ զօրս՝ այլ յուրախութեան անդ հարստեանց գետերն իւրոյ ի Պեղղա՝ հար սպան զնա մի ոմն յանձնապահացն (Պաւսանիաս) վասն իրիք քինու (336): Սակայն եթող նա որդի մեծ քան զինքն:

294

Լճեքսանդրոս ի մանկութենէ ուսեալ եւ վարժեալ յունական հրահանգօք յԵրիստոսեղեայ ի հոյակապ փիլիսոփայէ, ցանկացեալ էր փառաց եւ քաջանուն լինելոյ, միտնգամայն եւ զիտութեան, եւ անդէն ի մատաղ հասակին ցուցանէր իմն զճաճանչք մեծի մտաց իւրոյ եւ քաջութեանն՝ յորժամ 18ամեայ առ Վերոնիաւ հարկանէր զնաւիրական գունդն խմբացւոյ: Իսկ ի քսաներորդ առաջներորդ ամի եւ նստու յաթոռն Մակեդոնացւոյ (336—323):

(Յառաջ քան զամենայն հասանէր նմա դժուարին պատերազմ՝ ընդ թուրքիացւոցն եւ ընդ Եւրիկեցւոց որ արշաւէին յաշխարհն իւր: Եւ մինչ դեռ նա զայնու պատերազմօք էր մեծաւ յաջողութեամբ՝ անդէն յանգարծ սփռէր համբաւ սուտ ի Յունաց աշխարհին թէ մեռաւ. լի եղեն խոյնք յուսով, համարէին միւսանգամ գտանել զազատութիւնն: Ի Պեղղոսոնեոս կազմ եւ պատրաստ լինէին. յԵթէն՝ ելին ընդ բանս զրդուութեանն Վեմոսութենեայ, եւ ի խեբէս կոտորեցին զմասն մի պահակապանացն Մակեդոնացւոյ, եւ զմնացեալսն յարգել արկեալ պաշարէին ի զղեկին: — Իբրեւ զփառլակն հասանէր Լճեքսանդրոս, վանէր վկանդէր զքաղաքն խմբացւոյ՝ եւ (լստ վճռոյ դատաստանաց այլոց բիւզանդական քաղաքացն որ ռիսութեամբ էին ընդ խմբացւոցն) ի հիմնոց բրեալ քանդէր զամենայն ապարանս եւ զգաւրիսպս քաղաքին: (Ս)իւրն ի տունն Պինդարեայ եւ ի մեհեանո խնայեցին:) Եւ կոտորեցաւ 6000 այր ի խմբացւոյ, եւ 30,000 վաճառակուր եղել: Օայն տեսեալ այլոցն եւս քաղաքաց Յունաց որ եւ յառաջագոյն իսկ զայթ ի զայթի էին՝ հնազանդեցին (335): Եւ յետ խառութեանն այնորիկ՝ ստրջացաւ Լճեքսանդրոս եւ ներեսաց մնացելոց խմբացւոցն: Թողութեամբն այնուիկ եւ սիրովն ընտանութեանն արկ յինքն զԵթենացիան. առին առաքեցին տաքա հրեշտակութեամբ առ Լճեքսանդրոս զՓոփիոն՝ «գտապարն ճառիցն Վեմոսութենեայ», զայն որ ասէրցԵթենացիան ցնծացեալսն ընդ մահն Փիլիպպեայ՝ թէ վատութեան է ուրախ լինել ընդ մահ թշնամոյն, եւ դարձեալ յիմարութեան եւս՝ զի ի զօրութեն որ առ Վերոնիաւ եհար զմեզ՝ մի եւեթ գլուխ պակասեցաւ: Եւ պետ ընտրել Լճեքսանդրոս զանձն սպարապետ պատերազմին Պարսից, որպէս արարն հայր նորա, եւ սկսաւ վաղվաղակի զմեծ արշաւան պատերազմին Պարսից, թողեալ զԵնոթիպաստոս կուստ

կալ ի վերայ Յոնաց աշխարհին, որ յաղթեաց իսկ մեծաւ քաջութեամբ ժտանգալից պատերազմին Սպարտիացւոց (333 — 331) որք ապստամբեցին զօրակարութեամբ թագաւորին իւրեանց Լգիսայ Ի. ի ժամանակի զի Լգեքսանդրոս ի հեռաւոր աշխարհին Լսիացւոց ի բուն ճգնական պատերազմունսն էր :

295

(Յարեաւ Լգեքսանդրոս զարնայնի (յամին 334) անցանել ընդ Լազդեսպնտոս քաջ եւ առաքինի գնդիւ 35,000 արանցն, որոց զօրավարք նոյնպէս քաջք եւ հոյակապք էին (Սղեատոս, Պարմենիոն, Հեփեստիոն, Արատերոս, Պատողմէոս, Լենտիգոնոս եւ այլք) : Միջավայր եւ մարմին բանակին էր հետեւակազօրն փառեալ ծանր՝ ի Մակեդոնացւոց եւ ի Յոնաց. մակեդոնացի եւ թեսաղացի այրուձին՝ գիողնն ամրացուցանէր, ուր լեւրիկեցի եւ թրակեցի պարսաւորքն եւ թեթեւ վառեալք՝ էին իրքեւ յառաջամարտիկք եւ լրտեսք : Յանցանելն բանակին ընդ Լազդեսպնտոս՝ ինքն Լգեքսանդրոս նախ կոխեաց զքամաք Լսիացւոցն, ապա անդէն ի սահմանս երկրին Տրոպացւոց տայր կատարել մրցութիւնս պատերազմազաց եւ ղոհսիպատիւ մեծարանաց դիւցազանցն որ անդ անկեալ իցեն. ի դիւցազանց անտի զԼքիդղէս ունէրնա կենաց օրինակ, յայն սակս եւ զերզսն Հոմերեայ միշտ կրէր առ իւր : Սղեմիք զարթուցանէր զՅոյնս ի յիշատակ տահմային գործոցն եւ ի ցանկութիւն փառաց եւ պարծանաց՝ ուր զՄակեդոնացիսն՝ իւր իսկ արութեամբ եւ շոյտն աջողակութեամբ զրգռէր :

Լնդէն առ Գրանիկ գետով երեւեցաւ հանդէս զօրացն, խորտակեցաւ բանակն Պարսից որ ի գետեզերին կամէին արգելալ զանցսն՝ առաւելագոյն բազմութեամբն իւրեանց (334) : Լյն յաղթութիւն երաց նմա զբուռն արեւելեան մասին համբռն փորոշն Լսիայ մինչեւ ցլերինսն Տաւրոսի : Մեծ մասն յունական քաղաքացն ինքնակամ տային ձեռս եւ գային ուրախութեամբ յողջոյն ազգակից թագաւորին՝ որ խոտաւանայր նոցա միւսանգամ զառաջէն սահմանադրութիւնս ուսմկապետութեանն հաստատել : Լաւ Լիւդացիք եւս եւ Արիացիք եւ այլ ազգք մի ըստ միովէ հնազանդէին, եւ թողոր նոցա թագաւորն զիւրեանց ընդելական կարգսն : Ի Գորդիոն քաղաքի Փոլիզացւոց յետ զուր ջանայլո՝ «եղծ սուսերաւն», Լգեքսանդրոս զարուեստական կապս կառաց միոյ ուրուք ի հնոց թագաւորացն Փոլիզացւոց, զի պատմէր՝ պատգամ լեալ ի դից թէ որ զկապն զայն լուծանիցէ՝ նա է տիրելոց Լսիայ : Իսկ եւ իսկ յետ այնորիկ տազնապաւ ի լեւնակողմանս Արիկեցւոցն հասաներ : Լնդ իրքեւ էջ նա ի Ալիւդնոս գետ լուանալ՝ եւ խօթացեալ խօթութիւն ծանր, այլ ճարտարու-

Թիւն Փիղեպպեայ բժշկի ապրեցոյց զնա. փութանալի յախտէն, ի ժամանակի զի անդէն առ դուրս էին Պարսիկք:

Պարեհ Գ. Կողմանոս սկսեալ էր զաւմարել զոր հարստաբաւն իբրեւ 600,000 այր, չու առնէր հասանէր յաշխարհն Ափրիկեցոց (333). առ Խսեաւ ուրեմն հասանէր առ ուս Աղեքսանդրոս եւ յաղթէր պատերազմին փաղանգաւն. ելանէր այնուհետեւ տազնապաւ փախստեայ ի ճակատուէ Պարեհ, Թողեալ զկահ բանակին, եւ աւար ամբաւ եւ գերի, յորս էր եւ մայրն Պարեհի (Սիսիկամբիւս), կինն եւ երկու դստերք եւ որդին մանուկ, զորս պահեաց Աղեքսանդրոս պատուով եւ անարատութեամբ՝ հակառակ հնոց աշխարհակալացն սովորութեան:

Աղեքսանդրի զՊարմենիոն ի Ղամասիոս Ասորոց յգեալ աւնու ի բուռն զգանձն աղբունի՝ ինքն զՓիլոսիկաստան եւ զՊաղեստին պատրաստէր առնուլ՝ զի մի զերեւելի կողմանն զայնոսիկ Թողեհ ի Թիկանց իւրոց՝ Թշնամի. եւ ագար սկիզբն խաղալ ընդ երկայնութիւն ծովեզերացն: — Ալ ազվաղակի ձեռս տայր Սիդոն, բայց Տիւրոս յուսացեալ յամբութիւն տեղոյն՝ ընդդէմ դարձաւ: Աղեքսանդրոս սկիզբն առնէր Ղամասայ (երկրորդ) երեւելի պաշարման Տիւրոսի՝ ըր արկեալ անջրպետութեանն որ ընդ ցամաքն եւ ընդ կղզին էր, բախէր յաշտարակացն կանգնեալոց՝ խոյովք եւ մանգղիոնօք զորմունտն, եւ ի ծովէ կուսէ նաւամարտիկ նաւ ուք Ստրացոց եւ Ուպրացոց յարգել արկանէր զկղզին: Այլ ի ներքուստ Տիւրացիքն ազգի ազգի գիւտիւք (ՉերմաՉերմն աւազով եւ այլովք եւս նոյնպիսեօք) վաստակաբեկ զԹագաւորն առնէին: Յայն սակս իսկ իբրեւ յետուստ ուրեմն առաւ՝ կործանեաց նա զնա յատակաց. սպանան յառման անդ՝ 8000 ի Տիւրացոց, 3000 ի խաչ ելին, 30,000 փաճառակուր եղին (332): Ընթացք եւս համաշխարհական շահափաճառի փոխեցան անտի յԱղեքսանդրի: Սքիմբք ամենեւին ի գլուխ ելին բանք մարդարեւութեանցն:

Իսկ դրացիք նոցա Հրեայք՝ վասն հաւատարիմն կալոյ առ Թագաւոր անդր Պարսից, չառին յանձն տալ ձեռս յԱղեքսանդրոս, յորժամ առաքեաց նա նոցա հրեշտակս. վասն այնորիկ յետ զՏիւրոս առնլոյ, զիսկեաց Աղեքսանդրոս ի վերայ Նրուսաղեմացոցն. ել ընդ առաջ նորա Յադրոս քահանայապետ որպէս հրաման իսկ առեալ էր նորա ի տեսլանն, հանդերձ զարդու քահանայութեանն առեալ զիւրեւ գունդս գունդս ի քահանայից եւ ի ժողովրդենէն: Իբրեւ հայեցաւ Աղեքսանդրոս ընդ շքեղ տեսիլն եւ նախ ընդ քահանայապետն՝ յորոյ ի ճակատուն կապեալ կայր Թիթեղն ոսկի, յորում կայր քանդակեալ անուէնն Աստուծոյ, անկաւ ի խոնարհ, եպագ երկիր, ապա ետ ողջոյն քահանայապետին:

Իբրեւ հարցին որ զնովան էին զարմացեալ՝ թէ ընդէր եպագ երկիր քահանայապետին, նա ետ պատասխանի. ոչ թէ նմա ինչ տղ Մատուծոյն որոյ նա քահանայապետ է՝ պագի երկիր: Յետ այնորիկ կայր պատմէր թէ արպէս նոյն քահանայապետ էր որ ի տեսլեան երեւեցաւ նմա եւ քաջաբերեաց զնա ելանել ի մարտ պատերազմի, եւ խոստացաւ թէ մատենեցէ նմա Մատուած զԹա. գաւորութիւնն Պարսից:

Ապա հանդերձ քահանայապետան եմուտ Աղեքսանդրոս ի քաղաք անդր, մատոյց պատարագս եւ ընթերցաւ զմարգարէութիւնսն՝ Վանիեղի որ վասննորա էին¹, եւ ետ նա հրամանն Հրէիցն պահել զօրէնսն իւրեանց եւ լինել ապահարկ յեւթներորդ եւթներորդ ածմն: Այսպիսի իմն է պատմութիւն պատմագրին Հրէից Յովսէպայ, որ կարի իսկ հաւանութեան է, բայց մէք ի բաց թողաք զլազում անհաստատուն հանգամանս որ ի պատմութեան անդ խառն գտանէին:

296

Յետ կործանելոյ զՎաղա եւ վարելոյ ընդ նմա խստութեամբ արպէս ընդ Յիւրոս՝ այնու զի յերկարագոյնս դիմակալ պաշարմանն եղեւ, միեցաւ Աղեքսանդրոս ի կողմանս Լազիպատացոց: Ի Պեղուսիոն, յԱրեգ քաղաքի, ի Սեմիիս, ի Պանոպոս՝ վաղվաղակի ընկալան զնա ի ներքս եւ ոչ կարի ինչ հեռի ի Պանոպոսէ մօտ ի բերան Աեղոս գետոյ առ ծովուն Սիջնոյ դէմ յանդիման Փարոս կղզւոյ եգ զհիմն քաղաքին Աղեքսանդրացոց (332), որ վաղվաղակի եղեւ կայան համաշխարհական վաճառականութեան:

Ապա ընթացաւ Աղեքսանդրոս ընդ անապատն Աիքէացոց յԱմոնիոն ի մեհեան Արամազդայ Ամոնեայ, լսել զպատգամ դիցն. յետ բազում նեղութեանց եհատ անդր, եւ ի քրմաց անաթ ընկալաւ, ասեն, ողջոյն իբրեւ որդի Արամազդայ, որով սկսաւ առ բարտաւանել: Վարձաւ միւսանգամ յԼազիպոսս եւ անդ հանէր զձմեռն ի գլուխ՝ կարգել եւ յօրինել զերս կողմանցն այնոցիկ, եւ հանել ի նոցանէ հտրկ սատարիկ:

Ի գալ գարնայնոյն դարձաւ Աղեքսանդրոս բազմացեալ բանակաւ ի Փիւնիկէ, եւ ընդ Ասորիս անցեալ ի Սիջագետս գիմէր յԱսորեստան, անցանէր անաշխատ ընդ Արածանի եւ ընդ Վիկրաթ գետ: Օլոր իմն խոստանայր Վարեհ տալ նմա զամենայն կողմանսն զոր առ նա՝ մինչեւ ցԱրածանի, եւ զըրուստրն տալ կնութեան եւ 10,000 քանքար եւս ի վերայ (21,000,000 փոր): Արհամարհանօք իմն ետ նմա պատասխանի Աղեքսանդրոս: Լոք ի մօտի Վարեհ միւսանգամ փորձ փորձել առ Արեւդաւ (Վաւա-

մեղաւ), եւ մնայր Մակեղոնացւոյն բազմամեղի զորօք: Բայց ընդ վայր իմն կռուէին Պարսիկք յամենայն զօրութենէ իւրեանց. քանզի ալուեստ պատերազմի Մակեղոնացւոյն յաղթեաց Ձուպա տիկ բազմազոյն բանակին (1 Հովտ. 331), եւ այնպէս անկաւ կործանեցաւ աթոռ Թազաւորութեանն Պարսից:

Չգոյր յափ աւարին որ գտաւ ի քաղաքսն արքունականս ի Բաբելոն, ի Հաւշ եւ ի Պերսեպոլիս: Մնացին ի Պերսեպոլիս Մակեղոնացիքն ի ժամանակի ձմեռանայն. եւ ի միում նուազի յորժամ ընդ գինիս եմուտ Լղեքսանդրոս՝ ինքնին ջահ ի ձեռն տռեալ զպատուական սրահ վախճանելոյ Թազաւորացն Պարսից առնէր հրձիգ:

Իսկ Վարեհ զառաջինն փախեաւ յԱլեքստանս ի Մադաոտան, եւ առեալ զիւրեւ մեւս եւս նոր գունդ, չորաւ յետս ի Բակտրիա, անդ կամէր մնալ Լղեքսանդրի: Բայց Բեսոս շահապն նախարարապետ կողմանցն՝ կալաւ ձերբակալ զԹազաւորն եւ տանէր զնա ընդ իւր, արգելեալ ի կառս: Իբրեւ լուաւ թէ Մակեղոնացիք միւսանգամ դիմեալ զան ի վերայ՝ հար զՎարեհ փերօք բազմօք եւ ել զնաց փախստեայ: Մակեղոնացւոյ եկեալ գտին զԹազաւորն զեմերձ ի մահ էր, եւ հանգուցին զնա տուեալ ըմպել ջուր ցութտ, եւ անդէն վախճանեցաւ ազնուական Թազաւորն Վարեհ: Լղեքսանդրոս եգ պատիւ դիական վերջնոյ Թազաւորին Պարսից եւ արագութեամբ հասանէր վանէր զՍքիանս, զՊարթեւս, զՍակարթացիս եւ զՍոգդիացիս. նմն իրի ընդունայն եղեն խորհուրդքն Բեսեայ որ Թազաւորնն կամէր, եւ իբրեւ անկաւ սա ի ձեռս նորա՝ ետ սպանանել զնա չարաչար ի խաչ հանեալ (329): Սկսեաց աշխարհին եւ յԱրաքոսիացւոյ առ Սաւկասեան լերամբք եւ առ Սաքսարտեաւ եւ յայլ եւս կողմանս տայր յօրինել ճանապարհս արքունի վասն կապելոյ զնոսա հաղորդութեամբ ընդ այլոց աշխարհաց. շինեցան քաղաքք՝ Լղեքսանդրիս անուն, եւ ածան անդր գաղթականք ի բնակութիւն՝ զե գլուխս կան հրահանգոն տարածիցեն ի մէջ բիրան եւ վայրենի ազգաց, եւ լինիցին միջավայրք եւ հանգոյցք կարաւանաց տարեւառիկ վաճառաց:

297

(Յետ առնելոյ Լղեքսանդրի զմիահեծան տէրութիւնն Պարսից եւ լնոյ ամենեւին զբանս մարգարէութեանն Վանիելի¹, անդէն ձեռն ի գործ արկանէր առնուլ եւ զմեծատուն եւ զբազմամարդի աշխարհս Հընդկաց որ ի բազում Թազաւորութիւնս բաժանեալ էր (328—326): Ընց նա ընդ Ինդոս, Հիւդասպ, Եկեփինէ եւ Հիւդրաւոտ գետ. վանէր զպատերազմող բնակիչս աշ-

խարհին եւ յաղթէր ամենայն դժուարութեանց: Բայց առ Հիւփաօիս գետով դարձաւ յետս՝ յորժամ էր ի կէս Ճանապարհին որ հանէր ի Վանգէս՝ զոր համարեցաւ կամ կարծեցոյց նա ծագ աշխարհիս, եւ խորհեցաւ անդ մտանել ի նաւ եւ դառնալ յետս:

Ընդէն ի Ռակտրիացւոց աշխարհին հեռացան եւ ուծացան ի նմանէ զօրք նորա, զի առ նա զբարսն Պարսից, յամբարտառանութիւն եւ ի մեծամտութիւն հասաւ¹. գործեաց անազորոնութիւն ի վերայ ջերմ բարեկամաց իւրոց. վասն կռակածանաց եւեթ սպան նենգութեամբ դժերունին Պարմնին, ետ սպանանել զնորին որդի ֆիզոտաս, եւ յորժամ արբեայն էր՝ հար սպան զՎիգիտոս որ առ Վրանիկ գետով ապրեցոյց զնա ի մահուանէ. թէպէտ անազան ստրջացաւ՝ բայց չկարէր զղջմամբն ի կենդանութիւն զայրն դարձուցանել: — Նմին իրի քրթմնջելով իմն չորսն զհետ նորա զօրականք ի Հընդիկս. ապա ուրեմն լքան վաստակեցան յարշաւանաց անտի. այնչափ բազմացաւ հակառակութիւնն եւ տարածեցաւ յամենսին՝ զի յետոյ ուրեմն հարկ համարէր անաւ կամաց նոցա:

(Նեո մատուցանելոյ զոհս դիցն՝ սկսաւ դառնալ յետս: Ընդհապս գետով շինեցաւ տորմիդ նաւաց, եւ մասն մի զօրան հանդերձ Նէարքեաւ զօրավարաւ նոցա եմուտ ի նաւոն, եւ նաւարկէր երթալ մտանել յՆկեպինէ գետ, եւ անտի ընդ ինգոս գետ՝ մտանել ի ծոցն համատարած եւ ընդ ծոց ծովուն Պարսից միել ի գետն Լրածանի մինչեւ ի վեր ուրեմն ի Ռաբլուն: Իսկ ինքն Լղէքսանդրոս խազայր յառաջ զգետեզերքն համակ պատերազմաւ, եւ ի խառնուրդս Նկեպինէ եւ ինդոս գետոց տայր շինել մեւս եւս քաղաք Լղէքսանդրիս եւ մատուցանել զոհս մեծամեծս. ապա երթայր ընդ անապատ կողմանն Վեդրոսիացւոց եւ Արմանաց զծովեզերքն, թէպէտ եւ ստէպ զօրքն տրանջէին, եւ հասանէր ի Պարսկաստան յետ սատակելոյ $\frac{3}{4}$ մասին զօրացն ի տապոյ աւազուտ վայրոցն (325): Ընտի արձակեաց զհին զօրականն առաջնորդութեամբ Արատերայ՝ մեծապարգեւ ի հայրենի աշխարհն իւրեանց: Ընդ արար գատաստան խառութեամբ ի վերայ կուռակալացն՝ որոց զՊարսիկան նեղեալ եւ լկեալ էր:

298

Եւս յամէր Լղէքսանդրոս ի Շաւշ քաղաքի տմ մի (324), եւ խորհէր վասն յօրինուածոյ եւ առաջնորդութեան մեծազօր թագաւորութեան իւրոյ որ ի Հոնիական ծովէ ձգէր մինչեւ ցլիէ կիսնսն Հընդկաց, ի Սկիւթացւոց մինչեւ ցլթւոզպիտ: Խորհէր իմն զՊարսիկան եւ զՄակեդոնացիո, զԼրեւելեանն եւ զՀելլենացին ընդ միմեանս խառնել եւ ձուլել զնոսս ի մի, եւ ինք-

նմին եւս անձամբ տալի օրինակ՝ առեալ զգուստը մի Դարեհի իւր կնութեան, որպէս առեալ էր յառաջ քան զայն ի Բակտրիացւոց աշխարհին զՍփրասնէ գգուստը իշխանի աշխարհին. եւ 80 եւս տը ի զօրավարաց իւրոց ամուսնացոյց ընդ դստերացն Մարաց եւ Պարսից: — Ըսենայն ոք ի զօրականէն որ զնոյն գործէր՝ գտանէր պարգեւս ի Թագաւորէն: Ըս նա 30,000 պատանեակս ի Պարսից ի զօրս իւր, եւ առհասարակ իսկ չառնէր ինչ ընտրու թիւն հնոց եւ նորոց հնազանդելոց իւրոց:

Ըսալիսի ինչ խորհուրդ ի մտի էր նորա զազգան պարտեալս ընդ յաղթող ազգացն խառնել եւ մի ազգ միայն ի նոցունց յու նական կրթութեամբ կազմել: Մեղմանայր զիջանէր ի սպորու թիւնս Պարսից զի շահեցի զնոսա. ըստ օրինակի Թագաւորացն նոցա վարէր օրինօք ալքունեաց, արկանէր զպատմութեանն արքունի եւ կապէր զապարաւն զճակատուն, եւ յաճախէր իւր սպառաւորս եւ աւագանի: Թեպէտ եւ ի Մակեդոնացւոց անախ՝ որոց չթուէր այն հաճոյ, զբզուցին ապստամբութիւն, բայց նա ցածոյց զապստամբութիւնն իմաստուն խստութեամբն եւ հաստատութեամբ, եւ ապա ամենայն զօրուն տայր կոչունս հաշտութեան: Բայց այս ամենայն ոչ վասն քաղաքացին արուեստի միայն էր, այլ եւ առ զուրթ արեւելեան շքեղութեան՝ զոր ուսաւ իսկ սիրել: Որքիչքն եւ մարդահաճոյք ապականեցին զսիրտ նորա եւ քեցեցին մերժեցին ի նմանէ զճշմարիտ եւ զբարեախորժ խրատտուն՝ որպիսի ոք Սիլեմութեանէս փիղիսոփոս էր: Երկրպագութեամբ մատչէին առ նա. յարքունիսն նորա ի Բարիլոն՝ զոր ընտրեալ էր լինել մայր քաղաքաց մեծայաղթ Թագաւորութեան իւրոյ՝ ածնք զաօնս եւ ընթրիք զընթրիս մղէին: Եփեսոսիս սիրելի քան զամենայն բարեկամն նորա եւ զգայեկորզիս՝ վախճանէր ի շուարտութեանէ փաշաման կրեալ. յետ տալոյ Թաղել զնա Եղեքսանդրի ի Բաբելոն ծախեալ 10,000 քանքար վասն դիահանութեանն՝ ինքն եւս Եղեքսանդրոս մինչ չեւ անցեալ սգոյն վասն անչափն ըմպելոյ զգինի հզօր՝ անկաւ ի տենդ տապախառն եւ նովն վախճանեցաւ յՅերոդոտ մօր հասակի իւրոյ՝ յետ 12 ամաց եւ 8 ամսոց Թագաւորութեան իւրոյ, անդէն ի Ժամանակի՝ զի խորհէր դնել արշաւանս ի կողմանս Երաբացւոցն, եւ յետ այնորիկ խաղալ ի վերայ Սարքեդոնացւոցն, ապա ի Սպանիա, ապա յԵտաղիա՝ եւ հասանել այսրէն յաշխարհն Յունաց (11 Յունիս 323)¹:

Երշաւանօքն Եղեքսանդրի յունական կրթութիւն եւ եւրոպական ժրութիւն անց յարեւելս, եւ նմին հակառակ արեւելեան գանձք, Թուլութիւն եւ զրգութիւն եզիտ մուտ ի Յունաց եւ ի Մակեդոնացւոց աշխարհ խանգարել անդ զգորութիւնն բարոյա-

¹ Յես Ը. Մակ. Ը. — 10. ուր ամբ զանց արարեալ զ9 ամսօքն զորս յիշե Թագաւորութեան նորա համարին 12. Աւիան. Է. 37:

կան: Այն սակայն այնուհետեւ փոքրին Ասիա եւ Ազգիպատոս լինել միջավայր ամենայն մատուր ջանից եւ մատենագրութեանց, ամենայն տուրեւառիկ շահավաճառաց եւ ճարտարութեան արուեստի, ուր բուն երկիրն Յունաց ծաղկել ծաղկել տակաւին՝ այլ միայն աշնանային ծաղկօք արուեստին իւրոյ եւ յիշատակաց հնոցն գիտութեանց: — Այս եւ գիտութիւն աշխարհաց եւ ազգաց ընդարձակեցաւ եւ ածաւ յուղղութիւն ի բազում սխալանացն. եւ արկաւ հիմն նորոյ իրիք ճարտարագոյն պատերազմական արուեստի, այնու զի ուսողական գիտութիւն արկաւ յայն ի կիր: Սակայն զի յետ Հրնդկաց արշաւանին՝ եղեւ սովորութիւնն վարելոյ փղօք, եր այն դառնալ միւսանգամ ի թանձրադանգաղ սովորութիւնս արեւելեան պատերազմին: Վաղթականութեամբն Յունաց զոր ի վերայ համօրէն Ասիայ սփռեաց տարածեաց Աղեքսանդրոս՝ վաճառականութիւն եւ տուրեւառիկ փոփոխումն յայնպիսի իմ պայծառութիւն եւ յրնդարձակ տարածութիւն եկն՝ յոր չեւ եր եկեալ յառաջ քան զայն: Փորձական եւ գործական գիտութիւնք՝ առանձինն իսկ Ուսողութիւն, Մենքենականութիւն եւ Բնական պատմութիւն՝ վասն որոց այնչափ ծախս ծախեաց Աղեքսանդրոս, յառաջագէտ եկին եւ նոր իմն կերպարանս ընկալան: Ամեն հակառակ արուեստն եւ գեղեցիկն մատենագրութիւն սփաւ երթալ եւ իջանել աշտիճան յաշտիճանէ ի ծայրէ անտի կատարանն իւրոյ, թէպէտ եւ երկոցունց եւս մտադիր եւ ուշակալ եր Աղեքսանդրոս, եւ սիրէր եւ ջանայր իսկ զճարտարոս արուեստագիտացն, պուստեւիցն եւ մատենագրաց մեծամեծ վարձուք յորդորել եւ զրգուել: Իսկ եւ իսկ սկսաւ երեւել ի վերայ արուեստից ազդեցութիւն արեւելեան մտաց՝ որ զմեծայաղթն եւ զանհնգեղ եւեթ սիրէ (որպէս յայտ ի յաղթ անդրուոյ անտի Ուոդոսի է):

Անգէն յետ մահուն Աղեքսանդրի սկսաւ քայքայել համը խարհական տէրութիւն նորա իսկ եւ իսկ վաղվադակի՝ որպէս յորինեալն եր վաղվադակի: Թեպէտ եւ մինչ չեւ վախճանեալ նորա՝ բաժանեաց զայլքայութիւն իւր զօրավարացն իւրոց դայեկորդաց՝

1 Զայս պատմութիւն գրող սրբոց՝ (Ա. Մով. Ա. 7) թէ մինչ չեւ մահալ բաժանեաց Աղեքսանդրոս զԹագաւորութիւն իւր զօրավարացն իւրոց երեւելեաց (թեպէտ եւ չի յայտ թէ քանի՞ ինչ եւ որպիսի այն բաժանումն եր), չմարթի եղծանել այն զի հինք ի պատմագրաց նմին հակառակ պատմոցն, որպէս թէ չիցե սահմանեալ ինչ Աղեքսանդրոս ի մահունէն, այլ ի հորցանել ցնա զօրավարացն թէ — լինիցե նորա ժառանգ՝ տակաւ իցե Աղեքսանդրոս պատմութեանի՝ «Ար. Լու. 48»

քան զամենեւին իցե:», քանի թագաւ եւ զարեւելեան զբոցն սրբ ընդ առանձնս գրող Մակաբայեցացն մարտն գտանին, զուրախս եւս (ժ. 10) եւ Աստուծոս (Ա. 1. Է. 37) յայտ առնին թէ պէտքեւ եւ ողջի ողջի պատմութիւնք կան վասն վերջն բանից եւ զարեւել Աղեքսանդրի. նա աւանդիկ զուրախս յայտնի իսկ յիշե թէ «Ոմանք այսպէս կարեն ցին թէ կտակաւ Աղեքսանդրի բաժանեցան նահանգն:», (Յեւ Յովնոս Բ. 62 487)

տակարար քննարաններին ընդ միմեանս զօրափայլեն եւ գրգռեցան անհնարին կռիւ եւ զժողովութիւն, մինչ զի եւ գիտնին Ղղեքսան, զրի մնաց անթաղ առուրս երեսուն, սակայն եւ առգն մեծ էր վասն նորա:

Թեպէտ եւ այնպէս իմն կարգեցաւ զի Փիղիպպոս Ղղեքսան խորթ եղբայր Ղղեքսանդրի եւ ապուշ մնազ, եւ որդի Ղղեքսան, զրի Ղղեքսանդրոս Ի. զոր ծնաւ Ռոքսանէ երկուք ամազք յետք քան զմահն Ղղեքսանդրի՝ թագաւորեացեն ի միտին, եւ ընտրեցան իսկ թագաւորք կարգեալ նոցա ինտոնակալ զՊերդիկկատ որում տուեալ էր Ղղեքսանդրոս զմտտանին ի վախճանել իւրում, բայց չհասին նորա երեք առաջնորդելոյ անձամբք. Փիղիպպոս սպանաւ յամի 311:

Ինչ նոյն ժամանակս զօրափայլեն եւ կուսակալքն Ղղեքսան, զրի բաժանեալ էին հաւհանգս թագաւորութեանն յիւրեանս, տիրէին նահանգացն արձակ իշխանութեամբ առանց անուանելոյ զանձինս թագաւորս. ինէին դաշնաւորք յօգնականութիւն միմեանց կամ ի թշնամութիւն. յետ վախճանի կամ սպարաութեան միոյն կամ միւսոյն՝ նոր բաժանումն ինէր: Վիլուսոր իմն ի նոսա եւ իրրեւ տեղակալ իշխանութեանն Ղղեքսանդրի՝ կացին մի ըստ միոջէ՝ նախ Պերդիկկատ, ապա յետ սպանանելոյ նորա յիւրոց զօրաց (321)՝ Մատիպատրոս որ փոխեաց զաթուռն ի Մակեդոնիայ, այլ այնու՝ զի զՊիղիպքերսն զտիպալեայն ծերութեամբ կացոց պայազատ (319)՝ փութացոյց զկործանումն հաճաշարհական տերութեանն Ղղեքսանդրի: Վանդի անդէն Մաթիգոնոս եհաս ի մեծ զօրութիւն ի Փոքուն Լաիա, զի գանձուքն զոր առ ի բուռն ի Էաւշ քաղաքի՝ յաճախեալ իւր զոր վարձկան՝ զփուսակալ լութիւնն Լարեւոնիայ հան նա ի ձեռաց դաշնաւորին իւրոյ Սիսիլեկեայ, եւ այնուհետեւ յայտնի իսկ ջանալոյ պայազատ հառաշխարհական թաղաւորութեանն Ղղեքսանդրի զանձն կացուցանել (316): Նման իրի իսկ առ վշտին երեւելիք ի զօրափայլացն՝ Պաղոս մէոս (կուսակալ Լազիպտացւոց), Վիլսիմաքոս (կուսակալ թուրք կացւոց), Պասանդրոս (կուսակալ Մակեդոնացւոց) եւ Սեդեւ կոս միաբանեցին ի մի դաշնաւորութիւն ընդդէմ Մաթիգոնեայ եւ նորին որդւոյ Վեմետրեայ (որ յետոյ վասն արուեստի պաշարս մանն՝ Պաղիորկետէս՝ Պաշարիչ յորջորջեցաւ):

Մատտին եւ պատերազմ երկայնաձիգ՝ յԼսիացւոց եւ ի Ռունաց աշխարհին, յորում մերթ սղբա եւ մերթ նղբա յաղթէին. մինչեւ Մաթիգոնոս՝ որ յետ յաղթութեանն Վեմետրի ի նաւամարտիկ պատերազմին առ Սաղամաւ. Սիպտացւոց ի վերայ Պաղոմեայ՝ առ իւր անուն թագաւորի (306)՝ անկաւ 80ամեայ ի մեծ պատերազմին առ Իփսեաւ, եւ փախեաւ Վեմետրիոս (301). եւ մնացին տէր Լսիացւոց աշխարհին չորեքին միաբանեալքն՝ որք

վազ իսկ զհետ երթեալ օրինակին Անտիգոնեայ առեալ էին իրեանց անուն թագաւորութեան:

Հրեաստան հանդերձ փրկելէիւ եւ խոր Ասորւոյք յառաջ նուաճ րաժանման անկաւ Ղաւովեդոնեայ (323). բայց անգէն յամի 320 Պտղոմէոս որ զկողմանս Լազիպասցաւ եւ զայոց եւս աշխարհաց զբաւեալ ունէր՝ հաս ի նմանէ զգաւառան զայնոսիկ: Իբրեւ Հրեայք վաճն երգանն հաւատարիմ կալոյ չկամէին մտաւնել ընդ իշխանութեամբ Պտղոմէայ՝ եկն Պտղոմէոս առ զԼաբուսողէմ եւ 100,000 այր ի նոցանէ տարաւ Եւրպիպոսս. անդ բաժանէր զնոոս ի քաղաքս քաղաքս, եւ ունէր զգուանօք: Ասմէ անոթ 314—311 պատերազմ էր Պտղոմէայ ընդ Անտիգոնեայ՝ որ ունէր զկողմանս Փոքրուն Ասիայ, բայց ի դաշինս խաղաղութեանն զոր կռեաց Պտղոմէոս ընդ նմա՝ յանձն առ թագուլ Անտիգոնեայ զերեսին աշխարհն զայնոսիկ մինչեւ ցամա իբրեւ 301:

300

Իսպին ամի մզեցաւ առ Իսիսեաւ ի Փոլիզացոց աշխարհին երեսերի Ճակատն. եւ այնպէս յետ շնամաց սատիկ պատերազմաց լինելոյ եւ բազում երգանց ստելոյ եւ բազում անազորունութեամբ զմիմեանս մերժելոյ զօրավարացն Եղեքսանդրի՝ յօրինեալ էկաց մնայուն իմն րաժանումն կամ թէ հաստատութիւն վաղազցն կանգնելոյ զխաւոր թագաւորութեանցն՝ որք ելին ի միահեծան տէրութենէն Եղեքսանդրի:

1. Պտղոմէոս որդի Ղազեայ առ զԼազիպոսս հանդերձ ՂԻբիսս, Աւրենեաւ եւ Երաբիաւ, առ յետս զՊազեաթին, զՓիւնիկէ եւ զԽոր Ասորիս, ստացաւ յայնր ամենայնի վերայ եւ զԱլիսքոսս եւ զայլ եւս կղզիս:

2. Սեղեւկոս կանգնեաց զթագաւորութիւն իւր ի Բարիլոն յամի իբրեւ 312, ուստի սկսանի Սեղեւկեանցն թուականութիւնս սահմանը թագաւորութեան նորա էին կողմանքն որ ի միջե կան Եւփրատ, Ինդոս եւ Աքսոս գետոց (յամէ 307), յորս յաւրան եւ Ասորիք, Սիւլագետք, Հայոց աշխարհ եւ Ապպադովկացոց:

3. ՂԻսիմաքոս ունէր զԵւրակիա, առ եւ զԵւաջակողմն Ասիայ մինչեւ ցՏաւրոս:

4. Ասասնդրոս հօր եւ անազորոյն որդին Անտիպատրեայ († 319) շահեալ ունէր ընդ նմին զաշխարհն Առնաց եւ զՄակեդոնիա՝ զոր հան պատերազմաւ ի Պոլիպերզոնեայ. ետ քարկոծել զՈլլոմպիա զհօր եւ զմեծամիտ մայրն Եղեքսանդրի, եւ յետ առնաց ինչ տայր սպանանել եւ զԱքսանէ եւ զմանուկն նորա զԵղեքսանդրոս Բ. (311), յետուստ ուրեմն սպան ի հացի զ18ամեայ հարձորդին Եղեքսանդրի զՀերակղէս (309), եւ այսպէս սպառեցաւ արուսական զաւակ ասանն Եղեքսանդրի: — Արովք ճշգիւ քան բանք մար-

գարեութեանն Վանիսիւք: Ինձն թեւաւոր ունէր չորս զլուխ¹: Իբրեւ քօշին այժեաց ի զօրանալ իւրում խորտակեցաւ եղջերն մեծ՝ ելին այլ չորք եղջիւրք ի ներքոյ նորա²: Թագաւորութիւն թագաւորին մեծի բաժանեցի ի չորս հողմն, այլ ոչ ի զաւակի նորա, եւ ոչ զօրութեամբ որ հաւատար իցէ զօրութեան տէրութեանն նորա³:

Թագաւորութիւնն Ղ իւսիմարեայ յետ 20 ամաց (յետ պարտութեան նորա եւ մահուն) խառնեցաւ ի թագաւորութիւնն Սեղեկեանց (282), նմին իրի սովորութիւն է երիւ միայն գլխաւոր տէրութիւնս հաշուել: Բայց ընդ այնր յարեան այլ մանր թագաւորութիւնք, (Պերգամոն, Բիթանիա, Պափղագոնիա, Պոնտոս, Վամիլք, Փղքր եւ Սեփ շայք): Իսկ թագաւորութիւնն Բակտրիացոց (256 — 126) նուաճեցաւ ընդ հզօր տէրութեամբն Պարթեւաց: — Օգարեւոր կարեւոր ինչ իրա միայն որ վասն այսց թագաւորութեանց իցեն՝ կայ կարգել ի յաջորդաս:

ԻԸ

Գլխաւոր թագաւորութիւնք Մակեդոնական միահեծան տէրութեանն. Մակեդոնիա, Ասորիք, Եգիպտոս (320 — 30):

301

ՄԱԿԵՒՈՒՄԱ զառաջինն աստիճանաւ իմն առաջին համարեցաւ յերիւ գլխաւոր թագաւորութիւնն որ յետ Եղեքսանդրի յօրինեցան: Ընտիպատրոս զոր կացուցեալ էր Եղեքսանդրի կուսակալութեամբ ի վերայ Մակեդոնացոց եւ Յունաց աշխարհին, անդէն իսկ եւ իսկ յետ մահուն Եղեքսանդրի ունէր տալ մարտ պատերազմի ընդ Յունաց, որ Ղամիական պատերազմն կոչէ: — Համբաւ մահուն Եղեքսանդրի զառաջինն իբրեւ լուր ինչ առանց հաստատութեան հասանէր յԵթէնո. ցժողովուրդն թեթեւամիտ որ դարձաւ վաղձողակի ի մոլեգին ուրախութիւն գրգռեալ մանաւանդ ի Վեմոսթենեայ եւ ի Հիպերիդեայ՝ ասէր հանդարտն փոկիրն. «Մի ընկը ուրախ տարածամ, այլ նախ կացէք մնացէք իրացն ստուգելոյ. եթէ այսօր Եղեքսանդրոս մեռեալ է՝ է մեռեալ եւ վաղիւ եւ յետ վաղուի», Սեփ մասն միջին Յունաստանի եւ աղքդ ինչ լեւորդեայք յԵպիրոտ եւ Եստողիացիք միաբանեցին ընդ Եթենացիա. այսպէս զօրավար նոցա Ղեւոթենէս գումարեալ ի նոցանէ գունդ մի 30,000 արանց՝ կալաւ զանցս Խերմոպիւղեաց: Խեպէտ եւ խորտակեցաւ զառաջինն Ընտիպատրոս 13,000 հետեւակօրն եւ 600 հեծելովք, եւ անկաւ յամուր քաղաքն ի Ղամիա եւ անդ պաշարեցաւ, բայց յետ անկանելոյ ի

1 Դա. Է. 6:

2 Դա. Է. 8, 21, 22:

3 Դա. ԺԱ. 3, 4:

պաշարման անդ քաջին Վեռնիկեայ եւ հառանելոյ թիկանց օգնականութեան՝ ի ճակատու առ Երանանաւ յազմէր Լեւոնապատոս, խաղացեալ հառանէր ի վերայ քաղաքին Լեւոնացոց. առ քա անդէն աճապարեցին առաքել զՓօկիսն եւ զայլ՝ աղօթկեալաւ առ Լեւոնապատոս, յանձն առին տալ զծախս պատերազմին եւ թողուլ պահակական մակերդոնացիս ի քաղաքին, եւ զՎեռնիկեայ եւ զՎեռնիկեայ տալ ի ձեռն: — Բայց նոքա վաղ փախուցեալ որացեալ էին ի բաց. այլ խնդրակէն Լեւոնապատոս զՎեռնիկեայ սպանին եւ զՎեռնիկեայ գտին մերձ ի մահ ի մեհենին Պոսիդոնայ ի Վաղարշիա՝ յոր ապաւինեալ էր, եւ ապա անոցս ի կենաց՝ առեալ զեղ (322): Պապայն եւ զղօնն Փօկիսն (աշակերտ Պղատնի) որ այնուհետեւ ամենեւին ի զլուս տառջնորդութեանն կայր պահակութեամբ մակերդոնացի զօրուն՝ ի տիրել երբեմն խառնադանձ առմէնն առ սակաւ մի ժամանակ՝ դատապարտեցաւ ընկել զեղ մահու (317): (Եպիսկոպոս առաջնորդէր ճարտարիտութեամբն Վեռնիկեայ Փաղերացի (աշակերտ Թեոփրաստեայ, ծն. 345) որ էր տաճիչ արուեստից եւ զիտութեանց, բայց եղծ նա առաւել եւս զբարս Լեւոնացոցն. ըստ թուոյ աւուրց տարւոյ կանգնեցին նմա անդրիս:

Իսկ Վասանդրոս որդի Լեւոնապատոս († 319) որ բարեկամն էր նորա՝ յետ տիրելոյ Մակերդոնայ բռնութեան գործովք (316) անուանեցաւ Թազաւոր Մակերդոնացոց (302—301). բայց սորա եւս օրդի Փիլիպպոս Լ. (298) վաղ մեռաւ (297), եւ նորին եղբայրք Լեւոնապատոս եւ Լեւոնապատոս առ իւրեանց իսկ յանցանաց բռնութեան մահուամբ վախճանեցան (յամի իբր 295):

Եւսպէս Վեռնիկեայ Լ. Պաշարիչ որդի Լեւոնապատոս, որում յետ պարտութեանն առ Իսիսեաւ հնարիւք իմն յաջողեցաւ տիրել մեծի իմիւք մասին աշխարհին ի նմաց՝ եհասաւ Թազաւորութեանն Մակերդոնացոց (294): Բայց ամբարտաւանութեամբն եւ ցանկութեամբ զսահմանն մեծացուցանելոյ՝ կամէր միւսանգամ տիրել Լսիայ, այլ անկաւ նա ի նեղ ի միարան զօրութենէ Պաղատեայ, Սեղեւկեայ եւ Վեռնիկեայ՝ ի Փղօնն Լսիա. ետ զանձն ի ձեռն՝ խնդրեալ պաշտպանութիւն ի Սեղեւկեայ որ եւ պահեաց իսկ զնա մարդասիրութեամբ մինչեւ ցնահ նորա՝ տաւ եալ նմա եւ զամենայն վայելսն (287): Եւ այնուհետեւ տիրէր Վեռնիկեայ սահմանացն նորա (286), մինչեւ եւ սա ի ճակատու ուրեմն ընդ Սեղեւկեայ ի կենաց եւ ի Թազաւորութենէ անկանէր (282), եւ Սեղեւկոս զԼեւոնացոցն Լսիայ (զսահմանն նորա) յինքն արկանէր:

Բայց Թազաւոր մնաց կից ի Մակերդոնիա, եւ Լեւոնապատոս Լ. Վոնապատոս որդի Վեռնիկեայ յետ տալոյ պատերազմ ընդ բազում նախանձորդաց Թազաւորութեանն Մակերդոնացոց (278—266),

ապա ուրեմն կարաւ խաղաղութեամբ զԹագաւորութիւնն Սա-
կեդոնացւոց՝ որ ցայնփայր անապատանայր իմն ի մարդկանէ տաւա-
պատերազմօք եւ մանաւանդ արշաւանօքն Վաղիացւոց կամ
Վաղասացւոց՝ որք զամենայն երկիրն մինչեւ ցծոց ծովուն Կորըն-
թացւոց ապականեցին, մինչեւ յետուտ մերժեալ ամիսփեցան ի
նահանգի անդ. Փոքուն Լօխայ, որ ի նոցա անուն Վաղատիւս կո-
չեցաւ: Սակայն կամէր ունել Լնտիգոնոս իշխանութիւն եւ ի վե-
րայ աշխարհին Յունաց (266 — 243):

Լյլլ յաշխարհի անդ Յունաց՝ փոփոխումն իմն լեւալ էր
իրացն յետ երկուց երեւելի դաշնաւորութեանց քաղաքացն ընդ
միմեան: Եւստրիացւոց դաշնաւորութիւնն կազմեցաւ յամի իրրեւ
284 հակառակ բռնութեան Թագաւորացն Սակեդոնացւոց, եւ
Լքայեցւոցն դաշնաւորութիւն (որ բարձեալ էր յամի իրրեւ 301)
միւսանգամ նորոգեցաւ յամի իրրեւ 281: Լքայեցւոցն դաշնու-
որութիւն երեւելի եղեւ՝ յորժամ Լքատոսն զՀայրենի քաղաք
իւր զՍիկիոն հան յազատութիւն եւ միաբանեաց ընդ դաշնու-
րութեանն, եւ եղեւ զօրավար դաշնաւորութեանն եւ շունչ եւ
ողի նորա (251). յետ սակաւ ինչ միոյ Կորնթոս եւս եւ Սեզարս
յաւելաւ ի դաշնաւորութիւնն (243), ապա Լթենացիք եւս (231):

Ինդ նոյն ժամանակս ծերունին Լնտիգոնոս Լ. որ թշնամի եւ
հակառակորդ էր դաշնաւորութեանցն այնոցիկ՝ վախճանեցաւ, եւ
նորին որդի Վեմետրիոս Լ. (243 — 233) մատուցանէր յառաջ
զպատերազմն որ ընդ դաշնաւորութեանցն էր, որպէս եւ Լնտի-
գոնոս Լ. Վոսոն (233 — 221) նորին եղբայր: Լյլլ իրրեւ Լքայ-
եցիքն ի մարտ պատերազմի ընդ Սպարտացւոց զրգռեցան (քանզի
Սպարտա մինչեւ ցայնփայր պահէր զազատութիւնն), եւ չյաջողէր
իմն պատերազմն՝ կոչեաց Լքատոս յօգնականութիւն զԼնտիգո-
նոս, եւ այնպէս արկ միւսանգամ զանձն ընդ վերադոյն իշխանու-
թեամբ Սակեդոնացւոցն (224):

Փիղիպպոս Լ. (221 — 179) որդի Վեմետրի Լ. պահեաց զիշ-
խանութիւն սպարապետութեան իւրոյ ի վերայ Յունաց աշխար-
հին (թէպէտ եւ յետ վախճանին Լքատոսի 213, անց փոխանակ
նորա քաջն եւ հմուտն պատերազմի Փիղոպիմէն). բայց բռնու-
թեան եւ նենգութեանց Լռոմայեցւոցն չէր նա ձեռնհաս՝ լինելոյ
զիմակալ: Եւս պատերազմ ընդ Լռոմայեցւոցն, եւ չյաջողեալ՝
անկաւ ի բարձրութենէ իշխանութեան իւրոյ (198 — 197). աշ-
խարհն Յունաց ազատութեան իմն անուամբ եմուտ ընդ իշխա-
նութեամբ Լռոմայեցւոց (196), բայց տակաւին մեծն Փիղոպիմէն
պաշտպանէր դաշնաւորութեանն Լքայեցւոց հակառակ Լռոմայ-
եցւոցն, մինչեւ կալան զնա ապստամբքն ի Մեսսենէ եւ սպանին
(183): Իսկ Փիղիպպոս Լ. մեռաւ սոռ արտմութեանն՝ զի սպան
զորդի իւր զՎեմետր խաբեալ ի քսութենէն Պերսեոյ (179):

Պերսեւս նորին որդի (179—166) ջանացեալ ապրել ի ընդհանրացեալն՝ վատթարեալ կործանեցաւ. պարտութիւն պատերազմին որ առ Պիւղիսա եղեւ՝ արար վճար իրաց նորա եւ Մակեդոնացեալն (168). մեռաւ նա ի Հռոմ (166). աշխարհն Յունաց երթայր եւ առաւել հպատակէր Հռոմացեալն, եւ յետոյ ուրեմն երկդրին եւս աշխարհքն եղեն կատարեալ նահանգը Հռոմացեալոց յամբ 148 եւ 146:

302

Սեղեւկոս Ա. Ղիկատոր (312—281) թէպէտ եւ ի վերնակողմանն Ասիացոց եղ զԹագաւորութիւն իւր, այլ զԼատոր գաւառ էր նորա Ասորիք եւ քաղաք արքունական Անտիոքիա առ Ուրնտէս գետով՝ որում ինքն իսկ արկ հիմն: Յառաջագոյն մայր քաղաքացն էր Սեղեւկիա առ Վիկլաթ գետով 8 մղոնօք հեռի ի Բաբելոնէ, եւ յայնմ հետէ Բաբելոն փութանակի իմն սկսաւ յապականութիւն կործանել, եւ յետ առնլոյ զնա Պարթեւացն պատերազմաւ՝ եղեւ բնակութիւն զազանաց վայրի¹: Բաց յերկուց քաղաքաց անտի զայլ եւս բազում քաղաքս չենեաց Սեղեւկոս, եւ Հրեայք կոչեցեալք ի նմանէ բնակեցին աստանդ, եւ սիրով ունէր զնոսա Սեղեւկոս: Առնէր յառաջադէմ զվաճառականութիւն եւ զգիտութիւնն. այլ յետ մեծացուցանելոյ զԹագաւորութիւն իւր՝ խառնեալ ի նոյն զԹագաւորութիւնն Վիսթինացեայ՝ նենգ գործեալ սպանին զնա: Համօրէն 72 նախարարութիւնք էին Թագաւորութեան նորա, եւ ձգէր իշխանութիւն նորա յԵզդեսպոնտոսէ մինչեւ ց Հընգիկս:

Մոթիդոս Ա. Սոպտեր (281—262) տակաւին պահէր ամբողջ զԹագաւորութիւն հօրն իւրոյ, բայց զԼիւթանիա (որ եւ եկաց յամէ իբր 400) չկարաց նուաճել, եւ տէրութիւնն Պերգամեայ (յամբ 283) մեծացաւ՝ հանեալ սահմանս ի Սեղեւկեանցն Թագաւորութենէ: — Առ Թէոսն Մոթիդոս Բ. (262—247) ապստամբեցին Պարթեւք (256) եւ Բակտրիա (254), եւ գժտութիւնք ինչ ազգականութեանց եղեն պատճառք գրգռելոյ պատերազմի ընդ Եգիպտացիան (260—252), եւ սպանաւ Թագաւորն դեզեալ ի կնոջէն²: Սեղեւկեանքն կոչին Թագաւորք հիւսիսոյ, իսկ Պտղոմեանքն Թագաւորք հարաւոյ համեմատութեամբ Հրէաստանի:

Սեղեւկոս Բ. Վաղինիկոս (247—227) չյաջողեալ պատերազմին որ ընդ Եգիպտացեալն էր՝ անկաւ ի նեղ մեծ (247—244)³. Թագաւորութիւնք որ նորոգ յարուցեալ էին՝ մեծացան ի սահմանաց նորա, եւ ինքն մեռաւ ի գիպահւոյ առ Պարթեւս: — Սեղեւկոս Գ. Կերաւնոս (227—224) ապանաւ վաղվադակի եւ զնա յաջորդէր եղբայր նորա:

1 Եւրոպ. Ժ. 10—33: 2 Յուս. հայդ. Ժ. 5, 6: 3 Յուս. Ժ. 7—9:

ԼՆտիդոս Գ. ՄԵԾՆ (224 — 187)։ Սա յետ նուաճեցյ զպատարութիւնն որ ի Մարս եւ ի Պարսկաստանի զրդուեցան (220), յարձակէր ի վերայ Պաղոմեանցն եւ Կասարէր եւս յաղթութիւնս, բայց առ Սասանիւ աժնեւին իսկ մատնեցաւ ի պարտութիւն (219 — 217) ¹։ Նա եւ ի Պարթեւաց աշխարհէն եւ ի Վրդանից յետ պատերազմի իրիք յայտնապէս հրաժարեաց (210)։ Բայց եզ նա արշաւանս ի Հընդիկս (206)։ ապա միւստնգամ քախէր ի մարտ պատերազմի ընդ Եգիպտացոցն, եւ եհաս որում ցանկացեալն էր։ զի առ նա զԽոր Լսորիս, զՓիւնիկէ եւ զՊաղեստին (203 — 198) ², եւ յետոյ զմասն մի Փորոն Լսիայ եւ զԻսրայիլայ (197)։ Եւ վասն յաջողութեան իսկ պատերազմին այնորիկ զժառնեաւ իմն ընդ Հռոմայեցոցն։ պարտութեամբն առ Մաքսետիւս (190) ամենեւին բեկաւ զորութիւն տէրութեանն Լսորաց ³, եւ Լուսիակոյմն Լսիայ մինչեւ ցՅաւրոս եւ ի ձեռաց նորա։ Հայք յետս կացեալ բաժանեցան։ Բանութեան մահն ԼՆտիդայ (187) այլ եւ այլ օրինակաւ պատմի ⁴։

Սեղեւկոս Գ. Փիղոպատոր (187 — 176) վասն տէրութեանն թագաւորէր խաղաղութեամբ։ քանզի արժաթ պիտոյ էր նմա՝ Կասէր ի ձեռն Հեղինդորայ առնուլ զգանձնն ի տաճարէն Երուսաղեմի, իսկ Հեղինդորայ առեալ նմա թոյն ի կենաց արժանէր ⁵։ ԼՆտիդոս Գ. Եպիփանէս (176 — 164) նորին եղբայր եւ ի բարձր թագաւորութեան փոխանակ եղբորորդւոյն իւրոյ Վեմէտրի։ Նենս գութեամբ եւ պատերազմաւ յաղթեաց Եգիպտացոց, եւ առնոյր իսկ զԵգիպտոս եթէ չէր Հռոմայեցոցն սպառնալեօք հրաման տուեալ առնել խաղաղութիւն (171 — 168)։ Եւ յետ հետեւ առնէր սկիզբն՝ զՀրեայոն վասն Կրօնիցն հարածել զժնդակութեամբ, վասն որոյ եւ Հրեայք ապստամբեցին ի նմանէ (167)։ Ի խաղաղ իւրում ի մարտ պատերազմի ի կողմանս Վերին Լսիացոց՝ ուր Կասէր զաղմուկն որ վասն կրօնիցն նորոգութեանց զրդուեցան՝ նուաճել, մեռաւ զճանապարհայն չարաչար ⁶։

Սինյ դեռ տակաւին մանուկ էր ԼՆտիդոս Ե. Եւ պատոր (164 — 161) նորին որդի եւ յաջորդ՝ հանին Պարթեւք ի նմանէ զՄարաստան, զՊարսկաստան եւ զԲաբելոնիա։ հօրեղբորորդի նորա Վեմէտրիս սպան զնա եւ նստաւ փոխանակ նորա։ Յայնմ հետէ թագաւորութեան Սեղեւկեանց սահմանք էին պրեթէմիայն Լսորիք եւ Փիւնիկաստան։ քանզի եւ Հրեայք յետուս ուրեմն ելին ամենեւին յազատութիւն (130)։

Լպարէն 40 եւ աւելի եւս քաղաքօք՝ զորս թագաւորքն Սեղեւկեանք շինեցին յԼսիացոց աշխարհին՝ միշտ իսկ յանախելին յունական հրահանգք եւ յոյնութիւն յարեւելս։ Բայց սակայն ի

1 Յեւ. Դան. ԺԱ. 11, 19.

2 Յեւ. Դան. ԺԱ. 18 — 16.

3 Յեւ. Դան. ԺԱ. 18.

4 Յեւ. Դան. ԺԱ. 19.

5 Յեւ. Դան. ԺԱ. 20.

6 Յեւ. Դան. ԺԱ. 21 — 25.

կրթութիւնն անդր խառնեցաւ եւ բարեկեցիկ ղեկավարութիւնն ի բազում եւ յանձնափ մեծութենէն: Սեղեցեացաւ թուլացաւ ժողովութիւնն եւ հատաւ ի սուտակապաստութիւն եւ յանազատիկ սղորումն ապաժանան թաղաւորացն իւրոց՝ որոց պատմութիւնն՝ տողան իմն է այսուհետեւ դժաւութեանց աղքատիանաց եւ գործոց անազորունութեան եւ կռուոց ակոռակալութեան եւ պատերազմաց ընդ Նազիպտոսի եւ ընդ աղգաց ինչ փառուն Նսիայ, մինչեւ զան տիրեն Հռոմայեցիք՝ աշխարհին (64):

Իսոյց փաղ խի քան զայն՝ առ այսպիսի տկար եւ բարեկեցիկ թաղաւորք՝ յաջողեցաւ ամենց ամանց մանր մանր ինչ տէրութիւնս ինքնօրէն յօրինել: Նշապէս բաց ի Պարթեււացն եւ ի Հայոց՝ եւ ին մանր թաղաւորութիւնք ի փառուն Նսիա, 1. Վաղապիա (Պեսսինոս քաղաքաւ), որ յօրինեցաւ եկաց առանձինն տէրութիւնն ի գաղղիական ազգաց որ յետ առապատակաւ հասանելոյ ի կողմանս Սափեղանացւոց եւ ի Յունաց աշխարհ եւ առ Ղեկիփեօք ի պարտութիւն մատնելոյ՝ եկին անդր, եւ ամրացաւ իշխանութիւնն նոցա յազմութեամբն առ Մնկիրաւ ի վերայ Սեղեկեայ Ն. (282): — 2. Թաղաւորութիւնն Նիւթանիայ՝ ուր (մօտ տարեմն յամն 250) Նիկոմեդէս եւ Պրուսիաս թաղաւորէին: Նառ եւս նոր քաղաքք կանգնեցան (Ղիւսիմաքիա՝ ի Թրակիա, Նիկոմեդիա՝ ի Նիւթանիա եւ այլք) որք ծաղկեալ պայծառացան եւ սփռեցին կրթութիւնն յարուարձանեայ ազգան բազմաբոսս: — 3. Թաղաւորութիւնն Պերգամեայ՝ ուր յամն 250 Նւմենէս եւ Նաւաղա տիրէին. Պերգամեն (ուր ազնիւ մագաղաթն յօրինէր) մրցէր իմն ընդ Նղեքսանդրիայ ուսման յաւնական արուեստի եւ գիտութեան. եւ մատենագարան նորա էր հշտակապ քան զամենայն՝ յետ մատենագարանին Նղեքսանդրիայ:

303

Պտղոմէոս Ղաֆեայ կամ Սովետեր (323 — 284) բախտաւոր եւ խորագէտ քան զամենայն պայազատսն Նղեքսանդրի որի զհիմն տէրութեանն Պտղոմեանց, եւ արար նմին միջովայր զամրացեալ եւ կոճաւարամատոյց հովիտն Նեղոսի՝ զՆազիպտոս. եւ պահէր զայն փռեալ զցօրսն իւր աստի ի վերայ Նիւթանացւոց աշխարհին եւ անտի ի վերայ Փիւնիկաստանի, Պաղեստինեայ եւ Խոր Նորոնոց՝ հանդերձ ի իրանան եւ Մնտիլիւսանս լերամբք՝ որ ապին նմա եղեւ նախացաւ: Եւ այնպէս եղեւ նա ձեռնհաս ունել հեռի ի բուն գլխաւոր աշխարհէն՝ զխռովութիւն պատերազմացն. յայն առիւ եւ երկիրն Նազիպտոսւոց էր ի հանապազօր խաղաղութեան զամենայն ժամանակս Կոսմետոյ թաղաւորութեան նորա: Եւ եղ զհիմն երեքունցն յօրինուածոց՝ յորոց վերայ հաստատեալ կայր

մեծութիւնն իշխողացուց աշխարհին. այս ինքն՝ զինուորական եւ նաւական զօրութեան, եւ աշխիճանաւոր իմն առաջնորդութեան, հարկացն եւ դատատանացն կարգաց, եւ հոյակապ Մուսէնին հռչակելոյ ընդ ամենայն աշխարհ, ընդ որում կապեալ էին ապարանք թաղաւորին եւ վաղըն Նդէքսանդրիական մատենադարանին բազում մատենիւք, եւ սենեակք վասն գիտնացն եւ պուհտելոյ:

Բայտ նմին մնաց գործէր եւ որդին Պատդմէաս Բ. ֆիզապեղ-փոս կամ Նդրապրասէր (284 — 246), որ համակց յառաջադիմութեանէ արուեստից խաղաղութեան խորհէր, եւ արար զԻշխողոս ի բազում բաղութեան: Ի ի արար զաբքունիս իւր շքեղութեամբ. զմտաւոր եւ զզգայուն վայելչութիւնսն ի միասին կամէր վայելել: Բազմացոյց նա զմատենադարանն զոր հօրն սկսեալ էր ժողովել՝ մինչեւ ց100,000 մատեան (արագէս ասեն). իսկ թարգմանութիւն գրոց սրոց որ անուանեալ կոչի Նաթանատուն թարգմանչաց՝ ըստ մնաին 5 գրոցն Թովմաի յօրինեցաւ առ նովաւ, կամ որպէս առաւել. հաւանութեան է՝ առ հարքն նորա (ըստ Ս. Իրենէոսի՝ եւ ըստ Սդեմայ Նդէքսանդրացոյ՝ որ զայս վերջին կարծիս՝ սովաւրական կոչէ²): Եւ յլ եւս գիրք հնոց կտակապանաց յետոյ թարգմանեցան վասն պիտոյից Հրէիցն Նդէքսանդրացուց, այլ ոչ նա զին ճշգրութեամբ:

Պատդմէաս Գ. Նաւերգետէս (246 — 221) զնոյն միտս ժառանգեաց, բայց էր եւ պատերազմող: Եւնոյր ի Սեղեւկեանց բազում կողմնս յԱսիա մինչեւ ի սահմանս Բակարիայ, եւ ցհարաւային ծագ Երարիայ. եւ յԵփրիկեցուց աշխարհին մինչեւ ցաղբիւրակունա՝ Նեղոս գետոյ (ցԵփրատիւ). նոքիմբ մեծացոյց զվանառակութիւն թագաւորութեան իւրոյ յոյժ, եւ հորդեաց յարգաւրեաց նոր ճանապարհս, մանաւանդ վասն կարաւանացն երթեւեկի: Գոյր նորա եւ կին (ըստ անկրօն քովորութեան պայտաւատացի Նդէքսանդրի) էր բարենշանն Բերենիկէ՝ յորոյ ի վարսիցն համբաւելոյ՝ անուն կոչեցաւ միում յառաւորատանցն:

Եւ յլ ի Պատդմէայ Գ. ֆիզապատորայ՝ կամ Տրիփոնեայ (221 — 204) սկիզբն եղեւ կարգի վատթար թագաւորաց, առ որովք տակաւ նուաղեցաւ թագաւորութիւնն: Խէպէտ եւ բռնաւորն այն եւ որովայնապարտ՝ յաղթութեամբն զոր առ Սափիաւ արար (217)՝ ապրեցոյց միւսանդամ զԻոր Եսորիս, զֆիւնիկէ եւ զՊաղեստին ի ձեռաց Սեղեւկեանցն, այլ առ մանկութեամբ Պատդմէայ Ե. Եպիփանեայ (204 — 181) ելին միւսանդամ ի ձեռաց եւ ոչ դարձան այնուհետեւ ամենեւին յետս (203): Եայնպիսում կարւաջ ժամանակի յանձն եղեւ Հռոմայեցուց՝ ինամակալութիւն ի վերայ թագաւորին (201), եւ նովին ապրեցաւ յայնժամ թա-

¹ Ս. Իրեն. Եղբ. Հերմ. Գ. 25.

² Սեղ. Եղբ. Սարմատ. Ս. 23.

գաւարութիւնն: Կա եւ յետոյ յորժամ Պողոմէոսն Օ. Փիղոմետք (181 — 145), մանուկ որդի անաքորոյն բռնաւորին այնուրի՝ միւսանգամ ի նոյնպիսի վտանգ անկանէր, երկրորդ անգամ հրամայէին Հռոմայեցիք զի լինիցի խաղաղութիւն (172 — 168):

Եւ այնու Լազիպտոս կախեցաւ զՀռոմայեցւոց իշխանութենէ. անձանց առին նորա զերաւունս հատանելոյ վճիռ յորժամ վասն պայազատութեան թագաւորութեանն յառաջագոյն իսկ յարուցեալ էր ամպարիշտն Պողոմէոս Լ. Փիսկոն (145 — 117) գծտութեամբ հակառակ եղբօրն իւրոյ, եւ յայն սակս բաժանեալ էին Հռոմայեցիք երկոցունց զթագաւորութիւնն (162 — 145):

Եւ քանզի հանապազորդ տեւէին գծտութիւնք ազգականաց առ Պողոմետմբ՝ որ մի ըստ միոջէ յաջորդէին, արկին զնոսա Հռոմայեցիք յիւրեանց օգուտ ի կիր, նախ զՎիւրենական աշխարհն (յամի իբրեւ 84) արկին յիւրեանս, ապա զՎիպրոս (յամի իբրեւ 57), եւ յետոյ ուրեմն զամենայն աշխարհն Լազիպտոսաց (30):

Եւ յապէս Լազիպտոս անդէն առ առաջնովք երեքումք Պողոմետմբք իբրեւ զմի դար կալաւ զօրութիւն եւ մեծութիւն երեւելի: Ընչափ եւ անհնարին ընչաւետութեամբն որ մթերէր նոցա ի յաճախագոյն հարկաց զոր ի վերայ պտղաբեր երկրին արկանէին՝ եւ ի տուրեւտով զաճառականութենէն որում կարգեալ իսկ էին նաւական զօրութիւն մեծ ի պաշտպանութիւն՝ եղեւ Եգեքոանդրիա կենդրոն եւ միջավայր յունական հրահանգաց եւ զպրութեան, եւ կայան համաշխարհական վաճառականութեան: Սակայն արքն որ զայս պայծառութիւն ամին ի մէջ՝ սրպէս եւ տունն իսկ թագաւորին՝ օտարածինք էին, Յոյք եւ Հրեայք: Եւ զգնեգիպտական յամառեալ պնդեալ կայր ի խեղութեանն եւ յապաւտեցութեանն եւ յանգղայ մենութեանն, եւ մրմռելով իմն ձգձդէր զըլծացո ծառայութեանն: Ս ան պնդով իսկ պայծառութիւն թագաւորութեանն Պողոմետմանց չէր ինչ տեսական, եւ էր ծաղիկ օտար՝ որոյ արմատք չարկին արմատս ի խոր յերկրին Լազիպտոսաց. մինչեւ յետ ապաժաման թագաւորացն հասանելոյ՝ եւ տիրելոյ յարքունիս նոցա անազորունութեան եւ բարուցն ապականութեան՝ եղեւ աւար Հռոմայեցւոց թագաւորութիւնն այն:

304

Աղեքսանդրիական հրահանգք եւ մատենագրութիւն:

Եւ պայազատօքն Աղեքսանդրի՝ մտաւոր ծնունդքն հայրն կամ յողորիչ իմն գովութիւնս արքունեաց թագաւորացն, կամ յուրախութիւն զուարթութեան մարդկան սովորելոց ի գեղիւութիւն եւ ի վայելս, եւ կամ ի կատարելութիւն գործական ինչ գիտութեանց որ ի շահ եւ ի պիտոյս իցեն: — Յայն սակս պատ-

մեղքութիւնն՝ որ ազատ միտս պահանջէ՝ չեղեւ յառաջդրէմ. եւ երեւելի. բանաստեղծութիւնն պղտոր տեղեկութեամբ եւ ան չափն ցնորիւք խանգարեալ՝ եղեւ չընտելուոր ինչ։ Միայն իբրեւ հակառակ իմն զեղն եւ գիրգ կենացն որ ընդ հանուր շահեալ տիրէր՝ ծաղկեցաւ։ Անդէսրգական բանաստեղծութիւն՝ ի ձեռն Թէոփրատեայ Արկեղացոյ (որ մերթ ի Արապկուս եւ մերթ յարբու նիս Աղեքսանդրիայ էր, 280)։

Իսկայ նմին հակառակ ուսմանը գիտութեան, անուանեալ իրականն գիտութիւնը՝ հասին ի մեծ պայծառութիւն։ Տեղեակ եւ գիտուն Վինիլքս² եւ Գրամարտիկոսը³ (որպիսի Արիստարքոս եւ այլք) զգործս հնոց Յունացն բանաստեղծից եւ մասենագրաց ածին ի կարգ եւ ի դասաւորութիւն, եւ յօրինեցին զցանկ նոցա (քանաւանեալ Աանոնն), սրբեցին ի վերպանաց դպրաց՝ եւ ի յաւելուածոց՝ զընագիրսն եւ տեղեկութեամբ մեկնեցին զմէին բանս նոցա, նպաստ ի դոյն ունելով զաղեքսանդրիական մատենագարանն։ — Աւանձինն իմն յառաջագիմութիւն մանաւանդ բնական գիտութեան եւ ուսողական գիտութեանցն ինէր, եւ արուեստիցն եւ ճարտարութեանց՝ յորս այն գիտութիւնք կարիցեն մերձենալ։ Եւրիկղէս (առ առաջնայն Պաղոմեաւ) նախ յօրինեաց բովանդակած ինչ երկրաչափութեան եւ հաստատաչափութեան, եւ յայն սակա ի մեծամեծ քաղաքս փաճառաշահ՝ կազմեցան դպրոցք ի վարժս ուսողական գիտութեանց եւ մերձեցանցանելոյ զնոսա ի նաւագործութիւն եւ յայլ եւս արուեստս եւ ի ճարտարութիւնս գործական կենաց։ — Ատեղագիտութիւն եւ ուսողական աշխարհագրութիւն ծաղկեցան ի ձեռն բաղմահմանոն Երատոսթենեայ (առ Եւերգետոն Պաղոմեաւ) եւ մանաւանդ ի ձեռն Խորաքնինն Հիպպարքեայ (յՏ. դարու)։ Ի կատարումն եւ ի պայծառութիւն Ալեալականութեան⁴, Սենքենականութեան եւ այլոց մասանց ուսողութեան եւ Փիւսկեան փիլիսոփայութեան բազում ինչ նպատտեղեւ Արքիմեդէս Արապկուսացի (ծն. 287 + 212)։ Աոյնպէս բժշկականն՝ որ զառաջինն ի ձեռն Հիպպոկրատեայ (յամբ իբրեւ 400) ածեալ էր ի յարդարումն՝ եղեւ կատարելագոյն յԱղեքսանդրիա՝ յաճախելով տեղեկութեանց Բուսականին⁵ եւ յաւելլով զԱնդամահատութիւնն կամ զԷրձուսմնն⁶։

Իստ նմին նմանութեան եւ ի քաղաքային եւ ի կրօնական հանգամանս փոփոխումն լեալ էր յունական մտաց։ — Առաւելալ իմն էր այն տոհմային առանձնականութիւն Յունաց՝ յոյնութիւնն եւ անյունութիւնն կամ բարբարոսութիւնն, ձուլելով ի միմեանս Յունացն եւ Արեւելեայցն ի տէրութիւնս անդ պայտառա-

1 Bucolique, Idylle.
2 Sciences réales.
3 Critiques.
4 Grammairiens.

5 Statique.
6 Botanique.
7 Anatomie.

տացն Լճեքսանդրի: — Իսկ յերս կրօնից՝ այն զիւրահաւան եւ մանկական հաւատք առ աստուածսն չարաբարոյց եւ անտանկեցոյ մարդկան՝ վաղ իսկ բարձեալ էին եւ համարեալ ծաղու ինչ ի միտս մարդկան կրթելոց: Փիլիսոփայական քննութիւնքն որ ընդդէմ ելանէին բազմաարութեան, եւ զմի եւեթ նախաւոր սկիզբն ամեն նայնի վարդապետէին՝ շարժեցին աստանեցոյցին զբազմաստուածութեանն հիմունսն. բայց քանզի այն փիլիսոփայական զիւտք անհատ իմն մտաց ժողովրդեանն էին եւ չկարէին ընդ զպէտս կրօնիցն՝ որ բնածին իմն է մարդկեղէն արտի, յայն տակ շփոթեալ խառնակեցաւ խիղճ՝ մտաց ժողովրդեանն: Վեհ իրի իսկ առաջ նորքը տէրութեանցն իբրեւ հոգաբարձուք համօրէն մարմնաց տէրութեանն՝ ի մէջ անցանէին ընել պահապան եւ պաշտպանելու կրօնից ռամկին, եւ զբազումս ի փիլիսոփայից իբրեւ ուրացող առ աստուածոց մերժէին վտարանդի, կամ պատուհաս ի վերայ ածէին:

Սակայն զդրդումն եւ զմէտ քննութեանն եւ մտաւոր յառաջագիտութեան չէր մարթ եւ հնար արտաքին խափանչօք արգելու: Յորժամ միահեծան իշխանութեանն մտածութիւն՝ տակաւ զօրացեալ յաղթէր հնոց ժողովրդական բազմիշխանութեանն մտածութեան՝ անտուտ եւ փիլիսոփայական տեսութիւն զաիեզերաց՝ տակաւ շահեալ տիրէր ռամկապետական բազմաստուածութեանն. եւ այսպէս հին հեթանոսութիւնն երթայր եւ եղծանէր: Իբրեւ զամ մի սզրդեցին մօրն կազմիք ի ժողովուրդ անդր՝ թէ կրօնք որ այժմ շահեալ տիրեալս են՝ է յողորդ ինչ ներքուստ ի ներքս, այնուհետեւ երկբայութիւնն եւ երկմտութիւնն իբրեւ երր եւ որդն ուտէր զարմատս եւ զհիւթ բազմաստուածեան վարդապետութեանց, եւ ոչ ինչ օգուտ էին հզօր նեցուկքն՝ յոր արտաքուստ յեցեալ էին այն վարդապետութիւնք:

Լուաւել սաստկացոյց զմտաւոր շփոթութիւնն դպրոցն Պիւռոնեայ Լադիսացոյ ժամանակակցին Լճեքսանդրի, որ զերկբայութիւնն կացոյց առաջին սկիզբն, եւ կազմէր զայս յուտահատ վարդապետութիւն՝ թէ «Միտք մարդկեղէնք ամենեւին չկարեն զիտել ինչ ստուգիւ»: Ի՞նչպէս եւ Պիւռոն այսպիսի աղանդով որ Վիւտիկեանն կոչի, զանբաւականութիւն մարդկեղէն գիտութեան կամէր ցուցանել, ունէր յաշակերտաց նորա՝ ոչ միայն զստուգութիւն մտաւոր ծանօթութեան, այլ եւ զզգայական ծանօթութեան զստուգութիւն ուրացան, եւ յետուստ ուրեմն՝ անձնասպան իմն գիտութեամբ՝ եղեն յերկբայս եւ ընդ ստուգութիւն երկբայութեանն: — Իայց ամենեւին իսկ ազդոյ վերս բազմաստուածեան հաւատոց ռամկին եզ Լւմերոս փիլիսոփոս յաղքունիս Սասանդրի արքայի Մակեդոնացոց. սա յարձանագրաց, ի յիշատակարանաց եւ ի զրուցաց ժողովրդեանն ջանայր ցուցանել թէ աստուածքն Յունաց մարդիկ եւեթ են աստուածացուցեալք:

զարդարութիւն չունէր, այլ նմին հակառակ առ ժրտութեան զարծաթն զոր վասն պաշտպանութեան տային Հրեայք Պաղուսեանցն՝ առ յինքն 25 ամ: (Յետոյ ուրեմն Պաղումէոս Գ. (յամբ իրրեւ 225) առաքեալ զԼէթենիոն, զարծաթն վասն ամացն այնուցիկ պահանջէր ի բաց, սպառնացեալ թէ վարեցից զՀրեայան յաշխարհէ անտի ի բաց եթէ պատահեալ չտայցեն ամ ըստ ամէ զարծաթն: Սեծ էր ահն այլ եւս իմն մեծ կուրութիւնն Սինայ որ չկամէր ամենեւին տալ ինչ ի դուրս: — Բայց Լստուած ապրեցոյց զՀրեայան ի վարանացն ի ձեռն պատանեկին (Յովսեփոս որ եղբորորդի էր Սինայ: Սա իմաստութեամբն եւ քաղցր զնացիւք նախ զԼէթենիոն հաշտեցոյց եւ ապա ի նորա ձեռն՝ զԹադաւորն, եւ առ յանձն հատուցանել զարծաթն: Լսապէս բաւական եղեւ նա բառնալ զպարտան Սինայ:

Սիմոն Բ. (218 — 195) էր արժանի հաւուն իւրոյ. ընդդէմ զարձաւ նա համարձակութեամբ Պաղումեայ Գ. եւ չեթող մտանել ի ներքին կողմն տաճարին, յորժամ Պաղումէոս յետ յաղթութեանն առ Սափիաւ եկն յԵրուսաղէմ (217): Գտանեմք գեղեցիկ ինչ գովութիւն ի մատենին Յեսուայ Սիրաբայ գնմանէ կամ զՍիմոնէ Լ.¹: Իսկ Թադաւորն ի ցասման լինալ՝ զամենայն Հրեայն առ քինու յԼղեքսանդրացւոց քաղաքի անդ ի հրապարակի ածեալ կուտէր՝ զի արձակեալ զկոյտս փղացն ի վերայ՝ սատակեցէ զնոս: Եպա կամէր զՀրեաստան հրով եւ սրով ապականել: Եւ ի վերջին ժամու անդ եկեալ հասեալ նեղութեանն՝ մինչ դեռ Հրեայքն ջերմալով առ Լստուած կարդային, երեւեալ հրեշտակաց ապրեցուցին զնոս. եւ շրջեցաւ յանկարծակի խորհուրդ Թադաւորին, մինչեւ հաստատել նմա զառաջին իրաւունսն նոցա եւ զազատութիւնս եւ նորս եւս ի վերայ առաջնոցն յաւելուլ:

306

(Յետ մահու նորա (204), Լնտիդքոս Գ. Սեծն Թադաւոր Լստուոց առնոյր պատերազմաւ զաշխարհն Պաղեստինացւոց (203), եւ թէպէտ եւ Սկոպիս զօրավար Պաղումեայ Ե. առ միւս անգամ ի բուռն զերկիրն (յամբ իրրեւ 200), այլ դարձեալ մեթեցաւ յետս, եւ Հրեայքն յայնժամ ոչ միայն ինքնակամ հնազանդեցին Լստուոցն, այլ եւ նպաստ եւս ի պատերազմն լեւէին (188): Լսապէս անկաւ Հրեաստան ընդ տէրութեամբ Սեղեւկեանցն. արքայ Լնտիդքոս վասն շնորհակալութեանն մեծամեծ պատարագս յԵրուսաղէմ տայր մատուցանել, ապահարկ առնէր զաշխարհն եւ հաստատէր զամենայն իրաւունս եւ զազատութիւնս Հրեիցն:

(Յետ ամիս ինչ ամաց յաջորդէր Մինա Գ. զեղբայր իւր զՍիմոն ի քահանայապետութիւն (195 — 175). առ ժամանակս այսր աստուածապաշտ եւ իմաստուն քահանայապետի էին յաջողեալ Հրեայքն եւ վարէին ըստ իւրեանց օրինացն, եւ այնչափ արդոյք եւ պատուականք էին՝ զի եւ իշխանք ցանկային աւել զնոսա բարեկամս եւ առաքելին պարգեւս մեծամեծօ ի տաճար անդր, ուր պահեալ ընէր արծաթ եւս յաւանդ: — Եւ եւ Սեղեւկոս Գ. (յամէ 187) տայր հրաման զի ամենայն ծախք պաշտամանն յարքունուստ լիցին¹: Բայց այն իսկ մեծութիւն գանձաւ տաճարին եւ նմին հակառակ՝ կալուածութիւն Սեղեւկեանցն որ յաճախէր վասն ձախող պատերազմաց նոցա ընդ Հռոմայեցւոցն, ընէին պատճառք նեղութեանց Հրէիցն զոր պատմելոցս եմք: Սաղ իսկ ուրեմն Սեղեւկոս գրդեալ ի մատնութենէ Սիմոնեայ որ էր վերակացու տաճարին եւ թշնամի Մինայ, առաքէր զհանգերձապետ իւր զՀեղեղորոս հրաման տուեալ զգանձան հանել բերել ի տաճարէ անախ (177): Իսկ Մինա կաց պատմեաց նմա թէ մասն մի գանձուն վառն աչրեացն է, եւ մեւս եւս մասն աւանդ տուեալ ի տաճար անդր. Հեղեղորոս անդոսնեաց զբանն, եմուտ արամիք վառելովք ի տաճար անդր, եւ արկ ձեռն ի գանձաք: Արեւեցաւ յանկարծակի հեծեալ մի երեւելի զարդու ի զէն ոսկի վառեալ, որ անդէն զՀեղեղորոս յերկիր կործանէր, եւ այլ երկու արք երիտասարդք հորք եւ զեղեցիկք այնպէս գանալոց զՀեղեղորոս առնէին՝ զի ընկեցեալ յերկիր կիսամահ դնէր, մինչեւ բառնալ հանել զնա անտի արտաքս: Բայց վասն բարեխօսութեան քահանայապետին միւսանգամ շնորհէր Աստուած Հեղեղորայ զոգիսն, եւ սա յոռն կացեալ ողջակէզս պատարագաց տայր Տեառն մատուցանել, շնորհակալ ընէր Մինայ եւ կայր պատմէր թէ որպէս յայտնեցաւ նմա զօրութիւնն Աստուծոյ: Այսպէս լուաւ Աստուած հեծութեան ժողովրդեան իւրոյ եւ զուգ նորա դադանց ի ցնծութիւնն:

307

Թէպէտ եւ հաւանեցոյց Մինա զՍեղեւկոս մերժել ի բաց զմասնիչ աշխարհին իւրոյ եւ զխռովիչ զՍիմոն, եւ նովին երարձ զհերձուածն Հրէաստանեայց (176), բայց իւրուրոյն եղբայր (Յետո մերժէր զնա ի քահանայապետութենէն, զի տուեալ 440 տաղանդ արծաթոյ՝ առնոյր զնոց զքահանայապետութիւնն յԱնտիոքայ Գ. Իսպիֆանեայ (176 — 164), տայր այլ եւս 150 քանքար վասն տալոյ Թագաւորին համարձակութիւն կարգելոյ վարժոցս հրապարակաւ ի հրահանգս մարմնոյ ըստ հեթանոսական

կրօնիցն (175) : Ինքն եւս անձին իւրում այնուհետեւ Յասն անուն կոչէր, եւ ամ միցծ յաշխարհն զհետզան Յանայ եւ զար նոցա ի գայթակղութիւն լաւացն եւ ի կործանումն այնոցիկ որ յառաջագոյն իսկ գայթ ի գայթի կային. առաջեաց նա արծաթ եւ ի մեհեան անդր Հերակղե Յիւրացւոյն¹ :

Եւ յիս երից ամաց Մենեղաւոս եղբայր յառաջագոյն նառելոյ Սիմանայ աւանդր ի Յասնեաց զքահանայապետութիւն, քանզի 300 քանքար աւելի խոտտանայր, եւ ապա բռնութեամբ եւ զինուք զ(Յասն մերժէր յիշխանութենէն : Բայց Մենեղաւոս իբրեւ զարծաթն զոր խոտտացաւ՝ չէր ձեռնհաս հաստցանել, եւ շեցաւ գալ տալ պատասխանի առաջն թագաւորին, եւ Ղլափ մարոս նորին եղբայր նոտաւ փոխանակ նորա : Իսկ ինքն ձեռն արկ այնուհետեւ ի գանձա տաճարին, եւ զԼնդրանիկոս Կուսիզ հռամնեցոյց սպանանել զ(Սիւա (171), քանզի կշտաճէր քա Սիւա ժանն տաճարափայտան լինելոյ : Ղլափմարոս որ ի Մենեղաւոս զորդեալ զնոյն գործ գործեաց՝ յազմիկ ուրեք ժողովորեանն ապա նառ, այլ Մենեղաւոս կաշառաւ եւ յազատութիւն եւ հաստ տեցաւ ի քահանայապետութեանն, եւ անմեղքն որ տաճարանն էին զնմանէ՝ սպանան² :

Սինչ դեռ արքայ Լնտիորոս Գ. տայր պատերազմ յաշխարհն Եգիպտացւոց՝ յԱրուստղէմ յաւուրս քառասուն ի վերայ օդոյն ահազին իմն տեսիլք երեւէին, որպէս թէ դռնդք զուրք փակւոյց ընդ միմեանս բախիցին. ամենեքին աղաչէին զայն նշանս ի բարի ինչ կատարել : Բայց հասանէր եւ համբաւ ուստ ուստն թէ փախճանեցաւ Լնտիորոս :

(Յայնժամ Յասնն որ առ Լմնացիոն անկեալ էր փոխտեսոյ՝ հազար արամբք յարձակէր ի Հրէաստան, առնոյր զքաղաք Երուսաղեմացւոց եւ անդէն զիւր քաղաքակիցոն մոլեղին յան խնայ կոտորէր, եւ զՄենեղաւոս ի նեղ արկեալ մերժէր ի միջառերդն Սիւն : Եւ թուի թէ վասն մօտ հասանելոյ Լնտիորոսի ապրեցաւ Մենեղաւոս. քանզի Յասն չէր կարող զիմակալ լինել Լնտիորայ, եւ դարձաւ այսրէն առ Լմնացիսն : Յետոյ ի քաղաքէ ի քաղաք, յաշխարհէ յաշխարհ փախստեայ լինէր՝ հալածափախ յամենեցունց, ապա եկն ի Ղլափեղեմոն, անդ կայր թե անարգութեամբ, մեռաւ անսուգ անխնամ եւ ոչ թաղելոյ իսկ արժանի եղեւ³ :

308

Իբրեւ ազգ եղեւ Լնտիորայ Գ. վասն իրացն եղելոյ յԱրուստղէմ, այսպէս իմն համարեցաւ թէ ապատաճել ի նմանէ կամին

¹ Բ. Մ-4. Դ. — 30. Յ-5. Ա. Մ-4. Ա. 12 — 16 :

² Բ. Մ-4. Դ. 33 — 50. ³ Բ. Մ-4. Ե. — 10 :

Հրեայքն. վասն այսորիկ յետ յաղթութեանցն զոր կատարեաց յԻզդիպտացւոց աշխարհին՝ խաղաց բարկութեամբ ի վերայ Լըրուստդեմի. առ զքաղաքն եւ հրամանն ետ կոտորել կամ վաճառել 80,000 ոգի՝ այր եւ կին, ծեր եւ աղայ : Ըսալնորդութեամբն Մենեղաւեայ առնոյր ի տաճարէ անտի զսպասան զոսկի եւ զարծաթի, եւ տանէր ընդ իւր կապուտ կողոպուտ իբրեւ 1800 քանքար (170)¹ :

Ըմն երկուս ըլեցան Հրեայք ի կուսակալացն Փիզիպպեաց եւ Լնդրոնիկոսի, եւ առաւել եւս յուրացեալն Մենեղաւեայ . ապա եկն Լպողնիոս զօրավար 22,000 արամքք, հրամանն առեալ զամենայն այր ի չափ հասեալ կոտորել եւ զկին եւ զմանկտի առնել վաճառակուր առաջի Լըրուստդեմի : Եւ եւալ Լպողնիոս դաւով իմն պատճառէր խաղաղութիւն. իբրեւ յաւուր շարաթուց եպիտ զՀրեայսն դատարկացեալս (168), հրամանն ետ կոտորել զնոսա, եւ մոլեգին իմն հրով եւ սրով զքաղաքն ապակուներ : Ըմնացուցանէր զմիջնաբերդն, դնէր պահապանս որ զամենացն անօրէնութիւն գործէին, եւ բռնութեամբ արգել զպաշտամունսն. յայնժամ փախստեայ ելանէին մնացորդք բնակչացն ի քաղաքէ անտի² :

Յետ սակաւ ինչ միոյ եհաս հրամանն յԼնտիդայ թէ ամենայն ազգք որ ընդ թագաւորութեամբն նորա են՝ զնոյն պաշտօն հարկ է թէ ունիցին, եւ առանձինն իմն հրամանն ի վերայ արկանէր Հրեիցն հանդերձ մահու պատժովք՝ չմատուցանել պատարագս ի տաճարին, զլաբաթսն եւ զայլ եւս ամեն չարհել, ուտել խառնակ կերակուրս, եւ մատուցանել զոհս կռոց : — Օգտաճարն Լստուծոյ հրատմայեր դարձուցանել ի մեհեան Լըրամազդայ, նոյնպէս զտաճարն որ ի Վարիզին էր³ : Եւս եղեւ ի դրոդելոյ եւ յաղաչելոյ Սամարացւոցն՝ որք ընդ հեթանոսաց անապիս կամաց թագաւորին. նա եւ ոմանք ի Հրեից անտի խոնարհեցան ի կտմն թագաւորին. պղծեցաւ տաճարն եւ օրն շարաթուց եւ զոհեցան զոհք ի բազինս կռոց :

Բայց սակայն բազումք կացին մնացին հաստատուն, եւ կրեցին համբերութեամբ զհալածանսն նա եւ զմահ եւս ի վերայ օրինացն իւրեանց⁴ : Յորոց էր մանաւանդ պատուական ծերունին եւ օրէնսուսոյց Նզիազարոս, որ չառ յանձն կեղծաւորել թէ զոհեաց կռոց, այլ լաւ համարեցաւ մեռանել ի վերայ օրինացն ուրախութեամբ եւ անփոփոխ մտօք⁵ : Նոյնպէս քաջութեամբ նահաւտակեցան յԼնտիդ եղբայրք եւ թն հանդերձ մարքն իւրեանց յետ դժնդակ չարչարանաց՝ հայեցեալ ի յոյս յարութեանն . յետոյ

1 ՅԵ. Ա. Մ-4. Ա. 17 — 29. Բ.

Մ-4. Ե. 11 — 21.

2 Ա. Մ-4. Ա. 30 — 43. Բ. Մ-4. 3 — 11.

Ե. 22 — 27.

3 Բ. Մ-4. 2. 1. 2.

4 Ա. Մ-4. Ա. 43... Բ. Մ-4. 2.

5 Բ. Մ-4. 2. 18...

քան զամենեւորն սպանաւ մեղքն նոցա ¹: — Եւսպէս անհնարն աղէտք ի վերայ հասեալ կային Հրէիցն որ կային հաւատարիմ յօրէնսն Աստուծոյ. բայց անդէն մերձեալոր փրկութիւնն. զորձ փրկութեանն այնորիկ յեա Աստուծոյ զօրութեանն՝ էր զորձ մից միայնոյ առհմի քաջաց:

Ի

Գործերով Մովսէսիցն ինչն ողորմական ընդ Մեղիւնսն. Յոգս եւ եղբարի նոցա միշտ ցոյն Հիւրիսկոյ Ա. (167 — 107):

309

ԱՆՏԱՌԻ քահանայ եւ յԱրուստակէն եւ զնաց ի քաղաք իւր ի Մովսէսիմ հանդերձ հնգեքումիք որգւալք իւրովք Յովհաննաւ, Շմաւանիւ, Յուդայիւ, Եղեազարաւ եւ Յովնաթանաւ. անդ աշխարհք զառաւապանս ժողովրդեան իւրոյ: Եւ ինչն անդր եւ արք զԵւաւորք ի Թագաւորէ անտի զի հաւանեցուցին զնա խոստանալք թաւալ զօրէնսն: Բայց մորձեաց Մատաթի զհրապարան, յայտարար թէ ինչն եւ որգիք իւր չեն խոտորելոց յօրինաց հարցն իւրեանց. եւ իրրեւ ետես անդ այր մի հրեայ յազգէ՝ զի անդէն մատուցանէր զոհս ի բազնին՝ նախանձեցաւ զնախանձն Աստուծոյ, հար ապան զանօրէնն հանդերձ զօրավարաւն որ առ նմին կայր, եւ կործանեաց զբազինն: Եւսպէս նախանձեցաւ զնախանձ օրինացն Աստուծոյ ², որպէս երբեմն Փնենհէս ³: — Եւսպ ի ձայն բարձր ազադակել սկսաւ ընդ ամենայն քաղաքն եւ ասել. հայա ամենայն մարդ որ կամիցի խնդրել զնախանձ օրինացն եւ ընդ հառապութիւն կամիցի օրինացն՝ զհետ իմ ելլէ: Եւսպ այնորիկ եւ ինչն եւ որգիք իւր եւ բազումք յառաւանդապաշտաց ի քաղաքէ անտի, եւ ելին յանապատ եւ անդ կային տրտմութեամբ ⁴: Թէնպէտ եւ բազմութիւն ինչ ի Հրէից անտի յորոց վերայ յաւուր շարաթու յոր ձապեցան հեթանոսքն՝ առ խղճի իմն չկազմեցան ի պատերազմ եւ այնպէս կոտորեցան ամենեքին, այլ ոչ այսպէս ամեն զմտաւ Մատաթի եւ որ զնովաւն էին: Եւ ի իրրեւ գումարեցան բազմամբոս գունդք նախանձախնդրաց օրինացն եւ յայլոց փախուտեից, յուսացեալ Մատաթի յԱստուած՝ եւ բախել ընդ Աստուծոյ ի մօրա պատերազմի. խաղայր անցանէր ընդ երկիրն Ռուդայ, կործանէր զբազինն, կշտամբէր զապատաւրսն յօրինաց եւ հապաւաւոր զօրէնսն (167):

Երբեւ ետես թէ մեռանի՝ խրատեաց զօրդիս իւր կալ հառապատուն եւ մնել իսպառ զպատերազմն դժուարին. ցուցանէր նոցա զքաջութիւն սրբոցն որ առ հարբքն նոցա նահատակեցան եւ

1 Բ. Մ-4. Է.

2 Երկր. Գ. 37. 6—9.

3 Թ. 15. 6—14.

4 Ա. Մ-4. Բ. — 30. Բ. Մ-4. Ե. 11.

եղ զօրավար զօրդի իւր (զերրորդ) զՅուդա որ անուանեալ կոչեալ յաւ Մակարե (քանզի ջաղեէր նա զԹշնամիան բազկաւ իւրով իրրեւ մընով), ապա միւսաւ Մատթիի (յառի 166). սուր առ ընդ նա աշխարհն ամենայն եւ թաղեցաւ ի Մովզիիմ¹:

310

Յուդա Մակարե (166 — 160) «իրրեւ զկարին առիւծաւ որ մանէ յոր», ընթանայր ընդ ամենայն երկիրն ժողովեալ զիւրեւ 6000 այր իսրայելացի, ջնջէր ռատակէր զանօրէնսն եւ բարձրացուցանէր զգլուխս այնոցիկ որ նեղեալն էին: Թեպէտ եւ Լպուղոնիոս հարստաբուռն զօրօք հասանէր ի վերայ նորա, բայց պարտեցաւ նա ի նմանէ եւ անկաւ ի ճակատուն: Նոյն անցք անցին եւ ընդ Սերոն (կամ Նքէն) հրամանատար Ստորին Լտուրոց. քաջալերէր Յուդա զգունդն իւր, փախստեայ հանէր զԹշնամիան եւ յետ երկուց յաղթութեանց ընթանայր առաջն նորա ահն եւ հոյն²:

Իբրեւ լուսւ Լնտիդոս զիրսն Յուդայ՝ բարկացաւ, հրամայէր առնել զօրաժողով եւ պատրաստել գունդ բազում անհարին. ինքնին իսկ եւ զնաց յաշխարհն Պարսից եւ ի վերնոսկողմանսն Լսիայ ժողովել արծաթ յօգնականութիւն. իսկ զԼիւսի կացոյց ի վերայ իրացն արքունի եւ եթող առ նմա զիւր զօրացն, պատուէր տուեալ ջնջել զՀրեայսն: Իսկ Լիւսի առաքեաց գումարտակ 40,000 հետեւակաց եւ 7000 հեծեղոց ի Հրէաստան, եւ զօրավար նոցա զՍտրոմէոս, զԼիկանոփր եւ զՎարդի. սորա եկեալ բանակեցան յԱմմաւուս:

Յուդա եւ եղբարք նորա ժողովեցին զտակաւ գունդն իւրեանց առ Մասեփաւ, եւ պատրաստեցան ընդդէմ նոցա ի պատերազմ պահօք եւ աղօթիւք, ապա հարին բանակ յանդիման Թշնամեացն. իսկ Յուդա ստեպ քաջալերէր զնոսա եւ մխիթարէր³: Իբրեւ զգաստ լինէր Յուդա թէ Վարդի ի գիշերին յայնմիկ առեալ զմասն մի զօրացն եւ ի ճանապարհ՝ զի եկեալ յանկարծակի անկանիցի ի վերայ Յուդայեանցն, յայնժամ փութանակի ի վերայ դիմէր Յուդա թշնամեացն եւ 3000 արամբք յաղթէր բազմամբք զօրացն՝ յուսացեալ յԼստուած: Լպու խաղայր ընդ առաջ Վարդեայ, իսկ Վարդի զահի հարեալ զնաց փախստեայ. մնայր բանակն ոսկւով եւ արծաթով եւ պատուական հանդերձիւք աւար իսրայելացւոցն: Եւ դարձան սորա յիւրպեանիւր անդիւ, նուազելով զսաղմոսն ՂԱԼԻ⁴:

Լիւսի որ տրտմեալ էր յոյժ ընդ իրան՝ դարձեալ ի զաւամին միւսոյ (165) վառէր գունդ մի 60,000 արանց եւ 5000 հեծեւ-

1 Ա. Մ-ի. Բ. 31 — 70:

3 Ա. Մ-ի. Գ. 27...

2 Ա. Մ-ի. Գ. — 26: Բ. Մ-ի. Ը.

4 Ա. Մ-ի. Գ. — 26: Բ. Մ-ի. Ը.

— 7:

լոց, եւ ինքնին առեալ զգորսն՝ հասանէր ի Հրէաստան։ Եւ ընդ առաջ նորա (Յուդա 10,000 արամիք, եւ յետ կարդալոյ առ Տէր՝ յաղթեաց Լիւսեայ, եւ Լիւսի ածապարեալ դարձաւ այրուէն յԼնտիոք¹։

311

Լպա խաղացին Յուդա եւ եղբարք նորա հանդերձ զօրօքն յԱրուսաղէմ եւ ի լեւան Սիոն, արքեցին զտաճարն որ եղծեալ եւ ապականեալ էր, ուղղեցին սեզան, ետուն յորինել նոր ապառ տաճարին. եւ կացուցին միւսանդամ զպաշտամունսն որպէս յառաջն, զորս եւ սկսան իսկ ի 25 Վասդեւ (Վեկտ.) ամսոյ կատարեալ տուն աւուրս 8, եւ կարգեցին առնել ամ ըստ ամէ տուն յիշատակի նորոգութեանն այնորիկ։ Լմրացուցին նոքա զմիջնաբերդն Սիոն եւ կացուցին ի նմա գունդս ի պահպանութիւն²։ Օհայաճումն Հրէիցն եւ զպղծել տաճարին ի ձեռն Լնտիոքայ՝ յառաջագոյն նշանակեաց Վանիէլ, եւ զսրբին եւս ճշգիւ եցոյց³ (165)։

Բայց իբրեւ տեսին ազգքն արուարձանեայք թէ միւսանդամ նորոգեցաւ պաշտօն Հրէիցն եւ յառաջադէմ լինին, նախանձել սկսան եւ տալ եւս պատերազմ ընդ Հրէիցն։ Բայց Յուդա եւ եղբարք նորա յաղթէին նոցա կարգաւ, յորոց էին եւ Լադովմայեցիքն՝ որոց զքաղաքս Ըմաւոնեանցն ի Յուդայեան ցեղէ անտի գրաւեալ էր, եւ Լմանացիքն։ Թէպէտ եւ ընդ սոսա միաբանեցին եւ Լսորիք՝ որոց զօրավար էր Տիմոթէոս, բայց եւ նոքա եւս երկիցս ի պարտութիւն մասնեցան, եւ բազում քաղաքք առան ի նոցանէ (164)⁴։

Ընդ նոյն ժամանակս Լնտիոքոս Վ. ի գնալ իւրում ընդ վերնագաւառսն Լօփայ՝ ձեռն արկ առնել կապուտ կողօպուտ զմեծագանձ մեհեան դիցն Վանեայ յԱղեմայիս քաղաքի, բայց բնակիչքն զինուք եւ սպառազինօք մերժէին գնալ ի բաց, եւ մի ոմն եւս ի զօրավարաց նորա անդէն անկաւ⁵։ Լպա խաղացեալ երթայր ի կողմանս Բարելացոց. զճանապարհայն գութկան հասանէր թէ ի պարտութիւն մասնեցան զօրավարք նորա որ ելեալ էին յերկէքն Հրէաստանի. բարկացաւ Լնտիոքոս, եղ ի մօի առնել զԱրուսաղէմ տեղի գերեզմանաց Հրէիցն։ Եւ յլ յանկարծակի խիթք ի փորն անկանէին, եւ մինչ դեռ ստիպէր անդադար ձեպել ի ճանապարհ դէպ եղեւ անկանել նմա ի կառաց անտի, եւ այնպէս սպառնացան տանջանք նորա։ Լյնչափ ախտն զայրացաւ՝ մինչեւ եռանդն որդանց բղխեալ սորել եւ փուտ յանդամն անկանել, եւ ի նեխոյն հոսոյ նեղել զօրացն։ Յայնժամ սկսաւ բեկանել իջանել յամբարտաւան եւ ի հայհոյիչ մտաց իւրոց.

1 Ս. Մ-4. Դ. 26 — 35.

2 Ս. Մ-4. Դ. 36 — 61. Բ. Մ-4.

3. — 8.

3 Դ-3. Ը. 9 — 14. 33 ...

4 Ս. Մ-4. Ե. Բ. Մ-4. Ը. 30 ...

5 Տեւ. Բ. Մ-4. Ս. 13 — 16.

կայր յաղօթոս առ Տէր, խոստանայր զքաղաքն սուրբ՝ մնորդաշատ եւ աղատ ցուցանել եւ զտաճարն զեղեցիկ պատարագօք պատուել, եւ զայլ եւս նոյնպիսիս: Վրէր եւ հրովարտակ առ Հրեայսն մեծաւ սիրով, յորում յանձն առնէր նոցա գորդի իւր զՄնտիորոս:

Իայց չեզիտ նա ողորմութիւն՝ քանզի չէր ճանարութեամբ զղջումն նորա, եւ մեռաւ անդէն յօտար երկրի ի մէջ լեռանց չարաչար տանջանօք (ի Տարս ի Պարսից աշխարհին յայմի 164)¹: Պողոթնոս կարծէ պատիժս իմն յաստուածակոյս կողմանէ զմահն Մնտիորայ լիեալ, եւ Եկեղեցի զՄնտիորոս՝ նախանկար օրինակ Նեախն (Մնտիլորիստոսի) համարի²:

312

Մնտիորոս Ի. Եւպատոր (164 — 161) Թամեայ յաջորդէր զհայրն՝ ինամակալ կացեալ նմա Եւստիայի թէպէտ եւ հայրն զՓիղիպպոս կացոյց ի գործ ինամակալութեանն³: Իսկ Վորդի առ զկուսակալութիւն Ստորին Ետրուց փոխանակ Պարթմեայ Մակրոնեայ, քանզի Պտղոմէոս սկսաւ խառնել բարեկամութիւն ընդ Հրեայսն, եւ ետ Վորդի բազում անգամ ճակատ ընդ Հրէիցն, մինչ զեռ մարտ պատերազմի էր եւ Հրէից ընդ Եգիպտացեացն⁴:

Եպա խաղայր գայր Տիմոթէոս հարուստ գնգաւ ի վերայ քաղաքին Երուսաղեմացոց: Առդա կազմէր պապրաստէր պահօք եւ աղօթիւք, ապա յուսացեալ յԱստուած յարձակէր ի վերայ թշնամեացն: Իբրեւ խառնուողք լինէին՝ երեւեցան յերկնից պոք հինգ վառեալ ի գէն ոսկի որ ի մէջ առեալ զԱռդա Մակարէ՝ պաշտպանէին նմա զինուքն իւրեանց, եւ ինքեանք տային պատերազմ փոխանակ նորա, եւ շացուցեալ կուրացուցանէին զաշխարհ թշնամեացն: Ի պարտութիւն մատնեցան թշնամիքն, անկան ի նոցա նէ 21,000 այր, եւ Տիմոթէոս որ անկեալ էր փախստեայ ի քաղաքն Վազարացոց՝ գտաւ անդ թաքուցեալ իբրեւ եկին առին Հրեայք զքաղաքն, եւ սպանին զնա ի գրին յորում թաքուցեալ էր. եւ ինքեանք դարձան յօրհնութիւնս Եստուծոյ⁵:

Այս տակաւ ինչ միոյ մեւս եւս տագնապ ի վերայ հասանէր: Խորհուրդ խորհէր Եւսի, զօրաժողով լիեալ կուսէր 80,000 հետեւակ եւ հեծելազօր բազում եւ փիղս 80 դալ առնել զրապատերազմին, հասանէր բանակէր վեց ժամաւ հեռի Երուսաղեմէ: Իայց զայս եւս նուազ լուսւ Եստուած աղօթից նահատակաց իւրոց: Եւն ինչ մօտ հասանէին Հրեայք ի թշնամիս անդր՝ եկն էջ առաջի նոցա այր մի սպիտակաթիռ ոսկիազէն վա-

1 Ա. Մ. Գ. 2. — 16: Բ. Մ. Գ. Բ.

8. Գ. Գ. 45: Բ. Մ. Գ. Բ. 17.

19. 31, 34 — 36:

2 Տ. Գ. Գ. 45, 46:

3 Ա. Մ. Գ. 2. 17, 14, 15:

4 Բ. Մ. Գ. Գ. 10 — 23:

5 Տ. Բ. Մ. Գ. Գ. 24 — 38:

ուեալ . ի պարտութիւն մասնեցան որ զլիւսեաւն էին, անկան ի նոցանէ 12,000 եւ լիւսի հանգերձ մնացորդքն կորակոր փախուցեալ մազապուր ընէր:

Ի միտ առ լիւսի թէ ձեռն հորին Մատուծոյ օգնական է չրէիցն. յգեաց նոցա առնել հաշտութիւն. եւ թագաւորն եւս յանձն առ եւ շնորհեաց ազատութեամբ ունել զկրօնսն եւ զամենայն իրաւունսն, եւ հրեշտակքն եւս շոտմայեցւոյ միջնորդ ի մէջ անկանէին. եւ այնպէս ընէին դաշինք խաղաղութեան ըստ պայմանացն այնոցիկ¹:

313

Իայց չէր տեւական խաղաղութիւնն. հրամանատարք կողմանցն այնոցիկ չապին խաղաղութիւն չրէիցն. իսկ բնակիչք Յոպպէացւոց քաղաքին մատնութեամբ ըմբռնեալ կոտորեցին 200 չրեայս անպէս. եւ Յամիթացիքն եւս խորհէին նենգութիւն: Եւ լինէր յայնժամ Յուդա եւ անկանէր յանկարծակի ի վերայ, եւ զերկուց նաւահանգստաց եւս զնաւան հրձիգ առնէր: Եւրա հարկանէր զՏիմոթէոս զօրափար եւ երկրորդ անգամ յաղթէր քաղմութեան զօրաց նորա եւ առնոյր ի բռնսն զկողմանսն Գաղատա: Յետ ասկաւ ինչ միոյ կատարէր մեւս եւս յաղթութիւն ի վերայ Գորգեայ կուսակալի եւ Լագովմայեցւոցն:

Յետ այսր յաղթութեան ի մէջ անկելոց չրէիցն դռան ուրանք նուիրեալք դիցն որ հակառակ օրինացն էին²: Յուդա առաքէր 12,000 դահեկանս յԵրուսաղէմ զի վասն մեղաց անկելոցն մատչեցի պատարագ քաւութեան. որով եցցց թէ հաւատացոյնս յարութեան մեռելոց եւ տեղաց իրիք քաւութեան³:

Եւլ տակաւին միջնաբերդն Սիոն ի ձեռս Լսորւոցն էր որ արգել իմն ընէին այնոցիկ որ ի աւանդն մտանէին: Ձեռն արկ Յուդա պաշարել զՍիոն. յայնժամ փութացան բազումք ի չրէից անտի ապտտամբելոց յօրինացն առ թագաւոր անդր, եւ աղաչէին առաքել փութանակի զօրաւիգն օգնականութեան յԵրուսաղէմ: Վասն այնորիկ Լնտիդքոս Եւ. եւ լիւսիս ժողովէին զօր բազում անհարին 100,000 հետեւակաց, 20,000 առնեւձիոյ բազմութիւն, փիզս 32 եւ գերանդաղէն կառս 300 եւ խաղալին ի վերայ չրէառտանի: Եւր ընդ նոսա եւ Մենեղաւոս, զի ի ձեռն նոցա խորհէր քահանայապետութեանն հասանել. այլ իբրեւ յայտարար լիւսիս թէ նա է պառնաք առնայն չարեաց որ ընին յաշխարհի անդ՝ հրաման տայր թագաւորն սպանանել զանօրէնս Մենեղաւոս, եւ ընկեցին զնա ի բարձուէ աշտարակի միջ ի մութիւն որ յաշտարակի անդ էր, եւ այնպէս մութրահեղձոյց վախճա-

1 Բ. Մ-ի. ԺԱ:

2 Յ-ն երկր. Գ. Է. 25. 26:

3 Բ. Մ-ի. ԺԲ:

ներ: Ի նմին ժամանակի քաջապետեր Յուզա զժողովուրդն; յոր դարեր պահօք եւ աղօթիւք խնդրել զօգնականութիւնն Եսաուծոյ: Ըլառ չու առնէր եւ հասեալ ի Խոփքիմ՝ անդէն բանակ հարկանէր. անեանէր գիշերի ի վերայ թշնամեացն հանդերձ ընտիր ընտիր զօրօք եւ կռուներ ի նոցանէ 4000 այր: Ի վաղեւ անդր հասին առ միմեանս ճակատքն երկողին եւ սկսան խառնուրդքն: Իսկ Լաղեաղար եղբայր Յուզայ Մակարեայ անկանէր քաջութեամբ. քանզի իրրեւ ետես զմի ի փղաց անտի վառեալ զարդարեալ՝ համարեցաւ թէ թաղաւորն իսկ ի նմին իցէ, չղբաւ մինչեւ եհաս ի փիղ անդր նշանաւոր՝ եմուտ ի ներքայ, եհար եւ անդէն կործանեաց, էջ նստաւ փիղն ի վերայ եւ զնա անդէն ճմրեաց:

(Եւս այնորիկ հայեցեալ Հրէիցն ի բազմամբոխ բազմութիւն Եսորացն՝ դարձան յԵրուսաղէմ: Իսկ Լնտիղբոս յետ առնոյց զՎեթուրա, յարգել արկանէր զքաղաքն Երուսաղէմացոյ եւ նեղէր յոյժ: Ըլլ իրրեւ լուաւ Լիւսի թէ Փիղեպպոսն խաղաց ի վերայ Լնտիղբ քաղաքի՝ զի բռնութեամբ առցէ զհազարապետութիւն թաղաւորութեանն, հաւանեցոյց զթաղաւորն մանուկ՝ զնել դաշինս խաղաղութեան ընդ Մակարայեցոցն: Համարեցաւ (Եւզա ընդ բարեկամս թաղաւորն եւ ընկալաւ զփառակալութիւն յԵփեայ մինչեւ ցոահմանեղլմն աշխարհին Եգիպտացոց: Մատոյց թաղաւորն պատարագս ի տաճարին, բայց ստեալ երգմանն՝ եւ քակել զամբութիւն տեղացն (163):

314

Թէպէտ եւ յաջորեաց Լիւսեայ յաղթել հակառակորդին իւրում Փիղեպպեայ եւ պահել զթաղաւորութիւնն՝ Լնտիղբոս Լ. (162), այլ յերկրորդումն ամի յորժամ Գեմետր որդի Սեղեւիկեայ Գ. փախուցեալ ի Հռոմ՝ քաղաքէ եկն ի ծովեզերսն Եսորաց՝ փաթարեցան իրք նորա. Լնտիղբոս Լ. եւ Լիւսիառ սպանան, եւ ամ Գեմետր զաթոռ թաղաւորութեանն:

Լւսն ինչ թագ կապեաց Գեմետրիոս Ը. Սոփէր (161 — 150), եկին առաջի նորա ամպարիշտք յազգէն Իսրայելի մատուցանել չարափօսութիւն զՅուդայ եւ զըսրեկանաց նորա: Գլխաւոր նոցա էր Ըղկիմոս որ յառաջագոյն քահանայապետն ընեալ էր, եւ ի ժամանակի հարաժանացն յետս կացեալ ի հայրենի օրինացն, եւ Լնտիղբոս Լ. սահմանեալ էր զնա՝ կալ փոխանակ Սենեզաւեայ, բայց չեւ էր հասեալ տակաւին քահանայապետութեանն:

Հաւանեցաւ թաղաւորն մանուկ՝ բանից չարափօսացն եւ զՎաթիթի կացոյց կռապալ կողմանցն յայնկոյս Լափրատայ, եւ

զօրս ի ձեռն նորա եւ Եղիշիմեաւ հանդերձ արձափեր ի Հրէաստան: Դա իսկ կամէին նենգութեամբ խօսել ընդ Հրէայան ի խաղաղութիւն: Բայց Յուդա եւ եղբարքն ոչինչ անապշին բանից նոցա. բայց բազումք ի քահանայից եւ յայլոց բարեպաշտաց ի ժողովքդ դենէ անտի գնացին առ նոսա ի բանակ անդր. նոքա կայան զվաթսաւունս ի նոցանէ եւ կոտորեցին կամ ընկեցին ի ջրհոր մի: — Բայց Բակբիդ եւ Եղիշիմոս չկարացին սանանել ինչ Յուդայ եւ այնպէս դարձան յետս¹:

Իսկ Եղիշիմոս միւսանգամ յաճախէր խօսել ամբաստանութիւն զՅուդայէ՝ մինչեւ առաքէր Իսմէտը զԼիկանովը հարուստ զնդաւ՝ պատուէր տուեալ ջնջել զՀրէայան ի տեղւոջն: Եւ եհա Լիկանովը եւ յետ տալոյ ճակատ մի ընդ Շաւուրի՝ կռիւց մանաւանդ դաշինս խաղաղութեան եւ արար բարեկամութիւն ընդ Մակաբայեցւոցն: Գայրացաւ ընդ այն Եղիշիմոս եւ երթեալ ամբաստան ընէր զԼիկանովոյ թէ Գլասակար է իրաց արքունի²:

315

Թապաւորն դիւրահաւան պատուհասեալով տանէր զԼիկանովը եւ տայր հրաման ածել զՅուդա ձերբակալ ի քաղաքն Լնաթիքացոց: Լիկանովը թէպէտ եւ ահաւոց՝ սակայն փորձ փորձէր մարտնչել զհրամանն կատարել. բայց Յուդա ապրեցաւ ի նենգութենէ նորա, եւ ժողովեաց վաղվաղակի զԼիկանովը զընտիր ընտիրս ի Հրէիցն: Եւ յաղթեաց Լիկանովոյ, կոտորեաց ի զօրաց նորա 5000 այր, եւ Լիկանովը անկաւ փախստեալ յամուրն Սիւն: Լնաթի գնաց զայրազին ի տաճար անդր, սաստէր նոցա տալ ի ձեռք վաղվաղակի զՅուդա. իբրեւ նոքա երդմամբ հաստատեցին թէ չգիտեն զտեղին, ձգեաց Լիկանովը զձեռն իւր ի տաճար անդր եւ երդուաւ հարկոյատակ առնել զտաճարն Լստուծոյ եւ փոխանակ նորա շինել մեհեան դիցն Սիւնիսեայ. զայս իբրեւ ասաց եւ գնաց ի բաց: — Իսկ քահանայքն կարգացին զօգնականութիւն Լստուծոյ կենդանւոյ ի վերայ արթութեանցն նորա³:

Իբրեւ ազդ ընէր Լիկանովոյ թէ Յուդա ի Համբին է, խաղաց զՏեա նորա՝ ի մօի եղեալ անկանել ի վերայ նորա յաւաք շարաթու. խօսեցաւ նա հայհոյութիւն յԼստուած ամենագոր եւ կենդանի. եհա բանակեցաւ զօրօքն մօտ ի Բեթորն: Այլ բանակեալ յանդիման նորա Յուդա 3000աւ: Մատուցանէր աղօթութեամբ առ Լստուած եւ յորդորէր զօրան յուսալ յԼստուած հարցն իւրեանց, եւ պատմէր եւս նոցա երազ թէ որպէս քահանայապետն Սիւն (Գ.) եւ ընդ նմա Երեմիա մարգարէ

1 Ս. Մ-ի. է. — 25. Բ. Մ-ի. 27. 3 Ս. Մ-ի. է. 26 — 28. Բ. Մ-ի. — 11. 2 Բ. Մ-ի. 27. 11 — 26.

երեւեցան՝ զի կային բարեխօս առ Աստուած վասն ժողովրդեանն, եւ թէ Նշրեմիա ետ նմա ձեռն ի ձեռն տուեր մի ոսկեհանդերձ զի նոպաւ հարցէ զԹշնամիսն:

Վաջալերեալ ի բանից անախ եգին ի մտի հաստատութեամբ յարձակել ի Թշնամիա անդր: Իբրեւ հայեցեալ տեսանէր Յուդա զպատրաստութիւն պատերազմի Ասորւոցն, զփղացն զանհնարին զազանութիւն, զձեռք յերկինս ամբարձեալ ի Տէր կորույր: Իսկ Ասորիքն ի գոչեւն փողոյ եւ աղաղակաւ սկսան ի վերայ յարձակել, այլ Մակարայեցիքն բազում աղօթիւք եւ խնդրուածովք. անդէն Ղիկանովը ի սկզբան պատերազմին գտաւ անկեալ, եւ զօրքն ի փախուստ աճապարէին. իսկ Յուդա եւ որ գնեալն էին, զհետ անկեալ հարկանէին կոտորէին իբրեւ 35,000 այր, եւ յամենայն կողմանց ի վերայ զիմէր ժողովուրդն գալ կոտորել զԹշնամիսն: Իսկ զգլուխն եւ զաջ ձեռն Ղիկանովայ ետ կախել Յուդա զպարտպացն յՆշրուստղէմ՝ զի տեսցեն Ասորիքն որ ի միջնաբերդին էին: Ամենայն Նշրուստղեմացիք օրհնէին եւ գովէին զԱստուած, եւ առնէին զօրն զայն տօն եւ կարգէին եւս կատարել ամ յամէ զտօն յաղթութեանն այնորիկ (յ13 Նդար՝ այս ինքն է Փերբուաք ամսոյ, 160) յառաջ քան զտօնն Վաւութեանն:

316

Գտեալ այնուհետեւ Յուդայի պարսպաւապէր հրեշտակու թիւն առ Հռոմեցեցիսն, զի երթայր եւ սփռէր ընդ բնաւ համբաւ պատերազմաց նոցա: Հրեշտակքն Հրէից եգին առաջի ծերակու տին զբան դաշնաւորութեանն զոր կամէր Յուդա Մակարէ եւ եղբարը նորա, եւ աղաչէին առնել բարեկամութիւն ընդ Հռոմայեցւոցն: Հաճոյ թուեցաւ նոցա բանն, եւ եգին դաշինս պաշտպանութեան ընդ Հրէիցն, եւ բանք դաշանցն գրեցան ի տախտակս պղնձիս. եւ գրեցին եւս առ Վեմեսար ոպառնալով՝ մի ներել այսուհետեւ զՀրեայսն: Բայց Վեմեսար ընդ նոյն ժամանակս լուեալ զգոյժ պարտութեանն Ղիկանովայ՝ զընտիր ընտիրս զօրաց իւրոց 20,000 հետեւակ եւ 2000 հեծելազօր ի ձեռն տայր Բակքիդեայ եւ Նդիմայ եւ առաքէր զնոսա ի Հրէաստան: Եւ ընդ առաջ նոցա Յուդա 3000աւ. բայց իբրեւ տեսին Յուդայեանքն զբազմութիւն գնդին Բակքիդեայ՝ թօթափեցան ի նմանէ եւ մնացին առ Յուդայի արք իբր 800: Որքօք հանդերձ համարձակեցաւ Յուդա յարձակել ի վերայ. յերկարէր պատերազմն զօրն ողջոյն, զաջ թեւն Բակքիդեայ ի փախուստ դարձուցանէր, բայց ձախակողմն թեւին զթիկամբքն անկանէր եւ այնպէս զՅուդա գնդաւան հանդերձ ի մէջ արկանէին, եւ յետ սաստիկ կռուոյ ընկելոյ՝ անկանէր

(Յաղա փառաւոր անուամբ ի վերայ օրինացն իւրոց եւ հայրենի աշխարհին, իսկ սակաւաւորքն որ ապրեցան՝ դարձան ի փախուստ (160):

(Յովնաթան եւ Շմուոն թագեցին զնա ի Մովզիիմ ի շերիմ հարցն նորա եւ սուգ առ Խարայէլ աւուրս բազումն, եւ սկսան խօսել եւ ասեն զխարդ անկաւ կործանեցաւ հզօրն փրկիչն Իւրայել¹: Եւ յիրաւի իսկ՝ զի բուսան բզկեցին այնուհետեւ անօրէնք եւ զօրացան, եւ ժողովուրդն վհատեալ ետ ձեռն ի Բաղքիդ. եւ Բաղքիդ ի ձեռն պարսնցն զոր կացոյց ի վերայ շրէիցն՝ ապր հալածել զլաւն եւ կացուցանէր պահապանս ի տեղեւ տեղեւ, զի կալցի զերկիրն յիշխանութեան իւրում²:

Եյնուհետեւ եւ անօրէնն Եղկիմոս առնոյր ի բուռն զքահանայապետութիւնն եւ հրաման եւս ապր զներքին պարիսպս սրահ տաճարին կործանել, թերեւս վասն ընդ միտ մտանելոյ այնոցիկ որ պաշտպանիչն եղին նմա: Եյլ այն ինչ ոկիղքն ընէր գործոցն՝ հարաւ Եղկիմոս եւ քակեցան երախք նորա եւ մեռաւ մեծաւ տանջանօք³:

317

Ինդ նոյն ժամանակս ճշմարիտքն Խարայելացիք ընտրեցին զՅովնաթան իշխան եւ զօրավար շրէից (160 — 143). իսկ (Յովնաթան եւ որ ընդ նմայն էին՝ փախեան յանապատն թափովեաց ապրել յերեսաց Բաղքիդեայ. թէպէտ եւ ջանացաւ Բաղքիդ ըմբռնել զնա, բայց չեղել դամազիտ, եւ յորժամ սպանաւ ի նմանէ նենգութեամբ (Յովհաննէս՝ առ Յովնաթան զփէժ մահաւ եղբօր իւրոյ, եւ յաղթեաց եւս Բաղքիդեայ⁴: Բայց Բաղքիդ յետ Եղկիմեայ մեռանելոյ դարձաւ զնալ ի տեղի իւր, եւ դադարեաց շրէաստան խաղաղութեամբ ամս երկուս (160 — 158)⁵:

(Յետ ամացն երկուց դրգեալ Բաղքիդեայ յարանց անօրինաց յազգէ անտի շրէիցն, սկսաւ գաղտ եւ կամ յայանութեամբ ջառախ կորուսանել զՅովնաթան. իբրեւ չեհաս որում կամէքն՝ հաւանեցաւ առնել ընդ նմա խաղաղութիւն եւ մեկնեցաւ յերկրէն շրէաստանի՝ երդմնի լեւալ չդատնալ այսրէն յետս, եւ պահեաց իսկ զերդումնն: Եյնուհետեւ էր խաղաղութիւն յիւրայելի. Յովնաթան նոտէր ի Մաքմաս եւ անդ դատէր զժողովուրդ իւր եւ կշտամբէր զանօրէնսն Խարայելէ⁶:

(Յամի հպիւրորդի յիսներորդի երրորդի եւ Եղեքսանդրոս Բաղաս որ ասէր զանձնէ թէ իցէ որդի Ենաթայ Ն. եւ գտեալ օգնականութիւն ի շումայեցւոցն՝ յարեաւ հակառակ Գեմեարի Ե. եւ ան ի բուռն զքաղաքն Պտղոմայեցւոյ (զԵկիդ): Յայնպիսի

¹ Ա. Մ-ի. Բ. — 22:

² Ա. Մ-ի. Բ. — 23. 27. 50 — 53:

³ Ա. Մ-ի. Բ. — 54 — 56:

⁴ Ա. Մ-ի. Բ. — 28 — 49:

⁵ Յեւ. Ա. Մ-ի. Բ. — 57:

⁶ Ա. Մ-ի. Բ. — 58 — 73:

սում ներգութեան ժամանակի եղեւ Ղեմետր բարեկամ (Յովնաթանու եւ հան զգորն յամրոցացն Հրէաստանի եւ ի Սիմէ եւս եւ ի Բեթսաբայ: Եւ յլ Յովնաթան իբրեւ եհաս յԵրուսաղէմ եւ ամրացոյց զքաղաքն՝ անց ի կողմն Եղեքսանդրի, զի կացոյց զնա Եղեքսանդրոս ի վերայ քահանայապետութեանն եւ առաքեաց առ նա ծիրանի Թազաւորութեան. մերժեաց Յովնաթան եւ զամենայն խոտամանն Ղեմետրի, քանզի չկարէր ընել վտահ ի նա:

Իսկ Եղեքսանդրոս Ե. տաքս պատերազմ մեծ ընդ Ղեմետրի յորում անկաւ իսկ Ղեմետրիոս, եւ առ Եղեքսանդրոս զԹազաւորութիւնն նորա (150 — 145), եւ վասն դործերոյ հաստատուն զպատիւ Թազաւորութեան իւրոյ՝ ած նա կնութեան զՍիդակատրա զգուստր Պտղոմեայ Օ.։ Ի ժամանակի հարսանեացն մեծապատիւ մեծապարզեւ մեծարէր Յովնաթան յերկուց Թազաւորաց անտի¹:

Իբրեւ ամբ ինչ ի վերայ անցանէին՝ Ղեմետրիոս որդի Ղեմետրի Ե. ելանէր նաւաք ի կողմանս Սիւրիկեւոց գալ առնուլ ի բռան զԹազաւորութիւն հօր իւրոյ, եւ յարեցան իսկ բազումք ի նա. նա եւ Լպոզանիոս եւս որ կուսակալ էր Սաորին Լսորոց եւ Պաղեստինացոց, բայց յաղթէր նմա Յովնաթան (147), որ ի նմին արշաւանի հրձիգ արար զմահանն Ղազմայ յԵղովտոս եւ առ վարձս յաղթութեանն յԵղեքսանդրէ զքաղաքն Եկկարոն²:

318

Պտղոմեայ Օ. կռեցեալ յԵղեքսանդրէ ի փեսայէ իւրմէ յօգնականութիւն պատերազմին որ ընդ Ղեմետրեայ էր, եկն ծածուկ թշնամութեան մտօք՝ եւ առ զքաղաքն Լսորոց. ապա յայտնի իսկ եցոյց զԹշնամութիւն մտաց իւրաց զոր ընդ Եղեքսանդրի ունէր, եւ մինչ դեռ չէր անդ Եղեքսանդրոս՝ կռեաց առ ինքն զգուստր իւր զՍիդակատրա եւ ետ զնա Ղեմետրի կնութեան: Յետ այնորիկ երկորքին յաղթեցին միարանութեամբ Եղեքսանդրի. Եղեքսանդրոս սպանաւ ի փախստեանն. Պտղոմէոս վախճանեցաւ ի վերացն զոր էր առեալ ի պատերազմին, եւ զօրն պահապան զոր ի քաղաքն կացուցեալ էր՝ կոտորեցաւ կամ մերժեցաւ ի բաց³:

Եւ այնուհետեւ Ղեմետրիոս Բ. Նիկիատր զառաջին նաւազն (145 — 141) յաթոռ հօր իւրոյ. եղ նա գաշինս ընդ Յովնաթանայ. զի սկսեալ էր Յովնաթան պաշարել զամուրն Սիմն, մեծացոյց զսահմանս իշխանութեան նորա առեալ զԼիփարիմ, զԵրուզա եւ զՀռամա, եւ արար զամենայն Հրէաստան ապահարկ: Ընդ այնր խոտամանայր նմա Յովնաթան 300 քանդաք, եւ առա-

քէր 3000 այր ի Հրէից՝ ի գործ պատերազմի. ի ձեռն ոոցա ցածոյց Վեմեար դաստառաւթիւնն որ յՆտիդայ յարեաւ. բայց յամէր իմն տատաւին հանել զպահապանս Լսորոցն ի Հրէաստանէ՝ որպէս խոտաացեալն էր¹:

Եւ յիսն իրի յորժամ Տրիփոն սին անուն զմանուկն Նտիդոս գորդի Եղեքսանդրի կացուցանէր Թազաւոր, յաղթէր Վեմեարեաց եւ առնորդ զՆտիդայ՝ յայնժամ եւ Յովնաթան անց ի կողմն Նտիդայ Օ. Իռէայ (145—143), ընկալեալ խոտաւմն հաստատութեան ամենայն իրաւանց Հրէիցն, եւ եղեւ նա նմա ձեռնառ յաղթելոյ Վեմեարի եւ առնոյ տմուրս բազումս²: Ի նմին ժամանակի նորոգէր Յովնաթան եւ զդաշինս եղբոր իւրոյ ընդ Հռոմայեցւոցն, եւ զդաշնաւորութիւնն ընդ Սպարտիսցւոց որ առ Ռիաւ Ե. լինալ էր³: Եւս կատարէր այլ եւս յաղթութիւնս ի վերայ զօրաւարացն Վեմեարի, եւ յետ այնորիկ շէնէր ամուրս բազումս մանաւանդ յԱրուսաղէմ⁴:

Բայց Տրիփոն ինքնին կամէր թագ կապել, վասն այնորիկ եղ ի մտի բառնալ ի միջոյ զմանուկն Նտիդոս: Բայց քանզի ճարտար գիտէր թէ ատեւ է այն Յովնաթանայ եւ չէ ընդունելոյ զնա Թազաւոր, լաւ այտպէս թուեցաւ նմա նախ բառնալ ի միջոյ զՅովնաթան, եւ ել զօրօք ի վերայ նորա: Եւ իբրեւ ել Յովնաթան ընդ առաջ նորա 40,000 ընտիր ընտիր զօրօք, հաւանեցոյց զնա Տրիփոն արձակել ի բաց զգօրոն եւ զալ ընդ նմա ի Պատմայիս 10,000 արամբ. անդ կարաւ զնա ձերբակալ. զահի հարան եւ արտեցան յոյժ Հրէայքն եւ եղեւ ուրախութիւն մեծ հեթանոսացն⁵ (143):

319

Բայց Շմաւոն եղբայր Յուդայ եւ Յովնաթանայ կարգեալ էր յառաջագոյն ի Թազաւորէն Նտիդայ Օ. կուսակալ ի վերայ կողմանցն ծափեղերեայց եւ զօրաւոր. փութացաւ յայնժամ յԱրուսաղէմ, դրդեաց զարկոյց զազն Հրէից եւ ընտրեցաւ ի նոցանէ սպարապետ զօրացն (143—135): Վուսմարէր զգօրսն, երանէր ընդ առաջ Տրիփոնեայ որ պատրաստեալ գայր ի պատերազմ, բայց անկանէր Շմաւոն ի պատգամս ընդ նմա վասն արձակելոյ զՅովնաթան եւ առաքեաց եւս առ նա զորդիւն Յովնաթանու ի պատանդս: Բայց ստեաց բանիցն Տրիփոն եւ չարձակեաց զՅովնաթան, եւ խազայր յառաջ, այլ ամենայն ուրեք ընդ առաջ ելանէր նմա Շմաւոն եւ արգելոյր, եւ յետոյ ուրեմն ետ կատարել զՅովնաթան եւ զորդիւնս նորա ի Բաւկամա: Եւս ածել Շմաւոն զդիւանս եղբորն ի Մովզիմ եւ կանգնել ի վերայ շերտ գեղեցիկ⁶:

1 Ս. Մ-Կ. ԺԲ. 19—53:

2 Ս. Մ-Կ. ԺԸ. 54—74:

3 Ս. Մ-Կ. ԺԲ. — 33:

4 Ս. Մ-Կ. ԺԲ. 34—36:

5 Ս. Մ-Կ. ԺԲ. 39—54:

6 Ս. Մ-Կ. ԺԳ. — 30:

Ընդ նոյն ժամանակս դարձեալ էր յեռս Տրիփոն յԱսորիս եւ տուեալ ապանանել զմանուկն Մնտիղոս Զ. եւ զԹագաւորութիւնն յինքն վտարեալ (143 — 139): Մինչ դեռ այն լինէր՝ խօսէր Շմաւոն պատգամաւորութեամբ ընդ Ղեմետրի Բ. որ միշտ իսկ զբաւեալ ունէր զկողմն մի աշխարհին Մսորոց: Եւ Ղեմետր դաշինս ընդ Շմաւոնեայ, յանձն առ նա լինել նմա իշխան ազգապետ եւ արար զնա անհաղկ ամենեւին: (Նետ սակաւ ինչ միոյ ետուն Մսորիքն ի ձեռս զամուրն Սիւն. եւ յետ սրբելոյ քաղաքին յամենայն պղծութենէ կռոցն պաշտաման՝ եմուտ ի ներքս Շմաւոն ուրախութեամբ, հաստատեաց ասն ամ յամէ առ յիշատակի կատարեալ ազատութեան երկրին Հրէաստանեաց (142):

Սինչ դեռ Ղեմետր Բ. ի պատերազմի ուրեմն էր ընդ Պարթեւաց եւ յաջողէր իմն իսկզբանն, բայց յետոյ անկանէր ի ձեռս նոցա (141), Շմաւոն ի ժամանակի խաղաղութեանն յօրինէր եւ կարգէր զիրա աշխարհին եւ բարձրացուցանէր զժողովուրդ իւր, նորոգէր զդաշինս խաղաղութեանն ընդ Հռոմայեցւոց եւ Սպարտիացւոց, եւ ընդ այնր ամենայնի ընտրեցաւ յազգէ անտի իւրմէ ժառանգութեամբ իշխան եւ քահանայապետ (մինչեւ զայցէ Ճշմարիտ մարգարէն): Եւ գրեցան բանքն ի տախտակս պղնձիս եւ եդան յերեւելի անդւոջ ի մէջ սրբութեանցն (140):

320

Սամեցեալ Աղէոպատայ ունել զոք օգնական ընդդէմ Տրիփոնի՝ ամուսնացաւ ընդ Մնտիղոս Սիդացւոյ որ էր եղբայր առն նորա: Մնտիղոս ջանալոր առնել իւր բարեկամ զՇմաւոն՝ հաւատաւեալ զամենայն իրաւունան եւ առեալ իշխանութիւն՝ հաւանելոյ դահեկան առանձինն: Սպա ելանէր նաւաք յԱսորիս, անդ գրեթէ ամենայն զօրն թոթափեալ ի Տրիփոնեայ՝ անկաւ յՄնտիղոս որ պաշարեաց զքաղաքն Ղովբացւոց: Ենդէն ի նմին ժամանակի զգջացաւ նա ընդ խոստմունան մեծամեծս, զի մերժեաց նա զզօրսն զոր առաքեաց նմա Շմաւոն ի թիկունս օգնականութեան, առաքեաց զԹենոքիոս բարեկամ իւր որ խօսեցաւ սպառնալէք յԱրուստղէմ, բայց եւ նմա Շմաւոն պատառխանք հապտատութեամբ: Իսկ Տրիփոն փախեաւ ի Ղովբոյ յԱթոսիս եւ անտի յՍպամէա, անդ կալան զնա եւ սպանին կամ թէ ինքն իսկ զիւր անձն սպան (139):

Ընդ նոյն ժամանակս Սենգերէոս զօրավար ծովեզերեայ Մնտիղոս Ե. Սիդացւոյ (130 — 131) հարկանէր զկողմանս Հրէաստանի, բայց Յուդա եւ Յովհան որդիք Շմաւոնեայ բեկին զգորու-

1 Ա. Մ-ի. 31 — 54:

2 Ա. Մ-ի. 37:

3 Ա. Մ-ի. 36. — 38:

4 Ա. Մ-ի. 36. 39 — 41:

Թիւն նորա եւ մերժեցին զնա յաշխարհէն, եւ յետ այնորիկ էր խաղաղութիւն ամս երիս (138)¹: Վասնզի Անտիոքոս երկնէր ին ի Հռոմայեցւոցն որ միւսանգամ յայտ արարին Թէ պաշտպանէք եւ բարեկամք Հրէից են²:

Ապա շրջէր Շմաւոն (135) ի ծերութեանն ընդ Հրէաստան եւ ընդ նմա որդիք նորա Յուդա եւ Մատաթի, եւ յԱրիքով եմուտ ազանել առ փեսային իւրում Պտղոմէայ. անդ սպան զնա ի հայր Պտղոմէոս հանդերձ որդւովքն եւ որ ընդ նոսա եկեալ էին, քանզի իշխանութեան իմն ցանկացեալ էր Պտղոմէոս: Այսպէս մեռաւ Շմաւոն, որ որպէս մեծ էր ի պատերազմինոյնպէս եւ ի խաղաղութեան. էր նա ճրագ սրբութեանն, հայր ժողովրդեանն եւ թուփ թշնամեացն Խորայելի: — Իայց որ սպանն զնա Պտղոմէոս՝ չհաս որում ցանկացեալն էր. զի որք առաքեցանն ի նմանէ առ Յովհան կրսեր որդի Շմաւոնեայ՝ ըմբռնեցան եւ սպանան, եւ Յովհան յաջորդէր զհայրն յիշխանութեան եւ ի քահանայութեան Զրէից³: (Աստ սպառին զիրք Մակարայեցւոցն):

321

(Յովհաննէս որ անուանեալ կոչեցաւ Հիւրկանոս Ա. (135—107), ի յարձակել ի վերայ նորա Անտիոքայ Լ. փախեաւ յԱրուսադէմ. այլ ընկալաւ դադարումն պատերազմին, եւ յետ սակաւնչ միոյ եղեն դաշինք խաղաղութեան. շնորհեցաւ Հրէիցն ազատութիւն օրինաց իւրեանց եւ քաղաքային իշխանութեան, եւ խոստացան Հրէայքն առ չարի ամ յամէ վտան քաղաքացն որ արտաքոյ քան զԱրուսադէմ էին՝ 500 քանքար արծաթոյ եւ պտանդա. հաստատեցաւ եւ դաշնաւորութիւն բարեկամութեան ի մէջ Ասորւոցն ընդ Հրէից (134):

Աստն դաշնաւորութեանն իսկ այնորիկ գնաց Յովհաննէս Հիւրկանոս ընդ Անտիոքայ ի մարտ պատերազմի ի վերայ Պարթեւացն, յաջողութեամբ էր զառաջինն պատերազմն, այլ ի միում նուագի ի յարձակել ի վերայ Թշնամեացն՝ ի պարտութիւն մատնեցան Ասորիքն եւ անկաւ ի ճակատուն Անտիոքոս Լ. (133—181): Ընդ նոյն ժամանակս փախուցեալ Ղեմմարի Բ. ի բանակ՝ առ միւսանգամ զԹագաւորութիւն հօր իւրոյ (130—126), այլ յետ սակաւ ինչ ժամանակի զժառել օկտու ընդ Լագիպտացւոցն, մինչեւ յետ չորից ամաց անկաւ ի պատերազմին որ ընդ նոցա էր: (Այնմ հետէ չէին ձեռնհաս թագաւորքն Ասորւոց պահել զփերագոյն իշխանութիւն իւրեանց ի վերայ Հրէաստանեացն, այլ մանաւանդ Թէ յաջողութեամբ դարձեալ ի Պար-

1 Ա. Մ-4. ԺԶ. — 10.
2 Ա. Մ-4. ԺԵ. 15 — 24.

3 Ա. Մ-4. ԺԶ. 11 — 24.

Թեւաց անտի Յովհաննէ Վարկանոս՝ հան այնուհետեւ զաշխարհն ամենեւին յազատութիւն:

Նախ մեծացոյց զսահմանս իշխանութեանն Հրէից առեալ քաղաքս յԼսարուոց, յԼարաբուոց եւ ի Փիւնիկեցւոց, եւ արար նորոք յամրի եւ ի զգուշութեան զաշխարհն (130): Ի յաջորդ ամին խաղաց ի Շամրին, անդ առ զԱլեքէմ եւ զՎարիզէն յորում եւ զտաճարն Շամրուացւոց աւերեալ քանդէր. ապա չու առնէր գնացր ի վերայ Եգիպտացւոցն, որոց զհարաւակողմն Հրէաստանի գրաւեալ էր, եւ բազում անգամ թշնամութեամբ գնացեալ ընդ Խարայեցւոցն. արկանէր զնոսա ի նեղ մեծ, հնազանդէր զնոսա հրէական թլիստութեանն եւ այնպէս յիւր ազգն խառնէր (129): Նորոգեալ Հիւրկանեայ զդաշնաւորութիւնն որ ընդ Հուրմայեցւոց էր՝ արար հաստատագոյն զստացուած կողմանցն զոր պատերազմաւն առ (127), եւ ամրացոյց զխաղաղութիւն աշխարհին: Յետ ամաց ինչ գրգռեալ ի բնակչացն Սամարիայ եւ գնաց ի վերայ քաղաքին ծոցա, (զոր նորոգն շինեալ էր Աղեքսանդրի մեծի) եւ յարգել արկեալ պաշարէր զքաղաքն: Օւր ջանայր բազում անգամ Անտիոքոս Խ. Ալեկիկոս ապրեցուցանել զՍամարիա. ինքն եւ զօրաւորք նորա խորտակեցան, եւ յետոյ ուրեմն առաւ քաղաքն եւ քանդեցաւ (112):

Հայնմհետէ խաղաղութեամբ վարէր Հիւրկանոս զսահմանս իշխանութեան իւրոյ որ բովանդակեալ ունէր զՀրէաստան, զՎաքիլեա եւ զՍամարիա, եւ յետ 28 ամաց առաջնորդութեանն վախճանեալ առնէր զուս կապդի արանցն քաջաց Սահարայեցւոց՝ որ այնչափ մեծամեծ նահատակութիւնս վառն օրինացն իւրեանց եւ հայրենի աշխարհին ցուցին, եւ էր նա նոյնպէս անարատ վարուք իրեւ զառաջինն իւր († 107): Այ միայն զքաջութիւն Սահարայեցւոցն զոր շնորհեալ էր նոցա Առաւծոյ, այլ եւ զշիւթութիւն եւ զազմուի թագաւորութեանն Աեղեւկեանց ի կիր արկ աստուածեղէն տեսչութիւնն առ հանելոյ զՀրեայն ամենեւին յազատութիւն: Իսկ այն ինչ հատեալ Հրէիցն արտաքին ազատութեանն՝ ծնան հերձուածք եւ բաժինք առանին. զեղծանել իմն սկսան Սահարայեցիքն եւ կորզեցին ի վերայ տոհմին իւրեանց եւ ի վերայ համրէն տէրութեանն զպատիւ գաստատանացն Աստուծոյ:

ԻԳ

Հռոմայեցիք (753 — 1) :

Առիւթ . Բուն Հին Հայրենի աղբիւրք պատմութեանն Հռոմայեցւոց՝ որպէս ինչ են դիւանագիրքն (Fasti) եւ տարեգիրք (Annales) յոյժ ինչ աղքատ են պատմութեամբ եւ թափուր ի մեծամեծ ինչ դիպաց : Իսկ ի Հնագոյն պատմագրաց նոցա՝ հասակաւորք եւեթ ձեռքեալ են : — Վասն սկզբանց ժամանակաց հռոմէական պատմութեանն՝ կարելւոր է Դիոնիսոս Հաղիկոսնացի (ց443) . Իսկ Լիււիոս, Պլուտարքոս, Պոլիբիոս, Դիոգար Սիկիդացի, Ապլիանոս, Վելլէոս Պատերիկուսոս, Փլուտարքոս եւ այլ եւս նշխարիք՝ են առաջնորդք քոյք վասն նորագոյն ժամանակաց հռոմէական պատմութեանն : Մանր եւս հանգամանք մատենագրացս այսոցիկ եւ նկարագիր նոցա ընծայեցի ի պաշտօն վարի, ի պատմութեան հռոմէական մատենագրութեանն՝ որ է Գորմալ ընդարձակագոյն ինչ աղբիւր հմտութեան վասն պատմութեանն Հռոմայեցւոց : — Երեւելի եւ հոգեկալ քան զամենայն պատմագիրս մերոց ժամանակաց՝ յոյժ մեծին պատմութեան է Կիլիսի Գերմանացի՝ մատենիւն որպէս տնայն է "Հռոմէական պատմութիւն" :

Ե

Բնակիչ Խորալեայ, — շնորհաբար Հռոմայ տա թափառորսին (753 — 510) :

322

ԼԵՒԱՐԴՆ Խաղաղացւոց որ անուանեալ կոչի ի Յունաց Հեռպերիա՝ է ցամաքակողմ մեծ քաժանեալ ի Վաղղիացւոց աշխարհէ լերամբն Լալից, պատի զնովաւ ծոցն Միջին եւ Լոդիական, եւ հասանեն զնա ընդ մէջ Լալենինեան լերինք : Բաժանէր յերկա մասունս . Վ Երին Խաղղիա՝ յԼալեան լերանց մինչեւ ց/Սուրբիկոս եւ ց/Մակրա գետ . Միջին կամ Բուն Խաղղիա՝ ի գետոց անտի մինչեւ ց/Սիդարոս (Սելէ) եւ ց/Փրենտոյ (Ֆորդորէ), եւ Լեւրին Խաղղիա՝ ի նոցունց մինչեւ ց/Ճայրոն հարաւոյ :

Ե. Վ Երին Խաղղիա բովանդակեալ ունի զդաշտավայրան զորս ընդ մէջ հասանէ Պաղոս գետ : Ի Վաղղիացի (Սեղաացի) բնակչացն իւրոց անուանեալ կոչէր Վաղղիա յայսկոց Լալից : Մօտ ի ծոց ծովուն Վ Ենեւտացւոց բնակեալ էին Կառնացիք մեծատուն վաճառաշահ քաղաքաւն Լիւրիդեաւ, եւ Վ Ենեւտացիք՝ ծաղկեալ քաղաքօք Լոդիա, Պատաւիոն (տեղի ծնունդեան Լիւեայ պատմագրի), Վ Երոնա (յորում նախ Լուգանացիք՝ եւ ապա Սենտանացիք բնակեցին եւ յետուս եղեւ մեծատուն գաղթականութիւն ինչ Հռոմայեցւոց) : — Նշովեզն տա Տիւռնեան ծովուն կոչէր Վիգուրիա, եւ անուանի քան զամենայն քաղաքն նորա էր Վենուա : — Վաղղիացիքն որ տակազմենայն Վ Երին Խաղղիա գրաւեցին կալան եւ զառաջին բնակիչն զԵտրուսկացիսն վարեցին ի հարաւ կոյս՝ յայլ եւ այլ ցեղս բաժանէին : Լորեւելիքն ի նոցանէ ի հիւսիսային ափունան Պաղոսի էին Ինսուբրիացիք զոռ պատերազմաւ՝ հանդերձ քաղաքաւն

1 Gallia Cisalpina.

իւրեանց Սեդիողանոնիւ, Տաւրինացիք՝ ի կողմնոն յորս յետոյ Լազոստոս շնեաց զԼազոստա Տաւրինացւոց (Վուրին), Սաղաւսացիք՝ վայրագ եւ յափշտակող բնակիչք Լալից, եւ Կենուննաացիք հանդերձ քաղաքօքն Բրիքսիտ, Սանաուա (յոր մօտ էր Ենդէս՝ տեղի ծնընդեան վ իրգիղեայ)։ — եւ ի հիւսիսային եզերս գետոյն բնակէին Բոյիացիք ի քաղաքսն Պարոն, Սաւաինա (Սոսեւնա), Բոնոնիա (Պոլոնեա) եւ յայլս, Վինգոնացիք՝ շուրջ զՎաւեննաւ։ Իսկ ամենեւին ի հարաւոյ բնակէր գաղիական ցեղն Սենոնացւոց որք ունէին զարեւելեան ծովեզերսն Սաֆրիայ՝ մինչեւ մօտ իսկ ցԵնկոնա, որք եւ համակ ի պատերազմունս էին ընդ Հռոմայեցւոց, եւ երեւելի քան զամենայն քաղաքս նոցա Սենոզաղիա էր։

Բ. Սիջին Խառողիա ունէր — 1. զԵտրուրիա՝ յորում էին եւ 12 քաղաքք դաշնաւորութեանն Ետրուրիացւոց՝ Կորաոնա, Լարետիոն, Կղուսիոն, Պերուսիա յարեւելս հիւսիսոյ, Վոզաւերրա, Վետուղոնիոն, Սուսեղղիք, Վոդսինիք յարեւմուտս հարաւոյ, Տարիուինիք, Կերէ (կամ Լգիւղա), Վէիք, Փաղերիք ի հարաւակողման։ Երեւելք քան զամենայն քաղաքս առ տէրութեամբն Հռոմայեցւոց էին դարձեալ Լոնա (մօտ յայժմու Վարրարա) լիեալ անուանի մարմարահատիւքն. Պիտաբուն հին վաճառաշահ քաղաք առ Եւնոս գետով. Փեսուղիք ի վերայ բլրոյ եւ Փղորենտիա ի հովտին Եւնոսայ։ Այլին կարի հեռի ի Սորակոնայ ի նուիրական լեռնէ կայր Փերոնիա քաղաք համբաւաւոր վաճառատեղեալ եւ պաշտամամբք Փերոնիայ ծաղիական գիցն, որոյ անտառն հանդերձ մեհենիւք մօտ էր ի քաղաք անդր։ Եւտ երկայնաձիգ պատերազմօք հնազանդելոյ Հռոմայեցւոց զ12 ամուր քաղաքան զայնոսիկ՝ առաքեցին անդր գաղթականս եւ կապեցին զերկիրն ընդ քաղաքին Հռոմայ պողտայիւք, այս ինքն Լարեղեան, Սասիական, Փղամիսեան ճանապարհօք։ — 2. Սաֆրիա, յորում կան աղբիւրքն Տիրերիս գետոյ եւ գետքն ծովեզերեայք՝ երեւելք ի պատմութեան՝ Սուրիկոս, Սետաւրոս եւ Սենա։ Վաղաքք երեւելք են հին շահաստանն Երիմինոն (Սիմինի), Պիսաւրոն, Փանուսիստունէ հոյակապ մեհենիւ եւ պաշտամամբք, Սպոգետիոն, Իմոերաֆնա՝ (տեղի ծնընդեան Տակիտեայ պատմագրի), Իգուիոն՝ յորում են երեւելի աւերակքն մեհենին, ուր եւ ընդ կամարաւ գետն եւթն պղնձի Եւտուրիեան տախտակքն ետրուրիացի արձանադրովք, Սաքսիա (տեղի ծնընդեան Պղաւտեայ կատակերգուի), եւ այլ եւս քաղաքք որք առ հասարակ ինքնօրէն քաղաքք կամ գաղթականք Հռոմայեցւոց էին։ — 3. Պիկենոն, յորում երեւելի քան զամենայն քաղաքս էր քաղաքն ծովեզերեայ Ենկոնա (որ է գրկաշափ) գաղթականութիւն Սիրակուսացւոց (394) երեւելի արուեստանոցօք երանգոցն ծիրանեաց եւ շահաստան վաճառաց. իսկ այլ եւս քաղաքք

զրպէս Ասկուղոն, 'Նումանա' էին ինքնօրէն քաղաքը Հռոմացեցւոց: — 4. Սամնիոն, բնակեալ յայլ եւ այլ Սարեզեան ցեղէջ, յորում քաղաքը երեւելիք էին Պիննա՝ քաղաք Վետինացւոց, Տէատե՝ ղղեակ Մարբուկինացւոց, Աորիինիոն (որ առ պատերազմաւ դաշնաւորացն կոչեցաւ Խաղեկա, քանզի սահմանեալ էր այն լինել կայան ծերակուտի դաշնաւորութեանն եւ քաղաքը գլխաւոր Խաղեկայ), Սուզմայ (տեղի ծննդեան Ովեգեայ) յերկրին Պեղեգնացւոց, Ամեռոնոն՝ բուն հին քաղաք Վետինացւոց (տեղի ծննդեան Սաղուստեայ): (Երկրի անդ Սարինացւոց որ առաւապեր էր գինւոյ, ձիթալտղոյ եւ անտառախիտ եւ հասանէր մօտ մինչեւ ցրաղաքն Հռոմայ՝ կային քաղաքն երեւելիք ի պատմութեան պատերազմացն Հռոմայեցւոց Փիղէպ եւ Ալուստամբրիոն, դարձեալ Աուրէս՝ հին քաղաք գլխաւոր Թազաւորացն Սարինացւոց. Սամնիացւոց էր եւ Բենեւենտոն որ ցայսօր նշանաւոր է աւերակքն իւրովք: — 5. Ատին ի Տիբերիս գետոյ մինչեւ ցլիբիս, յորում Մաթիկեան եւ Աղլանեան լերինք ի հարաւայ Հռոմայ ձգեալ յերիս բազուկս՝ բաժանեն զերկիրն. — ա. Աղլանեան լեռուն՝ էր մեծարոյ լատինական ազգացն (որք աստ ուրեմն յանտառին Փեռենտինայ ժողովէին զժողովս դաշնաւորութեան խրեանց) որպէս եւ Հռոմայեցւոցն եւս (վասն մեհենին Արամազդայ որ ի սարի անդ էր): Առ արեւմտեան լեռնոտաւմն նորա կան երկու խոր եւ գեղեցիկ Աղլանեան եւ Նեմորեան ծովալիճք՝¹ յորոց միջի ի հիւսիսոյ կայր բուն հին քաղաքն Աղլադոնգա, եւ ի հարաւայ՝ համբաւաւորն Աիւնտիանոն կամ մեհեանն Նեմորեանն Անահտայ: Բ. Աղգիդոս լեռուն հին վողսկեան Վեղեղիք քաղաքաւն. երեւելի էր շար լեռանցս վասն գեղեցիկ անտառացն եւ ճարակաշատ վոյրոց, եւ վասն անուանի գղեկին Աղգիդոնի եւ մեհենի իրիք Անահտայ: — Գ. Տուսկուղանեան լերինք՝ առ որովք էր հին քաղաքն Տուսկուղոն, եւ ի վերայ մանր մանր բլրոց լերինն եւ առ ստորոտալն շինեալ կային գեղեցիկ շէնք եւ գեղք որ հայէին ի վերայ ամենաժաղկ դաշտավայրացն Հռոմայ եւ հոսանացն Տիբերեայ, Անիոնի եւ Տիւռնական ծովուն. ի մէջ շինիցն այնոցիկ երեւելի էր յոյժ եւ Տուսկուղանոնն Աիկերոնեայ: — Ատին բոտ ընդարձակագոյն մտաց փակելով ի ներքս եւ զսահմանս Վոլսկացւոց, Եկուսացւոց, Հեռնիկացւոց եւ Ռուստուրացւոց՝ հանդերձ եւ թնրքեան քաղաքաւն Հռոմաւ ի վերայ Տիբերիս գետոյ, ունի — ա. ի ծովեղերոն՝ զվաճառաշահ քաղաքն նաւահանգստի զԱտին գնաւտակովմմն Տիբերեայ. Աւրենտոն՝ հին քաղաք Թազաւորացն Ատինացւոց, լե շուրջանակի Թիփովք դարնի ծառոյ (ուտի է եւ անուն քաղաքին). Արդէա՝ քաղաք գլխաւոր Ռուստուրացւոց՝ որոց էր եւ քաղաքն նաւահանգստի Անտիոն համբաւեալ

¹ Lacus Albanus, Lacus Nemorensis.

նաւարկութեամբ եւ հինիւ ծովու. Յերրակինա՝ հին քաղաք
 Վ. ողկացւոյ ի վերայ բլրոյ. ոչնչ կարի հեռի ի կողմանցն Փռն-
 գեայ երաներ հոյակապ կեկութեան գինին, որպէս եւ Սիննուեաս
 էր ի գինեւէտ Փողեռնեան սահմանս առ տարուտով Մասի-
 կեան լեռանց. — բ. իսկ ի ներքին կողմանս՝ էր երեւել լաւի-
 նիոն ի վերայ լայն Ապպիական պողոտային զարդարելոյ բազում
 յիշատակարանօք, եւ մօտ առ նոն լանուիս մեհենին (Յունի-
 Ղորթա, գինեւէտն Սեռիա, Արպինոն (տեղի ծննդեան Մարիտի
 եւ կիկերոնի). սորա ամենեքին էին քաղաքը Վ. ողկացւոյ: —
 Լորեւել քաղաքը Հեռնիկացւոյ էին լնաղնիտ եւ Փերենաինոն:
 Վարձեալ հին քաղաքը լատինացւոյ էին Վարիք եւ Պրենեա-
 տրէ (Փալեստրինա) լն շինիւ վասն առողջագոյն օգոցն եւ երեւել
 պատգամօք մեհենին լաւառի. յարեւելոյ սորա էր գեղեցիկ վայրն
 Սուրդակուէոն (Սուպեադոյ) յոր ձգէր իսկ Սարինեան կալուածն
 Սիլատեայ պուտի: Մի յամենեւին հին եւ երեւել քաղա-
 քացն լատինի էր Տիրուր (Վիւրի) առ Լնիոն գետով, յոր
 առեւ պաշտէին մեծամեծքն Հռոմայեցւոյ, որ եւ ցայսօր զրգռէ
 իմն զմիտս տեսողացն զարմանալի գրիւն եւ յիշատակօք անցելոյն:
 — Յ. Ամմարնիա (Վերրա տի լաւորոյ) ի լեռիս գետոյ մինչեւ
 ցԱղարտոս. յորում երեւել են Տիփատա լեռինք, Վ. ետուտս եւ
 գինեւէտ գեղեցիկ հեփեստեան լեռանն Վաւրոս, զորով կան նշա-
 նաւոր ծովակն Լեռնոս՝ յորմէ մահաբեր սղոխն երանեն, եւ առ-
 տրէաշատ ծովակն Վ. Լերինեան: Աղմանք Լեռնեան ծովակին
 եւ շուրջ զքաղաքաւն Ամմարին ի հնոցն բանաստեղ-
 ծից իրրեւ դուռն սանդարամետաց վասն հրաբուխ զօրութեանն՝
 որ մատամբ շեջեալ է եւ մատամբ տակաւին տեւէ: Եւ ի Ամմիս
 եւս էր տեղի պատգամաց Ապոլոնեայ, յորմէ ելին եւ զոյցքն
 Առանեանն Արիօզայ՝ որ բազում իմն ունի նմանութիւն ընդ
 Պիւթիայ Վերդիեայ: — Ամմարնիա է մի յամենեւին գեղեցիկ
 եւ յամենեւին պազարեր կողմանց աշխարհի. ցարեան, գինի եւ
 ձէթ առատ եւ ընտիր է, որպիսի դուռն ուրեք զոյ գտանել, եւ
 յայն սակս իսկ վաղ ուրեմն բազում ազգք անդր գաղթեալ շե-
 նեցին քաղաքս բազումս, յորս երեւել են յունական քաղաքքն՝
 Ամմիք՝ որ երբեմն էր մի ի մեծատուն շահաստանաց արեւմտեան
 Միջերկրական ծովուն, մայր Եփեսոսէն քաղաքի (որ յառաջն
 կոչէր Պարթենոպէ), Պուտեղիք եւ այլք. քաղաքքն ետուրիականք
 Ապպուա եւ Լոդա. իսկ որ ի յորդելոյ Վ. ետուայ (79 յետ Վր.)
 կործանեալ ծածկեցան քաղաքքն Հերկուլանոն, Պամպիլք, Ասա-
 բիք՝ էին քաղաքք Վ. ողկացւոյ:

Վ. Ստորին Իտալիա որ եւ վասն գաղթականացն բնակելոց ի
 ծովեզերսն Մեծ (Հաւաստանն կոչէր, էր ըստ ներքին կողմանցի
 բնակութիւն Սպիայի եւ Սարեղիացի ց. քն: Բաժանէր նա յե-

րիս մնաւնա: — 1. Լպուղիա երկիր լի անտառովք՝ կաղնեաց, վարազուց եւ գայլից. բնակիչքն էին ժողովուրդ խառնեալ ի պեղասզացի, հեղղենացի եւ հին խաղացի ցեղից: Լպուղիա ձգի ի Փրենտոյ գետոյ մինչեւ ցծագս (Յապիգիոնի (Վարայ տի Լեւզա)). եւ բաժանի Լպուղիա ի Վաւնիա եւ ի Պեւկեաիա՝ անջրագեա ի մէջ անկեալ Լպիդոս (Օֆանդոյ) գետոյ, հանդերձ քաղաքօքն՝ Ղուկերիա, Սաննիք, Վեռուսիա (տեղի ծնունդեան Ովերտեայ), եւ ի Կաղարրիա կամ Սեասպիա՝ որ է ծայր ինչ երկրի յարեւելից կուսէ հանդերձ Բրունդուսիոնիւ եւ Տարենտոնիւ: — 2. Ղուկանիա ի մէջ Տիւռենական ծովուն եւ գոգոյ Տարենտեան ծովուն հանդերձ Պեստոն (կամ Պոսեդոնիա), Վելիա (Լիլեա), Հերակլեա եւ այլովք քաղաքօք, երկիր լի խոխունովք եւ ճարակաշատ վայրօք (նմին իրի եւ նշանաւոր էին եղեմքն ապուղեացիք): — 3. Բրուտիոն (Վալապրիա) ի Լաւոս (Լաֆնոյ) գետոյ մինչեւ ցծայր երկրին հարաւոյ՝ Վոսենտիա, Սամերտոն, Հեւզիոն (Սեւծիոյ) եւ այլովք քաղաքօք: — Ելլ այսց ծովեզերեաց յունական քաղաքացն որք ի բարեկեցութիւն հատեալ էին՝ վազ ուրեմն սկսան տիրել ազգքն հօրք, բիրտք եւ պատերազմողք, մինչեւ եւ սոքա անկան ընդ Հռոմայեցւովք՝ որք ի քաղաքսն նոցա մարդաթափս ի բնակչաց՝ ածին նստուցին գաղթականս: — Մեծամեծ մնացորդք մեհենի ի Պեստոն, աւերակք սեանց հոյսկապ շէնուածոց, դրանց եւ որոնց, դրամք հատեալք գեղեցիկս եւ անօթք ծածկօք՝ տակաւին վկայ են յայնժամու մեծաշուք փառաւորութեան, մեծութեան եւ հրահանգաց յունական դաղթականութեանցն այնոցիկ:

Վ. Լքրեւելք ի կղզեաց շուրջ գիտաղեաւ են՝ Սիկիդեա կամ Տրիքեաիա (այս ինքն Լքրեքծագեան, անուանեալ ի հնոց վասն ձեւոյն) համբարակ ցորենոյ վասն համօրէն խաղիայ, Սարգինիա, Կորսիկա եւ Սեղեոա (Սալդա). ապա եւս որպէս եւ ի Ստորին խաղիա բնակեալ էին մանաւանդ գաղթականութիւնքն (Յունաց:

323

Եզգք բնակեալք ի Միջին Խաղիա յառաջ քան զտէրութիւնն Հռոմայեցւոց: — Բնակիչք այսց կողմանց Խաղիայ էին ի սկզբանէ գաղթականք ի Պեղասզացւոց (Տիւռենացիք) եւ դարձեալ ազգք այդրէնածինք հովիւք եւ մշակք՝ յիրերիացի եւ ի գաղիացի ցեղից (Ումբրացիք, Վոզսիացիք եւ այլք), որք աւուանեալ կոչէին Եթրիգինացիք իբրեւ ընտրելով յառաջնոցն: Տիւռենեան Պեղասզացիքն՝ որ էին ժողովուրդ ծովակալ եւ կրթեալ՝ մղեցան եւ կամ նուաճեցան յԱթորուկացւոց կամ Տուսկիացւոց որք խաղացեալ գային ի հարսւ կոչս ի կողմանցն Եզպից

(ի Ռեալայ): «Եմին հակառակ ազգքն այդրէնածինք այլ եւ այլ տնուամբը կացին մնացին ազատ մինչեւ անկան ընդ իշխանութեամբ Հռոմացեաց: Մեւս եւս երրորդ ցեղ էին լատինացիք՝ ժողովուրդ խառնեալ ի Պեղասագացի, յայդրէնածին եւ ի գաղթեալ ազգաց: — Սիկանացիքն կամ Սիկուացիք մերժեալք ի սոցանէ գաղթեցին մատամբ միով ի հարաւ եւ յետուս բնակեցին ի Սիկիդեա՝ որ ի նոցա իսկ անուն կոչեցաւ:

1. Ետրուակացիքն բնակէին ի սահմանս այժմու Յսսկանայ մինչեւ ցեղերսն Տիրերիս գետոյ: Գումերեալ էին նոքա ի մի տէրութիւն դաշնաւորութեան յ12 ազատ քաղաքաց յորս եւ կենդրոն էր Տարիուինիք: Իւրաքանչիւր քաղաքաց առաջնորդք էին քրմական ցեղն ազնուականաց, որ էր վերականգու պաշտամանց եւ քաղաքային իրաց, եւ առաջի ատենի էր պատասխանատու վասն ծառայից եւ պաշտպանաւորաց՝ որք զարծէին զերկիր մեհնից եւ զտերանց իւրեանց: Կեղքն ազնուականաց՝ համօրէն քաղաքաց ընտրէին զգլխաւորն հասարակաց դաշնաւորութեանն, որոյ էր նշանակ իշխանութեան աթոռ փոխկրեայ², պատմունքն ծիրանի եւ երկուսասան նուիրակք³ հանդերձ խրձամբ եւ տապալաւ⁴: — Միայն քրմականն ազնուականաց էր սեպհական գիտութիւնն առ տեղագիտութեան եւ բնութեան, յորոյ վերայ իսկ հաստատեալ կային կրօնական պաշտամունք վերագոյն եւ խոնարհագոյն (12 աստուածոցն). եւ յայն սակս իսկ առաջնորդութեամբ քրմապետին մատչէին պատարագքն հանդերձ գուշակութեամբք. նա սահմանէր զաւուրս տօնից, զտարին կարգեալ յարդարէր եւ ապր օրէնս վասն իրաց պատերազմի եւ խաղաղութեան: Եթեմք նոցա երկուսրական հաւատովք վասն ոգւոց բարեաց եւ չարաց, որպէս եւ լեզուն նոցա որ առանց ձայնաւոր գրոյ յաջմէ ի ձախ անդր ընթերցեալ լինէր՝ ցուցանէ թէ ծագումն նոցա յարեւելից է: — Սկայագործ օրմունքն⁵ որդատերրայ եւ ալոց տեղեաց, շերիմն Պորսենայ, աւերակք յարթ շինուածոց մեհնացն, եւ մնացորդք անհնգեղ թմրոց, պողոտայք, գետնափօր անցք եւ այլ եւս նոյն պիսիք որ ցայժմ կան՝ յայտ արարեալ ցուցանեն զաջողակութիւն ճարտարապետութեան նոցա, որպէս եւ անհամար նկարէն անօթքն բրտի եւ սափորը մեմբոյ մեռելոցն որ ի մէջ գտն՝ յայտ առնեն զճարտարութենէ արուեստին նոցա: Հանդերձ նոքիմք եւ ի ձոյլս պղնձոյ եւ ի դարբնութեան քրեական նիւթոց երեւելի եւ համալուաւոր էին. եւ յայն սակս հաւանութեան իմն է թէ Հռոմայցիք ի նոցունց առին զնուագարանս պատերազմական երաժշտութեանն, որպէս եւ զլեռնական սովորութիւնն իւրեանց,

1 Clientes.

4 Lictores.

2 Lucumones.

5 Fasces.

3 Sella curulis.

զմեծաշուք ճեմեն¹, զկրկէսան² եւ զխաղս սուսերամարտիաց³ : — Եւ տրուակացիք ի բուն առաջին ժամանակն առնէին շահափաճառ մեծ ընդ ծով, նաւարկութիւն եւ հէն ծովային: Ի գաղթափառութեանց նոցա երեւելի քան զամենայն են ի կողմանս հիւսիսայ փեսուղք, փղորենախա, Պիստորիա, Լուկիա, Լուսա, Պիսա, եւ ի կողմանս հարաւոյ՝ Պապուա եւ Դոդա: — Ըսքնութեւր Եւրոպականացոցն՝ բայց մղեալ իմն ի նոցանէ՝ բնակէին Սափրացիք, որք եւ հանգոյն նոցա էին տէրութիւն ինչ գաշնաւոր քաղաքաց, որոց զլիաւոր քաղաք Թուի լեալ՝ Ըմերիա:

2. Յեղքն Սարեղականք էին — ա. Սարինացիք ազգք գաւառերազմաւ, արդար եւ սակաւապէտ. — բ. Սամիկացիք, որ սիրէին զկեանս հոգեւութեան, զմշակութիւն եւ զգործ պատերազմի, եւ զազատութիւն լաւ քան զամենայն ինչ համարէին. — գ. մանր մանր ինչ ազգք, որպէս՝ Պիկենդացիք, Մարացիք (քաջ պատերազմողք), Վեստինացիք, Մառուկինացիք (որոց զլիաւոր քաղաք Տէատէ), Փրենտանացիք, Պեղեզնացիք եւ Գուկանացիք: — Ըմենայն Սարեղականն ցեղք էին ընդ ազնուապետական նահապետական իմն առաջնորդութեամբ, քանզի առաջնորդէին նոցա զլիաւորք ընտանեացն կամ ծերագոյնքն ի ցեղսնդ, եւ ի ժամանակս պատերազմաց հանդերձ պաշտպանաւորքն իւրեանց մնանէին ընդ առաջնորդութեամբ զօրափարի ուրուք: Սաստիկ փոյթ ի վերայ ունէին վասն ամուսնութեանն արբութեան, եւ կատարէին իսկ զդաշինս ամուսնութեան առաջի առաջացն: Իսկ ուխտիւն նուիրական զարնայնոյ առաքէին գաղթականութիւնս, որովք նուազէր ժողովորդն բազմացեալ: Եւ զի ազգք շինականք եւ պատերազմողք էին՝ անպաճոյճ եւ զգաստ կեանս կէին եւ զգժառութիւնս իւրեանց առաւել սրով եւ նիզակաւ լուծանէին քան իրաւամբք դատաւտանաց: — Սոցին հակառակ Սկացիքն՝ որ էին ցեղ ինչ ազգակից Սարեղացոց՝ մեծաւ մատամբ բնակէին ի քաղաքս, յաւանս եւ յամուր ամուր շէնս. ի սոցանէ են Վողակացիք (որոց զլիաւոր քաղաքք են Ընտիոն եւ Սուեսա Պոմետիա), Սալուուղացիք, Ըլսոնացիք, Լակուացիք, Ըլրունկացիք: — Ընտանի իմն էին սոցա եւ սեպհական Ըտեղղանեան խաղքն հապտականք՝ կաբաւուք եւ շարժմամբք:

3. Լատինացիք ազգք հզօրք ի հիւսիսոյ Տիրերիս գետոյ՝ բնակեալ էին յ30 քաղաքս որք միաբանեալ էին ի մի գաշնաւորութիւն՝ ունելով եւ ժողով խորհրդեան. ի քաղաքաց աստի Լեբաղոնզա (զորմէ ասեն իմն շինեալ Յուղոռի որդւոյ Լանեայ) գոնեայ ի ժամանակս պատերազմացն ունէր զյառաջահաս պատին: Նրաղկեալ էր ի մէջ նոցա մշակութիւն եւ քաղաքային ազատու

1 Triumphum.

2 Circus.

3 Gladiatores.

4 Imperator.

Թիւն առանց պաշտպանաւորութեան¹ եւ առանց զինուորական կամ քրմական անուականացն ճոխութեան: Ասպեալ էին սղաւ ընդ միմեանս հասարակաց լեզուաւ, կրօնիւք, եւ հաւասարու թեամբ իրաւանց, իրաւամբք քաղաքակից զուգութեան եւ փոխադարձ ամուսնութեամբք²: Թէպէտ եւ իւրաքանչիւր ի քաղաքացն ունէր առանձինն ծերակոյտ՝ սակայն ամ յամէ լինէր ժողով հասարակաց առ փերենախնեան աղբերքն, եւ հասարակաց պատարագք մատչէին ի պատիւ զատիականն Արամազդայ:

324

Հում քաղաք իբրեւ ի սահմանի երեցունց գլխաւոր ցեղիցն եւ յերեցունց եւս աստի կազմեալ ի մի ամփոփեալ ունէր զկրօնս սոցա՝ որք իւրք իւրք պաշկերպ են ի միմեանց, սակայն բազում մասամբ ունին ազգակցութիւն ընդ յունական դիւցաբանութեանն:

Ս. Ետրուակացւոց երեւելի դիք էին՝ Տինա (Արամազդ) . Առաքա (կամ Առիւրիսիս կամ Ասուրիսիս կամ Ասուրիս) աստուած՝ Նիզակաւոր (Հերա), Մեներփա կամ Միներուա (Աթենաս) գառակ սրընգի եւ թմբկաց պատերազմի. Վերաուանոս՝ յեղյեղուկ, ցուցիչ ժամանակաց տարւոյ եւ ազգի ազգի բերոց նոցա (որոյ առն՝ ի Հոկա . ամսեան). Մայր Մատուտա (ի Աերէ քաղաքի) մայր առաւօտու եւ աստուած ծնընդեան . Սոմմանոս՝ տէր գիշերականն երկնի՝ փայլատակունք ի ձեռին նորա (որոյ էր մահեան ի մեծ կրկիսին ի Հում) . Վոլտուանա՝ աստուած մահնի գաշնաւորութեան երկրաստան քաղաքաց Ետրուակացւոցն՝ ի Վարդինիս . Աիդուանոս՝ աստուած անառական յանտառան եղենափայտից ի Աերէ, եւ այլ եւս աստուածք: — Ետրուակացւոցն դիք յերկուս կարգա բաժանէին. նախ 12 վերագոյն կամ ճածկեալ աստուածութիւնքն՝ որոց գործ եւ զօրութիւն միայն ի մեծամեծ ինչ շարժմունս բնութեան երեւիցի, եւ գարձեալ 12 խոնարհագոյն աստուածութիւնք՝ որ տիրիցեն այսց յօրինուածոց աշխարհիս, եւ բաժանեալ են ի նոսա 12 ամիսք տարւոյն: — Առանձինն իմն են Ետրուակացւոց եւ Պենտոքն³ (որ են առանին աստուածք ծնուցիչք եւ սնուցիչք եւ յաւելիչք ստացուածոց), Լաքն⁴ պաշտպանիչք եւ շահապետք վայրաց վայրաց կամ սահմանաց: 2էր ինչ անօսր առ Ետրուակացւոց եւ զոհ մարդազեն՝ զոր առնէին մանաւանդ ի գերեաց եւ յըմբունելոց ի պատերազմի: Ընձութիւնքն նոցա սր մեծ իմն համարեալ էին յոյժ, քանզի ի Հում եւ ի համերէն իսկ Խառզիա ոչ ինչ գործ երեւելի վճարէր առանց նախ զդիւն հարցանելոյ նշանօք, էին՝ — « . Հաւագիտութիւն՝⁵ որպէս յորժամ հաւահմոյն⁶ ի թուչելոյ կամ ի կանչելոյ հաւուց ինչ զհանդերձեալսն գուշակէր, սահմանեալ նորա յառաջագոյն կորածագ գաւազանաւն⁷ թէ ընդ որ կողմն երկնից պարտ իցէ թուչել հաւուն՝ զի աջող իցէ, եւ թէ ընդ սր կողմն թուչել ձախող իցէ . եւ կամ յուսելոյ անտի նուիրական արքաղապացն մեկնութեամբ համարէին իմանալ զհանդերձեալսն, եւ զայս արուեստ ոչ եթէ քրմացն միայն անկ էր գիտել՝ այլ եւ ամենայն իսկ պատրկաց

1 Clientela.
2 Connubium.
3 Vertumnallum.
4 Consentes.
5 Penates.

6 Lares.
7 Augurium.
8 Angur.
9 Liturus.

որ ի պատիւան կամէին ելանել: — Բ. Հմայութիւն փայտառեանց ¹, յորժամ հմայողք փայլատականց ² միտ դնէին ստեպ նոցա վասն հաշտ առնելոյ եւ կամ վասն խմանալոյ ի նոցունց զվճիւսն աստուածոց. ~~անդէք~~ հարեալք ի փայլատականց՝ սուրբ համարէին, եւ փակէին ղնոսա շուրջանակի: — Գ. Ընդերահմայութիւն ³, յորժամ ընդերահմայքն ⁴ ի փորտանեաց (ի սրտէ, ի լերդէ) անասնոցն զոր զօհէին՝ առնէին ըղձութիւնս ⁵ հանդերձելոց:

Բ. Սարինացւոց՝ ըղձութեան աստուած էր Սանկոս, իբրեւ աստուած ցեղին նոցա. իսկ փերոնիա՝ աստուած դաշնաւորութեանն նոցա՝ որում մատուցանէին ծաղիկս եւ զերախայրիս հնձոց, եւ կատարէր աօն նորա ի նուիրական լերինն Սորակտէ: Երկու աստուածք պատերազմէին պատերազմող ազգին Սարինացւոց՝ Մարս եւ Վուլիքինոս: ՉՄարս պատուէին զառաջինն իբրեւ ի պատկերի՝ ի վերայ վահանի իրիք եւ նիզակի: Մի ի պաշտամանց այսր Մարտեայ էր նուիրական գարունն ⁶ ցեղին Սարեղացւոց. այս քնքն՝ ատվորութիւն էր սոցա զի ամենայն մարդ եւ անասուն որ ի սահմանեալ քնչ տարւոյ ծնանէին՝ ընէին ձօնեալ աստուածոցն, եւ ձօնեալքն ի մարդկանէ յետ 20 ամաց երթային անտի պլուր գաղթականութեամբ, եւ անասունքն անրէն յետ ձօնելոցն մատչէին պատարագք: Յայսպիսի գաղթականութեանց ելին կացին Պէկենացիք եւ Հիրպինացիք (կոչեցեալք ի փայտափոր թուշոյ ⁷ եւ ի գայլէ որ էին նուիրականք Մարտեայ): — Վուլիքինոս էր հին դ սարեանացի աստուած սրոյ եւ մարտի, որ համարեցաւ նոյն ընդ Ռոմուլոյ:

Գ. Սարինացւոցն աստուածոց կէսք համեմատին աստուածոցն Եռնաց եւ կէսք՝ առանձինն սեպհական են նոցա: Եռաւոնոց անախ են՝ Եռապիտէր (Դիէսպատէր) հանդերձ կանամբն Եռնոնիւ, եւ դիք ոմանք մշակականք՝ որպէս Յեղդոս (երկիր), Սատուռնոս (աստուած սերմանց) եւ նորին կին՝ Ոպս (ընչաւետութիւն). — իսկ ի վերինոց են՝ երկգիւմն Եանոս, աստուած դրանց, որոյ մեհեան ի Հռոմ յայնժամ միայն ի բաց էր՝ յորժամ էր պատերազմ ուրեք Հռոմայեցւոց. ընդ Եանոսի (Դիանոսի) կապեալ իմէ է եւ Դիանա: Փաւնոս եւ Փաւնա անասուական աստուածք. Պիկոս եւ Պիզուլմոս աստուածք մշակութեան եւ արմառաց: — Բայց առաւել քան զամենայն պատականին էր Սարինացւոց (որպէս եւ Սարինացւոց) Վեստա (Հեստիա) աստուած հօտից եւ հաւտատուն բնակութեան, յորոյ մեհենին ի Հռոմ պրէր հօր անշէջ, սպասաւորեալ ի կոյս քրմականանց՝ ⁸ որք եւ համարեալ էին մեծաբոյ յոյժ: — Փորտունա էր նոցա աստուած բախտի (ի Պրենեստէ եւ յԱնտիոն) յորմէ ելանէր պատգամ վիճակաւ արկելով, իսկ փերենաինա էր աստուած դաշնաւորութեան համօրէն Սարինացւոց:

325

Հին իմն զրոյցք պատմեն թէ ‘Եռմիտոր Թագաւոր Աղբալոնդա քաղաքի Սարինացւոց ի զաւակէ Լանայ փախստեայ եկելոյ ի Տրովադայ, մերժեցաւ ի Թագաւորութենէն ի ձեռն եղբօրն Իւրոյ Ամուղեայ, եւ դուստրն ‘Եռմիտորայ’ Ուէա Սիզուհիա ստի-

- 1 Fulgurium.
- 2 Fulguratores.
- 3 Haruspium.
- 4 Haruspices.

- 5 Divinatio.
- 6 Ver sacrum.
- 7 Picus.
- 8 Vestales.

պեցաւ պահել կուսութիւն ի մէջ Վեստեան կուսանացն . բայց սակայն ծնաւ նա երկուս մանկունս, որպէս ասէ առասպելն՝ յԱրեայ ի դիցն պատերազմի: Իսկ հօրեղբայրն ետ արգելուլ ի բանտի զաղջիկն եւ մանկտին ընկեցան ի գետն Տիբերիս որոցօքն, այլ իբրեւ էջ գետն ի յորդութենէ իւրմէ՝ մնացին մանկտին ի ցամաքի: Ընդ, ասեն, մատակ զայլոյ դիցեցուցանել կաթն մանկանցն . Փաւստուղոս հովիւ խաշանց Թագաւորին եղիտ զնոսա, եւ առեալ անոյց զնոսա անուն եղեալ նոցա Ռամուղոս եւ Ռեմոս:

Յետ սակաւ ինչ միոյ կրթէին նոքա յարութիւն եւ ի քաւ ջութիւն կուտեալ ընդ զազանաց եւ աւազակաց, եւ յորժամ գժտութիւն ոք ընդ ումեք ունէր՝ ի մէջ անցեալ լինէին նոցա իրաւունտիք: Եւ իբրեւ իմացան զերս ծննդեանն իւրեանց, յարեցուցին զբազումս յիւրեանս եւ երթեալ սպանին զՎաւղեոս եւ նստուցին միւսանգամ զՎաւիտոր յաթոռ Թագաւորու թեանն: Իսկ հաւն նոցա՝ Վաւիտոր վասն շնորհակալութեանն՝ ետ նոցա իշխանութիւն յայնմ վայրի ուր զհովուութեան կեանսն կեցին՝ բնակել եւ շինել իւրեանց քաղաք:

Ընդ առ Տիբերիս գետով եղին Ռամուղոս եւ Ռեմոս եւ ընդ նոսա բազումք ի բնակչաց մօտաւոր կողմանցն զհիմն Հռոմ քաղաքի (753) զոր անուանէր Ռամուղոս կից յիւր անունն՝ յորժամ յետ սակաւ ինչ միոյ գժտեալ ընդ եղբօր իւրում՝ Ռեմոյ վասն տէրութեանն՝ հար զնա եւ սպան եւ ինքն եկաց միայն տէր եւ իշխան քաղաքին (753—718):

Վասն ստուարացուցանելոյ զբազմութիւն քաղաքացեացն յայտ արար Ռամուղոս թէ քաղաքն իւր է տեղի ապաստանաց արանց փախստէից վասն որոցեւպէտ իրաց . բայց ապա չգոյին կանայք ի միջի . խնդրեաց ծերակոյտն յազգացն արուարձանեաց, այլ ամենայն ուստեք մերժեցան արհամարհանօք պատգամաւորքն: Յայնժամ խորհեցան Հռոմայեցիքն նենգութիւն եւ բռնութիւն ի կիր արկանել: Վարդեցին հրապարակաւ խաղս կուռոյ ի պատիւ Վեպտուլեայ, հրապուրեցին ժողովեցին զբազումս յօտարաց . յայնմ վայրի իւրաքանչիւր յերիտասարդաց անտի հափափեցին մէն մի յաղջկանցն, իսկ հարք եւ մարք նոցա տրտմեալք եւ Թաղ-Ծեալք դարձան ի փախուտ:

Իմէպէտ եւ կամեցան ազգքն արուարձանեայք առնուլ պատերազմաւ զփռէժ Թշնամանացն, այլ քանզի իւրաքանչիւր ազգ առանձինն ետ ընդ նոսա պատերազմ խորտակեցան ամենեքին, եւ Հռոմայեցիքն մեծացուցին զսահմանս իւրեանց ի քաղաքացն Աեւինացւոց, Վրուստումիացւոց եւ Լնտեմնատացւոց: Եւ աւել վշաւ գին եւ դժուարին էր պատերազմն որ ընդ Վարինացւոց էր, որք յաղթեցին իսկ բազում անգամ զօրավարութեամբ Թագաւորին իւրեանց Տատեայ, մինչեւ ի նեզ մեծ անկանել Հռոմայեցւոցն:

Իբրեւ այն ինչ կամէին մեծ ինչ պատերազմաւ բախել՝ արդէն կանայքն զանձինս ի մէջ զօրացն վառելոց եւ հաշտեցուցին զարուն իւրեանց ընդ հարցն իւրեանց. սցապէս եղեն զաշինք խաղաղութեան ի միջի: Լյսպիսի դաշամբք խառնեցան եղեն մի ժողովուրդ՝ Սարինացիքն բնակեալք ի վերայ Ասպիտագեան բլրոյն ընդ Լատինացւոց բնակելոց ի Պաղատինեան բլրին եւ ընդ Եստրուպացւոց բնակելոց ի Լիզդիոս բլրին. եւ սահմանեցաւ զի Տիտոս Տատիոս արքայ Սարինացւոց ի Աուրէս քաղաքի՝ Թագաւորեսցէ միաբան ընդ Ռոմուլոնայ, եւ յետ նոցա՝ ընարեսցի փոփոխ մի անգամ լատինացի եւ մեւս անգամ սարինացի Թագաւոր՝ ի ծերակուտէն ժողովելոյ ի գլխաւորաց ցեղիցն. եւ անուն եւս կոչելոց էր նոցա Աուրիտեանք (ի Աուրէս քաղաքէ Սարինացւոց):

Սասն նմանութեան քաղաքային եւ կրօնական յորինուածոց երկուց կողմանցն՝ ընէր գիւրին ձուլել նոցա ի մի ժողովուրդ: Իսոյց Ռոմուլոս ցանկացող իշխանութեան՝ քանզի չկամէր ընդ բաժանեալ առաջնորդութիւնն, բարձ զՏատիոս ի միջոյ. այլ ինքն եւս յետ սակաւ ինչ ժամանակի դաւով սպանաւ ի ժամ մրկի (716): Իսկ զժողովուրդն ցածուցին ի խռովութենէ կարծեցուցեալ թէ առ դիւն փոխեցաւ Ռոմուլոս, եւ թէ պարտ է դնել նմա պատիւ իբրեւ աստուածոյ Աուրիինայ:

326

Լնդատին յայսց ժամանակաց սկսան յորինել ազգի ազգի բաժանմունք ժողովրդեանն:

1. Որպէս ի բնէ իսկ ի դէպ եւ պատշաճ էր՝ ի միաւորութեանէ աստի երկից ժողովրդոց ի մի հռոմէական ժողովուրդ՝ յորինեալ կացին երեք բաժինք ժողովրդեան՝ որ անուանեալ կոչէին Յեղք¹, այս ինքն՝ լատինացի Լուսինայք², սարինացի Տիտիայք³ եւ եստրուպացի՝ Լուկերք⁴: Իւրաքանչիւր Յեղ ի ցեղից բաժանէր ի 10 Աուրիայոս⁵ որք բազում ածուս կամ Տոհմն⁶ ընդ իւրեամբք ունէին: Միայն որ յայսպիսի Տոհմից էին⁷ ունէին զերաւունս կատարեալ քաղաքացւոյ եւ համարէին ի Պատրկացն⁸ համարի: Վլխաւորն Յեղի իրիք անուանեալ կոչէր Յեղապետ⁹, իսկ գլխաւորն՝ Աուրիայ՝ Աուրիոս¹⁰: Արքն Աուրիայ՝ Աուրիականք¹¹ ունէին պարտս ինչ եւ իրաւունս առ միմեանս, առանձինն պաշտօն դիւցապաշտութեան, եւ սրահ ժողովելոյ¹²: Որ ի միոջէ Տոհմէ էին՝ ունէին հասարակաց ինչ անուն տոհմի (որպէս Փաբիոս, Մետելլոս, Աղաւդիոս)

1 Tribus.
2 Ramnes.
3 Tities.
4 Luceres.
5 Curia.
6 Gentes.

7 Gentilia.
8 Patricii.
9 Tribunus.
10 Curio.
11 Curiales.
12 Curia.

որ ձգէր եւ ի վերայ պաշտպանաւորաց նոցա, իսկ վասն զանհատան ընտրելոյ՝ կոչէին յառաջագիր անուամբ (Վայրոս, Սարկոս, Տիտոս)։ Տոհմն իւրաքանչիւր ունէին եւ աստուածս կամ դիւցազունս առանձինն՝ զորս հասարակաց զոհիւք յիւրեանց ի սեպհական նուիրական տեղին պատուէին, եւ դարձեալ՝ առանձինն տեղի գերեզմանաց։

2. Լճերն էր այսպիսի ազատ քաղաքացեաց կային ի վաղ ժամանակաց ի Հռոմ՝ որպէս եւ ի համբօրէն Միջինն Իտաղիա՝ ինչս ազատք կամ Պաշտպանաւորք՝ որք բաժանեալ ինն էին իւրաքանչիւր Տոհմի։ Ի մէջ Տոհմիացն կամ Պաշտպանաց՝ եւ Պաշտպանաւորաց նոցա՝ կային փոփոխ պարտիք եւ իրաւունք։ Պաշտպանին մտանէր յատենի խոսել փոխանակ պաշտպանաւորին իւրոյ եւ լինել ջատագով գործոց եւ ընչից նորա։ Եւ ընդ այնք պաշտպանաւորին անկ էր արժաթով լինել օգնական պաշտպանչին՝ եթէ դատապարտէր սա ի տուգանս կամ ձերբակալ լինէր ի պատերազմի ուրիշ, երթալ ընդ նմա ի մարտ պատերազմի, եւ յայլ եւս նոյնպիսիս։ յորժամ տայր նա զդատերան արանց՝ անկ էր նմա տալ պաշտպանչին ընդ այնր տուրս։ Չէր համարձակ պաշտպանչին եւ պաշտպանաւորին կալ միմեանց դատախազ կամ վկայ։ Իրաւունք Պաշտպանչութեանն անցանէր ժառանգութեամբ ի տանուտէր տանն¹։

3. Ուրոյն եւ զատ էին ի Պաշտպանաւորաց աստի՝ Ուամիկքն² որք էին զառաջինն ընակիչք արուարձանեայ քաղաքաց նուաճելոց եւ խախտեալ փոխեալ էին ի Հռոմ։ Թէպէտ եւ ազատ էին անձիք նոցա եւ ստացեալ ունէին փոքր ինչ ստացուածս, սակայն չունէին իրաւունս քաղաքացւոյ՝ սրպէս պատրիկքն ունէին, ընդ որոց եւ ոչ ամուսնանալ իսկ կարէին։ — Բաց ի տղանէ էին եւ Վերիք կամ ծառայք եւ Լճատեալք³։ Եթէ ազատութիւնն սորա չլինէր հրապարակաւ՝ չառնոյր զիրաւունս ազատածնի⁴, ապա թէ հրապարակաւ՝ յայնժամ մտանէր յիրաւունս քաղաքացւոյ⁵։

4. Տէրութիւնն Հռոմայեցւոց կազմեալ էր ի Խազաւորէ, ի Երեւակուտէ, եւ ի Ժողովրդենէ⁶ (այս ինքն ի համբօրէն գումարութենէ պատրկաց)։ Իշխանութիւն Թագաւորին կարճեալ էր ի կամաց ծերակուտին եւ ժողովրդեանն (ի ժողովան) որ ընտրէին իսկ զնա։ Իսկ եւ իսկ յետ ընտրութեանն առնոյր Թագաւորն նուիրումն քրմական⁷, եւ յետ այնորիկ իշխէր իբրեւ Օգրավար⁸ եւ վերին դատաւոր եւ կրէր զնշանս Թագաւորութեանն որ ածան յետու

1 Patroni.

2 Familia.

3 Plebei.

4 Liberti.

5 Ingenuus.

6 Civitas.

7 Populus.

8 Inauguratio.

9 Imperator.

բխացւոց: — Ներակոյտն էր զառաջինն ժողով ինչ խորհրդեանն՝ ընտրեալ ազատ կամօք թագաւորին՝ որ եւ նստէր անգէն զահեւ ընչ, բայց պարտ էր նմա լսել զկարծիս ծերակուտին յամենայն իրս տէրութեանն: Ներակոյտն իբրեւ մնայուն ինչ ատեան՝ էր հազորդ առաջնորդութեան տէրութեանն՝ մանաւանդ վճռոց խաղաղութեան եւ պատերազմի եւ օրէնսդրութեան: Ի՞նչ օրէն կգեաիկոսացն առ թագաւորոք յ200ոյ՝ յ300 փոխեցաւ: — Ժողովոց ժողովրդեանն՝ իրաւունք էին՝ ընտրութիւն թագաւորին, ընդունելութիւն եւ բարձումն օրինաց, տալ վճիռ վասն խաղաղութեան եւ պատերազմի: Օհետ այսր առաջին բաժանման համօրէն բնակաց քաղաքին՝ ի պատրիկս եւ ի ռամիկս՝ յետ ժամանակաց ի վերայ եկն որոշումն բոտ կարգաց՝ ի սինկղիտիկոսա, յասպետս (կամ հեծեալս) եւ ի ռամիկս: Առաջինքն երկդքն կրէին իբրեւ նշանակ որոշման՝ մատանի ոսկի եւ ի պարեգօտանն՝ իւրեանց՝ կարեալ ծիրանի լայն թէ սինկղիտիկոսք էին, եւ նեղ՝ եթէ ասպետք: Այսոմ հին կարգէ հեծելոց եին կացին յետ ժամանակաց ի վերայ անցանելոյ՝ հեծեալքն կամ ասպետքն Հռոմայեցւոց մեծատունք՝ որք մաքաւորքն՝ իսկ կացին, եւ զհասարակաց ինչ շինուածս յանձն առնուին շինել միաբանութեամբ, եւ յետ Վրակքեանցն ընկալան եւ զործ դատաւորութեան:

327

Իսկ յետ մահուն Առնուղայ ամս երկուս կոիւ էր Հռոմայեցւոց ընդ Աթինացւոցն թէ յորմէ ազգէ կայցէ թագաւորն, եւ ի նմին ժամանակի փոխանակաւ մի ոմն ի զլիաւորաց ցեղիցն վարէր զառաջնորդութիւնն, մինչեւ յետուստ ուրեմն ընտրէր թագաւոր՝ Նումա Պոմպիլիոս (716 — 679) փեսայ Տատեսայ: Այրն խորհրդական եւ խնամուռն եւ խաղաղասէր հնարեցաւ զերկոսին կողմանսն ընդ միմեանս խառնել եւ դնել սանձ ժողովրդեան իւրում՝ կրօնիւք:

Նումա համարի առաջնորդ կրօնից տէրութեանն: Օ՛ի թէ պէտ եւ վաղ իսկ գոյր այն առ Առնուղաւ, բայց Նումա փոյթ յանձին կալաւ շքեղ ինչ պաշտամունս դիցն հաստատել. շինեաց նա մեհեանս եւ բազինս, կացոյց ութ այլ եւ այլ կարգս քրմաց (ի դասուէ Պատրիկացն), տօնս բազումս եւ զօհս եւ շրջել հրապարակաւ եւ այլ եւս նոյնպիսիս: Նա եւ զգիր ժամանակաց եւ զտարեկանաց ազնուացոյց:

Իսկ վասն ուսուցանելոյ կանանց զգաստութիւն եւ զգուշութիւն՝ ընկալաւ նա զպաշտօն զգաստ դիցն Վեստայ նշանակաւ հրոյ, եւ կարգեաց ի պաշտօն եւ ի պահպանութիւն կրակին աղճկունս

1 Consilium.

2 Comitia.

3 Tunica.

4 Publicani.

կոչոս որ ի մեծամեծ իսկ պատիւս վայելէին, այլ միմեզանցն բազում սողաւոր եւ պատիժք ի վերայ կային զեղծելոցն: Առ հասարակ իսկ կրթեաց նա զազգն կանանց յամօթդաժութիւն, ի զգաստութիւն եւ ի հաւատարմութիւն, եւ արդեամբք իսկ յետ 230 ամաց ուրեմն եղեւ զառաջինն բաժանել առն ի հմովն: — Սարգելովն եւս զԲարսղան: որոց գործ այն էր՝ ծանուցանել զպատերազմունան յորժամ պատերազմք լինելոց էին, եւ կանգնելովն պատկերս Վից սահմանաց եւ հաւատարմութեան՝ արար յապահովս զիրաւունան ազգաց եւ զստացուածս իւրաքանչիւր ուրուք. իսկ տօնքն Սատուռնականաց սփոփանք իմն գերեաց լինէին: Վասն ցուցանելոյ մեծարոյ զօրէնսն իւր այսպէս իմն կարծեցոյց Վուսմա թէ վասն նոցին խօսակից լեալ իցէ ընդ նիմփային Նգերիայ՝ որոյ անտառակն կայր ի հարաւոյ Հռոմ քաղաքի:

Այսպէս մեծարոյ եւ պատուական եցոյց Վուսմա զժողովորդ իւր առաջի դրացեաց իւրոց, եւ հաստատեաց կեանս խաղաղութեան ի ժողովրդեանն. հանգեան զէնք եւ սպառազէնք, մշակութիւն եւ արուեստ յառաջադէմ ընթանային: Ինքն մեռաւ ի պարարտ ծերութեան եւ ոռգ առին վասն նորա ոչ Հռոմացեիք միայն, այլ եւ այլ եւս ազգք, եւ թաղեցաւ պատուով ի Վանիկուղոս լեռինն: — Երեքին յաջորդ թագաւորն ընդարձակեցին զսահմանս փոքր քաղաքին, եւ ի վերայ առաջին երկոց բլրոցն (Պաղատինեայ, Ասպիրողինեայ եւ Աեղիտի) չորք եւս յաւերան (Աւերտինոս, Աուիրինադիս, Վիմինադիս եւ Ասկուիդինոս) յորոց Հռոմ՝ Եւթնբլրեան քաղաքն կոչեցաւ:

328

Տուղդոս Ստիրդեոս (679—640) էր ամենեւին անձման Վուսմայ. կարի յերկարաձիգ զխաղաղութիւնն համարեցաւ. նախ իրի վասն ոչ ինչ իրաց յոյտ արար պատերազմ ի վերայ Աղլալնդա քաղաքի: Վիմեցին հասին առ միմեանս ճակատքն երկզբին, եւ այն ինչ կամէին առնել սկիզբն պատերազմին՝ ի մէջ անցանէր փոփոխտիտ զօրավար Աղլալնդայ եւ ասէ. արք ոմանք կռուիցին միայն ընդ միայն եւ այնու ընցի վճիռ թէ որ ազգ ընդ որոյ ազգի հնազանդութեամբ մտցէ: Յանձն առ Տուղդոս եւ ընտրեցան պատերազմողքն:

Ելին ի Հռոմայեցւոց անտի եղբարք երեք որ կոչեցան Ովրատեանք, եւ յԱղլալնդայ նոյնպէս եղբարք երեք Աուրիատեանք: Ընկան երկուք յՈվրատեանցն, բայց երրորդն որոյ տակաւին չէր առեալ վերս՝ յաղթեաց մի ըստ միովն երեցունցն Աուրիատեանց: Աղլանացիք մտին ի հարկէ ընդ իշխանութեամբն Հռոմայեցւոց,

բայց փափկեալու խորհէր ի ծածակ հանել յազատութիւն զՂըլանացիսն. գրգռէր զփիղենատացիս եւ զՎէրայիս ի վերայ Հռոմացեւոցն եւ խոտանայր ինքնին անցանել ի կողմն նոցա հանդերձ Ղըլանացւոյքն : Բայց Տուղթոս քաջութեամբն եւ զգուշութեամբ ընդունայն արար զամենայն խորհուրդս թշնամեացն. արար յազթութիւն երեւելի ի վերայ զաշնաւորացն, ապա ետ սպանանել չարաչար եւ զնենգաւոր զօրաւորն զփափկեալուս եւ զՂըլաղնիս բռնել յատակաց. բնակիչքն ելին բնակել ի սահմանս Հռոմայ : Զորքհարեւր ամբ էին յորմէ հետէ հաստատեալ կայր քաղաքն այն պատուական՝ որ մայրն եւս լեալ էր քաղաքին Հռոմացեւոց :

Չղադարեաց Տուղթոս ի գործոյ պատերազմի մինչեւ յերկարագոյն ինչ հիւանդութիւն ի վերայ հասեալ՝ դարձոյց զնա առկառիկ ինչ ի հեղութիւն : Լսեն զնմանէ հանգերձ ասմբն ի փոյլատականց այրեալ (640) :

329

Լնկոս Մարտիոս (640 — 617) ազնուական որդի գաւերն՝ Լուսնայ գարձոյց մեռանգամ խաղաղութիւն յաշնարհն, եւ զգաւառն գիցն որ առ Տուղթեալ անփոյթ լինալ էր, նորոգեաց. այսպէս ընթանայր նա ընդ ճանապարհ մօրեղծօր իւրոյ, բայց էր նա միտն գամայն եւ զառ պատերազմաւ եւ քաջ անհնարին :

Օչ ի իբրեւ Լատինացիքն այսպէս եղին ի մտի թէ աղբ ժամ է ապրելոյ ի ձեռաց Հռոմացեւոցն եւ սկսան պատերազմ, յաղթեաց նոցա Լնկոս, վանեաց վկանդեաց զգաղումն ի քաղաքաց նոցա եւ խախտեալ տարաւ զբնակիչսն ի Հռոմ ի լեռան աւելն տինեան. ընդարձակեաց զսահմանս Հռոմայ՝ հատեալ երկիր ի Վէրացւոց մինչեւ ցծոմն, եւ շինեաց զնաւահանգիսն Ստաիաց առ բերանով Տիրերիս գետոյ : Ի Հռոմ խառնեաց զլուրն Յանիկուղոս սուրբիկեան կամրջան (որ էր առաջին կամուրջ) ընդ այլոց մասանց քաղաքին :

Սնան մի խաղաղասէր եւ խնատուն առաջնորդութեանն նորա էր ի Ղուկումայ որդւոյ Վեմարատոսի առն յունի՝ որ էր գաղթեալ ի Տարկուինեաց. իսկ Ղուկումայ առ Թագաւորութեամբն Լնկոսի չըբաւ ի Հռոմ հանդերձ կնաւ իւրով Տանուկուիդաւ, եւ անդ ընչաւետութեամբն եւ ընտանութեամբ եւ խնաստութեամբ եւ քաջութեամբ եղեւ ամենեցուն սիրելի, մինչեւ ի մեռանել իւրում Լնկոս կացոյց զնա խնամակալ երկուց որդւոց իւրոց : — Եւ յետ մահուն Լնկեաց ինքն իսկ Ղուկումայ մնալոց զանձն ի բարձ Թագաւորութեան յանկուցեալ յինքն զժողով ժողովդեանն, եւ անուանեցաւ Ղուկիոս Տարկուինիոս :

330

Ղ. Տարկունիոս Պրիսկոս (1277 — 1278) հաստատեաց զԷջնանութիւն իւր նուաճեալ զԼատինացիոն եւ կատարեալ յաղթութիւնս երեւելիս ի վերայ Սարկունացւոց եւ հզօր ազգին Եւթրուսկացւոց:

Օմեծամեծ աւարս արկ Տարկունիոս ի կիր ի զարդ եւ ի գեղեցկութիւն Հռոմ քաղաքի. փոխանակ խրամոյն՝ ած պարիսպ քարակուռ զքաղաքաւն՝ արկ զՀիմն Արկիսին մեծի (որ էր երկայն բոլորաձեւ ասպարէզ վասն արշաւեցուցանելոյ կառս եւ երկարս) եւ զհայկապ Ապպիտողեոնին՝ զգեղեցի մեհենին Արամաղդայի կապիտողեան լերինն, եւ զառուսն աղբանոցաց եւ զգետնափոր կամարսն յօրինէր՝ ընդ օր ընթանայր աղտեղութիւն քաղաքին. կազմեաց եւ զճրմուղսն:

Տարկունիոս սկսաւ նախ արկանել ի կիր զնշանակս թագաւորութեան (ըստ օրինի թագաւորացն Եւթրուսկացւոց)՝ զաթոռն փղոսկրեայ, զերկոտասան նուիրական հանդերձ խրճամբք, կառս ոսկեզօծս լծեալս ի չորից եւ այլ եւս նոյնպիսիս: Նա զծերակոյտն՝ որոյ թիւ 200 էր առ Սոմուղաւ՝ յաւել եւ արար 300:

Սպանաւ Տարկունիոս 80ամաց (1278) խրատու որդւոցն Անկեայ, քանզի ի միտ առին սղքա թէ կամի Տարկունիոս տալ զԹագաւորութիւնն՝ Սերուխոսի Տուղդիոսի փեսային իւրում՝ որ էր լատինացի յազգէ ի գերելոցն կամ թէ եկեալ հաստաւած ի Տուսկիացւոց: Իսկ իմաստութեամբն Տանակուիդայ՝ Հհաօին նոքա այնմ զոր խորհէին. զի ասէր Տանակուիդ ցժողովուրդն թէ կենդանի է տակաւին այր նորա եւ թէ զՍերուիոս կացոյց փոխանակ իւր մինչեւ ապաքինեցի յախտէն. իսկ որդիքն Անկեայ գնացին փախըստեայ ի Հռոմաց:

331

Սերուիոս Տուղդիոս (1278 — 1284) մինչ գեռ տակաւին տեղապահն համարեալ էր՝ հաճոյ եղեւ ժողովուրդեանն, մինչեւ յորժամ ծանուցաւ մահ թագաւորին ծերոյ՝ ընկալան զնա առանց իրիք հակառակութեան, թէպէտ եւ ոմանք գաղտ քրթմնջէին: Թագաւորեաց նա իմաստութեամբ եւ զՀռոմայեցիս արար գլուխ դաշնաւորութեան Լատինացւոց եւ այնպէս խաղաղութեամբ եւ սիրով շահեալ կալաւ զքաղաքսն Լատինոնի: Իսկ դաշնացն փորեցան ի վերայ սեան ի մեհենին Անահտայ ի յոյն լեզու, եւ ժողովէին ամ ըստ ամէ պատգամաւորք քաղաքաց դաշնաւորութեանն ի նոյն մեհենն՝ զոր խորհրդովն Սերուիոսի շինեալ էին Լատինացիք խառն ընդ Հռոմայեցւոց անդէն ի Հռոմ քաղաքի՝ ի նշանակ միաբանութեան երկուց ազգացն եւ զլատուր լի-

նելոյ Հռոմայեցւոց : — Եւրոպայի մէջ հետեւ եւ շինութիւն վերականգնելու եւ եսկուիդինեան բլրոցն. եւ դահեկանն ի Հռոմ նախ եհատ : Սա երկուս մեծամեծ յօրինուածս կարգէր : Եւ թաւաժանեաց նա զՍամիկն քաղաքին եւ արուարձանեայ տեղեաց յ30 Յեզա հանդերձ իւրեանց սեպհականն վերակացուաբ եւ յողովոյժ¹ եւ կացոյց զսոսա իրրեւ դէմ ընդդէմ տոհմից Պատրկացն եւ ժողովոց Սուրիայցն նոցա : Եւրկորոյ անգամ զի բաժանեաց նա զամենայն բնակիչս տէրութեանն ըստ չափոյ ընչից իւրեանց² ի 5 Վատո³ (յորոց առաջին Վատն՝ կոչէին Վասսականք⁴) եւ զմի մի Վատ՝ դարձեալ ի (193) Հարիւրաւորութիւնս⁵. եւ ըստ հասմեմատութեան այս բաժանման էին եւ հարկքն եւ պաշտօն պատերազմի : Սորիմբ ընկալան մեծատունքն առաւելագոյն զօրութիւն՝ բայց միանգամայն եւ պարտս ծառայելոյ ի պատերազմի սպառազինութեամբ՝ անդատին յիւրեանց իսկ ծախուց եւ առանց վարձու : Սեւս եւս վեցերորդ Վասս՝ անստացուածիցն⁶ որք ազատ էին ի հարկաց եւ ի զինուորութենէ, բայց չունէին իշխանութիւն յիւստէրութեանն : Սարգեաց նա տօն զհից ըստ հնգից հնգից ամաց՝ յորում առիւնէր աշխարհագիր եւ համար ընչից⁷ : Դողովք ըստ Հարիւրաւորութեանց համարին բուն ճշմարիտ ժողովք ժողովորեան :

Եւ այսպիսի փոփոխութեամբ՝ որովք սպաքէն դիւրին էր տակաւ խառնել Սամիկն ընդ Պատրկացն, ատենք եղեւ Տուղղիս՝ Պատրկաց, վասն որոյ եւ սպանաւ իսկ : Սերուխոս (որպէս պատմի) ջանացաւ զերկուս որդիսն Տարկուինեայ հաշտեցուցանել ընդ իւր՝ զերկուս դատերսն տուեալ նոցա հնութեան. բայց Վուկիոս որ վայրենագոյն էր բարովք՝ սպան զկին իւր զհեզն, իսկ Տուղղիս մեւս եւս դուստր Տուղղեայ սպան զայր իւր զՎրոնս զհեզն, եւ յետ այնորիկ զուգեցան ընդ միմեանս սպանողքն երկոքին նմանիք միմեանց : Վայս չհամարեալ բաւական՝ եղին նոքա ի մօտ ընկենուլ զՍերուխոս ի Թագաւորութենէ : Հարուցին ի ծերակուտէ անտի եւ ի ժողովորեանէ արս բազումս զըպարտութեամբք, կաշառք եւ խոտմամբք ի վերայ Թագաւորին : Եւն երեւեցաւ Վուկիոս Տարկուինիոս ի ծերակուտի տեղ, նստաւ յաթոռն արքունի, եւ յորժամ մտանն ի կամէր Սերուխոս ի ներքս, ընկէջ զնա Վուկիոս ի քարակուռ աշտիճանացն ի վայր եւ ետ սպանանել ամենեւին : Իսկ Տուղղիս ընթացաւ կառք ի վերայ հօրն դիական՝ փութանակի հասանել տալ ի ծերակուտին ողջոյն առն իւրում :

1 Comititia tribus.

2 Census.

3 Classis.

4 Classici.

5 Centuria.

6 Proletarii, capite censl.

7 Lustrum.

8 Census.

Վ. Տարկուինիոս Սուպերբոս (Ամբարտաւանն, 534—509) իսկ եւ իսկ բառնայր զհաստատեալսն ի Սերուխոսն Տուղղեաց, եւ յետ յաջողութեամբ տալոյ մարտ պատերազմի ընդ Վաթինացւոց՝ ստիպեաց զքաղաքն նոցա դնել դաշինս ընդ Հռոմայ, յորում քաղաքն Հռոմայեցւոց լինէր գլուխ քաղաքաց դաշնաւորութեանն Վաթինացւոց։ Անոյր մարտիւ պատերազմաւ եւ զմեծատուն քաղաքն Վոզսիացւոց զՍուեոսա Պոմեաիա, եւ ջանայր ի ձեռն դաղթականութեանց զոր աստ անդ բնակեցուցանէր՝ տարածանել սփռել զեշխանութիւն Հռոմայեցւոցն. քանզի այսպիսի դաղթականութեամբք ձգեաց տարածեաց տակաւ ցեղն լատինացի—հռոմէական զեղու իւր եւ զտոհմային հանգամանս իւր ի վերայ համօրէն խաղիւս։ — Ստացաւ նա գնոց եւ զՍիրիական մասեանն (զժողովածոյս հին ինչ պատգամաց) որ ի Սապիտոդինի եղան ի պահեստ, եւ բազում ինչ ազգեցութիւն ի վերայ պաշտամանց եւ քաղաքային կարգաց Հռոմայեցւոցն գործեցին։ Իաց ի բազում եւ ի մեծամեծ շինութեանց՝ հան նա ի գլուխ եւ զլիւսած Սապիտոդինի՝ որ ամբարձեալ հայեր ի դարաւանդաց ի խոնարհ ի վերայ խորաձորոց, եւ լինէր այն յետ այնորիկ տեղի պահեստի եւ բեւեռի երեւելի յիշատակարանաց տերութեան եւ մեծագին ընծայից նուիրելոց, միջովայր մեծամեծ գործոց եւ տօնից։

Իաց եւ սա սկսաւ լինել տառի Պաթրիարքն. քանզի յայն իմն ջանայր բազմութեամբ վարձկան զօրաց եւ դաշնաւորութեամբ արուարձանեաց քաղաքաց՝ զի բարձրացուցէ զգորութիւնն աղքատ նախն եւ զիւր զչափաւոր ընտրական թագաւորութիւն փոխեցէ յանարգել եւ ի ժառանգական թագաւորութիւն։ Սանաւանդ զի որպէս բռնութեան իսկ գործովք զայրացոյց զճերակոյտն եւ զպատրիկն՝ նոյնպէս սաստիկ հարկօք նեղեաց զաւարին. ապա սկսաւ բարրանօք կոտորել զայնոսիկ զորոց կայր նորա կառնած ինչ ի մտի, նա եւ ոչ իւրոց ինչ ջերմոց զենդայր։ Իշխորորդի նորա՝ Ուլիոս (Յունիոս միայն մնաց կենդանի, զի անխօս պատժաւեցաւ եւ յայն սակս իսկ Բրուտոս (անմիտ, անասուն) անուն առ։

Այլ յետոյ ուրեմն յորժամ Սեքստոսն որդի Տարկուինեայ անկաւ ընդ Վուլքանիայ կնոջ հօրեղբորորդայն իւրոց Տարկուինեայ Ղողլատինոսի, եւ Վուլքանիայ չժուժեալ թշնամանաց ինքն զինքն սպան, զրգուեցաւ ապստամբութիւնն որ էր իսկ նիւթեալ ի բազում ժամանակաց հետէ. Բրուտոս որ անմիտն համարեալ էր՝ կոչեաց զազն ամենայն ի վրէժխնդրութիւն եղեալ ի հրապարակ զդիակնն Վուլքանիայ, ինքն կայր գլուխ ապստամբութեանն եւ տայր առականել զդրունն Հռոմայ առաջի Տարկուինեայ։ Ըստ ջանացաւ թագաւորն բռնութեամբ կամ սիրով մտանել ի

ներքո, այլ ընդ վայր. մերժեալ եւ վտարանդի չզբաւ փախաւեաց ի կողմնս Դարուրիացւոց:

Եւ յայէս յետ 245 ամաց ամենեւին բարձու ի միջոյ թաղաւորութիւնն, եւ առաջնորդութիւն տէրութեանն (որ յայնժամ 42 մղոն էր եւ քնակէջքն 600,000) անց ի ծերակոյտ անդր որ էր ի պատրկաց անտի. քանզի մերժումն թաղաւորին բուն ի պատրկաց անտի եղեւ զի տիրել իմն ցանկային: Պահապան հաստատակաց իրաց եւ օրինաց էր ծերակոյտն՝ որում անկ էր Եւստորութիւնն եւ Հաստատութիւնն օրինաց՝ որոց յ՝ ճիւղն ի ժողովս Հաւրարաւորացն լեալ խցեն, եւ ընտրութեան պաշտօնէից, որոշումն պատեհազմի եւ խաղաղութեան, դատաւարութիւն, տնտեսութիւն տէրութեան եւ հոգարարութիւն կրօնից: Ինչ տեսչութեամբ ծերակաւտին երկու Բղեաշեք կամ Հիւպատք¹ (որք յառաջնումն Պրետորք կոչէին) ընտրեալք ամ ըստ ամէ ի միջոյ պատրկաց վարէին զգործ առաջնորդութեան եւ դատաւարութեան, եւ ի պատեհազմի նորա էին զօրակարք զօրուն, եւ շնորհեալ էրնացա կրել զնշանակա թաղաւորութեան. բայց որ ինչ վասն կրօնից եւ պաշտամանցն էր՝ այն Վրանպետին անկ էր: Բաց ի Հիւպատքն՝ ըստ որոց իսկ ընէր համար տարեաց, կային եւ Վանձաւորք² ի հոգարարութիւն հասարակաց զանձուն, որոց թիւ ի սկզբանն երկու եւեթ էր, այլ տակաւ բազմացաւ ըստ մեծանալոյ տէրութեանն: (Յայս ամենայն պաշտամունս միայն Պատրկացն համար ձակ էր մտանել: Ազբա ի ժողովս Կուրիայցն իւրեանց խորհէին զհնարիցն պահելոյ գիշխանութիւն եւ զիրաւունս պատրկաւորն կարգին խրեանց, իսկ յընդհանրական ժողովս Հարիւրաւորացն դարձեալ պատրիկն իրեւ Պաշտպանիք՝ ի ձեռն Պաշտպանաւորացն իւրեանց շահեալ ունէին զազմութիւն քուէիցն, եւ ի ձեռս նոցա էին զճիւղ ժողովորեանն. իսկ զժողովս Յեղից Թաւրիկն թաղեալ էին թափուր յամենայն իսկ իշխանութենէ Հիւպատքն: Եւ յայէս տէրութիւնն ի միահեծան իշխանութենէ յաղնուականաց իշխանութիւն փոխեցաւ:

333

Եւ անց իրիք երիմութեան է՝ թէ պատմութիւն շնորհեանն Հրեայ եւ թաղաւորացն բազում ինչ մատափ առաւորելական է, սակայն գժաւարին է ճշդիւ զտաանել: — Եւ ըստ ոմանց ի նորոցն քննեաց՝ պարտ եւ պատշաճ է պոպէս իմն իմանալ զպատմութիւնն զայն: “Վաղադոյն ուրեմն, ասեն, ի ժամանակի Աիկիդիացւոց գլոր երկիր ինչ Լատիւնացւոց Պիւրգի (Հոռմ) ի վերայ Պաղատինեան բլրոյն. յետոյ շինեցաւ Կուրիիսն ի Սաբինացւոց ի Կապիտոլեան եւ ի Կուրիիսեան բլորոն: Երկրորդն եւս սահմանքն ունէին մէն մի թաղաւոր եւ ծերակոյտ ի 100

¹ Gonat.

² Quacstor.

աշխատանքաց, եւ ի դէպ է թէ երկրորդ տէրութիւնքն յետոյ ընդ միմեանս միաբանեցին հասարակաց իրաւամբք: Իսկ սնունդ եւ կեանք Ռումուլայ եւ Ռեմայ, եւ յափշտակութիւն դատերացն Սարինացւոց առասպելք համարին:

Եւ եթէ հարկ իցէ զշինուած Հռոմ քաղաքին տալ ցեղին վասկացւոց որք զԱիկիդիացիսն հնազանդեցին՝ իբրեւ հին բնակիչք կողմնեցն պնդողի, գտանէ որ թէ աիկըն պատրկացն լեալ իցէ ի 1000 վասկեանս տանց հանդերձ 100 սնկիդիակոսքն նոցա, եւ Աիկիդիացիքն լեալ իցեն ռամիկըն կամ ժողովրդականք: Միաբանելով ժողովրդեանն լատինացւոց, այս ինքն ցեղին Ռամնայց ընդ ցեղին Տիաիայց որ էին ի Սարինացւոց անտի, հարկ եղեւ լինել կրկին թուոյ Վուրիայցն եւ Աիկիդիակոսացն: Եւ իբրեւ յաւելաւ ի վերայ նոցա մեա եւս ցեղ՝ Ղուկիքըն թերեւս ի Տուակիացւոց առհմէ, ելին կացին պնուհեաւ 30 Կուրիայք եւ 300 Աիկիդիակոսք:

Թուի թէ յետ միաւորելոյ Հռոմայեցւոցն եւ Սարինացւոց՝ կրկին իմէ լեալ իցէ թագաւորութիւնն ժամանակս ինչ. յետ այնորիկ փոխանակ աթոռակցութեանն՝ փոխանակաւ կացեալ իցեն թագաւորք յերկուց ազգացն: Ի դէպ է թէ Ռումուլոս առաջին (Ռամնացի) այսպէս հասարակաց երկուց ազգաց թագաւոր կացեալ իցէ: Իսկ երկրորդն (Սարինացի) հասարակաց թագաւոր՝ Նուման Պոմպիլիոս որ զաշխատմանս լատինացւոցն եւ Սարինացւոց եւ Ետրուսկացւոց ի մի պաշտօն կրօնից ամփոփեալ կարգէր կրօնս Հռոմայեցւոց, եւ ետ հաստատել կարգաւն հաւադիացն՝ որք ամենայն օրինաց եւ վճռոց եւ գործոց տէրութեանն նուիրական իմէ սրբութիւն շնորհէին: Երրորդ հասարակաց (Ռամնացի) թագաւոր կայր Տուլլոս Ռատիլիոս որ արկ ի նեղ զՂըբալոնգա. իսկ Անկոս Մարսիոս է դարձեալ ի Սարինացւոց եւ նախա առ վախճան առ ռաջին ժամանակ թագաւորութեան Հռոմայ, յորում փոխանակաւ յերկուց ազգաց կային թագաւորք, այնպէս զն զօրավարութեանն գործք մանաւանդ ի լատինացի թագաւորսն երեւին, իսկ քրմապետութեանն՝ ի թագաւորսն սարինացիս: Երեք յետին թագաւորք ի Տուակիացւոց անտի են, եւ կամ առաւելագոյն իմէ ունին կցորդութիւն եւ հաղորդութիւն ընդ Տուակիացւոցն. սոցա գործք այս ինքն շինուածք մեծամեծք եւ հոյաւ կապք ամենեւին այլ իմէ նշմարմա կամ կերպարմա երեւեցուցանեն քան զգործք թագաւորացն առաջնոց:

Ի

Հռոմ է առիւթսդ իմն դառնայ. — Եւրպի խփիւնաւ: — Աբորպիս պոփեւ բոլբան: (510 — 133):

334

ԻՆՅՅ սակայն ի վերայ նորոց ընկերհաշտութեանն Հռոմայեցւոց կայր մնայր պատերազմ հակառակութեան եւ ներքուստ եւ արտաքուստ: Որդիք մեծամեծ պատրկացն ի Հռոմ առ գութ բարեկեցութեանն զոր վայելէին յալքունիսն Տարկուինեայ՝ ելին ի կողմն նորա: ԻՆՉ ստոս անկանելին գաղտ ի պապագմա արտաքինքն զԹարկուինիոս փրկեսցեն: Այլ խորհուրդ դաւաճանութեան նոցա գուշակեցաւ (ի ձեռն գերւոյ թաքուցելոյ ի սրահի անդ

ժողովոյ նոցա), եւ որ յանցաւորն գտան՝ օտտակեցան, եւ Բրուտոս դատապարտեալ ընդ նոսա եւ զԷրուրոյն որդիս, եւ առ ոչ ինչ զհայրենի գութն համարեցաւ վասն հայրենեացն սիրոյ: Այդատինոս որ ոչ այնպէս հակառակ Տարկուինեայ երեւէր՝ արտօրեցաւ վտարանդի:

Այրացաւ եւ առ հաստատութիւն կարգն նոր խառնեալ ի թիւ պատրկացն եւ ի ծերակոյտ անդր զերեւելիս երեւելիս ի ռամկաց ոգիս իրրեւ 300, եւ բաշխեալ զինչս թաղաւորին ի մէջ քաղաքացեացն տնանկաց. եւ այս յայն սակս մանաւանդ աշխոյ էր, քանզի Տարկուինիոս յայտնի իսկ պատրաստութեամբ ճակատու կամէր գալ հասանել ի վերայ Հռոմոյ:

Վախ նորին որդի Էրուենս միեցաւ ի սահմանս Հռոմացեացն ընդ Սէիացւոց եւ ընդ Տարկուինեանցն, այլ յԱրսիա անտառին ի պարտութիւն մատնեալ անկանէր, բայց սակայն եւ Բրուտոս որ ի ճակատու անդ էր՝ անկաւ, հարեալ զմիմեանս Էրուենայ եւ Բրուտեայ: — Վայս Պորսենա արքայ կամ իշխան՝ Աղուսիան քաղաքի Լատրակացւոց յարգել արկեալ նեղէր զքաղաքն Հռոմացեաց բազմաձեռն զնդաւ, եւ առնոյր իսկ քաջ քաջ զքաղաքն եթէ Ովրատիոս Աոկղէս չէր ի միջի, քանզի սա միայն առանձինն երկու ընկերօք զրաւեաց կայաւ զիս յաւմըն, եւ իրրեւ կարեցաւ յետուստ նորա կամուրջն՝ անցեալ ի լեւզ ընդ գետն Տիբերիս ի Հռոմ հասանէր: — Այլ իրրեւ սոյն ի քաղաքին ստատկացաւ՝ չորսու Մուկիոս ի բռնակ թշնամեացն, զի Պորսենա սպանեալ ապրեցուցէ զՀռոմ. այլ փոխանակ Պորսենայ՝ հար սպան զնորին զազտնեաց դպիր. իրրեւ ըմբռնեցաւ եւ սպառնային նմա սպանուիմ եւ նա ինքնին զիւր ձեռն կարկառեալ ի խորոյկն եւ խանձատեալ՝ արհամարհէր իմն զմահն. զարմացաւ ընդ քաջութիւն արութեան Հռոմացեացն Պորսենա, եւ եղ ընդ նոսա դաշնես խաղաղութեան. իսկ Մուկիոս առ անուն Ակեւոդա (ահեկեան). (509 — 508):

Այլ այն իսկ զի ի դիրս դաշանց վաճառականութեան (509) Հռոմացեաց ընդ Աարքեդոնացւոց, Յունիոս Բրուտոս եւ Մարկոս Ովրատիոս յիշատակին իրրեւ առաջին հիւպատք (պրետոր), արկանէ ընդ կասկածանօք զդէպս ինչ ի դիպաց պատմութեան: — Վախ իրի՝ ըստ յետնագոյն՝ բայց ըստ առաւել ճշգրտագոյն պատմութեան՝ առ Պորսենա զքաղաքն (բաց ի Ապպիտոդոնէ) եւ հաւանեցաւ դնել դաշնես խաղաղութեան ընդ Հռոմացեացն այսպիսի ինչ օրինօք զի զերրորդ մասն երկրին թողցեն ի բաց եւ ասացեն պատանդո յազնուականաց:

Այլ տակաւին չհանդարտէր Տարկուինիոս, եւ ազգաբազումս մի ըստ միոյն ի մարտ պատերազմի ընդ Հռոմացեացն զրգուէր եւ

յետոյ ուրեմն զլատինացիսն կապէր ընդ իւր դաշնաւորութեամբ. մինչեւ ապա ուրեմն առ Սեդիդոս ծովակաւ ահազին եւ սոսկալի պատերազմ Հռոմայեցւոց ընդ դաշնաւոր քաղաքացն լատինացւոց գրգռեալ՝ յաղթեաց Հռոմայեցւոցն քաջութիւն. երկու որդիք յորդւոց Տարկուինեայ անկան ի ճակատուն, իննսնամեայ անդաւակ ծերունին ի Վուսիս Վամպանացւոց փախտեալ անկանէր, անդ վախճանէր յետ սակաւ ինչ ժամանակի ի վերայ անցանելոյ։ Այսպէս ել ի գլուխ պարծանօք արտաքին պատերազմն ազատութեան յետ 14 ամաց (495)։ Այն երկոց ամաց եղեն դաշինք Հռոմայեցւոց ընդ լատինացւոց, յորս շնորհեցաւ լատինացւոց ինեւ Հաւասարս եւ հանդիտապատիւս ընդ Հռոմայեցւոց (493)։

Ինգարձակ անգղն Տարկուինեայ որ առ Տիրերիս գետով էին՝ նուիրեցան դիցն պատերազմի եւ կոչեցաւ Մարտեան դաշն¹ զոր ոչ վարէին մշակութեամբ, այլ կատարէին անգլէն հրահանգք զինուոց եւ ինեկն ժողովք ժողովորեան։

Ի ժամանակս պատերազմացն այնոցիկ եւ վանն առնլոյ զառաջն փնտաւար իշխանութեան ռամիկն եւ մասամբ իմն զպակասութիւն թագաւորութեան ինոյ՝ կարգեցաւ իշխանութիւն Վիկտատորացն, որ սովորական իմն իշխանութիւն էր ի քաղաքսն լատինացւոց։ Վանդի ի ժամանակի արտաքին կամ ներքին իրիք տազնապի կամ աղետից ի վերայ հասելոց՝ յանձն լինէր իշխանութիւն վերագոյն քան զամենայն իշխանութիւն միւսմ ումեք զամիսս վեց եւ կոչէր նա Վիկտատոր. եւ էին օգնական իշխանութեան նորա 24 նաւիրակք, եւ կարգէր նա ընդ իւրով իշխանութեամբ եւ Օսրավար մի հեծելոց². առաջին Վիկտատոր եկաց Տիտոս Վարտիոս Փղաւոս (յամի իրրեւ 500)։

335

Ի ժամանակի այսց պատերազմացն ազատութեան օգնական լինէր ռամիկն պատրկացն՝ յամենայն զօրութենէ իւրմէ, եւ ընդ այնր պատրիկք բազում անգամ խառտանային դիւրութիւն պատուց նոցա, եւ հիւպատոն լաղերիոս Պոպրենկոզա (սիրող ժողովրդեան) ետ կարգել օրէնս ինչ շահաւորս ռամկացն։ Այլ իսկ եւ իսկ իրրեւ զրաւ եղեւ պատերազմացն յետ մահուն Տարկուինեայ (495) չհայեցան սրտորիկք յօրէնսն յայնոսիկ եւ ի խոստովանս, եւ առանց խնայութեան կամէին կացուցանել զերաւունսն իւրեանց։ Պարտաւոր էր ռամիկն իրրեւ ստացիչ սեպհական ընչից՝ տուլ հարկս վանն գետնոյ եւ զինուորել առանց վարձուց։ Բայց ի չաջողելոյ եւս հնձոց՝ առաւելագոյն աղքատացաւ ժողովուրդն, նմին իրի առնոյին փոխ ի պատրկացն՝ որք միայն էին սասցիւք հաւաքակաց երկրին։ Եւթէ ռամիկ ոք չկարէր հատուցանել ի ժա-

1 Campus Martius.

2 Magister equitum.

մուն զփոխորդին (10—12 առ հարեւր), անկանէր ընդ իշխանութեամբ պարաատեառն ամենայն զոյիւ եւ անձամբ իւրով՝ իբրեւ նորա ծառայ: Իբրեւ սաստկացաւ այս նեղութիւն եւ չգոյին օրէնք ինչ ի միջի պաշտպանելոյ պարտապանին ի ձեռաց պարաատեառնն, մինչ դեռ տակաւին արտաքոյ քաղաքին էր զօրն՝ յայնժամ 18,000 ի ռամկէն որ տահմանեալ էին ի մարտ պատերազմի՝ տալտամբեցին, եւ առաջնորդեալ ի Սիկինիոսէ Բեղդուսոյ՝ ելին ի բլուր մի որ Ղուիրական լեռանն կոչէր առ Լնիան գետով 12 ժամուք հեռի ի Հռոմայ՝ ի մօր եղեալ այլ քաղաք նոր շինել անդէն, եւ էին անգ շարաթս վեց՝ կերակրեալ ի ծախաց մեծատանցն որոց կալուածք գոյին: Լնուհետեւ երկեւղ եւ տրտմութիւն շահեալ տիրէր ամենայն ուրեք ի քաղաքին, եւ ապա ուրեմն առաքեցին արա աւագս ի լեռանն ածել զժողովուրդն ի հաւան զի դարձցին այսրէն ի քաղաքն:

(Յաջողեցաւ հաւանեցուցանել զնոսա Սենեմիոսի Եզրիպոսոյ առաւելաւ անդամոց ընդ որովայնի կռուելոց, ցուցեալ զմնաստ այն պիսի երկպառակութեանն, խոստացեալ թողուլ ժողովրդեանն դպարտան (իսկ ըստ այլոց՝ շնորհեալ ազատութիւն անձանց նոցա ի բանտից), եւ զի կապցեն տեղապահք տարեւորք ի միջոյ նոցա, որք էին յառաջնուսն երկու միայն, ապա եղեն հինգ (յետոյ 30) զորս հազարապետս կամ ցեղապետս ¹ կոչէին: Չէր դե իշխան մինել ձեռն ի նոսա, եւ էր նոցա իշխանութիւն՝ Երգեւումն ² բաժնիւ առնել դատարկ զվճիռ ծերակուտին. ապապանք նոցա համարեալ էին տեղիք ապաստանաց: Կարգեցան եւ երկու Ռամիաց Է խոռածապետք ³, որոց գործ այն էր վասն ամբարաց եւ զնոց ցորենոյ ունել փոյթ յանձին, զի մի վաշխք եւ ծանրագնութիւն յաճախեցի (493):

336

Լնուհետեւ սկիզբն առնոյր երկայնժամանակեան հակառակութիւնն պատրկաց ընդ Ռամկացն որ յերկարեալ բաւեր դարս երկուս, եւ յետոյ ուրեմն յաղթէին Ռամիկէն:

Սկիզբն հակառակութեանն սոցն եղեւ որ էր յանփոյթ առնելոյ ժողովրդեանն զգար երկրին ի ժամանակի անդ խառփութեանցն. հարկ էր զցորենանն տալ ածել ի Սիկիդիոսոյ: Բայց իբրեւ խնդիր իմն լինէր ի ծերակուտի անգ թէ որպէս կամ զիարդ պարտ իցէ զցորենանն բաշխել, յայնժամ Մարկիոս այր երիտասարդ եւ սաստիկ բարուք՝ որ վասն զՊորիոզիս զքաղաք գլխաւոր Վորդիւցն կործանելոյ՝ Պորիոզանոս կոչէր, պահանջէր իբրեւ պայման շնորհմանն զի բարձցէ միւսանգամ ժողովուրդն զհազարապետն որ ծոխացեալ իմն էին. սկսաւ ընդ Ռամկացն շնուածապետաց

1 Tribunus.

2 Veto.

3 Aediles.

ողտըղ եւ խտէր սաստիկութեամբ հակառակ Իւստինի: Դո՛ր-
աբել սկսան Իւստինքն թէ զլորիողանոս պարտ է դատել ժողո-
վըրդեանն. նա եւ զայն եւս խնդրեցին եւ հաստատեցին թէ ոչ
լրատ Հաղարատութեանն տացէ մինակ ժողովուրդն այլ ըստ
ցեղեցն: Ըյս իսկ էին առաջին ժողովքն ըստ ցեղեցի:՝

Եթն ի ժողով անդր Կորիողան հաւանեալ թերազրութեան
ծերակուսին, եցոյց զանանդութիւն իւր յետ երկարագոյն բանիւք
թուելոյց զնահառակութիւնս իւր ի վերայ ժողովրդեան Հռոմայե-
ցւոց եւ ցուցանելոյ զսպիան. ժողովուրդն խանդաղառեալ հակէր
ի գողմն նորա. այլ իբրեւ հաղարատեալն այլ իմն նոր ամբառ-
աանութիւն ի մէջ բերէին թէ զաւար քաղաքին Մնտիոնի բաշ-
խեալց զօրականին հակառակ օրինացն, զի արասցէ զնոսա իւր խոր-
հրդականցս՝ խռովեցաւ Կորիողան, շրջեցաւ սիրտ բազմութեանն եւ
դատաւարտեցաւ յաբարս: Եւ զնաց նա փախստեալ առ Վոդսի-
ցիան արեւմտեայս լի պրամութեամբ եւ բարկութեամբ, ապրա-
ստամբեցոյց զնոսա ի դաշտեցն որ ընդ Հռոմայեցւոց էր, եւ ան-
ցեալ ի գլուխ զորաց նոցա հասանէր սապատակաւ առաջի Հռոմ¹
քաղաքի: — Իւստին անգամ ջանացին ցածուցանել Կորանոս-
թիւն նորա՝ առաքեալ նախ զբարեկամն նորա, ապա հրեշտա-
կութիւնս ի քրմեց հանդերձ քրմութեան զարդաւ, այլ զուր եւ
ընդ վայր. բայց ապա ուրեմն տեղի տուեալ խմբորհէր, սէգ ամ-
բարտաւանութիւն նորա առաջի բարեխոսութեան եւ արտատուաց
մօրն իւրոյ Վեատրիայ որ եկն առ նա Վոդսիցիա կանանին նպատ
եւ երկուք որդւովք եւ կանամբք մեծամեծացն. զիրկս արկ
զմարն ուպառազենն «Վաղթեցեր ինձ, ասէ, յաղթութիւն անու-
ղորմ, որ յետ տաճաւ ինչ միոյ օստակումն ինձ ընկցի», դարձոյց
նա զՎոդսկացիան յետս. այլ իբրեւ մատնտու զպահաւ նա ի նո-
ցանէ, այնու զի թերեւս տալպեցան Վոդսկացիք դառնալ յետոյ
թողով սահմանս ինչ ի բաց, եւ կամ մեռաւ նա ծերութեամբ
յաբարս (201):

337

Յետ մեանդամ զգրանալոյ ռամկին՝ այնուհետեւ ջանայր հա-
ասարել ամենեւին պատրկացն՝ յիրաւունս տոացուածոց երկրի,
դատաւտանաց եւ օրէնօգիտութեան եւ բարձրագոյն պաշտօնանց
տէրութեանն:

Տէրութիւնն Հռոմայեցւոց ունէր ստացեալ առ սովոր սա-
կաւ ընդալմակ անդռ եւ փալուածս՝ որք չէին ուրուք ստացուած,
բայց տուեալ էին պատրկաց վարել նորօք այսպիսի ինչ օրինոք՝
զի ի բերաց երկրին տացեն տառանորդ ի գանձ հասարակաց
իսկ պատրիկք այնուհետեւ զայս երկիր հասարակաց² համարէին

1 Comitia tributa.

2 Ager publicus.

իրեւել իւրեանց ստացուած եւ տային գործել պաշտպանութեան իւրեանց եւ ծառայից, եւ ոչ այնպէս ճշդիւ տային զտառանորդան: (Յայն սակս ռամիկն՝ որ փոքր ինչ միայն ազատ կալուածոս ունէր, խնդրէր երբեք երբեք (որէնս ազարակաց)՝¹ որովք տացի նոցա մասն մի հատարակաց երկրին զի վարեացին նովաւ: Բայց քանիցս անգամ թէ ի մէջ գայր այն խնդիր՝ ընդդէմ դառնային պատգովիքն մեծաւ սաստկութեամբ: Եւ գործ զգուշութեան համարեցան ապրտնանել զհիւպատոսն Վասիոս, որ յաջողութեամբ մնացց յառաջ զքանս իւր յորժամ զերկիր ինչ՝ գոր ի Հեռնիկացւոց թափեալ էին՝ ետ բաժանել ի մէջ պատրկացն եւ ռամկաց. քանզի յետ կատարելոյ ամի հիւպատոսութեան նորա՝ տոխն տալան զնա բարկութեամբ պատրիկք եւ մեծաւ անիծիւք արապին գահալիժ ի Տաքպէական վախից Վապիտոքիոնին. եւ տեղի տանն նորա մնաց տնապատ: Եւ իբրեւ յետ ամաց ինչ ոմն ի հազարապետաց ժողովորդեանն ամրաստան լինէր զհիւպատոսացն թէ ոչ կատարեն ճշդիւ զՎասիական (որէնս (այս ինքն՝ զառաջարկութիւնն օրինաց)՝ գտառպանեալ ի տան իւրում յառաջ քան զօր դատաստանին:

Եւ իբրեւ հասին ի վերայ օրէնք Պուրդիոսի Վաքերոնի թէ ընտրութիւն հազարապետաց ժողովորդեան եւ շինուածապետաց նոցա միայն ի ռամկաց անտի ի ժողովս ցեղիցն ընտրեցի վճռովք ռամկին², եւ ոչ ի ժողովս հայկերաւորացն որպէս ցայժամն լինէր (472), այնուհետեւ բաժանեցաւ ժողովուրդն Հռոմայեցւոց ի քաղաքի անդ իբրեւ յերկուս բանակս հակառակս միմեանց:

Ենդէն այլ իմն հակառակութիւն բուսանէր: Պաշտօն գաւառորութեանն որ ըստ անդիր իրաւանց սովորութեան եւ աւանդութեան կատարէր՝ կայր մնայր միշտ ի ձեռս պատրկացն՝ որք ըստ իւրեանց կարծեաց եւ բազում անգամ ըստ յօժարութեան կամաց իւրեանց վճարէին զամենայն: Եւ պառնեմն վասն առնչոյ զառաջս այնպիսի ինքնակամ գործոց եւ տեսանելոյ զընթացս իրաւանցն՝ կամեցան ռամիկքն ունել օրէնս գրով՝ որպէս առաջի արկանէր Տերենտիդոս Լքսս (460). բայց պատրիկքն գառնային ընդդէմ բազում ժամանակս, այնու զի իրաւունք ցեղին իւրեանց նովին նուազելոց էին: Ենհնարին իմն սաստկացաւ հակառակութիւն եւ ատելութիւնն վասն իրացս այսոցիկ:

Ի սաստկանալ խռովութեանց վասն տերենտիդեան օրինացն այնորիկ՝ հարկ լինէր զհայր նորա զՎինկինատոս կոչել ի հիւպատոսութիւն. որ առաքեցանն ի Ծերակուտէն՝ գտին զնա մեծ ի ձեռին ի փոքր անգի իւրում յայնկոյս Տիրերեայ: Հաստատեաց սա զխաղաղութիւն ի Հռոմ ոչ միայն զօրութեամբ այլ եւ իմաստութեամբ կարձեալ զժպրհութիւն հազարապետաց ժողովորդեանն, մինչեւ ի կատարել ամին իւրոյ (458) հաստատել իմն զնա կա-

¹ Lex agraria.

² Plebscilia.

մէր ժողովուրդն ի հիւպատոսութեանն, զոր հաստատեալ էր արդեւ եւ ծերակուտին, թէ ոչ ինքն Արեւիկայաւոր սատկութեամբ դառնայր ընդդէմ :

Այլ յետ սակաւ ինչ միոյ հարկ լինէր կոչել զնա միւսանդամ յանդոյ անտի իւրմէ ի զիկտատորութիւն : Այսպիսով հիւպատոս (456) զնաց ի վերայ Եփեսոսաց ի պատերազմ . ազատ պաշարեցին զնա ի մէջ երկուց լերանց, ուր կամ ի սովոյ եւ կամ ի սրոյ պարտ էր մեռանել . եհաս գոյժ ի Հռոմ եւ խռովեցաւ քաղաքն : Այլ զնաց Արեւիկայաւոր, եհաս յանկարծ ի վերայ, եւ գոչել ամենայն զօրացն, զի ազգ լիցի զաւուստ նոցա պաշարեցն, սա աստի եւ նոքա անտի պաշարեցին զԹշնամիսն : Ի պարտութիւն մնանեցան Եփեսոսիք, եւ անցոյց զնոսա մի մի ընդ լծով (երկու նիզակք վարտեալք ի զեւտն եւ ծայրք նոցա ի վերուստ կից ի միմեանս, նշանակ վերջն իսկ տարկութեան) : Բաշխեաց զուարն զօրտեալն, եւ ինքն առանց հատուցման եւ վարձուց յետ 16 առուրց զիկտատորութեան իւրոյ՝ դարձաւ ի խուզ իւր :

Պարձուցին զնա անտի երբորդ անգամ, քանզի միւսանդամ Սարգիսիք հասեալ էին առաջնորդութեամբ Հերոսկոսի ուրուսն առաջի պարսպաց քաղաքին եւ առեալ ի բռնն զԱպիւտողոնն, բայց եւ ժողովուրդն չաանայր յանձն երթալ ի պատերազմն : Թէպէտ եւ զիկտատորն Արեւիկայաւոր յաջողութեամբ զամենայն յարգարեալ մերժէր զԹշնամիսն յաշխարհէն, սակայն եւ ծերակոյտն եւս յանձն առեալ հաւանէր պայմանի ժողովուրդեան, հնդիւ չափ յաւելուլ զԹիւ հազարապետացն եւ տալ նոցա իշխանութիւն կոչելոյ զհիւպատոսն ի դատաստան եւ զծերակոյտն ժողովելոյ (457) :

338

Այս ուրեմն հաւանեցան պատրիկք եւ օրինացն Ֆրեմոսի զեայ (յետ իբր 35 ամաց) . արք երեք ի արեւելեանկոտաց չորան յաշխարհն Յունաց ի քաղաքն Աթենացուց բերել օրէնս . այլ հաւանականազոյն եւս է թէ ի Մեծ Նոյնս առաքեալ իցեն (քանզի ոչ յօրէնն իսկ կան նշանարանք ազգակցութեան, եւ ոչ մատենագիր որ ի Յունաց յիշէ) . եւ դարձան յետ երկուց ամաց (454 — 452) : Բնորեցան կացին տասն պատրիկք յորոց մի որ փախանակաւ առուր առուր կայր զիսաւոր եւ երկոտասան նուիրակք առ նմա, եւ գործ յանձն եղեւ նոցա յօրինել պատեհ պատեհ օրէնս, եւ առաւ նոցա իշխանութիւն արձակ, զազարեալ առ ժամն իշխանութեան հիւպատոսացն եւ հազարապետաց ժողովուրդեան : Օր ինչ աշխատութեամբ շահեալ եւ առեալ էին դրոշմեցին ի (10) տախտակս եւ եղին հրապարակաւ զի ամենեքին առնիցեն զնոցանէ դատաստան (451), եւ իբրեւ ինչ ինչ պատեհ

իրբեւ իւրեանց ստացուած եւ տային գործել պաշտպանաւորացն իւրեանց եւ ծառայից, եւ ոչ այնպէս ճշդիւ տային զտառանաորդան: (Այն սակս ռամիկն՝ որ փոքր ինչ միայն ազատ կալուածս ունէր, խնդրէր երբեք երբեք (Քրէնս ազարակաց)¹ որովք տացի նոցա մասն մի հատարակաց երկրին զի վարեացին նովաւ: Բայց քանիցս անգամ թէ ի մէջ գայր այն խնդիր՝ ընդդէմ դառնային պատգիւկքն մեծաւ սաստկութեամբ: Եւ գործ զգուշութեան համարեցան ապաւնանել զհիւպատոսն Ասահոս, որ յաջողութեամբ մտացց յառաջ զըսանս իւր յորժամ զերկիր ինչ՝ զոր ի Հեռնիկացուոց թափեալ էին՝ ետ բաժանել ի մէջ պատրկացն եւ ռամկաց. քանզի յետ կատարելոյ ամի հիւպատոսութեան նորա՝ տոխն տալան զնա բարբութեամբ պատգիւկք եւ մեծաւ անիծիւք արարին զահալէժ ի Յարպէական վախից Ասադիտաղեոնին. եւ տեղի տանն նորա մնաց անապատ: Եւ իբրեւ յետ ամաց ինչ ոմն ի հազարապետաց ժողովորդեանն ամաստան ընէր զհիւպատոսացն թէ ոչ կատարեն ճշդիւ զԱսահական (Քրէնսն (այս ինքն՝ զառաջարկութիւնն օրինաց))՝ գտաւ ապանեալ ի տան իւրում յառաջ քան զօր դատաւտանին:

Եւ իբրեւ հասին ի վերայ օրէնք Պուրդեոսի Ապերոնի թէ ընտրութիւն հազարապետաց ժողովորդեան եւ շինուածապետաց նոցա միայն ի ռամկաց անտի ի ժողովս ցեղեցն ընտրեցի վճռովք ռամկին², եւ ոչ ի ժողովս հայիւրաւորացն որպէս ցայնժամն ընէր (472), այնուհետեւ բաժանեցաւ ժողովուրդն Հռոմայեցուոց ի քաղաքի անգ իբրեւ յերկուս բանակս հակառակս միմեանց:

Ենդէն այլ իմն հակառակութիւն բուսանէր: Պաշտօն դատաւորութեանն որ ըստ անգիր իրաւանց սովորութեան եւ աւանդութեան կատարէր՝ կայր մնայր միշտ ի ձեռս պատրկացն՝ որք ըստ իւրեանց կարծեաց եւ բազում անգամ ըստ յօժարութեան կամաց իւրեանց վճարէին զամենայն: Եւ պառւերմն վասն առնոց զառաջն այնպիսի ինքնակամ գործոց եւ տեսանելոյ զընթացս իրաւանցն՝ կամեցան ռամիկքն ունել օրէնս գրով՝ որպէս առաջի արկանէր Տերենտիդոս Լիսա (460). բայց պատրիկքն դառնային ընդդէմ բազում ժամանակս, այնու զի իրաւունք ցեղին իւրեանց նովին նուազելոց էին: Ենհնարին իմն սաստկացաւ հակառակութիւն եւ տետելութիւնն վասն իրացս այսոցիկ:

Ի սաստկանալ խռովութեանց վասն տերենտիդեան օրինացն այնորիկ՝ հարկ ընէր զհայր նորա զԱլինկինատոս կոչել ի հիւպատոսութիւն. որ առաքեցանն ի Ծերակուտէն՝ գտին զնա մեծ ի ձեռին ի փոքր անդի իւրում յայնկոյս Տիբերեայ: Հաստատեաց սա զիւրազարութիւն ի Հռոմ ոչ միայն զօրութեամբ այլ եւ իմաստութեամբ կարճեալ զժպրհութիւն հազարապետաց ժողովորդեանն, մինչեւ ի կատարել ամին իւրոյ (458) հաստատել իմն զնա կա-

1 Lex agraria.

2 Plebsclita.

մէջ ժողովուրդն ի հիւպատոսութեանն, զոր հաստատեալ էր տրգեւք եւ ծերակուտին, թէ ոչ ինքն Արեւիկայատոս սասակութեամբ դառնայր ընդդէմ :

Այլ յետ սակաւ ինչ միայ հարկ լինէր կոչել զնա միւսանգամ յանդոյ անտի իւրմէ ի գիկտատորութիւն : Այսպիսով հիւպատոս (456) զնաց ի վերայ Եփեսոսաց ի պատերազմ . սորա պաշարեցին զնա ի մէջ երկուց լերանց, ուր կամ ի սովոյ եւ կամ ի սրոյ պարտ էր մեռանել . եհաս զոյժ ի Հռոմ եւ խռովեցաւ քաղաքն : Այլ զնաց Արեւիկայատոս, եհաս յանկարծ ի վերայ, եւ գոչել ամենայն զօրացն, զի ազգ լիցի զալուստ նոցա պաշարեցն, սա աստի եւ նորա անտի պաշարեցին զթշնամիսն : Ի պարտութիւն մտանցան Եփեսոսիք, եւ անցոյց զնոսա մի մի ընդ լծով (երկու նիզակք վարտեալք ի զեափն եւ ծայրք նոցա ի վերուստ կից ի միմեանս, նշանակ վերջն իսկ ստրկութեան) : Բաշխեաց զաւարն զօրակաւնին, եւ ինքն առանց հատուցման եւ վարձուց յետ 16 աւուրց գիկտատորութեան իւրոյ՝ դարձաւ ի խուզ իւր :

Ի արձուցին զնա անտի երբորդ անգամ, քանզի միւսանգամ Սարքինացիք հառեալ էին առաջնորդութեամբ Հերոսիտակ սւրումն առաջի պարսպաց քաղաքին եւ առեալ ի բռնն զԱպիւտողոնն, բայց եւ ժողովուրդն չառնայր յանձն երթալ ի պատերազմն : Իժեպէտ եւ գիկտատորն Արեւիկայատոս յաջողութեամբ զամենայն յարդարեալ՝ մերժէր զթշնամիսն յաշխարհէն, սակայն եւ ծերակցան եւս յանձն առեալ հաւանէր պայմանի ժողովուրդեանն, հնգիւ չափ յաւելուլ զթիւ հազարապետացն եւ տալ նոցա իշխանութիւն կոչելոյ զհիւպատոսն ի դատաստան եւ զծերակցան ժողովոյց (457) :

338

Այս ուրեմն հաւանեցան պատրիկք եւ օրինացն Տերեւտի գեայ (յետ իբր 35 ամաց) . սորք երեք ի սինկղիտիկոսաց չորան յաշխարհն Յունաց ի քաղաքն Աթենացոց բերել օրէնս . այլ հաւանականագոյն եւս է թէ ի Մեծ Յոյնս առաքեալ իցեն (քանզի ոչ յօրէնսն իսկ կան նշմարանք ազգակցութեան, եւ ոչ մատենագիր որ ի Յունաց յիշէ) . եւ դարձան յետ երկուց ամաց (454 — 452) : Բնորեցան կացին տասն պատրիկք յորոց մի որ փախանակաւ աւուր աւուր կայր զլիաւոր եւ երկոտասան նուիրակք առ նմա, եւ գործ յանձն եղեւ նոցա յօրինել պատեհ պատեհ օրէնս, եւ տուաւ նոցա իշխանութիւն արձակ, զազարեալ առ ժամն իշխանութեան հիւպատոսացն եւ հազարապետաց ժողովուրդեան : Օրր ինչ աշխատութեամբ շահեալ եւ առեալ էին՝ դրոշմեցին ի (10) տախտակս եւ եղին հրապարակաւ զի ամենեքին առնիցեն զնոցանէ դատաստան (451), եւ իբրեւ ինչ ինչ պատու

Թուեցաւ ժողովրդեանն, մեւս եւս աւ իշխանութեան շնորհեցաւ նոցա, եւ յաւելին երկուս եւս տախտակս. եւ իբրեւ հաստատեցաւ ամենայն ի ծերակուտէն եւ ի ժողովրդենէ (450), փորեցին զնոսա յերկտասան տախտակս իզնձիս: (Բրտադոյն իմն էին օրէնքն, քանզի առեալ էին ի հնոց սովորութեանց:)

Բայց արքն այնոքիկ տասնեքին եւ յետ կատարելոյ իսկ գործոյ նոցա՝ եւ յերրորդում եւս ամբ չկամէին իմն դնել ի բաց զելխանութիւնն որ առանց իրիք չափոյ եւ զգուշութեան տաւաւ նոցա. բայց յայնմ հետէ չարաչար իմն վարէին անարգել իշխանութեամբն իւրեանց ի գործս բռնութեան: Բանախ, տուգանօք, արտորանօք եւ տապարու մոլեղնէին ի վերայ հափառակորդացն իւրեանց որ ի ռամկէ անտի էին. եւ ի պատերազմի ուրեք ընդ Եփուացւոց եւ Վաղարշացւոց՝ նենգութեամբ ետուն սպանանել զմի ի հօրազոյն արանց ռամկին, որ այնչափ սպիտ ունէր ի մարմնի (զՎիկիկոս Վանտառոս): Բայց յայնժամ ուրեմն զբռնեցաւ ամբոխն յառնել ի վերայ՝ յորժամ մի ոմն յերեւելեաց արանցն այնոքիկ տասնեցունց՝ Վաղիկոս Աղաւղիտ՝ լոյր զլափ անխորգութեանն:

Սա ցանկացաւ բարենշանն Վերդինիոյ դատեր Վերդինիոսի առն հազարապետի, որ ի խոսման կտր իկիղիոսի՝ որ ի ժամանակին յայնմիկ էր հազարապետ ժողովրդեան, եւ օրէնք եւս երկոտասան տախտակացն գոր ինքն իսկ Վաղիկոս հաստատեալ էր՝ արգելութիւն դամբանութիւն ռամկաց ընդ պատրկաց: Վմն իրի գործ նենգութեան յանձն առնէր Վաղիկոս միում ի պաշտպանաւորաց իւրոց Աղաւղիտ անուն, երթալ առնուլ բռնի ի հասարակաց դպրոցաց զՎերդինիա եւ հանել առաջի իւր յառեան իբրեւ թէ գուտար լեալ իցէ նա միոյ ուրուք ի գերեացն Աղաւղեայ: Հաս Վաղիկոս վճիռ՝ տալ զաղջիկն՝ Աղաւղեայ. ընդդէմ դարձաւ վճռոյն ժողովորդն մեծաւանդ իկիղիոս հազարապետ եւ յուզեցաւ քաղաքն ամենայն:

Յայնժամ յանձն առ Վաղիկոս չկատարել զվճիռն մինչեւ եկեացէ հայրն նորա որ ի զօրու էր, եւ զաղտ առաքէր թուղթս առ զօրավարն որ յընկերաց նորա էին՝ արգելուլ զայրն. զմանապարհայն խափանեցան թուղթքն, բայց եհաս զոյժն առ Վերդինիոս: Չահի հարաւ Վաղիկոս յորժամ ետես յանկարծ առաջն առնելն զՎերդինիոս հանգերձ Վերդինիա. որ լոյրն ստեպ եւ գողայր: Խափանեաց Վաղիկոս զգորեղ բանս Վերդինիոսի՝ զանձն եւս փայ յառաջ մատուցեալ թէ այնպէս են իրքն որպէս Աղաւղիտս պատմէ եւ ամեն ետ գիրաւունան. հեռացուցին դահիճք զամբոխ ժողովրդեանն որ եկեալ կուտեալ էր, առին զՎերդինիա եւ ետուն ի ձեռս Աղաւղեայ: Բայց անդէն հայր արջկանն յորժամ աղջոյն կամէր տալ դասերն եւ հրաժարել մեռացեալ զգութ

աղետաց իւրոց՝ միեւայ դանակ ի սիրտ արձկանն եւ արկ գնա տաւ պատտ . անտի ընթացաւ մնլեզին երկրորդ այս Բրուտոս ընդ մէջ քաղաքին կոչել զամենեւին յապառաարութիւն, մինչեւ եհաս ի զօրսն . ապառաարեցին զօրքն ի զօրաւարաց իւրեանց, ծերակոյտն զոր ժողովեալ էր յայնժամ Ապպիոս զի պաշտպան նմա լինելին՝ բանադնաց եղեւ առ զօրսն՝ հաստատել միւսանգամ զառաջնն օրինակ առաջնորդութեանն . ուրախութեամբ ընկալան զօրքն եւ ժողովուրդն զբան ծերակոտին, մերժեցան ալքն տառնեքին յիշխանութենէ իւրեանց (449) : Ապա ընտրեցան միւսանգամ 10 Հաւարապետքն ժողովրդեան եւ 2 պրեստորքն կամ հիւպատք : Իսկ Ապպիոս Աղաւդիոս անձին արար ի բանտի, ապառա ընկեր նորա Ապպիոս, այլքն պատրեցան մշտնջնաւոր : Բայց օրէնք երկուստան տախտակացն մնացին ի հաստի եւ ի զօրութեան :

339

Բայց եւ ոչ գրաւն օրենսդրութեամբ եղեւ խաղաղութիւնն ցանկացեալ . քանզի որպէս յառաջն նոյնպէս եւ յայնժամ աւերութեանն առաջնորդութիւն եւ մատակարարութիւն էր ի ձեռս աղանակեանաց ըստ օրինացն այնոցիկ, թէպէտ եւ Աղաւտեանաց եւ Առամկաց յայնժամ հետէ յաճախագոյն եւս լինէին խառնուրդ . նմին իրի տեւէր յաճախ կռիւն եւ զժողովիւն : Առամիկքն երթային եւ յանդգնագոյնք եւ յաջողագոյնք լինէին, միանգամայն տոկոս արկանէին ի կիր զհնարս սպառնալեացն՝ թէ չտամք պատեալքս, չերթամք ընդդէմ թշնամեաց :

Անդէն ի 445 ամի ետ հաստատել Անուղէոս հազարապետ զի բարձցի ի միջոյ արգելումն ամուսնանալոյ պատրիկաց ընդ առմ կաց : Միանգամայն եւ զայն խնդրէր թէ կարիցեն եւ ուսմիկք ընտրել եւ մտանել ի հիւպատոսութիւն . բայց ամն ութսուն համակ կռուէին Պատրիկք ի վերայ խնդրոյն այնորիկ եւ հնարէին իմն մանր մանր ինչ շնորհելով դարձուցանել զնոսա ի խորհրդոյ անտի :

Հիմն իրի բազում անգամ բարձաւ պատիւ հիւպատոսեան եւ կարգեցան (444) չօրք (յամբ 404՝ վեց) զինուորական հազարապետք խառն ի պատրիկաց եւ ի ուսմիկաց, եւ ամենեւին նոյն իշխանութիւն էր նոցա զոր ինչ յառաջագոյն հիւպատքն ունէին : Այսն զխառնումն տոհմից քաղաքացեացն խախտելոյ՝ ընտրեցան կացին Համարակարք¹ երկու վասն 18 ամսոց (444) որք առնուին զհամար տոհմիցն, եւ անդատին յամբ 404 համարեցան ընկերք եւ հաւասարք իշխանութեամբ ընդ զինուորական հազարապետաց . յետոյ եղեն նոքա միանգամայն քննիւք վարուց եւ գործոց : — Օգոստ.

1 Censores.

Չինն յամի 406 հարկեցան Պատրիկքն տալ ռամկացն վարձս կարգեալս եւ սահմանեալս, ապա թէ ոչ չէր մարթ ի գլուխ ելանէ մեծամեծ զործոց պատերազմի զոր ի գլուխ հանին Հռոմայեցիք։ Բաւն յայնմ հետէ կարգեալ յարգարէին կարգք եւ օրէնք զէ նուորութեանն Հռոմայեցւոց ¹։

Մինչ դեռ քաղաքացիքն անդէն ի ներքս յաշխարհին իւրեանց հաստատէին եւ ամրացուցանէին զազատութիւն իւրեանց, եւ արտաքուստ եւս ընդարձակեալ մեծացուցանէին զսահմանս իւրեանց, բազում անգամ Սարդիսացւոց, Հեռնիկացւոց, Վադիացւոց եւ Նաթուսկացւոց յաղթեալ՝ եղև Հռոմ հզօրացն քան զամենայն տէրութիւնս յառաջացւոց աշխարհին՝ 100 ամօք յետոյ քան զմերժումն թագաւորացն։ Վասն զամենայ սատիկ եւ յերկապագայն պատերազմ էր նոցա ընդ Վէիացւոց քաղաքին։ Կարգեալ եւ սահմանեալ իմն էր պաշարումն քաղաքին եւ ձմերայնի եւս տեւէր վրանօք, սակայն եւ այնպէս տեւէր տնտասն (404—395)։ Ապա ուրեմն առ զնա յարձակմամբ եւ զործելով գետնափոր Մարկոս Փուրիոս Սամիթոս զիկտատոր, եւ եմուտ ձաղանօք չորիւք սպիտակօք ի Հռոմ։

Թագչէս եւ կամէին այնուհետեւ բազումք ի Հռոմայեցւոց երթեալ բնակել ի քաղաքին Վէիացւոց, բայց Սամիթոս չաւանան զի մի բաժանումնն այն վնասակար ինչ տէրութեանն լինիցի. այլ վասն նորին իսկ ատելի եղև հազարապետաց ժողովրդեանն, ամբաստան եղին զնանէ որպէս թէ խորեացն ալ յաւրէն, եւ նա մեկնեցաւ զնաց յԱրդէա արամեալ ընդ ապաւտաւորութիւն քաղաքացւոց, եւ հազարապետքն եղին ի վերոյ նորա տուգանս։ Ոչ յետ բազում ինչ ժամանակի հարկ համարեցան Հռոմայեցիք կոչել զնա յետս։

340

Վանդի Սենոնեանն Վազիացիք՝ որ բնակեալ էին յայնկոց լերանցն Ալպից ի հովիտն Պադոս գետոյ՝ յառաջ քան զ150 ամ, դիմեցին յամի 390 յառազիւ, հասին մինչեւ ցՈղուսին եւ անդ խնդրէին իւրեանց վայր բնակութեան։ Չհաջի հարեալ բնակչացն՝ զՀռոմայեցիս աղաչէին վասն թիկանց օգնականութեան։ Հռոմայեցիք յորդորել սկսան զՎազիացիսն ի բաց կալ ի թշնա-

¹ Երկրին հեղափոխութեան իւրաքանչիւր տարւոյ սովոր էին ունել 4 լեզէնն որոց կոչին հազարապետք 84։ Լեզէնն՝ որ եր 3—6000 սյր՝ յորինեալ կոչր ի թեթեւ վառելոց (velites), ի տեղաւորաց (haestati), ի յաւաքաւորաց (principes), եւ իւրաքանչիւր ի նոցանէ բաժանէր յայլ եւ այլ զառս։ Իւրաքանչիւր ի զառուց տասի դարձեալ յայլ եւ այլ մասուսն բաժանէր

[manipulus, որ բաժանագիւր 3 հարկաւորութիւնս (centurias), որոց զէնտարք էին 3 հարկաւորապետք (centuriones), 3 զնապետք (uragi), 3 դրօշակներ (signiferi)։ Յետ ժամանակաց ինչ զմ լեզէն բաժանէին ի 10 վաշտս (cohortes), որպէս զի մի վաշտ բաժանագիւր ունէր 8 հարկաւորութիւնս (կամ 4 manipulos)։

մութեան գործոց, եւ իբրեւ ոչ ինչ կարացին վճարել հրեշտակք Հռոմայեցւոցն, անցին կացին սոքա ի գլուխ գնդին եւ ետուն քաջութեամբ պատերազմ ընդ Վաղեացւոցն: Այդ վաղակի առաքելցին հրեշտակութիւնս ի Հռոմ քաղաք, ցուցանել թէ հակառակ ազգացն իրաւանց գործեցին հրեշտակք Հռոմայեցւոցն, սակայն չեղել ինչ նոցա ընդ այնր հատուցումն ի Հռոմայեցւոցն: Այնժամ Բրեննոս զօրավար Վաղեացւոցն յաւձակեր ի վերայ Հռոմ քաղաքի, առ Եղլեա գետով անհնարին ի պարտութիւն մասնեցան Հռոմայեցիքն, անկառ ի նոցանէ 40,000 այր եւ մնացեալքն վարատեալ ցրուեցան: մասն մինոցա ի Ապիտողիոն անկաւ փախստեայ՝ մինչ զի յորժամ գհետ պնդեալ հասին Վաղեացիքն յետ երից աւուրց՝ Թափուր զքաղաքն գտանէին զոր եւ հուր հարեալ այրէին եւ կոտորէին 980 ծերուն ոլք ի հրապարակի քաղաքին նօսէին՝ կամեցեալ լինել զոհ քաւութեան: Ապա արգելեալ փակեցին զԱպիտողիոն ի մօի եղեալ սասակել ի սովոյ զՀռոմայեցիսն (389):

Այլ եղել յայնժամ Հռոմայեցւոցն Ամփղոս՝ որ ելեալ յԱրդէացւոց քաղաքէն կամէր անկանել ի վերայ Թշնամեացն, եւ այլն աներկեւղ Պոնտիոս Ամփրիոս եղ զոգին ի բռին եւ տարաւ առ նա զպատիւ Վիկտատորութեան: — Թէպէտ յայնժամ Մանգլիոս զերծոյց իմն զԱպիտողիոն ի յարձակմանէ Վաղեացւոցն, քանզի գտեալ սոցա ելս ինչ յանձնառոյց ժայռան՝ սկսան ելանել ընդ այն գիշերոցն, եւ մինչ դեռ պահապանքն ի քուն կային՝ սաքք նուիրականք Հերայ դիցն արարին աղաղակ մեծ, յորմէ զարթուցեալ Մանգլիոսի եւ զօրականին՝ հոսեցին զնոսա զահալէժ ընդ զառ ի վայրն, սակայն յետուստ ուրեմն տաքնապեալ ի սովոյն կամեցան տալ գինս 1000 լիտր ոսկւոյ, զի երթիցեն ի բաց Վաղեացիքն: Բայց մինչ դեռ Բրեննոսն ի կռել ոսկւոյն՝ դնէր զսուսեր իւր ի նժար անդր զի ծանրասցի կշեռն՝ անդէն հասանէր Ամփղոս զօրօքն եւ կանգնեալ յաղթութիւն մեծ ի վերայ Վաղեացւոցն՝ դարձուցանէր յետս զաւարն: — Ասկայն ընդ այս գործ յաղթութեան Հռոմայեցւոց յիրաւի է տարակուսել, եւ համարել զայն գիւտա պարծուկ մտաց նոցա:

341

Յետ մեկնելոյ Թշնամեացն ի բաց՝ այնչափ վհատեալ անկեալ էր ժողովուրդն, զի չկամէր այնուհետեւ շինել զքաղաքն այլ երթալ բնակել ի դատարկացեալ քաղաքն Ալէիացւոց: Մեծաւ աշխատութեամբ ուրեմն հաւանեցուցին Պատրիկքն մնալ անդէն. եւ զի մի միւսանգամ նոյնպիսի խորհուրդք ի մէջ գալլեն՝ հրաման տուաւ ժողովրդեանն քակել առնուլ ատաղձ ի տանց քա-

զարին Վ Էիացուց: Ը, յն ինչ շինեցաւ Հռոմ ձեռք ի ձեռք նեղ եւ նորը եւ կոր փաղոցօք եւ մանր մանր տամբը՝ սկսան Պատրիկը միւսանգամ կացուցանել զամենայն իրաւանս իւրեանց, եւ նախ զօրէնան պարտուց ըստ առաջին խառութեանն մատուցանէին ի գործ: Սղբիմք անկաւ ի նեղ մեծ ռամբին որ գաղղական պատերազման եւ նորոգ շինութեամբ քաղաքին աղքատացեալ էր. յայն սակա փրկիչն Վապիտոդինն Սանդիոս (Վապիտոդինոս) անց ի մէջ լինել բարեխօս ռամկին, եւ յըզորէր զընեռն պարտուցն նուազեցուցանել եւ բաժանել զհասարակաց երկիրն: Բայց ոչնչափ զայրացան ընդ նա Պատրիկը տոհմակիցք նորա՝ զի դատապարտեցին զնա ի մահ, եւ այնպէս ի Յարպէական բալձանց Վապիտոդիննի փրկելոյ ի նմանէ արկաւ գաղահօս, բրեցաւ յատակոց տուն նորա եւ անիծաւ յիշատակ նորա (383):

Բայց այնպիսի վիշտը առնն զարթուցին զռամբն առաւել եւս ի ժրութիւն: Երկու երեւելի եւ քաջափրա հազարապետք ժողովրդեան՝ Ղիկինիոս Ստաղոյ եւ Ղ. Սեբաստապոլիս առաջի երիս ինգիրս օրինաց՝ յորս բովանդակեալ էին ամենայն հակառակութիւնքն որ ցայնժամ լեալ էին (376): —

1. Պարտ էր միւսանգամ ընտրել հիւպատոս, բայց միւս՝ ի նշանէ հարկ էր միշտ լինել ի ռամկաց: — 2. Ոչ ումէք ի քաղաքացեաց համարձակ իցէ ունել երկիր առաւել քան զ500 պարսփար ի կալուածս ժառանգութեան՝ յերկրէ անտի տէրութեան. որ ինչ քան զայն աւելի իցէ՝ պարտ իցէ տալ ռամկին իբրեւ տուցաւած տեղհական բաժանեալ ի մանր մանր փնձակս: — 3. Պարտ եւ պատշաճ իցէ ի գլխոց անտի պարտուցն հանել զտոկոսին որ վաղ իցեն հասաւցեալ եւ զմնացեալն պարտ իցէ ջնջել յերեստան: Բնորդեմ դաքձան այսց ինդրոց Պատրիկքն 10 ամ յամենայն զօրութենէ իւրեանց, եւ զճերտունին եւս Վամիդրոս հանին ի դիկտատորութիւն. բայց զուր էր եւ ընդ վայր ամենայն, երկաքին հազարազեալն այնքրիկ հաստատեալ այնդեալ կային ի խորհուրդս իւրեանց, եւ արգելութիւն զընտրութիւնս պաշտօնէից եւ զպահանջումն հարկաց: Ը, յսպէս կամաց եւ տկամաց առին յոնն Պատրիկք զՂիկինեան օրէնան (386): Իմէպիտ եւ Պատրիկք փախանակ առանձինն իրաւանց հիւպատոսութեանն առին այնպէս տեւ զպատիւ պրետորութեան՝ առաջնորդելոյ քաղաքային դատատանաց եւ կացուցանելոյ դատաւորս, բայց այն ամենայն անց մի ըստ միջէ ի ռամբի անդր՝ դիկտատորութիւն յամի 356, համարակարութիւնն յամի 351 եւ Պրետորութիւնն 357. եւ այնպէս չէր պիտոյ այնուհետեւ վճռոց ժողովոց ժողովրդեանն առնուլ հաստատութիւն ի ծերակուտէն (336): Միայն պատիւ քրմութեան քրմապետացն եւ հաւաղիտաց կային մնային տակաւին

ժամանակս ինչ իբրեւ սեպհական Պատրիարք, մինչեւ յետուստ արքայն եւ զայն եւս կրօնին երարձ ի միջոյ ռամիկն եւ եղեւ կատարեալ հաւատարութիւն երկոցունց եւս կարգաց՝ Պատրիարքն եւ Սամկաց (302), եւ տէրութիւնն փոխեցաւ յազնուապետութենէ յրնկերհաշտութիւն: Ասցամ հետէ առնու սկիզբն ժամանակն քաղաքային առաքինութեան եւ պատերազմական քաջութեան Հռոմայեցւոցն:

342

Յետ քաղաքացեացն միարանութեան՝ որում կանգնեաց իսկ Ասմիղզոս մեհեան սակաւիկ ինչ յառաջ քան զփախմաննն (365) եւ յետ ազնուանողոյ իրաց զնուորութեան եւ սպառազնութեան ի ձեռն Ասմիղզեայ՝ զբռնեցաւ մարտ պատերազմի ընդ հօր լեռնորդեայ ազգին Սամիկացւոց, որոյ սկիզբն եղեւ յամէ 343 եւ ընդ ժամանակս ժամանակս ընդ մէջ հատեալ՝ ապա յետ 50 ամաց հորդեցաւ Հռոմայեցւոց նորօք ճանապարհ առաջին աւաճել զամենայն համօրէն խաղա:

Պատերազմունքն այնորիկ եղին միանգամայն զեղեցիկ վարժօքք պաււեստի պատերազմաց, եւ ժամանակ ծաղկեալ քան զամենայն ժամանակս՝ քաջութեան Հռոմայեցւոցն: Ի վշտադին եւ յանհապին նեղութեան ժամանակի նուիրեալ զանձինս ի մահ՝ անկանէին խառն ի խառն ի վերայ թշնամեացն եւ ինքեանք իսկ հիւպատքն՝ առ սէր հայրենի աշխարհին, եւ նալին դրեթէ անյողթական իմն Հռոմայեցիքն լինէին: Պատճառք Սամիկական պատերազմին այն էր՝ զի գիրգ եւ բարեկեցիկ բնակիչք Ասպուսք եւ դաշտավայրացն Արմականայ՝ չէին բաւական ունել զդէմ Սամիկացւոցն զիւրեանց տոհմակցաց, եւ անկան առ Հռոմայեցիսն զի օգնեացն սոքա նոցա: Չառաջինն չափն յանձն Հռոմայեցիք օգնական լինել նոցա ընդդէմ Սամիկացւոցն ընդ որօք դաշնաւորք իսկ էին. այլ իբրեւ Արմականացիքն ամենեւին սրկին զանձինս ընդ պաշտպանութեամբ Հռոմայեցւոցն եւ յանձն առին զտէրութիւն իշխանութեան նոցա՝ խաղացին հասին Հռոմայեցիք հարին մեծաւ քաջութեամբ զՍամիկացիսն ի ճակատու անդ առ Սոմեթք առ լեռնոտամբն Վաւրոսի (342), բայց յետ յերկարելոյ պար առաջնոյ արմիական պատերազմին երկուս եւս ամա՛ եղին օգնական դաշինս խաղաղութեան ընդ Սամիկացւոցն, քանզի անսուստ լատինացիք որ ցայժմ դաշնաւորք էին նոցա՝ յետ կացին (340):

Վանդի չիամէին յայնմ հետէ լատինացիք թէ զլուս դաշնաւորութեանն կացցէ միշտ Հռոմ, կամէին ամենեւին հաւատարմել եւ ձուլեալ խառնել ի մի հռոմէական եւ լատինական տէրութիւնն, եւ պահանջէին ունել մասն ի ծերակուտին, հա-

ստանել ի հիւպատոսութիւն եւ յայլ ամենայն պաշտամունս : Այլ իրողունց կողմանց մեծաւ դառնութեամբ պատերազմունքն մղէին՝ մինչեւ լինէր զրաւ իրացն յաղթութեամբն Հռոմայեցւոց ի ճակատուն առ Վ Եսուեաւ, յորում ռամիկ հիւպատն Վեկիտա Մուս նուիրեաց զանձն ի մահ. եւ յառաջ քան զճակատն զայն Մանդիոս Տորկուատոս (որդի միւսոյ Մանդեոյ) ապր սպանանել զԷւրուրոյն որդի՝ յետ պսակելոյ զնա առաջի զօրուն, վասն զի ճակատ ետ հակառակ հրամանի եւ յաղթեաց յասպատակի ուրեք : Եւ յապէս յերիս ամս նուաճեցան ընդ հնազանդութեամբ Լատինացիք, քակեցաւ դաշնաւորութիւնն նոցա (337), մասն մի նոցա խախտեցաւ զաղթեաց ի սահմանս Հռոմայեցւոց : Մասն մի քաղաքացն Լատինացւոց որ առնեւին քաջութեամբն ընդդէմ դարձան (Երիկիա, Պեդոն, Լանուիոն եւ Եսմենտոն)՝ ընկալան լատինական իրաւունս, այս ինքն՝ եղեւ նոցա համարձակութիւն ունել իւրեանց առանձինն գործակալս կամ վերակացուս գործոց եւ զիրաւունս առն հռոմայեցւոյ՝ իւրք իւրք ամփոփմամբ, եւ ի գաղն նոցա ի Հռոմ՝ իշխանութիւն էր նոցա մտանել ի ժողովն . իսկ մեւս եւս մասն քաղաքաց (որպէս քաղաքքն Վամպանիայ՝ Փորմիք, Վապուա, Վոուիք, Սուեսա եւ այլք) եղեն Ինքնօրէն քաղաքք՝ առանձինն ներքին առաջնորդութեամբ՝ այլ առանց իրաւանց հռոմէական քաղաքացւոց . համարձակ էր սոցա ընակել ի Հռոմ, սակայն գործական ժողովեալ ի քաղաքացն Լատինացւոց չմտանէր այնուհետեւ ի հռոմէական լեզէոնսն, այլ ի կարգս զօրու դաշնաւորացն : Այնքնօրէն քաղաքս յայնօրիկ կայր Վ Երակացու՝ հռոմայեցի որ առաջնորդէր դատաստանաց ըստ հռոմէական իրաւանց :

(Յետ օակաւ ինչ միոյ նոյնպիսի անցք անցանէին եւ ընդ Հելլիկացիս, ընդ Եգիպտացիս եւ ընդ Վ ողսկացիս՝ որք անցին ի կարգ Վաշնաւորացն՝ Հռոմայեցւոց, թէպէտ եւ առանձինն քաղաքք ինչ նոցա այլ եւ այլ իմն իրաւունս ունէին : Առկէր նաւացն՝ զոր առին յաւարի Ենտիոն քաղաքի Վ ողսկացւոց՝ բերեալ եղան ի զաւր բեմին ատենախօսութեան՝ ի հռոմէական հրապարակին :

343

Ընդ յաջողութիւն Հռոմայեցւոցն նախանձեցան Սամնիացիք . վասն գծտութեան իրիքսահմանաց եւ փոխելոյ զառաջին զինուորական զաղթականութիւնն ի Փրեգեղղիս քաղաք ի վերայ սահմանակողմանցն Սամնիացւոց՝ գրգռեցաւ երկրորդ պատերազմն Սամնիական (325), յոր միջամուխ էին եւ Վաուկանացիք, Վուկանացիք եւ յունական քաղաքք Ստորին Իտաղիայ : Ինչպէտ եւ յառաջին ամսն յաջողէին Հռոմայեցիք՝ սակայն յամի իբրեւ 321

1 Municipia.

2 Praefectus.

3 Socii.

4 Rostra.

դաշարեցաւ զօրն Հռոմայեցւոց հանդերձ հիւպատոսը Ալեքսանդրիա եւ Պոսիտամեա ի կիրճն Ատղիոնի ի հարազատ զօրափորէն Սամիթացւոց Պոնտիոսէ։ յանձն առին պաշարեալքն ապրիլէն ի բաց, զի մի սովամահ մեռանիցին, մատուցանել պատանդս եւ մեծաւ թշնամանք անցանել մի ըստ միոյէ ընդ լուծն։ Բայց ծերակոյտն Հռոմայեցւոց յայտ արար թէ անգոր են այն դաշնիք խաղաղութեանն որ ընդ Պոնտիոսի ի ներութեան անդ ժամանակին եղան, եւ հիւպատոսն եւ ամենեքին որ երաշխաւորն լիալ էին դաշանցն այնոցիկ յանձն առին զի կապեալ կծկեալ տալին ի ձեռս Սամիթացոյն։ Բայց եւ թշնամիքն նոցա ցուցին մեծանշանութիւն եւ թողին զնոսա աղատս։ Իսկ զօրավարք Հռոմայեցւոցն որ յետ այնորիկ անցին ի գլուխ զօրուն՝ մանաւանդ Պարթիոսն եւ Փարիոն Սաքսիմոս ջանալին ամենայն զօրութեամբ Զննել զթշնամանն, մինչեւ յետ ամաց ինչ չկարացեալ միայն զէն՝ ունել Սամիթացիքն՝ յայլոց օգնականութիւն լինէին ապատառն։

Եւ նախ եղին նոցա ի թիկունս օգնականութեան Եւրոսկացիքն որոց հոգ եւ կտակած ի մտի էր միշտ վասն մեծանալոյ ստիպւ Հռոմայեցւոցն։ Բայց յետ երկոց ամաց ի ճակատու առ Պերսիա Զննել Փարիոս Սաքսիմոս զընտիր ընտիր զօրն նոցա։ (Յետ նոցա միարանեցին մանր մանր ցեղքն Սարեղականք ընդ Սամիթացւոցն, ստկայն եւ ի նոցանէ կէսը նուաճեցան եւ կէսը առանձինն դաշտմիք յայլոցն բաժանեցան։ Ինչ նոյն ժամանակս արք պատերազմողք Սամիթացւոցն թողին զերկիր իւրեանց եւ խաղացին Ռամրիա զի իցին մօտ նորոգ դաշնաւորացն իւրեանց Ռամրիացւոց, Վաղեացւոց եւ Եւրոսկացւոց։ Բայց եւ ի դերեւ յոյս եւ անկալութիւն ամենեցուն սոցա ի ճակատամարտին որ առ Սենտինոնիւ եղեւ, յորում յաղթեցին Հռոմայեցիք՝ նուիրելով Վեկիաի Մուսի կրտսրոց զանձն ի մահ, ըստ նմանութեան հօրն իւրոյ (295)։ Եւ յետ ստկաւ ինչ միոյ անկանէր մեծ զօրավարն սամիթացի՝ Պոնտիոս ի բուռն եւ ուղանին զնա Հռոմայեցիք չարաչար։ Եւ իրերեւ միւսանգամ փորձ փորձէին Սամիթացիք նուիրական զնդաւն իւրեանց՝ Աուրիոս Վենտատոս (որ առաւել կամէր իշխել ի վերայ ընչաւետաց քան ինքնին լինել ընչաւետ) յաղթէր նոցա միւսանգամ, եւ անկանէր ի ճակատուն ընտիր ընտիր երիտասարդացն Սամիթացւոց։ Եւ յետ հետեւ բռնադատեցան յանձն առին Սամիթացիք եւ դաշնաւորքն նոցա Ռամրացիք, Եւրոսկացիք եւ Սենտեան Վաղեացիք՝ զվերադոյն իշխանութիւն Հռոմայեցւոց, եւ ծառայէին ի զօրս սոցա իրերեւ գաշնաւորք (290)։

ՅԿԷ

Բայց ստիպին կայր Յայր մեծատուն ծառիզերոց քաղաքն Յարանտացւոց, գաղթականութիւն Առնայ։ փոփոկեաց բարե-

կեցիկ ինստիտուտի նորա ամբարանատնութեամբ գործեցին զՀառ մայեցիսն: Հանին վարեցին նորա զդահլանն Հառմայեցոց ի քաղաքէն իմարիացոց, եւ հարին զտարմիկ նաւացն նոցա յորժամ կառնին մասնել ի նաւահանգիստն Զարանտոնի: Եւն եհառ անոր հրեշտակութեամբ Պոթութեան ծերունի եւ պատուական՝ որ երկոյս բռնաշին կացեալ էր, եւ խնդրէր ի նոցանէ հաստցումն. ժողովուրդն կուտեալ քրքրէր ընդ խեցրեկ յանաբէն լեզուն նաւա, եւ մի ոմն յամբոխէն աղտեղէր զվերաբիւն ի թիկանց կուտէ, ընդ որ բարձրանայր յամենայն կողմանց բարբառ ծաղուն: Մեկնեցաւ ի նոցանէ ծերունին ասելով թէ միայն պիտի Զարանտոցոցն լուանայ զքիծն:

Իսոյց հայեցեալ Զարանտոցոց ընդ անձանց տեարութիւն՝ կոչեցին զՊիւռոս զարդայ Եպիսկոպոսոց զհմուտն պատերազմն եւ զցանկաւոր աշխարհապալութեան՝ որ զՎրեջսանգրոս զԴեմն ունէր իւր քաջութեան օրինակ: Ենց Պիւռոս յաշխարհն խաղաղացոց 25,000 վարժ զօրօք եւ 20 փղօք: Իսոյց զի շու էին տեսեալ փիղոս Հառմայեցիք եւ երթաարք նոցա՝ ի պապութիւն մասնեցան յերկուս նակատո՝ մի առ Պանդոսեա զՎիրիս գետով (280), եւ յետս կոչին աղօքն հնազանդեալք Հառմայեցոց, եւ մեւա՝ առ Լսիկ գետ (279): Իսոյց այնչափ բազումն անկան ի զորուն Պիւռոս մինչեւ որեւ տեսնել թէ յարեմեմ մեւա եւս պապիսի յաղթութիւն ջնջեմք ի սպառ:

Յետ երկուց եւս նակատոց առաքէր Պիւռոս հրեշտակութեամբ զՍինիաս ճարտագրախօս զաշակերտ Սեմովեմեայ առ ծերակոյտն զեղաշինք հաշտութեան լինիցին. յօժաբէր ինն զառաջինն ծերակոյտն առնաւ յանձն՝ քանզի է մըրնօք եւեթ հեռի էր Պիւռոս ի սարսապացն Հառմայ, բայց թերաղտութեամբ Լսիկոսի Սիւրադեայ կուրի՝ որ էր մի ի սինկլետիկոսացն, առաքեցաւ երկոյս եւս պատուականի թէ չէ մարթ զաշակնց հաշտութեան լինել՝ մինչ շու մեմենալ նորա յաշխարհէն խաղաղացոց: Օտարմայեալ էր Պիւռոս ընդ խնամութիւն ծերակոտնն (զորմէ Սինիաս առէր թէ իբրեւ ժողով Թաքաւորաց տեւի գնտաւ) եւ ընդ իրաւանէր միտս իւր ընդ անպաճոյցն կենան զգրավարացն նոցա՝ Փարիկիոսի (որ գաշտեալացն Պիւռոսի թէ թփչին նորա խառանայ գեղել գնա վարձուք) եւ Սուրբոսի Պանտաւոսի եւ ընդ քաջութիւն լեզեանացն նոցա:

Մինչ դեռ ի տարակուսի էր թէ գառնայցէ աղօքէք յետս, եթէ մատուցէ զպատերազմն յառաջ, հասանէր ի գէղ հրաւեր Սինիղեացոցն որ կոչէին գնա յաշխանութիւն ի մարտ պատերազմի ընդ Սարքեդոնացոց: Իմողոր պահապանս ի Զարանտոն եւ նաւաբիւնալ հասանիր ի Սինիղեա. անդ վնասեաց բազում ինչ յաղթութիւն, բայց չէր ինչ այն մնայուն (278—276). գարձաւ

նա պարեն յատարես ասէս պաշտպալ ի Քարանդակաց անտի որ ի նեղ մեծ անկեալ էին: Հանին Հռոմայեցիք ընդ առաջ նորա զԿուրթոս Վենետատոս. հարկանէր սա զՊիւռոս առ Մարիւհն առաւ (որ յայնմ հետէ Ռենեւենտոն անուանեցաւ) մեծաւ յաղթութեամբ. թողցր անդէն Պիւռոս զբանաին հանդերձ փղջուն եւ ձեպէր փութանակի մեկնել յատարեայ (275): Վաեալ էր Հռոմայեցւոց հնարա խրատեցանելոյ զփիզն եւ նորօր խառնակելոյ զգորն, ձգելով ի վերայ նոցա զնդակս ի կարոյ եւ ի ձիւթոյ: Բանակն Յունաց եղեւ օրինակ ուսանելոյ Հռոմայեցւոց թէ որպէս պարտ իցէ բանակ հարկանել օրինօր, որպէս եւ առհասարակ իսկ ի պատերազմունս առ ընդ Պիւռոսի ուսան բազում ինչ պաւետար պատերազմական: Պարթոս Վենետատոս երկուս ձաղաւնօք ի Հռոմ չարիք փղջուն:

(3րտ երկոց ամաց (272) անկաւ Պիւռոս առ Երզնայի, եւ Քարանդակն եղեւ հարկատու Հռոմայեցւոց, եւ առաւ ի նմանէ տարբիղ նաւաց նորա: (3րտ նոցա նաւաճեցան փաղկաղակի Եպոսդեայիք եւ Բրաւտաիայիք. վերջն ի քաղաքաց համրէն Ստորին Քատարեայ՝ որ ի նոցանէ առաւ, էր Հռեգիոն՝ յոր անկեալ էր ընդէն մի ի Կարմարանդակաց եւ զրաւեալ կալեալ ամն 10՝ յետ սպանանելոյ զամենայն արու: Չարդք ձաղանացն վասն քարանդակս կան յաղթութեանն՝ էին սպաւք մեծագինք, պատկերք, անդրիք եւ այլ եւս գործածք ձարտարաց ասկիք եւ արծաթիք եւ յոյն գէրիք տեղեակք զպարութեան: (Կարծաթոյ անտի աւարին հասան առաջին արծաթի դահեկանք Հռոմայեցւոց, եւ ի նաւաց անտի յունական զարթեականութեանցն մեծացաւ ծովային շահովանձաւ նոցա, եւ արեաւ հինն աքնաւաքոյն կրթութեան ի ձեռն յոյն գերեաց եւ առանձինն սեպհական մատենագրութեան Հռոմայեցւոց: Վասն զգաւաքոյն սանելոյ զիշխանութիւն իւրեանց յամենայն կործանան խաղիայ՝ առաքէին Հռոմայեցիք ի քաղաքն զատարեացեալք զարթեականութիւնս ընդ որովք հպատակեալ ինն էին այլքն ի բնակչաց, եւ տուեալ ընէր այնպիսի գաղթեականութեանց երբորդ մասն քաղաքին՝ իբրեւ ի ստացուած ժառանգութեան:

Եւս էր ժամանակի գերիցիկ քան զամենայն ժամանակս ընկերհարաւորութեան. խաղաղայն ինն էր առաքինութիւնն, բարձր խտարարոյք, կեանք անպաճոյճ, մերժէին խաղէին յնշաւետութենէ եւ ի զեղխութենէ: Պարթոս Վենետատոս եւ Փարթիկոս այնպէս աղքատ մեծան որպէս երբեմն Երեսփոխ, մինչեւ ի հասարակաց ծախուց ընէր գաւերաց նոցա առն, եւ վասն գիտհանութեան մեծին Փարթոսի Մարսիանի ետուն հանդանակս բարեկանք նորա: Վաւրինութիւն եւ աքնաւաքանութիւն որոյ միայն հանէր զոր յիշխանութիւն եւ ի պատիւ:

կեցիք ինսպեկտոր նորա անդամաւորութեամբ գործեցին զձառնայեցիան: Հանին ժարեցին նորա զարհանն Հռոմեցեաց ի քաղաքէն թուրքացւոց, եւ հարին զտարմիզ նաւայն նոցա յորժամ կամէին մտանել ի նաւահանգիստն Տարսնոտնի: Եւն եւ հասանոր հրեշտակութեամբ: Պոքթուսիս ծերունի եւ պատուական՝ որ երկցա բրեւաշին կացեալ էր, եւ ինզրէր ի նոցանէ հասուցումն. ժողովուրդն կուտեալ քրքէր ընդ խեցրեկ յաւնարէն լեզուն նաւա, եւ մի սնն յտեղեղէն աղտեղէր զգնորդիւն ի թիկանց կուտ, ընդ որ բարձրանայր յամենայն կողմանց բարբառ ծաղուն: Մեկ նոցաւ ի նոցանէ ծերունին ասելով թէ միայն պիտն Տարսնուցացն լուանայ զքիծն:

Բայց հայեցեալ Տարսնուցաց ընդ անձանց տկարութիւն՝ կոչեցին զՊիւռոս զարքայ Եպիրացւոց զհմուտն պատերազմի եւ զքանկացող աշխարհապաւութեան՝ որ զլրեցսանդրոս զԵ ԵԾԵ անէր իւր քաջութեան օրինակ: Եւն Պիւռոս յաշխարհն խառնեաց ընդ 25,000 փղով զօրոք եւ 20 փղօք: Բայց զի չեւ էին տեսեալ փղ ձառնայեցիք եւ երկարաբ նոցա՝ ի պապտութիւն մասնեցան յիւկուս Զակատումի առ Պանդոսեաւ զ՝ իրիս գետով (280), եւ յետ կացին ազգոն հնազանդեալք Հռոմեցեաց, եւ մեւս՝ առ Եպիւրեաւ (279): Բայց այնչափ բազումք անկան ի զօրունն Պիւռոս մինչեւ ասել ան՝ եթէ յողթեմք մեւս եւս այազիսի յաղթութիւն ջնջեմք ի սպառ:

Յետ երկուց եւս Զակատոս առաքէր Պիւռոս հրեշտակութեամբ զԼինեաս Զարադրասիս զաշտերա Պիւսիսթենեայ ա ծերակոյտն զեղաշինք հաշտութեան լինեցին. յոժարէր իմն զաւարինն ծերակոյտն առնալ յանձն՝ քանզի Կ մընոք եւեթ հեկ էր Պիւռոս ի սրբապայնն Հռոմեց, բայց թեպաղրութեամբ Եպիւրոսի Ալաւդեայ կուցի՝ որ էր մի ի սինկրեթիկոսացն, առաքեցաւ երկիցս եւս պատուականի թէ չէ մարթ դաշանց հաշտութեան լինել՝ մինչ չեւ մեղեալ նորա յաշխարհէն խառնեացւոց: Օտրմացեալ էր Պիւռոս ընդ խնայտութիւն ծերակուտն (զգումն Լինեաս ասել թէ իրրեւ ժողով թագաւորաց տեւի զնասա) եւ ընդ իրաւաւոր միտս եւ ընդ անպաշտօն փեռնս զօրալարացն նոցա՝ փարբիկոսի (որ գաշտեացն Պիւռոսի թէ յոխչին նորա խառնանց զեղեւ զնա վարձուք) եւ Ասուրիոսի Պանատատի եւ ընդ քաջութիւն չեղճանացն նոցա:

Մինչ դեռ ի տարակուսի էր թէ գառնացիք պարեւք յետ, եթէ մատուցէ զպատերազմն յառաջ, հասանէր ի գէղ հրաւիր Լինեղեացւոցն որ կոչին զնա յաշխանութիւն ի մարտ պատերազմի ընդ Վարքեղոնացւոց: Խողոյր պահապանս ի Տարսնոտն եւ Զաւարթեալ հասանէր ի Լինեղեաւ անդ Վարքեաց բազում ինչ յաղթութիւն, բայց չէր ինչ այն մնացումն (278—276). քաջաւ

նա պարեն յօտազեա ասէպ աղաչեալ ի Քարանդացոց անտի որ ի նեղ մեծ անկեալ էին: Հանին Հռոմայեցիք ընդ առաջ նորա զՅուդիոս Վենետատոս. հարկանէր սա զՊիւռոս առ Մալեւեն տեաւ (որ յայնմ հետէ ինենեւենտն անուանեցաւ) մեծաւ յաղթութեամբ. թողոյր անդէն Պիւռոս զբանաին հանդերձ փղօքն եւ ձեպէր փութանալի մեկնել յօտազեայ (275): Վաեալ էր Հռոմայեցւոց հնազա իրաւաջանելոյ ղփիղսն եւ նորօր խառնակելոյ զգորն, ձգելով ի վերայ նոցա զնդակս ի կարոյ եւ ի ձիւթոյ: Բանակն Յունաց եղեւ օրինակ՝ ուսանելոյ Հռոմայեցւոց թէ որպէս պարտ իցէ բանակ հարկանել օրինօք, որպէս եւ առհասարակ խօսի օրատեղազմունս տառ ընդ Պիւռոսի ուսան բազում ինչ պուռեաւս պատերազմական: Պարթոս Վենետատոս երկուս ձաղաչնօք ի Հռոմ չորիւք փղօքն:

(Յետ երկոց ամաց (272) անկաւ Պիւռոս առ Արգասիւ, եւ Քարանտոն եղեւ հարկատու Հռոմայեցւոց, եւ առաւ ի նմանէ տարմիղ նաւաց նորա: (Յետ նոցա նաւաճեցան վաղվաղակի Արգասիւցիք եւ Բրաւտարացիք. վերջէն ի քաղաքաց համրէն Ատորին փոտողեայ՝ օր ի նոցանէ առաւ, էր Հռեգիոն՝ յոր անկեալ էր թեղէն մի ի Արմարանիացւոց եւ գրաւեալ կարեալ ամս 10՝ յետ սպանանելոյ զամենայն արու: Չարդք ձաղանացն վասն Թարանտա, կան յաղթութեանն՝ էին սպառ մեծագիւրք, պատկերք, անդրիք եւ այլ եւս գործածք ձարտարաց օսկիք եւ արծաթիք եւ յոյն գէղիք տեղեակք զպարթեանս: (Հարծաթոյ անտի աւարին հասան առաջին արծաթի դահեկանք Հռոմայեցւոց, եւ ի նաւաց անտի յունական զարթեականութեանցն մեծացաւ ծովային շահագնաւեաց, եւ արիւտ հիմն աղնուազոյն կրթութեան ի ձեռն յոյն գերեաց եւ առանձինս անպահան մատենագրութեան Հռոմայեցւոց: Վասն զգաւազոյն սանելոյ զիշխանութիւն իւրեանց յաւանայն կողմանս Իտալիայ՝ առաքելն Հռոմայեցիք ի քաղաքան զատարկացեալ զարթեականութիւնս ընդ որովք հպատակեալ ինն էին այլքն ի բնակաց, եւ տուեալ ընէր այնպիսի գաղթեալ կանութեանց երբորդ մասն քաղաքին՝ իբրեւ ի ստացուած ժառանգութեան:

Այս էր ժամանակ գերեցիկ քան գրականացն ժամանակն ընկերհաշտութեանն. Խաղաղոյցն ինն էր առաքինութիւնն, բարձրատարադոյք, կեանք անպաշտօն, մերժէին խաղէին յնչաւետութենէ եւ ի գեղսութենէ: Պարթոս Վենետատոս եւ Փարթիկոս այնպէս աղքատ մեզան որպէս երբեմն Արտադիէս, մինչեւ ի հաստարակաց ծախուց ընել գաւերաց նոցա առն, եւ վասն դիւհան նութեան մեծին Փարթիոսի Մաքսիմոսի՝ ետուն հանդանակս բարեկամք նորա: Առաքինութիւն եւ աղնուականութիւն որոյ միայն հանէր զոր յիշխանութիւն եւ ի պատիւ:

Հաւանութեան իմն թուի թէ յայնմ հետէ դառնային Հռոմայեցիք ի վերնակողմանսն Խաաղիայ տալ անդ պատերազմ, քան զի տակաւին անդէն չէին նուաճեալ Վաղեիացիքն, թէպէտ եւ բազում անգամ պատերազմաւ ի նեղ անկան (284—280), սակայն այլ իմն աւելագոյն երեւելի պատերազմ առաջի ընծայեցաւ նոցա, այս ինքն ընդ Աարքեղոնացւոց պատերազմն: — Այն սոփհարկ է նախ զիրս Աարքեղոնացւոցն եւ Արկիղեացւոց տեսանել:

345

Վիդոյ կին Ալքեայ Տիւրացւոց Թագաւորի, որպէս պատմութիւնն ունի, փախուցեալ յերեսաց անագորոյն եղբօրն իւրոյ Պիլմազդոնի որ սպան իսկ զայր նորա, եկն յԱփրիկէ առեալ ընդ իւր զգանձաւ եւ զհաւատարիմն, եւ մօտ ի տեղն ուր այժմ Տունիկայ՝ շինեաց դաստակերա զՎիւրսա (880), եւ ապաւ ածեցեալ շուրջանակի դաստակերան եկաց Աարքեղոն որոյ երկու իմն նաւահանգիստք էին՝ մի վասն վաճառաշահ նաւաց եւ մեւսն՝ վասն պատերազմիկ նաւացն, զոր եւ 440 յոնիացի սիւնք շուրջանակի զարդարէին: Բնակիչք քաղաքին Պիւնացիք կամ Պանիացիք եւ կոչին ի Հռոմայեցւոց:

Ստիսուլ ածեաց եւ մեծացաւ քաղաքն վաճառականութեամբ եւ բողոքն զօրս հասանէին ի Սպանիա, եւ եղև վաղվաղակի նշանաւոր. ընդարձակեաց զաահմանս իւր հնազանդեալ զընակ ցեղս կողմանցն այնոցիկ իրրեւ հարկատուս, սոփակաց կապեաց յիւր դաշնաւորութիւն զայլ փրանիկեցի գաղթականութիւնն որ կային ի հիւսիսային ծովեզերս Ափրիկեաց աշխարհին՝ զԱւտիկա, զՀիպպոյ, զԼեպտոս եւ զայլն, եւ յետ ուրեմն ասարածեցան աահմանք նորա ի սարաւանդէ անտի Ատլանտիկէն ցլիւրեմէ: Ասմէին այնուհետեւ գրաւել եւ զարեւմտան կղզիսն, եւ առին իսկ ի բուռն զԼադէարեանան, զԱպրզինիա եւ զԱրորիկա. իսկ զԱրիլիա միով մատամբ եւեթ. առին նոցա եւ զԱտնարեան կղզիսն եւ զԱտլանտիկոս եւ կալան զմասն մի Սպանիացւոց աշխարհին:

Այս ամենայն աշխարհակալութիւնս հանէին ի զուլի (յառ 550 — 480) բազմամբոյն նաւամարտիկ նաւուք եւ հարուստ զօրք զոր վարձէին յազգաց մեծի իրիւր մասին Լաբորայ (ի Վաղեիացւոց) յԻբերիացւոց, ի Վիգուրիացւոց): — Մինչև յայնկոյս իսկ արձանացն Հերակլէ նաւարկէին Աարքեղոնացիք, մինչև ցլանալ սարաւանդսն եւ ցկղզիսն Բրիտանացւոց, եւ էին նոցա բովք բազումք եւ տուրեւառ վաճառաց եւ զաղթականք:

Իսկ օրինակ առաջնորդութեանն՝ յետ բառնալոյ զպատիւ թագաւորութեանն որ սակաւ ինչ ժամանակ միայն ձգեցաւ, ազնուա-

կանաց պետութիւն էր. ընտրէին ի մեծաւոր տոհմից երկուս
գործակալ իբրեւ վերադայն իշխանութեամբ քան զամենեւին,
որ Սոփեաքն կոչէին. առնիժեր նոցա եւ ծերակցութիւն, եւ ի ծե-
րակուտէ անտի ընտրանաւ կայր ժողով ինչ ծերոց, ընդ իշխա-
նութեամբ ժողովոյ ծերոցն կային զօրավայրն: Օ իշխանն ընտրէր
ժողովուրդն եւ էր կցորդ օրէնսդրութեանն: Յետոյ ընտրեցան
կացին 100 արքն վասն առնլոյ զառաջ առաւել իշխանութեան
ազնուականացն, բայց եւ նոքա եւս զեղծան: — Ըյս իսկ է պատ-
կեր մեծագոր Քաղաքին Սարգսդոնացւոյ մինչեւ ցպատերազմման
զոր ընդ Սիրակուսացւոյ սկսան մղել (յամի իբրեւ 480):

346

Ի միջոյ բազմամբոխ Յունաց գաղթականութեանցն քաղաքաց
որ ի Սիկիդէա էին՝ երեւելի եւ փառաւոր քան զամենեւին եղեն
Սիրակուսք քաղաք երկնաւահանդատեան հանգոյն Արքրնիժոսի որոյ
գաղթականութիւնն իսկ էր. եւ ամենայն իսկ համօրէն պատմու-
թիւն կողոյն այնորիկ զՍիրակուսացւոյ պատմութեանէ կայ կա-
խեալ: Յառաջումն ազատ ինչ տէրութիւն էր ընդ ազնուակա-
նաց իշխանութեամբ (735 — 484): Յետոյ եհաս իշխանութեան
Պեթոն (484) եւ եղեւ երախտաւոր քաղաքին, տուեալ պատերազմ
ընդ Սարգսդոնացւոյ՝ յորժամ սկսան նոքա զառաջնն նուաճել
զամենայն Սիկիդէա, եւ կանգնէր յաղթութիւն ի վերայ Սար-
քեդոնացւոյն առ Հիմերաւ (480): Օնա պայազատէր եղբայր
նորա Յերոն Ը. (477) որ ընգարձակեաց զահմանս Սիրակուսա-
ցւոցն եւ ունէր յարդունիտ իւրում ժողովեալ զերեւելի երեւելի
բանաստեղծս Յունաց աշխարհին (զՊինդար, Ղլլաքիւղոս, զՍիմո-
նիդէս եւ զայլս). եւ զ(Երոն յաջորդէր եղբայրն Խորասիբոլոս
(467): Խորասիբոլոս վաղ ուրեմն (յամի 466) իբրեւ բռնաւոր
մերժեցաւ, եւ մոռնաւ ընկերահաշտեաց առաջնորդութեանն
պայման (466 — 405): Յայսմ ժամանակի ամբարձան Սիրակու-
սացիք ի ծագ զօրութեան եւ մեծութեան, մանաւանդ յորժամ
զԼէդրիզենա հնազանդեցին (446) եւ յաղթեցին մեծի արշաւանի
Լթենացւոյն (415 — 413):

Բայց յետ այնորիկ աջող համարեցան Սարգսդոնացիք միւս-
անգամ տալ պատերազմ ընդ Սիրակուսացւոյ (յամի 410), եւ
յաջողէր եւս Սարգսդոնացւոյն. աւստի եւ բազում խռովութիւնք
անդէն ի ներքո ի Սիրակուսացւոյ քաղաքին լինէին, որովք եզիս
մուտ բռնաւորն Պիտնիսոս Ը. բարձրագոյն իշխանութեանն
հասանելոյ (405): Ընդէն ի նմին ժամանակի եւ յետոյ եւս
յորժամ միւսանգամ սկսաւ պատերազմն (396), վասն ժանտին
միայն որ ի զօրս Սարգսդոնացւոյն անկաւ՝ ապքեցաւ քաղաքն

Սիրակուսացւոց: Ապա ուրեմն յորժամ եղին գաղթիք խաղաղութեան ի միջի՝ պահեցին երկրքին կողմանքն որ ինչ գրաւեալ ունէին, եւ Վիոնիսոս Ի. յաջորդէր իշխանութեանն (368): Ըստ ջանայր Վիոն խնամի նորա ուղղել զնա ի զեղեալութենէն եւ յանազորութենէն ի ձեռն Պրատոնի, բայց զուր եւ ընդ վայր. յայն սակա խռովութիւն եւ անիշխանութիւն գտանելի մնաւ ի Սիրակուսա, եւ այնպէս մօտ իմն յառնուլ լինէր ամենայն Սիկիլիոս ի Վարքերոնացւոցն (360—354): Իսկ խնդրեցին Սիրակուսացիք թիկունս օգնականութեան ի Սիրակուսացւոց. առաքեցաւ Տիմոկրեոն նաւատորմիչ նաւուք, եւ միքեալ զՎիոնիսոս եւ հարեալ զՎարքերոնացիսն առ Սիրմիսոս գետով ի կրկին ստրկութենէ ապրեցոյց զքաղաքն Սիրակուսացւոց, եւ յօրինէր միւսանգամ զպայման ընկերահաշտեաց առաջնորդութեանն (345 առ 340):

Իսկ ապա ուրեմն յաջորդէր Ըգաթոկղեայ որ բրուտն լեալ էր՝ առնուլ քաղաքացւոյն իշխանութիւնն ի բուռն օգնականութեամբ Վարքերոնացւոց եւ պահել եւս (317—309): Այլ թշնամացեալ նորա ընդ նոսա՝ իբրեւ ի նեղ անկեալ պաշարեցաւ ի քաղաքին Սիրակուսացւոց՝ անց սակաւ զօրու յԱփրիկէ. եւ նա ահագին մարտ պատերազմի ընդ Վարքերոնացւոց եւ արար յաղթութիւնս մեծամեծս, բայց վախճան պատերազմին օգուտ Վարքերոնացւոցն եղեւ (311—306): Այնուպէս Ըգաթոկղեայ խռովութիւնք եւ գտնութիւնք ի Սիկիլիոս գրգռէին. զայն հասանէին Վարքերոնացիք առաջի քաղաքին Սիրակուսացւոց: Այնժամ կոչեցին Սիրակուսացիք զՊիւռոս ի թիկունս օգնականութեան. պաշարեաց Պիւռոս զՍիկիլիոն եւ կազմէր պատրաստէր անցանել յԱփրիկէ. բայց քանզի զամենայն իսկ կողմն Սիկիլիոսացւոց գրաւել ունել խորհէր Պիւռոս՝ յայն սակա առեւել եղեւ Առնոնցն Սիկիլիոսացւոց որք եւ ստիպեցին զնա մեկնել անտի ի բաց (278—276):

Իսկ սակայն յետ նորա մեկնելոյ միւսանգամ սկսան խռովութիւնքն, քանզի Մամերտացիք՝ որ էին վարձկան զօրականք Վամպանիացւոց, յետ ունեցոյ բռնութեամբ զղղեալն Մեսսանայ՝ կոտորելով զամենայն արու քաղաքին, սփռէին ասպատակ ընդ ամենայն Սիկիլիոս: Այն սակա ընտրեցին Սիրակուսացիք զԱրտոն Ի. ի զառակէն Վեդոնի ի զօրավարութիւն (275) եւ ի թաղաւորութիւն (270): Առ խաղաց ի վերայ Մամերտացւոցն եւ հար զնոսա եւ պաշարեաց զնոսա ի քաղաքին Մեսսանացւոց: Իսկ Վարքերոնացիք քանզի ոչ կամէին թէ զօրացին Սիրակուսացիք, հասին կալան պատրանք զղղեալն Մեսսանայ: Այնժամ եւ Մամերտացիք զիմեցին առ Առնոնցեցիսն, որով առ սիկիլոս պատերազմն Պիւռոսեան:

Թեպետ եւ յայնժամ խաղաղութիւն էր Հռոմէացիաց ընդ Կարքեդոնացւոց, եւ լինալ եւս էին ի մէջ զայնք փոքնաւոր կանուխեան (509) եւ նիւակակից բարեկամութեան հակառակ Պիւսեոց (275), այլ նախանձն որ ընդ միմեանս էր եւ ցանկութիւն աշխարհակալութեան՝ ասարացւոցանէր ինն զնոսա վաղ-
 փաղաքի ի միմեանց, եւ զոչն քիչ պոռտնալք պիտոյ էին անկա-
 նելոյ երկոցունց ընդ միմեանս ծանր պատերազմաւ, եւ յայնժամ
 եւեթ մարթ էր վախճան պատերազմոցն լինել յորժամ մի կողմն
 ի կողմնացն լինէր աստուածինը :

Ապա վաղաքի զտան բազումքն : Վանդե իբրեւ հասանէին ի
 Հռոմ պարտաւանդ Մամերտացւոցն՝ ետան փաղապարտի խոստումն
 հրեշտակոցն . բայց ամաչէր ինն ծերակոյսն վասն պնայիսի յա-
 փրջաւորոյ մարդկանն օրնախանութեան՝ տալ փնա, յոյն սահա
 ածաւ խնդիրն առաջի ժողովոյեանն եւ աս տայր զհաստատու-
 թիւնն : Ընցուցանէր այնուհետեւ Եպպիոս Աղաւղիոս հիւպատ
 զոր հռոմայեցի ընդ կիրճ ծովուն ի վերայ տախտակաց փարիպարտեղ
 ի միմեանս կցելոց, հարկանէր զԿարքեդոնացիան եւ զԱլիքաիոսա-
 ցիս, եւ թողեալ պահապանս ի Մետանա՝ դստնայր լի աւարտ
 ի Հռոմ (264) : Եւ յայկս սկիզբն լինէր առաջնոյ Պունիական պա-
 տերազմին (264 — 241) :

Ի յաջորդ ամսն օրնականութիւն գտեալ Հռոմայեցւոց ի Յերո-
 նեոյ (քանզի հնազանդեաց սա եւ եղեւ դաշնաւոր Հռոմայեցւոց)
 հանին ի Կալլիքեդոնացւոց զփրջան զոր ի Ալիքիդեացւոց աշխարհին
 ունէին (263 — 261) : Եւս շինեցին նոքա տորմիլ նաւաց առեալ
 օրինակ ի նաւէն Կարքեդոնացւոց զոր փրկին ածեալ էր յեզերս նա-
 ցաւ, եւ յաղթեցին ի նաւափնարտի կռուին առ Միդեզ զօրախաւ
 թեամբ հիւպատին Վալիդեոյ որ կոչուաւ ինն կամիջօր բարձեալ
 զնաւս թշնամեացն կռուէր ընդ նոսա (260) : Պզնծի ցառէր նաւ-
 ացն առելոց եղին ի զօլոյ ձաղանաց Իսաիդեոյ, եւ կանգնեաց նմա
 ժողովուրդն սիւն մարմարեայ զարդարեալ նոքօք : Իբրեւ երկրորդ
 անգամ յաղթեաց ի նաւանարտի կռուի Եստրիդոս Հռեգուզոս
 հիւպատ (257)՝ բացաւ առաջի նորս ծանապարհ մտանելոյ յաշ-
 խարհն Ափրիկեաց : Էլս առջնուհին յաղթութեամբ դիմեալ եւ
 թայր յառաջ Հռեգուզոս, մօտ հասանէր ի դրանս քաղաքին
 Կարքեդոնացւոց . առաքեցին սոքա խնդրել խաղաղութիւն, բայց
 քանզի խստագոյն յոյժ էին պայծառնն Հռեգուզեայ՝ յայն սակս
 պատրաստեցան տալ ընդ նմա ճակատ . կացուցին զօրավար Քրասն
 թիպրատ սպարափայտի՝ որ հասեալ էր անդր փարձկան զօրօք : Սա՝
 100 փղօքն եւ նաւաբազմի հեծեալազօրօքն հար առ Բաւնիստու

զՀռոմայեցիան, 2000 միայն ապրեցաւ ի նոցանէ, 500 այր հանդերձ Հռեգուղեաւ եղեն ձերբակալ (255): Մեւս եւս զօր հասեալ նոյնպէս չկարաց աւել զգէմ Ապրեքդոնացւոցն, եւ ի դաւնալ նոցա այսրէն ի Աիկիղեա՝ 360 նաւաց անախ հաղեւ հաղ թէ 80 նաւք մնացին, եւ Մեսսանա միայն էր ի ձեռս նոցա:

Այսպէս միւսանգամ լինէր յերկոցունց կողմանց հասարակուկշեռ կշիռ, եւ տեւէր մեծաւ գառնութեամբ պատերազմն (255): Սակայն Հռոմայեցիք յեա ջնջելոյ նաւաց իւրեանց՝ զամս բազումս խորշին ի նաւական պատերազմէ, եւ ի ճակատ առ ճակատ կռուելոյ ի ցամաքի առ երկիւղե փրացն. բայց յետոյ Մեռեղոս յարձակեալ ի Պանորմուսէ՝ յաղթեաց Եսդրուբազայ եւ հան ի նմանէ զփիզան ամենայն: Այնուհետեւ կռուէին միշտ երկօրին կողմանքն զրաւել զարեւելեան ծագաւ Աիկիղեայ՝ այս ինքն զ ինքնէն եւ զՎրեպանոն, որոց պաշտպանէր Լմիդկար Բարկաս զօրավար Ապրեքդոնացւոց (յամէ 247): Արմեցան Ապրեքդոնացիք զե խաղաղութիւն լինիցի, եւ առաքեցին վասն նորին իրաց զՀռեգուղոս ի Հռոմ. բայց նա եցոյց Հռոմայեցւոցն թէ վնասակար է Հռմայեցւոց այն խաղաղութիւն. եւ յորժամ դարձաւ Հռեգուղոս ըստ խոտմանն՝ սպանին զնա Ապրեքդոնացիք տանջանօք վասն խրատուն նորա (250): Իբրեւ տակաւին դեղեւէր յերկոցունց կողմանց յաղթութիւնն եւ նաւք Ապրեքդոնացւոցն սփռէին ստեպ առպտակ ի Ստորին Իտաղիա՝ յօրինեցին Հռոմայեցիք մեւս եւս տորմիզ նաւաց ի արոց ոմանց ոմանց եւ ի գանձուց մեհենիցն՝ նաւս 200 (յամի 242). սորօք եհար Վուտատիոս Ատտուղեոս հիւպատ զնաւ Ապրեքդոնացւոցն առ Եգատեան կողովք, զման մի նոցա ծակտեալ ընկղմէր ի խորան, եւ զման մի գրաւեալ առնոյր (241): Հաննոյ զօրավար նաւացն հասանէր փախտեայ ի Ապրեքդոն եւ գատապարտեալ մեռանէր. իսկ առ Լմիդկար ի Աիկիղեա առաքեն հրաման Ապրեքդոնացիքն՝ առնել դաշինս խաղաղութեան:

Խոստացան Ապրեքդոնացիք թողուլ ամենեւին զԱիկիղեա, տալ յետս զգերին եւ հատուցանել վասն ծախուց պատերազմն 2200 տաղանդ՝ ի ժամանակի տաան ամաց, բայց առժամայն հազարս վաղվազակի: Իսկ Աիկիղեա բաժանեցաւ ի միջ Հռոմայեցւոցն եւ Աիրակսւսացւոց եւ այնպէս անկաւ ընդ բարձրագոյն իշխանութեամբն Հռոմայեցւոց. եւ եղեւ Աիկիղեա առաջին նահանգ՝ տէրութեանն Հռոմայեցւոց (238):

348

Այսպէս ելին Հռոմայեցիքն յանձնադատաւորք ի պատերազմ անախ նախանձորդին իւրեանց, եւ պատրաստէին զանձինս յայլ եւս

Ճակատա ընդդէմ նորա: Վանդի իբրեւ այն ինչ գունդն վարձկան ապստամբեցաւ ի Սարգիսիս՝ անդէն Աարքեդան կազմեաց պատ-
րաստեաց տորմիդ նաւաց երթալ նուաճել զկղզին: յայնժամ
ապառնալ սկսան Հռոմայեցիք, բայց հրաժարեալ Աարքեդոնա-
ցաց ի կղզւոյ անտի եւ տալով 1200 տաղանդ՝ հաղիւ խափանեցին
զպատերազմն (237): Կոյնպէս եւ զԱրսիկա առին Հռոմայեցիք
անդէն ի ժամանակի խաղաղութեանն (236) մեռացեալ զպատիւ
իւրեանց, եւ կղզիքն երկղբին եղեն նահանգք Հռոմայեցւոցն եւ
կացին անդէն Պրետորք:

Պահանջէին յայնժամ Հռոմայեցիք ի Լիւրիկեցւոց (ի Վաղ-
մատիս) որ զնէին ասպատակ ի ծովու, զի դադարեցեն ի գոր-
ծոյ անտի, բայց Լիւրիկեցիք կոտորեցին զհրեշտակսն եւ նաւս
եւս ի նաւացն Հռոմայեցւոց ըմբռնեալ ունէին: Եւ այն լինէր
պատճառք զրգուելոյ պատերազմի օոցա ընդ նոսա, մինչեւ վառ-
թարեալ խոնարհէին Լիւրիկեցիք (230), եւ գրաւեալ կալան
Հռոմայեցիք զքաղաքսն զԵպիդամնոս (Պիւսաքիոն) եւ զԼպոդո-
նիս: Ե. յուհեաւ Հռոմայեցիք երեւեցան իբրեւ ազատիչք աշ-
խարհին Յունաց եւ ընկալան իրաւունս գրելոյ քաղաքացիս Աթե-
նացւոց եւ մտանելոյ ի խաղան հասարակաց:

Իսկ Վաղեացիք եւ յետ Բրենեայ արշաւանին ստեպ զնէին
ասպատակ ի տահմանս Հռոմայեցւոց, եւ բազում անգամ վարձկա-
նութեամբ ծառայէին թշնամեաց Հռոմայեցւոցն: Բայց իբրեւ
միւսանգամ զիմեցին Վաղեացիք որ յայնկոյս Ալպից լեռանցն էին՝
բորբոքեցաւ ահագին վեցամեայ պատերազմն, եւ յետ երկուց մե-
ծամեծ յաղթութեանց Հռոմայեցւոցն՝ նուաճեցաւ վերնակողմն
Իտաղիայ (226—220), եւ եղեւ նահանգ անուանեալ Վաղիա
յայսկոյս Ալպից: Եւ առաքեցան անդր զինուորական գազլեակա-
նութիւնք (Պղակենտիս, Արեմոնս եւ այլք): Մինչ զի ամենայն
իսկ համօրէն Իտաղիա այնուհետեւ Հռոմայեցւոց էր:

Ինդ նոյն ժամանակս Աարքեդոնացիք փոխանալ կղզեացն որ
եղին ի ձեռաց նոցա՝ կամէին ընդարձակել զահմանս իւրեանց ի
կողմանս Սպանիայ (յամէ 237): Եմիդկար գրաւեալ կալեալ էր
բազում կողմանս, զԼեաիս եւ զԼնատ (Աուտալլուիվեր, Աուա-
տիանս), իսկ նորին յաջորդ եւ փեսայ հանձարեղն Եսդրուբադ
առաւել եւս ընդարձակէր զահմանսն աշխարհակալութեամբ եւ
յօրինէր զԼորն Աարքեդոն իբրեւ տեղի զինուց: Յայն սակս
երկնչել եւ խանտալ սկսան Հռոմայեցիք եւ կռէին դաշինս ընդ
Աարքեդոնացւոց չանցանել ճոցա ընդ Իբերոս (Լպրոյ) գետ (227),
եւ յետ այնորիկ ընդ յունական գազլեականութեանն Սագուն-
տացւոց զնէին դաշինս պաշտպանութեան: Իսկ իբրեւ փոխանակ
Եսդրուբադայ՝ որ տարաժամն վախճանեցաւ, եկն եկաց Լննիրազ
25ամեայ որդի Եմիդկարայ, զոր ի մանկութեանն ածեալ էր

Հայրն առաջին հայրենի բազմին՝ երգնուլ յաւիտեանս փառ-
 թիւն ընդ Հռոմացեաց՝ պատճառեալ գժտութիւնս ինչ սահ-
 մանաց եկն. պաշարեաց զՍաղունտոն՝ յետ նաւաճելոց յսան երկու
 զօգես ցեղս Սպանիացեացն: Ասւր եւ ընդ վայր յորդորէին զնա
 հրեշտակք Հռոմացեացն ի բաց կալ ի գործոյն, առաքելք զնա
 Մենիքազ առ ծերափոյս Կարբեղանացեացն, եւ ինքն այնպէս ի
 նեղ զՍաղունտացիսն արկանէր՝ զի առեալ զքաղաքն յաթերոր-
 դում ամենան՝ աւեր եւ անապատ կացուցանէր. զքնակիչսն որ
 յաւերածոյ անտի տանցն եւ ի բոցոյ ագրեալ էին՝ կտարէր ի
 սուր սուտերի (219): Սակալ վնասեալ էր ամենայն յորժամ հրեշ-
 տակքն Հռոմացեաց ծանուցին ի Կարբեղոն թէ պատերազմ է.
 տրտէս առ սկիզբն երկրորդ Պոնտիկեան պատերազմն (218—201):

349

Ի դարնայնի 218 ամին ժողովեալ Մենիքազ զօրս ի Սպա-
 նիացեաց եւ յԱփրիկեաց՝ զգումքն մի (սպանիացի) թսզոյր պա-
 հապանա յԱփրիկէ, զգումքն երկրորդ թոզոյր ի ձեռն եղբոր իւրոց
 Մարուբարայ ի Սպանիացեաց աշխարհին, իսկ զգումքն երրորդ՝
 իրրեւ 60,000 այր եւ փղափոյս 37 փղաց՝ ինքն առեալ անցանէր
 ընդ Իբերոս գետ մտանել ի Վաղիա. բաց իրեւ ետես թէ խափա-
 նեն նմա անցանել ընդ հարաւային Վաղիա ընդ Սաղանոս գետ՝
 սկսաւ զարշաւանն զայն ընդ Մլպս՝ զհոյսկապն եւ զանուանին
 ընդ ամենայն ժամանակս (որպէս հաւանութեան թուի՝ ընդ
 լեւանն Մոն Սլնի): Հասանէր անցանէր զօրն՝ զանհետ եւ զանցով
 զձիւնախաղաղ բարձունսն ընդ ապառաժսն եւ ընդ խորաձորս՝
 ստեպ պատերազմելով ընդ վայրենի բնակիչս լիւանցն Մլպոց,
 մինչեւ յաւուրն 15երորդի հազիւ կէս զօրացն հասանէր ի ՍԵՐՔԻՆ
 Խաաղիա: Բնուհետեւ խորհէր Մենիքազ սառսարացուցանել
 զգումքն իւր ի Վաղիացեաց կողմանցն այնոցիկ որք ի բնէ առելու-
 թեամբ էին ընդ Հռոմացեաց:

Հռոմացելք յառաջագոյն առաքեալ էին զերկուսին հիւ-
 պասան զօրօք՝ զԱփրիկոն ի Սպանիա, եւ զՍեմպրոնիոս մեւս եւս
 զնզաւ ի Սիկիլիա. իսկ Մանդեոս արեւտոր վաղ իսկ կայր ի
 Վաղիա յայսկոյս Մլպոց երկու լեզէնօք եւ 11,000 դաշնաւորք:
 Եւ իրրեւ լուան թէ Մենիքազ անց ընդ կողմանսն որ անոց
 իմն համարեալ էր՝ կոչեցան հիւպարքն ի ՍԵՐՔԻՆ Խաաղիա: Հա-
 պանէր նմա Սիկիլիոն առ Յիկինոս (Վեափն) գետով եւ անգէն
 ճակատ առեալ ի պարտութիւն մտանէր ի նաւիգացի հեծելա-
 զօրուին Մենիքազայ, եւ ինքն իսկ Սիկիլիոն խոցէր կարեղք:
 (Սետ կռուցն այնորիկ անցին բազումք ի Վաղիացեացն ի կողմն
 Կարբեղանացեացն, քանզի ցայժամ հայկին հանդարտիկ ընդ կա-

տարուսն իրացն: Ընդէն հասանէր մեւս ընկերն Սկիւրանայ՝ Կեւն պոռնիոս, եւ հակառակ խրատուն Սկիւրանայ բախէր առ Քրեթիս գետով, եւ գրեթէ ջրէր իսկ զորն հռոմայեցի. ամենայն իսկ հտ. մերէն ազգք կողմանց յայտնան Պատկայ յարեցան յՆնիրաղ. անկան ի ձեռս Կարբեղանացոց ամենայն ամբարք Հռոմայեցւոցն: Ըննիրաղ յետ հանգչելոյ սակաւ մի ի Սկիւրաղացոց աշխարհին՝ անցանէր մեծաւ դժուարութեամբք ընդ Լպենինեան լերինան՝ հասանել ի կողմանս Լաթուրիացոց ընդ երկայնութիւն հոգեին Ըռնոս գետոյ՝ որ յորդեալ զեղեալ էր ի գարնանային ջուրցն (յորում ժամանակի իսկ ցաւեաց աջոց ակն նորա եւ կուրացու միով տկամբ): Ըյն ինչ հասեալ նորա ի ցամաքագոցն վայրա՝ պատահէր նմա փղամփնիոս նոր հիւպատ՝ զոր եւ հրապուրեալ արի Ըննիրաղ ի տեղի ինչ որ ոչ պատահէր հակառակորդին. այսպէս ձեպ ի ձեպոց ձակատեալ փղամփնիոս առ Յրասիմեւ նեան ծոփակաւ՝ խորտակեցաւ չար քան զառաջնան, ինչն իսկ փղամփնիոս յուսահատ լեալ դիմեաց ի մահ. անդ անկաւ 15,000 այր հռոմայեցի ի սուր եւ ի ջուր, եւ 6000 եղեւ ձերբակալ: Հաւուր ձակատուն այնորիկ եղեւ տատանութիւն երկրի եւ պատառեցաւ գետինն անդ ուրեմն մտա, բայց չմնացան պատերազմողքն վասն կռուցն սատակութեան:

350

Հորդեալ էր սքնահետեւ ճանապարհ առաջի Ըննիրաղոց հասանել ի Հռոմ. բայց չունէր նա այնչափ մենքենայս պաշարման մանաւանդ վասն այնպիսի ընդարձակ քարաքին. նմին իրի աջող համարեցաւ նախ ընդ արեւելեան ծովագերսն ընդ մէջ մանր մանր Սարեղացի ազգացն խաղալ յԼպուղեա, զի զպատերազմող ազգան Ստորին Իտաղիայ հտնցէ յապատամբութիւն: Ըստ հասանէր զհետ նորա փաբիոս Մարսիոս՝ Կունկտատար (Հապագիչ) զոր յետ Յրասիմենեան ձակատուն կացուցին Հռոմայեցիք դիկտատոր: Սա այնպէս զգուշութեամբ խորշէր չտալ ձակատ՝ որպէս Ըննիրաղ որոնէր զրդէր տալ պատերազմ. բայց երբայր նա ամենայն ուրեք զհետ Ըննիրաղայ եւ դիտէր զնա միշտ: Լը իւրեւ ի միում նուագի մնորեցուցին զԸննիրաղ առաջնորդք նորա եւ գտաւ յանկարծ պաշարեալ ի ձորի ուրեք շուրջանակի ի Հռոմայեցւոց, հազեւ հազ ապրէր խորագիտութեամբ. զի անդէն ի խուարագգած գիշերի խռիւ ընդ եղջերս գուարակայն կապեալ լուցանէր հրով եւ զաղմամբոս թափառական երամակոն ի վերայ արձակէր. ի շփոթութեան անդ ինչն Ըննիրաղ զօրօքն պրծեալ ելանէր ընդ կիրճն: Ըննիրաղ յանցանել իւրում զանդառանօքն փաբիոսի խորամանկութեամբ հրամայէր չապահանել զըղտն. Հռոմայեցիք կասկածել սխան ընդ փաբիոս թէ

գույց է բանի է ընդ թշնամւոյն եւ տուաւ մասն մի զօրաց նորոս ի ձեռս Մինուտեայ Ռուփոսի՝ որ թողեալ այնուհետեւ զերթնան յորս միշտ շրջէր Փարիսոս՝ անկաւ ի գաղանձ Մենիքաղայ, բայց Փարիսոս ի վերայ հասեալ ապրեցուցանէր զնա ի տաղնապէն, եւ ի կատարել ամին դնէր ի բաց զէշխանութիւն զիկտատորութեանն, եւ ընտրեցան փոխանակ նորա երկու հիւպատք՝ Տերենտիոս Սուռոն եւ Լամիդիոս Պաւղոս, մին յանդուգն եւ մեծն զանգիտաղ, որ փոխանակաւ աւուր աւուր կային զօրավար, թէպէտ եւ հակառակ էր այոպիսի ընտրութեան Փարիսոս։ Տերենտիոս հակառակ խրատուն Լամիդեայ որ զհետ երթայր հետոյն Փարիսոսի՝ բախէր փութանակի առ Կաննեօք ընդ Մենիքաղայ. անկան ի Հռոմացեցւոց 40,000 հետեւակք, 2700 հեծեալ, 80 սինկրետիկոք հանդերձ Պաւղոսն Լամիդեաւ, մնացեալքն եղեն ձերբակալ. ամենայն Ստորին Իտաղեա յարեցաւ յՄենիքաղ։ Յետ Կաննեան ձախտուն առաքեաց, ասին, Մենիքաղ ի Կաղքեդոն երիտ ամանս՝ տեղի օղոց հաներոց ի բազկաց անկերոցն ասպետաց՝ լինել վկայ յաղթութեանն։ Սափայն չհամարեցաւ նա ի դէպ տկարացեալ զօրքն անդէն խաղալ ի վերայ Հռոմոց՝ որպէս տային նմա խրատ։

Իստովեցաւ ժողովուրդն Հռոմացեցւոց. հազիւ հազ հանդարտեցուցին սինկրետիկոքն. առաքեցաւ իմաստուն զօրավարն Սքաւդիոս Մարկելոս ի Կաննուսին 10,000 փախտելիւքն եւ կոչեցաւ յետս Տերենտիոս։ Ընդ առաջ ել նորա ծերակոյտն ամենայն՝ շնորհակալ լինել նմա զի չեղեւ յուսահատ ի փրկութենէ հռմէական տերութեանն. եւ ինքեանք եւս՝ յորժամ յետ այսր ձախտու առաքեաց Մենիքաղ զի դաշինք խաղաղութեան լինիցին՝ չեառն թոյլ հրեշտակացն մտանել ի քաղաք անդր, այլ բացուտ ի բաց տային պատասխանի թէ ոչ լեցի խաղաղութիւն մինչ չեւ մեկնեալ Մենիքաղայ ի կողմանց Իտաղեացւոց. եւ այս պնդութիւն եւ հաստատութիւն ապրեցոյց զՀռոմ։

Վրանգի եւ Մենիքաղ տկարացեալ էր յայնչափ պատերազմաց եւ ի դնելոյ աստ անդ պահապանս, եւ ի բարեկեցիկ քաղաքի անդ Կապուացւոց յորում ձմերեալն էր՝ մեղկացան թուլացան բիրտ զօրականքն. եւ մասն մի քաղաքացեաց իւրոց՝ որոց յանձն արարեալ էր ժողովուրդն Կարքեդոնացւոց առաքել զօրս ի թիկունս օգնականութեան՝ չառաքէին, նախանձեալք ընդ Մենիքաղ։ Իսկ դաշնաւորութիւնքն զոր կռեաց Մենիքաղ ընդ Վերոնիմայ նորոգ կացելոյ Թագաւորին Սիրակուսացւոց Թոռինն Վերոնեայ (յսմէ 215), եւ ընդ Փիդիպպեայ Բ. արքայի Սակեդոնացւոց՝ չեզեն ինչ նմա օգուտ որպէս կարծէրն. քանզի Փիդիպպոս զբաղեալ իմն էր ի Յունաց աշխարհին եւ Վերոնիմոս անդէն յետ սակաւ ինչ միոյ սպանանէր։ — Կմին հակառակ Հռոմացեցիք պատրաստեցան մեծաւ ժրութեամբ, եւ անդէն գարնայնի (215) հա-

նէին զօր ի մարտ պատերազմի: Յերկուս ճակատա յաղթէին Հռոմայեցիք՝ առ Նոդա քաղաքաւ զօրավարութեամբ Մարկեղոս (215) եւ առ Բենեւենտաւ (214) զօրավարութեամբ Սեմպրոնիոսի Վրակքեայ որ կարգեաց ի ճակատ զԷգէնոս ծառայիցն խոտաացեալ նոցա ընդ այնր ազատութիւն:

Ընտելեալ սկիզբն առնէին Հռոմայեցիք զքաղաքն ապրտառմեալս կշտամբել. անցեալ Մարկեղոս ի Անկիդիա պաշարէր զԱրտիուսացիսն՝ որք գիւտիւքն Եդրիմեղեայ յերկարագոյնս եղին զիմակալ, եւ հաղել յետ երկուց ամաց առնոյր Մարկեղոս զքաղաքն (214—212): Եւ գեղեցիկ գեղեցիկ գործք ճարտարացն փոխեցան անտի ի Հռոմ: Խէպէտ եւ Լինիրազ ընդ այնր եկն առ զՏարոնտոն եւ զյունական քաղաքս հարաւային ծովեղերացն՝ սակայն իրիւ Հռոմայեցիք ի նեղ արկեալ պաշարեցին երկուք լեգէոնօք զԱպուլա՝ փութացաւ Լինիրազ հասանել առաջն զրանց Հռոմ քաղաքի, յուսացեալ թէ ի բաց կացցեն Հռոմայեցիք ի պաշարմանէն՝ զալ փրկել զքաղաքն զայն զլիաւոր: Բայց մեղեաւ Լինիրազ յետս, եւ անտուտ Ապուլացիքն եւս առ ափուն փտանդի ետուն ձեռս ի Հռոմայեցիսն (211): Անկիդիա կողք 27 արարին անձամբք անձանց եւ 53 ի նոցանէ անկան ի սուր դահճաց, քաղաքացիքն փոխեցան ի գերութիւն եւ ինչք նոցա տուան ի ձեռս օտարաց որ անդր գաղթեցին: Իսկ զանձք Ապուլա ջուղն փոխեցան ի Հռոմ, եւ բարձան ի նոցանէ ամենայն իրաւունք եւ տիրէին այնուհետեւ վերականգուք ի Հռոմայեցւոց: Յետ երկուց ամաց (209) առաւ եւ Տարանտոն, տարաւ անտի Փարիս Մաքսիմոս 30,000 այր ի գերութիւն եւ 70,000 լիւր ոսկի եւ արծաթ յաւարի, բայց զանդրիս «դիցն ցասուցելոց», եթող անդ Յունաց: Եւ հոն եւ հոն Հռոմայեցւոց ընթանայր ընդ ամենայն Խոտալեա եւ ստիպեալ դառնային միւսանդամ առ Հռոմայեցիս ազգքն ապստամբեալք: Իսկ իղքն Լինիրազայ երթային եւ վատթարէին ամ յամբ. թէպէտ եւ զՄետեղոս (զսուսերն Հռոմայ) յետ բազում ճակատուց արկ ի դարան եւ սպան զնա ի կռուին առ Վենուսիա (208): Հայեցաւ Լինիրազ ընդ զիսկն նորա մեծաւ մտադրութեամբ եւ ետ այրել վայելուչս եւ առաքեաց զաճիւնն առ Հռոմայեցիսն:

351

Ընտելեալ մի միայն յոյս Լինիրազայ եր յաշխարհէ անտի Պարսիացւոց՝ քանզի թող լիք զնա հայրենի աշխարհն իւր անշնորհակարութեամբ: Եւս ի Ապանիա կռուէր Եդրուբազ ընդ Հռոմայեցւոց մերթ սոցա յաղթելով եւ մերթ նորա, եւ յետ պարտելոյ եւ անկանելոյ ի միում ճակատու երկուց եղբարցն Պ. Լն. Ալիպիոնաց՝ տիրեաց Եդրուբազ ամենայն հաղաւային կող-

մանցն Իրերու գետաց (218—212): Ե.Պ. Իրրեւ (211) եւ Կոյ
փոխանակ հօրն իւրոյ Չեմեայ պատանեակն հանձարեզ Առնե-
ղիտ Սկիպիան՝ երեւելի գորավարն եւ պիտի խնամութեան՝ յոյ
խնն կերպարանս իրքն շքեցան: Ոչ միայն պատերազմական քաջա-
թեամբն (զի առ յարձակմամբ զՆորն Աղբերգոն որ պնդեալ էր
զինուք եւ պաշարք եւ զանձուք) այլ եւ առաքելութեամբն
իւրով արի յինքն զհաղանա Սպանիացւոյն զհնազանդեալ Ար-
քեղոնացւոյ, եւ մեղանկան զգծութեամբն եղեւ պիտի ի յետոյ
Սպանիացւոյն (210—206): Դ.Մ. Իրի հարկ համարեցաւ Եւ
դրուբազ զանց արարեալ զնովա՝ երթալ յԻտաղիա ի Կոլ եւ
բօրն իւրոյ 48,000 արամիք 8000 երիվարք եւ 15 փղք (208).
ընդ նոյն ճանապարհ ընդ Եւրոս անցանէր Եսթրաբազ ընդ որ
եղբորն Ըննիրազ, եւ հասեալ ի Սկիպիան Իտաղիա գէտ եղեալ
խաղաղ ընդ ծագեղերս Եղբիւրան ծովան, զի հասեալ կենդի
ընդ եղբորն իւրում: Իսկ զազ իւր ասհանեալ էին Հաւանցի-
ցիք զերկուս հիւստան՝ զԻւրիս Սպանիացւոյ երթալ ի վերայ
Եսթրաբազ, եւ զԻտաղիոս Եւրոն՝ երթալ ի վերայ Ըննի-
րազ: Եւրոն իրրեւ լսէր զհամբաւ զարեանն Եսթրաբազ
թողեալ զքանակն իւր յԻտաղիա առ Սեպտիմիանոս գէտ յոյ
դիման բանակին Ըննիրազ՝ հասանէր գաղա զԻշերաբան
ընտրեւք ի զօրացն Սեպտիմիոս առ Սպանիացւոյ, բազմել ընդ Եւ
դրուբազայ առ Սեպտիմիոս գետով կամ առ Իննաւ. զերթե
ճշեցաւ զօրն Աղբերգոնացւոյ, ինքն Եսթրաբազ տեսեալ թէ
ամենայն ինչ կորեաւ՝ դիմեալ ետ զանձն ի մահ: Եսթրաբազ
երկոյ աւարց հասանէր Եւրոն պղծէն ի բանակն առ Սեպտիմի-
անոս եւ զԻտաղիոս Եսթրաբազայ ասցը ընկենալ ի բանակ եւ
բօրն նորա: Իսկ այն էր Ըննիրազայ առաջին լուր զապական եւ
բօրն՝ որում հանապազն արատէր (207): Եւ Եւրոս անգէն յոյ-
պիտում վառթարութեան ժամանակի մանուսնդ եցոյց Ըննի-
րազ զմեծութեան պատերազմական արուեստն իւրոյ, այնու՝ զ
առանց օգնականութեան արտաքուստ առանց զարշաւարաց յիտա-
ղիա, մնացորդք զօրացն իւրոյ կայր մնացր տափաւին տն բա-
զաւն (207—203) ի Կոլանն Արտանի՝ յանդիման հաղաղցն եւ
բազմամբն թշնամաց:

352

Ընդէն ի միտս եկին Աղբերգոնացիք, եւ առաքելին զմեւ
եւս եղաքք Ըննիրազայ զԻտաղիոս քորք ելանել յԻտաղիա ի
ճաւահանգստին Չեմեայացւոյ, այլ անաղան յոյժ: Վառել ընդ
նոյն ժամանակս Սկիպիոն առեալ եւ զԵրթին զընկան Աղբերգ-
ոնացւոյ զԻտաղիոս ի Սպանիա դառնալ ի տաւրաւ եւ պարծանք
ի Հաւան, եւ ի Հասանել ծերեղանն զգաւալան մաք՝ թէ

անցցե՛լ Արկիդիոն յԱրիփիկէ՛ եկն առ ի Արկիդիա. անդ բանակ հա-
րեալ ի Արաբիոս ժողովէր զԷրեւ ազատ գունդս եւ մանաւանդ
զգորականն՝ որ առ Կանեօք փախաւցեալ՝ այժմ՝ ուրեմն կամին
բառնալ զնախատինսն իւրեանց։ Անց սորօք Արկիդիոն յԱրիփիկէ ի
15երորդ աթի պատերազմին (204)՝ եւ վաղվաղակի ի կողմն նորա
Մարտիրոսս արքայ՝ Եռփեղացւոյ՝ երեւելին քան զամենայն դառ-
նաւորս Կարբեղոնացւոյ։ Տեսեալ Կարբեղոնացւոյ զյառաջան
գէմն լինել Արկիդիանայ՝ հարկ հաւնորեցան կոչել զԱննիրադ եւ
զԽաչոս յառաջացոյ աշխարհէն. մինչ չէւ հասեալ Խաչոսի ի
կողմնս Մեղիորանացւոյ՝ բաղձեց ընդ նմա քունդն հաւնայեցի
եւ խոյ վերաւոր բերեալ ի Վանուս եմուտ ի նաւ երթալ ի կող-
ջաղաքացեայն, այլ զհանապարհայն վախճանել ի վերայ անտի
Խակ Աննիրադ առանց հարկանելոյ ի թշնամեաց՝ եւ անմեաս յա-
տարիայ եւ ել ի ցամաք յԱրիփիկէ։ Անգէն առ Օսման որ երհեռի
ի Կարբեղոնէ 5 աւուրց զնաց ճանապարհի, պատահեաց նմա
Արկիդիոն զօրօքն եւ 7000 հեծերովք՝ Եռփեղացւոյն, զլուծան
Աննիրադայ որ գտան ի բանակին՝ ետ չընցուցանել ընդ ամենայն
կողմն եւ ցուցեալ զամենայն յոգի այսրէն առ Աննիրադ։ Աս-
մացաւ այնուհետեւ Աննիրադ բանիւք ածել զնա ի խաղաղու-
թիւն. եկին կացին դէմ յանդիման միմեանց երկողին մեծ զօրաւ
վարք ժամանակին այնորով, բայց Արկիդիոն սայր պատառփախ
Աննիրադայ որպէս Լղէքսանդրոս Գարեհի։ Գրգռեցաւ անդէն
առ Օսման պատերազմն անհնարին, յորում ի պարտութիւն
մասնեցաւ սկայորդն Աննիրադ եւ ինքն ետ խրատ Ապրեղոս
նալցւոյն առնել խաղաղութիւն (201)։

Հրաժարեցին Կարբեղոնացիք յամենայն տահմանաց որ ար-
տաքց քան զԱրիփիկէ էին. զփխն ամենայն եւ զնաւն բաց ի
10 նաւաց ետուն ի ձեռս, եւ խոտացան եւս ի ժամանակի 50
ամաց առ 10,000 ասորանդ, ամ ըստ ամէ 200, եւ անանց հաւա-
նութեան Հորմացեւոյ չաւ ընդ ումնք պատերազմ, տալ յետս
Խաչոսիսայ զամենայն երկիրն զոր ունէին հարձն նորա։ Ետք
500 Կարբեղոնացւոյն այրեցան ի ծովու անդ դէմ յանդիման
Կարբեղոնացւոյ. եւ մասնեցան ի ձեռս Հռոմայեցւոյ Լատինա-
ցիքն որ հատուած անկեալ էին ի Կարբեղոնացիս եւ կառաւի
նասեցան։ Ըքալ եւ փառաւորութեամբ դարձաւ Արկիդիոն ի
Հռոմ. կամեցան կանգնել նմա պիւնս եւ կազմել դիվանագոր-
մաւթնաւոր, բայց նա չառ յանձն՝ ջատ եւ բաւական համարեալ
զամուսն՝ Արիփիկեցի (կամ Արիփիանոս) զոր առ նա այնուհետեւ
խորեւ անուն տոհմն իւրոյ։ Իսկ Աննիրադ որ բարոք տալանոր-
դութեամբ եւ մատակարարութեամբ ջանայր միւսանդամ զօրա-
ցուցանել զԿարբեղոն՝ ստիպեալ ի Հռոմայեցւոյ անտի որ կաս-
կածանք էին ընդ նա, փախեաւ յաղթունիս Անտիոքայ։

(Յայնժամ սկիզբն արարին Հռոմայեցիք աշխարհակալութեանց յարեւելս եւ յաջողէր նոցա զքանչելապէս:

Ըսածքն թշնամինոցա էր Փիղիպպոս Բ. աղքայ Մակեդոնացոց որ զօրաւիգն օգնականութեան լեալ էր Վաղքեզոնացոցն, նեղէր զՎիւրիկեցիս եւ զՀռոմացիս եւ կամէր յայնմ հետ հնազանդել զքաղաքն Լիթենացոց: Իսկ Հռոմայեցոց պատճառեալ՝ որպէս թէ կամիցին փրկիչ լինել Յունացն ազատութեան՝ յայտ արարին Փիղիպպեայ թէ զաւոյց են ի վերայ նորա պատերազմաւ (200). յազմութեամբ պատերազմին որ առ Սիւնոսկեփաղեօքն մղեցաւ յերրորդումն ամի ի ձեռն Սիւնոսկեփաղեայ՝ զօրացան յոյժ Հռոմայեցիք (197): Յերրորդում առուր ճակատուն եկն եկաց Փիղիպպոս առաջն Փղամինիոսի, եւ եղեւ տպաստան ի շնորհս Հռոմայեցոցն: Ազաւ եղին նախ պայմանս խաղաղութեան ըստ նմանութեան պայմանացն որք ընդ Վաղքեզոնացոց եղան. սահման տուաւ Փիղիպպեայ՝ միայն աշխարհն Մակեդոնացոց. ստիպեցաւ տալ յետս զտորմիջ նաւաց իւրոց բաց ի ծնաւուց, հատուցանել զծախս պատերազմին 1000 քանդոք եւ թողուլ աղատ զՅունաց աշխարհ: Փղամինիոս իսկ եւ իսկ երկուսք յիսթմեան խաղոն եւ քարոզել տայր աղաղակել թէ ազատեցան քաղաքն Յունաց ի արոց եւ ի հասից եւ ի պահանորդ զօրացն Մակեդոնացոց. երաքձ ամբոխն գոչին մեծ առախութեան: — Բայց մնաց անդ զօր պահապան Հռոմայեցի:

Ըսաւ հրաման ետուն Հռոմայեցիք եւ Լնտիդայ Գ. Մեծի մեծազօր թագաւորի Լոթուոց, թողուլ աղատ զՅոնա որ յԼսիացոց աշխարհին էին եւ ի բաց գնալ յԼուրուպայ. բազմ ամս ընդ պատգամաւորութիւնն հանէին. քանզի աղքայ Լնտիքոս յօգնականութիւն յուսացեալ էր յԼոթուոցեացոցն եւ ի Մակեդոնացոցն եւ ի գործակցութիւն Լննիրազայ: Բայց ջանային իմն Հռոմայեցիք նենդութեամբ եւ քտութեամբ զԼննիրազայ՝ արգել լինել միաբանութեանն այնմիկ, եւ խնդրէին տալ ի ձեռ զԼննիրազ (195) որ յետ փախչելոյ մաղապուր յիւրմէ հայրենի աշխարհէ ի կողմանս Լսորուոց՝ յետուստ ուրեմն հաւանեցուցեալ էր զԼնտիդոս տալ պատերազմ ընդ Հռոմայեցոց (193) անգին ի նոցա աշխարհին յիսաղիս:

Մինչեւ ցամա 191 ի նեղ անկեալ մերժեցան Լոթիքն յաշխարհէն Յունաց: Լնտիդոս հան զպահապանսն իւր յամբ ամուր քաղաքաց Փաքուն Լսիայ (ի Վիւսիմաքիայ, ի Սետտէ եւ յԼիւրուոսէ) եւ երթայր ի քաղաքն Սապիւրացոց: Բայց անգին ի վերայ սահմանացն Վիւսիմաքիայի առ Մաքսիմիաւ մօտ ի Սիւսիւղոս լեառն հասին նախ Հռոմայեցիք, որոց զօրավար կայր Ղա-

կիտս Սկիպիոն (առ որում կայր իրրեւ խրատաւ եղբայր նորա Մարտիկեցին Սկիպիոն) եւ յաղթէր նմա Սկիպիոն սպառապաւա (190) . եւ առնոյր նա անուն Լսիացի : Եւ ինէին գաշինք խաղաղութեան ի միջեւ եւ ի բաց թողոյր Լնտիզոս ի սահմանաց Թագաւորութեան իւրոյ մինչեւ ցՑաւրոս, խոտանայր տալ 15,000 քանքար եւ մատնել ի ձեռս զԼնտիզալ : Իսկ Լնտիզալ թէպէտ եւ փախաւեամբ ապրեցաւ, այլ միշտ հալածեալ ի Հռոմացեցւոցն շրջէր Թագաւորական, մինչեւ յետոյ իրրեւ յոյժ ի նեղ սրկաւ առ Թագաւորին Բիւթանիայ՝ դեղ առեալ անձամբ անձին տանէր անդէն ի նմին ամի յորում յաղթականն նորա Սկիպիոն մեռաւ փտարանդի ի Ստորին Իտաղիա՝ յոր մեկնեալ էր նա ինքնակամ վասն ապրելոյ ի ձեռաց Թշնամեաց իւրոց (183) : Յառաջ իսկ քան զայս ամենայն՝ եւ Լատոլացիք որ յետո կացեալ էին միւս անգամ՝ նուաճեցան ընդ լծով, եւ կրեցին պատիժս ծանրագոյն հարկօք պատերազմի (189) :

Վհանդի Պերսեւս որդի Փիղիպպեայ Բ. աքբայի Մակեդոնացւոց տուեալ նենգութեամբ սպանանել հօրն իւրոյ Փիղիպպեայ զեղբայր իւր զերէց զՎեմեարիոս զբարբարոյն՝ խորհէր թափել զանձն ի լծոյ Հռոմացեցւոցն, զրգոկցաւ մեւս եւս պատերազմ (172 — 168), եւ եղեւ զրաւ սրատերազմին ճակատամարտին որ առ Պիւդնաւ եղեւ զօրաւարութեամբ Պաւլոսի Իմիգեայ եւ ձերբակալ եղեալ Պերսեւս անկաւ ի Թագաւորութենէ (168) : Ի նմին ժամանակի եւ Լնիկիոս յաղթէր Վենտիոսի աքբայի ի խրիկեցւոց (167) եւ ապականէր զԼապիրոս հրով եւ սրով : Լարկոքին Թագաւորք եղեն զայդք ձաղանաց երկոցունցն յաղթազաց . Մակեդոնիա եւ Լիւրիկէ յառաջնումն եղեն աղատ տէրութիւնք ընդ խստագոյն պայմանօք, այլ յետ 20 ամաց յորժամ անց ոմն ի մէջ ասել զանձնէ թէ որդի Պերսեայ իցէ, եւ ապստամբեցոյց զերկիրն՝ նուաճէին զխարբբայն զայն (զառտ Փիղիպպոսն) Հռոմացիք ի ձեռն Սեպտեմիոյ, եւ այնպէս Մակեդոնիա Լապիրոսի հանդերձ ինէր նահանգ Հռոմացեցւոց եւ անուն նորա՝ Մակեդոնիա (148) :

354

Լնցեալ էին 50 ամեայ ժամանակք ի վերայ հնազանդութեան Սարքեդոնացւոց ընդ իշխանութեամբ Հռոմացեցւոցն, եւ զօրացաւ կալաւ ի Հռոմ խորհուրդ այնոցիկ՝ որ ասէին թէ ջնջել պարտ է եւ եղծանել զտէրութիւն նոցա, զի բարձցի այնուհետեւ ամենայն երկեւղ եւ կասկած . սոցա գլուխ էր մանաւանդ Պորկիոս Սկատոն՝ որ յամենայն ճառսն իւր ստէպ զնոյն կրկնէր¹ . իսկ զլուխ հակառակ կարծեացն՝ Սկիպիոն Վասիկա, որ հարկ համարէր կալ

¹ Praeterea censeo Carthaginem esse delendam.

մալ Կարբեդանի, զի մէկ ի Թուլութիւն կործանեցին Հռոմացիք: Մասինխասս արքայ Նումիդացւոյ իրրեւ գործի իմն լեալ Հռոմայեցւոցն՝ անդադար գործս թշնամութեան հակառակ Կարբեդանացւոցն ցուցանէր, թէպէտ եւ բազում անգամ արտանջք ստցա ի Հռոմ հասանէին՝ այլ զուր եւ վայրապար: Ըյլ յորժամ նոր ինչ յարձակումն եհատ ի վերայ Կարբեդանացւոյ ի Մափինասայ՝ զինուք մղեցին զնա յետս (152), եւ ցուցին ի Հռոմ թէ ոչ ինչ հակառակ դաշանցն գործեցին: Իսկ իրրեւ ինքնակամ կամեցաւ Ուտիկա հնազանդել Հռոմայեցւոց՝ յայնժամ պատհհ հասնաբեալ Հռոմայեցւոց զժամն՝ վճիռ ետուն հիւպատքն թէ անցցեն Հռոմայեցիք զօրօք յԵփրիկէ (149): Օւահի հարեալ Կարբեդանացւոցն յանձն առնէին զանձինս ծերակուտին առնել ընդ նսաս զինչ եւ կամիցի, եւ ետուն պատանդս 300 եւ զգէն եւ զգարդ իւրեանց ի բաց:

(Հայնր վերայ՝ պահանջեցաւ ի նոցանէ ի բաց ելանել ի քաղաքէն եւ երկնալ բնակել 80 վտաւան (երկուս մզոնս) հեռաքն ի ծովեղերէն, եւ թոյլ տալ զի ի հիմանց բրեալ քանդեցի Կարբեդան: Օւայրացան զվճեցան ընդ պահանջումն, ի յուսահատութիւն կործանեցան. ի մտի եղին միաբանութեամբ տալ պատերազմ կամ ի մահ կամ ի կեանս, եւ չաւատաք իմն ջան եւ ճգնութիւն վտան պաշտպանութեան քաղաքին ցուցանէին յոյժ եղորորդ Պունիական պատերազմի (149—146): Վլախ եկաց Կարբեդանացւոց՝ Եսդրուբազ ոմն անուն. խցին առաքանեցին զգրուն քաղաքին, փակեցին զնաւահանգիստն ձգեալ շղթայս առաջինորս: (Յօրինեցին զէնո նորոգ՝ անհնարին արագութեամբ. ամենայն ծեր եւ մեծուկ գործէր ժիրաժիր, զտունն քակէին վասն կազմելոյ նա ի գերանայն, ամենայն նիւթ քրէական ի քաղաքին ժողովեցաւ ի շինուած զննուց. ի տունս, ի հրապարակս եւ ի մեհեանս եւս հնէր ուրազ եւ ուռն. եւ կանայք տապին զվարուն իւրեանց՝ գործել լարս ագեղանց: Ըյապէս աւելք քան զամ մի եզեն զիմակալ երկուց հիւպատօք, նա եւ յորժամ քաջն Սկիպիոն Լափիանոս (որդեգիր տանն Սկիպիոնեայ Եփրիկեցւոյ) անց ի գլուխ զօրուն Հռոմայեցւոց վհատելոցն եւ լքելոց, յերկարէին իրքն մինչեւ ցամ երկրորդ՝ յորում ամի բուն ամենայն զօրութեամբն յարձակեցաւ Սկիպիոն Լափիղիանոս ի վերայ քաղաքին, եւ առ իսկ ի բուռն: Սկսաւ ահագին կոտորածն եւ տեւէր աւուրս 6, մինչեւ ցախել հրդեհին ի քաղաքի տնդ: (3700,000 բնակչացն հազել թէ 50,000 մնացին կենդանի որք եւ ի գերութեան վարեցան: Յաճինս դարձաւ Կարբեդոն այրեալ աւուրս 17, այն՝ որ 700 տմ դշուոց եւ հրամանատար լեալ էր ծովու: Սահմանք Կարբեդանացւոցն եղեն նահանգ Հռոմայեցւոց, եւ անուն՝ Եփրիկէ (146), իսկ Սկիպիոն Լափիղիանոս առ իւր անուն՝ Արտերն Եփրիկեցի:

Դոր նոյն ժամանակս զամենայն հնարս հնարէին (նոյնք եղանել յազատութիւն, այլ չմիաբանեցին Լքայեցիքն եւ Սպարաբայեցիք ընդ միմեանս (150) եւ կոչեցին Սպարաբայեցիք զՀռոմեցեցիսն ըսնել նոյս զօրաւորն օգնականութեան. առա անցին ի մէջ լինել զատաւար իրութեան ի մէջ երկոցունցն (147): Եւ յամ ինքնակամ իշխանութեան Հռոմեցեաց ընդդէմ զարձաւ. Սարքիւթոս զօր-
ծովքն, եւ անուտութեամբ իմն մերժեցին արհամարհանօք զերկուս հրեշտակութիւնս Հռոմեցեացն, եւ պատրաստէին պաշտպանել անձանց պատերազմաւ: Եւ անդէն յառաջին ճակատուն ջնջեաց սպառեաց Սեւեղոս զսակաւաձեռն դունդ (Յունացն. նորին յա-
ջորդ Մուսմիոս յաղթէր երկրորդ անգամ առաջի Սարքիւթոսի, եւ մասնէր ի քաղաքն հոյակապ եւ հրձիգ առնէր զնա հանդերձ մեծաւ մասամբ զործոց ճարտարացն Յունաց: — Եւ յարհն Յունաց եղել նահանգ Հռոմոց տուեալ անուն՝ Լքայիա (146):

(Յամի 133 արար Սիկայիոն վախճանն պատերազմի Սպարաբայեցւոցն՝ որ գրեթէ յ200 ամաց հետէ տեւէր առանց ընդ մէջ հաւ-
տանելոյ. անուանի եղեն ի միջոյ անտի Սպարաբայեցւոցն մանաւանդ Վիլիսիւթոս ոմն անուն (146—140), եւ քաղաքն՝ Եւրամենապոլսոց զոր պաշարեալ առ Սիկայիոն, ուստի եւ մեւս եւս անուն կոչեցաւ նմա՝ Եւրամենապոլսի (143—133): — Ի նմին ամի առին Հռոմեցե-
ցիք եւ զԹագաւորութիւնն Պերգամոն (որ հաստատեալ էր յամի իբրեւ 280) որոյ էին սահմանք յայնժամ Փոլսգիա, Միւսիա, Լիկաւոնիա, Լիւդիա, Յոնիա եւ Կարիա, պատճառելով թէ ժառանգութեամբ թորեալ էր այն Հռոմեցեաց յԱստագեաց Գ. աղբայէ Պերգամոն (133—130):

Եւ յայէս էին այնուհետեւ սահմանք ընկերհաշտութեանն Հռոմեցեաց ի Յաւրիսկան լեռանց մինչեւ ջնջաւանն Հերակղի եւ ի հիւսիսային ծովեզերաց Եփրիկեայ՝ ջրերինսն Ելպից:

Ի նահանգսն առաքէին Հռոմեցեցիք ի վերակացութիւն՝ զոմն Փոխանակ բղեշխի կամ Փոխանակ պրեպորի, եւ ընդ նմա՝ Վես-
պան զոր¹ եւ Վանձապահ². յայս բղեշխութիւն ընտրէին հիւս-
պատքն որ յեւ կատարելոյ ամին իւրեանց ի Հռոմ՝ արկանէին վեճակս թէ ո՞ր յերկուց հիւսպաւոցն այսմ նահանգի կայցէ փոխա-
նակ բղեշխի: Փոխանակի բղեշխին անկ էր առաջնորդութիւն եւ
զատաւարութիւն եւ հրամանատարութիւն զօրաց ի նահանգանս
Վատաստանքն լինէին ըստ հռոմէական իրաւանց որ տակաւ եր-
թայր եւ հասանէր ի կատարումն, եւ լատինացի լեզուաւ:

Ստիպն իբրեւ ժամանակք ինչ ի վերայ անցանէին՝ փոխա-
նակքն բղեշխից կամ տնթիւսպատոսքն տուաւել անձանց. շա՞

1 Legatus. 2 Quaestor.

հոգ սկսան ունել ուշ քան հնազանդելոցն օգտութեան: Պան-
ձապահըն՝ որ էին ի մեծատուն առպետաց անտի՝ իրբեւ մարտ-
պետը՝ խոստանային սահմանեալ ինչ չափ արծաթոյ տալ ի գանձ
աւերութեան՝ եւ ընդ այնր ինքեանք հարկօք, տրոփք եւ հափք
յանինայ հանէին արծաթ ի նահանգացն: Թէպէտեւ կային օրէնք
ինչ՝ որ տային իրաւունս նահանգացն լիկելոց մատուցանել տմբաւ
տանութիւն զլլէն յետ կատարելոյ ամբ պաշտամանն նորա, բայց
սակայն քանզի դատաւորքն եւ սինկղեթիկոսք յընչաւէա ազնու-
կանաց անտի էին՝ ըստ յաճախ իմն սովորութեան արձակէին աքա-
անկատիժ զամբաստանեալսն եւ կամ առնուին սակաւիկ ինչ առ-
գանս եւեթ:

Գ.

Ներքին խռովութիւնք: — Արտին պարբերութիւնք: — Աշխարհապաշտութիւնք: Բնի-
ցական խռովութիւնք (133 — 30):

356

112 աշխարհապաշտութեամբն այնորիւք եւ ոչ գանձութն զոր
առին յաւարի, նա եւ ոչ յունական ուսմանքն եւ հրահանգօք
որ յայնմ հետէ յաճախեւ սկսան, լաւագոյնք ինչ եւ յաջողագոյնք
Հռոմայեցիքն եղեն. այլ նմին հակառակ վատթարեցան եւ աղա-
կանեցան յոյժ վարք նոցա. տոհմք ինչ ի տոհմցն առ ապա-
ռակաւ զրեթէ զամենայն ինչ զշարժուն եւ զանշարժ ինչն ձգե-
ցին յիւրեանս, եւ ի նոցունց յօրինեալ կացին ազնուականք մե-
ծատունք. ի նոցա ձեռք էր մատակարարութիւն պաշտամանցն,
ուր մնացեալք յազնուականացն եւ մեծ մասն ժողովրդեանն ի
նեղութեան կէին եւ ցանկային փրկութեան: — Բարձեալ էր
պատիւ, զօրութիւն եւ ազդեցութիւն ի ծերակուտէ, յօրնաց
եւ ի կրօնից:

{Հայնժամ խորհուրդ խորհեցաւ հազարապետն Սեմյու-
նիոս Վրակքոս (որդի Առանեղիայ) դատեր մեծի Սկիպիոնի Մփր-
կեցւոյ) բառնալ ի միջոյ զլարիսն՝ զհին ինչ (1 խկինեան) ազա-
րակաց օրէնս յառաջ մատուցեալ. ըստ օրինացն այնոցիկ չէր համ-
արձակ քաղաքացւոյ ունել կայուած աւելի քան զ500 արտափայ
գետին (133): Բայց սաստիկ ընդդէմ դարձան մեծատունքն ա-
դար բանից նորա, որոց զլուի էր Սկիպիոն Նատիկա, քանզի քնտ
համարէին նոքա ընչից իւրեանց. յետոյ ուրեմն յորժամ Վրակքոս
ինդրէր, զի միւսանգամ կացցէ հազարապետ՝ հարին զնա եւ զն-
կերս նորա արո 300, եւ արկաւ դիտին նորա ի Տիբերիս:

{Ետ տասն ամաց անց ի մէջ կրտեր եղբայր նորա Վալթու-
Վրակքոս մատուցանել յառաջ զխորհուրդ եղբօրն, առաւել
եւս սաստիկութեամբ (123): Պահանջէր նա զի բաժանեցի ամ

1 De repetundis (Խնդրելոյ արեւթ յետո):

բոս ամէ երկիր՝ ազգատեաց: Արհանէր նա առաջն պլ եւս խորհուրդս մնասակարս տերութեանն, որովք առաւել եւս զայրացաւ խռովութիւնն: Իսկ ծերակոյտն հնարիւք իմն ի ձեռն Ղ. Լեւայ Վարուստի հազարապետի՝ յաչաց հանէր զնա ժողովողեանն: անդէն յուզեցաւ խռովութիւն մեծ, զինուք բախէին ստէպ ընդ միմեանս կուսակիցք Վրակքոսի եւ փուղուիայ նորին բարեկամի եւ ծառայք մեծատանցն՝ առաջնորդութեամբ Ուլտիմիտի հիւպատի, որում տուեալ էր ի ծերակուտէն դիվատատրական իմն իշխանութիւնս պոսպիսի ինչ վճռով՝ թէ «Տեսցեն հիւպատք զե մի մնաս ինչ ընկերհաշտութեանն հատանիցէ»,¹: Ի պարտութիւն մատնեցան Վրակքեանք, հարաւ փուղուիոս եւ ընդ նմա 3000 այր, եւ ընկեցիկ եղեն դիակուլը նոցա ի Տիրերիս: Վրակքոս անկանէր փախտեալ յանտառ մի յայնկոյս գետոյն եւ հրահան տայր ծառային մեւել սուսեր ի լանջան (121): — Երեսերն եւս Ալկիլոն Ափրիկեցի ազգական Վրակքեանց ապանաւ: Այսպէս որով եւ բանտիւ հաստատեաց զիշխանութիւն իւր ի վերայ ամբարին՝ կողմնս ազնուականաց:

Ինչ նոյն ժամանակս ստիպեցին ընկալան հազարապետքն իշխանութիւն նստելոյ ի ծերակուտին եւ ցուցանելոյ զմիտս իւրեանց (130), եւ հանաւ եւս ի ծերակուտէ անտի պաշտօն դատաւորութեանն: — Բայց նմին հակառակ օրէնքն ազարակաց ի բաց եղան այնուհետեւ եւ յետայ բարձան իտի ամենեւին:

Սինչ զեռ ի Հռոմ պոսպիսի գժտութիւնք էին՝ Մետեղդոս ան զկզգիւն Բաղէարեանս (123), եւ փուղուիոս փղակիտս զհարաւորողմն աշխարհին Վաղեացւոյ յայնկոյս Ալպից (122): Բայց անդէն ի միջոյ անտի գերեացն յառնէին ապստամբութիւնք, մաւաւանդ ի Ալկիլիա. բարուցն ապականութիւն օրբստօրէ առնոյր ածուցն, եւ ոչ եթէ ժողովուրդն միայն՝ այլ եւ ծերակոյտն առնոյր կաշառս, եւ էր գնոց ամենայն ինչ. ծերակոյտն որ նուաճեաց զխռովութիւն Վրակքեանց՝ ոչ էր այն որ յաղթեաց Պիւռոսի եւ Անիւրաղայ՝ առաքինութեամբն իւրով եւ զօրութեամբ: Չիք ինչ առաւել ահագին եւ առաւել անիրաւ յաչս քննողացն քան զվարչութիւն Հռոմաց յայտ հետէ մինչեւ ցժամանակս Ալգոստեայ:

357

Սեկիփոս որդի Մատինիտայ († 118) տուեալ էր յորդեգիրս զ(Յուդուրթա՝ պատանի քաջ եւ յանդուզն եւ մեղմիս: Ի մեռանել Սեկիփոսայ բաժանելոց էր թագաւորութիւնն՝ Նուսիրիացւոյ ի մէջ սորա եւ երկուց հօրեղբորդւոյն Սեկիփոսայ՝ Հիւսփիսաղայ եւ Ալերիւսաղայ. բայց քաղի զամենայն իսկ զթագաւորութիւնն

¹ Videant consules ne quid respublica detrimenti capiat.

կամեր առնուլ (Յուզուրթա, բայճ նախ զձեռնմանդ ի միջ (118): Եդերրազ գիմեալ ի Հռոմ կամեր զէ լոյն դատաստան, այլ Յուզուրթա կաշապարեկ արարեալ զձերակոյտն՝ եւ հանել վճիռ թէ բաժանեացի երկիրն ի մէջ երկացունցն: Սակայն եւ զայն եւս չհամարեալ բաւական՝ յարեաւ ի վերայ Եդերրազայ եւ ձերբակալ արար եւ ապան զնա (112): Ժողովուրդն Հռոմոյ զայլրացեալ ընդ այս՝ եւս հանել վճիռ զէ կոչեացի ի Հռոմ ի գաւառստան, եւ յայտ արարաւ պատերազմ ընդդէմ Յուզուրթայ: Օգտազպուսեմոս եւ զՍկարոս որ առաքեցան ի պատերազմ, կաշապարեկ արարեալ Յուզուրթայ՝ արար ընդ նոսա նենգաւ հաշտութիւն: Սակայն Մեմփոս հազարապետ զրգոտեաց վերաքն զժողովուրդն ընդդէմ Յուզուրթայ եւ զործակցաց նորա. Ղ. Ասասիոս առաքեցաւ ածել զՅուզուրթա ի Հռոմ ի դատաստան: Յուզուրթա եկեալ ի Հռոմ յանկոյց յինքն կաշապաւ զՎերի հազարապետ եւ ազատեցաւ ի պատմութենէ ժողովրդեանն. այլ իբրեւ սպան զՄասաւա զթոռն Մասնիսոսայ որ թեկն ածէր թագաւորութեան՝ հան հրաման ծերակոյտն երանել նախ ի Հռոմոյ եւ Ժողովոյ: Առաքեցաւ Եդրնոս ի պատերազմ, այլ ի մեկնել նորա՝ Եւդոս եղբայր նորա անտառութեամբ պատրեալ ի Յուզուրթայ՝ պաշարեցաւ ի նմանէ, եւ անց ամենայն զօրօքն ընդ թով: Յայնժամ յարեաւ խուժան ժողովրդեանն ընդդէմ առ նուականաց զրգոտեալ ի Մեմփոսէ հազարապետէ. նմին իբի հարկ համարեցաւ ծերակոյտն վասն ցածուցանելոյ զամբոխ՝ առաքել զքաջն Մեանդրոս յազնուականաց անտի ի վերայ Յուզուրթայ (109): Թէպէտ եւ Մեանդրոս միւսանգամ հաստատելով զկարգս հրահանգաց զօրուն՝ յաղթէր Յուզուրթայ, սակայն ժողովուրդն չէալ վտառ՝ յազնուականան՝ կամէին առաքել զբաւար զգ ի միջոյ անտի խրեանց:

Բնորեցաւ Վայիոս Մարիոս այր յաննչան տահմէ բայց պատերազմող անհնարին. ելեալ էր նա ատաքնան յատաքնանէ ի պատիւ զօրավարութեան. զրդեաց պնդեաց զնա փառաօրութիւնն զպարտութեամբ մերժել զՄեանդրոս եւ առնուլ յինքն զպարտաւտութիւնն, եւ առ իսկ այնուհետեւ իբրեւ հիւպատ՝ զառաջնորդութիւն պատերազմին ժողովեալ իւր գունդս ի խաւ նաղանմ առմէ անտի (107). չկարաց ունել զգէմ՝ նորա Յուզուրթա խարկանօքն եւ խորամանկութեամբք եւ ընչաւետութեամբ խրով, յաղթեալ պարտեալ անկանէր փախստեաց առ անէրն իւր Բակրոս յաշխարհն Մաւրիտանիացոց, բայց ապա մատնեցաւ ի ձեռս Սուղդայ (106), եւ յետ ձգձգելոյ ի Հռոմ ի նախնան նորա՝ մեռաւ սովամահ ի բանտի:

Բնդ նայն ժամանակս գաւթիան հասանէր ի Հռոմ թէ յան ծանօթ կողմանց ի վերոյ քան զՊանտոս Լաբալնոս զոր պարտ-

բազմեղ զոր ոչ ուրուք տեսեալ իցէ ասիական՝ գունդադուռք իջանէ: Եւ եին նորա Ախմարացիք եւ Յեւառնացիք (ազգք գերւմանացիք), որ ասպատակաւ ի Գարիս գիւմեցին, եւ հարեալ զամենայն գունդան Հռոմայեցւոց որ ի վերայ նոցա առաքեցան, զային հատենէին մտա ի կողմանս Խառաղացւոց (113—103): Եւ հի հարան Հռոմայեցիք. այլ Մարիոս առ զպատիւ հիւպատոսութեանն զոր ինքեան չէր խնդրեալ, եւ խաղաց ի գժուարին պատերազմն: Դաիս հար նա զՅեւառնացիան առ Բհուէ Ալեքսանդրաղաբաւ (103). ապա աշխարհաւ հատենէր առ Աստուղոս հիւպատոս զօրաւիզն լինել նմա հակառակ Ախմարացւոցն, եւ գրեթէ Զնջեալ ապառէր զնոսա ի գաշտաւարս Վերոնայեւոցն (101): Բաւարի ոչ անխուս ինչ էր առ ինմա անուն՝ երկրորդ Աամիզդոս:

358

Իբրեւ յեա այնորիկ Մարիոս առ զնոց զվեցերորդ հիւպատոսութիւնն, անդէն խառնութիւնն բորբոքեցաւ (100): Միաբանեցաւ նա ընդ վատանաւն եւ վատանշան հազարապետին Սառաւանդոսի, որ մերժեալ ընկէց յիշխանութենէ զՄեթեղղոս հիւպատոս զայրն արդար, եւ առաքեցաւ Մեթեղղոս յաքսարս: Յայնժամ շահեալ տիրէր կողմն Մարեայ, մինչեւ յետուստ Սատուռնինոս եւ զՄեմփոս սպանանել ի հրապարակի առաջն ամենայն ժողովրդեան, զչարեալ թէ ընդէր սա ընտրեցաւ հիւպատոս եւ ոչ իւր ընկերն Գրուսկիսա: Յայնմ վաղղի զրգուեցան ամենայն քաղաքացիք որ զարդարութիւն սիրէին: Եւ Մարիոս իսկ չէր այնուհետեւ ձեռնհաս պաշտպանել ռամկաւարացն, եւ այնպէս երկգրին եւս սպանան: Եւսա դարձաւ Մեթեղղոս ի Հռոմ, իսկ Մարիոս եւ զնոց յԼսիա, զի ապրեցի ի ձեռաց Մեթեղղեւոց եւ նիւթեացէ նմա նենդութիւն (99):

Եւ յեա սակաւ ինչ միոյ՝ մեւս եւս նախանձարդ ընդ առաջ յառնէր՝ յազնաւականաց անտի Առոն. Սուղղա, որ առաւել ահագին էր քան զՄեթեղղոս: Գուղղա աք զարժ եւ կրթեալ էր բանիբուն եւ խորամանկ, բազում ինչ նպաստ եղեւ նա ի պարտութիւնն Յուդուրթայ. բայց քանզի Մարիոս զամենայն իսկ գործ քաջութեանն անձին իւրում տայր՝ անկառ առաջին թշնամութիւնն ի մէջ երկոցունցն եւ տակաւ առ այն աճումն: Չորաւ Սուղղա պրետորութեամբ (93) յաշխարհն Վսիացւոց, եւ ելոյժ զհակառակութիւնն զոր ընդ միմեանս ունէին թաղաւորքն ի յառաջագումանն Վսիայ (92):

Եւ նոքն ի նմին ժամանակի գժուարին ինչ պատերազմ ի վերայ եհաս Հռոմայեցւոցն, այս ինքն է պատերազմն Գաշնուարաց կամ Ալեքսանդաց: Եւ աղ իսկ յառաջ քան զքաղաւ ժամանակս

խոստացեալ էին դաշնաւորաց իւրեանց որ յիտադիացւոց աշխարհին էին՝ տալ իրաւունս քաղաքակից հաւասարութեան, բայց չէր պահեալ նոցա երբեք զխոստումն: Իբրեւ սպանաւ հազարապետն Վրուստս, որ լինալ էր ջատագով իրաւանց նոցա, խորհեցան առհասարակ ապստամբութիւն (91). Կամէին ինն զխառնիւր ի մի ազատ տէրութիւն փոփոխել, եւ Աորփինիսն լինելոց էր գլխաւոր քաղաք, եւ անդ ընտրեցին 500 պատգամաւոր իբրեւ ծերակոյտ, 2 հիւպատոս եւ 12 պրետորա: Վլխաւոր ազգը էին Մարդը եւ Սամիիացիք, նմին իրի եւ այս պատերազմ կոչ յաճախ պատերազմ Մարսից: Երկուցունց կողմանց սատակութեամբ մղեցաւ պատերազմն, անկաւ 300,000 այս ի ձեռնառն (91 — 88): Եւ եղեւ վախճան պատերազմացն, տուեալ առ սակաւ սակաւ իրաւունս քաղաքակից հաւասարութեան ամենայն դաշնաւորացն որ ի բաց թողուին զգէնս (88): Ի նորոց քաղաքացեաց անտի յօրինեալ կազմեցան 8 նոր ցեղք: — Մարիոս եւ առաւել եւս Սուլղա եղեն քաջանուն ի պատերազմի անդ. Սուլղա առ հիւպատոսութիւն, եւ եղեւ անհնարին սիրելի չառմայեցւոց, բայց անդէն սպառնային չառմայեցւոց այլ եւս երկու թշնամիք, թէպէտ եւ հեռաւորը սակայն զօրաւորը զօրութեամբ այս ինքն՝ Միհրդատ եւ Տիգրան:

359

Եւ Եւքսինոս ծովու կայր թագաւորութիւնն Պոնտացւոց, որոյ թագաւորք յիշէն անգստին յամէ իբրեւ 500, եւ սերեալ էին նոքա ի թագաւորացն Պարսից: Եւսինժամ տիրէր Պոնտացւոց Միհրդատ որ անուանեալ կոչի Մեծ, եւ բաց ի Պոնտացւոց աշխարհէն զբաւեալ ունէր եւ զՍապադովկիա, զՓռիւդիա, զՊափղագոնիա, զՎաղատիա եւ զՂոսպորոս, էր նա քաջ անհնարին, եւ իբրեւ զՄենիսիսի մշտնջենաւոր թշնամի չառմայեցւոցն խաբեբայից՝ որոց լրտեսքն իսկզբանէ իսկ գիտէին զնա. դիմակալ եղեւ նոցա ամս 30, եւ ոչ ընկճեցաւ ամենեւին ի նոցանէ: — Վաշնաւոր էր նորա եւ ինամբ՝ Տիգրան (կամ ուղղագոյն՝ Երտաշէս Ե. եւ յետ նորա Տիգրան) թագաւոր Հայոց որ յետոյ Ետրուոց եւս եկաց թագաւոր (յամէ 85) փոխանակ արանցն վատաց Սեղեւկեանց:

Եւս իբրեւ զրդռեցին չառմայեցիք զՄիկոմեդէս Գ. արքայ Բիւթանացւոց անկանել ասպատակաւ ի վերայ երկրին Միհրդատայ՝ եւ այրն քաջ Միհրդատ ամենայն զօրութեամբ իւրով գտեալ օգնականութիւն ի Տիգրանայ՝ յաղթեաց Բիւթանացւոցն եւ չառմայեցւոց, եւ տիրեաց վաղվաղակի ամենայն կողմանց Փռուս Եսիայ: Եւ իբրեւ յայտ արարին նմա պատերազմ չառ-

մայեցիքն՝ անդէն ետ սպանանել յԼսիա 80,000 այր հռոմայեցի իբրեւ պատասխանի բանից նոցա, եւ ընդ թորակիա անցեալ միջամուխ ի Յունաց աշխարհն հասանէր եւ հանէր զԼթենացիսն յապստամբութիւն (88), եւ սպառնայր իմն ի վերայ աշխարհին Խաղաղացւոց:

(Յայնժամ մեծ մասն Հռոմայեցւոցն ընտրեաց զՍուղդա հիւպատ ի զօրավարութիւն պատերազմին որ ընդ Միհրդատայ էր, եւ նա կամէր անդէն երթալ առ զօրսն որ ի Սամարիա էին: — Եւ Սարիոս որ 70 ամաց էր յայնժամ, խանտացեալ ընդ նախանձորդն իւր՝ յանկոյց յինքն զնոր քաղաքացիսն Խաղաղացւոց եւ յարոյց խռովութիւն եւ ապստամբութիւն ի Հռոմ օգնակախութեամբ Սուղդիացեայ հազարապետի, մինչեւ առեալ Սուղդիացեայ 3000 այր ի սուսերամարտկաց (զորս ինքն ծերակոյտ հակառակ ծերակուտի անուանէր)՝ բռնութեամբ ետ ընտրել սպարապետ զՄարիոս: Եւ Մարիոս հրապարակաւ այնուհետեւ տայր զնոց զերաւունս քաղաքակից հաւատարութեանն, եւ կազմէր պատրաստէր ի մարտ պատերազմի: Բայց Սուղդա աճապարեալ եհաս փութանակի ի բանակն. յանկոյց զեգէոնսն յինքն, եւ յետ աւուրց ինչ սակաւուց ի վերայ անցաներոյ՝ թշնամաբար ի քաղաքն մտանէր: Վաղաքացի ընդ քաղաքացւոյ մարտ եղեալ կռուէր. բայց յետուստ ուրեմն յաղթեաց Սուղդա, Սուղդիոտիոս ի փախստեանն սպանաւ, եւ մազապուր Մարիոս եւ անկաւ յԼիդիէ: Յայնմ հետէ քնկալան պատրիկք զերաւունսն իւրեանց յետս. բարձաւ օրէնսդրութիւն յայնցանէ՝ որոց իշխանութիւն ի ձեռս էր. միայն ի ժողովս հարիւրաւորացն ինելոց էին այնուհետեւ վճիռք, եւ ռոտարացաւ ծերափոյան 300 նոր սկնկղեալիկոսօք: Վրդերովն Սուղդայ ընտրեցան հիւպատոս Ոկտաւիոս եւ Աննա: — (Ետ այնորիկ խաղաց ի վերայ Միհրդատայ իբրեւ փոխանակ բռնելով կամ անթիպատ (87):

Չաւատաղի իմն արագութեամբ հասանէր առնոյր զամենայն քաղաքսն Յունաց, եւ յարձակմամբ մտանէր յԼթէնս եւ առնէր կոտորած մեծ. ապականէր զշինուածս քաղաքին, զերկայնամահիք որմունսն Պերէոսի, զԼիպոքեմիայն, զԼիկիոնն եւ զայլ եւս նոյնպիսիս, եւ ի մեհեանսն եւս ընէր ձեռնամուխ. մինչեւ եւ զմեհեանն Վեղփացւոց առնէր կապուտ կողոպուտ ի վերջին ձօնեացն, եւ խաղայր անցանէր ընդ Մակեդոնիա եւ ընդ Թրակիա՝ ի Փոքրն Լսիա: — (Ետ այնորիկ մերժեցաւ Միհրդատ յաշխարհէն Եւրոպացւոց՝ զինի ճակատուց պատերազմին որ առ Վաղկեսաւ եւ Ոթրոմնաւ եղեն, եւ անդէն յԼսիա բազուկք ի քաղաքաց նորս հրձիգ եղեն: Բայց վասն գիպացն որ նորոգ ի Հռոմ դիպեցան՝ հարկ հաճարեցաւ Սուղդա կռել դաշինս խաղաղութեան, առեալ տոյժս վասն պատերազմին 2000 տաղանդ (86):

Վանդի ընդ նոյն ժամանակս Աիննա ջանայր մտանել ընդ մի քամկին բազում ինչ օրէնս առաջի արկանելով, եւ յայն սակ իսկ մերժեցաւ յՈկտաւիայ որ էր ի կողմն ազնուականացն եւ փախեալ ի կողմնս Ամանկանացւոց. անդ գումարեաց գումար հարուստ, կոչեաց զՄարիոս յետս, եւ երկողին վաղվադակի սրամտութեամբ հասանէին ի Հռոմ, եւ առնէին կոտորած անհնարին ազնուականացն, ընդ որս սպանաւ եւ Ոկտաւիոս եւ Մարկոս Արեգեոս ճարտարախօս հոյակապ (87): Իբրեւ զգաստ ընէր Սուղղա իրացն անցելոց՝ եղ զդաշինան եւ անդէն աճապարեալ դայր յառաքա: Մարիոս վաղվադակի յետ ընտրութեանն եւթներորդ անգամ ի հիւպատոսութիւն՝ մեռաւ ջերմամբ վտան անչափ շուայտութեանն եւ տազնապեալ յահէ անտի Սուղղայ (86): Իսկ Աիննա անդամն յիւրոց զօրաց սպանաւ յազմկի ուրեք, յորժամ լուսնն թէ մտ հասեալ է Սուղղա (84):

Վանդի հառեալ իսկ էր Սուղղա յառաքեալ, եւ ի ձեռն պատանկին Պոմպէի յաղթեալ 15 զնդաց մի ըստ միովէ, եւ յետոյն լիկ եմուտ փառաւորութեամբ ի Հռոմ (83): Բայց եւ նա սկսեցաւ ցանկն անագորաւութիւն որպէս Մարիոսն: Ահագին եւ սուկալէ էին տարագրութիւնքն, եւ մանաւանդ որ ինչան ունէր՝ ընդ հասկածանօք էր. սպանողքն առնուին զվարձս սպանութեանն իւրեանց. խզեալ անկեալ էին ամենայն կապք եւ զօրք բնութեան: Եւ ընծայի թիւ համարոյ սպանելոցն 15 պք երեւելիք որ երբեք հիւպատոսն կացեալ էին, 90 սինկղիտիկոպ, 2600 ասպետք, եւ քաղաքացիք առաւել քան զ100,000: Չգոյր չափ ընչին զոր գահին յափշտակեցին: Սարձկան զօրն Սուղղայ իբրեւ 120,000 պք՝ կային յԵթարուրիա ծախուք Եթարուրիացւոցն. ի Հռոմ 10,000 այր ի գերեաց ան զիրաւունս քաղաքակից հաւասարութեան եւ զինչս այնոցիկ՝ որ տարագիրն լեւալ էին, զի լինիցին նորա իբրեւ անձնապահք, առեալ զնոսա ի պաշտպանաւորս, որք եւ ի նորա անուն կոչեցան Սոռնեղեանք: Անտ այնորիկ ետ ընտրել զանձն ի գիտաւորութիւն մշտնջենաւոր, եւ յօրինեալ կարգէր զիրս առաջնորդութեանն ըստ պատրկացն կամաց, ըստ այնո՞ յօրինուածոց ուստի այնչափ քաղաքային խռովութիւնքն ելին: Հազարապետքն անդրէն յառաջին աննշանաւոր կերպարանա գարձան. թիւ սինկղիտիկոսացն էր 500, եւ հարկահանացն թիւ աճեցեալ եղեւ 20, իսկ հաւաքիտացն եւ քրմապետացն 15, եւ ընկալաւ ծերակցան զգործ դատաւորութեան յետս եւ զեշխանութիւն տալոյ զպաշտամունս (81):

Այլ յետ երկուց ամաց ի բաց եղ ինքնակամ զեշխանութիւն իւր, ետ ընտրել զհիւպատոս եւ ինքն զնաց ի գեւղիւր (79):

եւ անդ 60 ամեց՝ դարձելն արեւիւ ծնդեալ՝ վասն զդիմութեանցն իւրոց՝ վախճանէր, ստեղն իսկ առեալ զհասուցումն անօրէնու թեանց իւրոց (78)։ Ուր ինչ կողմեալ յօրինեաց՝ չձգեցաւ ընդ երկար։ քանզի չէր հնար կուռցն յանդ երանել թէ ոչ ամենեւին իսկ անկեալ կործանէր մի կողմն ի կողմանցն (այս ինքն Մարիւս սեանցն՝ որ ի կողմն ռամկին էին, եւ Սուղբեանց՝ որ ի կողմն աղուազանացն կային)։

361

Այնչա Պանդէոս որ ի մանկութենէ յարեալ էր ի Սուղբա՝ եր այնուհետեւ դուրս ազնուապետացն, բայց եղև նա միանգամայն արերի յոյժ ժողովողեանն. ստացաւ նա պարծանս եւ պատիւ մեծարանաց վասն առնելոյ վախճան քաղաքային պատերազմին որ ի Ապանիա մղէր (77 — 72), եւ ծառայից պատերազմին որ նորոգ գրգռեցաւ յիտաղիա (73—71)։

Վառնզի բազմամեոս գերին որ ըմբռնեալ էր ի պատերազմունան՝ ներեալ ի բազում լիւանաց տերանց իւրեանց՝ Զանայիմ ստեղ հանել անձամբ զանձինս յազատութիւն։ Աւթինեւստան գերի ի սուսերամարտիաց ի Ապոււա պրծեալ ելին ի ձեռաց բանաստպանին իւրեանց (72), հափն խորտակեցին զամենայն բանաս գերեացն ի Սաթրին Իսաղբա՝ հանել զամենեւին ի պատերազմն ազատութեան. վաղվարկի ստուարացան եղեն իրրեւ 70,000 եւ եկաց նոցա առաջնորդ Ապարտակոս Թեոսաղաթի այր քաջ եւ հնաբազէտ, որ զառաջինն խորհէր զգունգս գունդս գերեացն առեալ անել յիւրաքանչիւր աշխարհս իւրեանց։ Այլ յետ պարտութեան եւ փախտեան զօրաց հիւպատիցն՝ յուսայր իմն կործանել զքորութիւն Հռոմայեցւոցն, եւ էր իսկ արդարեւ վտանգ մեծ Հռոմայեցւոցն։ Ասիայն առ ի չոյցն զենուորական հրահանգաց՝ պառակտեալ բաժանեցան զունգք գերեացն. անկաւ Ապարտակոս յահագին ձակառու անդ առ Աիդարոս գետով (71)։ Անդթողք պատերազմացս այսոցիկ էին Արտասոս՝ սքր մեծատուն յոյժ (որ մանաւանդ առ Սուղբաւ մեծացեալ էր զնկով զտուն եւ զարար տալազրեղոցն) եւ Պանդէոս՝ որ ի դառնալն խրում յԱփայ հար խորտակեաց զազում զունգս ծառայիցն։

Բայց առանձինն Պանդէի էր յաղթութիւն կուռցն ընդդէմ հինից։ Վառնզի յանպաղարեւ լեռնային կազմանս հարաւոյ փորուն Ափայ (ի Արեւիկա, ի Ապրիա, ի Սիւլիա եւ յայլ կողմանս) բնակեալ էին հէնք սր ի բանի էին ընդ Արեւտացւոց եւ ընդ Ապրաւցւոց եւ ընդ այլոց կողմաց, եւ օգնականութիւն ի Միհրդատաց գտեալ վարէին նաւս արազընթացս, եւ ի ժառնակի շիթթութեան տէրութեանն Հռոմայեցւոց զնէին տապաւաթ ի Միջերկրական ծովուն՝ կապուա կազապուա զկղզիան եւ զծովեզերան արա-

րեալ . առնէին ձերբակալ զերեւելէ երեւելէ աքս ի Հռոմայեցւոց, զի ընդ բազմապատիկ արծաթոյ տացեն զնոսա յետս : Այն տեղ ժողովուրդն Հռոմայեցւոց արար յանձն Պոմպէի (Վարքնեան օրինօք) դիկտատորութիւն ի վերայ կողքեաց եւ ծովեզերաց ընդարձակ իմն եւ անարգել իշխանութեամբ (67) : Պոմպէոս կազմեալ պատրաստեալ արծաթով, զօրու եւ նաւուք ջնջեաց սրբեաց յերիս ամիսս զամենայն ծովն Միջերկրական ի հինից անտի, եւ անդէն յիւրեանց իսկ աշխարհին առ նա զամուր ամուր տեղիս եւ զքաղաքս նոցա, եւ ի հազարաւոր Հռոմայեցւոց զերեւոց անտի զոր եզիտ առ նոսա՝ եղ զաղթականս ի Սորէք քաղաքին Ալիւկեցւոց, որ յայնմ հետէ Պոմպէսպողիս կոչեցաւ, վասն իս. փանելոյ զի մի միւսանգամ ընիցի սկիզբն հինիցն : — Այն ինչ ի գլուխ հանեալ Պոմպէի զպատերազմն հինից՝ անդէն յանձն եղեւ նմա Մանիղեան օրինօք հրամանատարութիւն (երկրորդ) պատեւրազմին ընդդէմ Միհրդատայ :

Քանզի Ալիկոմեդէս Գ. Թողեալ էր կտակաւ զԵթազաւորութիւն իւր Հռոմայեցւոց, բայց յարձակէր Միհրդատ հզօր զնորս ի Բիւթանիա (75) : Ղուկուղոս զօրավար առ զառաջնորդութիւն պատերազմին, հար զտորմիղ նաւացն Միհրդատայ (73), եւ յետ յաղթութեանց ինչ՝ զԲիւթանիա եւ զՊոնտոս հնազանդէր (72 — 71) . եւ Միհրդատ անկանէր փախստեայ առ Տիգրան Թազաւոր Հայոց (70) : Բայց եւ տես յաղթեաց Ղուկուղոս ի ձաւատն որ առ Տիգրանակերտաւ (69) եւ Արտաշատաւ (68) մղեցան :

Բայց վասն բազում կոտորածի զօրացն եւ դժկամակութեան նոցա չէր ինչ նմա հնար հանել ի գլուխ զպատերազմն, մա նաւանդ զի եւ բարեկամք Պոմպէի ի ծերակուտին Զանային զի տես տացի առաջնորդութիւն զօրուն . յայն սակո դարձաւ Ղուկուղոս ի համբաւաւոր բուրաստանն իւր եւ ի մեծագանձ տուցումս իւր ի Հռոմ, (տարեալ ընդ իւր յետադիւս զառաջին տունկ հալիք միգոյ ի Աերատուս քաղաքէ Պոնտացւոց) : Պոմպէոս այնուհետեւ առնոյր ըստ իւրում ցանկութեանն զպարտապետութիւնն հանդերձ մեծաւ իշխանութեամբ (67) : Այն միոյ յաղթութեանն առ Լափրատաւ՝ եղ Տիգրան դաշինս (66) . իսկ Միհրդատ զնաց փախստեայ ի Բոսպորոս (65) . եւ վասն ի ձեռաց Հռոմայեցւոցն ապրելոյ, քանզի իւր իսկ որդի Փառնակ յետս եկաց ի նմանէ՝ առնոյր զդեղն զոր միշտն կրէր առ իւր, բայց իրեւ չօրէր այն՝ վասն զի սովորեալ իմն էր ընդ այն՝ հրամայէր հարկանել միում յանձնապահացն . հրաման ետ Պոմպէոս Թաղել զգիւղն նորա ի շիրիմս Թազաւորացն Պոնտացւոց ի Սինոպ (63) : Մնաց Տիգրանայ աշխարհն Հայոց Մեծոց, բայց Պոնտոս եւ Բիւթանիա հանդերձ Պափղագոնիաւ, Ալիւկիաւ եւ Պամփիլիաւ : Ասորիք հանդերձ Փիւնիկիաւ՝ նահանգք եղեն Հռոմայեցւոց, եւ եղեւ

զբաւ թագաւորութեանն Սեղեկեանց. Գաւորաց եկաց առանձինն թագաւոր. Փառնակ առ զՆոսպորոս մասնութեանն վարձս (63):

Նա եւ ի Հրէաստանի բարձ Պոմպէոս ղպատիւ թագաւորութեանն ի միջոյ: Լսալէս կարգեալ եւ յարդարեալ զիրս Միացւոցն՝ եմուտ շքով եւ ձազանօք ի Հռոմ, եւ վասն մեծարոյ զտէրութիւն եւ զօրէնս առաջնորդութեանն Համարելոյ՝ ընկալաւ զովութիւն եւ զբուստիս իրաւամբք եւ սիրեցին զնա բազումք (61):

362

Չգտանէր արդեւք Պոմպէոս տեղի ձազանաց իւրոց եթէ ընդ այն ժամանակս Մ. Յուդընոս Արիւստոս Հիւպատոն չապրեցուցանէր զՀռոմ ի կործանմանէն: Սա էր ի տահմէ նոր ազնուահաւնաց¹ (ծն. 107), բայց տակաւ աշտիճան յաշտիճանէ եկն ել ի Հիւպատոսութիւն: Ընդէն առ սորա Հիւպատոսութեամբ Ատտիլա ղինա այր ժանա եւ չարագործ անհոնարին՝ որ ի ժամանակի Հալաւանացն առ Սուրբաւ բազում ինչ անազորութեամբ էր գործեալ, եւ յայնմ հետէ երկիցս ջանացեալ Հիւպատոսութեան հասանել, եւ իրրեւ ոչ որպէս կամէրն եղեւ՝ եգ խորհուրդ ի մտի զՀիւպատոն եւ զսինկղեաթիկոսս կատրել եւ ապա զՀռոմ հրձիգ առնել. գումարեալ էր նա գունդ մի ի խորհրդակցաց իւրոց եւ ոչ զք էր որ դիտէր ինչ զվտանդէն որ մօտ առ կուրծս կայր (64):

Սիսայն Արիւստոս զգաց զիրան ի ձեռն Փուզուկայ կնոջ եւ որոտայր ի վերայ նորա ի ծերակուտին սաստիկ եւ ուժգին ճառիւք, մինչեւ ի դէպ համարեցաւ Ատտիլինա խուսել ի քաղաքէ անտի: Լսաւ ետ ունել Արիւստոս զոմանս ի միաբանելոցն ընդ նմա եւ ապանանել, եւ Պետրէոս զօրագլուխ հարկանէր զԱտտիլինա ի սաստիկ ձակառուս որ առ Պետտրիաւ գրգռեցաւ (63): Լ'ն Արիւստոն անուն պատուոյ՝ «Հայր հայրենեաց»,² Լ'յլ վասն այսր ամենայնի գրգռեցաւ ընդ նա նախանձ փառասիրացն՝ որ եւ ժողովրդեանն թեկն ածէին:

(Յորժամ յազթութեամբ դարձաւ Պոմպէոս ի կողմանց Միացւոց՝ յամենայնի եւ ի բնաւի առաջին քան զամենեւին նա երեւէր ի տէրութեանն, բայց կայր ինչ կողմն ի մէջ սինկղեաթիկոսացն հակառակ նորա, մանաւանդ Ատտոն Արսերն Ատտիկայի՝ որ բարեկամ եւ նախանձայոյզ էր առաքինութեան եւ ազատութեան, մինչեւ ինչ ինչ ի բանից Պոմպէի չելանէր ի գլուխ:

Իսկ նախանձորդ նորա եւ ոսոխ էր Գայիոս Յուդընոս Աեսար՝ յազնուական տահմէ, շքեղ կերպարանօք, մեծատուն, զօրաւոր մտօք եւ գործովք, մինչեւ զոյգ երեւելի էր ճարտարփասութեամբ եւ մատենագրութեամբ՝ որպէս զօրավարութեամբն եւ ղինաւորաւ:

1 Homo novus.

2 Pater patriae.

Թեամբ՝ սա անշարի առատութեամբն յարեցոյց զբազումն ի ժողովրդենէ յինքն, առ նա իշխանութիւնս բազումն ի տէրութեան, ապա չգրաւ պրետորութեամբն ի Սպանիա, անդ կացեալ գործով՝ հնազանդեաց զկողմն մի աշխարհին որ տակաւին չեւ էր նուաճեալ. Կարգէր յորինել, հաստատել խաղաղութիւն եւ անդէն դառնալ փառօք եւ աւարաւ ի Հռոմ (52 — 60): Այն ինչ հափեալ էր Պոմպէոս եւ միտադոյն լեալ ի կողմն այնոցիկ որ ժողովրդեանն թեկն ածէին՝ եկն ի նոսար եւ յայլ իմն կերպարանս զերան շրջեաց:

363

Ճանկոյց ի նոսար յինքն Պոմպէոս եւ զայրն մեծատուն զկրտսս, եւ երեքին մովն ի դաշն ընդ միմեանս լինել օգնականս ի բերաց, եւ այնպէս եկաց իշխանութիւն առաջին Նքիցն պրանց կամ Նքրեքպետութիւն (60): Այնուհետեւ օգնական եղին ի նոսարեաց երկոքին ընկերք նորա հասանել նմա հիւպատութեան (50): Իբրեւ հիւպատոսն եղեւ ի նոսար՝ խորհուրդ ի մէջ արկանէր զերկիրս ինչ կալուածաց՝ աղքատաց ի քաղաքացեացն բաժանել, զի ամցէ զժողովուրդն զիւրեւ: Իբրեւ ընդդէմ դարձաւ ծերակոյտն, ինքնին իրն իշխանութեամբ՝ Արասեայ եւ Պոմպէի տունէր զգործն յանձն: Եւ այնպէս առ դիւրաւ զիւսակալութիւն երկուց՝ աշխարհացն՝ Պաղեստինաց եւ Իսրայէլեայ վասն հնգամեայ ժամանակի, եւ երկու այնու պատճառս ժողովելոյ զիւրեւ գունդո:

Այն հաստատագրոյն զարեկամութիւն երկոց պրանցն գործելոյ՝ ետ ի նոսար զդուտար իւր զՅուդեայ՝ Պոմպէի կնուութեան, եւ ի ձեռն իրողեայ հաղարտութիւն մարթանօք զՍատոն եւ զԻփերոն հեռացուցին (58): Թէպէտ եւ իփերոն կաշեցաւ այսրէն վաղիւ զակի յետ թելադրութեամբն Մնեմոսի Սիլոնի հաղարտութիւն ժողովրդեան, բայց Սատոնի ետուն պարագել առնաւ զՍիլոն (57): Եւ եւ յորժամ չէրն ի նոսար ի Հռոմ՝ ամբարձ զԷնկերոն իւր ի պատիւ հիւպատոսութեան, եւ սղբա ընդ այնր ձգեցին զԵլեու նուութիւն կուսակալութեան նորա այլ եւս հնգամեայ ժամանակ: (Յետ այնորիկ առնոյր Պոմպէոս զիւսակալութիւնն Սպանիայ եւ Բփրիկեցոց, իսկ Արասոս զիւսակալութիւն Նսորոցն (56):

Արասոս առ ազահութեանն եւ փառատիրութեան եր որ շատնոս անձինն իշխանութեամբն ի վերայ հօր տէրութեանն Պաթեւաց, որոց թագաւորութեան (հաստատելոյ յամի իբրեւ 256) սահմանք էին յինդոս գետոյ մինչեւ ցՆրաճանի: Օճանապարհայն առնէր կապուտ կողոպուտ զմեհեանսն, նա եւ ոչ ի տանար անդր Նստուծոյ ճշմարտի յՆրուստղէմ՝ խնայէր, այլ առնոյր անտի 8000 տաղանդ (54): Եւս իբրեւ շուքեալ իմն խաղոյր յառաջ գործեցին նմա իմաստութեամբն դարան ձայք եւ ս

ծին զնա յանձնողի եւ յաւազուտ վայրս Միջազեռացն. առ իւրաքանակ (խառանք) ի պարտութիւն մասնեցաւ չարաչար իւրատա, եւ յորժամ եկն նա խօսել ընդ թշնամեացն՝ հարին զնա եւ առին տարան զգլուխ նորա իբրեւ նշանակ յազթութեանն: — Սահաւաւորք միայն ի Հռոմեացեաց զերծան տնձնադուր (53): Իսկ հեթանոսք անգամ պատիժս յԼատուծոյ զիրան համարեցան:

Ինչ նոյն ժամանակս իեսար զՀեղուեռիացիան եւ զգորապարն գերմանացի զԼիրիովիտ ի Վաղիացւոց աշխարհէն մերժէր (58), եւ անդէն ի Վաղիացւոց աշխարհին՝ Բեզգիացւոց (56) եւ Լիւրիտանիացւոց (55) յազթէր, ապա բազում անգամ յալմակէր ի Բրիտանիա (55, 54) եւ ի Վերմանիա յայնիոյս Հռենոս գետոց (55 եւ 53), եւ յետ այնորիկ սաստիկ արշաւանքոք նուաճէր զՎաղիացիան, զի ապտտամբեալ էին միւսանգամ (53—51), մինչեւ ընել այնուհետեւ համօրէն իսկ Վաղիայ՝ նահանգ Հռոմեացւոցն (50):

364

Սինչ դեռ այն արշաւանք ընէին՝ կայր Պամպէոս հանգարտեալ ի Հռոմ, եւ առաջնորդէր հուսակալութեանցն իւրովք հրեշտակօք. յայնապէս յայն իմն ջանայր զի ընկնի զլուխ տէրութեանն գտեալ ընդունելութիւն յամենեցունց, եւ յաջորեցաւ իսկ նմա ընել հիւպատ միայն առանձինն՝ հանդերձ իշխանութեամբ դիկտատորութեան, եւ ձգել զժամանակ սպանիական հուսակալութեանն իւրոց ամս 5 (53—52): Իսկ իեսար լուեալ ի ձեռն խորհրդակցաց իւրոց վարձերոց՝ զամենայն գործան Պամպէի, խնդրէր այնուհետեւ իրաւունս հաւասարութեան՝ այս ինքն հիւպատոսութիւն հանդերձ հուսակալութեամբ ի Վաղիա, որով ապաքէն ընել իեսար վերին հրամանատար ի Հռոմ ունելով առնութեք եւ գունդ ահագին (51): Յետ բազում երթելեկութեանց պատգամաւորացն, եւ առ երեսս իմն առաջարկութեանց (50)՝ յօրինեցին հիւպատոքն ըստ խրատուն Պամպէի վճիռ ինչ թիւ արձակեացէ իեսար զգորս իւր, ապա թիւ ոչ եղբջի թշնամի հայրենեաց (49): Յայնժամ յայեաւ խռովութիւն ի Հռոմ. փախեան ի բանալն իեսարեայ հազարապետքն (իւրիւն եւ Լիւտոնիոս) որ թեկն ամէկին՝ կաշառեալք ի նմանէ, ապտտամբութիւն իմն խորհէր ժողովուրդն ընդդէմ ծերակուտին. իսկ հիւպատոքն երթեալ առ Պամպէոս՝ տային սուսեր մի ձեռն ի ձեռն արաչեալ ընել առաջնորդ տէրութեանն: — Իսկ այսպէս եհառ Պամպէոս որում ցանկացեալն էր:

Իսոց սակայն այնպիսի իմն թուլութեամբ սկսաւ գործել Պամպէոս ի վշտագին ժամու անդ յայնմիկ՝ մինչեւ յանդիմանել իսկ զնա ինկերանի. որում եւ ետ իսկ պատատիւանի ամբապատաւաւ:

նութեամբ թէ շատ եւ բաւական է ինձ արոփել օտամբ զերկր վտան վառելոյ ի պատերազմ ընդ իս զամենայն խաղիւս :

Ըսլ նմին հակառակ կեսար յետ ցուցանելոյ զվճիռ ծերականին առաջի զօրացն եւ նոցա միարտն աղաղակ բառնալոյ թէ «ի Հռոմ, ի Հռոմ», ելեալ ամենայն լեզէնօք հասանէր ի Սուրիկոն գետ, որ էր սահման Վաղիական նահանգին իւրոյ եւ խաղիւս, եւ անդ սակաւիկ ինչ մտախորհ լեալ՝ ապա անցանէր ըստ անդր :

Ըստպէս սկիզբն ընէր քաղաքացին պատերազմին. ի 60 աւարտիրեաց կեսար խաղաղացոց աշխարհին եւ կղզեացն՝ առաւել համբաւաւ մեղմական բարուց իւրոց, քանզի Պոմպէոս անհնարն զպաշտպանելն համարեալ՝ անպարէր տակաւածեռն զօրօքն եւ բազմամարտ սինկրիտիկոսօք եւ ազնուականօք անցեալ ընդ Սուպուա հասանել ի Բրունդուսիոն, եւ ի մօտել կեսարեայ ի քաղաք անդը՝ փութայր յՆապիրոս անցեալ ընդ ծովն Յոնիական խակ կեսար խաղացեալ հասանէր ի Հռոմ, հանդարտեցուցանէր զժողովուրդն յուզեալ եւ զծերակոյտն որ ցրուեալն էր՝ դուռ բեալ նստուցանէր միւսանդամ, եւ առնոյր ի բռնն զգանձս տէրութեան զոր թողեալ էին հիւպատոն առ տաղնապ փախստեան, եւ ճեպեալ հասանէր արագութեամբ ի Սպանիա հնազանդել անդ զգունդան Պոմպէի, որք եւ ետուն իսկ ի նա ձեռս դաշափք, եւ այնպէս դառնալոյ պարէն ի Հռոմ եւ տայր ընտրել զինքն զիկաւատոր եւ հիւպատ վտան յաջորդ ամին : (Յետ այնքիկ առեալ զիւր վարժ լեզէնան հասանէր ի կողմանս յԵւրիկեցոց, ուր կայր Պոմպէոս բազմադոյն զօրօք : Յառաջնուսն առ Վիւալպրիուս պարտեցաւ կեսար ի Պոմպէտնցն, եւ յայն սակա պատանիք առնուականացն որ շուրջն էին զՊոմպէիւ՝ զրդեցին եւ թախտանեցուցին զՊոմպէոս, եւ նա տարապարտ վտահոլութեամբ տայր իսկ եւ իսկ պատերազմ ի դաշտավայրսն թեոսաղիայ առ Փարսապետ (48) : Ընդ զօրն կեսարու կանգնէր յազլութիւն ի վերայ Պոմպէտնցն որ կրկին էին քան զնոսա թուով : Փախեաւ Պոմպէոս սակաւաւորօք յԱզիպտոս, այլ Պաղոմէոս թ. յուսացեալ թէ ընդ միտ մտանիցէ կեսարեայ՝ ետ ապանանել զնա ի Պեղուսիոն յորժամ ի ցամաքն ելանէր, եւ զգիական ընկենուլ ի ծովեզերս :

Բայց իբրեւ հասանէր կեսար յԱզիպտոս պնդեալ զհետ Պոմպէի՝ զժողովրդ եւ արտասուէր ընդ իրան, եւ մերժեալ զՊաղոմէոս ի թաղաւորութենէն՝ տայր զայն ցլղէնպատրա քոյր նորա : (Յետ յաղթելոյ պատերազմին զոր յարոյց ի վերայ նորա Պաղոմէոս, որ եւ հեղձաւն իսկ ի փախստին ի գետն «Եգրոս» հասանէր իբրեւ զփայլակն երկւք լեզէնօք ի կողմանս Ըսիացոց՝ ուր փառնակ որդի Միհրդատայ յարձակեալ էր ի վերայ նահանգաց նահանգաց Հռոմայեցոցն : Ղականտեալ հարկանէր զժապա-

ւորն, ջնջէր զգորս նորա եւ զնա հանէր հալածական ի թագաւորութենէն, եւ զորէր ի Հռոմ թէ Նիկի, տեսի, յաղթեցի¹։ Իսկ ի յաջորդ ամսն յաղթէր Աեոսար կողմանն Պոմպէի եղելոյ յԱփրիկէ, վասն որոյ յետ ճակատուն առ Թափսեաւ՝ յորում 50,000 զիսկունքն անկան եւ Ասատոն անձին սրար յԱւտիկա ստոյիկեան իջն հանդարտութեամբ, զԱւտիկա տանէ նահանգ Հռոմեացեացն (46), Ապանիա ամենեւին իսկ հնազանդեալ նուաճի (45), եւ այնպէս տպառի ջնջի ամենայն յոյս կողմանն ընկերհաշտութեան։

365

Իստանայր Աեոսար ի Ապանիայ ի Հռոմ իրբեւ տէր եւ հրամանատար տէրութեանն Հռոմեացեաց, անդ ողջունէր իրբեւ Հայր հայրենեաց, եւ ծերակոյտն կարգէր զնա գլխատար ցիւսնս, իսկ ժողովուրդն՝ հազարապետ ժողովրդեան հանդերձ հոգաբարձութեամբ բարուց։ Իայց ինքն Աեոսար ջանայր զտփորական ձեւն պահել, զի հանդարտեցուցէ զմիտս այնոցիկ որ ընդ ընկերահաշտեաց առաջնորդութիւն կամէին, փոյթ ի վերայ ունէր յանկուցանել յինքն զերեւելի երեւելի արա՝ մեծանելով զմիտս ի ծերակոյտ անդր (բազմացուցեալ զթիւ ակնկոյտիկոտացն իրբեւ 900) եւ շնորհելով պաշտամունս, զգորականն ամէր զիւրեւ պարգեւօք եւ կալուածովք, զամբոխ ժողովրդեանն՝ արծաթով եւ բաշխանմի ցորենոյ, ընթերցօք եւ հանդիսիւք խաղալաց։ միանգամայն ազնուացուցանէր զօրէնս եւ զկարգս դատաստանաց, զվանառաշահ եւ զմշակութիւնն առնէր յառաջագէտ, եւ զարդարէր զքաղաքն մեհենօք, թէատրոնօք, հրապարակօք (որպիսի ինչ է հրապարակն (Յուդեայ) եւ այլովք նոյնպիսեօք, եւ յօրինէր պողոտայս եւ ջրէջս, եւ էր մտադիր յառաջագիմութեան արուեստից եւ գիտութեանց, եւ ի նորա իսկ անունն անուանէր գիրն տարեաց՝ Յուլիական, քանզի ինքն Յուլիոս Աեոսար ի ձեռն Սոսիգենեաց տատեղագիրս ազեքսանդրացւոյ տայր գործել ուղղադոյն զհամար տարեացն։ Այսպէր զօրավար սպարապետ, եւ անձն նորա նուիրական հրապարակեցաւ։ Օլարդարէր նա զՀռոմ գեղեցիկ շինուածովք։ շէնէր փերափն զԱրքեդոն եւ զԵրրորդութոս, կամէր եւ այլ բազում մեծամեծ ինչ իրա գործել, զոր եւ ոչ իսկ կատարել մարթէր։ Նազեալ էր նա ի մտի առնուլ ի Պարթեւաց զգրէժ մահուն Արաստոսի, եւ զարեւելս ընդ արեւմտից ի մի տէրութիւն միաւորել։ Կա խորհեցաւ եւ զմեծ խորհուրդն հնազանդելոյ զամենայն հիւսիսի ընդ Հռոմեացեաց իշխանութեամբ, եւ պատրաստէր յարշաւանն յայնոսիկ։

Իայց հին բարեկամք ազատութեանն չկարէին մոռանալ զործանուին առաջին կերպարանաց առաջնորդութեանն եւ ազատն

¹ Veni, vidi, vici.

աւերութեան, եւ առաւել իմն զայրանային անեւալ թէ յայնա-
պէս ջանայ Արար թաղաւորութեան հասանել, մանաւանդ յը-
ժամ ի ասնի ուրիշ մատոյց նմա Անտոնիոս պատկ թաղաւորու-
թեան՝ գրեթէ ակամայ իմն մերժեաց Արար զայն ի բայ: Յօրի-
նեցաւ դաւ ինչ որոյ գրուի Ռուտոս եւ Արաբոս էին. երկուցն
իսկ երախտաւոր լինալ էր Արար. բայց համարէին նոքա հարե-
նեացն կարեւոր ինչ ծառայութիւն հարկանել: Այն սա-
յաւուրն յորում եկն նա ի ծերակոյտ անգր որ ժողովեալ էր ի
սրահին Պոմպէի՝ զի առցէ իւր անդ անուն թաղաւորութեան
վասն նահանգացն որ արտաքոյ քան զԻտաղիա իցեն՝ պատճառնոք
արշաւանին ընդդէմ Պարթեւաց, շուրջ եղեն զնոգաւ սինկղեփ-
կոյքն յորժամ նստէր նա յանկապաա զահայն, ակամս հարկանել
զնա յառաջոյ եւ ի թիկանց, մինչեւ յետ սգարելոյ ընդերկոյ
ծածկեալ պատմուածանան զերեսն՝ թաղաւորալ անկանէր ձի հա-
րուածովք առաջի անդրոյն Պոմպէի՝ ասելով «Այս դու եւս Բրա-
տէ», (44, Մարտ. 15): Այսպիսի իմն է կատարածն Արարոյ՝
որ մեծն էր յամենայնի. երեւելի իրրեւ զօրաւոր, քաղաքագէտ,
օրէնսդիր, իրաւագէտ, ճարտարագիտ, բանաստեղծ, պատմագիր,
քննիչ լեզուի, ուսող եւ ճարտարապետ: Այս պակասեաց նմա եր-
բեք զօրութիւն եւ ժամանակ. զի զոր այլքն մեծաւ աշխատու-
թեամբ ուսանէին նա փութանովի ստանալոյ. չէր ինչ խառնակ զոր
ոչ լուծանէր նա վարդապետի յական թօթափել. առանձին իմ
ձիւր էր նորա զայլ եւ այլ իրօք ի միում ժամանակի անել զար-
հարոյ:

366

Բայց առ չարոյ Հռոմայեցւոցն էր մահն Արարեայ, քանզի
չէր ինչ այնուհետեւ հնար միւսանդամ նորոգելոյ ընկերհաշու-
թեանն, եւ անգէն իսկ յայտ լինէր թէ շիջեալ ջնջեալ է ի ժ-
ղովորեան անդ ազատութեանն սէր: Վանդի իրրեւ սփռեցաւ
հասկառաւորութեանն ընդ քաղաքն՝ փախեան թաղեան իւրա-
քանիւր ի տունս՝ աղիւեալ զգրունա ապականիցն խրեանց, եւ
սպասէին անձկութեամբ թէ զինչ արդեւք յետ այսորիկ զարծելոյ
իցեն դաւաճանքն. բայց ոոցա չէր ինչ զարծեալ պատրաստու-
թիւն, այլ գնացին փախստեայ եւ ոչ գիտէին թէ զինչ իցեն
զործելոյ: Ամիս հակառակ անց ի մէջ Անտոնիոս հիւպատոս եւ
խօսեցաւ ճառ յաղարկաւորութեան զԱրարեայ, եւ յայտ արար
ժողովորեանն թէ Արար որ երբեմն երախտաւոր լինալ էր նոցա՝
թողեալ է միում միում ի քաղաքացեաց 75 դրամ. յայնժամ
երդուաւ զայրապին ժողովուրդն սպանանել զապանողն եւ կորու-
սանել զնոսա ի միջոյ, եւ հրձիգ արար զչինեւած ծերակուտին աբ-
գործ սպանութեանն լինալ էր: Չայս յօժարութիւն ժող-

վերդեանն արկ Մատնիոս յիւր օգուտ ի կիւր, եւ փոխանակ իւր տարեայ ինքն կարաւ զիշխանութիւնն, եւ ի ձեռն անձնապահաց իւրոց առնող բռնի ի ծերակուտէն որ ինչ ինքն կամէր, եւ ինկեալն՝ որ խրատ տուեալ էր յառաջագոյն դաւաճանացն՝ ընդ ինտարեայ եւ զՄատնիոս միանգամայն բառնալ ի միջոյ, զուր խօսէր ի ծերակուտին հափառակ Մատնեայ (զՓիլիպեան ճառսն իւր) :

Սինչ զեռ պապէս յարդարեալ կային իրքն՝ եկն ի Հռոմ ձառնայ պատանեալն Վայիոս Ռիտաւիոս, որդեգիր եւ ժառանգ իեսարեայ, որ եւ թողն իսկ էր քեռն նորա, եւ բազում պարզեւօք ոչ միայն հեռացող եւ ուծացող յՄատնեայ զժողովուրդն, այլ եւ խորանանկութեամբ եւ ողորմեօք եղեւ սիրելի ծերակուտին, մանաւանդ ի ձեռն ինկերոնեայ զոր եւ յանկողց ամենեւին յինքն կոչելով զնա՝ հայր իւր. իսկ ինքեան անուն կարդայր այնուհետեւ Յաւիոս իեսար Ռիտաւիանոս :

Այլ իսկ ծերակոյտն՝ քանզի մեծ մասն ռինդիտիկոսացն ի կողմն դաւաճանացն էր, առեալ էր ի ձեռս Բրուտեայ զժերակուտութիւն Սակեդանացւոց նահանգին, Աստեայ՝ զԼսորիո, եւ Ղեկիմոսի Բրուտեայ՝ զՎատիա յայտոյս Ելպից : Բայց Մատնիոս վճռով ժողովորդեանն առ իւր զվերակացութիւն նահանգին Վառիայ յայս կոյս Ելպից, եւ դիմէր զօրօք իւրովք ի Մուտինոս մերժել անտի զՎեկիմոս Բրուտոս : Այնժամ ըստ խրատուն ինկերոնեայ առաքէր ծերակոյտն ի վերայ Մատնեայ զոր թշնամի իսկ հայրենեաց յայտ արարեալ էր, զՌիտաւիանոս հանդերձ երկդոմք հիւպատօք տարւոյն՝ Հիրտիոսիւ եւ Պանաու : Ի պարտութիւն մտանցաւ Մատնիոս առ Մուգինաւ, (48, Եպիք. 14) եւ անկաւ փախստեայ առ Ղեպիդոս կուսակալ Վաղիայ յայնկոյս Ելպից : Բայց քանզի անկեալ էին երկդքին հիւպատօն ի պատերազմի անդ, եւ ծերակոյտն սիրով դաւաճանացն իեսարեայ զբաւեալ կացուցանէր այնուհետեւ հրամանատար զօրուն զՎեկիմոս Բրուտոս, յայնժամ զարեալ Ռիտաւիանոս խաղայր լեզեանքն ի Հռոմ եւ առնող բռնաբար ի ծերակուտէն զպատիւ հիւպատու թեան, եւ խնդրէր զվրէժ ի սպանողացն իեսարեայ, եւ սովագէր զծերակոյտն դարձուցանել յետո զվճիռն որ վասն Մատնեայ էր (43, Սեպտ. 22) :

Եւ մինչ զեռ անգուտս Մատնիոս առեալ զՂեպիդոս գիւմեալ գայր զօրօք հասանել ի Հռոմ առանց գիտելոյ տախալն զպոտոստոմն մտացն Ռիտաւիանեայ՝ անդէն ելանէր Ռիտաւիանոս ընդ առաջ նորա զօրօք, եւ ի Ռոմոնիա անկանէին երկդքին կողմանքն ի պատգամաւորութիւն դաշնաւորութեան ի վերայ Կղզոյ փոքու իրիք գետոյ որոյ Ուենոս անուն էր. հաշտեցան անդ ընդ միմեանս եւ կազմեցաւ երկրորդ Նրեքզեաութիւն՝ Ռիտաւիանեայ, Մատնեայ եւ Ղեպիդեայ, որք յայտ արարին զանձանց

Թէ են իշխանք տէրութեանն ի վերայ քան զամենեւին ասն հինգ: Սահմանեալ էր նոցա ի մաի գլխովն ընկերհաշտութեանն ջնջել, եւ յայն սակս իսկ պահէին զգորսն վարձկանութեամբ, եւ վան հաճելոյ զմիտս նոցա արծաթով՝ յօրինէին բազում մուրհակա տարազութեան (43, Վոյեմբ. 27):

Բազմութիւն ինչ ի հինաւորաց զօրականաց առաքեցաւ զրով տարազութեան պիանց սինկլեաիկոսաց, եւ ի հասանել նոցա՝ բացան աչք բնակացն Հռոմաց, որոց չոքը ինչ տախալն կասկած ի մտի: Ընդէն ի նմին երեկոյի սկսաւ կոտորածն եւ տեւք զգիշերն ամենայն: Ի վաղիւ անդր մտին ի ներքս արքն երեքին եւ զոր ամենայն նոր գիր տարազութեան ի մէջ դայր: Սպանաղն առնուին 9000 փոր. փոխանակ միոյ զլնայ, եւ որ ծառայն էր՝ առ նոյր զերուունս քաղաքակից հաւասարութեան տեսան իւրոյ սպանելոյ: Վակեալ եւ խզեալ էին ամենայն զօգք եւ կապք ջերմն սպախանութեան եւ բնութեան. ոչ ի Հռոմ միայն այլ եւ յամենայն համօրէն աշխարհին իբրեւ վտակ ընթանալոյ արիւնն:

Բնդ անթիւ ազնուականն կոտորեալս էր եւ Ափկերոն եւ նա բին եղբայր Ալոքինտոս: Ափկերոն կայր տարախուսեալ ի Յուսիս զանեան շինին իւրում, մինչեւ ի փախելն դադարօք եհաս ի վերայ Պոպիղիոս, այն զոր ապրեցուցեալ էր նա առաջի ատենի ձառին իւրով, եւ առ ի նմանէ զգլուխ նորա եւ տալաւ առ Ընտոնիոս որ ասանպատիկ ետ ընդ այնք զաքծաթն, իսկ կին նորա Փուղուիա (զորոյ անախց համարձակագոյնս բարբառեալ էր Ափկերոն) ծակառէր զլեզուն ասղամբ: Եւ յետ այնորիկ զլուին եւ զաջ ձեռն առեալ գնէին ի բեմի անդ ճախաարախօսացն:

367

Իբրեւ բաւականն պատժեցաւ Խաաղիա սպանութեամբ, յափրշտակութեամբ եւ կորստեամբ ընդից եւ արարաց՝ կազմէին պատրաստէին այնուհետեւ արքն երեքին ի մարտ պատերազմի ի վերայ կուսակցաց ընկերհաշտութեանն գումարելոյ զԲրուտու եւ զԿասեալ՝ որք նախ յարեւելո էին առ քաղաքաւ Սարդիսցւոց եւ ապա հասեալ բանակեալ էին ի Մակեդոնիա: Ընդ ի գաշտակարս Փիլիպեցւոց քաղաքին մզէր պատերազմ ի կրկին ձակաստ, ի միումն պարտեցաւ Արստոս առաջի Ընտոնեայ՝ մինչ գեռ Բրուտոսն ի միւսումն մզէր յետս զէգէննն Արտախանեայ որ հեռնալաքին իմն էր: Բացց սակայն Արստոս սուտ համբաւով պատրեալ տարածամ ընդ իւր սուրն երանէր, եւ արքն երեքին յետ 20 առաք մարան զօրութեամբ տային միւսանալամ ձակաստ անհաղթին, եւ Բրուտոս «վերջին սպր հռոմայեցի», առնէր անձին որպէս Արստոս: Զհետ չոքաւ նորա եւ նորին կին Պարկիտ (դասար

Պատանի) որ եկուլ կայծափունս հրոյ, եւ բազումք եւս ի պատե-
րազմողաց անտի նոյնպէս առնէին անձանց, եւ ճակատառեղին առ
Փիղիպիոք ինէր գերեզման ընկերհաշտութեան Հռոմայեցւոց
(32): Վիանդի յոյժմ հետէ ոչ վասն ազատութեան ինչ կալու էր
այլ վասն տէրութեան եւ իշխելոյ:

Ի իեալ մեւս եւս նոր բաժանումն սահմանաց՝ առ Մոտանիոս
զարեւելիս տէրութեանն, Ռիտաւիանոս զարեւմուտս, Վեպիգեայ
տուաւ Եփրիկէ, Իտաղիա էր հասարակաց (40): Բայց իբրեւ Վե-
պիդոս իւր առնուլ կամէր զՍիփիղէա, յանկոյց Ռիտաւիանոս զգորս
նորա յինքն, եւ հարկ ինէր այնուհետեւ Վեպիգեայ ի բաց ելա-
նել ի թուոյ արանցն երից, եւ Ֆնացին արք երկու (37):

Ասն արշաւանաց պատերազմացն զոր ժէր այնուհետեւ Են-
տանիոս ընդ հօր ազգացն Հայոց եւ Պարթեւաց եւ ընդ գրա-
ցեաց նոցա (36—34), եւ վասն յաղթութեանցն զոր յաղթէր
Ռիտաւիանոս ազգաց ազգաց բնակելոց ի Վաղմատիա եւ ի Պան-
նոնիա (35—33), ոչ այնպէս վաղվաղակի գրգռեցաւ նախան-
ձաւորութիւն նոցա ընդ միմեանս: Եւ իբրեւ Ենտանիոսն յԵւ-
գիստոս ազգի ազգի անփարզութեանց տայր զանձն ընդ վատաւ
նշան դշխոյին Սղէոպատայ, եւ զհռոմէական նահանգն տայր
պարզեւ նմա եւ երկուց որդւոց նորա, եւ զին իւր զՌիտաւիա
զգարերարոյն զքոյր Ռիտաւիանայ մերժէր յետս, եւ նոքիմք ա-
տել ընդ Հռոմայեցւոցն ինէր (33—32): անասաւ Ռիտաւիանոս ընդ
իմաստուն զօրավարի նաւաց իւրոց Եգրիպպայ յանկուցանէր յինքն
զժողովուրդն Հռոմայեցւոց առատութեամբ եւ խաղութ, առնէր
մեծապարգեւ զօրականն բաժանմամբ անոց եւ ազարակաց, եւ
ունէր զօրս եւ նաւս համակ ի հրահանգս կրթութեան: Եւ
արկանէր Ռիտաւիանոս զհամբաւ վաստ գործոցն Ենտանեայ խո-
րագիտութեամբ յիւր օգուտ ի կիր, եւ տայր ծերակուտին առ-
նել վճիռ թէ անկեալ է ի պատուոյ իւրմէ Ենտանիոս, եւ յայտ
արարեալ պատերազմ ընդ Սղէոպատայ:

Երեւմուտք եւ արեւելք պատրաստէին ի մարտ պատերազմի
ընդ միմեանս. յուսով տրկնութեանն Հռոմայեցւոց տայր Սղէո-
պատրա ուրախութեամբ՝ արծաթ եւ տորմիղ նաւաց. գրգռէր
հոյսփսպ նաւաւորաբոյ կռիւն առ Եկտիոնիւ (31, 2 Սեպտեմբ.)
ի կէս պատերազմին զնայր փախատեայ Սղէոպատրա եւ շտմէալն
Ենտանիոս հասանէր տազնապառ զհետ նորա. տորմիղ նաւացն,
եւ յետոյ զօրն եւս ցամաքային որ առանց զօրավարի թողեալ
լքեալ կայր՝ անց ի կողմն Ռիտաւիանեայ յետ 7 աւաւոց (31):
Եւ նապարեաց Ռիտաւիանոս զհետ նորա յԵւգիստոս եւ զիմեաց
առաջի քաղաքին Եղեքանդրացւոց. առաքէր Ենտանիոս պատ-
գամ առ Ռիտաւիանոս գալ ի մենաւարաբոյ կռիւ, եւ իբրեւ մեր-
ժեցաւ՝ հանեալ ճակատեցուցանէր զգորսն, բայց եւ նոքա անցին ի

կողմն Ոսկեաւիանեայ: Ընդէն ընդ իւր տունն երանէր Ընտանիս, եւ ինքն Աղէսպատար սպան զանձն հարուածուիք ի ծից՝ զի մի ածցի ի Հռոմ ի ձաղանս, քանզի զՈսկեաւիանայ չկարաց արժանել ի հաղա զեղոյ իւրոյ: Ազգիպտոս նահանգ եղեւ Հռոմացեացն (առաջին նահանգ կայսերութեան): Չքաւ եղեւ պատերազմին որ վան տերութեան աշխարհի էր, եւ ընէր այնուհետեւ Ոսկեաւիանայ միահեծան տէր մեծի տերութեանն Հռոմացեաց (30):

306

Հռոմացեցիք ձանձրացեալ յայնչափ փոփոխմանց եւ ի կտաւ բաժէ, եւ ժողովուրդն հարեալ հասեալ ի նիւթական փայլը՝ Հացին իւրոյ եւ Արկիստիան խաղուց¹, ընկալան զյաղթողն Ռիտաւիանոս մեծաւ պատուով եւ փառաւորութեամբ: Օրաւարն՝ անուն եւ ապա Լագոստոն անուն առաւ նա մշտնջենտաւոր ժաւանախօր: Ինքն զանձն կոչեաց Ալեսար (Ապար), զոր պահեցին ամենայն պայազատք նորա: Հաստատեաց ամբաստց զԵղիստեութիւն իւր մեծաւ զգոնութեամբ եւ խնայտութեամբ, քանզի զհին կերպարանս իրացն պահէր անփոփոխ եւ չգործէր ինչ գործ բռնութեան: Այց մնաց ծերակոյտն իբրեւ խորհրդականութիւն տերութեանն, եւ ապր նա նորոգել ծերակուտին զպատիւ հիւպատոսութեան իւրոյ վանն տանն ամաց եւեթ, մինչեւ առ զնոցիեանս: Իբրեւ Օրաւար՝ մնաց սպարապետ զօրուն, եւ առ սակաւ սակաւ գումարեաց յանձին իւրում զպատիւ հազարապետութեան, զպաշտօն համարակարութեան եւ զքրմայեւտութիւնն. եւ տայր հաստատել իւր բազում անգամ զապօրացոյն իշխանութիւնն: Այսան զգուշութեան տերութեանն եւ ակեռոյ իւրոյ կարգեալ կացուցանէր զօրս պատրաստականս, գունդս անձնապահաց եւ զոր պահապան քաղաքին: — Ընդ ծերակուտին կացուցանէր նա արքիւրարանչիւր պաշտամունս, առաջնորդէր եւ առնայր զհասն նահանգացն:

() Գնական էին Լագոստեայ զօրաւարն քաջ Ազրիպա եւ այրն խնայտուն եւ հմուտ քաղաքացին կարգաց Սեկենտոս պաշտպանիչ գիտութեանց: Եւ ամենակ առաջնորդութեան Լագոստեայ է ժամանակ ոսկի գարութեանն Հռոմացեաց:

Աշխարհակալութիւնքն որ առ Լագոստեաւ եղեն՝ կարեւոր իմն էին ի զգուշութիւն ներքին խաղաղութեանն եւ ի պահպանութիւն սահմանացն: Ամեն իրի ամենեւին իսկ նուաճեցան հիւսիսակողմանքն Սպանիայ եւ կողմն արեւմտեց Վաղիայ (25), եւ զբաւեցան հարաւային կողմանք Գանուր գետոյ, այս ինքն Պաննիա եւ Միսիա (35 եւ 29), Հուսիս, Ալեքսանդրիա եւ Եգիպտոս:

1 Pante et oiroenaqa. 2 imperator.

րիկն (Հունգարիա, Արաւպիւնադէն, Ղազար, Սալցպուրկ, Հաւալային Շուապիա, Ստիրիա, Կարինթիա, Արանիա, Լաւարիա եւ մասն մի Պաւիերայ) (15) :

369

Լայպէս աստածեցաւ կալաւ տէրութիւնն Հռոմայ՝ գաղանկն չորրորդի որ էր ահեղ եւ զարմանալի եւ հզոր առաւել, եւ ժառնիք նորա երկաթիք, ուտէր եւ մանրէր, եւ զմնացորդսն առ ոտն կոտորէր¹։ Տարածեցաւ տէրութիւնն այն ընդ գեղեցիկ թաղաւորութիւնս Աօխայ, ընդ գեղեցիկ կողմն քան զամենայն կողմանո Նւրուպայ, ընդ պաղարերս քան զամենայն վայրսն Եփրփկեայ։ Սահմանք էին տէրութեանն Հռենոս եւ Ղանաւք, Եփրատ եւ Լնասպատն Եսիայ եւ Եփրփկեայ, ընդ ամենայն 25 նահանգք կապեալք ընդ Հռոմայ պարունական պողոտայիւք։

Իբրեւ զհօր որ ի քակտելոյ եւ ի քայքայելոյ կեայ՝ պահէր զկենդանութիւն իւր Հռոմ ի ձեռն պատերազմացն զոր ընդ պատաքնոցն տայր, եւ կրանէր իմն զնոսա, մինչ գեռ ինքն ի ներքս պատառեալ եւ խռովեալ էր։ — Սեծացաւ եւ զօրացաւ Հռոմ ոչ քաջութեամբ միայն այլ եւ նենգութեամբ եւ խաբէութեամբ, եւ շլացութեան իմն պատրանօք՝ յոր ըմբռնին բազում անգամ ըստ արդար դատաստանացն Լատուծոյ զլիաւորք ազգացն եւ ժողովորդք, մինչեւ թմրել իմն նոցա² առաջն առն միջ կամ ազգի միջ ցորքան ժամանակս կամք իցեն Լատուծոյ, զի յիսաւրութեամբ ժողովորդեանն եւ իշխանացն հասուցէ պատիւս պատահասից արդարութեան ի վերայ անօրէնութեանցն որ առ հասարակ շահեալ տիրիցեն։

Լիարհակալքն ամբարտաւանք զօրծի ի ձեռս էին ամենազօրն Լատուծոյ. ոչ այն գործ էր միայն նոցա՝ զթագաւորութիւնս կործանել, այլ եւ յաճել զօրութեանն իւրեանց՝ սփռել հաւասար իմն կերպարանս սովորութեան եւ վարուց, որովք կողմանքն մարդաշատք երկից մասանց աշխարհի մի թագաւորութիւն լինիցի, զի յորժամ եկեացէ բան փրկութեանն ի լրման ժամանակացն, փութանակի սփռեցի ընդ երեսս երկրի։ — Իբրեւ այն կատարեցաւ, ապա անկաւ եւ Հռոմոնց տէրութիւնն, որպէս առաջինքն քան զնա կործանեցան³։ Իայց Լատուած կամէր կանգնել յերկնից թագաւորութիւն մի որ ոչ ապականեցի եւ որոյ տէրութիւնն ոչ անցցէ յազգ յայլ. մանրեցէ եւ հօսեցէ զամենայն թագաւորութիւնս եւ ինքն կազցէ յաւիտեանս⁴։

1 Դոմ է. 7.

2 Երեմ. ԻԵ. 24 — 26.

3 Դոմ Բ. 40 — 43.

4 Դոմ. Բ. 44, 45. Դոմ է. 13, 14.

Հռոմեական մատենագրութիւն:

Ա. Ի հաղորդութենէ անտի Հռոմայեցւոց ընդ Յունաց եղև բազում ինչ ազդեցութիւն ի մատենագրութիւն եւ ի կենս Հռոմայեցւոցն: Օյ զործածք յունական ճարտարացն եւ զարմանալի մատենագրական ծնունդք յունական մասոյ՝ որք ածան ի Հռոմ ի քաղաքաց անտի վկանդելոց, զարթուցեալ քրքրեցին զմտ եւ զյօժարութիւն ազնուազոյն իրիք մասին ազգին Հռոմայեցւոց: Այս լուազոյն մասն ազգին՝ որում գլուխ էին աղքն երեւելք Սկիպիոնքն երկդրին, Մարկեղոս, Փղամինիոս եւ այլք՝ էին նպատաւոր եւ վերահացու յունական իմաստութեան եւ բանաստեղծութեան եւ արուեստի, ձեռն տային եւ պաշտպանէին գիտոցն Յունաց՝ բանաստեղծիցն նոցա եւ փիլիսոփայից, եւ Զանալին ըդ ձեռակերտացն արուեստին՝ եւ ղճարտարութիւն մասաց եւ ղըզու պարտեալ ժողովրդեանն ածել զաղթականութեամբ ի Հռոմ:

1. Ի բանաստեղծութեան Հռոմայեցւոց՝ առաջին բանագործական պուէտ համարի իւրիս Լինդրոնիկոս յոյն այլ՝ տաղանտացի որ եմն ընդ գերւոյն ի Տարանտոնէ առ իւրիս Սաղկնատոր եւ մտեալ դատաւարակ որդւոց նորա՝ առ պարգև զազատութիւնն: — Իւրիս Սամպանիացի, որ զինուորեցաւ իսկ յառաջում Պուրիկեան պատերազմին՝ էր բանագործ եւ վիպասան. գրեաց զվիպասանութիւն Պունիկեան պատերազմին ըստ հին խաղափն չափոյ եւ կատակերգութիւնս ըստ յունական օրինակին. բայց վասն համարձակ զարտ Հռոմայեցւոցն թշնամանելոյ՝ մասնէր ի պատիժս բանտի եւ վտարանդութեան: — Լանիոս († 169) յոյն Սամպանիացի յազնուական առհմէ, զինուորեալ ի լեզհանս Հռոմայեցւոց եւ բարեկամ Սկիպիոնեայ երիցու՝ որով եւ ընկաւ իսկ զիրաւունս հռոմեական քաղաքացւոյ. համբալի յոյժ վիպասանութիւնն նորա վեցալսի՝ անուանեալ Տարեգիլք¹, յորում զպատմութիւն Հռոմայեցւոցն նկարէ մինչեւ ցիւր ժամանակ՝ ըստ բանաստեղծութեան օրինի: Կարձեալ մեւս եւս վիպասանութիւն՝ վասն գործոց եւ արութեանց Սկիպիոնեայ երիցու: — Պակուիոս նորին քեռորդի Բրունդուսիացի եւ Լատիոս (Ժամանակից մանկութեանն Սիկերոնեայ) գրէին ողբերգութիւնս եւ կատակերգութիւնս՝ ըստ ձեւոյ օրինակին Յունաց: Յամենեցունց սոցա հաղիւ հազ թէ սակաւ ինչ տղա սցժմ ունիմք:

Եմին հակառակ ունիմք այժմ 20 հատածս յԼատիոսէ Պղատոսէ (յառնէ անանկէ Ումբրիացւոյ † 184)՝ որ եղև հայր հռոմեական կատակերգութեան. հատածքն նորա թէպէտ եւ բազում մատամբք ըստ նմանութեան պուէտացն Յունաց՝ Կիփիղոսի եւ

Փիղեմնի յօրինեալ են՝ բայց բանքն եւ կատակքն ունին զբուն հռոմէական կերպարանն եւ են պատեհք լինելոյ հաճոյ ոչ միայն խառնազանն ամբօխին, այլ եւ կրթելոյ մարդկան: Հասածքն որոց նմանեալ են բազումք ի նորագոյն բանաստեղծից ազգաց ազգաց (առաւել Վաղինացոյ) են մանաւանդ յաջորդքս. «Վանն»,¹ երեւելի՝ նկարագրաւ վարուց. «Վրասնարաս», (զննուոր պարծուկ)՝ մի ի հոյակապ կատակերգութեանց. «Վւլուարիա», (որում նմանեալ է Մոլէրի ի «Դլաւին», իւրում). «Մաստերարիա», յորմէ Վաղինացի եւ Անգղիացի բանագործքն առեալ են բազում անգամ. «Պենուզոս», (պատանեակ պունայի) հասած երեւելի վանն նկարագրի բարուց եւ վանն ճարտարագործ յօրինուածոյն, եւ կարեւոր՝ վանն մնացորդաց կարքերանցի լեզուի որ ի նմա գտանին: — Յերենախոս Ափրիկեցի (ծն. 193) եկն ի կարքերանէ իբրեւ գերի ի Հռոմ, եւ առեալ ազատութիւն. սորա 6 կատակերգութիւնք յօրինեալ են նմանութեամբ Մենանդրի ավեհնացոյ գլխաւորի նորն կատակերգութեանն:

Բայց ասկայն յունական նուրբ բանագործութիւնն չէր պատշաճ ժողովրդեանն Հռոմայեցոյ՝ որ համակ ընդ խաղա պատերազմազաց, զազանաց եւ հին Ատեղղեան հապտական խաղուց եւեթ յօժարէին. նմին իրի ոչ ողբերգութիւնն եւ ոչ կատակերգութիւնն եղեւ ինչ ոգեխառնեալ ի կեանս Հռոմայեցոյ, այլ միայն առհնչ ինչ ի բուն կիրթն Հռոմայեցոյ զուարճանոյնն նուրբիք: Վարձեալ եւ կրօնք Հռոմայեցոյն հաստատեալք ի թիկտ սովորութիւնս եւ ի հաւատո նշանաց եւ ըզնութեանց եւ եթ՝ չկարէին դիւրաւ լինել նիւթ բանաստեղծական եւ արուեստական գիւտից:

2. Հին պատմագրութիւնն հռոմէական՝ էր նշանակել զարտաքին դէպան բառ ժամանակագրական կտրդի առանց ներքին ինչ զօրոյ կամ արուեստի (որ անուանեալ կոչէին Յարեգիրք): Այսպիսի ինչ էր մատեան պատմութեան Փարիսի Պիկտորաց առն սինկղիտիկոսի առ երկրորդ Պունիկեան պատերազմաւ՝ գրեալ ի յոյն լեզու: — (Յոյժ պատմական եւ կարեւոր էր արդեւք մատեանն Պարկեայ Վատոնի վանն բուն հին պատմութեանն՝ Հռոմաց յեւթն դարութիւնո, բայց այժմ չիք այն ի միջի: — Իսկ Պողերիոս պատմագիրն մեծ՝ էր ի 1000 ազնուականաց անախ Աքայեցոյ, որք իբրեւ պատանդք ածան ի Հռոմ. առ յ17 ամն զորս եկաց ի տէրութեանն Հռոմայեցոյ՝ բարեկամութեամբն Սկիպիոնեայ Ափրիկանոսի կրտսրոյ ժողովեաց նա նիւթ վանն տիեզերական պատմութեան իւրոյ՝ առնելով ճանապարհ ընդ Սպանիա, ընդ Վատիա, ընդ Փոքրն Ասիա եւ ընդ Լաբիպոսս. եւ գրեաց յունարէն ի 40 գիրս

1 Trinummus.

2 Յն. վերապն էլ 424.

3 Origines.

յերկրորդ Պունիկեան՝ պատերազմէն մինչեւ ցփռել Մակեդոնիայ ի նահանգ Հռոմայեցւոյ (148)։ Սակայն եւ ի մեծապաղծ մատենէ աստի զառաջին 5 դիրսն եւեթ այժմ ողջ ունիմք, իսկ ի մնացեղոցն՝ հաստակոտորս եւեթ։ Բայց է նա օրինակ եւ կաղապար այժմու նոր պատմագրութեան՝ պատճառախնդիր օճովն¹։ Թէ պէտ եւ չունի նա զյստակ ատակիկեցի լեզուն՝ սակայն է նորա ընդ այնր լուսաւորութիւն, արութիւն մտաց, դատաստան առօջ, տեղեկութիւն քաղաքային եւ պատերազմական իրաց, անաշառութիւն եւ սէր մեծ ճշմարտութեան, որովք հասնալի նա մի թռն մեծամեծ մատենագրացն հնոց։

3. Փիլիսոփայութիւն՝ եւ ճարտարխօսութիւն կից ընդ նմանց ի Յունաց անտի ի Հռոմայեցիս. եւ տարածեցաւ ի նոստ մանաւանդ ճարտարխօսութիւնն, այնու զի կարեւոր էր այն վան հրապարակախօսութեանց յրնկերահաշտեաց առաջնորդութեան Ստոյիկեան փիլիսոփայութիւնն մանաւանդ եգիտ ընդունելութիւն ի Հռոմ՝ ի ձեռն Պանետիոսի Հռոգացւոյ բարեկամի Սկիպոնեանց, ի էլիոսի եւ Պողիբիոսի. քանզի գործական նկարագիր պար փիլիսոփայութեան էր առաւել դիւրահաս գործականն Հռոմեցւոյ քան զակադեմական փիլիսոփայութիւնն Սառնէադայ որ տայր զանձն ի տեսողութիւն², եւ տակաւ երթեալ մօտէր ի տարակուսութիւն, այնպէս զի Երկեսիդաս հիմնիչ միջին Եկագեմիայ՝ եկաց յուրատտ յամենայն ճշմարտութեանէ. բայց Սառնէադէս այսպէս իմն մեղմացոյց զկարծիս նորա, թէ «վերջին սահմանք զիտութեան է նմանութիւն ճշմարտութեան, եւ պարտ եւ պատշաճ է շատանալ թուելով զաշտինման այնր նմանութեան ճշմարտութեան»,։

Բայց քանզի ընդ յունական արուեստի եւ մատենագրութեան՝ մասնէր ի ներքս եւ փոփոխութիւն առաւելն կենաց ի հանդերձս եւ ի կերակուրս եւ ի հաղորդութիւնս կենաց, եւ երթային լինէին անհետ հայրենատուր բարք եւ վարք անդանցն, չափաւորութիւն եւ խտամբերութիւն, յայն սակս ել եկաց կողմն մի ի Հռոմ որոյ գլխաւոր էր Պորփիրոս Սատոն՝ կալ ընդ գէմ նորոգութեանցն այնոցիկ։ Ի յնէր Սատոն համարակար եւ մեծաւ խստութեամբ հակառակելով ընդ այնպիսեացն՝ տայր մերժել հանել վտարանդի ի Հռոմայ զփիլիսոփայոցն Յունաց (զկառնէադէսակադեմական, զկրիստոգաւոս պերիպատետիկեան եւ զԳիպոնէս ստոյիկեան). վարժոցք ճարտարխօսութեան փակեցան, Սկիպիոնքն իրեււ ապականիչք բալուց եղեն պատուհաստիւ, եւ եղան օրէնք հակառակ զեղիւնութեան եւ զարդուց, եւ ինքն իսկ Սատոն գրէր զիրս վասն մշակութեան եւ վասն օկոքանց Հռոմայեցւոյ՝ կամեցեալ ցուցանել զյստակութիւնն վարուց եւ զան

1 Յեւ վերագծ ել 4.

2 Speculation.

պաճոյճ կեանս առաջնացն : Բայց սախոյն այնու իսկ զի եւ Պատմն ի ծերութեանն ժամանակի սկսաւ ուսանել յունարէն՝ յայտ առնի թէ չեղեւ հնար այնպէս սերտիւ յարել ի հինն եւ ի հայրենաւ տուրս, այլ նմին հակառակ յառաջադէմ լինալ հռոմէական մեղսենադութեան ընդ նոյն նորոգ ճանապարհ հասանէր ի դարս ոսկի՝ զոր ցուցցէ յաջորդս :

371

Բ. Քանզի առ Ազոստեաւ եւ յառաջ իսկ քան զնա շահեալ տիբէր յունարէն լեզու եւ մատենագրութիւն ի Հռոմ . մինչեւ բարձր իսկ եւ սովորութիւն լինալ էր մանկուց աղնուացն երթալ կրթել ի հրահանգս ճարտարիտօսական դպրոցաց ի (Յունաց աշխարհին եւ ի Փղքրն Ասիա : Ազոստոս եւ բարեկամք նորա Մեկենաս, Մեսասդա եւ Պողոնն էին հմուտք մատենագրացն (Յունաց՝ զորոց զմատենանն Ազոստոս ժողովեալ եղեալ էր ի միում հասարակաց մատենադարանին ի Պաղատինեան բլրին, եւ առատութեամբն իւրեանց լինէին օգնական մտաւոր յառաջադիմութեանն . բայց մանաւանդ խաղաղութիւնն էր ձեռնտու յունմն, քանզի Ազոստոս եւ պաշտօնեայք նորա առաջնորդեալ վարէին զնորքին իրա աշխարհին, եւ հեռաւոր պատերազմունքն վճարէին ի ձեռն խոնարհագոյն զօրավարաց յանուն Ազոստեայ . եւ յայն սակս լինէր պարապ քաղաքացեացն տալ այնուհետեւ զանձինս յընթեռնուլ եւ ի գրել :

1. Իրաւագիտութիւն եւ ճարտարիտօսութիւն առաւել քան զամենայն ամօն ի կատարումն ի ձեռն Հռոմայեցւոց՝ վասն գործական մտաց նոցա եւ միտութեան առ հրապարակական քաղաքային կեանս : Դարտարիտօսութիւնն ամենեւին իսկ ընդմտեալ ի կեանս Հռոմայեցւոցն՝ համօրէն մատենագրութիւն նոցա արձակն եւ բանաստեղծականն՝ ներկաւ երանգօք ճարտարիտօսութեան : Իսկ իրաւագիտութիւնն թէպէտ եւ գլխատրեալ յօրինումնն ի ժամանակս կայսերացն ընկալաւ, բայց անդադար զժառութիւնք ռամկին ընդ պատրկաց ետուն նոցա ճշդիւ ընտրել եւ որոշել զբանս իրաւանց, եւ յօրինել օրէնս : Սերտիւ կադեալ էր ընդ գիտութեան քաղաքային իրաւանց՝ ճարտարիտօսութիւնն, որ ի խաւիայոյզ ժամանակս ընկերհաշտութեանն եհաս ի ծագ բարձրութեան իւրոյ : Նմին իրի հոյակապ ճարտարախօք էին արքն քաղաքագէտք Մետանիոս եւ Մուկիոս Սկեւոլա որք ի Մարիոսեան զժառութիւնն սպանան . հաղարատեալն ժողովրդեան որպիսի Պրակքեանքն էին, խօսնակք՝ որպիսի Հորտենսիոսն էր, եւ նախանձորդն նորա Մարկոս Զուղլիոս Վիկերոն ութ ամօք կրսերագոյն քան զնա (ծն. 107) : Ի Հորտենսեայ սակաւ ինչ հատակոտորս եւեթ ունիմք . բայց ի ճառսն Վիկերոնեայ զոր ունիմք մեծաւ յա-

ճախութեամբ՝ երեւի այրն լի խօսողութեամբ, գեղեցիկարան ճարտարութեամբ եւ արուեստիւ յանդիմանն կացուցանելոյ, բարձր ճաշակօք, որովք մեզէր եւ բեւեռէր իմն յինքն զգազմութիւն լողացն։ Ամեծ մասն ճառից իւրոց յետ խօսելոյ հրապարակաւ արկանէր ընդ գրով՝ խառնելով զգարչն ոճոյ փոխանակ զօրութեան կենդանի բանիցն։

Յետ իրաւագիտութեանն եւ ճարտարխօսութեանն առաւել քան զամենայն մտադիր էր Աիկերոն փիլիսոփայութեան։ Բայց չօրինեաց նա նոր ինչ բովանդակած, այլ զընտրականութեան՝ զհետ երթեալ՝ յուզեալ քննեաց զամենայն բովանդակածս փիլիսոփայիցն, եւ զիմաստութիւնն Յունաց տղար դիւրահաս հայրենակցացն։ Բազում ժամանակս կայր նա տարակուսեալ թէ զոր դպրոց նախամեծար քան զամենեւին առնիցէ, բայց ապա յետոյ ի գործախնանն՝ ընտրէր զստոյիկեան փիլիսոփայութիւնն, եւ ի անստականն զսիջին կամ զերկրորդ Ակադեմիայն²։

Ի բուն երեւելի ճառից Աիկերոնի են յաջորդքս. ճառն «Վասն Ռոսկեսոյ Ամբրինոսի», զոր կամեցաւ արդարացուցանել յամբաստանութենէ սպանութեան. ճառքն «Ընդդէմ Աեռեսոյ», որ չարչարեալ էր զՄիկիդիացիսն ի ժամանակի անթիպատոսութեան իւրոյ. ճառն «Վասն Մանիլեան օրինաց», որով առ Պոմպէոս զհրամանատարութիւն պատերազմին ընդդէմ Միհրդատայ. ճառք չորր «Ընդդէմ Ատաիդինոյ», ճառն «Վասն Մուրենայ», զոր կամէր արդարացուցանել յամբաստանութենէ՝ թէ յընարութիւնսն կաշառաւ վարեցաւ. ճառն «Վասն Ալբիոսոյ պուեաթի», զի յարուցեալ էր հակառակութիւն վասն նորա թէ չուի իրաւունս քաղաքացւոյ. սքանչելի ճառն «Վասն Միդոնայ», յարգս աւբաստանութիւն կրելոյ նորա թէ սպանեալ իցէ զՎոդոդիոս ի վերայ աղպեան ճանապարհին. ճառն «Վասն Սեստիոսի», որ թեալ էր նպաստադ դառնալոյ Աիկերոնեսոյ յաքորանացն՝ եւ ի կուսակցացն Նիդզեսոյ կրեալ ամբաստանութիւն. ճառն զոր ի ծերակուտին խօսեցաւ «Վասն Մարկեղեսոյ», վասն դարձին յաքսորանաց. ճառն «Վասն Դեովարայ արքայի»՝ Գաղատացւոց զորմէ ամբաստանութիւն լիեալ էր թէ սպանութիւն խորհեալ է զԵնսարեսոյ. իսկ 14 «Փիդիպեան ճառքն», ընդդէմ Անտոնեսոյ՝ են պատի ճարտարխօսութեանն Աիկերոնի. — Ի «Հետտորպոն գրոց», նորա յորա զարուեստ ճարտարխօսութեանն ուսուցանէ՝ են նշանաւոր յաջորդքս. 1. երեք «Գիրք զճարտարախօսէ», 2. «Բրուտոս կամ վասն երեւելի ճարտարախօսաց», 3. «ճարտարախօսն», որ է գրեալ առ Բրուտոս. 4. վասն քաջաց ճարտարախօսացն յորում զԱտաիկեցի ճարտարխօսութիւնն նախամեծար քան զԱսիացի (յոյն) ճարտարախօսութիւնն առնէ։

Ի փիլիսոփայական գրոց նորա են երեւելի. գիրք «Վասն ընկերհոտութեան», յորում ի հանգիսի անցուցեալ քննէ թէ որ կերպարեօք առաջնորդութեան քաջ քան զամենայն իցէ, եւ համարի քաջ բան զամենայն զհռմէական առաջնորդութիւնն որ յառաջ քան զժամանակ Գրակքեանցն էր. եւ վախճան գրոցն առնէ մեւ եւս ինչ գրովք որս անուն «Անտորք Սկիպիոնեսոյ», յորում ցուցանէ զընդունայնութիւնս

1 Eclectisme. 2 Յու վերադարձ 477։

մենայն մարդկեղեն իրաց: «Թուակուղանեան խնդիրքն», որ են մատուցելով եւ կարծիք վասն մեծամեծ խնդրաց մարդոցն՝ զմահուանէ, զան մահովն են, զեւթենէ ոգւոյն, զաստուածոց եւ զպոլոս նոյնպիսեաց: Ի խօսան «վասն գլխաւորական բարութեան», եւ «գլխաւորական չարեաց», յանդիման կացուցանէ զկարծիս ԅունացն փիլիսոփայից վասն ճշմարիտ երջանկութեան եւ վասն վախճանի կենաց՝ առանց մեծանելոյ յանձնէ վճիռ ի ներքս: «Եսակողմանեան խնդիրքն», ճառէ զվարդապետութեանց Հին եւ նոր Ակադեմիայ, եւ ի գիրսն «վասն բնութեան աստուածոց», «վասն բղձութեան», եւ «վասն ճակատագրի», (որ ոչ ամբողջ է) սպայ կարեւոր կարեւոր ակնարկութիւնս վասն կրօնական խորհրդոց ժամանակին իւրոյ: Գիրքն փոքրիկը՝ «Կատոն կամ վասն ծերութեան», եւ «Ղեկիս կամ վասն բարեկամութեան», երեւելի են գեղեցկութեամբ բարբառոյն եւ պատշաճ յորինումք: Ի պարարտ հասակի գրեաց զգիրքն «վասն պարտոյից», առ Մարկեղոս օրդի իւր որ ուսանէր յԱթէնս, յորում ցուցանէ թէ որպէս պարտ իցէ վարել պր. քաղաքացի յայլ եւ այլ հանգամանս քաղաքային կենաց, եւ լի է մատեանն գեղեցիկ եւ զարմանալի բարոյական սկզբամբք:

Իաց ի սոցանէ կան Նիկիերոնեայ թուղթք բազում յոյժ թուով գրեալ առ բազումս՝ մանաւանդ առ բարեկամսն իւր Պոմպոնիոս Աստիկոս եւ առ Բրուտոս եւ առ եղբայր իւր Վուլստոս, յորս խառն ին եւ թուղթք առ Նիկիերոն: Այս թուղթք ոչ միայն ճարտարագլխոս նկարեն գնըքին հանգամանս խառնալոյժ ժամանակին այնորիկ՝ մինչեւ բազում անգամ աղքեւր եւս մեկնութեան պատմական ինչ դիպաց լինել, այլ եւ ցուցանեն զպոյն հոյակապ զնիկիերոն ամենեւին ըստ ներքին բնութեանն. երեւի ի նոսա Նիկիերոն տանուտէր հաւատարիմ տան իւրոյ, բարեկամ մտերիմ եւ ինքնաբաւ ընկեր ասօմից աշուսականացն՝ որոց հաւասար իմն կամէր լինել չքեղ տամբք ի գիւղս, մթերովք գործոց ճարտարացն եւ բազմախորտիկ սեղանովք՝ որոց համեմք իմն համարեալ էին բանք ճարտար մտաց եւ խաղ օգտակարք յուսումն. երեւի դարձեալ պր. գործոց, ժիւր եւ վտառակաւոր, սակայն զփառս եւ զարատքին պատիւ համարի նա ի վեր քան զամենայն ինչ. գովութիւն կամ սագտանք որ յայլոց ի նա լինալ իցեն՝ յուզեն եւ շարժեն զնա յոյժ, եւ ինքն առաւել իմն քան զլափն հաճեալ ընդ ինքն՝ անձնախորութեամբ լինի քարոզ ճարտարախօս՝ պարծանաց իւրոց. եւ համառօտ իսկ տեսն է լի ձրիւք՝ այլ առանց քաջասրտութեան եւ բարոյական հաստատութեան:

2. Ի պատմագրութեան յետ տարեգրութեանցն սկիզբն առնէին Հռոմայեցիք գրել պատմական յիշատակարանս՝ յորս նշանաւ կէին զերեւելի երեւելի անցս գործոց քաջութեան արանց ամանց կամ զերիք իրիք արշաւանաց պատերազմի: Այսպիսի մատեանս յօրինեցին Լուտատիոս Աստուզոս, (ընկեր Մարիոսի ի պատեւ բազմին Արմիրացւոց) Լուիլիոս Ակաւրոս պր. սինիքլետիկոս (որ բազում ինչ վճարեաց ի պատերազմին Յուգուրթայ), Աուդոս եւ առ պեան մեծատուն Տիտոս Պոմպոնիոս Ատիկոս՝ բարեկամ Աեւաքեայ եւ Նիկիերոնի. ի սոցանէ սակաւ ինչ եւ կամ ոչինչ պոյժ ունիմք. միայն յիշատակարանքն Նուլիոսի Աեւաքեայ որ վասն գաղեական եւ քաղաքային պատերազմին են՝ կան պահին, եւ են գե-

զեյիկ ինչ յիշատակարան մասոց նորա (իսկ դպրութիւնքն վասն Եղեքսանդրացւոց, Ափրիկեցւոց եւ Սպանիացւոց պատերազմն՝ յայլոց գրեալ են եւ մասամբ միով ի Հիւրտիոսէ)։ Արիստոս Սալուստիոս Սարինացի (86—35)՝ բարեկամ Աեսարեայ՝ գրեաց ըստ օրինակի նմանութեան Խուսկիդիդեայ՝ զպատմութիւն Ալեքսանդրական եւ Ատաղիներեան պատերազմացն նկարեցով զպարզաբարս ժամանակին. բայց սակայն եւ իւր իսկ բարձր չին մտաբանինց իւրոց՝ այնու զի որպէս յառաջ քան զմատենագրութիւնն էր նեղիչ եւ լլկիչ Նումիտացւոց նահանգին ի ժամանակի կուսակալութեանն՝ նոյնպէս յետ այնորիկ համբաւի իբրեւ զեղծ բարութ։ — Դոռնեղ. «Նսպոս բարեկամ Աիկերոնեայ» գրեաց զբարաւոց երեւելեաց, եւ ուր Սալուստիոսն զախուր եւ զգեղծ իւր պարանս ցուցանէր՝ սա զարայծառ եւ զազնուական կողմն նկարէ։ Երեւելի է մատենան նորա մաքրութեամբ օճոյն եւ յատկութեամբ բարբառոյն եւ ընտիր ասացածիւն։ — Սորին ժամանակակից Տիտոս Լիւիոս (59 նախ քան զՎրիստոս մինչեւ ց17 յետ Վրիստոսի) դատարարակ ի տան Ալգոստեայ՝ գրեաց զկատարեալ պատմութիւն Հռոմայեցւոց զարգարեալ ճպտաարեւոտական եւ բանաստեղծական իմն պայմանաւ ի 142 դպրութիւնս (յորոց 35 եւեթ կան պահեալ)։ Ի սմին մատենի չառնէ ինչ Լիւիոս այնչափ փոյթ քննական ճշդութեամբ եւ ամենեւին պատմառախնդիրն օրինակաւ կարգել պատմութիւնս, այլ զօսեցուցիչ իմն եւ հրապուրիչ նկարագրօք ձգել յինքն զննութեցողն, եւ նմին իրի իսկ եղեւ այն Հռոմայեցւոց առհասարակ իմն մատենագրութեան. եւ է վախճան պատմագրին բորբոքել զտէր հոյրենեաց, եւ զարթուցանել զՀռոմայեցիսն ի յիշատակ քաջութեան նախնեաց իւրեանց եւ կանգնել զնոսա յապականութենէ մօտաւոր ժամանակին՝ օրինակաւ լաւագոյն ժամանակացն որ անցեալ զառանցեալ էին։ — Իսկ յոյն պատմագիրն Վիտորոս Աիկեղացի՝ առ ժամանակօք Աեսարեայ եւ Ալգոստեայ գրէր «զՊատմական մատենադարանսն», իւր՝ որ են տիեզերական ինչ պատմութիւն ըստ կարգի ազգաց ի բուն վաղ ժամանակաց մինչեւ ցտմն 60, ի 40 դպրութիւնս (յորոց այժմ 15 եւեթ կան)։ Վիտորոս չէ ի կարգս երեւելի պատմագրաց՝ այնու զի առանց դատաստանի եւ քննութեան խառն ի խուռն զամենայն իսկ զանհաւանութեան եւ զառասպելական զրոյցս առաջնոցն մատենագրաց ճշդիւ մի ըստ միջէ հարկանէ ի մատենի, եւ ի կարգի անդ պատմութեանն՝ խառնալ եւ շփոթ իմն է, եւ յայն ստիւ իսկ պարս եւ պատշաճ է մեծաւ զգուշութեամբ փորել նոժաւ։ — Երեւելի եւ առաւել քննական քան զայն է մատենան «Հռոմէական հետախոյնութեան», Վիտինիսեայ Հազիկառնացւոյ՝ (որ էր յոյն յազգէ եւ բնակեալ ի Հռոմ) ի 20 դպրութիւնս (յորոց 9 ողջ ունիւք

եւ Յ՝ կիտով եւեթ), եւ հասանէ պատմութիւն նորա մինչեւ ցմերժուի Յանն արանցն: — Իսկ 500 մատենանքն Յերենտեայ Վ առնի (ծն. 116) վասն այլ եւ այլ իրաց՝ մանաւանդ վասն հնութեանց Հռոմայեցւոցն՝ չեն ի միջի բաց յերկից զբոց վասն մշակութեան եւ ի 6 դարութեանց որ վասն հռոմայեցի լեզուի են (որք ի բնէ Յ4 դարութիւնքն լեւալ են):

3. Հռոմէական թանապետեղծութիւն եհաս ի ծայր կատարութեան ի ձեռն Վ իրգիթայ († 19), Ովրատեայ († 8) եւ Ովեդեայ († 17 յետ Վր.): Վ իրգիթայ Մարտն յՆնէպեանին՝ ըստ օրինակի նմանութեան Հռոմեայ նկարէ զանցս եւ զնեղութիւն ճանապարհորդութեան Ննեայ յետ կործանման քաղաքին Յրութեաց, եւ զնեղել ի ծովեզերսն Նպտոնի, եւ յետ այնորիկ կապէ ընդ նմին զՀիմնարկութիւն քաղաքին Հռոմայ եւ զփառաւորութիւն Յուդեան ցեղին (Մարտեայ) սերելոյ ի Յուդոսէ Ննեայ որդւոյ: Օպսս գործ որ գեղեցիկն է բարբառովն, եւ ճիշդ նկարագրք վայրաց եւ քաղցրահնչիւն՝ ըստ յօրինմանն, կառնր տակաւնն ուղղել իւրի իւրի, այլ արդեւ զնա մահն տարածամ: Իսկ Մնդէորդականքն նորա որ ոչ ինչ ընդ հատ քան զնոսա գեղեցիկ են՝ յօրինեալ են ըստ օրինակի նմանութեան Թէոկրիտեայ¹. Բայց քանզի չէր հնար նա ըստ օրինակի Թէոկրիտեայ զբարբառ ուսմին արկանել ի նոսին ի կիր՝ այլ կրթեալ բարբառով յօրինէր զնկարագիր անպաշտօն՝ եւ զանարուեստ կենաց հոգւութեան՝ յայն ստիս ի մէջ ձեւոյ եւ նիւթոյ Վ իրգիթեան Մնդէորդականացն զոգցես հակառակութիւն ինն է. մանաւանդ զի եւ ազգն հռոմէական չգաղթ ինչ այնչափ զհրապոյրս խաղաղ հովուական կենացն: Եւ յՆ մին հակառակ՝ Մշակականք նորա ի 4 դիրս՝ ոչ միայն ըստ ձեւոյն է գործ ճարտարագործ անհամեմատ գեղեցիկ եւ արուեստական, այլ եւ նիւթն եւս է բուն աղգային եւ ըստ մտաց եւ յօժարութեան հասարակաց: — Ովրատեայ Փղակկոս հզօրագոյն եւ յաջողակագոյն քան զնա՝ այլ ոչ յստակ եւ պարզ իրեւ զնա, էր այդ կենցաղատէր եւ փիլիսոփոս ըստ վարդապետութեան Երիստիպպիտի: Մեկենաս՝ բարեկամ նորա եւ ձեռնառ ետ նաև անդս յերկրին Սարինացւոց, ուր զրէր զմեծ մասն Վուազացն իւրոց, (ըստ օրինակի նմանութեան Եղիեայ եւ Սապիոնայ²), զհնեղնութիւնն եւ զքանաստեղծական թուղթն: — Ովեդիոս՝ Նասոն էր թերեւս աջողագոյն քան զամենայն պուէտն Հռոմայեցւոց, բայց թեթեւամիտ քան զամենեւին: Նր նա յառաջագոյն կտորք կենաց երեւելեաց գիտնոց ժամանակին իւրոյ, մինչեւ յանցանոք ինչ որ ոչ ծանօթ են՝ արտօրէր ի Սիլիւստիանոս առ Պանտոս ծովու, եւ անդէն զկեանսն վախճանէր: Նրանօթք քան զամենայն գործս նորա են՝ Թուղթք կանանց գիւցազանցն, Եւլակերպութիւնքն՝ յորս

1 Յես վերագոյն էլ 475: 2 Յես Հատտ 388: 3 Յես վերագոյն էլ 416:

գիրօնական աւանդութիւնս (Յունաց եւ Հռոմայեցւոց զարգարէ գեղեցիկ պատմութեամբք, եւ յետուստ զամենայն հանէ ի փառաւորութիւն Յաւրան ցեղին (Լւգոստեայ), եւ “Տրամականքն”, նորա՝ այս ինքն թուղթքն զոր ի Պոնտոսէ գրէք ի Հռոմ: Յաշխարհաց բանաստեղծութեան՝ նմանելով բանաստեղծիցն Եղեքսանդրացւոց՝ գրեցին Լատուղղոս (ծն. 86) ւ Երոնապի, Տիրուզոս (ծն. 54), Պրոպերտիոս (ծն. 40):

Ենդհանրական իմն նկարագիր որով ընտրին Հռոմայեցւոց բանաստեղծք՝ ի Յունացն բանաստեղծից այն է, զի ի գործս Հռոմայեցւոցն բանաստեղծից առաւել արժանի մատգրութեան է ձեւն քան եթէ նիւթն. քանզի Հռոմայեցիքն ամենեւին հատեալ ի սէր ճարտարախօսութեան՝ մանաւանդ ուշ ունին սորոկութեան եւ զարդու յորինմանն, քաղցրարարաւ հնչման բանիցն եւ դաշնակաւոր իմն չափոց՝ քան եթէ խորութեան իրացն եւ սաստիկութեան ցնորիցն եւ բարձրութեան խորհրդոցն:

4. Ի գեղեցիկ արուեստս օչինչ առանձինն սեպհական բերին յառաջ Հռոմայեցիքն: Ենդրիք եւ նկարք նոցա յորինեալ էին ի ճպտաբարացն Յունաց: Եյլ նմին հակառակ երեւի մեծագործութիւն Հռոմայեցւոցն ի շինուածան իւրեանց, ի ջրմուղս, ի գետնափոր անցս, ի պողոտայս եւ յայլ եւս նոյնպիսիս: Կանգնեցին նոքա բաղանիս, Թէատրոնս եւ մեհեանս, յորոց մի եւ Լմենադիւց մեհեանն¹ էր զոր Եգրիպայն եւ շինել՝ որ է այժմ մի ի մեծամեծ զպողոց Հռոմ քաղաքի. եւ այնչափ կերպարանափոխ եղեւ քաղաքն այն՝ մինչեւ ասել Լւգոստեայ թէ՛ Եղիւսեայ գաթ զՀռոմ եւ թողում կձեայ:

372

Բարք եւ առանին կեանք Հռոմայեցւոց:

Ինչք եւ մեծութիւնք որ յետ Պուլիկեան, Մակեդոնական եւ Եսորուոց պատերազմացն ածան ի Հռոմ՝ ամբաւ իմն եւ առանց չափոյ էին, եւ յայն օսիս գործեցին փոփոխութիւն ի բարս եւ ի վարս Հռոմայեցւոցն: Երեւելի օոհմք Հռոմայեցւոցն որ միանգամ լեալ էին միջամուխ ի պատերազմունս եւ ի քաղաքային իրս իւրեւ զօրավարք կամ առաջնորդք՝ այնչափ կուտեցին մթերեցին դանձս, զի եւ վառնել իսկ յանխնայ կարող էին: Փոխեցին նոքա զփոքր տնկունս իւրեանց ի մեծամեծ ապարանս՝ գեղեցիկ գեղեցիկ բուրաստանօք. անդ ժողովեալ զետեղէին ընտիր ընտիր սպաստան, անդրիս եւ պատկերո յափշտակեալս ուստեք ուստեք, զդոյզնագիւտ ինչ իրս յոյլ եւ այլ աշխարհաց: Վնէին իւրեանց անդաստանս մեծատարածս². եւ կազմէին ամառաստունս³ մեծաշուք փառաւորութիւնսմբ: Եայց մանաւանդ կանայք Հռոմայեցւոցն

1 Pantheon.

2 Latifundia.

3 Villa.

(առ որոց առաւել համարձակութիւն էր նոցա քան առ Յաւնաց) ամենեւին ի ծայր զեղիութեանն հասեալ էին եւ ի զարդասիրիկ տենչանս, եւ յորժամ Պատոնն չափ իմն՝ զարդուց եւ փառաւորութեան հանգերձից նոցա կամեցաւ դնել, արկանելով առաւելագոյն տուքս ի վերայ նոյնգիսի զարդուց՝ յուզեցին խռովութիւն մեծ, մինչեւ դարձուցանել յետս զօրէնսն: Բազմամարդոք դասակցեցերեաց ընդին զտունս նոցա. բիրտ եւ կիտով իմն վայրենի բնակիչք Սարդինիայ եւ Վորսիկայ էին դիւրագնի, եւ վարէին զնոսա յանարգ սպասաւորութիւնս. ուր նմին հակառակ կիրթ եւ մեղի Օդիքն եւ Լսիացիք գնեալք մեծագնի՝ էին դպիրք, ընթերցիչք, դասախարակք, հաշարապետք, եւ սպասեալք տանց նոցա: Այսոն ժողովելոյ արծաթ ի դոյն՝ չէր մարթ ուշ սննել իրաւանց եւ արդարութեան, եւ յայն սակս իսկ ստէպ զվաշառարեկն լինելոյ, զժլատութենէ եւ զհարստահարութենէ մեծամեծացն Հռոմացեաց լինին բանք: Խոռոչ իմն էր Հռոմ որ ոչ ընոյր զանձուք, եւ ընդ զեղիութեանն եւ վատնութեան ստէպ երեւէր կարօգութիւն եւ չքաւորութիւն միանգամայն:

Ի մեծամեծաց անտի անց ապականութիւնն ի ժողովուրդ անդր: Երթային եւ անհեա լինէին տակաւ այն հին անպաճնոյճ կեանք եւ աշխատարի վաստակք մշակութեան երկրի: Այս նորագոյն Հռոմացեցիք քան զքաղաքային գործս առաւել նախամեծար ընտրէին զգնուորութեան կեանս, որ յետ վաստակոց ինչ ածէր վայելս եւ աւար բազում: Եւ զինուորք յայն զօրավար ի զօրափորացն կամէին մանաւանդ յարել՝ որ զցանկութիւնն նոցա լնոյր. եւ զօրավարն նոցա դարձեալ կարեւոր համարէր ձգել զնոսա զիւրեւ զի ի ժողովս քաղաքացեացն նպաստ լինիցին ամբառնալոյ նմա ի պատիւս եւ ի պաշտամունս, եւ յայն սակս իսկ անտես իմն առնէին զօրավարքն զանկալեղութեամբ զօրացն:

Հասարակաց խաղք եւս Հռոմացեացն յայտ արարեալ ցուցանեն զնուազութիւն հրահանգաց մասց նոցա: Ուր հասարակաց խաղքն Յունաց էին խթան եւ գրգռիչ ի գործս մեծամեծս եւ յազնուական վաստակս, նմին հակառակ Հռոմացեացն խաղք գազանամարտից եւ կռիւք սուսերամարտկաց էին միայն առ զքօսանս աչաց ի բրտագոյն եւ ի վայրենի իրս՝ որովք զուարճանայր ազգն այն զնուորական:

Ի խաղուց անտի որ ի կրկիսին լինէին՝ էին մանաւանդ օրերի Հռոմացեաց կռիւք գազանացն եւ նաւամարտիկ կռիւ՝ որ լինէր յետ ընց զկրկէսն ջրով: Իսկ յամփիթէատոնն լինէր կռիւ սուսերամարտկաց: Սուսերամարտիկքն կամ ի գերեաց եւ ի յանցաւորաց դատապարտելոց էին եւ կամ յայնցանէ որ ինքնակամ տալին զանձինս զի վայելեցեն աւուրս ինչ ի կերակուրսն մնուցիչս եւ առաստ՝ զոր տալին նոցա զի իցեն առաւել արիւնշատք. եւ կայր իսկ հրապարակաւ մարտադարձար՝ որ կրթէր զնոսա եւ երբեմն ունէր հարկաւորս իսկ ի նոցանէ: Յորժամ կամէր որ ի ռամկավարացն տալ խաղս ժողովողեանն կամ ի

առնա ուրեք եւ կամ ի գիտհանութեան ուրաք եւ կամ ի մասնէն ի պատիւս ինչ՝ առնողը նա վարձու ի մարտադարձարէ անտի զոգս զոգս սուսերամարտկաց, բազում անգամ հարկւրաւոր իսկ զոգս, զի ի մարտնչելն նոցա՝ զբռնանիցի ժողովուրդն: Իւրաքանչիւր այր ի սուսերամարտկաց անտի ցայն վայր կուտէր՝ մինչեւ մին ի նոցանէ խօսաւանայր թէ պարտեցաւ: յետ այնորիկ անկեալ դնէր սա յաւաղին անդ խոնդ եւ թաթաւեալ արեամբ, եւ եթէ ոչ աղաչելով կարկառէր նա զձեռն իւր՝ հարկանէր իսկ զնա յաղթողն ի մահ:

Ղովորութիւնք կերակրոյ էին գրեթէ ըստ Ղթենացւոցն սովորութեան, միայն զի առ Հռոմայեցւոց սեղանակից էին արանց եւ կանպը, բայց արքն ձախովն յենուին ի բարձսն, այլ կանանց պարա էր նստել ուղղորդ:

Վարդաքացիքն կամ աղաքն եւեթ տնէին բնաւանկան իրաւան՝ որոյ հիմն էր ամուսնութիւն: Բուն նուիրական օրինակ ամուսնութեան կատարէր առաջի քրմապետին յանգիման 10 վկայից, քաւովն մատցանէին զոհս, եւ ընդմիջեալ կարէին քաքար ինչ՝ զոր ուտէին փեսայն եւ հարսնն¹:

Ղիտհանութիւնն էր այլ եւ այլ իմն ըստ չափոյ գոլից: Զգիտին լուսնային ջերմ ջրով. օծեալ զնա եւ զգեցուցեալ զձորձն զշքեք քան զամենայն ձորձս նորա՝ դնէին ի դադաղս. բազում անգամ մոլորին գիւրահաւան դնէր գրամ ի բերան մուկելոյն զի տաղէ գինս քաւոնեոյ յանցուցանելն զնա նաւակաւ ի սանդալաւմասն՝ ընդ գետն Ստիւքս: Առաջի գրան ապարանիցն անկէին օստ նոճի, զի մի քաւով դը ի ներքս մտեալ պղծիցի: — Մեծատանցն գիտկուպը յՅերորդամ աւուրն լինէին յուղարկեալ հրապարակաւ. երաժշտականք եւ որ զնշան պատուոյ վախճանելոյն եւ զպատկերս նախնեաց նորա առնէին՝ ընթանային յառաջոյ, զնոցա կնի՝ դին ի շքեղ դահլոյս, եւ զհետ նորա ընտանիք մուկելոյն ի հանգերձս սգոյ, այս ինքն՝ աղք ի պատմութեան սգոյ եւ կանստք՝ ի հանգերձս սպիտակա: Զհետ անկեալ երթայր եւ բաղմութիւն Ազատելոց տանն, եղերամարք եւ խաղաղիկք: Հասեալ չան ի հրապարակն՝ անդ թիւ ի ջերմոց անտի վախճանելոյն խօսէր զգովութիւն նորա. ապա ելեալ ըստ քաղաքն հասանէին ի անդի գերեզմանաց ընտանեացն, եւ անդ այրէր գիտն ի խարուկի զարդարելոյ, յոր եւ եւք եւս անուշաւան ցանէին: Ոսկերքն եւ ածխան պահէին ի սափորս՝ զոր ի գերեզմանս անդ դնէին կանգուն:

1 Confarreatio.

Պարթևեր եւ Հայք (— 1):

Աւերդ: Մասեմը ինչ առանձին ժամ իրաց Պարթևաց՝ ի մասնագրաց Յունաց որ անգէն առ նոսին բնակեալ եւ սկանառեա զարծոց նոցա լեալ իցեն՝ վաղ կորուսեալ են ի փէլս: Նփն իրի հասակաորս եւեթ պատմութեան Պարթևաց մասացանէ Աւիանոս՝ առ Փոտեոց, մաս. 58. եւ նոյն Աւիանոս՝ ժամ արշաւ. Աղէքս. — Սարաբն ձԱ. 783 ... — Դիւն կասիւս Խ. 14... — Յուսափնոս ԽԱ. ԽԲ. — Ամփանոս Մարկելլանոս ԻԳ. 6: — Իսի գիրն Ագափանոց ժամ պարթևական պատերազմաց՝ չի ստաց նորա:

Գրեթէ նոքն լինին իւիւր իւիւր պղբեր եւ պատմութեան Հայոց. եւ բաց ի նոցանէ՝ Պոլիբիոս եւս եւ Պլուտարքոս, Յովսէփոս, Յակիտոս, եւ Պէկերոս ի նոսան եւ ի թուղթս: — Մար Աբաս ժամ առաջին երկաց թաղութարացն Հայոց ճառեալ (զարմ տնս վերագոյն էլ 87) կիցէ զպատմութիւնն: Թեպէս եւ մասացանէ զպի յառաջ Մովսէս Խորենացի՝ սակոյն չունի ինչ առանձինն սպիւքս, այլ ժողովէ եւ նա հասակաորս աստի մեծի, որպէս յԱփրկանեոց եւ յայլոց (տես Բ. Գլ. 3): Նփն իրի զորն անի զգուշութեան է բազում արեք ոչ փոյն զպատեալսն ի հասակաորոց անտի յոյն եւ համայնցի մասնագրացն ըսուլ, այլ եւ ի փարսնութիւն գիւպոց եւ ժամանակագրութեան բերել զամենայն:

Պարթևեր (250 — 1):

373

ԵՄԻՆԱԲԱՍԱՆԻԹԻՒՆԻՔ Հռոմայեցւոցն յԷթեւեյս՝ հասին ի սահմանադրմն Խփրաստայ՝ իրրեւ արեք վաղ իսկ անկեալք ի զօրութենէ իւրեանց, քանզի իրրեւ թուսնիք եւ ամբարասկք կային առաջի զորութեան նոցա Պարթևեր եւ Հայք:

Երշակ Ա. (բախարիացի կամ սկիւթացի կամ արաբացի՝ յազգէ) արիանէր հիմն պետութեանն Պարթևաց (256 — 253)՝ հաւնեալ զՊարթևան յիշխանութենէ Սեղեւկեանցն առ Թէոփոս Ենափոքաւ Ի.: Պայտադաք նորա նոյնպէս սակաւակեացք՝ մեծացուցին զսահմանն յարեւելից՝ հասեալ ի (յունտիան) թագաւորութենէն Բախարիացւոց՝ որ գրեթէ ընդ պարթևական տէրութեանն առեալ էր սկիզբն (254). իսկ յարեւմտից ընդարձակեցին՝ թափելով պատերազմաւ նահանգս ի Սելեւկեանցն: Եյսպէս առ Երշակաւ Օ. կամ Միհրդատաւ Ա.² (165—136) որ բուն յարինիլ ընէր մեծութեան պետութեանն՝ փախէին սահմանք նորա Խփրաստ, Ինչոս եւ Աբսոս գետովք: Բազաք գլխաւոր արքայութեան նոցա էր ի Պարթևաստանի՝ Հեկատոնապօղոս (Հարփուրդուան) որ էր կենդան ասկնայն ճանապարհոց երթեւեկի վաճառաց. իսկ մեծեղանախան անպարիսպ քաղաքն Յիզդան առ Վիլաթ գետով դէմ յանգիման Սելեւկիայ՝ էր ձմերաստուն թագաւորացն Պարթևաց. իսկ զամառնն անցուցանէին յիշխաստանացւոց քա-

1 Խոր. Բ. Գլ. Ա. էլ 153:

2 Ըստ Խորենացւոյն (Գիրք Բ. Գլ. Բ.՝)

Աբուլ Բ. Էրբուր յԱբուլու Ա.:

ղաքին: — Համօրէն տէրութեանն էին 18 նախարարութիւնք, եւ օրինակ առաջնորդութեանն միահեծան խառն ընդ ազնուապետութեան, զի կայր խորհրդականութիւն ինչ ի մեծամեծաց առ ընթերթ թագաւորին: — Իսկ քաղաքք յունական եւ մակեդոնական գաղթականութեանցն որ սփռեալ էին զրեթէ ընդ ամենայն ընդարձակութիւն պետութեանն՝ վայելէին բազում ժամանակս յազատութիւնս մեծամեծս եւ ի շնորհս, քանզի գգուանօք իսկ ռենէին զնոսա յաճախ թագաւորքն Պարթեւաց վասն դարձուցանելոյ զխորհուրդս նոցա ի դրացի ազգակից թագաւորութեանն Ալեքեանց. եւ յայն սակս իսկ ի դահեկանն նոցա՝ զք (Յոյնք իսկ հատանէին՝ առնալին իւրեանց թագաւորքն անուն լիւրաղիր՝ Հելլենասէր կամ Յունասէր):

374

Սակայն թագաւորքն Ալեքեանք չէին տակաւին յուսահատ յաշխարհաց անտի, եւ ստէպ փորձ փորձէին ի ձեռն Յունաց գտանել մուտ եւ արիւն մեծածնամ կողմանցն: Եւ յայն ատի իսկ՝ թէպէտ եւ վաղ պարտեալ էր Ալեքեոս Վաղինիկոս (238) եւ յետուսա Մնտիդրոս թէոս ի նեղ անկեալ՝ զնէր զաշին խաղաղութեան (յամբ իբրեւ 210) ընդ Երշակոյ Գ. տախիւս եւ այնպէս՝ Գեմետր Բ. Արիանովը հրաւիրեալ ստէպ ի Յունաց անտի, եւ զի զօր եւս պիտոյ էր նմա ընդդէմ Տրիփոնեայ՝ անցանէր (յամբ 140) ընդ Լափրատ եւ ընդ Տրիփոն զօրօք, եւ անկան իսկ ի նա գաւառք բազումք: Իբրեւ զայն լսէր Երշակ Օ. առաքէր զօրաւոր ի վերայ՝ որ եկեալ հարկանէր զզօրս նորա եւ անէր զնա ձերբախալ առաջի Երշակայ, եւ սա տայր արկանել զնա ի շղթայս: Թէպէտ եւ զառաջին շղթայց զնա Երշակ այնպէս ի կապանս ընդ ամենայն նահանգան՝ որ ի նայն անկեալ էին՝ այլ յետոյ պահէր զնա ի դիպահս թագաւորաբար տուեալ նմա կնութեան զգուտոր իւր զհռօղազունս:

Եւ իբրեւ եղբայր նորա Մնտիդրոս Լ. Արիանովի գիմէր մեծ անգամ վարժ զօրօքն եւ հարկանէր յաջողութեամբ զՊարթեւս, եւ յարեցուցանէր յինքն գաւառս բազումս՝ յայնժամ եւ Երշակ Է. կամ Փրոտատէս Բ. (136 — 127) խորագիտութեամբ արձակէր զԳեմետր Արիանովը՝ զի ստիպեցի Մնտիդրոս գաւառս յետ յԵսորիս, պաշտպանել արթուոյ իւրում: յետեաց Գեմետրի՝ Եւ իբրեւ Մնտիդրոսն (յամբ 131) խորհանօք պարտեալ սատակէր՝ սորջացաւ Երշակ զի արձակեաց զԳեմետր, եւ զուր ուրեմ առաքէր գունդս հեծելոց զհետ՝ ըմբռնել զնա, քանզի վաղ հասեալ էր նա ի թագաւորութիւնն Եսորոց:

Երևանյան յարկբուխեամբ մղեալ զգնորդն յարեանունն յեւ զեւթեանց յարեանունն՝ եր այնուհետեւ Պարթեւաց մարտ պաւ տերապի ընդ Սիւրբաղաց կամ առաքանտեան ազգաց Միջինն Եւթոյ մինչեւ Երշակ Իւ. կամ Միհրդատ Բ. († 86) հաւ բեալ զնոսա մեծաւ պատերազմաւ՝ առնէր յամբի զտէրութիւնն յարեւելից կռակէ։ Սակայն նոր գրացիք եկեալ հասեալ քաղին յարեւմուտս տերութեանն՝ այս ինքն Հռոմայեցիք, ընդ որոց ի դաշն իսկ մտանէր, եւ ապա պայազատք նորա գրգռէին ընդ նոսա ի մարտ պատերազմի ի պաշտպանութիւն իւրեանց, բայց դռն ուրեք առանց նիզակակից օգնականութեան Հայոց թաղաւորութեանն։

Կարգ թագաւորացն Պարթեւաց եւ նոցին ժամանակք ըստ մեր ձաւորական¹ ժամանակագրութեան է պայգէս. Արշակ Ա. † 253, Արշակ Բ. Տրդատ † 217, Արշակ Գ. Արտաւան Ա. † 210, Արշակ Դ. Պրապաղ † 195, Արշակ Ե. կամ Փրաատ Ա. † 165, Արշակ Զ. Միհրդատ Ա. † 136, Արշակ Է. Փրաատ Բ. † 127, Արշակ Ը. Արտաւան Բ. † յամի իբր 100, Արշակ Թ. Միհրդատ Բ. † 86, Արշակ Ժ. — Արշակ ԺԱ. Սանատրուկ² † 70; Արշակ ԺԲ. Փրաատ Գ. † 60, Արշակ ԺԳ. — Արշակ ԺԴ. Որոդ. † 56, Արշակ ԺԵ. Փրաատ Դ. † 4։ — Ի թագաւորութեան աստ Պարթեւաց, ուր չկային ինչ հաստատուն օրէնք պայազատութեան, եւ բազում անգամ եղբայր յեղբօրէ առեալ զթագաւորութիւնն կարճակեաց ի կենաց վճարէին, եւ համակ պատերազմունք եւ խռովութիւնք էին չէ ինչ կարի բազում թիւ համարոյ 15 պայազատացս յանջրպետութեան ժամանակի 256—4, ուր եւ ի թագաւորութեան Սեղեւկեանց յամէ 320—60 որ է գրեթէ նոյնչափ անջրպետութիւն ժամանակի՝ կացեալ են իբրեւ 20 թագաւորք։

Կարգ (150—1)։

375

Թագաւորութիւն Հայոց յերկրորդ հարստութեանն առ Երւ շահունեօք՝ եր դուտոր թագաւորութեանն Պարթեւաց։ — (Յետ մահուն Էղեքտանդրի (323) առ Պերդիկաս, Ենոթիդոնեաւ եւ Իեղեւկեամբք կային վերականգու աշխարհին կուսակալք կամ յօտար ազգէ (Ղէոպոտոմէոս կամ Փռատափեռն) եւ կամ ի բնաւ կաց տեղւոյն (Արտաւազդ կամ Երզնաւ)։ Եւ Մեծն Ենոթիդաւ Գ. յետս կային ի նմանէ՝ յետ պարտութեան նորա առ Մազնեօիաւ ի Հռոմայեցոց՝ Արտաշատ կուսակալ Մեծին Հայոց եւ Օլարեհ կուսակալ Փղքրն Հայոց։ Թէպէտ եւ Արտաշատ ի պարտութիւն մատնեալ առաջի Ալալիփանէան Ենոթիդայ Գ. ձերբակալ ընէր ի նմանէ (165), սակայն չէր նա տէր համօրէն աշխարհին Հայոց, այլ վաղ իսկ աստ անդ թագաւորաւ զունք ուննք թագ կապեալ իշխէին ի կողմանս ինչ Հայաստան

¹ Approximative.

² Σανασρούης, ըստ գահակառք։

աշխարհին. որպէս Արշամ ոմն անուն յԱրշամնաշատ՝ ի Մափաց աշխարհին (յամի իբրեւ 245), եւ Վանդրսէս մի ոմն ի պայազատաց նորա (170—160), որոց կան գահեկանքն տեղհական ինչ խաւրիւ Հայոց¹: Ապրիլիսում պատակաւթեան եւ ի խառնակութեան ժամանակի դիւրաւ մտանէր մեծն քան զամենայն թագաւորս Պարթեւաց՝ Արշակ Գ. թափել զՀայաստան ի Սեղեկեանց՝ որպէս հաւանութեան թուի՝ յառաջ քան զպատերազմ զոր ետ Արշակ ընդ Ղեւմեարի Բ. յամի 141²: Խորհեալ վասն հաստատութեան տէրութեան իւրոյ՝ կարգէր նա ուրոյն թագաւորութիւն ի Հայոց աշխարհին իբրեւ պատուար նախադրիսպ տէրութեան իւրոյ ի միոջէ հարստութենէ, եւ կարգէր զԵւրուոյն կրօնաւորոյն եղբայր զԱղարշակ Լ. ի թագաւորութիւն Հայոց մօտ ուրեմն յամի 150 — 145:

376

Աղարշակ որ ամենեւին ըստ եղբօրն մնաց էր՝ քաջութեամբ եւ իմաստութեամբ միանգամայն արկանէր զհիմուն տէրութեանն:

Մորփիւղիկէն ոմն ի պայազատացն Արշամայ ի թագաւորութեանն Մափաց՝ ժողովեալ գունդ ի Ղազնկացւոց, Պոնտացւոց, Փռիւզացւոց եւ Մաժարացւոց, որ տակաւին միամտեալ կային ընդ Սեղեկեանցն՝ հասանէր ի կողմանս արեւմտեց հիւսիսայ Հայաստան աշխարհին: Ժողովեալ կուտէր Աղարշակ զօրս յայլ եւ այլ ցեղեց բնակեւոց ընդ երեսս աշխարհին՝ եւ գունդ զործեալ խաղայր ի հարաւոյ ի վեր ստուարացաւցանելով առկաւ զգործն, ընդ զխաւարութեամբ արանց քաջաց ցեղն իւրեանց, յորոց երեւելի մանաւանդ Բագարատ էր զՆրատի գետով առ Արմաւիր բլրով բանակ հարեալ աւուրս բազումս հանէր ընդ հասանդ զբազմութիւնն՝ որ մանաւանդ կիրթ էր յառաջատակութիւն քան ի ճակատս եւ ի հնազանդութիւն ասն ուսարապետի³. ապա զրդռեցաւ ճակատն առ Աղանիաւ (ի Փոքր Հայս մօտ ի Սեբաստէ), եւ ի խառնուրդան արք քաջք ի զարմեց Հայկոց եւ Սենեքերիմայ ապրեցուցանէին զԱղարշակ ի վասնզէ, եւ անկանի աշտէիւ Մորփիւղիկէն ի մկրկահար կառին (յամի իբրեւ 140)⁴: Ըստպէս ձգէին այնուհետեւ սահմանք Հայոց թագաւորութեան յԱփրատ գետոյ մինչեւ ցծոյն Ասասիական, եւ ի Աուր գետոյ մինչեւ ցՄիջագետս Լատուոց: Ըստ ուրեմն գէմ յանգիման քա-

1 Ա. Ա. Պիտիմոսոյ Պատկերագր. յուշ. Յուս. Բ. Գլ. ԺԲ. եւ Յուս. ԺԶ. 1, 2: Իսկ իսր. Ա. Գլ. ԼԵ. էջ 127. ասէ «Յայոմ հետէ (յԱղարշակէ Մափեղանացւոյ) մինչեւ ցթագաւորութիւնն Աղարշակոյ ի Հայս... քաջք ինչ արքեւոց լեաւ. ուր

զարմէր եւանէր տիրել աշխարհին»:
2 Տեա իսր. Բ. Գլ. Բ. էջ 155 եւ 156:
3 իսր. Ա. Գլ. Ը. էջ 46:
4 իսր. Բ. Գլ. Դ. էջ 158:
5 իսր. Բ. Գլ. Ե:

զորացն Սեղեւկեանց՝ տահմանեցաւ Մծրին (կամ Ենտիգիւ Միգ-
զանեան) նիտա թաղաւորին, եւ մարմանդք Տայոց աշխարհին կար-
գեցեան հոգնաց ամարայնայ եւ որոց տեղիք: — Դառապէր այս
նուհետեւ մարտ պատերազմի ի Մակեդոնացւոց անտի, եւ դառա-
նայր Վաղարշակ ի ներքին յորինուածութիւնս տերութեանն¹:

Բայց զի ի վերայ տահմանին եւ հայրենատուր կարգաց եւ
ժառանգական արհեստականութեան զամենայն կամէր ձեւել² ա-
ռաքեցաւ ի Մծրնայ Մար Երաս Վատինա վարժ քաղդէացի եւ
յոյն գրով՝ քննել եւ բերել զպատմութիւնս ազգին ի դիւանէն
որ ի Վիսուէ էր. եւ մատենան պատմութեանն այնորիկ եղել ա-
ռաջին զանձուն նորա, զորոց եւ զմտն մի ի սինս հրամայէր
գրողմել³:

377

Ոչնակիչսն ամենայն երկրին, որ իրբեւ ուրոյն սւրոյն տոհմք
կային բաժանեալք ի միմեանց՝ իւրաքանչիւր իւրն նահապետական
տառաջարկութեամբ՝ ժողովէր Վաղարշակ զաթոռովն իւրով բառ
յորինուածութեան տերութեանն Պարթեւաց եւ Պարսից⁴:

Բայց այլ եւ այլ տոհմից եւ նահանգաց ի բազում ի հարիւ-
րաւոր իսկ Նախարարութիւնս (կամ Եղատութիւնս) գերկիրն
բաժանէր: Նախարար (կամ իշխան, տէր, տանուտէր, նահա-
պետ) մի եւեթ էր յիւրաքանչիւր նախարարական տոհմի (ոչ միշտ
ժառանգութեամբ), իսկ այլ եւս արք գլխաւորք ի տոհմի անդ՝
անուանեալ կոչէին Սեպուհք, եւ արք նախարարական տոհմին՝
Յոհմիկք կամ Եղատանի, որոց իսպառու կային մշակութեամբ եւ
դպրանոցք դառք դառք շինականացն: — Եւ նախարարացն տէրու-
թիւն ի վերայ երկրին իւրեանց եւ գաւառաւորութիւն ի վերայ
բնակչացն, եւ որպէս հաւանութեան է՝ իրաւունք կենաց եւ մա-
հու, եւ գունդք զօրաց՝ զոր տանէր իսկ նախարարն ի կոչ թա-
ղաւորին ընդ իւրովն զօրավարութեամբ:

Ոչէս ի նախարարութեանց անտի՝ առաւել անձկազոյնս
կապէր ընդ աթոռայ իւրում թաղաւորն իմաստուն վասն երախ-
տեաց գլխաւորացն նոցա՝ զոր ի պատերազմին արարին:

1. Ոչ տմայ Բաղարատ՝ ի զաւակէ Հրէից եկելոց առ
Հրաչէիւ ի Հայս՝ որ եւ ի սկզբանէ իսկ զարստեանն Վաղարշա-
կայ մատուցեալ էր ինքնակամ զանձն ի ծառայութիւն նորա
խորադիտութեամբ⁵ յետ կացուցանելոյ տանուտէր տոհմին իւրոյ
(Բաղարատունեաց)՝ կացուցանէր ժառանգութեամբ յՆսպետու-
թիւն, այս ինքն ինեւ ազգաւ թաղադիր ամենայն պայազատացն
Երշակունեաց, մինչեւ չլինել իսկ օրէն ումէք թագ կապելոյ

1 Խոր. Բ. ԳԼ. Ե. 2:

2 Տես Խոր. Ա. ԳԼ. Թ. 52 48:

3 Խոր. Ա. ԳԼ. Ը:

4 Տես վերջոյն հատած 347:

5 Խոր. Բ. ԳԼ. Գ. 52 156:

Հայոց աշխարհին մինչ չեւ առն Ռազրատունուց պատկեալ զայն
 Արշակունի¹, որոց եւ զարդ պատուց էր յարքունիս Թագաւորին՝
 ածել զգլխով կրսեր զպատկալ երեքտակէն²: — 2. Իսկ զգե-
 ցուցանողս այլոց ինչ հանդերձից արքունի՝ կարգէր զտանուակէր
 Գլխութունեաց՝ որ պատմին լիեալ եկք ի Վանանացուց: — 3.
 Գունդս Թիկնապահաց ի տոհմէ Խառայ հայկազնոց (Խառխառու-
 նեաց) զլխաւորութեամբ նահապետին նոցա Մաղխազու՝ յորոց
 անուն իսկ կոչէր այնուհետեւ եւ պատու Թիկնապահութեանն՝
 Մաղխազութիւն: — 4. Ի վերայ որոց արքունի կարգէր Գառ-
 հանդերձ նախարարական տոհմին (որ սակաւ ինչ յետոյ Վարա-
 նունիքն կոչեցան³), եւ վասն որսայլ երէս ի պէտս արքունեացն՝
 կարգեցաւ այլն դժնեայ Ապք՝ հանդերձ նահապետութեամբ
 Ալկունեաց եւ Միանդակ՝ իշխան Մանդակունեաց⁴: — 5. Արդ
 որ կարգեցան նահապետ նախարարութեանն Արեղենից՝ սպասա-
 բար եւ գահաւոր (Թեքեւս օկնեկապան արքունի) էր, Գարազ՝
 տանուակէր Գարեղենից⁵ եւ ի վերայ աստպատանաց Թագաւո-
 րին, Գին՝ իշխան Գնունեաց եւ ի վերայ զինոց արքայի տա-
 կառապետութեամբ, Ապանդունիքն՝ ի վերայ զենկեաց⁶: — 6.
 Ղրօշակիւք արծուէնչան գրօշուցն Արշակունեաց՝ որոշեցան ի
 նախարարութենէն Արծրունեաց⁷: — 7. Լք առանձինն նախա-
 րարութիւն զկողմամբ Արապատականի մինչեւ ց/ախմուտն՝
 ուստի ընտրէին ներքինիք յարքունիս Թագաւորին, եւ նահա-
 պետն էր իշխան Մարդապետ՝ որ եւ Հայր իշխանն կոչէր⁸: — 8.
 Ինչ զլխաւոր նախարարութիւնն կարգին եւ Վահանիք ի
 զաւակէ Վահագնի, առեալ ժառանգութեամբ զպաշտօն քր-
 մութեան ըստ իւրեանց իսկ ցանկութեանն, նահապետի ազգին
 կառով քրմապետ⁹: — 9. Կարգեաց եւ զպատին մեծ անուանելոյ
 երկուորք Ռաֆաւորքն յարքունական զաւակէ Մարտոց որում ա-
 նուն նահապետութեան էր Սուրբայան տէր¹⁰:

(Յօրինէր եւ զինուորական կարգս բազում աշխիճանաւորու-
 թեամբք առաջնոց, երկրորդաց, երրորդաց եւ այսպէս մի ըստ միու-
 ջն¹¹: Անձնապահք նորա ի չորս գունդս բաժանեալ էին: Օխմուտ
 բական իմն էին նախարարութիւնքն որ ի վերայ ասհմանաց աշ-
 խարհին էին իրր 6 կամ 7 թուով, եւ տանուտեալք նոցա անուա-
 նեալ կոչէին Սուսակաւք կամ Սահմանակաւք: Չորք ի սահմա-

1 Խոր. Բ. ԳԼ. ԱԷ. էջ 241.	7 Խոր. Բ. ԳԼ. Ե. էջ 106.
2 Խոր. Բ. ԳԼ. Ե. էջ 163 — 164.	8 ԱՅԴ էջ 167.
3 ԱՅԴ էջ 164.	9 Խոր. Բ. ԳԼ. Ը. էջ 173.
4 Խոր. Բ. ԳԼ. Ը. 173.	10 Խոր. Բ. ԳԼ. Ը. էջ 167.
5 Խոր. Բ. ԳԼ. Ե. էջ 164 — 165.	11 ԱՅԴ էջ 174.
6 ԱՅԴ էջ 163.	

նախնայաց աստի էին զահեղեցի բարձեղեցի անձարին արքունի¹, որ անուանեալ կոչին Ռդեաշեք կամ կողմնակալք՝ բխբաւորք² (իշխանք բխբուց եւ հազարաց) որոց յանձն իսկ էր պատրաստուս կան զորք պահել զաշխարհն յարշաւանաց թշնամեացն: — 1. Ի հիւսիսայ աշխարհին՝ բդեշին Պաւարացւոց կամ Վրաց (ընդ զէմ Մաղքթաց կամ Սկիւթացւոց)³: — 2. (Յարեւելից հիւսիսայ՝ բդեշին Անանեաց (կամ Աղուանից որոց նահապետ կացոց Վաղարշակ զԱւան որ էր յամենայն զործս մասաւորութեան եւ հանձարոյ առաջին)⁴: — 3. (Յարեւմտից հարաւայ բդեշին Աղւանեաց (որոց նահապետ կարգեցաւ ի Վաղարշատայ Շարաշան ի աահակ Սենեքերիսեանց)⁵: — 4. Ի հարաւայ՝ բդեշին Նորդիւսկան կողմանն⁶: — Լսի կուսակալութիւն էր Առաւակալութիւն Ասորմեանցն⁷ յարեւելս հարաւայ, որպէս եւ յարեւմուտս աշխարհին՝ նահապետութիւնն Անդեղ ասին անուանելոյ յԱնդեղեայն Պարթայ, զոր կացոց Վաղարշակ ի տանգուտութիւն կողմանցն: Վանդի նշանաւոր իսկ էր Յորք ուժղնութեամբն, մինչեւ անց իսկ յառաին զօրութիւն նորա ի Հայոց աշխարհին, որպէս Հերակլ զէպն ի (Նոյն, եւ Ռատտունցն ի Պարսիկան: Փառաւորեցին զնազհին պուէտք Հայոց յերզան իւրեանց նաւաբերով զմաննէ՞ «Իսաւն հարեալ զորնաբար վիեաց սւրոյ գոյր գեղութիւն ինչ՝ եւ ճեղքել ըստ փանց մեծ կամ փոքր, եւ քերել բրդնգամբք եւ կաղնել որպէս տափտակ եւ գրել նոյնպէս բրդնգամբք խրովք արծուիս եւ այլ եւս նոյնպիսի», իսկ առաւել նմանորոշմաբանիցն Հովնայ զոր պատմէ զՊողեւփեմեաց Արիւրայոյ յԱրիւրայ կանին՝ ասեն նոյն պուէտք թէ «(Նեղերս Պանոս ծովու դիպեալ նաւաց թշնամեացն՝ դիմէ ի վերայ. եւ ի խաղալն նոցա ի խորն իրրեւ ասպարէզս ութ, եւ սա ոչ ժամանեաց նոցա. առնու, առնեն, վէմն բլրաձեւս եւ ձգէ զինի. եւ ի սաստիկ ջուրցն պատառմանէ՝ ընկզմին նաւք ոչ ասիւս, եւ ալիքն որ ի պատառմանէ անտի ջուրցն ի վեր ամբարձան՝ առնուն ժղեն զմնացեալ նաւան բազում ժղոնս»,⁸: — Լին եւ այլ եւս նախարարութիւնք ոչ ինչ կարի նշանաւորք՝ որպէս Ձիւնախանաց եւ այլոց:

379

(Նոյն յորինուածութեանցս այսոցիկ՝ խառն էին եւ զարմանալի բարոյական կարգաւորութիւնք: Օրին իսկ անձն ի ասն թաղաւորութեան իւրոյ արիանէ ընդ կարգօք. որոշէ ժամն ելեւմտից եւ խորհրդոց եւ խրախուսութեանց եւ զքօսանաց (որոց): Ապցուցանէ

1 Ադ-թ. ԺԺ. Էջ 646:
2 Խոր. Բ. ԳԼ. Ը. Էջ 168:
3 Ադ-թ. Էջ 169:
4 Ադ-թ. Էջ 168:

5 Ադ-թ. Էջ 173:
6 Ադ-թ. ԺԺ. Էջ 634 եւ ԺԺ. Էջ Բ. Էջ 167:
7 Խոր. Բ. ԳԼ. Ը. 167:
8 Ադ-թ. Էջ 170 — 171:

զերեւ երկուս յիշեցուցիւս գրով, յորոց մին զաղտերաբանէ յուշ առնիցէ եւ մեւսն զպատուհասից, առեալ առաջնաւն անտրգել համարձակութիւն ի բարկութեան արքայի եւ յանիրաւ հրամանսն՝ ի մէջ անցեալ զիրաւանց եւ զմարդաօրութեանէ լինել թելադիր: — Օնոյն հոգաբարձութիւն իրաւանց եւ արդարութեան վասն ամենայն աշխարհին խորհեալ՝ զառաւորս եւ իրաւարարս յարքունիս եւ ի քաղաքս եւ յաւանս մեծամեծս կարգէր՝ զի զօրութիւն արդարութեանն եւ ոչ բանութիւն հարստին առնիցէ լուծումն գժաութեանցն եւ հակառակութեանց¹, եւ առաւորին իսկ ժողովէր՝ «ամբաւ գրութիւն գիւղից եւ գաւառաց եւ իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց եւ ամենայն իսկ հակառակութեանց եւ գաշանց եւ մանաւանդ որ ի սեպհական ազատութեանն պայազատութիւն»,² եւ վճարէր այն ամենոյ Պարսից (եւ յետոյ Յունաց եւս) գրով:

Եւսպէս Վաղարշակ իբրեւ առաջին Արշակունի թագաւոր Հայոց արկեալ զՀինննս տէրութեան ի վերայ յօրինուածութեանցս պայտջիկ՝ թողոյր պայազատացն հաստատել զնոս ի խոր եւ մատուցանել յարգիւնս (յամի իբրեւ 124)³: — Ընդ նոյն ձանադարհ կարգաւորութեան ընթանայր եւ Արշակ Ե. († իբր 111) նորին որդի անդրանիկ զոր առ կենդանութեամբն անէր նա առ իւր ի Մծբին: Իսկ այլքն եւս ի բազմաբաւ ուստերաց Վաղարշակայ առաքեալ եին բնակել ի գաւառն Հաշտենից, տահմանեալ նոցա յաւերուածս մտից առնն ձինն եւ ռոմիաց կարգերց յարքունուստ, եւ այն լինէր առ յապա օրէնք ի մէջ Արշակունեանցն՝ պայազատի թագաւորութեանն բնակել ընդ արքայի, եւ այլոց ուստերաց եւ դատերաց զնալ յամենաբեր կողմանս Հաշտենից⁴. (Իսկ ի ժամանակի թագաւորութեանն Արտաւազդայ՝ եղբարք սորա եւ քորք կարգեցան ըստ նմին կարգի յԱրեւոյտի, առեալ յառաջահաս պատիւ քան զթագաւորազանսն Հաշտենից⁵): — Բայց սակայն որ յետ այսց թագաւորաց երեք թագաւորքն կացին (Արտաշէս, Տիգրան եւ Արտաւազդ) տարաժամ ցանկութեամբն աշխարհափալութեան չթողնն արարալ՝ զայն կարգաւորութիւնը անցանիցեն ի կեանս եւ ի վարս ազգին. յայն սակս եւ աշխարհակալութիւնը նոցա թէպէտ եւ փառաորք յոյժ եւ զարմանալիք՝ չեղեն ինչ տեւականք, զի Հայաստան աշխարհ որ լինելոց էր մայր երկիր արաւաքին նահանգացն գրուելոց՝ չունէր զվարեւորն միութիւն պնդակալով՝ յոր սկոսանն ամեն փեւ երկու առաջին մեծամեծ թագաւորքն Հայոց:

1 ԱՅԳ ԷԶ 174 — 175:

2 ԽԳ. Ա. ԳԼ. Գ. ԷԶ 21:

3 ԽԳ. Բ. ԳԼ. Ը. ԷԶ — 176:

4 ԱՅԳ ԷԶ 175 — 176:

5 ԽԳ. Բ. ԳԼ. ԻԲ. ԷԶ 203 — 203:

Լրտաշէս Ը. (111 — 86) որ ի պատմութեանն էր սիրելի յոյժ հաւուն իւրում Վարդապետայ յարգունիս նորա ի Մըծրին, քանզի կայտառ իմն էր եւ հզօր¹, ամբառնացր զԹագաւորութիւնն Հայոց փոխանակ երկրորդական զահուն ի կարգ աւագութեան ի վերոյ քան զԹագաւորութիւնն Պարթեւաց: Իսկ եւ իսկ տայր հառանել դրամ առանձինն զիւր պատկերն, քանզի իրաւունք դահեկանսն հատանելոյ էր սեպհական իմն տէրութեան Պարթեւաց իբրեւ աւագագոյն աթոռոյ². եւ տայր շինել իւր արքունիս ի Պարթեւաց աշխարհին, եւ այնպէս զՎրշակոն կամ զՎրշակ Ը. կամ Թ. որ ի ժամանակին Թագաւորն էր յաշխարհի անդ՝ հաստատէր յիշխանութեանն իբրեւ ընդ իւրով ձեռամբ³:

Խաղաղք այնուհետեւ Թագաւորն պատերազմատէր ընդ արեւմուտս հանեալ զօր անհնարին առնելով մարդաթափ զկողմն արեւելեց եւ հիւսիսոյ աշխարհին իւրոյ. յանցս եւ յիջաւանս քար ըստ մարդաթափ կարկառ՝ նշան բազմութեանն Թողոյր: Յետ զգոգելոյ տըրմըր զամենայն փոքրն Նսիա եւ ընդ նաւատորմիդ նաւուք զծովն Միջերկրական, եւ անցուցանելոյ զգօրսն յաշխարհն (Յունաց եւ առաքելոյ զգօրծո ճարտարացն Յունաց (զՎիլիզեայ եւ զՎիպինոսի Արեւացւոյ) ի յունական քաղաքացն Նսիայ եւ յԱլլուդայ՝ ինքն մեռանի ի փախտի յիւրոց զօրաց ի ժամանակի խաղութեան իրիք եւ ազմկի որ ոչ ծանօթ է⁴:

Սակայն յոյժ հաւանութեան իմն Թուրի Թէ զպատմութիւնն այսր արշաւանին Լրտաշէսի պարտ իցէ իմանալ այսպիսի ինչ օրինակաւ: — Լրտաշէս Ը. միարանեալ ընդ Միհրդատայ⁵. Լուպատորայ արքայի Պոնտացւոց որում տուեալ իսկ էր զդուստր իւր զՎրտաշամայ՝ կնութեան, ոգոգեցին բազմատուրած բանակօք զամենայն զփոքրն Նսիա, լքին նաւամարտիկ նաւուք զծովն Միջերկրական, անցին ընդ Թուրակիա՝ ի Վիլիզիա, ի Վիլիզիա եւ յԱլլուդայ (88)՝ ի ժամանակի զէ Հռոմեացիք այն ինչ ի զլուսն հանէին զփտանգալից պատերազմն դաշնաւորաց եւ զՄարիոսեան եւ զՍուդեան ազմկաւն էին. մինչեւ հասեալ Սուղղա պաշարէր (87) ի քաղաքին Լթեմացւոց զհասարակաց զօրն Լրտաշէսի եւ Միհրդատայ՝ որ առ սօփոցն տաղնուպի Թողուին զքաղաքն, եւ յետ երկուց ձախող ճակատուց առ Վաղիքիսեաւ եւ Սկոմենեաւ ընդդէմ Սուղղայ՝ անցանէին այսրէն յՆսիա եւ Հռոմեացիք զհետ նոցա: Լրտաշէս հարեալ յիւրոց զօրաց՝ ստիպէր Միհրդատ կռել դաշինս Խաղաղութեան ընդ Սուղղայ (86)⁶: Ըյս դէպք են զոր վասն նորին ժամանակի պատմեն պատմագիրք Յունաց եւ

1 խոր. Բ. Գլ. Ը. էջ 175:

2 խոր. Բ. Գլ. ԺԱ. էջ 180:

3 Անդ.

4 խոր. Բ. Գլ. ԺԲ. ԺԳ:

5 Տես վերոյնիս առաւել մանր էջ

552 — 553:

Հռոմոնց եւ մերն Մոզմէս Խոթեմացի, բայց նոքա գրեթէ ՂԼԻ-
հրդատայ միայն, եւ սա գրեթէ ՂԼքտաշխէ միայն¹:

Նյայէս անց այն աշխարհակալութիւն իբրեւ զփնջլափն, եւ
ասպատակ Յունացն կայր ի դուրս Հայոց աշխարհին՝ յետ ցրուե-
լոյ տիրապան բանակին²:

381

Սակայն Տիգրան Բ. (86 — 96) նորին որդի մեծ քան զհոր
իւր, որ տուեալ էր ի մանկութենէ ի հրահանգս զնուց ի ձեռն
Վարաժայ նահապետի Վարաժնունեաց որ հոյակապն էր եւ Կու-
րովի ի նետաձգութիւն³, էր վաղ բարձակից հօրն թագաւորու-
թեան յառաջ քան զարշաւանն նորա⁴: Սա յետ փարելոյ յետ
զասպատակն՝ զպատկերան զոր առեալ բերէր հայր նորա յառա-
դացւոց աշխարհէն (զՎիտսի, զԼքտեմիդեայ, զԼքենայ, զԷ-
փեստեայ եւ զԼքրոդիտեայ) հանդերձ քրմօք՝ զետեղեցուցանէր
յարեւմուտս Հայաստան աշխարհին՝ ըստ ցանկութեան քրմայն⁵:
Բայց էին եւ այլ եւս ինչ պատկերք դից առաքեալ յառաջ քան
զայն ՂԼքտաշխէ ի Յունական կողմանց Լսիայ, յորս էր եւ անդ-
րին Հերակղեայ յօրինեալ ի Սկիւզեայ ճարտարէ զոր քուրճն
Հայոց Վահանիք առին կանգնեցին անհրաման յիւրեանց սեղ-
հականին ի Տարսն: Եւ յայն ապա իսկ ցատուցեալ ընդ նոս
Տիգրանայ՝ ընկեցաւ տոհմն նոցա ի պատուոյ քրմութեանն եւ
գեւղն Լշախշատ ուր պատկերն կանգնեալ էր՝ առաւ յարքունիս⁶:

Ըստ եւ յայլ եւս ամենայն քաղաքս ուր պատկերքն եղան՝
յօրինէր Տիգրան մեհեանս բազմօք հանդերձ՝ պատուէր տուեալ
նախարարութեանց մատուցանել զոհս եւ երկրպագութիւն, վասն
որոյ եւ ի տաքնապ մեծ անկանէր տոհմն Բազրատունեաց⁷:
Վաղ իսկ երբեմն ուրեմն աղերսեալ էր Վաղարշակ զնահապետն
նոցա զԼսիայ Բազարատ՝ ստիպելով իմն զնա ի բաց կալ յօ-
րինացն հրէութեան, բայց ապա թողեալ զնա ըստ կամաց⁸, եւ
յետ նորա նորին որդի Լքշակ Լ. զերկուս յորդուցն Բազարա-
տայ նահատակեալ էր սրով ի վերայ հայրենի օրինացն, մինչեւ
յանձն առնուլ մնացելոցն ի շարաթու հեծանել յորս եւ ի պա-
տերազմունս, եւ զմանկունսն թողուլ անթլփատոս, քանզի տակաւին
անկին էին. բայց եւ Լքշակ հրամայէր ամենայն նախարարու-
թեանց՝ չտալ նոցա զդատերան կնութեան թէ ոչ ուխտ պայմանի

1 Առաջի էրիփ, քանի եւ Յունացն
եւ Հռոմոնցն մատենագիրք ճանաչեն եւ
յայտ տառիկն Միգրատիս զգտերազն՝
զգտեմիւնութիւն Հայոց թագաւորին զոր
Տիգրանն իսկ անուանեն՝ համարելով նոյն
ընդ այն թագաւորն որ յիւրեւրոս Միգր-
ատիս զգտերազն օգնական էր նմա, եւ
յայն ապա ամեն թագաւորել Տիգրանայ
կանխապէս (յառ իբրեւ 95):

2 Խոր. Բ. ԳԼ. ԺԴ. էջ 188:

3 Խոր. Բ. ԳԼ. ԺԱ. էջ 160:

4 Անդ:

5 Խոր. Բ. ԳԼ. ԺԲ. էջ 163. ԺԴ.
էջ 188—169:

6 Անդ էջ 163 եւ 169:

7 Անդ էջ 169—190:

8 Խոր. Բ. ԳԼ. Ը. էջ 173—174:

Հաստատեցին՝ զԹլխատութիւնն Թողալ, սակայն ներէր նոցա՝ չարգանել երկիր Կողմ: Եւ այժմ ուրեմն Յիզրան ստիպէր զնոսա ստորիկ, եւ զմիոյ ի նոցանէ Եսուշ (Եշտա) անուն՝ զեղուք հրամայէր հաստանել վասն անապագութեամբ ի պատկերան խտելոյ; եւ այլքն յանձն առնողին ուսել խոզենի եւ ի զոհից՝ բայց ինքեանք չառին յանձն զոհել կամ երկիր պահանել: (Յայն սահա եւ Յիզրան իրեւ ի հաստաշումն կիտոյ հաւանութեան նոցա՝ առնաւ ի նոցանէ զկէս իշխանութեան տոհմն նոցա՝ զԵշխանութիւն զորան, Թողեալ զԹագապապ աստիտութիւնն: (Եւ այց առ Եշխանաւ արքայիւ ամենեւին իտի դարձան ի հեթանոսութիւն, զանեայ զիշխաւոր տոհմն նոցա: Վանդի Ենանոս (Ենանիա) նահապետ ազգին նոցա յաչաց ելանէր Թագաւորին վասն զխելիա նոս քահանայապետ զգերեալն առ Յիզրանաւ զտղա արձանելոյ, եւ քառութիւն եւս լիեալ զմանէ ի ձեռն Օօրայի նահապետի ազգին Գրնթուանեայ իրեւ այն թէ ապստամբել ի Թագաւորէն խորհիցի՝ մատուցաւ ի ամենանս զի կամ Թողցէ զորէնս հրէութեան եւ ընկալի զպատիւ իշխանութեանն յետս, եւ կամ կտնտել զփայտէ՝ ինքն եւ տոհմ նորա միանգամայն ջնջեացի: Յետ սղանանելոյ առաջի՝ զմն յրնտանեացն, մինչ դեռ որդիք նորա մատուցան ի սպառնումն ի գիւղ նոցա եւ ի կանանցն Թախանանելոյ՝ կատարէ զկամեն Թագաւորին հանդերձ ամենայն տոհմիւն:)

Ենդէն ընդ նոյն ժամանակս Կոչեցաւ Յիզրան յԵնաիոք՝ յԵսորոյ անտի, առնուլ զԹագ Սեղեւկեանցն, զի ձանձրացեալ իմն էին սքա վասն հանապազորդ զժտութեանց Մակեդոնական Թագաւորացն. եւ այնպէս եղև զԹագ Սեղեւկեանցն եւ առաջ նորդէր Թագաւորութեանն տեղապահ զիւրովք ի քաղաքին Ենա տիրացւոյ (85—83): Եւ յայէս բացաւ առաջի նորա դռան մտանելոյ եւ յաշխարհն Պաղեստինացւոյ, եւ մինչ դեռ պաշարեալ էր զՎորդանայիս քաղաք վասն թշնամանաց իրիք Պաղոմեայ Դ: Գիսնիսեայ առ հայր իւր Երտաշէս, ամառուս զշնայն Հրէից Եղեքսանդրոս կամ Սողոմէ (79—71) բազում գանձուք ածէր զՅիզրան ի հաւան դառնալ յետս՝ անդէն ի ժամանակի զի գուժ կան հասեալ էր առ Թագաւորն թէ Սլայիուն ոմն անուն յեղու զակ անկեալ յամուր ամուր լերինս՝ խռովէ զերկիրն Հայոց: Գառ նոյր Թագաւորն յետս՝ բազմութեամբ զերւոյն զոր առեալ բերէր ի Հրէից անտի:

Սինչ դեռ Յիզրան զյեղուզակօքն էր առնել զնոսա բնաջնջ մասն մի զօրաց նորա էր ի ձախտու ընդ Հռոմայեցւոյ ընդ իշ-

խանութեամբ Միհրդատայ որ միւսանգամ արտրեալ էր սկիզբն արշաւելոյ ընդ Փոքրն Ասիա : — Այն ինչ դարձեալ էր Սուլթան ի Հռոմ յետ դաշնանցն՝ եւ Միհրդատ խաղաղ պատերազմաւ ի Կողքիս եւ ի Բոսպոր հաստատել կամ տաղածանել գտնեայ ի հիւսիսոյ զսահմանս թագաւորութեան իւրոյ, եւ թագաւորեցուցանէր Կողքիացւոցն զԷւրուրոյն որդի զՄաքսսէս . իսկ ի վերայ Բոսպորացւոցն կազմէր տորմիզ բազմամբոյն նաւաց յԱլքաթնոս ծովու եւ բանակ հարուստ : Բայց սակայն Հռոմայեցիքն որ միշտն սկէին ի վերայ նորա՝ հասանէին յանկարծ զօրավարութեամբ Մուրենայ զոր թողեալ էր Սուղդայ լեզէնօք Հռոմայեցւոց ի վերայ կողմանցն Ասիացւոց, եւ յարձակեալ անկանէին ի Պանտոս եւ աւեր եւ անապատ զերկիրն կացուցանէին (83) : Իբրեւ ամբաստան ընէր Միհրդատ առ ծերակոյտն թէ հակառակ դաշնանցն դործի՝ զայր պատգամաւոր առ Մուրենա առ երեսս իմն հրամանաւ՝ չառնելոյ ֆնաս Միհրդատայ առն դաշնաւորի Հռոմայեցւոց : Այլ յորժամ միւսանգամ յարձակէր Մուրենա առնուլ զԱնտոյ ուր գտնէր թագաւորին մթերեալ կոյի՛ն՝ անցանէր Միհրդատ ընդ Ազիւս գետ եւ վանեալ վիտնդեալ հանէր զնոսա փախտեալ ընդ լեռինս՝ յաշխարհն Փախւացւոց (82) : Իսկ ի յաջորդ ամսն անկանէր նա ի պատգամն ընդ Սերտորեայ հռոմայեցւոց ի Սպանիացւոց աշխարհին որ թշնամութեամբ էր ընդ քաղաքացեաց իւրոց, զի միարանեալ զնա ընդ իւր յերկուց ծագաց հռոմեական պետութեանն՝ խաղաղէ ի վերայ Հռոմայ (76), եւ Սերտորեայ իսկ թերագրութեամբ գրուէր միւսանգամ զԱսպարուպիկոս եւ զՎիթանիա՝ զոր թողեալ էր Նիկոմեդէս արքայ՝ ժառանգութիւն Հռոմայեցւոցն, եւ այնպէս ընէր սկիզբն երկրորդ պատերազմին Միհրդատայ (75) :

Առաքէին յայնժամ Հռոմայեցիք ի կողմանս Ասիացւոց զՂուկուղղոս եւ զԿոտտա . նմա տուեալ ի վերակացութիւն՝ զնահանգն Ասիա, Աիլիկիա, եւ Ասպարուպիկոս, եւ ուն՝ զՎիթանիա եւ զՊոպոնիս (74) : Մինչ գեռ Ղուկուղղոսն զբանութիւն հարկահանացն Հռոմայեցւոց նաւաճելով յանկուցանէր յինքն զբաղումն ի քաղաքաց եւ զլեզէոսն զեղծեպս ածէր ի կարգ զնաւորական՝ անտուստ Կոտտա ցանկութեամբ պարծանաց բախէր փութաւնակի ի մարտ պատերազմի ընդ Միհրդատայ : Բայց յազմէր Միհրդատ Հռոմայեցւոցն ի ճակատն որ աստ անդ մղեցան, եւ անկանէին ի Հռոմայեցւոց անտի 18,000 արք, եւ տորմիզ (400) նաւացն Միհրդատայ հրձիղ առնէր առաջի Վազկեդոնի նաւս 60 ի նաւացն Հռոմայեցւոց :

(Յայն սակս Ղուկուղղոս (երկրորդս այս Փարիսոս Առնիտատոր) զգուշութեամբ այնուհետեւ զպատերազմն վարէր : Յետուստ ուրեմն իբրեւ պաշարիւր Միհրդատ զԱիլիկիոս քաղաք հաւատարիմ

Հռոմայեցւոցն՝ այնու զի դուռն իմն համարէր զայն Միհրդատ ան-
ցանելոյ ի Ռիւթանիայ ի նահանգն Լսիա, անդէն հասանէր
Ղուկուղոս եւ առնոյր զկիրճն լեռանց որ ամենեւին կարեւոր
վան համարոյ էին, նմին իրի յետ բազում անգամ մենքենայիւք
զուր զքաղաքն կոծելոյ՝ հարկ համարեցաւ Միհրդատ թողուլ
զարաշարունմն. եւ առ Վրանիկ գետով կոտորեցան զօրք նորա.
եւ կէսք ի նաւացն նորա յԱրգեսպոնտոս ծովու՝ հարան ի նաւա-
մարտիկ կռուին առ Յենեղեաւ եւ առ Ղեմեհաւ՝ մինչ դեռ երեքին
զօրավարքն նաւացն որ ի Սերտորեայ առաքեալ էին՝ կամէին իմն
անցանել յառաջեա եւ հարկանել զծովեղերն Խոտաղեացւոց (73):
Իսկ Ղուկուղոս այսրէն զառածեալ հասանէր ցամաքաւ ի Պոնտոս՝
նաւածելով զՌիւթանիա եւ զՊափղագոնիա, եւ յարգել արկեալ
պաշարէր զԼ.Միսոս, զԹեմիսկիւրա եւ զԼապատորիա (զքաղաքն նոր
շէնեալ յանուն Միհրդատայ Լապատորայ) (72): Իսկ անուուստ
եւ Միհրդատ մնացորդօք զօրացն եւ նաւաց փախոյր ի պաշտ-
պանութիւն երկրին իւրոյ ի կողմանն Պոնտացւոց, այլ խոր-
տակեցան նաւք նորա ի միրկէ, ռակայն նոր բանակաւն զոր կազ-
մեաց նա ճեպ ի ճեպոյ՝ ամրացեալ կայր ի դաշտին առ Նարիրեաւ:
Ընդր յարձակեալ Ղուկուղոս երկիցս՝ յերկոսին եւս ճակատն
յաղթեալ մղէր զնա յետ Միհրդատ. բայց յետուա ուրեմն
երբորդ անգամ զրգուէր պատերազմն առ Լ.Միսոս քաղաքաւ (71).
Ի պարտութիւն մասնեցաւ Միհրդատ եւ անկանէր իսկ արդեւք ի
բռնն Հռոմայեցւոցն եթէ յարկանէր խորանանդութիւն ի կիրճ
թողեալ զճանապարհայն զգանձն իւր զոսկւոյ եւ զարծաթոյ եւ
զազգի ազգի չքնաղ իրաց զոր ունէր նա ի նախնեաց իւրոց եւ կամ.
յաւարէ պատերազմին մթերեալ յամենայն կողմանց Լափացւոց.
մինչ դեռ զայնու էր զօրականն Հռոմայեցւոց՝ ինքն հեծելազօրօք
պրծեալ անկանէր ի Հայս առ Յիզրան արքայ (70):

383

Պատգամաւոր առ Տիգրան հասանէր ի Ղուկուղայ Աղաւ-
զիտ նորին տագր՝ ինզրել ի նմանէ զՄիհրդատ: Իբրեւ չառ
յանձն թաղաւորն մասնել զննամին ի ձեռս՝ խաղայր այնուհե-
տեւ Ղուկուղոս լեզէնօքն յայնկոյս Լափատայ: Թմկէտ եւ
չաջողեցաւ Տիգրանայ ի ճակատն որ առ Տիգրանաբերաիւ (69) եւ
առ Լորտաշատաւ¹ (68) մղեցան, սակայն եւ Ղուկուղայ իրք օկաան
վաթթարել յետ այնչափ կոտորածոյ եւ վաստակարեկ լինելոյ
զօրացն ի ձիւնաբերաց եւ յերկայնաձիգ պաշարմանց: Լա մինչ դեռ

¹ Առ Արտաշատու ճակատն՝ զոր պատ-
մէ մասն Պրուատարոս՝ (ի Ղուկուղ.) չէ
այնպէս տաղդ. Նիկիթոն (ի ճառին վան
Մուրեմայ) վան Յիզրանաբերաի անար-

կեալ չսիէ ինչ զԱրտաշատայ. եւ շիւնի
իսկ հաւանութեան թէ այնպիսի հիւսիսաւ
կողմանն փեալ էրէ Ղուկուղոս՝ որ հա-
մակ ի հարաւակողմանն գեղերէր:

նա այսպէս զբաղեալ էր ի հարաւակողման աշխարհին ժողովել զանձն՝ անտուտ Տիգրան զօրոժողով լեալ զունդ ի ձեռն զաւարէր Միհրդատայ՝ որ անցեալ միւսանգամ ի Պանտոս ասէր դիւրաւ զժողովուրդն զերեւել, եւ հաստնէին իսկ նմա թիկունք օգնականութեան ի դրացի ազգաց: Անքօք անկանէր ի վերայ զբայն Փարեայ, Սոռնատայ եւ Տրիպարեայ, զորս թողեալ էր Ղուկաղոս փախանակ իւր ի Պանտաղոց աշխարհին. հարան խորտակեցան զունդք Փարեայ, իսկ Սոռնատն եւ Տրիպարիոս ձակասեալ ի պարտութիւն մատնեցան առաջ Միհրդատայ. անկաւ ի Հռոմայեցւոց անտի 7000 տըր, յորոց Ձէ հազարապետք էին եւ 150 հարիւրապետք, եւ ամենեւին իսկ ջնջէին Հռոմայեցիք թէ չէր առեալ արդեւք վերս Միհրդատ ի ձակասու անդ: Եւ այնպէս չարաչար աղէտքն էին՝ զի ոչ եթէ համբաւարեր ի պատերազմի անտի, այլ լուր խառնակ հասանէր առ Ղուկաղոս ի ձմերոցն՝ ուր խեղեալ զօրականին՝ չկամէին երթալ ի մարտ պատերազմի ընդդէմ Միհրդատայ եւ Տիգրանայ:

384

Մինչ զեռ տակաւ երթայր եւ զօրանայր Միհրդատ յԵփեսոս կարգէր Պանդէոս փախանակ Ղուկաղոցեայ Մանդիղեան օրինօք՝ յոր հաւանեցոյց Ափերոն զժողովուրդն՝ ցուցեալ զառաջնապ Հռոմայեցւոց յերեսաց երկուց մեծագոր թագաւորացն Տիգրանայ եւ Միհրդատայ (67): Միհրդատ յետ յերկարադոցն աշխատ առնելոյ՝ ապա ուրեմն ընկնէր ի բազմութենէ եւ ի կրթութենէ հռոմէական զօրավարին ի ձակասու առ Եփրատաւ, յորում ինքն 800 հեծելովք պուզեալ անցանէր օուսեր ի ձեռն ընդ մէջ զօրացն Հռոմայեցւոց եւ անկանէր փախաւտայ ի կողմնա Բոսպորոց եւ Ափլիթացւոցն: Մինչ զեռ անդ տակաւին խորհէր մեծ ինչ արշաւան պատերազմի՝ խաղալ ընդ Պանոնիա, հասանել անցանել ընդ Եւպո եւ այնպէս հասանել ի վերայ Իտալացւոց աշխարհին՝ արձակեալ փախադոյն հրեշտակս առ Պատրիցիոն՝ թօթափել զուծ իւրեանց եւ միտքանել ընդ բանակին իւրում՝ զոր կազմեալ էր նա ի Ափլիթացւոց անտի կողմանցն. տափոյն զարհուրեալ զբայն ի չուոյ անտի՝ թելադրութեամբ Փառնասկայ նորին որդւոյ ի վէզ եկեալ խեղէին ընդդէմ Միհրդատայ, որ յետուտ անյոյս լիեալ անձին առնէր (68): Եւս փախձան ընէր քաջ զօրավարին՝ որ էր եւ թագաւոր մեծ յետ Եղեքսանդրի¹, եւ իրեւ զՆինիքաղ՝ ատեղութեամբ առ Հռոմայեցիս եւ չաջողութեամբ բախտի: Եւետարեղը մահուան նորա հասանէին առ Պանդէոս մօտ յԱրիքով նիզակօք զարգարելովք կանաչ ոստովք, եւ քարոզ

կարգայր զայն Պոմպէոս՝ ի բեմէ որ անդէն իսկ եւ իսկ ի կահուցն յօրինեցաւ վարկապարագի 1:

Եւ յաւհետեւ եւ Տիգրան զոկեալ տարածամ յայնպիսի օգնականէ, եւ յիւրում իսկ աշխարհին կրեալ հակառակութիւն յիւրուրոյն որդւոյ ի Տիգրանայ՝ որ մասնաւոր ի Հռոմայեցիսն էր, խօսեցաւ ընդ Պոմպէի ի հաշտութիւն խաղաղութեան՝ տուեալ բազում քանքարս արծաթոյ եւ ի բայ կացեալ ի նահանգացն զոր արտաքոյ քան զայնստան շահեալ ունէր (64): Բայց զՏիգրան որ տակաւին խեղճ ընդդէմ հօրն՝ առեալ տանէր Պոմպէոս ի Հռոմ ի ձաղանս յաղթութեանն:

1 Վասն իրաց Մէհրատայ եւ Յիւրանայ ասուագոյն քան զամուսն զատմադէր եւ զեղեցիկ նաւն կրկեքն ի նաւին վասն Մանիզեան օրինաց:

«Պատեալ ծնող եւ վաճառից զանեալաց ձերաց եւ նիւակեաց՝ ի վերայ հասեալ կոյ յերկուց մեծազոր թագաւորաց՝ ի Մէհրատայ եւ ի Յիւրանայ: ... ի Ռիւթանիս որ այժմ մեր նահանգն ըստ է, եղեալ են հրէի գեղջ բազումք: Երկիր թագաւորութեանն Արեղաբանեայ (արդայի զաղաղակացւոյ) որ ասանա, նորք եւ նահանգաց ձերաց՝ եւ աննիւսն ի մեռա թշնամաց: ... Մերեալ անկեալ եւ ի թագաւորութեանն Արեղաբանեայ արդայ, նիւակեայից ժողովրդեանն Հռոմայեցւոց եւ բարեկամ՝ ի վերայ հասեալ սպանած երկու թագաւորք ի վերայ համարեն Արիս, որ ոչ ընդ մեզ փայն անհնարին թշնամութեամբ են, այլ եւ ընդ նիւակեայից ձերաց եւ ընդ բարեկամաց: Եւ աննիւսն իսկ քաղաք, համբեն Արիս եւ Յունաց աշխարհ հարկ համարին մերում օգնականութեանն ունել ակն վասն մեծութեան ազնաւորին, ...»

«Պարս եւ պարսկէ ի լինել օրբէ մեզ զրին զայն զոր ընկալարարք ի Մէհրատայ ասուագոյն զայն որ յառաժ քան զայն էր. այն թիւ հաստատեցաւ իմ եւ հնաշու ի վերայ ասուագոյն ժողովրդեանն Հռոմայեցւոց: Բանդի նա որ (յառաջում պատերազմին՝ տես վերագոյն էլ 558) ի փում առար, ընդ աննիւսն Արիս, յայնչափ քաղաքս, փոփ հրեշտակաւ, եւ փոփ անհարկութեամբ թղթայ համայնաց սպանանել եւ կոտորել արս քաղաքացիս հռոմայեցիս, ոչ փայն լինայ իմ տակաւին վրեժս արժանի բոս իսկութեանն, այլ եւ թագաւորք եւս ի ժամանակն անտի հետեւ ամս իրիւ 28, եւ արեւելս իմ թագաւորք զի իր ոչ եթէ յօրիւ Պոմպուց եւ զպարագիւցացոց աշխարհին զղել կամցի, այլ ի հայրենի թագաւորութեանն ելանել ի զուար, եւ ի նահանգս մեր՝ այն ինքն ի լայն Արիս չլինէ:»

«Բանդի ցարժմ մեր զորավարք այնպէս իմ ետան ընդ թագաւորին ընդ այնմի պատերազմ» զի զլաւն յաղթութեանն առին ի նմանն եւ ոչ եթէ զյաղթութեանն: Կատարեալ լաղաւ յաղթութեան Սրազա, կատարեալ եւ Սուրենոս՝ վասն Մէհրատայ, երկուքն արք զբաւարք

եւ զօրավարք մեծամեծ, բայց եւ այնպէս՝ նա թեպէս փնեալ զանգեալ՝ սակայն թագաւորք: ... Մէհրատա զժամանակն ասուցեալ ոչ ի մեռացութիւն առաջին պատերազմին, այլ ի պարտաւորութիւն նորայ պատերազմի զարկոյց. յետ յօրինեալ կաղնիւյ մեծամեծ արմիւրջ նաւաց եւ զօրավարք՝ յորոց ազգաց փանգամ ժողովին կարող էր, կարծեցուցանէր իմ թէ ընդ Ռոմայեցւոց իւրացն արուարձանեաց կապի բախել ի մարս պատերազմի, սակայն փնջեւ ցարկարճ Սպանիացոց յեղիտած նաւաց քաղաքին առարք հրեշտակութիւն առ զօրավարսն ընդ որոց եր մեզ յայնժամ մարս պատերազմի. զի յօրժամ յերկուս ի հեռաւոր եւ յայլ եւ այլ տես զիս փոփ փարան իւրհրդով յերկուց բանակաց ընդ մով եւ ընդ ցամաք պատերազմի ի վերայ կայցէ՝ զայս երկուցանմի կառուին բաժանեալք եւ պատակաւորք կործանուին այնուհետեւ տերութեան հասանցին: ...»

Թեպէս եւ արեւոյց, տես, Ղաւուղզոս՝ զնիւղիս քաղաք զհռոմայեցիս Հռոմայեցւոց, որ պարսեալ էր ի թագաւորին մեծաւ բազմութեամբ եւ ստապիւթեամբ, զան տարփի նաւացն օտնեաց, զորս տերութեան զօրավարք յառաջիկայ միջին առնապաւ, եւ բացաւ առաջի լեզնեանցն Հռոմայեցւոց Պոմպուս: Սկսեալ եւ Արիս յորս ապարանք եւ զանք թագաւորին էին անկան ի բուռն, սակայն այնպէս իմ զնայր Մէհրատա փախեալ ի թագաւորութեւ, նեն, որպէս ի նոյն աշխարհին Պոմպուս Մեդեայն այն կին երբեմն պատմի փախուցեալ. զի ասն իմ թէ ի փախելն իւրում զանգամս եղար իւրայ ցանեալ սփառք ի անցան՝ ընդ որս զհետ նորս մեծալ ընթանայր հայրն, որպէս զի ժողովին զքրտուելուն եւ ուղի հայրենի առնիցէ յաղաղութեան երազութեանն: Բոս նոյն օրինակն եւ Մէհրատա ի փախելն իւրում՝ թղթայ ի Պոմպուս բազմութեանն սակայ եւ արծաթոյ եւ զեղեցիկ զեղեցիկ իրաց զոր եւ ի նախնեացն ունէր եւ ինքն եւս յառաջում պատերազմին ի համբեն Արիս կազմակալ առարս յերկիր թագաւորութեան իւրայ: Մինչ զեւ մըքն ժողովին զնաւ մեծաւ զօրաւորութեամբ ինքն թագաւորն արծեալ ելանել ի մերաց: Այսպէս զնա յաղաղեցուցանէր արմաւութիւն ի մասնին զնա, իսկ զնաւս օրբս

Բայց սակայն իբր ոչ եթէ ընկճեալ ինչ էր Տիգրան այլ սպաս իմն առնէր ժամանակին: Ուշ ունէր նա մանաւանդ գրաւել միւսանգամ զերկիրն Ասորաց զոր կացոյցն Պոմպէոս նահանգ Հռոմայեցւոց (63): Անա Վարդանեայ զօրավարի որ յանձնէին թողեալ էր ի Պոմպէէ յաշխարհի անդ՝ հասանէր ընչաքաղն Արասոսս (ընկեր իշխանութեանն Պոմպէի). ի մտի եղեալ անգէն ի Հռոմ իւրն իշխանութեամբ գնել արշաւան մեծ ի ներքին կողմանս Հայոց եւ Պարթեւաց աշխարհին: Ամսուրջ արկեալ անցանէր ընդ Եփրատ, եւ մտանէր միջամուկս ի Միջագետ: Օւր առաքէր Տիգրան եւ Արշակ ԺՎ. (Որոգ) արքայ Պարթեւաց պատգամ, յիշեցուցանել զդաշինս րարեկամութեան ընդ Հռոմայեցւոցն: Առաքեցաւ այնուհետեւ Սուրէն զօրովոր քաջ եւ թագադիր ասպետ թագաւորութեանն Պարթեւաց ի զուի հասարակաց զօրուն Հայոց եւ Պարթեւաց (53): Արասոսս որ դարձեալ էր յաւուրսն յայնոսիկ յայսկոցս Եփրատայ՝ անցանէր երկրորդ անգամ ըստ գեան առ Օւեւմաւ 40,000 արամբ, եւ ճեպէր հասանել դէպուղեղ ի Սելեւկիա՝ հակառակ խորհրդոյ՝ իւրոց իսկ զօրավարացն: Չգեալ տարաւ զնոսա Սուրէն խարկանդ

խաթիւնն: Ընկաւու զնա յերկուդ անդ եւ ի փախտեան Տիգրան արքայ Հայոց. քաջութեալ զօրացոյց զնա յորժամ անկեալ էր նա ի յուսոյ, միթերեաց զնա ի արամութենէն եւ արեարծեալ կացուրեցոյց զնա: ... Իսկ զորն մը թեպէս եւ առեալ էր զքաղաք թագաւորութեանն Տիգրանայ եւ լրեալ բազում աւարաւ, տակայն բազում հնաւորութեամբ վայրացն եւ անձեմ ընտանեաց յուզեալ չարժէր: ...

«Այլ Միհրդատ եւ զիւր դուռնդ պէնդեալ հաստատէր եւ զայնոցիկ որ ի թագաւորութենէ անտի նորա եին ժողովեալ, եւ գտանէր թիկունս օգնականութեան ի հարուստ մարդիկ զբաց բազում թագաւորաց եւ ազգաց: ... Դժն իրի այնչափ ի պարտութեան կորաց զմարել արշափ շինէր երբեք ըզմանալ յորժամ անձնան կայր: Քանզի իրբեւ չգաւ նա ի թագաւորութիւն իւր՝ չհամարեցաւ զայն բաւական որ արտաքս քան զայս գիպեալն էր նմա՝ այս ինքն գաւառէլ երբեք յերկիր անդր յորժմ մըտեալն էր, այլ եւ յարձակել եւս ի վերայ յալթաղ եւ մեծապետութեանց ձեռք իշխեաց: Բազմ առաք ինձ յայնմ վայրի, ո՛վ Հռոմայեցիք, զանց առնէ զաղեմիք մըտալ, որպէս պուտեցն առնեն յորժամ զիրս Հռոմայեցւոցն գրեցեն. քանզի այնչափ իսկ խիստ աղէտքն եին զի ոչ եթէ պապագածուսր ի պատերազմ անտի հասուցանէր զայնմ ի լեւիս Ղոււսիզգայ, այլ համարա ինչ բանից:»

Իսկ վասն վերջին պատերազմին Միհրդատայ առ Պոմպէս, առ ի նախն վասն Մուրեանոյ. «Եթէ պատերազմ այն, եթէ

թշմաղն այն, եթէ թագաւորն այն քոր ինչ եւ արհամարհանաց էր, ոչ արդեօք այնչափ փութայ եւ հոգաց զիրս համարք ծերակցան եւ ժողովուրդն Հռոմայեցոյ, եւ ոչ յայնչափ ամա տեւեր պատերազմ, եւ ոչ զպատարան պատերազմն այնորիկ այնչափ մտադիրութեամբ Պոմպէի առնէր յանձն ժողովուրդն Հռոմայեցոյ: յամենայն պատերազմն նորա (Մուրեանոյ) որ անթիւ ինչ են՝ զմեզակ քան զամենայն պատերազմն թուի ինձ, որ ընդ թագաւորին առաւ եւ մեծաւ ստատութեամբ եղեւ կռիւն: Եւ իրբեւ պրծեալ ել նա ի պատերազմ անտի եւ անկաւ ի բազմոս յոր չկարէր մըրնեալ զորն (Հռոմայեցիք), նա եւ ի վերջին իսկ չաղուցութեան եւ ի փախտի՝ պահեալ ամեն զարդանական առնուն: Դժն իրի եւ ինքն իսկ Պոմպէս յեւ տիրելոյ թագաւորութեան նորա եւ մըրտելոյ զթշմաղն յամենայն սահմանաց եւ ի ծանոթ տեղեաց՝ այնչափ մեծ ինչ զնորա փայտայ կենդանութիւնն համարեցաւ՝ զի յորժամ զամենայն առեալ էր ըզմայն ունէր եւ յաղթութեամբ աստեղծ պահէր՝ սակայն եւ այնպէս չհամարեցաւ ի զլուի ելեալ զպատերազմն փնջել զնա յարեւել արեւելայ: Չայս թշնամի արհամարհեալ գաւ, ո՛վ Աստուծոյ, ընդ որում զայն չափ ամա յայնչափ պատերազմունս այնչափ զօրովորք ետան նախաւ: Եթէ կենդան է յեւ վանելոյ նորա եւ մըրտելոյ այնչափ մեծ համարելոյ էր՝ զի յեւ հասնելոյ անտեանց մահաւ նորա՝ արդուրեմն զմարեալ զպատերազմն համարեցաւ:

յանապատ անջղդի ընդ աւազուտն: Ընդ զօրք Թագաւորացն երկոցունց յանկարծակի ի վերայ անկանէին, եւ արագ արագ գառնային յետս խորտակեալ զմասն մի լեզէոնացն Հռոմայեցւոց. որդին Արասեայ՝ Արասոս խորտակեցաւ գումարտական իւրով, եւ իբրեւ ետես թէ ձերբակալ ընի՝ ինքնակամ ընդ սուր ելանէր եւ բազումք ի Հռոմայեցւոցն ընդ նմա: Իւր Պարթեւաց առեալ զհաւաքնն նորա՝ ցուցին հօրն որ դիմեալ գայր ի Թիկունս օգնականութեան:

Չուր այնուհետեւ քաջալերեալ զգօրսն իւր Արասոս մեկնէր ի վազիւ անդր ի Ապարէս կամ ի Խառան քաղաք Թողեալ 4000 վիրաւոր ի վերայ դաշտավայրացն: Հասանէր առաջի քաղաքին Սուրէն եւ ստիպէր տալ զԱրասոս եւ զնորին զօրափար զՎասսիոս ի բռնն, եւ յետոյ յորժամ Արասոսեանքն գաղտ ի բաց ելեալ ի քաղաքնն անկանէին ի Ճախճախուտ ինչ տեղիս՝ հասեալ պատէր զնոքք Սուրէն, մինչեւ յետուստ սպանաւ Արասոս եւ երեւելի զօրավարք նորա յորժամ երթայինն առ Սուրէն՝ պատրեալ յուսով հաշտութեանն զոր խոստանայր նա նոցա ի բանից Թագաւորացն: Զրուեցան զօրք նոցա եւ սպանան իսկ բազումք ի փախստին, եւ գերին հռոմայեցի անդէն բնակութիւն կալեալ՝ խառնեցաւ ընդ բնակչացն ամուսնութեամբ¹. սպծուէնշան դրօշք լեզէոնացն Հռոմայեցւոց պահեցան ի տեսիլ նշաւակի, մինչեւ յետ իբրեւ 30 ամաց առ Լւգոստեաւ դարձուցին Պարթեւաց յետոս: Եւ ցան զանձք Տիգրանայ ի մեծութեանց անտի զոր Արասոսն ժողովեալ էր ի տաճարէն Երուսաղեմացւոց եւ ի մեհնից ուստեք ուստեք²: Չէր կրեալ երբեք Հռոմայեցւոց այրախի պարտութիւն բայց միայն առ Ասննեք, եւ յայն տակ իսկ անմոռաց կացին մնացին միշտ Թշնամանք այր ճակատու առ Խառանու (53):

386

Այդ աճապարեալ կալեալ էր Ասափոս մնացորդք զօրացն՝ զհողմանս Լոորւոց աշխարհին պահել ի զօրացն Տիգրանայ որ մեռանգամ կամէր առնուլ զաշխարհն ի բռնն, բայց բաւական եղել ունել զգէմ արշաւանին նորա Ասսսիոս (52)³: Եւ այն սակս հարկ համարէր այնուհետեւ Տիգրան վասն զի հիւանդագին էր եւ չկարէր անձամբ մղել ծակատ, շահել զսիրտ Լրշակայ ԺՊ. (Արտգայ կամ Լրտաշիզի ըստ Խորենացւոցն) արքային Պարթեւաց դարձուցեալ առ նա զգահերէց պատիւ Թագաւորութեանն, եւ դուստր մի ի գտերաց իւրոց տուեալ Բակիրոյ արքայորդւոյն Լրտաշիզի: Եւ յսպէս առեալ ի Պարթեւաց զօր օգնական զօրավարութեամբ Բակիրոյ, կազմէր բանակ հայազունդ՝ սպարապետու

1 Արտ. Գ. 2: 2 Տեւ եւ Խոր. Բ. Դ. 26: 3 Խոր. Բ. Դ. 26:

Թեամբ Բարդափրանայ նահապետի Ռշտունեաց, եւ արձակէր ի վերայ Լաւրոց եւ Պարեաթինացւոց աշխարհին: Ընդ Բարդափրան զարնայնի (51) ընդ Լափրատ, գրուէր ունէր զամենայն երկիրն որ էր յԼափրատայ ցրաղաքն Ընտիքացւոց, եւ անդէն յարգել արկեալ պաշարէր զՍասարոս՝ մինչեւ հասանէր սմա ի Թիկունս Արկերուն որ (ի նմին ամի) առեալ ունէր զվերապետութիւն կողմանցն Արկերեցւոց: Այս բարդամ ժամանակս մերթ սոցա եւ մերթ նոցա զմիմեանս մղելոյ եւ ընկրկելոյ՝ ապա ուրեմն յաջողի Բարդափրանայ հանել փախստական զգորս Հռոմայեցւոցն՝ զամենս ընդ ծով եւ զոմանս ի քաղաքս ամուրս, եւ գրուէ զաշխարհն Լաւրոց եւ զՓիւնիկաստան՝ նոցանց իսկ բնակչացն կոչելով զնա յօգնականութիւն, քանզի նեղեալ իմն էին ի գործակարացն Ընտանեաց (40): Ահա՛հ հարան Հրեաստանեացն. անդէն արձակէր Հիւրկանոս Հրէից քահանայապետ եւ Թազաւոր՝ հրեշտակս խաղաղութեան առ Բարդափրան: Բայց յառաջ իսկ քան զայն Ընտիքոսս Բ. նորին եղբորորդի՝ որ անն եղեալ էր նորա Թազաւորութեանն՝ շահեալ էր իւր զԲարդափրան արծաթով: Ամին իրի առաքէր սպարապետն զՎանել Վանունի զտակաւապետն աղբայր՝ հեծելազօրօք ի քաղաքն Լարուսաղեմացւոց, իսկ Հիւրկանոս մայն 500 հեծելովք տայր նմա թոյլ մտանել ի քաղաքն, եւ ապա վստահ լեալ յերդումն Բարդափրանոց զոր երդաւաւ նա ի դին եւ յարեւ Տիգրանայ եւ Լրտաշիղի, եւ զնաց բոտ խրատուն Վանայ՝ առ սպարապետն որ էր յայնժամ ի ծովեզերսն ի գեղն Լիւսիպոսն մոռնիւք ինչ հեռի ի Պաղոմայիս քաղաքէ, խօսել ընդ նմա վտան կտրեւոր ինչ խոց:

Մինչ դեռ ասա Բարդափրան զՀիւրկանոս ի ձեռն Ընտիքանայ մտանէր՝ անտուտ եւ Վանէլ՝ հանեալ փախստեայ զՀերովդէս զոր փոխանակ իւր Թողեալ էր Հիւրկանոս՝ մտանէր զօրօք ի քաղաք անդր եւ կացուցեալ Թազաւոր զԸնտիքոսս՝ 300 քանքար յընչից Հիւրկանայ առեալ դառնայր այսրէն ասպատակաւ տունելով կապուտ կողապուտ զքաղաքն՝ որ ընդ Հիւրկանայ միամտեալ էին: Վստանայր այնուհետեւ Բարդափրան ի Հայո՝ բերեալ գերի ի Հրէից զբնակիչս քաղաքի Մարիսացւոց, եւ զՀիւրկանոս քահանայապետ նոցա ի շղթայս ածեալ ունէր առաջի Տիգրանայ (39): Յայր Տիգրան Հրէիցն՝ վայրս բնակութեան ի քաղաքին Ը ամբարանայ¹. իսկ զՀիւրկան առին առ իւրեանս ազգն Բարդափրանեայ եւ ունէին զնա մեծաւ պատուով մինչեւ առ Լիւշտուաւ Լշտանոս նահապետ նախարարութեանն՝ արձակէր զԾերունին յԼարուսաղեմ² ի կոչն Հերովդի Թազաւոր կացելոյ յամէ (37):

Այս մեկնելոյ Բարդափրանայ ի Հայո՝ կայր մնայր Բափուր յԼաւրիս ի գլուխ զօրացն Հայոց եւ Պարթեւաց. յԱրկերիս

1 Խար. Բ. ԳԼ. ԺԲ:

2 Խար. Բ. ԳԼ. ԻԴ. ԵՂ 206:

զորաւոր Անտոնեայ՝ յետ երկուց նահատուց հանէր փախածական զգորսն Հայոց եւ յերկրորդումն անկանէր ինքն Ռակուր (37)։ Այլ իբրեւ յետ այնորիկ Ա Էնդիտիոսն զԱիզան զօրաւոր առ Լափրասու, Թողեալ ինքն ի վերայ Անտիզոնեայ յԵրուսաղէմ՝ դիմէր՝ առաքի միւսանգամ գունդ զործեալ Հայոց եւ Պարթեւաց անկանէին ի վերայ Աիզոնի եւ մեծաւ հաւորածիւ հանէին փախածեայ ի Ա Էնդիտիոս¹ որ այսրէն գարձեալ հազիւ խափանէր զարշաւանն Հայոց (37)։

Ինդ նոյն ժամանակս ինքն Տիգրան որ շունչ եւ սրբի քաջութեանցն այնոյիկ էր՝ վախճանէր ի պարարտ ճերութեան՝ ի ժամանակի զի Անտոնիոս հասեալ էր մեծաւ սրտմտութեամբ պաշտել ընդդէմ Հայոց եւ Պարթեւաց² (36)։

387

Արտաւազդ որդի եւ բարձակից Թադաւորութեանն Տիգրանայ՝ ի վերին Հայս՝ եւ պայազատ (36—33) որ վատ եւ որսասէրն համբաւի ի սահմանին պատմութիւնս մեր՝ բացց ուսումնասէր եւ մատենագիր բազում մատենից՝ ի պատմութիւնս Առնայն եւ Հռոմայեցւոց, խօսէր հաշտութիւն ընդ Անտոնեայ՝ խառնացեալ նպատակ եւս ինել նմա յարշաւանին ընդդէմ Պարթեւաց. այլ ի ծածոակ ի բանի էր նա ընդ Արշակայ ԺԼ. (Փրասպայ Գ.), գրգռեալ եւ յԱկառախանեայ (որ առին էր Անտոնեայ)։ Այդորեցոց Արտաւազդ զճանապարհս Հռոմայեցւոցն շրջեցուցանելով զնոսա՝ մինչեւ անդին ժամանակը տարւոյն որ արտահ էին յարշաւանն այն։ Սակայն եւ այնպէս խաղաց Անտոնիոս միջամուխ ի Պրասպ քաղաք մեծ՝ Պարսից աշխարհին, այլ տակաւ նուազեալ պաշարաց նորա՝ հարկէր այնուհետեւ Անտոնիոս խօսել ընդ Արշակայ պայմանոք՝ զառնալ այսրէն եթէ տացին յետս որք առ Արասեան գերեցան՝ հանդերձ արծուէնչան գրօշուք։ Արշակ լուեալ հրեշտակացն յոսկիապատ գահոյն իւրում՝ այսչափ ինչ խոստանայր նոցա՝ Թողուլ զնոսա երթալ անվնաս։ Սակայն իբրեւ անյոյան եղին Հռոմայեցիք եւ մեկնել սկսան՝ ստեպ աստ անդ անկանէին ի վերայ նոցա Պարթեւք, աստականայր սօվն օր ըստ օրէ, եւ խանգարեցաւ լուծաւ ամենայն կարգ բանակին՝ մինչեւ եւ յարկ եւս զօրավարին միւել զօրականացն՝ ձեռն։ Այլ ազ վհատեալ անկեալ էր ի յուսոյ փրկութեան Անտոնիոս, բացց անդէն բնակը կողմանցն ցուցանէին նմա թէ մօտ է Արասիս, ընդ որ անցանէր իսկ յաջողութեամբ՝ մինչ չեւ ի վերայ հասեալ Թշնամեացն, եւ այնպէս տալէր յետ կորուսանելոյ ի բանակէն 24,000 այր։ Ռաժանակից էր աւարին Թադաւորն Հայոց որպէս եւ էրն իսկ գործակից (36—34)։

1 խոր. Բ. ԳԼ. Ի.

2 խոր. Բ. ԳԼ. ԺԲ. եւ ԻԸ. էջ 200, 201.

Եւ յետուստ ուրեմն Երտաւազդ գրգռեալ ի զօրացն Հայոց որ համակ ընդ պատերազմ յօժարէին, քանզի եւ Ենտոնիոս դաւեալ հանեալ էր զՄիջագետս՝ գումարէր զօր ի կողմանց Ետապատականի եւ լեռանցն Վաւկասու հանդերձ Եղեւանիւք եւ Վրք, եւ մտեալ ի Միջագետս մերժէր հալածական զօրան Հռոմացւոց: Մըմուեալ հասանէր Ենտոնիոս ի կողմանց Եգիպտացոյ՝ գրգռեալ եւ ի Վրդեպատրայ, քանզի քէն պահէր սա վասն նեղութեան զոր կրեաց անուանակից հանին ի ձեռն Տիգրանայի Պաղամայիս: Խորտակի զօրն Հայոց առաջի Հռոմայեցւոցն եւ զԹազաւ որն ինքնին զլիովին զԵրտաւազդ առնէր Ենտոնիոս ձերբակալ նն գութեամբ, եւ առեալ տանէր շղթայիւք պարգեւ Վրդեպատրայ՝ հանդերձ աւարաւ պատերազմին (33): Ենդ յետ ձաղկոյ զնո Ենտոնեայ եւ բանտարգել կապանաց՝ զլիատեցաւ ի Վրդեպատրայ¹ (31):

388

Սազ ուրեմն Թազաւորեալ էր փոխանակ նորա Երշամ կամ Մանոփայ (33—3) որդի Երտաշիղե եղբօր Տիգրանայ, քանզի զնա իսկ ընտրեցին զօրքն ի Թազաւորութիւն յետ ձերբակալ լինելոյ Ետաւազդայ²: Եւ որպէս սա նոյնպէս եւ նորին որդի եւ պայազատ Երգար՝ այնու զի խոնջեալ իմն էր աշխարհն յայն չափ պատերազմաց, եւ չգտանէր օգնականութիւն ի Պարթեւաց³: Հհամարձակէր տալ մեծ ինչ պատերազմ ընդ զրացոց իւրոց, թէպէտ եւ բազմօք տային սղբա պատճառս ի դոյն: Վասն զի Հերովդէս արքայ Հրէաստանի սիրելի Եւգոստեայ՝ էր միշտ գծաութեամբ ընդ Երշամայ եւ Երգարու, եւ օտիպեալ ընդ Երշամ ի հրամանէն Եւգոստեայ կատարել զկաման Հերովդի, տուեալ բազմութիւն արանց գործաւորաց՝ որովք լծեալ զհրապարակս քաղաքին Ենտիգրացւոց յատակեաց զնոսա Հերովդէս կնասալ յատակօք⁴:

Եւ յայլոի իմն էին հանգամանք իրաց աշխարհին՝ յորժամ Երշամ զառաջինն սկսաւ հարկանել հարկս Հռոմայեցւոց վասն կողմանց Միջագետաց, եւ յետ այնորիկ Երգար (Թազաւորեալ յամէ իրր 3 նախ քան զՌ.Ք.) սկսաւ տալ հարկս յամենայն իսկ կողմանցն Հայոց աշխարհին⁵ յորժամ եկին գործակալք Հռոմացւոցն վասն տիեզերական աշխարհազորին բերեալ եւ զպատկերն Եւգոստեայ զի կանգնեացի ի մեհեանս Հայոց⁶:

1 Խոր. Բ. ԳԼ. ԻԲ. ԻԴ:

2 Խոր. Բ. ԳԼ. ԻԴ. 206—206:

3 Այդ էլ 206:

4 Խոր. Բ. ԳԼ. ԻԵ:

5 Յետ Խոր. Բ. ԳԼ. ԻԴ. էլ 206:

6 Խոր. Բ. ԳԼ. ԻԶ. էլ 211:

Ընդհին ի վերջին ամս Յովհաննու Հիւրկանեայ Մակարայեցւոյ (107), աղանդք Փարիսեցւոցն եւ Սադուկեցւոց ի կերպարանս իմն քաղաքային կուսակցութեան փոփոխեալ էին. ինքն եւս Հիւրկանոս ի փարիսեցւոց անաթի (որք կամէին իմն զեկեղեցական իշխանութիւնն բաժանել ի տէրութեանն իշխանութենէ) անցեալ էր ի սադուկեցիոն. սղբա նորոգիչք էին, իսկ նոքա խիսապ: Պարտ եւ պատշաճ է ճշդիւ զհանգամանս երկոցունց գիտել մինչ չեւ մտեալ ի պատմութիւն Մակարայեցւոցն: ա. Փարիսեցիքն (բաժանեալք), եթէ զլոյծ իսկ անագանազոյն ժամանակն առնուցումք՝ առ ժամանակօք Մակարայեցւոցն կացին. եւ ընդունէին բաց ի գրոց սրբոց եւ զաւանդութիւնսն բանիւ: Բայց չկացին նոքա ամենեւին յաւանդութեանն իբրեւ ի յայտնութեան Լստուծոյ, այլ յաճախէին այլասացիկ իմն մեկնութիւնս գրոց սրբոց եւ տառապեցուցիչ իմն պահպանութիւնս օրինաց եւ արտաքին իմն կերպարանս սրբութեան ի գործս իւրեանց: Բ. Սադուկեցիքն ընդունէին միայն զգրով բանս Լստուծոյ ի գիրսն Մովսիսի. չգոյր առ նոսա ամենեւին միտք ինչ զլեկեղեցւոյ: Համարէին զմարդկեղէն կամեն ամենեւին ազատ, որպէս զսարն նոյնպէս եւ զքարին զրէին մարդոյն զօրութեան: Յետոյ յուրաստ եղեն եւ ի յարութենէ մեռելոց եւ ի հատուցմանէ բարւոյ եւ չարի: Սղբա ըստ սովորութեան իմն ի կողմ արքունեաց էին, իսկ նոքա ի կողմն ժողովրդեանն. բայց երկոքին եւս կողմանքն երթային եւ զեղծանէին. սղբա ազգեցութեամբն իւրեանց գործեցին ապականութիւն տէրութեանն: Գ. Սային եւ Լսսեացիք եւ խերապեւտեանք որք զօրէնսն Մովսիսի ըստ բարձրագոյն իմն մտաց եւ կարծեաց իմանային, եւ յօրինեալ կազմէին իբրեւ կարգս իմն վանականաց. բարեպաշտօնք էին եւ անարատ վարուք, եւ չէին ինչ նոքա կողմն հակառակ այլոց:

Յովհաննու Հիւրկանեայ հինգ որդիք մնացին յետ մահուն: Լորէցն Յուդա Երիստաբուղոս Լ. (107—106) առ զպատիւ Թաւաւորութեանն եւ արար բարձակից զերկրորդ եղբայր իւր զԼնտիգոնոս Լ. բայց զկրօնաբանս եղբարսն իւր ունէր ի դիպահալ, նոյնպէս եւ զմայր իւր զոր սպան սովամահ ի բանգի. քանզի հայր նորա սահմանեալ էր օմն զառաջնորդութիւն տէրութեանն: Լորաւ արշաւան ի վերայ Խտուրացւոց որ ցեղ ինչ էր Իամացելացւոցն¹, որ ի Խոր Լսորիս բնակէին, եւ ինէր վախճան պատերազմին հնազանդեալ զնոսա Լնտիգոնեայ: Իբրեւ գարձաւնա յԼորու սաղէմ՝ եմուտ վառեալ սպառազէն ի տաճարն, ուր անդէն զտօն

տաղաւարահարացն կատարէին: Իսկ Թշնամիքն նորա որոց գլխաւոր էր բամբիշնն Սողոմէ, իբրեւ չար ինչ գուշակեցին Լճիտարուղիայ, եւ նենգութեամբ յայն ած զիւրան Սողոմէ զի սպանաւ Ընտիրգոնոս: Օղջացաւ անագորոյնն Լճիտարուղոս, որ յախտան կեալ գնէր, այլ անագան ուրեմն էր գլջուսնն մինչեւ ի յառահառութիւն զարձաւ, եւ մեռաւ նովնն՝ մեղրակոտորն եւ եղբայրապանն Թաղաւորեալ ամ մի (106):

390

Սողոմէ որ կոչեցաւ եւ Լճեքսանդրա՝ հան այնուհետեւ զեղբայր Լճիտարուղայ ի բանտէ անտի եւ գերիցազոյնն ի նոցանէ զ(Նաննէոս Լճեքսանդրոս Ը: (106—79) կացցց Թաղաւոր: Սա կա մեցեալ ամիացուցանել զԹաղաւորութիւնն, որպէս հաւանութեան Թուի, ամուսնացաւ ընդ Սողոմեայ, եւ սպան զեղբայր իր զիբրորդ վասն որոց կասեած ի մտի էր, եւ խռովութեամբ վարէր զԹաղաւորութիւնն, կամեցեալ առնել աշխարհակալութիւնս:

Եւ իսկ սկիզբն արար խաղալ ի պատերազմ ի վերայ Պտղոմէոս եւ Վաղա քաղաքաց. թայց ի պարտութիւն մատնեցաւ զօրն նորա ի Պտղոմեայ Խ: արքայէ Եգիպտացոց զոր կոչեցեալ էր նոցա յօգնականութիւն, քանզի անկան ի զօրացն առ Լսոփոս քաղաքամօս ի (Յորդանան 30,000 սոր (105): Ըսլ Կղէոպատարա մեջր Պտղոմեայ քանզի Թշնամութեամբ էր ընդ որդւոյն՝ մերժեաց հան զաղթողն Պտղոմէոս յաշխարհէն եւ կռեաց զաշինս ընդ Լճեքսանդրի, եւ տպա դարձաւ պարէն յետս յաշխարհն իւր, եւ այնպէս ապրեցաւ: Հրէաստան միւսանգամ ի ձեռաց տերանցն օտարաց (103):

Եւսա յառաջ մատուցանէր Լճեքսանդրոս զպատերազմն ընդ ազգացն պուարձանեաց. առ նա զՎաղապա եւ զԼմալոս յարեւելակողման աշխարհին Պարեսսփնացոց (100): Եւս այնորիկ պաշարեալ ամ մի զՎաղա, առ զքաղաքն, կոտորեաց զընակիս նորա եւ բրեաց յատակաց: Եւսա դարձաւ յերուսաղէմ:

Ընդ յորժամ ի տօնի տաղաւարահարացն կատարէր զպաշտօն Թաղաւորութեան իւրոյ՝ կրեաց հրապարակաւ Թշնամնս զրդուելով փարիսեցւոյն, եւ նա հան զվրէժ իւր սպանեալ 6000 սոր: Եւս ելանէր միւսանգամ ի պատերազմ, յաղթէր Մովսրացոց եւ Վաղապազոցոց, այլ ի պարտութիւն մատնեալ յԼիւրաբացոց՝ դարձաւ փախստեայ յերուսաղէմ:

(Հայնժամ յարեաւ ապստամբութիւն ի վերայ նորա եւ սկստ պատերազմ քաղաքային որ յերկարէր ամս 6 (92—86): Կոչցին Հրեայք զՎեմեսար Եւկերոս զորդի Ընտիրոջայ Ը: Գրիւփոյ ի Թիբուսն օգնականութեան. յաղթեաց նա Լճեքսանդրի ի ծակատու, եւ մերժեաց ի լերինս: Իայց վասն չաջողութեան իսկ քա-

Հանայտագրեալն իւրեանց եւ թագաւորն՝ ելին ի կողմն նորա բազումք ի Հրէիցն, եւ քարձան Ասորիքն յաշխարհն իւրեանց: Եւ այց տեւէր տափաւին քաղաքային պատերազմն, եւ զօրանայր բազում տնգամ Մղեքանդրոս: Ի միւս մուսադի յետ յաղթութեանն եւ 800 ասր հրեայ ի գերեզնցն ի խաչ հանել, զհանայտ նոցա եւ զմանկունս առաջի աչաց նոցա կոտորել, եւ զուարճանայր ընդ տեսին այն հանդերձ հարմիւքն իւրովք: Այնժամ ի նմին զիշերի 8000 ասր ի հակառակորդաց նորա ի բաց փախեան, եւ ոչ զը իշխէր այնուհետեւ միկ հանել:

Այն աշտորիկ էր Մղեքանդրի բազում զժառութիւն ընդ Ասորւոցն եւ ընդ Արաբացւոց, առնայր քաղաքս բազումս որ յետս կացեալ էին յայնկոյս Արդանանու, եւ ապա ուրախութեամբ ընկալան զնա յԱրուստաղէմ (82): Անոյ եւ զանձն յարեցու թիւն եւ տանջէր ամն երիս չորեքօրեայ տենդիւ. բայց սահայն եղ նա արշաւանս ի փրայ Հաղաբայ. յայնժամ զայրացաւ ախտն, վասն այնորիկ եցոյց պայտզաւ իւր զիին իւր զՄղեքանդրա, եւ խրատ եւ նմա անցանել ի կողմն փարիսեցւոց վան հաստատելոյ զթագաւորութիւն իւր: Ապա մեռաւ փառասէրն, անաբորոյնն եւ վաստանշան թագաւորն եւ քահանայապետ Կ9 անայ (79):

391

Մղեքանդրա (79—71) առ զթագաւորութիւնն մերժեալ զորդիւն իւր զտկարն Հիւրկանոս որ ունէր զքահանայապետութիւնն, եւ զփառասէրն Արիստարուղոս: Թնայեա եւ պատուով եւ երկիւղիւ էին ընդ նմա իշխանք ազգացն պրուարձանեաց, եւ այնպէս էր խաղաղութիւն ընդ արաբքնոցն, բայց զառաջնորդութիւնն եթող նա փարիսեցւոցն որք ստեղ ըստ իւրեանց կամոց եւ յօժարութեան զամենայն յարգարէին, նուաճէին եւ հալածէին զհակառակորդս իւրեանց:

Այն իրի պատանեաւն Արիստարուղոս զայրացեալ ընդ լուծն եւ ցանկացեալ եւս փառաց՝ ժողովեաց զիւրեւ զծերագոյն պատերազմողս հօրն իւրոյ, եւ պահանջէր ի տիկնոջն բաժանել զնոսա յամուր ամուր քաղաքս, զի ապրեացին ի մոլեղնութենէ փարիսեցւոցն: Անձն առ Մղեքանդրա մանաւանդ զի ակն ունէր թէ ի մեծի իմիք նեղութեան զօրաւիզն լինիցին նմա արքն այնորիկ (72): — Իրեւ տնկաւ ի մահացաւ հիւանդութիւն տիկնին՝ կանխեաց կալաւ Արիստարուղոս զամուր քաղաքն Հրէաստանի, բայց Մղեքանդրա զՀիւրկանոս կարգեալ պայտզաւ՝ վախճանեցաւ (71):

Հիւրկանոս Բ. (71—69) որում պաշտպանէին միշտ փարիսեցիքն, երկուս ամն միայն եղեւ ձեռնհաս պահել զթագաւորութիւնն, քանզի Արիստարուղոս յաղթեաց նմա պատերազմաւ մօտ

յ(Ներիբով, զի մեծ մասն զօրացն թօթափեցան ի Հիւրկանայ: Իշին Արիտաբուղոս յԵրուսաղէմ եւ յետոյ ուրեմն Հիւրկանոս հրաժարեցաւ ի տաճարին ի պատուոյ թագաւորութեանն եւ քա-
հանայտապետութեան, եւ ընդ այնր ընկալաւ խոստումն պահելոյ
զինչա եւ զստացուածս իւր, զի կեցցէ պատուով առանց իշխա-
նութեան (69):

392

Արիտաբուղոս Բ. (69 — 64) եհաս որում ցանկացեալն էր, բայց Հանդարտէին հակառակորդը նորա: Այրոց մի ոմն էր եւ Ընտիրպատոս բարեկամ Հիւրկանեայ, որդի Ընտիրպայ, առն եղա-
մայեցւոյ մեծասան եւ կուսակալն ի վերայ աշխարհին Եդոմայե-
ցւոց: Այն չափ իրքն հասին զի անկաւ Հիւրկանոս առ Արե-
տաս արքայ Ապառաժն Արարիայ, եւ Արետաս ել ի պատերազմ
վտան Հիւրկանեայ (66): Արիտաբուղոս յաղթեցաւ ի պատերազ-
մի ուրեք, սպա պաշարեցաւ ի տաճարին եւ անկաւ ի նեղ մեծ
(66 — 65):

Դմին իրի դիմեաց Արիտաբուղոս առ Սկաւրոս զօրավար
Հռոմայեցւոց որ ի Խոր Ասորիս էր յայնժամ, եւ արծաթով ըն-
կալաւ ի նմանէ օգնականութիւն, այնպէս զի Արետաս հարկէր
հրամանաւ Հռոմայեցւոցն ի բաց գնալ: Պնդեցաւ զհետ նորա
Արիտաբուղոս եւ պարտեաց գնալ ի ճակատու: — Եւ իբրեւ յետ
սակաւ ինչ միոյ եկն Պոմպէոս ի Վամասկոս՝ ձեռն արկ լինել դա-
տաւոր իրաւանց նոցա եւ կոչեաց զեզրարան գերկոսին առաջի իւր:

Եւ ինն առաջի (64), եւ լուեալ Պոմպէոս երկոցունցն՝
միտէր ի կողմն Հիւրկանեայ, բայց թելադիր լինէր նոցա խաղաղու-
թեամբ ընդ միմեանս գնալ, մինչեւ ինքն զիրս Արաբացւոցն
կարգիցէ: Բայց Արիտաբուղոս որ իմացաւ զխորհուրդն Պոմպէի՝
աճապարեաց դառնալ ի Հրէաստան եւ պատրաստեցաւ լինել
դիմադարձ: Փութանակի զհետ հասանէր Պոմպէոս առաջի քա-
ղաքին Երուսաղեմացւոց, առնցք զքաղաքն եւ զԱրիտաբուղոս
առնէր ձերբակալ: Պաշարեալ զտաճարն ամիսս երիս՝ առ մեծաւ
կոտորածիւ, բայց պատուեցին զսրբութիւնն եւ ինայեցին: Եւ յա-
պէս ազատութիւն Հրէաստանեայցն զոր այնչափ մեծաց գնոց
գնեալ էին՝ կորեաւ գծտութեամբ երկուց եղբայրց. կորոյս Երու-
սաղէմ զպարիսպս իւր, թագաւորութիւնն՝ զնոր սահմանս իւր,
եւ աղզն՝ զազատութիւն իւր. քանզի Հիւրկանոս որ առ միւսան-
գամ զքահանայապետութիւնն՝ կայր իբրեւ իշխան հարկատու
Հռոմայեցւոցն եւ հրաժարեալ էր յանուանէ թագաւորութեան:
— Արիտաբուղոս հանդերձ որդւովքն իւրովք Աղեքսանդրիւ եւ
Ընտիրպոնեաւ ածաւ ի շղթայս ի Հռոմ, եւ եղեւ նա եւ Ընտի-
րոնոս զարդ փառաւորութեան յորժամ եւ Պոմպէոս ի ձեմեք:

Մինչ դեռ Հիւրկանոսն (64—39) ընդ կրկին խնամակալութեամբ Հռոմայեցւոցն եւ Մնտիպատրեայ յանդործ դատարկութիւն հատեալ էր, եւ Մնտիպատրոս երթայր եւ յարէր միշտ ի Հռոմայեցիսն, վասն ամենեւին մերժելոյ յիշխանութենէ զՄաւկարայեցիս, բազում ինչ հնարս հնարէին Մաւկարայեցիք վասն դառաջին հանգամանս իրացն միւսանգամ հաստատելոյ: Եզեքսանդրոս Բ. եւ հայրն եւս նորա Արիստարուղոս եկին ի Հրէաստան եւ զբազումն արկին յիւրեանս. այլ երկոքին եւս մի բոտ միոջէ ի պարտութիւն մատնեցան եւ եզեն անձնատուր (58—57): Խէպէտ եւ միւսանգամ փորձ փորձէր Աղեքսանդրոս Բ. եւ յաջողէր եւս ի սկզբանն, այլ յետոյ նոյնպէս չյաջողեալ ի վատթարութիւն կործանէր (56), եւ յետոյ ուրեմն եւ Աղեքսանդրոս եւ Արիստարուղոս սպանան ի միամտելոցն ընդ Պոմպէի (49):

Յորժամ Յուդիոսն Սեսար առաջին եղեւ ի տէրութեան Հռոմայեցւոցն՝ հաստատեաց զՀիւրկանոս յիշխանութեան իւրում եւ զՄնտիպատրոս կացոյց կողմնակալ Հրէաստանի (48): Սա տայր երկու որդւոյ իւրում Փասայելայ զմարդպանութիւն Երուսաղեմի, իսկ Հերովդի կրտսերոյ որդւոցն զմարդպանութիւն Ղաթիլեայ (45): Հերովդէս ամենեւին իսկ ինքնակամ գործէր զքնաւ, եւ վասն այնորիկ իսկ կրեաց ամբաստանութիւն (43): Խէպէտ եւ նա յատեան առաջի Հիւրկանեայ եւ խորհրդակաւնացն, բայց քանզի զօրականօք վառելովք եկեալ էր՝ ըմբոստացաւ եւ դարձաւ յետս անմիաս:

Սա եւ յետ Սեսայելեայ վախճանին (42) եւ մահու հօրն իւրոյ (43) ի ժամանակի խռովութեանցն յարուցելոց ի տէրութեանն Հռոմայեցւոց, եւ Հրէից եւս սաստիկ ատելութեամբ ընդ նոնքնելոյ՝ նա կաց մնաց հաստատուն յիշխանութեան իւրում. խառնէր բարեկամութիւն ընդ Մնտոնեայ, եւ կացոյց զնա Մնտոնիոս հանդերձ եղբարքն իւրով՝ չորրորդապետ Հրէաստանի:

Եւ ինչ հաս այնուհետեւ ի վերայ Մնտիգոնոս Բ. որդի Արիստարուղեայ, եւ գտեալ օգնականութիւն ի Հայոց առ ի բուռն զքաղաքն Երուսաղեմացւոց (39). Հիւրկանոս եւ Փասայել ձերբակալ եղեն մատնութեամբ. ետ կտրել արքայ Մնտիգոնոս զականջսն Հիւրկանեայ, զի մի կարիցէ քահանայանալ. իսկ Փասայել անձամբ անձին արար զի մի այլք սպանցեն զնա. իսկ զՀիւրկանոս տարան ընդ իւրեանս Հայք:

Բայց Հերովդէս իւրով տամբն եւ Հիւրկանեայ եւ բազում միամտելովք ընդ իւր եւ փախստեայ եւ եհաս յաջողութեամբ ի Հռոմ: Սիրով ընկալան զնա Մնտոնիոս եւ Ոկտաւիանոս, եւ ընտրեցաւ իսկ ի նոցանէ շքով՝ Թագաւոր, եւ յայտ արարաւ թէ

ԼՆտիգոնոս թշնամի է Հռոմայեցւոցն: Եւս այնորիկ եկն եւ Հերովդէս ի Պաղոմայիս, գումարեաց անդ գունդ մի ի Հրէից եւ ի վարձկանաց, եզիս զօրաւիղն օգնականութեան ի Հռոմայեցւոց, եւ յետ բազում պատերազմաց եւ անդոյ քարաքաց՝ խաղաց ի վերայ Երուսաղեմի: Դիմադարձ ընէր քաղաքն ժամանակս բազումս մինչեւ յարձակեալ առին եւ արարին կոտորած մեծ (37):

ԼՆտիգոնոս Ի. ետ զանձն ի ձեռս զօրավարին Հռոմայեցւոց, իսկ Հերովդէս որ սակաւիկ ինչ յառաջագոյն ածեալ էր կնու թեան զՍարգիսմէ դուստր եղբոր նորա Եղէքսանդրի արքայի, հաւանեցոյց կաշառաւ զԼՆտոնիսս զի տացէ առնել զանաբնից զԹշուառականն ԼՆտիգոնոս եւ ապա զլիառեսոցէ: Եյսպէս եղկութեամբ սպառեցաւ տէրութիւն ցեղին Սալարայեցւոց կամ Լսամանացւոց, տեւեալ 130 ամ (37):

394

Հերովդէս այրազգի (37 — 1) չունէր ինչ իրաւունս ամենեւին Թագաւորութեանն. եւ անարգել իշխանութիւն Թագաւորութեանն որ առաւ նմա ի Հռոմայեցւոց անտի՝ չէր ամենեւին միարան ընդ վարդապետութեան տէրութեանն Թագաւորին Թագաւորաց եւ հրամանաց նորա ի վերայ ժողովրդեան նորա: Նմին իրի բարեբարոյքն եւ անուական մասն Հրէիցն հակառակ էր Հերովդի: Հանդերձ նղբմիջ, քանզի անազորանութեամբն իւրովք եւ իշխանութեան ցանկութեամբ ատելի եւ գարշեթ ընեալ էր նորոց հնազանդելոց իւրոց, հարկ համարեցաւ այնուհետեւ հալածելովն զհակառակորդս իւր (զփարիսեցիսն) եւ ամենեւին ջնջելով զձեռա Սալարայեցւոցն եւ յարելով հաստատութեամբ ի Հռոմայեցիս՝ առնել յապահովի եւ ի զգուշութեան զիշխանութիւն Թագաւորութեան իւրոյ եւ զկեանս իւր, եւ ընու զգաւորի տուն զանձին իւրոյ:

Ղախ անդէն ի սկզբան Թագաւորութեան իւրոյ ետ կոտորել արս 45 ի յարելոցն յԼՆտիգոնոս եւ զամենայն խորհրդաւորս Սանեդրիոնին եւ զինչս եւ զարարս նոցա առնուլ յարքունիս: Եպս կեզծաւորեալ հրաւիրէր ածէր զծերունին Հիւրկանոս որ կայր ի Պարթեւս խաղաղութեամբ. եւ էր ի պատիւս անդ ի մէջ Հրէիցն, եւ յայն սակս իսկ կարէր ընել նա նմա ֆնատակար. եկն Հիւրկանոս յԵրուսաղէմ, յաճախեաց Հերովդէս նմա մեծարանս եւ բազում փառաւորութիւն, եւ այնպէս յարեցոյց զնա ամենեւին յինքն: Նայնպէս արար եւ ընդ Եղէքսանդրոս ընդ այլի կին Եղէքսանդրի Ի. եւ ետ որդւոյ նորա Երիտաւորուդայ որ 17 ամաց էր՝ զքահանայապետութիւնն (35), քանզի Եղէքսանդրայ հազարդութիւն եւ կցարդութիւն էր ընդ Լնտոնիսի: Եյլ տեսեալ

Հերովդի զօրերն լինել Արիստարուղեայ եւ զգնացս նորա լե վայելութեամբ, կառկածել սկսաւ ընդ նա, ետ հեղձուցանել զնա ի բաղանիսն (34): Այսպէս սպառեցաւ վերջին արու զաւակ Ասամննացւոցն յութեւտաներորդ ամի հասակի իւրոյ: — Քախանակ նորա եմուտ Անանայել ի Ռաբելոնէ, զոր վաղ իսկ կացուցեալ էր ինքնակամ ի պաշտամանն Հերովդէս:

Չառաջինն զլափ առ անագորոնութեան Հերովդի այրն 80-ամեայ Հիւրկանոս, զոր վառն կասկածանաց ետ ասանանել, յոր ժամ ել երթալ առ Ոկտաւիանոս զօրովար Հռոմացեաց, զի խառնեցէ ընդ նմա ընտանութիւն բարեկամութեան (35): Աստուծոցուցանէր ի նմին ժամանակի եւ զհրամանն թէ ազանցն եւ դին իւր զՄարիամնէ եթէ չդարձցի ինքն այսրէն ի Հրէաստան: Բայց ազդ լեալ էր Մարիամնեայ հրաման Հերովդի՝ եւ ստէր այնուհետեւ ամենեւին զսպանող իւրոցն, քանզի եւ չհարէր միշտ թաքուցանել զնոսա ի բռնաւորէ անտի: Ընդ այն ցասուցեալ իմն էր Հերովդէս, եւ առաւել եւս զրգուեալ էին զնա մայրն նորա Ախալոս եւ քոյր նորա Սաղոմէ, որք տտելութեամբ էին ընդ Մարիամնեայ: Եւս ուրեմն ամբաստան եղեւ Սաղոմէ զգլխոյնն թէ խորհուրդ խորհեալ է տալ դեղ մահու Հերովդի: Եւ ինքն եւս Հերովդէս ամբաստան լինէր զիւրովն կնոջն առաջի ատենի՝ ի մահ զապաւարտեցաւ կինն, եւ թելադրութեամբ Սաղոմէայ ետ կատարել զդատանիլն ի վերայ Մարիամնեայ, որ եւ մեռաւ իսկ հաստատութեամբ մնաց (36): Եւ զջաջաւ անաղան Հերովդէս եւ անկառ յախտ դժնդակ մինչեւ երկմտէին իսկ ընդ ապաքինութիւն նորա: Ի ժամանակի հիւանդութեանն ջանայր Աղէքսանդրոս առնուլ ի բուռն զերկուս դղեակս քաղաքին Երուսաղեմացաց, զի որպէս ինքն անէր, պահեցէ զնոսա երկուց որդւոցն Հերովդի, այլ հրամանատարք բերդոյն չանապին բանից նորա. իբրեւ խնայաւ Հերովդէս զանցս իրացն՝ ետ եւ զԱղէքսանդրոս տղանանել (36). մեռաւ նա ոչ այնպէս արդարութեամբ որպէս իւր քոյրն:

395

Մինչ դեռ Հերովդէս այնպէս զտուն եւ զտոհմ Մակաբայեացւոցն ջնջեալ սպառէր եւ լինէր ամենեւին բռնակալ, հաղորդ իմն եմուտ ընդ միտ Ոկտաւիանեայ յետ յաղթութեան նորա, թէպէտ եւ ինքն յառաջագոյն միշտ ի կողմն Անտանեայ լեալ էր, եւ այնպէս առատութեամբն Ոկտաւիանեայ առնոյր առ սակաւ սակաւ զտէրութիւն ամենայն աշխարհին Պաղեստինացւոց: Եւ բաժանեցաւ յայնժամ ա. յայտիոյ Երրդանանու՝ — Հրէաստան, որ էր հարաւադողմն ծովեզերեայ երկրին, — Սաւարիա, միջին վայրն, կէս հնոյ բաժնի ցեղէն Եսթեփայ. — Վաքիւեա, հիւսիսային կողմն, ի

մէջ ի իրանանու, փիւնիկեայ, ծովուն եւ Սամարիայ. — Բ. յոյն-կոյս (Յորդանանու՝ Պերիա կամ երկիր Վաղաադացւոց, հա-րաւային մասն՝ ի մէջ (Յորդանան, Յարոկ, Լռնոյն գետոց եւ ծո-վուն Լղտից. Խաուրէա (Վաւղանիտիս), յարեւելս (Յորդանան գետոյ եւ ծովուն Վեննեսարեթայ մինչեւ ցՀերմոն. Բատանէա, մասն մի Բասանու, Տրաքոնիտիս. երկիր ինչ լեռնային յարեւելս Վաւղանիտեայ, յարեւմուտս անապատին Լրաբացւոց: Լւրանի-տիս ի մէջ (Յորդանանու, Վամասկոսի եւ անապատին Լրաբիայ: — Տիւրք շերովդէս եւ Նդովնայ, եւ երկոցունց եւս աշխարհացն իրրեւ թագաւոր ազատ ի հարկաց: Լքար յաղթութիւնս մեծամեծս ի վերայ Լրաբացւոց, եւ արար զնոսս ընդ տէրու-թեամբ իւրով:

Շերովդէս գիտացեալ թէ պաշտպան կայ նմա կայսր Հռոմացեւոց, չառնէր ինչ փոյթ զյաւիտենիցն Լստուծոյ եւ զօրինացն նորա, այլ փոխանակ նորա Զանայր ամենայն հնարեք հա-ճոյ լինել աստուածոյ իւրում երկրաւորի, այս ինքն Աեսարեայ Լւգոստեայ, եւ ի վերայ այնչափ բռնութեանցն իւրոց եւ թշնամութեան հակառակ առաջնոցն կարգաց եւ յօրինուածութեանց՝ ժպրհեցաւ այնուհետեւ զհեթանոսութեան եւս բարս եւ զսոփութիւնս մեծանել ի Հրեայն որ այնպէս նախանձաւոր էին սովորութեանց իւրեանց: Ե ինէր նա յԼրուաղէմ թէատրոն եւ ամփիթէատրոն, յորս ի պատիւ կայսերն ցուցանէր տեսիլս մարտկաց եւ վեպասանութեանց, արշաւանս երիվարաց, եւ տեսիլ գազանամարտից, եւ այնպէս ամենեւին գրգռեցաւ զկծեցաւ իրաւամբք ժողովուրդն:

Կայսր ամենայնի զհետ եկին դաւաճանութիւնք վասն կենաց նորա, ի մէջ եկեալ յայտնեցան եւ պատժեցան բազում անազո-րունութեամբ, բայց նոքիմբք առաւել եւս զարշեցաւ ի նմանէ ամբոխն, եւ վտանգ առ կուրծս երեւէր: (Յայնժամ վասն զգուշու-թեան անձին իւրոյ ամուր ամուր տեղեւ յաշխարհին յօրինէր եւ պնդէր պաշարաւ եւ զինուք: Բայց առաւել քան զամենայն Զա-նայր զարդարել եւ ամրացուցանել զքաղաքն Սամարիա, որ շինեալ էր միւսանգամ. ամրացոյց եւ մեծացոյց զԼշտարակն Սորա-տոնեայ որ առ Սիջնոյ ծովուն կայր, եւ անուն կոչեաց առաջնոցն Սերաստէ եւ երկրորդին Աեսապիա, զերկոսին եւս ի պատիւ Լւգոստեայ: Դ,ա եւ բազում մեհեանս Լւգոստեայ կանգնէր (25...):

Ս ասն մասամբ իւրիք ընդ Հրէիցն հաշտելոյ եւ միանգամայն զիւր իսկ միտս հաճելոյ գեղեցիկ գեղեցիկ շինուածովք, եւ որպէս ինքն ան ունէր՝ յաւիտենական ինչ յիշատակարան անձին կանգնելոյ, խորհուրդ ի միտ արկանէր զտաճարն Լրուաղեմացւոց ի հիմանց բրել եւ միւսանգամ գեղեցիկ շինել. եւ վասն մեր-ժելոյ ի մտաց Հրէիցն զկասկածն թէ զուցէ բարուրք իմն իցեն

այն վասն զգաշտօնն նոցա ամենեւին ի միջոյ բառնայոյ՝ խոստացաւ նոցա մասամբ եւեթ քափել զտաճարն եւ ըստ մատանցն շինել : Հաւանեցան շրեայք ընդ շինուածն եւ սկսաւ իսկ յամի 19, թէպէտ եւ բուն տաճարն յերկուս ամս կանգնեցաւ, բայց ամենեւին կատարումն եղեւ ի 46 ամս՝ ձգեալ եւ յետ մահու նորա¹ : Բայց այն շքեղ կազմած տաճարին միշտ իսկ նորոգումն իմն երկրորդ տաճարին համարի եւ ոչ երրորդ շինութիւն :

396

Հերովդի էին երկու որդիք ի Մարիամնեայ, Աղէքսանդրոս եւ Արիստարուղոս, որք վասն հաճոյ Աստուծոյ լինելոյ առաքեալ էին ի Հերովդէ ի Հռոմ կրթել անդէն . ի դառնալ նոցա պարէն (16) կրթութեամբն իւրեանց եւ բարւոք զնացիւք սիրելի եւ մեծարոյ ժողովրդեանն եղեն : Բայց Սաղոմէ զայրացաւ ընդ իրան զի երկրն չէր թէ գուցէ խնդրեսցեն պատանեակքն զվրէժ մահու մօրն իւրեանց, եւ թէպէտ եւ Արիստարուղոս ած կնութեան զդուստր նորա զԼերենիկէ, բայց սակայն Սաղոմէ ամենայն զօրութեամբն ջանայր բառնալ ի միջոյ զպատանեակն : Վստեալ նորա պատճառս ի բանից նոցա զոր ըստ մանկութեան իմն բարուց առանց խորհրդոյ խօսեցան, մատուցանէր զնոցանէ քսութիւն առ հայրն նոցա . վասն այնորիկ եւ Հերովդէս կոչեաց յաղբունիս իւր զԼնտիպատրոս, զոր ծնեալ էր նա յառաջնոյ կնոջէն իւրմէ՝ Վորեայ, եւ զմայրն եւս նորա ընդ նմա, եւ ամենայն իւրք մեծարոյ քան զայլն զԼնտիպատրոս առնէր, մինչեւ ամենեցուն իսկ իմանալ թէ Լնտիպատրոս սահմանեալ է լինել պայտօզատ թագաւորութեանն, եւ որպէս ի գէպ է, առաւել զայրացան եւ զկծեցան որդիքն Մարիամնեայ, եւ զօրացաւ գժտութիւնն ի տան թաղաւորին :

Թէպէտ եւ որ ուղիղն խորհէին, որպէս եւ Այսարն իսկ ի գլխովին՝ ջանային հաշտեցուցանել զՀերովդէս ընդ Աղէքսանդրի եւ Արիստարուղեայ, բայց Սաղոմէ եւ եղբայր նորա Փերորթոս եւ Լնտիպատրոս չգաղարէին միւսանգամ զընցն բորբոքել, եւ յետ բազում նենգութեանց ապա արկան արքայորդիքն ի բանտ եւ առաւ ի նոցանէ խոստովանութիւն թէ խորհեալ էին նոքա երթալ փախստեայ առ Ալեքեղայոս պղքայ Ասագադովկացոյ : Յայնժամ Հերովդէս որ զամենայնէ կասկածէր, հաստատուն եւ ճշմարիտ զամենայն առաջին ամբաստանութիւնն համարեցաւ, եւ եցոյց Այսսերն :

Ազոստոս զիւսակալ կողմանցն Ասորուոց կացոյց լինել նոցա դատաւոր եւ իրաւընտիր ի Բերիտոս . իսկ Հերովդէս բաց յայլոց

ունենայ, նստոց դատաւորս եւ զՊաղումբ եւ զՓերորատ, եւ ինքն անց ի մէջ մատուցանել դատախազութիւն մեծաւ ուստիւթեամբ եւ քննու, մինչեւ դատաստան ատենին զիջաւ մոլորանութեան նորա, եւ տուաւ զձիւ մահու ի վերայ որդւոց նորա, յոր ժամ չէին նորա անդ. թէպէտ եւ բազում թելադրութիւնք եղին շերովդի, բայց նա առաւել եւս յաճախէր զգործ անազորնութեանն, եւ ոչ զք. կարաց արգելուլ զնա ի սպանութենէ որդւոցն, զորս ետ իսկ զլիստեւել ի Սերաստէ (5) :

397

Եւ յայէս Անտիպատրոս յեա բազում գործոց անօրէնութեան, յորոց վերջին՝ կրկին եղբայրսպանութիւնն էր, հորդեաց ճանապարհ ի պայտաղատութիւն թագաւորութեան. ապա եւ զհայրն եւս միանգամայն կամէր բառնալ ի միջոյ զի մի ամբոյն զործք չարութեան իւրոյ եկեցոցն ի լոյս: Եւ յայն ասի իոկ եղ ի մօրի տալ դեղ շերովդի եւ բառնալ զնա ի միջ, եւ վասն ապրելոյ յամենայն կասկածանաց տոյնպէս իմն յարարէր զի ինքն ի չռոմ առաքեցաւ: — Բայց մինչ գեռ ինքն ի չռոմ էր, յայանեցաւ թագաւորին խորհուրդն, եւ յատենի քննութեանցն որ ձգեցան ամիսս եւթն, ամենեւին ի մէջ եկին իրքն:

Անտիպատրոս որ չաւնէր ինչ կարծիս ի մօրի, հրաւիրեցաւ ի շերովդէ զալ վաղվադակի յետա: Իբրեւ եւ առաջի հօրն՝ յանդիմանեաց զնա հայրն վասն եղբայրսպանութեանն եւ վասն կամոց հայրասպանութեանն, եւ լինէր ժամադիր զալ վաղեւ եւ ի ժաղովի առաջի կուսակալին Ասորւոց լինել անձինն պատասխանաւ: Եւ յատեան Անտիպատրոս եւ զտաւ յանցաւոր: Ապրեաց շերովդէս զրոյց առ Աւգոստոս, եւ ի հաստատել Աւգոստոս զվճիռն՝ սպանաւ Անտիպատրոս ի բանալին 5 աւուրբք յառջ քան զմահ հօրն:

Վրանդի ինքն շերովդէս կայր հասեալ յեզերս գերեզմանին զազանացեալ եւ վայրենացեալ. միայն միայնուկ զատեալ եւ մեկնեալ յամենեցունց, չէր վստահ յոր, թէ էր ծանր ծանր անօրէնութեամբք, կային ի վերայ նորա անձեք անմեղացն սպանելոց եւ զերծելոց ի ձեռն նորա. չէր ինչ բազում այն ժամանակ յորմ հետէ եա կոտորել զմանկտին Բեթզահեմի վասն լոկոյ կասկածանաց: Անկեալ զնէր յախտ զազրութեան. եռայլին որդունք ի մարմնոց նորա, եւ միանգամայն լլկէին զնա տանջանք մառցն խզմի:

Իբրեւ իմացաւ նա յԵրիբով թէ մեռանի, եւ թէ յարացեալ են խռովութիւնք՝ մոլեղնեցաւ զվերջին մոլեղնութիւնն, կոշեաց զգլխաւորս շրէիցն, ետ տանել փոսիւլ զնոսա ի ձիւնիւցոյ կրկիսին, հրաման տուեալ Սաղոմեայ զի յորժամ ինքն մեռանի՝

անդէն տացէ կոտորել զնոսա, զի յետ մահու նորա սուգ առցէ երկիրն ամենայն: Անկեալ ամենեւին թ յուսահատութիւն ահա գին՝ զուր ջանալ ինքնին զանձն սպանանել:

Այնչ դեռ անդէն դժոխք ի կուրծան էին՝ անց Դժոխայ բռն նաւորն թ յաւիտեանականութիւն յերեսներորդ եւթնեքորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ: (Հրաման սղանութեանն չել թ զուլիս, թագաւորութիւն նորա որ ի մէջ օրգւոցն բաժանեցաւ՝ անց տակաւ թ Հռոմայեցիս:)

Հանդերձ մեծամեծ ձրիւք մտացն ընդ որոց խառն էր քաջութիւն սրտի՝ «Պեծ», կոչեցաւ Հերովդէս, այլ անդէն թ դահու: անդ թագաւորութեան իւրոյ ծառայ եւ ստրուկ էր ախտից իւրոց: Աշմարին թ նմա երեք սեպհականութիւնք աշխարհասէրն մտաց՝ ոգի խարէութեան, սպանութեան եւ անառակութեան, յանչափ առաւելութեան իւրեանց — այլ առաւել յայտնագոյն եւ լուսաւորագոյն երեւին թ կեանս նորա եւ թ մահուն եւ թ պատմութեան տոհմին նորա՝ ճանապարհք արդարութեան Լատուծոյ:

Այնչ չեւ մտեալ նորա թ գերեզման՝ զարհուրեցաւ նա յերեսաց նորածին թագաւորին Հրէից: — Ի ծնունդենէ այնոր աստուածական թագաւորի որոյ թագաւորութիւն չէր յայսմ աշխարհէ՝ այլ իմն նոր ժամանակ սկսանի — այնպիսի ինչ ժամանակ՝ զոր նահապետքն եւ մարդարէք եւ աստուածապաշտք հնոցն կտակարանաց յառաջագոյն տեսին եւ կանխագոյն կարապետեալ պատմեցին, ցանկացան եւ նմին ակն կալար — ժամանակ շարհաց եւ կենաց, ժամանակ փրկութեան հպմօրէն ազգի մարդկութեան:

Ե. Տ Ե Ի Տ Ե Կ Ժ Ը Ծ Ը Ն Ը Կ Ը Կ Ց Ը Կ Ը Ն				
ՆԱԽԱԳԻՐ	ԵԳԻՊՏԱՑԻԲ	ԲԱԲԵԼ. ԵՒ ԱՍՈՐ.	ՄԱՐԲ	ՀԱՅԳ
2300	Մեծբայր	Ներքով/Թ—Ասուր	Մաղա	Բարդամ
2000	Մեհէն	Ա. պեա. Բաբելոնաց		Հայկ Արմենակ
1350	Աստուարիս	Նինոս, պեառ-		Արամ
1300		թիւն Ասորեստանաց		(Նահանգ Ասորեստանաց)
1200				Զարմայր Կառա- կալ
875			Վարդակ (բառ կանակայ)	
770		Փուլա		
760	Սարակն (Աեւա- բա)		(բաւ Մարդ Նա- հանգ Ասորեստանաց)	
750		Բազդաթփաղա- սար		
730		Սաղմանասար		
714	Աթա (Բարդ)	Անեկէրիմ		
710			Դիւրի (Արփա- բազ)	
680		Ասորան (Կա- րուքազանսար Ա.)		
670	Երկաստան Էշ- խանք			
660			Փրաւորա կամ Ա- փրաւորա	
655	Փառախիս		Արաբսար Ա.	Գարդր (Բազա- ւորաթիւն Հայկ- աղանց)
635				
620		Նաբուպոլասար		
615	Նեքաւալ			
606		Սարակիս կամ Բի- նալազան. Կործա- նումն պեա. Ասո- րեստանաց. — Բ. պեա. Բաբել.		
600	Փառախ	Նաբուքոզանսար (Բ.)		Հրաշեայ
595	Ապրիէն (Ապփաւ)		Աժգահակ (Ար- շաւէր)	
570	Ամասիս			
561		Եւթիմարուզաք		
560			Արաբսար Բ. (Դա- րեհ մար)	
559		Ներիդասար		
555		Ղարոսարբադ Նաբոնիդոս (Բազ- ասար)		
538		Ընդ Պարսից Էշ- խանութեամբ	Արաբսար † 529	Տիգրան Ա.
525	Փառախիսէս Ընդ Պարսից Էշ- խանութեամբ			

ԳԵՂՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՈՒՄ	Մ Ի Ն 2 Ե Ւ Յ Կ Ի Ի Ր Ո Ս			
	ԵՐՐԱՅԵՑԻՔ	ՑՈՅՆՔ	ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻՔ	ՀՌՈՄԱՅԵՑԻՔ
2200	Երեբ	Յաւան	Բեւիմ	
1990	Աբրահամ			
1890	Սահակ			
1830	Յակովբ			
1800	Ժ.Բ. Նահապետք	Պեղադարձիք՝ Ի-		
1740	Յովսէփ	նաբո, Հելլենք		
1550	Մովսէս	Կեկրոփո, Կազմո		
1500		Գանաւո		
1496	Օրէնագրութիւն			
1400	Յեսու, Դաւա-	Մինովո, Պեղոփո		
1300	ւորք — 1100	Քեռեւո, Արգ-		
1200		նաւորք		
1100	Թագաւորութիւն	Յրովական պատ.		Ենէա
	անբաժին Սաւաւ	Հերակղիզեանք		
		սկիզբն գաղթա-		
		կանութեանց Յու-		
		նայ		
1050	Գալիթ	Կորթո, Իշեանք		
1010	Սողոմոն	Համբո		
	Թագ. բաժանեալ			
	Յուդայ եւ Իսրայ.			
970	Ռաբովամ, Յերո-			
	բովամ			
900	Յովսափաա, Ա-			
890	քաար	Ղիկուրգո		
800		Կարանո		
776		Ա. Ողմպիագ.		
753				
730			Պերգիկիա Ա.	Ռամուզո, Ռեմն
720	Վախճան Թագ.	Ա. եւ Բ. Մեսսե-		շինութիւն Հա-
	Իսրայ. գերութիւն	նական պատե-		մայ
679	Ասորեստանեայ	բաղձ		Նումա Պոմպիլիոս
678	առ Սողոմոնա-	(742—722, 683—	Արգէա	Յուդայո Ռախ-
640	աարաւ	668)	Փիլիպպոս Ա.	դիոս
617				Անիոս Մարտիո
606	Սկիզբն 70ամայ			Ղ. Յարկուինիոս
	գերութեանն Բա-			
	բելացւոյ առ Նա-			
602	բաղքոյնսորաւ	Դրակոն	Երապո	
594		Սողոն		
588	Սեղեկիա, վախ-			
578	ճան Թագաւորու-	Պիթեան եւ Իսթ-		Սերուիո Յուդ-
576	թեանն Յուդայ	ման Իսղք	Աղիկգա	դիոս
561		Պիսիարաա, Ռսկի		
		գար Աթենացւոյ		
547			Աթինաա Ա.	
594				
528		Հիպպարքո եւ		Ղ. Յարկուինիոս
		Հիպպիա		Սուպերքո, վախ-
				ճան Թագաւորու.
512				Ընկերհաշաւ-
				թիւն Բրուաո

Գ. Բ. Պ. Գ.	Բ. ՏԵԽՏԵԿ ԺԵՄԵՆԵԿԵԿՑԵԿԸ		
	Գ Ե Բ Ս Ի Կ Բ	Հ Ա Յ Բ	Հ Բ Ե Ա Յ Բ
536	Կիւրոս † 529	Յեւ Տիգրանայ արդիք	Վախճան 70ամայ դե-
529	Կամբիսէս	նորս իշխէին յարեւել.	բաթեանն, Չարաբարէշ
522	Չմբրդիս	Հայո, բալղ չին յայտ	.
522	Դարեհ Ա. Վըշասպետայ	ժամանակքն	
486	Քսերքսէս Ա.		Եւթեր ախին.
463	Արաաշէս Ա. Երկայնա-		
450	բազուկ		Եղբ, Նեեք
424	Քսերքսէս Բ., Սադգիան.		
423	Դարեհ Բ. Հարճորդի		
404	Արաաշէս Բ. Ուշեղ	Տրիրաղ նախարար յա-	Յաթան քահանայա-
358	Արաաշէս Գ. Ուլքս	րեւմտեան Հայո	պետ
337	Արշէս		
334	Դարեհ Գ. Կոգոմանոս		Յազգոս ԲՆյոյա. յառ
330	† Դարեհ, Պարսիք ընդ	† Վահէ, Հայք ընդ Մա-	332 Հրեայք ընդ Մաթե-
	Մակեդոնացւովք	կեդոնացւովք	րեւմտացւովք

Գ. Բ. Պ. Գ.	Գ. ՏԵԽՏԵԿ ԺԵՄԵՆԵԿԵԿՑԵԿԸ		
	ՄԱԿԵԴՈՆԻԱ ԵՒ ՅՈՏԵ	Ե Գ Ի Պ Ց Ո Ս	Ա Ս Ա Բ Ի Բ
323	Անտիպա. Ղափական պ.	Պաղաճոս Ա. Սաղաք	
317	Դեմար Փաղերացի յԱ-		(313) Սեղեւոս Ա. Նե-
	թէն		կառար
302	Կառնդրոս		
294	Դեմար Պաղարիշ		
284	Եռողական դաշնաւոր.	Պաղ. Փիղապեղիոս	(282) Անտիպ. Բ. Թէոս
266	Անտիգոնոս Ա. Գոնատ.		(247) Սեղեւ. Բ. Կաղե-
243		Պաղ. Գ. Եւերգետ	նիկոս
233	Անտիգոնոս Բ. Գոնատ		
227			Սեղեւ. Գ. Կերանատ
224			Անտիգոնոս Գ. Մեծն
221	Փիղիպպոս Բ.	Պաղ. Դ. Փիղապատար	
204		Պաղ. Ե. Եպիփան	
187			Սեղեւ. Դ. Փիղապատար
181		Պաղ. Չ. Փիղոմատար	
179	Պերսեւ		
176			Անտիգոնոս Դ. Եպիփանէ
161			Անտիգոնոս Ե. Եւպատար
150			Դեմար Ա. Սաղաք
148	Մակեդոնիա նահանգ		Ողէքսանդրոս Ա.
	Հռոմայեցւոյ		(145) Դեմար Բ. Նիկա-
147	Յունաստան նահանգ	Պաղ. Է. Փիոկոն	տար
146	Հռոմայեցւոյ		(144) Անտիգոնոս Չ. Թէոս
139			Անտիգոնոս Է. Սեղեւոյի
130			Դեմար Բ. Միտանդամ
126			Անտիգոնոս Ը. Գրիպոս
116		Պաղ. Ը. Ղաթուրոս	(96) Անտի. Թ. Կիւլիկոս
90			Անտիգոնոս Ժ. Եւսերէս
83			Տիգրան Բ. արքայ Հայոց
81		Պաղ. Թ. Աւրետ	
51		Պաղ. Ժ. Դիոնիսիոս	(63) Անտ. Ասիացի մարտի
47		Կղէոպտարա † 31	Ասորիք նահանգ Հռո-
30		Նահանգ Հռոմայեցւոյ	մայեցւոյ

Գ. Մ. Գ. Գ.	Մ Ի Ն Զ Ե Ի Յ Ե Գ Ե Վ Ե Ս Ե Ն Գ Ի Ռ Ս		
	Յ Ո Յ Ն Գ	Մ Ա Վ Ե Դ Ռ Ն Ա Յ Ի Գ	Հ Ռ Ռ Մ Ա Յ Ե Յ Ի Գ
510	Հիւպիտոս	(498) Աշէքսանդրոս Ա.	Ընկերհաշտութիւն
493	Սպարապետաւ. Աթեն.		
490	Ճակատ առ Մարտիան.		Սկիզբն ներքին դժուարութեանց
480	Ճակատ առ Սպարապետաւ.		
479	Ճակատ առ Պլուտոնաւ.		
454		Պերդիկկոս Բ.	Իջը 10 տարեակաց — 450
431	Պերդիկկոսի պատ.		
404	Սպարապետութ. Սպարապետաց — 371	Արգէոս Բ.	Արշաւան Գաղապետաց
390		Ամինտաս Բ.	
371	Ճակատ առ Ղեւթերք	Աշէքսանդրոս Բ.	
369		(365) Պերդիկկոս Գ.	
363	Ճակատ առ Մանթինաւ.	Փիլիպպոս Բ.	Սաթրապիան պատերազմ — 290
360			
356	Ա. Մեհենական պատ.	(336) Աշէքս. Գ. Մեծ	
339	Բ. Մեհենական պատ.		

Գ. Մ. Գ. Գ.	Մ Ի Ն Զ Ե Ի Յ Ե Վ Ե Ս Ե Ն Գ Ի Ռ Ս		
	Հ Ռ Ռ Մ Ա Յ Ե Յ Ի Գ	Հ Ա Յ Գ	Հ Ի Ե Ա Յ Գ
332	Կատարեալ Հաւատաւ.	(323) Կատարեալ Մ.	(331) Ռեիս Ա.
300	Բուխին Կամիլաց	Կեդանացաց	Սիմոն Ա. Արգար
280	Պիւսոս յառաջիկա — 275		
272	Յարանառն Նուաճի		
264	Ա. Պանթիկոսի պ. — 241		
218	Բ. Պանթիկոսի պ. — 201		(250) Ռեիս Բ.
217	Ճակատ առ Տրոսիանաւ.		Սիմոն Բ.
216	Ճակատ առ Կաննեք		
201	Ճակատ առ Ջամաւ.		(195) Ռեիս Գ.
190	Ճակ. առ Մաքսեմիաւ.		
168	Ճակատ առ Պիւզնաւ.		(167) Մասաթի.
166			Յուդա Մակարէ
149	Գ. Պանթիկոսի պ. — 146	Վաղարշակ Ա.	Յովնաթան
133	Գրեգորեան յուզմունք		(143) Շմաւն
124		Արշակ Ա.	
118	Յուդաութեան պատ.		(135) Հիւրկանոս Ա.
111		Արաաշէն Ա.	(107) Արիստարքոս Ա.
88	Ա. Միհրդատեան պատ.	Արշաւան Արաաշի	(106) Աշէքսանդրոս Ա.
86	— 67	Տիգրան Բ.	(79) Աշէքսանդրոս
75	Բ. Միհրդատեան պատ.	Արշաւան Ի Պաղեստին	(71) Հիւրկանոս Բ.
69	— 66	Ճակատ առ Տիգրանաւ.	Արիստարքոս Բ.
		Կերաիւ	
64		Գաշէնք ընդ Պամպէի	Հիւրկանոս Բ. վերադառնալ
63	Դաւն Կատիլիկոսի		
60	Ա. Երեւոյեանութիւն		
53		Ճակատ առ Խաբանաւ.	
43	Բ. Երեւոյեանութիւն	Արշաւան Բարզաբանայ	(39) Անտիգոնոս Բ.
37			Հերակլէս † 1 ջնջուաւ քեզն Մակարայեցաց
36		Արշամ	
30	Որոտանոս միահեծան	Արգար	
3			

Գ. ՏԵԼԵՏԵԿ ԺԱՐԱՆԵԿԵԿԱՅԵԿԱՆ		Բ Ա Գ Ն Ո Ր Գ		ԺԱՐԱՆԱԿԱՅ ՄԱՐԴԱՐԷ
ՆԱԽԱԳԻՐ		Յ Ո Ւ Դ Ա Յ		
		Ի Ս Ր Ա Յ Ե Լ Ի		
1092	Սաւազ			
	Յերուսթէ † 1045			
1052	Դաւիթ			
1012	Սողոմոն			
972	Ռարբում	Յերարբում Ա.		
955	Աբիա			
952	Ասա			
950		Նաբաա		
949		Բաաաա		
627		Եղա		
926		Զամբի, Ամի		
		Բաաի		
915		Աբաաբ		
912	Յովսափաա		912	Եղիա — 896
894		Ոբդիա	908	Եղիէ
893		Յովսամ		
890	Յովսամ			
884	Ոբդիա	Յէաւ		
883	Դոդդիա			
877	Յովսա			
856		Յովսաբազ		
840		Յովսա		
838	Ամաիա			
825		Յերարբում Բ.	830	Յովսան — . . . † 840
810	Ողիա			
784		Անաերբնիւթին	790	Ողիէ — 720
770		Զաբարիա		Ամի —
		Սեղում		Յովէ
		Մանայիմ		
759	Յովսամ	Փակիա	759	Եայի — 714
757		Փակէ	759	Միքիա — 720
743	Աբազ			
737		Անաերբնիւթին		
726	Եղիէ	Ողիէ		
720		Վախան Թադաւա	714	Նաւաւ — . . .
		Բաթեան Իսրայիլի		(Յովէ)
699	Մանասէ			
644	Ամն			
642	Յովիա		630	Սոփնիա
611	Յովսաբազ		628	Երեմիա — 570
610	Յովսիմ			Բաբուք † 576
599	Յովսթիմ կամ Յերա-		610	Արապիւմ
	նիա		600	Դանիէլ — 536
599	Սեղիէ		595	Եղիէ — 5 . .
588	Վախան Թադաւա		590	Աբգիա
	Բաթեան Յուդայ			

Աբեմնէն կացեալ յամի իրեն 575.

զերես.

—
Աբա.

Կամբիւնէն. ամուսին Մանգանէ
դուար Աժգահակայ.

Աբա Մեծ Բաղաւոր ¹¹⁰55 — 539.
ամուս. Սառսա, դուար

Կիւքսարայ Բ.

Կամբիւնէն, Չմերդիս † 522.
Բաղ. † 522.

3 ամուս.
Սիւնդաղատ
Բաղ. իրեն.

(2 քորք).
Չմերդիս,
† 522.

Կամբիւնէն.

—
ՎՋՀաղ.

Դարեհ Ա. Բաղաւոր † 486. Արաւան. Արաւիւն.
ամուս. Սառսա, ոյրի կին Կամբիւնայ.

Արաւադաղան. Աբեմնէն. Գեղքէն Ա. Բաղ. † 485.
ամուս. Ամարիս.

Դարեհ † 465. Արաւէս Ա. Երեմիարադուկ, Բաղաւոր † 424.
2-րդ ամուսինք.

Գեղքէն Բ. Բաղ. † 425. Սողդիանոս Բաղ. † 423. Դարեհ Բ. Հարճորդի. Բաղ.
ամուս. քայրն իւր † 404.

Արաւէս Բ. Ուշեղ, Բաղ. † 362. Կիւրոս Բ. Կրտսերն, Բաղ. † 401.
բազում ամուսինք (2 դստերք).

Դարեհ † 362. Արաւէս Գ. Ուշքոս, Բաղ. † 338.

Արշէս, Բաղ. † 336. Պարիսատիս
ամուս. Արեքսանդրի Մեծի.

Արաւնէս = Սիսիգամբիս.

Դարեհ Գ. Կողոմանոս = Սաստիլա,
Բաղ. † 330.

Սաստիլա, Ուշքոս. Արիւրաղան.
ամուս. Արեքսանդրի Մեծի.

Ձ. ՏԱԽՑԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

Թաղաւորք Մանդրանացոյ.

Ա. ՅՈՏՃ Աղեքանդքի Մեծի.

Աբբայ Փիղիպպոս Բ. + 336. ամուսինք՝ 1. Ողմկիա, 2. Կղէսպարա. (3. Հարճբ.).

1. Աղեքանդքոս Մեծ + 323. 1. Կղէսպարա. 3. Փիղիպպոս Առիդէոս + 317. 3. Թեոսդոնիկէ ամուս. 1. Ռաբանէ, 2. Բաղոսնէ, 3. Պարիատիս, 4. Ստատիրա. ամուս. Եւրիդիկէ. ամուս. Կատանդրեայ.

1. Աղեքանդքոս + 311. 2. Հերակլէս + 309.

Բ. ՏՈՏՃ Անտիպարեայ.

Անտիպարոս Կուսակալ + 320.

Կատանդքոս, Թաղ. 301. + 298. ամուս. Թեոսդոնիկէ. Եւրիդիկէ, ամուս. Պարլմեայ Ա.

Փիղիպպոս Ա. + 297. Անտիպարոս + 294. Աղեքանդքոս + 294.

Գ. ՏՈՏՃ Անտիգոնեայ.

Անտիգոնոս Թաղ. Առիայ + 301.

Դեմետրիոս Ա. Պաշարիշ Թաղ. Ի Մակեդոնիա + 284.

Սարատոնիկէ ամուս. 1. Սեղեւեկեայ Ա. Անտիգոնոս Գոնատոս + 243.

2. Անտիգոնեայ Ա.

Դեմետրիոս Բ. + 233 Աղիթոնեա.

Փիղիպպոս Բ. + 179. Անտիգոնոս Բ. Դսոն + 221.

Պերսեոս + 166. Դեմետրիոս + 180.

Օտար Թաղաւորք.

Պիւսոս Եպիթոյի,
287 — 286.

Լիւսիմաքոս աղբայ Թրակիայ,
286 — 282.

Սեղեւիոս Ա. աղբայ Ատրեայ,
282 — 281.

Պաշարիշ Կերանոս,
281 — 279.

Մեդեապոս + 279.

Անտիպարոս + 279.

Սաթրէնէս + 278.

(Անտիգոնոս Ա....).

F. 8U18U4 U29U4ZU7U7U4U7

ՏՈՒՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ.

Անախատառ = Լուսագիրք.

Աղբյուր: Սեպեմբեր 312 — 281. ամիս. 1. Ապրիլ, 2. Մարտի 1-ին: Գրառված է:

Մանուկ Ռ. Խաչատրյան + 262. ամուսն. Պարտադիր կեն, հոգև. . . 2. փողա կին Անտիպովայ Ա. աղքատի Մակեդոնացուց.

1. Ամսական փոխարկ . Բ. Թ. 247 + 248 . 1. Այնպես թող համարենք . 2. Հասցեները . 3. Պատվերի մասին

1. Ղաւարիկէ քաղ. Զ. Բերեթիկէ դուռը Գաղաթաղ Բ.

Երևանի քաղաքի քաղաքապետարանի քաղաքապետի պաշտոնի վրա

Ինգելսկու զ. Կերաւնու + 224. Սարատովիկէ ամուս. Ընտիրոս. Գ. Մեծն + 187.

արքային Պննտոյի.
ամուս. Ղաւղիկէ դատր. արքային Պննտոյի.

Անտիոքոս, Ղազարիկէ. Սեղեկոս Դ. փրկարարորդ 176. Անտիոքոս Դ. Եպիփան. Կլէպարար. Անտիոքիւ. Անտիոքիւ. 192. Ժողի իւր Ղազարիկէ. ամուս. Պարթ. Ե. ամուս. արքայիս Գաւաթ.

Յոսէֆ Կարլ Կ. Սպարկո,

Իր անարկոս Ա: Սոլճուր, Լամբիկ, ամուս. Պետրեկեան արուսին Բաղեր. + 150.

[illegible][illegible][illegible]

• 9 սահաշէղճ
• 26 + սահաշէղճ • 7 սահաշէղճ
• 30 + սահաշէղճ

[illegible]

Մեղեւ Անտիո- Գէմարիոս Գ. Փիղիպպոս, Ան- Անտիոքոս Ժ. Եւեբիկ

Երևանի մարզպետական կոմիտեի
համալսարանի խորհուրդի նախագահ
Ս. Մ. ԲԱՆԱՏՅԱՆ

94. + 93. + 89. 2000-64.

Մեղեկութեան Ե. Կիւմրիստանականէն + 57.
Մեղեկութեան Զ. Կիւմրիստանականէն + 58.

၁။ အထွေထွေအကျဉ်းချုပ်
 ၂။ အကျဉ်းချုပ်
 ၃။ အကျဉ်းချုပ်
 ၄။ အကျဉ်းချုပ်
 ၅။ အကျဉ်းချုပ်
 ၆။ အကျဉ်းချုပ်
 ၇။ အကျဉ်းချုပ်
 ၈။ အကျဉ်းချုပ်
 ၉။ အကျဉ်းချုပ်
 ၁၀။ အကျဉ်းချုပ်

22.5
4
2.5

